שירלאודזער

יזכור בוך

ארויסגעגעבן דורך דער
שידלאוויצער לאנדסמאנשאפט אין ניו־יארק
ניו־יארק, תשל"ד — 1974

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

SHIDLOVTSER YIZKOR BUKH

ניו־יאָרקער בוך־קאָמיטעט:

יצחק מאָרא, פּאָרזיצער
פישל קאָרנבּרויט, וויצע־פּאָרזיצער
יאַנקל זילבערמאַן, סעקרעטאַר
יצחק מילשטיין, סעקרעטאַר
אבא ראָזנבוים, קאַסירער
אברהם וויינבראָט — לייבוש גלאַס
דזשעק לייבאָוויטש — פּיליפּ גוטמאַן

מיטגלידער פון בוך־קאָמיטעט אויסער ניו־יאָרק:

אברהם פינקלער, טאָראָנטאָ
משה יחיאל שוואַרצפוטער ע"ה, ישראל
יעקב ראָטבאַרד, ישראל
יאַנקל פּאָמעראַנץ, לאָס אַנדזשעלעס
ברוך מאַיאָווקע, ריאָ דע זשאַנעראָ
פּינע מאָרגענשטערן ע"ה, ריאָ דע זשאַנעראָ
יעקב כץ, פּאַריז
מאָטל אייזענבערג ע"ה, פּאַריז
יוסף זילבערשטיין, אויסטראַליע
בן־ציון ראָזנבערג, ארגענטינע

Printed in the United States of America
BALSHON PRINTING AND OFFSET CO.
480 SUTTER AVENUE BROOKLYN, N Y. 11207

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

אינהאַלט

אַריינפיר

1. קורצע געשיכטע פון יזכור־בוך 2
2. עקיבא בערלינסקי — איכה ישבה בדד... 7
3. יצחק גאַלדקאָרן — מיין היימשטעטל שידלאָווצע 10

א. פון בראשית ביז 1918

1. י. ליפשיץ — שטריכן צו דער געשיכטע פון די יידן אין שידלאָווצע 14
2. בערל כהן — שידלאָווצער רבנים און רביים 30
3. מאָטל אייזנבערג — שידלאָווצע אין רואיקע צייטן 55
4. ה. וואַלאַפסקי — קינדער־יאָרן אין שידלאָווצע 78
5. משה יחיאל שוואַרצפוטער — פון אַמאָליקע יאָרן 102
6. ירמיה מייערפעלד — אַ שפּאַציר איבער שידלאָווצע 111
7. ברוך מאַיאָווקע — בילדער פון אַ מאָל 116
8. חיים דניאל צוקער — חזנים 121
9. פערל גאַלדבערג — אַ רעוואָלוציאָנער שטעטל 123
10. אברהם מילשטיין — אין דער ערשטער וועלט־מלחמה 124
11. שמואל כוסטעצקי — אַ ביסל כראָניק 126
12. מאָטל אייזנבערג — יידיש טעאַטער 128
13. סעם שוויעטשניק — אין „חדר" 129
14. מלכה פינקלשטיין — הילף פאַר קראַנקע 129
15. פריידל דריינאַדל — אין כלעוויסק 130
16. מרדכי בערנשטיין — שידלאָווצער בית־עולם 131

ב. צווישן ביידע וועלט־מלחמות

1. יעקב פאַמעראַנץ — אַ שטאָט פון אַרבעט 137
2. פיניע מאַרגנשטערן — די וועלטלעכע שידלאָווצע 144
3. שמחה־בונעם בלאַנדער — פון רעליגיעזן לעבן 146
4. יעקב קאַץ — שידלאָווצע אין מיין צייט 148
5. אברהם פינקלער — יידן אין שטאָטראַט 150
6. דבורה בלאַנדער — מנהגים אין סגולות 154
7. יצחק מילשטיין — מלמדים, חדרים, שקאָלעס 158
8. עוזר גרונדמאַן — קינדערשולן 166
9. אברהם ערליך — שידלאָווצער כלי־קודש 168
10. הערשל קריס — עלילת־דם אין שידלאָווצע 169
11. יצחק מילשטיין — טעאַטער, קינאָ און שידלאָווצער קינסטלערס ... 171
12. בנימין טענענבוים — ערשטער דראַמאַטישער פאַראיין 179
13. רייזל קוויאַטאָווסקי — דאָקטוירים אין שידלאָווצע 180
14. עלקע זילבערמאַן — דענטיסטן אין שידלאָווצע 184
15. פערל טייכמאַן — שידלאָווצער יוגנט 185

16. יצחק מילשטיין — סאָדאָוויקעס אין פישערלייט 188
17. אלעזר לעווין — מאַרקפאַרערס 190
18. מינדזשע ראַזנבלום — דער נייער וועג 191
19. אלימלך בליזשינסקי — צוויי עפּיזאָדן 191
20. יהושע קראַנץ — קליינע געשעענישן 192
21. יצחק מילשטיין — חברות צום דאָוונען 193
22. חיה קאַרנברויט — די קאָלדרע־מאַכערין 194
23. פרידע קופליק — די מיל 196
24. יאַנקל זילבערמאַן — אַ מעשה מיט „שדים" 196
25. לייבוש גלאָס — טויט פון צוויי יינגלעך 199
26. שידלאָוצע אין שפּיגל פון „היינט" 199
27. שידלאָוצע אין שפּיגל פון „פאָלקסצייטונג" און „יוגנט־וועקער" ... 203
28. מאַיאַרעק ראַזנבערג — טראַגישע זכרונות 212
29. רחל אייזנבערג — אַ קוק אויף צוריק 213
30. בנימין טענענבוים — אַ שטוב אין שידלאָוצע 216

ג. מוסדות און פאַרטייען

1. לייבוש יוסף ראַזנבלום — אַ שטעטל פון אַרבעט און קאַמף 218
2. א. שידלאָווצער — די ציוניסטישע באַוועגונג 223
3. יאַנקל זילבערמאַן — די בונדישע באַוועגונג 226
4. פיניע מאַרגנשטערן — די פּראַגרעסיווע באַוועגונג 241
5. הערשל ראַזנצווייג — די קאָמוניסטישע פאַרטיי 243
6. יאַסל זילבערשטיין — „בית"ר" און „ברית החייל" 245
7. יאַנקל זילבערמאַן — לינקע און רעכטע פועלי־ציון 249
8. מלכה ראַזנצווייג — די מזרחי־פאַרטיי 254
9. משה האַנדשער — בונדישע טעטיקייטן 256
10. הערשל גלאָס — אונדזער פּראָפּעסיאָנעלע באַוועגונג 260
11. הערשל ראַזנצווייג — קעמפּערישע פּראָפּפּאַראיינען 261
12. משה הערשמאַן — אונטער פּאָליצייישע רדיפות 263
13. אברהם פינקלער — דער „ביקור־חולים" 264
14. משה בלאַנדער — די געהיימע אָפּטייק 267
15. וואָלף אייזנבערג — די צוויי בענק 268

ד. געשטאַלטן און טיפּן

1. יעקב ראַטבאַרד } משה יחיאל שוואַרצפּוטער 271
2. אלעזר לעווין }
3. פיניע מאַרגנשטערן — ירחמיאל חיים בליזשינסקי 273
4. דוב־בער קראַיעווסקי — ר' יוסף לעווענטאַל 275
5. מאיר ווייסגאָס }
6. משה יחיאל שוואַרצפּוטער } „חנא דער באַוואוסטער" 276
7. י. ש. גאָלדשטיין }
8. אברהם פינקלער — חסידישע געשטאַלטן 283
9. מנחם ראַזנצווייג — געדענקלעכע געשטאַלטן 287
10. ירמיה מייערפעלד — עטלעכע טיפּן 289

11. יאַנקל זילבערמאַן — פֿאַרטיי־טוערס און סתם גוטע יידן 294
12. עלקע קליין — די לערערין רבקה האַראַוויץ 309
13. ש. באַריסאַוו — ראובן צוקער 310
14. הערשל ראַזנצווייג — זאַוול קאַץ 311
15. מלכה ראַזנצווייג — אברהם אביש זאַלצמאַן 312
16. וואַלף אייזנבערג — געשטאַלטן אין שטעטל 313
17. שמואל כוסטעצקי — שידלאָוצער טיפּן 315
18. יאַנקל מילשטיין — טיפּן אין געשטאַלטן 318
19. יחיאל גלאַט — מיינע שכנים 321
20. פישל קאַרנברויט — טיפּן 322
21. פיליפ גוטמאַן — מיינע מלמדים 324
22. אברהם ווייסבראָט — דער מצבה־קריצער 324
23. אפרים גאַלדבערג — חיים משה פישלס 325
24. מ. דריינאַדל — מיין ברודער ישראליק 326
25. מאַשע ריינבערג — חנהטשע בריקס 327
26. רעגינע גרינבוים — אפרים גרינבוים 328
27. בער פריד — זיידע און טאַטע 329
28. לייבוש גלאַס — שניידערס 330
29. אליהו גלאַט — מיין טאַטע 331
30. מינדזשע ראַטבערג — יצחק וואַסער־טרעגער 332
31. רעדאַקטאָר — קורצער סך־הכל פון לעבן ביזן חורבן 333

ה. חורבן

1. א. רוטקאָווסקי — אומקום פון שידלאָוצער יידן 339
2. יצחק מילשטיין — כראַניק פון חורבן שידלאָוצע 344
3. אברהם פינקלער — אַ געטאָ אַן דראָטן 392
4. מאַטל אייזנבערג — אין געלאַף פון טויט 420
5. בן־ציון ראַזנבערג — פון אָפּגרונט אַנטרונען 449
6. יוסף פרידענזאַן — חסידישער אונטערגרונט אין שידלאָוצע 465
7. ישעיה העניג — עפּיזאָדן פון חורבן 476
8. ישראל פרידמאַן — אונטערן נאַצישן שטיוול 482
9. יאַנקל זילבערמאַן — מיין לעצטער יום־כיפּור אין שטעטל 485
10. משה קונאָווסקי — דער ברונעם האָט געראַטעוועט 487
11. יצחק מאַראָ — מיין ברודערס גורל 488
12. חיה קאַרנברויט — אין אונדזער באַהעלטעניש 490
13. בערל קראַיעווסקי — אַרויס פון קלעם 493
14. לאה שטשענשליווע — אַ ראַדעמער „אַקציע" אין שידלאָוצע 494
15. נאַטע סטאָל — עפּיזאָדן פון גרויליצייט 496
16. עלקע קליין — אַ קיך פאַר פּליטים 497
17. נעכע כ"ץ — אונדזערע טייערע שכנים... 498
18. ירמיה מייערפעלד — „קאַטוילישע ליבע" 499
19. מנחם ראַזנצווייג — אַ „שטיבל" אין געטאָ 500
20. וואַלף אייזנבערג — דער פּאָליציסט גלאַט 500
21. משה קופּערבערג — אַ יינגל אין געטאָ 501
22. טאָבע סעמיאַטיצקי — פון שידלאָוצע ביז אוישוויץ 502

23. עדי גאלדזאמד — **אין דער לעצטער מינוט** 505
24. מינדזשע ראטבערג — **ארריינגעפאלן אין פאסטקע** 506
25. יהודה לייבל מאנק — **פון באהעלטענישׂ צום לאגער** 507
26. יאנקל זילבערמאן — **מיין לעצטער בליק אויף אונדזער שטעטל** ... 511
27. יצחק מארא
28. אבא ראזנבוים — **אויף דער ארישער זייט** 515
29. נתן שטארק
30. מרדכי שטריגלער — **סקאזשיסקער לאגער** 527
31. יצחק מילשטיין — **אין לאגערן מיט שידלאווצער** 567
32. אברהם ווייסבראט — **אין געטא, באהעלטענישׂ און לאגער** 581
33. עזר גרונדמאן — **אין געטא און קאצעטן** 590
34. עלקע זילבערמאן — **ווי אזוי מיר האבן זיך געראטעוועט פון טויט** 594
35. מנחם ראזנצווייג — **אין „האסאג"** 613
36. פישל קארנברויט — **מזל אין אומגליק** 615
37. חנה באוניק — **מיינע ערשטע טעג אין „האסאג"** 617
38. אלעזר לעווין — **א סדר־נאכט אין לאגער** 619
39. חיה פרידמאן — **עטלעכע עפיזאדן פון די לאגעריארן** 622
40. אברהם שוואַרצמאן — **צו דרייצן יאר אין גיהנום** 624
41. חנה פיאסעק — **א יינגל אין געטא** 625
42. מרים זילבערמאן — **איינע פון א סך** 626
43. פייגע טאברים — **אין לאגערן** 627
44. פייגע דורון — **פינף יאר פיין** 629
45. געניע קארנברויט — **אייביקע קאשמארן** 630
46. פרידע קופליק — **אין לאגערן** 631
47. עזר קארנברויט — **פון יחזעפאוו ביז „האסאג"** 632
48. פייטשע אייזנבערג — **פון לאגער צו לאגער** 633
49. חנה פריילידְ — **כ׳קען ניט פארגעסן** 636
50. בראנעק צינגיסער — **ביי גוטע קריסטן** 639
51. מאטל אייזנבערג — **וואלנעווער לאגער** 644
52. יעקב שאפשעוויטש — **סטארכאוויץ** 652
53. יעקב פאמעראנץ — **מלכות טויט** 649
54. מרדכי פוקס — **איינער פון א משפחה** 656
55. יעקב בינשטאק — **פון איך געפאר אין א צווייטער** 657
56. רחל צעלניקער, סאניע מאנק — **דריי שוועסטערס** 659
57. לייבל זילבערמאן — **אין קאצעטן** 662
58. א. צייגפינגער
59. מ. ריכטער
60. שמואל כוסטעצקי — **געראטעוועט דורך אנטלויפן** 667
61. אברהם מילשטיין
62. מינדזשע ראזנבלום
63. שלמה ראזנצווייג
64. יאסל זילבערשטיין — **אומקום אין פראנקרייך** 676
65. מ. דריינאדל
66. יהושע קראנץ — **איבערלעבענישן אין בעלגיע** 678

67. מינדזשע ראַטבערג
68. מענדל כאַמענטאָווסקי } שידלאָוצע אָן יידן 679
69. רעדאַקטאָר — קורצער סך־הכל פון חורבן 683

ו. שידלאָוצער אין דער וועלט

1. יאַנקל לייבאָוויטש — שידלאָוצער לאַנדסמאַנשאַפט אין ניו־יאָרק .. 691
2. יאַנקל זילבערמאַן — די שידלאָוצער „סאָסייעטי" אין ניו־יאָרק ... 694
3. יעקב ראַטבאַרד — שידלאָוצער לאַנדסמאַנשאַפט אין ישראל 698
4. פּיניע מאַרגנשטערן — שידלאָוצער לאַנדסמאַנשאַפט אין בראַזיל .. 703
5. מצבה־טאָוול נאָך שידלאָוצער קדושים אין ריגע 705
6. יעקב כ"ץ — שידלאָוצער לאַנדסמאַנשאַפט אין פּאַריז 708
7. שידלאָוצער אין בילדער 714

ז. יזכור

1 נעקראָלאָגן 719
2. קדושים אָן משפּחה 873

אינדעקס פון ערטער און פּערזאָנען 887
ענגלישער טייל . . . . . 1—22

אַרייַנפיר

קורצע געשיכטע פון יזכור-בוך

דער געדאנק ארויסצוגעבן א שידלאוצער יזכור-בוך איז געבאָרן געוואָרן שוין אַנהייב 1956 בעת א צונויפקום פון לאַנדסלייט אין פאַריז; בעת א הזכרה אין ניו-יאָרק נאָך אונדזערע קדושים איז ער ווידער ארויסגעבראַכט געוואָרן. דער געדאַנק איז געבליבן הענגען אין דער לופטן, ווייל ער האָט תחילת געפונען ווייניק אַנהענגערס צווישן שידלאָוצער לאַנדסלייט אין ניו-יאָרק.

די אידיי צו פאַראייביקן אונדזער היימשטאָט אין אַן אַנדענקבוך האָט אַנגענומען קאַנקרעטע פאָרמען, ווען דער „אירגון יוצאי שידלובצה" אין ישראל האָט אין מיטן 1960 זיך געגומען ממשותדיק ארויסצוגעבן א שידלאָוצער יזכור-בוך. די ניו-יאָרקער לאַנדסמאַנשאַפט האָט מיט פרייד אויפגענומען דעם אויפטו פון אונדזערע בני-עיר אין דער יידישער מדינה און האָט באַשלאָסן זיי מיטצוהעלפן מיט געלט און מיט קלייבן מאַטעריאַלן. מיט געלט האָבן געהאָלפן אויך אַנדערע שידלאָוצער לאַנדסמאַנשאַפטן.

צום באַדויערן, האָט די איניציאַטיוו פון „אירגון יוצאי שידלובצה" ניט געהאָט קיין ממשותדיקן המשך. עס זיינען אַוועק יאָרן און מען האָט פון אים גאָרניט געהערט וועגן יזכור-בוך. דאָס האָט ארויסגערופן א צווייטע ממשותדיקע איניציאַטיוו ארויסצוגעבן א שידלאָוצער יזכור-בוך — דאָס מאָל פון א גרופע לאַנדסלייט אין ארגענטינע און בראַזיל, אין מיטן 1966.

די ניו-יאָרקער לאַנדסמאַנשאַפט, ניט הערנדיק גאָרניט פון די ישראלדיקע בני-עיר, האָט באַגריסט די נייע איניציאַטיוו, האָט זיך פאַרבונדן מיטן נייעם געשאַפענעם בוך-קאָמיטעט אין דרום-אַמעריקע און באַשלאָסן אים צו העלפן מיט אַלע מעגלעכקייטן.

אין דער צווישנצייט איז אויסגעבראַכן א מחלוקת צווישן דעם דרום-אַמעריקאַנער און ישראלדיקן בוך-קאָמיטעט. פון ביידע זייטן זיינען צו אונדז דערגאַנגען באַשולדיקונגען און קעגן-באַשולדיקונגען.

די ניו־יאָרקער לאָנדמאַנשאַפט איז געבליבן נייטראַל אין אַט דער מחלוקת. פון דער ווייטנס האָבן מיר ניט געקענט וויסן גענוי ווער פון זיי ס׳איז געווען. אָבער ווען מיר האָבן דערהאַלטן אַ בריוו — דעם 28סטן יוני 1967 — פון „אירגון יוצאי שידלובצה", אַז ער איז ניט בכוח דורכצופירן דעם פּלאַן פון אַרויסגעבן אַ יזכור־בוך און אַז ער איז מסכים עס איבערצוגעבן אין די הענט פון דער ניו־יאָרקער לאָנדס־מאַנשאַפט, האָבן מיר באַטראַכט פּאַר אונדזער הייליקן חוב לגבי אונדזער חרובער היימשטאָט צו נעמען אויף זיך די אחריות און אַרבעט פון אַרויסגעבן אַ שידלאָווצער יזכור־בוך.

אין ניו־יאָרקער בוך־קאָמיטעט זיינען דעמאָלט אַריין: יצחק מאַרק, פאַרזיצער; פישל קאַרנברויט, וויצע־פאַרזיצער; יאַנקל זילבער־מאַן און יצחק מילשטיין, סעקרעטאַרן; אבא ראָזענבוים און אברהם וויינסבראָט, קאַסירערס; דזשעק לייבאָוויטש און לייבוש גלאָס. די הויפּט־איניציאַטיוו איז געקומען פון יאַנקל זילבערמאַנען, ווען האָט ניט אויפגעהערט סטימולירן די וויטערדיקע אַרבעט און אַליין זיך איינ־געשפּאַנט אין איר; אין דעם איז ער שטאַרק אַרויסגעהאָלפן געוואָרן פון דער איבערגעבענער אַרבעט פון יצחק מילשטיין. אויך יצחק מאַרק האָט אַ סך געהאָלפן אין דעם.

מיר האָבן באַשלאָסן צו נעמען אויף זיך דעם גרויסן עול פון אַרויסגעבן דאָס יזכור־בוך צוליב די וויטערדיקע צוויי הויפּטמאָטיוון:

(1) ס׳איז געווען קלאָר, אַז אויב די ישראלדיקע לאָנדסלייט זאָגן זיך אָפּ און די ניו־יאָרקער לאָנדסלייט נעמען זיך ניט אונטער, וועט קיין שידלאָווצער יזכור־בוך ניט אַרויסגעגעבן ווערן.

(2) די גרעסטע מאַיאָריטעט פון אונדזערע לאָנדסלייט איבער דער וועלט — ספּעציעל אין זייערע צוויי גרעסטע הויפּט־צענטערן ישראל און פאַראייניקטע שטאַטן — ווילן האָבן אַ שידלאָווצער יזכור־־בוך, ווָאָם זאָל אָביעקטיוו און כלל־ישראלדיק אָפּשפּיגלען אַלץ און אַלעמען אין אונדזער אַמאָליקער היימשטאָט, מיט אַלע אירע שיכטן, קלאַסן און פּאַרטייען. פּאַר דער מאַיאָרי־טעט שידלאָווצער איז געווען אַ גרויסער ספּק, צי דער געשאַפענער בוך־קאָמיטעט אין אַרגענטינע וועט קענען אַדער וועלן דורכפירן בשלימות אַזאַ אויפגאָבע.

דער נייער ניו־יאָרקער בוך־קאָמיטעט האָט אָבער געוואָלט צו־ציען דעם אַרגענטינער־בראַזיליאַנער בוך־קאָמיטעט צו בשותפותדיקער אַרבעט פאַרן יזכור־בוך און מאַכן אַ סוף צו דער פריער־געשאַפענער שפּאַנונג. דער גרעסטער טייל פון די בראַזיליאַנער לאַנדסלייט האָבן גיך מסכים געווען מיט אונדז, אָבער די אַרגענטינער גרופּע איז געבליבן אייגנעשפּאַרט — כאָטש מיר האָבן זיי פאַרגעלייגט גלייכע רעכט אין לייענען און קאָנטראָלירן אַלע מאַטעריאַלן. אָבער מיר האָבן ניט אַפּ־געשטעלט די אַרבעט פון אויפשטעלן אַ ספר־מצבה פאַר דער יידישער קהילה אין שידלאָווצע.

און די אַרבעט איז געווען שווער, זייער שווער, ניט בלויז צוליב גאַלט, נאָר נאָך מער צוליב מאַטעריאַלן. עס איז אָנגעקומען כקריעת ים־סוף צו קריגן אַרטיקלען, זכרונות, באַשרייבונגען און שילדערונגען פון לאָנדסלייט. פון יאָנואַר 1969, ווען די ממשותדיקע אַרבעט פון אונדזער קאָמיטעט האָט זיך אָנגעהויבן, האָבן מיר געמאַכט אַלע אָנשטרענגונגען צו באַקומען וואָס מער מאַטעריאַלן פאַרן יזכור־בוך, כדי דאָס גאַנצע יידישע לעבן, מיט אַלע זייגע שאַטירונגען פון אונדזער היימשטאָט, זאָל אָפּגעשפּיגלט ווערן אין אים. מיר האָבן גאָר אַ סך דערגרייכט. עס זיינען אויפגעזאַמלט געוואָרן איבער 200 אַרבעטן פון קרוב 150 לאָנדסלייט, אָבער צוליב גלייכגילט אַדער ניט מיטאַרבעט פון טייל לאָנדסלייט זיינען דאָך פאַרבליבן בלויזן, וואָס מיר אַליין האָבן ניט געקענט אויספילן. די שולד פאַלט אויף די, וואָס האָבן ניט געענטפערט אויף אונדזער רוף.

די פאַרצווייגטע טעטיקייט פון אַלע ציוניסטישע פאַרטייען האָט ניט געפּונען איר תיקון, ווייל די יעניקע, וואָס האָבן געקענט און געדאַרפט שרייבן וועגן דעם, האָבן עס ניט געטאָן.

די לינקע באַוועגונג איז ווייניק אָפּגעשפּיגלט צוליב דער איינ־געשפּאַרטקייט פון די יעניקע, וואָס האָבן ניט געוואָלט מיטאַרבעטן.

נאָר דער „בונד" איז מערער פאַרטראָטן צוליב דעם, וואָס זיינע מענטשן האָבן דערפילט דעם חוב לגבי זייער פאַרטיי.

דער פּלאָנירטער העברעאישער טייל איז אַרויסגעפאַלן, ווייל די יעניקע, וואָס האָבן געקענט שרייבן און צוגעזאָגט אין העלפן איבער־זעצן פון יידיש אויף עברית, זיינען געבליבן ביים זאָגן.

אויף די איבעריקע שטחים פון יידישן לעבן אין שידלאָוצע איז דאָ אַ רייכער און פילפאַרביקער מאַטעריאַל, וואָס איז טאָקע ליטע־ראַריש געשליפן געוואָרן פון רעדאַקטאָר, אַבער שטאַמען שטאַמט ער בעיקר פון די טיפענישן פון דער שטעטלשער פאָלקמאַסע — פון בעל־מלאָכה און אַרבעטער, פון כאַלופניק און דאָרפגייער, פון קרעמער און סוחר, פון פרומען און פרייען, פון רעכטן און לינקן.

מיר זיינען צופריידן, וואָס ס׳האָט זיך אונדז איינגעגעבן צו דער־פילן אונדזער אויפגאַבע פון פאַראייביקן דעם חיליקן אָנדענק פון אונדזער אַמאָליקער טייערער היימשטאָט און אַריינברענגען די מעשים פון אירע קדושים וטהורים אין דעם צרור־החיים פון דער יידיש־פאָלקישער געדענקשאַפט.

פאַר דעם קומט אַ גרויסער יישר־כוח דער קליינער גרופּע לאָנדסלייט אין ניו־יאָרק, וואָס האָט מיט גרויסער איבערגעגעבנקייט, עקשנות און ליבע דורכגעפירט די דאָזיקע קאָלאָסאַלע אויפגאַבע.

אַ באָונדערן דאַנק קומט בערל כהן, באַקאַנט מיט זיין שרייב־רישן און רעדאַקטאָרישן סטאָזש, פאַר גאַנצן דעם אָנגעהויבענעם רויען מאַטעריאַל אַ פאָרעם, וואָס זאָל שפּראַכלעך, סטיליסטיש און אינ־האַלטלעך זיין ראוי פאַרן ספר פון זכר לחורבן שידלאָוצע.

יזכור־בוך־קאָמיטעט
ביי דער שידלאָוצער סאָסייעטי
אין ניו־יאָרק

עקיבא בערלינסקי ע"ה

איכה ישבה בדד...

מיין האַרץ קלאַפּט און די האַנט ציטערט ביים נעמען די פּעדער צו שרייבן אַ פּאָר וועלטער וועגן מיין היימ־שטאָט, וואָס איך האָב גאָר יונג פאַרלאָזט.

ס׳קומט פאַר מיינע אויגן תשעה־באב אין אונדזער שטוב. מיין טאַטע ר׳ ישראל משה אהרנס, דער גרויסער ערלעכער ייד און גאָר גרויסער ירא־שמים, הערט ניט אויף צו גיסן טרערן. איך, נאָך זייער קליין, פאַרשטיי נישט די סיבה פון זיין וויינען. פרעג איך ביי אים:

— טאַטע, וואָס וויינסטו, מיר זענען דאָך אַלע, ברוך השם, געזונט?

צעוויינט ער זיך שוין העכער און זאָגט צו מיר:

— טייער קינד, דאָס באַווייַן איך דעם חורבן בית־המקדש. די אגדה דערציילט אונדז — וועגדט ער זיך צו די עלטערע קינדער — אַז וועגן דער בית־המקדש איז חרוב געוואָרן, איז דאָס פּרוכת נאָס געוואָרן פון די אייגענע טרערן. קינדער, וויפל מען וויינט אויפן חורבן, איז אַלץ וויניק. מען דאַרף קענען באַווויינען דעם חורבן אַזוי גרויס, ווי דער „חוזה" פון לובלין, וואָס איז נישט געגאַנגען צו „קינות", ביז ער האָט נישט אויסגעווויינט אַ האַלב גלאָז טרערן.

זאָגנדיק דאָס, האָט ער אַנגענומען מיין האַנט און אַוועק מיט מיר אין אַסטראָוועצער שטיבל. דאָרטן האָבן מיר דעם אמתן מעמד געטראָפן: אַלע ליכט, אַחוץ אייגס, פאַרלאָשן, די בענק איבערגעקערט, דער ארון קודש נאַקעט, יידן אין זאַקן זיצן ווי אַבלים, זאָגן נאָך דעם חזן טרויעריק און זיפצנדיק די קינות און ביי אַ טייל פון זיי רינען טרערן.

„איכה ישבה בדד" — אַזוי, און נישט אַנדערש, הייבט אָן דער גרעסטער מקונן פון אַלע צייטן אויסווויינען די גרעסטע טרויער־פאַעמע, וואָס האָט נישט אירס גלייכן אין דער וועלט־ליטעראַטור. ער האָט דורכגעווויטיקט דעם גע־וואַלדיקן וווייטיק: בענקשאַפט נאָך דעם אָרט, וואו די וויג איז געשטאַנען. ער גייט נאָך וווייטער און זאָגט, אַז אויך די שטאָט טרויערט און בענקט נאָך אירע פאַרטריבענע קינדער.

דאָס איז דער זין פון די „יזכור־ביכער": די קדושים פון די שטעטלעך מאָנען ביי אונדז דעם געהעריקן הספּד אויף אונדזער גרעסטן חורבן.

* * *

שוין לאַנג פיל איך אַ באַדערפעניש עפּעס צו דערציילן פון די גדולי התורה און שיינע יידן, וואָס ציען זייער יחוס ביזן „ייד הקדוש". אָט אין דער אַכסניה פון אַצילות האָב איך געהאַט דאָס גליק צו זיין ביי דער רעכטער זייט פון מיין פאָטער אַ יוצא־ונכנס אין די קינדער־יאָרן. כ'האָב וויניק וואָס פאַרשטאַנען פון זייערע רזין־דרזינדיקע שמועסן. כ'בין אָבער נישט מיד געוואָרן צו הערן וועגן די התנהגותן אין יעדער חסידישן „הויף" באַזונדער.

שטייט פאַר מיינע אויגן ר' ירחמיאל ראַפאַפאָרט, אַ הויכער ייד מיט אַ גרייז גרויער באָרד, אַ פּנים — לויטער גייסט. מיט גרויס התלהבות רעדט ער פון ביאת־המשיח, ווי דאָס רעאַלסטע, וואָס קען נאָר מעגלעך זיין. מען הערט זיך איין „בדחילו ורחימו" אין זיינע רייד.

ווער זיינען די הערערס? אַ ייד ווי זכריהו מלמד, אַ שיינער תלמיד־חכם, אַ בטלן אויסגעטאָן פון דער וועלט; מאָטעלע באַטשאַלעס, אַ זעלטענער עקזעמפּלאָר פון אַ חסיד אַ למדן און דערצו אַ גאָר וואַשנער פאָליטיקער, אַ וועריטל־זאָגער און אַ זעלטן קלוגער מענטש; נחמיה, דעם רבי ר' נאָסעלעס אַן אייידעם, אַן אַציל שבאצילים, אַ מענטש אַ פראָכט; ר' ישראל משה אהרנס, אַ שטאַרק ערלעכער ייד, וואָס ריכט אַפּ „חצות" מיט אַ האַרץ־נאָגנדיקן ניגון.

די אַלע יידן, לומדים און מאמינים, און נאָך מיליאָנען יידן, תמימים און אומשולדיקע, זיינען אויסגעהרגעט געוואָרן.

פרעג איך דעם רבונו־של־עולם: ווי זיצט זיך אים איצט אויפן כסא הכבוד, וועז דאָס אַלץ האָט פאַסירט מיטן הסתר פּנים זיינעם? איך פרעג: ווער וועמען האָט פאַרראָטן? — אָט די שיינע יידן — ווי, למשל, ר' אַלטער פרידמאַן הי"ד, וואָס איז געלאָפן אונטער אַ האָגל קוילן אין מיקווה זיך טובלען צו קומען ריין פאַרן כסא הכבוד? אָדער דער רב, ר' חיים ראַבינאָוויץ, וואָס האָט זיך געוואָגדן צו די פאַרזאַמלטע שידלאָוצער יידן אין שלאָס פאַר דער אויסזידלונג: „יידן, מיר לאָזן נישט איבער נאָך אונדז קיין „קדיש", זענען מיר מחויב צו זאָגן נאָך זיך אַליין „קדיש", און אַלע פאַרזאַמלטע האָבן אויסגעבראָכן אין אַ „קדיש"־געווייַן, וואָס ס'איז אויף דער וועלט נאָך ניט געהערט געוואָרן?

טאָ ווער וועמען האָט פאַרראָטן?

יידן האָבן מקדש השם געווען אין געקלאָמערט זיך, אַפילו אין אָנבליק פון טויט, אין דעם זיוו־השכינה, גלייבנדיק באמונה שלמה אין דעם, וואָס זיי האָבן פרום געשעפטשעט פאַר יעדן עסן „גם כי אלך בגיא צלמוות, לא אירא רע כי אתה עמדי". שטיי אויף, גרויסער באַרדיטשעווער, און נעם אויף אויף דיין שטייגער דעם דין־תורה מיטן כביכול — ער וועט נישט געווינען! לאָמיר מאַכן אַ פּיראַמידע פון די 6 מיליאָן קדושים, וואָס זאָל גרייכן דעם העכסטן הימל און אַ טרייסל געבן דעם כסא־הכבוד — ווייל „קול דמי אחינו צועקים מן האדמה". לאָמיר מאַנען ביי אים ישר און פרעגן, ווי משה רבנו: „למה הרעותה לעם הזה"?

יעקב גלאַטשטיין פרעגט: „ווי דאַוונט מען צו אַזאַ גאָט, וואָס האָט געלאָזט אומברענגען אַ דריטל פון זיין פאָלק?" אַני הקטן פאַרשטיי נישט דעם זין פון „צדיק ה' בכל דרכיו".

* * *

פאַראַן אַ טיף אייגעוואָרצלט געפיל ביי יעדן מענטש — צו בענקען נאָך דער היים, וואו די אייגענע וויג איז געשטאַנען. און וען אונדזערע וויג־היימען זיינען חרוב געוואָרן, וויבערין די סטרונעס פון אונדזער האַרצן צו אונדזער אייגענעם „על נהרות בבל שם ישבנו גם בכינו".

איז גאָרנישט קיין וואונדער אויף דעם געוועטעניש פון דער „יזכור־ליטעראַטור", וואָס האָט אַ פלייץ געטאָן אין די לעצטע צוויי צענדליק יאָר נאָך אונדזער גרויזאַמסטן אומקום. ווייל וואָס איז די גאַנצע וועלט קענן דער היים פון אונדזער יוגנט, חלומות און געזאַנגען?

ס'וועלן פאַרשאָטנט פאַר אונדזער אָרעמען „סטאָוו" אַלע שענסטע פּראָמענאַדעס אין אַלע וועלטטיילן. די טייערסטע קלובן אין דער גרויסער וועלט פאַרשטעלן אונדז נישט דעם פּראַכט פון אונדזער בית־מדרש און די חסידים־שטיבלעך. וואָס פאַר אַ וועלט האָבן די אַלע „אָפּרופּלעצער" אַנטקעגן סאָדעקער וואַלד, וואו ס'האָט זיך אָנגעהויבן וועבן אַן „ער"־„זי"־ראָמאַן פון די אברכי משי, וואָס ס'האָט מיט זיי געווימלט אין די חסידים שטיבלעך?

* * *

מען האָט געפרעגט ביי האַכהוטן, דעם יונגן דייטשישן מחבר פון דער דראַמע „דער שטעלפאַרטרעטער", וואו ער שטעלט אויף די קני דעם פּויפּסט פּיאוס דעם 12טן, די סיבה פון זיין געוואָגטן שריט. האָט יענער געענטפערט: „נישט איין סיבה, נאָר 6 מיליאָן סיבות האָבן מיך באַוואויגן צו דערציילן פאַר

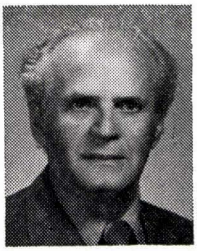
דער וועלט, וועט נאָך ס׳האָט געהאָלפן, מיט זיין שווייגן, אָנצופילן אַ מיליאָן פּעסער מיט בלוט״.

טאָ שטייט איך איינגעבויגן ביי איינעם פון די פּעסער, וואו ס׳קאָכט נאָך היינט דאָס בלוט פון מיין טייערער שוועסטער, דער צאַרטער חנהלע מיט איר צאַרטן, איידלען מאַן ביירעך ווייסבראָט און שטאַרק־געראָטענעם 7־יאָריקן מאָניעקל — ווי אויך דאָס בלוט פון אַלע מיינע קרובים, וואָס ציילן זיך אין די צענדליקער.

„אבן מקיר תזעק״ — די וועגט וויינען אויף אונדזער חורבן!

יצחק גאָלדקאָרן

מיין היימשטעטל שידלאָוצע

דער נאָמען פון מיין פאַרשוואונדענעם היימשטעטל עפנט פאַר מיר, ווי אַ וואונדערשפּרוך, אַ וועלט פון זכרונות, עמאָציעס און בילדער.

דער נאָמען לעבט ווידער אויף פאַר מיר די ספּעציפישע אַראָמאַטן פון יעדן סעזאָן פון די צייטן פון יאָר: דעם פאַרשיכורנדיקן פּוילישן פרילינג מיט זיינע לינדע ווינטלעך, בעז און נייע־געבוירענער גאַטור; דעם גאָלדענעם, פרוכט־באַלאָדענעם זומער; די לאַנגע גסיסה פון דעם אויסגייענדיקן האַרבסט און דעם ווינטער מיט די „קנאַקעדיקע פרעסט״, וואָס שלעפּט זיך שווער אויפן ווייסן שנייטעפּעך.

אַרומגעזוימט מיט פעלדער, לאָנקעס, גערטנער און וועלדער איז געווען מיין שטעטל שידלאָוצע, און איר יידישע קהילה — אַ קווערשניט פון דעם פולבלוטיקן און דינאַמישן יידן־שבט אין פּוילן. דאָס איז געווען אַ יידיש שטעטל פון פרומקייט און טראַדיציע: אַ לעבן, וואָס האָט זיך קאָנצענטרירט אַרום דער שול, בית־המדרש און חסידים־שטיבלעך. די צייטן פון יאָר און די טאָג־טעגלעכע רוטין זענען געווען נישט בלויז אין ריטם פון דער נאַטור, נאָר אויך אין איינקלאַנג מיט דעם ציקלישן לויף פון ימים־טובים, ימים־נוראים, שבת, שחרית, מנחה־ומעריב; קול־תורה, מצוות, מעשים טובים... דאָס

איז געווען אַ ריטם, וואָס איז געפלאָסן כסדר, אומפאַרענדערלעך און לויטער, ווי דער אייז־קאַלטער און קרישטאַל־קלאָרער וואַסערקוואַל לעבן דעם פּריץ קעבדזשינסקיס הויז.

דאָס שטעטל האָט אויך געהאַט „סחורה" — קליין־אינדוסטריע און האַנדל, יידן בעלי־פּרנסה, אייגנטימערס און פּאַרמיטלערס פון גאַרבעריין, שטיינגרובנס, אייזן־גיסעריין, שיכפאַבריקלעך, שניטגעוועלבער און אַנדערע חיונה־קוואַלן.

זייט־ביי־זייט מיט די „מזרח־וואַנט"־יידן — בעלי־תורה, בעלי־יחוס און בעלי־סחורה — איז געווען דאָס פּשוטע פּאָלק: יידן פּאַריאָגטע און פּאַר־דאַהטע אין שטעגדיקן געלויף צום אייביק־אומדערגרייכלעכן פּרנסה־ציל; יידן האַראַפּאַשניקעס, שניידערס און שוסטערס, פּורמאַנעס און וואַסער־טרעגערס; יידן קבצנים, וואָס האָבן געהאַנדלט מיט ווינט און פּאַרדינט „שהי־פּי"; אַרעמעלייט, וואָס האָבן ווי טויבן און שפּערלס זיך מפּרנס געווען פון די קערנער און „קרישקעס" פון די מיטוואָך־יריד.

פּאַראַלעל מיט דעם מתיקותדיקן, האַלב־דרימלענדיקן ניגון פון תורה, תפילה, תהלים, פּרקי־אבות און דעם ריטם פון תרי"ג מצוות און אומצייליקע ריטואַל־מנהגים, זענען אין שידלאָוועצ אויך געהערט געוואָרן נייע „מעלאָדיעס": די „התקווה", די „שבועה" און דער „אינטערנאַציאָנאַל". די מאָדערנע יוגנט אין שידלאָוועצ האָט געהערט צו פּאַרשיידענע וועלטלעכע „שטיבלעך" — ציוניסטן, „בונד", „פּועלי־ציון" און קאָמוניסטן. געווען אַ צייט, אין סוף פון די 20קער און אָנהייב 30קער יאָרן, ווען די קאָמוניסטישע באַוועגונג איז געווען דאָמינירנדיק אין דעם שטעטל נישט בלויז בכמות, נאָר אויך באיכות, ווייל זי האָט געציילט אין אירע רייען סיי קינדער פון יחוסדיקע היימען און סיי בכלל די אינטעליגענטע יוגנט מיט „יחוס עצמו".

איך זע פאַר מיר דורך דעם נעפּל פון צייטן די פּאַרשוואונדענע שטעטל־דיקע יוגנט; די „מאַיואווקעס" איבער פעלדער און וועלדער אין די בשמימדיקע פּרימאָרגנס, די „מאַסואווקעס", וואַלמיטינגען, קולטור־אונטערנעמונגען, ביבליאָ־טעקן פון ציוניסטישן קולטור־פּאַראיין „תרבות", פון „בונד" אין פון די פּראָפּעסיאָנעלע פּאַראיינען; רעפּעראַטן אויף פּאַרשיידענע ליטעראַרישע און פּאָליטיש־געזעלשאַפּטלעכע טעמעס אין זאַל פון קינאָ „אילוזיאָן".

אַזוי האָט געשטראָמט דאָס קוואַליקע יידישע לעבן אין שידלאָוועצ אין דעם אינדערוואָכן אין אָדער אַרום די גאַרבעריין, „סקאַלעס", אייזן־גיסעריין, פּאַבריקלעך פון „געגריווטע" שיך, „פּראַכט"־עקספּעדיציעס, יריד און שטרויענע פּרנסות פון אין זייט, און פון דעם שבת־יום־טובדיקן ריטם פון תורה, חסידות,

יידיש־וועלטלעכער קולטור, נאַציאָנאַלע און סאָציאַלע אידעאַלאָגיעס — פון דער צווייטער זייט, ביז —

„פון מערב־זייט איז אויפגעגאַנגען אַ וואָלקן...“

דאָס איז געווען דער גיפט־ און פעסט־וואָלקן פון נאַציזם, וואָס האָט, אַנהייבנדיק פון פינצטערן האַרבסט 1939, זיך אויסגעלאָדן אין אַ מוראדיקן מבול פון זאַאַלאָגישער רציחה, פון פייער און בלוט און האָט אָפגעווישט די יידישע קהילות אין איראָפּע פון דער אייבערפלאַך פון דער ערד, צוויישן זיי מיין היימ־שטעטל שידלאָווצע.

פאַרשוואונדן ביסטו, עדה קדושה שידלאָווצע, און ביסט געוואָרן אַ שטאָט של מטה: דאָס געביין פון דיינע טייערע און אומשולדיקע אנשים, נשים וטף איז אין דער ערד אין פאַרשיידענע ווינקלען פון פוילן־לאַנד, וואָס איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין איין גרויסן קבר פון אומבאַקאַנטן יידישן מאַרטירער.

זאָל דיין קדושהדיקער אומקום פאַראייביקט ווערן אויף אַלע דורות און צייטן אין די הייליקע יזכור־בלעטער פון ליידן און מאַרטיראָלאָגיע; און זאָלן די נעמען פון די אומגעקומענע און דער אַנדענק פון די אַננעמענדיקע פאַרוואַנדלט ווערן אין אומשטאַרביקע אותיות פורחות באויר — אין אַ נשמהדיקער שידלאָווצע של מעלה!

א. פון בראשית ביז 1918

שטריכן צו דער געשיכטע פון די יידן אין שידלאָווצע

ס׳גייט שוין לאַנג אַן אַ פּלוגתא צווישן יידישע און ניט יידישע היסטאָריקערס וועגן דער צייט, ווען יידן האָבן זיך באַזעצט אין פּוילן. דער פּוילישער היסטאָריקער מאַטשעיאָווסקי האָלט, אַז „יידן זיינען שוין געווען אין פּוילן אויב ניט נאָך אין אַכטן יאָרהונדערט איז אַוודאי אין נייַנטן״[1]. אַנדערע ווידער, ווי ד״ר דוב בער ווייַנריב, האַלטן גאָר, אַז ס׳איז אַ ספּק, צי יידן האָבן זיך געפונען אין פּוילן פּאַרן צוועלפטן יאָרהונדערט[2]. אַז מ׳זאָל אפילו זיין גענייגט אָנצונעמען די קאָנסערוואַטיווסטע מיינונג וועגן דער יידישער באַזעצונג, האָבן זיי דאָרט געלעבט אַרום אַכט הונדערט יאָר.

פון דעם זעכצנטן יאָרהונדערט אָן איז פּוילן געווָארן אַ גרויסער יידישער ישוב אין אייראָפּע און דער גרעסטער תורה־צענטער, וואָס האָט שוין אָנגעהויבן צוצושטעלן כלי־קודש פּאַרשיידענע אייראָפּעאישע — און ניט נאָר אייראָפּעאישע — יידישע קהילות און יונגעלייט פון דער ווייט זיינען געקומען לערנען אין אירע ישיבות. דער פּרעסטיזש פון ועד ארבע ארצות האָט בלויז אונטערגעשטראָכן די וויכטיקייט פונעם פּויליש־יידישן ישוב.

די יידן אין פּוילן האָבן דורך די לאַנגע יאָרהונדערטער געליטן פון פּאַרפאָלגונגען פון דער קירך, פון גרויסע צוגעגרייטע אָטאָקעס און באַשולדיקונגען, ווי די, אַז זיי האָבן כלומרשט געגנבעט די האָסטיע; אַ סך יידן האָבן אָפּגעגעבן זייער לעבן אויף קידוש השם איבער די בלוט־בלבולים, און גאָר גרויס זיינען געווען די קרבנות אין אַזעלכע קאָלאָסאַלע קאָטאַסטראָפעס ווי גזירות ת״ח ות״ט. יידן האָבן אויך געליטן צוזאַמען מיט דער גאַנצער באַפעלקערונג פון די אינוואַזיעס, ווי פון די טאַטאַרן אין 1241 און פון דעם שוועדישן אָנפאַל פון 1655־1656.

פּוילישע קעניגן האָבן בדרך כלל באַטראַכט די יידן ווי אַ נייטיקן עלעמענט אין עקאָנאָמישן לעבן פון לאַנד און דעריבער האָבן זיי געגעבן

---

1) ציטירט פון *Jewish Encyclopedia*, vol. X, p. 561.

2) Bernard D. Weinryb, "The Beginnings of East-European Jewry in Legend and Historiography," in *Studies and Essays in Honor of Abraham A. Neuman*, Philadelphia, 1962, p. 445.

מעגלעכקייטן פאַר אַ פרייערן האַנדל. דעם יידנס לעבן אין פּוילן איז ניט געווען אַזוי באַגרענעצט און ער איז ניט אַזוי שיקאַנירט געוואָרן ווי אין דעם רוב מערב־אייראָפּעאישע לענדער. די באַצייכענונג פון פּוילן ווי אַ „גן עדן פאַר יידן", וואָס טייל פּוילישע היסטאָריקערס באַנוצן, איז, פאַרשטייט זיך, אַ גראָטעסקע גוזמא.

אַז ס׳קומט אָבער צו שרייבן די געשיכטע פון אַ יידישער קהילה אין פּוילן, איז פונדעסטוועגן דער וואונדער גרויס, וואָס ס׳האָבן זיך אפילו פאַרן חורבן געהאַט אויפגעהיט אַזוי ווייניק יידיש־היסטאָרישע דאָקומענטן אפילו פון אַלטע קהילות, ווי, למשל, טאַקע פון דער אַלטער און איינגעזעסענער קהילה שידלאָוצע. דווקא פון מערב־אייראָפּעאישע קהילות, ווי די פון די דייטשע לענדער, זיינען דאָ אומפאַרגלייכלעך מער דאָקומענטן, פנקסים און פּריוואַטע מאַטעריאַלן. די קהילות פון די דייטשע פּראָווינצן זיינען געווען קלענער, באַגרענעצטער און אָפט אויסגעשטעלט צו גירושים, וואָס די יידן אין פּוילן האָבן כמעט ווי ניט געליטן דערפון. ווי דערקלערט זיך דאָס? שריפות אַליין זיינען ניט דער ענטפער, ווייל שריפות זיינען אָפט געווען אַ טעגלעכע דערשיינונג ניט נאָר אין פּוילישע שטעט און שטעטלעך.

דערצו האָבן די מערב־אייראָפּעאישע יידן געפונען צווישן די געבילדע־טערע שכנים מער אַזעלכע, וואָס האָבן זיך אינטערעסירט מיטן יידישן לעבן, מיט יידישע מנהגים און איבערגעלאָזט נאָך זיך ווערק. אין פּוילן איז דאָס געווען זעלטענער, און די לעצטע יאָרן האָבן פּוילישע געלערנטע אָפט באַוויזן די קונץ צו שרייבן וועגן שטעט, וואו יידן זיינען געווען אַ גאָר אַנגעזעענער טייל פון דער באַפעלקערונג און זיי, די יידן, אפילו ניט דערמאָנען. אַזוי קאָן אין אונדזערע טעג שרייבן אַ פּוילישע ענציקלאָפּעדיע וועגן שידלאָוצע, וואָס האָט ביזן חורבן געהאַט אַ באַפעלקערונג פון איבער אַכציק פּראָצענט יידן און ניט דערמאָנען אפילו, אַז אין דער שטאָט האָבן עטלעכע הונדערט יאָר געלעבט יידן[3].

שוין מיטן אָנהייב פונעם נייַנצנטן יאָרהונדערט האָבן דייטש־יידישע געלערנטע, דאָס רוב רבֿנים, אָנגעהויבן אָפּהיטן די יידיש־היסטאָרישע דאָקומענטן און אַ טייל האָבן אָנגעשריבן געשיכטעס פון זייערע קהילות. די פּוילישע רבנים האָבן זיך ניט געקימערט וועגן די יידישע היסטאָרישע דאָקו־

Wielka Encyklopedia Powszechna, Warszawa, 1968, Tom 11 str. 552. (3 *Slownik Geograficzny,* Tom 12, str. 100-101. אויך אַנדערע קוואַלן וועגן שידלאָוצע וויַ דערמאָנען גאָרניט וועגן יידן.

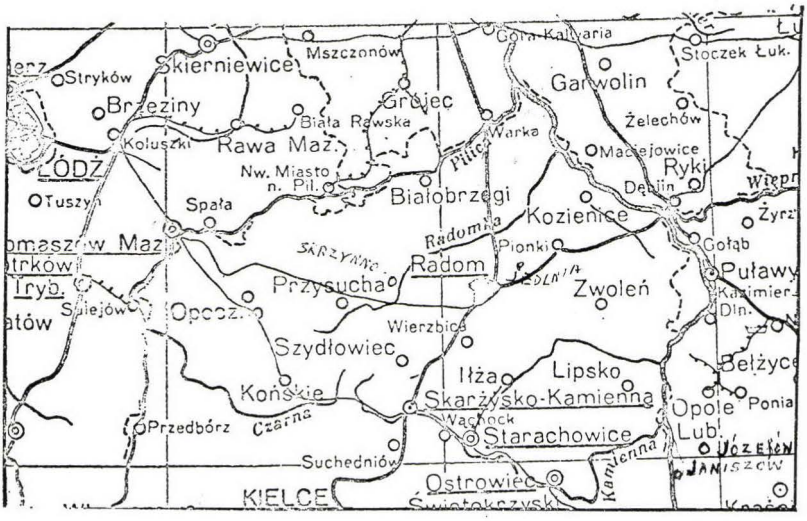
מענטן; זיי זיינען ניט געווען פאַראינטערעסירט דערין און אויך ניט געווען צוגעגרייט צו פאַרנעמען זיך דערמיט. דער חורבן האָט נאָך אָפט אָפּגעווישט די לעצטע דאָקומענטאַרע שפורן פון אַ סך גרעסערע און אַוודאי פון קלענערע קהילות, וואָס שידלאָוצע איז צווישן זיי ניט קיין יוצא מן הכלל.

שידלאָוצע ליגט אַרום 30 קילאָמעטער צו דרום־מערב פון ראָדעם. דאָס דאָרף שידלאָוויץ האָט שוין עקסיסטירט אין דרייצנטן יאָרהונדערט. אָנהייב פופצנטן יאָרהונדערט איז דאָס דאָרף צוזאַמען מיט גרויסע שטחים לאַנד אַרום איבערגעגעבן געווארן די צוויי ברידער יאַקוב און סלאָווקאָ פון דער משפחה אָדראָוואָנזש, וואָס דער צווייטער פון זיי — סלאָווקאָ אָדער סטאַניסלאָו — האָט צוזאַמען מיט דער אפוטרופסות פון דער געגנט אויך אָנגענומען דעם נאָמען שידלאָוויעצקי נאָך דעם נאָמען פון דאָרף שידלאָוויץ. אין 1427 האָט דאָס פריערדיקע דאָרף געקראָגן דאָס רעכט פון אַ שטאָט. אין 1432 האָט סלאָווקאָ שידלאָוויעצקי פאַרענדיקט דאָס בויען די קירך פון דעם הייליקן זיגמונד, און אין דער זעלבער קירך איז ער באַגראָבן געווארן אין 1493, וועו ער איז געשטאַרבן אין עלטער פון 88 יאָר. אין 1470 האָט קאָזשימיערזש יאַגעלאָנטשיק דערלויבט שידלאָוויעצקין אויסצובריטערן דאָס שטעטל, וואָס דאָס האָט מיט דער צייט געהאָלפן דעם האָנדל דאָרט. סטאַניסלאָוו שידלאָוויעצקי איז געווען דער מאַרשאַלעק אין הויף פון קאָזשימיערזש יאַגעלאָנטשיק און ממילא אַ מקורב למלכות[4].

נאָך סטאַניסלאָוס טויט האָט די אפוטרופסות איבער דעם שטעטל און דער גאָנצער געגנט איבערגענומען זיין זון קרישטאָף שידלאָוויעצקי (1467־1532), וואָס איז געווען קראָקעווער קאַשטעלאַן און קעניגלעכער קאָנצלער. ער איז דערצויגן געווארן אין הויף פון קאָזשימיערזש יאַגעלאָנטשיק. קרישטאָף שידלאָוויעצקי האָט באָוויזן צו מאַכן פון דעם שטעטל אַ האָנדלס־באָזע פאַר דער געגנט אַרום, וועו ער האָט געפועלט ביי זיגמונט דעם ערשטן אין 1505 אייַנצופירן צוויי יאָרידן יערלעך. קרישטאָף שידלאָוויעצקי האָט ניט איבער־געלאָזן קיין מענלעכע יורשים. זיינע דריי זין זיינען נאָך געשטאַרבן ביי זיין לעבן. באַלד נאָך זיין טויט האָט זיין פרוי געבוירן אַ טאָכטער. די טאָכטער עלזשביעטע האָט צו פערצן יאָר (1548?) חתונה געהאַט מיט מיקאָלאַי רא־דזשיוויל, וואָס האָט צוזאַמען מיט דער יונגער עלזשביעטאַ, זיין צווייטע פרוי, אויך איבערגענומען די אפוטרופסות פון שידלאָוויץ.

Jerzy Kieszkowski, *Kanclerz Krzysztof Szydlowiecki,* Poznan, 1912, Tom B, (4 str. 4-6, 57, 281, 309. און דער שטאַמבוים ז' 770.

מיקאָלאַי שידלאָוויעצקי, וואָס איז נאָך זיין ברודער קרישטאָפס טויט געווארן דער אפוטרופוס פון דעם שטעטל ביז ראַדזשיוויל האָט איבערגענומען די הערשאַפט, האָט אין 1550 אָפגעשאַפט די ספעציעלע אָפּצאָלן בעת די יאַרידן און אויך אַנדערע באַגרענעצונגען אין צוגעצויגן די שטאָטישע בירגערס צום האַנדל. דאָס האָט געהאָלפן אויסברייטערן די פּעריפעריע פון די יאַרידן און במילא העלפן דעם שטעטל עקאָנאָמיש.

אין 1589 האָט זיגמונד III דערלויבט דעם שטעטל פינף יאַרידן יערלעך, וואָס דאָס האָט נאָך מער פאַרשטאַרקט דעם האַנדל. אין דער צווייטער העלפט פון זעכצנטן יאָרהונדערט האָט שוין שידלאָווצע געהאַט אַ באַדייטנדיקע צאָל שוסטערס, גאַרבערייען, דיסטילעריעס און שטיינברוכן, וואָס האָבן אויסגעאַרבעט מילשטיינער, שלייפשטיינער און אַנדערע ענלעכע שטיין־אַרטיקלען. די יאַרידן האָבן אויך פאַרמערט די צאָל קוזניעס אין שטעטל. מיקאָלאַי שידלאָוויעצקי, קרישטאָפס ברודער, האָט אין 1510־1526 אויסגעבויט דעם „שלאָס", וואָס האָט דעם שטעטל צוגעגעבן אָנזען. דער שלאָס איז שפּעטער פאַרשענערט געווארן פון די ראַדזשיווילס[5].

די יידישע באַזעצונג אין שידלאָווצע פאַלט מסתמא צוזאַמען מיט אַן

Szydlowiec. Miasta Polskie w Tysiacleciu. Tom pierwszy Wroclaw — (5 Warszawa — Kraków, 1965, str. 548.

ערך דער צייט פון אַרום מיטן זעכצנטן יאָרהונדערט, כאָטש מיר האָבן ניט קיין געוויס ידיעות וועגן דעם. די פאַרגרעסערטע צאָל יאָרידן און אויך די אפּוטרופּסות פון אַ ראַדזשיוויל זיינען אַ שטאַרקער אָנדייט דערויף. די ראַדזשי־ווילס זיינען טראַדיציאָנעל געווען אָנהענגערס פון האַנדלס־אַנטוויקלונג און דעריבער אויך געגנייגט צו לאָזן יידן זיך באַזעצן אין זייערע לענדערייען און שטעט, ווייל זיי האָבן געהאַלטן, אַז יידן ברענגען גרויס נוצן וואו זיי באַזעצן זיך און העלפן שטאַרקן עקאָנאָמיש די שטעט, וואו מ׳דערלויבט זיי צו וואוינען.

ס׳איז גאַנץ מעגלעך, אַז יידן האָבן זיך שוין אָנגעהויבן צו באַזעצן אין שידלאָוצע פריער, נאָך פאַר דער צייט פון די ראַדזשיווילס, אפשר גאָר נאָך דעם ווי דאָס שטעטל האָט געקראָגן רעכט איינצופירן יאָרידן. קיין באַווייזן דערויף האָבן מיר ניט.

די ערשטע ידיעה, וואָס מיר האָבן וועגן שידלאָוצע ווי פון אַן אָרגאַ־ניזירטער יידישער קהילה, איז פון אַ סך שפּעטער, פון לעצטן צענדליק פונעם זיבעצנטן יאָרהונדערט, און דאָס אין שייכות מיט אַ רב — אַ רב מיט אַ גרויסן נאָמען אין דער יידישער וועלט, ר׳ מאיר בן יצחק, אָדער ווי ער איז בעסער באַקאַנט ווי דער מהר״ם אַש. (אש איז די פאַרקירצונג פון דער שטאָט אייזענשטאָדט, וואו ר׳ מאיר איז געווען רב 27 יאָר פון 1717 ביז 1744, ביז זיין פּטירה). ער איז דער מחבר פון אַ צאָל ספּרים. דער באַרימטסטער פון זיי איז דאָס צוויי־בענדיקע „פּנים מאירות״, שאלות־ותשובות און חידושי־תורה. ער איז געווען אַ פּוילישער ייד, אַן אַידעם פון אַ רייכן סאָכאַטשאָווער יידן, ביי וועמען ער איז געזעסן אויף קעסט צען יאָר, וואָס ער דערמאָנט ווי די גליקלעכע יאָרן פון זיין לעבן. זיין שווער האָט אָבער איבער אַ בלוט־בלבול פאַרלוירן זיין גאַנץ פאַרמעגן און זיין יונגער אייידעם האָט געמוזט אָננעמען אַ כּסא־רבנות.

דער יונגער גאון איז געוואָרן רב פון שידלאָוצע מסתמא אין די יאָרן 1693־1700. אָנהייב אַכצנטן יאָרהונדערט געפינט ער זיך שוין אין וואַרמס, וואוהין ס׳האָט אים אַריבערגעבראַכט ר׳ שמשון וועדטהיימער, מיט וועמען דער יונגער רב האָט זיך פריער געהאַט באַקענט. שפּעטער איז דער מהר״ם אַש געווען רב אין פראָסניץ, מערן, און אין אייזענשטאָדט, אונגאָרן, וואו ער איז נפטר געוואָרן אין עלטער פון די פּריע זיבעציקער.

ר׳ מאיר איז אַוועק פון שידלאָוצע ניט ווייל ער האָט דעמאָלט געזוכט אַ גרעסערע קהילה, נאָר ווייל די קליינע קהילה אין שידלאָוצע האָט זיך נאָך ניט געקאָנט דערלויבן אויסצוהאַלטן אַ ישיבה, ווי דער יונגער רב האָט דאָס

געווּאָלט. אַז דעם רבס פאַרבינדונג מיט דער קהילה איז געווען אַ נאָענטע אוּן אַ וואַרעמע, באַווייזט דער פאַקט, אַז נאָך דעם ווי ער איז שוין געהאַט געווען רב אין אַנגעזעענע קהילות אוּן זיין שם איז אויסגעווואַקסן אין דער לומדישער וועלט, איז ער אַרום אַ פערטל יאָרהונדערט שפּעטער ווידער צוריק־געקומען קיין פּוילן אוּן צום צווייטן מאָל געווּאָרן רב אין שידלאָווצע. דאָס מאָל האָט שוין אַוודאי די קהילה קדושה שידלאָווצע זיך געקאָנט דערלויבן נאָכצוקומען איר רבס בקשה אוּן עפענען אַ ישיבה אונטער זיין השגחה[6].

פיר פוּן מהר"ם אַשס זעקס זין זיינען געווען באַקאַנטע רבנים אין דייטשע אוּן אין פּוילישע קהילות. זיין זון אליעזר, וואָס איז נישט געווען קיין רב, איז געבליבן אַ שידלאָווצער תושב. צווישן זיינע אייניקלעך אוּן אור־אייניקלעך זיינען אויך געווען אַנגעזעענע רבנים אוּן געלערנטע[7]. פוּן זיין טאָכטער חוה האָט אָפּגעשטאַמט (דער זעקסטער דור) דער באַוואוסטער יידישער פילאָלאָג אוּן פאָלקלאָריסט ד"ר אַלפרעד לאַנדוי[8].

אַן ערך אין דער זעלביקער צייט האָבן מיר אויך אַן אַנדייט, אַז שידלאָווצע איז שוין געווען אַ קהילה, מיט וועלכער דער ועד ארבע ארצות האָט זיך געהאַלטן. אין 1719 (?) וועלט אין אַ תקנה פוּן ועד אין יאַראָסלאָוו געזאָגט, אַז דאָס דאָרף פּשיסכע געהערט צו דער קהילה שידלאָווצע. דאָס מיינט, אַז שידלאָווצע איז שוין דעמאָלט געווען אַ מין צענטער פאַר די אַרומיקע קלענערע ישובים[9].

פוּן סוף דריטן פערטל פונעם אַכצנטן יאָרהונדערט האָבן מיר פוּן אַ ניט יידישער קוועלע אַ ביסל ידיעות וועגן דעם אַלגעמיינעם מצב פוּן די שידלאָווצער יידן. יאָהאַן פיליפּ דעקאַראַסי, אַ נאַטור־פאָרשער, אַ געאָלאָג אוּן מינעראָלאָג איז געקומען קיין פּוילן אויף דער פאַרבעטונג פוּן קעניג סטאַניס־לאַוו אויגוסט פאָניאַטאָווסקי אויסצופאָרשן די פּוילישע זאַלצגרובן אוּן דעם בערגבוי בכלל. אין די יאָרן 1778־1780 איז דעקאַראַסי אַרומגעפאָרן איבער פּוילן אין די אינטערעסן פוּן זיין אויפטראָג. אין יענער צייט האָט ער געשריבן באריכותדיקע בריוו צו זיין פריינד דעם באַקאַנטן פּוילישן מלוכה־מאַן אוּן

---

6) Dr. Bernhard Wachstein, *Die Grabschriften des Alten Judenfriedhofes in Eisenstadt*, Wien, 1922. B.I. s. 47-93. אוּן דער טעקסט פוּן דער מצבה אין דעם העברעאישן אָפּטייל ז' 44.

7) דאָרט, זז' 78־79.

8) לאַנדוי־בוך. שריפטן פוּן יידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט, ב' 1. פילאָלאָגישע סעריע, 1, ווילנע 1926. זען געזאַלאָגישע טאַבעלע, אַנטקעגן ז' 6.

9) פּנקס ועד ארבע ארצות, לקוטי תקנות כתבים ורשומות, סדורים ומבוארים בידי ישראל היילפרין. ירושלים, תש"ה, ע' 289.

ווירטשאַפט־פּאָליטיקער גראַף אויגוסט מאָשינסקי, און אין די בריוו זאָגט ער דאָס ווייטערדיקע ווענן שידלאָוצע:

„דער יידישער קוואַרטאַל איז אין גאַנצן געבויט פון האָלץ, פּאַרנעמט אָבער אַ סך אַ גרעסערן אָרט, ווי דער קריסטלעכער; די הייזער, וואָס זיינען דאָ אַ סך ענגער צונויפגעפּרעסט, געפינען זיך דאָס רוב אין אַ גוטן צושטאַנד. אָבער די גאַסן זיינען אָן אַ שום אָרדענונג און נישט געקוקט אויפן פּעסטן שטייגערנעם באָדן זיינען זיי דאָ שמוציק און פּאַרשטונקען. דאָ קאָן מען גלייכצייטיק זען, ווי ווייט משה [רבינו] איז געווען געראָטן, ווען ער האָט אַרויפגעלייגט אויף זיינע ברידער די מצווה פון זויבערקייט און ווי ווייניק דער דאָזיקער מיטל האָט געהאָלפן. ביי דעם שטח, וואָס דער יידישער קוואַרטאַל פאַרנעמט, און ביי דער יידישער געוואוינהייט צו לעבן צונויפגעשטיקט אייגער לעבן דעם אַנדערן — דאָרף דאָ די צאָל יידן זיין ווייניקסטנס צען מאָל מער ווי די צאָל קריסטן. זיי פאַרנעמען זיך דאָ אַלע, אין הסכם מיט זייערע פּרינציפּן, נישט מיט אידעלע און ריינע פּרנסות, און דער מסחר פון דער גאַנצער סביבה ליגט פולשטענדיק אין זייערע הענט. זיי האַנדלען נישט נאָר מיט די אַרטיקלען, וואָס קומען צו אונדז פון אויסלאַנד, נאָר אויך מיט אַזוינע אַרטיקלען, וואָס ווערן אויסגעאַרבעט אין אונדזער געגנט, ווי שטאַב־אייזן, גוסאייזן, מעבל־און־בוי־האָלץ, מילשטיינער און שלייפשטיינער, וואָס ווערן אויסגעאַרבעט אין דאָרף פאָגזשאָלע, וואָס געהערט צום היגן פּריץ, אָחוץ דעם מיט וואַפּנע, תבואה, בראָנפן פעל אאז"ו"[10].

פאָר וואָס דעקאָראָסי האָלט דעם האַנדל מיט מילשטיינער, שלייפשטיינער, אייזן, מעבל, תבואה, וואַפּנע, פעל און אפילו בראָנפן פאָר נישט קיין „אידעלע און ריינע פּרנסות" — בלייבט זיין סוד.

אַרום אַן ערך יענער צייט, ווען דעקאָראָסי האָט באַזוכט שידלאָוצע — פּינקטלעכער: 1765 — זיינען, לויט אַ פּוילישער ציילונג, געווען 902 יידן אין שטעטל און אין דער אומגעגנט[11]. מיר ווייסן, אַז די פּוילישע ציילונגען זיינען געווען אומפּינקטלעכע. די ציילונגען פלעגן געווינלעך געמאַכט ווערן צוליב פּיסקאָלע צוועקן, ווי קאָפּשטייער וכדומה. יידן פלעגן שוין פון פריער געוואָר

10) ציטירט פון ד"ר נ. מ. געלבער, אויסלענדישע רייזנדע ווענן פּוילישע יידן אינעם 18טן יאָרהונדערט. היסטאָרישע שריפטן, ערשטער באַנד, וואַרשע 1929, ז' 238־239.

11) רוסיש־יידישע ענציקלאָפּעדיע, ב' XVI, ז' 27.

וועלן, וועלן אַזאַ מלוכה־אַגענט דאַרף קומען און אַ סך, ספּעציעל די אַרעמעלייט, וואָס האָבן די שטייערן ניט געקאָנט צאָלן, פלעגן זיך אויסבאַהאַלטן, וועלן דער אַגענט איז געקומען. דאָס מיינט, אַז די אַנגעגעבענע צאָל פון דער ציילונג פון יאָר 1765 איז אַ סך קלענער, ווי די גרייס פון דער דעמאָלטיקער יידישער באַפעלקערונג אין שידלאָווצע.

די שטאָט האָט שטאַרק געליטן בעת דער שוועדישער אינוואַזיע. אין 1666 זיינען אין שידלאָווצע אין גאַנצן געווען 478 אייגנוואוינערס. אין אַכצנטן יאָרהונדערט האָט שידלאָווצע אַנגעהויבן קומען צו זיך. אין אַן ערך דער צייט, וואָס דעקאַראַסי האָט באַזוכט די שטאָט, זיינען שוין דאָרטן געווען 203 הייזער. אַזוי ווי מיר ווייסן, אַז אין 1828 האָבן אין 263 הייזער געלעבט 3160 תושבים[12], וואָס דאָס מיינט 12 אייגנוואוינערס אויף אַ הויז, קומט דעריבער אויס, אַז די אַלגעמיינע צאָל באַוואוינערס איז דעמאָלט אין 203 הייזער געווען אַן ערך 2400. אַזוי ווי אין 1828 איז שוין די צאָל יידן געווען 2049 פון דער אַלגעמיינער צאָל 3160, מעג מען אויך אַנגענעמען, אַז די פּראָפּאָרציע איז מיט אַ זעכציק יאָר פריער ניט געווען קיין סך אַנדערש און אַז די צאָל יידן איז געווען מיט אַ גוטע פופציק פּראָצענט העכער, ווי די פּוילישע ציילונג פון 1765 האָט אַנגעגעבן.

אין נייַנצנטן יאָרהונדערט איז די יידישע באַפעלקערונג אין פּוילן שטאַרק אויסגעוואַקסן. אין 1816 זיינען אין פּוילן געווען 212,944 יידן אויף אַן אַלגעמיינער באַפעלקערונג פון 2,732.234. יידן האָבן דעמאָלט אויסגעמאַכט 7.8 פּראָצענט פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג. אין 1909 איז אין פּוילן שוין געווען 1,747.655 יידן אויף אַן אַלגעמיינער באַפעלקערונג פון 11,935.318[13]. יידן האָבן דעמאָלט שוין אויסגעמאַכט 14.6 פּראָצענט פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג. אין די יאָרן 1831־1855 איז דער יידישער נאַטיר־לעכער צוואוואקס אין פּוילן פּראָפּאָרציאָנעל געווען העכער ווי דער ניט־יידישער[14].

אויך אין שידלאָווצע מערקט זיך דער שנעלער וואוקס. מיר קאָנען דאָס זען פון עטלעכע ציפערן:

---

12) דאָרט Miasta Polskie.

13) Bohdan Wasiutynski. Ludnosc Zydowska w Królestwie Polskiem (Odbitka z Ekonomisty) 1911, str. 4,5.

14) דאָרט, ז׳ 5.

יאָרן	אַלגעמיינע באַפעלקערונג	יידן	פּראָצענט יידן פון דער באַפעלקערונג
1827	3,160	2,049	64.8
1840	3,602	2,321	64.4
1856	3,798	2,780	73.2
1893	6,423	4,599	71.6
1909	7,958	5,971	75.0
1910	8,597	6,433	74.8 [15]

שטעט, וואָס דריי־פּערטל פון זייער באַפעלקערונג זיינען געווען יידן, זיינען אין 1909 אין גאַנץ פּוילן געווען נאָר צען, און צווישן די צען איז געווען שידלאָוצע[16].

אין 1788 האָט דער דוכוס ראַדזשיווויל, דער אפּוטרופּוס פון דער שטאָט, צוגעטיילט יידן אַ שטח לאַנד, אַז זיי זאָלן קאָנען בויען אַ שול, אָפּצאָמען אַ בית עלמין און בויען הייזער — אויסבריטערן די יידישע געגנט. אָנהייב ניינצנטן יאָרהונדערט איז שידלאָוצע אַריבער פון די ראַדזשיווילס צו די סאַפּיעהאָס. די סאַפּיעהאָס האָבן אָבער ניט לאַנג אָנגעהאַלטן זייער אפּוטרופּסות און די שטאָט איז באַפרייט געוואָרן פון פּריצישער אייבערהערשאַפט און אַרונטערגעפאַלן אונטער דער דירעקטער צאַרישער מאַכט. צווישן די יאָרן 1825־1862 איז די יידן ניט דערלויבט געווען צו וואוינען מחוץ דער יידישער געגנט. אין 1862 האָט דער פּוילישער אַדמיניסטראַטאָר פון לאַנד, דער גראַף אַלעקסאַנדער וויעלאָפּאָלסקי, אָפּגעשאַפט אַלע רעכטלעכע באַגרענעצונגען פאַר די יידן אין פּוילן און ממילא אויך פאַר די יידן פון שידלאָוצע.

אין 1828 זיינען שוין פון די 263 הייזער, וואָס האָבן זיך געפונען אין שידלאָוצע, געווען פינף און פערציק געמויערטע[17]. אין דעם יאָר זיינען אויך איינגעפירט געוואָרן וועכנטלעכע מאַרקטעג און צוועלף יאָרידן יערלעך, וואָס דאָס האָט פאַרשטאַרקט דעם האַנדל אין דער שטאָט.

די געמויערטע הייזער האָבן נאָך פופציק יאָר שפּעטער געהערט צו די רייכע ניט־יידישע בירגערס און צו די געציילטע יידישע גבירים. אין יולי 1876 איז אויסגעבראָכן אַ שריפה אין דער שטאָט און ווי דער ראַדעמער קאָרעספּאָנדענט ישראל פרענקעל טיילט מיט אין הצפירה, האָט די שריפה פאַר־

---

15) דאָרט, ז׳ 56.
16) דאָרט, ז׳ 63.
17) דאָרט Miasta Polskie. ז׳ 56.

צוקט אַלע יידישע הייזער „און בלויז די שול און דער בית המדרש זיינען געבליבן שטיין ווי דורך אַ נס". דער „נס" איז געווען דאָס, וואָס סיי די שול און סיי דער בית המדרש זיינען געווען געמויערטע בנינים. ישראל פרענקעל, וואָס איז געווען אַ ראַדעמער משכיל, פּעדאַגאָג און כלל־טוער האָט דורך דער הצפירה אַפּעלירט צו די רחמנים בני רחמנים צו העלפן די אַרום זעקס טויזנט נשרפים, וואָס זיינען געבליבן אָן אַ דאַך איבערן קאָפּ. די נדבות האָט פרענקעל געהייסן איבערשיקן צום דעמאָלטיקן ראַדעמער רב, דעם באַקאַנטן חובב ציון ר' שמואל מאָהילעווער[18]. ווי לאַנג ס'האָט געדויערט די שידלאָוצער יידן זיך צוריקצושטעלן אויף די פיס, ווייסן מיר נישט. ס'איז אָבער זיכער ניט געווען קיין גרינגער ענין. די שריפה האָט אָבער אויפגעטאָן דאָס, וואָס מ'האָט שוין שפּעטער בדרך כלל געבויט געמויערטע הייזער. סוף אַכציקער יאָרן, אַ יאָר צענדליק נאָך דער שריפה, זיינען אין דער שטאָט געווען 330 הייזער און פון זיי זיינען שוין 171 געווען געמויערטע[19].

אין דער רעוואָלוציע פון 1905 האָבן זיך שוין אין דער אונטערערדישער אַרבעט באַטייליקט אויך יידן. יעדער עלטערער שידלאָוצער תושב האָט געקאָנט וועמען, וואָס איז אין יענער שטורמישער צייט געווען אַ מיטגליד פון בונד אָדער פון דער פּפּ"ס. דער באַקאַנטער חנא מאָדזשאָוויעצקי פלעגט זיך נאָך אויף די עלטערע יאָרן באַרימען מיט זיינע „מעשים". ער איז ווייט ניט געווען פון די געציילטע.

די לעצטנס־געעפנטע אַכראַנע־אַרכיוון אין פּוילן ווייסן צו דערציילן, אַז „אין שידלאָוצע, קינסקער אויעזד, זיינען באַפאַלן געווארן די פּאַסטאַמטן און דער שטאָטראַט און די סטראַשניקעס זיינען אַנטוואָפנט געווארן" פון די רעוואָלוציאָנערן. דאָס איז געווען אַזאַ געוואָגטער אַקט, אַז דער ראַדעמער גובערנאַטאָר ע. פ. שטשיראָווסקי לאָזט וועגן דעם וויסן דעם 3טן יאַנואַר 1905 דעם וואַרשעווער גענעראַל גובערנאַטאָר ג. א. סקאַלאָן.

אין דער נאָכט פון 15טן דעצעמבער 1905 איז אַ גרופּע רעוואָלוציאָנערן באַפאַלן די ביוראָ פון דעם פּאַרוואַלטער פון די וועלדער אַרום שידלאָוצע, צעריסן די פּאָרטרעטן פון קייסער און צוגענומען דאָס געווער, וואָס האָט זיך דאָרטן געפונען. „צו מאָרגנס — זאָגט זיך אין דעם באריכט — איז „מסתמא די זעלביקע באַנדע באַפאַלן די וואַלדוואָך און ביי איר צוגענומען דאָס געווער,

18) הצפירה, וואַרשוי, נומ' 30 י"ט אב תרל"ו. דער ראַדעמער קאָרעספּאָנדענט ישראל פרענקעל שרייבט: כי מכל המון הבתים הרבים אשר בעיר אשר היה לשרפה מאכלת אש לא נשארו כי אם בית הכנסת ובית המדרש.

19) דאָרט, זז' 100-101. *Słownik Geograficzny*.

די אָפּצייכנס און אַלע אָפּיציעלע דאָקומענטן"[20]. די אָטאָקעס אויף צאַרישע באַאַמטע און צאַרישע אַמטן האָבן ניט געקאָנט דורכגעפירט ווערן אָן יידן אין און אַרום אַ שטאָט, וואָס דריי־פערטל פון איר באַפעלקערונג איז געווען אַ יידישע.

אין אַ ווערק, וואָס איז דערשינען מיט עטלעכע יאָר צוריק וועגן די פּוילישע שטעט, ווערט בפירוש געזאָגט, אַז אין די יאָרן 1905־1906 האָט אין שידלאָוצע „זיך ספּעציעל שטאַרק אָנטוויקלט די רעוואָלוציאָנערע באַוועגונג צווישן דער יידישער אַרעמקייט"[21].

די ערשטע וועלט־מלחמה האָט באַפרייט שידלאָוצע פון צאַרישער אפּוטרופּסות. די מילדע עסטרייכישע מיליטערישע מאַכט האָט זיך ווי כמעט ניט אָנגעזען. די שטאָט, ווי גאַנץ פּוילן, געליטן פון הונגער, אָבער גייסטיק איז שידלאָוצע אויפגעבונדן געווארן. ס׳האָבן זיך אָפּן געשאַפּן פאַרשיידענע פּאַרטייאישע און פּראָפעסיאָנעלע גרופּירונגען. די יוגנט איז פאַרכאַפּט געוואָרן פון נאַציאָנאַלע און סאָציאַלע שטרעמונגען.

אין דער באַגייטער פּוילישער מלוכה האָבן יידן גלייך דערפילט, אַז ניט געקוקט דערויף, וואָס פּוילן האָט אין דעם מינאָריטעטן־טראַקטאַט פון 1919 צוגעזאָגט, אַז „אַלע פּוילישע בירגערס וועלן באַטראַכט ווערן גלייך פאַרן געזעץ און וועלן זיין באַרעכטיקט צו די זעלביקע ציווילע און פּאָליטישע רעכט, אָן שום אונטערשייד פון ראַסע, שפּראַך און רעליגיע", און כמעט מיט די זעלביקע רייד איבערגעחזרט דעם צוזאָג אין דער קאָנסטיטוציע פון 1921[22] — אַז אָט דער פייערלעך־דעקלאַרירטער צוזאָג האָט אין גאַנצן ניט קיין האַפּט. ניט נאָר זיינען זיי ניט באַטראַכט געוואָרן ווי גלייכע בירגערס און ניט צוגעלאָזן געוואָרן צו קיין מלוכהשע שטעלעס, נאָר די מלוכה האָט אָפּן געשטיצט די, וואָס האָבן אָנגעפירט אָן עקאָנאָמישן קאָמף קעגן יידישן סוחר און קעגן יידישן בעל־מלאכה. די שיקאָנירונגען און די כסדרדיקע עקסצעסן זיינען געוואָרן אַן אָפּענע מלחמה פטור צו ווערן פון יידן פון דעם לאַנד, וואו זיי האָבן געלעבט נאָענט צו טויזנט יאָר.

(20 Stanislaw Kalabinski (ed.), *Carat i Klasy Posiadajace w Walce z Rewolucja, 1905-1907 w Królestwie Polskim.* Warszawa, 1956, str. 402, 425.

21) דאָרט Miasta Polskie.

22) פאַראַגראַף נומער 2 פון מינאָריטעטן אָפּמאַך. כמעט דאָס זעלביקע ווערט איבערגעחזרט אין דעם פאַראַגראַף 95 פון דער קאָנסטיטוציע פון 1921.

פּוילן איז געווען אַ נאַציאָנאַליטעטן־שטאַט. די מינאָריטעטן, די אוק־ראַאינער, יידן, דייטשן, ווייסרוסן און רוסן האָבן באַטראַפן איבער דרייסיק פּראָצענט פון דער באַפעלקערונג. די פּוילישע מלוכה איז געפירט געוואָרן פון אירע מאַכטהאָבערס, ווי דאָס וואָלט געווען אַ האַמאָגען לאַנד פון לויטער פּאָליאַקן. אַלע מינאָריטעטן זיינען אונטערדריקט און פאַרפאָלגט געוואָרן[23]. קעגן יידן, וואָס האָבן באַטראַפן איבער צען פּראָצענט פון דער באַפעלקערונג, איז געפירט געוואָרן אַן עקאָנאָמישע אויסראָט־פּאָליטיק[24].

דאָס האָט, פאַרשטייט זיך, אויך געמוזט זיך אויסווירקן אויף יידן אין שידלאָוצע, אָבער ניט מיט דער קראַפט ווי אין די גרויסע שטעט. אין שידלאָוצע איז איבער דריי־פערטל פון דער באַפעלקערונג געווען אַ יידישע. דאָ האָט ניט געקאָנט זיין די רייד פון קיין באָיקאָט מיט כוליגאַנישע פּיקעטן און מיט כסדרדיקע געשלעגן. דער ניט־יידישער עלעמענט איז דאָ געווען צו קליין פאַר די גרויסצוגיקע אַנטיסעמיטישע אַקטיוויטעטן. דער יידישער שיד־לאָוצער אינדוסטריעלער האָט אָבער געדאַרפט אָפּזעצן זיין סחורה אויפן גרויסן מאַרק און דאָרט האָט ער זיך אָנגעטראָפן אויף דעם שטאַרקן ווידער־שטאַנד, וואָס איז אין פּוילן געווען געריכט קעגן אַלץ, וואָס האָט געהאַט אַ שייכות מיט יידן.

די ערשטע פּאָלקסציילונג אין באַנייטן פּוילן פון יאָר 1921 האָט געוויזן, אַז שידלאָוצע האָט פאַרמאָגט אַן אָלגעמיינע באַפעלקערונג פון 7200 און אַ יידישע באַפעלקערונג פון 5,501 (77.1 פּראָצענט)[25]. די שטאָט איז אין די 1920ער און 1930ער יאָרן שטאַרק פּראָלעטאַריזירט געוואָרן. ס׳איז צוגעקומען אַ נייע אינדוסטריע, וואָס איז אין גאַנצן געלעגן אין יידישע הענט. דאָס זיינען געווען די געגריווערטע שוסטעריינען. די שטעפּערס, די שוסטערס, די אָגענטן און די מייסטערס זיינען אָלע געווען יידן. די שיך, וואָס זיינען

---

23) דאָס ווערט קלאָר אַרויסגעבראַכט אין דעם גוט־דאָקומענטירטן בוך פון Stephan Horak, *Poland and Her National Minorities 1919-1939,* New York, 1961.

ד״ר האָראָק זאָגט אַז

Poland, the State, was not the creation of all national groups. It was created by Poles and developed under their sole direction. Therefore, only the Polish people can be held responsible for the political system as it was finally realized (p. 81).

24) ווענן דער פּוילישער עקאָנאָמישער אויסראָט־פּאָליטיק קעגן יידן זען: רפאל מאהלער, יהודי פולין בין שתי מלחמות עולם, תל אביב, תשכ״ט.

25) Bohdan Wasiutynski, *Ludnosc Zydowska w Polsce w Wiekach XIX i XX,* Warszawa, 1930, str. 32.

אויסגעאַרבעט געווארן אין שידלאָווצע, זיינען פאַרקויפט געווארן אין די ווייטסטע פונקטן פון פוילן. די נייע אינדוסטריע האָט באַשעפטיקט הונדערטער שידלאָווצער יידן. אָחוץ דעם האָט שידלאָווצע פאַרמאָגט אַנדערע און עלטערע אינדוסטריעס ווי די פערצן גאַרבערייען, וואָס אַ צאָל פון זיי זיינען געווען אַזוי אויסגעשטאַט און מעכאַניזירט, אַז זיי האָבן זיך געקאָנט פאַרגלייכן מיט די מאָדערנסטע גאַרבעריין אין פוילן. טייל גאַרבעריין האָבן ניט נאָר אַראָפּ־ געבראַכט די נייסטע מאַשינען פון דייטשלאַנד, נאָר אפילו דייטשע מייסטערס און ספעציאַליסטן. די אייגנטימערס פון אַלע גאַרבעריין זיינען געווען יידן[26].

די שטייגהאַקעריין — אַלע צען — האָבן אויך געהערט צו יידן[27]. שטייגהאַקעריי איז ניט געווען ניי אין שידלאָווצע. זוי מיר האָבן געזען פון דער באַשרייבונג פון דעקאַראַטי, האָבן שידלאָווצער יידן שוין אין אַכצנטן יאָרהונדערט געהאַנדלט מיט מילשטיינער און שלייפשטיינער, וואָס זיינען געקומען פון די שידלאָווצער סקאַלעס. פון די שטיינער האָבן יידן אויך אַנטוויקלט אַן אייגנאַרטיקע אינדוסטריע — מצבה קריצעריי. די שידלאָווצער מצבות זיינען אָבער גאָר געווען פון אַן אייגנאַרטיקן מין.

אין יאָר 1958 האָבן די צוויי קריסטלעכע קונסטפאָרשערס: יאַצעק אַנטאַני זשעלינסקי און לוצינאַ קראַקאָווסקאַ געפונען אויף דעם שידלאָווצער בית־עלמין אַ גרעסערע צאָל מצבות, וואָס זיינען נאָך געבליבן נאָך דער נאַצישער פאַרווויסטונג און זיי זיינען נשתומם געווארן פון די אייגנאַרטיקע קינסטלעריש אויסקריצונגען אויף די דאָזיקע מצבות. אויף מצבות בכלל געפינען זיך די טראַדיציאָנעלע שבחים וועגן די נפטרים און די אָנגענומענע יידישע צייכנס, ווי אַ פאָר הענט פאָר אַ כהן, אַן אָנגעבויגן קריגל פאָר אַ לוי און נאָך עטלעכע ענלעכע צייכנס.

אויף די שידלאָווצער מצבות האָבן די צוויי דערמאָנטע קונסטפאָרשערס געפונען גאָנצע אידילישע סצענעס, ווי אַ ברונעם לעבן אַ הויז און שאָף; אַ שאָנק מיט ספרים, אַ קרוין איבערן שאָנק און אָרום אַ פעלד מיט בהמות; אַ בוים אויף וועלכן ס׳האָט זיך געפונען אַ מאָמע פויגל מיט אַ פייגעלע און אָרומגערינגלט מיט פייגל; אַ הירש, וואָס לויפט צווישן ביימער; אַ ליכטיק

---

26) אברהם פינקלער. שידלאָווצע. פון לעצטן חורבן, נומער 10, מינכן, דעצעמבער 1948, ז׳ 105.

27) Miasta Polskie, 548-549 pp.

הויז אויף אַן אָפּן פעלד אוּן נאָך אַזעלכע ענלעכע אויסקריצונגען, וואָס סיי זיי זיינען זעלטן אוּן סיי זיי זיינען פון אַ הויכער קינסטלערישער מדרגה[28].

ס׳זיינען אויך געווען פאַרן חורבן אין שידלאָווצע מעטאַל־אונטערנעמונגען אוּן פאַבריק פון אַגריקולטור מכשירים, וואָס האָבן געהערט צו יידן. דערצו דאַרף מען ניט פאַרגעסן, אַז ס׳זיינען געווען אין שטאָט אַ גרויסע צאָל שנייידערס, היטל־מאַכערס, פרויען־שניידערינס אוּן נייטאָרינס.

דער אַקטיווער עקאָנאָמישער מצב פון דער יידישער שידלאָווצע וואָלט געווען אוממעגלעך אַן דער ברידערלעכער הילף, וואָס דאָס שטעטל, ווי כמעט אַלע פוילישׁ־יידישע שטעטלעך אוּן אויך די גרויסע יידישע קהילות, האָבן געקראָגן פון דעם אַמעריקאַנער „דזשאָינט״[29]. דער „דזשאָינט״ האָט אויפגעשטעלט די גמילות־חסדים קאַסעס, געשטיצט יידישע אינסטיטוציעס אוּן געהאָלפן שפּייזן די אָרעמע יידישע באַפעלקערונג, וואָס איז אָפּט געווען גאָר אַ גרויסער חלק פונעם יידישן כלל. אַ גאָר גרויסע הילף איז אויך געווען די משפּחה־הילף, שטיצע פון אַמעריקאַנער קינדער אוּן קרובים.

ווי גרויס איז געווען די באַפעלקערונג פון שידלאָווצע פאַר דער נאַצישער אינוואַזיע? אברהם פינקלער, אַ שידלאָווצער איידעם, האַלט, אַז דעמאָלט זיינען געווען „אַן ערך צען טויזנט איינוואוינערס, פון דעם איבער 8,580 יידן״[30]. א. רוטקאָווסקי, וואָס האָט אויסגעפאָרשט דעם אומקום פון די שידלאָווצער יידן, גיט אָן, אַז „אין 1939 האָבן געווואוינט אין שידלאָווצע 7200 יידן. קרוב 90 פראָצענט פון אַלע איינוואוינערס״[31], אוּן דער אַנאָנימער

28) תערוכת מצבות בית־הקברות היהודי בשידלובצה. העתקים גראפיים מעשי ידי יאצק אנטוני זילינסקי ולוצינה קרקובסקה. כסלו־שבט תשכ״ד. מוזיאון לאתנוגרפיה ופולק־לור. אין דעם ביכעלע, וואָס האָלט 32 זייטן, ווערט געבראַכט אַ רשימה מיט אָפּשריפטן פון 50 מצבות אוּן אַ פּוילישע הקדמה פון די צוויי קונסטפאָרשערס.

29) אין 1931 זיינען אין פּוילן געווען 600 גמילות־חסדים קאַסעס, וואָס דער „דזשאָינט״ האָט געהאָלפן איינגעשטעלט. די קאַסעס האָבן דעמאָלט געהאַט הונדערט טויזנט קליענטן. אָרעמע העגדלערס אוּן בעלי־מלאכות האָבן דאָרט געקראָגן קלענערע הלוואות אָן פּראָצענט. אין דעם צענדליק יאָרן 1920־1930, וואָס די „דזשאָינט״־הילף איז געווען כמעט אויסשליסלעך פאַר מזרח־איראָפּעאישע יידן, האָט די הילפס־אָרגאַניזאַציע אויסגעגעבן די קאַלאָסאַלע סומע פון אַרום 80 מיליאָן דאָלאר. לויט שאַצונגען איז די הילף פון קרובים זיכער אויך ניט געווען קלענער. Oscar Handlin. *A Continuing Task,* New York, 1961, p. 56, 48-49.

30) אברהם פינקלער, דאָרט.

31) A. Rutkowski, "Martyrologia, Walka i Zaglada Ludnosci Zydowskiej w Dystrykcie Radomskim Podczas Okupacji Hitlerowskiej," *BZIH* 1955, N: 15-16, str. 159.

שרייבער פון דעם אַריינפיר וועגן דער אויסשטעלונג פון די „מצבות בית הקברות היהודי בשידלובצה" האַלט, אַז נאָך אין 1938 האָט שידלאָוועצ געהאַט אַ באַפעלקערונג פון 10,300 און צווישן זיי 78% יידן[32].

אין די יאָרן 1940־1941 זיינען קיין שידלאָוועצ אָנגעלאָפן יידן פון נעענטערע און אויך ווייטערע מקומות ביז די צאָל איז דער־גאַנגען צו אַן ערך צוועלף טויזנט. געשען איז דאָס דערפאַר, ווייל אין געטאָ שידלאָוועצ איז אין די דאָזיקע יאָרן געווען בערך רואיקער ווי אין אַנדערע אַרומיקע געטאָס. די נאַצישע רוצחים אין שידלאָוועצ האָבן זיך אין די ערשטע צוויי יאָר געלאָזט אונטערקויפן און אין דער זעלביקער צייט געשאַפן אַן אילוזיע פון זיכערקייט און דורך דעם גורם געווען, אַז אַ גרעסערע צאָל יידן זאָלן אַריינפאַלן אין זייער פאַסטקע[33].

אין די עטלעכע חורבן־יאָרן זיינען קיין שידלאָוועצ פון אַרום זיך צונויפ־געלאָפן און צוזאַמענגעטריבן געוואָרן איבער פופצן טויזנט יידן[34]. שידלאָוועצ איז דעמאָלט געווען דער לעצטער עטאַפּ זייערער צום אומקום. מיט זייער אומקום איז אָפּגעווישט געוואָרן די אַלטע יידישע קהילה, וואָס האָט עקסיסטירט זיכער ניט ווייניקער ווי פיר הונדערט יאָר.

---

32) זען הערה 28, דאָרט ז׳ 5. אין Miasta Polskie. דאָרט ז׳ 549 וועט אָנגעגעבן אַז „אין 1939 איז די צאָל איינוואוינערס געשטיגן צו דער צאָל פון 10,261". פון וואָנען דער שרייבער נעמט די געניוע צאָל וועט ניט אָנגעגעבן.

33) פינקלער, דאָרט ז׳ 105־106 ; אויך A. Rutkowski, דאָרט ז׳ 118־119.

34) A. Rutkowski, דאָרט, ז׳ 159.

בערל כהן

שידלאָוועצער רביים און רבנים

(שטריכן און עפיזאָדן)

דאָס ווייטערדיקע איז ניט קיין כראָנאָלאָגישע געשיכטע פון די רבנים און רביים אין און פון שידלאָוועצע. דאָס זיינען בעיקר שטריכן צו זייער כאַראַקטעריסטיק און עפיזאָדישע געשעענישן, וואָס זיינען פאַרבונדן מיט שידלאָוועצער רבנישע און רבייאישע פערזענלעכקייטן.

הרב הגאון ר' מאיר בן יצחק אייזענשטאַט

איינער פון די גרויסע גאונים אין זיין צייט איז מיט אַ 250 יאָר צוריק געווען רב אין שידלאָוועצע. דאָס איז הגאון ר' מאיר בן יצחק אייזענשטאַט, באַקאַנט מערער אויפן נאָמען פון זיין הויפט־ספר „פנים מאירות".

ר' מאיר איז געבאָרן געווארן אין 1744, געווען אַן אייניקל פון שוועס־טער פון ש"ך (דער „שפתי כהן") און איידעם פון „פרנס ומנהיג המדינה דגליל פוזנא" ר' משה סאָכאַטשעווער.

ר' מאיר איז תחילת געווען עטלעכע יאָר דיין אין סאָכאַטשעווו. נאָך דעם איז ער געווארן מרא דאתרא אין שידלאָוועצע, וואו ער איז אָבער פאַר־בליבן בלויז אַ קורצע צייט. אין דער הקדמה פון „פנים מאירות" ווערט געזאָגט, אַז זיין איידעם ר' משה סאָכאַטשעווער האָט באַנקראָטירט „ונתקבלתי בק"ק שידלאָווצי ומרוב טרדות הקהלה בחרתי לשבת באהל תורה דק"ק ווירמייזא".

נאָך ווארעמס איז ר' מאיר געווארן אב"ד פרוסטיץ, אין טשעכיע, און ער איז דאָרטן געזעסן 10 יאָר על כסא הרבנות.

דאָ איז געשען אַ מאָדנע זאַך: צוליב ניט אויפגעקלערטע סיבות איז דער „פנים מאירות" אַוועק פון פרוסטיץ קיין שידלאָוועצע, וואו ער איז ווידער געווארן רב, ווי ער זאָגט עס אַליין אין הקדמה פון זיין ספר: „ומשם נתקבלתי שנית בק"ק שידלאָווצי".

בכלל איז הגאון ר' מאיר אייזענשטאַט געווען שטאַרק פאַרבונדן מיט שידלאָוועצע. איינע פון די סיבות פון דער דאָזיקער פאַרבונדנקייט איז זיכער דער פאַקט, וואָס זיינער אַ זון איז שפעטער געווען אב"ד שידלאָוועצע. פאַראַן זיינע אַ חתימה אין שידלאָוועצע, דאַטירט פון סוכות תפ"ח (1727), צו וועלכער

ס׳איז צוגעגעבן זיינע אָ הערה: „בעברי לדרכי בית מנוחתי... לק״ק אייזענ־שטאַדט״.

ר׳ מאירס צווייטע רבנות אין שידלאָוצע האָט זיך געצויגן, משמעות, וואָסערע 5 יאָר, ווייל אין פרוסטיץ איז ער געוואָרן רב אין 1702 און ער איז דאָרטן פאַרבליבן, ווי געזאָגט, 10 יאָר, ד״ה ביז 1712, און אין 18־1717 איז ער שוין געוואָרן אב״ד אין אייזענשטאַט.

ביים אָננעמען די וויכטיקע רבנות אין אייזענשטאַט האָבן מקבל געווען אויף זיך די „שבע קהילות״ אין בורגענלאַנד צו צאָלן זייער חלק פאַר שכירות הרב. דער פראָטעקטאָר זיינער איז געווען דער שר ר׳ שמשון וועריהיימער. נאָך יענעמס טויט האָט די קהילה אין מאַטערסדאָרף געפּרואָווט רעוואָלטירן קעגן רב און ניט צאָלן איר אָפּגערעדטן חלק פאַר זיין שכירות, אָבער נאָך דער אינטערוועניץ פון וועריהיימערס ממלא־מקום, זיין איידעם יששכר בער עשקלעש, איז די מרידה אינגעשטילט געוואָרן.

אויף אייזענשטאַטער כסא הרבנות איז ר׳ מאיר געזעסן קרוב צו דרייסיק יאָר ביז זיין פּטירה אין 1744.

הגאון ר׳ מאיר איז געווען בשעתו פון די אָנערקענטסטע פּוסקים. ר׳ עקיבא אייגער האָט זיך דורכגעשריבן מיט אים שאלות־ותשובות.

אויסער זיין באַרימטסטן ספר „פּנים מאירות״, וואָס זיין ערשטער חלק איז אַרויס אין אמשטרדם, 1715, און די חלקים ב׳־ג׳ אין זולצבאַך, 1733־1738, זיינען נאָך געדרוקט געוואָרן די וויכטערדיקע ספרים זיינע נאָך זיין טויט:

א) „אור הגנוז״, פיורדא, 1766 (חידושים על כתובות ובאורים על הטור והב״י ביו״ד).

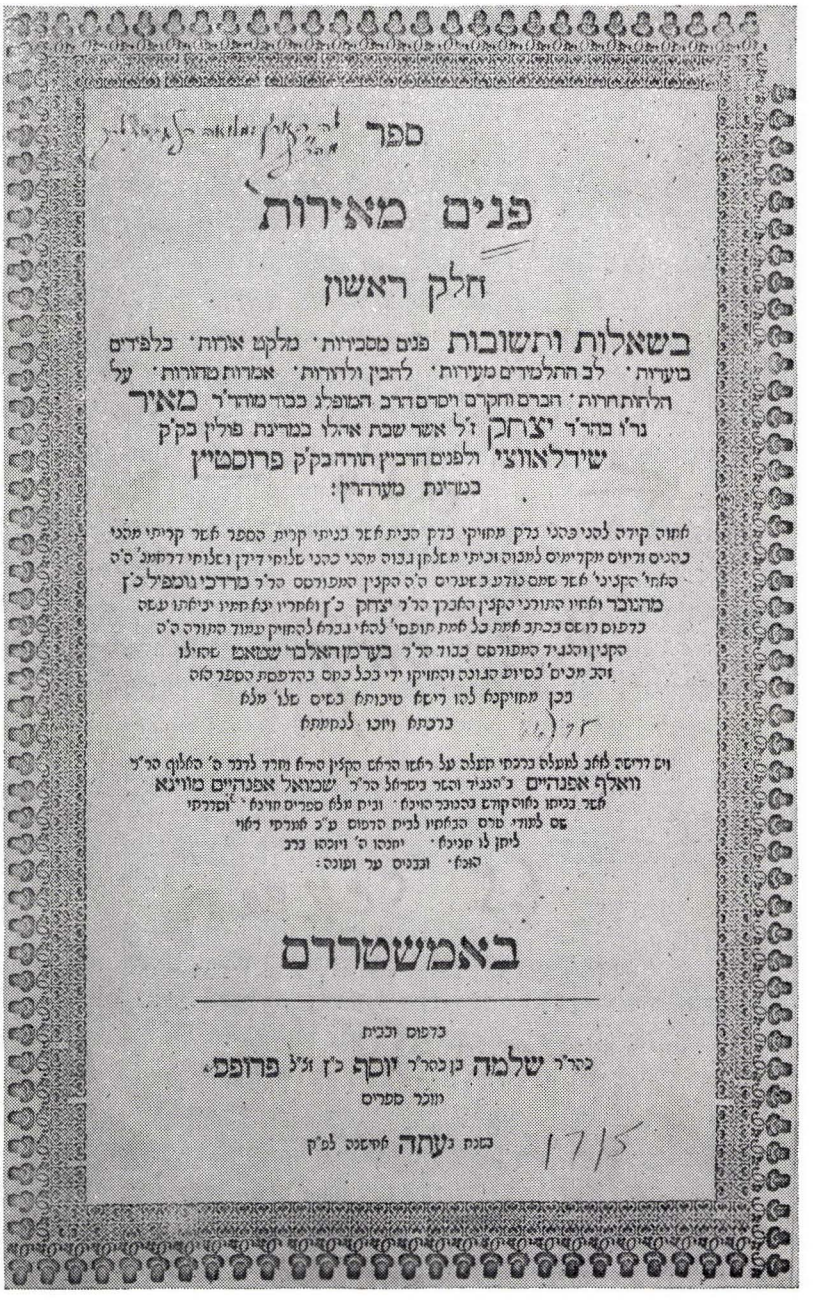
ב) „כתנות אור״ על התורה והמגילות, פיורדא, 1766.

ג) חידושי הלכות ממסכת בבא קמא, זולצבאַך, 1929.

כמעט אַלע זיינע זין זיינען געווען רבנים אין פאַרשיידענע קהילות: ר׳ מיכאל — אין קלעצק און מיר; ר׳ יצחק — אין ניעשוויז און ביאַלע; ר׳ בנימין — אין לאַקענבאַך, ר׳ משה — אין מיר; ר׳ יהודה — אין ביאַלע; ר׳ שבתי — אין ביאַלע און שערשאָוו; ר׳ אליעזר — אין שידלאָוצע.

ר׳ מאירס זון, ר׳ יצחק, ביאַלער רב, איז געווען אַן איידעם פון באַרימטן גאון „חכם צבי״ (צבי הירש אשכנזי).

דער באַקאַנטער רב פון אוטיאַן, ליטע, אברהם הירש צבי ב״ר יעקב אייזענשטאַט, איז פון ר׳ מאירס משפּחה. זיין ספר „פּתחי תשובה״ איז זייער

ספר

פנים מאירות

חלק ראשון

בשאלות ותשובות פנים מסבירות. מלקט אורות. כלפידים
בעיירות. לב התלמידים מעירות. להבין ולהורות. אמרות טהורות. על
הלוחות חרות. רובדים וחקרים ויסרם הרב המופלג בכתר מוהר"ר **מאיר**
גר"ו בהר"ר **יצחק** ז"ל אשר שבת אהלו במדינת פולין בק"ק
שידלאוויצי ולפנים הרבין תורה בק"ק **פרוסטיץ**
במדינת מעהרין:

תחוה קילה לסני כתני נדק תחויקי כדק הבית תאר בניתי קרית הספר תאר קריתי מהני
כהנים וזיוים מקריישים למהוק וכיתי מאלמן נכוה מהני כהני שלוחי דירן ואלוחי דרחמא ס"ס
כתחי הקנינו' תאר שתם כולנא כ שנויים ס"ס הקנין המפורסם הר"ר מרדכי נוכפיל כ"ן
מהטבר ותחזו התורני הקנין המכרך הר"ר יצחק כ"ן ותחריו יכא תחיו יכיתו ע"ז
כדפום רו שם כתוב תחת כל תחת תופסי' לתני נברת להחזיק עמוד התורה ס"ס
הקנין והכנין המפורסם כבוד הר"ר **בערמן האלבר שמואל** שהיו
זכר מכים' בסיוע קבוצה והחזיקו ידי ככל כתם בהדפסת הספר הזה
נכון תחזיקנא לטו ריצא טיכותא בכיס שלו' מלא
ברכתא ויזכו לנחתא

ום דרישא מאיר למעלה בכתבי תעלה על ראשו הרים הקדוש סיהא מוהר"ר לעמך ס' הגלוף הר"ר
וואלף אפנהיים ב"הגדול והגר ביסראל הר"ר **שמואל אפנהיים מוויגא**
תאב בניהו בלוש קדש בהטהר הוריה' ובנים מלא ספרים חוברו' ואמרתי
גם לחודי טרם הבחתיו לבית הדפוס ע"כ תעריתי דלוי
ליתן לו תגיעו' יתנהו ס' ויזכהו בכב
האל' ובנים עד עולם:

באמשטרדם

בדפוס ובבית
כהר"ר **שלמה** בן כהר"ר **יוסף** כ"ץ ז"ל **פרופס**
מוכר ספרים
בשנת **עתה** יאמרו לפ"ק 1715

ספר

אור הגנוז

ה״ת

קצת חרושי הלכות על מס׳ כתובת
וחידושים וביאורים על הטור והב״י
בי״ד בהלכות יין נסך:

עמון בח״ם כקצי קודם שהניח בחיין בריכה הרב הגאון הגדול
החסיד המפורסם בדורו כבוד מהו״רר **מאיר** זלה״ה שהו׳
חב״ד ור״מ דק״ק **אייזנשטאט** והמדינה תפר כבר
קחיר עיני ישרץ בספרים הקדושים כפי שיתבאר בהקדמה
והובא לבית הדפוס לזכות את הרבים ע״י בנו התורני הרבני
המופלג כבוד מהו״רר **יהודה** נר״ו **מביאלי**
תחן הגאון החריף החסיד מ״ו **הירץ** זלה״ה
מחלקיות תפר דבריו נחמרים בספר

אור יקרות:

נדפס

בפיורדא

בבית וברפוס דשמשבח של כה״ר **איצק** יצ״ו:
בן כה״ר **ליב** ב״ב ז״ל:
בשנת היתה יהורא לקטנו לפ״ק:

שטאַרק געניצט געוואָרן אין די מזרח־אייראָפּעאישע ישיבות. דער ערשטער חלק איז אַרויס אין ווילנע, 1836. זיינע שאלות־ותשובות געפינען זיך אין „עמודי אור" פון יחיאל העלער, אין „מנחה חדשה" פון גרשון חן, אין „ציוני" פון אהרן זעליג ציוני.

ר׳ אברהם צבי הירש איז געבאָרן אין 1814 און נפטר געוואָרן אין 1868.

אַן אייניקל פון הגאון ר׳ מאיר איז געווען הרב הגאון ר׳ אלעזר קליר, אינער פון די גדולים אין זיין דור. ער איז געבאָרן געוואָרן 1741 אין רעכניץ צו זיין מאַמען חווה, דער טאָכטער פון „פנים מאירות". ער איז געווען רב אין זאַבלודאָוו, רעכניץ, ווישניצע, באסקאוויץ און קאָלין (בעמען). ר׳ אלעזר איז נפטר געוואָרן אין 1802, איבערלאָזנדיק טייערע חיבורים.

נאָך אַן אייניקל פון הגאון ר׳ מאיר איז יעקב בן אליעזר, וואָס האָט געלעבט אין מיטן פון 18טן יאָרהונדערט. ער שטאַמט פון שידלאָווצע. זיין ספר „תולדת יעקב" איז אָפּגעדרוקט געוואָרן אין לאָנדאָן, 1770. דאָרטן זיינען אויך דאָ חידושים פון זיין פאָטער.

דער באָרימטער גאון ר׳ יהונתן אייבשיץ איז געווען אַ תלמיד פון „פנים מאירות". מיט דעם איז פאַרבונדן אַ מעשה, וואָס קען זיין מערער לעגענדע, וועגן אַנהייב פון דער גרויסער מחלוקת צווישן ר׳ יהונתן אייבשיץ און ר׳ יעקב עמדין.

די מעשה גייט אַזוי:

אין זיין יוגנט איז ר׳ יהונתן דורכגעפאָרן די שטאָט, וואו ס׳איז געווען רב דער „חכם צבי", דער פאָטער פון ר׳ יעקב עמדין, ביי וועמען ער איז פאַרבליבן אויף שבת. ביים „חכם צבי" איז געווען אַ מנהג צו זאָגן תורה נאָך שלוש סעודות. דאָס מאָל האָט זיך זיין דרשה אויסגעצייכנט מיט נאָך מערער חריפות ווי אַלע מאָל. אין ר׳ יהונתן איז אַריין אַ מין מעשה ילדות און נאָך הבדלה איז ער אויף גיך אַוועק צו זיין אכסניא, איבערגעשריבן די גאַנצע דרשה און עס באַהאַלטן אין איינעם פון זיינע ספרים. ווען דער „חכם צבי" האָט שפּעטער געפרעגט ר׳ יהונתנען, ווי עס געפעלן אים זיינע היינטיקע דברי־תורה, האָט יענער געענטפערט, אַז זיי זיינען הפלא ופלא, נאָר אים דאַכט זיך, אַז זיין רבי דער „פנים מאירות" האָט דאָס שוין געזאָגט. דער „חכם צבי" איז געוואָרן נשתומם. נאָך גרעסער איז געוואָרן זיין פאַרוואונדער, ווען ר׳ יהונתן האָט אים געבראַכט די אָנגעשריבענע דרשה וואָרט אין וואָרט. דער „חכם צבי" האָט פאַרשטאַנען, אַז דאָס איז אַ שפּיצל פון ר׳ יהונתן, ער האָט אויפגעהויבן די הענט צום הימל און געזאָגט: „איך שוועור, אַז די

חידושי־תורה זיינען מיינע, אָבער איך בין אַלט און קען ניט פירן קיין מלחמה. איך האָף, אַז מיין זון וועט זיך נוקם זיין פאַר מיר" — ווי ס'איז טאַקע שפּעטער געשען, כידוע.

דער „פּנים מאירות" איז אויך באַקאַנט אונטערן נאָמען מהר"ם א"ש אָדער מאיר אשכנזי.

„שם הגדולים", ח"א, ע' 119 ; „שם הגדולים השלישי", משה מארקאָוויץ, ווילנא, תר"ע, ע' 62 ; „דעת קדושים", ע' 190 ; „אוצר ישראל", י. ד. אייזענשטיין, לונדון, תרצ"ה, ע' 268 ; „מצבת קודש", יקותיאל יהודה גרינוואלד, ניו־יורק, תשי"ב, ע' 109 ; „יד מלאכי", מיכאל ירמיהו אייזענשטאדט, פיעטרקוב, תרס"ט ; „אנשי שם", שלמה באבר, קראקא, תרנ"ח, ע' 192 ; „פּנקס קלצק", תל־אביב, תש"ך, ע' 21 ; „כתר כהונה", ח. ד. פריעדבערג, דראָהאָביטש, תרנ"ח, ע' 24 ; „נפלאות הצדיקים", אברהם יוסף קלימאן, פיעטרקוב, תרע"א, ע' 24 ; „חכמי ישראל", דוד הלחמי, תל־אביב, תשי"ח, ע' קכ"ה.
Encyclopedia Judaica, Berlin, 1930. Jewish Encyclopedia, London, 1903.

הרב הגאון ר' אלעזר אייזענשטאָט

דער עלטסטער שידלאָווצער רב — נאָכן „פּנים מאירות" — וואָס איז אונדז באַקאַנט, איז זיין זון הרב הגאון ר' אלעזר אייזענשטאָט. ער האָט פאַרנומען שידלאָווצער כסא הרבנות אַן ערך אין מיטן אַכצנטן יאָרהונדערט.

מער קיין ידיעות וועגן אים האָבן מיר ניט.

„חכמי ישראל", דוד הלחמי, תל־אביב, תשי"ח, ע' קכ"ה.

רבי לייבוש שידלאָווצער

שידלאָווצע איז געווען אַ חסידיש שטעטל. געווען דאָ אַ סך „שטיבלעך", אָנהענגערס פון פאַרשיידענע חסידישע רביים אין פּוילן. שידלאָווצער חסידות גופא — סיי אין שטעטל, סיי אין דער געגנט אַרום — איז פאַרבונדן מיט דער ראָבינאָוויץ־דינאַסטיע, וואָס איר שורש איז דער „יהודי הקדוש" פון פשיסכע. אָבער קודם דאַרף מען זיך אָפּשטעלן אויף איין חסידישן רבין, טאַקע אין שידלאָווצע גופא, אָבער וואָס האָט זיך ניט אָנגעקערט מיט דער דער־מאָנטער חסידישער דינאַסטיע.

געוויסן האָט מען אים רבי לייב אָדער רבי לייבוש שידלאָווצער. אין שטעטל איז ער געווען אדמו"ר פון 1814. צי איז ער געווען אדמו"ר פריער אָדער וואו, ווייסן מיר ניט. בכלל זיינען ניט באַקאַנט קיין סך פּרטים וועגן אים. מען ווייסט נאָר, אַז ער איז געווען אַ תלמיד פון לובלינער „חוזה" און „יהודי הקדוש" און אַ גרויסער למדן.

אַז רבי לייבוש איז ניט געווען סתם אַ חסידישער רבי און אַז זיין נאָמען איז געווען באַוואוסט ווייט איבער די גרענעצן פון שידלאָוצע, קען מען זען פון דער ווייטערדיקער מעשה, וואָס איז אַן אמתער פאַקט.

דער גרויסער מנחם מענדל קאָצקער איז געווען אַ תלמיד פון „יוד הקדוש". נאָך יענעמס פטירה איז ר׳ מנחם מענדל געגאַנגען זוכן פאַר זיך אַ נייעם רבין, צווישן אַנדערע איז ער געקומען צו רבי לייבושן אין שידלאָוצע. דער קאָצקער האָט עס שפּעטער אַליין דערציילט זיין תלמיד רבי חנוך הניך הכהן לעווין, דעם אדמו״ר פון אלכסנדר, מיט די ווייטערדיקע ווערטער:

„איך בין געזעסן אויף אַ שאַלקע אין שידלאָוצע און געלערנט. יעדער טאָג פלעגט קומען צו מיר אייניער מיט בייגל און וואַסער און פלעגט מיר געבן עס צו עסן, און דאָס איז געווען מיין גאַנצער מאכל".

ווייטער דערציילט דער קאָצקער, אַז נאָכן אָפּזיין אין שידלאָוצע צוועלף וואָכן — לויט אַן אַנדער מקור: אַ האַלב יאָר — האָט ער געזען, אַז רבי לייבוש איז ניט דער רבי, וואָס ער זוכט. „האָב איך זיך אויפגעהויבן און אַוועקגעפאָרן קיין פשיסכע". אין איין מקור ווערט אָנגעגעבן, אַז דער שידלאָוו־צער ייד, וואָס פלעגט אים ברענגען עסן, האָט געהייסן משה אַנקערמאַן — לויט אַ צווייטן מקור: משה אַראַנאָוויץ.

וועגן רבי לייבושן גופא ווערט געזאָגט, אַז ער איז געווען „צדיק הטרוד בעבודתו שאינו מתענין בנעשה סביבו". אין איין ספר רופט אים אַ מחבר „הרב הגדול בוצינא קדישא" און זאָגט, אַז רבי לייבוש איז געווען אב״ד שידלאָוצע.

מיט רבי לייבושעס נאָמען איז פאַרבונדן אַזאַ חסידישע מעשה וועגן אַ פורמאַן פון שידלאָוצע:

„הרב החסיד המפורסם ר׳ לייבוש שידלאָוצער" איז איין מאָל געקומען צום באַרימטן רבי אלימלך ליזענסקער בעטן קוויטלעך פאַר אים און אַנדערע פון זיין שטאָט. רבי אלימלך האָט צוגערופן ר׳ לייבושן און אים געזאָגט, אַז ער זאָל תיכף שיקן צו אים דעם פורמאַן, מיט וועמען ער איז געקומען אַהער. ר׳ לייבוש איז געווארן פאַרחידושט, נאָר געפאָלגט און אַוועק אין אכסניא רופן דעם פורמאַן. יענער האָט ניט געוואָלט גיין, האָט זיך געזידלט זון געשאָלטן, אַבער סוף־סוף איז דער שידלאָוצער פורמאַן אַוועק צו רבי אלימלכן. ווי נאָר ער האָט געעפנט די טיר, האָט רבי אלימלך אָנגעהויבן שרייַען אויף אים: „רשע, טו תשובה!" תחילת האָט דער פורמאַן געלייקנט שטיין און בייַן,

נאָר אַז רבי אלימלך האָט ווייטער געשריען: „רשע, מה חטאת עם אשת הפאָצשטער", האָט דער פורמאַן זיך מודה געווען אין זיין עבירה. ער האָט דערנאָך שטאַרק תשובה געטאָן, איז ניט געפאָרן צוריק קיין שידלאָוצע, געבליבן ביים רבי אלימלך און איז געוואָרן אַ „חסיד גדול ומופלג".

„השרף", יהודה ליב לוין, ירושלים, תשי"ט, ע' 41; „הרבי מקוצק", יצחק אלפסי, תל־אביב, תשי"ב, ע' י"ט; „תפארת היהודי", יועץ קים קדיש ראקאץ, ווארשא, תרע"ב, ע' 48; „נפלאות היהודי", יועץ קים קדיש ראקאץ, ע' 17; „אהל אלימלך", אברהם חיים מיכלזאהן, ע' 33; „ספר האדמו"רים", יצחק אלפסי, תל־אביב, תשכ"א, ע' 81; „דור ודור ודורשיו", יוסף לעווינשטיין, תל־אביב, תש"ט, ע' 82.

הרב הגאון ר' יוסף

איין שידלאָוצער רב איז אונדז באַקאַנט נאָר מיט זיין ערשטן נאָמען. פאַרשטייט זיך, אַז דאָס מאַכט זייער שווער אויפצוקלערן ווער ער איז און ווען ער איז געווען רב אין שידלאָוצע. אין איין מקור ווערט איבערגעגעבן, אַז ער איז געווען אַ „גאון אדיר" און אַ חסיד פון פּשיסכע און קאָצק.

פון דעם ביסל פאַראַנענע פּרטים וועגן אים קען מען משער זיין, אַז ר' יוסף איז געווען אב"ד שידלאָוצע אין דער ערשטער העלפט פון ניינצנטן יאָרהונדערט, אָבער געבוי וועו לאָזט זיך ניט אויפקלערן.

„השרף", יהודא ליב לוין, ירושלים, תשי"ט, ע' 156, 162.

הרב הגאון ר' ישעיה מושקאַט

די זעלביקע פאַרנעפלטע רבנות־דאַטע פון הגאון ר' יוסף קען מען אַנווענדן אויך לגבי הרב הגאון ר' ישעיה ב"ר יעקב מושקאַט, וואָס איז געווען פון די גרויסע רבנים בדורו. ער איז געווען פון די בעסטע תלמידים פון קאָזניצער מגיד און געווען פאַררעכנט פאַר אַן „איש קדוש ופועל ישועות". זיין גאַנץ לעבן האָט ער מתפלל געווען פאַר כלל ישראל און האָט קיין יידן קיין מאָל ניט דוחה געווען פון זיך.

זיין ערשטע — אָדער איינע פון זיינע ערשטע — רבנות איז געווען אין שידלאָוצע. משמעות, אַז ער איז ניט צו לאַנג געווען שידלאָוצער מרא דאתרא.

ר' ישעיה איז נפטר געוואָרן אין 1868.

דער זון פון הרב הגאון ר' ישעיה, ר' אברהם מאיר מושקאַט, איז געווען רב אין עטלעכע קהילות. זיין לעצטע רבנות איז געווען אין פראַגע —

28 יאָר. ער איז דער מחבר פון די ספרים: הרי בשמים, עצי בשמים, ראשי בשמים.

„חכמי ישראל", דוד הלחמי, ע' ש"ד; „השרף", יהודא ליב לוין, ירושלים, תשי"ט, ע' 156.

רבי נתן דוד שידלאָווצער דער ערשטער

די קייט פון שידלאָווצער רביאישער דינאַסטיע הייבט זיך אָן מיט רבי נתן דוד שידלאָווצער, וואָס זיין פאַמיליע נאָמען איז געווען ראַבינאָוויץ. ער איז געבאָרן געוואָרן 1814 אין פּשיסכע. פון 1838 איז ער געווען אדמו"ר אין שידלאָווצע, וואו ער איז נפטר געוואָרן ז' חשון תרכ"ו (1865).

ר' נתן דוד שידלאָווצער האָט געהאַט אַ נאָמען אין דער פּוילישׂ־חסידישער וועלט, כאָטש ער האָט ניט מחדש געווען אין חסידות. טויזנטער חסידים פלעגן קומען צו אים, צווישן זיי אפילו פון די צדיקי הדור. ס'איז כמעט שווער צו טרעפן אַ ספר פון דער חסידישער מעשיות־ליטעראַטור, וואו זיין נאָמען זאָל ניט ווערן דערמאָנט.

אין ספר „בית ישראל" פון מתתיהו יחזקאל גוטמאַן ווערט דערמאָנט ר' נתן דודס נאָמען אין די „ימי הזכרון של גדולי החסידות".

נאָך דער פּטירה פון ר' ישׂשכר בער ראַדאָשיצער, דעם „סבא קדישא", זיינען אַ סך חסידים פון ראַדאָשיצער געפאָרן צום שידלאָווצער אויף אַ שבת.

אויף ווי ווייט רבי נתן דוד איז געווען אָנגענומען, באַווייזט דער פאַקט, אַז דער ערשטער גערער רבי, דער גרויסער „חידושי הרי"ם", האָט געזוכט זיין התקרבות. וועגן דעם דערציילט מנשה אונגער, וואָס האָט זיך אויס־געהאַדעווט אין חסידישע הויפן אוּן האָט געקענט גוט דאָס חסידישע לעבן. ס'איז כדאי דאָ איבערצוגעבן זיינע וועריטער:

דער גערער רבי האָט געקענט אויסווירקן ביים רבין ר' נתן דוד שידלאָווצער, וועלכער איז געווען אַ גרויסער מקטרג אויף קאָצקער רבין, ער זאָל מיט אים לעבן בשלום. כאָטש דער רבי ר' נתן דוד שידלאָווצער האָט אַ לאַנגע צייט נישט געוואָלט זען דעם גערער רבין, האָבן זיי זיך אָבער פון צייט־צו־צייט דורכגעשריבן מיט ידידי־בריוולעך. ביז איין מאָל איז געקומען אַ שליח פון ר' נתן דודן קיין גער אוּן האָט געזאָגט, אַז דער רבי ר' נתן דוד וויל קומען קיין וואַרשע זיך זען מיטן גערער רבין.

דער גערער רבי האָט זיך זייער געפרייט דערמיט אוּן האָט מסכים געווען צו קומען קיין וואַרשע, אוּן מען האָט באַשטימט אַ טאָג.

די חסידים אין וואַרשע זענען געוואויר געוואָרן, אַז דער גערער רבי

ספר

המאורת החיים

חידושי תורה מכבוד הגאון"ק בוצ"ק מופת הדור אספקלריא המאירה, א"א קדוש דומה למלאך ה' צבאות חו"פ בנש"ק אדמו"ר כקש"ת הרב ר' חיים מאיר יחיאל, זצוקללה"ה זי"ע, אשר אור תורתו הקדושה הופיע בעיר מאגלניצא יע"א והי' אבד"ק קאזניץ ומאגלניצא ושם מנ"כ שנת תר"ט ט"ו אייר בן נ"נ בן כבוד הה"נ הצדיק המפורסם הרב ר' אביעזרא זעליג זצלה"ה אבד"ק גרענין שהי' חתן רבינו הגדול א"א המניד הקדוש מקאזניץ זצוקללה"ה זי"ע.

ונלוה לזה קונטרס מי דעת ח"ת מאירים כשמש בצהרים מאת הגה"ק א"א וכו' אדמו"ר הרב ר' ירחמיאל זצללה"ה האבד"ק פרשיסחא, ומצורף לזה ח"ת מבנו" א"א קדוש וכו' אדמו"ר הרב ר' נתן דוד זצללה"ה משידלאוצי, זי"ע.

ונלוה עוד קונטרס יקר ונחמד חזון ישעי' מכבוד הגאון הגדול שר התורה א"א קדוש וכו' אדמו"ר ר' ישעי' זצללה"ה האבד"ק פרזעדבארז.

ונלוה עוד קונ' דרך ישר מכבוד הגה"ק א"א וכו' אדמו"ר הרב ר' ישכר בער זצללה"ה האבד"ק ראדשיץ זי"ע.

ונלוה עוד קונ' תפארת משה, מכבוד הגה"ק א"א וכו' אדמו"ר הרב ר' משה זצללה"ה מלעלוב.

כ"ז נעתק ונאסף ע"י הרב המאוה"ג חו"ב וכו' מוה"

נתן נטע הכהן שליט"א האבד"ק קאלביעל.

שנת תרפ"ה לפ"ק

בהוצאות בית מסחר הספרים של ר'

אברהם יוסף קליימאן וואַרשא נאלעווקי 41.

מסודר בדפוסו של ר' דוב"ז נ"י פאלמאן בפיעטרקוב

ספר

אֹרֶן עֵדָת

על חמשה חומשי תורה.

מדני מלין יקירין. עמיקן וטמירין. שיצאו מפום קדוש מפלי רבבן. גבר די רוח אלהין קדישין ב' וכל רז לא אנס ליה. קדוש עליון גורא. אספקלריא מאירה. מגורת סתרה. אשר גליי לדרעי' ונפל נתורא. הקן ועשה אזנים להורת. לגלות פלאים בדבוים נפלאים. רזין וסטטרונים. כאחד מן הראשונים. ה"ה כ"ק אדוני' אור שבעת הימים. סבא קדישא. עטרת תפארת ישראל. שלשלתא דיחוסא. כבוד שמו נאה לו. הרב ר' שרגא יאיר זצללה"ה. מביאליבריזק: בן לאותו צדיק קדוש וטהור הרב ר' נתן דוד זצללה"ה משידלאוצי. בהקדוש איש אלקים הרבי ר' ירחמיאל זצללה"ה מפרשיסחא. בהגאון איש אלקים גורא היהודי הקדוש בפרשיסחא. תתן הרב הקדוש והטהור ר' יקותיאל שמעלקא זצללה"ה מסאסוב. בהרב הקדוש המפורסם. איש אלקים קדוש הרבי ר' משה ליב זצללה"ה מסאסוב זי"ע ועכ"י אמן:

יצא לאור ע"י כ"ק מרן שליט"א בן המחבר זצללה"ה

הוצא לאור מחדש ע"י:

ר' אברהם אלימלך גראוכר נ"י ב"ר נתן דוד ז"ל

ר' משה מרדכי וינשטוק נ"י ב"ר אליעזר ז"ל

ר' שרגא יאיר זוברמן נ"י ב"ר נתן דוד ז"ל

תל־אביב, תשכ"ד

וועט זיך באַגעגענען מיט דעם שידלאָווצער רבין, האָבן זיי זיך זייער געשטופט אין דער אכסניה, וואו דער גערער רבי איז איינגעשטאַנען. טויזנטער גערער חסידים, וואָס וואַרשע האָט שוין דעמאָלט פאַרמאָגט, האָבן זיך געאיילט פון אַלע גאַסן וואָס פריער אַרײַנצוכאַפּן זיך אין הויז אַריין, כדי צו זיין אין דער שטוב, בעת דער גערער רבי וועט זיך באַגעגענען מיטן שידלאָווצער רבין.

אָבער ווי נאָר דער רבי ר׳ נתן דוד איז אָנגעקומען קיין וואַרשע, האָט ער געשיקט זאָגן דעם גערער רבין, אַז ער קאָן זיך מיט אים באַגעגענען נאָר בתנאי, אַז עס וועלן דאָרט, אויף דער אכסניה, נישט זיין די טויזנטער חסידים.

ווי עס ווייזט אויס, האָט ר׳ נתן דוד מורא געהאַט, אַז ער זאָל נישט האָבן קיין פּחיתת הכבוד פון די גערער חסידים.

דער גערער רבי האָט גלייך באַפוילן דורך אַ שליח מיוחד, אַז ער האָט אָנגענומען די חסידים, אַז קיינער פון זיי זאָל נישט אַרײַנקומען אין שטוב, בעת זיי וועלן זיך באַגעגענען, אָחוץ אַ פּאָר געקליבענע און געהויבענע חסידים.

באַלד נאָך דעם איז דער רבי ר׳ נתן דוד געקומען אויף דער אכסניה און איז אַריין אין דעם חדר, וואו דער גערער רבי איז געווען.

דער גערער רבי איז אים אַנטקעגן געגאַנגען און האָט אים געגעבן שלום מיט ביידע הענט און האָט צו אים אַרויסגעוויזן גרויס דרך־ארץ.

עס זענען שוין פון פריער געווען אָנגעגרייט צוויי שטולן אויבן־אָן. דער גערער רבי האָט מכבד געווען דעם שידלאָווצער, ער זאָל זיך אַוועקזעצן דער ערשטער. אָבער ר׳ נתן דוד האָט נישט געוואָלט זיך פריער אַנידערזעצן.

— איר זענט דאָך דער „כתר תורה״! — האָט דער שידלאָווצער זיך געוועגדט צום גערער רבין.

— און איר זענט דאָך דער „כתר שם טוב״! — האָט דער גערער רבי צוריק געענטפערט.

סוף כל סוף האָט זיך דער שידלאָווצער רבי פריער אַנידערגעזעצט. דער גערער רבי האָט געהייסן אַרײַנברענגען כיבוד און זיי האָבן געשמועסט שעהן־לאַנג אַ גאָר געהויבענעם חסידישן שמועס.

וועו מען האָט געעפנט די טירן און די חסידים האָבן שוין געמעגט אַרײַנגיין, האָט דער גערער רבי באַמערקט, אַז עס שטופּן זיך שידלאָווצער חסידים און מאַכן אַן אַ גרויס געדרענגעניש. האָט עס אים פאַרדראָסן, און ער האָט געפרעגט דעם שידלאָווצער רבין, אַנווייזנדיק אויף אַ חסיד:

— פאָר וואָס שטופּט זיך אַזוי דער ייד?

— ער איז אפשר נישט קיין גרויסער יודע־ספר — האָט דער שידלאָוו־

צער רבי איינגערוימט דעם געראר רבין אין אויער — אָבער ער איז דערפאַר אַ גרויסער מאמין.

רופט זיך אָן דער גערער רבי:

— עס שטייט: „יגעתי ומצאתי — תאמין, לא יגעתי ומצאתי — אַל תאמין". איז דער פשט: אַז עמעצער מיט זיך אין דער תורה, קען ער קומען צו אמונה. אָבער „לא יגעתי בתורה ומצאתי", ווען איך האָב נישט געלערנט און איך זאָג, אַז איך האָב געפונען די אמונה — דעמאָלט זאָלסטו נישט גלייבן!...

דער שידלאָווצער האָט זיך געפילט אַ ביסל באַליידיקט, וואָס מען האָט פאַרשעמט זיינע חסידים. פון די אַנדערע צימער'ן האָבן זיך געהערט חסידישע ניגונים, וואָס די גערער חסידים האָבן געזונגען. און אַזוי ווי עס איז גראָד געווען די וואָך נאָך פורים, האָבן זיך די גערער חסידים גאָר שטאַרק משמח געווען. גיט דער שידלאָווצער רבי אַ זאָג צום גערער רבין, אַזוי בדרך הלצה:

— המן האָט זיי, די רבנים, אַ גרויסע טובה געטאָן!...

דערויף האָט דער גערער רבי געענטפערט:

— צווישן די אַלטע פשיסכער חסידים איז אויך געווען איינער אַ חסיד, וואָס מען האָט אים גערופן „דער קראָקעווער חסיד". דער דאָזיקער קראָקעווער חסיד האָט זיך נוהג געווען, אַז ער פלעגט אַ סך טרינקען צווישי וואָכן פאַר פורים און צווישי וואָכן נאָך פורים. איין מאָל האָט אים דער רבי ר' בונם געפרעגט, פאַר וואָס ער טרינקט אַ גאַנצן חודש, בעת די מצוה פון „חייב אדם לבסומי" איז נאָר חל אויף איין טאָג פורים. האָט אים דער קראָקעווער אַזוי געענטפערט:

„אין דער אמתן איז דאָך קשה אויף המן הרשע: אַז ער האָט געוואָלט אויסהרגענען אַלע יידן, ווי אַזוי האָט ער באַשטימט דערויף נאָר איין טאָג? עס איז דאָך מעגלעך, אַז אַ סך יידן וואָלטן זיך דעם דאָזיקן טאָג אויס־באַהאַלטן אין די היילן, אין די וועלדער, און מען וואָלט זיי נישט געקענט כאַפן? אויף דער הריגה וואָלט ער דאָך געדאַרפט באַשטימען אַ צייט פון לכל הפחות אַ חודש?..."

דעם רבי ר' בונם האָט נאָך שטאַרק מפליא געווען די דאָזיקע קשיא און ער האָט זיך אָנגערופן:

„נו, לאָמיר הערן אַ תירוץ".

האָט דער קראָקעווער חסיד אַזוי געפשטלט:

„טאָקע אויך דערמיט האָט המן הרשע געוואָלט אַרויסווייזן זיין רשעות. וואָרום ער האָט ביי זיך געקלערט: טאָמער וועט אים נישט געלינגען דורכ־

צופירן זיין פֿלאַן, וועלן דאָך די יידן דערנאָך די טעג פֿאַרוואַנדלען אין אַ יום־טוב — טאָ זאָלן זיי, לכל הפּחות, האָבן נישט מער ווי אַיין טאָג יום־טוב, און נישט קיין גאַנצן חודש... איך וויס דאָך אָבער יאָ די אמתע כוונה פון המן הרשע, אַז ער האָט בלויז געוואָלט אונדזער שמחה פֿאַרמינערן, אין דער אמתן אָבער וואָלט געדאַרפט זיין אַ גאַנצן חודש יום־טוב — דערפֿאַר הייב איך אָן צו טרינקען שוין צוויי וואָכן פֿאַר פּורים און פֿאַרענדיק צוויי וואָכן נאָך פּורים...״

דער געראַר רבי האָט מיט דעם געוואָלט געבן צו פֿאַרשטיין דעם שידלאָוועצער רבין, אַז נישקשה, זיינע חסידים מעגן זיך אַ ביסל משמח זיין...

פֿאַרן אָוועקגיין האָט מען געהערט, ווי דער רבי ר׳ נתן דוד האָט געקרעכצט און געזאָגט צו זיינעם אַ מקורב:

— מיר לעבן אין אַ פֿאַריתומטן דור. מען האָט שוין אַלץ אויסגעגלייכט... עס איז שוין בעסער געווען, ווען מען האָט געפירט מחלוקת. דעמאָלט האָט מען נאָך עפּעס געוואָלט... איצט לעבט מען שוין מיט אַלע בשלום... („טאָג מאָרגען־זשורנאַל״, סעפּט׳ 26, 1971)

ר׳ נתן דוד האָט געהאָט מיחושן און ער פֿלעגט פֿאָרן אין ווייטע בעדער זיך היילן. איין מאָל איז ער דאָרטן פֿאַרענגט געוואָרן אין געלט און ניט געוואוסט וואָס צו טאָן. גראָד איז אַהין געקומען דער גביר ר׳ שמחה פון קראַשניק, וואָס פלעגט אָפט פֿאָרן קיין שידלאָוועצע צו ר׳ נתן־דודן. ר׳ שמחה האָט געגעבן דעם משמש פון שידלאָוועצער רבין 200 רובל — אַ ריזיקע סומע אין יענער צייט. נאָכן דאָונען — ס׳איז געווען אַ פרייטיק־צו־נאַכטס — איז ר׳ שמחה צוגעגאַנגען צו ר׳ נתן־דודן מקבל שלום זיין, אָבער דער רבי איז געווען עפּעס קאַלט און גלייך זיך אָפּגעקערט פון אים, אַזוי אַ גאַנצן שבת. ערשט מוצאי שבת האָט דער שידלאָוועצער אויפגענומען ר׳ שמחהן מיט גרויס פרייד און אים געזאָגט: באמת האָט ער זיך זייער געפרייט מיט די 200 רובל, נאָר ער האָט געוואָלט די גאַנצע שמחה אָפּלייגן אויף שבת.

אין די פֿאַרשיידענע חסידישע ספרים זיינען פֿאַראַן תורה־וועראַטלעך פון ר׳ נתן־דודן. אַ פּאָר פון זיי זאָלן דאָ געבראַכט ווערן.

מען האָט רבי נתן־דודן אַיין מאָל געפרעגט: פֿאַר וואָס שטייט „ולמלשינים אל תהי תקוה״, מיר האַלטן דאָך, אַז „יתמו חטאים״ ולא חוטאים? האָט דער שידלאָוועצער אַזוי געענטפֿערט: אויף אַלע בעלי־עבירה קען מען מתפּלל זיין, אַז זיי זאָלן חוזר בתשובה זיין, אָבער ניט אויף מלשינים, ווייל ביז דער תשובה קענען זיי ווידער מלשין זיין אויף יידן.

ר׳ נתן דוד האָט זיך אַ מאָל געטראָפן מיט ר׳ יחזקאלען, דעם קוזמירער רבי. האָט דער לעצטער מכבד געווען דעם שידלאָוצער מיט זאָגן דברי־תורה. אויף דעם האָט ר׳ נתן דוד געענטפערט: אין פסוק שטייט: „וישמע משה וייטב בעיניו" — פון דעם איז געדרונגען, אַז ס׳איז בעסער צו הערן ווי צו לאָזן הערן.

ר׳ נתן־דודס פאָטער, ר׳ ירחמיאל, איז אויך געווען אַן אדמו״ר. ר׳ ירחמיאלס פאָטער, רבי יעקב יצחק ראַבינאָוויץ, וואָס איז בעיקר באַקאַנט אונטערן נאָמען „היהודי הקדוש", איז געווען „מגדולי הצדיקים". ער איז געבאָרן געווארן אין 1784 און נפטר געווארן אין 1839. נאָך זיין פטירה איז זיין זון ר׳ ירחמיאל געווארן אדמו״ר אין פשיסכע. אָבער דער גרעסטער טייל פון זיין פאָטערס חסידים זיינען אַריבער צום באָוואוסטן ר׳ שמחה בונעם, וואָס האָט זיך אויך באַזעצט אין פשיסכע.

אויך וועגן ר׳ נתן־דודס פאָטער איז דאָ ניט וויניק אין דער חסידישער מעשה־ליטעראַטור און עס ווערן דאָרטן געבראַכט זייַנע ווערטלעך און דברי־תורה. ר׳ ירחמיאל האָט געהאַט זיין אייגנס אַ פיינע בריטשקע מיט דריי פערד. אויף זיין ווייבס פראָגע, הלמאי ער דאַרף דאָס, האָט ר׳ ירחמיאל געענטפערט: בעסער זאָלן סוסים שטיין אין שטאַל אידער אין שטוב...

ווי געזאָגט, הייבט זיך אָן מיט רבי נתן דוד די קייט פון שידלאָוצער רביים אָדער קרובישׂ־פאַרבונדענע מיט זיי. פון אים האָבן זיך צעצווייגט די חסידישע דינאַסטיעס פון קינצק, ביאַלאָבזשעג, ביאַלע, פאַרצעווע, מעזריטש און שעדליץ. כמעט אַלע פון זיי האָבן געטראָגן וויייטער דעם פאַמיליע־נאָמען ראַבינאָוויץ.

ר׳ נתן דוד האָט געהאַט עטלעכע זין, וואָס אַלע זיינען געווען חסידישע רביים:

רבי צמח ראַבינאָוויץ פון שידלאָוצע, געבאָרן אין 1836, נפטר געווארן 1896. געווען ר׳ חיים צאָנזערס אַ תלמיד. געהאַט אַ שם מיט זיינע מופתים;

רבי פנחס ראַבינאָוויץ, אדמו״ר־אב״ד פון קינצק. נפטר געווארן 1901;

רבי יצחק יעקב ראַבינאָוויץ פון ביאַלע, פון די באַקאַנטע אדמו״רים בשעתו, מיט טויזנטער חסידים. נפטר געווארן 1905. זיין אייניקל רבי יוסף צבי קאָליש איז איצט רב אין בני ברק; רבי שרגא יאיר פון ביאַלאָבזשעג, וואָס ווערט אים וועט זיך רירן וויייטער.

„מזכרת שם הגדולים", משה חיים קליינמאַן, וואַרשא, תרס״ד, ע׳ 27, 109; „תפארת חיים", נתן נטע הכהן, פיעטרקוב, תרפ״ה, ע׳ 31; „נפלאות הצדיקים", אברהם יוסף קלימאַן, פיעטרקוב, תרע״א, ע׳ 31; „שיחות חיים", פיעטרקוב, ע׳ 49; „ספרן של צדיקים",

הרב הגאון ר' יוסף געלבלום

רבי נתן דוד דער ערשטער איז נפטר געוואָרן אין 1866. און כאָטש זיין זון רבי צמח האָט, משמעות, פאָרגומען דעם טאָטנס אָרט אין שידלאָווצע, ווייסן מיר אָבער אויף זיכער, אַז צוועלף יאָר נאָך רבי נתן דודס פטירה איז אַן אַנדערער געוואָרן דער אָפיציעלער רב פון דער קהילה.

דער אַנדערער איז געווען: הרב הגאון ר' יוסף ב"ר אביגדור געלבלום און געשען איז דאָס אין 1878. ר' יוסף איז געבאָרן געוואָרן אין 1840. ער איז געווען אב"ד שידלאָווצע אַ סך יאָרן, ווייל אין 1912 איז ער נאָך געזעסן אויפן כסא הרבנות פון שטעטל.

ס'קען זיין, אַז אין דער צייט, וועו ר' יוסף איז געווען רב אין שידלאָווצע, איז רבי צמח ב"ר נתן דוד געווען דאָרטן אדמו"ר.

„אהלי שם", שמואל נח גאטליב. פינסק, 1912, ע' 204.

רבי שרגא יאיר ראַבינאָוויץ

רבי שרגא יאיר, דער זון פון רבי נתן דוד שידלאָווצער דעם ערשטן, איז געבאָרן געוואָרן אין 1839 אין שידלאָווצע. ער איז געווען פון די פאָפולערע און חשובע פוילישׂ־חסידישע רביים אין לעצטן פערטל פון פאָר־גאַנגענעם און אָנהייב היינטיקן יאָרהונדערט. ער איז בעיקר באַקאַנט אונטערן נאָמען רבי שרגא יאיר פון ביאַלאָבזשעג, וואו ער איז געווען אדמו"ר. נאָך דער גרויסער שריפה אין ביאַלאָבזשעג איז ער אַריבער קיין ראָדעם, וואו ער האָט געפירט זיין אדמו"רות פון 1907 ביז זיין פטירה אין 1912.

רבי שרגא יאיר האָט די ערשטע 26 יאָר פון זיין לעבן געוואוינט אין זיין געבוירן־שטאָט שידלאָווצע. נאָך דער פטירה פון זיין פאָטער — ז' חשון תרכ"ו — איז געקומען צו אַ פירוד צווישן די ברידער און רבי שרגא יאיר

אלעזר דוב ב"ר אהרן, ירושלים, תשי"ט, ע' צ"ה־צ"ז (ערשטע אויסגאַבע: לובלין, תרפ"ט); „זכותא דאברהם", אריה מרדכי ראַבינאָוויץ, ירושלים, תש"ט, ע' ל"ב; „הסבא הקדוש" מראדושין, יצחק אלפסי, תל־אביב, 1957, ע' 64; „דברי תורה", משה נוסבוים, וואַרשא, תרי"א; „נפלאות הסבא קדישא", ראובן חיים טשרניחה, פיעטרקוב, תרצ"ו־צ"ז, ע' 12־15, 19, 47, 121; „מאיר עיני הגולה", אברהם ישכר בנימין אלטער, תל־אביב, תשי"ד, ע' 23; „נפלאות היהודי", יועץ קים קדיש ראקאץ, וואַרשא, תרע"ב; „חכמי ישראל", דוד הלחמי, תל־אביב, תשי"ח, ע' רנ"ו, ש', שנ"ז; „דור דעה", יקותיאל ארי' קאמעלהאר, בילגוריי, תרצ"ג, ע' רס"ח, של"ז; „הלולא דצדקיא", ראובן מרגליות, תל־אביב, תשי"ט, ע' 7; „בית ישראל", מתתיהו יחזקאל גוטמאן, תל־אביב, תשי"ד; „ספר האדמו"רים", יצחק אלפסי, תל־אביב, תשכ"א, ע' 63־65.

האט זיך אריבערגעקליבן אין אַ קליין שטעטל לעבן ראַווע, פון דאַרטן האָט ער נאָך אַ קורצער צייט זיך באַזעצט אין ביאַלאָבזשעג.

די השפּעה פון ביאַלאָבזשעגער צדיק האָט זיך פאַרשפּרייט ווייט אויבער די גרענעצן פון שטעטל. טויזנטער חסידים פלעגן קומען צו אים, און ניט ווייניק איז די צאָל צדיקים פון באַקאַנטע חסידישע דינאַסטיעס, וואָס האָבן

פון ווייטע מקומות זיך געלאָזן צו אים, ווי רבי ירחמיאל משה פון קאָזעניץ, רבי ישראל טויב פון מאָדזיץ, רבי יחזקאל ראַבינאָוויץ פון ראַדאָמסק וכדומה.

רבי שרגא יאיר האָט שטאַרק ליב געהאַט נגינה און האָט זי אַריינ־געפלאָכטן אין זיין עבודת השם.

אין די חסידישע קרייזן איז דער ביאָלאָבזשעגער באַטראַכט געוואָרן פאַר אַ גרויסן בעל־מופת און עס זיינען פאַראַן אַ סך מעשיות וועגן זיינע מופתים.

רבי שרגא יאיר איז נפטר געוואָרן אין ראָדעם י״ג סיון תרע״ב (1912) און ער איז געקומען צו קבר ישראל אין שידלאָווצע, אין „אהל״ פון זיין פאָטער ר׳ נתן דוד, ווייל אַזוי איז געווען זיין צוואה. דעם גאַנצן וועג פון ראָדעם ביז שידלאָווצע האָבן אים באַגלייט טויזנטער חסידים, טראָגנדיק דעם ארון די גאַנצע צייט.

רבי שרגא יאיר איז דער מחבר פון ספר „ארן עדות״, אָבער זיין איידעם רבי חיים אלעזר, דער אדמו״ר פון מונקאַטש, זאָגט, אַז דאָס איז נאָר אַ „טראָפן אין ים״ פון זיין תורה און חכמה.

אין „עשר אורות״ ווערן איבערגעגעבן פרטים וועגן רבי שרגא יאירס יחוס, וואָס איז געקייטלט מיט אַ סך צדיקימשע משפחות ולמעלה בקודש ביזן מהרש״ל און דעם ב״ח.

„דרך צדיקים״, אברהם יעלין, פיעטרקוב, תרע״ב, ע׳ 41, 49 ; „בית צדיק״, פיעטרקוב, 1910, ע׳ 47 ; „שיח שרפי קודש״, יועץ קים קדיש, לודז, תרפ״ח, ע׳ 72 ; „חכמי ישראל״, דוד הלחמי, תל־אביב, תשי״ח, ע׳ שס״ח ; „ספר האדמו״רים״, יצחק אלפסי, תל־אביב, תשכ״א, ע׳ 64 ; „עשר אורות״, ישראל בערגער, ווארשא, תרע״ג, ע׳ 156.

די לעצטע שידלאָווצער רבנים און רביים

רבי שרגא יאיר האָט געהאַט אַן אייניקל זון — ר׳ נתן דוד. ביים לעבן פון זיין פאָטער איז ר׳ נתן דוד געווען מיט אים און ער האָט אויסגעפירט פאַר אים פאַרשיידענע שליחותן. נאָך דער פטירה פון זיין פאָטער, אין 1912, איז ר׳ נתן דוד געוואָרן אב״ד אין שידלאָווצע און אויך אדמו״ר פאַר די פריערדיקע חסידים פון זיין טאַטן. כדי ניט צונויפמישן אים מיט זיין זיידן, וועלן מיר אים רופן רבי נתן דוד דער צווייטער.

אין די מיטעלע יאָרן איז רבי נתן דוד בלינד געוואָרן און ער פלעגט זאָגן אַ בלאַט גמרא אויף אויסווייניק.

רבי נתן דוד איז געווען אַ גרויסער תלמיד־חכם. ווי זיין פאָטער, איז ער אויך געווען אַ געוואַלדיקער ליבהאָבער פון נגינה. ער האָט אַליין מחבר

הרב ר׳ נתן דוד דער צווייטער

לעצטער שידלאָוצער רב

געווען ניגונים און פלעגט זיך סטאַרען אַרײַנצוברענגען וואָס מער נייע ניגונים אין שול.

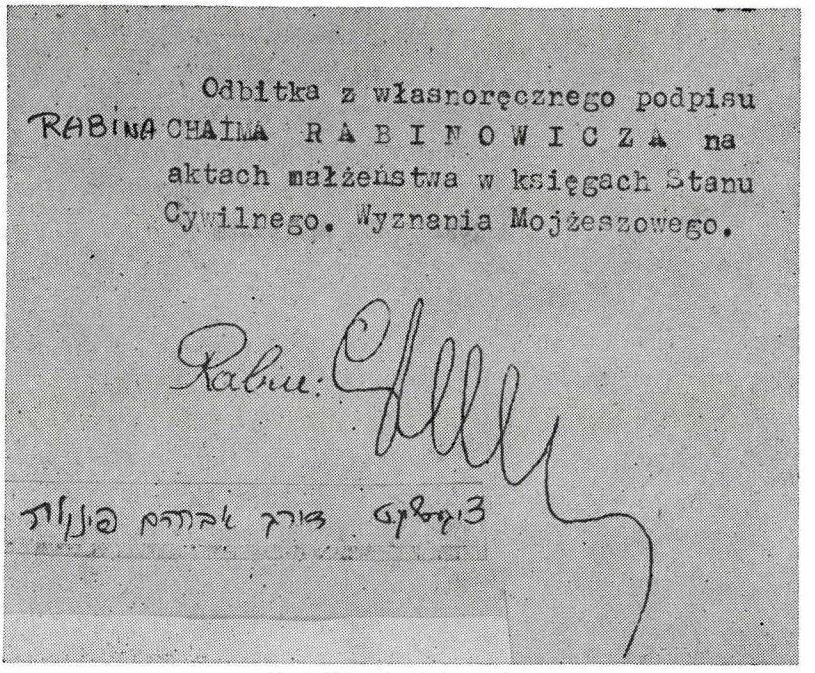
רבי נתן דוד שידלאָוצער דער צווייטער האָט ניט מאריך ימים געווען און כ״ח שבט תרע״ט איז ער נפטר געוואָרן אין שידלאָוצע.

* * *

שידלאָוצער כסא הרבנות און אדמו״רות נאָך דער פּטירה פון רבי נתן דוד דער צווייטער האָט איבערגענומען זיין זון ר׳ חיים ישראל שלום יקותיאל ראַבינאָוויץ, אין עלטער פון בלויז 20 יאָר (געבאָרן אין 1899).

רבי חיים ישראל איז געווען דער איידעם בזיווג ראשון פון ר׳ משה בצלאל אַלטער, זון פון גערער „שפת אמת״. ער האָט אַרויסגעגעבן דעם צווייטן חלק „ארון עדות״ פון זיין זיידן רבי שרגא יאיר, וואו ס׳איז אויך דאָ זיינס אַ הקדמה.

רבי חיים ישראל האָט זיך אַ סך פאַרנומען מיט קהלשע ענינים פון שטאָט. נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה זיינען צו אים געשיקט געוואָרן די יידיש־אַמעריקאַנער געלטער פאַר די נויטבאַדערפטיקע יידן אין שידלאָוצע.

פוילשע חתימה פון לעצטן רב

רבי חיים ישראל איז געווען דער לעצטער רב און אדמו״ר אין שידלאָווצע. י״ב תשרי תש״ג איז ער און זיין משפחה דערהרגעט געוואָרן דורך די נאַציס ימ״ש.

* * *

אין דער רבנות־צייט פון רבי חיים ישראל אין שידלאָווצע האָט דאָרטן עלף יאָר געפירט אדמו״רות רבי צמח ב״ר מאיר.

פריער איז רבי צמח געווען אדמו״ר אין פיסטשענע, אָבער אין 1931 איז ער געוואָרן אדמו״ר אין שידלאָווצע, וואו ער איז אומגעקומען דורך די נאַציס ימ״ש (ניט פאַרמישן מיט רבי צמח ב״ר נתן דוד דער ערשטער).

רבי צמח ב״ר מאיר אַליין אַדער זיין פאָטער האָט, משמעות, געשטאָמט פון שידלאָווצע.

* * *

אַ זון פון דערמאָנטן רבי צמח ב״ר מאיר איז געווען אַ חסידישער רבי אין שידלאָווצע אַ סך יאָרן פריער, אפשר נאָך אין דער צייט פון רבי נתן

דוד דער צווייטער, — דאָס איז רבי נתן דוד שידלאָוועצער דער דריטער. אין 1892, אין עלטער פון 21 יאָר, איז ער געקרוינט געוואָרן פאַר אַן אדמו״ר. ער האָט געהאַט אַ סך חסידים. ביי זיינע „טישן״ אין די מוצאי־שבתים פלעגן תמיד שפּילן כלי־זמרים. ער איז נפטר געוואָרן אין שידלאָוועצ אין 1931.

מיר ווייסן ניט, צי אָט דער ר׳ נתן דוד און זיין פאָטער ר׳ צמח שטאַמען אויך פון דער שידלאָוועצער ראַבינאָוויץ־דינאַסטיע.

דער שטאַמפאָטער פון דער שידלאָוועצער חסידישער דינאַסטיע, רבי נתן דוד, האָט געהאַט אַ סך אייניקלעך און אוראייניקלעך, וואָס האָבן זיך געפרופן אויף זיין נאָמען. אין די ראַמען פון אונדזער דאָזיקער אַרבעט פאַרנעמען מיר זיך בעיקר מיט די, וואָס האָבן געהאַט אַ דירעקטע שייכות צו שידלאָוועצ — און אַזעלכע זיינען געווען דריי, און כדי מען זאָל זיך ניט טומלען און פאַר־בייטן איינעם מיט אַ צווייטן, ווי דאָס האָט מיט אונדז גופא געטראָפן, ווילן מיר דאָ ווידער זיי קלאָר אויסרעכענען:

רבי נתן דוד ברבי ירחמיאל — דער ערשטער.
רבי נתן דוד ברבי שרגא יאיר — דער צווייטער.
רבי נתן דוד ברבי צמח — דער דריטער.

„ספר האדמו״רים״, יצחק אלפסי, תל־אביב, תשכ״א, ע׳ 64, 65, 66; „נפלאות צדיקים״, אברהם יוסף קלימאן, פיעטרקוב, תרע״א, ע׳ 93; „זכרון בספר״, ניו יארק, תרפ״א, ע׳ 305; „ארן עדת״, שרגא יאיר רבינוביץ, תל־אביב, תשכ״ה, הקדמה; „חכמי ישראל״, דוד הלחמי, תל־אביב, תשי״ח, ע׳ שס״ח.

סתם גוטע יידן

ר׳ לייזער דאַנציגער

פאַראַן אַן אָפשריפט פון אַ מצבה פון „הקדוש וטהור הרב הגדול ר׳ אליעזר דאַנציגער משידלובצא״. געפרופן האָט מען אים ר׳ לייזערל דאַנציגער, אַ גרויסער חסיד פון „יהודי הקדוש״. דער לעצטער האָט אויף אים געזאָגט, אַז ער איז פון די ל״ו צדיקים.

עס ווערט דערציילט ווען ר׳ אליעזרן, אַז פאַרן שטאַרבן האָט ער אויפגעהויבן זיינע הענט צום הימל און געזאָגט: „ברוך השם, אַז איך בין אויף דער וועלט ניט געווען ניט קיין רב, ניט קיין רבי״.

דער אמתער נאָמען פון ר׳ אליעזרן איז געווען פינקלער.

„נפלאות הסבא קדישא״, ראובן חיים טשרניחה, פיעטרקוב, תרצ״ו, ח״ב, ע׳ 93, 94.

ר' בערל דומ"ץ

אין דער ערשטער העלפט פון אַכצנטן יאָרהונדערט איז געווען אַ דיין און מורה־צדק אין שידלאָווצע מיטן נאָמען ר' בערל, פון די ערשטע תלמידים פון קאָצקער. ער איז געווען אַ גאון וחריף און אַ גרויסער בעל־הוראה, אַ חסיד און געוואַלדיקער עניו און האָט ניט געווואָלט אָננעמען קיין כסא רבנות.

ר' בערל האָט געלעבט אין גרויס דחקות. אָפט פלעגט ער זיין שכירות אין גאַנצן אָפגעבן אויף צדקה.

האָט זיך איין מאָל געטראָפן, אַז אַ יונגערמאַן אַ בן־תורה פון דער פרעמד האָט זיך באַזעצט אין שידלאָווצע. ר' בערל האָט עטלעכע מאָל געריידט מיט אים אין דברי תורה און ס'האָט זיך אים אויסגעדוכט, אַז יענער איז מערער בקי פון אים אין הלכה. איז ר' בערל אַוועק צום מרא דאתרא ר' יוסף (דאָס מוז זיין דער ר' יוסף, וואָס מיר האָבן פריער געריידט וועגן אים — ב. כ.) און אים פאָרגעלייגט, אַז ער זאָל אויף זיין אָרט באַשטימען דעם פרעמדן יונגנמאַן. אָבער דער רב האָט אים געזאָגט, אַז ער, ר' בערל, איז אַ גרעסערער בקי — האָט ער זיך באַרואיקט און וויטער געבליבן דומ"ץ אין שידלאָווצע.

„השרף", יהודה ליב לוין, ירושלים, תשי"ט, ע' 156.

ר' ישראל וואָלף

ר' ישראל וואָלף שידלאָווצער איז געווען פון די בעסטע יונגע לערנערס אין פשיסכע און פון די ערשטע חסידי טאָמאַשאָוו און קאָצק. דעם גרעסטן טייל יאָרן זיינע האָט ער פאַרבראַכט אין פשיסכע, קאָצק, גער און אלכסנדר. געווען אַ גרויסער עניו. פלעגט אַ סך פאַסטן.

איין מאָל איז ער אַריינגעקומען צום אדמו"ר פון אלכסנדר און אים געזאָגט, אַז איצט האָט ער שוין ניט אַזעלכע כוחות ווי אין זיין יוגנט צו הונגערן אַזוי פיל. אַזוי ווי זיין געלט האָט זיך אויסגעלאָזט, האָט ער באַשלאָסן צו גיין קיין שידלאָווצע צוניפקלייבן אַ ביסל געלט און זיך דאַן אומקערן קיין אלכסנדר. און דערנאָך האָט ער נאָך פאַרגרעסערט די צאָל פון זיינע תעניתים.

„השרף", יהודה ליב לוין, ירושלים, תשי"ט, ע' 199.

* * *

ר' זכריה שיין, מלמד און למדן, ווערט דערמאָנט אין אַ פאָר ווערטער אין „נפלאות הסבא קדישא" פון ראובן חיים טשרניחה, פיעטרקוב, תרצ"ו־צ"ז, ע' 63, 91.

אַ ציור פון ראַדאָשיצער רבין, געמאָלן פון שידלאָווצער משה יחיאל שיין

אין „הסבא הקדוש מראדושיץ" פון יצחק אלפסי (ת"א, 1957), ווערט דערמאָנט אַ צווייטער שידלאָוצער שיין, משה יחיאל. עס ווערט דאָרטן געבראַכט זיינס אַ ציור פון רבי ישׂשכר בערן און עס ווערט צוגעגעבן, אַז דאָס איז געווען אָנגענומען פאַרן קלסתר־פּנים פון „סבא קדישא" איבער גאַנץ פוילן.

* * *

אַ מעשה מיט אַ שידלאָוצער שוחט קערט זיך אויך אָן אַהער.

די מעשה גיט איבער דער מחבר יועץ קים קדיש, וואָס האָט אַליין געלעבט אין שידלאָוצע אַ ריי יאָרן, אין זיין חיבור „שיח שרפי קודש" חלק ג', ע' 34.

אין וואָרקע איז געווען אַ שוחט מומחה, ר' ישעיה מרדכי. ער האָט זיך אָבער דאָרטן ניט פאַרנומען מיט שחיטה, ווייל בעת מען האָט אים אַראָפּ־געבראַכט קיין וואָרקע, איז דער וואָרקער אדמו"ר ניט געווען אין שטעטל, און ער האָט זיך נוהג געווען ניט צו עסן פון דער שחיטה פון אַ שו"ב, וואָס ער קען אים ניט. אַראָפּגעבראַכט קיין וואָרקע האָבן אים די געראָר חסידים, נאָר דער „שפת אמת" האָט אָנגעזאָגט זיינע חסידים, אַז זיי זאָלן ניט פירן קיין מלחמה מיטן וואָרקער.

וועג שידלאָוצע האָט זיך געגייטיקט אין אַ שוחט, האָבן זיי אַראָפּ־געבראַכט ר' ישעיה מרדכין, דאָס מאָל מיט דער הסכמה פון „שפת אמת". די וואָרקער חסידים אין שידלאָוצע זיינען תחילת געווען קעגן דעם נייעם שוחט, אָבער דער וואָרקער האָט זיי דאָס מאָל מתיר געווען. בראש פון די שידלאָוו־צער חסידים, וואָס האָבן זיך איינגעשטעלט פאַר ר' ישעיה מרדכי, איז געשטאַנען ר' איסר יחזקאל בידערמאַן.

ר' ישעיה מרדכי האָט זיך אַרויסגעוויזן צו זיין אַ גרויסער שוחט מומחה און אַ גרויסער ירא־שמים. מען האָט אים דערנאָך געוואָלט צוגעמען פאַר שוחט אין אַזאַ שטאָט ווי ראָדעם און אפילו לובלין, אָבער ער האָט ניט פאַרלאָזן שידלאָוצע, וואו ער איז נפטר געוואָרן אין די דרייסיקער יאָרן.

* * *

אויפן אַלטן שידלאָוצער בית־עולם האָט זיך געפונען דער קבר פון הרב החסיד ר' מאיר, אַ זון פון ראָדאָשיצער „סבא קדישא".

געווען אַ צווייטער ר' מאיר, הרב הגאון הצדיק משידלובצא, וואָס

פלעגט אָפט קומען אין זיין געבוירן־שטאָט צו רבי נתן־דוד דער ערשטער. בעת זיין באַזוך אין 1863 איז ער קראַנק געוואָרן און געקומען צו קבר ישראל אין שידלאָווצע.

„נפלאות צדיקים", אברהם יוסף קליימאַן, ח"א, ע' 119, ח"ב, ע' 91.

שידלאָווצער פּרענומעראַנטן

צו אונדזער אַרבעט וועגן שידלאָווצער רביים און סתם גוטע יידן איז כדאי צוצוגעבן אַ רשימה פון שידלאָווצער יידן, וואָס האָבן געהאַלפן אַרויסגעבן רבנישע ספרים דורך געבן פּאָרויסגעלט די מחברים, וועלכע פלעגן באַזוכן די שטעטלעך לשם זה. דאָס זיינען די שידלאָווצער פּרענומעראַנטן. די רשימה, מסתמא ניט קיין אויסגעשעפּטע, נעמט אַרום אַ תקופה פון קוים 100 יאָר ביזן חורבן און איבער 100 שידלאָווצער חותמים. דער ציפער ביים סוף פון יעדער ספר באַטייט די צאָל פּרענומעראַנטן.

אגודת אזוב, ב', זאב נחום מביאלא. בילגורייא, תרס"ט — 3.

אריה דבי עילאי, אריה ליבוש ליפשיץ. פּרעמישלא, תר"ם — 7.

גן בשמים, שלמה יאַנאָווסקי. פּיעטרקוב, תרס"א — 19.

דברי בינה, יצחק יעקב ראַבינאָוויץ. לובלין, תרס"ט — 16.

מנחת ש"י, שלמה ירמיה גרינבערג. פּיעטרקוב, תרע"ב — 1.

סנהדרי קטנה, אברהם יהושע העשיל. פּיעטרקוב, תרס"ג — 18

פּרי צדיק, א', ד', ה', צדוק הכהן. לובלין, תרס"א־תרצ"ד — 27.

פּרקי אבות. וואַרשא, תרצ"ד — 1.

קהלת משה, משה אליקים בריעה. לובלין, תרס"ד — 13.

רץ כצבי, צבי הירש פּרידלינג. וואַרשא, תרפ"ח — 1.

שני לוחות הברית, ד', ישעיה הורוויץ. וואַרשא, תרי"ב — 1.

תפארת צבי, צבי הירש באשקא. יוזעפאָף, תרכ"ז — 2.

מאָטל אייזענבערג ע"ה

שידלאָווצע אין רואיקע צייטן

(איבערבליק וועגן לעבן־שטייגער פון שטעטל)

שידלאָווצע איז געווען אַ טיפיש יידיש שטעטל, ווי הונדערטער אַנדערע אין פוילן. יידן האָבן זיך דאָ געפילט אינגעוואָרצלט פון כמה דורות. די שטאָט, אין איר גרויסער מערהייט, איז געווען באַוואוינט דורך יידן, נאָר ביי די ראַנדן האָבן זיך געפונען אַן ערך צוואַנציק פּראָצענט פּאָליאַקן, וואָס האָבן געהאַט פּרנסה פון דער יידישער באַפעלקערונג.

שידלאָווצע איז געלעגן לענג אויס פון הויפּטשאָסיי, וואָס האָט געפירט פון וואַרשע קיין קראָקע און האָט זיך אויסגעפּורעמט אין דריי גרויסע מאַרק־פּלעצער, וואָס זענען געווען באַצייכנט דורך דער באַפעלקערונג: „אויבן־מאַרק", אונטן־מאַרק" און „אויבן־שאָסיי".

דער „אויבן־מאַרק" איז געווען דער חשובער טייל פון שטאָט. דאָרט האָט זיך געפונען דער מאַגיסטראַט, אַן אַלטער היסטאָרישער בנין, מיט אַ הויכן טורעם, פון וועלכן מען האָט געקענט אַבסעראוירן ווייטע שטחים אַרום דער שטאָט; די שטאָטישע קירך, מיט אַ שיינעם סקווער, די שטאָטישע פּאָלקשול, אין דער זייט — קוואַלן מיט גוטע וואַסערן.

דער „אונטן־מאַרק" איז געווען באַוואוינט הויפּטזאַכלעך דורך דער יידישער אַרעמקייט, האַנטווערקערס און קליינע סוחרימלעך. אין סאַמע מיטן מאַרק — אַ גרויסע קיילעכדיקע געביידע פון אַן אַלטן היסטאָרישן סטיל, געפאַרבט אויף געל, די זעלביקע פאַרב וואָס דער מאַגיסטראַט און איז געווען געווואַרן „די באַדנס". דאָס איז געווען אַ געביידע פאַר האַנדלצווועקן און איז באַשטאַנען פון לויטער געוועלבער. די באַדענס האָבן מיט זיך פאַרגעשטעלט דעם הויפּטצענטער פון האַנדל אין דער שטאָט.

קעגן איבער די באַדנס האָבן זיך געפונען הילצערנע ביידלעך, וואוהין די בעקערס האָבן געבראַכט צו פאַרקויפן קאָרענע ברויטן, אין דער פרי — פרישע געקאָכטע בייגל און פאַרשיידענע זעמל.

אין דער זייט פון די ביידלעך — אַ לאַנגע ריי פון קליינע שטעלעכלעך, וואו ס׳זיינען געזעסן עלטערע פרויען און פאַרקויפט גרינצייג און פרוכטן, וואָס זיי האָבן אייגנעקויפט אין די נאַענט־ליגנדיקע סעדער און געמטנער.

דאָ האָבן זיך אויך גרופירט די יידישע טרעגערס, שטענדיק פאַר־מעליקטע, אין קורצע שפּאַנצערס, אַרומגעצויגן מיט אַ שטריק.

דער „אונטן־מאַרק" איז געווען דער הויפּטנערוו און הויפּטצענטער פון שטאָט. פרייטיק איז דאָ געווען דער פישמאַרק, וואָס האָט באַזאָרגט די יידן מיט פיש אויף שבת. דאָ זיינען געשטאַנען יידישע גאַסטהייזער, וואו פרעמדע, צוגעריזטע האָבן געפונען אַ פּלאַץ אָפּצוועסן און איבערצושלאָפן. דאָ האָבן זיך געטראָפן באַקאַנטע, געבילדעט גרופּקעלעך, געשלאָסן מסחרים, געריידט וועגן געשעפטן, וועגן פּאָליטיק. עס איז דאָ שטענדיק געווען רוישיק און פול מיט באַווענגונג.

אין דער זייט פון „אונטן־מאַרק" האָט אַ געסל געפירט צום גרויסן און קליינעם בית־המדרש, צו דער שול (אַ הערלעכע שיינע געביידע) און הינטער דער שול צום אַלטן און נייעם בית־עולם, וואו עס האָבן געוווינט עטלעכע דורות.

פון „אונטן־מאַרק" האָט אַ לאַנגע גאַס, וואָס האָט זיך געוווּפן די ראָדעמער גאַס, געפירט צום „אויבן־שאָסיי". דאָס איז געווען אַ גרויסער פּלאַץ, נישט ברוקירט, אין מיטן אַ ברונעם מיט אַ פּלומפּ און אַרומגערינגלט מיט הייזער און געוועלבער. אין די וועכנטלעכע ירידן האָט זיך אויף דעם דאָזיקן מאַרק קאָנצענטרירט דער האַנדל מיט בהמות, פערד און חזירים.

דער „אויבן־שאָסיי" איז צום מיינסטן געווען באַוואוינט דורך יידישע בעלי־עגלות, קאָוואַלעס, סטאַליאַרעס, קליינהענדלערס, אויך אַ טייל פּאָליאַקן. דאָ האָט געהאָט זיין הויף דער שטאָטישער רבי ר׳ נתן־דוד, און אין סאַמע שפּיץ, ביים וועג פון שאָסיי, האָט זיך געפונען די קנעפּל־פאַבריק פון לייזער רעדליך, וואָס האָט באַשעפטיקט אַ גרעסערע צאָל יידישע מיידלעך אין זיין פאַבריק. די גרעסטע טייל האָבן געוומען אַהיים צו נייען קנעפּלעך אויף פּאַפּירן.

דער „אויבן־שאָסיי" איז געווען דער „פּאַרט", פון וואַנען עס זיינען יעדן פרימאָרגן אַרויסגעגאַנגען אָנגעלאָדענע וועגענער, אָמניבוסן, בריטשקעס מיט פּאַסאַזשירן — קיין ראָדעם און וואַרשע.

אין דער זייט פון שטאָט, האַרט ביים ראַנד פון שאָסיי, וואָס האָט געפירט קיין פּשיסכע, אַנטקעגן דעם שלאָס, האָט געוואוינט אין אַ נידעריק

הילצערן הייזל ר׳ מענדל מיט זיין פאַמיליע, צוויי זין און אַ פרוי. ער פלעגט רײדן מיט אַ שארפן ריש, האָט מען אים גערופן „מענדאַק". מענדל האָט זיך פאַרנומען מיט מילכערײ, געהאַט אייגענע קי און פאַרקויפט די מילך אין נאָענטן הויף פון פוילישן פריץ מיקעטשו. חוץ דעם האָט ער געהאַלטן אין פאַכט דריי סאַזשעלקעס, וואָס זיינען געלעגן האַרט הינטער זיין הייזל, און דאָרט געהאָדעוועט זיינע קאָרעסן (אַ סאָרט פישל, וואָס די יידן האָבן עס גערן געגעסן).

געפירט האָט ער זיין אָרט לעבן אויפן דאָרפישן שטייגער; די שטוב אָן פֿאָדלאָגעס, אָנגעשטעלט מיט גרויסע קאָנען מילך, פריש געמאָכטן וויסן קעז און צוואָרעך, טעפּ מיט סמעטענע, אייזערנע פעסלעך אָנגעשטעלטע אויף זויערמילך, פריש־געשלאָגענע פוטער און טעפּ מיט פרישער מאַשלאָנקע, דאָס איבערבלייבעכץ פון געמאַכטן פוטער.

יעדן פרימאָרגן פלעגט ער זיך באַווייזן אין „אונטן־מאַרק", אין דער זייט פון די באָדנס, מיט זיין האַנטוועגעלע פול מיט מילכיקס. יונגעלייט, בעל־הביתטעס, קינדער און מיידלעך פון פאַרמעגלעכע הייזער אויף זייער נאָכמיטאָגדיקן שפּאַציר טרעטן אָפּ ביי מענדאַקן „זיך אונטערלענען דאָס האַרץ" מיט אַ ביסל גוט מילכיקס.

די יידן האָבן געלעבט אין שידלאָוצע זייט לאַנגע דורות. מצבות אויפן אַלטן בית־עולם האָבן עדות געזאָגט וועגן יידיש לעבן מיט 400 יאָר צוריק. דאָס לעבן איז געפלאָסן רואיק, אָן וועלכע ס׳איז אויפטרייסלונגען און קיינער האָט נישט געחלומט, אַז עס קען זיך אַ מאָל ענדערן.

פּאָליאַקן אין שטאָט, ווי פון דער אומגעגנט, האָבן זיך אינטערעסירט צו וויסן, ווען עס פאַלט אויס אַ יידישער יום־טוב. ווען דער יום־טוב איז אויסגעקומען אין אַ מיטוואָך, אין דעם וועכנטלעכן יריד־טאָג, איז דער יריד נישט פאָרגעקומען, קיין פּויער האָט זיך נישט באַוויזן מיט זיינע פּראָדוקטן.

דאָס רעליגיעזע לעבן האָט דאָמינירט און אויפגעוואונגען זיינע אייזערנע געזעצן און מנהגים, האָט רעגולירט דאָס פערזענלעכע און געזעלשאַפטלעכע לעבן פון יעדן יידּ. אָך און ווי איז געווען דעם יעניקן, וואָס האָט אָפּגענייגט פון איינגעשטעלטן סדר.

די שול, דער בית המדרש, דאָס שטיבל זיינען געווען די צווייטע היים פון יעדן יידּ. אין דער פרי זיינען אייניקע געקומען שנעל אָפּדאַוונען און לויפן צו זייער באַשעפטיקונג, אַנדערע, וואָס זיינען געקומען גאַנץ פרי, פלעגן זיך

אַוועקזעצן ביי אָפענע גמרות און לערנען ביז שפּעט אין טאָג מיט גרויס התלהבות.

אין די שבתים און יום־טובים זיינען די בתי־תפילה געווען פול געפּאַקט. די יידן, פריי פון זייערע באַשעפטיקונגען, גרויס און קליין, אַנגעטאָן אין זייערע יום־טובדיקע בגדים, האָבן זיך געאַיילט פון זייערע היימען צום דאַוונען.

דער שבת און יום־טוב האָבן זיך שטאַרק אָנגעזען. די הייליקע רואיקייט האָט זיך געפילט אין די גאַסן, ווי אין יעדער שטוב.

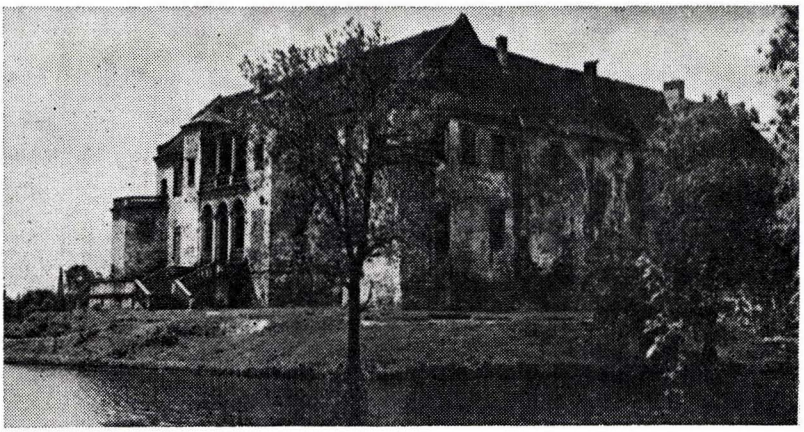
מיטן אָנקום פון שבת אָדער יום־טוב איז אַלץ געבליבן שטיל — אַלע געווען אַלבער פאַרמאַכט, אַלע וואַרשטאַטן שטיל, די מערק אויסגעלייגט און אַ הייליקע יום־טובדיקייט האָט געהרוט אין אַלע היימען. יעדע פאַמיליע פראַווען דעם שבת־יום־טוב אין אַ שטרענג רעליגיעזער אַטמאָספער. דער צערעמאָניאַל אַ פרומער, אָפּגעהיטענער, איינגעפירט פון כמה דורות.

דער לעבנס־ניוואָ פון דער יידישער באַפעלקערונג אין שידלאָווצע איז געווען זייער אַ נידעריקער. דער גרעסטער טייל האָט געפירט אַן אָרעם לעבן, שווער געהאַרעווען פון פרי ביז שפּעט אין דער נאַכט, כדי צו דערהאַלטן דאָס הויזגעזינד. אַ וויכטיק אָרט אין די יידישע פרנסות האָבן פאַרנומען די וועכנטלעכע ירידן, וואָס זיינען פאַרגעקומען יעדן מיטוואָך. פון גאַנץ פרי האָבן פון אַלע וועגן געצויגן אַהין פורן אָנגעלאָדענע מיט תבואות, קאַרטאָפל, וועגענער מיט שטרוי, היי, לעבעדיקע עופות, גענדז, הינער, קאַטשקעס, פאַר־שיידענעם גרינצייג. פויערים און פויערטעס זיינען געקומען צו פוס, פירנדיק בהמות אָדער פערד אויפן מאַרק צו פאַרקויפן. אָנדערע האָבן געטראָגן קוישלעך, אין וועלכע עס האָבן זיך געפונען פוטער, אַ פלעשל סמעטענע, אַ פריש וויס קעזל, אַ פּאָר אייער, שוואַרצע און רויטע יאָגדעס, מאַלינעס און שוואָמען. אַלע דריי מאַרקפּלעצער זיינען גיך געוואָרן פאַרשטעלט מיט פורן פראָדוקטן, וואָס די פויערים און פויערטעס פון די אַרומיקע דערפער האָבן געבראַכט צו פאַרקויפן.

יידישע קאָוואַלעס, מיט די קעסטלעך אָנגעהאָנגען אויפן אָקסל, האָבן זיך געדרייט צווישן די פערד און די פויערים האָבן זיי געדופן צוצושלאָגן נייע פּאָדקאָוועס פאַר זייערע פערד. פויערים און פויערטעס האָבן באַלאָגערט די שפייזגעוועלבער און איינגעהאָנדלט נאָפּט, זאָלץ, צוקער, הערינג; אין די שניטגעוועלבער איינגעקויפט פאַרשיידענע סחורות; ביי די טאָנדעט־שניידערס און ביי די היטל־מאַכערס איז געווען פול מיט פויערים, וואָס האָבן געמאָסטן,

צי עס פאַסט זיי די גריס אָדער קאָליר, זיך לאַנג געדונגען וועגן די פרייזן, געשריען, געליאַרעמט, געפאַטשט מיט די הענט, ביז מען איז ענדלעך געקומען צו אַ הסכם.

די יידישע באַפעלקערונג אין שידלאָווצע האָט געציילט אַן ערך זעקס טויזנט נפשות, איז באַשטאַנען פון אַכציק פּראָצענט פון דער באַפעלקערונג און האָט זיך איינגעטיילט אין פאַרשיידענע קלאַסן. דער גרעסטער טייל זיינען געווען האַנטווערקערס און קליינע סוחרים; אַ דינער שיכט אינדוסטריעלערס, קליינע פאַבריקאַנטן און אונטערנעמערס; אויך אַ קליינע צאָל יידישע פּראָלע־

דער „שלאָס" פון 16־טן יאָרהונדערט

די באַדנס

טאַריערס, וואָס זיינען געווען הויפּטזאַכלעך באַשעפטיקט אין די יידישע שיך־און לעדער־פאַבריקן.

אין שטאָט זיינען געווען צוועלף מעכאַניזירטע לעדער־פאַבריקן, אַ גרעסערע צאָל קליינע שיכפאַבריקן, עטלעכע שטיין־האַקעריייען, אַ גרויסע מעכאַנישע מיל, צוויי יידישע קאָאָפעראַטיוון בענק, צוויי קנעפּל־פאַבריקן, אַ ברויעריי, אַן אייזן־גיסעריי, אַ טאַרטאַק. לגבי דער צאָל באַפעלקערונג, איז דאָס עקאָנאָמישע לעבן געווען דינאַמיש. יידן האָבן געמאַכט גרויסע אָנשטרענגונגען, אָנטוויקלט אַ גרויסע ענערגיע אויף פאַרשיידענע געביטן.

די לעדער־אינדוסטריע ביי אונדז אין שטאָט איז געווען דער הויפּט־נערוו פון דער שטעטלשער עקאָנאָמיק, וואָס האָט געגעבן פרנסה אַ גרויסן טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג, אַן ערך צוויי הונדערט יידן, וואָס זיינען געווען באַשעפטיקט ווי אָרבעטערס; סוחרים פון רויע פעלן, וואָס זיינען אָרומגעפאָרן איבער פיל געגנטן פון פוילן, געבראַכט וואָגאָנען מיט רויע פעל; סוחרים פון שטיינקויילן, פון ברענהאָלץ, כעמיקאַלן, קאָלך; עקספּעדיטאָרן ביי דער באַנסטאַנציע, וואָס זיינען געווען באַשעפטיקט ביים אָוועקשיקן און ביים אויסלאָדן די וואָגאָנען; בעלי־עגלות ביים איבערפירן די סחורות; טרעגערס ביים אויסלאָדן די פורן; סוחרים פון פאַרטיקע לעדער; מעקלערס, וואָס האָבן אָפּגעוואָרט פרעמדע סוחרים, וואָס זיינען געקומען אין די לעדער־פאַבריקן איינקויפן; מעקלערס, וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט אויסלייען געלט אויף פּראָצענט.

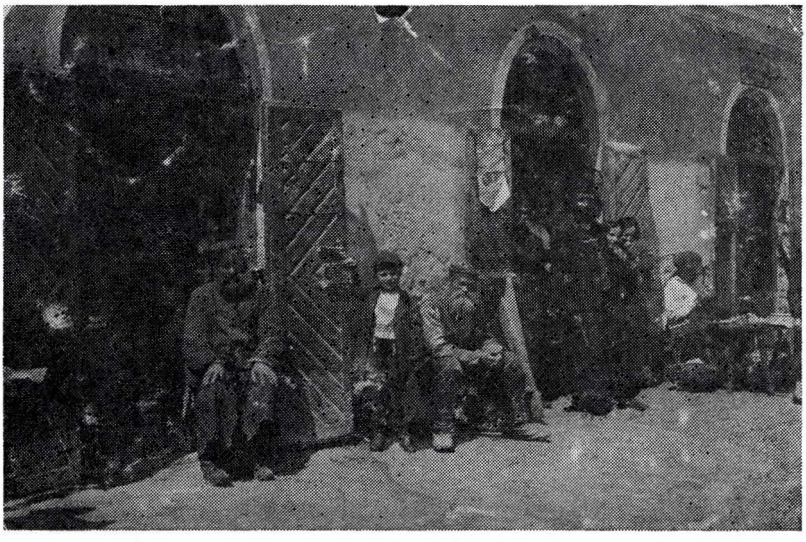
שידלאָוועצ איז באַקאַנט אין דער חסידישער וועלט. דאָ האָט געלעבט דער באַרימטער רבי ר׳ נתן דוד, וואָס האָט איבערגעלאָזט נאָך זיך אַ דינאַסטיע פון גרויסע רביים. אויף יעדן יום־טוב זיינען אָנגעפאָרן חסידים צו אים און צו זיינע שפּעטערדיקע ממלא־מקומס.

אונדזער שטאָט האָט זיך אויסגעצייכנט מיט שיינע יידן, לומדים, פרומע אָפּגעהיטענע בעלי־בתים, מיט שיינע מידות, בעלי־צדקה, שאַרפע חסידים, ציכטיק געקליידטע, איינגעראָטע אין פיין־געקעמטע בערד. זיי אַלע האָבן גענאָסן פון גרויס רעספּעקט מצד דער יידישער באַפעלקערונג.

די כלי־קודש — געקליבענע יידן, לומדים. דער רב און די דיינים האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט גרויסער לומדות, האָבן רעגולירט אַלע רעליגיעזע און געשעפטלעכע סכסוכים צווישן די יידן. האָט מען צווישן זיך נישט געקענט דורכקומען, איז מען געקומען צו אַ דין־תורה און דער פסק פון בית־דין איז געווען אָבליגאַטאָריש.

אונדזערע שוחטים האָבן זיך אָנגעהערט צו די שיינע יידן פון שטאָט, גרויסע לומדים, איידעלע יידן, שיינע בעלי־תפילה, אין די ימים־נוראים זיך אויסגעצייכנט מיט שיינעם דאָוונען פאָרן עמוד.

די שמשים זיינען געווען באָזונדערע טיפֿן. דאָס זיינען געווען יידן, וואָס האָבן געקענט גוט לערנען, אָפּגעהיטענע און פרומע, אָבער זיך נישט געקענט דערשלאָגן צו פאָרנעמען אַ מער בכבודיקן פלאַץ אין יידיש געזעל־שאַפטלעכן לעבן.

טיפֿן פון אַמאָליקע שידלאָוצער אויף די באָדנס

בונעם שמש, מיט זיין לאָנגער, ווייסער באָרד, גרויסע שוועכע שטיוול פלעגט גיין ביי נאַכט איבער די יידישע געסלעך, מיט זיין אָנגעצונדענעם לאָמטערן און געוועקט מיט זיין לייבנשטים: „שטייט אויף צו עבודת הבורא!" זיין האַלטן זיך אויפֿן באַלעמער אין שול ביים דאָוונען און אָנפירן דעם צערעמאָניאַל ביים לייענען די תורה, זיין דערשיינען אויף חתונות, זיין קוק, זיין באַנעמען זיך ביים דורכפירן מיטן רעליגיעזן טייל פון חופה וקידושין, האָבן אַרויסגערופן אַ טיפֿן רעספּעקט פאַר אָט דער פאַטריאַרכאַלישער געשטאַלט.

ר׳ שמואל שמש, וואָס האָט זיך פאַרנומען מיטן בית־המדרש און איז געווען זיין אַדמיניסטראַטאָר, איז געווען אַ טיפֿער למדן, אַ גוטער בעל־

קורא, אַ שיינער ייד מיט פיינע מידות, האָט געגאָסן פון אַלגעמיינער כבוד־באַציאונג צו אים.

וועג געדענקט נישט הירש מאָטע שמש, אַ ייד אַ בן תורה, אַן אַרעמאַן, אַ מטופל מיט אַ סך קינדער, האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין הומאָר און געשאָטן מיט גלייכווערטלעך. אין שטאָט האָט מען נאָכגעזאָגט זיינס אַ ווערטל. וועג ער איז געקומען אויף אַ חתונה און מען האָט אים געפרעגט: ר׳ הירש מאָטע, איר ווילט אַ בולקע? האָט ער געענפערט: יאָ אַ בולקע, נישט אַ בולקע — גיט אַהער אַ בולקע.

געווען אַזאַ ייד ווי ר׳ אַנשל היטלמאַכער, אַן אָפּגעהיטענער ייד אַ בן תורה. פאַרדינט זיין אַרעמע פּרנסה ביים מאַכן היטלען, האָט זיך געווידמעט דער מצוה פון אָפּהיטן די יידישע באַפעלקערונג, אַז זי זאָל נישט מחלל זיין דעם שבת און יום־טוב. יעדן פרייטיק פאָר נאַכט, אַ שעה פאַר ליכט צינדן, האָט ער זיך באַווייזן אַן אויסגעוואַשענער, מיט זיין קליין שוואַרץ בערדל, סאַמעטענעם היטל און שבתדיקע מלבושים, געגאַנגען פון געוועלב צו געוועלב און דערמאָנט צו פאַרמאַכן די געוועלבער און וואַרשטאַטן.

צו די טשיקאַווע טיפֿן דאַרף אויך צוגערעכנט ווערן ר׳ אַלטער פרידמאַן, וואָס האָט געצויגן זיין פּרנסה פון אַן אייזן־געוועלב, וואָס ער האָט געירשנט פון זיין שוועד. אַ חריף, אַ שאַרפער קאָפּ, אַ גרויסער למדן, אַ שטרענג פרומער ייד, מיט אַן אידעלן כאַראַקטער, אַ ליידנשאַפטלעכער פּאָליטיקער, געווען גוט באַהאַוונט אין אַלע פּאָליטישע שטרעמונגען און געשעענישן צו יענער צייט. ביי יעדער געלעגנהייט געפירט דיסקוסיעס, געלויבט רוסלאַנד און געווען קעגן ענגלאַנד און אַמעריקע, ליידנשאַפטלעך פאַרטיידיקט די עקסטרעמסטע רעוואָלוציאָנערע לאָזונגען. עס האָט נישט געהאָלפן די טענה, אַז זיין באַרעכטיקן אַזעלכע פּאָליטישע פאַרהעלטענישן, וואו די יידישע רעליגיע ווערט אונטערדריקט, איז אין סתירה צו זיין גאַנצן רעליגיעזן ווצלטבאַגעם — ער איז געבליבן ביי זיינס.

זאָל דאָ דערמאָנט ווערן אויך אַזאַ טיפּ ווי יודע לייב בויאָק, אַ ייד אַן אַרעמאַן אין זיבן פּאָלעס, געלעבט פון אַ קליין וועגעלע איבערצופירן לייכטע משאות מיט אַן אויסגעמאָגערט קליין פערדל. פלעגט ער צונויפנעמען אין די גאַרעריי־ען די פאַרפאַקטע אויסגעאַרבעטע לעדער און עס איבערפירן צו דער נאָענטסטער באַנסטאַנציע. ער איז געווען אַ הויכער, אַ דאַרער, מיט אַ שפּיציק פּנים. געוואוינט האָט ער אין איין שטוב, נישט ווייט פון דער שטאָטישער באָד, מיט זיין גרויסער פאַמיליע. זיין ווייב — אַ ברייט צעגאָסענע

פון שבט קרופצאָקעס — האָט געשיט מיט קינדער. וועז ער איז נישט געווען פאַרנומען ביי זיין באַשעפטיקונג, האָט מען אים געקענט טרעפן אויסגעצויגן אויף דער ערד, ערגעץ אין אַ ווינקל, כאַפּן אַ דרימל, אָדער ווי ער שפּרינגט אַריבער די מויער פון שלאָסגאָרטן, ברענגט פון דאָרטן אַ גרינע אוגערקע, אַ מער, שיילט עס אָפּ און עסט מיט אַ שטאַרקן אַפּעטיט. נישט געקענט זיך רעכט אונטערשרייבן, קוים געקענט אַן אות אין סידור, האָט ער זיך אויסגעזייכנט מיט אַן אויסערגעווייניטלעכן שאַרפזין און הומאָר. וועז ער איז געקומען אין פאַבריק נעמען די געפּעק סחורה צו דער באַן און געטראָפן דאָרטן פאַרשיידענע מענטשן, האָט ער געזוכט צו פאַרפירן שמועסן און געמאַכט האָט ער דאָס אויף זייער אַ וויציקן אופן. זיין באַליבטע טעמע איז געווען אָפּצוחוזקן פון זיין פאָמיליע־לעבן, פון זיין ברייטער יידענע, פון זיין אינטים לעבן און פון זיין אַרעמקייט.

דער גרעסטער טייל איינוואוינערס האָבן געהאָט זייערע צונעמען, ווי לייבוש דראָנט, נתן אויערל, לייזער גאָרגל, משה וואַרגאָל, משה קאָפּ, מלך גלאָק, מאָטל פּאָמעראָנץ, יאָסעלע האָפּיי, אברהם דזשאַזגע, לאָזער פּלומפּער, יצחק קישקע, הענטעלע, טשאַרט. געווען אויך גאַנצע דינאַסטיעס: שאַפּשאַקעס, בויאָקעס, קרופּצאָקעס, יעדער אָנגעהעריקער צו אַזאַ משפּחה האָט געירשנט זיין צונאָמען.

געווען אַזעלכע, וואָס מען האָט געראָפן לויט זייער פּאַך, ווי ברוך בעקער, יחזקאל פאַרבער, מענדל גאָלדשמיד, פישל גאַרבער, פישל סטעלמאַך, יעקב קאָוואַל א"א.

אַזוי האָט זיך געשפּינט דאָס יידישע צוזאַמענלעבן פון די יידן אין דעם קליינעם שטעטל. דאָס לעבן האָט געשטראָמט רואיק, לאַנגזאַם, אַן אויפטרייסלונגען. דורות זיינען געקומען און דורות זיינען אַוועק. מלחמות, גרויסע היסטאָרישע געשעענישן האָבן נישט געענדערט דעם אַלטן אופן פון לעבן. יעדער האָט זיך איינגעאָרדנט זיין באַשיידן לעבן ביי זיין וואַרשטאַט אָדער מסחר, זיך אויסגעלעבט אין קרייז פון זיין משפּחה און פרייַנד.

יעדער אין שטעטל איז געווען באַקאַנט, יעדער האָט אונטערגעטראָגן זיין „גוט מאָרגן". וועז עס איז איינעם שלעכט געגאַנגען, אָדער וועז איינער איז געוואָרן קראַנק, איז די נייעס געוואָרן גיך באַוואוסט. הונדערטער יידן, מענער ווי פרויען, זיינען געווען באַזאָרגט, זיך אינטערעסירט, וועז נייטיק אונטערגעהאָלפן. דאָס פריוואָטע לעבן פון יעדערן איז געווען באַקאַנט און

ביי אַ געלעגנהייט האָט מען געטריבן אַ היפש ביסל רכילות. ס׳איז געווען אַ פאַמיליאַרע אַטמאָספער.

אויף וויפל מיין זכרון וועט מיר דינען, וועל איך זיך באַמיען צו פאַרצייכענען געוויסע געשעענישן, וואָס האָבן באַאיינפלוסט די אַנטוויקלונג פון געזעלשאַפטלעכן און קולטורעלן לעבן ביי אונדז אין שטעטל.

דאָס יאָר 1905 איז געווען אַ צייט פון גרויסן אויפרויז אין דער רוסישער אימפעריע קעגן דעם צאַרישן רעאַקציאָנערן רעזשים און האָט אויך געלאָזט זיינע שפורן ביי אונדז אין שטעטל. אָפט זיינען געקומען פון ראָדעם אַגיטאַטאָרן און אויפגעטרעטן אין בית־המדרש אָדער אונטערן פרייען הימל מיט רעוואָלוציאָנערע רעדעס.

געווען אַ קליינע גרופּע, רעקרוטירט פון אָרעמע אַרבעטערס און האַנט־ווערקערס, וואָס האָט זיך אַנגעשלאָסן אין דער באַוועגונג. די יידן האָבן אויף זיי געקוקט מיט אַ בייז אויג און פיל מאָל געקומען מיט זיי אין עפנטלעכן קאָנפליקט און זיי באַצייכנט מיטן נאָמען „די שטרייקערס".

נאָכן אונטערדריקן די רעוואָלוציאָנערע אַרויסטרעטן אין רוסלאַנד, האָט מען אויך נישט פאַרגעסן אין די „שטרייקערס" ביי אונדז און זיי פאַרמשפט צו פאַרשיידענע שטראָפן. נאָכן אָפזיצן אין טורמעס, וואו זיי האָבן געהאַט די געלעגנהייט צו לייענען ביכער און זיך צו באַגעגענען מיט פאַרשיידענע אינטעלעקטואַלן, האָבן זיי, אַהיים קומענדיק, אַרגאַניזירט די ערשטע גרופּע, וואָס האָט זיך געבונטעוועט קעגן די אַלטע פאָרמען אין יידישן לעבן ביי אונדז אין שטעטל, זיך איינגעשאַפט צייטונגען, זשורנאַלן, ביכער, זיך פאַראינטערע־סירט מיט ליטעראַטור און וויסנשאַפט.

אַזוי האָט זיך געשאַפן אַ קרייזל, וואָס איז זיך פון צייט צו צייט צוזאַמענגעקומען, דיסקוטירט פאַרשיידענע געזעלשאַפטלעכע פראַגן, ליטעראַטור און קונסט. דאָס קרייזל איז געווען דער אָביעקט פון שנאה מצד דער גאַנצער יידישער באַפעלקערונג און געווען באַצייכנט ווי געפערלעכע „אַפּיקורסים".

דאָס איז געווען אין יאָר 1910־1911, וועו דער שרייבער פון די שורות, נאָך אַ יונגער בחור, האָט זיך אָנגעשלאָסן אין דעם קרייזל; אַזוי ווי איך האָב געהאַט אַן אייגן קליין שטיבל אין הויף פון אונדזער פאַבריק, מיט אַ באַזונדערן איינגאַנג, אין אַ ווינקל, נישט געשטערט פון קיינעם, האָב איך אויך געהאַט אַ גרעסערע זאַמלונג פון די נייעסטע ביכער.

די מיטגלידער פון אונדזער קרייז האָבן געהאַט אינטערעס מיך אָפט צו באַזוכן און זיך אויסבאַרגן אַ ניי בוך. ס׳רוב פלעגט מען זיך צוזאַמענטרעפן

אַ שבת נאָך מיטאָג, וועלן יעדער איז געווען פריי, און שמועסן וועגן די איבערגעלייענטע ביכער, וועגן אונדזערע יידישע קלאַסיקערס און זייערע שאַפונגען. אַזוי האָט זיך פאַרבונדן אַ פריינדשאַפט. דער קרייז איז זיך מיט דער צייט פונאַנדערגעוואַקסן. יונגע מענטשן, מ׳וידלעך און יינגלעך, פון בעל־הבתישע הייזער, האָבן בגנבה, פון קיינעם נישט באַמערקט, זיך אַרײַנגעשלייכט אויסצוואַרגן אַ ביכל.

אויף איינעם פון אונדזערע צוזאַמענטרעפן איז ברייט באַרירט געוואָרן די פראַגע אָנצוהייבן אַ ברייטע אויפקלער־אַקציע צווישן דער יידישער יוגנט — זי צו באַקענען מיט די מאָדערנע שטרעמונגען אין דער גרויסער וועלט, מיט די שאַפונגען פון אונדזערע און פרעמדע קלאַסיקערס, וועקן דעם דראַנג נאָך בילדונג און באַקענען מיט דער ציוויליזאַציע און קולטור, וואָס ווערן געשאַפן אין דער וועלט.

דער קולטור־ניוואָ פון דער יוגנט איז געווען זייער אַ פרימיטיווער. זייער ביסל וויסן און בילדונג האָבן זיי געקראָגן אין די חדרים און אַ קליינע צאָל אין דער שטאָטישער פאָלקשול.

איז באַשלאָסן געוואָרן צו גרינדן אַ געהיימע ביבליאָטעק. יעדער האָט זיך פאַרפליכט אַרײַנצושענקען זיינע ביכער און מען זאָל זיי צוזאַמענברענגען אויף אײַן אָרט. דער פאַסיקסטער פלאַץ איז געווען בײַ מיר. האָט מען די ביכער קאַטאַלאָגירט, סאָרטירט, נומערירט און אַזוי איז געשאַפן געוואָרן, צום ערשטן מאָל בײַ אונדז אין שטאָט, אַ ביבליאָטעק.

פונעם קליינעם אָפּצאָל, דורך אַרײַנטראָגן אַ קליינע קאוציע פאַר אויס־באָרגן אַ בוך, זיינען געשאַפן געוואָרן די ערשטע קליינע פינאַנציעלע מיטלען אײַנצוקויפן נייע ביכער. אונדזער קליינע אינסטיטוציע האָט געמוזט געהאַלטן ווערן שטאַרק בסוד, עס זאָל נישט געשטערט ווערן דורך אַ מסירה.

נאָך אַ געוויסער צייט איז צו אונדז אָנגעקומען אַ בוך, אַרויסגעגעבן אין ווילנע, אונטערן נאָמען „דער יידישער ביבליאָטעקאר". דאָרט ווערט פראָפאָגאַנדירט צו גרינדן אין אַלע שטעט ביבליאָטעקן און ס׳ווערט דאָרט גלייכצייטיק אָנגעגעבן די פאָרעם פון אַ בקשה אין דער רוסישער שפראַך צום גובערנאַטאָר פון געגעבענעם ראַיאָן, אונטערגעשריבן פון צווויי בעלי־בתים, באַזיצערס פון הייזער, וואָס אויף זייער נאָמען דאַרף אַרויסגענומען ווערן די דערלויבענישׂ.

די צווויי מענטשן האָבן זיך אָפּגעזוכט. דאָס זיינען געווען יחיאל דימאַנט, וואָס האָט פיינט געהאַט די חסידים, און אהרון פישער, דער שטאָטפעלדשער,

וואס איז געווען דער איינציקער ייד אין שטאט, וואס איז געווען קורץ געקליידט, מיט אַ צוגעשאָרן בערדל און זיך געהאַלטן פאַר אַ מאָדערנעם פּראָגרעסיוון מענטש.

צו אונדזער איבערראַשונג, איז נאָך אַ געוויסער צייט אַזאַ דערלויבעניש אָנגעקומען. אין יענע צייטן, אונטער דער צאַרישער הערשאַפט, איז דאָס געווען אַ גרויסער נצחון.

ס׳זיינען אויפגעקומען אַנדערע שוועריקייטן: קריגן אַ געהעריקן לאָקאַל, גרייטן אַ געהעריקע בוכפירונג, אויסמעבלירונג אד״גל. אונדזער קרייז, וואָס איז באַשטאַנען פון אַ קליינער צאָל יוגנטלעכע, האָט געהאַט ענטוזיאַסטישן וויללן און אַ פאַנאַטישן גלויבן בייצוקומען אַלע שוועריקייטן, האָט אָבער נישט געהאַט קיין פינאַנציעלע מיטלען. אַלע אָנשטרענגונגען זיינען געמאַכט געווארן און עס איז געלונגען צו באַקומען ביי אַ פּאָליאַק צוויי גרויסע שטיבער אויפן קעלצער וועג, אַנטקעגן דער קירך. חברים סטאָליערס האָבן געמאַכט אַ שאַנק אויף די ביכער, טישן און בענק.

די ידיעה, אַז עס האָט זיך געעפנט אין שטאָט אַזאַ עפנטלעך אָרט, וואו עס קומען זיך צונויף יינגלעך און מיידלעך, וואו מען פאַרשפרייט אַפּיקורסות, האָט זיך גיך פאַרשפרייט און אַרויסגערופן אַ גרויסן שטורעם. מען האָט געמאַכט אסיפות און דער בית־דין האָט באַשלאָסן, אַז פרייטיק־צו־נאַכטס נאָכן דאַוונען וועט מען אין שול אָדער בית־מדרש וועגן דער געשעעניש רעדן און וואָרענען די יידן וועגן דער גרויסער סכנה, וואָס עס דראָט דער יידישקייט, און אָפּצוהיטן די זין און טעכטער נישט צוקומען אין יענעם טרייפענעם אָרט און קעגן די אָנפירערס וועט מען אויסרופן אַ חרם.

דער רושם איז געווען זייער שטאַרק. אין יעדער פאַמיליע פון אונדזערע חברים האָט זיך אויפגעהויבן אַ געוואַלד קעגן אַזאַ חרפה, וואָס דראָט זיי מצד דער גאַנצער שטאָט. מען האָט נישט אויפגעהערט צו רעדן וועגן דער „שרעק־לעכער געשעעניש״. דאָס שטעטל איז געווען אָנגעלאָדן מיט געוואַלדיקער שנאה קעגן די אָרגאַניזאַטאָרן, וואָס זיינען באַטראַכט געווארן ווי פאַררעטערס און האָבן זיך געשטעלט פאַר אַ ציל אומצוברענגען די יידישקייט.

אַ גרויסער טייל פון אונדזער קרייז האָט זיך איבערגעשראָקן פאַר דעם שטורעם און זיך צוריקגעצויגן. געבליבן זיינען געצייליטע מענטשן פעסט און אומדערשראָקן אויף זייער פּאָזיציע.

אַ דעלעגאַציע פון דריי חברים — דער שרייבער פון די שורות, ביניש טענענבוים און ירחמיאל גרינבערג — האָבן זיך געמאָלדן ביי ר׳

אלעזר מורה־הוראה און אים געגעבן צו וויסן, אַז מיר וועלן די העצע נישט פאַרשווייגן, אַז מיר וועלן זיך באַקלאָגן פאַרן אויסרופן אַ חרם, אַז אונדזער פירן די ביבליאָטעק איז מיט אַ דערלויבניש פון גובערנאַטאָר און קיינער האָט נישט קיין רעכט אונדז דערין צו שטערן. דער מורה־הוראה האָט זיך איבערגעשראָקן פאַר אונדזערע דראָאונגען און זיך געפּרואווט פאַרענטפערן.

לאַנגע וואָכן איז די אַרבעט געווען אַ שוואַכע. די יוגנט איז געווען איבערגעשראָקן און זיך געהיט צו קומען מיט אונדז אין באַרירונג. ביז עס איז אויסגעבראָכן דער קריג, אין מיטן זומער פון יאָר 1914.

עס האָט נישט לאַנג געדויערט, האָבן זיך אין אונדזער שטאָט באַווויזן גרויסע מאַסן רוסישע זעלנערס. אין אונדזער ביבליאָטעק, ווי אין אַנדערע עפנטלעכע לאָקאַלן, איז געווארן איינגעקוואַרטירט רוסיש מיליטער. אונדזער טעטיקייט איז אַזוי אַרום געווארן איבערגעריסן אויף אַ לאַנגער צייט.

מיטן אויסברוך פון דער מלחמה האָבן זיך אָנגעהויבן אומרואיקע צייטן פאַר דער יידישער באַפעלקערונג. די דורכמאַרשירנדיקע רוסישע אַרמייען האָבן טעראָריזירט די ציווילע באַפעלקערונג, זיך פיינדלעך באַצויגן צו די יידן. די פּרנסות פון די יידן האָבן זיך אָפּגעשטעלט. די גאַנצע עקאָנאָמיע איז געווארן פאַראַליזירט. איז מען געלאָפן אין די דערפער איינהאַנדלען לעבנס־מיטל און געפירט אַן אויסטויש פון פאַרשיידענע סחורות. עס האָט זיך אָנגעהויבן צו אָנטוויקלען דער כאַראַקטעריסטישער האָנדל פון מלחמה־צייט.

נאָך פאַרשיידענע מלחמה־אָפּעראַציעס איז אונדזער שטאָט געווארן באַזעצט פון עסטרייכישן מיליטער. די יידן האָבן פרייער אָפּגעאָטעמט, געווען צופרידן פּטור צו ווערן פון די רוסישע סאָטראָפּן, וואָס אונטער זייער ממשלה זיינען יידן נישט געווען זיכער מיטן לעבן. עס האָבן זיך איינגעשטעלט פריינדלעכע באַציאונגען מיט דער עסטרייכישער אָקופּאַציע־מאַכט. עס האָט זיך געעפנט פאַר די יידן אַ נייע עפּאָכע פון פּאָליטישער און קולטורעלער פרייהייט. די יוגנט האָט ווידער אָנגעהויבן זיך צוזאַמענקומען. דער דראַנג צו קולטור־טעטיקייט איז געשטיגן, דער קרייז פון לייענערס איז געוואַקסן. אויף דער נאָענטסטער אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג איז באַשלאָסן געווארן זיך צו קאָנסטי־טואירן ווי אַן אומפאַרטייישע געזעלשאַפט אונטערן נאָמען „קולטורא", וואָס איר אויפגאַבע איז צו פאַרשפּרייטן בילדונג און קולטור. עס איז אויסגעוויילט געווארן אַ קאָמיטעט פון: מאָטל אייזענבערג, ראובן און ישראל צוקער, בעריש און יוסף טענענבוים.

עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ פיבערדיקע קולטור־טעטיקייט. די צאָל מיטגלידער פון דער געזעלשאַפט האָט זיך פאַרגרעסערט. ס׳האָבן זיך רעקרו־

טירט יוגנטלעכע פון רייכערע, אַרעמע, פרומע הייזער. דער דראַנג נאָך וויסן און בילדונג איז געווען גרויס.

די ביבליאָטעק איז געווען שטאַרק טעטיק. הונדערטער לייענערס און לייענערינס האָבן אָפט אַרויסגענומען ביכער. דער לייענזאַל, וואָס איז געווען באַזאָרגט מיט יידישע צייטונגען, זשורנאַלן און פאַרשיידענע ביכער, איז יעדן אָוונט געווען פול געפאַקט. עס זיינען אָפט פאָרגעקומען רעפעראַטן אויף פאַרשיידענע טעמעס — פאָליטישע, ליטעראַרישע, געזעלשאַפטלעכע — פון פרעמדע און אייגענע פרעלעגענטן. אויף די פאַרזאַמלונגען און דיסקוסיעס האָט יעדער פריי געקענט אויסדריקן זיין מיינונג. עס זיינען אויך דורכגעפירט געווארן ליטעראַרישע אָוונטן מיט רעציטאַציעס.

ס׳איז געלונגען צו געפינען אַ גרעסערן לאָקאַל: אויפן ערשטן עטאַזש אין הויז פון ר׳ לייבוש פלאַצקעווער. דאָס איז געווען פאַרבונדן מיט גרויסע אויסגאַבעס. דאָס אָפטע צוקויפן נייע ביכער אין די פאַרשיידענע פאַרלאָגן אין וואַרשע און אין ווילנע; דאָס דעקן די הוצאות פון פאַרשיידענע פרעלעגענטן, וואָס האָבן אונדז באַזוכט, האָבן פאַרגרעסערט אונדזערע הוצאות; און מיר זיינען געבליבן שטיין פאַר גרויסע שוועריקייטן, נישט האָבנדיק צו דעקן די לויפיקע אויסגאַבעס, כאָטש אַלע אַרבעטן אין אונדזער געזעלשאַפט זיינען געווארן אויסגעפירט פרייוויליק.

נאָענט פאַר פורים איז אויף אַ זיצונג פון קאָמיטעט געווארן באַשלאָסן: „אַרויסשיקן אום פורים אַ פאַרל צו זאַמלען אַ ביסל געלט פאַר אונדזער געזעלשאַפט". דאָס האָט געדאַרפט דורכגעפירט ווערן אין דער גרעסטער געהיימניש, עס זאָל קיינער זיך נישט דערוויסן ווען דער דאָזיקער „געלט־אַקציע" אין בעל־הבתישע און חסידישע הייזער אויף אַזאַ „פיינדלעכן" צוועק. דער גורל איז אויסגעפאַלן, אַז דער שרייבער פון די שורות און ראובן צוקער זאָלן די אַקציע דורכפירן.

הערשל איינבינדער, אַ מיטגליד פון אונדזער געזעלשאַפט, איז געווארן אינפאָרמירט ווען אונדזער אונטערנעמונג און ער האָט צוגעגרייט ביי מיר אין שטוב די געהעריקע מאַסקעס, הויכע, רויטע פאַפּירענע היט, רויטע פאַפּירענע לאַמפּאַסן, וואָס האָבן באַדאַרפט דורכקרייצן אונדזערע מלבושים, אַזוי ווי ביי די הוזאָרן.

פורים אין אונדזער שטאָט האָט געהערט צום פריילעכסטן טאָג אין יאָר, האָט אַרומגענומען אַלע שיכטן, פון דעם אָרעמסטן ביז דעם רייכסטן.

די גאַנצע שטאָט האָט זיך געגרייט צום יום־טוב, געבאַקן גרויסע סעודה־קוכנס, המן־טאַשן מיט מאָן, פאַרשיידענע זיסע געבעקסן, צוגעגרייט מאַרינירטע

הערינג, געקאכט זכר־אַרבעס, איינגעקויפט פאַרשיידענע זיסוואַרג, פאַמעראַנצן, משקאות, ציגאַרן, פאַפּיראָסן, צו באַשיינען דעם טיש לכבוד פורים און פונאַנדערשיקן שלח־מנותן. באַלד נאָך מיטאָג האָבן זיך אָנגעהויבן באַווייזן די ערשטע סימנים פון פורים־קאַרנאַוואַל; קליינע יינגלעך און מיידלעך, אָנגעטאָן אין מאַסקעס, האָבן זיך באַווייזן אין גאַס, געלאָפן אין יעדן הויז, דאַרט אויס־געזונגען די אויסגעלערנטע לידער און באַקומען זייער באַלוינונג.

די אמתע פייערונג האָט זיך אָנגעהויבן אין אָוונט, נאָך מנחה, און האָט זיך פאַרצויגן ביז שפּעט אין דער נאַכט. אין יעדער שטוב זיינען געווען אויסגעלייגט זיסע געבעקס, צעשניטענער לעקעך, שאָקאָלאַד, ציגאַרן, פלעשלעך מיט משקאות און די צוזאַמענגעשטעלטע שלח־מנותן פאַר משפּחה, פאַר פריינד, פאַר חשובע מענטשן, פאַר כלי־קודש. אין די אָוונט־שעהן, וועו עס איז געווען טונקל, האָט מען אָנגעטראָפן אויף יינגלעך, יום־טובדיק אָנגעטאָן, מיט גרויסע טעלערס שלח מנות, באַדעקטע מיט ווייסע טישטעכלעך.

די גאָר גרויסע באַוועגונג האָט זיך אָנגעהויבן באַלד נאָכן אָפּעסן די יום־טוב־סעודה. די גאַסן זיינען געווען פאַרפולט מיט פאַרשטעלטע, אָנגעטאָן אין פאַרשיידענער קליידונג און מאַסקעס. אינצלנע פּאָרלעך, גאַנצע גרופּעס, וואָס האָבן אויסגעפירט פאַרשטעלונגען, ווי „מכירת־יוסף שפּיל", אָדער „קראַ־קאָווסקיע וועסעלע". וועו עס האָט געטראָגן אַן אויסגעשטאָפּטע זרש, המנס וויב, וועו ס׳איז געקומען מיט זיין פידל און אָפּגעשפּילט אַ פריילעכס און וועו עס האָט אָפּגעזונגען זיינע לידער.

געווען אויך יעדן פורים עטלעכע פאַרלעך פאַרמאַסקירטע, אָנשטענדיק־געקליידטע, וואָס האָבן אינטריגירט מיט זייער סודותדיקייט. זיי זיינען געווען שטום, פאַרלייגנדיק ביי זייער אַריינקומען אַ פאַפּיר, וואו עס איז געווען אויפגעשריבן „אַ נייטיקע נדבה". אָזעלכע זיינען געווארן גוט אויפגענומען און גוט באַהאַנדלט.

מיר האָבן באַשלאָסן אויסצוניצן דעם דאָזיקן אופן פון איינשאָפן אַ ביסל געלט צו פאַרבעסערן אונדזערע פינאַנצן.

וועו עס איז געווארן גוט טונקל, האָבן מיר אָנגעטאָן די פּורימדיקע בגדים און פאַמעלעך, פון קיינעם נישט באַמערקט, זיך אַרויסגעשלייכט. אין גאָס אַ גרויסע באַוועגונג פון פאַרשיידענע פאַרשטעלטע, פון יידן, וואָס האָבן זיך פאַרלעכווייז געאיילט איבער די שטיבער צו זאַמלען נדבות. מיר האָבן באַזוכט די רייכסטע שטיבער. אין יעדן הויז האָבן מיר אָנגעטראָפן די פראַכט פון דעם שיינעם יום־טוב, וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין פייערלעכקייט און פריילעכקייט, באַגלייט מיט בריטהאַרציקער פרייגיביקייט.

מיר זיינען געוואָרן גוט אויפגענומען און באַקומען שיינע נדבות. עמאַציאָנירט פון דער אַוואַנטורע, האָבן מיר שפּעט אין אָוונט פריי אָפּגעעטעמט און געווען צופרידן מיט די רעזולטאַטן.

כדי צו מאַכן געלט פאַר דער ביבליאָטעק, האָבן מיר אין מאָל דורכ־ געפירט אַ פּאַרשטעלונג, וואָס האָט געהאַט גרויס הצלחה. דאָס האָט אונדז צוגעגעבן מוט צו שטעלן נאָך פּיעסעס פאַר דער ביבליאָטעק.

נאָך אונדזערע טעאַטראַלע דערפאָלגן איז ביי אונדז רייף געוואָרן דער געדאַנק צו גרינדן אַן אַמאַטאָרן־טרופּע, צוקלייבן קרעפטן פון צווישן אונדזער יוגנט און אויפפירן גוטע ליטעראַרישע פּיעסעס. ס׳איז געשאַפן געוואָרן אַ קאָמיסיע פאַר דעם צוועק. נאָך לאַנגע זוכענישן איז געוואָרן באַשטימט אויפצופירן די „משפּחה" פון ה. ד. נאָמבערג. ראובן צוקער, אונדזער חבר און קאָמיטעט־מיטגליד, האָט געהאַט אַ גרויסע פאַרשטענדעניש פאַר דער „בינע" און איז געוואָרן באַשטימט פאַרן „רעזשיסאָר" און אָנפירער. דאָס צוקלייבן דעם געהעריקן פּערסאָנאַל איז געווען פאַרבונדן מיט גרויסע שוועריקייטן. ניט יעדער מיידל אָדער יינגל, וואָס איז געווען צוגעפאַסט פאַר דער געהעריקער ראָלע, האָט געהאַט ענוג קוראַזש, אויס מורא פאַר טאַטע־מאַמע, אויפצוטרעטן עפנטלעך אויף דער בינע. אָבער מיט דער צייט איז די דאָזיקע שוועריקייט באַזייטיקט געוואָרן און אונדזער אַמאַטאָרן־גרופּע האָט אָנגעהויבן גוט פונקציאָנירן.

אַלץ איז געוואָרן זאָרגעוודיק אַרגאַניזירט און פאַרויסגעזען מיט דער גרעסטער פּינקטלעכקייט. אַ גרופּע, אונטער דער אָנפירונג פון חבר געטנער, האָט געהאַט די אויפגאַבע צוצוגרייטן דעם געהעריקן רעקווייזיט אויף דער בינע: די מעבלירונג האָט געמוזט זיין צוגעפאַסט פאַר אַ יידיש בעל־הבתישער שטוב, האָט מען געמוזט אויסזוכן אין פריינדלעכע שטיבער דאָס צוגעפאַסטע מעבל פאַר דער פאַרשטעלונג, דינגען וועגלעך און אונטער די שטעכיקע בליקן פון די יידן אָנלאָדן דאָס געהעריקע מעבל, באַוואַכן, אַז עס זאָל נישט געמאַכט ווערן קיין שאָדן, צופירן עס אויפן באַשטימטן פלאַץ, אַרויפטראָגן און אַוועקשטעלן אויפן געהעריקן אָרט. מען האָט אויך געמוזט געפינען פאַרקויפערס פון בילעטן, קאָנטראָלערן ביי די טירן און אין זאָל, אַ פאַראַנטוואָרטלעכן מענטש, וואָס זאָל אויפפאַסן הינטער דער בינע בעת דער פאַרשטעלונג, אַז יעדער זאָל אויפטרעטן אין דער געהעריקער צייט, ווער עס זאָל צו דער צייט אויפהייבן און אָרונטערלאָזן דעם פאָרהאַנג.

אין אָוונט פאַר דער פאַרשטעלונג איז געווען אַ הייליקע און געשפאַנטע

שטימונג. יעדער אַמאַטאָר איז געווען פאַרנומען הינטער די קוליסן, ביי זיין קליידונג און גרים. ראובן צוקער איז אַרומגעלאָפן צווישן די אַמאַטאָרן, יעדן באַטראַכט און געמאַכט זיינע באַמערקונגען. צוקומענדיק צו יוסף טענענבוים, וואָס האָט געזאָלט שפּילן די ראָלע פון פאָטער פון דער משפּחה, ר׳ גדליה, מאַכט ער אַ באַמערקונג, אַז ער זעט נישט אויס ווי אַ רייכער בעל־הבתישער ייד, נאָר ווי אַ טרעגער. יוסף טענענבוים, שטאַרק אויפגערעגט, רייסט אַרונטער די בּאָרד און שרייט, אַז ער טרעט נישט אויף און שפּילט נישט מער די ראָלע. עס האָט לאַנג געדויערט ביז ער האָט זיך באַרואיקט, אויף ס׳ניי גרימירט און די פאַרשטעלונג האָט זיך איבער דעם צופאַל אַנגעהויבן מיט אַ פאַרשפּעטיקונג.

דער ערשטער אַקט האָט זייער אויסגענומען. דער עולם האָט נישט אויפגעהערט צו אַפּלאָדירן און די אַמאַטאָרן זיינען געווען גליקלעך. יוסף טענענבוים, שטאַרק עקזאָלטירט, האָט נישט אויפגעהערט צו שרייען: „איך בין אַ צווייטער קעסלער" און חברה אַמאַטאָרן האָבן זיך אַוועקגעלאָזט אין אַ פריילעכן טאַנץ אויף דער בינע, הינטער די קוליסן, אין דער צייט פון אַנטראַקט.

עטלעכע פאַרשטעלונגען זיינען אַדורך מיט גרויס הצלחה. דער מאַראַלישער און מאַטעריעלער דערפאָלג איז געווען גרויס און האָט געווען מוט און ענערגיע פאַר ווייטערדיקער אַרבעט. ס׳האָט זיך איינגעשטעלט אַן אינטענסיווע טעטיקייט ביים צוגרייטן און איינרעזשיסירן נייע פּיעסן, ווי „גאָט פון נקמה" פון שלום אַש, „צעזייט און צעשפּרייט", „מזל־טוב" פון שלום עליכם, די אינאַקטערס פון טשעכאָוו „דער שידוך", „דער בער" א״א.

די אַמאַטאָרן־טרופּע האָט זיך פאַרגרעסערט און ביי יעדער פאַרשטעלונג האָבן זיך אַנטפּלעקט נייע קרעפטן. דאָס שפּילן איז געווען אויף אַ הויכן ניוואָ. יעדע פאַרשטעלונג איז געווען אַ געשעעניש און אַ גרויסער יום־טוב. צו אונדזערע רעפּעטיציעס האָבן מיר איינגעלאָדן דעם באַקאַנטן רעזשיסאָר פון ווארשע מאָרק ארנשטיין, וועלכער האָט געהאַט אַ גוטע מיינונג וועגן אונדזערע אַרבעטן.

מיר האָבן איצט געהאַט די פינאַנציעלע מעגלעכקייט צו פאַרגרעסערן די צאָל ביכער אַזוי, אַז זייער צאָל האָט דערגרייכט ביז צוויי טויזנט. מיר האָבן אויך געביטן אונדזער לאָקאַל, זיך איבערגעצויגן אין הויז פון יחיאל דימאַנט. דער לאָקאַל, וואָס האָט זיך געפונען אין הויף, איז געווען פאַסיק פאַר אונדזער טעטיקייט. עס האָבן זיך שטענדיק געפונען יוגנטלעכע, וועלכע האָבן זיך געהיטן פאַר אַ „בייז אויג", מען זאָל נישט באַמערקן זייער שייכות מיט די אַפּיקורסים.

די באַוועגונג איז זיך צעוואַקסן. די יוגנט אוּן פֿראָגרעסיווע עלטערן האָבן זיך גרופּירט אַרום אונדזער קולטור־אינסטיטוציע. אין די אָוונטן אוּן אין די שבתים האָבן זיי באַזוכט אונדזער לאָקאַל, ווער צו בייטן אַ בוך, ווער צו בלייבן זיצן אין לייענזאַל דורכצוקוקן די נייעסטע צייטונגען אוּן זשורנאַלן, דורכרעדן זיך מיט באַקאַנטע וועגן די נייעסטע דערשינענע ביכער, באַזוכן די פֿאַרזאַמלונגען אויף פֿאַרשיידענע פֿאָליטישע אוּן ליטעראַרישע טעמעס.

צו יענער צייט איז געקומען די שיינע איניציאַטיוו פון אַ גרופּע יונגע פריילינס, חברטעס פון אונדזער אַרגאַניזאַציע — פּערל צוקער, רחל ראָזענבערג, שרהלע אייזענבערג, חיה זילבערשטראָם — צו עפענען קורסן פֿאַר אַרעמע יידישע מיידלעך צו לערנען זיי שרייבן אוּן לייענען. די דאָזיקע וויכטיקע טעטיקייט האָט אָנגעהאַלטן אַ לענגערע צייט. דאָס איז געווען אַ שווערע אַרבעט — געזאַמלט די מיידלעך, געגעבן די לעקציעס, אויסגעלערנט זיי שרייבן אוּן לייענען.

צו די פֿראָגרעסיווע מענטשן פון עלטערן דור ביי אונדז אין שטאָט האָט זיך פֿאַררעכנט פּינקערט, אַ מענטש מיט אייראָפּעאישער בילדונג, דער איבגנטימער פון אַן אייזן־גיסעריי. פּינקערט האָט געהאַט אַ נייגונג צו מוזיק. זיינען מיר צוגעטראָטן צו אַרגאַניזירן אַ כאָר אונטערן נאָמען „הזמיר". אַ גרעסערע גרופּע פון יונגע מענער אוּן פרויען האָבן עטלעכע מאָל אין דער וואָך, אין הויז פון פּינקערטן, אינגעשטודירט זינגען יידישע פֿאָלקסלידער. אויף אָנצופירן מיטן כאָר אוּן אים ברענגען אויף אַ הויכער מדרגה, האָבן מיר אָנגאַזשירט דוראַמאַשקינען, אַ באַקאַנטן מוזיקער, דיריגענט אוּן חזן, וואָס האָט צו יענער צייט געוואוינט אין ראָדעם.

דוראַמאַשקין, אַליין אַ ווילנער, אַ נידעריקער, אַ דאַרער, מיט אַ שוואַרץ שפּיציק בערדל, מיט שווערע שפּאַקולן, האָט מיט גרויס ערנסט אוּן איבער־געגעבנקייט זיך פֿאַרנומען מיט זיין אַרבעט: לאָנגע וואָכן געקנעלט, געלערנט. וועג דער כאָר האָט שוין געהאַט אינגעשטודירט אַ גרעסערע צאָל פֿאָלקסלידער, האָבן מיר צוגעגרייט אַן עפּנטלעכן קאָנצערט.

די נייעס וועגן אָזאַ פֿאַראַנשטאַלטונג האָט צוגעצויגן אַ גרויס פּובליקום, וואָס איז געווען נייגעריק בייצוואוינען דאָס ערשטע מאָל אַ קאָנצערט פון יידישן פֿאָלקסליד.

דער זאַל איז געווען פול באַזעצט. אויף דער בינע איז אויסגעשטעלט דער היפּשער כאָר, אין מיטן דער דיריגענט מיטן שוואַרצן פראַק. ער גיט אַ צייכן אוּן דער זאַל אין אַלטן שלאָס ווערט פֿאַרהילכט פון האַרציקע יידישע פֿאָלקסלידער, געזונגען מיט טאַקט אוּן האַרמאָניע.

אַ שטורעם פון אַפּלאָדיסמענטן דריקט אויס די צופרידנקייט פון פּובליקום. דוראַמאַשקין אוּן פּינקערט שטראַלן פון פרייד.

נאָכן אַנטראַקט הייבט זיך ווידער אויף דער פּאַרהאַנג אוּן עס ווערט געווייזן אַן איינאַקטער פון שלום עליכם „מזל־טוב". דער עולם לאַכט האַרציק. בכלל טראָגט דער אָוונט אַ האַרציק־יידישן פּאָלקסטימלעכן כאַראַקטער אוּן ווערט ליבשאַפט צו אַלץ, ווָאס איז יידיש.

עס לויפן טעג, ווָאכן, חדשים אוּן יאָרן. די גרויסע ווּעלט ברויזט מיט גרויסע געשעענישן. עס ווערן רייף פּראָבלעמען, ווָאס דאַרפן דעצידירן ווּעגן גרויסע ענדערונגען אין דער ווּעלט. מעכטיקע אימפּעריעס דראָט אונטערגאַנג. קלייַנע פעלקער זאָלן באַקומען זייער אומאָפּהענגיקייט. אַלטע איינגעפּוּנדעוועטע רעזשימען פאַלן. רעוואָלוציע אין רוסלאַנד. די באַלפור־דעקלאַראַציע ווּעגן שאַפן אַ היים פאַר יידישן פּאָלק אין א״י ווּעקט ביי די יידן גרויסע האָפענונגען אוּן פּאַראַינטערעסירונג מיט פּאָליטישע געשעענישן. דער פּאַרגליווערטער טראַדיציאָנעלער שטייגער לעבן ווערט אויפגעברויזט. די יידן ווערן מיטגעריסן אוּן פּאַראַינטערעסירט מיט די נייַע שטרעמונגען אוּן זאַמלען זיך אַרום די נייַע פּאַרטייַען, ווָאס קומען אויף אין אונדזער שטאָט. פון ווּאַרשע קומען אָפט פּאָליטישע שליחים, האַלטן אָפּ פּאַרזאַמלונגען, אַרגאַניזירן פּאַרטייַען אוּן ריכטונגען.

אויף אַן אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג פון דער „קולטוראַ" ווערט אָנגענומען אַ פאַרשלאָג זיך צו פאַרוואַנדלען אין אַן אַלגעמיינער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע. אַזוי אַרום פאַרלירט די „קולטוראַ" איר ביז איצטיקן אומפּאַרטייאישן כאַראַקטער אוּן ווערט אַ פּאָליטישע אינסטיטוציע. אַ צאָל וויכטיקע מיטאַרבעטערס פאַרלאָזן אונדזערע רייען צוליב זייער קעגנערשאַפט צום ציוניזם.

דער גאַנצער יוגנטלעכער ברען אונדזערער איז געוואָרן געוויידמעט דער ציוניסטישער טעטיקייט. אוּן אַרבעט איז געווען אַ סך: אויפהאַלטן די נאַרמאַלע טעטיקייט פון דער ביבליאָטעק, פאַרלייענישן אוּן חברישע שמועסן יעדן שבת, העלפן אָרגאַניזירן אוּן דערציען אַ יוגנט פאַר חלוצים, דורכפירן זאַמלונגען פאַר די ציוניסטישע פאָנדן „קרן־קימת" אוּן „קרן היסוד", אָנטייל־נעמען אין דער פּאָליטישער אַרבעט.

די פּאָליטישע געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין פוילן האָט פאַרלאַנגט פון אונדז גרויסע אָנשטרענגונגען: אָנטיילנעמען אין די קהילות, ווָאס האָבן זיך דעמאָלט צום ערשטן מאָל אָרגאַניזירט אויף דעמאָקראַטישע יסודות; אַרייַנדרינגען אין די שטאָטראַטן; פירן די וואַל־קאַמפּאַניעס צו די פּוילישע סיימען.

צו יענער צייט איז אויך אַנטשטאַנען אַ „מזרחי", אונטער דער אָנפירונג פון ירחמיאל חיים בליזשינסקי, און האָט אַרום זיך גרופירט אַ גרויסע צאָל עלטערע מענטשן — בעלי־בתים, בעלי־מלאכות, קליינע סוחרים און סתם עמך־יידן, וואָס האָבן סימפּאַטיזירט מיטן ציוניסטישן רעיון און זיינען געווען פיינדלעך געשטימט קעגן די חסידישע בעלי־יחסנים, וואָס האָבן ביז איצט דאָמינירט אין יידישן לעבן.

עס איז אויך געווען טעטיק אַ גרופּע יוגנטלעכע, אָנהענגערס פון זשאַבאָטינסקיס פּאָליטישע אידעען, אונטערן נאָמען „ביתר".

עס האָט זיך אויך פאָרמירט אַ שטאַרקע באַוועגונג פון „בונד", וואָס האָט אַרום זיך געזאַמלט אַרבעטערס און האַנטווערקערס, געשאָפן אַן אייגענע ביבליאָטעק, פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען, אָנגעפירט שטרייקן, אָרגאַניזירט לעקציעס און אַנטוויקלט אַ טעטיקייט, וואָס האָט אַרויסגערופן אָנזען אין שטאָט.

די אָרטאָדאָקסישע פרומע קרייזן האָבן זיך אָרגאַניזירט אין „אגודת־ישראל". זיי זיינען געווען אין אונדזער שטאָט אַ שטאַרקער כוח. צו דער פאָרטיי האָבן געהערט די השפּעהדיקסטע יידן, חסידישע יידן, לומדים, וואָס האָבן שטענדיק באַאיינפלוסט אַלע רעליגיעזע ענינים און געוואָסן פון גרויס רעספּעקט ביי די יידישע מאָסן.

דאָס איבערנעמען דעם מאָנדאָט פון ארץ־ישראל דורך ענגלאַנד, דאָס פאָרעפּנטלעכן די באַלפור־דעקלאַראַציע וועגן שאַפן אַ נאַציאָנאַלע היים פאַר יידן אין ארץ־ישראל, דאָס באַשטימען אַ יייד פאַרן הויך־קאָמיסאַר — האָט אויפגערודערט די יידישע מאָסן אין דער גאַנצער וועלט און אויך ביי אונדז אין שטאָט אַרויסגערופן גרויס התלהבות. די צייטונגען זיינען געווען פול מיט ידיעות און באַגייסטערטע אַרטיקלען, וואָס האָבן געוועקט האָפענונגען אויף גרויסע היסטאָרישע מעגלעכקייטן פאַרן יידישן פאָלק. מאַקס נאָרדוי פאָר־עפנטלעכט אַ פּאַטעטישן רוף צום יידישן פאָלק צו שאַפן די געהעריקע פינאַנציעלע מיטלען אויסצוהאַלטן אַן אַרמיי פון פינף הונדערט טויזנט יידן, וואָס זאָלן גלייך עמיגרירן קיין ארץ־ישראל און זיך דאָרט באַזעצן.

ל״ג בעומר איז געווען באַשטימט ווי דער טאָג, ווען אַלע יידן דאַרפן איינאָרדנען עפּנטלעכע מאַניפעסטאַציעס און פאַרזאַמלונגען צו פייערן די גרויסע היסטאָרישע געשעעניש: דער אָנהייב פון דער פאַרווירקלעכונג פון לאַנגיאָריקע האָפענונגען פון יידישן פאָלק צוריקצוקומען אין זיין אייגן לאַנד.

אימפּאָזאַנט איז געווען דאָס בילד, ווי די גרויסע שול איז געווען איבערפולט אין אַ געווייניטלעך־וואָכעדיקן אַרבעטסטאָג מיט יידן פון פאַר־שיידענע קלאַסן, פרומע און נישט־פרומע, פרויען און מיידלעך, יונגע און אַלטע.

איבער די גאַסן האָט זיך געצויגן אַ פּראָצעסיע פון די תלמידים פון חדר „המזרחי" און אָנגעקומען אין שול אַריין; יעדער יינגל האָט געטראָגן אַ ווייס־בלוי פענדל, אַדורכגעגאַנגען דורכן עולם און זיך אויסגעשטעלט מיט די פענדלעך אויפן באַלעמער. דער חזן מיטן כאָר האָבן געזונגען די געהעריקע תפילות. ירחמיאל־מאיר בליזשינסקי און בונעם אָפּאַטאָווסקי האָבן אין זייערע רעדעס אָנגעוויזן אויפן באַטייט פון דער היינטיקער פייערונג. עלטערע פרומע יידן האָבן זיך צעווייגט פון גרויס געפירטקייט.

עס איז אויפגעקומען די פּוילישע מלוכה. יידן, ווי גלייכבאַרעכטיקטע בירגערס, האָבן זיך געגרייט אויסצואווייטן זייערע פּאָרשטייערס אין פּוילישן סיים. די אָנפירונג פון יעדער פּאַרטיי האָט פּאַרעפנטלעכט איר פּראָגראַם צו פּאַרטיידיקן די רעכט פון די יידן אין פּוילן.

די וואַלן צום סיים זיינען געווען זייער פּאַרביסן. יעדע וואַלאַקציע האָט אויפגעדרעט ביזן טיפסטן די יידישע באַפעלקערונג. עס האָבן זיך צעשפּילט די ליידנשאַפטן און אַמביציעס דורכצוזעצן דעם געוואונטשענעם נצחון. אַ ברייטע אויפקלער־אַקציע איז געווען דורך אונדז דור־כגעפירט צווישן דער יידישער באַפעלקערונג. מיר האָבן אייגנגעאָרדנט עפנטלעכע פּאַרזאַמלונגען, וואו עס זיינען אַרויסגעטראָטן אייגענע און פרעמדע רעדנערס און געפירט שאַרפע פּאָלעמיקעס מיט אונדזערע קעגנערס.

דער וואַלקאַמף אויף דער יידישער גאַס איז געפירט געווען צווישן די ציוניסטן און אגודה מיט גרויס עקשנות. מיר האָבן מאָביליזירט אַ גרויסע מחנה פון פּלינקע ענערגישע חברה־לייט, וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט באַזוכן יעדע שטוב און אַגיטירן פאַרן ציוניסטישן וואַלצעטל.

די פיל טעטיקייטן, פּאָליטישע און קולטורעלע, האָבן צו ביסלעך געענדערט דעם אויסזען פון דער שטאָט און איר צוגעגעבן אַ נייעם קאָלאָריט.

ביי שלמה אייזענבערג אין הויז האָט זיך געעפנט אַ קינא, וואו עס זיינען געווען געוואָרן בעסערע פּילמען און פון צייט צו צייט טעאַטער־פּאָרשטעלונגען און עס זיינען אויך דורכגעפירט געוואָרן לעקציעס. אַזוי זיינען ביי אונדז אויפגעטרעטן זרובבל, מעדעם, שיפּער, א. מ. וווייסענבערג, יואל מאַסטבוים, אברהם רעוואוצקי, יצחק קאַמינסקי מיט זיין טרופּע, זיגמונט און יאָנאַס טורקאָוו האָבן געשפּילט יידיש טעאַטער. דעם גרעסטן אָנזען האָט אַרויסגערופן ביי אונדז אין שטאָט דער באַזוך פון יצחק גרינבוים, דעם דעמאָלטיקן קעמפּער פאַר יידישע רעכט אין פּוילן. אַרום זיין נאָמען זיינען געפירט געוואָרן אַ סך פאַר־ביסענע וואַלשלאַכטן. ער איז געווען זייער פאָפולער ביי דער יידישער באַפעלקערונג.

ביי פּינקערטן אין דער אייזן־פאַבריק האָט מען צוגעגרייט אַ גרויסן זאַל, וואָס זאָל אַרײַנגענעמען דעם גרויסן עולם. דער שרייבער פון די שורות און חבר אברהם שיע צעלינסקי זײַנען אַרײַנגעפאָרן קיין ראָדעם, וואו גרינבוים האָט זיך באַטייליקט אין אַ קאָנפערענץ. אין אָוונט זײַנען מיר אָנגעקומען אין שידלאָוועצ מיטן חשובן גאַסט, אין באַגלייטונג פון ראָדעמער חברים.

גרינבוים האָט געהאַט אַ קנײגלעכן אויפנעם. די גאַסן זײַנען געווען פול מיט מענטשן, וואָס האָבן אָפּגעווארט דעם אויטאָבוס, מיט וועלכן גרינבוים און זײַן סוויטע זײַנען אָנגעקומען, און זיי געמאַכט רוישנדיקע אָוואַציעס.

ביי די וואָלן צום שטאָטראַט זײַנען אויף פערצן יידישע ראַטמענער אויסגעווײלט געוואָרן דרײַ ציוניסטן: דער שרייבער פון די שורות, ירחמיאל גרינבערג און פּינקערט. אויף דער אַלגעמיינער צאָל פון פיר און צוואַנציק האָבן די יידן געהאַט אַ מערהייט. דער פאָוויאַט אין קאָנסק האָט אַזוי מאַנעוורירט, אַז צו דער שטאָט זאָלן וועלן פאַרלאַנגט אייניקע נאַענט־ליגנדיקע דערפער און אַזוי אַרום אָפּשוואַכן און פאַרקלענערן די גרויסע מערהייט יידישע שטימען.

ביי דער נאָענטסטער פאַרזאַמלונג פון די נײַ־אויסגעוויילטע ראַטמענער אויסצוקלייבן אַ פאַרוואַלטונג פון בירגער־מייסטער, וויצעבירגער־מייסטער און צוויי לאָוניקעס, האָבן די יידן געשטימט פאַר אַ ליסטע, וואָס שטעלט אַרויס פּינקערטן פאַרן וויצע בירגער־מייסטער און אין לאָוניק אַ יד, אַזוי אַז אויף פיר מיטגלידער פון מאַגיסטראַט זאָלן זיין צוויי יידן. די פּוילישע ראַטמענער זײַנען געוואָרן שטאַרק אויפגערעגט איבער דעם רעזולטאַט פון דער אָפּשטימונג און געמומען פירן ליידנשאַפטלעכע דיסקוסיעס מיט די יידישע ראַטמענער, אַז זיי קאָנען נישט צולאָזן דעם געדאַנק, אַז אין אַ פּוילישער שטאָט זאָל אויסגעווײלט ווערן אַ יד וויי וויצעבירגער־מייסטער. כאַראַקטעריסטיש, אַז אין אָט דער שטעלונג זײַנען געווען אייניק אַלע פּוילישע ראַטמענער פון נאַראָדאָוועצס, סאָציאַליסטן און צוויי קאָמוניסטן.

די וואָלן זײַנען נישט געוואָרן באַשטעטיקט דורך דעם פאָוויאַט. די ראַטמענער זײַנען זיך ווידער צונויפגעקומען דורכצופירן נייע וואָלן פון אַ שטאָטראַט. די דעבאַטעס — שטורמישע. די יידישע ראַטמענער גיבן צו פאַרשטיין, אַז די יידן, ווי די גרויסע מערהייט פון שטאָט, טראָגן דעם גרעסטן טייל לאָסטן, דערבײַ האָבן זיי די רעכט צו האָבן אַ יידישן וויצעבירגער־מייסטער. עס קומט צו אַן אָפּשטימונג און ווידער דער זעלביקער רעזולטאַט. די פּוילישע ראַטמענער ווילן נישט נאָכגעבן און דער פאָוויאַט אַנולירט דעם רעזולטאַט פון די וואָלן.

ווידער נייע פאַרזאַמלונגען און היציקע דיסקוסיעס. די יידישע ראַט־מענער האַלטן זיך פעסט ביי זייער פאַדערונג אַז שטימען געאייניקט אויף אַ ליסטע, וואו פינקערט ווערט אויסגעווײלט ווי וויכטיקער־מייסטער. אין צווישן איז אַראָפגעקומען פון פאַוויאַט צו אונדז אַ הויכער באַאַמטער, צונויפ־געקומען די יידישע ראַטמענער און געפּראָווט ווירקן אויף זיי זיך אָפּצוזאָגן פון זייער שטעלונג. די יידן זיינען אָבער געבליבן פעסט ביי זייער מיינונג.

ווידער זיינען פאַרגעקומען שטורמישע זיצונגען, לאַנגע דיסקוסיעס מיט די פּוילישע ראַטמענער און ווידער וואַלן, וואָס האָבן געגעבן דעם זעלביקן רעזולטאַט. אַלע פּוילישע ראַטמענער האָבן זיך אָנגעגעבן אין דעמיסיע און דער שטאָטראַט איז געוואָרן אויפגעלייזט.

די אַנטיסעמיטישע שטימונג אין פּוילן פאַרשטאַרקט זיך, נעמט אַרום וואָס ברייטערע קרייזן פון פּוילישן פאָלק. די פּאָליטישע פאַרטייען קאָנקורירן צווישן זיך מיט פראָפּאָגאַנדירן יידן־האַס.

ס׳האָט זיך געשאַפן אַ מאַסן־פסיכאָז פון יידן־שנאה. די מלוכה האָט אָנגעהויבן פירן אַ פּאָליטיק, וואָס האָט רואינירט דאָס יידישע עקאָנאָמישע לעבן.

די אָרעמקייט אויף דער יידישער גאַס וואַקסט. די קאָנקורענץ איז גרויס. סוחרים פאַרקויפן זייערע סחורות מיט היזק. באַנקראָטן זיינען אָן אָפּטע דערשיינונג. יידישע אַרבעטערס און האַנטווערקערס אַרבעטן פאַר הונגער־לוינען. צו הילף דעם יידישן סוחר, האַנטווערקער און קלייניעם פאַבריקאַנט איז געקומען די איניציאַטיוו צו גרינדן אַ „קאָאָפּעראַטיווע באַנק" אונטערן נאָמען „באַנק לודאַווי" (פּאָלקסבאַנק), וואָס האָט געהאַט דעם ציל צו טיילן הלוואות און געבן פאַרשיידענע קרעדיטן. די געגרינדעטע „באַנק" האָט זיך אַרויסגעוויזן פאַר זייער אַ ניצלעכער אינסטיטוציע, האָט זיך דערוואָרבן אַ גרעסערע צאָל מיטגלידער און אויך גרויס פּאָפּולאַריטעט.

נאָך אַ קורצער טעטיקייט פון דער „באַנק לודאַווי" זיינען אין דער אָנפירונג פאַרגעקומען שטרייטן. עס האָט זיך געהאַנדלט אין דעם, אַז די באַנק זאָל פירן איר טעטיקייט צו העלפן נאָר די נויטבאַדערפטיקע מיטגלידער, נישט מאַכן קיין ספּעקולאַציעס, וואָס באַדראָען איר עקסיסטענץ. די שטרייטי־קייטן האָבן געהאַט אַן אָפּקלאַנג אויף דער נאָענטסטער אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג. נאָך לאַנגע דיסקוסיעס זיינען ווידער אויסגעווײלט געוואָרן די מענטשן אין דער אָנפירונג, וואָס האָבן פאַרטיידיקט פערזענלעכע אינטערעסן.

אַ גרופּע מיטגלידער זיינען אַרויסגעטראָטן און געגרינדעט אַ נייע קאָאָפּעראַטיווע באַנק אונטערן נאָמען „באַנק קופּיעצקי" (האַנדלסבאַנק).

אַזוי האָבן פונקציאָנירט ביי אונדז אין שטאָט צוויי יידישע בענק און ביידע האָבן געהאַט אַרבעט. דער הונגער נאָך קרעדיטן איז געווען גרויס. אַ גרויסער טייל פון דער באַפעלקערונג האָט געלעבט פון האַנדל און פאַבריקאַציע.

נאָך היטלערס קומען צו דער מאַכט אין דייטשלאַנד זיינען די עקאָנאָמישע צרות פאַרשטופט געוואָרן אויפן צווייטן אָרט. דעם אייבנאָן האָבן אָנגעהויבן פאַרנעמען די זאָרגן פאַרן פשוטן קיום. אין מיטן 1939 האָט די דאָזיקע זאָרג דערגרייכט דעם הויכפונקט, וויל די לופט האָט אַלץ מערער גענומען שמעקן מיט פולווער. און גאָר גיך — סוף אויגוסט 1939 — האָט דער פולווער אויפגעריסן: היטלער איז באַפאַלן פוילן.

די בהלה פון די יידן איז געוואָרן שרעקלעך. אָבער קיינער פון אונדז האָט זיך דעמאָלט ניט פאָרגעשטעלט וואָס פאַר אַן אכזריותדיקן גורל דער נאַצישער מערדער האָט צוגעגרייט פאַר די יידן.

ה. וואָלאָפּסקי

קינדער־יאָרן אין שידלאָווצע

איך האָבן אָנגעהויבן שרייבן די דאָזיקע זכרונות, בעת איך האָב זיך געפונען אין מיאַמי, פלאָרידע. דאָ, אין לאַנד פון שטענדיקן זומער, דערפילט מען מיט גאָר באַזונדערן ווייטיק דעם אייגענעם האַרבסט און עס גיט מיר דעריבער אַ גאָר באַזונדערע באַפרידיקונג צוריקצוגיין מיט מיין זכרון צום פרילינג פון מיין לעבן — דאָרט, אין דעם קליינעם שטעטל שידלאָווצע, וואָס איז איצט חרוב, ווי דאָס גאַנצע יידישע לעבן אין פוילן. איך וויל אָבער מיט אַלע מעגלעכקייטן פאַרגעסן זיך און אַוועקגיין מיט מיינע געדאַנקען צוריק אין אַמאָליקן רואיקן און פרידלעכן שטעטל מיט זיין פרום־פאַטריאַרכאַלישן לעבן־שטייגער.

וועז איך בין קוים אַלט געוואָרן דריי מיט אַ האַלב יאָר, האָט מיין מאַמע מיך געבראַכט אין ערשטן חדר, איינגעהילט אין מיין פאָטערס טלית, און דער רבי, לייביש מעגע האָט מען אים גערופן, האָט מיר געוויזן אַן אַלף

מיט אַ בית. דערביי זיינען אויפן סידור אַרויפגעפאַלן עטלעכע ראַשטינקעס מיט מאַנדלען און געהייסן האָט עס, אַז דער מלאך האָט מיר דאָס אַרונטער־געווארפן ווי אַ מתנה פאַרן קומען אין חדר.

מיין מאַמע איז דאַן אַוועק פון חדר מיט טרערן פון שמחה אין אירע אויגן, אַז זי האָט דערלעבט דאָס יינגסטע קינד צו ברענגען אין חדר צו לערנען תורה, און גלייך ווי מיין מאַמע האָט פאַרלאָזט דעם חדר, האָט מען מיך אַוועקגעזעצט אויף אַ ברעט, וואָס איז געלעגן אויפן דיל, דאָרט וואו אַלע חדר־יינגלעך אין מיינע יאָרן האָבן פאַרבראַכט גאַנצע טעג, ביז דער באַהעלפער האָט אונדז אין אַוונט געבראַכט אַהיים.

עס האָט מיר לאַנג נישט געגומען צו באַקענען זיך מיטן חדר־רעזשים. גלייך ווי מיין מאַמע איז אַוועק, האָב איך געזען ווי דער רבי האָט אַריבער־געלייגט אַ יינגל און אים געשמיסן מיט אַ קאַנטשיק, ווייל ער האָט ניט געדענקט, וואָס מען האָט מיט אים געלערנט. אָט די סצענע געדענק איך נאָך גאַנץ קלאָר, און ווען דער רבי האָט מיך שפּעטער צוגענומען צום אַלף־בית, האָט ער מיר באַלד דערקלערט: „אָט זעסטו, יינגעלע, ווי מען שמייסט קינדער, וואָס געדענקען ניט וואָס מען לערנט מיט זיי? טאָ געדענק זשע, אַז דו וועסט אויך כאַפּן שמיץ". איך האָב זיך גלייך צעווייגט און טאַקע מורא געקראָגן פאַר מיין ערשטן רבין.

דעם צווייטן טאָג האָב איך שוין קיין חשק ניט געהאַט צו גיין אין חדר. אָבער דער באַהעלפער האָט מיך שוין ענגומען מיט געוואַלד, און קומענדיק אין חדר מיט אַ געוויין, האָב איך גלייך פאַרזוכט דעם ערשטן קאַנטשיק. „דאָס איז פאַר אַ יינגעלע, וואָס וויל ניט גיין אין חדר", האָט דער רבי געזאָגט.

איך האָב לאַנג אין דעם דרדקי־חדר ניט געלערנט. אַ פּנים, איך האָב מירא געהאַט פאַר דעם שטרענגן רבין מיט זיין קאַנטשיק און האָב די תורה פון עברי זאָגן שנעל אויפגעכאַפּט. אויפן צווייטן זמן בין איך שוין אַריבער צו אַ חומש־מלמד, נאָך איידער איך האָב דערגרייכט דעם „בן חמש שנים למקרא".

אָבער דער נייער רבי מיינער, וועמען מען האָט געפרופן משה שוחט, כאָטש קיין שוחט איז ער קיין מאָל ניט געווען, איז ניט געווען בעסער פון דעם פריערדיקן. מען האָט דערציילט, אַז אַ מאָל האָט ער געכאַפּט אַ מעסער צו קוילען זיין וויב, און דערפאַר האָט מען אים געגעבן דעם צונאָמען „שוחט". נאָך אַ סיבה פאַר דעם נאָמען איז געווען דאָס, וואָס ער האָט זיינע תלמידים

געממיתט און די תלמידים האבן שוין פאפולער געמאכט זיין ביינאמען „שוחט", וואס איז אים נאכגעגאנגען ביז צום קבר.

אט דער משהלע שוחט איז געווען א פשוטער סאדיסט. זיין בעסטער פארגעניגן איז געווען צו שמייסן קינדער, דווקא מיט די הענט אויפן הוילן „זייט מיר מוחל". עס האט ניט געמוזט דווקא זיין פאר וואס. דאס שמייסן איז זיך געווען א ציל פאר זיך אליין.

אויך אין דעם חדר האב איך לאנג ניט פארבראכט, נאר בין איבער־געגאנגען צו א צווייטן חומש־מלמד, וועלכער האט דווקא מיר צוגעטיילט כבוד און מיך ארויסגעשטעלט ווי א מוסטער פאר אנדערע תלמידים. ער האט מיר אפילו איבערגעגעבן די ארבעט פון איינחזרן מיט זיי די חומש־רש"י.

איין שעה אין טאג האט מען געלערנט ביי א יידישן לערער, וועלכער האט שפעטער אליין געעפנט א „חדר מתוקן" (מאדערנעם חדר), וואו מען האט געלערנט תנ"ך אן קאנטשיקעס. אבער דער לערער האט לאנג ניט געקענט עקסיסטירן. די מלמדים האבן אויף אים אויסגעטראכט, אז ער שטעלט אויף משומדים, ניט קיין יידישע קינדער, און איך בין געווען דער ערשטער תלמיד, וואס האב אים געמוזט פארלאזן, אבער מיט טרערן אין די אויגן פאר רחמנות אויפן לערער און אויף מיר אליין. מיין פאטער האט פארנומען דעם אמט פון „קאזיאני ראבינער". איך זאג „פארנומען דעם אמט", ווייל ביי אונדז איז קיין פאקטישער „קאזיאני ראבינער" ניט געווען, אבער מיין פאטער האט געטאן די ארבעט פון אזעלכן און אים האט ניט געפאסט צו לאזן זיין קינד אין א חדר, וואס מען זאגט אויפן רבין, אז ער שטעלט אויף משומדים. איך בין איבערגעגאנגען צו מיין פינפטן רבין, א גמרא מלמד, וואס מען האט אים גערופן ר' חיים גאנער.

דער ר' חיים איז געווען א זעלטענער טיפ. ער איז געווען א גרויסער למדן און דערצו אויך געקענט שרייבן לשון קודש, דעריבער האט ער געשריבן פאר די וויבער די קוויטלעך צום רבין און צו דער זעלבער צייט אויך געשריבן אלע ענגלישע און רוסישע אדרעסן אויף בריוו.

א וויב האט ער געהאט, האט זי געהייסן שעווע און מען האט זי גערופן „שעווע ר' חיים גאנערס". זי איז שוין געווען די אמתע „אשת חיל". זי האט איר מאן אזוי געפייניקט, אז עס איז אונדז, קינדער, פשוט געווען א רחמנות אויפן רבין, וועמען מיר האבן באמת ליב געהאט. גערופן האט מען אים „גאנער", ווייל ביי זיין וויב, וועלכע האט צוגעהאנדלט מיט עופות אויפן מארק, איז א מאל אנטלאפן א גאנער, האט זי ארייננעקלאפט צום

רבין דורכן פענצטער: „חיים, חיים, אַ קלאָג אויף דיר, לויף כאַפּ דעם גאָנער!" זינט דאַן האָט מען אים אַ נאָמען געגעבן „גאָנער".

אַ געוויסן עפּיזאָד מיט אָט דעם רבין וויל איך דאָ דערציילן:

וויִ אַ חדר־ייִנגל האָב איך זייער חשק געהאַט צו בלאָזן שופר, אַזוי אַז מיין קאָפּיקע, וואָס איך האָב געקראַגן טעגלעך, פלעג איך חודש אלול אַוועק געבן דעם שמש, אַז ער זאָל מיך דערלויבן אין פּאָליש צו פּראַקטיצירן מיטן שופר. איך האָב שוין מיטן שופר געקענט באַווייזן אַזעלכע קונצן, אַז איך האָב געבלאָזן מיט צוויי שופרות מיט אַ מאָל און אַדורכגעבלאָזן אַלע תקיעות אַן אָפּשטעל.

איין מאָל, באַווייזנדיק חכמות מיט די צוויי שופרות, האָט זיך אַרום מיר אַרומגעשטעלט אַ חברה. איך קוק זיך אום: מיין רבי שטייט אויך און באַוואונדערט מיין קונסט... איך האָב גיך אַוועקגעגעבן דעם שמש די שופרות און בין געבליבן אַ פאַרשעמטער פאַר מיין רבין, אָבער מיין רבי האָט מיר געגעבן אַ גלעט איבערן קאָפּ און געזאָגט: „הירשל, דו וועסט אויסוואַקסן אַ זעלטענער בעל־תוקע, דערפאַר קום שבת נאָכן שלאָף אין חדר, וועל איך מיט דיר לערנען די הלכות שופר.

איך בין דאַן אַהיימגעגאַנגען פון בית המדרש און דערציילט מיין גרויסע שמחה מיין מאַמען. עפּעס אַ קלייניקייט, דער רבי זאָגט, אַז איך וועל זיין אַ זעלטענער בעל־תוקע און ער הייסט מיך שבת ביי טאָג קומען אין חדר, כדי מיט מיר צו לערנען הלכות שופר. און דעם ערשטן שבת־נאָכמיטאָג בין איך מיט גרויס שמחה אַוועק אין חדר.

צום חדר האָט מען געדאַרפט גיין אַ באַרג אַרויף. קומענדיק צום באַרג, דערזע איך אַ גאַנצן זעקסער (דריי קאָפּיקעס) ליגן אויף דער ערד, וואָס האָט ביי מיר געמיינט פשוט אַ פאַרמעגן. די ערשטע מינוט האָט זיך מיר געדאַכט, אַז אַ מלאך האָט מיר דאָס צוגעווואַרפן פאַר מיין אַוועקגעבן דעם שמש די קאָפּיקע יעדן טאָג, אָבער באַלד האָב איך זיך דערמאָנט, אַז עס איז שבת, און חודש אלול, ווען אַ פּיש אין וואַסער ציטערט, און דאָ גיי איך אין חדר לערנען די הלכות שופר. דער רבי זאָגט, אַז איך וועל זיין אַ זעלטענער בעל־תוקע, איז ווי קען איך דאָס מחלל שבת זיין צוליב דריי קאָפּיקעס? שטיי איך מיטן פוס אויף דער מטבע און טראַכט, אַז דאָס האָט מסתמא דער שטן מיך געוואָלט כאָפּן אין זיין נעץ און ער האָט זיך פאַרשטעלט פאַר געלט. איך באַשליס שוין דעם שטן בייצוקומען און אַרויפלויפן אין חדר, אָבער באַלד טראַכט איך צוריק: אפשר וואָלט רעכט געווען, אַז איך וועל זיין אַ זעלטענער בעל־תוקע, נאָר מנדר צו זיין צו געבן איין קאָפּיקע צדקה, וועט

דאָס מכפר זיין פאַר דעם חילול שבת? אָבער דאָס געפעלט מיר אויך ניט, ווייל טאָן אַ מצוה מיט אַן עבירה איז ניט פּאָסיק פאַר אַ צוקונפטיקן בעל־תוקע! בין איך געפאָלן אויף אַ פּלאַן: איך וועל מיט מיין פוס צושאַרן דעם זעקסער ביז פאַרן רבינס פענצטער, דאָרט וועל איך אַרויפלייגן אַ שטיין און נאָך מעריב וועל איך צוריקקומען און נעמען דעם אוצר. איך האָב מיך גוט אָנגעמאַטערט, שאַרנדיק מיט די פיס באַרג אַרויף, ביז איך האָב דער־גרייכט מיין ציל און פאַרדעקט דעם אוצר מיט אַ שטיין און אַ פאַרשוויצטער אַריינגעקומען אין חדר.

ווען דער רבי האָט מיך געפרעגט, וואָס איך בין אַזוי שטאַרק דערשוויצט, האָב איך אים דערציילט דעם גאַנצן אמת. ער האָט בלויז באַמערקט: מסתמא ווען דו וועסט עלטער ווערן, וועסטו קליגער ווערן.

איך האָב אָפּגעלערנט עטלעכע זייטן שלחן־ערוך וועגן תקיעת־שופר, דאָן אַוועק אין בית המדרש און מיט אומגעדולד געווארט ביז איבער מעריב און שנעל אַוועקגעלאָפן נאָך מיין „אוצר", אָבער „הילד איננו", דער אוצר איז ניטאָ. דאָן בין איך געקומען צום באַשלוס, אַז באמת איז דאָס טאַקע נאָר געווען אַ שפּיצל פון שטן, וואָס האָט זיך פאַרשטעלט פאַר געלט, כדי מיך אַריינצוקריגן אין זיין נעץ. אַ פאַרזאָרגטער בין איך געגאַנגען אַהיים.

מיט יאָרן שפּעטער, ווען איך בין אַוועקגעפאָרן קיין וואַרשע און שוין געזען די וועלט מיט אַנדערע אויגן, האָב איך אָפּט מאָל זיך דערמאָנט וועגן דעם זעקסער און געקלערט, וואו ער האָט געקענט אַהינקומען. ערשט פאַר מיין אָפּפאָרן קיין קאַנאַדע, ווען איך בין געקומען אין מיין שטעטל זיך געזעגענען מיט מיין פאַמיליע און אַריינגעקומען צו מיין באַליבטן רבין, וועלכער איז דאָן שוין געווען איבער שמונים, האָט ער מיך געפרעגט, צי איך געדענק די מעשה מיטן זעקסער. „יאָ", האָב איך געזאָגט, „אָבער איך וואונדער זיך נאָך אַלץ, וואו ער איז פאַרפאַלן געווארן". דער רבי האָט זיך צעלאַכט און מיר געזאָגט: „פאַרשטייסטו, איך בין דיין רבי און איך האָב דיר ניט געקענט זאָגן, אַז דו האָסט געמעגט אויפהייבן דעם זעקסער, דעריבער האָב איך דיר געזאָגט, אַז דו וועסט קליגער ווערן, ווען דו וועסט אין אַוונט דעם זעקסער ניט געפינען, און גלייך ווי דו ביסט אַוועק פון חדר, האָב איך אים פון זיין באַהאַלטעניש אַרויסגענומען". עס איז מיר ערשט קלאָר געווארן, אַז דער רבי איז גאָר געווען די סיבה און איך האָב פאַר אַ צייט גאָר חושד געווען דעם שטן...

דאָס אַמאָליקע שטייגער לעבן

דער דעמאָלסדיקער רב ביי אונדז אין שטעטל איז געווען אַ גרויסער למדן, אָבער אין וועלטזאַכן איז ער געווען אַ בטלן. האָט ער זיך בלויז געדאַרפט טיטולירן מיט דעם וואָרט „תלמיד", אָבער אויסלאָזן די צווייטע העלפט, ווייל פון אַ חכם איז ער געווען גאָר ווייט.

ווי אַ קינד פלעג איך אַרייגיין צום רב אין הויז, ווי אַ חבר פון זיינעם

2 בילדער פון שידלאָוועצער מאַרק אין ערשטן וועלטקריג

אַ יינגל און האָב איז מאָל דאָרטן בייגעוואוינט אַ דין־תורה. איך געדענק, ווי איז יידּ האָט זיך באַקלאָגט, אַז ער האָט ביים צווייטן בעל־דין געקויפט אַ פעסל מיט עפּל, אָבער ער האָט געפונען בלויז אַ האַלב פעסל עפּל, בעת די צווייטע העלפט, די אונטערשטע, איז געווען אָנגעפילט מיט פּאַפּיר און צווייגעלך פון ביימער.

דער פּאַרקויפער טענהט, אַז ער האָט דעם קויפער געזאָגט, אַז ער פּאַרקויפט אים נאָר צוויי דריטל פונעם פּאַס עפּל, ווייל אַזוי ווי ער האָט ניט געהאַט קיין קלענער פעסל, האָט ער אין דעם גרויסן פעסל אַריינגעלייגט אַ ביסל פּאַפּיר מיט צווייגלעך, כדי די עפּל זאָלן ניט קאַליע ווערן.

דער רב האָט אַ צייט געקנייטשט דעם שטערן. דאַן האָט ער געזאָגט, אַז ער קען עס ניט פּאַרשטיין, סיידן מען זאָל אים ארויפּברענגען די עפּל מיט די פּאַפּירן און צווייגן און אים ווייזן, וואָס דאָס מיינט.

איך, דאָס קינד, האָט געזאָגט צו מיין חבר: „דיין טאַטע איז אַ בטלן. די עפּל זענען דאָך שוין פּאַרקויפט און ביידע טענהן, אַז עס האָט געפעלט אַ דריטל עפּל, טאָ צו וואָס שלעפּן דאָס פעסל מיט דעם פּאַפּיר און די צווייגן אַהער אויבן?" מיין חבר האָט מיר געענטפערט: „ווען דו וועסט קענען אַזוי פיל לערנען ווי מיין פּאַטער, וועסטו אפשר קענען פּאַרשטיין וואָס ער מיינט דערמיט".

דער פּסק איז געווען, אַז דער פּאַרקויפער זאָל צוברענגען נאָך עפּל און דער קויפער זאָל אים צוריקגעבן דאָס פּאַפּיר און באַצאָלן פּאַר די צוגעבראַכטע עפּל. איך בין אָבער דאָן זיכער געווען, אַז דער פּסק איז ניט קיין ריכטיקער, ווייל איך האָב פּאַרשטאַנען, אַז דער סוחר האָט דעם יידן אָפּגענאַרט, ווייל ווען ער וואָלט געזאָגט דעם קונה, אַז עס איז נאָר פּאַראַן צוויי דריטל עפּל, וואָלט דער קונה זיכער נאָכגעזוכט און אויסגעמאָסטן.

אַזעלכע און ענלעכע דין תורות האָבן זיך געלאָזט הערן כסדר, דאָך האָט אין שטעטל געהערשט אַ געוואַלדיקער דרך ארץ פּאַרן רב, וועלכער איז באמת געווען אַ גרויסער למדן און דערצו איז ער געקומען פון דער גרויסער וואַרשע, און פּאַר דעם האָט מען אויך געהאַט דרך ארץ.

וען איך האָב אָנגעהויבן לערנען אין בית המדרש, האָב איך אָנגעשטעלט מיינע אויערן צו אַלץ, וואָס עס קומט פּאַר ביי אונדז אין שטעטל, און מיין ערשטע דערפּאָרונג האָט זיך ביי מיר שטאַרק אַיינגעקריצט אין מיין זכרון.

דאָס שטעטל האָט, אויסער למדנים, אויך געהאַט אַ היפּשע חברה גנבים, און אייניר פון זיי, דער „פּירער", יענקל קראַיעווסקי האָט מען אים גערופן, האָט געפּירט כמעט דאָס גאַנצע שטעטל ביי דער נאָז.

יענקל האָט אַ מאָל געזאָגט, אַז גנבה איז די בעסטע פּראָפעסיע. אויף דער וועלט: „מען שטעקט" — זאָגט ער — „אַריין צוויי פינגער צו יענעם אין קעשענע — און וויפל עס לאָזט זיך קריגט מען אַרויס. מען דאַרף ניט שווער אַרבעטן און מען האָט, ברוך השם, פּרנסה. נאָר די איינע צרה מיט אונדזער פּראָפעסיע איז, וואָס יעדער באַסיאַק, יעדער שנאַרער וועלט אַ גנב. די מלאכה שטייט ניט איין אין גוטע הענט".

און אַז יענקל איז געקומען צו איינעם פון די גבירים און האָט געזאָגט: „איך וויל אַ פינף־און־צוואַנציקער", האָט קיינער ניט געטראַכט זאָגן „ניין", נאָר עס האָט זיך געוועלדט, ווי אַזוי יענער האָט אויסגעפאָלגט: האָט ער דעם „פּדיון" געגעבן מיטן גוטן ווילן און דערצו נאָך מכבד געווען מיט אַ שנאַפּס, איז עס געווען אַ פּראַזיכערונג, אַז אָט דער נדבן וועט שוין פּאַר אַ צייט ניט ליידן פון אַ גנבה; טאָמער אָבער האָט זיך יענער געקרימט ביים געבן, איז ער שוין געווען אויסגעשטעלט צו אַלערליי צרות. אָט האָט זיך געמאַכט, אַז ביי דעם גביר האָט מען צוגעגנבעט זיין פּעלץ אָדער דער ווייבס צירונג, אָדער איינער פון זיינע זין האָט געקראָגן אָנגעבראַכן די ביינער. דאָס נאָכקומען יענקלס פּאַרלאָנג מיט גוטן איז דעריבער געווען אַ סגולה קעגן גנבה און כוליגאַניזם.

איין שבת האָבן חסידים מעכב געווען דאָס דאַוונען אין גרויסן בית מדרש און דאָס גאַנצע שטעטל האָט אָפּגעהאַלטן אַן אסיפה, וואָס צו טאָן מיט דער באַנדע גנבים. אין דער אַסיפה האָבן אָנטייל גענומען אַלע חסידים און סתם בעלי־בתים און עס איז באַשלאָסן געוואָרן זיך צו וועגן צום גובערנאַטאָר, ער זאָל די שטאָט באַפרייען פון דער באַנדע. אָבער תיכף נאָך דער אַסיפה, ווען די בית המדרש בעלי־בתים האָבן זיך געזומען דאַוונען און די חסידים זענען צוריק אַוועק צו זייערע קלויזן, האָבן יונגעלייט זיך אַרויס־געלאָזט איבער די גאַסן און צעמזיקט יעדערן פון דער באַנדע, וואָס זיי האָבן אָנגעטראָפן. דער עולם איז דערפון געוואָרן אַזוי באַגייסטערט, אַז אַלע האָבן אויסגעשריען: „לאָמיר אַוועק צו יענקל קראַיעווסקי און דאָרט אָנמאַכן אַ חורבן! לאָמיר אים מאַכן פּאַר אַ קאַליקע".

כמעט אַלע האָבן אַזוי געשריען און איך בין נאָכגעלאָפן צו זען וואָס דאָרט וועט זיין.

קומענדיק פּאַרן הויז פון דעם „פירער" האָט דאָס וויב זיינס, אַן אמתע „בריינדעלע קאַזאַק", געטאָן איין קלייניקייט: זי האָט פּאַרשלאָסן און און פּאַרריגלט די טיר, זיך אויסגעטאָן הויל־נאַקעט און זיך אַוועקגעשטעלט

ביים פענצטער. אַזוי ווי די חסידים האָבן עס דערזען, זענען זיי אַלע אַנטלאָפן און יענקל איז געראַטעוועט געוואָרן...

ווען דער גובערנאַטאָר האָט דערהאַלטן די בקשה פון די שטאָט בעלי־בתים, איז טאַקע אַרונטערגעקומען פאָליציי און עטלעכע חברה זענען אַרעסטירט און פאַרשיקט געוואָרן אָן וועלכן משפט, אָבער יענקל האָט זיך אויסבאַהאַלטן. עס איז אַ סברא, אַז די שטאָטישע פאָליציי האָט אים אויסבאַהאַלטן, ווייל אָט די פאָליציי האָט אויך גרויס דרך־ארץ געהאַט פאַר דעם „פירער" פון די גנבים, אַזוי ווייט, אַז יענקל איז אַ מאָל פאַרמשפט געוואָרן צו צוויי חדשים תפיסה פאַר באַרויבן אַ פויער און אים אַנהרגענען, איז ער פרייטיק געקומען פון תפיסה, געענטיקט ביי זיך אין הויז און שבת נאָך שלוש סעודות איז ער אַוועק צוריק אין תפיסה, וואו ער איז באַהאַנדלט געוואָרן ווי אַ גוטער גאַסט. זיין סוף איז אָבער געקומען, וועז אַ צווייטער גנב פון אַ דערבייאיקער שטאָט האָט אים דאָרט געשטאָכן מיט אַ מעסער פאַר קומען אין אַ צווייטער טערי־טאָריע. יענקל איז געשטאָרבן און דער מערדער האָט בלויז געקראָגן פינף יאָר תפיסה.

אַ צווייטן מאָל האָט זיך געטראָפן אַ מיאוסע מעשה מיט אַ קצב, וועלכער האָט פאַרנאַרט אַן אַלטע אַלמנה הינטער דער שטאָט און ביי איר צוגענומען אַ ביסל געלט און זי אויך מאַנס געווען. ווידער איז אָפגעהאַלטן געוואָרן אָן אסיפה, און מען האָט דעם תכשיט געבראַכט אין בית המדרש, אים געשלאָגן האַלב טויט און דאָן אים איבערגעגעבן דער פאָליציי.

פאַר דעם האָט זיך געמאַכט אַ געשיכטע מיט אַ צווייטן קצב, בערל קאָצקער האָט מען אים גערופן, וועלכער האָט זיך פרייטיק־צו־נאַכטס, וועז דער עולם גייט אין שול מקבל שבת זיין, אַוועקגעלייגט אויף דער שוועל פון בית המדרש און געשריען: „געוואַלד, יידן, טרעט אויף מיר, ווייל איך האָב מאַכיל טריפות געווען! געוואַלד, יידן, איך בין אַ זינדיקע נשמה, איך האָב פאַרקויפט טריפה פלייש פאַר כשר!" מען האָט אים קוים אויפגעהויבן פון שוועל און אים כמעט געטראָגן אַהיים. דעם זעלביקן שבת איז געווען אַן אַסיפה. דער רב האָט געפסקנט, אַז אַלע זיינע קונים דאַרפן פרעגן ביים רב שאלות וועגן די כלים. און בערל קאָצקער איז געוואָרן אַן אמתער בעל תשובה: געפאַסט יעדן מאָנטיק און דאָנערשטיק, כסדר געזאָגט תהלים און פאַר פרנסה איז ער געוואָרן אַ דרדקי־מלמד און אַזוי אָפגעלעבט זיינע יאָרן אין דחקות. נאָך זיין טויט האָט דאָס גאַנצע שטעטל מקיים געווען די מצוה פון הלוית המת און דעם טויטן אָפגעגעבן גרויס כבוד.

איך געדענק אַן אינצידענט, וואָס האָט געטראָפן מיט בערל קאַצקערס ווייב. אַזוי ווי זי איז געבליבן אַן אַרעמע אַלמנה מיט עטלעכע קינדער, האָט קהל איר געגעבן עטלעכע גילדן, אַז זי זאָל ציען פרנסה פון שטיין אין מאַרק מיט אַ טישל געבעקס.

ווינטער אין די פרעסט האָבן די ווייבער אַן עצה, ווי בייצוקומען דעם שטאַרקן פראָסט. זיי מאַכן זיך אַ „פייער טעפּל" און ווארעמען זיך די פיס. דאָס טעפּל שטעלן זיי אָפּט אונטערן קלייד. האָט ביילע, בערל דעם בעל־תשובהס ווייב, געליטן אַן אומגליק: דער טאָפּ מיט פייער האָט אָנגעצונדן איר העמד. זי האָט געמאַכט אַ געוואַלד, אָבער איר שכנטע, וועלכע האָט ביילען באַטראַכט פאַר אַ קאָנקורענטקע, האָט זיך ניט צוגעאיילט זי צו רעטעווען. אַנדערע ווייבער האָבן געטאָן די ארבעט און מען האָט אויף איר פארלאָשן דאָס פייער. זי איז דאָן אָפּגעלעגן עטלעכע וואָכן קראַנק. די ווייבער האָבן צווישן זיך געמאַכט אַ חרם מער ניט צו קויפן קיין געבעקס ביי איר שלעכטער שכנטע דערפאַר, וואָס זי איז ניט געווען די ערשטע צו רעטעווען ביילען פון דעם פייער. דער חרם האָט אָנגעהאַלטן אַ לאַנגע צייט, ביז ביי דער שכנטע איז איר מאַן געהרגעט געוואָרן דורך אַ שיכורן פויער, און דער חרם איז אַרונטערגענומען געוואָרן, ווייל מיט אַן אַלמנה טאָר מען זיך ניט טשעפּען.

אַנטקעגן וואָס דערצייל איך אייך אָט דעם קליינעם אינצידענט? כדי אייך צו שילדערן די פרנסות אין אונדזער שטעטל און דאָס זאָרגן אייגער פאַרן צווייטן, און דאָס רחמנות, וואָס אַלע פילן צו דעם אַרעמאַן, פאַר דער אַלמנה און דעם יתום. פון קיין צדקה־פעדעראַציע מיט אַ בית יתומים אָדער מושב זקנים האָבן מיר לחלוטין ניט געוואוסט, אָבער דער שטאַרקער יושר־געפיל האָט שוין אַכטונג געגעבן, אַז אַלץ זאָל צוגיין מיט חסד און מיט גערעכטיקייט.

עס זיינען אין אונדזער שטעטל געווען רייכע לייט, וועלכע האָבן געהאַנדלט מיט וואַלד, געהאַט אייזן־געשעפטן, שניטקראָמען. אַ סך פון די רייכע לייט האָבן ניט געלעבט בלויז פאַר זיך.

אַזוי, למשל, איז ביי אונדז געווען איינער פון די גבירים, וואָס האָט זיך אָפּגעגעבן זיין גאַנצע צייט ווי אַ שטאַטישער מוהל. ביי אַן אַרעמאַן פלעגט ער נאָך איבערלאָזן עטלעכע גילדן. אַ צווייטער רייכער ייד האָט אָפּגעגעבן זיין צייט פאַרן שטאַטישן בית המדרש, געזען אַז די, וואָס לערנען דאָרט, זאָל ניט פעלן אויף קיין מאָלצייט. אויף אַ יום־טוב האָט ער אויסגעקליידט אַרעמע בחורים מיט אַ קאָפּאָטקע, מיט אַ פּאָר שטיוועלעך.

אַ דריטער איז געווען דער שטענדיקער בעל קורא אין דער „קאַלטער שול", וואו קיין באַהייצונג איז ניט געווען און איןווינטער איז מען געפרוירן געוואָרן, אָבער אונדזער גבירישער בעל־קורא האָט געקלאַפּט מיט די ציין פאַר קעלט און ניט פאַרלאָזן די שול, כאָטש דער גרעסטער טייל פון עולם האָט ווינטער געדאַוונט אין וואַרעמען בית המדרש.

אַ פערטער גביר, וואָס כאָטש ער איז געווען אַן עם־הארץ, האָט ער דאָך געקראָגן די שטעלע פון גבאי אין בית המדרש. ווען אָט דער ייד איז שפּעטער גראָד פאַראַרעמט געוואָרן, האָט קהל פונדעסטוועגן געפונען פאַר נייטיק אים אָנצוהאַלטן פאַר גבאי. ער האָט דערפאַר געקראָגן שטילערהייט צען גילדן אַ וואָך, כדי צו קענען זיך מפרנס זיין. האָט זיך אַ מאָל געמאַכט, אַז שמחת תורה צו הקפות, וועלן ער, דער גבאי, האָט איינגעטיילט די כיבודים און מען האָט זיך שוין געגרייט צו הקפות, האָט דער גבאי אויסגעשריען: „חזן! דאַלי יאַזדאַ!", וואָס האָט געמיינט, אַז מען מעג שוין אָנהייבן גיין אַרום און אַרום, אָבער ער האָט באַנוצט די שפּראַך, וואָס אַ בעל־עגלה נוצט צו זייַנע פערד, וועלן ער וויל זיי זאָלן גיין. דאָס האָט געמאַכט אַ שרעקלעכן רושם צווישן עולם. פאַר אָט דעם חטא איז ער אַרונטערגעזעצט געוואָרן פון דעם אָמט פון גבאי. אָבער די צען גילדן אַ וואָך האָט ער וויטער געקראָגן. דער גבאי איז אָבער פון עגמת־נפש קראַנק געוואָרן. איז גלייך גערופן געוואָרן אַן אַסיפה און אַלע האָבן באַשלאָסן אים צוריקצוגעבן דאָס גבאות. אָבער דער גבאי איז געשטאָרבן. וועלן קהל האָט דעם נפטר געפירט פאַרן בית המדרש, האָבן אים אַלע מחילה געבעטן און מען האָט אים אַפילו געמאַכט אַ הספד.

חסידים און „גוטע יידן"

שידלאָוצע האָט געהאַט דעם זכות צו האָבן פאַר איר רבין ר׳ נתן דודל ז״ל, וועלכער איז געווען אַן אייניקל פון יוד הקדוש, און ממילא איז אין שטעטל געווען אַ שפּע, וועלן חסידים זענען געקומען צו פאָרן אויף אַלע ימים טובים. אָבער נאָך דעם ווי ר׳ נתן דודל איז נפטר געוואָרן, האָבן די קינדער זיך צעטיילט. יעדער זון איז געוואָרן רבי אין אַן אַנדער שטאָט און פאַר אונדזער שטעטל איז געבליבן זיין זון ר׳ צמח. און אָט מיט דעם רבין, ר׳ צמח, האָט געטראָפן אַן אומגליק. זיינער אַ זון, זכריה חיים, איז פלוצעם נעלם געוואָרן און מען האָט ניט געוואוסט וואו ער איז אַהינגעקומען. קלאָנגען זיינען געווען, אַז ער איז נפטר געוואָרן; אַנדערע האָבן געזאָגט, אַז ער האָט זיך געשמדט.

אט דאס אומגליק איז אזוי שווער געפאלן אויף זיין פאטער ר׳ צמח, אז ער איז משוגע געוואָרן, און די שטאט האט געהאט פון אים אויסצושטיין זייער פיל, ווייל נאך אלעמען איז ער דאך געווען א זון פון דעם גרויסן רבין ר׳ נתן־דודל און אן אור־איניקל פון יוד הקדוש, מיט בריידער רביים אין עטלעכע שטעט איבער פוילן. האט מען געמוזט דולדן אלע שפיצלעך, וואס ער האט אפגעטאן אין שטאט און אים ניט געוואלט אוועקשיקן נאך וואַרשע אין א משוגעים־הויז.

עטלעכע אינצלהייטן וועגן אט דעם רבין האבן זיך ביי מיר אײנגעקריצט אין מיין זכרון.

ווי איך האב שוין פריער דערמאנט, איז מיין פאטער ע״ה געווען דער, וואס האט פארטראטן די שטעלע פון א קאזיאנער ראבינער. ביי אונדז אין הויז האבן זיך געפונען די ביכער פון אלע געבוירענע און אויך פון אלע טויטע. אזוי זענען אויך חתונות ביי אונדז פארשריבן געוואָרן. איין מאל אין יאר האט דער מאגיסטראט דאס איבערגעטראגן אין די שטאטישע ביכער. מיין פאטער פלעגט אויך יעדער יאר פארן אינעם פאוויאט מיט די, וואס האבן זיך געדארפט שטעלן צום פריזיוו, און האט אויך געהאט א ״גלאס״ (שטים), וועו די שטימען פון די דאקטוירים און נאטשאלניקעס זענען געווען גלייך אויף גלייך, ״גאדיען״ אדער ״ניע גאדיען״ און עס האט זיך געפאדערט א שטים, וואס זאל מכריע זיין.

מאכט זיך א מאל אזא געשיכטע: א פאטער פון א דערבייאיקן ישוב האט געבראכט א טויט קינד אין אונדזער שטאט מקבר צו זיין און דער שמש קומט צו מיין פאטער נאך א קוויטל מקבר צו זיין דאס קינד ביים קבר פון זיין פארשטארבענעם זיידן. און אזוי ווערט דאס פארשריבן אין די ביכער. מיט א יאר שפעטער, וועו מיין פאטער איז געווען אין פאוויאט מיט די, וואס האבן זיך געדארפט שטעלן צום פריזיוו, איז געקומען פון דער גובערניע ארונטער א גאנצע קאמיסיע פון דאקטוירים, א נאטשאלניק און פאליציי. מען האט געמסרט, אז דער פאטער פון דעם דערמאנטן קינד האט דאס קינד אליין געהרגעט. האט מען אויסגעגראבן דאס קינד, כדי עס צו פאלמעסן. קומט מען צו אונדז אין הויז אויסגעפינען פון די ביכער, אויף וועלכן פלאץ דאס קינד איז באגראבן געוואָרן.

איך בין דאן געווען א יינגל פון ארום 11 יאר, געלערנט אין בית המדרש, אבער איך האב כמעט געפירט די קהלשע ביכער. די מאמע ע״ה איז געקומען צו מיר אין בית המדרש און געזאגט, אז איך זאל שנעל אהיימגיין

אויפווייזן אין די ביכער, וואו דאָס קינד איז באַגראָבן געוואָרן. איך בין גלייך אַהיימגעלאָפן און געטראָפן אַ גאַנצע חברה פאַליציי מיט אַ נאַטשאַלניק. איך האָב געפרעגט דעם ספר המתים און גלייך אַנגעווויזן, אַז דאָס קינד איז באַגראָבן ביים קבר פון זיין זיידן, וואָס האָט געהאַט אַ מצבה, און אַז דאָרט און דאָרט געפינט זיך דער קבר.

גלייך האָט נאַטשאַלסטוואָ מיט די דאָקטוירים זיך געלאָזט גיין אויפן בית־הקברות. די מאַמע פון קינד איז נאָכגעגאַנגען און שטאַרק געווויינט און כמעט דאָס גאַנצע שטעטל איז מיטגעגאַנגען, אויך אונדזער רבי ר' צמח. דער לעצטער האָט זיך געוועגדט צו דער מאַמען אויף אַן אופן פון אַן אמת געריטן און אויסגעשריען: „וואָס וויינסטו, יידענע? אַט קוק אַרויף, וועסטו זען, ווי דיין קינד פליט אין הימל? ער איז אַנטלאָפן פון קבר און אַ קרענק וועלן זיי אים געפינען! וואָס זאָג איך אַ קרענק? אַ טויט וועלן זיי דאָרט געפינען, אָבער ניט דיין קינד".

מען האָט אויסגעגראָבן דעם קבר און מען האָט טאַקע דאָרט גאָרניט געפונען און דערביי שטייט דער קברות־מאַן און זאָגט: ער איז זיכער, אַז ער האָט דאָס קינד דאָ באַגראָבן, פונקט ווי דאָס קוויטל וווייזט. ער האָט נאָך דאָס קוויטל און ער וווייזט עס דעם נאַטשאַלניק.

צווישן די דאָקטוירים, וואָס זיינען געקומען פון דער גובערניע, איז אויך געווען איין דאָקטער אַ משומד. האָט דער לעצטער געהייסן אויפגראָבן די שכנישע קברים. אפשר האָט דער קברות־מאַן געמאַכט אַ טעות. הכלל, מען האָט שוין אויפגעגראָבן היפשע עטלעכע קברים און דאָס קינד ניט געפונען. אָבער דער משומד שרייט ווייטער: גראָבט! און דער רבי ר' צמח גייט צו אים צו און שרייט אויס: „משומד, האָב איך פריער ניט געזאָגט, אַז אַ טויט וועסטו דאָ געפינען, ניט קיין קינד?" און קוים האָט דער רבי געענדיקט שרייען, האָט אַ שטיין זיך אָפגעריסן פון מויער און געפאַלן גלייך אויפן דאָקטערס קאָפּ. זיין שׂאַרבן איז צעשפאָלטן געוואָרן און ער איז געשטאָרבן דעם זעלבן טאָג. דער נאַטשאַלניק האָט דאַן געהייסן אויפהערן גראָבן און אַלע זיינען אַוועק פון בית עולם. דערנאָך האָט „נאַטשאַלסטוואָ" אָפּגעשטאָט אַ ווייזיט בייַ אונדז אין הויז, געמאַכט אַ פראָטאָקאָל און צוגענומען אין דער גובערניע די ביכער, וואו עס זיינען געווען פאַרשריבן די לעבעדיקע און די טויטע.

וואָס מען האָט דערנאָך אויסגעפונען וועגן דעם דאָקטערס טויט, איז זייער אינטערעסאַנט און איצט דאַרף עס מער קיין סוד ניט זיין.

איך האָב פריער דערציילט וועגן דעם גרעסטן גנב ביי אונדז אין שטאָט. דער פירער פון די גנבים איז געווען אַ כהן, און — מעג ער אַפילו אין זיין „פראָפעסיע" זיין אַ גנב, אָבער אַ כהן וועט ניט גיין אויפן בית־עולם. איז ער דעריבער געשטאַנען מיט אַנדערע כהנים אויף דער צווייטער זייט פאַרקן, וועז דאָס אויפגראָבן די קברים איז אַנגעגאַנגען. וועז דער משומד־דאָקטער האָט געהיסן וווייטער גראָבן, האָט יענער חברה־מאַן געגעבן אַ קלאַפּ מיטן פוס אין שטיינערנעם פּאַרקן אוז דער שטיין איז געפאַלן דעם משומד אין קאָפּ. אַ סך מענטשן האָבן דערפון געוואוסט, אָבער קיינער האָט ניט געוואָגט דאָס איבער־צודערציילן. מען האָט עס אַלץ צוגעשריבן צום נס, וואָס דער רבי האָט באַוויזן, אוז אויך די „נאַטשאַלסטוואָ" האָט געגלייבט אין דעם נס.

אין פאַרלויף פון אַ חודש זיינען אונדז צוריקגעקומען פון גובערניע די ביכער מיט אַ בריוו, אַז מיר זאָלן זיין מער פאָרזיכטיק ביים פאַרשרייבן, וואו די טויטע ווערן באַגראָבן, אַז ניט וועט צוגענומען ווערן דאָס רעכט פון פאָטער צו זיין קאַזיאָנער ראַבינער. דער פאָטער פון קינד איז באַפרייט געוואָרן פון זיין אַרעסט. עס איז גלייכצייטיק אָנגעקומען אַן אוקאַז צום בירגער־מייסטער, אַז ער זאָל דעם „ראַבין" אַוועקשיקן קיין וואַרשע אין אַ משוגעים־הויז.

און אַזוי אַרום איז דער רבי אַוועקגעפירט געוואָרן קיין וואַרשע אינעם משוגעים־הויז אוז דאָרט איז ער טאַקע נפטר געוואָרן. די וואַרשעווער יידן, איבער הויפט די חסידים פון זיין משפחה, האָבן דאַן געמאַכט אַ לוויה מיט גרויסע הספּדים, ווי עס ווערט געווייגטלעך דורכגעפירט נאָך אַ גרויסן רבין.

ביי אונדז אין שטעטל האָבן זיך געפונען חסידים מכל המינים. אַפילו ראַדזינער חסידים, וואָס האָבן געטראָגן ציצית מיט אַ בלויען פאָדעם, וואָס איז זיי צוגעשיקט געוואָרן פון ראַדזין, וואָס האָט געזאָלט הייסן, אַז די בלויע פאַרב קומט פון דעם פיש, וואָס הייסט חלזון. עס האָבן זיך ביי אונדז געפונען קלויזן פון יעדן רבין אוז עס האָבן ניט אויסגעפעלט קיין מחלוקתן, איבער הויפט ווען עס האָט זיך געהאַנדלט אין אויפנעמען אַ שוחט אַדער אַ רב. יעדער קלויז האָט אַרויסגעשטעלט אַ „קאַנדידאַט" צו פאַרנעמען די שטעלע, אַדער אַזאַ, ווועמען זייער רבי האָט רעקאָמענדירט. די מחלוקתן פלעגן אַזוי ווייט גיין, אַז דער גובערנאַטאָר האָט זיך געדאַרפט אַרײַנמישן אוז דורכפירן אמתע וואַלן, אוז דער בירגער־מייסטער אוז די פאָליציי קומען אַכטונג געבן, ווי אַזוי מען שטימט. נאָכן איבערציילן די שטימען פלעגט דער בירגער־מייסטער פראָקלאַמירן, אַז דער אוז דער איז אויסגעקליבן געוואָרן ווי אַ שוחט אוז דער אַנדערער ווי רב. אָבער אין פאַל פון אַ שוחט האָט עס זעלטן פאַסירט,

ווייל דער שוחט האָט שטענדיק געהאַט אַ יורש, וואָס האָט איבערגענומען זיין פּלאַץ. דער נייער שוחט פלעגט בלויז איינצאָלן דער קהילה אַ געוויסע סומע געלט, וואָס איז שוין אָפּגעמאַכט געוואָרן פריער מיטן אַלטן שוחט. נאָך אַזעלכע וואַלען פלעגט געווייגטלעך אויפהערן דאָס מחלוקת, כאָטש קיין מאָל האָבן די וואַלן ניט צופרידנגעשטעלט די פאָרשיידענע חסידים, ווייל די שניידערס, שוסטערס און דער אַנדערער טייל פון „עמך" האָבן זיך געוויילט לויט זייער אייגענעם געשמאַק און עס זיינען געווען זייערע שטימען, וואָס האָבן עס אויסגעקליבן יענעם רב, פון וועלכן איך האָב דערציילט אין אַנהייב פון מיינע זכרונות. ביי די וואַלן זיינען די חסידים געווען אַנטוישט, אָבער די בעלי־מלאָכות האָבן געמאַכט אַ גרויסע הוליאַנקע און געפייערט זייער „זיג" איבער די חסידים און „קאַרפנקעפּ", וואָס פאָסט זיי ניט צו דאָוונען אין אַ שול אָדער בית־המדרש, מיט זיי, די בעלי־מלאָכות, נאָר מאַכן זיך באַזונדערע קלויזן. די לעצטע פלעגן דאַן אויך זיך מאַכן באַזונדערע מניינים, כדי צו וויזן די חסידים און די נגידים, אַז מען באַשטייט ניט אין זיי. ס׳איז געווען אַן אמתער „קלאַסנקאַמף".

צווישן די בעלי־בתים, דאָס הייסט ניט קיין חסידים און ניט קיין אַרבעטערס, האָט זיך אויך געפונען אַ יידּ, וועלכער איז ווערט דערמאָנט צו ווערן. דאָס איז דער פאָטער פון דעם באַקאַנטן „חנא דער באַוואוסטער". ווער האָט ניט גהערט פון חנאן?! ער איז מיינער אַ לאַנדסמאַן. שידלאָווצע האָט אַרויסגעגעבן אָט דעם „גרויסן מענטש" חנא, וואָס דער גרעסטער דעפּאַרטמענט געשעפט אין טאַראַנטאָ האָט ניט געקענט געפינען אין זיין „סטאַק" קיין פּאָר שיך גרויס גענוג פאַר זיינע פיס.

חנאס פאָטער האָט זיך געוראָפן ר׳ משה לוי מאָדזשעווצקי און האָט געהאַט אַ קליין וועבער־פאַבריקל, וואו מען האָט אויסגעאַרבעט סחורות פון דער וואַל, וואָס די פויערים האָבן געבראַכט צו אים פאַר מאָכן זייערע קליידער און געקעסטלטע פאַרטעכער.

ר׳ משה לוי האָט געדאָוונט אינעם גרויסן בית־המדרש און געהאַט אַ מזרח־פלאַץ. ער האָט געטראָגן אַ זיידענע קאַפאָטע שבת און יום־טוב און כמעט דאָמינירט דעם בית־המדרש, אָט טאַקע פונקט ווי זיין זון חנא „דאָמינירט" די ציוניסטישע קאָנגרעסן. ביי מיין באַזוך אין שידלאָווצע אין 1921 איז ר׳ משה לוי געווען מיין „ראָטגעבער" און רעכטע האַנט. ער האָט געזאָגט וועמען מען דאַרף געבן אַ גרעסערע סומע און וועמען ניט, און די וואָס האָבן פּראָטעסטירט האָט ער מיט זיי איינגעטענהט און אויפגעוויזן, פאַר וואָס זיי קומט ווייניקער ווי דעם און דעם.

צייטונגען האָט מען ביי אונדז זייער וויניק געזען. דאָך האָט מען ביי משה לוי אַ מאָל געקענט טרעפן די „הצפירה" און געוואויר ווערן, וואָס עס טוט זיך עפעס אויף דער יידישער וועלט. וועז איך האָב זיך צוגעכאַפט צו „הצפירה", האָט מיך אַזש אָנגענומען אַ חשק צו זיין אייגער פון אירע מיטאַרבעטערס, כאָטש אין בית־המדרש איז די „הצפירה" נאָך געווען אַ האַלב טריפהנער אַרטיקל פאַר די בית־המדרש בחורים. איך האָב דאָן זיך ניט פאַרגעשטעלט, אַז איך וועל אַ מאָל זיין אַן אייגנטימער פון אַ יידישער צייטונג, אָבער מיין חשק דערצו האָט געטליעט אין מיר נאָך פון קינדווייז אָן. און אפשר האָט דאָס געבראַכט דערצו, אַז זייענדיק בלויז 7 יאָר אין מאָנטרעאַל, האָט איך שוין אָנגעהויבן אַרויסגעבן אַ טעגלעכע יידישע צייטונג? (ה. וואָלאָפסקי איז געווען דער גרינדער און אַרויסגעבער פון דער פאָפולער־סטער יידישער צייטונג אין קאַנאַדע „קענעדער אָדלער" — רעד').

די שבתים און ימים־טובים

אויסער בעלי־מלאָכות און סוחרים, איז ביי אונדז אין שטעטל אויך געווען אַ היפש ביסל יידן, וואָס זיינען אַרומגעגאַנגען גאַנצע טעג מיט די הענט פון הינטן אָדער אַריינגעשטעקט אין די אַרבל און בלויז געוואַרט פאַר דעם מיטוואָך, דעם טאָג פון יאַריד, וועז זיי האָבן געהאָפט צו קענען כאַפן אַ פאַרדינסטל, קויפן אַ זעקל תבואה פון אַ פויער, אָדער עטלעכע עופות, אַ זעקל קאַרטאָפל. פון די עטלעכע גראָשן ריווח האָט מען זיך געשפייזט די גאַנצע וואָך. עס זיינען אָבער געווען אַנדערע יידן, וואָס האָבן ניט געוואַרט ביז מיטוואָך, וועז דער פויער וועט קומען אין שטאָט אַריין, נאָר זיי זיינען די גאַנצע וואָך אַרומגעלאָפן אין די דערפער צווישן די פויערים, געקויפט אַ קעלבל אָדער אַ פעלכל, אפט מאָל עס אויסבייטן פאַר אַ שטיקל סחורה, אויף אַ קלייד אָדער אויף אַ פאָר הויזן, און אַזוי האָבן זיי אויסגעשמייעט די גאַנצע וואָך אין די דערפער און אָפגעקומען מיט אַ טרוקן שטיקל ברויט ביז פרייטיק, וועז זיי זיינען אַהיימגעקומען באַגעגענען דעם שבת. ס'איז געווען טאַקע ווי דאָס באַרימטע ווערטל ביי היינען: „אַ גאַנצע וואָך אַ הונט, שבת — אַ פרינץ". די וואָך איז באמת געווען אַ הינטישע, ווייל מען איז געלאָפן אין די גרעסטע קעלטן און שנייען כאַפן אַ ביינדל, אָבער אַז עס איז געקומען דער שבת און יום־טוב, איז דער יידּ פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ גייסטיקן בן־מלך.

צווישן די אַרומגייערס האָבן זיך אויך געפונען בעלי־מלאָכות, וואָס

זיינען פאַרשוואַרצט געוואָרן די גאַנצע וואָך אין די דערפער, צו אויפנייען ערגעץ ביי אַ פויער אַ „סערמינגע" — אַזאַ אייבער־מלבוש — אַדער אַ שוסטער, וואָס האָט פאַרריכט אַ פאָר פויערישע שטיוול אַדער אַ פויערטעס שיך, און פרייטיק אַהיימגעקומען אָנגעלאָדן מיט אַ ביסל קאַרטאָפל, אַ הינדל אַדער אַנדערע שפייזן און איז אויך געווען אַ פרינץ ביז זונטיק פרי.

אָט די אַלע דאַרף־סוחרים האָט מען גערופן „לויפערס", וואָס האָט פשוט געמיינט, אַז זיי לויפן אַרום אין די דערפער די גאַנצע וואָך. דערפאַר, אַז עס איז געקומען דער הייליקער שבת, איז געווען אַ מחיה. וועט קען דען היינט דאָ וויסן אַזאַ טעם פון שבת, ווי מען האָט דאַרט געוואוסט און טאַקע געשפירט אין אַלע גלידער?

פרייטיק, ווי מען האָט נאָר דערהערט דעם „פייפער" פון שוויצבאָד, האָט מען געקענט זען די זעלבע „לויפערס", ווי זיי לויפן אַלע זיך אויס־פאַרען לכבוד שבת. אייניקע האָבן מיטגעטראָגן זייערע אייגענע „שעפעלעך" מיט בעזעמלעך, אַנדערע האָבן עס געקראָגן פאָר אַ קאָפיקע אין שוויצבאָד. מען האָט זיך געפאַרעט אויף די הויכע בענק און זיך ממש מחיה געווען. האָט איר וועט געהערט, ווי יידן קרעכצן פון פאַרגעניגן? יאָ, פאַראָן אַזאַ פאַרגע־ניגן, וואָס מען קרעכצט אַ ביסל צו, וועט אייגער דעם אַנדערן שמייסט מיט דעם בעזעמל. נאָכן שמייסן איז מען אַרויסגעקומען אַ געלייטערטער מקבל זיין דעם הייליקן שבת.

אַהיים קומענדיק פון מרחץ, פאַרזוכט מען אַ ביסל מערן־צימעס, אַנדערע — אַ שטיקל פיש, אויב זיי האָבן עס געהאַט, און מיט פאות און בערד נאָך ניט אויסגעטריקנט, לאָזט מען זיך אין שול אַדער אין בית־המדרש מקבל שבת זיין.

שבת גאַנץ פרי לויפן אַ טייל זיך טובל זיין אין מקוה. דאָס דאַוונען איז פול מיט חדוה — אַ גייסטיקער פאַרגעניגן. נאָכן דאַוונען נעמט מען זיך צו דער שבתדיקער סעודה, וואָס באַשטייט פון פיש, צעריבענע רעטעך געמישט מיט ציבעלעס און שמאַלץ, אַדער „פעטשאַ" פון אַ „פיסנאָגע"... דאַן קומט דער פיינער טשאָלנט מיטן קוגל און טאַקע קאָמפּאָט אויך. אין מיטן און נאָך דעם אַלעמען זינגט מען זמירות און מען פאָטשט צו מיט די הענט, און דערביי וואַרפט מען אַריין אַ לויבגעזאַנג אויף פראָסט יידיש: „כ'דאַנק דיר, טאַטע זיסער!".

נאָך דער שבת־סעודה קומט דער תענוג פון שבתדיקן שלאָף. אוי, אַ תענוג! וואויל איז די, וואָס האָבן עס פאַרזוכט!...

נאכן שלאפן גייט מען אוועק אין בית־המדרש אריין הערן נייעס, אריינקוקן אין א ספר אדער פשוט זאגן תהלים. שוסטערס און שניידערס האבן געהאט זייערע חברות, וואו א רבי האט מיט זיי געלערנט די סדרה פון דער וואך, אום זומער אויך פרקי אבות. די חסידים גייען אוועק אין זייערע קלויזן פראווען שלוש סעודות און דערציילן נסים פון דעם רבין. מען האט געזונגען און זיך דערציילט מעשיות, ביז דער שבת האט זיך אפגערוקט. אין הימל האט מען שוין אויסגעשריען: „שובו רשעים שאולה!" — רשעים, גייט צוריק אין גיהנום! דאן איז שוין אויך דאס לעבן ביי די שבתדיקע יידן איבערגע־גאנגען פון א גייסטיקן גן־עדן צו א וואכעדיקן גיהנום. אויס פרינצן און וויטער שקלאפן.

דאס זעלבע האט פאסירט אין אלע ימים־טובים. וועז מען האט ראש חודש אלול געגעבן די ערשטע וואַרענונג דורכן שופר: „יידן, עס איז אלול, מען דארף תשובה טאן!" — האבן גאנצע מחנות מענער און פרויען זיך געצויגן צום בית־עולם בעטן א גוט יאר דורך דער שליחות פון די פאר־שטארבענע עלטערן אדער ביי די קברים פון רבנים. און וואס א טאג נעענטער צו ראש השנה, איז די אימה פארן יום־הדין געוואקסן אלץ גרעסער. מען האט מורא געהאט פאר נייע גזירות; פאר דעם שווערן ווינטער, פאר דעם מאן, וואס הוסט אונטער; פאר די קינדער, וואס האבן ניט קיין וואלענע קליידער אויף ווינטער, פאר די וועגט פון הויז, וואס מען קען שוין דורכזען די זון דורך די שפאלטן. אט די מורא האט אויך אנגעריירט אפילו די נגידים, צו וועלכע מען איז געקומען נעמען נדבות. פרייַנד זיינען געקומען בעטן גמילות־חסדים.

אבער דער יום־טוב האט געמאכט פארגעסן די צרות פון פרט און די צרות פון כלל. וועז אונדזער חזן אין בית־המדרש האט אנגעהויבן דעם „הנני", האט זיך געלאזט הערן א געוויין סיי פון די קינדער און סיי פון דער וואיבערשער שול. היינט וועז עס איז געקומען צו „ונתנה תוקף", האט פשוט גערעגנט מיט טרערן.

כמעט יעדער יד האט ביי אונדז געהאט אורחים אדער געסט, וואס זיינען געקומען פון די דערפער אין שטאט אריין פאר ראש השנה און יום כיפור. דעריבער האט אין שטעטל דאן ניט געפעלט קיין פרנסה. דער דארפס־מאן האט מיטגעבראכט פון אלעם גוטן: הינער אויף כפרות, שמאלץ, אייער, גרינצייג. עס האט דאן ניט געפעלט אין שטעטל קיין זאך, אזוי אז די „לויפערס" האבן זיך פארנומען צו בלייבן אין שטאט איבער די עשרת ימי תשובה און איבער דעם יום־טוב סוכות. די אמתע צרות האבן זיך אנגעהויבן

נאָך דעם לוסטיקן שמחת תורה, ווען מען האָט ווידער געדאַרפט זוכן פרנסה. אָבער מען האָט געלעבט, חתונה געמאַכט קינדער, הנאה געהאַט פון גאָטס תורה און פון אַלץ, וואָס איז געווען פאַרבונדן מיטן איינגעשטעלטן גייסטיקן לעבן און ביים סוף פון די באַשערטע יאָרן איבערגעלאָזט דעם זעלביקן שטייגער לעבן צו די קינדער.

אָבער די צייט איז אַפילו דאָרט אויך ניט געשטאַנען אויף אַן אָרט. ביי יונגוואַרג האָט אָנגעהויבן צו טליען אַ נייער געדאַנק. זיי האָבן עפּעס דערשפּירט אַזאַ שלאָגוואָרט, וואָס רופט זיך „פרייהייט" און די פּעאיקע האָבן זיך אַוועקגעלאָזט אין די גרויסע שטעט ווי וואַרשע און לאָדזש; אַנדערע האָבן גאָר געטראַכט פון עָנגלאַנד און אַמעריקע. אָט די קינדער האָבן שוין אָנגעהויבן פון צייט צו צייט שיקן עטלעכע רובל די עלטערן און קומען אויף אַ יום־טוב אָנגעטאָן „לייטיש", און אָנגעהויבן רעדן מיט אַזעלכע ווערטער ווי סאָציאַליזם, פרייהייט. דאָס האָט געמאַכט אַ ביסל אַן איבערקערעניש אין יידישע הייזער.

מיין פאָטער ע"ה איז געווען קראַנק שוין פון יאָרן און איך, ווי אַ יונגער יינגל, האָב געדאַרפט טאָן זיין אַרבעט: איינשרייבן אין די ביכער די טויטע און די נייַ־געבוירענע, לויפן אין מאַגיסטראַט יעדן טאָג, אַזוי אַז דאָס לערנען איז שוין געווען אַ זייטיקע זאַך. דאָן איז דער פאָטער געשטאָרבן און איך בין געבליבן מיט דער מאַמען. מיינע בריידער זיינען געווען אין די גרויסע שטעט, אָפּוץ מיין עלטערער ברודער, וועלכער איז געווען אין דער היים און האָט זיך געזעכנט צווישן די גבירים. האָב איך גלייך באַשלאָסן צו פאַרלאָזן מיין שטעטל און אַוועקפאָרן קיין וואַרשע פאַר אַ תכלית.

צום סוף פון מיינע זכרונות וועגן קאַפּיטל שידלאָווצע, מוז איך זאָגן עטלעכע ווערטער וועגן מיין פאָטער ע"ה.

אין די יונגע יאָרן איז מיין פאָטער געווען אַ חסיד און פלעגט פאָרן צום ראַפּשיצער רבין ר' בער. עס הייסט, עס זאָגט זיך נאָר אַזוי פאָרן, ווייל אין דער אמתן, לויט דער פאָטער ע"ה האָט דערציילט, איז מען דאָן ניט געפאָרן צום רבין, נאָר מען איז געגאַנגען צו פוס. און אַז מען איז שוין צו מזל אָנגעקומען, איז אידער מען האָט אָנגעריכט די קליאַמקע פון רבינס חדר, האָט מען חוזר בתשובה געווען. מען האָט פשוט געציטערט פאָרן רבין, וועלכער האָט מסתמא געוואוסט אַלע נסתרות פון יעדערן פון זיינע חסידים.

מיין פאָטער איז געווען אַ ראַדאָשיצער חסיד, ווייל מיין מאַמע ע"ה האָט זיך געזעכנט צו דער משפּחה פון ראַדאָשיצער גזע. ווי מען האָט מיר

דערציילט, האָט מיין פאָטער חתונה געהאַט אַן נדן, ווייל מיין מאַמע איז געווען אַ יחסנישע טאָכטער און דער יחוס איז געשעכט געווארן פאַר נדן. נאָך דער חתונה האָט ער אָנגעהויבן לערנען מיט עטלעכע דערוואַקסענע בחורים, נאָר אַזוי ווי ער האָט אויך געקענט גוט העברעאיש און דערצו אַ ביסל רוסיש, איז דאָס ניט געווען פון די מעלות צום לערנען מיט חסידישע בחורים, לויט די באַגריפן פון די דעמאָלטדיקע חסידים. ער איז אויך געווען אַ גוטער בעל תפילה און ימים נוראים פלעגט מען אים אַרויסרופן צו זיין דער שליח־ציבור פאַר די יידן פון עטלעכע דערפער, וואָס פלעגן זיך צוזאַמענקומען צו אַ מנין. די דאָרפס־יידן האָבן אים צוגערעדט, אַז ער זאָל זיך באַזעצן אין איינעם פון די דערפער און לערנען מיט זייערע קינדער. צום רבין האָט ער געקענט פאָרן אַדער גיין אין מיטן יאָר, אָבער ניט אויף קיין יום־טובים, ווייל דעמאָלט האָט ער געמוזט זיין דער בעל תפילה פון דאָרפישן מנין.

אָט אין אַזאַ דאָרף בין איך עס געבוירן געוואָרן, וועו מיינע עלטערן זענען שוין געווען אַריבער די פופציקער. וועו איך בין אַלט געוואָרן צוויי יאָר, איז מיין פאָטער אויפגענומען געוואָרן אין שטאָט פאַר דעם קאַזיאָנעם רב. עס הייסט, ווי שוין פריער געזאָגט, דעם נאָמען פון קאַזיאָנעם רב האָט ער ניט געקראָגן, אָבער מען האָט אים דערפאַר גערופן „דער מאַגיסטראַט שמש", כאָטש ער האָט געטאָן אַלץ, וואָס איז נוגע אויפגאָבן פון אַ קאַזיאָנעם רב. אַ טייל פון זיינע שכירות איז אַפילו באַצאָלט געוואָרן פון דער גובערניע — אַרום 100 גילדן אַ חודש, וואָס מאַכט אויס אַרום זיבן אַ האַלב דאָלאַר לויט דער דעמאָלטדיקער וואַליוטע — און דאָס איבעריקע, מסתמא אַן ענלעכע סומע, פלעגט אים אַריינפאַלן פון פאַרשרייבן געבורטן, אַרויסגעבן אַקטן צו אַ חתונה און נאָך הכנסות. דעם אַמט האָט ער געקראָגן, ערשטנס דערפאַר, וואָס ער איז געווען אַ תלמיד־חכם, צווייטנס, ווייל ער האָט געקענט אַ ביסל פויליש און אַ ביסל רוסיש; און דריטנס, ווייל דער דאָזיקער איז געווען זיין יוגנטפריינד. זיי האָבן ביידע געלערנט אין אַ ישיבה און ביידע געהונגערט צוזאַמען.

די לעצטע יאָרן האָט מיין פאָטער ע"ה אויפגעהערט פאָרן צום רבין. יעדער מאָל, וואָס מען האָט אים געפרעגט וועגן דער סיבה דערפון, האָט ער געזוכט זיך אַרויסצודרייען. איין מאָל, זיצנדיק שבת מיטן פאָטער און לערנענדיק מדרש (אַזוי איז געווען דער סדר: אַ גאַנצע וואָך האָב איך געלערנט אַדער געדאַרפט לערנען אין בית־המדרש, נאָר שבת נאָכן שלאָף האָט דער פאָטער מיט מיר געלערנט מדרש), האָב איך אים פלוצלונג געזאָגט אַ פרעג: „טאַטע,

הלמאי ביסטו יונגערהייט געפֿאָרן אַדער געגאַנגען צו פוס צום רבין ר׳ בער, און היינט, וועָן דו וואָלסט זיך געקענט דערלויבן צו פֿאָרן, ביסטו גאָר קאַלט געוואָרן און פֿאַרסט מער ניט?״ זיין ענטפער איז געווען: ״וויסטו, מיין קינד, אַז פון אַזעלכע זאַכן איז גלייכער, אַז מען רעדט נישט, כדי מען זאָל זיך נישט באַנאַרישן״ — און ער האָט עס געגעבן צו פֿאַרשטיין מיט אַ משל: ״עס טרעפט אָפט מאָל אויף אַ שמחה, וועָן עס פעלט אויס אַ ביסל שנאַפּס, נעמט אימיצער אַ לץ און גיסט אַן אַ פלעשל מיט וואַסער און קומט צום טיש און פרעגט: ״וועָר וויל אַ שנאַפּס?״ אויב דער אָפּגענאַרטער איז קלוג, פֿאַרזוכט ער און וועָן ער זעט אַז עס איז וואַסער, שרייט ער אויס ״לחיים״ און טרינקט אויס דאָס וואַסער און לייגט נאָך צו: ״א, אַ וואויל׳ער שנאַפּס!״ טרעפט אָבער דער לץ אָן אויף אַ נאַר, איז קוים פֿאַרזוכט ער נאָר, שרייט ער אויס: ״פּע, ס׳איז דאָך וואַסער!״ פֿאַרשטייסטו — זאָגט וויטער מיין פֿאָטער — דער חכם שלינגט אַרונטער און מאַכט זיך ניט וויסנדיק, בעת דער נאַר שרייט: ״עס איז וואַסער״!״. וועָן איך בין געגאַנגען צום הייליקן רבין ר׳ בער, האָב איך געוואוסט, אַז ער איז אַ צדיק, אָבער די היינטיקע רביים זענען מערסטנס וואַסער. איך וויל אָבער ניט זיין דער נאַר צו שרייען: ״עס איז וואַסער״ און שלינג בעסער אַרונטער, וואָס יענער דערציילט מיר. אָבער טרינקען וואַסער, וועָן איך וויים שוין, אַז עס איז וואַסער — דאָס טו איך ניט אין דער צייט, וואָס איך האָלט ביי אַ שנאַפּס״...

ניט געקוקט אויפן שטילן ״רעוואָלט״ פון מיין פֿאָטער קעגען די ״היינטיקע״ (ס׳הייסט דעמאָלטדיקע) רביים, האָבן פֿאָר אים דרך ארץ געהאָט ניט נאָר די אינפֿאָכע בעלי בתים, נאָר אָפילו די פֿאַרברענטע חסידים. און אַז מען האָט דעם רבין ר׳ צמח אָפּגעשיקט קיין וואַרשע אין משוגעים־הויז, איז דאָן געקומען צו אונדז אַ רבי פון פשיטיק און האָט זיך ביי אונדז באַזעצט. אַזוי ווי ער איז אָנגעקומען, איז מיין פֿאָטער צו אים געקומען מקבל פּנים זיין און אים מאַכן די לעגאָלע פֿאָפּירן פון איבערבייטן זיין וואוינונג און אים אויסמעלדן ווי אַ שידלאָוצער תושב. דער רבי האָט אים דאָן פֿאַרבעטן, אַז ער זאָל צו אים אַרויפקומען נאָך אַ מאָל, אָבער מיין פֿאָטער האָט געענטפֿערט: ״יאָ, וועָן איר וועט זיך דאַרפן אויסמעלדן פֿאָר אַן אָנדער שטאָט, וועל איך ווייטער פֿאָר אייך מאַכן די נייטיקע פֿאָפּירן״...

מילא, דער רבי האָט דאָס אָנגענומען פֿאָר אַ שפּאָס, אָבער זיינע חסידים האָבן זיך שטאַרק מתרעם געווען. די תרעומה איז שוין געגאַנגען אַזוי ווייט, אַז איינער האָט שוין געזאָגט: ״איר האָט שוין געזען, אַז אַ קאָזיאָנער רב (ניט ״מאַגיסטראַט שמש״) זאָל האָבן דרך ארץ פֿאָר אַ חסידישן רבי?״

און דערמיט האָט זיך עס געענדיקט.

מיין פאָטער איז כל ימיו געווען אַ שוואַכער אין געזונט, און אויף דער עלטער איז ער געלעגן אין בעט אַלע ווינטער. גלייך נאָך מיין בר מצוה האָב איך שוין געפירט פאָר אים די גאַנצע אַרבעט. ווען מיין פאָטער איז נפטר געוואָרן, בין איך נאָך ניט געווען קיין פולע 15 יאָר אַלט, האָב איך דאָן פאַרלאָזט מיין שטעטל און אַוועקגעפאָרן קיין ווארשע.

נאָך אַ פאָר טיפּן

שידלאָוצע איז ניט געווען קיין אויסנאַם פון אַנדערע קליינע שטעטלעך אין פּוילן, וואָס שייך די פאַרשידענע טיפּן יידן. יעדע שטאָט האָט זיך געהאַט אירע עקסטרעמען; זייער פרומע יידן, וואָס האָבן ניט געווואוסט קיין צורת מטבע און יידן גנבים, וואָס האָבן אפשר זיך גענומען צו דער פּראָפעסיע צוליב נויט און אַרעמקייט.

אַזוי, למשל, האָבן מיר געהאַט אַ טיפּ יידן, וועמען מען האָט גערופן שמחהלע גנב. אָט דער שמחהלע איז געווען אַ יידן שוין אין די זעכציקער, ווען איך האָב אים געקענט. ער פלעגט זיצן גאַנצע טעג אין בית המדרש, זאָגן תהלים אָן לערנען די סדרה חומש. ער איז געווען ביי יעדן מנין און אַפּגעהיט צו זאָגן „ברוך הוא וברוך שמו, אמן". שבת האָט ער געטראָגן אַן אַטלעסענע זשופּעצע. פונקט ווי ער האָט פאַרבראַכט די טעג אין בית־המדרש, אַזוי האָט ער פאַרבראַכט די נעכט אין גנבענען. פשוט אויפגעבראַכן שלעסער. אויב אים איז אַ ביסל געגאַנגען שלעכט אין שטאָט, האָט ער זיין אַרבעט פרובירט אין די דערפער. ער איז עטלעכע מאָל געזעסן אין טורמע, אָבער ווי ער איז נאָר באַפרייט געוואָרן, האָט ער זיך גלייך צוריקגענומען צו זיין שטענדיקן סדר, ביי טאָג אין בית המדרש און ביי נאַכט אַ גנב. אַז מען האָט געפרעגט שמחהן: ס'טייטש, איז זענט דאָך עפּעס אַ פרומער יידּ, וואָס־זשע פאַרנעמט איר זיך מיט גנבה?", האָט ער גלייכגילטיק געענטפערט: „אָנו, אַדרבה, ווער האָט עפּעס אַ בעסערע פרנסה פאָר מיר? דער רבונו של עולם — האָט ער געטענהט — שרייבט דאָך אַן יעדן יידן אום ראש־השנה, ווער עס זאָל פאַרדינען און ווער עס זאָל פאַרלירן, איז מסתמא שרייבט ער מיר אַן, אַז איך זאָל פאַרדינען מיין פרנסה פון יענע, וואָס דאַרפן פאַרלירן. טו איך דאָך נאָר די הימלישע שליחות!"...

אָט דער מאָדנער טיפּ איז טאַקע געשטאַרבן אין תפיסה. מען זאָגט, אַז ער איז דאָן שוין געווען ניט ווייט פון די זיבעציקער יאָרן.

מיר האבן אויך געהאט יידן, וואס זענען כסדר געזעסן על התורה ועל העבודה און זיך באגוגנט מיט דעם, וואס דאס ווייב האט א ביסל צוגעהאנדלט און זיי מפרנס געווען.

אזוי האט זיך ביי אונדז געפונען א טיפ, וואס מען האט אים גערופן ר' קלמן. ער האט געלעבט פון זיין וויבס פרנסה און האט אוועקגעגעבן זיין גאנצע צייט פאר העלפן ארעמע און נויט־ליידנדיקע. גלייך נאכן דאווענען פלעגט ער אנהייבן קלייבן נדבות. אזוי האט ער געקליבן דעם גאנצן טאג און אין אוונט האט ער אויסגעטיילט. אבער ר' קלמן פלעגט האבן א מנהג, אז די ערשטע צוויי קאפיקעס, וואס ער פלעגט קריגן פאר צדקה, פלעגט ער אויסגעבן אויף א „לחיים" איבער א גלעזעלע שנאפס. עס איז ניט געווען קיין סוד, אז דעם שנאפס טרינקט ער פאר צדקה־געלט. אז מען האט אים געפרעגט: „סטייטש, ר' קלמן, ס'איז דאך צדקה־געלט?", האט ער געגעבן אזא ענטפער: „אמת, דאס איז צדקה־געלט, אבער איך האב א טעם דערביי, עס הייסט, ניט דעם טעם פון שנאפס, נאר גאר אן אנדער טעם. איך קלייב צדקה, און אלע ווייסן, אז איך טו נישט קיין אנדערע געשעפטן, נאר לעב פון מיין ווייבס פרנסה, איז די שטאט מסתמא מיך חושד, אז איך לעב פון צדקה. טא הערט א מעשה: איך וויל דאך העלפן דער שטאט, וועל איך מיט מיין ביסל ארבעט פאר צדקה לאזן באשטראפט ווערן די גאנצע שטאט פאר חושד בכשרים זיין? נעם איך דעריבער ארונטער די צוויי קאפיקעס און לאז מען זאל מיך שטראפן פאר נהנה זיין פון צדקה, אבי די גאנצע שטאט זאל ניט געשטראפט ווערן פאר חושד בכשרים זיין, וואס דער עונש דערפאר איז „לוקין בגופו", דאס הייסט מען ווערט דערפאר געשלאגן קערפערלעך.

נאך אן אינטערעסאנטער טיפ איז געווען אן אלטיטשקע, וועמען מען האט גערופן חנהלע. אט די חנהלע פלעגט, פונקט ווי ר' קלמן, אויך זיין פארנומען דעם גאנצן טאג, אבער ניט מיט קלייבן געלט, נאר מיט טראגן טעפלעך געקעכטס צו ארעמע פאמיליעס. אין איר גרויסער פאטשיילע, וואס זי פלעגט טראגן סיי ווינטער און סיי זומער, פלעגן שטענדיק זיין אינגעהילט עטלעכע טעפלעך מיט געקעכטס. זי פלעגט ארייגגיין צו א בעל־הביתטע און נעמען א ביסל זופ פון אן עוף און עס גלייך אוועקגעטראגן צו אן ארעמער קימפעטארין, אדער צו סתם אן ארעמען קראנקן אדער קראנקער. אזוי איז זי געגאנגען — וואס זאג איך געגאנגען, זי האט פשוט געשוועבט פון די רייכע הייזער צו די ארעמע — און אזוי כסדר געזומען טעפלעך מיט געקעכטס און עס צעטיילט דארט, וואו מען האט עס נייטיק באדארפט.

צווישן די אויסנאַמטיפן פון מיין שטעטל האָט זיך אויך געפונען איר אַריגינעלער שטאָט־משוגענער.

יעדער שטעטל האָט זיך אַן אייגענעם משוגענעם, אָבער שידלאָוצע האָט געהאַט אַ משוגענעם בשותפות מיט די אַרומיקע שטעט. מרדכי האַקע האָט מען אים גערופן.

אָט דער האַקע איז ניט אינגעזעסן אויף אַן אָרט. ביי אונדז געווען עטלעכע חדשים, האָט ער אַוועקגעשפּאַצירט אין אַן אַנדער שטעטל. דאָרט אָפּגעווען עטלעכע חדשים, איז ער צוריקגעקומען קיין שידלאָוצע. האַקע האָט געזאָגט, אַז ער האָט מורא פאַר די גרויסע שטעט. ער האָט ניט ליב, פלעגט ער זאָגן, צו טרינקען וואַסער, וואָס קומט דורך אַן אייזערנער רער. ער האָט ליב געהאַט וואַסער פון אַ קוואַל. ער פלעגט יעדן טאָג אַרויסשפּאַצירן אַרום זעקס וויאָרסט פון אונדזער שטעטל אַ טרונק צו טאָן פון דעם קוואַל, וואָס האָט זיך דאָרט געפונען. אָבער זומער, אין די גרויסע היצן, פלעגט ער כסדר גיין הין און צוריק, ווייל קוים האָט ער זיך אָנגעטרונקען און אָפּגעגאַנגען עטלעכע וויאָרסט, איז ער וויטער דורשטיק געוואָרן און צוריק געגאַנגען צו דעם קוואַל, און אַזוי איז ער דעם גאַנצן טאָג געגאַנגען הין און צוריק צו שטילן זיין דורשט מיט קוואַלוואַסער.

געגעסן האָט ער די איבערבלייבעכצן אין די הייזער און טאָמער האָט אים עמעצער געגעבן אַ גאַנצן מלבוש, האָט ער אים אויפן צווייטן טאָג געטראָפן מיט אַרונטערגעהאַנגענע שטיקער פון דעם מלבוש. האַקע האָט ניט פאַרטראָגן קיין גאַנצן מלבוש, דאָס פּאַסט פאַר וואַרשע, האָט ער געזאָגט, און אַזוי וויי ער האָט פיינט וואַרשע, מוז ער מאַכן ערגעץ אַ ריס אין דעם מלבוש. די קונדסים האָבן שוין פון דעם איינעם ריס געמאַכט מער ריסן.

האַקע איז אַרומגעלאָפן אין גאַס און אויסגעזונגען אַלע חזנישע שטיק־לעך, און אַ גוטע שטים האָט ער גהאַט. ווען ער איז צוריקגעקומען פון זיינס אַ וואַנדערונג, האָט ער געבראַכט נייע חזנישע ניגונים. ער פלעגט אָפט מאָל זיי אויסזינגען אויפן הויכן קול אין מיטן נאַכט אין שולהויף.

איין מאָל, אין צייט פון אַ מגפה, האָט מען האַקען חתונה געמאַכט אויפן בית־עולם מיט אַ משוגענער מיידל. דאָס גאַנצע שטעטל איז דעמאָלט געווען אויפן בית־עולם. דאָס האָט געזאָלט זיין אַ סגולה קעגן דער מגפה. אָבער גלייך נאָך דער מגפה האָט זיך האַקע אַוועקגעלאָזט אויף זיין שפּאַציר און איבערגעלאָזט אַן עגונה פאַר זעקס חדשים און די עגונה איז אונטער דער צייט געשטאָרבן. ווען ער איז צוריקגעקומען און מען האָט אים געזאָגט, אַז

זיין ווייב איז געשטאָרבן, האָט ער געזאָגט, אַז ער גלייבט ניט, אַז זיין ווייב איז טויט.

אַי, דאָס ווייב איז דאָך געשטאָרבן, ווייל ער האָט זי פאַרלאָזט? איז גלייבט ער גארנישט, אַז זי איז געשטאָרבן...

„משוגע, אָבער ניט פאַר זיך", פלעגט מען אויף אים זאָגן.

משה יחיאל שוואַרצפוטער ע"ה (תל־אביב)

פון אַמאַליקע יאָרן

איך וויל דאָ באַשרייבן זאַכן, וואָס איך האָב אַליין געזען אָדער האָב עס געהערט פון אַלטע לייט, וואָס אויך זיי האָבן עס געהערט פון זייערע עלטערן אָדער זיידעס.

גאָר אַ מאָל האָט שידלאָווצע זיך געריכטעט פאַרן כרך אין דער גאַנצער געגנט. צו איר האָבן אַ מאָל געהערט סקאַרזשיסק, בזשין, סוכעדנעוו, סמאַגעוו, יאַבלאָניצע, רזשיצאָוו, באָרקאָוויצע, בליזשין, כלעוויסק, סטאַרוויש, פּאוולעוו און פּאַרשיידענע דערפער ביז רוינסק און ראָשקעוו. די יידן פון אָט די שטעט־לעך און דערפער אַרום האָבן דעמאָלט געמוזט אָנקומען צו שידלאָווצע, ווען ס׳איז געקומען צו אַ חתונה, אַ ברית אָדער אין אַ טויטפאַל.

עס וואָלט געווען לייכטער צו דערציילן פון אַמאָליקע יאָרן אין שיד־לאָווצע, ווען עס וואָלט ניט פאַרפאַלן אָדער פאַרברענט געוואָרן דער פּנקס פון דער קהילה, וואָס מען זאָגט, אַז ער איז אַלט געווען אַרום 400 יאָר. איך האָב אַליין געזען דעם פּנקס ביי דעם גבאי פון חברה קדישא ר׳ שלמה גאָלדקאָרן און דערנאָך ביי הערשל קויפמאַן. דער פּנקס איז תמיד געלעגן ביים גבאי פון חברה קדישא.

ד״ר יצחק שיפער, דער באַוואוסטער יידיש־פּוילישער היסטאָריקער, האָט אין מאָל באַזוכט די אַלטע שול און אַנדערע אַלטע ערטער אין שידלאָוו־צע. בעתן באַזוך האָט מען אים געוויזן גאָר אַן אַלטן סידור, געשריבן אויף פּאַרמעט. ער האָט געבעטן, אַז מען זאָל עס איבערגעבן דורך אים דעם ייווא, אָבער דער גבאי און אָנדערע שידלאָווצער יידן האָבן זיך אָפּגעזאָגט דאָס צו טאָן. איצט ווייסט מען אויך ניט וואוהין ס׳איז אַהינגעקומען אָט דער וויכטיקער סידור.

אויף דעם אַלטן בית־הקברות האָבן זיך געפונען מצבות, וואָס זיינען געווען זייער אַלט, מען האָט געזאָגט: אַרום 500 יאָר.

שידלאָוצע איז אויסגעוואַקסן אין איר באַטייט צוליב דער באַלינינע וואַרשע־קראָקע, וואָס מען האָט אויסגעבויט ניט ווייט פון שטעטל. וועגן דעם ענין האָט מען דערציילט — אזוי, משמעות, דאָס איז טאַקע דער אמת — אַז בעת די צאַרישע מאַכט האָט באַקאַנט געמאַכט איר פּלאַן צו בויען אָט די באַלינינע, איז אויפגעהויבן געוואָרן אַ גרויסער געוואַלד מצד די שטעטלשע יידן, וואָס האָבן געצויגן זייער חיונה פון פירן זייער מסחר דורך אַרומפאָרן מיט וועגענער אָדער די אַרטיקע בעלי־עגלות. דאָס איז געשען דערפאַר, ווייל דער ערשטער פּלאַן איז געווען, אַז די באַלינינע זאָל זיין כמעט אין שטעטל, הינטערן בית־עולם. עס האָבן זיך אַרײַנגעמישט אויך חשובע בעלי־בתים צו העלפן אָפּשרייען די גזירה. מען איז געלאָפן צו גרויסע רבנים אַרום און געבעטן הילף. די ריכטיקסטע עצה איז געווען אַ פּשוטע: מען האָט צונויפגעזאַמלט עטלעכע הונדערט רובל און עס געגעבן צו אינזשינערן, וואָס האָבן געהאָט צו זאָגן וועגן דעם. האָבן יענע „פּאַרזען" דעם שידלאָוצער בית־הקברות און אַריבערגעהויבן די ליניע קיין בזשין, אַ קליין דערפל דעמאָלט, וואו ס׳איז שפּעטער אויסגעוואַקסן סקארזשיסק.

עלטערע מענטשן פלעגן דערציילן פון דער צייט, ווען די אײַנציקע באַלייכטונג אין שטעטל איז געווען ליכט אָדער איילבײַמל. איך געדענק פון 1907 אָדער 1908 די ערשטע בליצלאָמפּן אין שטעטל, וואָס מען האָט אויפ־געהאנגען אין דריי ערטער: בײַם מאַגיסטראַט, בײַ די באַדנס, אויפן ראָדעמער שאָסיי. יעדן אָוונט פלעגט מען זיי אַרויפציען און אָנצינדן, און די קינדער פלעגן זיך צונויפלויפן אָנקוקן דעם וואונדער.

מיין זיידע ר׳ לייבוש דוד שוואַרצפוטער האָט ביז זיין טויט ניט צוגע־לאָזן, אַז אין זיין שטוב זאָל מען ניצן נאַפּטלאָמפּן, חוץ אויף אַ שמחה אָדער יום־טוב. ער האָט געזאָגט, אַז ער פּאַרטראָגט ניט די נייע זאַכן און אַז נאַפּט האָט אַ שלעכטן ריח. מען האָט געמוזט ניצן אין זיין שטוב נאָר ליכט.

אין שטעטל זיינען געווען אַ סך חברות. די ערשטע חברה, וואו איך בין אַרײַנגעצויגן געוואָרן, איז געווען דער ביקור־חולים. זיינע גרינדערס און אַקטי־וע מיטגלידער זיינען געווען ר׳ שמחה בונעם אפאטאווסקי, דוד אָסטראָוויעצקי, פּסח שלאק, יאַנקל רחל זעליקס און דער לאָמער ישראלקע. שפּעטער האָבן מיטגעהאָלפן אין דער אַרבעט פון ביקור־חולים און געווען אין זיין ועד: אברהם פינקלער, הערשל קויפמאַן, הערשל וועסטער, אברהם קופערמאַן, יחיאל כ״ץ, איטשע ראָזענבלום און איך. אויך פרויען האָבן מיטגעהאָלפן.

די יידן אין שידלאָוצע, וואָס זיינען געווען די מערהייט איינוואוינערס, האָבן זיך ניט געלאָזט שפּייען אין קאָשע פון פויערים. אַז אַ פויער האָט אַ מאָל פאַרטשעפּעט אַ שידלאָוצער קאַראַבעלניק אין אַ דאָרף, האָט מען זיך דערנאָך אָפּגערעכנט מיט אים, וועט ער איז געקומען אין שטעטל אַריין.

מיין זיידע ר׳ לייבוש דוד האָט דערציילט, אַז אין שידלאָוצע האָט אַ מאָל געוואוינט דער פּשיטיקער רבי, ר׳ יצחקל מורה־הוראה, אין הויז פון יצחק סאַנקעוויץ. עס איז געווען אַ הילצערנע שטוב אוּן אין וואָנט אירע איז אין מאָל איינגעפאַלן. מען האָט ניט געקענט קריגן קיין דערלויבעניש עס אויפצושטעלן, האָבן יידן עס פאַרריכט אַן אַ דערלויבעניש. איז געקומען דער הויפּטסטראַזשניק פון שטעטל צום רבין אין הויז אוּן אים געפרעגט, פאַר וואָס ער האָט אויפגעשטעלט די וואָנט אַן אַ דערלויבעניש. דער רבי האָט נישט פאַרשטאַנען קיין רוסיש, האָט דער סטראַזשניק אים אָנגעכאַפּט פאַר דער באָרד. וועגן דעם האָט מען גלייך איבערגעגעבן צו מיין זיידן ר׳ לייבוש דוד אוּן ברוך אייזנבערג, וואָס האָבן געהאָט דערביי אַ בשותפותדיקע קראָם. בעת מעשה זיינען אין קראָם געווען מיין טאַטע אוּן לייבוש אייזנבערג, זיינען זיי ביידע, אַן אַ וואָרט צו זאָגן, אַרויס פון קראָם אוּן געפאַקט דעם סטראַזשניק ביי קריינדאלעס (שוויגער פון מרדכי וועדטהיים) טויער. זיי האָבן אים אַריינגערופן אין טויער אוּן האָבן אים דאָרטן אַזוי צעממיתט, אַז מען האָט אים געמוזט אָוועקפירן אין אַ שפּיטאָל אין ראָדעם, וואו ער איז אין דריי טעג אַרום געשטאָרבן. ס׳איז געווען אַ גרויסער פּראָצעס. לייבוש אייזנבערג האָט אויף זיך געגנומען די גאַנצע שולד. פאַר גרויסע געלטער איז געלונגען אויסצופּועלן, אַז לייבוש זאָל קריגן נאָר 6 חדשים תפיסה.

איך אַליין געדענק, אַז איין מאָל איז אַרויס אַ קלאָנג, אַז גויים קלייבן זיך צו מאַכן אַ פּאָגראָם אין שידלאָוצע אין אַ מיטוואָכדיקן מאַרקטאָג. די גויים האָבן געדאַרפט קומען פון סקאָרזשיסקער זייט. די יידן, צוזאַמען מיט אַ כאָפּטע גויים פון שטעטל, מיט וועמען זיי האָבן גוט געלעבט, זיינען יענעם טאָג אַרויס אויסן שטעטל אוּן דאָרטן גוט אָנגעבראַכן די ביינער די גויאישקע „אורחים״, אוּן דאָס זעלביקע האָט מען געטאָן מיט יענע פויערים, וואָס זיינען שוין געווען אַריין אין שטעטל אוּן געוואָרט אויף זייערע „חברים״ פון סקאָרזשיסקער זייט. מען האָט געוואָרנט די פויערים מיטן פאַרברענען זייער תבואה, מיטן פאַרסמען זייערע פערד אוּן דאָס גלייכן, גויים אין שטעטל האָבן זיך געשראָקן. יוזעק פּאָטאָקאָווינסקי, אַ רייכער קריסט, געהאָט אַ שענק אָקעגן דעם מאָגיסטראָט, האָט אַריינגערופן מיך אוּן יחיאל צוקער אוּן זיך געשוואָרן, אַז ער האָט גאָרניט געהאָט צו טאָן מיט די יעניקע, וואָס האָבן געפלאָנט דעם פּאָגראָם.

עפּעס ענלעכס האָט זיך פּאַרלאָפן מיט די פּייער־לעשערס. תחילת זיינען די מערסטע פּייער־לעשערס געווען גויים. כאָטש יידן זיינען געווען די מערהייט אין שטאָט, האָבן זיי אָבער ניט געהאַט קיין גרויס חשק צו זיין פּייער־לעשערס. אָבער יידן האָבן געזען, אַז כמעט ביי אַלע שריפות אין יידישע היזער קומען די פּייער־לעשערס „שפּעט". איין מאָל איז געווען אַ גרויסע שריפה אויף דער יידישער גאַס, וואו עס האָבן דעמאָלט אָפּגעבּרענט איבער 50 היזער, ווייל די פּייער־לעשערס זיינען ווידער געקומען „שפּעט". דעמאָלט זיינען שוין אַריין מערער יידישע יוגנטלעכע אין דער קאָמאַנדע פּייער־לעשערס. צוליב געשלעגן, וואָס זיינען אָפּט אויסגעבּראָכן צווישן די יידישע און קריסטלעכע פּייער־לעשערס, האָבן יידן געשאָפן אַן אייגענע פּייער־לעשער־קאָמאַנדע.

די יידן האָבן אָבער דער עיקר זיך אָפּגעגעבּן מיט יידן, מיט העלפן איינער דעם אַנדערן און טאָקע מיט זאָרגן פּאַר זיך גופא. אָבער אין די שבתים און יום־טובים פלעגן פּאַרגעסן ווערן די דאגות פּרנסה. דער גרעסטער יום־טוב, וועלכן יידן האָבן זיך משמח געווען, איז געווען פּורים — און זיכער איז דאָס געווען דער גרעסטער יום־טוב פּאַר די אָרעמע יידן אין שטעטל. דער גאַנצער שלח־מנות איז געווען איינגעשטעלט אַזוי, אַז דער עיקר זאָלן גענישן פון דעם די אָרעמע. באַזונדערס די רייכערע באַלעבאָטים האָבן געמוזט צו־גרייטן גרעסערע סומעס געלט פּאַר די שלח־מנותן. אין שידלאָוצע איז געווען אַ מנהג, אַז יידן — די פּאַרמעגלעכע קודם־כל — זאָלן שיקן שלח־מנות צום רב, צום רבין, צו די דיינים, צו די מלמדים. אַ צווייטער מנהג איז געווען, אַז די טירן פון די שטיבער האָבן פּורים אָוונט געמוזט בלייבן אָפן ביז שפּעט אין דער נאַכט, כדי די אַלע גייערס נאָך שלח־מנות זאָלן קענען באַווייזן צו קומען אין וואָס מער ערטער. ווי איז געווען איינעם, וואָס האָט פּורים אָוונט צו פרי פּאַרמאַכט די טיר פון זיין הויז. אויסער די אמתע אָרעמעלייט, זיינען אָרומגעגאַנגען אַ סך מיט מאַסקעס און געבעטן שלח־מנות פּאַר נויט־באַדערפ־טיקע. געגאַנגען זיינען ניט בלויז אייניצלנע, נאָר אָפט גאַנצע גרופּעס. איין גרופּע אַזאַ האָט מען געהרופן „קראַקאָווסקע וועסעלע" — אַנגעטאָן אין גויאישקע בגדים, מיט אַ גרויסן בוים אָנגעמאַנגען מיט גלעקלעך. זיי פלעגן זינגען, טאַנצן און געבן אַ קליינע פּאָרשטעלונג. יעקל וואַסער־טרעגער פלעגט גיין פּורים צוזאַמען מיט זיין גאַנצער פאַמיליע. ער האָט געטראָגן אַ מין ליאָלקע, אָנגעשטאָפט מיט שטרוי, מיט אַ רויט קלייד. זיי האָבן געקלאַפט אין פויקן און טאַנצן. אַנדערע האָבן געטראָגן אַן אתרוג און לולב און געשריען „בענטשט אתרוג און גיט געלט!"

יידן דאָ זיינען געווען גרויסע בעלי־צדקה, ניט דווקא פּורים. ניט ווייט

פון שידלאָווצע, אין דערפל רוינסק, אויפן וועג קיין ראָדעם, האָט געוואוינט אַ ייד מיטן נאָמען ישראל משה כ״ץ. ער איז געווען דער פאָטער פון הערש־מענדל כ״ץ, זייער אַ רייכע פאַמיליע. דאָרטן איז געווען אַ קרעטשמע. געווען אַ סך צימערן, אָלע פיין און ריין אויפגעהאָלטן. נאָר אין גרויס צימער איז געווען ספּעציעל פאַר אָרעמע דורכפאָרערס. די סוחרים און בעלי־עגלות פלעגן מוזן באַצאָלן, נאָטירלעך, פאַר אָלץ, אָבער די אָרעמערע מענטשן האָט מען אָלץ געגעבן אומזיסט און אפּט נאָך צוגעגעבן אַ שיינע נדבה.

דער זעלביקער ר׳ ישראל משה האָט זיך געפירט, אַז יעדן פאַר פּסח פלעגט ער קומען קיין שידלאָווצע מיט 10 אָדער 12 אָנגעלאָדענע וועגענער מיט קאָרטאָפל, בוריקעס, מערן און פּאָסטערנאַק (אָזעלכע ווייסע מערן, וואָס יידן פלעגן עסן פּסח) און שאר ירקות, כדי עס פונאַנדערצעטיילן פאַר די שטאָטישע אָרעמעלייט.

אין שידלאָווצע גופא איז געווען אַ ייד אַ קאָוואַל, אברהם יצחק כוסטעצקי. ער האָט געמאַכט אַ פיינע פרנסה פון זיין שמידערייַ. זיין הויז איז געווען ביים אַרייַנפאָר פון שטעטל. האָט ער ספּעציעל געהאַלטן אין צימער פריי, כדי דאָרטן זאָלן קענען נעכטיקן יידישע דורכפאָרערס. מיט דעם יידן איז פאָראַן נאָך אַ געשיכטע: ער איז געווען דער אייניציקער, וואָס האָט חול־המועד געלייגט תפילין. דערציילט מען, אַז ער איז אַוועק צום רבין און געזאָגט, אַז ער קען אָנווערן זיין גאַנצע פרנסה, אויב ער זאָל חול־המועד ניט אַרבעטן. האָט דער רב אים געזאָגט: גיי און אַרבעט, דערפאַר אָבער לייג תפילין חול־המועד. דאָ דאָרף מען צוגעבן, אַז די שידלאָווצער האָבן יענע צייט ניט געאַרבעט חול־המועד. דער אברהם־יצחק פלעגט פרייטיק צו נאַכט בלייבן דער לעצטער אין בית־מדרש, כדי ער זאָל קענען מיטנעמען מיט זיך אורחים אויף שבת די אָלע יעניקע, וואָס אָנדערע בעלי־בתים האָבן ניט געוומען.

* * *

מלמדים זיינען געווען אַ סך אין שטעטל. ווער קען זיי אָלעמען גע־דענקען?

איך האָב איין זמן געלערנט ביי משה כלעוויסקער, אַ ייד אַ רויטער און אַ שטרענגער, וואָס פלעגט זייער שלאָגן די קינדער. אַ מלמד אַ שלעגער איז אויך געווען יאָמע קאָזאַק. די קינדער פלעגן ציטערן פאַר זיי. אָנדערע מלמדים, וואָס איך געדענק, זיינען געווען: חיים שמעון, מאטעס דער מלמד, בערל מלאך, אשר מאָרגענשטערן, זעליקל מלמד, מנשה אָמורער, שמעון נאָניע, ישראל יצחק מלמד, רפאל מלמד, מענדל האָרציקער, אברהם מרדכי מלמד.

ווען מען רעדט וועגן חדרים, דאָרף מען דערמאָנען, אַז אין שידלאָווצע

איז אויך געווען אַן אַלגעמיינע שול, אַ „שקאַלע". די יידישע יינגלעך האָבן זייערע עלטערן ניט געשיקט אַהין. אָבער יידישע מיידלעך האָבן יאָ דאַרטן געלערנט. אָבער ניט אַלע מיידלעך האָט מען אַנגענומען, ווייל אין דער „שקאַלע" האָבן זיך געקענט לערנען נאָר אַזעלכע, וואָס זייערע עלטערן האָבן געהאַט אַן אייגן הויז, אַ האַנדלס־פאַטענט און געצאָלט שטייערן. געווען אָבער יידן, וואָס האָבן אַרויפגעשריבן אַרעמע מיידלעך אויף זייער חשבון און אַ דאַנק דעם האָבן יענע געקענט זיך לערנען אין דער אַלגעמיינער שול.

עס זיינען אויך געווען פּריוואַטע לערערס, וואָס האָבן אין די הייזער פון די קינדער געגעבן „שטונדן". אין די גרעסערע חדרים פלעגן אויך לערערס לערנען חשבון אַדער רוסיש אַ שעה אין טאָג. אייניער פון זיי איז משה לערער. איין זון זיינער, אברהמל כאַמענטאָווסקי, איז איצט אין בראַזיל. פּריוואַטע לערערס זיינען אויך געווען וועלוועלע לערער, יחיאל צוקער, דוד אַסטראָוויעצקי. געווען אויך עטלעכע פּריוואַטע לערעריגס.

וועג איך האָב געלערנט אין חדר איז אין מאָל געווָארן אַ מהומה אין שטעטל. מען האָט גערעדט, אַז די „שטרייקערס" — אַזוי האָט מען דאַן גערופן דעם אומלעגאַלן „בונד" — גרייטן זיך אויף אַ דעמאָנסטראַציע און אַז זיי וועלן אַרויסנעמען די קינדער פון די חדרים צו טראָגן די פאָנען. אייזיק כהן האָט פון דער בימה אין בית־מדרש געריידט קעגן מאַכן דעמאָנסטראַציעס און באַזונדערס קעגן באַנוצן זיך מיט די קינדער פון די חדרים. ער האָט אויס־גערופן אַ חרם אויף די, וואָס וועלן גיין מיט די „שטרייקערס". וועג אייזיק כהן איז שבת פרי געגאַנגען פון דער מקוה, האָט מען אים אָפּגעווארט און דער־שאָסן. דאָס האָט מען גערופן דער „טרויעריקער שבת". (זע משה האנדשערס זכרונות וועגן זעלביקן עפּיזאָד. — רעד').

* * *

נאָך תשעה באב, וועג דאָס גאַנצע שטעטל האָט אָפּגעקלאָגט אויפן חורבן בית־המקדש אין ירושלים, האָט אַנגעהויבן ווערן טרויעריקער אויפן האַרצן. דער פריילעכער זומער גייט שוין אַוועק און עס רוקט זיך אַן דער ווינטער. מען דאַרף צוגרייטן שטיוועלעך און וואַרעמע מלבושים פאַר זיך און פאַר די קינדער, האַלץ, קאַרטאָפל, בוריקעס, קרויט.

אין די מער באַלעבאַטישע שטיבער זיינען די פרויען פאַרנומען מיט מאַכן פאַרשיידענע איינגעמאַכטסן, יאַגדעס סאָק אויף אַ רפואה פאַר בויכווייטיק, מאַלינע סאָק אויף צו שוויצן, פּאָווידלע צו שמירן ס׳ברויט פאַר קינדער וכדומה.

אָבער דער אמתער טרויער אויפן שטעטל האָט זיך אַראָפּגעלאָזן, וועג ס׳איז געקומען דער חודש אלול. אפילו פרויען האָבן אָנגעהויבן צו גיין

דאָוונען אין שול אין דער פרי, און וועו מען האָט אָנגעהויבן זאָגן סליחות, פלעגן אַ סך פרויען ברענגען מיט זיך לאָמפּן, כדי זיי זאָלן קענען זען אין סידור אָדער אין „צאינה וראינה".

ערב ימים־נוראים פלעגן זיך אַראָפלאָזן קיין שידלאָווצע די יידן פון די אַרומיקע ישובים, בכדי צו האָבן אַ שול, וואו צו דאָוונען אין די פאַרכטיקע טעג. אין די גרעסערע ישובים אַרום האָט מען געדונגען אַ בעל־תפילה אויף די ימים־נוראים.

אין די ימים־נוראים זיינען טייל „שטיבלעך" געווען פאַרמאַכט, ווייל מען איז געגאַנגען דאָוונען אין שול אָדער בית־מדרש, וואו עס זיינען אויך געווען גוטע בעלי־תפילה: ר' שיע מרדכי באָטשאַן, ר' מאָטל שוחט, שמואל יאָסל שוחט, מרדכי קופערמאַן. באַזונדערס איז מען געלאָפן אין שול, וועו דער רבי ר' נתן דוד האָט דאָרטן געדאָוונט מוסף.

געבלאָזן שופר האָט יצחקל טייבעלעס, אַ קליין דאַר יידל, ניט געווען וואָס אָנצוקוקן. נאָר אַז ער האָט אַ געשריי געטאָן „מן המצר", האָט עס אָפּ־געהילכט איבער דער גאַנצער שול, און וועו ער האָט געבלאָזן שופר, האָט עס געקלונגען אין די אויערן. דער יד האָט ניט געקענט הויך רייכן, שוואַך און איינגעהויקערט — פאַרשטיי איך ניט פון וואַנען האָט זיך געגומען צו אים אַזאַ כוח!

נאָר וואָס עס האָט זיך אָפּגעטאָן ביי אונדז ערב יום־כיפור, האָב איך ניט קיין וועדטער צו באַשרייבן. אַלע זיינען געגאַנגען צום בית־הקברות אויף קבר־אבות. מען האָט געווייגט און געשריען און געבעטן ביי די טויטע, אַז זיי זאָלן העלפן אויסבעטן אַ גוט יאָר. פון ביידע זייטן אַרייגאַנג צום בית־עולם זיינען געשטאַנען שנאָרערס און בעטלערס און געבעטן געלט. דאָס זעלביקע האָבן געטאָן פאַרשיידענע שטעטלשע חברות.

נאָכן קומען פון קבר־אבות האָט מען געמאַכט אַ סעודה. ס'איז געווען אַ מנהג צו עסן קרעפלעך. נאָכן עסן זיינען יידן געלאָפן אין מקוה אַריין. נאָך דעם האָט מען ענומען גרויסע ליכט אין האַנט און געגאַנגען צו מנחה. איך האָב נאָך געזען, ווי יידן פלעגן זיך אַוועקלייגן אויף דער פאָדלאָגע פון בית־מדרש און אייגער איז אַרומגעגאַנגען מיט אַ גרויסן קאַנטשיק און זיי געגעבן מלקות, בכדי אָפּצוקומען פאַר זייערע זינד.

נו, און וועו דער חזן האָט געזאָגט „כל נדרי", איז געווען הימל עפן זיך. דאָס זאָגן איז פיל מאָל איבערגעריסן געוואָרן פון די געווייגען און געשרייען פון די וויבער. ניט אין מאָל איז עמעצער געפאַלן אין חלשות יום־כיפור און מען האָט געמוזט רופן אהרן רופא אָדער גאָר דעם דאָקטער.

די שול האָט געהאַט אַן אויסערגעווײנלעכע אַקוסטיק. אײן מאָל איז דער גרויסער סיראָטע עקסטרע געקומען דאַוונען אַ מעריב אין שידלאָוועצע. ער האָט געזאָגט, אַז ער האָט שוין געדאַוונט אין אַזוי פיל שולן, נאָר אַ שול מיט אַזאַ עכאָ האָט ער נאָך ניט געזען. בכלל האָט שידלאָוועצע תמיד געהאַט גוטע חזנים און אַליין אַרויסגעגעבן גוטע חזנים. דער לעצטער אונטער־חזן אין דער באָרימטער טלאָמאַצקע־שול אין וואַרשע, אברהם שערמאַן, איז אַ שידלאָוועצער. זײַן פאָטער, וואָס מען האָט געפרופן משה ציגלארזש, האָט געהאַט אַ ציגעלנע אויף דעם ראָדעמער וועג.

* * *

פונדעסטוועגן האָבן דאָך אָנגעהויבן בלאָזן נײַע ווינטן אין שטעטל. אַרום 1910־1911 האָט זיך געגרומען אַרגאַניזירן אַ סאָרט קולטור־פאַראײן. אָנגעהויבן האָט זיך עס פון מאָטל אייזענבערגס אַ קליין שטיבל, וואוהין עטלעכע שידלאָוועצער בחורים האָבן געגרומען ברענגען יידישע ביכער צום לייענען. שבת פלעגט מען דאָרטן לייענען ביכער בציבור. מען האָט אויך דאָרטן דורכגעפירט רעפעראַטן און דיסקוסיעס אויף פאַרשיידענע טעמעס.

פון דעם איז מיט דער צייט אַרויסגעוואַקסן אַ קליינע ביבליאָטעק. פאַר דעם האָט מען אָפגעדונגען אַ קליין צימערל ביי אַ קריסט אָנטקעגן קלויסטער, וויל קיין יידן האָבן ניט געוואָלט פאַרדינגען פאַר אָזאַ זאַך ווי אַ ביבליאָטעק, וואָס די פרומע לייט האָבן שטאַרק אָגיטירט קעגן דעם.

ס׳איז אויך שוועער אָנגעקומען צו לעגאַליזירן די ביבליאָטעק. מען האָט געדאַרפט האָבן אויף דעם עטלעכע אונטערשריפטן פון חשובע באַלעבאָטים — און מען האָט עס ניט געקענט קריגן. סוף־סוף האָבן זיך איינגעפונען דריי שידלאָוועצער, וואָס האָבן מסכים געווען צו געבן זייערע חתימות פאַר דעם: יחיאל דימאָנט, מאנעס קופערמאַן און לייבוש גאָלדבערג. אָזוי איז געשאַפן געוואָרן די ערשטע יידישע מאָדערנע קולטור־אינסטיטוציע אין שידלאָוועצ.

אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה — אונטער דער השפעה פון טויזנטער אָנגעקומענע און דורכגעפאָרענע מענטשן פון דער בריטער וועלט — האָט אַ טייל פון דער שטעטלשער יידישער יוגנט געמוזט ביסלעכווײַז בייטן איר שטייגער לעבן. עס האָבן אויפגעבליט די אַלטע פאַרטיען און נײַע פאַרטייען זיינען צוגעקומען.

די פועלי־ציון האָבן געדונגען אַ לאָקאַל ביי אברהם יעקב ראָנטשקי אין הויז. די ערשטע חברים זייערע זיינען געווען: אברהם פוקס, שלמה ביטער, הערשל וועסטער, רחל אייזענבערג, טשאַרני־עלקע וויינטרויב, פערל צוקער.

עס האָבן אָנגעהויבן קומען אָפּטער יידישע טעאַטער־גרופּעס, וואו עס האָט אויך געשפּילט דער שידלאָוועצער יחזקאל ליכטיקער. עס איז ניט געווען קיין זאָל, האָט מען תּחילת געשפּילט טעאַטער ביי פּינקערטן אין פּאַבריק.

פּינקערט גופּא איז געווען אַ מוזיקאַלישער מענטש. ער האָט געהאָלפן אָרגאַניזירן ביי אונדז דעם „הזמיר". ער האָט געדונגען פּאַר זיין געלט דעם ראָדעמער חזן דוראַמאַשקין, אַז ער זאָל קומען אין מאָל אַ וואָך איינשטודירן דעם כאָר פון „הזמיר", אין וועלכן עס זיינען געווען פּאַרטראָטן אַלע שיכטן. דער „הזמיר" פלעגט געבן קאָנצערטן און די געשאַפּענע דראַמאַטישע סעקציע פלעגט געבן פּאָרשטעלונגען.

אין אָט דער צייט איז אויך געגרינדעט געווארן אין שטעטל אַ יידישע שול פון 4 קלאַסן און אויך אַ „מזרחי"־שול מיט העברעאישע לערערס.

עס איז אויך געשאַפּן געווארן אַ קיבוץ־הכשרה אין שטעטל. די הויפּט־אַרבעט האָבן די חלוצים געקראָגן ביי די פּינקערטס.

נאָך דער באָלפור־דעקלאַראַציע האָבן אָנגעהויבן עולה זיין קיין א"י אַ ריי יוגנטלעכע. די ערשטע צווישן זיי זיינען געווען: משה פרידמאַן, יצחק קורלענדער, אברהם צוקער, הערשל וואַסערשטיין און אַנדערע. פון די מזרחי־סטישע ערשטע עולים געדענק איך ר' שמחה בונעם אָפּאַטאָווסקי און אביגדור אַנילעוויטש.

אין אָט דער צייט האָט זיך אָרגאַניזירט אויך אַ לינקע פּועלי־ציון־פּאַרטיי. צווישן אירע גרינדערס און ערשטע אַקטיוויסטן געדענק איך די נעמען פון הערשל גאָלדבערג, הערשל וועסטער, אברהם פוקס, פּערל צוקער, רחל אייזענבערג, פייגע צוקער, שרה־רבקה ווייניריך, אברהם אָביש זאָלצמאַן.

אין „מזרחי" זיינען דעמאָלט געווען טעטיק: שלמה אייזענבערג, ירחמיאל חיים בליזשינסקי, אהרן ליבערבוים, משהלע טייבעלעס, שמחה בונעם אָפּאַטאָווסקי, יאַנקל פרידמאַן, דניאל צוקער און מיין פאָטער ישראל.

אין גאַנצן אַן אומפאַרטייישע אָרגאַניזאַציע מיטן נאָמען „שומרי בית החיים" האָט זיך אויך געגרינדעט אין יענע יאָרן. אירע גרינדערס זיינען געווען טרעגערס, בעלי־עגלות, אַרבעטערס און סתם פאָלקסמענטשן. זיי האָבן געהאָט אַן אייגענעם לאָקאָל, דאָרטן אויפגעשטעלט בעטלעך פאַר אָרעמע מענטשן צו שלאָפן. זיי האָבן געמאַכט אַ פאַרקאַן פאַרן בית־עולם און אויפגעהיט די אָלטע מצבות. בעת וואָלן צום סיים און צו דער קהילה זיינען זיי געווען אַ קענטיקער כוח און זיינען בכלל געווען געזעלשאַפטלעך אַקטיוו.

ירמיה מייערפעלד (אַרגענטינע)

אַ שפּאַציר איבער שידלאָווצע

שידלאָווצע פון מיינע יאָרן איז געווען באַהערשט פון צוויי עקסטרעמען: חסידים פון איין זייט און ראַדיקאַלן פון דער אַנדערער זייט. די דאָזיקע צוויי לאַגערן האָבן געלייגט זייער שטעמפּל אויפן גאַנצן שטעטלשן לעבן אין דאָס שפּיגלט זיך אָפּ אין מיינע ווייטערדיקע זכרונות.

אין שטעטל איז געווען אַ נישקשהדיקע קליין־אינדוסטריע, כמעט אין גאַנצן אין יידישע הענט.

געווען אין שידלאָווצע עטלעכע פאַבריקלעך פון שיך. סיי די באַלע־באָטים, סיי די אַרבעטערס זיינען געווען יידן. די אויסאַרבעטונג פלעגט זיך פונאַנדערגיין איבער דעם גרויס־אימפעריאַלן רוסלאַנד און אפילו קיין עסטרייך. אין די צוויי קנעפּלעך־פאַבריקן זיינען געווען באַשעפטיקט עטלעכע הונדערט אַרבעטערס, ס׳רוב יידישע מיידלעך.

אין שידלאָווצע איז אויך געווען אַן אייזן־גיסעריי. דאָרטן האָבן שוין געאַרבעט די מערהייט קריסטן, וואָס האָבן געוואוינט אַרום דער שטאָט. דאָס וויכטיקסטע אָרט אין דער אינדוסטריע פון שטעטל האָבן פאַרנומען די גרויסע צאָל גאַרבאַרניעס פון יידישע באַלעבאָטים מיט יידישער אַרבעטערס. פון זיי האָבן געצויגן חיונה אַ סך יידן.

פון די גאָר פריע זכרונות מיינע געדענק איך דאָס פינפטע יאָר. קאָזאַקן האָבן דאַן געבושעוועט אין שטאָט. אונדזער שטוב איז פאַרמסרט געוואָרן, אַז ביי אונדז קומען פאָר געהיימע פאַרזאַמלונגען — ווי עס איז טאַקע געווען דער אמת. מיר אַלע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין קעלער. נאָר מיין פאָטער האָט מען צעשלאָגן. די קאָזאַקן האָבן דערווייל צוגענומען יעדע ווערטיקע זאַך, וואָס זיי האָבן געפונען.

כמעט אַלע הייזער זיינען געווען הילצערנע, זיינען זיי איין מאָל אַוועק מיטן רויך. אין אויפבויען צוריק דאָס שטעטל האָט געהאָט אַ שטיקל חלק מיין פאָטער, וועמען מען האָט גערופן יאָסעלע דער מויערער, ער האָט געהאָט אַ בוימייסטער־דיפלאָם פון ניקאָלייען.

דער פאָטער האָט געהאָט נאָך אַ באַשעפטיקונג: פאַרמיטלער אין סיכסוכים, ווי אויך עצה־געבער ביי „ספּראָווס" פון יידן מיט מלכות. ער פלעגט אויספּועלן אַ באָפרייאונג פאָר אַ באַלעבאָטיש זונדל פון מיליטער־דינסט.

נאָר ביי דעם אַלעם פלעגט גאַנץ אָפט אַריינפאַלן דער שטייער־מאַנער, פאַר־נעמען שטובזאַכן און אַוועקטראָגן עס אין מאַגיסטראַט פאַר נישט באַצאָלן אין צייט דעם שטייער.

אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט די דייטשישע מיליטער־מאַכט אין שטעטל רעקווירירט די גאַרבערייען, ביי אַ טוץ גאַרבאַר־ניעס יידישע. אָבער באַרייכערטע פאַבריקאַנטן האָבן געלאָזט אויפבויען נייע פאַבריקן און איבערבויען נייע שיינע הייזער. מיין פאָטער איז געווען אייגנער פון די בויערס. ער האָט אויפגעבויט נייע הייזער אין גאַנצע גאַסן.

* * *

איצט לאָמיר מאַכן אַ לענגערן שפּאַציר איבערן שטעטל.

עס האָט זיך אָנגעהויבן אויף ראָדעמער שאָסיי, וואָס האָט זיך געצויגן צווישן וואַרשע און קראָקע, צווישן שורות ריזיקע אַקאַציע־בייַמער. אין דער לינקער זייט אַ קוזשניע (שמידעריי), פון דער רעכטער זייט — לייזער קנעפל־מאַכערס פאַבריק, אין וועלכער עס האָבן געאַרבעט ביי אַ דריי הונדערט יידישע מיידלעך. אינעם זאָל פון אָט דער פאַבריק האָבן טייל מאָל געשפּילט טעאַטער יידישע באַקאַנטע אַרטיסטן פון דער „פרעמד". כאַצקל אוגערעוויטש איז דאָרט געווען אויפזעער. אברהם בליכער, טוער פון „בונד", איז געווען דאָרטן דער מעכאַניקער. ניט אַין מאָל איז אויסגעקומען אַראָפּצונעמען פון דער אַרבעט אין פאַבריק שטרייק־ברעכערס. מען האָט זיך דאַן גאַנץ שיין געממיתט און צעבלוטיקט.

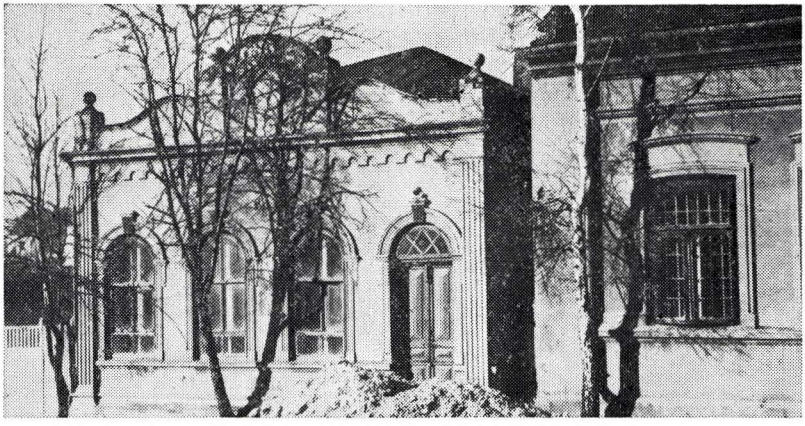
דער וועג ציט זיך ווייטער אין שטאָט, אַזוי האַלב־רונדיק מיטן שאָסיי ביזן ערשטן מאַרקפּלאַץ פון חזירים. געווען נאָך צוויי אָדער דריי מערקפּלעצער.

פון אַין זייט — הויכע שטיינבערג (פעלדזן), פאַרצאַמט מיט אַ מויער, די באַוואוסטע „סקאַלעס". די שטיינער פלעגט מען ניצן צום שלייפן, ווי אויך פאַר מילשטיינער אָדער מצבות. שבתי סקאַלניק פלעגט זיין דער צושטעלער פון די שטיינער און זיי צעשיקן איבער דעם גרויסן צאַרישן רוסלאַנד. געאַרבעט דערביי האָבן קריסטן.

אַזוי פאַרנדיק מיט דעם הויפטוועג טיפער אין שטאָט אַריין, איין גאַס רעכטס, קומט מען צו דער שול. זי איז געווען אַ פראַכט פון אינעווייניק, כאָטש פון דרויסן גראָד נישט אָנזעעוודיק. דער בויסטיל — ביזאַנטישער. די פענצ־טערס — גראָדע גאָטישע, מיט רויטע שייבלעך פון די זייטן, פאַרענדיקט רונד געווילבט אין דער הייך. איבער דעם באַלעמער — אַ הויכגעווילבטער קופּאָל,

מיט אַראָפהענגענדיקע בליצלאָמפן אויף לאַנגע קייטן. פון אונטן קוקנדיק האָט עס אויסגעזען ווי אַ ריזיקע קרוין איבער דעם בעל־קורא. וועז די זון האָט אַריינגעשיינט דורך די שויבן, האָט עס געכישופט מיין קינדערשע פאַנטאַזיע, ווי מלאכים וואָלטן אַריינשוועבן דורך די פענצטערס און מיטגעזונגען די תפילות פון חזן.

ביים אַריינגאַנג פון שול, צו דער לינקער האַנט, איז געווען דער פאָליש פאַר די געווייגלעכע באַלעבאַטים, וואָס האָבן ליב אָפצוכאַפן דאָס דאָווענען און אַהיימלויפן איבערבייסן. אין דרויסן — אַ רחבותדיקער שולהויף. צווישן די שורות ביימער, רעכטס, איז געווען דער בית־מדרש, וואָס האָט פאַרמאָגט זייער אַ שיין־געשניצטן אָרון־קודש.

די שול ביי נאַטע אייזענבערג

מיר קומען צוריק אַרויס אויפן הויפטוועג פון שאָסיי, נאָענטער צו דער שטאָט. דאָ זענען שוין אויסגעשטעלט געדיכט־באַזעצטע הייזער מיט געווער, שענקען, בעקעריין.

דערנאָך קומט דער צווייטער מאַרק מיט „באָדנס", געבויט רונדיק, מיט טורעמלעך פון אויבן, צווישן אַריינגענג מיט קאָלומנעס גריכישער סטיל, מיט געווער רונד אַרום און פון אינעווייניק — ווי אַ האַלע.

וויייטער ציט זיך די הויפטגאַס, פול מיט אייזן־געווער, גאַלאַנטעריי און שערערס. און באַלד קומט מען צו אַ טויער פון דעם בכבודיקן בעל־הבית מרדכי קופערמאַן. דער הויף ציט זיך לאַנג, אַרויס ביז אויף יענער זייט מאַרקפלאַץ (דער דריטער). אין הויף געפינט זיך דער פאַראיין פון „בונד", וואָס

האָט געשפּילט אָזאָ געוואַלדיקע ראָלע אין דער דערציערישער און אַרגאַניזאַטאָרישער אַרבעט פון די יידישע אַרבעטערס אין שידלאָווצע.

* * *

מאַכן מיר ווייטער די עקסקורסיע איבערן שטעטל. פון דער רעכטער זייט, הינטער די באָדנס, איז געווען דער בונדישער שפּייז־קאָאָפּעראַטיוו. ווייטער ציט זיך אַ גאַסל, וואָס האָט געפירט צו דער מקווה, וואו יידן האָבן זיך פרייטיק מחיה געווען מיט לאָזער דעם בעדערס ווייכע בעזעמלעך און מיט דער פּאַרע פון די אָנגעגליטע קיזלשטיינער.

נאָך ווייטער אַרויף געפינט מען אַ פּאַרק, וואָס נעמט אַרום דעם סטאַוו מיט דעם שלאָס. אינעווייניק איז געווען אַ ביר־ברויערייַ אין אייזקעלטער.

מיר איז אויסגעקומען נישט איין מאָל צו קריכן אויף די ביידעמער פון אַלטן שלאָס צו זוכן דעקאָראַציעס פאַר אַ טעאַטער־פאָרשטעלונג, וואָס דער „בונד" האָט געהאַט באַקומען אַ דערלויבעניש אויפצופירן אין דעם דאָרטיקן טעאַטער־זאַל, נאָר די אַקוסטיק האָט שוין נישט געטויגט צוליב די אָפענע וועגנט פון דער אַלטער חורבה. מיט דער הילף פון ראובן צוקער, דעם קונסט־מאָלער, פלעגן מיר נאָך אַרויסשלעפּן אַ ביסל דעקאָראַציעס פון צווישן דעם שפּינוועבס אַרויס.

מען האָט געזאָגט, אַז אין דעם שלאָס איז דאָ אַ געהיימער טונעל, וואָס האָט אַן אַרויסגאַנג ערגעץ הינטערן שעכטהויז, אין צווייטן עק שטאָט. ביי אונדז אויפן הויף, אין דער הינטערגאַס, איז געווען אַ טיפער האָלב־פאַרשאָטענער ברונעם און דאָרט זאָל האָבן געווען דער צווייטער אַרויסגאַנג. נאָר וויפל איך

דער מאַגיסטראַט

וויס, פלעגט מען דאָרט ברענען דעם חמץ פאַר פּסח און שטעטלשע גנבים האָבן געהאַט אַ גוטע באַהעלטעניש פאַר זייערע געגנבעטע זאַכן.

דער שפּיץ דאַך פונעם שלאָס איז געווען הויך ווי דער קלויסטער. נאָר דער מאָגיסטראַט האָט אַרויסגעסטאָרטשעט העכער פון אַלע מיט זיין טורעם. דער הויכער טורעם איז געווארן אונטערגעמינעווען פון די דייטשן, ווען זיי האָבן געמוזט אָפּטרעטן.

הינטער דעם מאָגיסטראַט געפינט זיך די „שקאָלע", וואו מען האָט געלערנט „רוסקו פּאָ רוסקו" און ניט געקענט רוסיפיצירן די פּוילישע באַפעל־קערונג.

ביים קלויסטער געפינט זיך אַ קליינער פּאַרק. דאָרט פלעגט שפּאַצירן די אַריסטאָקראַטיע. אַנטקעגן איז געווען די אַפּטייק. שפּעטער, אין די צוואַנציקער יאָרן, האָט זיך געעפנט אַ צווייטע אַפּטייק.

דער הויפּטוועג, וואָס הייסט די הויפּטגאַס, ציט זיך האַלב רונדיק, דאָ שוין מיט עלעגאַנטע געשעפטן, ביז אַרויס צו פּינקערטס פאַבריק. די צוויי שוואַגערס פּינקערט, פאַבריקאַנטן פון דער אייזן־גיסעריי, פלעגן אויסאַרבעטן טעפּ, פּרעסאייזנס, בוקסן צו רעדער פון וועגענער, געשטעלן צו נייַמאַשינען אאַז"וו. מיינע צוויי פעטערס האָבן דאָרט געאַרבעט ווי מאָדעליסטן.

דער נידעריקער פּינקערט איז געווען אַ געוויסע צייט כאַר־דיריגענט ביים „בונד". ווי אומגלייבלעך דאָס זאָל נישט קלינגען, איז עס אַ פאַקט. איך געדענק נאָך געוויסע לידער, אויף יידיש, וואָס מען האָט דעמאָלט געזונגען, ווי: „זייט ווילקאָמען, שוועסטער און ברידער", „אויף וועלכע ווינטן איז צע־שאָטן אייער אַש, איר הייליקע קדושים?" מיין שוועגערין, רבקהלע גאָלדבערג, איז געווען זיין ליבלינג ווי אַ סאָפראַנאָ.

אין דער גיסעריי האָט אין 1907 געאַרבעט אַן אויפזעער, קאָפּל עפּשטיין. האָבן אים די קריסטלעכע אַרבעטערס מיט אַ טאָטשקע אַרויסגעפירט ווי אַ פּראָטעסט קעגן עפּעס.

דער אויפזעער האָט געהאַט אַ זון, ישראל קאָפּעלס האָט מען אים גערופן. האָט זיך אין אים פאַרליבט אַ שיקסע. איז ער אַוועק אין דאָרף צו איר זיך שמדן און חתונה האָבן מיט איר. געדענק איך, ווי מיין טאַטע מיט נאָך באַלעבאָטים האָבן אים געברענגט געבונדן אויף אַ וואָגן אום שבת אין אונדזער שטוב און ער איז ביי אונדז געבליבן אַ געוויסע צייט, ביז ער איז געווארן אַ לייט. דערנאָך איז ער אַוועק קיין אַרגענטינע און חתונה געהאַט מיט אַ יידישער טאָכטער. אין אַרגענטינע פלעגט ער זינגען אַריעס פון אָפּערעס.

נאָך דער פאַבריק, אויפן וועג קיין קעלץ, איז געווען נאָך אַ פאַבריק, אַ גלאָזפאַבריק.

* * *

אין צייט פון ערשטן וועלטקריג פלעגט זיך אָפט בייטן דער אופן פון האַנדל אין שטעטל. באַלד אין אָנהייב קריג זענען אַלע אין שטעטל געווארן ציגאַרעטן־פאַרקויפערס. די דורכמאַרשירנדיקע סאָלדאַטן פלעגן געבן אַ שווארץ ברייטל פאַר אַ ביסל היימיש־געמאַכטע פּאָפּיראָסן. מיט אַ יאָר שפּעטער האָט מען שוין געקענט ברענגען פון עסטרייך ברענפן, האָט יעדע שטוב געהאַט צו פאַרקויפן אַ שנאַפּס, וואָס די פויערים פון דאָרף זענען געווען להוט אויף דעם. נאָך שפּעטער האָט די דייטשע מאַכט רעקוויזירט די גאַרבאַרניעס — האָט כמעט יעדע שטוב געהאַט צו פאַרקויפן גימזענע פעלעכלעך.

מיין ברודער מענדל האָט אויסגעארבעט גיפּס־געגאָסענע שבתדיקע לייכטערס, באַגילדעטע אָדער באַזילבערטע, ווייל דער דייטש האָט צוגענומען אַלע מעשענע לייכטערס.

ניט געקוקט אויפן גאַנצן האַנדל, האָט דאָס שטעטל געהונגערט. נאָך גוט, וואָס אַמעריקע האָט אָנגעהויבן אַרייגשיקן שפּייז. עס האָבן זיך געגרינדעט קאָמיטעטן ביי די פאַרטייען צו פאַרטיילן אויף אַן אָרנטלעכן אופן די פעקלעך.

ברוך מאיאווקא (בראָזיל)

בילדער פון אַ מאָל

די באַפעלקערונג אין שידלאָווצע איז אין איר מערהייט אַ יידישע. די יידן האָבן זיך פאַרנומען מיט האַנטווערקעריי און קליינהאַנדל. עס זיינען אויך געווען גאַרבערייען, צוויי קנעפּפּאַבריקן, וואו עס האָבן מערסטנס געאַרבעט פרויען.

די וואוינונגען זיינען באַשטאַנען ס׳רוב פון צוויי־דריי צימערן. אין יעדער דירה האָט געקענט זיין אַ פאַמיליע פון 5-6 נפשות און אין אַ שטוב פון אַ האַנטווערקער האָט זיך נאָך געפונען אַ וואַרשטאַט. איז איינער געווען

אַ שניידער, האָט ער געאַרבעט זיין שניידעריי ביי זיך אין שטוב. אַזוי אויך אַ שוסטער. אַ בעקער האָט געוואוינט מיט זיין פאַמיליע אין דער בעקעריי און אַ מלמד, וועלכער האָט געלערנט מיט 20־30 קינדער, האָט אויך געלערנט מיט די קינדער ביי זיך אין שטוב.

* * *

די יום־טובים האָבן געשפילט אַ גרויסע ראָלע אין שטעטל און שטאַרק באַווירקט דעם לעבן־שטייגער פון די יידן.

חנוכה־צייט פלעגן זיך אָנהייבן אַרגאַניזירן פאַרשיידענע גרופּעס פּורים־שפּילערס, וואָס פלעגן צוגרייטן ספּעקטאַקלען אויף פּורים. פּורים האָבן פריינד זיך געשענקט מתנות. עס זענען געווען פיל יידן, וועלכע האָבן געגעבן און אַזעלכע, וואָס האָבן געגנומען. חשובע לייט זיינען געגאַנגען און געבעטן געלט פאַר אָרעמע. וואו מען האָט נאָר געבעטן, האָט מען געגעבן. ווער עס האָט נישט געהאַט קיין געלט צו שענקען, האָט געגעבן אַ שטיקל צוקער, אַ פּאָר מייצקעס חלה וכדומה.

באלד נאָך פּורים האָט זיך אָנגעהויבן דער סעזאָן פון באַקן מצות. ביים מצות־באַקן זיינען געווען באַשעפטיקט פיל מענטשן — קנעטערינס, גיסערס, וועלגערקעס, רעדלערס, טרעגערס, שיבערס און אַנדערע.

* * *

אויפן שידלאָוצער בית־עולם רוען די ביינער פון אייניקע גרויסע רביים. צו זייערע יאָרצייטן פלעגן קומען פיל יידן פון גאַנץ פוילן. די רעסטאָראַנען פלעגן ווערן פול מיט געסט. ערב די יאָרצייטן פלעגן אָנקומען אַ סך אָרעמע לייט, פאַרשידענע קאַליקעס, בעטלערס. זיי פלעגן גיין איבער דער שטאָט, קלאָפן אין די טירן און בעטן נדבות. אין טאָג פון די יאָרצייטן פלעגן אַלע אָרעמע לייט זיך שטעלן ביים אַריינגאַנג פון בית־עולם מיט אויסגעשטרעקטע הענט.

אין טאָג פון די רבישע יאָרצייטן פלעגן אַ טייל מלמדים אַוועקשטעלן טישלעך ביים אַריינגאַנג פון בית־עולם און שרייבן „קוויטלעך". די יידן פלעגן די „קוויטלעך" אַוועקלייגן אויף די קברים פון די רביים און געהאָפט צו קריגן פון דעם אַ גיכע ישועה.

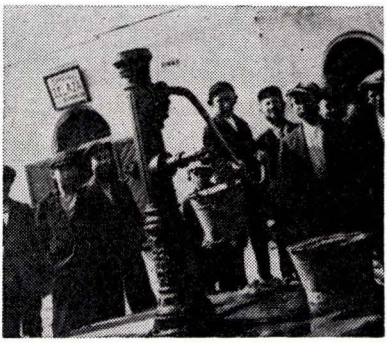
* * *

בעתן ערשטן וועלטקריג האָבן די דייטשישע און עסטרייכישע אַרמייען

אָקופירט פוילן. אונדזער שטעטל איז געבליבן אונטער דער אָקופאַציע פון די עסטרייכער. עס האָט באַלד אָנגעהויבען אויספעלען שפּייז. עס איז אויס־געבראָכן אַ טיפוס־עפּידעמיע אין שטעטל, האָט די שטאָטישע מאַכט איינ־געאָרדנט אַ שפּיטאָל און געגומען אַלע טיפוס־קראַנקע אַהין.

ראָדעמער גאַס

דער פּלומפּ אין מאַרק

אין אָט דער צייט האָט די חברה קדישא באַשלאָסן צו מאַכן א „שוואַרצע חתונה" אויפן בית־עולם, וואָס זאָל זיין אַ סגולה אָפּצושטעלן די מגיפה. מען האָט אָפּגעזוכט אַן עלטער אָרעם מיידל מיט אַן אָרעם יינגל, זיי פאַר־שדכנט און באַשטימט דעם טאָג פון דער חתונה. צו דער חתונה איז געווען פאַרבעטן דאָס גאַנצע שטעטל. מוזיקאַנטן האָבן געשפּילט. יידן האָבן גע־טאַנצט. פאַרשטעלטע זיינען געריטן אויף פערד און געבלאָזן אין טרומייטן. אַלע האָבן געטרונקען און זיך געוואונטשן „לחיים". „קהלס איידעם" האָט געקראָגן אַ פּאָסטן אין מרחץ צו היטן די בגדים פון די באָדערס.

* * *

אין שידלאָוצע איז צו יענער צייט קיין אָרגאַניזירטע מאָדערנע יידישע געזעלשאַפט נישט געווען. עס זיינען נאָר געווען סעקטעס פון פאַרשיידענע חסידים. די אַלע חסידים האָבן געהאַט זייערע שטיבלעך צום דאַוונען און האַנטווערקערס האָבן געהאַט זייערע שטיבלעך צום דאַוונען. מיט דער צייט איז אָבער אויסגעוואַקסן אַן אָרגאַניזירטע גרופּע ציוניסטן אין שידלאָוצע, וואָס האָבן די ערשטע געשאַפן א ביבליאָטעק אין שטעטל. די ביבליאָטעק האָט צוגעצויגן אַ סך יונגע לייענערס.

* * *

אין ערשטן וועלטקריג איז אין פוילן געווען זייער שלעכט. עס איז נישט געווען קיין אַרבעט, איבער הויפט אין די גרויסע שטעט. דעריבער זיינען אַלע יידישע יוגנטלעכע, וואָס האָבן געאַרבעט אין די גרויסע שטעט, צוריקגעקומען צו זייערע עלטערן. דאָס קליינע שטעטל איז געווען נענטער צו די דערפער און עס איז געווען לייכטער צו באַקומען עסנוואַרג.

די דאָזיקע יוגנטלעכע, נישט האָבנדיק וואו צו פאַרברענגען, האָבן זיך אַרגאַניזירט, איינגעשאָפן אַ ספר־תורה, געדונגען א שטוב ביי הערשל מלמד און זיך געמאַכט אַ „חברה יינגלעך". יעדן שבת האָבן זיי געדאַוונט אין זייער מנין, געלערנט אַ שטיקל פּרק, אַ פּרשה חומש וכדומה.

* * *

אין יאָר 1917, וועַן דער רוסישער צאַריזם איז שוין געווען צעקלאַפּט, וועַן אַלגעמיינע פּאַרטייען האָבן אָנגעהויבן ווערן אַקטיוו אין שידלאָווצע, האָבן אויך די ציוניסטישע פּאַרטייען אין שטעטל זיך אַרגאַניזירט. זיי האָבן מאַניפעסטירט איבער די גאַסן מיט דער יידישער פּאָן און אויפ־געבראָכן דאָס גאַנצע שטעטל.

די יידישע קעמפערס פון 1905 האָבן אויך אין שידלאָווצע אַרגאַניזירט די יידישע סאָציאַל־דעמאָקראַטישע אַרבעטער־פּאַרטיי „בונד". די ערשטע גרינדערס פון דער פּאַרטיי אין שידלאָווצע זיינען געווען: משה טענענבוים, די ברידער בעריש, יאָנקל טענענבוים, שבתי לאָקס, אברהם בליכער און נאָך אַנדערע. זיי האָבן געדונגען אַ גרויסן לאָקאל און אויפגעשטעלט אַ ביב־ליאָטעק, וואו יעדער אייגער האָט געקענט ווערן אַ מיטגליד. דער „בונד" איז געווען באַדינט פון דער צענטראַלע מיט אַ טעגלעכער צייטונג. די צענטראַלע פון וואַרשע פלעגט אויך צושיקן רעפערענטן. ווי איך געדענק, האָט וולאַדימיר מעדעם רעפעריט אין שידלאָווצע און הערשל הימעלפּאַרב איז געווען אַ שטענדיקער גאַסט ביי אונדז.

דער שידלאָווצער „בונד" האָט אַרגאַניזירט דעם פּראָפּעסיאָנעלן פּאראיין פון אַלע לעדער־אַרבעטערס — גאַרבערס, שוסטערס, קאָמאַשן־שטעפּערס אד"גל. דער פּאראיין האָט אויסגעקעמפט בעסערע אַרבעטס־באַדינגונגען און העכערע לוינען און אויך דערהויבן דעם אַרבעטערס פּרעסטיזש. דער „בונד" האָט איינגעאָרדנט קורסן פאַר עלטערע און פאַר יוגנטלעכע. ער האָט אויך אַרגאַניזירט אַ כאָר, אונטער דער אָנפירונג פון אברהם בליכער, מיט דער הילף פון פּינקערטן, וועלכער פלעגט קומען אין פּאראיין צו די רעפּע־טיציעס פון די כאָריסטן.

דער „בונד" האָט אויך אָרגאניזירט א דראַמאַטישן קרייז, וואָס האָט אויפגעפירט פאַרשיידענע ספּעקטאַקלען מיט גרויס הצלחה.

דער „בונד" האָט אויך אופּגעשטעלט א שפּייז־קאָאָפּעראַטיוו מיט א גרויסער מיטגלידערשאפט און קונדשאַפט. אין דער צייט פון קריג האָט יעדער געקויפט אין קאָאָפּעראַטיוו, ווייל דאָרטן האָט מען פאַרקויפט ביליקער. וועגן דער קריג האָט זיך געענדיקט און עס איז געוואָרן נאָרמאַל, האָבן די קליינע געשעפטן אָנגעהויבן אַ שטארקע קאָנקורענץ און דער קאָאָפּעראַטיוו האָט זיך געמוזט פאַרמאַכן.

וועגן דער דייטשישער אָקופּאַנט האָט אין 1918 פאַרלאָזן פוילן, האָט אין אַ ריי ערטער זיך געשאַפן אַ באַוואָפנטע אַרבעטער־מיליץ, אויך ביי אונדז אין שידלאָווצע. בעת דער ערשטער מיי־מאניפעסטאַציע פון לעדער־פאראיין, אונטער דער אָנפירונג פון „בונד", זענען אין די ערשטע רייען געגאַנגען די מיטגלידער פון דער אַרבעטער־מילץ מיט זייערע ביקסן אויף די אַקסלען. זיי האָבן דורכגעמאַרשירט די גאַנצע שטאָט, צוגעקומען צום מאַגיסטראַט און געהאַלטן רעדעס וועגן דעם באטייט פון ערשטן מיי.

* * *

אין אומאָפּהענגיקן פוילן האָט דער אַנטיסעמיטיזם געפונען ווערן אַלץ שטאַרקער. פּאָליאַקן האָבן אָנגעהויבן שלאָגן יידן, שניידן בערד, וואַרפן יידן פון לויפּנדיקע באַנען און אפילו מאַכן פּאָגראָמען.

איין מאָל האָט זיך געהערט אַ קלאַנג ביי אונדז אין שטעטל, אַז די פּויערים, וואָס קומען מיטוואָך אויפן יאַריד, גרייטן זיך צו מאַכן אַ פּאָגראָם אויף שידלאָווצער יידן. האָבן די פירערס פון „בונד" צוזאַמענגערופן אַלע יונגע יידן פון שטאָט און אָרגאַניזירט אַ זעלבשוץ. וועגן עס איז געקומען דער טאָג פון יאַריד, זענען אַלע יידישע יונגע מענער ארויס אין די גאַסן, איינגעטיילט אין גרופּעס צו צוויי־דריי. ווי נאָר זיי האָבן עפּעס באַמערקט א דיסקוסיע פון אַ גוי מיט אַ יידן, זיינען זיי באַלד אָנגעקומען און דער ענין איז געוואָרן דערליידיקט. אַזוי אַרום איז דעמאָלט אויסגעמיטן געוואָרן אַ פּאָגראָם.

דער „בונד" איז געווען אַ גרויסע אָנגעזעענע אָרגאניזאַציע ביי אונדז אין שטעטל — ביז עס האָבן זיך אָנגעהויבן די דיסקוסיעס וועגן דריטן איי־טערנאַציאָנאַל. צו יענער צייט האָבן די מיטגלידער פון „בונד" זיך געטיילט אויף: רעכטע, לינקע און צענטריסטן. צוליב דער שטעלונג צום דריטן אינטערנאַציאָנאַל האָט זיך דער „בונד" געשפּאָלטן. דער גרעסטער טייל

יוגנטלעכע זענען אַריין אין דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי, וואָס איז אָנגעפירט געוואָרן פון ראובן צוקער. שפּעטער איז אויך דער גאַנצער פּאַראיין פון די לעדער־אַרבעטערס איבערגענומען געוואָרן פון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי.

* * *

די לעדער־אינדוסטריע האָט זיך ביי אונדז שטאַרק אַנטוויקלט. מענטשן, וואָס האָבן אָרגאַניזירט דעם פּראָפּעסיאָנעלן פּאַראיין פון די לעדער־אַרבעטערס, זענען מיט דער צייט אַליין געוואָרן אייגנטימערס פון לעדער־פּאַבריקן. דאָס האָט געברענגט צו דעם, אַז די זעלביקע מענטשן האָבן אָרגאַניזירט דעם „מייסטער־פּאַראיין", כדי זיי זאָלן האָבן אַן אינסטאַנץ, וואָס זאָל זיין אין קאָנטאַקט מיט דעם אַרבעטער־פּאַראיין ביים לייזן אַרבעטס־קאָנפליקטן.

חיים דניאל צוקער (ישראל)

חזנים אין שטעטל

אין שידלאָוצע זיינען תמיד געווען חזנים, אייגענע אָדער אַריינגעפּאָרענע, וואָס זייערע נגינות האָבן צוגעגעבן יום־טובדיקייט אין שטעטל.

געווען אַן אַלטער חזן, ר׳ אברהם יצחק, דאָכט זיך, שמואל שמשעס שווער, אָבער דאָס איז ניט פּאָר מיינע צייטן.

דער ערשטער חזן, וואָס איך געדענק, איז געווען אַ יונגערמאַן פון קרישניק. ער איז געקומען קיין שידלאָוצע מיט אַ ברודער, וואָס האָט געהאַט אַ פיינע טענאָרשטים. זיין נאָמען איז געווען ר׳ אברהם יצחק שערמאַן. דאָס איז געווען אַרום 1909. זיין ברודער דער טענאָר, פּנחס שערמאַן, איז געווען אַזאַ גרויסער עמוד־קינסטלער, אַז ער איז שפּעטער געוואָרן אַ געהילף ביים וועלט־באָרימטן גרשון סיראָטע אין וואַרשע. ער איז געווען זייער אַ שיינער בחור. אין אים האָט זיך פּאַרליבט די טאָכטער פון שידלאָוצער בעל־הבית משה סקאָלניק. מיין שוואָגער חיים בורשטינסקי איז געווען אַ משורר ביים פּנחסן.

דער קרישניקער ר׳ אברהם יצחק האָט איבערגעלאָזן נאָך זיך אַ ריי

חזנישע ניגונים, וואָס מען האָט לאַנג געזונגען אין שטעטל, ווי „עזרת אבותינו" אָדער „צור ישראל". אפילו קריסטן האָבן אויך נאָכגעזונגען:

אוי־וויי, אוי־וויי,
קומה, קומה בעזרת ישראל,
אוי־וויי, אוי־וויי . . .".

אין 1912 האָט מען אים „אויסגעכאָפּט", ווי מען האָט איבערגעגעבן, מיט אַ גרעסערן געהאַלט.

דאָס זענען געווען שול־חזנים. עס זיינען אויך געווען בית־מדרש חזנים, ווי הערשל מאַגלניצער. וועָן ער האָט געדאַוונט, האָט דער גאַנצער בית־מדרש מיטגעזונגען. דאָס זעלביקע קען מען זאָגן וועגן ר' מענדעלען און דוד פינקל. שבת און יום־טוב פלעגט דער בית־מדרש זיין פול געפאָקט מיט מתפללים. מען האָט זיך געדאַרפט דורכשטופן צום אייגענעם „שטאָט". די, וועלכע האָבן זיך אַ ביסל פאַרשפּעטיקט, האָבן געדאַוונט אין קליינעם בית־מדרשל, וואו עס האָבן געחזנט דער שווארצער יחיאל אָדער אברהם שמעון ווייסברויט. דאָס קליינע בית־מדרשל האָב איך אַזוי ליב געהאַט, ווייל מיין פאָטער יחזקאל ז"ל האָט דאָרט געהאַט זיינע סאַמאָווארן און דאָרטן פאַרקויפט טיי און אויך „באַווארקע", ד"ה וואַסער מיט מילך. איך האָב מיין פאָטער נישט געקענט, ווייל איך בין אַלט געווען דריי יאָר, וועָן מיין פאָטער איז נפטר געווארן.

דאָס קליינע בית־מדרשל האָט געדינט פאַר אַ סך זאָכן. מען האָט דאָרט געזיפּט מעל פאַר מעות חטים. דאָרטן זיינען פאַרגעקומען וואָלן פאַר דאָזאַרעס. יידישע פריזיווניקעס האָבן אויך געניצט דאָס קליינע בית־מדרשל.

אין בית־מדרש איז געווען אַן אַלטער ארון־קודש. דער גבאי ר' שלמה גאָלדקאָרן האָט זיך אַריינגענומען אין קאָפּ, אַז ער מוז מאַכן אַ נייעם ארון־קודש. ער האָט זיך דורכגערעדט מיט בעלי־בתים. ר' משה שמעדרע האָט געגעבן דעמבענע האָלץ אויף דעם. מיין שוואָגער חיים ז"ל האָט זיך אונטערגענומען צו מאַכן דעם ארון־קודש צוזאַמען מיטן שידלאָוצער שניצער לייבוש טשעכאַצקי. זיי זיינען ביידע געפאָרן קיין ראָדעם אַראָפּצונעמען אַ מוסטער פון דאָרטיקן ארון־קודש. די טאָקעריי־אַרבעט האָט געמאַכט ר' מאָטל טאָקאָזש.

וועָן דאָס איז פאַרטיק געווארן, האָבן מיר געמאַכט אַ שיינעם קבלת ארון הקודש החדש, באַגלייט מיט מוזיק. דער בית־מדרש איז געווען געפאָקט. מיין שוואָגער מיט די מוזיקאַנטן האָבן געזונגען און געשפּילט ניגונים פון ר' יעקב פליגל, וואָס איז געווארן חזן נאָך אברהם יצחק שערמאַן.

ר׳ יעקב פליגל האָט מיט זיך מיטגעבראַכט משוררים, ווי דער שוואַרצער אברהם, שמואל לויוויטשער און אַנדערע. געקומען איז ער ערגעץ פון ליטע מיט זיין גאַנצער משפּחה. זיין טאָכטער שרה האָט חתונה געהאַט מיט יצחק חנא אייזענבערג. ר׳ יעקב פליגל האָט קאָמפּאָנירט אַ רייַ ניגונים. גאַנצע נעכט פלעגט ער זיצן און אַרבעטן אויף זיי.

נאָכן צעפאַרן זיך פון זיינע משוררים האָט יעקב פליגל געשאָפן אַ נייעם כאָר, וואו עס האָבן געזונגען מיין שוואָגער חיים, דער שוואַרצער אפרים, פּיניע מאַרגנשטערן און אַנדערע.

צו „כל נדרי" זענען געווען די שולן געפּאַקט. דער גאַנצער מאַגיסטראַט פלעגט קומען הערן דעם חזן, וואָס האָט אויף זיי געמאַכט אַ גרויסן אייַנדרוק.

נאָך ר׳ יעקב פליגל איז געקומען פון פּויזן דער חזן ר׳ אברהמטשל געבערמאַן, וועלכער האָט זייער אויסגענומען בייַ „עמך". ער האָט געהאַט זייער אַ שיינע און קלינגענדיקע שטים און אויך געווען שוחט. עס זיינען געווען זייער גרויסע מחלוקתן אַרום אים.

מיט דעם חזן ר׳ אברהמטשל האָט זיך געענדיקט שידלאָוצער חזנות.

פּערל גאָלדבערג־לערער (בוענאָס־אייַרעס)

אַ רעוואָלוציאָנער שטעטל

איך געדענק אונדזער שידלאָוצע פון מיין פריסטער קינדהייט ווי אַ רעוואָלוציאָנער שטעטל. די מערהייט פון דער יידישער באָפעלקערונג זענען געווען אַרבעטערס. בייַ קנעפּל־מאַכעריי האָבן געאַרבעט ממש קינדער.

נאָך דער רוסיש־יאַפּאַנישער מלחמה האָבן זיך אַנגעהויבן שטרייקן אין שטעטל. בייַ מיין פּאָטער דעם שניידער האָבן געאַרבעט אַ פּאָר יינגלעך אויף דער לער און אויפן „זמן". זענען אין מאָל געקומען אַנדערע יינגלעך און האָבן געפּאָדערט, אַז מען זאָל אַרבעטן נישט מער ווי 8 שעה אַ טאָג.

עס זענען אָפט פּאַרגעקומען דעמאָנסטראַציעס פון יידישע און פּוילישע אַרבעטערס. בעת אַ דעמאָנסטראַציע מיט רויטע פענער האָט מען אין מאָל געשאָסן און פּאַרוואונדעט דעם פּאָנטרעגער יאָנקל טענענבוים.

עס האבן אפילו דעמאנסטרירט יידישע יוגנטלעכע ארבעטערס. איינער פון זיי, דער פאנטרעגער, האט געארבעט ביי מיין פאטער. מען האט אים געזופן דער קליינער אבראם אדער אברם סאשא גיטלס. מיין מאמע פלעגט זאגן, אז זי האט די פאן אין שטוב.

עס געדענקט זיך: א ווינטערדיקער שבת אין דער פרי איז מיין פאטער געקומען פון שול פריער ווי אלע מאל. א דערשראקענער האט ער דערציילט, אז יידישע ארבעטערס האבן דערשאסן אברהם משהס איידעם, א ייד א חסיד. א סך מענטשן פון דער „אחדות"־ארגאניזאציע — אזוי האט זיך דעמאלט געזופן דער פאראיין פון די יידישע ארבעטערס — זיינען ארעסטירט און אוועקגעשיקט געווארן קיין ראדעם. צווישן די ארעסטירטע זענען געווען אייניקע פרויען, איינע מיינע א קוזינע, וואס האט אין ראדעמער טורמע געבוירן א יינגל.

דער ארבעטער־פאראיין פלעגט אראפברענגען רעפערענטן פון ווארשע, וואס פלעגן ארייגברענגען רעוואלוציאנערע יום־טובדיקייט אין די יידישע ארבעטער־רייען. די טעמעס, וואס פלעגן רעפערירט ווערן, האבן באגייסטערט און געווען צו א שענער און בעסער לעבן.

אברהם מילשטיין (ישראל)

מיין טאטע אין דער ערשטער וועלט־מלחמה

וען ס׳איז אויסגעבראכן די ערשטע וועלט־מלחמה, בין איך אלט געווען קוים דריי יאר. מיין טאטע יצחק בן צבי־יהודה ע״ה איז דעמאלט געווארן מאביליזירט. פון יענער צייט האט זיך מיר איינגעקריצט אין קינדערשן זיכרון דאס געזעגענען זיך פון מיין ליבן טאטן מיט מיין ליבער מאמען גיטל ע״ה און מיט אונדז, קליינע קינדערלעך. איך געדענק עד־היום מיין מאמעס טרערן און דאס געבעט, אז אונדזער טאטע זאל צוריקקומען צו אונדז בשלום. וואס האב איך דען דעמאלט פארשטאנען, וואס דאס איז א מלחמה אדער פאר וואס מען שיסט?

באַלד נאָך דעם איז צו אונדז געקומען מיין מאַמעס ברודער נחום און פאַרגעשלאָגן, אַז מיר זאָלן מיטפאָרן מיט אים. מיר האָבן פאַרלאָזט שידלאָווצע און געפאָרן אין אַ גאַנץ קליין שטעטל, וואו אָט דער פעטער האָט געוואוינט און דאָרט האָבן מיר געזאָלט זיין ביז די מלחמה וועט זיך פאַרענדיקן. שוועריקייטן זייענען דעמאָלט געווען אוך מען האָט זיך געראַנגלט איבערצולעבן. אונדזער מאַמע האָט שווער געאַרבעט אונדז צו דערנערן. נאָך דער מלחמה האָבן מיר זיך אַלע אומגעקערט קיין שידלאָווצע.

די פרייד מיט אונדזער צוריקגעקומענעם טאַטן איז געווען גרויסאָלדיק. ער האָט אָבער זייער שלעכט אויסגעזען. דאָס אינציקע, וואָס ער האָט מיטגעבראַכט מיט זיך, איז געווען אַ קליין רענצל מיט גאַנץ קליינע אַלטע שטיקעלעך ברויט. וועג מען האָט אים געפרעגט, צי דאָס איז אַלץ, וואָס ער האָט געבראַכט, האָט ער געענטפערט: „וועג איר וועיסט וואָס פאַר אַ פאַרמעגן דאָס איז ביים היינטיקן טאָג אין רוסלאַנד, וואָלט איר זיך ניט געוואונדערט, אַזאַ הונגער איז דאָרטן".

דער גרעסטער פאַרמעגן פאַר אונדז איז דעמאָלט געווען אונדזער טאַטנס אַהיימקומען, כאָטש אַ פאַרוואונדעטער אין זיין לינקער האַנט. ער האָט ניט געקענט באַוועגן מיט צוויי פינגער, ווי פאַראַליזירט. אָבער דאָס האָט אים נישט געשטערט אין דער אַרבעט שפּעטער. ער איז געווען אַ רימער און געקענט אַלץ, וואָס ס׳איז געווען נייטיק. מען האָט אויף אים געזאָגט, אַז ער האָט גאָלדענע הענט.

אין דער זעלביקער צייט זיינען אויך צוריקגעקומען פון דער מלחמה חיים משה פישלס רינגערמאַכער, בערל ריכטער און יצחק אַפּאָרט (טשעשלער). וועגן אים האָט מיין טאַטע דערציילט, אַז וועג זיי זיינען געווען אויפן פראָנט און מען האָט יצחקן געשיקט אויף אַ געפערלעכער מיסיע איבערצושניידן די דראָטן, וואָס האָבן צעטיילט ביידע צדדים און וואָס איז געווען ווי אַ זיכערער טויט, האָט ער געבעטן, אַז אין זכות פון זיין פרוי און זון פישל, וואָס איז געבוירן געווארן אַ קאַליקע, זאָל ער באַהיט ווערן פון אַלעם שלעכטן. ער איז פון זיין מיסיע צוריקגעקומען אַ לעבעדיקער. דער אינציקער, וואָס איז דעמאָלט ניט צוריקגעקומען פון דער מלחמה, איז געווען דבורה שמואל שמשס מאַן.

ביסלעכווייז האָט מען זיך ווידער איינגעאָרדנט. אין די שפּעטערדיקע יאָרן האָט מיין טאַטע אויך געמאַכט מאַטראַצן און וועג ס׳איז אָנגעקומען די מאַסן־אויסוואַנדערונג קיין א״י, האָבן זיך פיל יונגעלייט ביי אים געלערנט דעם פאַך, אידער זיי האָבן פאַרלאָזן דאָס שטעטל.

מיין טאַטע האָט מיט דער צייט געגרינדעט אַ סאַנדאַלן־וואַרשטאַט. זיינע שותפים זיינען געווען אהרן ליבערבוים און מאָטעלע וואַלבערג. וועז דאָס האָט זיך אויסגעלאָזט און ס׳איז געווארן די מאָדע פון גענייטע שיך, האָט מיין טאַטע דאָס אויך געקענט און זיך דערצו געזומען מיט מיין יינגערן ברודער יאַנקעלע.

דעם 23סטן אָקטאָבער 1942 זיינען מיינע ליבע עלטערן יצחק און גיטל מילשטיין, מיינע שוועסטערס פערל און צייטעלע, געגאַנגען צו דער אויסזידלונג און אַלע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

שמואל כוסטעצקי

אַ ביסל כראָניק פון שטעטל

שידלאָווצע איז אין אַלע צייטן געבליבן אַ טיפיש פּראָווינציאַנעל שטעטל, אָן וועלכע שאַנסן פון אַ גרעסערער אַנטוויקלונג. אויך אין איר פאַרגאַנגענהייט האָט שידלאָווצע נישט אָפּגעשפילט קיין באַטייטיקע ראָלע, הן עקאָנאָמיש און הן קולטורעל. אַ שטעטל, ווי אַלע פּוילישע שטעטלעך, מיט קורצע און שמאָלע גסעלעך און אַ סך אייגנהויקערטע הייזקעס, אויך מיט אַ שולגעסל און אַ „מקום" מיט אַ ספּעציפישן קאָלאָריט און חן. איבער די גסעלעך, ברוקירט מיט גרויסע „גלאָזעס" און שמאָלע טראָטוּאָרן, האָבן געשפּרייזט און געפּאָרעט זיך אַ סך תקופות יידלעך אין אייגנאַרטיקע מלבושים — כאַלאַטן און ייבעצעס אויפן פול־אָפּגעשאָרענעם קאָפּ, אַ ספּעציפיש פּוילישיידיש היטעלע. יידענעס, אין שייטלען און קופּקעס, מיידן אויס מאַנסבילן מיטן בליק, טראָגן אין די קיישעלעך פלייש פון די יאַטקעס, צי גאָר אַנדערע פּראָדוקטן פון מאַרק. אין די הייזקעס ענגען זיך גרויסע משפּחות. עס פעלט אַלע מאָל אויס אַ טאָג צו דער וואָך. פונדעסטוועגן האָט דאָס לעבן געטאָן זיינס, נישט קוקנדיק אויף אומבאַקוועמלעכקייטן און מניעות.

אַזוי ווי מיט „לייטן צו גלייך", האָט שידלאָווצע אויך פאַרמאָגט אין מיניאַטור אַ „בערזשע", וואו עס דרייען זיך אַרום יידן סוחרים, מעקלערס, גלאָט ליידיק־גייערס. מעקלערס ווידער קוקן אויס און זוכן מיט אומרואיקע אויגן

אַ גאַליציאַנער... סוחרים קאָנקורירן צווישן זיך אָן רחמנות. וועד ס׳איז פיפיקער — מיידט אויס אַ באַנקראָט, און די שוואַכע גייען אַראָפּ פון דער אַרענע, געזעגענען זיך מיט דער קאַריערע פון אונטערנעמעס און סוחרים און ס׳רוב קומען זיי אָן נאָך קיצבה.

שידלאָווצער באַפעלקערונג, מיט אַ מערהייט יידן, באַשעפטיקט איבער הויפּט מיט האַנטווערקעריי, האָט ניט געקענט באַזאָרגט ווערן מיט אַרבעט אוּן חיונה. באַזונדערס האָט דאָס געווירקט אויפן לעבנס־ניוואָ פון אַרבעטסמענטש.

שלעכטע באַדינגונגען, אָן פערספעקטיוון אויף בעסער, האָבן גורם געווען, אַז די יוגנט זאָל זוכן גליק אין פרעמדע לענדער, דער עיקר אין דער נייער וועלט. די יידישע יוגנט האָט אַריינגעלייגט אין עמיגראַציע טרוים אוּן אילוזיע, דער עיקר פאַרלאָנג אוּן לעכצונג אַרויסצושלאָגן זיך צווישן מענטשן.

דער אייביקער רעליגיעזער אַנטאַגאָניזם צווישן דער יידישער אוּן פּוילישער באַפעלקערונג האָט געלייגט זיין חותם אויף זייערע קעגנזייטיקע באַציאונגען. יידן האָבן געלעבט אין אַ באַזונדערער מחנה, מיט די אַלטע מנהגים אוּן טראַדיציעס.

אָבער נייע ווינטן אוּן פרייהייט־אידעען האָבן אויך נישט אויסגעמיטן שידלאָווצע אוּן האָבן אויפגעוועקט פון הינערפּלעט די אָרטיקע יידישע יוגנט. אָן עדות איז דאָס שטורמישע אוּן ברויזנדיקע יאָר 1905, ווען די שידלאָווצער פּראָלעטאַריערס, יידישע אוּן פּוילישע, זענען אַרויס אין גאַס אין קאַמף קעגן דער צאַרישער אונטערדריקונג פאַר מענטשלעכע לעבנס־באַדינגונגען.

צו יענער צייט איז די אייניציקע אַרבעטער־פּאַרטיי מיט אַ סאָציאַליס־טישן אינהאַלט אויף דער יידישער גאַס געווען דער „בונד", וואָס מיט אים האָט סימפּאַטיזירט די אָרעמקייט אוּן דער פּראָגרעסיווער טייל פון די קליינבירגערס.

צייטן טוען זיך בייטן. ביסלעכווייז הייבט אָן פאַרשווינדן די בלינדע אונטערטעניקייט פון די מאַסן פאַרן נגיד אוּן שטאָטישן יחסן. עס קומט דער פּראָטעסט פאַר באַליידיקן די וועדעד פון אָרעמען מענטשן אוּן די אויפגעקומענע אַרבעטער־פּאַרטייען שטיצן אים אין דעם.

מאָטל אייזענבערג ע"ה

טעאַטער אין שידלאָוועץ

נאָך פאַרן ערשטן וועלטקריג האָט אין שידלאָוועץ געלעבט יחזקאל ליכטיקער, וואָס האָט געהאַט אַ שוואַכקייט צום יידישן טעאַטער. תחילת פלעגט ער אויפטרעטן ווי אַן אַמאַטאָר, שפּעטער האָט ער אָנגעפירט מיט אַרומפאָרנדיקע יידישע טעאַטער־טרופּעס. אַ לענגערע צייט איז ער געווען אין פּאַריז, וואו ער האָט געשפּילט יידיש טעאַטער.

אין צווייטן וועלטקריג האָט יחזקאל ליכטיקער געלעבט אין שידלאָוועץ. ער איז אַריינגעפאַלן אין לאַגער וואָלאַנאָוו, וואו איך האָב אַליין געזען, ווי מען האָט אים אַרויסגענומען פון דער רייַ און דערשאָסן.

אין צייט פון ערשטן וועלטקריג האָט ליכטיקער פאָרגעלייגט צו אַראַנזשירן אַ פאָרשטעלונג לטובת דער יידישער ביבליאָטעק. צווישן די אָנפירערס פון דער ביבליאָטעק איז דעמאָלט געווען ראובן צוקער, וואָס איז אויך געווען אַ גרויסער ליבהאָבער פון שפּילן טעאַטער. די ביבליאָטעק־פאָרוואָלטונג האָט אָנגענומען דעם פאָרשלאָג און חברה יוגנט האָט זיך געזונטן צו דער מלאכה פון רעפּעטירן אַ פּיעסע. קיין זאָל איז ניט געווען, האָט מען באַקומען אַ דערלויבעניש צו ניצן אויף דעם דעם באָרימטן אָלטן שלאָס אין שטעטל. דאָרטן איז אָלץ געווען פאָרוואָרלאָזט, אָבער מיט יוגנטלעכן ברען האָט מען דאָרטן אָלץ צוגעגרייט, אַז מען זאָל קענען שפּילן די פּיעסע. ראובן צוקער האָט געמאָלן די דעקאָראַציעס. אָנדערע חברים, סטאָליאַרעס, האָבן צונויפגעשטעלט די בינע. די פאָרשטעלונג האָט זיך גוט איינגעגעבן. שפּעטער האָבן מיר געשפּילט מערערע מאָל. יעדע פאָרשטעלונג איז געווען אַ יום־טוב פאַר דער יידישער יוגנט אין שטעטל.

סעם שווּיעטשניק־סווּיט

אין „חדר"

פון מיינע קינדער־יאָרן אין „חדר" זיינען מיר ניט פאַרבליבן קיין צו ליכטיקע זכרונות. די דערציערישע מעטאָדן פון מיינע מלמדים זיינען שולדיק אין דעם.

איך האָב אָנגעהויבן אלף־בית ביי חיים ישראל מלמד. וועז איך האָב שוין געקענט אַ ביסל „עברי", האָט מען מיך אַריינגעגעבן צו בערל מלאך. אַידער מען איז אַריינגענומען געוואָרן אין זיין חדר, האָט מען געמוזט דורכגיין אַ גרינטלעכן פאַרהער, וואָס נישט יעדער האָט אויסגעהאַלטן. איך בין געווען צווישן די אָנגענומענע, אָבער גאָר גיך האָב איך עס באַווייזט.

מיין רבי איז געווען זייער אַ שטרענגער. ער פלעגט שלאָגן אָן רחמנות אוז ער האָט אין מיר אַרויסגערופן שרעק אוז אַ ווידערווילן צו אים. איך מיט מיין פאַרשטאָרבענעם ברודער מיכל פלעגן אָפט אַנטלויפן פון לערנען, פלעגט דער רבי אַרויסשיקן אַלע תלמידים אונדז צו זוכן. וואָס פאַר אַ „פסק" מיר האָבן דאַן באַקומען, קען מען זיך שוין פאָרשטעלן.

צו 13 יאָר האָט דער רבי מיך אַריינגעפירט אין שול, אָנגעטאָן די תפילין. מיין מאַמע האָט געקויפט ניס מיט ראָזשינקעס אוז געטיילט די קינדער.

אין מיינע שפּעטערדיקע יאָרן האָב איך מוחל געווען דעם רבין. איך האָב דעמאָלט פאַרשטאַנען, אַז אַזאַ סיסטעם פון לערנען איז געווען ניט בלויז אין „חדר", נאָר אויך אין די וועלטלעכע שולן.

מלכה פינקעלשטיין (פּאַריז)

הילף פאַר קראַנקע

איך בין שוין לאַנג־לאַנג אַוועק פון שידלאָווצע, אָבער די יונגע יאָרן זיינען אינגעקריצט אין זכרון אוז איך קען זיי קיין מאָל ניט פאַרגעסן.

ווי שידלאָווצע, די יידישע שידלאָווצע, האָט געלעבט אין די רואיקע

צייטן, האָבן מסתמא שוין באַשריבן אַ סך אַנדערע פאַר מיר. איך וויל דאָ נאָר צוגעבן אין קליינעם עפּיזאָד.

די שטעטלשע יידישע יוגנט האָט זיך ניט באַגנוגנט בלויז מיט פאַר־ברענגען. מען האָט געלייענט אַ בוך אין די פרייע צייטן פון אַרבעט, מען האָט געהערט צו אַן אַרגאַניזאַציע, אָדער מען האָט צוגעלייגט אַ האַנט אין דער הילפאַרבעט פון שטעטלשע יידישע אינסטיטוציעס.

איך און נאָך יידישע יונגע מיידלעך האָבן אָפּגעגעבן אַ סך צייט אין העלפן אָרעמע קראַנקע. יוגנטלעכע פלעגן אין פּאָרן גיין איבער די הייזער און קלייבן געלט פאַר די אָרעמע קראַנקע. אין טאָג בין איך מיט רויזע פעלשטיין געגאַנגען אויף אַזאַ מיסיע. דער עולם האָט זיך זייער בריטהאַרציק אָפּגערופן. אפילו דער גלח האָט אונדז פיין אויפגענומען, און געגעבן אַ גרויסע סומע געלט.

איך האָב געטאָן די אַרבעט אויך אין שפּיטאָל, וואָס האָט אין צייט פון ערשטן וועלטקריג עקסיסטירט אין שטעטל. דאָס איז געווען זייער אַ שווערע אַרבעט און דעמאָלט אויך גאָר אַ געפערלעכע, ווייל אַ טיפוס־עפּידעמיע האָט דאָן אָרומגענומען דאָס שטעטל.

איך דערמאָן זיך איצט מיט בענקשאָפט די דאָזיקע הילפאַרבעט פאַר אונדזערע יידן אין שידלאָווצע, וואָס זיינען שפּעטער אַוועק פון דער וועלט מיט רויך און פּייער.

פריידל רבקה דריינאָדל־אַקערמאַן

כלעוויסק

אָרום שידלאָווצע זיינען געווען אַ סך דערפער, וואו עס האָבן געוואוינט יידן. אין דאָרף כלעוויסק, וואו איך האָב פאַרבראַכט מיינע קינדער־יאָרן, איז די העלפט אייגנוואוינערס געווען יידן, איבער צוויי מניינים. ס׳רוב כלע־ויסקער יידן זיינען געווען בעלי־מלאכות, קצבים, קליינהענדלערס. זיי האָבן געהאַלטן אַן אייגענעם שוחט פון שידלאָווצע, ר׳ יאָסל ערליכמאַן. יעדער זונטיק פלעגט ער קומען קיין כלעוויסק און פרייטיק פלעגט ער גיין צוריק קיין שידלאָווצע.

די כלעוויסקער האָבן געהאַט זייער אייגן שטיבל צום דאָוונען, וואָס האָט זיך געפונען ביי שימע־וואָלף דעם בעקער. דאָרט האָט מען געדאָוונט אויך יום־טוב, אפילו ראש השנה און יום־כיפור. אויף די ימים־טובים פלעגן זיי אַראָפּברענגען אַ בעל־תפילה.

פון די כלעוויסקער געדענק איך: שימע־וואָלף דער בעקער, גדליה און רחל בראָניעווסקי, דעם פעטער משה־אפרים און די מומע רחל.

געווען אויך אַ קליינער „חדר" מיט אַ מלמד אַ שידלאָוצער, מאָטעלע. ער האָט געלערנט פון אַלף בית ביז דאָוונען. די עלטערע תלמידים פלעגן שוין לערנען אין שידלאָוצער חדרים.

מיין זיידע נחמן האָט שטענדיק געהאַט אַן אורח אויף שבת. פון פאַך איז ער געווען אַ שוסטער. מיין באָבע גיטל האָט צוגעהאָלפן אין דער פּרנסה דורך האַנדלען מיט שניט־סחורה. צו דעם איז זי געווען אַ „זגאָבערקע", דאָס הייסט, זי האָט געקענט העלפן קראָנקע מיט פאַרשיידענע קרייטעכצער. אין נויטפאַל איז זי אויך געווען די הייבאַם. יעדער שבת פלעגן זיך ביי מיין באָבען פאַרזאַמלען די יידישע פרויען פון דאָרף און מיין באָבע פלעגט לייענען פאַר זיי פון טייטש־חומש.

מרדכי וו. בערנשטיין ע"ה

שידלאָוצער בית־עולם

שידלאָוצע איז געווען איינע פון די באָרימטע האָרעפאַשנע יידישע שטעטלעך, אַ גאַרבער־שטעטל. איך בין גאָר אָפט געקומען אין דאָזיקן שיד־לאָוצע, אָט זע איך פאַר מיינע אויגן דעם יידישן רעוואָלוציאָנער, דעם בונדישן ראַטמאַן שבתי לאַקס, מיט אין האַנט. אָט איז בליכער, אהרן שיכטער, יודל מידלארסקי — אַ גאַנצע פּלעיאָדע פון דורות. עס איז געווען אַ יידיש־חסידיש שטעטל, וואו דער קאָנטראַסט פון דעם נעכטן און דעם היינט איז געווען אַ גאָר שאַרפער.

שידלאָווצע האָט איר יידישן יחוס פון עטלעכע הונדערט יאָר. אין יאָר 1719 פיגורירט די שטאָט אין די דאָקומענטן פון דעם יידיש־פוילישן פאַרלאַמענט (ועד ארבע ארצות).

ערב דער צווייטער וועלט־מלחמה, אין יאָר 1938, זיינען אין שידלאָווצע געווען אַרום אַכט טויזנט אייגנווינערס, פון זיי אַכציק פּראָצענט יידן. אין דער צייט פון דער נאַצישער הערשאַפט, וועו מען האָט אַרויסגעטריבן די יידן פון די אַרומיקע קלענערע שטעטלעך, איז די צאָל יידן דערגאַנגען ביז דרייצן טויזנט.

אָבער אַ מאָדנעם מזל האָט געהאַט דער שידלאָווצער בית־עולם — דער נייער, ווייל אין שטאָט זיינען געווען צוויי בית־עולמס. די מצבות פון נייעם בית־עולם, וואָס איז אויך אַלט אַ הונדערט יאָר, זיינען געבליבן גאַנץ. ניט נאָר זיינען געבליבן נישט צעשעדיקט אַ גרויסע צאָל מצבות, נאָר זיי האָבן אויפּגעהיט די אויפשריפטן און זייערע קאָליריק.

ניט ווייט פון שידלאָווצע זיינען געווען באַרימטע שטיין־ברעכעריייען. פון די דאָזיקע ברעכעריייען האָט מען עס געמאַכט די מצבות און די דאָרטיקע מצבה־קריצערס זיינען געווואָרן אמתע קינסטלערס, ווי שימעלע און זיין זון כוסטעצקי, מרדכי און זיין זון יאַנקל בינשטאָק, שימעלע קאַמיניאָש.

אויפן שידלאָווצער בית־עולם זיינען געבליבן טויזנט גאַנצע מצבות. באַוונדערס גרויס צווישן זיי איז די צאָל פּאָליכראָמישע מצבות, דאָס הייסט, אַזעלכע, וואָס זיינען געמאָלן מיט פּאַרשיידענע פּאַרבן. עס זיינען אויף די מצבות פּאַראַן צייכענונגען אין רויט, זילבער, אַראַנזש, שוואַרץ און אולטראַ־מארין.

ספּעציעל רייך זיינען די אָרנאַמענטן און סימבאָליש פיגורן אויף די מצבות, וואָס זיינען פון גרויסן קינסטלערישן ווערט. „פינגער" פון כהנים און „קריגלעך" פאַר לוויים, „שאַפּעס" מיט ספּרים ביי לומדים און אויך טייל „איבערגעבראָכענע ביימער". „הירשן", ביי יענע, וועלכע האָבן געהייסן צבי (הירש) און „לייבן" ביי די, וועלכער האָבן געהייסן אריה־לייב. האָבן זיך געפונען צוויי קינסטלערס, לוצינא קראַקאָווסקאַ און יאצעק אַנטאַני זיעלינסקי, און האָבן געמאַכט קינסטלעכע אָפּגוסן פון די שידלאָווצער מצבות, אויפּהיטנדיק דעם אָריגינעלן אויסזען, ניט צעשטערנדיק די קאָליריק און אָרנאַמענטן.

די איבערפּראָדוצירטע יידישע מצבות פון שידלאָווצע האָבן באַקומען אַ שם. זיי זיינען געווואָרן פּאָפולער און אין יאָנואַר 1959 האָבן די קינסטלערס אויסגעשטעלט אין ווארשע 25 עקספּאָנאַטן פון די שידלאָווצער מצבות —

מצבות פון יידן, וואס זיינען נישטאָ, מצבות פון אַ קהילה, וואס איז אָפּגעווישט געוואָרן.

שפּעטער זיינען די דאָזיקע „מצבות" געבראַכט געוואָרן קיין ישׂראל, וואו עס איז פון זיי אײנגעאָרדנט געוואָרן אַ ספּעציעלע אויסשטעלונג אין דעם מוזעאום פון עטנאָגראַפּיע און פֿאָלקלאָר אין תל־אביב. פופציק מצבות און פראַגמענטן זיינען אויסגעשטעלט געוואָרן.

צוויי מצבות אויפן בית־עולם

דער מוזעאום פון תל־אביב האָט אַרויסגעגעבן אַ קאַטאַלאָג פון די אויס געשטעלטע פופציק מצבות. אין קאַטאַלאָג געפינען זיך געוויס געשיכטעס פון דעם, ווי אַזוי די קינסטלערישע רעסטאוראַציע פון שידלאָוצער בית־עולם איז געמאַכט געוואָרן. אין זעלביקן קאַטאַלאָג איז אויך פאַראַן אין פויליש אַ דערקלערונג פון די צוויי יונגע פוילישע קינסטלערס, וואו זיי גיבן איבער די טעכניק פון זייער אַרבעט און רעדן וועגן דער אַרבעט פון די קונסט־אָביעקטן און וועגן טייל קברים און מצבות, וואָס זיינען דורך די נאַציס ספּעציעל צעשטערט געוואָרן, דער עיקר, די מצבות און אוהלים פון די רבנים. זייער דערקלערונג ווערט פאַרענדיקט מיט דעם וויכטיקן פאַראַגראַף:

„...אונדזער אויפגאַבע איז געווען צו באַווייזן ניט נאָר די שיינקייט פון די מצבות־אָרנאַמענטן, נאָר אויך זייער טראַגישע צעשטערונג, וואָס זיינען ביז היינט דער סימבאָל פון שטומען עדות פון שולדגעפיל..."

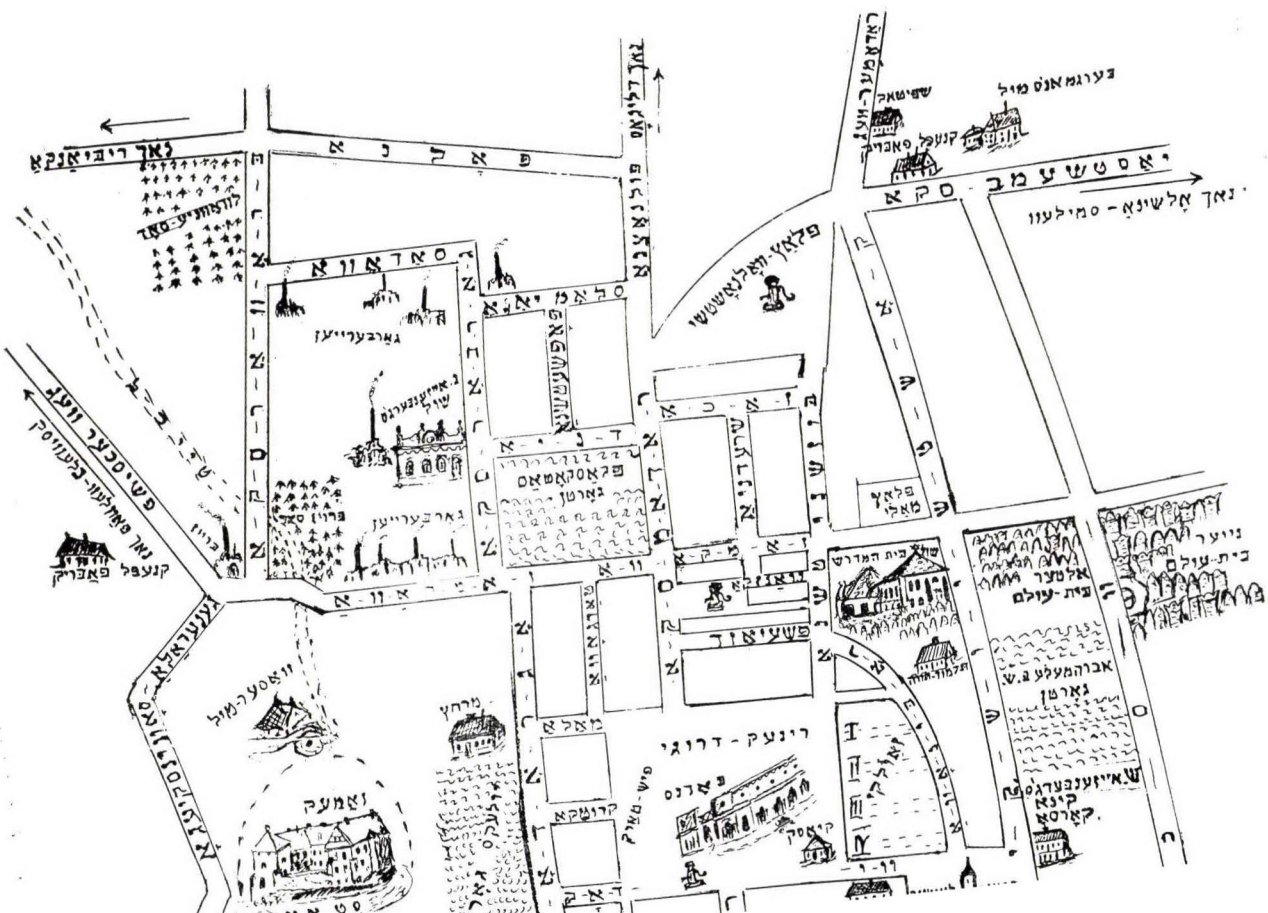
געווען אַ צייט, ווען מ׳פלעגט גיין צו די קברים פון די נאָענטע. יענע אלול־גענג פון אונדזערע אַלטע היימען זיינען מער נישטאָ: זיי זיינען בטל געוואָרן צוזאַמען מיט דעם אומקום פון יענע קהילות. געבליבן זיינען נאָר סימבאָלישע קבר־אבות־גענג, ווען די קברים קומען צו אונדז...

אָבער אין דעם „גאַנג״ איז פאַראַן אין אויסנאַם: דער שידלאָווצער בית־עולם, וואָס האָט „אַריינגעשיקט״ זיינע פופציק „צעבראָכענע ביימער״, „כהנים־הענט״ און „לוויים־קריגעלעך״ — אַן עכאָ פון אַ פאַרשניטן, טויזנט יאָריק יידיש לעבן.

כ. צווישן ביידע וועלט־מלחמות*

*) פאַרשטייט זיך, אַז מען קען ניט ציען קיין קלאָרע ליניע צווישן דעם דאָזיקן אָפּטייל און דעם פריערדיקן. סיי טעמאַטיש, סיי צייטלעך דערגאַנצן זיי זיך.

שידלאָווצער מאַפּע

יעקב פּאָמעראַנץ

שידלאָווצע — אַ שטאָט פון אַרבעט

איך האָב געהאַט אַ סך מלמדים. ר׳ שמעון מלמד האָט מיך געלערנט עברי, ר׳ חיים ישראל מילגראם האָט מיט מיר געלערנט חומש מיט רש״י, וועלוול לערער (כץ) — יידיש, יחיאל מינץ — פוילישׁ, ר׳ רפאל ערליכמאַן — העברעאיש און תנ״ך, ר׳ ישראל יצחק חיימס (זילבערמאַן) — גמרא מיט רש״י און ר׳ ידידיה — גמרא מיט תוספות.

שידלאָווצע האָט געהאַט ניט בלויז אַ סך מלמדים, זי האָט אויך פאַר־מאַגט פיל רעליגיעזע חברות, ווי חברה משניות, חברה גמרא, חברה תהילים, אַ חברה שומרי שבת, וואָס זייער אויפגאַבע איז געווען אַרומצוגיין פרייטיק פאַר נאַכט און הייסן פאַרמאַכן די געווועלבער און צינדן ליכט. דאָס רוב האָט עס געטאָן ר׳ אַנטשל היטעלמאַכער אַדער זיין שוועסטער ר׳ אברהם משה ווינבערג. אַ ראש־ישיבה האָט מיט אַ חברה געלערנט דינים און משניות. אין קליינעם בית־המדרש האָט ר׳ אלעזר מורה־הוראה געלערנט מיט אַ גרופּע יעדן שבת נאָכן עסן חומש מיט רש״י.

שידלאָווצע האָט געהאַט אויך „רעליגיעזע קאַמפן". צום ביישפּיל: ווען עס איז געקומען אויפצונעמען אַ נייעם רב, האָבן די געררער חסידים געקעמפט קעגן אויפנעמען דעם ביאַלאָבזשעגער ר׳ חיים ראָבינאָוויטש, אַדער „חיימאל", ווי די גערער האָבן אים גערופן.

אַ צייט שפּעטער איז אויסגעבראָכן אַ מחלוקה איבער אַ חזן־שוחט (אַבראַמטשע גערבערמאַן), וואָס אהרן ליבערבוים האָט אַראָפּגעבראַכט פון פויזן. עס זיינען אָנגעגאַנגען „קאַמפן" צווישן „מזרחי", די שולדאָוונערס און אַ טייל פון שטעטל, מיט דער הסכמה פון ר׳ אלעזר מורה הוראה פון אין זייט (דער רב ר׳ חיים ראָבינאָוויטש און ר׳ ישראל יצחק מורה־הוראה האָבן זיך געהאַלטן נייטראַל) און די גערער חסידים פון דער צווייטער זייט. די גערער האָבן געהאַלטן, אַז נאָר זיי האָבן דאָס „רעכט" אויפצונעמען אַ שוחט. די שטרייטן זיינען אָנגעגאַנגען מאָנאַטן און מאָנאַטן. אין די גאַסן און געסלעך

האָט מען געקענט זען גרופּקעס שאַרף דיסקוטירן אָן יעדער האָט פּאַרטיידיקט זיין צד. די זעלביקע דיסקוסיעס זענען אָנגעגאַנגען אין די חסידים־שטיבלעך, שול אָן בית־המדרש.

די גערער חסידים האָבן דעם חזן־שוחט נישט געקענט שטערן, דעריבער האָבן זיי שפּעטער אויפגענומען אַן אייגענעם שוחט אָן אַ גערער מורה־הוראה.

אָבער ניט נאָר רעליגיעז. אויך געזעלשאַפטלעך אָן פּאָליטיש איז שידלאָווצע געווען אַ לעבעדיק שטעטל. זי האָט געהאַט אַלע פּאַרטייען אָן אָרגאַניזאַציעס, וואָס אפילו וואַרשע האָט נישט געקענט האָבן מערער, בלויז גרעסער.

שידלאָווצע האָט געהאַט אַן אָרטאָדאָקסישע אָרגאַניזאַציע „שלומי אמוני ישראל" (אגודה) מיט חיים ראָזענבערג ווי פּרעזעס אָן אויך אַ יוגנט־אָרגאַניזאַציע „צעירי אמוני ישראל" אָן אַ בית־יעקב שול מיט פּריילין האָראָוויץ פּאָר אַ לערערין.

די „אגודה" איז געווען פּאַרטרעטן אין שטאָטראַט: לאָווניק — משה ציטרין, ראַטמענער — חיים ראָזענבערג אָן שלמה נייבערג.

די „מזרחי"־אָרגאַניזאַציע איז געווען אָנגעפירט פּון ירחמיאל חיים בליזשינסקי אָן הערש־נחמן בלאָטמאַן. געווען אויך אַ „מזרחי"־שול מיטן לערער שיף.

דער פּאָרזיצער פּון דער אַלגעמיין־ציוניסטישער פּאַרטיי איז געווען מאָטל אייזענבערג. זי האָט געהאַט אַ פּיין־איינגעאָרדנטע אָן גוט־באַזוכטע ביבליאָטעק. די ציוניסטן זענען געווען פּאַרטראַטן אין שטאָטראַט דורך הערש־נחמן בלאָטמאַן.

געווען אויך אַ רעוויזיאָניסטישע אָרגאַניזאַציע מיט אברהם רעדליך בראש. אויך דער „ברית תרומפּלדור" איז געווען אַקטיוו.

די רעכטע פּועלי־ציון זיינען אָנגעפירט געווארן פּון ישראל צוקער. ביילע אפעל איז געווען זייער פּאָרשטייערין אין שטאָטראַט.

בראש פּון די לינקע פּועלי־ציון איז געשטאַנען אברהם אָביש זאַלצמאַן.

שידלאָווצע האָט אויך געהאַט אַ חלוצים־אָרגאַניזאַציע מיט שמעון בלאָט־מאַן און ירחמיאל ערליך ווי אָנפירערס, און אויך 2 קיבוצים — אייגער אונטער דער השפּעה פּון „השומר הצעיר" און דער צווייטער — פּון „מזרחי".

שידלאָווצע האָט אויך געהאַט אַ יידישע שול, אָנגעפירט פּון שעוואלע אייזענבערג, שרהלע צוקער און רחלע ראָזענבערג.

די בונדישע פּאַרטיי איז געווען אָנגעפירט פּון אברהם בליכער און איר

„יוגנט בונד צוקונפט" — פון אהרן שיכטער און יודל מידלאַרסקי. די בונדישע ספאָרט־אָרגאַניזאַציע „מאַרגנשטערן" און קינדער־אָרגאַניזאַציע „סקיפ" האָבן גוט פונקציאָנירט. דער „בונד" האָט געהאַט אַ גוט־אָרגאַניזירטע און גוט־באַזוכטע ביבליאָטעק, אַנגעפירט פון ביינע פרישמאַן און אַ דראַמאַטישן קרייז, אַנגעפירט דורך אברהם בליכער. דער „בונד" איז געווען פאַרטראָטן אין מאַגיסטראַט דורך אברהם בליכער און שבתי לאַקס.

שידלאָוצע האָט אויך געהאַט אַ שטאַרקע אומלעגאַלע לינקע באַוועגונג, אַנגעפירט פון אשר פרענקל, פישל צוקער, הערשל צוקער, מענדל גאָלדוואַסער. זיי זיינען געווען זייער אַקטיוו אין דער פּראָפעסיאָנעלער באַוועגונג. די האַנט־ווערקער־אָרגאַניזאַציע, מיט הערשל וועסטער פאָר פּרעזעס, איז געווען שטאַרק אַקטיוו. זי האָט געהאַט 2 ראַטמענער: הערשל וועסטער און יאָסל טענענבוים.

אויף ווי ווייט שידלאָוצע איז געווען באַרימט מיט איר אַקטיוויטעט אין פּאָליטישן, פּראָפעסיאָנעלן און קולטורעלן לעבן קען דינען דער פּאַקט, וואָס די צענטראַלעס פון וואַרשע האָבן אָרגאַפּגעשיקט אַהער אַזעלכע פּאַרטיי־קעפּ ווי יצחק גרינבוים, ד"ר יהושע טהאָן, זרובבל, ערליך, פמורנער און אַנדערע מנהיגים.

יידישע טעאַטער־טרופּעס זענען גאָנץ אָפט געקומען אין שטעטל מיט אַזעלכע אַרטיסטישע קרעפטן ווי אברהם מאַרעווסקי, לודוויג זאָן, זיגמונד טורקאָוו, אידאַ קאַמינסקאַ, דזשיגאַן און שומאַכער א"א. אויך די ליטעראַרישע לעקציעס זיינען באַקרוינט געוואָרן מיט אַזעלכע נעמען ווי ז. סעגאַלאָוויטש, דוד אייזנהאָרן, משה בראָדערזאָן, אהרון צייטלין, לעאָ פינקעלשטיין, יעקב פּאָט, אייסעראָוויטש א"א.

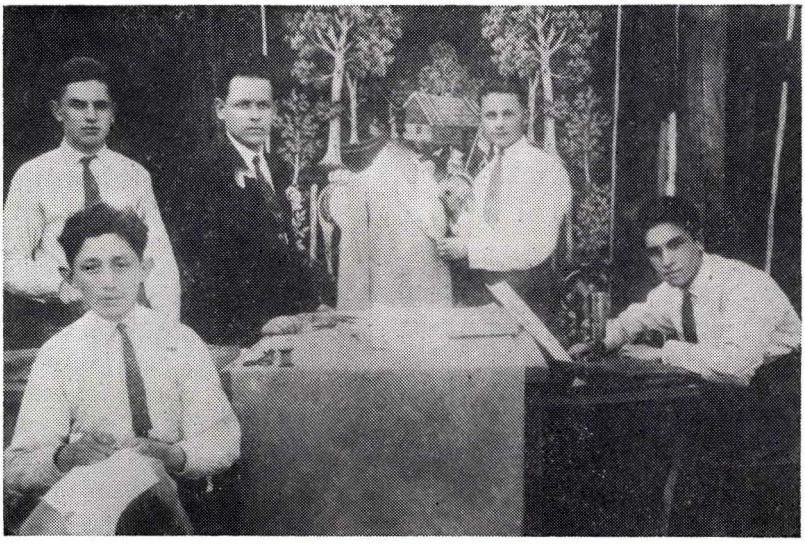
עס איז כדאי צו דערמאָנען אונדזערע 2 יידישע דאָקטוירים: טאַדאַניער, אַ פייגער דאָקטער און אַ פייגער מענטש, און לייבוש דימאַנט, אַ גוטער דאָקטער, וואָס איז פּשוט געווען אַ מלאך פאָר אַרעמע קראַנקע.

* * *

שידלאָוצע איז געווען אַ שטאָט פון אַרבעט און האַנדל. זי איז געווען באַקאַנט אין לאַנד מיט איר לעדער־ און שיך־אויסאַרבעטונג. געווען דאָרטן 13־14 מעכאַנישע גאַרבעריייען (אָחוץ קלייניע האַנטפּאַבריקלעך), וואָס האָבן אויסגעאַרבעט אַלע סאָרטן לעדער.

אין שטעטל האָבן זיך געפונען אַ 30 שיך־פּאַבריקן און ־פּאַבריקלעך, און אַ 35־40 שטעפּער־וואַרשטאָטן. עס זיינען אויך נאָך געווען ביי אַ צווויי טוץ שפּילקאָוע שוסטער־וואַרשטאָטן.

אַ שניידער־ווערשטאַט. פון לינקס: יאָסל שטאַרק, פייוול שטיינאָויץ, דער מייסטער וועלוול כאַמענטאָווסקי, ברוך דריינאָדל.

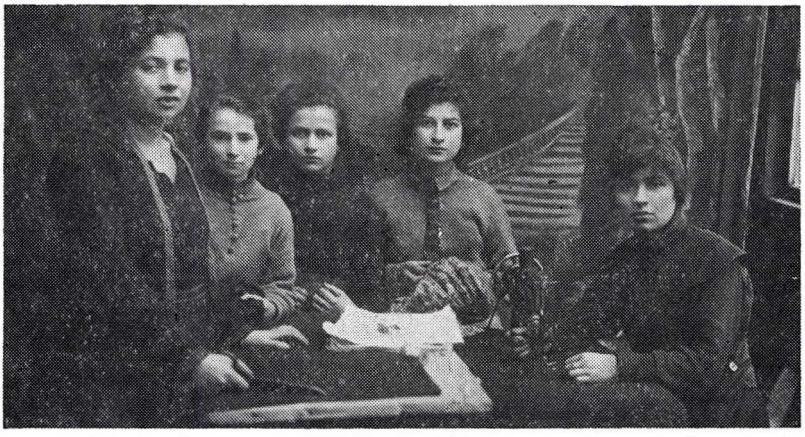

אַ שטעפּער־ווערשטאַט. פון לינקס: פּעסע שאַרפהאַרץ, אהרן טענענבוים, אפרים פוקס, זעליק שאַדמאַן, רפאל טענענבוים.

שוסטעריי פון די ברידער קופערבערג.

דאַמען־שניידעריי. פון לינקס: מייסטערין מירל לאה פוקס, הענדל זילבערמאַן, חיה שרה בראניעווסקי, האדעס כוסטעצקי, רחל איטע מאַדושעוויעצקי.

שידלאָוצע האָט געהאַט צוויי בענק. דער „באַנק קופּיעצקי" איז אַנ־
געפירט געוואָרן פון פּינחס שטיינמאַן (דירעקטאָר) און ישראל צוקער (בוכ־
האַלטער), שפּעטער פון שמערל באָטשאַן. חיים ראָזענבערג האָט געהאַט אַ באַנק
„ביי זיך" אין הויז.

שידלאָוצע האָט פאַרמאָגט ביי 35 שנידער־טאַנדעטניקעס, וואָס האָבן
געמאַכט ביליקע הויזן אוּן מאַרינאַרקעס אוּן פאַרקויפט די פּויערים. זיי זיינען
געפאָרן צו ירידן אין אַנדערע שטעטלעך 2־3 מאָל אַ וואָך. ווינטער, אין די
גרעסטע פרעסט, פלעגן זיי זיך אויפהייבן 2־3 אַ זייגער ביי נאַכט אוּן 10־12
אויף דער נאַכט צוריקקומען. צו מאָרגנס זענען זיי געלאָפן אייַנקויפן סחורה
ביי נתן פּראַשקער, דוד זילבערמאַן, יהושע זילבערמאַן, הערשל יונהס קויפמאַן
אוּן אַזוי ווייטער. זיי האָבן געאָרבעט אַ גאַנצן טאָג אוּן אין דער נאַכט אַריין
מיט זייערע פּרויען אוּן קינדער, כדי ווידער פאַרטיק צו מאַכן סחורה פאַר
די ירידן.

אין שטעטל זיינען געווען אַ סך סאַדאָווניקעס, וואָס ס׳רוב זיינען זיי
אויך געווען שוסטערס אָדער שניידערס. ווינטער האָבן זיי געאָרבעט ביי זייער
פאָך אוּן זומער האָבן זיי זיך פאַרנומען מיט סעדעריי. זיי מיט זייערע משפּחות
זיינען פאַרשוואַרצט געוואָרן זומער שלאָפנדיק אין די בודעס אוּן קאָכן זייער
עסן אויף אַן אייזערן אייוועלע ווי די ציגיינערס אוּן זיין אויסגעשטעלט אין די
נעכט צו רעגנס אוּן שטורעמס אָדער צו שטיינער, וואָס שקצים פלעגן וואַרפן.

שידלאָוצע האָט געהאַט יידישע מויערערס, סטאָלערס, קאָוואַלן, סטעל־
מאַכערס, מעכאַניקערס א״א.

מען קען מיט זיכערקייט זאָגן, אַז 90 פּראָצענט שידלאָוצער יידן האָבן
געאָרבעט (אָדער געהאַנדלט) שוואָר אוּן ביטער, כדי צו קענען דערנערן זייערע
פאַמיליעס. ביי העלפט פון זיי האָט נישט איין מאָל געטראָפן, אַז זיי האָבן
נישט געהאַט ברויט צו דער זעט אָדער עס האָט זיי צוגעפעלט אַ זלאָטע שבת
צו מאַכן.

איך קען נישט פאַרגעסן שידלאָוצער אָרעמקייט, ספּעציעל די טרע־
גערס, אַ 20־30, מערסטנס געוועזענע בעלי־עגלות, וואָס האָבן נישט געהאַט
קיין געלט צוריקצוקויפן אַן אָנדער פערד, ווען אייַנס האָט געפּגרט. די
טרעגערס פלעגן וואַרטן אוּן טשאָטעווען, ביז אַ פויער וועט ברענגען אַ זעקל
האָבער, קאָרן אָדער מעל, אָדער וואַרטן ביז די פורן פון ראָדעם אָדער וואַרשע
וועלן קומען מיט סחורה, אַז זיי זאָלן עס קענען אַראָפּנעמען אוּן אַוועקטראָגן

אין די געוועלבער. נישט איין מאל האט פאסירט, אז צו איין פעסל הערינג זיינען געקומען 5 טרעגערס עס אראפצונעמען, נאכער האבן זיי זיך געטיילט און יעדער האט געהאט 7 גראשן.

וויפל מאל האט מען געקענט זען א קאלמאלע (קלמן) זאק, א לוי יאפע, א מלכל אדער אברהמעלע ראקאווסקי טראגן א זאק מעל אויף די פלייצעס פון דער פארוועג מיל צו א בעקער אויף ראדעמער וועג, אדער א זעקל קארן פון עזריאל ברויטמאן אויף ראדעמער וועג צו דער פארוועג מיל — און אלץ פאר 25־30 גראשן...

ווינטער, אין די שווערסטע שנייען און פרעסט, פלעגן זיי זיך טוליען אין די טויערן, אינגעקארטשעט פון הונגער און קעלט, וואנדערטנדיק אויף א פור פון דארף אדער פון ראדעם.

מיין זיידע, פישל סטאלמאך (לעווין) ז״ל, האט שטענדיק געגעבן א געלעגנהייט די טרעגערס פון ראדעמער וועג צו זיצן אין זיין הויז (וואו ער האט געארבעט) און זיך פילן ווארעמער. נישט איין מאל האט מיין מוטער נעשיע ע״ה אדער מיין פאטער אברהם ז״ל זיי אריינגערופן אין שטוב, געגעבן טיי מיט א שטיקל צוקער אדער פאר זיי געבאקן קארטאפל — און מיין שוועסטער אסתר האט דערווייל פאר זיי געהארכט, צי א וואגן קומט אן...

* * *

אזוי האט שידלאוצע מיט אירע סוחרים, פאבריקאנטן, מעקלערס, האנטווערקערס, כאלופניקעס, ארבעטערס און קבצנים געלעבט, יעדער אין זיין שטאנד, אבער פול מיט האפענונג, אז דער מארגן וועט אפשר זיין ליכטיקער — א האפענונג, וואס איז מערדעריש צעשטערט געוואָרן דורך די נאציס.

פֿיניע מאָרגענשטערן ע"ה (בראַזיל)

די וועלטלעכע שידלאָווצע

שידלאָווצע, וואָס ליגט 30 קילאָמעטער פון ראָדעם און 40 קילאָמעטער פון קעלץ, איז געווען כמעט א הונדערט־פּראָצענטיק יידיש שטעטל. אַרום דעם מאַגיסטראַט האָבן געוואוינט די מער־פֿאַרמעגלעכע יידן; אונטן, אין מאַרק, וואָס איז געווען אין מיטן שטאָט, האָט פֿאַרנומען עמך. אין איין זייט מאַרק האָט זיך געפונען א גאַנצע ריי קראָמען און אין דער צווייטער זייט מאַרק איז געשטאַנען גאָר פון אַלטע צייטן א געבוי פון צענדליקער גרעסערע און קלע־נערע קראָמען, וואָס מיר האָבן געוּרופן „די באדנס".

לעבן דער שטאָט איז געווען א פּריצישער הויף מיט א וואונדער־שיינעם פּאַרק. אין צענטער פון פּאַרק איז געשטאַנען גאָר פון אַלטע צייטן א פּאַלאַץ, וואָס האָט א מאָל געהערט צו א פּוילישער פּריצטע. דעם פּאַלאַץ האָבן מיר גערופן „דער שלאָס". אַרום דעם שלאָס האָט געשטראָמט א טייך און עס האָט זיך געצויגן א שיינע שפּאַצירגאַס מיט ביימער ביז צו דער בּיר־ברויערייַ, וואָס מיר האָבן גערופן „בראז" (ברויז).

אַרום דעם גאַנצן שטעטל האָבן זיך געקייטלט פעלדזנבערג, די „סקאַלעס", פון וועלכן מען האָט אויסגעהאַקט שטיינער פאַר פּאַרשיידענע באַדערפענישן. א טייל פון די סקאלעס האָבן געהערט צו די משפחות פון הערש מענדל כ"ץ, די שטשענשליווער און זייער איידעם יצחק שאַרפּאַץ, ווי אויך צו משה סקאלניק ז"ל.

צווישן קילאָמעטערס אַרויס פון דער שטאָט האָבן זיך געצויגן הערלעכע סאַסנעווּעלדער (סאדיקער וועלדער), וואוהין מענטשן פלעגן קומען אויף אָפּרו.

ביז אַנהייב 20סטן יאָרהונדערט האָבן שידלאָווצער יידן געפירט א טאָטאַלן רעליגיעזן לעבן־שטייגער. אָבער שפּעטער, ספּעציעל נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט זיך עס געמומען בייטן. די השכלה האָט זיך אַלץ מער פאַרשפּרייט אין שטעטל און די יאָל יוגנטלעכע מיט אַלגעמיינער בילדונג האָט זיך פאַרגרעסערט. כאָטש רעליגיע האָט נאָך אַלץ דאָמינירט די יידן אין שידלאָווצע, איז שוין אָבער אויך געווען א וועלטלעכער סעקטאָר, וואָס פאָליטיש און געזעלשאַפטלעך האָט ער געשפּילט אַן ערשטראַנגיקע ראָלע.

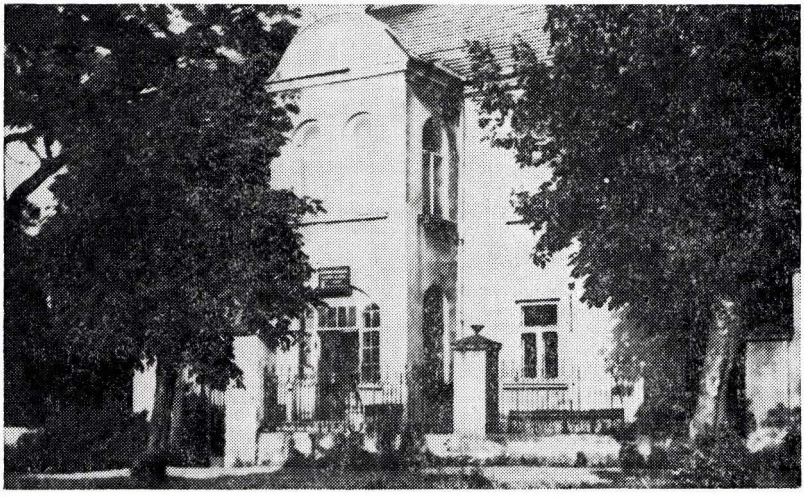
א גרויסער פאַקטאָר אין דער פאַרוועלטלעכונג פון דער יידישער יוגנט אין שידלאָווצע איז געווען די ביבליאָטעק, וואָס איז תחילת געשאַפן געוואָרן אין געהיים אויף א בוידעם־שטיבל.

פון די ערשטע, וואָס זיינען געווען אַקטיוו ביים אויפשטעלן די ביב־ליאָטעק און העלפן זי אַנטוויקלען, זיינען געווען אַהרן זאבנער, אברהם־שיע צעלינסקי, אברהם רעדליך, מאָטל אייזענבערג, שמואל ווייסבראט, לייבל שארפאַץ (לייבל פויגל גערופן), משה יחיאל שיין, חיים גרשון רובינשטיין.

דער אַרטאַדאָקסישער לאַגער האָט געפירט אַ שאַרפן קאַמף קעגן דער ביבליאָטעק. זיינע פירערס האָבן געהאַלטן דרשות און געטראַשעט די, וועלכע וועלן זיך דערוועגן צו פאַרדינגען אַ לאָקאַל פאַר דער ביבליאָטעק.

אָבער עס איז געשען אַווינס, וואָס קיינער האָט זיך נישט פאַרגעשטעלט. דער חשובער בעל־הבית יחיאל דימאַנט האָט איבערגעגעבן אַ צימער אין זיין דירה פאַר דער ביבליאָטעק, און די שידלאָוועצער יוגנט האָט זיך גלייך געוואָרפן מיט לייב און לעבן צו לייענען. מען האָט אַנגעהויבן פירן לעבעדיקע דיסקוסיעס. מען האָט זיך אַנגעהויבן אַרומטראָגן מיט חלומות פון ליכטיקע וועלטן וועגן אַ שענערן און בעסערן מאָרגן.

דאָס מאָדערנע יידישע בוך, די פאָליטיש־סאָציאַלע בראָשורן, ווי בכלל דער גייסט פון דער נייער צייט האָבן צוגעגרייט דעם באָדן פאַר דער אויספאָרמירונג פון פאַרשיידענע יידישע פאַרטייען אין שטעטל.

דער פאָסטאָמט.

שמחה־בונעם בלאַנדער

פון רעליגיעזן לעבן

איינער פון די אינטערעסאַנטע טיפּן אין שידלאָוועץ איז געווען ר׳ נוח חיימס, אַן אייניקל פון „ייד הקדוש״. ער איז געווען אויסגעטאָן פון הוויות העולם. מען האָט אים געפרופן „דער ל״ו״. אַ גאַנצן טאָג האָט ער געטראָגן תפילין, געלעבט אין דחקות. יצחק אייזענבערג פלעגט אים אויסהאַלטן.

ער פלעגט זיצן יומם ולילה און לערנען. אויך זיין זון חיים אַזוי. דאָס צימער, וואו זיי האָבן געלערנט, האָט אויסגעזען ווי אַ קבר, פאַרהאָנגען מיט אַ ליילעך. ווען עמעצער האָט געבראַכט עסן, פלעגט ער עס לאָזן פאַרן פאָרהאַנג. אין די גרעסטע קעלטן האָט ר׳ נוח ניט פאַרפעלט צו גיין אין מקווה.

געווען אַנדערע פרומע יידן, וואָס האָבן זיך ניט באַנוגנט מיט לערנען אַליין, נאָר האָבן געזאָרגט פאַר אַנדערע רעליגיעזע הצטרכותן פון דער קהילה.

דער בית־הרב.

מיט דער „חברה עירובין" האָט זיך פאַרנומען חיים־הערש בלאַנדער און אנשל דער היטל־מאַכער. זיי האָבן אויך אָפּגעהיט, אַז יידן זאָלן ביי צייטנס פאַרמאַכן די קראָמען ערב שבת.

אין די דרייסיקער יאָרן איז אין שידלאָווצע געגרינדעט געוואָרן אַ ישיבה. דער ראש־ישיבה איז געווען ר׳ ניסן פון נאָווארעדאָק. זיין שוואָגער, ר׳ אליעזר, איז געווען צווייטער ראש־מתיבתא.

מיט דער תלמוד־תורה האָבן זיך באַשעפטיקט חיים ראָזענבערג, חיים־הערש בלאַנדער, יאַנקל וויגדאָראָוויטש, אליהו־מאיר בראָנעס, וואָס איז געווען מנהל. אין תלמוד־תורה זיינען געווען אַרום 150 תלמידים מיט זעקס מלמדים: ישראל ניימאַן, יצחק ראָזענצווייג, יעקב משה אַבראַמאָוויטש, חיים טוביה, שמעון ביטער, משה גאָוויטשעווער.

שפּעטער איז די תלמוד־תורה פאַרבונדן געוואָרן מיט דער ישיבה.

אין שטעטל זיינען נאָך געווען אַרום 20 חדרים.

די „יבנה"־שול.

דיינים זיינען געווען ר׳ אלעזרל, ר׳ יצחקל אַמשינאָווער, שפּעטער — דער געראָר מורה־הוראה. ר׳ אלעזרל איז געווען אַ גרויסער למדן. זיין זון ר׳ דודל איז אויך געווען אַ למדן און וויל ער האָט געהערט צו „מזרחי", האָבן חסידים אים געראָדפט. ר׳ אלעזר האָט געהאָט צרות פון די חסידים דערפאַר וואָס ער האָט געשטיצט דעם חזן־שוחט פון שטאָט, אברהמטשל גער־בערמאַן. די מחלוקה אַרום דעם שוחט האָט זיך געצויגן לאַנגע יאָרן.

מיטן „מזרחי" האָבן אָנגעפירט ירחמיאל־חיים בליזשינסקי, אהרן ליבער־מאַן, אהרן בלומענפעלד, שלמהלע אייזענבערג, הערש־נחמן בלאַטמאַן.

אין „הפועל המזרחי" זיינען געווען אַקטיוו משה־דוד שטשענשליווע, נטע צוקער, משה בלאַנדער.

אין שטאָט האָט זיך געפונען אַ קיבוץ־הכשרה פון „מזרחי", זיינע מיטגלידער זיינען בעיקר געווען באַשעפטיקט אין טארטאק.

„מזרחי" האָט אויך געהאַט א „יבנה"־שול.

אין דער קהילה האָט „מזרחי" געהאַט 3 פאַרשטייערס, „אגודה" — 3, „בונד" — 2. די פאַרשטייערס פון דער „אגודה" זיינען געווען: משה ציטראַן, שלמה נייבערג און נאָך אייגער, וואָס איך געדענק ניט זיין נאָמען.

געווען אַ דינאַמיש רעליגיעז לעבן אין שידלאָוצע, ניט געקוקט אויף מחלוקתן צווישן די פאַרשיידענע רעליגיעזע שאַטירונגען.

יאַנקל קאַץ (פאַריז)

שידלאָוצע אין מיין צייט

דער רוב איינוואוינערס פון שידלאָוצע זיינען געווען יידן. נאָר אַ קליינער טייל בעלי־בתים זענען געווען בעלי־פרנסות. די קרעמערס פון די קליינע געוועלבלעך האָבן געוואַרט גאַנצע טעג, ביז ס׳האָט זיך באַוויזן אַ קונה. די אָרעמקייט איז געווען גרויס. וויינטער האָט מען געמוזט צוזאַמענגעמען געלט צו קויפן האָלץ פאַר אָרעמע און פסח צו באַזאָרגן זיי מיט מצות.

מיין זיידע, ישראל משה רוינסקער, וואָס האָט געלעבט אין דערפל רוינסק, פלעגט קומען צו יעדן מיטוואָך־יאָריד אין שטאָט. ער פלעגט ברענגען קאַרטאָפל און אויפס און עס טיילן פאַר אָרעמע.

שידלאָוצער יידן, איבער הויפט די עלטערע געגנראַציע, זיינען געווען זייער רעליגיעז, מען קען זאָגן פאַנאַטיש. ס׳זענען דאָרט געווען כלערליי חסידים — ביאַלאָבזשעגער, גערער, קאָצקער, אַמשינעווער. די גערער זיינען געווען

צום מייסטן פאַנאַטיש. ביי די ערערער פלעגן פאַרקומען סקאַנדאַלן צוליב דעם, וואָס טייל יונגע זענען געקומען מיט אַ קראַגן און שניפּס.

איין מאָל אַ פרייטיק־צו־נאַכטס האָט מען נישט צוגעלאָזט קיינעם צום עמוד דאַוונען, ביז די, וואָס טראָגן שניפּסן, וועלן נישט פאַרלאָזן דאָס שטיבל. און איין מאָל, אַ שמחת־תורה, ווען דער עולם איז געווען אַ ביסל בגילופין, איז געקומען צו אַ געשלעג, וויל אַ פּאָר פאַנאַטיקערס האָבן געוואָלט אַראָפּרייסן דעם קראַגן פון אַ יונגנמאַן. מיט יאָרן שפּעטער האָט זיך דאָס שטאַרק געענדערט.

דער שידלאָוצער בית־מדרש איז געווען אַ שיינער און די שול גרויס. מיין פאָטער הירש מענדל ע״ה, אַ פאָלקסמענטש מיט אַלטע יידישע טראַדיציעס פון צדקה, אַ כלל טוער, איז געווען צענדליקער יאָרן דאָזאָר. ער האָט נישט געקענט פאַרטראָגן, וואָס דער צוגאַנג צום בית־מדרש און שול איז ניט ריין, ווי ס׳פאַסט פאַר אַ מקום־קדוש. אַ טאָג פון אַ רעגן האָט מען געטאָפּטשעט אין די בלאָטעס און ס׳איז פשוט שווער געווען צוצוקומען צו דער שול. מיין פאָטער האָט פאַרגעלייגט צו ברענגען אין אַרדנונג דעם צוגאַנג, אָבער נישט אַלע בעלי־בתים האָבן מסכים געווען צו געבן געלט אויף דעם. נאָך פיל מי און מאָטער האָט ער געלאָזט אויסאַרבעטן אין זיין שטייגהאַקעריי פירקאַנטיקע שטייגער מיט שיינע רונדע גאַלקעס. דער הויף פון שול איז אויסגעברוקירט געוואָרן. די גאַנצע לענג צום אַרייגאַנג אין שול און פון ביידע זייטן טראָטואָר האָט מען איינגעפלאַנצט ביימער, אויפגעשטעלט שטיינערנע בענק אין דער זייט צום זיצן און דעם גאַנצן שולהויף האָט מען אַרומגעבויט מיט אַ שיינעם פאַרקאַן. ווען די ביימער האָבן זיך צעוואַקסן, איז געווען אַ פאַרגעניגן צו זיצן אין הויף פון שול.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה איז די עקאָנאָמישע לאַגע פון שטעטל געוואָרן אַ סך ערגער. די יוגנט האָט געמוסען עמיגרירן, קודם כל קיין דייטש־לאַנד, וואָס איז געווען צום נאָענטסטן און וואו מען האָט זיך לייכט געקענט איינאַרדענען. אַ טייל זיינען אַוועק אין אַנדערע לענדער, צווישן זיי קיין פראַנקרייך.

אברהם פינקלער (טאָראָנטאָ)

יידן אין שטאָטראַט

די קריסטן פלעגן רופן שידלאָוויץ — זשידלאָוויץ, ווייל יידן זיינען געווען די גרעסטע מערהייט אין שטעטל. און דער קרייזהויפטמאַן פון ראָדעם — אין צייט פון מלחמה — קערקליס, אָוודאי אַ דייטש פון ליטע, פלעגט רופן שידלאָוצע „יודענשטאָדט".

דער יידישער אָנטייל אין שטאָטראַט איז שטענדיק געווען אַ מינימאַלער. פאַר שטאָטוואַלן פלעגט קומען דער סטאָראָסטע לעווינסקי פון קינסקער פאַוויאַט, וואו שידלאָוצע האָט אָנגעהערט, אונדז אָפשטאָטן אַ „פריינדשאַפט"־ווייזיט". ער פלעגט צוזאַמענרופן די יידישע „פנים" און געבן צו פאַרשטיין, אַז יידן דאַרפן למען השלום אַרויסווייזן גוטן ווילן צו די קריסטלעכע שכנים דורך קאָנסאָלידירן אַלע פאַרטייען אויף אַן אינהייטלעכער ליסטע צום מאָגיסטראַט. עס האָט זיך אָנגעהויבן, פאַרשטייט זיך, אַ דינגעניש, וויפל ראָטמענער יעדער זאָל באַקומען און עס האָט זיך תמיד געענדיקט מיט אַ קריסטלעכער מערהייט.

עס זענען אויך געווען פאַלן, אַז דער סטאָראָסטע איז נישט געווען צופרידן מיט דעם אויסוואָל פון אַן אָרטיקן בירגער־מייסטער און ער האָט געוואָלט אַרײַנזעצן זיינעם אַ מענטש. פלעגט ער מיט חדשים פריער קומען צו גאַסט, צוזאַמענרופן די קהילה־פאַרשטייערס, דעם רב און פאַרטיי־פירערס און געבן צו פאַרשטיין, אַז די שטאָט קען אַ סך פראָפיטירן ביים ווייל אַזאַ פערזאָן. די פאַרזאַמלטע האָבן פאַרשטאַנען דעם „פריץ" און געענדיקט האָט זיך עס אַזוי, ווי דער בעל־הבית האָט געוואָלט...

די יידישע ראָטמענער אין שידלאָוצע זיינען געווען כמעט די זעלבע אַ לאַנגע צייט: משה ציטרין — לאָווניק, אברהם בליכער און שבתי לאקס — „בונד", שלמה נייבערג — אגודה, לייביש שטשענשליווע. דאָס זענען געווען כמעט „זאָוואָדאָווע" ראָטמענער. אין די לעצטע יאָרן פלעגן שוין בלאָזן נייע ווינטן און עס איז געווען אַ טענדענץ, אַז יינגערע מענטשן דאַרפן פאַרטרעטן אויך די יינגערע שיכטן פון דער באַפעלקערונג און דעריבער אויסגעווייטלט אויך יוסף טענענבוים.

אין די לעצטע יאָרן פאַר דער מלחמה פלעגן די מאַכטאַרגאַנען שטאַרק דריקן די באַפעלקערונג וועגן פאַרשענערן די שטעט און שטעטלעך און זענען געווען כמעט משוגע אויף דעם פונקט פון אורבאַניסטיק — און אַלץ האָט זיך אויסגעלאָזט צו די יידישע קעפּ.

מען האָט זיך אַ נעם געטאָן צו די הויז־אייגנטימערס און צו די קליינע סוחרימלעך, וואָס פלעגן אויף דעם מאַרק פאַרקויפן זייערע סחורות אויף אויסגעשטעלטע שטעלעכלעך, וואָס פאַר דעם פלעגן זיי צאָלן 2 זלאָטעס אַ טאָג שטייערן צום מאַגיסטראַט. דאָס האָט אַרויסגערופן אַ גרויסן „ויצעקו"; עס האָט זיי געדראָט צו פאַרלירן די טעגלעכע פרנסה. חיהלע ראָזענבערג (איצט גוטמאַן, טאָראָנטאָ), וואָס האָט געהאַט אַ צייטונגסקיאָסק, האָט צוזאַמענגערופן אַלע פאַראינטערעסירטע סוחרים און זיך געוועגדט צו די קהילה־פאַרשטייערס צו טאָן אַלץ, כדי אָפצושרייען די גזירה. דער רעש איז דעמאָלט געווען זייער גרויס. אַ היפּשע דעלעגאַציע פון קהילה־פאַרשטייערס מיט ראַטמענער און דעם רב בראש זענען גלייך אַרײַנגעפאָרן אין פאָוויאַט און נאָך גרויסער שתדלנות האָט מען געפועלט אָפצושאָפן די גזירה.

עס האָט נישט לאַנג געדויערט און עס איז אונטערגעקומען אַ נייע גזירה: צוליב היגיענישע טעמים מוזן ווערן געשלאָסן אַלע חדרים. פאַר וואָס? — ערשטנס, האָבן די מלמדים נישט קיין „ראָזראָשענעס" צו זיין מלמדים;

אַ קלאַס אין דער פּוילישער שול. ערשטע ריי, אונטן לינקס צו רעכטס: פּראַדל בראָמאַן, רייזל שטשענשליווע, שבע מינצבערג, פייגל אַלפּערט, ראָזענבוים, פישמאַן. צווייטע ריי: לערער־פּערסאָנאַל. דריטע ריי: שרייבערבערגס טאָכטער, שרה מאַנדעלמאַן, קופּערמאַן, פּערל לאַקס (7טע אין ריי), שטיינמאַנס טאָכטער (12טע אין ריי). פּירטע ריי: פּייבע אייזענבערג, ברײַנדל לוסטגאַרטן, גאָלדבערג, פּרייטאָג (5טע אין ריי), וויצהענדלער, גוטשע מינצבערג, וואָלף, מאַטל דימאַנט. די רעשט — קריסטלעכע קינדער.

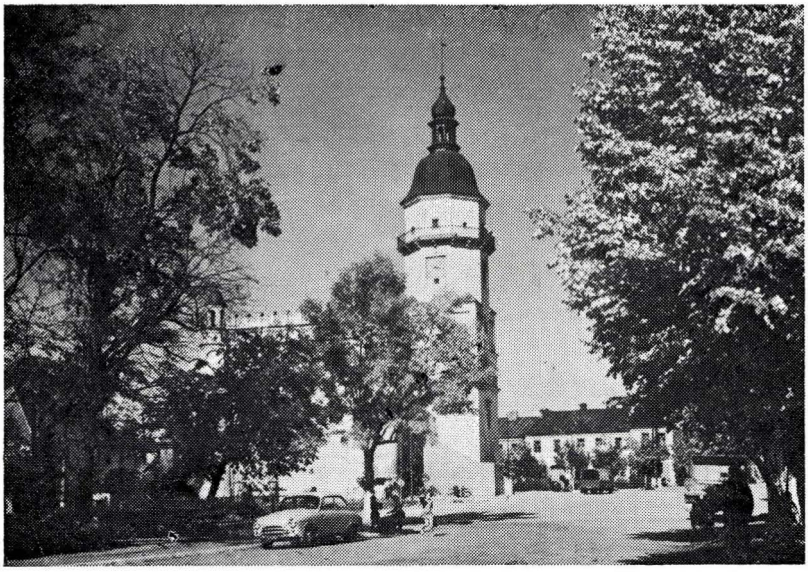
צווייטנס, זענען די לאָקאַלן נישט צוגעפאַסט פאַר קלאַסן; דריטנס, די מלמדים זענען נישט אונטערזוכט מעדיציניש; פירטנס, די צימערן האָבן נישט קיין וועגטילאַציע און לויט דער גרייס פון צימער קאָנען זיי אַריינגעמען 4־5 קינדער און איצט האָבן זיי פון 30 ביז 40.

איז ווידער געווארן אַ געוואַלד, נאָך אַ גרעסערער ווי פריער, ווייל דאָס האָט דאָך אָנגעריכט די רעליגיעזע געפילן, און וואָס עס מיינט פאַרמאַכן חדרים ביי יידן, דאַרף מען דאָך קיינעם נישט דערציילן. דער סטאַראָסטע איז פאַר־פלייצט געווארן מיט אָנקלאָגעס, וואָס זענען איבערגעגעבן געווארן דער „ראדע־שקאָלנע פאָוויאַטאָווע" אין קינסק, וואו דער סטאַראָסטע האָט געפירט דעם פאָרזיץ. דער ראַט איז באַשטאַנען פון די דירעקטאָרן פון די עקסיסטירנדיקע מלוכה־גימנאַזיעס, פון דעם פאָוויאַט־דאָקטער, קאָטוילישן בישאָף פון קינסק, עטלעכע פאָרשטייערס פון די שטאָטראַטן און פאָוויאַטאָוון שול־אינספעקטאָר. דער אייניציקער יידישער פאָרשטייער אין שולראַט איז געווען אברהם פינקלער, וועלכער האָט רעפערירט וועגן גאַנצן ענין און דאָס פאָרגעשטעלט אין דעם געהעריקן ליכט. דער „ראַט" האָט באַשלאָסן דאָס איבערצוגעבן דער שטאָטישער קאָמיסיע אין שידלאָווצע, וואָס וועט באַשטיין פון בירגער־מייסטער, פאָליציי־קאָמענדאַנט, שטאָטישן ד"ר ניקאָלסקי, שטאָטישן אַרכיטעקט און אברהם פינקלער, וועלכער וועט פאַרטרעטן דעם פאָוויאַטאָווען שולראַט אין קינסק.

אַ קלאַס פון דער פוילישער שול. פון לינקס צו רעכטס, דריטע רייע: הענדל וווייסבראָט, שרייבערבערג, פוקס, לעדערמאַן, 2טע שרייבערבערג, אַלפערט א"א. אין מיטן: א. פינקלער.

די גזירה האָט זיך געענדיקט מיט דעם, אַז די מלמדים האָבן זיך געמוזט אונטערזוכן ביים פּאָוויאַט־דאָקטער אין קינסק, זיך געמוזט פּאָטאָגראַפירן „אין בלויזן קאָפּ", אויסמאַלעוועוען די צימערן מיט ווייסן קאַלך, אַרייַנשטעלן בלעכענע ווענטילאַטאָרן אין די פענצטערס, אַרויסהענגען אין יעדן „חדר" דעם פּאָרטרעט פון יוזעף פּילסודסקי און פרעזידענט מאָשטשיצקי און אויפהענגען די דערלויבעניש, אַרויסגעבן און אונטערגעשריבן פון „פּאָוויאַטאָוע ראדע שקאָלנע" מיט דעם מאַקסימום צאָל פון 8־10 קינדער אין איין צימער. אויף דער וואַנט איז טאַקע געווען אַזוי געשריבן, אָבער אין לעבן איז די צאָל קינדער געבליבן ווי פריער...

פּלאַץ פון דריטן מאַי.

דבורה ראָזענצווייג־בלאַנדער

שטייגער, מנהגים, סגולות

אַזוי ווי אין יעדער שטאָט און שטעטל אין פוילן, האָט אויך אונדזער שידלאָווצע געהאַט אירע טראַדיציעס און מנהגים, וואָס טייל פון זיי געדענק איך.

ערב יום־כיפור פלעגן יידן זיך לאָזן שמייסן מלקות אין קליינעם בית־מדרשל, ווי אַ וועג אָפּצוקומען פאַר זייערע זינד. אַזוי פלעגט דערציילן מיין טאַטע, אָבער אין אונדזער צייט האָט מען דערפון ניט געהערט.

וועז ס׳איז פאַרבייגעגאַנגען אַ לוויה, פלעגן יידן פאַרמאַכן טיר און פענצטער, ווי אויך די געוועלבער.

אַ חתן פון דער פרעמד מיט זיינע געקומענע געסט פלעגט מען פאַר דער חתונה אַרומפירן 3 מאָל אַרום די באָדענס אין דער זעלביקער בריטשקע, אין וועלכער זיי זיינען געקומען.

די חופה פלעגט ס׳רוב פאָרקומען אין שולהויף. איז געווען אַ מנהג, אַז די איינוואוינערס לעבן שול פלעגן אַרויסלייכטן פון זייערע הייזער מיט ליכט אָדער לאָמפּן דעם גאַנצן וועג צו דער שול. נאָך דער חופה האָט די באָבע פון חתן אָדער פון דער כלה אַנטקעגנגעטאַנצט דעם יונגן פּאָרל און געזונגען: „חתן, דאָ האָסטו אַ קוכן, זאָלסט ניט דאַרפן מער קיין כלה זוכן".

אין 1936 איז אויסגעבראָכן אין שטעטל אַ טיפוס־עפּידעמיע. כדי אייבצושטילן די מגיפה, האָט מען געשטעלט אַ חופה אויפן בית־עולם. אַן ענלעכן „רעצעפּט", דערציילט מען, האָט מען אָנגעוואַנדט בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה.

ביי אַ קימפּעטאָרין אין הויז איז דאָס בעט געווען פאַרהאָנגען מיט אַ ליילעך. די טירן און פענצטערס זיינען געווען באַהאָנגען מיט שיר־המעלות — אַ סגולה צו פאַרטרייבן שדים.

נאָכן געבורט פון אַ ינגל פלעגן די „חדר"־קינדער קומען יעדן טאָג אין הויז פון דער קימפּעטאָרין און אויפן קול לייענען „קריאת־שמע". דאָס האָט מען געדופן אַ „קרישמעליינע". דעם לעצטן טאָג פלעגן די ינגלעך קריגן האָניק־בייגעלעך, וואָס האָבן אויסגעזען ווי אַ „שלשלת" אָדער ווי אַן 8 מיט נאָך אַ רינגעלע.

אַ סגולה פאַר אַ „רויז" — אַ געשווילעכץ אויפן פּנים אַדער אַנדער טייל פון גוף מיט רויטע פלעקן — איז געווען דאָס צולייגן אַרום דעם קראַנקן אָרט אַ שטיק דיק פאַפּיר, אויפגעשריבן מיט ריטשקעלעך פון אַ בעזעם אַ סך מאָל די ווערטער אין לאַטיינישע אותיות: „פּילא רוזשא אפּפּא פּאָסטא". ניט יעדער האָט געקענט פאַרשרייבן אַזאַ „רעצעפּט". דאָס האָבן געקענט טאָן נאָר יחיאל אַביש בלאַנדער אָדער זעליקל סופר.

אַן עין־הרע האָט יעדערער געקענט אָפּשפּרעכן. דאָס האָט מען נאָך געלערנט אין חדר. אַ מיטל אויסצופֿרובירן די עין־הרע איז געווען אַזאַ: מען האָט אַרײַנגעלייגט קוילן פון אויסגעברענט האָלץ אין וואַסער — אויב די קוילן זיינען אַרונטער אין וואַסער, איז עס געווען אַ סימן פון אַ שווערער עין־הרע. דאָס האָט געהייסן „אָפּלעשן אַן עין־הרע".

כלי־זמרים און בדחנים

די ברידער אהרן, יצחק און יאַנקל גייגער זיינען געווען גוטע כלי־זמרים. דער לעצטער איז גאַנץ פרי אַוועק נאָך וואַרשע און דאָרט געשפּילט אין באַקאַנטע ערטער. זיין שוואָגער חיים גיל („מייקוס") האָט געשפּילט טרומייט. זייערע קינדער, תנחום, מאיר און יודל, און אויך דער אידעם משה, האָבן שוין מיטגעשפּילט אויף חתונות און וואו מען האָט נאָר געדאַרפט מוזיק.

בדחנים האָבן מיר געהאַט צוויי. אייגער איז געווען זייער אַ פרומער. זיין נאָמען איז געווען יודעלע וויגנאַנסקי. ער האָט געקענט שיין באַזינגען אַ כלה און משמח זיין די געסט אויף אַ פרומען אופן. דער צווייטער בדחן איז געווען יצחק משה ראַפאַלאָוויטש (דער פויקער). ער איז שוין געווען מער וועלטלעך. ער האָט באַזונגען די כלה לויט זיין שטייגער און געקענט פאַרווייזלן דעם עולם מיט פאַרשיידענע מאַדערנע לידעלעך.

צו אַ חתונה האָט נאָך אויך געהערט אַ קאַרטן־טרעגער. די אייגלאַדונגס־קאַרטן זיינען ניט צעשיקט געוואָרן מיט דער פּאָסט. די דאָזיקע אַרבעט האָט שוין געטאָן חיימעלע זאַגדאַנסקי, אַ קליין יידעלע, וואָס האָט אויסגעפירט זיין אַרבעט בעסער ווי דער פּאָסטטרעגער.

ביי יעדער חתונה האָט אויך אַנטיילגענומען אַ שומר ביים אַרײַנגאַנג, אַז ס׳זאָלן זיך ניט אַרײַנכאַפּן קיין אומגעבעטענע געסט. געווען איז דאָס יאַנקל הערץ, וועמען מען האָט געדופן יאַנקל בריליאַנט. ער האָט יעדן געקענט און אַז ער האָט דערווישט אַן אומגעבעטענעם גאַסט, וואָס האָט געוואָלט זיך אַרײַנקריגן אין זאַל, האָט ער אים פאַרהאַלטן מיטן וועגרטל „זיי געלאַסן". דאָס איז גיך געוואָרן אַ שטאָטווערטל.

בריגעמער און קוואַלן

אין אונדזער שטעטל איז וואַסער געווען אַ פּראָבלעם. ס׳קלינגט מאָדנע, אָבער אַזוי איז עס געווען. קיין וואַסער האָט טאַקע ביי אונדז אין שטעטל ניט אויסגעפעלט, אָבער 90 פּראָצענט פון די פיל בריגעמער און פלומפּן זיינען געווען געזאַלצענע וואַסערן, וואָס מען האָט ניט געקענט ניצן צום טרינקען. אפילו צום וואַשן האָט דאָס ניט געטויגט, ווייל ס׳איז געווען, ווי מען האָט עס גערופן, „האַרט וואַסער". ס׳איז געווען גוט נאָר צום קאָכן.

אַ גרויסער פּלומפּ מיט זיס וואַסער איז געווען לעבן מאַגיסטראַט און צוויי קליינע פּלומפּן מיט זיס וואַסער — לעבן די מאַנעלאַס און יצחק מנקר. די דריי גרעסטע בריגעמער מיט זיס וואַסער זיינען געווען ביי די שטשענשלי־ווע, ניקאָלסקין און רבקהלע באַטשעלעס.

דאָס בעסטע וואַסער איז געקומען פון די דריי קוואַלן, מיט וואָס שידלאָוצע איז געבענטשט געוואָרן. דאָס קוואַלוואַסער איז געווען פּריש, אַ מחייה.

היות ס׳איז געווען אַ גרויסער מהלך צו די קוואַלן, וואָס האָבן זיך געפונען אין עק שטעטל, איז דאָס פירן און טראָגן וואַסער געוואָרן אַ פּרנסה פאַר עטלעכע יידן. פון די וואַסער־טרעגערס געדענק איך: יצחק „טויטער", „עלינאָווקעלע", אברהם „אַנטשולדיק", אברהם פּאָוקיל און אַנדערע.

די הויפּט וואַסער־צושטעלערס זיינען געווען די, וואָס האָבן מיט פערד און וואָגן געפירט דאָס וואַסער איבערן שטעטל. אין די פּריערדיקע צייטן האָבן די יידן אַליין געשלעפּט דעם וואָגן מיטן וואַסער און די גאַנצע פאַמיליע האָט צוגעהאָלפן. די וואַסער־פירערס פלעגן רופן הויך אויפן קול: „וואַסער, וואַסער!"

וואַסער־פירערס זיינען געווען בלויז צוויי. איין מאָל איז אַזאַ וואַסער־פירער קראַנק געוואָרן און ניט געקענט אויסשרייען זיין סחורה, איז ער געפאָרן צום רבין נאָך אַן עצה. דער רבי האָט אים געהייסן קויפן אַ פּויק און קלאָפּן אין דעם אָנשטאָט צו שרייען מיטן קול: „וואַסער!" דאָס האָט זייער אויס־גענומען, דער עיקר ביי די קליינע קינדער. אַן עמער זיס וואַסער האָט געקאָסט 5 גראָשן.

אויף וואַשן וועש האָט מען געמוזט פאַרניצן אַ גאַנץ פעסל וואַסער און נאָך מער. אַזאַ וועשוואָשן האָט געדויערט פון 3 ביז 4 טעג. ווער ס׳האָט געקענט זיך דערלויבן, האָט צוגענומען אַ וועשין, וואָס פלעגט ברענגען די וועש צום טייכל. דאָס איז אויך געווען אַ פּרנסה. צו דעם איז נאָך צוגעקומען

אַ פּעקל־טרעגערין, וואָס האָט צוגעהאָלפן טראָגן די וועש צום טייך. אַזאַ פּעקל־טרעגערין איז געווען די אַרעמע שאָשע טעמעלע, פון מאַנס צונאָמען „אלי־נאָווקעלע".

ביים טייכל זיינען געווען עטלעכע וואַסערמילן (פּאַראָווע). איינע פון זיי האָט געהערט צו שרה אַנטשלס און די קורלענדערס.

אַ פּאָלקס־ייד.
איטשע מענדעלעס און זיין פּרוי.

מאכלים

איינער פון די געשמאַקסטע מאכלים ביי אונדז איז געווען טאַטיטשאַך. דאָס איז געווען אַזאַ מין געבעקס, וואָס איז געמאַכט געווארן פון טאַטישאַנע (ברוינע) מעל. דאָס מעל איז צעלאָזן געווארן אין וואַסער גאַנץ שיטער. מיט אַ גרויסן לעפל האָט מען פון דאָרטן דאָס אַרייַנגעטאָן אין קליינע בעקעלעך פון בלעך, אונטערגעשמירט מיט אייל. די קליינע בלעכענע בעקעלעך זיינען געווען אין אַ גרויסן בלעכענעם בעקן. דאָס האָט מען אַרייַנגעשטעלט אין אויוון, וואָס זיך געברענט אין איין זייט. אַזאַ געבעקס איז געווען אַ מחייה. דער ערשטער גאַנג נאָכן דאָוונען איז פּאַר יידן געווען צו ריטשל די לעקעך־בעקערין. זי איז געווען די ערשטע, וואָס האָט דאָס געבאַקן. שפּעטער זיינען צוגעקומען נאָך צוויי אַזעלכע בעקערס, ריטשלס עלטסטער זון יחיאל און אסתר ראָזענבערג (באָנק).

באָרשט

דאָס איז געווען אַזאַ מין באָרשט, וואָס מען האָט עס באַקומען נאָר ביי אונדז. מען האָט עס געמאַכט גאַנץ אײַנפאַך: אין אַ גרויסן פּאָס מיט וואַסער האָט מען אַרײַנגעטאָן קלייַען, וואָס בלייבט ביים מאָלן מעל. דאָס איז אַזוי גערשטאַנען, ביז ס׳איז געוואָרן זויער און דאָן איז עס פאַרקויפט געוואָרן. מען האָט דאָס געקענט עסן — ווי אײַנער האָט ליב געהאַט: מיט שטשאַוו, מיט די בלעטער פון נייַע בורקעלעך, מיט קרויט אָדער מיט קנאָבל, וואָס האָט געהייסן קנאָבלבאָרשט. פון דעם האָבן עטלעכע פאַמיליעס געמאַכט אַ לעבן. די באָרשט־מאַכערינס זיינען געווען: פרומעט יאַנקל, שרה עלקע און פרײַדע די קאָטערין.

גריסקעלעך

דאָס איז געווען געבאַקן פון גריטשאַנע (ברוינע מעל), געמישט מיט ווייצנמעל און באַצוקערט פון אויבן. זיי זיינען געווען די גרייס פון אַ זעמל. גרעסערע פון דעם סאָרט געבעקס האָבן זיך געהרופן גריסקעס. מען האָט דאָס געקענט קריגן אין יעדער בעקערײַ. די געשמאַקסטע זיינען געווען פון טאָבע נעמי און משה־לוי זאָבאָראָווסקי און פון אברהמעלע ראָזענצווייג (דזשאָזגין).

אָחוץ זיי זיינען געווען נאָך בעקערס, ווי איטשע זאַלצטרעגער, שיע אָפּאַטאָווסקי, דער רויטער נאָטע גריצמאַן, שימעלע גריצמאַן, משה שוויעטשניק, פּאָריע שוויעטשניק, אפרים זאַגדאַנסקי, יאָסל פּאָמעראַנץ, שמואלכל קורלענ־דער, פּערל מאַלקעלעס און טאָבע די בעקערין (לעדערמאַן).

יצחק מילשטיין

מלמדים, חדרים, שקאָלעס

הערשל מלמד

אונדזער שטעטל האָט פאַרמאָגט אַ סך חדרים, און אַז ס׳זיינען דאָ חדרים, זיינען אויך דאָ מלמדים.

דער עלטסטער מלמד אין שטעטל אין מיין צייט איז געווען ר׳ הערשל מלמד, אַ ייד נאָענט צו שבעים. ביי הערשל מלמדס „חדר" איז געווען אַ קליינער הויף, וואו די קינדער האָבן זיך געקענט שפּילן. דאָס לערן־צימער איז געווען

גרויס, די בענקברעטער אויף קליינע קלעצלעך. אין דערבייאיקן צימער האָט געוואוינט דער רבי מיט זיין פאַמיליע. ביי אים האָט מען געלערנט אַלף־בית ביז חומש.

ר׳ הערשלען האָט מען געפרופן „דער קנייפער״, ווייל קנייפן די תלמידים איז געווען ביי אים אַן אָנגעלייגטע אַרבעט.

ישעיהלע זלאַטאָוויטש

דער דאָזיקער מלמד, וואָס מען האָט געפרופן ישעיהלע הויקער, איז געווען אַן אויסנאַם דערמיט, וואָס תמיד איז ער געווען ציכטיק און ריין, אַפילו אויסגעפוצט. אין וועסט־קעשענע האָט ער געטראָגן אַ זילבערנעם זייגער אויף אַ זילבערנעם קייטעלע. נאָך מער: ער האָט שוין דעמאָלט געלייענט אַ צייטונג — אַ זעלטנקייט אין יענע צייטן אין אַזעלכע קרייזן.

זיין ווייב, לאה, האָט שטענדיק געהאַט רויטע אויגן — משמעות, צוליב איר ביטערן מזל מיט אַ קראַנקן זון. יעדן טאָג איז זי געלאָפן זיך וואַשן די אויגן אין קוואַל, וואָס האָט זיך געפונען אין סטאַרוויש, אַ קליין דערפל לעבן שטאָט. מען האָט געזאָגט, אַז אַ הייליקער רבי האָט אַ מאָל געבענטשט דעם קוואַל און זיין וואַסער איז אַ רפואה פאַר אַלע קראַנקייטן, באַזונדערס פאַר אויגן.

ר׳ ישעיהס „חדר״ איז געווען אַ גאַנץ געראַמער. ער האָט אויך געהאַט אַ באַהעלפער, יצחק טויטער. דאָרט האָט מען געלערנט אויך שרייבן יידיש.

ר׳ יעקב פעלדמאַן

ביי מיין רבין רפאל ערליכמאַן האָב איך לאַנג ניט געלערנט, ווייל זומערצייט זיינען מיינע עלטערן מיט דער גאַנצער משפחה אַרויסגעפאָרן אין אַ געדונגענעם סאָד אין דאָרף וואַלצנעוו, 8 קילאָמעטער פון שטאָט. וועג מען האָט זיך אָפגעפאָרטיקט מיטן סאָד און אַראָפגענומען דאָס גאַנצע אויפס, זיינען מיר געפאָרן אַהיים. מיין טאַטע האָט מיך נאָך דעם געשיקט אין חדר אַריין ביי יעקב פעלדמאַן, דער איידעם פון ישראל איטשע ראַנטשקע. ער איז געווען אַן אַריינגעקומענער אין אונדזער שטאָט.

ביי אים איז געווען גוט צו לערנען, ווייל ער האָט געהאַט אַ טאַלאַנט צו דערציילן מעשיות וועגן שיפן אויף שטורעמדיקע ימען, וועגן גזלנים אין די טיפע וועלדער, אָדער פון ווילדע מענטשן־פרעסערס. און מיר, קינדער,

פלעגן זיצן מיט אָנגעשפּיצטע אויערן און האָבן די מעשיות אויסגעהערט מיט דער גרעסטער געשפּאַנטקייט.

יעדער מיטוואָך, וועז אין שטעטל איז געווען אַ יאַריד, איז געווען פּאַר אונדז דער בעסטער טאָג אין וואָך. די רביצין פרומעט האָט אַליין אויס־געאַרבעט זייף, פלעגט זי יעדן מיטוואָך גיין אויפן מאַרק עס פאַרקויפן צו די פּויערים. דער רבי האָט איר צוגעהאָלפן אין דעם. אַזוי אַרום זיינען מיר געווען אַ גאַנצן טאָג אין חדר אָן רבין און זיך געלאָזט וואויל גיין.

דאָרטן האָב איך געלערנט מיט יחזקאל בורשטינסקי, מיט לייזער ראָזענ־צווייג, מיט משה יענקעלע און אַנדערע.

יידישער קינדער־גאָרטן מיט דער לערערין פרידע.

ר׳ מרדכי קאָצקער

דער דאָזיקער מלמד איז געווען אָן איידעם פון זלמן (סטאָלאָזש) צעלינסקי. קינדער האָבן געציטערט אַריינצופאַלן צו אים אין חדר, ווייל ער איז געווען אַ בייזער רבי און געשלאָגן אָן רחמנות. אַזעלכע רביים האָבן די קינדער צוריקגעשלאָגן — דורך געבן פּאַרשיידענע צונעמען, וואָס איז זיי שוין פאַרבליבן דאָס גאַנצע לעבן.

ר׳ מרדכי קאָצקער, ווי שלעכט ער איז געווען צו זיינע תלמידים, אַזאַ גוטער בעל תפילה איז ער געווען און זיין זינגען איז געווען כלע טעמים.

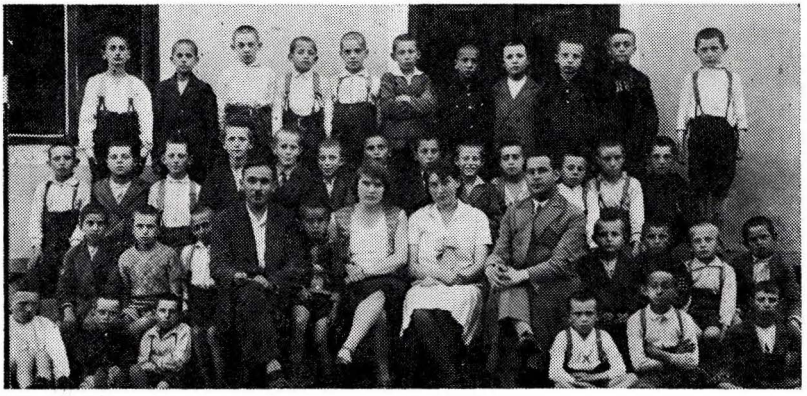
זעליקל מלמד

זעליקל מלמד (בורשטינסקי) איז געווען אַ רבי פון חומש מיט רש"י ביז גמרא. לעבן זיין חדר איז געווען אַ טיפער קאַנאַל און אויבן אַ בריק. ווינטער איז געווען אַ פאַרגעניגן פאַר זעליקלס תלמידים, ווייל אין יעדער הפסקה פלעגן זיי זיך אַראָפכאַפּן אַ גליטש טאָן אויפן פאַרפרוירענעם קאַנאַל. דערפאַר איז אָבער דאָס גיין צוריק ביי נאַכט פון חדר געווען אַ מורא, ווייל מען האָט געזאָגט, אַז אונטער דער בריק זיינען דאָ שדים. אין די שפּעטערדיקע יאָרן איז דער גאַנצער קאַנאַל פאַרשאָטן געוואָרן און ס׳איז דאָרטן געוואָרן אַ שיינע גאַס מיט אַ גרויסן גאָרטן, פֿלאַסקאַטעס גאָרטן.

אַנדערע מלמדים

ר׳ חיים שמעון האָט געהאַט אַ גרעסערן חדר, וואָס זיין צונאָמען איז בעסער ניט צו שרייבן. זיין זון צמח מיט זיין רויט בערדעלע האָט אים צוגעהאַלפן אין מלמדות. זיין טאָכטער תירצה האָט חתונה געהאַט מיט לייבע וואַסערשטיין.

אויפן פישמאַרק איז געווען דער חדר פון ר׳ חיים ישראל מילגראום, דער פאָטער פון פּנחס מאיר. געווען איז ער אַ גוטער מלמד און געהאַט אַ שיינעם חדר.

אַ קלאַס פון דער פּוילישער מלוכה־שול. ערשטע ריי, פון לינקס צו רעכטס: אַ זון פון ישראל צוקער. 2טע ריי: אַ זון פון איזאק פינקערט, דריי קריסטלעכע לערערס, ביים ברעג — א. פינקלער. דריטע ריי: פרייטאָג (צווייטער אין ריי), פרידלעווסקי (9טער אין ריי). פירטע ריי: דריטער פון ריי — מאַנק, ניינטער — זאַלצמאַן, קופערשמיד.

ר׳ יואל וואַסערשטיין און מ. רעכטמאַן האָבן געהאַט חדרים אין זעלביקן געסל.

ביי ר׳ מענדל הארציקער האָבן שוין געלערנט עלטערע תלמידים. דאָס זעלביקע אויך ביי ר׳ חיים מאָטל.

וועז ר׳ הערשל מלמד איז נפטר געוואָרן, האָט זיין זון חיים טוביה איבערגענומען זיין מלמדות.

גאָר אָנגעזעענע מלמדים זיינען געווען ר׳ ישראל יצחק האָניגמאַן און ר׳ מלך גרינבוים. די בעסטע באַלעבאַטישע קינדער האָבן געלערנט אין זייערע חדרים.

די תלמוד־תורה

די תלמוד־תורה איז געווען אַ גרויסער בנין פון פיר גרויסע צימערן אונטן און צוויי אויפן צווייטן עטאַזש. זי איז געווען איינגעטיילט אין פיר כיתות. פון פאַרנט איז געווען אַ גרויסע אויפשריפט: „הזהרו בבני עניים שמהם תצא תורה", געמאַלן פון לייבוש כוסטעצקי.

די תלמוד־תורה איז געווען אָנגעפירט פון אַ פאַרוואַלטונג. דער מנהל איז געווען אליהו מאיר בראָנעס, אַ ייד אַ הדרת־פנים. דער פאַרזיצער איז געווען דער דאָזיקער חיים ראָזענבערג. אין תלמוד־תורה האָבן געקענט לערנען בלויז אָרעמע קינדער, וואָס זייערע עלטערן האָבן ניט געקענט צאָלן קיין שכר־לימוד.

אַ קלאַס פון יידישע יינגלעך אין דער פוילישער מלוכה־שול מיטן לערער א. פינקלער.

דער רבי אין דער ערשטער כיתה איז געווען ר׳ וואָלף קרעדאָוויטש. אין דער צווייטער כיתה האָט מען שוין געלערנט חומש און תנ״ך. דער רבי דאָרטן איז געווען ר׳ ישראל ניימאַן, אַ שידלאָוצער איידעם, וואָס איז געווען דער בעסטער רבי, וואָס איך האָב ווען ס׳איז געהאַט. זיין פרוי מאָטל איז געווען די טאָכטער פון ר׳ משה זאַקאַן. ער האָט געהאַט אַ ספּעציעלן צוגאַנג צו לערנען קינדער. ער האָט אויך איינגעפירט, אַז יעדן שבת זיינען זיינע תלמידים צוגעטיילט געוואָרן צו אַ בעל־בית פון שטעטל, כדי אונדז צו פאָרהערן. שפּעטער פלעגט יענער אָפּגעבן אַ באָריכט צו אונדזער רבין. מיר פלעגן אָפט קריגן כיבוד נאָכן פאָרהער ביי די בעלי־בתים.

ר׳ ישראל האָט געהאַט נאָך אַ מנהג: ער פלעגט אויסקלייבן די בעסטע תלמידים און זיי צוגרייטן צו האַלטן דרשות. די ערשטע פון מיין חדר פאָר אַזאַ כבוד זיינען געווען מיין חדר־חבר יאַנקעלע זילבערמאַן און שמואל נטע צוקער. געווען איז דאָס חנוכה. דער בית־המדרש איז געווען געפּאָקט. שמואל נטע האָט געריידט וועגן באַטייט פון חנוכה, און יאַנקעלע — וועגן דער סדרה פון דער וואָך און צום סוף נאָך געמאַכט אַן אַפּעל פאָר דער תלמוד־תורה. דער רב און אַלע אין בית־מדרש זיינען געווען שטאָלץ מיט די יונגע „דרשנים״. אַ צווייט מאָל איז יאַנקעלע אויפגעטראָטן מיט אַ דרשה ל״ג בעומר. דער צווייטער דעמאָלט איז געווען ראובן פרענקל.

אין תלמוד־תורה האָט מען געלייגט אַ סך אַכט אויף דרך־ארץ. אַז ס׳איז ווער אַריינגעקומען פון דער פאַרוואַלטונג, פלעגט ער באַגריסט ווערן פון אַלע תלמידים אין כיתה מיט אַ „ברוך הבא״.

ר׳ ישראל האָט איינגעפירט נייע מעטאָדן אויך אין שטראָפן זיינע תלמידים. ער האָט ניט געשלאָגן, נאָר געמאַכט, אַז די פאַרזינדיקטע זאָלן עס פילן אויף אַן אַנדער אופן. אַ יינגל האָט איין מאָל צוגערעדט אַ צווייטן עפּעס צו גנבענען. האָט ער זיי ביידן אַוועקגעשטעלט עטלעכע שעה אין חדר פון תלמוד־תורה מיט צוויי העברעאישע אויפשריפטן: איינער — „גנבתי״, דער צווייטער — „אני מסית״.

ר׳ ישראל האָט פיינט געהאַט, אַז זיינע תלמידים זאָלן פאָרן אויף דער קאַרוסעל. אַ פאַרזינדיקטן אין אַזאַ חטא האָט דער רבי געמאַכט זיך אַרום־צודרייען אַן אַ שיעור מאָל אַרום טיש פון חדר, ווי אַ קאַרוסעל.

אין תלמוד־תורה האָט מען אונדז אויך געלערנט שרייבן און לייענען יידיש, פּויליש און רעכענען. עטלעכע מאָל אין וואָך פלעגט די דאָזיקע לימודים מיט אונדז לערנען דער לערער ישראל צוקער.

אין דער דריטער כיתה האָט געלערנט ר׳ יעקב משה אַבראַמאָוויטש, אַ גוטער גמרא־מלמד. ער האָט אַזוי געגעבן צו פאַרשטיין און אויסגעטייטשט, אַז יעדער וואָרט איז געווען קלאָר ווי קרישטאָל. ער האָט זייער שיין אויס־געזען, שטענדיק פיין געקליידט. ווען ער פלעגט ניט קומען אין חדר, פלעגט אים פאַרטרעטן ר׳ שמעון ביטער. שמעון האָט געקענט זייער שיין זינגען און אָפט געדאַוונט אין בית מדרש פאַרן עמוד. שפעטער האָט ער געהאַט אַן אייגענעם חדר.

אין דער לעצטער כיתה האָט געלערנט ר׳ משה האָניגמאַן. מען האָט אים גערופן משה גאַוויטשאָוער, ווייל ער האָט געשטאַמט פון אַ שטעטל מיט אַזאַ נאָמען. צו אים זיינען שוין געגאַנגען גאַנץ דערוואַקסענע יינגלעך.

* * *

מיין לעצטער חדר איז געווען פון „מזרחי", וואו מיין רבי איז געווען ר׳ זכריה שיין, דער זיידע פון מיין חבר משה יחיאל שיין. די לעראַס שטראָם און גלאזאַנד האָבן דאָרטן געלערנט העברעאיש. דאָרטן האָט מען אויך געלערנט זינגען און גימנאַסטיק און אָפט געמאַכט אויספליען אין וואַלד אַריין. דאָרט זיינען געווען דריי כיתות. שפעטער האָט דאָרט געלערנט רחמיאל חיים בליזשינסקי מיט זיין זון יעקב דוד.

* * *

קיין ספעציעלע שפילפלעצער פאַר קינדער זיינען דעמאָלט אין אונדזער שטעטל ניט געווען. קינדער פון אַרום האָבן זיך אַליין אויסגעזוכט זייערע שפילפלעצער און שפילן: באַהעלטעניש, אָפּגעבערענטע קאַשע, וואָס צו דעם האָט מען געדאַרפט פיר ביימער, יאָגעניש, טאַלערקע (אַ מלחמה מיט שפיאָנען), אַ וואַלף מיט ציגעלעך.

דאָס איז געווען זומער. וויינטערצייט, באַזונדערס שבת נאָך מיטאָג, פלעגן מיר אויסזוכן אַן אָרט צו שטיפן אין גרויסן בית־מדרש, וואו יידן פלעגן דעמאָלט זאָגן תהלים, אָדער אין קליינעם בית מדרש, וואו דער אַלטער הירש מאָטע פלעגט פאַר „עמך" טייטשן די סדרה פון דער וואָך. ער פלעגט אַזוי אַרייניטייטשן אין דער סדרה, אַז דער עולם פלעגט ממש אָנקווטשן. עטלעכע הומאָריסטישע טייטשן זייַנע געדענק איך.

דעם פסוק וועגן יעקבס טאָכטער דינה אין פרשה „וישלח" האָט ער אַזוי דערקלערט: צייטן האָבן זיך גאָרניט געביטן. אַ מאָל איז געווען פונקט ווי היינט. אין היינטיקע צייטן, ווען אַן אָרעמאַן האָט טעכטער, וואָס זאָל ער

טאָן מיט זיי? שיקט ער זיי דינען צו די רייכע לייט (דאָס האָט ער געמיינט זיך, ווייל ער האָט געהאַט פיל טעכטער) — און דעמאָלט איז אויך געווען דאָס זעלביקע, ווייל ס׳שטייט דאָך בפירוש געשריבן „ותצא דינה", כאָטש יעקב האָט געהאַט אַן איין אייניציקע טאָכטער דינה, און דאָך האָט ער זי געשיקט דינען . . .

אויף דער סדרה „מקץ" פלעגט ער זאָגן, אַז דאָס איז דער סעזאָן פאַר די היטל־מאַכערס. ווי אַזוי? — די ראשי־תיבות פון „מקץ" מאַכן אויף פויליש: „מאטשעק, קופטשע צאַפּקע", ד״ה: ׳מאטשעק, קויף אַ ווינטערהיטל׳.

אַ מין שלום־עליכמדיקן טייטש האָט ער געהאַט אויף אַ פסוק אין פרשה „ואתחנן". דאָרט זאָגט זיך: „ונשב בגיא מול בית פּעור", האָט ער עס אויסגעטייטשט אַזוי: „אַז אַ ייד וואוינט צווישן גויים אין דאָרף, דאָס הייסט „בגיא", „מול" — מעג ער האָבן אַ מיל, „בית" — מעג ער האָבן אַ הויז. „פּעור" — בלייבט ער ניט מער ווי אַ פּויער . . .

ער האָט אַזוי לאַנג געלערנט מיט די יידן, ביז ס׳איז אַנגעקומען ר׳ אליעזרל דער מורה־הוראה מיט זיין זון דודל. נאָך שלוש סעודות פלעגן זיך אַלע יידן ווידער צוזאַמענקומען אין בית־מדרש און זינגען זמירות. דער שוואַרצער יחיאל איז געווען דער אָנפירער.

ר׳ ישעיה גבאי איז געווען דער גבאי פון ביידע בתי־מדרשים. יעדן פרימאָרגן פלעגט ער פאַרקויפן טיי די מתפללים. אויף דעם האָט ער געניצט צוויי סאַמאָווארן. אַ גלאָז טיי מיט אַ שטיקל צוקער האָט געקאָסט 5 גראָשן, אַ גלאָז טיי אָפּגעצוקערט — 10 גראָשן.

די „שקאָלע פּאָוושעכנע"

פון די חדרים זיינען זיך צעגאַנגען דריי וועגן. דער ערשטער וועג איז געווען זיך צו לערנען אַ פּאַך. אויף דעם וועג זיינען געגאַנגען 75 פּראָצענט קינדער. טייל האָבן זייערע ווייטערדיקע בילדונג שפּעטער באַקומען בייַ פּריוואָטע לערערס. אָזעלכע לערערס זיינען געווען בייַ אונדז ניט ווייניק: וועלווע כץ, שרה פּערל זאַקאַן, אסתר ראָזענבערג, שיינדל לעבעדיקער, לאה קופּערמאַן, חנה ראָזענבוים, די צוויי קוזינקעס פּראָדעלעך בראַמאַן, רבקהלע גרינבוים, כאַנטשע בראַניעווסקי און נאָך אַנדערע.

דער צווייטער וועג פון חדר איז געווען די ישיבה, וואו פרומע יידן האָבן אַריינגעגעבן זייערע ייִנגלעך.

דער דריטער וועג איז געווען די פּוילישע שול, די „שקאָלע פּאָוושעכנע". אין אונדזער שטאָט זיינען געווען 2 פּוילישע פּאָלקשולן, פּאַר ייִנגלעך באַזונדער

און פאַר מיידלעך באַזונדער. וואָס העכער דער קלאַס, אַלץ ווייניקער יידישע שילערס זיינען דאָרטן געווען.

אַלע לערערס און לערערינס זיינען געווען קריסטן. טאָמער איז שוין יאָ געווען איינער מיטן נאָמען אונגער, איז ער געווען אַ געשמדטער. דערפאַר האָבן מיר געהאַט דעם כבוד, אַז דער יידישער רעליגיע־לערער איז געווען אונדזער רב ר׳ חיים שלום יקותיאל ראַבינאָוויטש. ער האָט געלערנט מיט אונדז פון אַ פּויליש איבערגעזעצטן תנ״ך. ס׳איז געווען ממש אַ פאַרגעניגן זיך ביי אים צו לערנען. ער האָט געקענט אַ פּערפעקטן פּויליש. שפּעטער האָט איבערגענומען זיין שטעלע אין דער „שקאָלע״ דער אַריינגעקומענער רעליגיע־לערער אברהם פינקלער.

צווישן די יידישע און פּוילישע שילערס זיינען אָפט פאָרגעקומען געשלעגן. דער ברודער פון מאיר שטערנשאָס איז אין מאָל אַזוי מערדערלעך צעשלאָגן געוואָרן, אַז ער איז געבליבן אַן אינוואַליד זיין גאַנצן לעבן.

צוזאַמען מיט מיר האָבן אין די העכערע קלאַסן פון דער פּוילישער פאָלקשול זיך געלערנט: יוסף טויטער, נתן דימאַנט, הערשל דימאַנט, יצחק מאַראָ, בערל בעקערמאַשין, הערשל לעדערמאַן, מיינע קוזינס אברהם און יאַנקל מילשטיין, שמואל לאַקס, קלמן וואַלפאָוויטש א״אַנד.

עזר גרונדמאַן (ישראל)

קינדערשולן

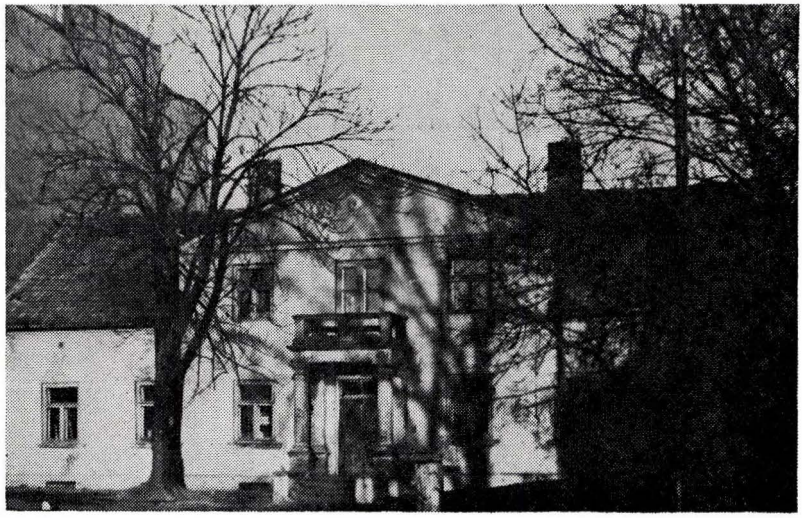

אין שידלאָוצע, ווי אין אַנדערע שטעט אין פּוילן, זיינען געווען אַ סך חדרים, אָבער עס זיינען אויך געווען פּריוואַטע שולן און פּריוואַטע לערערס, וואָס פלעגן געבן „שטונדן״.

איך געדענק אין לערער, וואָס ביי אים האָבן זיך געלערנט אַ סך קינדער. ער האָט געהאַט עטלעכע געהילפן. איך געדענק ניט זיין נאָמען, אָבער געוויס האָט מען אים „אפּרים דער געלער״. געווען אויך אַ לערער, וואָס מען האָט אים געוויס „אפּרים דער שוואַרצער״ און עס זיינען געווען נאָך פּריוואַט־לערערס.

אין תלמוד־תורה, וואָס די קהילה האָט אויסגעהאַלטן, האָבן געלערנט אַרום 10 מלמדים און לערערס. אַחוץ דעם איז געווען אויך אַ גרעסערע ישיבה „בית יוסף". אין איר האָבן געלערנט בחורים אויך פון אַנדערע שטעט.

אין שטאָט האָבן זיך געפונען 3 פוילישע פאָלקשולן. מיידלעך האָבן אַ סך געלערנט אין די דאָזיקע שולן, יינגלעך האָבן וויניקער געלערנט אין זיי. רעליגיעזע עלטערן האָבן ניט געווואָלט, אַז די קינדער זייערע זאָלן פאַרברענגען 4־5 שעה אַ טאָג אין אַ קריסטלעכער שול, פלעגט מען נעמען אַ פריוואָטן לערער אין שטוב צו לערנען די אַלגעמיינע לימודים. למעשה פלעגט זיך דערפון שאָפן אַ גאַנצער קלאַס. למשל, אין אונדזער שטוב האָבן אויף אַזאַ אופן געלערנט: איך און מיינע צוויי ברידער און עטלעכע קינדער פון די שכנים, צוזאַמען אַרום 8־10 קינדער. מען פלעגט דורכגיין אַ פינף־קלאַסיקע פראָגראַם. דערנאָך פלעגט מען האַלטן עקזאַמענס ביי דעם דירעקטאָר פון דער פוילישער פאָלקשול און אויב מען האָט אויסגעהאַלטן די עקזאַמענס, האָט מען געקראָגן אַ דיפלאָם, ווי מען וואָלט געענדיקט די שטאָטישע

פאָושעכנע שול פאַר מיידלעך, וואו עס האָבן זיך געלערנט אַ סך יידישע קינדער.

אברהם ערליך (ישראל)

שידלאָוועצער כלי־קודש
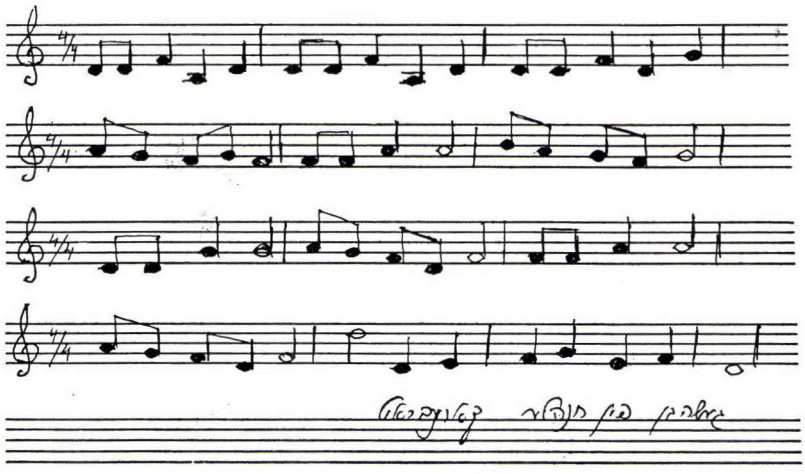
איך שטעל זיך פאָר, אַז אַנדערע האָבן שוין געשריבן וועגן די רבנים אין שידלאָוועצ, וויל איך דאָ דעריבער דערמאָנען בלויז אַנדערע רעליגיעזע יידן אין אונדזער שטעטל. פון זיי געדענק איך: ר' בערל ראַצימא, דער מורה־הוראה פון שידלאָוועצ, פון די גרויסע קאָצקער חסידים. אַלע, וואָס שרייבן איבער קאָצק, דערמאָנען אים; ר' אלעזר מורה־הוראה, ר' יצחק מורה־הוראה, ר' ישעיה דער שוחט, זיין זון רבי מענדל, ר' מאָטל שוחט, ר' אליעזר יעקב מוהל, ר' העשקע מוהל; די מלמדים פון שידלאָוועצ: ר' יעקב שמעון מלמד, ר' זכריה מלמד, ר' יעקב משה מלמד.

ס'איז אויך געווען אַ שטאַרק אַרגאַניזירטע „אַגודה" און אויך אַ „מזרחי". בכלל האָט פולסירט אַ שטאַרק רעליגיעז לעבן אין שידלאָוועצ.

איך וויל אויך דערמאָנען איינעם פון די „גוטע יידן", דעם צדיק ר' נח ר' חיימס. מ'האָט אויף אים געזאָגט, אַז ער איז פון די ל"ו צדיקים.

ס'איז אויך כדאי דאָ איבערצוגעבן אַן אינטערעסאַנטע היסטאָרישע געשיכטע, וואָס איך ווייס ניט, צי דאָס קערט זיך אַן מיט שידלאָוועצ.

אין יאָר 1700, אַן ערך, איז אַ גרופּע יידן פון מזרח־איראָפּע עולה

אַ שידלאָוועצער חסידישער ניגון.

געווען קיין ארץ־ישראל. דאָס איז באַקאַנט אונטערן נאָמען „עליית רבי יהודה חסיד", ווייל ער איז געווען דער אינספיראַטאָר פון אָט דער עליה. אַנדערע זאָגן, אַז דער ר' יהודה שטאַמט פון שידלאָוצע. מיין פריינד ר' משה יחיאל שוואַרצפוטער ז"ל האָט מיר דערציילט, אַז דער גרויסער פויליש־יידישער היסטאָריקער ד"ר יצחק שיפער איז אַ מאָל געקומען קיין שידלאָוצע און ער האָט געזאָגט, אַז אויפן שולהויף דאָרף זיין די מקוה פון רבי יהודה חסיד.

(מיר וויסן ניט, וואָס ד"ר שיפער האָט געזאָגט, אָבער אַלע ערנסטע היסטאָריקערס שרייבן, אַז ר' יהודה חסיד איז געווען אַ שעדלעצער. ניט קיין שידלאָוצער. — רעד').

הערשל קרים (פאַריז)

עלילת־דם אין שידלאָוצע

די געשיכטע איז זיך פאַרלאָפן אַ פאָר יאָר פאַרן שרעקלעכן חורבן פון אונדזער שטעטל, אַ וואָך פאַר פּסח.

אין אַ שבתדיקן פרימאָרגן האָט זיך בליץ־שנעל פאַרשפרייט אַ קלאַנג, אַז דער מאַגיסטראַט־באַאַמטער גאָמולטשינסקי איז פלוצעם פאַרשוואונדן.

זיינע צוויי חברים, געניעק שלעזינגער און פּאַיאָנק, זאָגן, אַז מסתמא האָבן יידן אים ערגעץ פאַרנאַרט און דערהרגעט, כדי צו ניצן זיין בלוט אין מצות פאַר זייער יום־טוב. די קריסטלעכע באַפעלקערונג האָט באַלד אויפ־געכאַפּט די נייעס און ס'האָט זיך געשאַפּן אַ פּאָגראָם־שטימונג אין שטעטל. די צוויי חברים שלעזינגער און פּאַיאָנק האָבן באַשולדיקט דעם יידישן לעקעך־בעקער פון וואַרשע און געפאָדערט פון פּאָליציי דורכצופירן אַ שטרענגע רעוויזיע אין זיין הויז. דער פּאָליציי־שעף און זיין געהילף פּראָמינסקי האָבן דורכגעפירט אין דער בעקעריי אַ שטרענגע רעוויזיע און אויך אַרעסטירט דעם דערשראָקענעם וואַרשעווער לעקעך־בעקער.

די בהלה פון דער יידישער באַפעלקערונג איז דעמאָלט געוואָרן נאָך גרעסער און די שרעק פאַר די קומענדיקע געשעענישן איז געווען אין לשער.

אַ קליניקייט — אַן עלילת־דם.

עלטסטער גאַרבער־פאַבריקאַנט סענדער אייזענבערג און זיין פרוי איידל.

דער פאַרפאַלענער גאָמולטשינסקי איז געווען אַן עלטערער פּוילישער יונגערמאַן, וואָס האָט געוואוינט מיט זיין מאַמען און שוועסטער לעבן דעם „רינעלע". ער האָט געאַרבעט אין ציווילאַמט פון מאַגיסטראַט און געווען באַקאַנט ווי אַ מענטש מיט געוויסן און הייסער פאַטריאָט. ער האָט אויך געלעבט פריינדלעך מיט די יידן.

שלעזינגער און פּאַיאָנק זיינען געווען רייכע צעבאַלעוועטע זינדלעך, וואָס האָבן ניט געוואוסט וואָס מיט זיך צו טאָן, ספּעציעל דער שלעזינגער — אַ בלאָנדער שייגעץ, וואָס עס האָט אים גאָרניט געפעלט. פּאַיאָנק איז ניט געווען אַזוי רייך, דער זון פון אַן אַרגאַניסט. זיי האָבן ליב געהאַט צו פּלירטעווען מיט יידישע מיידלעך.

די פּאָליציי האָט אָנגעהויבן פאַרדעכטיקן, אַז די צוויי חברה־לייט האָבן אַ שייכות צום פאַרשווינדן פון גאָמולטשינסקין. די וויכטיקסטע עדות קעגן זיי איז געווען די פרוי פון סטאָליער סעטאַ. די פענצטערס פון זייער הויז זיינען אַרויס צום הויף פון דער פאַמיליע שלעזינגער. די פרוי האָט דערציילט, אַז עטלעכע טעג צוריק האָט זי געזען דריי מענטשן פאַרבייגיין איר פענצטער, אָבער שפּעטער זיינען צוריקגעגאַנגען נאָר צוויי. די פרוי סעטאַ האָט אויך באַמערקט, ווי דער שלעזינגער אָקערט פּלוצלונג איבער דאָס פעלד, וואָס ער האָט דאָס קיין מאָל ניט געטאָן.

אויפן סמך פון דעם איז פּאָליציי אַווק, אויפגעגראָבן דאָס פעלד און געפונען דעם קערפּער פון גאָמולטשינסקין.

שפּעטער האָט מען זיך דערוואוסט די פּרטים פון מאָרד. די צוויי „חברים" האָבן דערשנאַפּט, אַז גאָמולטשינסקי טראָגט מיט זיך אַרום אַ סך געלט, וואָס זיי האָבן נייטיק באַדאַרפט האָבן פאַר זייערע הולטייסקע מעשים. האָבן זיי אים פאַרנאַרט אין דער סטאָדאָלע פון שלעזינגערס הויף, צוזאָגנדיק אים, אַז דאָרטן וואַרטן שוין אויף זיי די מיידלעך און דאָרטן האָבן זיי אים דערהרגעט.

אויף דער גרויסער לוויה פון גאָמולטשינסקין זיינען געווען פאַרזאַמלט טויזנטער מענטשן, בתוכם אויך דער שרייבער פון די שורות. דער גלח האָט אין זיין רעדע גערעדט וועגן שרעקלעכן פאַרברעכן.

די צוויי מערדערס זיינען אַרעסטירט און אָפּגעפירט געוואָרן אין דער ראָדעמער תפיסה. וואָס עס איז געוואָרן מיט די צוויי מערדערס, איז ניט באַקאַנט, ווייל אין גיכן איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה און די נאַציס האָבן אָקופירט פוילן. עס קען זיין, אַז די צוויי מערדערס האָבן דערנאָך זיך באַטייליקט ניט נאָר אין אַ מאָרד פון אייַן מענטשן, נאָר אין דעם מאַסנמאָרד פון פוילישע יידן.

יצחק מילשטיין

טעאַטער, קינאָ און שידלאָוצער קינסטלערס

איך וועל דאָ אַנהייבן מיטן דראַמאַטישן קריייז ביים פּראָפעסיאָנעלן פאַראיין אין מיין צייט.

אין שטעטל האָט מען געוואוסט, אַז מען גרייט צו אַ טעאַטער־פאָר־שטעלונג, אָבער וואָס און ווען האָט קיינער ניט געוואוסט. איין טאָג איז צו מיר געקומען מיין ברודערס חבר, שלמה צוקערגוט, אַ מיטגליד פון דעם דראַמאַטישן קריייז, און מיך געבעטן קומען צו אַ רעפּעטיציע, היות איך קען מאָלן אַפּישן און דעקאָראַציעס, און זיי נייטיקן זיך אין אַזאַ איינעם. איך האָב מיט פאַרגעניגן אָנגענומען דעם פאָרשלאָג, ווייל כל ימי בין איך אַ ליבהאָבער פון טעאַטער און קונסט.

רעפּעטירט האָבן זיי דעמאָלט גאָלדפאַדענס „כישוף־מאַכערין" (אַדער „די באָבע יאַכנע").

דער רעזשיסאָר איז געווען לייזער שאַרפער. מען האָט אים שפּעטער גערופן „האָצמאַך", ווייל דאָס איז געווען זיין ראָלע אין „די כישוף־מאַכערין". ער האָט זיך אַזוי גוט צוגעפּאַסט צו דער ראָלע, אַז ער איז שוין געבליבן ביי דעם נאָמען. ער איז געווען אַ שידלאָווצער אידעם, פון פּאַך אַ לעקער־בעקער. אין זיין בעקעריי אויף קעלצער גאַס זענען אויך פּאַרגעקומען די רעפּעטיציעס.

די אַמאַטאָרן זענען געווען: מאיר שטערנשאס; גאָלדעלע אונגעראָוויטש, וואָס צו איר וואונדערלעכן אויסזען האָט זי נאָך געהאָט זייער אַ שיינע שטים; לאה שווארצפינג; נאָטע שטערן, אַן אויסגעצייכנטער סופליאָר; שלמה צוקער־גוט, שמואל ראָזענצווייג, מאָטל וויערזשבניקער, מאָטעק אונגעראָוויטש, דינהלע מאַרגענשטערן, רייזל כאַמענטאָווסקי, חיה דינה זאַלצמאַן, לייבע וואַסערשטיין (אים האָט מען גערופן „דער בלינדער לייבל", ווייל ער האָט געהאָט אַ קליין אויג און דערפאַר האָט ער זיך צוגעפּאַסט פאַר דער ראָלע פון דער כישוף־מאַכערין, וואָס קיין פרוי האָט ניט געקענט און ניט געוואָלט שפּילן די דאָזיקע ראָלע). די פּיעסע איז געווען פול מיט לידער, באַגלייט מיט מוזיק פון די ברידער יצחק און אהרן גייגער.

דער לאָקאַל פון פּראָפּעסיאָנעלן פאַראיין האָט זיך געפונען אין הויז פון פנחס מאיר סטאַשקעוויטש. דאָרטן האָב איך געמאָלן די דעקאָראַציעס און אַפּישן. איך געדענק נאָך, ווי שלמה צוקערגוט האָט מיך געבעטן: מאָל מיר אויס אַזאַ כישוף אַדער אַזאַ פּיפּערנאָטער מיט לאַפּיטוטן, וואָס זאָלן אַרויסרופן שרעק, ווי ס׳פּאַסט פאַר אַ הויז פון אַ כישוף־מאַכערין.

די פּאַרשטעלונג איז פּאַרגעקומען אַ שבת אָוונט, אַרום יאַנואַר 1930. דער זאַל פון קינאָ איז געווען געפּאָקט. די פּיעסע האָט שטאַרק אויסגענומען און מען האָט זי געמוזט איבערשפּילן אין אַ פּאָר וואָכן אַרום. די לידער פון דער „כישוף־מאַכערין" זיינען שפּעטער געזונגען געוואָרן אין גאַנצן שטעטל, אין אַלע וואַרשטאַטן.

מיטן גרימירן (אַדער ווי מען האָט עס גערופן: כאַראַקטעריזירן) האָט זיך פאַרנומען דער סעקרעטאַר פון פּראָפּעסיאָנעלן פאַראיין משה־שיע צוקער, אַ סקאַרזשיסקער. ער האָט מיך געלערנט ווי אַזוי צו גרימירן. ער האָט מיר געזאָגט, אַז ס׳איז פיל לייכטער צו מאַכן פון אַ יונגן מענטש אַ זקן, אידער פון אַן אַלטן — אַ יונגן. ביי דער צווייטער פּאַרשטעלונג בין איך שוין אויך געווען אַ גרימירער.

נאָכן אויפפירן „די כישוף־מאַכערין" איז געווארן אַ גאַנצע ענדערונג אין דער דראַמאַטישער סעקציע. דער רעזשיסאָר לייזער שאַרפער איז אַוועק קיין פראַנקרייך. גאָלדעלע אונגעראָוויטש האָט אויך פאַרלאָזט שידלאָווצע. שלמה צוקערגוט איז אַוועקגעפאָרן קיין לאָדזש און דינהלע מאַרגענשטערן — קיין בראַזיל. משה שיע צוקער איז געווארן דער רעזשיסאָר און האָט אויך מיטגעשפילט.

דאָס מאָל האָט זיך דער דראַמאַטישער פאַראיין פאַרמאָסטן אויף אַ געוואָגטן שריט: אויפפירן יעקב גאָרדינס שווערע דראַמע „גאָט, מענטש און טייוול". איצט זיינען מיר זיך צוזאַמענגעקומען אויף רעפעטיציעס אין הויז פון אהרן צוקערס אלמנה.

ס׳זענען צוגעקומען נייע קרעפטן: די הויפטראָליסטן זענען געווען די צוויי סקאַרזשיסקער יקותיאל האָראָוויטש און רייזל בירענבלום, ווי אויך רבקה ווסטאָנשקא, חיה פוקס, מאָשעלע זילבערשטיין. נאָטע שטערן האָט איצט באַקומען אַ ראָלע און אויף זיין אָרט איז געווארן סופליאָר לייבוש־יאָסל ראָזענ־בלום. ס׳האָבן אויך מיטגעשפילט שמואל ראָזענצווייג, לייבע וואַסערשטיין און אויך דער שרייבער פון די שורות. אין מאָכן די אַפישן האָט מיר איצט אַרויסגעהאָלפן מיין פרייַנד משה יחיאל שיין. די רעקוויזיטן האָט יעדער אַליין געמוזט שאַפן פאַר זיך.

דער אָונט פון דער פאַרשטעלונג איז געווען ווי ערב אַ גרויסן יום־טוב. אַלע בילעטן זיינען געווען אויספאַרקויפט. דער זאַל פון קינאָ „קאַרסאָ" איז געווען פול און אַלע האָבן געוואָרט מיט גרויס שפאַנונג, אַז דער פאַרהאָנג זאָל זיך אויפהייבן. אַלע אַרטיסטן זיינען שוין געווען גרימירט און גרייט. מיט אַ מאָל ווערט אַ סומאַטאָכע אין זאָל. פאָליציי איז געקומען און צעטריבן דעם עולם, ווייל מען האָט דאָס מאָל ניט אַרויסגענומען קיין דערלויבעניש. אָבער די פיעסע איז אין עטלעכע וואָכן אַרום געשפילט געווארן, נאָכן באַאַרגן אַ דערלויבעניש פון דער פאָליציי. אויך דאָס מאָל איז דער דערפאָלג געווען גרויס.

אַחוץ טעאַטער־פאַרשטעלונגען האָט די פאַרוואַלטונג פון פראָפעסיאָנעלן פאַראיין אייגנעאָרדנט רעווי־אָונטן מיט טענץ נאָך דעם. דער פאַראיין האָט אויך אָפט אַראָפגעבראָכט דעם באַקאַנטן וואַרשעווער אַרטיסט זשאַק לעווי, וואָס זיינע פאַרשטעלונגען זיינען געווארן באַליבט ביים שידלאָווצער פובליקום.

וועג ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן פאָליטישע אַרעסטן אין אונדזער שטאָט, איז משה שיע צוקער אַנטלאָפן, ווייל ער האָט געהאָט מורא פאַר די מסירות

פון מאיר קאַריטקא. אויף זיין אָרט איז געוואָרן רעזשיסאָר לייבל בלאָנ־קאָווסקי. זיינע רעזשיסירטע פיעסעס — „דער דיבוק" פון ש. אַנ־סקי און „די פרוכט פון קריג" — זיינען דורכגעפאַלן. אָבער זיין פאַרשטעלונג „ווייסע שקלאַפן" האָט אויסגענומען. דער רעזשיסאָר און רחלע בינשטאָק האָבן גע־שפילט די הויפטראָלן.

עס איז אויך צוגעקומען אַ גוטער קאָמיקער, דוד באָק, ברודער פון הענעך באָק, פייגע קלינקאַש און מאיר שטערענשאָס.

אַ יאָר פאַרן קריג איז צוריקגעקומען פון פאַריז דער באַוואוסטער שידלאָוצער אַרטיסט יחזקאל ליכטיקער. ער האָט נאָך באַוויזן אויפצופירן אַ פיעסע א״נ „אַ מאַמעס הערץ". ער האָט אויך געשאַפן אַ כאָר, וואָס האָט געגעבן קאָנצערטן. אין אים האָבן אָנטייל גענומען גאַנץ יונגע קרעפטן, ווי פריידע און גאָלדעלע קופערמאַן מיט וואונדערלעכע שטימען. עס האָבן זיך אויך באַטייליקט: בראָנטשיע צוקער, באַלטשע איצקאָוויטש, בערעלע בור־שטינסקי, דער סופליאָר לייבוש יאָסל ראָזענבלום און אַנדערע.

דאָס איז שוין געווען אין די לעצטע טעג פאַרן אויסבראָך פון צווייטן וועלטקריג. דער פאַרהאַנג איז דעמאָלט אַראָפגעפאַלן אויף אייביק — פאַרן יידישן טעאַטער און פאַר זיינע אָנטיילנעמערס...

קינאָ „קאַרמאָ"

דער קינאָ איז געוואָרן אויפגעבויט באַלד נאָכן ערשטן וועלטקריג. דער זאַל איז געווען אויפן ערשטן עטאַזש. אויבן איז געווען די דירה פון

שידלאָוצער יוגנטלעכע אָנהייב דרייסיקער יאָרן.

באַלעבאָס שלמה אייזענבערג. ער פלעגט זיך ניט פאַרנעמען מיטן קינאָ, נאָר פאַרדינגען עס צו אונטערנעמערס.

די ערשטע אונטערנעמערין, וואָס איך געדענק, איז געווען די פרוי חיה גליקעס, געווען פרוי פון חיים אָשר שאַטלאַנד. זי האָט אַראָפגעבראַכט גוטע פילמען. אַזוי ווי דעמאָלט זיינען געווען בלויז שטומע פילמען, האָט שטענדיק געמוזט זיין אַ פידל־שפילער, וואָס זאָל באַגלייטן מיט מוזיק די פילמען. אַ מאָל האָט געשפילט אבא מענדעלסאָן אין טייל מאָל ווער פון די ברידער גייגער.

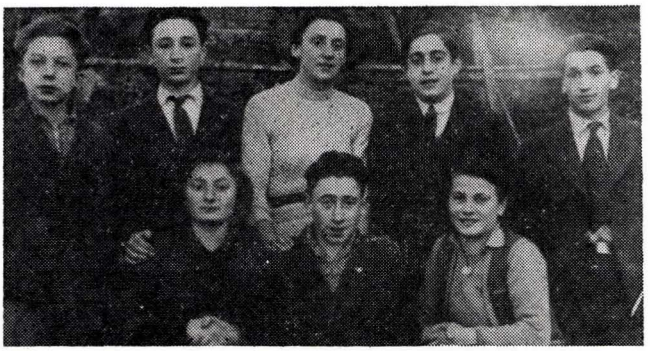
ווען ס׳פלעגט אַ מאָל זיין אַ רעליגיעזער פילם, ווי „די צען גאָבאָט", זיינען געווען ספּעציעלע סעאַנסן פאַר שולקינדער. דעמאָלט בין איך אויך געווען צווישן זיי אין באַוואונדערט, ווי אַזוי מען האָט דאָ אַהערגעבראַכט דעם באַרג סיני...

שפּעטער האָבן דעם קינאָ איבערגענומען די ברידער פלאָשענבערג, ניט שידלאָווצער. זיי האָבן איינגעפירט דאָס שפילן פון פּאַטעפּאָנען אָנשטאָט מוזיקערס.

משה יחיאל שיין האָט געאַרבעט אין דער פילם־קאַבינע. דער פילם־אָפּעראַטאָר איז געווען עזריאל בערגמאַן.

נאָך די פלאָשענבערגס האָט דעם קינאָ איבערגענומען רודמאַנאָוויטש, דער צוגעקומענער איידעם פון ר׳ אברהמטשל דעם חזן־שוחט.

ווען עס האָבן זיך באַוויזן די קלאַנגפילמען, האָט דעם קינאָ איבער־

אַ גרופּע יוגנטלעכע.
פון לינקס, שטייען: משה זאַלצמאַן, שערמאַן, לאה בערגער, מילגרוים, בערל בורשטינסקי.
זיצן: בראָניע וועסטער, אברהם קלאַפארדע, ביילע איציקאָוויטש.

געגומען אַ קריסט מיטן נאָמען גאָלאָך. ביי אים איז משה יחיאל שיין שוין געווען דער גאַנצער פילם־מעכאַניקער און איך בין דאָן געווען זיין געהילף.

די לעצטע, וואָס האָבן אויסגעהאַלטן דעם קינאָ, איז געווען דאָס אַרייַנ־געפאָרענע פּאָרל כ״ץ.

אונדזערע שטעטלשע קינסטלערס

איינער פון אונדזערע בעסטע אַרטיסטן־מאָלערס איז געווען לייבוש כוסטעצקי, דער זון פון שימעלען, וואָס מען האָט אים געפון „קוועק״. שימעלע איז געווען אַ שטובן־מאָלער און אויך אַ מצבה־קריצער און מיט דעם אַלעם — אַ הייסער אַרעמאַן. זיין פרוי שבע־איטע האָט צוגעהאָלפן, אָבער ס׳האָט ניט געהאָלפן. זייער הייזל האָט געהאַלטן ביים איינפאַלן, האָט דער דעמאָלטיקער דאָזאָר הירש־מענדל כ״ץ געשיקט בוי־מאַטעריאַלן און בעלי־מלאכות האָבן עס אויפגעריכט.

שוין ווי אַ חדר־ייִנגל האָט לייבוש אַרויסגעווויזן גרויסע פּעאיקייטן ביים מאָלן און צייכענען. ער האָט שוין דאָן געהאָלפן זיין פאָטער דורך מאָלן זייער שיינע שילדן פאַר געוועלבער און פאַכלייט.

ווען דער בית־המדרש איז באַנייט געוואָרן און מען האָט אַריינגעשטעלט אַ נייעם אָרון־קודש, איז מיין טאַטע געווען דער טאָקער, וואָס האָט צוגעשטעלט די פילואַרן. חיים בורשטינסקי און שלמה יאָקעלעס זענען געווען די סטאַליאַ־רעס און דער קינסטלער פאַר די פאַרשיידענע שניצעראייען איז געווען לייבוש שטשערבאַצקי, וואָס איז געווען אַ מייסטער אין דעם. ווען אַלץ איז געווען פאַרטיק און מען האָט זיך געגרייט צום מאַלעווען, האָט מען די אַרבעט ניט איבערגעגעבן שימעלען, נאָר גאָר מיכאָלקעלען מאַליאַזש. ער אַליין האָט קיין קונסטאַרבעט ניט געקענט, האָט ער אַראָפגעבראַכט אַ קונסטמאָלער פון דער פרעמד. זיין נאָמען איז געווען שטאָק.

דער פרעמדער מאָלער פלעגט אָפט אַריינקומען צו שימעלען. לייבוש האָט אין מאָל אַראָפגענומען פון אים אַ סקיצע און דערנאָך געמאַכט פון דעם אַ פאַרטרעט. דער פרעמדער איז געווען אַזוי איבערראַשט און געזאָגט, אַז אַזוינס קען ער אַליין ניט מאַכן.

נאָכן פאַרענדיקן די אַרבעט אין בית־מדרש, האָט נטע אייזענבערג פאַרבעטן שטאָקן אויסצומאָלן זיין פּראַכטיק הויז, דאָס שענסטע אין שטאָט, מיט לאַנדשאַפטבילדער אויף די וועגנט. נאָטע איז אָבער ניט געבליבן צופרידן פון יענעמס אַרבעט. דערפאַר, ווען ער האָט געהאָט פאַרטיק זיין נייעם בית־מדרש לעבן זיין הויז, האָט ער שוין די מאָלעריי־אַרבעט איבערגעגעבן שימעלן

און זיין זון לייבוש. ביי דער אַרבעט זיינען באַקאַנט געוואָרן די גרויסע מאַלעריש פּאַיקייטן פון לייבושן. די שניצעריי־אַרבעט האָט געמאַכט לייבוש שטשערבאַצקי.

לייבוש האָט אויך געמאָלן בילדער פאַר דער פּוילישער „שקאָלא", ווי אויך פאַרן מאַגיסטראַט. זיין בילד פון דעם פאַרפאַסער פון דער פּוילישער קאָנסטיטוציע, טאַדעאוש קאָשטשושקאָ, דער אָנטיילנעמער אין דער אַמעריקאַנער באַפרייאונגס־מלחמה, איז שטענדיק געהאַנגען אין מאַגיסטראַט. זיינע פּייזאַזשן זענען געווען צו באַוואונדערן.

ס׳איז דעמאָלט געווען אַ מאָדע אין די רייכע הייזער אויסצומאָלן אין די פּיר עקן פון סופּיט די 4 צייטן פון יאָר. לייבוש האָט דאָס צום ערשטן געמאָלן ביי חיים ראָזענבערג.

אין לעצטן קריג איז ער מאָביליזירט געוואָרן אין דער פּוילישער אַרמיי. פון דעמאָלט האָט מען מער פון אים ניט געהערט.

* * *

אַ קינסטלעריש־טאַלאַנטירטער כוח איז אויך געווען מיין חבר משה יחיאל שיין. זיין פאָטער האָב איך ניט געקענט, ווייל ער איז קיין מאָל ניט געווען אין שידלאָוצע. זיין פרוי און קינדער האָט ער איבערגעלאָזט ביי זיין פאָטער זכריה מלמד. משה יחיאל האָט געמאָלן פאַרשיידענע בילדער. בעת זיין זיידע, ר׳ זכריה, האָט אַיין מאָל איינגעדרעמלט, האָט ער אויף גיך אַראָפּ־געכאַפּט פון אים אַ סקיץ און פון דעם געמאַכט אַ פאָרטרעט, וואָס איז אַרויס־געקומען זייער קינסטלעריש.

משה יחיאל מיט זיין פרוי חנה־רבקה זיינען אויסגעזידלט געוואָרן קיין טרעבלינקע.

* * *

דער יינגסטער פון די טאַלאַנטירטע קונסטמאָלערס אין אונדזער שטעטל איז געווען יאַנקעלע זאַלצמאַן, דער זון פון אברהם אַביש, דער מעכאַניק. די וואָס האָבן אים געקענט האָבן אין אים געזען אַ צוקינפטיקן גרויסן קינסטלער. די לערערס אין דער פּוילישער שול האָבן אים געגעבן גרויסע האָפענונגען. פון אַ צייטונג האָט ער אַיין מאָל אויפגעצייכנט אַ גרעסער בילד פון אַמעריקאַנער פּרעזידענט אין יענער צייט, טעאָדאָר רוזוועלט, וואָס האָט שטאַרק אויסגענומען אין ווייסן הויז. ער האָט פאַר זיך אויסגעמאָלן אַ טאַליע שפּיל־קאָרטן און קיינער האָט נישט געגלייבט, אַז ער האָט דאָס אַליין געמאַכט.

פֿאַרן קריג האָט ער אויך באַזוכט אַ קונסטשול אין וואַרשע און צוליב זיין טאַלאַנט האָט ער געקראָגן גרויסע הנחות.

יענקעלע זאַלצמאַן האָט אויך געהאַט טאַלאַנט צו פידלשפילן. אַ לאָדזשער מוזיקער, וואָס איז פֿאַרוואָגלט געוואָרן קיין שידלאָוועצע, האָט אים געגעבן אומזיסטע לעקציעס. דעם לעצטן טאָג פֿאַר דער אויסזידלונג איז ער אַוועק פון שטאָט מיט זיין ברודער משה אויף אַרישע פּאַפּירן און מער האָט מען פון זיי ניט געהערט.

יודל מידלאַרסקי האָט אויך פֿאַרמאָגט פּעאיקייטן צו מאַלן. ער האָט זיך אויסגעצייכנט אין מאָלן אַפּישן און דעקאָראַציעס. געווען אַ קאָרעספּאָנדענט פֿאַר דער וואַרשעווער פֿאָלקס־צייטונג און יונגט־וועקער.

יאַנקל באָטשאַן, דער זון פון ישעיה מרדכי שוחט, האָט שוין אין חדר אַרויסגעוויזן מאָלעריש כשרונות. פֿאַרן קריג האָט ער אויסגעוואָנדערט קיין פראַנקרייך. אין מלחמה־צייט איז ער אַוועק אויף שלעכטע וועגן. דאָס האָבן מיר פון אים געהערט און מער גאָרנישט.

יאָסל זילבערשטיין, דער זון פון מאירן, האָט מיט מיר געלערנט אין איין חדר ביי ישעיהלע מלמד. שוין דאָרטן האָבן מיר ביידע אַנגעפֿאַנגען צייכענען אויף די שפּאָלטן פון סידורים און חומשים. פֿאַר דעם האָט מען באַקומען קלעפּ.

יאָסל האָט אויסגעמאָלן אַ גרויס בילד פון זשאַבאָטינסקין און אויך פון ד״ר הערצל. היינט איז יאָסל אין מעלבאָרן, אויסטראַליע, און ער האָט ניט אין מאָל געהאָט אויסשטעלונגען פון זיינע בילדער.

מיין קוזין יאַנקל מילשטיין האָט אויך געהאַט טאַלאַנט צום צייכענען און מאָלן. ווען מיר ביידע זענען געווען שילערס אין דער פּוילישער שול, האָט די לערערין אַוועקגעשיקט אונדזערע צייכענונגען אויף אַן אויסשטעלונג פון שול־צייכענונגען אין קינצק. ער איז איצט אַ מאָלער אין רמת־גן.

משה חיים וויגנאַנסקי, דער זון פון יידעלע בדחן, האָט אויך געהאַט טאַלאַנט צום צייכענען. ער פלעגט אַלע מאָל פֿאַר שבועות זיך אַליין אויסמאָלן רייזעלי. דאָס איז געווען אַזאַ מנהג פון אַרויסהענגען אין אַלע פענצטערס פֿאַרשיידענע בילדער פון פּעסטונגען, סאָלדאַטן, היסטאָרישע געשטאַלטן וכדומה. משה חיים האָט ניט אַרויסגעהאַנגען פרעמדע בילדער — ער אַליין האָט אויסגעמאָלן די אַלע בילדער אין מענטשן האָבן זיך ניט געקענט אָפּווענדערן, ווי גוט ער האָט עס געמאַכט.

משה חיים איז אומגעקומען אין לאָגער יעדלנע אין איבערגעלאָזט אַ פרוי מיט קינדער.

בנימין טענענבוים (פאַריז)

ערשטער דראַמאַטישער פאַראיין

אין לאָקאַל פון בונדישן פראָפעסיאָנעלן פאַראיין איז געשפילט געוואָרן די ערשטע טעאַטער־פאָרשטעלונג פון שידלאָוועצער אַמאַטאָרן־אַרטיסטן. דאָס איז געווען אין 1916־17. ס׳איז געווען אַן אייגאַקטיקע פיעסע מיט ראָלעס בלויז פאַר צוויי — די צוויי זיינען געווען איטע הערשל מלמדס און איך.

דאָס איז געווען דער ערשטער אויפטריט פון ערשטן דראַמאַטישן פאַראיין אין שטעטל.

אין דער דראַמאַטישער סעקציע ביים „בונד" האָבן זיך באַטייליקט: אברהם בליכער, שבתי לאקס, הענעך באָק און איך. פון די פרויען: עלקע ערליכמאַן, גיטל שרעדניצקע, פערל גאָלדבערג, מלכה שוואַרצמאַן.

ווען דער קריג האָט זיך געענדיקט און די וועלט איז געוואָרן אָפן, זיינען מיר, יוגנטלעכע, זיך צעפאָרן אין די גרעסערע שטעט אַרום אויף אַרבעט. אָבער אויף יום־טוב פלעגן מיר קומען קיין שידלאָוועצע, וואו מיר פלעגן גלייך אַקטיוויזירן אונדזער דראַמקרייז און אייגרעפעטירן אַ פיעסע.

די ערשטע מלוכה־שול נאָכן ערשטן וועלטקריג

אַז מיר זיינען שוין געווען גרייט צו שפילן, האָבן מיר אָפּגעדונגען דעם קינאָזאַל ביי שלומהלע אייזענבערג. מענדל מייערפעלד האָט געמאַכט די סצענע, פון קאָלדרעס געמאַכט אַ פּאָרהאַנג, אויסגעמאָלן אַ גרויסן אָפּיש און עס אויפגעקלעפּט אויף קרייַנדעלע אריהס וואָגט, אַז מיר שפילן דעם לעצטן טאָג יום־טוב דעם „ישיבה־בחור".

אין יענער צייט איז פּאָרגעקומען די שפּאָלטונג אין „בונד" און ס'איז אויפגעקומען אַ יעווסעקישע פּאַרטיי. ערשט נעכטן געווען גוטע פרייַנד אונדזערע און היינט — קעגנערס. האָבן זיי ביי נאַכט פּאָרשמירט דעם אָפּיש און אָרגאַניזירט אַ באָיקאָט אויף דער פּאָרשטעלונג.

דער באָיקאָט האָט זיי ניט געהאָלפן. אַ גרויסער עולם איז געקומען צו דער פּאָרשטעלונג. דאָס שפילן האָט זייער אויסגענומען און מען האָט געשפילט די פּיעסע אַ צווייט מאָל. דאָס מאָל זיינען שוין געקומען אויך נעכטיקע קעגנערס.

אַזוי האָט זיך געענדיקט מיין „אַרטיסטישע" קאַריערע פון יענער צייט. די דראַמאַטישע סעקציע אין שידלאָווצע האָט וויייטער געגעבן פּאָרשטעלונגען, וואָס האָבן געהאָלפן באַרייכערן דאָס יידישע קולטור־לעבן אין שטעטל.

רייזל מידלאַרסקי־קוויאַטאָווסקי (פּאַריז)

דאָקטוירים אין שידלאָווצע

ווי איך געדענק פון מיין קינדהייט, איז אין אונדזער שטעטל ניט געווען קיין דאָקטער. איז עמעצער קראַנק געוואָרן, האָט מען פריער אויספֿרובירט אַלע „מיטלען": באַנקעס, ריצינאייל און ענלעכע רפואות.

האָט זיך ווער אויסגעלענקט אַ האַנט אָדער אַ פוס, איז מען געלאָפן צו לייזער־יאָסקע, וואָס איז געווען אַ „ספּעציאַליסט" צוריק אַריינצושטעלן די גלידער אויפן אָרט. ווער איז געווען אָט דער לייזער־יאָסקע? — ער האָט אויף זיין צוויי־רעדערדיק וועגעלע פונאַנדערגעפירט סחורות...

ביי אַן ערנסטערער קראַנקייט האָט מען שוין געפונען דעם „פעלדשער", און פון דעם מין זיינען געווען אין שטעטל דריי: אהרן רופא (פישער), ישעיה

רופא (מאָשענבערג) און אברהמעלע רופא (פישער). זיי האָבן שוין פאַרשריבן אַ מעדיצין. לויט זייער אייגזען האָט מען געהאַקט באַנקעס אָדער געשטעלט פּיאַווקעס.

די פעלדשערס פלעגן אויך רייסן קראַנקע צייגער ביי פויערים. פאַרן אַרייגגאַנג ביים פעלדשער זיינען געהאָנגען דריי מעשענע טאַצן, וואָס זיינען געווען צוגעבונדן אייגער צום צווייטן און בעת אַ ווינט האָט געבלאָזן האָט אָפּגעקלונגען העט־וויט. די טאַצן זיינען געווען ווי אַ „דיפלאָם" פאַר די פעלדשערס.

אין גאָר שווערע פאַלן האָט מען געברענגט אַ דאָקטער פון ראָדעם.

פאַר קימפּעטאָרינס זיינען געווען עטלעכע „הייבאַמס", אויסגעלערנטע פון לאַנגער פּראַקטיק ביים „פאַך". געווען אייגע טשאַרנע, אייגע אַ קריסטלעכע הייבאַם די נאָוואַקן, אָבער די פּאָפולערסטע איז געווען רוזשע, וואָס מען האָט זי גערופן „רוזשע די הייוון".

רוזשע איז געווען די הויפט־אָפּנעמערין פון אַלע קינדער אין שידלאָוצע. זי אַליין האָט געזאָגט, אַז זי איז די מאַמע פון טויזנטער קינדער און זי האָט גערופן יעדערן „מיין קינד". די געשריבענע שורות זיינען אויך פון „אירס" אַ קינד.

אַ גרופּע שידלאָוצער מיידלעך.

ערשט אין די 30ער יאָרן איז געקומען אַ דיפלאָמירטע אקושערקע צוזאַמען מיט איר טאַכטער און ביידע האָבן פּראַקטיצירט דעם פּאַך, ביי יידן און ניט יידן. זיי האָבן אויך אומלעגאַל, פּאַר גרויסע געלטער, דורכגעפירט אַבאָרטן.

אייגנטלעך איז שוין אין יענע צייטן געווען אַ שפּיטאָל אין שטעטל — געשטאַנען איז ער אויפן ראָדעמער־יאַסטשאָמבער וועג. אָבער מאָדנע: ער איז געשטאַנען ליידיק. עלטערע מענטשן האָבן דערציילט, אַז אין דער ערשטער וועלט־מלחמה איז דער שפּיטאָל געווען טעטיק אונטער דער אָנפירונג פון דער קראַנקן־שוועסטער רבקה צוקער.

אַן ענדערונג צום בעסערן איז געקומען, ווען אין שטעטל האָט זיך באַזעצט דאָקטער ניקאָלסקי. דאָס איז געווען אין די אָנהייב צוואַנציקער יאָרן. ער איז באַלד באַשטימט געוואָרן פּאַרן שטאָטישן דאָקטער. פּאַציענטן האָבן אים ניט געפעלט.

ד״ר ניקאָלסקי איז גיך רייך געוואָרן, האָט אָפּגעקויפט אַ גרויסן שטח וואַלד אין סאָדיק און אויפגעשטעלט דאָרטן אַ געביידע, וואָס האָט געדאַרפט ווערן אַ סאַנאַטאָריום, און ער האָט פּאַרדונגען פּאַר קראַנקע מענטשן, וואָס האָבן זיך גענייטיקט אין פּרישער לופט. די לופט פון סאָדיקער וואַלד איז געווען אַ רפואה פּאַר לונגען־קראַנקע, וואָס האָבן אויך ניט געפעלט אין אונדזער שטעטל.

אין עטלעכע יאָר אַרום איז אַראָפּגעקומען אין שטעטל אַ צווייטער דאָקטער — טאַדאַניער. אַ יונגער, ערשט נאָר וואָס אַן אויסגעשטודירטער, האָט ער מיט זיין שיינעם אויסזען און אידעלן כאַראָקטער זיך באַלד באַליבט געמאַכט ביי דער שידלאָוצער באָפעלקערונג.

מיטן וואוקס פון דער שידלאָוצער באָפעלקערונג זיינען צווויי דאָקטוירים געווען וויניק. איז געקומען קיין שידלאָוצע אַ פעלדשער פון לאָדזש, ניעכטשיצקי. ער האָט געהאַט אַ רייכע פּראָקטיק פון אַרבעטן אין שפּיטאָלן. ער איז געווען אַ גרויסע הילף פּאַר דער באָפעלקערונג און ספּעציעל פּאַר קליינע קינדער. ניעכטשיצקי איז אויך געווען אַן אויסגעצייכנטער אָפּטייקער און געקענט אַליין צוזאַמענשטעלן מעדיצינען. ער האָט אויסגעלערנט די חכמה דעם אָנגעזעענעם בעל־הבית און בן־תורה חיים־הירש בלאָנדער און זיין טאָכטער רבקה. בלאָנדער האָט פּאַרקויפט מעדיצינען פיל ביליקער. ער איז דערפאַר געוודפט געוואָרן און אויסגעשטאָנען פיל צרות און שרעק, ווייל דאָס איז געווען אומלעגאַל. אָבער פּאַר דער אָרעמער באָפעלקערונג איז דאָס געווען אַ גרויסע הילף.

שפּעטער אִיז צוגעקומען נאָך אַ דאָקטער: לייבוש דימאַנט. זיין פאָטער יחיאל איז געווען אַן אָנגעזעענער בעל־הבית, אַ שטיקל משכיל און באַקאַנט ווי אַ ליבעראַל. ער האָט ניט געזשאַלעווען קיין געלט און געלאָזט זיין זון שטודירן מעדיצין אין פּראַנקרייך. לייבוש איז אַהיימגעקומען אַ געענדיקטער דאָקטער און די שטאָט אויפגעלעבט: אַ קליניקייט — אַן אייגענעם דאָקטער פון אונדזער שטאָט.

ד״ר לייבוש דימאַנט האָט חתונה געהאַט מיט לאה כּץ, טאָכטער פון דאָזאָר הירש מענדל כּץ. ער האָט איינגעאָרדנט אַ מעדיצינישן קאַבינעט און אָנגעהויבן פּראַקטיצירן. ס׳איז פּשוט אוממעגלעך איבערצוגעבן מיט ווערטער וועגן דער גרויסער מעדיצינישער הילף, וואָס ד״ר לייבוש דימאַנט האָט געברענגט, ספּעציעל פאַר דער אָרעמער באַפעלקערונג.

ד״ר לייבוש דימאַנט.

מען דאַרף זאָגן, אַז די אַלע דאָקטוירים פון שטעטל האָבן געהאַט אירנזען און ניט „באַריסן״ פאַר זייערע וויזיטן, אָבער די מעשים פון ד״ר דימאַנט זיינען געווען גאָר אויסערגעווייניטלעך.

ד״ר דימאַנט האָט קיין מאָל ניט געבעטן קיין געלט פאַר אַ וויזיט און ווען אַן אָרעמער קראַנקער האָט ניט געהאַט מיט וואָס צו באַצאָלן, איז אויך געווען גוט. אין פיל פאַלן פלעגט ער נאָך באַאָרגן מיט מעדיצינען. פאַר זיינע מעשים טובים איז ד״ר לייבוש דימאַנט גיך געוואָרן באַליבט ביי דער גאַנצער שידלאָוצער באַפעלקערונג.

נאָכן אויסבראָך פון צווייטן וועלטקריג איז ד״ר דימאַנט כּמעט געבליבן אַליין. ד״ר טאַדאַניער איז אַנטלאָפן קיין לעמבערג. ד״ר ניקאָלסקי איז געשטאָרבן און דער פעלדשער ניעכטשיצקי איז ערגעץ פאַרפאַלן געוואָרן. צו הילף ד״ר דימאַנטן זיינען געקומען עטלעכע יידישע דאָקטוירים, פּליטים פון קראָקע. זיי האָבן געאַרבעט איבער די כּוחות אין דעם געשאַפענעם שפּיטאָל לויטן באַפעל פון געשטאַפּאָ.

אין יענער ביטערער צייט פון געטאָ האָט ד״ר דימאַנט אויך באַאָרגט נויטוועניקע מעדיצינען פון פּאַריז, וואָס איז דעמאָלט נאָך ניט געווען אָקופּירט און וואו ער האָט געהאַט קאָנטאַקטן מיט די שידלאָוצער, די משפּחה קוויאַט־קאָווסקי און איך מיט זיין שוואָגער יעקב כּץ.

ד״ר לייבוש דימאַנט איז אומגעקומען דורך די נאַציס.

זיין פרוי לאה כּץ (דימאַנט) האָט באַווייזן מיט גרויסע נסים זיך צו ראַטעווען מיט זייער זון און זיי לעבן היינט אין פּאַריז.

עלקע גאָלדבערג־זילבערמאַן

דענטיסטן אין שידלאָוצע

שידלאָוצע איז לאַנגע יאָרן געווען אַן אַ דענטיסט. טאָמער האָט מען געכאַפט צייניוויטיק — איז געווען ביטער. אברהמעלע רופא האָט נאָר געקענט אַרויסרייסן אַ צאָן, אָבער ניט היילן...

די רייכערע זיינען געפאָרן קיין ראָדעם אָדער וואַרשע זיך היילן די ציינער, אָבער וואָס האָבן געקענט טאָן די אָרעמע מענטשן? איז טאַקע ציינ־ וויטיק געווען זייער אַן אָפּטער „גאַסט" אין שטעטל. ווי אַלע מאָל ביי יידן אין אַן עת־צרה, זיינען געשאָפּן געוואָרן פיל אַנעקדאָטן און קללות וועגן ציינווייטיק. גאָר פאָפולער איז געווען די קללה צו האָבן ציינווייטיק אין אַ „ווינטערנאַכט".

פאַרבעסערט האָט זיך די לאָגע, וען ס׳איז געקומען פון וואַרשע דער צאָנדאָקטער קאַטשאַנאָווסקי, וואָס האָט אײַנגעשטעלט אַ דענטיסטיש קאַבינעט. קאַטשאַנאָווסקי איז געזעלשאַפטלעך געווען באַזונדערס נאָענט מיט די פּירערס פון פראָפעסיאָנעלן לעדער־פאַראײַן. קען זײַן, אַז צוליב דעם האָט ער געמוזט פאַרלאָזן די שטאָט.

אַרבעטערס און יוגנטלעכע האָבן זיך געהיילט די ציין אין דער שטאָטישער קראַנקן־קאַסע, וואו די באַהאַנדלונג איז געווען אומזיסט אָדער זייער ביליק.

אַ גוטע דענטיסטין איז געווען אַ טאָכטער פון אַן אָרטיקן פּוילישן לערער. זי האָט אָבער לאַנג זיך ניט געהאַלטן אין שטעטל.

אין די דרייסיקער יאָרן איז געקומען אַ יונגער דענטיסט, מעכנער. ער איז געווען מערער טעכניקער ווי דענטיסט. מיט אים האָט אָבער געאַרבעט אַ גוטע דענטיסטקע, קוויאַטקאָווסקאַ, וואָס מיט איר גוטער אַרבעט האָט זי צוגעצויגן פיל פּאַציענטן, איבער הויפט פון דער יוגנט. אין דער טעכנישער אַרבעט האָט מעכנערן געהאָלפן ראָכטשע לעדערמאַן.

די לעצטע יאָרן פאַרן קריג האָט זיך באַזעצט אין שידלאָוצע דער דענטיסט טאָבענהאָוז מיט זיין פרוי, ביידע שוין אין די מיטעלע יאָרן. ער האָט באַלד אָנגעהויבן פּראַקטיצירן. זיי זיינען ביידע געווען זייער אַסימילירט און זיך ניט געהאַלטן פאַר קיין יידן, אָבער וען ס׳איז געקומען צו דער אויסזידלונג — איז ער אַוועק אין די וואַגאָנען מיט אַלע יידן. זיין פרוי איז דערשאָסן געוואָרן אין אַ באַהעלטעניש אין זייער הויף.

פּערל טייכמאַן (ישׂראל)

שידלאָוועצער יוגנט

כ׳וועל גאָרנישט מחדש זיין, אויב כ׳וועל זאָגן, אַז מיין שידלאָוועצ האָט אויף מיר געלייגט איר חותם. דאָס שטעטל מיטן דורותדיקן לעבן־שטייגער און נאָך מער די היים מיט אירע טיף־פאַרוואָרצלטע מנהגים האָבן זיך איינגע־קריצט אין אונדזערע יונגע הערצער. אָבער ווען מען האָט געזומען אַ ביסל עלטער ווערן, האָט די אַטמאָספער אין שטוב אָנגעהויבן ענג ווערן. נייע חלומות פילן אָן דאָס האַרץ און עס דערוועקט זיך אַ שטרעבן צו דער גרויסער, דערווייל נאָך ווייטער און פאַרנעפלטער, וועלט.

די יוגנטלעכע פון מיין דור האָבן איבערגעלעבט דעם דאָזיקן פּעריאָד פון שטורעם און דראַנג גלייך נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה. די געוואָלדיקע געשעענישן אַרום האָבן אונדז אַרייַנגעשלעפּט אין זייער ברויזנדיקן שטראָם און מיר האָבן זיך גערישן אַליין צו בילדן, ווי אויך אַרייַנצובערענגען אַ ביסל ליכט צווישן דער יידישער שטעטלשער יוגנט.

דאָ האָבן זיך געקרייצט אונדזערע וועגן מיט די וועגן פון אונדזערע עלטערן. כאָטש מיר אַליין האָבן נישט געהאַט קיין פּראָפּעסיאָנעלע אויס־בילדונג, האָבן מיר געזומען אויף זיך די עובדה אויפצושטעלן צוגאָבשולן צום חדר, וואָס זיינע לערן־מעטאָדן זיינען שוין אונדז ניט געווען צום האַרצן.

שידלאָוועצער יוגנטלעכע אויף אַן אַרויספלי.

פאַרשטייט זיך, אַז די שטערונגען מצד אונדזערע עלטערן זיינען געווען זייער גרויס. אָבער מיר האָבן בייגעקומען אַלע מכשולים. די דאָזיקע שולן זיינען אויך געווען פאַר די יעניקע יידישע קינדער, וואָס האָבן ניט געהאַט די מעגלעכקייט צו באַזוכן די שטאָטישע שולן.

אויף דער פאָטאָגראַפיע, וואָס געפינט זיך אין אונדזער דאָזיקן אַרטיקל, זיינען פאַראַן אַ צוויי צענדליק יוגנטלעכע אין עלטער פון 20־21 יאָר. איינער פון די צוויי עלטערע, אין מיטן פון דער פאָטאָגראַפיע, איז פינקערט. ער איז געווען אַ פאַבריקאַנט, אַ גביר בן גביר, אָבער געהאַט אויך אַן אינטערעס פאַר געזעלשאַפטלעכער אַרבעט. דער דאָזיקער טעטיקייט האָט ער אַוועקגעגעבן אַ סך ענערגיע, זיין הויז געשטעלט צו דער דיספּאָזיציע פון אונדזערע קריזן און האָט אונדז געשטיצט מיט געלט.

לעבן אים זיצט מאַרק אַרענשטיין, אַ רעזשיסאָר פון פאַך, וואָס געלעבט האָט ער אין וואַרשע. אים טאַקע האָט פינקערט פאַרבעטן קיין שידלאָווצע, כדי אונדז מדריך צו זיין אין שפילן טעאַטער. אָנגעהויבן האָבן מיר אַליין. מיר האָבן וועריבירט יוגנטלעכע, וואָס האָבן געמיינט, אַז זיי קענען שפילן טעאַטער, כאָטש וויניקע פון אונדז האָבן פריער געהאַט געזען אַ פאַרשטעלונג.

דראַמאַטישער קרייז אין 1916.

אויבן, פון לינקס: פערל אייזענבערג, חיה ווערטהיים, חנה קופערמאַן, זאַמער, רויזע גאָלדבערג, לייבל שאַרפאַץ, מאטל און רחל אייזענבערג, פערל צוקער, פערל טייכמאַן, פראַדל גאָלדשלעגער. אונטן, פון לינקס: לייבל גאָלדנער, פינקערט, מאַרק אַרנשטיין, ראובן צוקער, חיים אשר כ״ץ.

דער איין־אייניציקער, וואָס האָט יאָ אַ מאָל געזען טעאַטער, איז געווען ראובן צוקער, וואָס זיצט אין דער זעלביקער ריי. ער איז געבוירן געווארן מיט אַ חוש פאַר קונסט, ליב געהאַט צו דעקלאַמירן יידישע פאַעזיע, געזומען זיך צו מאָלן בילדער. דער דראַנג צו מאָלן האָט אים נישט געלאָזט רוען, איז ער אַוועק קיין פראַנקרייך זיך צו לערנען מאָלעריי. ער האָט דאָרטן געהאַט די מעגלעכקייט צו זען גוטע טעאַטער־פאָרשטעלונגען. וועז דער ערשטער וועלטקריג איז אויסגעבראָכן, האָט פראַנקרייך עוואַקואירט אַלע אויסלענדערס. אויך ראובן איז געווען צווישן זיי. צוריקקומענדיק קיין שידלאָוועצ, איז טעאַטער שפילן געווארן זיין טרוים.

איבער אים שטייט מאָטל אייזענבערג. אין אים, ווידער, איז געווען אַ שטאַרקער דראַנג צו פאָרשפרייטן דאָס יידישע בוך. ער האָט אַליין זיך אייגענגעהאַנדלט ביכער, האָט זיי אפילו אויסגעשריבן פון וואַרשע אַדער ווייטערע מקומות. אייזענבערג האָט באַקאַנט געמאַכט דער יוגנט, אַז ביי אים קען מען באַקומען אַ בוך צו לייענען. דער קליינער אַנהייב איז טאַקע שפעטער אויסגעוואַקסן אין אַ גאַנץ היפשער ביבליאָטעק פאַר הונדערטער לייענערס, מיט לייענקרייזן און רעפעראַטן וועגן שרייבערס און ליטעראַטור.

איבער זיי, אין דער ערשטער ריי אויבן, שטייען די מיידלעך און יינגלעך, וואָס האָבן אויף זייערע פלייצעס אויסגעטראָגן די זאָרג פאַר די נייע יידישע אינסטיטוציעס און וואָס האָבן אַן ספק אַריינגעבראַכט אַ גרויסע ענדערונג אין דעם טראַכטן און שטרעבן פון דער שידלאָוועצער יידישער יוגנט.

אַ גרופּע שידלאָוועצער יוגנטלעכע

יצחק מילשטיין

סאַדאָוויקעס און פישערלייט

צו דינגען אַ סאָד האָט מען ניט געדאַרפט קיין ספּעציעלע פּעאיקייטן, אוּן ס׳רוב סאַדאָוויקעס ביי אונדז זיינען טאַקע געווען שניידערס, שוסטערס אוּן פּוּן ענלעכע פּאַכן. סעדעריי איז געווען אַ זומער־פּרנסה אוּן מיין טאַטע מאָטל האָט זיך אויך פּאַרנומען מיט איר.

דער אמתער פּאַך פּוּן מיין טאַטן איז געווען טאַקעריי. פּאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה איז דאָס געווען איינער פּוּן די בעסטע פּאַכן. דעמאָלט האָבן די סטאָלאַרעס געמאַכט פּאַרשיידענע באַפּוצונגען אויף מעבל. אָבער נאָך דער מלחמה איז טאַקעריי אַראָפּ פּוּן איר גדולה. דערפּאַר האָט מיין טאַטע זיך געענומען צו סעדעריי.

אונדזער ערשטער סאָד איז געווען אין וואַלצנעוו. דערצו האָט מיין טאַטן באַוואיגן אונדזער שפּעטערדיקער שותף טעוויעלע ראָזענצוויג, וואָס מען האָט געריפן „טעוויעלע דער מילכיקער", ווייל ער האָט געהאַט אַ מילכפּאַכט.

אונדזער צווייטער שותף איז געווען מיין שפּעטערדיקער שוואָגער חיים כץ מיט זיין ברודער פּנחס און זייער מאַמע אסתר.

אַרום אונדזער שטעטל האָבן זיך געפּונען עטלעכע סעדער. דער גרעסטער איז געווען דער סאָד ביים ברויהויז און ביי דער „לודאָוויע". דעם דאָזיקן סאָד פלעגט יעדעס יאָר האַלטן דער סאַדאָוויק מרדכי מאָרא. דער עלטסטער סאַדאָוויק איז געווען איטשע מענדעלעס. ס׳זיינען געווען נאָך פיל מער סאַדאָוויקעס, ווי די ברידער שימע און מאָטע נאַדעלמאַן, פּנחס מאיר זיסעס און זיין זון הערשל, מיינע פּעטערס משה און ברוך, שלמה לאַזשיסקער, הערשל און לייבל בראָמאַן, לייבוש קלאָפּאַרדע, פישמאַן, יצחק ריווינסקי, משה דריינאָדל, משה פוקס און אַנדערע.

שפּעטער האָבן שידלאָווצער געדונגען סעדער אויך אין גאַנץ ווייטע דערפּער, ווי אין קאָסעוו, לעבן ראָדעם. ס׳איז אויך געווען אַ גרויסער פּאָלוואָריק מיט אַ גרויסן סאָד אין קשענטשין.

די סאַדאָוויקעס פלעגן ברענגען דעם אויפּס אין שטעטל יעדער אין דער פּרי. די קויפערס זיינען געווען די, וואָס האָבן געהאַט פּרוכטגעוועלבער

און די מאַרק־פאַרקויפערינס. די פרוכט איז געווען פאַרפאַקט אין קעסטלעך מיט שטרוי און מען האָט עס געוואויגן אויף אַן ענגלישער וואָג, וואָס האָט געהערט צו חיה־לאהן, און מען האָט דערפאַר ספּעציעל באַצאָלט.

אויףווינטער איז דער אויפּס געוואָרן באַהאַלטן אין קעלערן.

* * *

צו באַזאָרגן אונדזער שטעטל מיט פיש זייגען געווען צוויי וועגן: אַ צאָל פישערלייט האָבן געבראַכט די פיש פון וואַרשע און אפילו פון ווייטע מקומות אין רוסלאַנד. דאָס זייגען געווען די גרויסע סאַנדאַקן און לעשטשעס פון ראָסטאָוו. אַזוי האָט מען זיי געקרופן. מיט דעם האָבן זיך פאַרנומען מיכל כוסטעצקי מיט זייגע זין, יהודה בליזשינסקי און זיין זון משה, אברהם שימעס, יחיאל מאַיאָווקע און אַנדערע. זיי האָבן פאַרקויפט די פיש צו די קליינ־העגדלערס.

קלענערע פישערלייט האָבן זייערע פיש באַקומען פון די סטאָוון אַרום אונדזער שטעטל. צו זיי האָבן געהערט ברוך (ביירעך) און עזריאל זאַגדאַנסקי, שמעון יאָקלס וויינטרויב, משה אברהם שימעס און אויך זיין פאָטער אברהם שימע (ראָזענצווייג). די אַלע האָבן שוין געהאַט לעבעדיקע פיש, ווי קאַרפּן, העכט, שלייען, קאַרישקעס, אפילו לאַקס, און די אַרעמע פישעלעך קעלביסקעס (שטאַקעס) און פּלאָטקעס.

וועג מיין טאַטע האָט מער קיין סעדער ניט געהאַט, האָט ער אויך זיך געמוסט צום האַנדל מיט פיש. ער האָט געדונגען דעם סטאָוו אין קשענטשין, בשותפות מיט מיין שוואָגער חיים און פעטער ברוך. נאָך אַ שותף אונדזערער איז געווען מרדכי קשענטשינער. ער איז עס געווען דער גאַנצער פישערמאַן, ווייל פון זייגע יונגע יאָרן איז ער שטענדיק געווען ביי דעם פאַך. ער האָט זיך נאָך גאַנץ גוט אויסגעטויגט. אויפן וואַסער איז ער געשוואומען מיט זיין שיפל ווי אַ יונגערמאַנטשיק, כאָטש ער איז שוין געווען אַ ייד אין די זיבעציקער.

אלעזר לעווין (בני ברק)

מאַרקפאַרערס

דער מאַרק איז געווען דער וויכטיקסטער פרנסה מקור פון שידלאָוועצער יידן. פאַר די האַרעפאַשענע יידן איז ניט געווען גענוג נאָר דער אינציקער מיטוואָכדיקער מאַרקטאָג. אַ סך פון די שנייידערס, שוסטערס, היטל־מאַכערס און אַנדערע פלעגן אויספאַרטיקן זייער סחורה אין די אָוונטן און כמעט יעדער טאָג געווען אויף די ירידן פון די אַרומיקע שטעטלעך: מאָנטיק אין בודזענטין, דינסטיק אין סקאַרזשיסק, דאָנערשטיק אין סוכעדניעוו און פרייטיק ווידער אין סקאַרזשיסק.

די לעצטע יאָרן פאַרן חורבן האָב איך געוואוינט אין סקאַרזשיסק, האָב איך געהאַט די געלעגנהייט צו זען יעדן מאַרקטאָג דאָס בילד, ווי די שידלאָוו־צער — אין אַנדערע — יידישע האַראַפאַשניקעס פלעגן קומען מיט זייערע גרויסע בוידן אין שטאָט אַריין און זיך אויסשטעלן מיט זייער סחורה. אין די ווינטערטעג זיינען זיי געווען איינגעוויקלט אין שווערע פעלצן און טיכער — אויך פרויען פלעגן מיטפאָרן. דאָס פנים איז געווען כמעט אין גאַנצן פאַר־דעקט, אַרויסגעזען האָבן זיך נאָר די פאָר אויגן און אַרום גאַנצן קאָפ האָבן אַראָפגעהאַנגען שטיקלעך איין.

דאָס איינציקע אָרט, וואו זיי פלעגן דערוואַרעמען זייערע געפרוירענע ביינער, איז געווען ביי אליהו בריקס און זיין פרוי ביילע, וואָס האָבן געוואוינט אין צענטער פון נייעם מאַרק. דאָרטן האָבן זיי געטריקנט די נאַסע מלבושים ביים אייזערנעם אויוון און דערוואַרעמט די פאַרפרוירענע גלידער מיט אַ גלעזל טיי.

אַזוי איז מען געווען תמיד אויף די פורן, כדי אויסצושלאָגן די בידנע חיונה. פונדעסטוועגן האָט מען דערציגן קינדער און נאָך געהאַלפן שאָפן אַ לינת־הצדק, אַ ביקור־חולים, אַ מלביש־ערומים און ענלעכע חברות — ביז דער שרעקלעכסטער יידישער חורבן האָט אַלץ אָפגעווישט.

מינדזשע זיידענפעלד־ראָזענבלום (רמת־גן)

דער נייער וועג

אין דער צייט פון דער פּוילישער אומאָפּהענגיקייט צווישן ביידע וועלט־מלחמות האָט דער אויסזען פון שידלאָוצע זיך שטאַרק געביטן. אַנדערע גאַסן האָט מען פּשוט ניט געקענט דערקענען, אַזוי אַנדערש זיינען זיי געוואָרן. אָבער די גרעסטע ענדערונג פון גאַסן איז פּאַר־געקומען אין מיטן די דרייסיקער יאָרן.

אָרום 1935 האָט די פּוילישע רעגירונג אָנגעהויבן בויען אַ נייעם אַספאַלטירטן וועג, וואָס האָט זיך געדאַרפט ציען פון וואַרשע ביז קראָקע. לויטן פּלאַן, האָט דער וועג געמוזט דורכגיין אונדזער שטעטל און דורכשניידן דעם אַלטן בית־עולם, פון ראָדעמער וועג ביזן קעלצער וועג.

שידלאָוצער יידן האָבן אייגנעריסן וועלטן, געשיקט דעלעגאַציעס אין די הויכע פענצטערס, אינטערוועניירט ביי פּאַרשיידענע וויכטיקע פערזענלעכקייטן — אָבער ס׳האָט גאָרניט געהאָלפן. יידן האָבן זיך נאָר געטרייסט מיטן פּאַקט, וואָס מען האָט ניט געדאַרפט באַזייטיקן קיין איין מצבה, ווייל דער וועג האָט געדאַרפט גיין דורך דעם גרויסן פרייען פּלאַץ, וואָס פון זיינע ביידע זייטן האָבן זיך געפונען די מצבות.

דער נייער וועג איז געווען אויסגעפלאַסטערט איבער דער גאַנצער קאָשטשושקאָ־גאַס, דורכן בית־עולם. דאָס האָט מען גערופן: דער נייער וועג.

אלימלך בליזשינסקי (בוענאָס־איירעס)

צוויי עפּיזאָדן

אין מיין זכרון זיינען געבליבן צוויי עפּיזאָדן פון מיין יוגנט, וואָס באַגלייטן מיין גאַנץ לעבן:

שלמה אייזענבערג, אַ ייד אַ גוואַר, האָט געעפנט אַ קינאָ אין שטעטל (דאָס איז געווען דער אייניציקער קינאָ אין שידלאָוצע) און אָנגעהויבן שפּילן שבת נאָך מיטאָג. האָבן די פרומע יידן ספּאָנטאַן געשאָפן אַ ריזן־דעמאָנס־

טראַציע פון אנשים נשים וטף, בכדי צו שטערן דאָס אַריינגיין אין קינאָ. עס זיינען פאַרגעקומען געשלעגן, מען האָט געבראַכן שויבן, פאָליציי האָט זיך אַריינגעמישט און אַרעסטירט אייניקע פון די, וואָס האָבן זיך באטייליקט אין דער דעמאָנסטראַציע. מער האָט דער קינאָ נישט געשפילט אום שבת.

דער צווייטער עפיזאָד איז געווען אין אַ ווינטערדיקן פרייטיק־צו־נאַכטס, שוין אַ ביסל אין אַ שפעטיקער שעה. ביי אונדז אין שטוב הערט מען אַ געשריי, וואָס קומט פון דרויסן און אַ רוף נאָך הילף. נעמט מיין פאָטער, ר׳ ירחמיאל חיים בן יעקב דוד בליזשינסקי ע״ה, אַ האַק און לאָזט זיך צו דער טיר. מיין מוטער טויבע בת פייגע ע״ה צוזאַמען מיט די קינדער האָבן מיט טרערן אין די אויגן אים געבעטן, אַז ער זאָל נישט אַרויס פון שטוב. האָט ער מיט כעס געענטפערט: „וואָס? מען שלאָגט יידן, ווילט איר, אַז איך זאָל רואיק בלייבן דאָ אין שטוב?״ און מיט די ווערטער אין מויל האָט ער פאַרלאָזט דאָס הויז.

פון די יידן, וואָס האָבן אַזוי געדענקט און אַזוי רעאַגירט, ווען ס׳האָט זיך נאָר גענהערט אַ יידיש געשריי, איז אַרויסגעוואָקסן די שפעטער־דיקע הגנה, וואָס איז געווען דאָס וויגעלע פון צבא הגנה לישראל, די פאָר־טיידיקערס און באַשיצערס פון מדינת ישראל.

יהושע קראַנץ

קליינע געשעענישן

אין 1921 בין איך צוזאַמען מיט מיין זיידן צאַלעל מאַנדעלבוים געפאָרן אויסערן שטאָט קויפן אוגערקעס. צוזאַמען איז אויך געפאָרן לאהלע שווארצ־פוטער. געפירט האָט אונדז יאָשע דער שטומער.

אַזוי פאַרנדיק איז ווי פון אונטער דער ערד אַרויסגעקומען אַ פוילישער אָפיציר. קודם האָט ער יאָשען דערלאַנגט מיט אַן אייזן איבערן קאָפּ. דערנאָך האָט ער זיך געגומען טשעפען צו לאהלען. זי האָט געשטעלט אַ ווידערשטאַנד. האָט ער מיט כוח זי אַריינגעשלעפט צווישן דעם קאָרן און דערשאָסן.

* * *

כוסטעצקי איז געווען אַ תבואה־סוחר, וואָס האָט געטריבן מסחר מיט אַנדערע שטעט. איין מאָל איז ער אַרויסגעפאָרן צו דער באַנסטאַנציע, 4 קילאָמעטער פון שטעטל, און איז מער ניט צוריקגעקומען. איז געקומען דער סלעדאָוואָטל (אויספאָרשער) פון קינסק, מען האָט אָנגעהויבן זוכן, האָט מען כוסטעצקיס קערפּער געפונען אויף אַ בערגל, פאַרדעקט מיט שטיינער. מען האָט אויסגעפונען, אַז דאָס האָט געטאָן אַ גנב, וואָס כוסטעצקי האָט איין מאָל עדות געזאָגט קעגן אים.

* * *

1914, ווען די רוסן האָבן אָפּגעטראָטן פון שידלאָוצע און דאָס דייטשישע מיליטער איז נאָך ניט געווען אַריין, זיינען פלוצעם געקומען אין שטעטל 3 מענטשן מיט 3 בערן, וואָס האָבן אַרומגעשפּאַצירט אומעטום. דערנאָך האָט מען געזאָגט, אַז דאָס זיינען געווען פאַרשטעלטע דייטשישע שפּיאָנען, וויל גלייך נאָך זייער נעלם ווערן האָבן זיך באוויזן די דייטשישע סאָלדאַטן.

יצחק מילשטיין

חברות צום דאַונען

אָחוץ דער שול, בית־מדרש און חסידים־שטיבלעך זיינען ביי אונדז אין שטעטל געווען פיל חברות, וואו מען האָט געדאַוונט יעדער שבת ביי טאָג. יעדע חברה האָט געהאַט אַ בעל־תפילה, אַ גבאי און אַ בעל־קורא.

די חברה „שומרי בית החיים" איז געגרינדעט געווָארן דורך יצחק ריינבערג, וואָס איז געווען צוריקגעקומען פון אַמעריקע. די לעצטע יאָרן איז ער צוריק פאַראַרעמט געווָארן. מען האָט געזאָגט, אַז אַמעריקאַנער געלט האָט ניט קיין האַפּט, וויל ס׳קומט פון אַ לאַנד, וואו מען היט ניט אָפּ קיין יידישקייט.

די חברה, וואו מיין טאַטע האָט געדאַוונט, איז געווען די חברה בעלי־מלאכות. זי האָט זיך געפונען אין הויז פון גאָלדעלע משה חיימס (גרינבערג). קיין געלט האָט זי ניט פאַרלאַנגט, וויל זי האָט עס געטאָן לשם מצווה. אַ טייערע פרוי געווען.

דער בעל־קורא אין אונדזער חברה איז געווען אונדזער מלמד ר׳

שימעלע פֿאַריס. אין די שפּעטערדיקע יאָרן איז מיין ברודער ישראלקע געווען דער בעל־קורא.

סוכות איז אין יעדער חברה געווען אַן אתרוג, וואָס מען האָט אים געטראָגן פון הויז צו הויז, אַז פרויען און קינדער זאָלן קענען אתרוג בענטשן. צווישן יינגלעך פון יעדער חברה האָבן אויסגעפירט די מצווה.

שמחת־תורה האָט מען געבראַכט אַ פעסל ביר און מען האָט זיך משמח געווען. ביי די הקפות האָט מען פֿאַרקויפט „אתה הראת". מען האָט געשלאָגן אין געלט אַריין, אָבער קיינער האָט עס ניט געקענט אויסקויפן פון יאָסל קונאָווסקי. דאָס האָט שטענדיק געהערט צו אים.

חיה פֿאַריז־קאָרנבערויט

די קאָלדרע־מאַכערין

מיין מאַמע מילקע איז גאָר פרי געוואָרן אַ יתומה. זי האָט זיך אויפֿ־געהאָדעוועט ביי שמואל מרדכי וואַרשאָווסקי, וואָס האָט געהאַט אַ מין קאָלדרע־פֿאַבריק אין לאָדזש. די וואַרשאָווסקיס האָבן געהאַלטן מיין מאַמען ווי אַן אייגן קינד.

בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה זיינען געקומען שלעכטע צייטן אויף לאָדזש. שמואל מרדכי, וואָס האָט אַליין געשטאַמט פון שידלאָווצע, האָט זיך דעמאָלט אַהערגעקליבן אין זיין היימשטעטל. מיט זיין משפּחה איז מיטגעפֿאָרן אויך מיין מאַמע.

שמואל מרדכי האָט אין גיכן אויפגעשטעלט אַ קאָלדרע־פֿאַבריק אויך אין שידלאָווצע. מיין מאַמע און חיים דער וואַטע־מאַכער (וואַטשיאָזש) זיינען געווען זייער שותפים. אין אַ קורצער צייט אַרום האָט שמואל מרדכי פֿאַרלאָזן דאָס שטעטל און חיים, זעענדיק, אַז עס טראָגט ניט קיין פּרנסה פֿאַר דרייען, איז נאָך פריער אַוועק פון דער שותפות. אויף אַזאַ אופן איז דאָס פֿאַבריקל געבליבן אין גאַנצן אין רשות פון מיין מאַמען.

היות אין יענער צייט האבן א סך שידלאוצער אויסגעוואנדערט אין אנדערע לענדער, האבן פיל פון זיי באשטעלט קאלדרעס און דאס געשעפט איז אוועק גוט. ווען דאס געשעפט האט זיך פארגרעסערט און ס׳איז ניט געווען גענוג ארט אין מיין מאמעס קליינע צימערן אויסצוארבעטן טאפל־קאלדרעס, האט זי געפונען א גרויסע הילף ביי אונדזערע שכנים מאטל און רחלע מילשטיין. אין זייער דירה זיינען געווען גרעסערע צימערן און זיי האבן געלאזט דער מאמען דארטן אויסארבעטן וויפל קאלדרעס זי האט נאר געדארפט, און קיין געלט דערפאר האבן זיי בשום אופן ניט געוואלט נעמען.

ווען איך האב פארענדיקט די פוילישע פאלקשול, האב איך צוגעהאלפן מיין מאמען.

מיט אונדז האט נאך דעמאלט געוואוינט מיין זיידע, וועמען מען האט גערופן מרדכי מענדעלע טלית־מאכער. קיין פאבריק פון טליתים האט ער ניט געהאט, אבער ער האט געהאנדלט מיט טליתים, תפילין, סידורים וכדומה.

דער זיידע האט געהאט א האנטשריפט ווי ער וואלט אין זיין האנט געהאלטן א דרוקמאשין. ער האט געשריבן פארן רב ר׳ חיים ראבינאוויטש כתובות, גטן, אד״גל.

מיין באבע חנה־לאה, א שוועסטער פון די בלאנדערס, האט זיך אויס־געצייכנט מיט זאגן גראמען, געמישט פון יידיש מיט פויליש. איך געדענק אירע גראמען אויף די הויפט ימים־טובים:

פסח — מצה,

שבועות, ווען אלץ ווערט גרין — צאצע,

ימים־נוראים, ווען מען ווייזט — פלאצע,

שמחת־תורה, ווען מען טאנצט — סקאצע.

פרידע קורלענדער־קופליק

די מיל

מיין זיידע, איציק קורלענדער, האָט געהאַט אַ גרויסע מיל, וואָס ער האָט אַליין אויפגעבויט. אין מיל זיינען געווען באַשעפטיקט אַרום 25 ארבעטערס. מען האָט געאַרבעט אין 3 שיכטן. די מיל האָט באַדינט די גאַנצע געגנט.

דער הויפטמילנער איז געווען מאיר מאַנק.

שרה אנטשלס, דעם זיידנס פרוי, איז געווען די אמתע עקרת הבית. אנטשל אַליין, מיין זיידע, איז געזעסן אוּן געלערנט תורה, געווען די צווייטע האַנט פון שידלאָוצער רב ר׳ חיים ראַבינאָוויץ.

שרה אַנטשלס האָט געגעבן אַ סך צדקה, האָט זיך מתעסק געווען מיט הכנסת כלה, מיט דער שול, געזאַרגט פאַרן בית־עולם וכדומה.

נאָך דער פטירה פון זיידן האָט די מיל געפירט מיין טאַטע הערשל, צוזאַמען מיט ישראל וואַרשאַווסקי. דער לעצטער איז געווען אַ ייד אַ מאָנאַרך, פון די אָנגעזעענסטע בעלי־בתים אין שטאָט.

יאַנקל זילבערמאַן

אַ מעשה מיט „שדים"

אַן אמתע געשיכטע פון אונדזער שטעטל שידלאָוצע, דערציילט פון שמחה (סעם) צוקערגוט ע״ה:

פאַרלאָפן איז זיך די מעשה אין דער צייט, וועו שידלאָוצער סוחרים פלעגן באַשטעלן זייערע סחורות דורך אַ „שפיליטערער" (אַ פאַרמיטלער), וואָס האָט געהאַט זיינע קאָנטאַקטן מיט גרויסע הורטאָוע פירמעס אין אַנדערע שטעט, באַזונדערס אין וואַרשע אוּן לאָדזש.

די „שפיליטערערס" פלעגן דינגען בעלי־עגלות, וואָס פלעגן אַרויספאָרן זונטיק פאַר טאָג, מיטפירנדיק אויך פאַרשיידענע שטעטלשע פּראָדוקטן, ווי שאַרפשטיינער פאַר קאָסעס, וויבער לעדער פאַר שיך אוּן שטיוול.

אזא יאזדע, אין וועלכער עס פלעגן מיטפארן סתם סוחרים און פאסא־זשירן מיט ספעציעלע ענינים, פלעגט נעמען א וואך צייט און זיך ענדיקן פרייטיק, אויב אלץ איז געגאנגען כשורה.

שמחהלע בעל־עגלה איז געווען איינער פון די, וואס האבן יארן לאנג זיך פארנומען מיט אט דער פרנסה. זיי האבן געהארעווט שווער און ביטער. זיי זיינען געווען אויסגעשטעלט אויף קעלט און שניי און רעגן און אנדערע נסיונות, ווי א צעבראכן ראד, דאס אוועקפאלן פון פערד אין וועג און טייל מאל אפילו אויך אן איבערפאל פון רויבערס.

די בעלי־עגלות פלעגן ניט דערשלאפן און ניט דערעסן, איבערגעכאפט עפעס אין א קרעטשמע — און ווייטער געפארן. זיי האבן נאר געטראכט, ווי אזוי צו קומען אהיים פרייטיק וואס פריער, כדי זיי זאלן באוויזן אויסצולאדענען די סחורות פאר די קרעמערס, וואס האבן עס באשטעלט; נאך דעם גיין אין מרחץ און זיך גוט אויסבאדן, דאן מקבל־שבת זיין אין בית־המדרש אדער אין שול און האבן אן עונג־שבת ביז צו דער קומענדיקער וואך.

אזוי איז עס געווען אויך מיט שמחהלע בעל־עגלה. איין פרייטיק, ער איז געקומען אין שול אריין צו קבלת־שבת, האט ער זיך אוועקגעזעצט אויף א זייטיקער באנק לעבן „פאליש" און האט געדאוונט מנחה. ווען דער חזן האט אנגעהויבן זינגען „לכה דודי לקראת כלה" איז אונדזער שמחהלע איינגעשלאפן.

א גרופע יוגנטלעכע. שוועסטערן קופערמאן, שוועסטערן לעדערמאן, שאלטשע שטיינמאן, נעכע צוקער, משה פארנאלסקי.

דער חזן האָט פאַרענדיקט דאָס דאָוונען. דער שמש אויפן באַלעמער האָט שוין געמאַכט „קידוש". די שול איז געווארן ליידיק און פאַרשלאָסן געווארן דורכן שמש. די ליכט האָבן זיך אויסגעברענט.

וועג שמחהלע האָט זיך אויפגעכאַפּט, האָט ער זיך דערזען אַליין אין דער פינצטערער שול. אַ ייד ניט קיין פחדן, איז ער צוגעגאַנגען צום פענצטער פון פאַליש, וואָס איז אַרויס אין שולהויף, האָט אָנגעהויבן שרייען און קלאַפּן אין פענצטער, אפשר וועט ווער פאַרבייגיין און דערהערן און רופן דעם שמש צו עפענען די טיר. אָבער קיינער הערט ניט און קיינער זעט אים ניט.

פלוצעם האָט שמחהלע בעל־עגלה דערזען, ווי שלום בושקעוויטש, וואָס האָט געוואוינט לעבן בית־מדרש, קומט צום שולהויף־ברונעם נעמען וואַסער. האָט שמחהלע זיך אָנגעהויבן מיט אַלע כוחות און מיט באַנומענע קולות אָנגעהויבן שרייען: „שלום! שלום!" שלום בושקעוויטש, דערהערנדיק ווי מען רופט אויס זיין נאָמען פון פאַליש, האָט זיך שרעקלעך דערשראָקן און אָנגעהויבן שרייען: „שדים! שדים! שדים!" — און איז געפאַלן אין חלשות.

געענדיקט האָט זיך די מעשה דערמיט, וואָס די בני־בית פון שלום בושקעוויטש זיינען געגאַנגען זען, וואו דער טאַטע איז געבליבן מיטן וואַסער און האָבן אים געפונען אַ פאַרחלשטן אויף דער ערד. די קינדער פון שמחהלע בעל־עגלה זיינען אויך געגאַנגען זוכן זייער פאָטער אין שול און דערהערנדיק זיינע קולות, האָבן זיי גיך געבראַכט דעם שמש מיטן שליסל.

צו מאָרגנס האָט דאָס גאַנצע שטעטל געקלונגען, אַז נעכטן פרייטיק־צו־נאַכטס זיינען „שדים" געווען אין שול און אויפגערופן יעדן פאַרבייגייער...

שידלאָוועצער אין 1934: לאה שטשענשליווע, ראָזענבוים, דענטיסט מעכנער, דינה פערנבוג, לעסעלבוים, שוועסטערן לעדערמאַן, שאַפשאָוויטש.

לייבוש גלאַם

טויט פון צוויי יינגלעך

געשען איז עס אין אַ ליכטיקן זומערטאָג. די יינגלעך לייבוש און משה, קינדער פון ישראל און לאה ראַדאָלניק, זיינען אַוועק צום סטאַוו וואָס ביים „שלאָס", וואוהין מען פלעגט קומען זיך באָדן. זיי זיינען געקומען גאָר פרי און קיין אַנדערע מענטשן אַרום זיינען ניט געווען.

די ביידע ברידערלעך זיינען אַריין אין וואַסער און אין אַ ווייל אַרום זיינען זיי ביידע פאַרשוואונדן פון אייבערפלאַך. אַ פרוי, וואָס האָט געוואַשן וועש פון דער ווייטנס, האָט עס באַמערקט און זי האָט אָנגעהויבן שרייען. עס זיינען באַלד געקומען מיטגלידער פון דער משפחה קאנאָווסקי, וואָס האָט געוואוינט לעבן סטאַוו. זיי זיינען אין די מלבושים אַריינגעשפרונגען אין וואַסער, זיי האָבן געפונען די צוויי קינדער — אָבער זיי זיינען שוין געווען טויט.

די שרעקלעכע טראַגעדיע האָט דעמאָלט אויפגעטרייסלט ניט נאָר זייערע עלטערן, נאָר דאָס גאַנצע יידישע שטעטל.

זייערס אַן עלטערער ברודער, יאַנקל, איז שפּעטער געפאַלן אין דער מלחמה מיט די נאַציס.

שידלאָוועצ אין שפּיגל פון „היינט"

ווייטער ווערן געגעבן עטלעכע נאָטיצן און קאָרעספּאָנדענציעס ווענן שידלאָוועצ, וואָס זיינען פאַרעפנטלעכט געוואָרן אין וואַרשעווער „היינט". סיי אין „היינט", סיי אין די אַנדערע גרויסע וואַרשעווער צייטונגען זיינען געווען מערער קאָרעספּאָנדענציעס ווענן שידלאָוועצ, אָבער צום באַדויערן איז ניט געווען מעגלעך צו קריגן די אַלע יאָרגענג פון יענע צייטונגען.

„היינט" נומ׳ 96, 24/4/28

אַנטיסעמיטיזם אין שידלאָווצער מלוכה־שול

די לייטערין פון דער מלוכהשער פּאָושעכנע שולע אין אונדזער שטאָט, וועלכע ציילט קרוב 80% יידן, איז שוין פון לאַנג באַקאַנט מיט איר אַנטי־סעמיטיזם און העסלעכער באַציאונג צו די יידישע שילער. אַזוי האָבן, למשל, מיט אַ יאָר צוריק פּאַר פּסח די לערער דערציילט אין דער שולע, אַז יידן באַנוצן קריסטלעך בלוט אויף מצות, אַז 90 פּראָצענט פון די יידן זיינען קאָמוניסטן. די זעלבע לייטערין פּיניקט אויך שטאַרק די יידישע שילער און שלאָגט זיי ביז בלוט. די קריסטליכע קינדער נעמען זיך אַראָפּ אַ ביישפּיל פון איר און שלאָגן זייערע יידישע קאָלעגן אין דער אָנווועזנהייט פון די לערער. ווען די יידישע קינדער פּרואָווען זיך באַקלאָגן אויף דער האַנדלונג פון דער לייטערין, ווערן זיי שטרייניג באַשטראָפט. עס וואָלט געווען ווינשנסווערט, אַז די אַנטשפּרעכנדע שול־מאַכט זאָל זיך מיט דער אָנגעלעגנהייט פּאַר־אינטערעסירן.

י — ב.

„היינט", נומ׳ 107, 10/5/27

שטאָטראַט־וואַלן

אין שידלאָווייץ זיינען געוויילט געוואָרן 19 פּאָליאַקן און 13 יידן.

לויט די פּאַרטייען האָבן די מאַנדאַטן באַקומען: ציוניסטן — 4, אגודה — 2, מזרחי — 2, פ״צ — 2, בונד — 1.

„היינט", נומ׳ 75, 30/3/32

פּייערונג אין שידלאָווצער „ביקור־חולים"

קאָרעספּאָנדענט: פּיניע קויפמאַן.

די טעג איז אין שטאָט פּאַרגעקומען אַ פּייערונג פון עפּענען אַן עלעק־טרישן היל־אַנשטאַלט ביים שידלאָווצער „ביקור־חולים". ביי אַ פול געפּאַקטן זאַל פון פּאַרשטייער פון פּאַרשיידענע יידישע אינסטיטוציעס, ווי אויך קריסט־לעכע, עפּנט ה׳ אברהם פינקלער די פּייערונג און גיט איבער דאָס איבער־שניידן די באַנד דעם ה׳ מרדכי ווערטהיים, וועלכער ערמוטיגט די פּאַרוואַלטונג פון דער געזעלשאַפט אין איר אַרבעט לטובת די אַרעמע קראַנקע. רעפּעראַט — געאַכטעטער שטאָט־דאָקטאָר ה׳ מ. טאַדאַניער. אין נאָמען פון שטאָט־ראַט און

מאַגיסטראַט באַגריסט לאַוועניק אברהם בליכער, יידישע געמיינדע — ה׳ משה וויצמאַן, מזרחי־אָרג. — ה׳ ירחמיאל חיים בליזשינסקי, פרעזעס פון „בקור־חולים״ ה׳ דוד אָסטראָוויעצקי, פנחס קויפמאַן, חיים באַך א. א. די פייערונג האָבן איינגעאָרדנט די „וויזא״ אָרג.. אַמאַטאָרן־קרייז ביים פראָפ.־פאַריין און דער איניציאַטאָר פון בנין ה׳ מ. י. שוואַרצפוטער.

„היינט״, נומ׳ 70, 31/3/23

ווי אַזוי מען גרייט צו די קהילה־וואַלן אין שידלאָוויעץ

שאַרפהאָרץ פון שידלאָוויעץ האָט איבערגעגעבן אין רעדאַקציע אַ בריוו פון אַ רייַ אָנגעזעענע שידלאָוועסער יידן און איבערגעגעבן אַ רייַ פרטים וועגן דער וואַל־קאַמפּאַניע:

דער פרעזעס פון דער דאָרטיקער קהילה, אַ מיטגליד פון דער „אגודה״, האָט אויסגעשטראָכן פון די ווייַלער־רשימות מער ווי אַ העלפט ווייַלער. פון 2000 בערך וואָל־באַרעכטיקטע זיינען געבליבן 819. די איבעריקע זיינען געפסלט געוואָרן. ביי אַ גרויסער צאָל ווייַלער זיינען די נעמען פאַרשריבן שלעכט און זיי וועלן ביי די וואָלן ניט קענען אָפּגעבן די שטימעס. די רשימה פון די ווייַלער איז אויסגעהאָנגען ניט אין דער קהילה, נאָר אין לאָקאַל פון „אגודה״, וואָס באַשווערט דעם קאָנטראָל פאַר די אַלע, וואָס זיינען ניט קיין מיטגלידער, אָדער קעגנער פון דער פּאַרטיי. דאָס אַלץ ווערט געטאָן מיט דער הילף פון דער אַרטיקער מאַכט, ווייל פאַקטיש איז די אָגודה אין שידלאָוויעץ אַ מינדערהייט.

אַ גרופּע שידלאָוועסער. שטייענדיק: אייזענבערג, האָפמאַן, מיכאל ראָזענבוים, רעגינע וועריטהיים, קלמן ראָזענבוים. זיצנדיק: יצחק, אסתר־רבקה און אברהם פינקלער, מיכאל ראָזענבוימס פרוי.

אין דער קהילה־פאַרוואַלטונג זיצן נאָר 2 מיטגלידער פון דער „אגודה" אויף 9 מיטגלידער פון דער פאַרוואַלטונג. דער פרעזעס פון דער פאַרוואַלטונג איז געווען אַן אומפאַרטייאישער און דערפאַר איז ער געווײלט געוואָרן צוליב שלום. שפּעטער איז ער אַריבער צו דער אַגודה און פירט דורך אַלע פאַדערונגען פון די אַגודה־פירער.

די וואַל־קאָמיסיע, וואָס די קהילה־פאַרוואַלטונג האָט 3 מאָל באַשטעטיקט, איז דורך דעם סטאַראָסטע געפּסלט געוואָרן, און עס איז באַשטעטיקט געוואָרן די וואַל־קאָמיסיע, וואָס דער פרעזעס פון דער קהילה האָט צונויפגעשטעלט אין פאַרשטענדיקונג מיט דער אַגודה.

אין שטאָט הערשט אַ שטאַרקע אויפרעגונג.

די רעדאַקציע האָט באַקומען אַ בריוו פון דער „מזרחי"־אַרגאַניזאַציע אין שידלאָוויץ, וועלכער באַשטעטיקט, אַז דאָרט האָט די וואַל־קאָמיסיע צו די וואַלן אויסגעשטראָכן פון דער וויילער־רשימה אַ יידן דערפאַר, וואָס ער האָט ליגנדיק אין בעט געלייענט אַ צייטונג אָן אַ היטל. אַ צווייטן האָט מען געפּסלט דערפאַר, וואָס מען האָט אים געזען שמועסן מיט אַ מיידל. דערקעגן האָט מען ניט געשטראָכן פון די וויילער־ליסטעס אַזעלכע, וואָס האָבן מחלל שבת געווען בפרהסיא, וויל זיי געהערן צום רבס אַנהענגער.

„היינט", נומ' 148, 3/7/1929

קאָנגרעס־וואַלן אין 1929

נומ' 1 — 28 — „על המשמר" — „אונאַבהיינגיקע"
" 2 — 33 — „עת לבנות"
" 3 — 34 — „מזרחי"
" 4 — 26 — רעוויזיאָניסטן

„היינט" נומ' 175, 30/7/35

רעזולטאַטן פון קאָנגרעס־וואַלן אין שידלאָווצע אין 1935

נומ' 1 — 55 — וועלט־פאַראייניקונג פון אַלג' ציוניסטן
" 2 — 2 — וועלט־פאַרבאַנד
" 3 — 145 — מזרחי
" 4 — 35 — אידעגשטאַאַטס־פאַרטיי
" 5 — 123 — בלאָק פון אַרבעטנדן א"י

„היינט", נומ' 172, 27/7/39

רעזולטאַטן פון קאָנגרעס־וואַלן אין שידלאָוועצ אין 1939

נומ׳ 1	35	—	ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע אין פוילן
״ 2	2	—	״עת לבנות״
״ 3	38	—	מזרחי
״ 4	21	—	אידענשטאַאַטס־פאַרטיי
״ 5	93	—	״בלאָק פאַר אָרבייטנדן א״י
״ 6	0	—	פועלי־ציון לינקע
״ 7	21	—	״הנוער הכלל ציוני״

(פון ייוואָ־ביבליאָטעק אין ניו־יאָרק)

שידלאָוועצ אין שפיגל פון ״פאָלקסצייטונג״ און ״יוגנט־וועקער״

אין די דאָזיקע צוויי צייטונגען זיינען געווען אַ סך קאָרעספאָנדענציעס פון שידלאָוועצ, אָבער פון די פאַראַנענע קאָמפּלעטן אין אַמעריקע האָט מען געקענט אַרויסנעמען נאָר דעם וויטערדיקן קליינעם טייל, געגעבן אין זייער אויסלייג. דער מאַטעריאַל איז געגומען פון ניו־יאָרקער קורסקי־אַרכיוו. — ר ע ד׳

פון צוויי קראַנקע קינדער — געוואָרן אַ גאַנצע ״עפּידעמיע״

פון שידלאָוועצ שרייבט מען אונדז:

ס׳איז שוין נאָך דער טיפוס־עפּידעמיע. מ׳האָט שוין צוריק געעפנט דעם בית־המדרש, די שול, די חדרים, קינאָ, פאָוושעכנע שולן און אַלע אַנדערע אַנשטאַלטן, וועלכע זענען געווען געשלאָסן צוליב דער עפּידעמיע.

בס״ה זענען געווען קראַנק אויף טיפוס 2 קינדער, וועלכע מ׳האָט אָפּגעפירט אין ראַדאָם אין שפּיטאָל אַריין. האָט מען דערפון געמאַכט אַ גאַנצע ״עפּידעמיע״.

אַ שיינע פייערונג אין מעטאַל־פאַראיין

דער אינטערנאַציאָנאַלער מעטאַל־פאַראיין האָט געפייערט דעם ערשטן יאָר פון זיין עקזיסטענץ. ח׳ קלין (וואַרשע) האָט געהאַלטן אַ רעפעראַט אד״ט

„די סיטואַציע" אין אייראָפּע", וועלכן דער עולם האָט אויסגעהערט מיט גרויס אינטערעס. אויפן באַנקעט האָבן געריידט דער גרינדער און ערשטער סעקרעטאַר פון מעטאַל־פאַראיין ח' פלאָשאַן. ח'טע סטאַשע גוואַרעק (פּוילישׁ), ח' מידלאַרסקי (יידישׁ). ס'זענען אויסגעהערט געווואָרן באַגריסונגען פון בונד, צוקונפט, פון לאַנדראַט און צענטראַלע פון מעטאַל־פאַריין (ח. קלין). ס'זענען געווען דעקלאַמאַציעס אויף פּוילישׁ און יידישׁ. מ'האָט געזונגען אַרבעטער־לידער און די פּוילישע און יידישע אַרבעטער האָבן זיך משמח געווען צוזאַמען ביז 5 פאַרטאָג. (יוד מעם, מערץ 3, 1939)

[די חתימה „יוד מעם", וואָס געפינט זיך אויף דער דאָזיקער און מערסטע אַנדערע קאַרעספּאַנדענציעס אין „פּאָלקסצייטונג" און „יונגט־וועקער", באַטייט: יודל מידליאַרסקי — רעד'].

געשטאָרבן ח' יאַנקל טענענבוים

שבת, דעם 8טן אַפּריל ה"י, איז אין עלטער פון 50 יאָר געשטאָרבן אין שפּיטאָל אין וואַרשע דער ח' יאַנקל טענענבוים. אין די פּריסטע יאָרן הויבט אָן ח' יאַנקל זיך לערנען שוסטעריי. אין יאָר 1903 פאָרט ער קיין וואַרשע אַרבעטן. דאָרטן טרעט ער אַריין אין די פּ.פּ.ס. אין יאָר 1905 קומט ער צוריק אַהיים קיין שידלאָווצע און פאַרזייט דאָ די ערשטע קערנדלעך פון בונד. אין יאָר 1906 וועלט ח' יאַנקל אַרעסטירט און זיצט אין תפיסה אין ראַדאָם. דאָס קריגסגעריכט פאַרמשפּט אים אויף 3½ יאָר תפיסה.

געקומען אַהיים פון מיליטער־דינסט אַ קאָליקע שטעלט זיך ח' טענענבוים וויידער אין קאָנטאַקט מיטן בונד און אַרבעט אַקטיוו אין דער באָוועגונג. ער העלפט וויידער אין דער צייט פון דער עסטרייכישער אָקופּאַציע אויפשטעלן די בונדישע אַרגאַניזאַציע אין שידלאָווצע, גרינדעט דעם לעדער־פאַריין און פירט אָן מיט דער פראָפעסיאָנעלער און קולטורעלער אַרבעט.

דעם 8טן אַפּריל איז ח' יאַנקל געשטאָרבן אין וואַרשע. צו קבורה האָט מען אים געבראַכט אין שידלאָווצע דעם 11טן אַפּריל. אין דער לוויה האָט אָנטייל גענומען די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג פון שידלאָווצע. ביים אָפענעם קבר האָט דעם ח' יאַנקל טענענבוים געזאָגט ח' שבתי לאַקס, אין נאָמען פון די ערשטע גרינדער פון „בונד" אין שידלאָווצע. אין נאָמען פון האָנטוווערקער, וואו דער פאַרשטאָרבענער איז געווען אַ פאַרוואַלטונגס־מיטגליד, האָט אים געזאָגט ח' חיים באָך.

ערע זיין אָנדענק. (יוד מעם)

אין שידלאָוצע לייגט מען שוין איין הייזער

די שטאָטישע בוי־קאָמיסיע האָט שוין דעם לעצטן דאָנערשטיק אין פרייטיק אָנגעהויבן איינלייגן הייזער צוליב דער „עסטעטיק". אין די הייזער האָבן געוואוינט פוילישע און יידישע פאַמיליעס, צווישן זיי אַ קראַנקער ייד און אויך אַ גייסטיק קראַנקער, אַ געוויסער שלמה אַטלאַס (ער האָט אַ רייכן ברודער אין וואַרשע). איצט קומט אויס אַרומצוואוואַלגערן זיך אונטערן פרייען הימל. דאָס איינלייגן די הייזער טרעפט די גאַר אַרעמסטע מענטשן אין שטאָט — אַ מתנה דער אָרעמקייט צו די פאַרשטייענדע שטאָטראָט וואַלן.

איבערגעגבן פון י. מידלאַרסקי, שידלאָוצע

פון אַפּריל 1939 געהערט שוין שידלאָוצע ניט מער צום קינצקער סטאַראָסטוווע, נאָר צום ראַדאָמער סטאַראָסטוווע. (30סטער אַפּריל, 1939)

דער חבר עזריאל און די חברטע סטאַשיע

אין אַ קאַלטן פרימאָרגן פירט מיך די אייגפערדיקע בריטשקע איבערן באַרגיקן, פון ביידע זייטן אין וואַלד אייגעהילטן, 4 קילאָמעטערדיקן שליאָך — פון דער באַן־סטאַציע אין שטעטל אַריין.

די ערשטע פראָגע, וועלכע קומט אויפן געדאַנק, ווען מען פאָרט היינט אין אַ פּראָווינץ־שטעטל און וואָס וועט אויך געשטעלט די חברים בעת דער ערשטער באַגעגעניש איז: וואָס הערט זיך ביי אייך מיט אַנטיסעמיטיזם?

כאָטש וואו נישט וואו שיינען אַראָפּ פון די וויים־געקאַלעכטע כאַלופּע־וועגט און פריש אויסגעמאַלעוועטע פּאַרקאַנען אויפשריפטן, געמאַכט דורך שאַבלאָנען און צוגעשיקטע פון דער „נאַציאָנאַלער צענטראַלע": ניע קופּוי או זשידאַ! — זענען אָבער איבעראַל ביי די אויפשריפטן די „ניע׳ס" געשטראָכן און דער „קופּוי או זשידאַ" זעט אויס ווי צו להכעיסדיק גרעסער...

ביי אונדז אין שידלאָוצע האָט זיך דער אַנטיסעמיטיזם נישט „אָנגענומען", כאָטש אונדזער געגנט געהערט צום באַרימטן ראַדאָמער ראַיאָן מיט פּשיסכע, פּזשיטיק א. א. וו. — דערקלערן מיר די חברים.

מען לעבט, מען אַרבעט צו ביסלעך, מען פּאָרט אין דאָרף, מען האַנדלט, קומט דער פּויער אין שטאָט, גיט צו לייזן... קומט דער „גאָספּאָדאָזש" אין שטעטל, נעמט דעם שטובן־מאָלער ר׳ יידל צו זיך אין דאָרף ער זאָל אים אויסמאָלן די כאַלופּע לויטן שטאָטישן שטייגער און האָט גאָרנישט קיין מורא, אַז זיין שטוב וועט „פאַרסמט" ווערן מיט דער „אינטערנאַציאָנאַל־מאַסאָנישער קונסט".

קומען פוילישע אַרבעטערינס צום באַזוך צו זייערע יידישע חברטעס — מעטאַל־אַרבעטערינס פון אין וואַרשטאַט, פון אין פאַריין.

זיצט די חברטע סטאַשע ביי דער ח׳טע לאהקע און ביידע טראַכטן מיט זאָרג וועגן דעם, וואָס וועט ווייטער זיין מיט די קנאַפּע 40 אַרבעטער און אַרבעטערינס, יידישע און פוילישע, אַרויסגעוואָרפענע פון דער אַרבעט דורכן פאַבריקאַנט לייבמאַן. ער האָט, נעבעך, געמוזט אָפּשטעלן די פאַבריק, ווייל ווי מען שמועסט, באַקומט ער פון צווייטן „אַרעמען" פאַבריקאַנט ערליך — „שטייגעלט".

וועגן גורל פון די קנאַפּע 40 אַרויסגעוואָרפענע אַרבעטער, וואָס קומט זיי אויס צו שטאַרבן פון הונגער, דאַרף טאַקע פאַרקומען אַ פאַרזאַמלונג פון דער שידלאָוצער אָפּטיילונג פון מעטאַל־פאַריין „מעטאַלאָוויץ". קומען זיך צונויף די מיטגלידער, יידישע און פוילישע אַרבעטער, עלטערע באַערדלטע יידן און יונגע פוילישע אַרבעטערינס. מען וואַרט נאָר בלויז אויפן פאַרזיצער פון פאַראיין — דעם איבער פופציק יאָריקן מעטאַל־אַרבעטער חבר עזריאל ברויטמאַן.

זיצט מען דערווייל געדולדיק און די סעקרעטאַרקע פון פאַריין — די אַקטיווע טוערין, אַליין אַ מעטאַל־אַרבעטערין, די רייניע אַריערין, די ח׳טע סטאַשע, גרייט אַלץ צו.

עס רעדט דער חבר עזריאל אין אַ שלעכטן פויליש, דורכגעפלאָכטן מיט יידישע וועראַטער און פסוקים, אָבער דרייסט און מוטיק, אַלע פאַרשטייען וואָס ער זאָגט, ווייל זיי פילן עס: וועגן אָנגריף פון די פאַבריקאַנטן צו צעברעכן דעם פאַריין, אייגנערעכן די מיטגלידער, צרות און נויט, גלויבן און האָפענונג — אויסדויער און קאַמף.

רעדט די חברטע סטאַשע וועגן געמיינזאַמען שונא, וועגן רעכט אויף אַרבעט, וועגן סאָליդאַריטעט אין געשלאָסנקייט, פאַלן הייסע וועראַטער, צינדט זיך אָן אַ פייערל אין די אויגן, אַ פייערל פון קאַמפּסלוסטיקייט און גלויבן אין זיג.

דער חבר עזריאל און די חברטע סטאַשע פירן איצטער אַ געמיינזאַמען קאַמף קעגן זייער געמיינזאַמען שונא.

דוד קלין

נייעס פון שידלאָוצע

שאַבעס דעם 14טן יאַנואַר איז אין לאָקאַל פון „שוימער האַדאַטי" פאַר־געקומען אַ פאַרלעזונג פון זייערס אַ צוגעריזטן רעדנער. זיי האָבן קיין

דערפאָלג נישט געהאַט. ס׳זענען געווען סאַך־האַקל אַ 40 יוגנטלעכע. דער רעדנער האָט אָנגעהויבן רעדן און איז באַלד אין די ערשטע 5 מינוט פאַר־קראָכן און געפלויידערט וועגן „בונד״ און פּ. ס. פון אויילאָם האָט מען אים געשטעלט פראָגן און דער רעדנער האָט אויפגעהערט צו רעדן.

דאָ האָט אָנגעהויבן פירן דעם פאָרזיץ כ־טע הירשמאַן און דאָס וואָרט האָט באַקומען אונדזער כ. מידלאַרסקי. אין אַ שאָרדיקע רעדע האָט ער געריעדט וועגן די לעצטע געשעענישן און וואָס זיי לערנען אונדז. די פאָרלעזונג איז געשלאָסן געוואָרן מיט דער בונדישער שוווּע.

לעקאָווע דעם זיג ביי די וואַלן אין וואַרשע און לאָדזש האָבן מיר צוזאַמען מיט דער פּאַרטיי אינגעאָרדנט אַ „ליאַמע״. ס׳זענען געווען אָנוועזנד אַלע בונדיסטן, צוקונפטיסטן און סקיפיסטן. פון „בונד״ האָט געריעדט א. שיכטער, פון פּ.פּ.ס. כ. שליווינסקי. ס׳זענען געזונגען געוואָרן אַרבעטער־ און פאָלקס־לידער. מיר האָבן אין אַ כאָוועריקער סוויווע גוט פאַרבראַכט ביז דריי ביינאַכט. („יוגנט־וועקער״, 1טער מערץ, 1934)

יוגנט־טאָג און פּרעסע־אַקציע אין שידלאָוצע

די זומער־אַרבעט פון „יוגנט־בונד צוקונפט״ אין שידלאָוצע האָבן מיר געפירט אין פעלד און וואַלד. מיר האָבן דורכגעפירט אַ רייַ אויספלוגן אין די דערפער אַרום שידלאָוצע. יעדע וואָך האָבן מיר אַ שמועס אין לאָקאַל פאַר אונדזערע כאָווירים.

מיר האָבן צוויי וואָכן פריער גוט פאַרקויפט די קופאָנען פון „יוגנט־וועקער״. מיר האָבן דערהאַלטן 200 עקז. שאַבעס פרי האָבן כ.כ. זיך געשטעלט אין לאָקאַל. אין אַ שאַ אַרום איז דער „יוגנט־וועקער״ שוין געווען אויספאַר־קויפט. אין שטאָט האָט מען אָנגעזען, אַז ס׳איז אַ טאָג פון דער „צוקונפט״.

אויף 2 בייטאָג דעם 1. אָקטאָבער האָבן מיר געזרופן די יוגנטלעכע אַרבעטער צו דער אַקאַדעמיע, געווידמעט דעם אינטערנאַציאָנאַלן יוגנט־טאָג. די צוקונפטיסטן זענען געקומען אין בלויע בלוזעס. דער לאָקאַל איז געווען דעקאָרירט מיט פענער פון פּאַרטיי און „צוקונפט״. דער כ. שמיל טענענבוים האָט געעפנט די אַקאַדעמיע און געלייענט דעם אויפרוף פון צ. ק. איבער 100 יוגנטלעכע אַרבעטער האָבן געזונגען דעם „אינטערנאַציאָנאַל״. פון דער „צוקונפט״ איז מיט אַ רעדע אַרויסגעטראָטן דער כ. יידל, פון דער פּאַרטיי — כ. פעלדמאַן. זיי האָבן געריעדט וועגן די גרויל־טעג, וואָס די וועלט לעבט איבער. די אַקאַדעמיע איז געשלאָסן געוואָרן מיטן „מאַרגן־רויט אָנטקעגן״ און שוווּע פון „בונד״.

ביים פאַרקויפן דעם „יוגנט־וועקער" האָבן זיך אויסגעצייכנט די כאַוויי־רים קלאַפארדע, שער מ., וואַלנאָוויטש א. און האַנדעלסמאַן הערשל. די כאַווירים האָבן פאַרקויפט מער ווי צו 20 עקז. און באַלד געברענגט געלט. דאָס גאַנצע געלט פאַרן פראָפאַגאַנדע־נומער האָבן מיר באַלד דעם 1־טן אָקטאָבער אָפּגעשיקט אין אַדמיניסטראַציע פון „יוגנט־וועקער".

(יוד — קא. מ. „יוגנט־וועקער", אָקט׳ 15, 1938)

שידלאָוצער „צוקונפט" ביי דער אַרבעט

מיטן אָנקום פון ווינטער האָבן מיר צוריק אַרגאַניזירט די קרייזן, וועלכע קומען פאַר יעדן שבת. מיר גייען דורך שולמאַנס „בלעטלעך געשיכטע" א. א.

אין דער ווינער אַרבעטער־אַלימפיאַדע האָבן אַנטיילגענומען אונדזערע 2 חברים. קומענדיק אַהיים, האָבן זיי אָפּגעגעבן אַ לעבעדיקן גרוס פון רויטן ווין, יעדער האָט מיט גרויס אינטערעס אויסגעהערט וועגן דער אַרבעט פון די ווינער סאָציאַליסטן. דעם 1־טן אויגוסט האָבן מיר איינגעאָרדנט אַן אַנטי־מלחמה אָקאַדעמיע, וועלכע ס׳האָבן באַזוכט אַ גרויסע צאָל יוגנטלעכע אַרב. דעם 13טן סעפטעמ. האָבן מיר געפייערט דעם אינטערנאַציאָנאַלן יוגנט טאָג מיט אַ פאַרזאַמלונג, וואו ס׳זענען אָנוועזענד געווען 120 יוגנטלעכע.

די ידיעה וועגן באַנדיטישן אָנפאַל פון די קאָמוניסטן אין טשעכאָסלאָוואַקיי האָט ביי אַלעמען אַרויסגערופן דעם שאַרפסטן פראָטעסט. מיר האָבן אויך שוין געפילט אויף אונדזערע פלייצעס די קאָמוניסטישע שטעקנס, בעת אונדזער צוזאַמענפלי דעם 10טן אויגוסט 1930 אין שידלאָוויץ. די זעלבע רויטע, וועלכע האָבן אונדז דעמאָלט געשלאָגן, דינען היינט דעם „דריטן צד". אונטער זייער אָנפירערשאַפט איז באַפאַלן געוואָרן אונדזער פאַקלצוג. מיר האָבן איינגעאָרדנט אַ מאַסואווקע וועגן דעם באַנדיטישן איבערפאַל פון דער קאָמוניסטישער באַנדע אין טשעכאָסלאָוואַקיי. עס איז געווען אַ פול געפאַקטער זאַל. די פאַרזאַמלונג האָט איינשטימיק אָנגענומען אַ שאַרפע פראָטעסט־רעזאָלוציע.

שבת דעם 19טן סעפט. האָבן מיר איינגעאָרדנט אַן אַנטי־רעליגיעזע פאַרזאַמלונג וועגן די יום־טובים. עס זענען אָנוועזענד געווען 140 יוגנטלעכע.

נאָכן דערהאַלטן דעם צירקולאַר פון צ. ק. וועגן דער וועריגונגס־קאָמפאַניע, מיר האָבן געפונען אַ פאַרזאַמלונג וועגן דער וועריגונגס־קאָמפאַניע. מיר האָפן אויף דערפאָלג. מיר האָבן פאַרגרעסערט אויף 80 עקז. דעם ספעציעלן נר. „י". וועקער" צו דער וועריגונגס־אַקציע.

אויך אויפן ספאָרט־געביט פילט זיך אַן אויפלעבונג.

(יידל מ. „יוגנט־וועקער", אָקט׳ 1, 1931)

7טער צוזאַמענפלי פון י. ב. „צוקונפט" אין ראדאָמער ראַיאָן

דער 7טער ראַיאָן־צוזאַמענפלי איז פאָרגעקומען שאַבעס דעם 31־טן יולי אין ראַדאָם. שוין פרייטאָג פאַרנאַכט האָבן אָנגעהויבן אָנקומען כעוורע. מען האָט דערקאָנט אין שטאָט, אַז ס׳איז אַ יאָמטעוו פון דער בונדישער יוגנט.

דער צוזאַמענפלי איז געעפנט געוואָרן 9 פרי. די דערעפענונגס־רעדע האָט געהאַלטן כ׳ קערש (ראַדאָם). ער האָט געשילדערט ביי וואָס פאַרא באַדינגונגען מיר האָבן דעם צוזאַמענפלי.

דער כ׳ שנייִדערמאַן (ראַדאָם) האָפאָרטירט דעם פאָרשטייער פון צ. ק. דעם כ׳ וואַפנער, אַז אויפן רוף פון ר. ק. האָבן זיך געשטעלט צום צוזאַמענפלי פאָלגנדיקע אָרגאַניזאַציעס פון אונדזער געגנט: 1) שידלאָוויץ; 2) קאָנסק; 3) פשיסכע; 4) גניוואַשאָוו; 5) ביאַלאָבזשעג; 6) קעלץ; 7) אָסטראָווצע; 8) גריצע; 9) קאָזשעניץ; (געקומען 2 נ. מ., ווייל פאָליציי האָט פאַרהאַלטן זייער אויטאָ באַלד ביים אַרויספאָרן פון זייער שטאָט) און 10) ראַדאָם. 200 „פליער" וואָס זענען גרייט אויפן רוף פון צ. ק.

אין נאָמען פון צענטראַל־קאָמיטעט באַגריסט כ׳ וואַפנער. די פליער האָבן דעם פאָרשטייער פון צ. ק. אויפגענומען מיטן געזאַנג פון דער „יונגער גוואַרדיע". ס׳וועט דאָן אָנגענומען אַ באַגריסונג פאַר די שפּאַנישע כאַווייריס. די געפאַלענע ווערן באַערט מיט אַ מינוט שווייגן. ס׳וועט איבערגעשיקט אַ גרוס דעם כ׳ פראַיס לאָזער און עס וועט באַערט דער אָנדענק פון כ׳ כמורנער און פון נאָר־וואָס פאַרשטאָרבענעם פּיאָנער פון די ייִד. אָרב. באָוועגונג כ׳ יודין.

געעפנט די אַקאַדעמיע האָט כ׳ קערש. ס׳האָבן באַגריסט פאָרשטייער פון די שטעט. פון ראַדאָמער פאַרטיי־קאָמיטעט האָט באַגריסט דער כ׳ פייגענ־בוים. ער האָט געריידט וועגן „בונד" מיט 40 יאָר צוריק און היינט.

דער פאָרשטייער פון צ. ק. כ׳ וואַפנער רעפעריט וועגן דער אינטער־נאַציאָנאַלער לאָגע. דער רעפעראַט וועט קעסיידער איבערגעריסן מיט לאַנג־דויערנדע אַפּלאָדיסמענטן. די פייערלעכע אַקאַדעמיע איז געשלאָסן געוואָרן מיט געזאַנג פון אינטערנאַציאָנאַל און אויסרופן זאָל לעבן דער בונד, זאָל לעבן די צוקונפט!

אין אוונט האָבן מיר כאַווריק פאַרברענגט אויף אַ באַנקעט און נאָך די געזעגענונגס־רעדעס פון די כאַווייריס קערש, פעלדמאַן, פיק און בעקער־מאַשין וועט דער צוזאַמענפלי געשלאָסן מיט דער „שוווּע".

באַגייסטערטע זענען די כאַווירים אַהיימגעפאָרן צו זייער טאָג־טעג־לעכער בונדישער, סאָציאַליסטישער אויפקלערונגס־אַרבעט.
(יידל מידלאַרסקי „יוגנט־וועקער", 15טער אויגוסט, 1937)

דעם 1־טן מאַי אונטער די רויטע פענער

דינסטאָג, דעם 28טן אַפּריל, האָבן מיר אין שידלאָוויץ געהאַט אַ מאַסואוקע וועגן 1טן מאַי. עס איז געקומען אַ גרויסער יוגנט־עולם.

דעם 1טן מאַי, באַלד אינדערפרי, האָבן אין שטאָט זיך באַוויזן די „צוקונפטיסטן" אין די בלויע בלוזעס און רויטע קראַוואַטן. זיי האָבן זיך געגרייט צו דער דעמאָנסטראַציע. אָבער באַלד איז געקומען דער פּאָליציי־קאָמענדאַנט און געמאָלדן, אַז ער פּאַרוועט צו דעמאָנסטרירן. אויך די אַקאַדעמיע איז נישט דערלויבט געוואָרן. אָבער אַן אַקאַדעמיע האָבן מיר פּאָרט געהאַט — נישט אין קיין עפּנטלעכן פּלאַץ.

אַרויסגייענדיק פון דער אַקאַדעמיע האָבן מיר אָנגעהויבן דעמאָנסטרירן מיטן געזאַנג פון „יונגע גוואַרדיע". עס איז אָנגעקומען פּאָליציי, וועלכע האָט די „צוקונפטיסטן" פאָנאַנדערגעטריבן. („יוגנט־וועקער", 15טער מיי, 1931)

שידלאָווצער אָרג. פּאַרגרעסערט די צאָל

די ווערביר־אַקציע האָבן מיר אָנגעהויבן מיט אַ פּאַרשפּעטיקונג. אָנגעהויבן די אַקציע האָבן מיר מיט דער פּאַרשפּרייטונג פון פּראָפּאַגאַנדע־נומער יוגנט־וועקער. נאָרמאַל פלעגט צו אונדז קומען 40 עקז. דעם פּראָפּאַגאַנדע־נומער האָבן מיר פּאַרשפּרייט אין 240 עקז. אויפן ערשטן אָרט ביים פּאַרשפּרייטן דעם נומער האָט זיך אַרויסגערוקט גוטמאַן ב. צ. ער האָט פּאַרשפּרייט 51 עקז. (היינט איז דער כ' אָפּגעפּאָרן קיין בראָזיליע). ס'האָבן אָנטייל גענומען אין דער פּאַרשפּרייטונג קימאַט אַלע אָרג.־מיטגלידער.

די ווערביר־אַקציע האָבן מיר געפּירט דורך מינדלעכער אַגיטאַציע. מיר האָבן געהאַט אַ גוט באַזוכטע פּאַרזאַמלונג. מיט צופרידנהייט קאָנען מיר פּעסט־שטעלן, אַז די ווערביר־אַקציע האָט זיך אונדז זייער גוט איינגעגעבן. מיר האָבן ווערבירט 24 נייע מיטגלידער. מען האָט אויך איבערגרופּירט 12 סקי־פּיסטן אין „צוקונפט" אַריין. ס'ה ציילט איצט אונדזער שידלאָווצער „צוקונפט"־אָרג. 92 מיטגלידער, איינגעטיילט אין 4 קרייזן, ווי אויך אַ ספּעציעלער קרייז פון איבערגרופּירטע „סקיפּיסטן".

פּאַר דעם „יוגנט־וועקער" האָבן מיר געשאַפן קוואַרטל־אַבאָנאַמענטן און נאָרמאַל ווערט היינט דער „יוגנט־וועקער" פּאַרשפּרייט אין 100 עקזעמפּליאָרן.

אויך אין דער יוגנט־סעקציע פון פּראָפּ. פּאַריין פון לעדער אַרבעטער האָט זיך געענדערט די לאָגע. לאַנגע צייטן, ווי די יוגנט־סעקציע איז געווען באַהערשט דורך די פּאָלקס־פּראָנטלער. די פּאַרוו. פון פּראָפּ. פּאַריין האָט נישט געוואָלט מאַכן וואָלן פון אַ יוגנט־סעקציע־פּאַרוואָלטונג, נאָר זי האָט נאָמינירט אַ פּאַרוואָלטונג פון 9 יוגנטלעכע, צווישן זיי 4 צוקונפטיסטן. אַזוי האָט זיך געפירט אַ צייט ביז די יוגנט־פּאַרוואָלטונג האָט געפונען אַ פּאַרזאַמלונג און ס׳איז געשטעלט געוואָרן דער פונקט וואָלן פון אַ פּאַרוואָלטונג. די אָנוועזנדע פּאַרוואָלטונג־מיטגלידער האָבן מאַסקים געווען. אָבער ווי נאָר זיי האָבן דערזען די איבערוויגנדע מערהייט „צוקונפטיסטן", האָבן זיי זיך אָנגעהויבן קרימען און אַ טייל אונדזערע כאַווירים געוואָלט באַזייטיקן. אָבער ס׳איז זיי נישט געלונגען. ביי אַ 80־פּראָצענטיקע מערהייט איז אויסגעוויילט געוואָרן אַ פּאָר־וואָלטונג פון 9 מאַן, צווישן זיי 7 „צוקונפטיסטן".

מיר גרייטן צו די פּאָרלעזונג פון כ׳ י. ליפשיץ אויפן 20־טן פעברואַר. מיר מאַכן אַ פּאָר־פּאַרקויף פון בילעטן.

(יוד מעם. „יוגנט־וועקער", פעברואַר 15, 1937)

פּרעסעטאָג פּאַר וואַרשעווער „פּאָלקס־צייטונג".

אין שידלאָוועצ מאָר מען ניט רעדן אידיש

אין שידלאָוועצ איז געווען איינגעאָרדנט אַ געמיינזאַמע דעמאָנסטראַציע פון בונד, פּ. פּ. ס., צוקונפט און פּראָפּ׳ פּאַריינען.

ס׳האָבן זיך באַטייליקט אַ 1000 מאַן. אין נאָמען פון פּ. פּ. ס. האָט געראַדט ה. וויעטשאָראק, סעקרעטאַר פון גאַרבער־פאַריין. פון בונד און צוקונפט — ח׳ ש. לאַקס. אַלע רעדעס זענען געווען אין פּוילישׁ, וויל יידיש האָט מען נישט דערלויבט.

די דעמאָנסטראַציע איז אַדורך די גאַנצע שטאָט מיט געזאַנגען און אַרבעטער־לידער, און האָט געמאַכט אַ שטאַרקן רושם.

קיין אַקאַדעמיע האָט מען נישט דערלויבט

לויט אַ פאַרשטענדיקונג פון די קאָמיטעטן פון פּ. פּ. ס. און בונד, צוזאַמען מיט פּראָפּ. פאַרייגען, איז אויף אַ מיטוואָך דעם 26־טן יוני 1935 פּראָקלאַמירט געוואָרן אַ שטרייק קעגן דעם סאַנאַטאָריישער וואַל־אָרדינאַציע. ס׳האָבן געשטרייקט אַלע אַרבעטער. ס׳זענען אויך פאָרגעקומען פּראָטעסט־פאַרזאַמלונגען, אויף וועלכע ס׳זענען אַרויסגעטראָגן ח׳ פון פּ. פּ. ס. און בונד.
(מיי 8, 1935)

מאַיאָראָק ראָזענבערג (טאָראָנטאָ)

טראַגישע זכרונות

צייט היילט, צייט טרייסט, צייט מאַכט פאַרגעסן — אָבער תמיד בלייבן זכרונות פון דער יוגנט.

אין צענטער פון מייגע זכרונות געפינט זיך אַ גרופּע פרייַנד, וואָס זיי זיינען איצט פאָר מיר בלויז שאָטנס, און דאָך זיינען זיי רעאַל. חברה ווי שלום קליימאַן, אביגדור שוסטער, מאָטעק מילשטיין, אַבראַמעק מילשטיין, שלמה אייזענבערג, יאַנקל אייזענבערג און סאַמעק רעדליך זיינען נעמען, וואָס לעבן נאָך אין מיין געדאַנק. סאַמעק איז געווען דער ערשטער קרבן פון אונדזער יוגנטלעכער גרופּע.

כדי צו גיין אין גימנאַזיע, האָבן טייל פון אונדז געמוזט אויפשטיין זעקס אין דער פרי, זיך לאָזן מיט אַ וועליסאָפעד פינף קילאָמעטער צו דער באַנסטאַנציע און פאָרן צו אונדזער ציל: ראָדעם, סקאַרזשיסק אָדער קיעלץ. בעתן פאָרן האָט מען ניט אין מאָל געהאַט אינצידענטן מיט אַנטיסעמיטישע מיטפאָרנדיקע סטודענטן.

איך געדענק אונדזערע זומער־אַרויספליען אין סאָסנעוואָלד פון סאָדעקער דאָרף, אונדזערע שווימערייען אויפן „סטאַוו" — און אַפילו די פאָליטישע דיסקוסיעס ביי מיין פאָטערס קיאָסק, וואו מען האָט פאַרקויפט צייטונגען.

איצט זיינען געבליבן נאָר רעשטלעך פון די אַלע יידן אין שידלאָוצע.

כאָטש מיר שטאַמען פון פאַרשיידענע קרייזן, האָבן מיר אָבער אַלע די זעלביקע טראַגישע זכרונות פון אונדזער פאַרגאַנגענהייט.

רחל אייזענבערג (פאַריז)

אַ קוק אויף צוריק

ס׳לעבן אין שידלאָוצע האָט זיך צום מיינסטן געדרייט אַרום רעליגיע. די רעליגיעזע האָבן איבער אַלץ געהאַט צו זאָגן און דעצידירן. איך האָב ניט געהערט צו די דאָזיקע קרייזן, אָבער איך מוז זיך מודה זיין, אַז איצט, געבנדיק אַ קוק אויף צוריק, זע איך גאָנץ אַנדערש, ווי איך האָב זיי געזען אין מיין יוגנט.

מ׳מוז אָנערקענען, אַז ס׳זענען געווען חסידים, וואָס האָבן געאַרבעט לשמה, נישט צוליב כבוד און האָבן בשעתו אויפגעטאָן גרויסע זאַכן, וואָס מיר האָבן עס דעמאָלט ניט באַמערקט.

געווען אַ ייד חיים ראָזנבערג, אַ ייד מיט אַ צענדליק קינדער, וואָס פאָר אים אַריינצובערענגען פרנסה, ביי די שידלאָוצער פאַרהעלטענישן, איז נישט געווען פון די לייכטע זאַכן. פונדעסטוועגן האָט ער זיך פאַרנומען מיט

אויפשטעלן אַ תלמוד־תורה, צוזאַמענגעמען יינגלעך פון די אָרעמסטע שיכטן, אַוועקזעצן זיי אין אַ ריינער ווארעמער שטוב מיט אַ מלמד, וואָס האָט מיט זיי געלערנט חומש, גמרא. וואו נעמט מען מיטלען אויף דעם אַלעם? האָט ער היפש פאַרלאָזן זיין משפחה, שטענדיק אָרומגעאַנגען צו די בעלי־בתים מיטן קאַפּל, מיט גוטן אוון מיט בייזן האָט ער אַרויסגעקראָגן, אַפילו פון די קאַרגסטע, אַ ביסל געלט אויף אויפצוהאַלטן אָזאַ אינסטיטוציע.

מען מוז גוט פאַרשטיין די גרויסע זאַך, וואָס איז אויפגעטאָן געוואָרן דורך דעם. דאָס זענען געווען קינדער פון די אָרעמסטע שיכטן, וואָס האָבן זיך ממש געוואַלגערט אין די שמוציקע הינטערגעסלעך, אין שטוב איז נישט געווען וואָס צו עסן, נישט צוגעזען קיין מענטשלעך לעבן. אָן זאָרג פאַר זיי וואָלטן זיי אויסגעוואַקסן גנבים. מ׳מוז פאַרשטיין די חשיבות פון אָזאַ אינסטיטוציע אין שידלאָווצע, וואו די מעגלעכקייטן צו פאַרדינען אויף פּרנסה זענען געווען מינימאַלע — ס׳רוב שטיבער זענען געווען באַוואוינט פון אָן

קולטורקרייז ביי „תרבות". אויבן, פון רעכטס: לייביש כוסטעצקי, פרייטאג, דוד ווסטאנשקא, רבקה לעסעלבוים, הערשל לעדערמאַן, בראָנטשע קופערמאַן, בונעם טענענבוים, עטל אייזענבערג, וואַסערשטיין, מלך טענענבוים, סאַלעק פינקערט, ירחמיאל ערלינ, לאה שפייזמאַן, מאיר מאנעלא, ליפע שוסטער, זלמן כוסטעצקי.

אַכט־אָדער צען־קעפּיקער משפּחה — און די יינגלעך זענען געווען אין תלמוד־תורה. אויך די ביסל אונטערגעוואַקסענע מיידלעך האָט מען אַוועקגעגעבן אין אַ פּאַרמעגלעכער שטוב צוצוהעלפן ביי קינדער־באַדינונג, איז דעם טאַטן געוואָרן לייכטער אַדורכצושטופּן די נעבעכדיקע פּרנסה.

כ׳דערמאָן זיך, אַז זייער ווייניק מענטשן האָבן אָפּגעשאַצט דעם גרויסן אויפּטו פון עטלעכע ערלעכע יידן צו ראַטעווען יונגע נשמהלעך. איצט, נאָך אַזאַ לאַנגער צייט, וועט מ׳האָט פּאַרטיליקט אַזוי פיל יידישע קינדער, גיט מען זיך אָפּ אַ טיפּערן חשבון פון זאָכן, וואָס מ׳האָט בשעתו געהאַלטן פּאַר איבעריק.

איך אַליין, אונטערוואַקסנדיק, האָב אָנגעהויבן טרוימען וועגן אַ פּריי לעבן. בסוד פון די עלטערן, האָב איך זיך אָנגעשלאָסן אין דער אייניציקער געזעלשאַפט צו פּאַרשפּרייטן אַ ביסל קולטור, זיך אַליין אַ ביסל פּאַרוועלטלעכן, אויסמענטשלען. געפּרואווט יוגנטלעכע אויפּקלערן, אַז מ׳דאַרף לייענען ביכלעך און אָפּט איינגעאָרדנט „דיסקוסיע־אָוונט".

איצט, נאָך אַ גרויסן מהלך פון צייט, זעען מיר, אַז די רעליגיע האָט נישט געשטערט אונדזער שידלאָוועצער יוגנט צו ווערן ניצלעכע מענטשן פון דער געזעלשאַפט.

בנימין טענענבוים (פאַריז)

אַ שטוב אין שידלאָוצע

נישט קיין למדן געווען מיין טאַטע,
ניט געגריבלט זיך אין ספרים.
אָבט קינדער, האַלב־הונגריק, האַלב־
זאַטע,
אין אַ שטיבל קליין און אָרעם.

געשטאַנען הילצערנע צוויי בעטן
פאַר דעם טאַטן און דער מאַמען,
און דאָס גאַנצע איבריקע געזינטל
געשלאָפן איז דריי צוזאַמען.

אין קאַלטע ווינטערנעכט די לאַנגע
האָט מיין מאַמע זיך דערבאַרעמט —
אַ קינד אין בעט אַרייַנגענומען
און געטוליעט עס, געוואַרעמט.

דער טאַטע שטענדיק אַ פאַרטראַכטער
דאָס שטיקל בידנע ברויט פאַר־
זאַרגן —
האָט ער טיף געקנייטשט דעם שטערן
ביים דאַוענען יעדן פרימאָרגן.

פרייטיק ביי נאַכט — די שטוב
אַ ביסל העלער,
די קנויט פון לאָמפּ אַ גלייך־
פאַרשניצטע.
מיר וואַרטן אויף דעם טאַטנס „קידוש"
מיט אויערן שטאַרק־פאַרשפּיצטע.

שבת געווען אַ נחת־רוח —
געוונען דאָך זאַט פון עסן.
ליכטיקער דער מאַמעס פּנים,
טאַטע זאַרגן האָט פאַרגעסן.

און וועז דער גוטער שבת־קודש
געגומען האָט אין וועג זיך גרייטן,
האָט אין האַרץ אַ שטילע בענקשאַפט
זיך געגומען טיף פאַרשפּרייטן.

האָט דער טאַטע ביים טיש געצויגן
שטיל אַ ניגון — געקענט קוים הערן,
און די מאַמע ביי דעם פענצטער
האָט געזוכט דעם ערשטן שטערן.

מיט אַ הייליק און פרום פּנים
ביי אַלע אבות אויסגעבעטן
אויף געזונט פאַר מאַן און קינדער
און פאַר אַלע ברויט צו זעטן.

נאָך הבדלה האָט דער טאַטע
דעם „המבדיל" אויסגעזונגען;
אין זיין שטים, ווי מיר דאַכט זיך,
האָט אַ נייע זאַרג געקלונגען.

ג. מוסדות און פּאַרטייען

לייבוש יוסף ראָזענבלום (ישראל)

אַ שטעטל פון אַרבעט און קאַמף

שידלאָווצע, מיט אַ גרויסער מערהייט יידן, איז באַשטאַנען מערסטנס פון אַן אַרבעטנדיקן עלעמענט. אין דער צייט פון אומאָפהענגיקן פּוילן, צווישן ביידע וועלט־מלחמות, האָט אַ קענטיקער טייל פון דאָזיקן עלעמענט זיך קאָנצענטרירט אַרום דעם פּראָפּעסיאָנעלען פּאַראיין. דער פּאַראיין איז געווען דער עקאָנאָמישער אָנשפּאָר פאַר די יידישע אַרבעטנדיקע מענטשן אין שטעטל, וואָס האָבן געקעמפט פאַר זייער שטיקל ברויט און מענטשלעכערע באַדינגונגען פון אַרבעט. אָבער זיי האָבן זיך ניט באַגנוגט נאָר מיט עקאָנאָמישן קאַמף. זיי האָבן זיך פאַרנומען אויך מיט פאַרשיידענע קולטור־טעטיקייטן.

ביים פּראָפּעסיאָנעלן פּאַראיין איז אָרגאַניזירט געווארן אַ דראַמקרייז, וואָס איז געווען זייער אַקטיוו. אונטער דער רעזשי פון לייזער „האָצמאַך" (שאַרפער) האָט מען איינגעקנעלט אַ. גאָלדפאַדענס „כישוף־מאַכערין"; יעקב גאָרדינס פּיעסעס האָט רעזשיסירט משה ישעיה צוקער. די „אַרטיסטן" האָבן רעפּעטירט און געלערנט זייערע ראָלן מיט גרויס התלהבות. די אוונטן, וועלכע עס פלעגן געשטעלט ווערן די פּיעסעס, זיינען געווען אַ יום־טוב פאַר דער יידישער יוגנט אין שטעטל.

אויף וויפל איך געדענק, זיינען די אַנטיילנעמערס אין די טעאַטער־שפּילן געווען, אויסערן רעזשיסאָר: יקותיאל האָראָוויץ, מאַשעלע זילבערשטיין, די צוויי שוועסטערס ווסטאָנשקעס, חיה פוקס, לייבוש יוסף ראָזענבלום.

ביים שפּילן „גאָט, מענטש און טייוול" איז שיעור ניט געקומען צו אַ גרויסן דורכפאַל: וועלכע ס'איז געווארן פּינצטער אויף דער בינע, בעת דער סצענע פון הערשעלעס גיין הענגען זיך, האָט זיך אויסגעלאָשן דאָס ליכטל פון סופליאָר. אין זאָל האָט געהערשט אַ טויטשטילקייט און די שפּילערס האָבן ניט געוואוסט וואָס צו ריידן. איך בין דעמאָלט געווען דער סופליאָר, האָב איך אָנגעהויבן צו סופלירן די רעפּליקעס, וויל איך האָב די גאַנצע דראַמע געקענט כמעט אויף אויסווייניק. מיט אַזאַ איבערגעבנקייט האָט מען אַ מאָל געשפּילט יידיש טעאַטער.

ביים פאַראיין איז אויך אַרגאַניזירט געוואָרן אַ ספאָרטקלוב, אָנגעפירט דורכן דענטיסט קאַצאַנאָווסקי, אברהם ישראל גרינבערג און אברהם־משה דאָווידמאַן. די הויפט־אַטראַקציע פון ספאָרטקלוב איז געווען די פוטבאָל־קאָמאַנדע. די פוטבאָליסטן זיינען געווען: יאָנקל מילשטיין, בערל דאָווידמאַן, לייבוש יאָסל ראָזענבלום, משה יודל ראָזענבלום, וויגדאָר קויפמאַן, מנחם „יאפאק" (לעפקאָוויץ), מאָניעק קויפמאַן, שמאי גריצמאַן, יצחק מילשטיין, אברהם מילשטיין, יאָסל ריכטער, און פון חלוצישן „קיבוץ" אין שידלאָוצע האָבן מיר צוגענומען צוויי חברים.

די גאַנצע יידישע יוגנט און אָ סך סתם יידן פלעגן קומען זיך צוקוקן צו אונדזערע מאַטשן, ספּעציעל מיט דער קריסטלעכער מאַנשאַפט. ניט איין מאָל איז געקומען צו אָ געשלעג, ווען די יידן פלעגן האַלטן ביים געווינען.

* * *

אין די דרייסיקער יאָרן פלעגן פאָרקומען רדיפות אויפן לינקן עלעמענט אין פּוילן. זיי האָבן ניט אויסגעמיטן אויך שידלאָוצע, וואו ס׳איז געווען אָ קענטיקע צאָל לינק־געשטימטע אַרבעטערס און אינטעליגענץ.

אין 1931 האָבן מיר געהאַט אָ געהיימע זיצונג מיטן אָנטייל פון אָ פאָרשטייער פון ראָדעמער ראַיאָן־קאָמיטעט. אין דער זיצונג האָבן זיך באַטיליקט משה הירשמאַן, אברהם צוקער, איך און אַנדערע חברים. מיר האָבן געדאַרפט אָרגאַניזירן, אַזוי ווי אין אַנדערע שטעט, אַן אַקציע קעגן רעזשים פאַר טרעטן מיט די פּיס די רעכט פון פּאָליטישע אַרעסטירטע. די אַקציע איז געווען ריזיקאַליש און פאַרבונדן מיט יאָרן טורמע. ווען איך בין אַרויס שפּעט בייַ נאַכט פון דער קאָנספּיראַטיוויער דירה, האָב איך שוין געזען אונדזערע פּלאַקאַטן קעגן דעם רעזשים.

ווען איך בין געקומען אַהיים, האָט די מאַמע אָ דערשראָקענע מיר דערציילט, אַז פּאָליציי האָט אַרעסטירט מיין ברודער משה יודל און מיין קוזין משה בעקערמאַשין. די זעלביקע נאַכט זיינען אויך אַרעסטירט געוואָרן שמואל כוסטעצקי (יאַנע), בנימין „קאָוואָל" ראָבטשקע, אברהם ראָזענצווייג, יצחק ראָבינאָוויטש, בערל דאָווידמאַן און אַנדערע.

אין דער צייט, ווען פּאָליציי האָט אויף מאָרגן געזוכט נאָך פאַר־דעכטיקטע, האָט מנחם „יאפאק", פאַרשטעלטערהייט, אַרויפגעצויגן אָ רויטע פאָן אויף די עלעקטרישע דראָטן לעבן קינא.

אין ראָדעם איז שפּעטער פאָרגעקומען אָ גרויסער פּראָצעס קעגן די

אַרעסטירטע, איך אויך בתוכם. זעקס פון די גרעסטע פּוילישע אַדוואָקאַטן זיינען געווען אונדזערע פּאַרטיידיקערס. די באַשולדיקטע האָבן זיך געהאַלטן זייער דרייסט און אין זייערע אַרויסטריטן האָבן זיי געשילדערט די פּאַרברעכערישע באַהאַנדלונג פון די פּאָליטישע אַרעסטירטע דורך דער פּוילישער געהיים־פּאָליציי. די אורטיילן זיינען געווען: פון 1 ביז 3 יאָר. בנימין „קאָוואַל" איז באַפרייט געוואָרן אַ דאַנק דעם עדות זאָגן פון אונדזער רב. משה הירשמאַן האָט זיך אויסבאַהאַלטן אין וואַרשע אַ לענגערע צייט.

* * *

צוליב דער פּאַרגרעסטער עקאָנאָמישער און פּאָליטישער לאָגע אין שטעטל און צוליבן אַלץ וואָקסנדיקן אַנטיסעמיטיזם בכלל אין פּוילן, האָט אַ גרופּע פון פּאַרשיידענע ריכטונגען זיך צונויפגענומען און באַשלאָסן צו שוואַרצן די גרענעץ קיין סאָוועט־רוסלאַנד. די גרופּע איז באַשטאַנען פון אייזיק ראָזענבוים, לייבוש־יאָסל ראָזענבלום, לייבל שטאַרק, יאַנקל פרידמאַן און יאַנקל זילבערמאַן — די לעצטע דריי פון „יוגנט־בונד־צוקונפט".

וועג מיר זיינען אַנגעקומען קיין ווילנע, האָט די פּאָליציי אונדז פּאַר־האַלטן. היות זי האָט ניט געפונען ביי אונדז קיין פּאַרדעכטיקטע זאַכן, זיינען מיר באַפרייט געוואָרן. יאַנקל האָט חרטה געקראָגן אויפן עסק און איז אַוועק צוריק אַהיים און מיר פיר האָבן געפּרואווט מזל ווייטער צו גיין. מיר האָבן זיך פּאַרבונדן מיט אַ פּויער, וואָס האָט פּאַר גוט געלט אונדז צוגעפירט אין אַ וואַלד, ניט וויט פון דער פּוילישער־סאָוועטישער גרענעץ. דער פּויער איז גיך נעלם געוואָרן און שפּעט ביי נאַכט איז געקומען די פּוילישע גרענעץ־פּאָליציי און אונדז אַרעסטירט. מיר זיינען באַשטראָפט געוואָרן מיט זעקס חדשים טורמע, וואָס מיר זיינען אָפּגעזעסן אין אַלטווילייקע.

דאָס איז געווען אין 1934. איך בין צוריקגעקומען אַהיים און צו־געהאָלפן דער מאַמען אין איר שווערער אַרבעט. מיין שוועסטערל דבורה איז דאַן אַלט געווען 13 יאָר.

אַרום סוף 1938 איז געקומען קיין שידלאָוצע יחזקאל ליכטיקער, וואָס האָט געהאַט הינטער זיך אַ שטיקל אַרטיסטישע און רעזישיסאָרישע קאָריערע. ער האָט צונויפגעשטעלט אַ גרופּע פון די דראַמקרייזן ביים פּאַראיין און איינרעפּעטירט אַ פּיעסע „אַ מוטערס האַרץ". אין אָט דער פּיעסע האָבן זיך באַטיילט: חיה פוקס, מאיר שטערנשאָס, איך און נאָך עטלעכע.

ניט געקוקט, וואָס מלחמה־שטימונגען האָבן זיך שוין געטראָגן אין

דער לופטן, איז צום ספּעקטאַקל געקומען אַ גרויסער עולם און די פּאָרשטעלונג האָט געהאַט גרויס הצלחה.

זעקס וואָכן בין איך נאָך געווען אונטערן נאַצישן מאָרדרעזשים אין שידלאָוצע. דערנאָך האָב איך ריזיקירט מיטן לעבן און מיט גרויסע צרות געשוואַרצט די גרענעץ קיין סאָוועט־רוסלאַנד.

וועך האָט זיך געקענט פּאָרשטעלן, אַז מענטשן, אפילו היטלעריסטן, וועלן דורכפירן אַזאַ מאַסן־שחיטה? וועך איך וואָלט זיך געקענט דאָס פּאָרשטעלן, וואָלט איך מיט אַלע מעגלעכקייטן מיטגענומען אויף מיין פּליטה־וועג מיין וויב מיט אונדזער קליין קינד.

אַ פּאַראייניקטע דעמאָנסטראַציע דעם ערשטן מאַי.

א. שידלאָווצער

די ציוניסטישע באַוועגונג אין שטעטל

צו דער אַלגעמיינער ציוניסטישער באַוועגונג אין שידלאָווצע האָבן מיינסטנס געהערט מענטשן פון מיטלקלאַס.

די ציוניסטן האָבן געהאַט אַ שיינע ביבליאָטעק מיט אַ סך יידישע און העברעאישע ביכער. זייער שיינער לאָקאַל אין צענטער פון שטעטל, ביי יחיאל דימאַנט אין הויז, האָט צוגעצויגן אַ סך לייענערס.

אויסער פאַר ריין ארץ־ישראלדיקע ענינים, זיינען זיי אויך געווען אַקטיוו בעת ווַאלן צום סיים, שטאָטראַט און קהילה.

נאָכן פאַרעפנטלעכן די באַלפור־דעקלאַראַציע האָבן די ציוניסטן אָרגאַניזירט אַ גרויסע גאַסן־מאַניפעסטאַציע. יידן האָבן געזאָגט, אַז ניט פריער, ניט שפּעטער איז געווען אַזאַ ריזיקע דעמאָנסטראַציע אין שטעטל.

לכבוד דער דערעפענונג פון אוניווערסיטעט אין ירושלים האָבן די שטעטלשע ציוניסטן אָרגאַניזירט אין דער שול אַ גרויסן מאַסן־מיטינג, וואו

אַ גרופּע ציוניסטישע יוגנט אין 1933: פאָטאָגראַפיסט כאַרלאַפּ אין פרוי נאטשע, חיהלע ראָזענבערג, העברעאיש־לערערקע כ״ץ, רחל וואשלאק, לייביש דימאַנט, דבורה ווינגבערג, רבקה אייזענבערג, אַלטער זיידענפעלד, טשאַרנע עלקע רובינשטיין און זון, הלל שוואַרצפוטער, לייביש דוד שוואַרצפוטער, חוה שוואַרצפוטער, בונעם שוואַרצפוטער, נעכע שוואַרצפוטער, יאיר שוואַרצפוטער און פרוי לאה, העברעאיש־לערערקע פריידע, שרה וואלפאוויטש, משה יחיאל שוואַרצפוטער און פרוי צעלא.

ס׳זיינען געווען פאַרזאַמלט ביי אַ צוויי טויזנט מענטשן. וועז זייער רעדנער, דער לערער שטראָך, האָט אָנגעהויבן צו רעדן העברעאיש, איז געוואָרן אַ טומל און דער גאַנצער עולם האָט געפאָדערט, אַז ער זאָל רעדן יידיש. דער רעדנער האָט נאָכגעגעבן דעם פאַרלאַנג פון עולם.

פון די ציוניסטישע פירערס געדענק איך: ירחמיאל גרינבערג, מאָטל אייזענבערג, שלמהלע אייזענבערג, אברהם שיע צעלינסקי, לייבל און אהרן שאַרפאַץ, ה. פינקערט, פנחס ראָזענבערג, מיכאל געשאָנאָוויטש, יאָסל גאָלד־שלעגער, משה זילבערשטראָם און רחל אייזענבערג, די פרוי פון מאָטל אייזענ־בערג, וואָס איז געווען אַ לערערין פון יידיש אין צוגעהאָלפן דער אַנטוויקלונג פון יידישן קולטור־לעבן אין שידלאָווצע.

נאָך עטלעכע יאָר באַרג אַראָפּ איז די ציוניסטישע טעטיקייט פאַר־שטאַרקט געוואָרן, וועז אין שידלאָווצע איז געגרינדעט געוואָרן דער בית״ר. ער האָט צוגעצויגן אַ גרויסע צאָל יוגנטלעכע פון בירגערטום. ס׳האָט זיי שטאַרק אימפּאָנירט די אוניפאָרם און דער גאַנצער מיליטעריזשער שטעל. איינער פון זייערע אָנפירערס איז געווען אברהם פינקלער, רעליגיע־לערער פון פאָושעכנער שול און סעקרעטאַר פון דער קהילה. ער איז געווען רעספּעק־טירט ווי אַן אינטעליגענטער בעל־יועץ אין שטעטל. זייער הויפּט מנהיג איז געווען יעקב דוד בליזשינסקי, דער זון פון „מזרחי״פירער ירחמיאל בלי־

אַ גרופּע ציוניסטישע יוגנט.

זשינסקי. אַקטיוויסט ביתריסטן זיינען געווען: בערל אייזענבערג, דוד ווסטאַנשקי, אברהם רעדליך, יאָסל זילבערשטיין און אַנדערע. אברהם משה אייזענבערג, בערל אייזענבערג און ישראל פערענבוג האָבן אַרגאַניזירט דעם ברית־החייל פון יידישע אויסגעדינטע סאָלדאַטן. דאָס האָט אַריינגעצויגן אין זייערע ריינען אַרבעטערס און פּאָלקסמענטשן. דער באַזוך פון בית״רישן וועלטפירער און באַרימטן טריבון וולאַדימיר זשאַבאָטינסקי איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ גרויסער מאַניפעסטאַציע פאַר זייער אידעע.

בית״ר און ברית־החייל האָבן אָפט אינגעאָרדנט פאַרשיידענע אונטער־נעמונגען, מערסטנס טאַנצאָוונטן, וואָס האָבן צוגעצויגן אַ סך יוגנטלעכע. זייער טעטיקייט האָט אָפּגעשוואַכט די אַלגעמיינע ציוניסטישע באַוועגונג. זיי האָבן אפילו איבערגענומען די אָנפירערשאַפט פון דער גרויסער ביבליאָטעק.

די רעוויזיאָניסטישע באַוועגונג איז אָפּגעשוואַכט געוואָרן, ווען די גראָסמאַניסטן־גרופּע האָט זי פאַרלאָזן.

דער פירער פון דער שידלאָוצער יידנשטאַט־פּאַרטיי איז געווען מאיר טוביה ערליך, וואָס האָט געקענט פיל רעדן און איבערערדן. זייער לאָקאַל האָבן זיי געהאַט ביי ביילע פישער.

אַ גרופּע פון ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע. פון רעכטס: משה יחיאל שוואַרצפוטער, לייבוש דימאַנט, רחל וואַשלאָק, רפאל ווייגטרויב, טשאַרנע עלקע ווייגטרויב, אַלטער זיידנפעלד. זיצן: רבקהלע זיידנפעלד, פרידא (אַ לערערין פון קינדער־גאַרטן), הלל שוואַרצפוטער, צעלע שוואַרצפוטער, עבאַ ווייגטרויב, חיים גרשון רובינשטיין און זון בעני, חיהלע וועליצקער.

יאַנקל זילבערמאַן

די בונדישע באַוועגונג אין שידלאָווצע

ביים אָנהייבן שרייבן וועגן דער בונדישער באַוועגונג אין שידלאָווצע, ווילט זיך מיר זאָגן די ווערטער פון בעל־תפילה „אף על פי שאיני כדאי והגון לכך...“

די מענטשן, וואָס זיינען געשטאַנען בראש פון אונדזער באַוועגונג אין שטעטל און זיינען געווען ראוי דאָס צו טאָן, זיינען שוין מער ניטאָ. איז „במקום שאין אנשים“, וועל איך פּרואַווען מיינע באַשרענקע כוחות, כדי ס׳זאָל פֿאַרבלייבן כאָטש אַ שוואַכער אָפּשיין פון זייער לעבן, קאָמף און טראַגישן אומקום.

* * *

די בונדישע אָרגאַניזאַציע אין שטעטל איז שוין געווען טעטיק אַ צייט פֿאַר מיין געדענקען. זי האָט שוין עקסיסטירט אין 1905. דעמאָלט האָט מען בונדיסטן גערופן „אחדותניקעס“ אָדער „שטרייקערס“. זיי האָבן געפירט מוטיקע קאָמפן סיי מיט דער צאָרישער מאַכט, סיי מיט די גבירים, וואָס האָבן עקספּלואַטירט די יידישע אָרעמקייט. זיי האָבן פֿרובירט אויפּוועקן די יידישע אַרבעטערס פון זייער שלאָף און פּראָפּאַגאַנדירט רעוואָלוציאָנערן קאָמף אין גרויסן פֿאַרנעם.

אין די יאָרן נאָכן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן די פֿאַרשיידענע אינערקערעניש און רעוואָלוציעס אין אַ ריי לענדער אין איראָפּע געהאַט אַ גרויסע ווירקונג אויף דער דאָזיקער יוגנט פון אונדזער שטעטל. די סאָציאַל־פּאָליטישע אויפלעבונג אין שידלאָווצע איז נאָך מער פֿאַרשטאַרקט געוואָרן מיט דער גרינדונג פון אומאָפּהענגיקן פוילן און דער פֿאַרגעקומענער רוסישער רעוואָלוציע.

מיטן פֿאַרפעסטיקן זיך פון באָלשעוויזם אין רוסלאַנד, האָט זיך אַנ־געהויבן דער קאָמף פֿאַר העגעמאָניע אין די שידלאָווצער אַרבעטער־רייען און אין „בונד“. דאָס האָט אין 1924 זיך פֿאַרענדיקט מיט דעם גרויסן פּאָליציי־אישן איבערפאַל אויפן לאָקאַל פון פּראָפּעסיאָנעלן פֿאַראיין. פיל זיינען אַרעסטירט געוואָרן און די אָנפּירערס זיינען פֿאַרשיקט געוואָרן אין די תפיסות. דאָס האָט אָפּגעשטעלט כמעט אַלע רעוואָלוציאָנערע טעטיקייטן, דעמאָנסטראַציעס און קולטורעלע אונטערנעמונגען.

שפעטער, וען איך בין אַריינגעצויגן געוואָרן אין „בונד", האָב איך זיך באַקענט מיט אַ סך בונדישע פירערס, סיי פונעם 5טן יאָר און סיי פון דער שפעטערדיקער תקופה, ווי משה טענענבוים, יאַנקל און בעריש טענענבוים, משה האַנדשער, הערשל וועסטער, אברהם איצקאָוויטש, ישעיה אָפּאַטאָווסקי, שבתי לאַקס, אברהם בליכער; פונעם „קליינעם בונד": בנימין גלאַס, בערל גלאַס, בנימין טענענבוים, מענדל און ירמיהו מייערפעלד, הענעך באַק, די ברידער מאיר, משה קויפמאַן, משהלע פרידלעך, מלך בראַניעווסקי א"א; פון די פרויען געדענק איך: שרה ציפּע קויפמאַן, רבקהלע גאָלדבערג, עלקע ערליכמאַן, מלכה טענענבוים.

די גרינדונג פון „יונגטבונד צוקונפט"

אין 1926 האָט די שידלאָוצער אַרבעטנדיקע באַפעלקערונג זיך שוין „באַרואיקט" פון די פאָליצייאישע רדיפות. די אַרעסטירטע פירנדיקע חברים זיינען באַפרייט געוואָרן פון דער תפיסה. מיט זייער צוריקקום האָט ביסלעכווייז ווידער געגומען אויפלעבן די בונדישע טעטיקייט.

די אונטערוואָקסנדיקע יידישע יוגנט אין שטעטל האָט זיך געגומען לערנען אַ פּאַך, ווער ביי פרעמדע, ווער ביים אייגענעם טאַטן. אָבער אין דער פרייער צייט האָט די יוגנט ניט געהאַט וואָס צו טאָן. די ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע האָט געוואָלט אַריינציען די דאָזיקע יוגנטלעכע. זי האָט געהאַט אַ פיינעם לאָקאָל, ביי יחיאל דימאַנט, און פאַרמאָגט די גרעסטע יידיש־העברעאישע ביבליאָטעק. זי האָט געשאַפן אַ יוגנט־אַרגאַניזאַציע מיטן נאָמען „הרצליה". יעדע וואָך איז דאָרטן פאַרגעקומען אַ לעקציע אויף פאָפולערע טעמעס. די לעקטאָרן זיינען געווען שמעון בלאַטמאַן, דער זון פון „מזרחי"־פירער הירש נחמן בלאַטמאַן, און ברוך אייזענבערג, דער זון פונעם ציוניסטישן עסקן און נדבן שלמהלע אייזענבערג. מען האָט אונדז אויך געגעבן צו זאָמלען געלט אין די „קרן־קימת"־פושקעס. אָבער אין טאָג האָבן זיי זיך פלוצלונג מיישב געווען און באַזייטיקט אַ גאַנצע גרופּע פון אַ 20 יוגנטלעכע — איך בין געווען צווישן זיי — מיטן מאָטיוו, אַז ס'איז ניט קיין גוטער מאָטעריאַל פאַרן ציוניזם.

דער אמת איז, אַז די אַלגעמיין־ציוניסטישע פירערס האָבן ניט געהאַט קיין פאַרשטענדעניש פאַר אַרבעטנדיקע יוגנטלעכע. זיי האָבן געקוקט אויף די אַרעמע אַרבעטער־יינגלעך פון אויבן אַראָפּ און ניט פאַרשטאַנען, ווי צו פאַראינטערעסירן אָזאַ יוגנטלעכן עלעמענט.

אַ גרופּע צוקונפטיסטן.

מיטגלידער פון בונדישן קאָמיטעט אָנהייב צוואַנציקער יאָרן. אייבערשטע ריי, פון לינקס: פּרץ זשולטע, בנימין גלאַס, יאָסל טענענבוים. אונטן פון לינקס: שבתי לאַקס, אברהם בליכער, שיע אָפּאַטאָווסקי.

אַ גרופּע מיטגלידער פון די קאָמיטעטן פון „בונד" און „יוגנט־בונד" : אייבערשטע ריי, פון לינקס : אליעזר ערליכמאַן, יאַנקל פרידמאַן, אסתר פּאַמעראַנץ, יודל מידליאַרסקי, משה ראובן גראָסבערג, משה ראַוויגסקי. זיצן, פון לינקס : אהרן שיכטער, שבתי לאַקס, אברהם בליכער, שיע אַפּאַטאָווסקי.

„צוקונפט"־מיטגלידער אין 1927.

האָט זיך גראָד אַזוי געמאַכט, אַז אַנהייב האַרבסט 1926 איז יאָסל שטאַרק געקומען פון לאָדזש, וואו ער האָט באַלאַנגט צום „יוגנטבונד צוקונפט". ער האָט זיך באַקענט מיט אָט דער גרופּע און פאַרפירט מיט אונדז שמועסן און מיר האָבן ליב געהאַט אים צו הערן. אַ צווייט מאָל האָט ער אונדז געזופן אַ שבת נאָך מיטאָג אויף אַ שפּאַציר צווישן די „סקאַלעס" (פעלדזן).

אויף וויפל כ׳געדענק, האָבן אין די דערמאָנטע באַגעגענישן זיך באַטיליקט: בינע פרישמאַן, נאָטע לייבוש פעלדמאַן, יאָסל און לייבל שטאַרק, הערשל קויפמאַן, לייבל קויפמאַן, יודל מידלאַרסקי, יקותיאל גוטמאַן, בונעם זוסמאַן, ברוך באַך, דוד פּערלמוטער, ישראלקע פרידמאַן, איטשע דאַווידסאָן און איך. דעמאָלט איז אויף דאָס ניי געגרינדעט געוואָרן אַ „יוגנטבונד צוקונפט" אין שידלאָוצע. ס׳איז באַשטימט געוואָרן אַן אַרגאַניזיר־קאָמיסיע מיט יאָסל שטאַרק בראש. אַ שפּעטערדיקער צוזאַמענטרעף איז פאָרגעקומען ביי אַ גרעסערער צאָל חברים און חברטעס, צווישן זיי אויך חיהלע גוטמאַן־פרידמאַן, בינע גאָלדבערג (שטאַרק) און אַנדערע. אויף דער דאָזיקער פאַר־זאַמלונג האָבן מיר געהערט אַן אינטערעסאַנטן שמועס פון חברטע בינע פרישמאַן. מיר זיינען מיטגעריסן געוואָרן פון אירע באַגייסטערטע רייד. מיר האָבן פאַרענדיקט מיטן ליד:

„בלאָנדזשעט מער ניט אין דער פינצטער,
וואַנדערט מער ניט אין דער נאַכט!..."

נאָך דעם האָט מען זיך שוין כסדר געטראָפן. די מערסטע שמועסן האָט געהאַלטן בינע און זיי זיינען תמיד געווען אינטערעסאַנט און באַלערנדיק.

חברטע בינע האָט יעדערן פון אונדז באַאָרגט מיט לייען־מאַטעריאַל. עטלעכע חברים האָבן זיך פאַרשטענדיקט אין צוזאַמען געקויפט אַ „פאָלקס־צייטונג" און אויך אַ „יוגנט־וועקער". מיר זיינען געווען „אויסגעהונגערט" צו וויסן וועגן לעבן פון די מענטשן אויף דער וועלט. מיר האָבן ממש געשלונגען אַלץ, וואָס ס׳איז געקומען אונטער דער האַנט צו לייענען.

וויינטערצייט זיינען מיר יעדע וואָך זיך צונויפגעקומען אין פריוואַטע היימען פון עלטערע בונדיסטן, ביי הערשל מאַדזשעוויצקי, הענעך באַק, בנימין טענענבוים, מענדל מייערפעלד, בערל גלאָס. די מערסטע באַגעגענישן זיינען פאַרגעקומען אין דעם קליינעם נידעריקן הייזעלע פון בינע און משה פרישמאַן, וואו זייערע אַלטע טאַטע־מאַמע האָבן געוואוינט. דאָרטן האָבן מיר וווייטער געהערט בינעס אינטערעסאַנטע שמועסן בייס שיין פונעם נאַפּטלאָמפּ. זי האָט אונדז איך געגעבן ביכער און באַקענט מיט די פּאָעטן דוד עדלשטאָט, מאָריס

ראָזענפעלד, אברהם רייזען, מאָריס ווינטשעווסקי און אַנדערע. ביז היינט קען איך זיך ניט דערקלערן, פֿאַר וואָס פון צייט צו צייט האָט ביינע מיך געבעטן זינגען דאָס ליד „פֿאַר וועמען, פֿאַר וועמען מיין בענקשאָפֿט דערציילן". דאָס איז געווען אַ געשריבענער טעקסט און כ׳וויים ניט ווער ס׳איז געווען דער מחבר פון ליד.

די אָרגאַניזאַציע האָט זיך פֿאַרשטאַרקט. ס׳זיינען צוגעקומען מיטגלידער, וואָס זיינען פֿוראַנאַנדערגעטיילט געווארן אין עטלעכע קרייזן. אַ טייל פון זיי האָט מען באַדאַרפט אַנהייבן לערנען לייענען און שרייבן. וועגן דעם אַלעם האָט שוין געקלערט דער קאָמיטעט, וואו ס׳זיינען געווען אַזעלכע אַקטיוווע מיט־גלידער, ווי יאָסל שטאַרק, הערשל קויפמאַן, יודל מידלאַרסקי און אַנדערע.

איין מאָל האָט מען אונדז געמאָלדן, אַז מען וועט האָבן אַן אייגענעם לאָקאַל. דאָס האָט אונדז אַלעמען דערפרייט. אַן אַלטער בונדיסט נאָך פון 5טן יאָר, משה טענענבוים, וואָס איז אין דער צייט שוין געווארן אַ שיך־פֿאַבריקאַנט, האָט אונדז פֿאַרדונגען אַ צימער אין זיין הויז. מען האָט צוריק־געבראַנגט די שאַנק מיט ביכער, וואָס איז בעת די גרויסע פֿאַליציאישע רדיפות אויסבאַהאַלטן געווען ביי מענדל מייערפעלד, מיט די אַלע טישן און בענק, ווי אויך די בילדער פון וולאַדימיר מעדעם, אַרקאַדי קרעמער, קאַרל

משה האַנדשער מיט זיינע חברים בעת זיין באַזוך אין שידלאָוצע. אויבן פון רעכטס: יוסף זיינוול שליסקי, ב. טענענבוים, ח. באַך, י. אָפּאַטאָווסקי, ה. אַדלער, ש. טענענבוים, ה. וועסטער. צווייטע ריי: א. בליכער, ש. לאַקס, מ. טענענבוים, מ. האַנדשער, י. טענענבוים, א. איצקאָוויטש. דריטע ריי: שמואל לאַקס, ד. בליכער, פּערעלע לאַקס, וועלוול וועסטער.

מאַרקס, י. ל. פרץ, שלום עליכם, מענדעלע מוכר־ספרים, מאָריס ראָזענפעלד און אברהם רייזען.

איצט האָט זיך ערשט אַנטוויקלט אַ גרויסע טעטיקייט אויף אַלע געביטן. דעם ערשטן מיי 1927 האָבן מיר געפייערט מיט אַן אַקאַדעמיע און אַ חנוכת־הבית פון אונדזער ערשטן לאָקאַל. יאָסל שטאַרק האָט מאָביליזירט אַלע בונדיסטן און סימפּאַטיקערס אין דעם שיינעם אויסדעקאָרירטן נייעם לאָקאַל, מיטן אָנטייל פון אַ פּאָרשטייער פון צענטראַל־קאָמיטעט פון „בונד" אין וואַרשע, חבר מרדכי פייגמאַן. נאָך זיין רעפעראַט איז דורכגעפירט געוואָרן אַ ביישטייערונג פאַר דער „פּאָלקסצייטונג" און פאַר די לאָקאַלע באַדערפענישן.

די גאַנצע בונדישע פּאַרטיי האָט פּאַרשטאַרקט איר אַרבעט. זי האָט דורכגעפירט פּאָליטישע און קולטורעלע אונטערנעמונגען. די הויפּט־סעקרעטאַרין איז געווען בינע פּרישמאַן. אין דער קולטור־אַרבעט האָבן איר צוגעהאָלפן אהרן שיכטער, מלך טענענבוים, אליעזר ערליכמאַן און אַנדערע.

פּאָליטישע טעטיקייטן

די פּאָליטישע טעטיקייט פון „בונד" איז געווען זייער אַ ברייטע: וואָלן צום שטאָטראַט; וואָלן צום סיים; ערשטע מיי־פייערונגען; מיטאַרבעט מיט אַנדערע פּאַרטייען — פּפּ"ס, פּראָפּעסיאָנעלע באַוועגונג (קאָמוניסטן), די לינקע פועלי־ציון.

דראַמאַטישער קרייז פון „בונד".

אין די שטאַטראַט־וואַלן האָט דער „בונד" אַלע מאָל אָנטייל גענומען. שוין אין 1920 האָט דער „בונד" געהאַט 3 ראַטמענער און אַ מיטגלידערשאַפט פון 110 חברים. שפּעטער האָבן מיר געהאַט 4 ראַטמענער און 2 לאַווניקעס: אברהם בליכער און שבתי לאַקס.

פּראָפּעסיאָנעלע פאַראיינען

די בונדיסטן האָבן אַקטיוו מיטגעאַרבעט אין אַרטיקן פּראָפּעסיאָנעלן פאַראיין. די גאַרבער־אַרבעטערס האָבן געהאַט אַ גוט אָרגאַניזירטן פאַראיין און געווען אָנגעשלאָסן אין וואַרשעווער צענטראַלראַט פון דער פּראָפּעסיאָנעלער באַוועגונג. די מיטגלידער — צום מיינסטנס פוילישע, אונטער דער השפּעה פון פּפ״ס, און אויך אַ גרויסער טייל יידישע אַרבעטערס און פאָלקס־מענטשן. אהרן שיכטער (אַליין אַ גאַרבער־אַרבעטער) איז געווען פון די הויפּט־אָנפירערס און געהאַט אַ גרויסע השפּעה אויף אַלע טעטיקייטן.

ס׳זיינען אויך פאָרגעקומען שטרייקן, ווייל די קלייניע פאַרדינסטן פון די אַרבעטערס זיינען געווען נאָך קלענער צוליב אינפלאַציע.

מאָניע טענענבוים־שטאַרק דערציילט, אַז בעת אַזאַ גאַרבערשטרייק איז אַראָפּגעקומען פון וואַרשע דער פאָרזיצער פון צענטראַלראַט, חבר אַרטור זיגלבוים (דער קדוש), צו פאַרהאַנדלען מיט די פאַבריקאַנטן. ס׳איז אים געלונגען צו פאַרענדיקן דעם שטרייק מיט אַ ניצחון פאַר די אַרבעטערס. ער איז פון אַלעמען זייער שטאַרק געלויבט געווארן פאַר דעם.

אין אַלגעמיין, זיינען די גאַרבער־אַרבעטערס געווען די בעסער־באַצאָלטע. זיי זיינען געווען כמעט די אינציקע, וואָס האָבן נאָר געאַרבעט 8 שעה אַ טאָג און האָבן סטאַביל געאַרבעט. אין דער אָנפירערשאַפט זיינען געווען: אברהם בער שטאַרק און אהרן שיכטער — פון „בונד", יואל שיכטער — פון די לינקע פועלי־ציון, און פון דער פּפ״ס. זיי האָבן אויך געשאַפן אַן אייגענעם בלאָז־אָרקעסטער, וואו ס׳האָבן אויך אָנטייל גענומען קינדער פון די גאַרבער־אַרבעטערס.

זיי האָבן אויך אָרגאַניזירט די שטיינהאַקער־אַרבעטערס און זייער לאָקאַל. דאָס זיינען געווען פאָליאַקן פון דער אַרומיקער געגנט, וואָס האָבן געאַרבעט ביי יידישע בעלי־בתים.

כ׳וויל פאַרצייכענען אַ קוריאָז:

די שטיינהאַקערס זיינען ס׳רוב געווען פויערים, פּראָסטע אַנאַלפאַבעטן, אונטערן אינפלוס פון גלח. בעת אַן אָרגאַניזיר־פאַרזאַמלונג אין גאַרבער־

לאקאל, וואו ס׳זיינען געהאנגען בילדער פון קארל מארקס, לאסאל, בעבעל און אנדערע, שטעלט זיך אויף אן ארבעטער און רופט אויס מיט רוגזה: „וואס הענגט עפעס דא אז זשיד, דערצו נאך אז ראבין אויף דער וואנט?" (געמיינט דאס בילד פון באבערדלטן קארל מארקס).

דער פראפאראיין פון די שיך־ארבעטערס איז מערסטנס באשטאנען פון יידישע ארבעטערס. די השפעה האבן דא געהאט די קאמוניסטן. זיי זיינען געווען אנגעשלאסן אין דער לעדער־צענטראלע פון דער פראפעסיאנעלער באוועגונג. צוליב לעגאליטעט זיינען אין דער פארוואלטונג געווען פארשטייערס פון אומפארטייאישע, בונדיסטן און פועלי־ציון. די קאמוניסטן זיינען ניט געווען טאלעראנט צו אנדערש־דענקענדיקע ארבעטערס און זיי שיקאנירט, ווי ס׳איז געווען דער פאל פון אונדזער חבר לייבל שטארק, וועמען זיי האבן ניט צוגעלאזן ארבעטן.

די יוגנט־סעקציע

היות פיל יוגנטלעכע האבן געארבעט ביי עלטערע ארבעטערס, וואס זיינען געווארן „כאלופניקעס", און זיינען דורך די לעצטע געווארן עקספלוטאטירט, איז געשאפן געווארן א יוגנט־סעקציע, וואס האט געדארפט פארטיידיקן זייערע אינטערעסן. אין דער פארוואלטונג פון דער יוגנט־סעקציע איז געווען א שטענדיקער פארשטייער פון דער פארוואלטונג און א פארשטייער פון די יוגנטלעכע איז געווען אין דער הויפט־פארוואלטונג.

די יוגנט האט שטענדיק געהאט סיכסוכים מיט די עלטערע ארבעטערס און אויך דורכגעפירט קעגן זיי פארשיידענע אקציעס און אפילו שטרייקן.

דער לעדערפאך איז געווען איינגעטיילט אין „סעקציעס": (1) פוצער־סעקציע; (2) שפילקאווע שוסטערס, צווישן זיי אויך פיל פוילישע היים־ארבעטערס, וואס אין זייער מערהייט האבן זיי ניט באלאנגט צום פראפעסיאנעלן לעדער־פאראיין; (3) געגריווועטע שוסטערס; (4) שפיילער־סעקציע.

ס׳רוב היים־ארבעטערס האבן באשעפטיקט, אחוץ זייערע אייגענע מינדעריאריקע קינדער, אויך אנדערע יוגנטלעכע, וואס האבן נאך באדארפט גיין אין חדר אדער אין שול. דאס זיינען געווען עקספלואטירטע, וואס האבן פון זייער זייט עקספלואטירט די יוגנטלעכע — און פון דעם אלעם ניט געהאט אפצוועסן.

די אנפירערס פון דער שידלאוצער פראפעסיאנעלער באוועגונג זיינען געווען, אויף וויפל איך געדענק: איזיק בלומענפעלד, פיניע מארגענשטערן, מענדל גאלדוואסער, הערשל צוקער, יחיאל קלאפארדע, יודל קויפמאן, זיינוול

כץ, נח ריינבערג, אריה קוטוואַק, ישעיהלע פרידמאַן, יאַנקל זאַלצמאַן, שאול שטערנשאַס, אברהמלע ראָזענצווייג, יצחק ראַבינאָוויטש, שלמה זיסמאַן, בונים הירשמאַן, משה הירשמאַן. פון זיי בונדיסטן: בערל גלאַס, דוד טענענבוים, מלך בראַניעווסקי, מענדל מייערפעלד, נטע לייבוש פעלדמאַן, יקותיאל גוטמאַן, לייבל שטאַרק. פּועלי־ציון לינקע: יחיאל כץ, אלתר זיידנפעלד.

ס׳איז געווען אויך אַ שטעפער־סעקציע, וואָס איז ס׳רוב באַשטאַנען פון אַ יוגנטלעכן עלעמענט. זיי זיינען געקומען פון פאַראַרעמטן מיטלקלאַס, געווען מער באַוואוסטזיניק און געשפילט אַ גרויסע ראָלע אין דער שיך־פּראָדוקציע, וואָס האָט ביי אונדז אָנגענומען אַ גרויסן פאַרנעם. ווי מען האָט געשמועסט, זיינען סעזאָנצייט אויסגעאַרבעט געווארן טויזנטער פאַר שיך אַ וואָך.

די שטעפער־אַרבעטערס האָבן געאַרבעט ביי האַנטווערקערס, וואָס זיינען געווען אָרגאַניזירט אין אַ „האַנטווערקער־פאַראיין". די האַנטווערקערס האָבן געגומען די אַרבעט ביי די שיך־פאַבריקאַנטן.

דער לוין פאַר דער אַרבעט איז געווארן אויסגעצאָלט אין אָנהייב פון דער דריטער וואָך אַרבעט און ערשט דאַן האָט מען באַקומען אַ וועקסל אויף 2 חדשים שפּעטער. איב מען האָט באַאַרפט האָבן געלט, האָט מען געמוזט קאַסירן דעם וועקסל און האָבן היזק פינף אָדער מערער פּראָצענט.

די טוערס און אָנפירערס פון די אָרגאַניזאַציעס און פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען האָבן געטאָן די אַרבעט אויס ריינעם אידעאַליזם און גלויבן, אַז דערמיט העלפן זיי פאַרבעסערן די לאָגע פון די אַרבעטערס און קעמפן אויס יושרדיקע באַדינגונגען פאַר די, וואָס לעבן פון זייער אַרבעט.

מעטאַל־פאַראיין

אין שידלאָוצע איז געווען אַ פאַבריק, וואו מען האָט אויסגעאַרבעט קנעפּ און קנעפּלעך צו ציכן אויף בעטגעוואַנד. דער אייגנטימער איז געווען לייזער רעדליך. זיינע מיטהעלפערס: זיין זון אברהם און זיין וואַרשעווער איידעם דוד מאַנטסגלייט.

די קנעפּל־פאַבריק האָט עקסיסטירט לאַנגע יאָרן. די אַרבעטערס זיינען מיינסטנס געווען פרויען, יידישע און פויליש. עטלעכע מענער האָבן געאַרבעט ביי די שוועכערע שטאַמסאַשינען: עזריאל ברויטמאַן, נחמן וויינבערג, מענדעלע הירשמאַן און דער מאַכאַניק עלי פערענבוג. די אַרבעטערס זיינען געווארן זייער אויסגענוצט. די פאַרטיקע קנעפּלעך זיינען אַרויסגעגעבן געווארן אויפּ־צונייען אויף קאַרטאָנען. די פרויען האָבן עס געגומען אַהיים.

די אַרבעטערינס האָבן זיך אָרגאַניזירט און ס׳איז דאָרט פאָרגעקומען אַן איטאַליענישער שטרייק. זיי זיינען געבליבן אין פאַבריק און זי ניט געוואָלט פאַרלאָזן. זיי האָבן געהאַט די סימפאַטיע פון דער גאַנצער שידלאָווצער אַרבעטערשאַפט, וואָס האָט זיי געשטיצט מיט שפּייז און געלט. סוף־כל־סוף האָבן זיי געוואונען דעם שטרייק.

פון די בונדיסטן, וואָס האָבן אַקטיוו געהאָלפן אין דעם שטרייק, זיינען געווען: שמואל טענענבוים, דער זון פון בעריש און ביילע טענענבוים, אַ פּעאיקער סטודענט (דערשאָסן געוואָרן אין סאָוועט־רוסלאַנד אויף דער באַשולדיקונג, אַז ער איז אַ דייטשער שפּיאָן); נטע לייבוש פעלדמאַן, אהרן שיכטער, יודל מידלאַרסקי, שלמהלע זילבערשטיין, לייבל שטאַרק און אַנדערע.

די קולטור־אַרבעט

די בונדישע אָרגאַניזאַציע, צוזאַמען מיט דער „צוקונפט", האָבן געפירט אַ גרויסע קולטור־אַרבעט, סיי פאַר די מיטגלידער פון דער אָרגאַניזאַציע און סיי פאַר דער יידישער באַפעלקערונג בכלל. די יוגנטלעכע אַרבעטערס, געקומענע פון די אָרעמסטע היימען, גאַנצע אַנאַלפאַבעטן, האָט מען געלערנט לייענען און שרייבן און אויך באַקענט מיט עלעמענטאָרע זאַכן און וועלט־פּראָבלעמען. די געוועזענע גאַסן־יינגלעך און לאָבוזעס זיינען שפּעטער געוואָרן באַוואוסטזיניקע אַרבעטערס.

ס׳האָט זיך אויך אָרגאַניזירט אַ בונדישע קינדער־אָרגאַניזאַציע „סקיף", אונטער דער אָנפירערשאַפט פון בינע פרישמאַן און יקותיאל גוטמאַן. די ערשטע מיטגלידער זיינען געווען: פּערל לאַקס, אסתר פוטערמאַן, עלקע גאָלדבערג־זילבערמאַן, חנה קאַטשאַלע, מאַניע שטאַרק־טענענבוים, בערל בע־קערמאַשין, יצחק מאַרא, יוכבד ראָזענצווייג, שלומהלע זילבערשטיין, שמואל טענענבוים און אַנדערע.

די בונדישע אָרגאַניזאַציע האָט איינגעאָרדנט רעפעראַטן אויף פּאָליטיש־אַקטועלע טעמעס, ווי אויך וועגן ליטעראַרישע און יידישע פּראָבלעמען. פּרעלעגענטן זיינען געקומען פון בונדישן צענטער אין ווארשע: הערשל הימלפאַרב, אַרטור זיגלבוים, העניק ערליך, יוסף כמורנער, ברוך שפּענער, יעקב פּאַט, ישראל ליכטענשטיין א״א. פון „יוגנטבונד צוקונפט": יאַנעק גראָס, שאַפראָן, לוציאַן בליט, יעקב צעלעמענסקי א״א. לעקטאָרן אויף ליטעראַרישע טעמעס זיינען געווען: לעאָ פינקעלשטיין, ש. י. סטופּניצקי, יואל מאַסטבוים, ז. סעגאַלאָוויטש און ב. אייסעראָוויטש. אויך גרויסע אַרטיסטן און רעציטאַטאָרן

זיינען אָפט געקומען קיין שידלאָווצע: יעקב ווייסליץ, א. וואלפשטאַט, ס. סאַמבערג, דזשיגאַן און שומאַכער, משה און שיינע מרים בראָדערזאָן, לאַלא פאַלמאָן און אַנדערע.

אַ סך מאָל זיינען מיר, די יוגנטלעכע, געגאַנגען פיר קילאָמעטערס אָפצואוואַרטן ביי דער באַן דעם רעפערענט. שפּעטער איז מען געגאַנגען דורכן וואַלד צוריק אין שטעטל און באַגלייט דעם גאַסט מיט פרייד און געזאַנג. וועד קען שילדערן וויפל פרייד, יום־טובדיקייט און פאַרגעניגן די אַלע רעפעראַטן האָבן אונדז פאַרשאַפט? אפילו נאָך די רעפעראַטן האָט מען פאַרברענגט מיטן פרעלעגענט ביי אַ חבר אין הויז, וואו ער האָט אונדז דערציילט וועגן לעבן פון דער גרויסער שטאָט און אין דער וועלט.

ספּאָרטקלוב „מאָרגנשטערן"

דער ספּאָרטקלוב „מאָרגנשטערן" ביים „בונד" איז געשאַפן געוואָרן אין שידלאָווצע מיט דער הילף פון דער בונדישער ראָדעמער אָרגאַניזאַציע. זיי האָבן אונדז געהאָלפן מיט ראַט און טאַט. ס׳האָט זיך איינגעגעבן אַריינצוציען מערערע פעאיקע יוגנטלעכע, וואָס האָבן גיך איינגעשטעלט אַ פוטבאָל־סעקציע (מיט די צוויי ברידער פישלעוויטש, בערל גרין, משה בער מאָראָ, יצחק מאָראָ און אַנדערע) און מען האָט דורכגעפירט פיל פוטבאָלמאַטשן, וואָס האָבן צוגעצויגן אַ גרויסן עולם. מיר האָבן אָרגאַניזירט אַ פינג־פאָנג־סעקציע. אונדזערע ספּאָרטפאַרמעסטן מיט ניט־יידישע קלובן האָבן זיך טייל מאָל געענדיקט מיט אַ געשלעג.

אין דער פאַרוואַלטונג פון „מאָרגנשטערן" זיינען געווען: אהרן שיכטער, איטשע מידלאַרסקי, דוד שטשענשליווע, שמואל טענענבוים, לייבל שטאַרק, דוד זוסמאַן.

ביבליאָטעקן

די בונדישע אָרגאַניזאַציע האָט פאַר אייגער פון אירע ערשטע אויפגאַבעס באַטראַכט דאָס האָבן אַן אייגענע ביבליאָטעק. פאַרן גרויסן אַרעסט אין 1924 איז די ביבליאָטעק געווען אין לאָקאַל פון מרדכי קופערמאַן. די פאַרוואַלטונג האָט איינגעאָרדנט שמועסן מיט די לייענערס און קעסטל־אָוונטן. אַ וואָך פריער איז געהאנגען אַ קעסטל, וואו יעדער איינער האָט געקענט אַריינלייגן יעדע שריפטלעכע אָנפראָגע, וואָס אים האָט אינטערעסירט. אויף דעם קעסטל־אָוונט זיינען די פראָגן געוואָרן פאַרענטפערט דורך דער ביבליאָטעק־קאָמיסיע.

נאָך דער באַנייאונג פון דער טעטיקייט האָט די ביבליאָטעק וויידער איינגעאָרדנט פאַרשיידענע אונטערנעמונגען, כדי צו שאַפן אַ פאַנד אויף צו קויפן נייע ביכער און איינבינדן די צעריסענע. ס׳איז אָבער ניט געווען אָזוי לייכט צו שאַפן די פאַנדן אויף אייַנצוקויפן נייע ביכער. מיר האָבן געהאַט מזל מיט אונדזער בן־עיר משה האַנדשער, וואָס איז אָנהייב דרייסיקער יאָרן געקומען פון אַמעריקע אויף אַ באַזוך אין שידלאָווצע. ער האָט אונדז צוגעזאָגט צוצושיקן ביכער פאַר דער ביבליאָטעק — און ער האָט אויך געהאַלטן וואָרט. די פאַרוואַלטונג און די לייענערס האָבן אים דאָס קיין מאָל ניט פאַרגעסן.

די ביבליאָטעקאַרן אין פאַרשיידענע צייטן זיינען געווען: בינע פרישמאַן, יקותיאל גוטמאַן, יאַנקל זילבערמאַן, יאַנקל פרידמאַן און איטשע מידלאַרסקי.

ווען די דייטשן זיינען אַריין, האָט אַ גרופּע חברים אונדזערע — שלמהלע זילבערשטיין, בונים זוסמאַן, אסתר פאַמעראַנץ, איטשע מידלאַרסקי און איך — אַרויסגענומען די ביכער אין געהיים און עס באַהאַלטן ביי חברים, דאָס מערסטע ביי מיר.

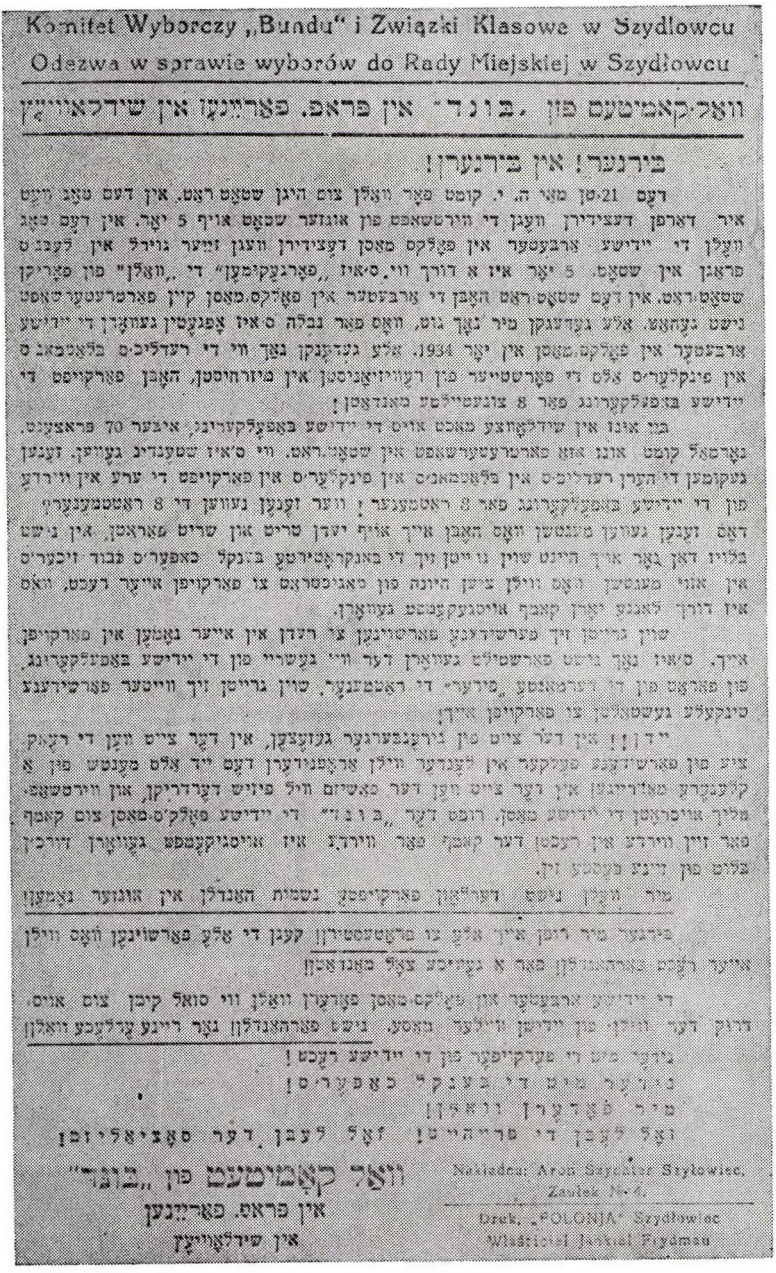
סיי אונדזער ביבליאָטעק, סיי די אַנדערע ביבליאָטעקן, פון „תרבות", פראָפעסיאָנעלן פאַראיין, לינקע פועלי־ציון און „שלומי אמוני־ישראל" האָבן געטיילט דעם גורל פון זייערע לייענערס.

דראַמאַטישע קרייזן

כאָטש דער דראַמאַטישער קרייז איז ניט געווען קיין ריין־פאַרטיאישער, האָבן אָבער אין אים בונדיסטן געשפילט אַ גרויסע ראָלע. נאָך אַ לענגערן איבערריס איז די דראַמאַטישע סעקציע באַנייט געוואָרן אין די יאָרן 1926־1928. אין אים האָבן זיך אויסגעצייכנט בונדישע אַרטיסטן. שבתי לאַקס האָט מיטגעשפילט, האָט אַלע אַרטיסטן גרימירט און טייל מאָל רעזשיסירט, צוזאַמען מיט בינע פרישמאַן, וואָס איז אויך געווען דער סופליאָר (שפּעטער בין איך דאָס געווען), אברהם בליכער, בנימין טענענבוים מיט זיין פרוי מלכה. טענענבוים האָט געהאַט אַ שיינעם באַריטאָן און האָט שיין געזונגען. הענעך באָק האָט אויסגענומען אין זיינע קאָמישע ראָלן.

פון די יינגערע האָבן זיך אויסגעצייכנט: ישראלקע פרידמאַן, חיהלע גוטמאַן, חוה כץ, ריזל ראָזענבוים, חיה־שרה שוואַרצפינג, פערל לאַקס, שמואל לאַקס, אסתר פוטערמאַן, לייבל גאָלדנער, יאַנקל זילבערמאַן און געניא שטאַרק.

פון די אויפגעפירטע פיעסעס געדענק איך: „די זיבן געהאָנגענע"

Komitet Wyborczy „Bundu" i Związki Klasowe w Szydłowcu
Odezwa w sprawie wyborów do Rady Miejskiej w Szydłowcu

וואל־קאמיטעט פון „בונד" אין פראס. פאריינען אין שידלאוויץ

ברידער! אין ברידערן!

דעם 21-טן מאי ה. י. קומט פאר וואלן צום היגן שטאָט־ראט. אין דעם טאָג דארפן דעצידירן וועגן די הירשאפט פון אונזער שטאָט אויף 5 יאָר. אין דעם טאָג וועלן די ייִדישע ארבעטער אין פּלאָק פאסן דעצידירן וועגן זייער גורל. אין לעבט פראָגן אין שטאָט, 5 יאָר איז א דורך וויִ־סאיז „פּראָגראַמען" די „וואלן" פון פּאָרטיין שטאָט־ראט. אין דעם שטאָט־ראט האבן די ארבעטער אין פּלאָק־מאסן קיין פארטרעטער נישט געהאט. אלע געדאנקן טיר נאָך גוט, וואס פאר גבלה סאיז צפּוניקן געהאַנדלט די ייִדישע ארבעטער אין פּלאָק־מאסן אין יאָר 1934. אלע געדאנקן נאָך הוי די רעדליכ־ם בלאָק־מאכ־ס אין מינקלאָר־ס אלס די פּאָרשטייער פון רעוויזיאָניסטן אין מיזרחיסטן, האבן פארקויפט די ייִדישע בזעפּלקעריונג פאר 8 צוגעטיילטע מאנדאטן!

בוי אונו אין שידלאוויץ מאכט אויס די ייִדישע באפּלקעריונג איבער 70 פראצענט. נאָרמאל קומט אונו אזא מארטרעשטאפּ אין שטאָט־ראט. וויִ סאיז שטענדיג געווען. דעמאָלט גיבן די הערן רעדליכ־ם אין פּלאָק־מאסן אין פּוניקלאָר־ס אין פארקויפּט די ערע אין וירדיג פון די ייִדישע בזעפּלקעריונג פאר 8 ראטסמענער. ווער זאָגט נעווען די 8 ראטסמענער, דאָס זאָגט נעווען מענטשן וואס האבן אויך יעדן סריס אין שריט פאראנט. אין נישט בלויז דאן נאָר אויך היינט שוין ווייסן זיך די באנקאָטירטע בונקל כאפערס פבוד זיבערס אין אלע מענטשן וואס ווילן בישן היינט פון כאגיסטראט צו פארקויפן אויף ערע רעכט, וואס איז דורך לאנגע יארן קאמף אויסגעקעמפט געווארן.

שוין גרייט זיך פערשידענע פארטיינען צו רעדן אין אירער נאָמען אין פארקויפן אירך. סאיז נאָך נישט פארשפּילט געווארן דער ווי נעשערי פון די ייִדישע באפּלקעריונג פון פּראָגס פון דיסטאנץ „בירערי" די ראטסמענער, טוין גרייטן זיך וויטער פארשידענע טינקלעך נעשטאלטן צו פארקויפן אירן.

ייִדן! אין דער צייט פון נירגענדערגר גזעזעלן, אין דער צייט וען די רעאקציע פון פארשידענע פּלעקער אין לעבדער וויל אָרגאַניזירן דעם יין אלס מענטש פון א קלענדיג פאלקער אין ערע צייט וען דער כאשים וויל פיוויש דערדריקן, אין וירשטשאפטלעך אויסרוטן די ייִדישע מאסן, רופט דער „בונד" די ייִדישע פּלאָק־מאסן צום קאמף פאר זיין וירדע אין רעכטן דער קאמף פאר וירדע איז אויסגעקעמפט געווארן דורכן בלוט פון דיגע מענטשן.

עור וועלן נישט דערלאָזן פארקויפּט נשמות האנדלן אין אונזער נאָמען

בירגער מיר רופן אויף צו מרשטשירן קעגן די אלע פארשוינדן וואס ווילן אויף רעכט פארהאנדלן פאר א גזעזיכע צאל מאנדאטן

די ייִדישע ארבעטער פון פּלאָק־מאסן פערלאנגן וואלן וויִ סואל קיבן צום אויס. דרוק דער וויליגן פון ייִדישן וויליגר מאסן. נישט פארהאנדלטן גער דינע עלעכע וואלן

בידער טיט די פערקויפער פון די ייִדישע רעכט!

כ׳ווילער טיט די בעזעקי כאפערס!

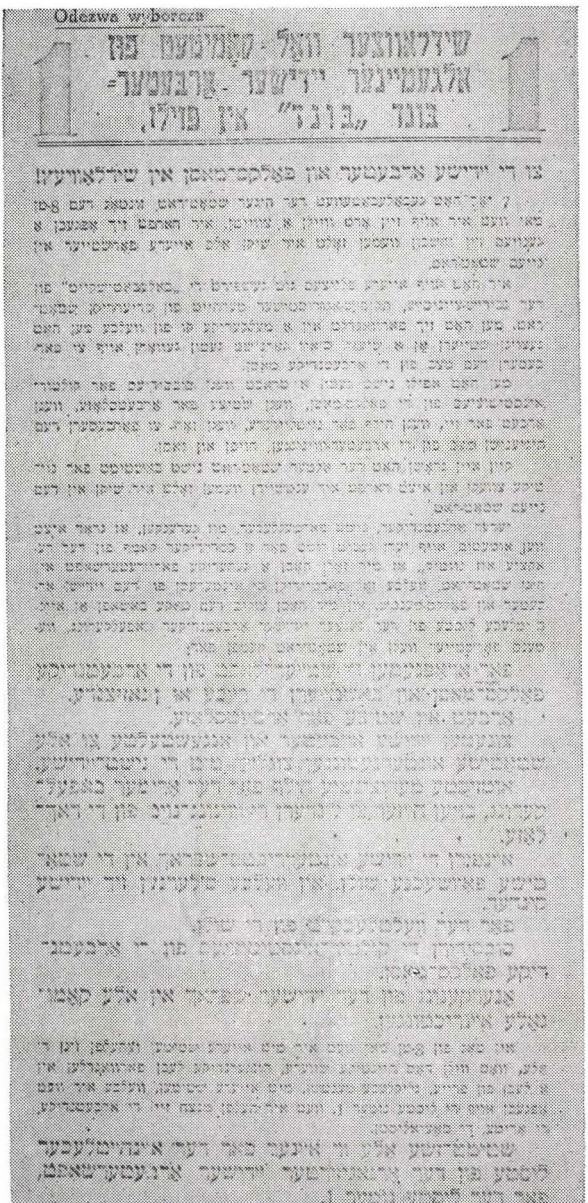
מיר פּלעדערן וואלן

נאָר לעבן די פרייהיטן פון לעבן דער סאציאלי זם!

וואל קאָמיטעט פון „בונד"
אין פראס. פאריינען
אין שידלאוויץ

Nakładem Arona Szydłów Stylowiec. Zaułek № 4.
Druk. „POLONJA" Szydłowiec
Właściciel Jankiel Fiyalman

(פון ייִוואָ־אַרכיוו)

Odezwa wyborcza

שידלאוצער וואָל־קאָמיטעט פֿון
אלגעמיינער ייִדישער־ארבעטער=
בונד „בונד" אין פּוילן.

צו די ייִדישע ארבעטער אין באלקסרמאסן אין שידלאוויץ!

(פון ייִוואָ־אַרכיוו)

(אַנדרעיעוו), „הערצעלע מיוחס" (גאָרדין), „דער בלינדער מאָלער", „דאָס יידישע האָרץ" (י. לאַטיינער), „דער ווילדער מענטש" (גאָרדין), „די ביידע קוני־לעמלס", „דער זינגער פון זיין טרויער", רעזשיסירט דורך א. ווייסליץ. אין אַנדערע אָוונטן פלעגן דורכגעפירט ווערן אינאַקטערס דורך די חברים ישראלקע פרידמאַן, הענעך באָק, חוה קאַץ און חיהלע גוטמאַן, וואָס האָט זייער שיין דעקלאַמירט.

כ׳וויל דערמאָנען די חברים, וואָס הגם זיי האָבן ניט מיטגעשפילט, האָבן זיי אָבער אַרויסגעהאָלפן אין דראַמאַטישן קרייז: מענדל מייערפעלד (דעקאָראַציעס), הערשל קויפמאַן און יקותיאל גוטמאַן (טעכנישע אַרבעטן), יודל מידלאַרסקי (דעקאָראַציעס און אַפישן).

די דראַמאַטישע קרייזן פון „בונד", און פון אַנדערע פאַרטייען, זיינען געווען וויכטיק סיי מאַטעריעל, סיי גייסטיק. פון קינסטלעריש געזונט האָבן הנאה געהאַט סיי די „אַרטיסטן", סיי די הונדערטער באַזוכערס.

* * *

ביים שרייבן די שורות שווערן פאַרביי מיינע אויגן די אַלע ליבע געשטאַלטן, חברים און חברטעס, וואָס האָבן געגלייבט און געהאָפט, אַז ס׳וועט קומען אַ בעסערע וועלט. זאָלן די שורות זיין אַ טרויעריקער זכר לחורבן פאַר זייערע אומגעבראַכטע יונגע לעבנס.

פּיניע מאָרגענשטערן ע״ה (בראַזיל)

די פּראָגרעסיווע אַרבעטער־באַוועגונג

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, ספּעציעל נאָך דער אָקטאָבער־רעוואָלוציע אין רוסלאַנד, האָט זיך פאַרשפּרייט אַ שטאַרקער רעוואָלוציאָנערער גייסט אין פּוילן.

אונדזער שטעטל שידלאָוצע בלייבט ניט הינטערשטעליק. עס ווערט גלייך געשאַפן אַן אונטערערדישער קאָמיטעט פון אַרבעטערס און אינטעליגענטן, וואָס ווערן די פּיאָנערן פון אַ פּראָגרעסיוון סעקטאָר פון דעם יידישן שידלאָוצער אַרבעטער־קלאַס.

פון די דאָזיקע פּיאָנערן געדענקען זיך מיר די נעמען פון: ראובן צוקער (פון די ערשטע 10 אָנגעזעענע פּאַרטיי־פּירערס אין פראַנקרייך, וואָס די נאַציס האָבן גלייך דערמאָרדעט), פישל צוקער, הערשל צוקער, מלך זילבערשטיין, שיע פרידמאַן, הערשל גלאָס, חיה טענענבוים־מאיואוקא — אַלע שוין ניטאָ, ווי אויך יעקב שטיינאָוויץ (אַמעריקע) און יוסף טענענבוים (ישראל).

אָט די באַוואוסטזיניקע גרופּע האָט אָרגאַניזירט פּראָפּאַגאַנדע־קרייזלעך אין די פאַבריקן און לינקע פראַקציעס אין די פאַראיינען. אין דער קולטור־און איפקלערונגס־אַרבעט זיינען אַריינגעצויגן געוואָרן אַלץ מער פּעאיקע אַר־בעטער־יינגלעך און אַרבעטער־מיידלעך, וואָס האָבן מיט דער צייט געגעבן אינטערעסאַנטע און גוט־געבויטע רעפעראַטן.

די לינקע פּראָגרעסיווע פראַקציע ביים לעדער־פּאַראיין האָט געהאָלפן אָרגאַניזירן פּייערונגען פון אַלע אַרבעטער יום־טובים. אויף אַן אימפּאָזאַנטן אופן איז אַלע יאָר געפּייערט געוואָרן דער ערשטער מיי. נאַטירלעך, פלעגט די פּאָליציי זיך אויך גרייטן צו די דאָזיקע יום־טובים און וואָכן פריער פלעגט זי דורכפירן הויזזוכונגען און אַרעסטן.

אַ גרויסן רושם מאַכט אין שידלאָווצע דער ערשטער אַרעסט פון די עלטערע חברים פון „בונד" — אברהם בליכער, ש. לאַקס, ווי אויך צוויי יוגנטלעכע פון פּראָגרעסיוון סעקטאָר, יעקב שטיינאָוויץ און יוסף טענענבוים.

שידלאָווצע פלעגט פיל מאָל באַזוכט ווערן דורך רעפערענטן פון גרע־סערע שטעט, ווי אויך דורך די אינסטרוקטאָרן פון די לאַנד־צענטראַלעס. זי איז אויך געשטאַנען אין קאָנטאַקט מיט די שכנישע שטעט און שטעטלעך — סקאָרזשיסק, ראָדעם, קעלץ, פּינסק. אויף די לאַנד־צוזאַמענפאָרן פלעגט שיד־לאָווצע גאַנץ אָפט פאַרטרעטן אַרומיקע שטעטלעך.

די פאַרצווייגטע אַרבעט איז שטאַרק נישט געווען צום האַרצן דער פּוי־לישער ענדעקישער רעגירונג און רדיפות מיט אַרעסטן זיינען געווען אַן אָפטע דערשיינונג. שידלאָווצער אַרבעטערס האָבן אָבער נישט געשפּאָרט קיין אַרבעט און קיין מי אין קאַמף פאַר דער באַפרייאונג פון די אַרעסטירטע אַרבעטערס. מען פלעגט אַריינשיקן אין תפיסה אריין וועט און מען האָט געשאָפן געלט פאַר דער פאַרטיידיקונג פון די אַרעסטירטע.

נישט געקוקט אויף די פאָליצייאישע רדיפות, האָט די פּראָגרעסיווע באַוועגונג אין שידלאָווצע זיך פאַרגרעסערט און פאַרטאָפלט. די וואָלן צום שטאָטראַט זיינען שטענדיק געווען דער מעסטער, וואָס האָט באַוויזן די

באַציאונג פון די מאַסן צו זייער אַרגאַניזאַציע. פון די 12 יידישע ראַטמענער, וואָס זיינען אויסגעקליבן געוואָרן אין שטאָטראַט, זיינען 2 געווען בונדיסטן, 5 האָבן געהערט צו די רעליגיעזע און ציוניסטישע ריכטונגען און 5 האָבן געהערט צו דער לינקער פראַגרעסיווער באַוועגונג.

די פוילישע רעגירונג האָט געוואָלט צעברעכן די שידלאָוצער פראַגרעסיווע אַרגאַניזאַציעס. איז דאָס שטעטל באַזעצט געוואָרן מיט אַ שטאַב פון פאָליציי־אָפיצירן אונטער דער אָנפירונג פון אַ כוליגאַנישן קאָמיסאַר מיטן נאָמען באָגדאַן. די פראַגרעסיווע האָבן זיך ניט אונטערגעגעבן און אָנגעהויבן פירן אַן אונטערערדישע אַרבעט. דער פאָליציי איז אָבער געלונגען אַריינצופירן אין דער אונטערערדישער אַרבעט אירן אַן אָגענט, דעם פראָוואָקאַטאָר מאיר קאָריטקא. אַ דאַנק דעם זיינען בעת אַ קאָנפערענץ פון אַ סך טוערס און אַקטיוויסטן אַרעסטירט געוואָרן אָלע אָנטיילנעמערס. אַ יוגנטלעכער אַרבעטער האָט שפּעטער געפּראוואוט נקמה נעמען אין פראָוואָקאַטאָר, אָבער עס איז אים ניט געלונגען — די קויל האָט דעם פראָוואָקאַטאָר אויסגעמיטן.

אין דער געשיכטע פון אונדזער שטעטל שידלאָוצע פאַרנעמט זיכער דער יידישער פראָגרעסיווער סעקטאָר זייער אַ בכבודיק אָרט.

הערשל ראָזענצוויג (פאַריז)

די קאָמוניסטישע פאַרטיי

די טעטיקייט פון דער קאָמוניסטישער פאַרטיי אין פוילן איז געווען אומלעגאַל. באַזונדערס האָט מען זיך געמוזט היטן פאַרן פראָוואָקאַטאָר מאיר קאָריטקא, וואָס האָט אפילו געגומען מאַסערן קרעמערס און געהיימע שחיטה.

די פאַרטיי איז געווען געצוואונגען צו פאַרקלענערן די צאָל אָנטיילנעמערס אין יעדער באַזונדער קעמערל, כדי זיך נישט צו וואַרפן צו פיל אין די אויגן. אָבער די אַרבעט איז ניט אָפּגעשטעלט געוואָרן. מען פלעגט הענגען פענער צום ערשטן מיי, אָקטאָבער־רעוואָלוציע, 11טן נאָוועמבער און פאַרשפּרייטן ליטעראַטור.

יאַנקל אַנעלעוויטש מיט זיין גוט פּוילישׁ רעדן איז געווען צוגעטיילט צו באַדינען די שטיינהאַקערס אין די „סקאַלעס".

די הויפּטראָלע פון דער פּאַרטיי איז געווען: אָרגאַניזירן די פּראָפּעסיאָנעלע באַוועגונג און פּאַרטיידיקן די אַרבעטער־לוינען.

אַ גרויסער עולם איז געקומען צו דער לוויה פון ברוך באַך, ווײַל איז געשטאָרבן נאָכן אויסזיצן אַ תּפיסה־אורטייל.

דער שוואַרצער חייה (די טאַכטער פון יאַנקל בעדער) איז געלונגען צוצוציען אַ צאָל מיידלעך פון די גאַרבעריי־אייגנטימערס און אונטער דער אָנפירונג פון פּערעלע ראָזענבוים זיינען אָרגאַניזירט געווען קרייזן פּאַר פּאָליטישער עקאָנאָמיע.

בעת אַ געהיימער זיצונג הינטערן פּוילישן קאָפּעל, אין וועלכער ס׳האָט זיך באַטייליקט רפאל קאַן (דער לאָמער רפאל), איז פּאָליציי געפּאַלן אויף אונדזערע שפּורן, אָבער מיר זיינען ביי צייטנס זיך צעלאָפּן.

וועג די פּאַרטיי איז דורכן קאָמינטערן אויפגעלייזט געווארן, האָבן די שידלאָוועצער פּאַרטייליט וועיטער זיך פּאַרנומען מיט אויפקלער־אַרבעט. מען האָט דיסקוטירט וועגן טראָצקיזם און די מאָסקווער פּראָצעסן. דאָס האָט געהאָלפן, אַז אין שידלאָוועצ זאָלן אין די רייען פון די פּראָגרעסיוו אַרבעטערס נישט פאָרקומען קיין רייבונגען.

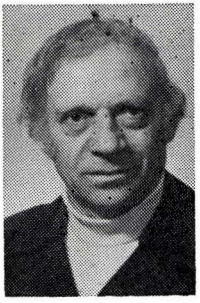
ערב דעם אויסברוך פון פּוילישׁ־דייטשישן קריג האָט די סאַנאַציע אָרגאַניזירט אַ מיטינג. שמאַניעווסקי איז געקומען רעדן וועגן געלט אויף באַוואָפענונג. אין נאָמען פון די לינקע בין איך אַרויסגעטראָטן און אָנגעוויזן אויף שמיגליס און בעקס פאַרראָט. איך האָב געזאָגט, אַז מיר וועלן שטיצן די אַקציע, אָבער קעמפן וועלן מיר פאַר אַן אַנדער פּוילן.

אַ גרופּע קאָמוניסטן. אויבן, פון רעכטס: יאַנקל קורלענדער, יוסף דימאַנט. אונטן: בעריש טענענבוים, בראַנטשע קופּערמאַן, ישראל וועדער.

יאָסל זילבערשטיין (מעלבורן)

בית"ר און „ברית החייל"

באַלד נאָך זיין גרינדן דעם „ברית הצה"ר", די רעוויזיאָניסטישע אָרגאַניזאַציע, האָט דער חשובער קנעפל־פאַבריקאַנט און דער הייסער ציוניסט אברהם רעדליך אויך געשאַפן דעם „ברית תרומפלדור" (בית"ר). דאָס איז געווען אין 1929־1930. צווישן די גרינדערס זענען אויך געווען: ישראל פערענבוג, דוד ווסטאַנשקי, יעקב דוד בליזשינסקי און אַנדערע. דער מפקד איז געווען ישראל פערענבוג.

אין „בית"ר" האָבן זיך אָנגעשלאָסן בעיקר יענע מיידלעך, וואָס האָבן אַדורכגעמאַכט אַחוץ דער פוילישער שול אויך דעם העברעאישן בית־ספר „מזרחי", וואָס איז אָנגעפירט געווארן פון ירחמיאל חיים בליזשינסקי. די שילערס האָבן דאָרט באַקומען אַ נאַציאָנאַל יידישע דערציאונג אין דער העברעאישער שפראַך און די יידנשטאַט־אידעע פון בית"ר האָט אָפּגעלירט צו זיי.

צווישן די ראשונים פון שידלאָווצער בית"ר זיינען געווען: בערל אייזענ־בערג, הערשל לעדערמאַן, ישראל וויצהענדלער, יאַנקל שטשענשליווע, ליפּע שוסטער, זלמן כוסטעצקי, יאָסל זילבערשטיין, לייבל ליבערבוים, וועלוול וועס־טער, פייוול שטיינאָוויטש, שלמה ראָזענצווייג, עקיבא ליבערבוים, יאָסל דימאַנט, מנשה ציטרין, שמואל זאַגדאַנסקי, יאַנקל בעקערמאַשין, משה האָכבערג, קלמן ראָזענבוים, נעכע צוקער, חיה מאַנדעלמאַן, דבורה קופערמאַן, רחל לעדערמאַן, רחל שטשענשליווע, פייטשע אייזענבערג, שרה מאַנדעלמאַן, פייגע בעקער־מאַשין, גוטשע מינצבערג, חיה בלאַטמאַן און אַנדערע. עס איז אויך גלייך געשאַפן געווארן אַ זייער יונגע גרופּע דרגה „א".

עס איז נישט געווען לייכט צו ווערן אַ מיטגליד אין בית"ר. מען האָט געדאַרפט האָבן שריפטלעכע רעקאָמענדאַציעס פון עטלעכע בית"ר־מיטגלידער. דערפאַר האָט מען געמוזט דורכמאַכן אַ לאַנגן פאַרהער. מען האָט געוואָלט מאַכן זיכער, אַז די ביתריסטן זאָלן זיין אַזעלכע, וואָס זאָלן ווערט זיין צו זיין מיטגלידער און וואָס זאָלן העלפן פאַרשפרייטן און אַליין פאַרווירקלעכן די אידעאַלן.

דער „בית"ר" מיטן „ברית הצה"ר" האָבן געפירט זייער אַרבעט אין לאָקאַל פון „תרבות", וואו אַלע ציוניסטישע גרופּירונגען פלעגן פירן זייער

טעטיקייט. דער „תרבות"־לאָקאַל איז געווען אַ ציוניסטיש קולטורהויז מיט אַ רייכער יידיש־העברעאישער ביבליאָטעק.

די קולטור־אַרבעט איז געפירט געוואָרן יעדער אָוונט דורך רעפעראַטן, דיסקוסיעס, העברעאישע לעקציעס, יידישער און ציוניסטישער געשיכטע. ישראל פערענבוג האָט געלערנט סקויטישע ענינים.

דער בית"ר האָט די ערשטע יאָרן זיך פאַרנומען זייער אַקטיוו מיטן זאַמלען געלט פאַר „קרן קימת לישראל" און איז געווען אויפן ערשטן אָרט פון די גרעסטע געלטזאַמלערס.

נאָך דער עליה פון ישראל פערענבוג מיט זיין משפחה קיין ארץ־ישראל, איז געוואָרן מפקד אברהם רעדליך. ער האָט נאָך מער פאַרשטאַרקט די טעטיקייט פון בית"ר און די צאָל מיטגלידער האָבן זיך פאַרגרעסערט. צוליב דעם האָט מען דעמאָלט געדונגען אַן אייגענעם און גרעסערן לאָקאַל צוזאַמען מיטן „ברית הצה"ר". עס זענען געקומען פאַרשיידענע גאַסטרעדנערס פון וואַרשע, ראָדעם און אַנדערע שטעט. אויך מנחם בעגין האָט באַזוכט שידלאָווצע. אין 1932 זענען איינגעאָרדנט געוואָרן אַרויספאָרן קיין קינצק, ראָדעם און סקאַרזשיסק.

אין יאָר 1933 איז פאַרגעקומען די באַנייאונג פון דער בית"ר־פאָן. דער חנוכת־הדגל פון „בית"ר" איז געפייערט געוואָרן מיט גראַנדיעזן פאַראַד. איבער די גאַסן האָט זיך געצויגן אַ דעפיליאָדע פון די שידלאָווצער ביתריסטן מיטן אַנטייל פון פיל אַרומיקע שטעט מיט זייערע פראַכטיקע פענער, אונטער די קלאַנגען פון גרויסן ביתרישן אָרקעסטער פון ראָדעם, וואָס איז געווען דיריגירט דורך פראָפעסאָר גיסער. אויף פיל באַלקאָנען האָבן געפלאַטערט בלוי־וויסע פענער און עס זיינען אַרויסגעשטעלט געוואָרן די בילדער פון ד"ר הערצל, טרומפּעלדאָר און זשאַבאָטינסקי.

דער חנוכת־הדגל האָט געמאַכט אַ גרויסן אינדרוק אויף די יידן אין שטאָט, ווי אויך אויף קריסטן.

די „בית"ר"־טעטיקייט האָט זיך ספעציעל פאַרשטאַרקט, ווען יצחק ביאַלסקי פון ראָדעם האָט זיך באַזעצט אין שידלאָווצע, ווו ער האָט חתונה געהאַט מיט חיה מאַנדעלמאַן. מיט זיינע גוטע ארגאַניזיר־פעאיקייטן האָט ער געפירט אַ גרויסע טעטיקייט, איינגעאָרדנט אימפּאָזאַנטע אַנדענק־אָוונטן פאַר ד"ר הערצל און טרומפּעלדאָר. ער האָט אַ סך אויפגעטאָן פאַרן שידלאָווצער „בית"ר".

נאָך יצחק ביאַלסקין איז בערל אייזענבערג געוואָרן דער מפקד הקן.

בית־ריסטן אין 1932.

שידלאָוועצער בית־ריסטן אין סאָדיקער וואַלד.

ער איז אָקערשט צוריקגעקומען פון מיליטער־דינסט ווי אַ סערזשאַנט אוּן ער האָט אַריינגעבראַכט אין קן אַ שטאַרקע דיסציפלין. ער איז געווען באַליבט ביי די בית״רים אוּן געווען מפקד הקן ביז ער איז עולה געווען קיין ארץ־ישראל.

נאָך אייזענבערגס עליה אין 1935 איז דוד ווסטאַנשקי געוואָרן מפקד הקן. די מפקדה איז באַשטאַנען פון: ליפּע שוסטער, זלמן כוסטעצקי, יאָסל זילבערשטיין אוּן יאָסל דימאַנט.

אין לאָקאַל פון „בית״ר״ זיינען איינגעפירט געוואָרן עברית־קורסן פאַר אַנפאַנגערס. יעדע וואָך איז איינגעאָרדנט געוואָרן אַ „לעבעדיקע צייטונג״, ווי אויך קולטור־שמועסן אוּן סתם פאַרווייַלונגען.

* * *

אין 1933 איז געשאַפן געוואָרן דער „ברית־החייל״, וואָס איז אָנגעפירט געוואָרן פון אברהם פינקלער.

די אָרגאַניזאַציע איז באַשטאַנען פון יידישע רעזערוויסטן, אויסגעדינטע פון פּויליש מיליטער. אין אים האָבן זיך אָנגעשלאָסן אַ סך אויסגעדינטע יידישע סאָלדאַטן.

זייער טעטיקייט האָט זיך געפירט אין לאָקאַל פון בית״ר. עס זענען פאַרגעקומען לעקציעס וועגן ציוניסטישער געשיכטע דורך זייער פעאיקן מפקד אברהם פינקלער. זייער הויפּטאַרבעט איז געווען זיך צו מושטירן מיליטעריש אוּן זיין גרייט זיך צו באַטייליקן אין אַ יידישן לעגיאָן.

מיטגלידער פון בית״ר. אויבן: וועלוול וועסטער, שמואל זאַגדאַנסקי, יאָסל זילבערשטיין. אונטן: שלמה ראָזענצווייג, יאָסל דימאַנט, קיווע ליבערבוים (אומגעקומען נאָך דער באַפרייאונג אין קיעלצער פאָגראָם).

איין טאָג זענען געקומען קיין שידלאָווצע פינף מונדירטע אָפיצירן אין אַן אָפענעם אויטאָ, געפאַרבט בלויי־ווייס, מיט דער מנורה פון „ברית־החייל" אויף ביידע זייטן אויטאָ. זיי זענען געשטאַנען אַ טאָג אין שידלאָווצע אויף זייער וועג קיין ארץ־ישראל. דאָס האָט געמאַכט אַ גוואַלדיקן אײַנדרוק אויף דער יידישער באַפעלקערונג אין שטעטל.

אונטן, פון לינקס: ברײַנדל צאַלעוויטש, פרײַדע קופערמאַן, אסתר האָניגמאַן, אומבאַקאַנט. אויבן, פון לינקס: גאָלדע קופערמאַן, אומבאַקאַנט, ברײַנדל לוסטגאַרטן, ראָשע זאַלצטערעגער, חנהטשע פרידמאַן, אומבאַקאַנט.

י. זילבערמאַן

לינקע און רעכטע פועלי־ציון

די לינקע פועלי־ציון האָבן געהאַט אַ גוט־פונקציאָנירנדיקע אַרגאַניזאַציע און געווען זייער אַקטיוו. זיי האָבן פאַרמאָגט אַ קענטיקע צאָל יוגנטלעכע. צווישן די אַקטיווסטע לינקע פועלי־ציון זיינען געווען: אברהם אַביש זאַלצמאַן (דער מעכאַניק), אַלטער זײַדענפעלד, יחיאל כץ, ביילע אַפּעל (טענענבוים), רחל אייזענבערג, די ברידער מאַטעס, יואל שיכטער, יצחק מילשטיין (דער רימאַזש), מאיר מאַנק (דער מילנער), וועלוול וואַסערשטיין און פּערל טייכמאַן.

די ערשטע גרופּע שידלאָוועצער חלוצים, 1917־1918. אויבן, פון רעכטס: משה לעווקאָוויץ, אליעזר אייזענבערג, משה פרידמאַן, אברהם צוקער, שמואל משה ראָזענבוים. אונטן: יחיאל מינץ, פּעלע גאָלדקאָרן, גוטשע סאַפּיר.

אַ גרופּע יוגנטלעכע לינקע פּועלי־ציון.

דער שרייבער פון די שורות געדענקט זיי נאָר דערפאַר, ווייל די לינקע פּועלי־ציון, וואָס האָבן אַ געוויסע צייט ניט געהאַט קיין לאָקאַל, האָבן געפירט צו ביסלעך זייער טעטיקייט אין דער דירה פון אברהם אַביש זאַלצמאַן, וואָס איז געווען מיינער אַ פעטער, און איך בין דאָרטן אַרויפגעקומען. איך האָב זיי אויך געקענט פון זייער געמיינזאַמער אַרבעט מיטן „בונד", וואו איך בין געווען טעטיק, ביי שטאָטראָט־וואַלן און ביים אויפשטעלן אַ יידישע שול.

איין מאָל איז אייגעאָרדנט געוואָרן אַ גרויסע זומער־פאַרוויילונג אין סאָדיקער וואַלד, וואָס האָט געהאַט גרויס מאַטעריעלן דערפאָלג. פון אָט דער הכנסה און אַנדערע ביישטייערונגען איז געקויפט געוואָרן אַ גרויס שטיק לאַנד לעבן שעכטהויז, וואו מען האָט געפלאַנט אויפצושטעלן אַ יידיש־וועלטלעכע שול.

די לינקע פּועלי־ציון פלעגן אַראָפּברענגען באַקאַנטע פּרעלעגענטן, ווי זרובבל, לייב מלאך, יואל מאַסטבוים, ביניש זילבערשטיין און אַנדערע.

* * *

שידלאָוצער חלוצים: משה פריד, אלימלך גרונדמאַן, משה זילבערשטראָם, מענדל לערמאַן, יצחק קורלענדער, הערשל וואַסערשטיין, משה דעלעוסקאָוויץ און זון אשר, ציפּע דעלעוסקאָוויץ, יצחק ציטרין, משה יחיאל שיין.

אין שידלאָוצע זיינען געווען רעכטע פועלי־ציוניסטן, אָבער זיי האָבן ניט געהאַט קיין אַרגאַניזאַציע. ערשט אין די שפּעטע דרייסיקער יאָרן האָבן זיי אויפגעשטעלט אַ יוגנט־אַרגאַניזאַציע און געפירט אַ טעטיקייט. צוגעהאָלפן דערצו האָט דאָס, וואָס חלוצים זיינען געקומען אויף הכשרה און געהאַט אַ קיבוץ ביים באַקאַנטן ציוניסט און נגיד ה. פינקערט. די יידישע באַפעלקערונג האָט געהאָלפן די חלוצים מיט וואָס ס׳איז נאָר געווען מעגלעך, באַזונדערס דורך געבן אַרבעט, כדי זיי זאָלן זיך קענען אויסהאַלטן. ניט געקוקט אויף דעם, האָבן זיי דאָך צו ביסלעך אונטערגעהונגערט. געווען צווישן זיי באַוואוסט־זיניקע יוגנטלעכע, יינגלעך און מיידלעך. אין קיבוץ־הכשרה האָט מען געפירט אַן אינטענסיווע קולטור־טעטיקייט, וואָס האָט זיך אויסגעווירקט אויך אויף אַנדערע ציוניסטישע יוגנטלעכע אין שטעטל. אַ טייל פון זיי זיינען מיט דער צייט עולה געווען קיין ארץ־ישראל.

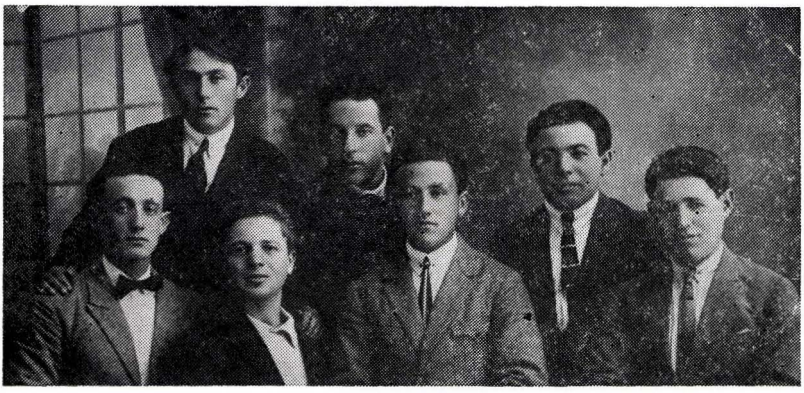
צווישן דער בונדישער „צוקונפט״־אַרגאַניזאַציע און די קיבוצניקעס זיינען אָפט פאָרגעקומען עפּנטלעכע דיסקוסיעס, וואָס פלעגן צוציען אַ גרויסן עולם און אַרויסגערופן אַ שטאַרקן אינטערעס.

די אָנפירערס פון די פועלי־ציון זיינען געווען, אויף וויפל איך געדענק: ירחמיאל ערליך, אברהמלע וויעזשביצקי און זיינע שוועסטערס, שלמהלע און פישל קורלענדער, אברהמלע וואַסערשטיין. דער לעצטער האָט גוט געקענט העברעאיש און געגעבן לעקציעס אין דער שפּראַך. ער איז געווען אַ קאַמאַשן־

אַ גרופּע פועלי־ציון.

אַ גרופּע חלוצים אין 1924.

שטעפּער און איך האָב געאַרבעט מיט אים צוזאַמען ביזן אויסברוך פון דער מלחמה. עס זיינען אויך געווען אַקטיוו: ראָכטשע זאַלצמאַן, ירחמיאל בריקס און גאָלדעלע בריקס — אַלע אין ישראל.

דער פּועלי־ציוניסטישער לאָקאַל איז געווען ביי ישראלקע אייזענבערג אין דער גאַרבערייַ. דאָרטן האָבן זיי איינגעאָרדנט פאַרשיידענע אונטערנעמונגען.

אַ גרופּע רעכטע פּועלי־ציון.

מלכה ראָזענצווייג־זילבערמאַן (פּאַריז)

די מזרחי־פּאַרטיי

די מזרחיסטן האָבן געהאַט אַ שיינע אַרגאַניזאַציע, כאָטש ניט קיין גרויסע. פּיל סימפּאַטיקערס און פּריינד האָבן זיי געהאַלפן דורכפירן זייערע אַקציעס. זייער גרעסטער חסרון — זיי האָבן ניט געהאַט קיין יוגנט־באַוועגונג.

זיי זיינען געווען פּאַרטראָטן אין דער קהילה און אַקטיוו זיך באַטייליקט אין קאָמונאַלע און אַלגעמיינע וואָלן.

אַ גרויסע טעטיקייט האָבן זיי געפירט אַרום חדר „מזרחי", וואו מען האָט געלערנט העברעאיש, דיקדוק, תנ"ך און גמרא אויף אַ מער מאָדערנעם אופן, ווי אין די געווינלעכע חדרים. אין תלמוד־תורה פלעגן די תלמידים פון זייער „חדר" אייגאָרדענען פייערונגען חנוכה און פורים, און ל"ג־בעומר פלעגן זיי מארשירן צום נאַענטן סאָדיקער וואַלד. אין זייער שול האָבן געקענט לערנען נאָר קינדער פון די בעסער־סיטואירטע בעלי־בתים, וואָס האָבן געקענט צאָלן אַ העכערן שכר־לימוד.

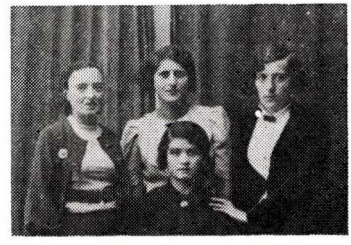
„החלוץ המזרחי" אין 1934.

אין זייער שוללאָקאַל האָבן די מזרחיסטן אויך געהאַט אַן אייגענעם מנין.

דער הויפט־מנהיג פון שידלאָוועצער „מזרחי" איז געווען ירחמיאל בליזשינסקי, אַ גוטער רעדנער. אים האָבן צוגעהאַלפן: בונעם אָפּאַטאָווסקי, הירש־נחמן בלאַטמאַן, דאָזאָר אין קהילה, שלמהלע אייזענבערג, אהרן ליבער־בוים, משה יחיאל שווארצפוטער, פסח שלאַק, דוד אָסטראָוויעצקי, די ברידער משה דוד און שלום שטשענשליווע. אַ סך הילף האָבן זיי געקראָגן פון סימפאַטיקערס, צווישן זיי אויך מיין פעטער נחמן ווייסבערג, וואָס איז אומ־געקומען אין „האַסאַג".

„החלוץ המזרחי". פון לינקס, זיצן: חנטשע כ"ץ, עטל פליכטנטרייר, משה בלאַנדער, רחל צוקער, רייזל וויינמאַן. שטייען: יאָסל ברויט־מאַן, גרשון צוקער, שיע אייזענבערג, חיים זילבערמאַן, לייזער מאָשענבערג.

חברות פון „מזרחי".

אַ גרופּע מזרחיסטן.

משה האַנדשער ע"ה

בונדישע טעטיקייטן

אין 1905 בין איך נאָך נישט אַלט געווען קיין 17 יאָר, אָבער איך בין שוין געווען אַרייַנגעצויגן אין דער רעוואָלוציאָנערער אַרבעט פון „בונד". איך בין געווען אַ שטאַרקער יונג, האָב איך אויפגעשטעלט אין שידלאָווצע אַ „באָיאוווקע", וואָס איר אויפגאָבע איז געווען צו אָרגאַניזירן די שנייַדערס, שוסטערס, קנעפל־מאַכערס און קאַמאַשן־שטעפערס.

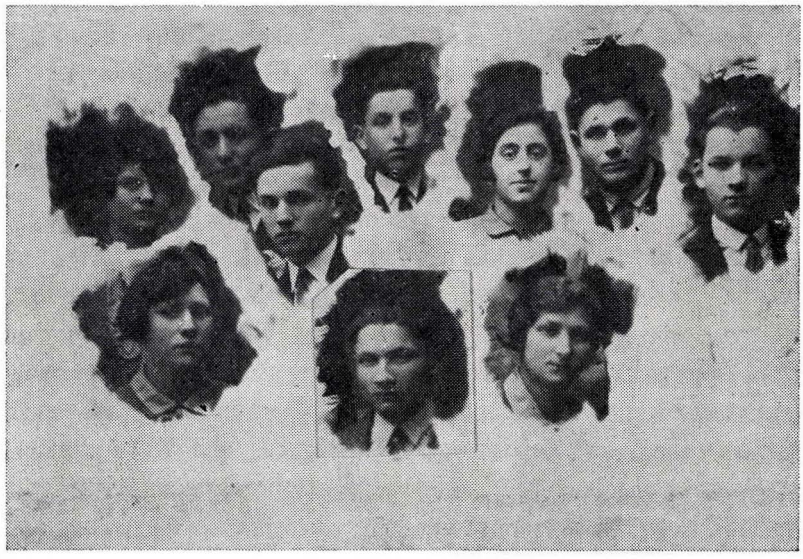
אין שידלאָווצע האָבן מיר געהאַט צוויי פאַבריקן, וואו דאָרטן האָבן געַ־ אַרבעט כמעט נאָר מיידלעך. אין אייַנער פון אָט די פאַבריקן, אין לייזער רעדליכס פאַבריק, האָבן מיר ניט געהאַט קיין שווערייקייטן, ווייל דאָרטן האָט געאַרבעט דער בונדישער אַקטיוויסט אברהם בליכער און ער האָט די אַרבעט דורכגעפירט.

די שווערסטע אויפגאָבע צו אָרגאַניזירן האָבן מיר געהאַט אין אברהם יעקב ראָנטשקיערס פאַבריק. מיר האָבן געפאָדערט אַן 8־שעהדיקן אַרבעטסטאָג פאַר די אַרבעטערס, אין קעגנפאַל וועלן זיי אַרויס אין שטרייק. אָבער אברהם יעקב האָט ניט געוואָלט אפילו רעדן מיט אונדז. איין טאָג זיינען משה טענענ־

צוזאַמענפאַר פון שידלאָווצער „צוקונפט" אין ראַדעם.

אַ גרופּע „צוקונפט" חברים.

אַ גרופּע שידלאָווצער צוקונפטיסטן מיט ראַדעמער חברים.

בוים, יאַנקל טענענבוים, יאַנקל גלאַס, מיין ברודער אריה און איך אַריין אין זיין פאַבריק און דאָרטן אָנגעמאַכט אַ חורבן.

אונדזער אַרבעט האָט אַרויסגערופן די גרעסטע קעגנערשאַפט ביי די חסידים. זיי האָבן אָנגעהויבן צו פּאָדערן, אַז מען זאָל אַרייגלייגן אין חרם די עלטערן פון די אַקטיוויסטן. פּאַרשטייט זיך, אַז דאָס וואָלט געווען אַן עקאָנאָמישער טויטקלאַפּ פאַר זיי. דער הויפּט־אָנפירער אויסצורופן אַזאַ חרם איז געווען דער פאַרברענטער חסיד איזיק כהן. ער צוזאַמען מיט אברהם ראָנטשקיער און נתן שטערן האָבן איבערגערעדט דעם אַלטן רב. אַז ער זאָל דורכפירן דעם חרם. שבת אין דער פרי זיינען געקומען אין בית־מדרש הונדערטער חסידים. פון אונדזערע זיינען געווען אַ 15 מאַן, וואָס זיינען געקומען וואַרענען, אַז מען זאָל ניט אויסרופן דעם חרם. די חסידים זיינען אונדז באַפאַלן. אברהם איצקאָוויטשן האָבן זיי שרעקלעך צעשלאָגן. מיר זיינען אָפּגעטראָטן, אָבער מיט מערער חברים האָבן מיר זיך צונויפגעזאַמלט אויפן מאַרקפּלאַץ. אין דער צייט איז אונדז פאַרבייגעגאַנגען דער דערמאָנטער איזיק. מיר האָבן אים אָפּגעשטעלט, האָט ער אָנגעכאַפּט יומע גלאַס ביים קאָפּ און אים געריסן די

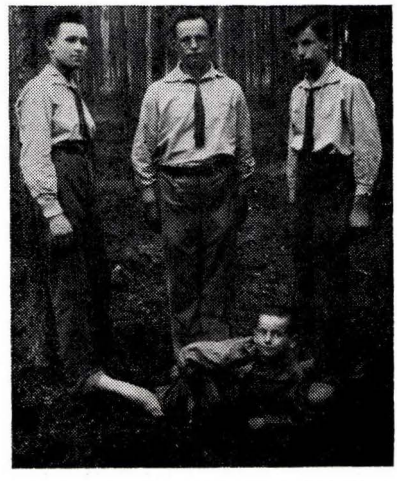
גרופּע צוקונפטיסטן. אויבן, פון רעכטס: פּרץ מאנעלא, ישראלקע פרידמאַן, נטע דאַווידמאַן, חיהלע גוטמאַן (פרידמאַן), חווה כ״ץ, ברוך באַך, בינע גאָלדבערג (שטאַרק), יאָסל שטאַרק, לייבל שטאַרק, כינקע וואַסערשטיין, הערשל קויפמאַן, יקותיאל גוטמאַן. אייגער — ניט אידענטיפיצירט.

האָר. עס זיינען אויך אַרויסגעלאָפן זייער פיל חסידים פון בית־מדרש און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ גרויסער געשלעג. איין חבר אונדזערער, בערל ביעגאַק, האָט אַרויסגעכאַפט אַ רעוואָלווער און אויסגעשאָסן אין דער לופטן. איז צוגעלאָפן צו אים אייזיק דער חסיד און געוואָלט אַרויסכאַפן דעם רעוואָלווער פון אים. אין געראַנגל האָט דער רעוואָלווער אויסגעשאָסן און אייזיק איז געפאַלן אַ טויטער.

אויף מאָרגן זיינען אונדז געקומען צו הילף חברים פון ראָדעם, ווי אויך מיטגלידער פון פפ"ס. מיר האָבן פאַרלאַנגט פון רב אַראָפצונעמען דעם חרם און ער האָט אַזוי געטאָן.

אָבער קיין שלום צווישן אונדז און די חסידים איז דערפון ניט געקומען. אַ פרייטיק צו נאַכטס האָבן זיך אַראָפגעלאָזן אין שטעטל קאָזאַקן מיט דראָגונער, געגאַנגען אין די הייזער לויט אַנווייזונגען פון מוסרים און אין מיטן נאַכט אַרעסטירט אַ סך פון אונדז. איך בין געווען אייגער פון זיי.

מען דאַרף נאָך באַמערקן, אַז אין 1905 איז דער אומלעגאַלער „בונד" אין שידלאָוצע געווען גוט באַוואָפנט און מיר האָבן געהאַלפן אויסמיידן אַ פאָגראָם, וואָס מען האָט זיך געגרייט דורכצופירן.

פון לינקס: יודל מידליאַרסקי, אהרן שיכטער, לייבוש שטאַרק מיט זיין ברודערל יחיאל.

הערשל גלאַם (פּאַריז)

אונדזער פּראָפּעסיאָנעלע באַוועגונג

שידלאָוצע איז געווען אַן אינדוסטריעל שטעטל. עס זיינען דאָרטן געווען פּאָבריקן, וואו עס האָבן געאַרבעט יידישע און קריסטלעכע אַרבעטערס. אין אומאָפּהענגיקן פּוילן פון נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן די יידישע אַרבעטערס זיך אָרגאַניזירט אין אַ פּראָפּעסיאָנעלן פּאַראיין. צום בעסטן זענען געווען אָרגאַניזירט די יידישע שוך־אַרבעטערס. עס איז דעמאָלט געווען אַ גוטע קאָניונקטור און אַ סך יוגנטלעכע האָבן זיך געגנומען אויסלערנען דעם פּאַך.

די עקספּלואַטאַציע איז געווען גרויס. מען האָט געאַרבעט ביי טאָג און ביי נאַכט ביי די נידעריקסטע לוינען. די יינגערע אַרבעטערס זיינען אויסגעניצט געוואָרן פון זייערע עלטערע חברים, האָבן זיי זיך אָרגאַניזירט אין אַ יוגנט־סעקציע ביים פּראָפּעסיאָנעלן פּאַראיין, וואו זי האָט געהאַט אירע פּאָרשטייערס אין דער פּאַרוואַלטונג.

די יינגערע אַרבעטערס האָבן פּאַרלאַנגט, אַז מען זאָל אָנהייבן אַן אַקציע פּאַר העכערע לוינען און אייַנפירן אַן 8־שעהדיקן אַרבעטסטאָג. דאָס האָט זיך נישט אייַנגעגעבן. די עלטערע אַרבעטערס האָבן געהאַלטן, אַז די פּאַבריקאַנטן זענען רייך און שטאַרקער פון אונדז און מען מוז וואַרטן אויף בעסערע צייטן.

די בונדיסטישע פּאַרטיי האָט ביי אונדז געהאַט אַ גרויסע השפּעה אויף די יידישע אַרבעטערס און בעלי־מלאכות. זי האָט געהאַט גוטע פּראָפּעסיאָנעלע טוערס. צום באַדויערן, האָבן אַ טייל פון זיי געזוכט צו ווערן פּאַבריקאַנטן און אַזוי אַרום פּאַרוואַרלאָזט די פּראָפּעסיאָנעלע באַוועגונג.

אַ גרויסע ענדערונג איז ביי אונדז פּאַרגעקומען מיטן אַנטשטייַן פון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי. זי האָט באַקומען אַ גרויסע השפּעה נישט בלויז אויף די אַרבעטערס, נאָר אויך אויף די האַנטווערקערס. זי האָט איבערגענומען דעם פּראָפּעסיאָנעלן פּאַראיין פון די שוך־אַרבעטערס און אונטער איר אָנפירונג האָבן די אַרבעטערס אויסגעקעמפט העכערע לוינען.

די פּוילישע פּאָליציי האָט גאָנץ גוט געוואוסט, אַז די פּראָפּעסיאָנעלע באַוועגונג ווערט אָנגעפירט דורך דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי און זי האָט אָנ־געהויבן שטאַרקע רדיפות קעגן די טוערס פון פּראָפּעסיאָנעלן פּאַראיין. אַ סך פון זיי זיינען אַרעסטירט געוואָרן. אָבער די אַרבעט איז דאָך ווייטער אָנ־געגאַנגען.

הערשל ראָזענצווייג (פּאַריז)

קעמפערישע אַרבעטער־פאַראיינען

בדרך כלל פלעגט די מאַכט דערלויבן דורכצופירן ערשטער־מיי דעמאָנ־סטראַציעס, וועלן זייערע אָרגאַניזאַטאָרן פלעגן זיין לעגאַלע פּאַרטייען אָדער פאַראיינען. אין 1931 איז אָבער אַזאַ דעמאָנסטאַציע פאַרבאָטן געוואָרן. מען איז זיך דעמאָלט צונויפגעקומען אין לאָקאַל פון לעדער־פאַראיין צו באַטראַכטן וואָס צו טאָן. דעם פאָרזיץ האָט געפירט זיינוול קאַץ. ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן דורכצופירן די מיי־דעמאָנסטראַציע, ניט קוקנדיק אויפן פאַרבאָט פון פּאָליציי. אין מאָוש איז אָרויסגעהויבן געוואָרן אַ רויטע פאָן פון דער קאָמוניסטישער פאַרטיי. די פּאָליציי האָט דערנאָך צעטריבן די דעמאָנסטראַנטן און דורכגעפירט אַרעסטן.

נאָך שיע פרידמאַנס באַפרייאונג פון טורמע איז פאָרגעקומען אַ שמחהלע אין הויז פון יאַנקעלע בעדער. אַלע זיינען פאָרוואונדערט געוואָרן, וועלן אַהין האָט זיך אָרויסגעלאָזן מאיר קאָריטקא, וואָס איז באַטראַכט געוואָרן ווי אַ פראָוואָקאַטאָר. שיע האָט אויפגערעגטערהייט אים געהייסן גלייך פאָרלאָזן דאָס הויז.

עטלעכע טעג שפּעטער האָט די אָנפירערשאַפט פון דער אָרטיקער קאָמוניסטישער פאַרטיי באַשלאָסן מיך צו באַשטימען אויפן אָרט פון שאול שטערנשאָס, וואָס האָט געמוזט „אָפּציען" צוליב דער פּאָליציי. אָבער איך האָב זיך אויך ניט געטאָרט וואָרפן אין די אויגן, ווייל די פּאָליציי האָט אויך מיך געקענט. בונים הירשמאַן האָט דעם זעלביקן אָוונט מיך אָרויסגעפירט אין דער דירה פון שטומען יאָסע און דאָרט מיך „איינגעקוואָרטירט". יאָסע האָט זיך אָפּגעזאָגט צו נעמען גאָלט פאַר זיין ביי אים.

מענדל הירשמאַן, בונעמס פאָטער, איז אַליין געווען אַן אָרבעטער און אַ בונטאָר. זיינע קינדער האָבן געהערט טייל צום „בונד" און טייל צו דער קאָמוניסטישער פאַרטיי, אָבער אין שטוב האָט געהערשט פולע טאָלעראַנץ.

מיט דער צייט זיינען די פראָפעסיאָנעלע פאַראיינען אין שטעטל אָפּגעשוואַכט געוואָרן. וועלן איך בין געקומען צוריק קיין שידלאָווצע, נאָך אַ לענגערער צייט זיין אויסן, האָב איך אויסגעפונען, אַז איינער מיטן נאָמען שלעווינסקי פירט דאָרטן די גרענדע. די „געזעסענע" און געוודפּטע פירנדיקע מענטשן זיינען געווען צעלאָפן.

לויט דער איניציאַטיוו פון שיע ראָנטשקע, האָט די פירערשאַפט פון דער ראָדעמער פראָפעסיאָנעלער באַוועגונג אַראָפּגעשיקט קיין שידלאָווצע די

חברים ביינוש קאוואל און קאוואלטשיק. אויף אַ גרויסער פאַרזאַמלונג, צום ערשטן מאל מיט דער באַטייליקונג פון פולישע אַרבעטערס, איז געגרינדעט געוואָרן אַ פּראָפעסיאָנעלער פאַראיין פון די שיך־אַרבעטערס. ווי זייער פאַר־זיצער איז אויסגעקליבן געוואָרן ווילטשינסקי. מען האָט אַרויסגעשטעלט אַ ריי עקאָנאָמישע פאַדערונגען צו די פאַבריקאַנטן. מיט דער מערהייט פון זיי איז מען ווי ס׳איז דורכגעקומען. דער פאַבריקאַנט שטשענשליווע האָט זיך געהאַט איינגעשפּאַרט, אָבער נאָך אַ שטרייק אין זיין פאַבריק האָט ער אויך נאָכגעגעבן.

אַ צווייטער פאַבריקאַנט, ווסטאַנשקע, האָט זיך אויך איינגעעקשנט און ניט געוואָלט נאָכקומען די באַדינגונגען פון אַרבעט. די איבעריקע פאַברי־קאַנטן האָבן זיך געקלאָגט ביים פאַראיין, אַז צוליב דעם קענען זיי ניט קאָנקורירן מיט אים. ס׳איז אויסגעבראָכן אַ שטרייק אין זיין פאַבריק. ווסטאַנשקע האָט געוואָלט אונדז איבערכיטרעווען דורך פּרואוון צוגרייטן די נייטיקע מאַטעריאַלן פאַר אים אין אַנדערע שטעט. אָבער איך בין אים נאָכגעפאָרן אַזש ביז ווארשע און פון זיינע אַלע פּלענער האָט זיך אויסגעלאָזן אַ רויך — און דער שטרייק איז געוואונען געוואָרן.

געווען אויך קאָנפליקטן, וואָס זיינען אויפגעקומען צווישן אַרבעטערס און אַרבעטערס. אַזאַ איז געווען די מעשה מיט די לערן־יינגלעך. מאָטע וועסטער האָט אין שבת צונויפגערופן אַ פאַרזאַמלונג פון היים־אַרבעטערס און פאַרגעלייגט אָפּצושאַפן די אַרבעט פון יוגנטלעכע, ווייל אַזוי איז אויך פאַראַן אַ גרויסע אַרבעטסלאָזיקייט. איך בין אויך געווען פאַרבעטן צו יענער פאַר־זאַמלונג און ווי אַ פּראָטעסט קעגן אַזאַ באַשלוס האָב איך פאַרלאָזן די פאַרזאַמלונג.

אין דער זעלביקער צייט איז צו מיר געקומען אַ חברה יוגנטלעכע און מיר גענאָלדן, אַז נאָטע לייבוש פעלדמאַן רופט אין „בונד" אַ מיטינג פון יוגנטלעכע מיטן ציל צו אָרגאַניזירן אַ יוגנט־סעקציע. אין עטלעכע טעג אַרום איז אַראָפּגעקומען אַ פאַרטרעטער פון „בונד" צו באַטראַכטן דעם ענין. אויך איך האָב זיך באַטייליקט אין אַ פאַרזאַמלונג מיט אים. דער שליח פון „בונד" האָט אָבער זיך אַרויסגעזאָגט קעגן דעם פלאַן פון שאַפן אַ יוגנט־פאַראיין, אַזוי אַרום איז דער קאָנפליקט ליקווידירט געוואָרן.

גיך זיינען אָבער אַלע קאָנפליקטן איינגעשטילט געוואָרן — צוליב היטלערס אָנפאַל אויף פוילן. איך און נאָך אַנדערע האָבן דורך פיל אומווענען און אַ סך געפאָרן זיך דערשלאָגן צו דער סאָוועטישער גרענעץ.

משה הערשמאַן (ישראל)

אונטער פּאַליצייאישע רדיפות

מיטן אויפקום פון אומאָפּהענגיקן פּוילן, נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז דער אַרבעטער־קלאַס אין שידלאָווצע, ווי אין אַ סך אַנדערע פּוילישע שטעט, געוואָרן מער אַקטיוו אין פּאָליטישן לעבן. אַ דאַנק דער טעטיקייט פון די פּאַרשיידענע אַרבעטער־פּאַרטייען האָט זיך געשטאַרקט דער סאָציאַל־פּאָליטישער באַוואוסטזיין פון די אַרבעטערס, בתוכם אויך פון די יידישע.

די השפּעה אויף די יידישע אַרבעטסמענטשן אין שידלאָווצע האָבן בעיקר געהאַט דער „בונד", „פּועלי־ציון" און די קאָמוניסטישע פּאַרטיי.

מיטן „בונד" האָבן אָנגעפּירט אברהם בליכער, שבתי לאַקס, שיע אָפּאַטאָווסקי, בינע מיט איר ברודער משה פּרישמאַן. בראש פון די פּועלי־ציון זיינען געשטאַנען אברהם אבוש זאַלצמאַן, יחיאל כ"ץ, יאָסל טענענבוים און אַנדערע, וואָס איך געדענק ניט זייערע נעמען, און אין שפּיץ פון די קאָמוניסטן — ראובן צוקער, פישל צוקער, אָשר פרענקל, הערשל צוקער, שיע פרידמאַן. שפּעטער האָבן זיך אַרויסגערוקט אין דער אַרטיקער קאָמוניסטישער אָנפּירערשאַפּט שאול שטערנשאָס, משה הערשמאַן, אברהם ראָזענצווייג, הערשל ראָזענצווייג און אַנדערע.

איך האָב געאַרבעט אין דער קנעפּ־אינדוסטריע, וואו די פּועלי־ציון האָבן תחילת געהאַט אַ קענטיקע השפּעה. דער גרעסטער טייל יוגנט איז

ברוך באַר, קאָמוניסט (געשטאָרבן נאָכן אַרויסגיין פון תפיסה) מיט יקותיאל גוטמאַן.

געווען באַווירקט פון „בונד". די פּועלי־ציוניסטן האָבן פּאַרלאָרן זייער ווירקונג נאָך דעם ווי מען האָט זיך אָנגעשלאָסן אין דעם אַלגעמיינעם פּראָפּעסיאָנעלן פּאַראיין.

די קולטור־אַרבעט פון די אַרבעטערס איז בעיקר געפּירט געווָארן אין די „קרייזלעך". אין דער הויפּט קולטור־קאָמיסיע זיינען געווען טעטיק יאָנקל טענענבוים, שיע פּרידמאַן, בינע פּרישמאַן, משה הערשמאַן און אָנדערע. עס זיינען אויך פאַרגעקומען גרעסערע פאַרזאַמלונגען. אויף אַזאַ סאָרט פאַרזאַמלונג אין 1924 איז געקומען פּאָליציי און אַרעסטירט אַ סך באַטייליקטע. טייל פון זיי האָבן דערנאָך געקראָגן תפיסה־שטראָפן אויף עטלעכע יאָר. דאָס איז פאַקטיש געווען אַ פּראָוואָקאַציע פון דער פּאָליציי. נאָך די אַרעסטן האָט די מאַכט געשלאָסן דעם פּראָפּעסיאָנעלן פּאַראיין. שפּעטער האָט מען די אַרבעט געפּירט אונטערן צודעק פון פּאַרשיידענע לעגאָלע אָרגאַניזאַציעס.

די קאָמוניסטישע פּאַרטיי האָט מיט דער צייט געווואונען שטאַרקע פּאָזיציעס אין שידלאָווצע און אין פּאַרשיידענע וואָלאַקציעס האָבן זיי געצויגן זייער פיל שטימען. אין אירע רייען זיינען אויך געווען אַ סך פּאָליציי־קרבנות. אין 1931 זיינען ביים דורכפירן אַן אַקציע אַרעסטירט געווָארן משה אידל און זיין ברודער לייבוש־יאָסל ראָזענבלום, שמואל כוסטעצקי, אברהם ראָזענצווייג, יצחק ראָבינאָוויטש, זאָוול כ״ץ און אַנדערע. איך אַליין בין געווָארן אַ פּאָליטישער עמיגראַנט — וואָס דאָס האָט געמיינט צו לעבן אין די ערגסטע באַדינגונגען און אין שטענדיקער געפּאָר געכאַפּט צו ווערן פון דער פּאָליציי.

אין צייט פון היטלער־קריג בין איך געווען אין סאָוועט־רוסלאַנד, נאָך דעם צוריקגעקומען קיין פוילן און אין 1957 אָפּגעפּאָרן קיין ישראל.

אברהם פינקלער (טאָראָנטאָ)

דער „ביקור־חולים"

עטלעכע וואָכן נאָך מיין אָנקומען קיין שידלאָווצע אין 1930, ווי אַ לערער פון יידישער רעליגיע אין אָרטיקע מלוכה־שולן, באַשטימט דורכן שול־קוראַטאָריום אין קראָקע, האָבן זיך צו מיר געווענדט דוד אסטראָוויצקי, הערשל וועסטער און חיים באַך און מיר איבערגעגעבן די ווייטערדיקע געשיכטע:

„אין אונדזער שטאָט", האָבן זיי געזאָגט, „געפינט זיך אַ באַשטעטיקטע דערלויבעניש אויף אַ „ביקור־חולים". צום באַדויערן, איז עס פאַרוואַנדלט געווארן אין אַ פריוואַטער אונטערנעמונג פון עטלעכע אַרטאַדאָקסישע יידן אין די טעטיקייט איז כמעט אַ נישטיקע".

זיי האָבן פאָרגעלייגט צו רעאָרגאַניזירן די אינסטיטוציע דורך איינלאַדן יידן פון אַלע שיכטן צו אַן אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג און באַשליסן וועגן דעם.

נאָכן אויסהערן דעם גענויעם באַריכט, האָב איך זיי צוגעזאָגט מיט דעם ענין זיך געניי צו פאַראינטערעסירן. עס איז אָבער געווען נישט קיין לייכטע אונטערנעמונג, ווייל פאַקטיש האָט מיט דער אינסטיטוציע אָנגעפירט אין מענטש — אַ פיינער, אידעלער יִד, ר׳ חיים־הערש בלאָנדער. ער האָט געהאַט אין זיין הויז אַ שענקעלע מיט רפואות — דער גרעסטער טייל היימיש־פראָדוצירטע — און עס איז אים פשוט געווען שווער זיך מיט דעם צו שיידן. נאָך פאַרשיידענע אינטערווענצן און אונטערהאַנדלונגען אין משך פון עטלעכע חדשים, האָט ער דאָך מסכים געווען אַרויסצוגעבן די דערלויבעניש מיטן באַדינג, אַז אין דער פאַרוואַלטונג זאָלן פאַרבלייבן פאַרשטייערס פון דער „אגודה", שלמה נייבערג, חיים־הערש בלאָנדער און דוד נייבערג.

מיר האָבן דעם פאַרשלאָג אָנגענומען און גערופן אַן אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג, וואָס האָט אויסגעקליבן: דוד אָסטראָוויצקי — פאָרזיצער, אברהם פינקלער — וויצע־פאָרזיצער, וועסטער — קאַסירער, פסח שלאק — געהילף קאַסירער, פיניע קויפמאַן — סעקרעטאַר; עקזעקוטיוו: הערשל וועסטער, שלמה נייבערג, משה יחיאל שוואַרצפוטער, דוד נייבערג, חיים־הערש בלאָנדער.

דאָס פרעזידיום האָט גלייך אַרויסגעלאָזט אַן אויפרוף צו דער יידישער באַפעלקערונג מיט די געהעריקע אויפקלערונגען וועגן פאַרוואַנדלען דעם „ביקור חולים" אין אַן אומפאַרטייאישער פילאַנטראָפישער הילף־אָרגאַניזאַציע פאַר דער גאַנצער יידישער באַפעלקערונג. דאָס פרעזידיום האָט אויך באַשטימט, אַז די הכנסה זאָל באַשטיין פון: 1) וועכנטלעכע מיטגליד־אָפצאָלן, וואָס אונדזער אינקאַסענט וועט איינמאָנען יעדער פרייטיק; 2) אייראַרדענען פאַרשיידענע אימפּרעזעס; 3) מעדיצינישע לעקציעס.

דאָס פרעזידיום האָט זיך גלייך פאַרשטענדיקט מיט די צוויי יידישע דאָקטוירים, ד״ר טאַדאַניער און ד״ר דימאַנט, וועגן בחינמדיקע וויזיטן פאַר אָרעמע קראַנקע. מען איז אויך געקומען צו אַ הסכם מיט דעם שטאָטישן אָפטייקער קאָוואַלסקי און מיטן „סקלאַד אָפטעטשני"־אייגנטימער, עדוואַרד גאָלדזאַמד, אַז זיי זאָלן די געשטעמפלטע רעצעפטן דורכן „ביקור חולים" אָרויסגעבן אָרעמע אין גאַנצן אומזיסט.

דאָס פּרעזידיום האָט אויך באַשטימט איינצוֹאַרדענען אין דער נאָענטער צוקונפט אַן עלעקטרא־מעדיצינישע קליניק — מיט קוואַרצלאַמפּן, זונשטראַלן און אולטראַ־וויאָלעט אייניהייטן.

עס האָט נישט לאַנג גענומען און דער אַפּאַראַט פון דער געזעלשאַפט איז געווען אין פולן שוואונג. דוד אָסטראָוויצקי איז געווען אַן אינטעליגענטער און ענערגישער טוער, וועלכער האָט משפּיע געווען אויף אַנדערע זיך אַריינ־צואוואַרפן אין דער אַרבעט מיט דעם גרעסטן ענטוזיאַזם. אים האָבן דאָ מיט־געהאָלפן אַנדערע מיטגלידער פון דער פּאַרוואַלטונג: פּיניע קויפמאַן — אַ שניט־סוחר, איינער פון די „זיידענע יונגעלייט"; שמערל באָטשאַן — בוכ־האַלטער פון „באַנק קופּיעצקי", אַ יונגערמאַן אַן „אויפגעקלערטער", אַ זון פון ר' ישעיה־מרדכי שוחט, אַ ייד אַ „שם דבר"; משה יחיאל שוואַרצפּוטער — אַ ייד אַ סוחר, וואָס האָט געטאָן זיין אַרבעט באמונה שלימה — אַרומגעלאָפּן גאַנצע טעג איבער די שטיבער, כדי צו קלייבן פּאַנדן פאַר דער יערלעכער לאָטעריי; ר' שלמה נייבערג — אַ שאַרפער גערער חסיד, פירער פון דער „אגודה", ראָטמאַן אין מאַגיסטראַט, אייגנטימער פון אַ גילזן־פאַבריקל; הערשל וועסטער, חיים באך, פּסח שלאק — באַלעבאָטישע יידן, וואָס האָבן אַוועקגעגעבן אַ סך צייט פאַרן „ביקור־חולים". דאָס פּרעזידיום האָט זיך געענדערט פון צייט צו צייט, אָבער די אינסטיטוציע איז זיך געגאַנגען איר אויסגעטראָטענעם וועג.

די מעדיצינישע לעקציעס זענען פאַרגעקומען אין שטאָטישן קינאָ און זענען שטאַרק באַזוכט געווארן אויך פון דער פּוילישער אינטעליגענץ, דעריבער זענען זיי געפירט געווארן אין דער פּוילישער שפּראַך, אונטערן פאָרזיץ פון אברהם פינקלער. די פּרעלעגענטן זענען געווען ד"ר טאַדאַניער (געבוירן אין גאַליציע), ד"ר דימאַנט, אַ בן־עיר און אויך 2 דאָקטוירים פון סקאַרזשיסק.

גלייך ווי די קאָסט האָט אַריינבאַקומען די ערשטע געלטער, האָט די פאַרוואַלטונג באַשלאָסן אייניצוקויפן די אַלע נייטיקע מכשירים פאַר דער עלעקטרא־מעדיצינישער קליניק. מען האָט דעלעגירט נאָך וואַרשע אברהם פינקלער, וואָס האָט מיט דער הילף פון „טאָז" און אַנדערע פילאַנטראָפּישע אינסטיטוציעס אייניגעקויפט די נייטיקע מעדיצינישע אינסטרומענטן. מען האָט געדונגען צוויי צימערן אין הערשל וועסטערס הויז און אייניגעאָרדנט די מעדי־צינישע קליניק, וואָס האָט באַדינט פאַר אַ געוויסן אָפּצאָל איך קריסטלעכע פּאַציענטן, וויייל דאָס איז געווען דער אייניציקער מעדיצינישער אנשטאַלט פון דעם מין אין שידלאָוצע.

די דערעפענונג פון דעם עלעקטראָ־מעדיצינישן קאָביעט איז פאַרגע־קומען אין אַ זייער פייערלעכער שטימונג מיטן אָנטייל פון יידישע און קריסט־לעכע פאַרשטייערס. ווי דער ערשטער פאַרזיצער פון קאָבינעט איז געוויילט געוואָרן אברהם פינקלער.

די געזעלשאַפט האָט פונקציאָנירט ביז דער לעצטער מינוט פון דער עקסיסטענץ פון דער יידישער קהילה אין שידלאָוצע.

משה בלאַנדער (בני ברק)

די געהיימע אַפּטייק

„דער אַפּטייקער" — אַזוי האָט מען געפרופן חיים הירש בלאַנדער, וואָס איז געווען באַקאַנט מיט זיין טעטיקייט צו שאַפן מעדיצינישע הילף פאַר דער באַפעלקערונג פון אונדזער שטאָט.

אָנגעהויבן האָט עס זיך מיטן גרינדן אַן אָנשטאַלט מיטן נאָמען „לינת הצדק". צווישן די גרינדערס זענען אויך געווען פּסח שלאָק און ישראל משה אהרנס בערלינסקי. דער מוסד האָט זיך געפונען ביי חיים הירש בלאַנדער אין שטוב.

תחילת האָט דער אָנשטאַלט אויסגעבאָרגט פאַרשיידענע כלים פאַר קראַנקע. שפּעטער האָט ער פאַרברייטערט זיין הילף און געגעבן הנחות אויף רעצעפּטן און אויך אַ דאָקטאָר אָדער אַ פעלדשער אומזיסט.

געווען איז דאָס נישט לאַנג נאָכן ערשטן וועלטקריג. די אָרעמקייט איז געווען זייער גרויס, די באַדערפענישן זענען געווען נאָך גרעסער און די הכנסות וויניק.

צו יענער צייט האָט דער קאָמיטעט פון „לינת הצדק" געשאַפן אַ געהיימע אַפּטייק און דורך דעם אויסגעברייטערט די מעדיצינישע הילף. די זאָך איז געווען פאַרבונדן מיט געפאָר.

חיים הירש האָט געהאַט אַ גרויסע דירה, מיט געהיימע קאַמערן, און ער האָט אַרײַנגענומען צו זיך דאָס געהיימע אַפּטייקל. נויט־באַדערפטיקע יידן האָבן דאָרטן באַקומען מעדיצינען פאַר גאָר ביליקע פרייזן און אָפט אויך אין גאָנצן אָן געלט.

אַזוי איז עס אָנגעגאַנגען אַ לאַנגע צייט. דאָס האָט ניט „געשמעקט" דעם קריסטלעכן אַפּטייקער אין שטעטל און ער האָט געזוכט מיטלען, ווי אַזוי פּטור צו ווערן פון דער קאָנקורענץ. איין פרייטיק איז דאָס הויז פון חיים הירש געוואָרן פּלוצעם אַרומגערינגלט דורך פּאָליציי און געהיים־אגענטן. זיי האָבן געזוכט נישטערן איבער אַלע צימערן, אַריינגעקוקט אין אַלע לעכער פון הויז — אָבער גאָרנישט געפונען.

די יידן, וואָס האָבן שוין געוואוסט פון דער גאַנצער מסירה, האָבן פרייער אָפּגעאָטעמט.

* * *

איך וויל דערמאָנען די קינדער פון חיים הירש בלאַנדער, וואָס האָבן געהאָלפן מיט מסירת־נפש אין דער אַפּטייק־אַרבעט און שפּעטער אומגעקומען דורך די נאַצישע מערדערס: איטקע שטיינמאַן, רבקה שאטלאַנד, משה שכנא און שמואל.

וואָלף אייזענבערג

די צוויי בענק

די „באַנק קופּיעצקי" איז געשאַפן געוואָרן אַרום 1925. איר דירעקטאָר איז געווען מרדכי וועריהים. די פאַרוואַלטונג איז באַשטאַנען פון מאָטל אייזענ־בערג, שלמה אייזענבערג, חיים גאָלדבערג א"א.

די באַנק האָט ניט לאַנג עקסיסטירט. די דירעקציע, משמעות, איז געווען ניט קיין גוטע.

אַ טייל מיטגלידער פון דער פאַרוואַלטונג אין „באַנק קופּיעצקי" האָבן געגרינדעט די „באַנק לודאָווא", געבויט אויף קאָאָפּעראַטיוע יסודות. זי איז געווען פאַרבונדן מיטן קאָאָפּעראַציע־צענטער אין וואַרשע. איר דירעקטאָר איז געווען: פּנחס שטיינמאַן. אַקטיוו אין איר זיינען געווען: ישראל צוקער, מאָטל אייזענבערג, שלמה אייזענבערג, פּסח מאַנדל.

„באַנק לודאָווא" האָט פיל געהאָלפן דעם קליינעם מענטשן דורך קליינע הלוואות.

ד. געשטאַלטן און טיפן

יעקב ראָטבאַרד (ישראל)

משה יחיאל שוואַרצפוטער

משה יחיאל שוואַרצפוטער האָב איך באַגעגנט אין יאָר 1945, בעת מיין קומען קיין ארץ־ישראל, ווי דער ערשטער שידלאָווצער לעבן־געבליבענער פון דעם שרעקלעכן חורבן.

איך בין אויפגענומען געוואָרן דורך משה יחיאלן אין אַזאַ פאָרעם, אַז עס האָט מיך מאָראַליש אויפגעמונטערט צו שטעלן די ערשטע טריט צו אַ ניי לעבן.

אַזוי איז געווען משה יחיאל פאַר אַלע שידלאָווצער עולים אין ארץ־ישראל. ער האָט מיט איבערגעגעבנקייט געהאָלפן יעדערן אין די ראָמען פון דער דעמאָלטיקער שידלאָווצער לאַנדסמאַנשאַפט.

מיט אָט דעם גייסט פון איבערגעגעבנקייט האָט ער מיטגעריסן זיינע אַלע מיטהעלפערס אין דער שידלאָווצער לאַנדסמאַנשאַפט אין ישראל און אין דער גאָרער וועלט. ער איז געשטאַנען אין שטענדיקן קאָנטאַקט מיט אַלע שידלאָווצער, געווענט צו קעגנזייטיקער הילף, געהאַלטן טייער יעדע שייכות מיט דער אַלטער היים.

משה יחיאל שוואַרצפוטער און משפחה.

משה יחיאל איז געווען דער ערשטער, וועלכער האָט פּראָקלאַמירט דעם פּלאַן פון שרייבן אַ יזכור־בוך. ער האָט פאַרשטאַנען די וויכטיקייט פון דעם יזכור־בוך ווי אַן אייביקן דענקמאָל נאָך דער פאַרשניטענער יידישער שידלאָווצער קהילה. ער האָט זיך אַריינגעוואָרפן אין דער אַרבעט און געמומען זאַמלען וואָס מער מאַטעריאַלן. ער האָט אַליין געשריבן, געווענקט און געשטויסן אַנדערע צו פאַרווירקלעכן דאָס אַרויסגעבן דאָס יזכור־בוך, זייענדיק איבער־צייגט, אַז די צייט דרינגט, און אויב נישט מיר, ווער ווייסט ווער עס וועט דאָס טאָן.

צו אונדזער גרויסן באַדויער, איז משה יחיאל געשטאָרבן דעם 6טן יוני 1971, נישט דערלעבנדיק צו זען דעם טכּוים פון זיין לעבן — דאָס שידלאָווצער יזכור־בוך.

* * *

אלעזר לעווין (ישראל)

אין 1946 האָט משה יחיאל שוואַרצפוטער זיך דערוואוסט דורך דער יידישער אַגענטור, אַז די ערשטע לעבן־געבליבענע קינדער פון שידלאָווצע דאַרפן קומען פון איטאַליע. דאָס זיינען געווען: צוויי טעכטער פון יחיאל אַדלער, אברהמעלע ברוך זאָקענס צוויי אייניקלעך, אברהמעלע בערגמאַנס טאָכטער, דעם טויבן כאַצקלס אַן אייניקל און מיין ייִנגערע טאָכטער רבקה לעווין.

משה יחיאל האָט שוין נישט געוואָרט. ער האָט זיך איינגעשפּאַנט מיט זיין גאַנצן כוח און געמומען זיי זוכן, ווייל פון דער שיף זיינען זיי געוואָרן צעשיקט דורך דער עליית הנוער אויף פאַרשיידענע פונקטן אין לאַנד.

די וועגן אין ארץ־ישראל זיינען דעמאָלט געווען אין גרויסע געפאַרן. אַראָבער פלעגן אָפט באַפאַלן יידן. אָבער משה יחיאל האָט ריזיקירט מיט זיין לעבן און געגאַנגען זוכן די אָפּגעראָטעוועטע יידישע קינדער פון זיין שטעטל.

סוף 1948, ווען איך בין געקומען קיין ישראל, בין איך אַוועק צו משה־יחיאלן. זיין ערשטע פראַגע איז געווען: „אלעזר, האָסט עפּעס געלט?" און ער האָט גלייך געזען, אַז איך זאָל באַקומען אַ הלוואה פון שידלאָווצער גמ"ח. אין 1950 בין איך קראַנק געוואָרן און געלעגן דריי חדשים אין שפּיטאָל,

וואו איך האָב דורכגעמאַכט אַ שוועריע אָפּעראַציע. משה יחיאל און ר׳ בונעם אָפּאַטאָווסקי האָבן זיך געביטן ביי מיין בעט, ביז דער קריזיס איז אַדורך.

סוף 1950 האָט מיין טאָכטער געדאַרפט חתונה האָבן. דער בחור האָט אָבער געפאָדערט פון מיר צו שטעלן אַ שיינע חתונה — און איך האָב דעמאָלט נאָך קיין גראָשן ניט געהאַט. בין איך אַוועק צום „טאַטן" משה יחיאל און דערציילט אים די געשיכטע. משה יחיאל קלערט נישט קיין סעקונדע, ער ציט אַרויס פון זיין קעשענע אַ פּאָר הונדערט פונט און זאָגט: „קום, איך וועל דינגען אַ חתונה־זאַל און מאַך אַ גרויסע שמחה. אַז דו וועסט אַרבעטן, וועסטו מיר אַלץ באַצאָלן".

דאָס איז געווען משה יחיאל שווארצפוטער.

פּיניע מאַרגענשטערן ע״ה (ריגא)

ירחמיאל חיים בליזשינסקי

געווואוינט האָב איך אַ טיר אין אַ טיר מיט דעם פּרעזידענט פון דער שידלאָווצער מזרחי־אָרגאַניזאַציע ירחמיאל חיים בליזשינסקי. איך געדענק נאָך זייער גוט זיין ברייט ביניקע, מיטל־וואוקסיקע געשטאַלט און זיין קלוגן שמייכל.

כאָטש אידעאָלאָגיש זיינען מיר געווען זייער ווייט איינער פון אַנדערן, האָט דאָס אונדז נישט געשטערט צו אונדזער פריינדשאַפט. מיר זיינען שטענדיק געווען טאָלעראַנט איינער צום צווייטן. ער איז געווען נאַציאָנאַל־רעליגיעז געשטימט, אָבער האָט שטענדיק מיטגעווייטיקט מיט די געדריקטע.

עס געדענקט זיך מיר אַן עפּיזאָד מיט בליזשינסקין. אין אַ שבתדיקן זומערטאָג קומט ער אַריין צו מיר און זאָגט מיר, אַז פּאַר נאַכט וועט רעדן אין בית־מדרש דער באַקאַנטער מנהיג פון „מזרחי", הרב ר׳ מאיר שאַפּירא פון לובלין. „ווי לאַנג דו לעבסט האָסטו נאָך אַזוינס נישט געהערט". איך האָב זיך געלאָזט איינרעדן און אַוועק הערן דעם באַוואוסטן רעדנער.

אין בית־מדרש איז מען געשטאַנען קאָפּ אויף קאָפּ. פאַר מעריב הייבט אָן דער גאַסט זיין רעדע. ער מאָלט בילדער פון יידישע יונגעלייט, וואָס זיינען געפאַלן אין דער מלחמה פאַר פרעמדע פעלקער און ער פרעגט: „פאַר וועמען געפאַלן?"

דער עולם וועלט מיטגעריסן מיטן רעדנערס טרויעריקן וואַרט. ניט איין טרער וועלט אַראָפּגעשלונגען און ניט איין זיפּץ וועלט פאַרשטיקט. ער שילדערט מיט בטחון, אַז „פון מזרח גייט אויף אַ ליכט, אַ יידיש לאַנד וועלט געבויט. מיר גייען וועלן אַ פאָלק מיט פעלקער צו גלייך. מיר וועלן נישט מער זיין פאַרשקאַלפט ביי פרעמדע. דאָס וואַרט 'זשיד' וועט נישט מער געהערט ווערן. אונדזערע קינדער וועלן וואַקסן פרייע און שטאָלצע יידן".

איך האָב געקוקט אויף מיין פריינד בליזשינסקי און געזען, ווי זיינע אויגן לייכטן פון פרייד פון דער ליכטיקער בשורה, וואָס זיין פירער האָט דאָ געבראַכט צו די יידן אין שטעטל.

זאָל דער עפּיזאָד זיין אַ שטיקל מצבה פאַר דעם ערלעכן מזרחי־טוער ירחמיאל חיים בליזשינסקי.

בונעם אָפּאַטאָווסקי,
מזרחי־טוער.

אברהם שיע צעלינסקי,
ציונישטישער עסקן.

דוב־בער קראַיעווסקי

ר׳ יוסף לעווענטאַל

ר׳ יוסף ב״ר ברוך יהונתן, אַ שידלאָוצער בן־עיר, איז יאָרן לאַנג געווען שוחט אין מיין דאָרף סיקשין. ימים נוראים איז ער געווען דער בעל־תפילה.

איך האָב געלערנט ביי אים מערערע יאָרן ביז 1915, ווען די רוסישע אַרמיי האָט אים אַרויסגעשיקט קיין פּאָלטאָווע ווי אַן ערבותניק (זאַקלאַדניק).

ר׳ יוסף איז געווען אַן איש צדיק וטהור, אַ גדול בתורה און האָט זיך אויך מתעסק געווען בקבלה.

נאָכן צוריקקומען פון פּאָלטאָווע האָט ער מיר דערציילט, ווי די דאָר־טיקע יידן האָבן אים פיין אויפגענומען און אויך באַאַרגט מיט ספרים. איין ראש־השנה איז ער געווען דער בעל־תוקע ביים בריסקער גאון ר׳ חיים סאָלאָ־ווייטשיק. ער האָט געפרעגט דעם בריסקער גאון צו וואָס ער זאָל מכוון זיין אין זיינע תקיעות, האָט יענער געענטפערט, אַז ער זאָל נאָר טאָן בשלימות זיין בלאָזן שופר. ר׳ יוסף האָט מיר געזאָגט, אַז ער קען בשום אופן ניט פאַרשטיין ר׳ חיימס ענטפער, לויט וועלכן עס קומט אויס, אַז דער בעל־תוקע איז בלויז אַ בעל־מלאכה.

עטלעכע יאָר פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה איז ר׳ יוסף אַוועק צוריק אין זיין היימשטעטל שידלאָוצע, וויל ער האָט שוין מער ניט געקענט זיין קיין שוחט צוליב זיין אָפּגעשוואַכטער ראיה.

ר׳ יוסף איז געווען אַ חסיד פון ביאַלאָבזשעגער ר׳ שרגא יאיר, דער

חיים ראָזענבערג,
חשובער כלל־טוער

יצחק שטיינמאַן, עסקן
און נדבן.

פאָטער פון לעצטן שידלאָוצער רב ר׳ חיים ראַבינאָוויטש. נאָך דער פּטירה פון ביאַלאָזשעגער איז ער געוואָרן אַ געראָר חסיד, ווייל עס האָט ניט געפּאַסט — ווי ער האָט דאָס דערקלערט — צו ווערן אַ חסיד פון ר׳ חיימען, מיט וועמען ער האָט יאָרן לאַנג געלערנט צוזאַמען אין זייער יוגנט.

אין די לעצטע טעג פּאַר דער שידלאָוצער אויסזידלונג איז געווען ביי ר׳ יוספן דער סיקשינער ירחמיאל פרידלעווסקי. האָט דער לעצטער געפרעגט ר׳ יוספן זיין מיינונג וועגן די אַלע שרעקלעכע צרות אויף יידן. זאָל ר׳ יוסף אים האָבן געענטפערט מיט אַ פראַגע: „וואָס זיינען די קליינע קינדער שולדיק?״ מיט אַנדערע ווערטער: די דערוואַקסענע האָבן אפשר געזינדיקט, אָבער „אלה הצאן מה חטאו?״

ר׳ יוסף איז אויך אַוועק אויף דעם יסורים־וועג קיין טרעבלינקע מיט אַלע זיינע בני־עיר.

מאיר וויסנאַל

„חנא דער באַוואוסטער״

איך קען ניט דערמאָנען דעם קאַפּע „ראָיאַל״ — וואָס איז פאַר די ערשטע אַמעריקאַנער ציוניסטן און יידישע צייטונגמענטשן געווען דאָס, וואָס סאַרדיס איז געוואָרן פאַר דער ניו־יאָרקער טעאַטער־וועלט — אַז איך זאָל זיך ניט אָפּשטעלן אויף אַ רגע, בכדי אָפּצוגעבן כבוד איינעם פון די באַרימטסטע באַזוכערס, חנאן. קיין שום געשיכטע פון אַמעריקאַנער ציוניזם אָן אַפילו פון וועלט־ציוניזם קאָן ניט פאַרבייגיין מיט שטילשוויגן וועגן חנאן. ער פלעגט זיך באַווייזן אויף יעדער ציוניסטישן קאָנגרעס, אויף יעדער אַמעריקאַנער ציוניסטישער קאָנפערענץ, אויף יעדער פאַרזאַמלונג, אויף יעדער עפּנטלעכער דעמאָנסטראַציע — אָן אין דער צווישנצייט האָט מען אים שטענדיק געקענט געפינען אין „קאַפּע ראָיאַל״. חנאס בולטסטע אייגנשאַפט איז געווען, וואָס מען האָט אים געקענט געפינען אומעטום. ער האָט קיין מאָל ניט געקענט זאָגן, וואָס ער איז, אַלץ וואָס מען האָט געוואוסט איז געווען — אַז אין „קאַפּע ראָיאַל״ איז זיין שטענדיקער מקום.

ער איז געווען גאָר אַ היפשער, ממש אַ ריזיקער מאַנספּאַרשוין, מיט פּיס לאַנגע ווי דער גלות. און געהאַט האָט ער אַן אומגלייבלעכע חוצפּה. ווען ער איז געגאַנגען, האָט ער זיך געשאָקלט און געשלעפּט ווי מיט עפּעס אַ ספּעציעלן, איינגעבוירענעם טריק. און ער האָט תמיד געטראָגן מיט זיך אַ שווערן שטעקן, על כל צרה שלא תבא. ער האָט געהאַט אַ קודלע צעפּאַטלטע האָר, האָט געטראָגן דיקע בריל און זיינע זעלטן־ראַזירטע באַקן זיינען געווען פול מיט טיפּע גריבלעך. מיר האָבן אַלע געמיינט, אַז דאָס איז אַ זכר פון אַ קויל, ווײַל האָט אַ מאָל דורכגעלעכערט זיין פּנים. אין זיין הילוך איז ער געווען אַזוי אָפּגעלאָזן, אַז עס איז אַרומגעגאַנגען וועגן אים אַ באַרימטער וויץ: „ווער טראָגט חנאס ריינע קאָלנערס?" זיין לאָכן איז געווען אַ קאָמביניאַציע פון אַ מין בעקען פון אַן אָקס און שנאַרכען, אָבער עס האָט אָנגעשטעקט. ער איז געווען אַ מין אַליין־געקרוינטער, אוניווערסאַל־טאַלערירטער הויפּפּאַיאַץ, וועל־כער האָט „געשאָסן" אויף רעכטס און אויף לינקס מיט זיינע בייסיקע שפּאַסן, מיט וועלכע ער האָט אָפט אַריינגעטראָפן אין דער זיבעטער ריפּ. און צום מייסטן האָט ער אַריינגעזאָגט זיינע שטעכווערטער די שונאים אָדער קעגנערס פון די, מיט וועלכע ער איז גראָד געזעסן צוזאַמען.

און זיין גרעסטער שטאָלץ — טאָקע אַן אמתער — איז געווען, וואָס ער האָט זיין גאַנץ לעבן ניט אַריינגעטאָן קיין האַנט אין קאָלט וואַסער און האָט זיך ניט צוגעריבט צו קיין שום מלאכה. איין מאָל, ווען ער איז דורכגעגאַנגען אַ פּיקעטיר־ליניע ביי אַ רעדאַקציע פון אַ יידישער צייטונג, וואו עס איז געווען אַ שטרייק, און מען האָט אויף אים אַ געשריי געטאָן „סקעב" — האָט חנא זיך אומגעדרייט צו די, וועלכע האָבן פּיקעטירט, מיט אַ מינע פון אַ מויד, וועמען מען האָט אָנגעריבט די בתולה, און ער האָט געענטפערט: „קיינער האָט נאָך קיין מאָל ניט געוואָגט מיך צו באַשולדיקן, אַז איך זאָל האָבן געאַרבעט אין־אײנציקן טאָג אין מיין לעבן".

פון וואַנען האָט ער געלעבט? די ריכטיקע פראָגע וואָלט געווען: פון וועמען האָט ער געלעבט? און דער ענטפער איז: „פון וועמען האָט ער ניט געלעבט?" פון מיר, פון לואי ליפסקין, פון סטיפּען וויין, פון יעדן איינעם, וואָס האָט פאַרנומען וועלכע עס איז פאָזיציע אין יידישן כלל־לעבן. די ליסטע פון די, וואָס האָבן אים געשטיצט, וואָלט באַשטאַנען פון אַזעלכע חשובע נעמען, ווי פון די ביישטייערערס פון דער אָנגעזעענסטער יידישער פילאַנטראָפּישער אינסטיטוציע. ער איז געווען דער גרעסטער שנאָרער פון אַלע צייטן, ניט אויסשליסנדיק זאָנגוויל „קענ׳ג פון די שנאָרער". און ווען ער האָט ניט

אויסגעשטרעקט די האַנט נאָך אַ נדבה, האָט ער שוין געפונען עמעצן, וואָס זאָל אים מכבד זיין מיט אַ טעפּעלע קאַווע אָדער מיט אַ „סענדוויטש". זיין חוצפּה איז געווען אַזוי ראַפּינירט, אַז מען פלעגט קריגן אַ מאָדנעם דרך ארץ פּאַר אים. וועמען ער האָט אַרייַנגעטראָגן זיין בקשה צו ווערן אַן אַמעריקאַנער בירגער, האָט ער אָנגעגעבן די נעמען פון דריי „פערזענלעכע פריינד", וואָס גאַראַנטירן פאַר אים: לואי ד. בראַנדייס, דזשוליען וו. מעק און סטיפען מ. ווייז, מיט וועלכע ער איז, פאַרשטייט זיך, געווען „פּער דו".

אויף אייגער פון זיינע אומצאָליקע נסיעות קיין ארץ־ישראל — וואָס זיינען אָלע געווען פינאַנסירט מיט די געלטער פון „פּאָלקסזאַמלונגען" — האָט ער אָפּגעשטעלט אַ גרופּע שולקינדער אין האָט זיי אָנגעהויבן עקזאַמיניירן אין ציוניסטישער געשיכטע: „ווער איז הערצל?" — זיי האָבן אים געענטפערט. „און ווער איז ווייצמאַן?" — אויף דעם האָבן די קינדער אויך געקענט געבן אַ תשובה. — „און ווער איז חנא?" — איז געווען זיין ווייטערדיקע פראַגע. די קינדער זיינען געוואָרן צעחושט, ניט וויסנדיק וואָס צו ענטפערן. ביז אייגער פון זיי האָט זיך אָנגערופן: „וועגן דעם לערנען מיר אין די העכערע קלאַסן". אַזוי גייט די מעשה, ווי חנא אַליין האָט זי דערציילט.

ווען די יידישע מדינה איז באַנייט געוואָרן, האָט חנא באַשלאָסן, אַז זיין אָרט איז צוזאַמען מיט די חלוצים און בויערס פון לאַנד. זיינע בעלי־טובהס האָבן זיך פאַרזאַמלט און האָבן איינגעאָרדנט לכבוד אים אַ באַנקעט אויף סעקאַנד עוועניו. מען האָט געשאָפן אַ פּענסיעפאָנד פאַר אים און מען האָט אים אַוועקגעשיקט קיין ישראל. ביים באַנקעט זיינען געווען אָלע, אָנהייבנדיק פון בארימטן אַרבעטער־פירער דוד דובינסקי ביז לואי ליפסקין. און אָלע האָבן זיך געפרייט דערמיט, וואָס מען ווערט ענדלעך פטור פון חנאן און אַז ער וועט זיך באַזעצן אויף אַ מרחק פון זעקס טויזנט מייל.

ווען איך האָב זיך אַריבערגעקליבן קיין ישראל, איז געשען דאָס, וואָס איך האָב געקענט דערוואַרטן: איין טאָג האָט חנא מיט זיין גאַנצן הילוך, אַ צעפּאַטלטער און אַ צעשויבערטער, זיך באַוויזן אויף דער שוועל פון מיין הויז אין מיטן פון ווייצמאַן־אינסטיטוט. איך האָב אים געזאָגט קורץ, אַז איך וועל עפּעס טאָן פאַר אים, מיטן באַדינג, אַז ער זאָל זיך נישט באַווייזן פאַר מיינע אויגן. איך האָב נישט געהאַלטן, אַז ער קען זיין אַ צוציענדיקע באַצירונג פאַרן ווייצמאַן־אינסטיטוט. עטלעכע טעג שפּעטער, ווען איך בין געווען אין אַ קאָפּע אין תל־אביב, האָב איך דערזען חנאן, ווי ער איז געזעסן בייַ אַ שכנותדיק טישל אַ שווייגנדיקער און ווי אַ הון, וואָס זיצט אויס אירע

אייער. מיין פריינד, מיט וועמען איך האָב זיך געפונען צוזאַמען אין דער קאַפע, האָט זיך אומגעדרייט צו אים און האָט אים אַ זאָג געטאָן: „האַלאָ, חנא!" חנא האָט מיט אַ קאַלטן בליק אַ שאָקל געטאָן מיטן קאָפּ. — „דו קענסט שוין מער ניט מאירן?" — האָט מיין פריינד אים געפרעגט מיט גרויס פאַר־וואונדערונג. אויף דעם האָט חנא געענטפערט: „דער מאיר, וועמען איך האָב געקענט אין אַמעריקע, איז געשטאָרבן. ס'איז אַ נייער מאיר". פונדעסטוועגן איז ניט צוריקגעקומען קיין מאָל דאָס וואָכנגעלט, וואָס איך פלעג אים שיקן.

(פאַרווערטס, 1972)

* * *

משה יחיאל שווארצפוטער ע"ה (תל־אביב)

„חנא דער באַוואוסטער" איז אין אַמעריקע געווען אויסגעקאָכט אין די דאָרטיקע ציוניסטישע קרייזן. זיין נאָמען אין אַמעריקע איז געווען אלחנן מאָדזאָוו, אָבער זיין אמתן נאָמען האָבן גראָד ווייניק געוואוסט.

חנה איז אַ געבוירענער אין שידלאָוצע און שוין פון זיינע יונגע יאָרן איז ער געווען אַ מין יוצא דופן. זיין טאַטע משה לוי, וואָס מען האָט אים גערופן משה לוי טקאַץ, האָט אים מערערע מאָל אָפּגעעבן אויף אַרבעט, אָבער חנא האָט זיך ניט געהאַלטן לאַנג אויף זיין אַרבעטפלאַץ. ער פלעגט בעסער זיצן אין ביאַלאָבזשעגער שטיבל.

אין 1905 איז חנא געווען צווישן די „שטרייקערס". שפעטער איז ער אַוועק קיין וואַרשע, וואו ער האָט זיך אַריינגעשטופט אין די אָנפירערישע רייען פון די ראַדיקאַלע קרייזן. אין 1907 איז ער ווידער געקומען קיין שידלאָוצע. ער האָט זיך געפילט שלעכט ביים טאַטן, וואָס האָט זיך געשעמט מיט זיין זון דעם „שטרייקער", האָט ער פאַרלאָזן שידלאָוצע, זיך געוואַלגערט

חנא מאַדזשאָוויעצקי

אין פאַרשיידענע שטעט, ביז ער האָט אין 1910 זיך אַרויפגעכאַפט אויף אַ פראַכטשיף און אָנגעקומען קיין ארץ־ישראל. אויך דאָ האָט ער זיך לאַנג ניט געהאַלטן און — אָן אַ גראָשן אין קעשענע — איז ער גאָר אָנגעקומען קיין אַמעריקע.

אין אַמעריקע האָט ער זיך אַרייַנגעשטופט אין די אַקטיוווערע קרייזן פון די ציוניסטן. חנא האָט — אויף זיין אופן — געהאַלפן פירן ציוניסטישע אַרבעט. ער האָט אויך צוגעלייגט אַ האַנט ביים שאַפן דעם „יידישן לעגיאָן" פאַר ארץ־ישראל בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה. אַ רייַ ציוניסטישע פירערס, ווי דוד בן־גוריון, יוסף שפּרינצאַק, פנחס לוביאַניקער האָבן אים געקענט און זיי האָבן מיר דערציילט פאַרשיידענע מעשיות וועגן אים.

חנא האָט אויך געהאַלפן שאַפן די שידלאָוצער סאַסייעטי אין אַמעריקע. ער האָט אויך אַ חלק אין אָרגאַניזירן אַן אַמעריקאַנער פאַראיין פון שידלאָוו־צער פרויען צו העלפן אויפזוכן שידלאָוצער מענער, וואָס זיינען אַוועק פון שטעטל און נעלם געוואָרן פון זייערע וויבער, וואָס זיי האָבן געלאָזן אויף יענער זייט ים.

חנא איז געפאָרן צו אַ רייַ ציוניסטישע קאָנגרעסן. פרעגט מיך ניט ווי אַזוי, איך ווייס נאָר דעם פאַקט. ווען ער איז געפאָרן צום דרייצנטן ציוניס־טישן קאָנגרעס, האָט ער זיך אַראָפגעלאָזט קיין שידלאָוצע. מיר האָבן אים אויפגענומען אין הויף פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין שטעטל. ער האָט דעמאָלט גערעדט פאַרן עולם און קיינד און קייט איז אים געקומען הערן. די יידישע פרעסע אין וואַרשע האָט אפילו געשריבן וועגן חנאס קומען.

חנא איז פון אַמעריקע געקומען קיין ארץ־ישראל. אין 1939 איז ער ווידער אַוועק קיין אַמעריקע — און דאָס אַליין אָן אַ גראָשן אין קעשענע — און נאָכן קריג האָט ער זיך ווידער באַוויזן אין ארץ־ישראל, וואו ער איז שוין פאַרבליבן ביזן סוף פון זיינע יאָרן.

עס האָבן אים אָבער אַרויסגעהאָלפן מיט געלט דער קרן־קיימת, די גרופּע פון הרב סילווער און מער פון אַלע די „הסתדרות", וואָס האָט אים באַזאָרגט מיט אַ צימער.

אַט דאָס איז געווען דער שידלאָוצער „חנא דער באַוואוסטער". אַ מענטש, וואָס האָט קוים זיך געקענט חתמענען און דאָך האָט ער געדרייט אַ רעדל אויף פאַרשיידענע געזעלשאַפטלעכע חתונות.

* * *

יוסף שמעון גאָלדשטיין

אין עלטער פון 80 יאָר איז אין ישראל געשטאָרבן דער פאָפולערער אַמעריקאַנער ציוניסטישער וועטעראַן און יידישער טעאַטער־פאַטריאָט אלחנן מאדזאוויעצקי, וואָס איז געווען באַקאַנט אין אַמעריקע ווי „חנא דער באַוואוס־טער".

ווען איך בין סוף 1949 געקומען קיין אַמעריקע, איז שוין דאָ קיין סימן פון חנאן נישט געווען. אָבער איך האָב אים פריער נאָך געהאַט באַגעגנט אין צוויי פאַרשיידענע לענדער.

די ערשטע באַגעגעניש איז פאָרגעקומען אין וואַרשע אין די סוף צוואַנציקער אָדער אָנהייב דרייסיקער יאָרן. אין אַ הייסן שבת ביי טאָג האָבן זיך אין יידישן ליטעראַטן־פאַראיין געפונען געציילטע שרייבערס און איך בתוכם. מיט אַ מאָל עפנט זיך די טיר און עס באַווייזט זיך אַ פּעסט־געבויטער, צעוואקסענער מאַן מיט אַ פּאָר לאַנגע טאָפּטשעדיקע פּיס און קלאַפּנדיק מיט זיין גראָבן שטעקן אין פּאָדלאָגע, האָט ער אין אַ צעקראטשעטן פּויילישן יידיש, געמישט מיט אַמעריקאַניזמען, געפרעגט:

— דאָ איז דער שראַבער־קלאָב?

— ווער זענט איר? — האָב איך אים צוריקגעפרעגט.

— איך בין כונע פון אַמעריקע! — האָט ער מיט שטאָלץ געענטפערט.

— עטץ האָט געהערט פון כונען?

איך האָב גאַנץ גוט געוואוסט ווער חנא איז, כ׳האָב אים אָבער געוואָלט אַ קיבעץ טאָן, האָב איך זיך געמאַכט טאָמעוואָטע און געפרעגט:

— ווער איז דאָס דער חנא?

ווען דער גאַסט האָט דאָס דערהערט, האָט ער אַ זעץ געטאָן מיטן שטעקן אין פּאָדלאָגע און אויסגערופן:

— אויב עטץ ווייסט נישט ווער כונע איז, זענט עטץ נישט קאַ שראַבערס און דאָ איז נישט קאַ שראַבער־קלאָב!

ס׳האָט נישט געהאָלפן קיין איבערבעטעכץ, חנא איז אַ באַליידיקטער אַוועק.

פון דאָרט איז חנא אַריבער אויף דער צווייטער זייט גאַס, וואו עס האָט זיך געפונען דער יידישער אַקטיאָרן־פאַראיין און ער האָט זיך געפרעגט, צי דאָס איז די „עקטערס יוניע"?

צו זיין שלימזל האָט אים דאָרט באַגעגנט דער פאָפולערער פובליסיטי־מאַן פון וואַרשעווער יידישן טעאַטער, דער באַרימטער אַרנאָלד גינזבורג, וועלכער האָט אין וואַרשע דערפילט די פונקציעס פון אַ „חנא". אַרנאָלד האָט אַ קוק געטאָן אויף חנאן מיט גרינגשעצונג און געזאָגט:

— מיסטער חנא, דאָס איז „מיין" טעריטאָריע. אין בין דער וואַר־שעווער חנא. פאַר צוויי חנאס איז אין וואַרשע קיין אָרט נישטאָ. פאָרט אַהיים און מאַכט נישט דאָ קיין טאַראַראַם!

חנא האָט אין פוילן נישט מצליח געווען.

אין 1948 האָב איך באַגעגנט חנאן אין תל־אביב.

ער איז אַריינגעקומען אַ טריאומפירנדיקער אין העברעאישן זשורנאַ־ליסטן־פאַרבאַנד, וואָס האָט זיך דעמאָלט געפונען אויף ראָטשילדס אַלעע. דער סעקרעטאַר פון פאַרבאַנד משה רון האָט אים באַגריסט מיט כבוד און חנא האָט אויסגערופן:

— נו, כעוורע לאָקשן קוידעשדיקע שראָבערס, כ׳האָב ענק געמאַכט אַ יידישע מדינה?

— „געמאַכט!" — האָב איך זיך אָנגערופן — „און איצט דאַרפט איר מאַכן אַ ברכה „שהחונו וקימנו והגיענו לזמן הזה!"

וועגן חנאן האָט מען שפעטער דערציילט אַ סך חכמות.

מ׳האָט דערציילט, אַז ער איז אַריין אין אַ שוכגעשעפט אין תל־אביב און זיך אָנגעמאַסטן אַ פאָר שיך. דער קרעמער האָט פאַרלאַנגט אַ הויכן פרייז און ווען חנא האָט פראָטעסטירט, האָט דער קרעמער געזאָגט:

— וואו וועט איר געפינען אין תל־אביב אַזעלכע גרויסע שיך?

דערויף האָט אים חנא געענטפערט:

— און וואו וועט איר געפינען אַזעלכע גרויסע פיס?

מ׳האָט אויך געשמועסט, אַז מען האָט דאָרט חנאן געריידט אַ שידוך מיט אַן עלטערער פרוי — דערויף האָט ער געענטפערט:

— חנא גראַמט זיך נישט מיט אלמנה.

אברהם פינקלער (טאָראָנטאָ)

חסידישע געשטאַלטן

ר׳ שלמה גאָלדקאָרן

ר׳ שלמה גאָלדקאָרן איז געווען איינער פון די אָנגעזעענסטע חסידישע באַלעבאַטישע יידן אין שטעטל, אַ ייד אַ למדן, אַ קוזמירער חסיד, וואָס האָט געשטאַמט פון רבנישן יחוס און איז אויך געווען אַ מחותן פון ראַדאָשיצער רבין ז״ל. ר׳ שלמה איז געווען אַ פאַרקערפערונג פון דעם מאמר חז״ל ״טוב תורה עם דרך־ארץ״. אין די צוואַנציקער און אָנהייב דרייסיקער יאָרן האָט ער געשפילט אַ פירנדיקע ראָלע אין דער יידישער קהילה ווי אַ גבאי פון בית־מדרש און פון דער חברה־קדישא. ער איז בכלל געווען אַן עוסק בצרכי ציבור אויף פאַרשיידענע געביטן.

מיט יאָרן פריער איז ער געווען איינער פון די גרעסטע גבירים אין שטאָט, אַן אייגנטימער פון אַן אייזן־פאַבריק, וואָס ער האָט שפּעטער פאַרקויפט צו איזאַק פינקערטן. ער איז אָבער נאָך אַלץ געווען אַ גאָנץ פאַרמעגלעכער מענטש און געהאַט אַן אייזן־געוועלב און אַ גאַנצע רייַ הייזער אויף דער ראָדעמער גאַס, וואו עס האָבן געוואוינט זיין זון ר׳ דוד גאָלדקאָרן, אַ שאַרפער חסיד, און זיין איידעם, דער ציוניסטישער עסקן אברהם צעלינסקי.

ר׳ שלמה פלעגט אויך פירן גרויסע געשעפטן מיט די אייזן־פאַבריקן אין רזשיצאָוו, כלעווויסק און אויך געהאַנדלט מיט שאַרפשטיינער, וואָס זענען אויסגעהאַקט געוואָרן אין די ״סקאַלעס״ אַרום שידלאָווצע.

אין מיטן פון טאָג־טעגלעכן לעבן האָט ער געפונען צייט צו פאַרנעמען זיך מיט אַרבעט לטובת הכלל און מיט תורה־לערנען. פאַר טאָג, בין מנחה למעריב, און אויך שבת נאָך מיטאָג, פלעגט ער לערנען מיט יידן ״עין יעקב״ און אַנדערע שיעורים. ער האָט קיין מאָל נישט געלאָזט פאַרשטומען דעם קול פון תורה דורכן טומל און געפילדער פון מסחר.

ווען אין שידלאָווצע האָבן זיך אַריינגעריסן די ״נייע ווינטן״, האָבן גרויסע טיילן פון דער יידישער יוגנט זיך אָנגעהויבן פאַרנעמען מיט נאַציאָנאַל־וועלטלעכע און אויך לינק־רעוואָלוציאָנערע טעטיקייטן. ר׳ שלמה האָט שטאַרק באַדויערט, וואָס די יוגנט דערווייטערט זיך פון דרך התורה. פונדעסטוועגן פלעגט ער אַריינוואַרפן אַ גוט וואָרט פון טאָלעראַנץ אין זיינע שמועסן אין די חסידישע קרייזן פאַר ארץ־ישראל און ציוניזם. אָבער וועגן די יידישע

קאָמוניסטן און ענגלעכע פושעים, וואָס שליסן זיך אויס פון כלל ישראל, האָט ער געהאַט די שאַרפסטע ווערטער.

* * *

ר' זכריה שיין

ר' זכריה שיין איז געווען אַ גמרא־מלמד, אַ גרויסער למדן און געוואַל־דיקער בעל־מידות, אַ טיפּ פון אַ רעליגיעזן אינטעלעקטואַל, וואָס האָט געקוקט מיט אַ שמייכל פון פאַרגעבונג אויף די הבלי־הבלים אין דער וועלט.

ר' זכריה איז, ווי דער שטייגער פון אַ מלמד, געווען אַ גרויסער אָרעמאַן און געוואוינט אין צוויי קליינע שטיבלעך, פון וועלכע איינס איז געווען דער תדר, וואו ס'פלעגן לערנען אַרום 8־10 תלמידים. זיינע תלמידים האָבן אים ליב געהאַט פאַר זיין גוטסקייט און אידלקייט, וואָס אויף דעם זיינען קינדער באַזונדערס סענסיטיוו. ער האָט באַוויזן אַנצוהאַלטן די נייטיקע דיסציפּלין און אינטערעס פון די חדר־יינגלעך מיט זיין וואַרעמער באַציאונג צו זיי. ס'איז נישט נייטיק געווען קיין הויך וואָרט און נישט קיין געשרייען און קלעפּ. ער איז געווען אַ לעבעדיקע אילוסטראַציע פאַר „לא הקפדן מלמד". מיט זיין וואַרעמען שמייכל און גלאַסנקייט האָט ער דערגרייכט דאָס, וואָס אַנדערע מלמדים האָבן נישט באַוויזן מיט זייער שטרענגקייט.

ר' זכריה פלעגט זיך בכלל נישט מישן אין דער שטעטלדיקער פאָליטיק און אַוודאי נישט אין די מחלוקתן צווישן פאַרשיידענע גרופּן און צדדים.

ר' זכריה פלעגט זיך ניט באַנוגענען נאָר מיטן לערנען גמרא מיט די קינדער. ער פלעגט געפינען פאַרשיידענע געלעגנהייטן צו שמועסן מיט זיי

משפּחה פון ישעיה גבאי צוקערגוט.

וועגן גוטע מידות, אגדות אד"גל. ער אַליין איז געווען אַ לעבעדיקער ביישפיל פון גוטע מידות, וואָס קריצט זיך איין שאַרף אין די נשמות פון יונגע קינדער.

* * *

טוביהלע שאַפּירא

זייער אַן אייגנאַרטיקער טיפּ: אַ חסידיש יידל מיט אַן אויסגעדאַרט, לענגלעך פּנים און אַ שיטער, בלאָנד בערדל. ער האָט געטראָגן אַ פּאַלטן, וואָס איז געווען אַן „אויסגעדינטער סאָלדאַט". מען האָט נישט געקענט דערקענען גענוי דעם קאָליר פון דעם מלבוש, וואָס איז געווען אויפגעגעסן פון שנייען און רעגנס דורך לאַנגע יאָרן.

ער איז געווען, דאָכט זיך, אַן אַמשינאָווער חסיד, אַ ייד נישט קיין פאַרמעגלעכער, און דאָך פלעגן פאַרשיידענע מענטשן האָבן צו אים דעם גרעסטן צוטרוי און טראָגן צו אים זייערע אָפּגעשפּאָרטע און שווער־פאַרהאָרעוועטע געלטער, וואָס זיי פלעגן אַוועקלייגן „על כל צרה שלא תבוא" אַדער אויף נדן פאַר אַ טאָכטער. טוביהלע האָט די געלטער אַוועקגעבאָרגט צו „זיכערע מענטשן", וואָס ער פלעגט קיין מאָל נישט אַרויסגעבן זייערע געמען. מען האָט זיך אָבער משער געווען, אַז דאָס איז געווען ר' חיים גאָלדבערג אָדער זיין ברודער ישראל — אייגנטימערס פון גאַרבערייען, וואָס האָבן פּראָספּערירט, הגם מען האָט קיין מאָל נישט געוואוסט ווי אַזוי. ר' חיים גאָלדבערג האָט בכל־אופן זיך געפּירט מיט רחבות און פלעגט מיט אַ ברייטער האַנט געבן צדקה אויף פאַרשיידענע אינסטיטוציעס אין שטאָט, מער ווי ער איז געווען בכוח. דער

משה יחיאל זוסמאַן (סופר).

שרייבער פון די שורות האָט אַליין ביי אים, און אויך ביי זיין זון שבתי גאָלדבערג, געזומען גרויסע נדבות פאַר דעם „ביקור חולים" אין שידלאָווצע.

טוביהלע שאַפּיראָ פלעגט אָפט דיסקוטירן מיט מיר וועגן פאַרשיידענע ענינים. זיין באַליבטע טעמע איז געווען — „עקאָנאָמיע": אַלץ איז הבל־הבלים. דאָס פאַרטאַכלעווען געלט אויף רעכטס און לינקס ברענגט אַ מענטשן נישט קיין גוטס, און אויב אייגער וויל דווקא אַרויסוואַרפן געלט, זאָל ער זיך נעמען אין זינען אַריין, אַז ער האָט שוין דאָס געטאָן און דאָס געלט בעסער אַוועקגעבן אויף פּראָצענט, ווייל — האָט ער פילאָסאָפירט — „געלט האָט אַ טבע צו וואַקסן ביי טאָג און ביי נאַכט, זומער אוןווינטער".

טוביהלע שאַפּיראָ האָט טאַקע געהאַט זיין „קמצנישע פילאָסאָפּיע", אָבער זיין וואָרט איז געווען הייליק און יידן, וואָס האָבן אים געבאָרגט געלט אויף פּראָצענט, זענען רואיק געשלאָפן, ווייל סיי דער קרן, סיי די פּראָצענטער זיינען געווען זיכער אין טוביהלעס „באַנק".

* * *

ר' שמואל אהרן טויטער

לויט זיין אויסזען, האָט אים שוין נישט קיין סך געפעלט צו זיין נאָמען — אַן איינגעדאַרט און איינגעקוואַרט יידל, וואָס פלעגט גיין מיט אַ שטעקעלע, כדי זיך אָנצושפּאַרן אַ רגע אויף צו קענען כאַפּן דעם אָטעם. ס'גאָנצע לעבן איז ער געווען שמש אין דער שטאָטישער שול און פלעגט אויפרופן יעדער בעל־הבית מיט אַ ברייטן „יעמוד מורנו ר' ". אין דער זעלבער צייט פלעגט ער פאַרגלאָצן די אויגן און זאָגן „מי שברך" מיט אַ ספּעציעלן ניגון, אַז עס איז צעגאַנגען אין אַלע איברים.

אַ וואוילער, האַרציקער ייד מיט אַ סך פריינדלעכקייט און הכנעה לגבי זיינע בעלי־בתים, וואָס האָט מן הסתם געשטאָמט סיי פון זיין „פּראָפּעסיע", סיי פון זיין נאַטירלעכער ענווה. פלעגט ער דערזען אַ בעל־הבית אין גאַס, האָט ער אים אַנטקעגן געטראָגן אַ ברייטן שמייכל: „אַ גוט מאָרגן אייך" און דערביי זיך פאַרנייגט ביזן גאָרטל.

אַ ייד, וואָס האָט געלעבט אין דחקות, אָבער שטענדיק מיט אַ שמייכל אויפן פּנים.

* * *

ר' נפתלי ערליך

אַ ביאַלאָבזשעגער חסיד. אַ ייִד „תוכו כברו". זיך קיין מאָל נישט געמישט אין קהלשע ענינים. אויב ס'האָט זיך געהאַנדלט וועגן יידישקייט, דעמאָלט האָט ער אַרויסגעוויזן זיין כהנישע שארפקייט, געשטורעמט און „אייגעלייגט" וועלטן. אין אַזאַ פאַל פלעגט ער שבת פאַרן „לייענען" געבן אַ קלאַפּ אין בעלעמער: „איך וועל נישט לאָזן לייענען אין ספר, ביז דער וויכטיקער ענין וועט נישט זיין דערליידיקט". אָלע פלעגן מיט כבוד זיך צוהערן צו זייַנע פאַרלאַנגען.

אַ ייִד פון דעם אַלטן שניט, וואָס האָט געמיינט — וואָס ער האָט געזאָגט. אַ טיפּ פון „יהרג ואל יעבור". אַ חסידישע פערזענלעכקייט נישט צום פאַרגעסן.

מנחם ראָזענצוויג

געדענקלעכע געשטאַלטן

מאָטעלע קראַקאָווסקין האָט מען גערופן מאָטעלע באַטשאַלעס און ער איז געווען אייגענר פון די וויכטיקסטע למדנים אין שטעטל. ער האָט געהאַט היתר הוראה און ער פלעגט ממלא מקום זיין דעם רב, ווען יענער פלעגט ערגעץ וואו אַוועקפאָרן.

ר' מאָטעלע האָט געהאַט אַ פאַבריקל פון סאָדע־וואַסער און אַ געוועלב פון זיסוואַרג און מיט דעם אַלעם איז ער געווען — אַ גרויסער אָרעמאַן. דאָס צוגרייטן וויינטער איז פאַר זיין פאַבריקל — שניידן איז און עס אַריבער־פירן — איז געווען פאַרבונדן מיט גרויסע הוצאות און ער האָט עס ניט געקענט באַהויפטן. מיין טאַטע אברהם־הערש פלעגט אים אַרויסהעלפן דורך באָרגן געלט ביי די מענטשן פון זיין אַמשינאָוער „שטיבל". ביי אָרעמעלייט, וואָס האָבן זומערצייט זיך געגייטיקט אין איין אויף אַ רפואה, האָט ער קיין געלט ניט געגומען און ער האָט ניט געקלערט, וואו וועט ער נעמען געלט אויף איין דעם קומענדיקן זומער.

ער און זיין גאַנצע משפחה זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

* * *

ישעיה אַלפּערט איז געווען אַ לעדער־סוחר און ס׳איז אים גוט געגאַנגען אין מסחר. פּאַר זיין אייגן געלט האָט ער אויף זיין הויף אויסגעבויט דאָס אַמשינאָווער „שטיבל" און עס אַליין אויסגעהאַלטן.

ער און זיין משפּחה זיינען אומגעבראַכט געוואָרן אין טרעבלינקע. איין טאָכטער זיינע איז דערשאָסן געוואָרן אין שידלאָווצע.

* * *

נפתלי שטיינמאַן איז געווען אַ רייכער ייד. ער האָט אָבער ניט געקאַרגט פון זיין געלט און געגעבן אַ סך צדקה. ער איז געווען אַ האָלץ־סוחר און ווינטער האָט ער באַזאָרגט אַ סך אָרעמעלייט מיט האָלץ. אויך אין צייט פון חורבן האָט ער געהאָלפן יידן. ער איז אומגעקומען מיט זיין משפּחה אין טרעבלינקע.

פּעלדשער אהרן פּישער מיט משפּחה.

ירמיה מייערפעלד (ארגענטינע)

עטלעכע טיפן

יצחקל דער מלמד

דער דאזיקער מלמד איז געווען פון די טשיקאווע געשטאלטן אין שטעטל. זיין ווייב און די קינדער האבן געפירט דאס געוועלב און ער האט זיך פארנומען מיט זיין טוץ תלמידים. איך בין געווען איינער פון זיי.

קיינער האט ניט געוואוסט פון וואנען צום דאזיקן יידן האט זיך געגנומען באהאונטקייט אין מעדיצין, אסטראנאמיע, פיזיק, כעמיע און העכערער מאטעמאטיק.

אנטקעגן זיין געוועלב איז געווען די פריזירעריי פון די פישערס. שפעטער זענען זיי, די דריי ברידער, געווארן פעלדשערס. דארטן פלעגט זיין די בירזשע פון די אויפגעקלערטע. מיינע ברידער האבן זיך מיט זיי געחברט.

טייל מאל פלעגט דער רבי מיך ארויסשיקן צו זיי בסוד מיט א ביכל פון פילאסאפיע מיט זיינע באמערקונגען קעגן די ארויסגעזאגטע מיינונגען פון חבר.

איין מאל קומט ער אריין פון הויף און פרעגט מיך: „דו זעסט מיך"? — „יא, רבי, איך זע איך. וואס איז? איר זענט דאך אויסגעשמירט דאס פנים מיט בלוט!" — „שא, זאג ניט פאר קיינעם. דאס האב איך געפרואווט ווערן א רואה ואינו נראה, נאר כ'האב עס נישט געמאכט ווי געהעריק".

* * *

פארע די קיסעריע

אזוי האט מען זי גערופן, ווייל זי האט געוואלט אראפוואַרפן די אימפעריאליסטישע הערשאפט פון צאר נאך אין „פינפטן" יאר. געהערט האט זי דאן צו דער חברה „שטרייקערס". זי האט דאן געוואגט צו טראגן די רויטע פאן.

אין אונדזער צייט אבער האט זי שוין געפירט א גאנץ באלעבאטיש לעבן. געהאט א קליין פאבריקל פון קאמאשן־שטעפעריי. צו אונדז אין

פאראיין פלעגט זי ניט קומען. אבער אירע שוועסטערן, רחל און דאבע לענדאוועך, האבן יא געזומען א גאנץ אקטיוון אנטייל אין „בונד". מיט זייערע שיינע סאפראנא־שטימען און גראציעזע פיגורן האבן זיי באשיינט די ארבעט פון „בונד".

* * *

רינסקי דער סעקרעטאר

א צייט איז דער סעקרעטאר פון שידלאוצער „בונד" געווען רינסקי. ער איז געווען אן אינטעליגענט פאר עקסעלאנס.

מען האט אים געבראכט פון וואַרשע אויף איבערצונעמען די סעק־רעטארישע ארבעט. ער האט זיך געזומען דערצו פלייסיק, איינגעפירט אַרדענונג אויפן גרויסן מאסשטאב. דער שרייבער פון די שורות איז געווען גאנץ אפט זיין אדיוטאנט.

געשטאמט האט רינסקי פון קינצק. א זון פון רייכע עלטערן, האט מען אים געלאזט בילדן. ער האט געקענט א פאר איראפעאישע שפראכן, געשפילט זייער פיין פידל. איינגעשטאנען איז ער ביי לייבוש שרייבער אין הויז. פאר לייבושעס טעכטער פלעגט ער אויסשפילן זיינע ראמאנטישע געפילן.

דער עיקר אבער — רינסקי האט געקענט צונויפשטעלן און האלטן א גוטן רעפעראט. ער האט געהאלפן אויסארבעטן א לינקע רעזאלוציע צום פארטיי־צוזאמענפאר אויף ארריינצוטרעטן אין דריטן אינטערנאציאנאל.

* * *

שאיע דער מלמד

שאיע דער מלמד איז געווען א גרויסער בן־תורה. די שטאט האט זיך געשעצט גליקלעך, אויב ער האט באוויליקט צו דאוונען מוסף יום־כיפור אין בית־מדרש. יידן האבן זיך געריסן, אז זייערס א קינד זאל אנקומען צו אים אויף א „זמן". זיי האבן געהאפט, אז פון אט דעם חדר וועט דער זון שפעטער אויסוואקסן א רב. אט ביי דעם מלמד האב איך געלערנט, נאר קיין רב בין איך ניט געוואָרן.

ער האט געהאט א פענאמענאלן זכרון, אלץ געקענט אויף אויסנווייניק. כאטש ער איז שוין געווען אויף דער עלטער, איז ער נאך געווען א ברירה.

געלעבט האָט ער אַן אַ ווייב. געוואוינט אין אַ בוידעם־צימער, אַ „פאציאטקע". דער טיש צום לערנען מיט די 12 תלמידים און די צוויי בענק האָבן זיך קוים אויסגעשטעלט אינעם צימער.

ער איז לאנגע יאָרן געווען בלינד און דאָך ניט אויפגעהערט זיין מלמדות.

* * *

שאַיע דער רופא

ער איז געווען דער דאָקטער פון שטעטל, כאָטש עס איז ביי אונדז געווען נאָך אַ דאָקטער, אַ קריסטלעכער. יענער פלעגט נעמען אַ רובל פאַר אַ וויזיט, אָבער שאַיע דער רופא האָט טייל מאָל ביי אַן אָרעמאַן בכלל ניט גענומען קיין געלט.

געהאַלטן פון זיך האָט דער רופא עולם ומלואו. צו די וויבער האָט ער גערעדט מיט ביטול. וועז אַ פרוי האָט אים געזאָגט: „שאַיע, מיר דאָכט זיך, אַז מיין קינד ליידט גאָר אויפן בייכל און דאָרף עפעס אַנדערש", פלעגט ער ענטפערן „פלאַק, פלאַקעווע נישט" — און אַרויס מיט אַ קלאַפּ מיט דער טיר.

געווען איז נאָך אַ רופא, אייגנטלעך — נאָר אַ באַנקעס־שטעלער און ציינרייסער. ער איז געווען אויך אַ שערער, געהאַט אַ ראַזורע (פריזירעריי) ביים אָנהייב פון די באָדנס.

געריסן די ציין האָט מען דעמאָלט אָן אַנעסטעזיע. נו, האָט מען טאָקע נישט אַזוי לייכט באַשלאָסן צו גיין צום ציינרייסער, סיידן די פוירים פון דאָרף.

* * *

שבתי לאַקם

אייגער פון די אָקטיווסטע טוערס פון „בונד". אַ הויכער אָטלעטישער מאַנספּאָרשוין מיט שוואַרצע, ברענענדיקע אויגן. איין האַנט האָט אים געפעלט. ער האָט זי פאַרלוירן ביים צו פיל אַרומשפילן אויף אַ קאַרוזעלע. ער האָט געגעבן יידישע מיידלעך און יינגלעך לעקציעס, געלערנט מיט זיי שרייבן, לייענען און רעכענען — אין פריוואָטע היימען.

וועז דער „בונד" איז זיך צעוואַקסן, איז ער געווארן איר געצאָלטער סעקרעטאַר.

שבתי האָט געשפּילט פּיל ראָלעס אין טעאַטער־פּאַרשטעלונגען, וואָס דער פּאַראיין פלעגט אײַנאָרדענען.

שבתי לאַקס און משפּחה.

רבקה וואָסטאָנסקי, אַק־טיוויסטין אין דראַמאַטישן קרייז פון פּאַריין.

* * *

ביינע פּרישמאַן

אַ גאַנץ יונג מיידל, מיט צוויי טיף־בלויע אויגן און אַ שיינעם שטערן. זי האָט געהאַט אַ פּיזישן פּעלער — אַ הויכע פּלייצע — אָבער דאָס האָט מיר ניט געשטערט, אַז איך זאָל זיך אַרומפּירן מיט איר איבער דער שטאָט. זי איז, דאַכט זיך מיר, געווען דער געבילדעטסטער מיטגליד ביים „בונד". זי איז געווען סעקרעטאַרין פון „יוגנט־בונד צוקונפט", ווי אויך סעק־רעטאַרין פון שפּייז־קאָאָפּעראַטיוו, וואָס איז געשאַפן געוואָרן דורכן „בונד" בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה.

* * *

עלינאָווע

עלינאָווע אָדער וואָפקע האָט מען אים גערופן, דעם וואָסער־טרעגער. אַ קליין מענטשל, אַ האַלב־טאַמעוואָטער, מיט אַ פּאָר תמימותדיקע לויטערע אייגעלעך, אַ קינדעריש פּנימל אַרומגענומען מיט אַ שיטער בלאָנד בערדל, שוין האַלב גרוי; תמיד מיט אַ פּריילעך געמיט, אַרומגעבונדן מיט אַ שטריק זיין וואָטענע שוין שטאַרק פּאַרלאָטעטע דריי פּערטלדיקע קורטקע.

ער פלעגט טראָגן וואַסער מיט צוויי הילצערנע עמערס, צוגע־בונדן מיט אַ שטריק צו אַ שטעקן אויף די אַקסלען. אַרויסגעצויגן האָט ער דאָס וואַסער פון שלמה גאָלדקאָרנס ברונעם. דאָרטן פלעגט ער אַריינ־וואַרפן יעדן טאָג אַ גראָשן און שעפטשען דערביי אַזאַ מין תפילה: „ברונעלע, ברונעלע, דו גיסט מיר וואַסערל — איך דיר גראָשעלע גיב...", און דערביי פלעגט זיך זיין פנים פרום צעשיינען.

וויפל עמערס ער האָט אַנגעגאָסן אַ באַלעבאָסטע, האָט ער נישט נאָכגעציילט. ער פלעגט גלייבן דער באַלעבאָסטע און נאָך צוואוינטשן מזל און ברכה מיט זיין אַ ביסל שטומלעכער צונג. אפשר דערפאָר האָט מען אים גערופן „עלינאָוע".

* * *

לאָזער דער בלאָזער

אַזוי האָט מען אים גערופן, אַדער לאָזער קוואָקע. ער איז געווען אַ ניקאָלייעווסקער אויסגעדינטער 25 יעריקער סאָלדאַט — אַ דיקער, אַ גרויסער, מיט אַ הויכן בויך. שטענדיק אַנגעטאָן אין אַן אַלטן אויסגערי־בענעם שינעל, צוגעצויגן מיט אַ פּאַסיק און אַ שנאל פון אימפּעריאַלן רוסלאַנד, פון וועלכן עס האָט אַראָפּגעגלאַנצט דער אָדלער. געלעבט האָט ער ערגעץ אין אַ דאָרף. דאָרט האָט ער באַדאַרפט האָבן עפּעס אַ כאַטע מיט אַן אייגענער קו, וואָס ער האָט באַקומען פאַר דינען דעם צאַר, און אַ ווייב אַ גויע.

ער איז געווען שטאַרק פאַרגרעבט. ער פלעגט אַרומגיין מיט אַ טאָרבע און זי אַנפילן מיט רעשטלעך טשאָלנט, ברויט, קאַרטאָפל, שטיקלעך פלייש, איבערגעבליבענע גערשקע מיט קאַשע — אַלץ וואָס ער האָט געקענט אַריינטאָן אין דעם זאַק אַריין. דערפון האָט ער געהאָט זאַפּאַס אויף אַ גאַנצער וואָך — פאַר די קי און אויך פאַר זיך מיטן ווייב.

וען די קינדער זענען צו אים צוגעשטאַנען, ער זאָל זינגען, האָט ער אַנגעהויבן בלאָזן מיט די ליפּן און באַקן — אויסגעבלאָזן אַ סאָלדאַטסקן מאַרש (ער איז געווען ביי די זעלנערס דער בעסטער בלאָזער אויף אַ טרומייט) און דערביי האָט ער באַוועגט זיינע שוין אַלטע און געשוואָלענע פיס צום טאַקט. דאָס סאָפּען און בלאָזן האָט ער באַגלייט מיט אַ שטעקן.

* * *

מרדכי האָקע

האָקע האָט מען אים גערופן. ער איז געווען אַ בשותפותדיקער משוגענער פון ראָדעם, שידלאָוצע און פשיסכע. ער פלעגט גיין דער ערשטער ביי אַ מאַרשירנדיקער ראָטע סאָלדאַטן און זינגען, טאַנצן און קאָמאַנדעווען מיט אַ שטעקן. די זעלנערס פלעגן אים געבן אַ ביסל „קאָפּוסטע" מיט אַ לאכמע שווארצן ברויט. נאָר אַ טעפל פלעגט ער לויפן צו פוס קיין ראָדעם, נאָר אַ לעפל — קיין שידלאָוצע און קיין פשיסכע — שלאָפן ערגעץ אונטער אַ „פּיעקעליק". ער פלעגט אָפט נעכטיקן ביי מיין מומען פון פּשיסכע, וואָס האָט געהאַט אויף אים רחמנות. ער איז געווען אַ פריילעכער, צעדרייטער און שטאַרק פאַרגרעבט. ער פלעגט אויך עסן „קאָלבאַס", וואָס די קריסטן פלעגן זיין צופרידן, אַז ער זאָל דאָס עפּנטלעך עסן...

יאַנקל זילבערמאַן

פּאַרטיי־טוערס און סתם גוטע יידן

משה יחיאל סופר

אַ הויכער, גלייכער יד, מיט אַ טונקל־ברוינער באָרד, פאַרענדיקט זיך מיט אַ שפּיץ. מיט זיין לאַנגער ליולקע אין מויל, גייט ער אַזוי לאַנגאַם, ווי ער וואָלט געמאָסטן די טריט.

משה יחיאל סופר איז בטבע געווען אַ גוטער מענטש, הגם ער האָט זעלטן אַרויסגערעדט אַ וואָרט. זיין טיר איז שטענדיק געווען אָפן פאַר אַלע מענטשן. זיין פרוי הינדע האָט פיין אויפגענומען יעדן אַריינקומענדיקן. אורחים זיינען קיין מאָל ניט אַרויס ליידיק פון איר הויז.

זיי האָבן אויך פאַרקויפט פאַפּיראָסן, וואָס זיי האָבן אַליין אויסגעאַרבעט, דורך אָנשטאָפּן טאַבאַק אין גילדזן, וואָס זיינען אויסגעאַרבעט געווארן ביי ר' שלמה נייבערגן. זייערע קינדער האָבן צוגעהאָלפן אין דער דאָזיקער צוגאָב־פרנסה.

אין זייער שטוב האָט מען שטענדיק געזען אַ יידישע צייטונג — „דער מאָמענט", „היינט" און שפּעטער אויך די „פּאָלקסצייטונג". תמיד איז געווען ביי זיי אַ געזעמל מענטשן און אין דאָזיקן טומל איז ר' משה יחיאל סופר זיך געזעסן רואיק מיט דער ליולקע אין מויל און געשריבן מיט ספּעציעלן טינט אַ ספר־תורה.

משה יחיאל סופר איז געווען אַ איש־תמים, האָט ניט געקענט אַרויס־ברענגען קיין שאַרף וואָרט. אָלץ פּאַרענטפערט מיט אַ וויץ אָדער גלייכווערטל. געווען אַ חסיד, אָבער האָט קיינעם ניט געזאָגט קיין מוסר.

זיין זון שלמה, פון פּאָך אַ שטעפּער, איז געווען טעטיק אין פּראָפּעסיאָנעלן פּאַראיין ווי דער פּאַרזיצער פון דער שטעפּער־סעקציע און געהאָט אַ שטיקל סימפּאָטיע פּאַר די קאָמוניסטן. ס'דערמאָנט זיך, אַז אין די ערשטע חדשים פון דער דייטשער אָקופּאַציע, שוין נאָכן „מאָלאָטאָוו־ריבענטראָפּ פּאַקט", האָט ער אויף מיין פראָגע: „שלמה, מאין יבוא עזרי?" געענטפערט גלייך און מיט אַ סך גלויבן: „עזרי ממזרח"... (דאָס הייסט פון די רוסן). אָבער שפּעטער האָט שלמה זוסמאַן געזען זאָכן קלאָרער, פּאַרלוירן זיין גלויבן אין קאָמוניזם, געוואָרן פרום און אפילו אַ גבאי אין זיין פּאָטערס שטיבל.

משה יחיאל מיט אַ גרויסן טייל פון זיין משפּחה זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

* * *

דער תהלים־ייד

ר' יאַנקעלע יחיאל מאירס געשטאָלט האָט אַרויסגערופן דרך־ארץ ביי אַלעמען. מען האָט אים גערופן „דער תהלים ייד", ווייל יעדן פּאַרטאָג האָט ער געהאָט זיין חברה תהלים־זאָגערס. ער איז געווען דער בעל־תּפילה אין בית־מדרש און פּאַרמאָגט האָט ער אַ שטים, וואָס איז געווען אומפּאַרגלייכלעך. ווי נידעריק ר' יאַנקעלע איז געווען, אַזוי הויך האָט זיין שטים געקלונגען. איך קען נאָך עד־היום ניט פּאַרגעסן זיין ריינעם און קלינגענדיקן קול.

עטלעכע יאָר פּאַרן אויסברוך פון דער מלחמה איז ר' יאַנקעלע געווען זייער נידערשלאָגן און צעבראָכן פון דעם שרעקלעכן אומגליק, ווען זיין אייניקער זון, דער געלער אברהמעלע, איז פריצייטיק אַוועק פון דער וועלט. אָבער זיין קלינגענדיקער קול ביים תהלים־זאָגן איז ניט געוואָרן געענדערט.

* * *

זישע וויסבראָט

זישע, וואָס אַלע אין שטעטל האָבן אים געקענט, איז געווען אַ יוצא־ונכנס אומעטום. ער האָט ניט מורא געהאַט יענעם אַרײַנצוזאָגן און טרעפן אַזוי אין פּינטל, אַז מען איז געבליבן אָן לשון. נאָך דעם האָט ער פאַרענדיקט מיט אַ וויץ — און ווייטער געבליבן „פּאָן־בראָט".

שכנים און סתם יידן זײַנען געקומען צו זישען מיט אַלע זייערע פּראָבלעמען. ער האָט געוואוסט וועגן אַלץ און אַלעמען, זיך באַמיט צו העלפן לויט זײַנע מעגלעכקייטן מיט אַ גמילת־חסד אָדער מיט אָן אַנדער טובה.

ער איז געווען אַ הייסער קאָזשעניצער חסיד און געפּאָרן צום רבין. דאָס קאָזשעניצער שטיבל איז געווען בײַ די ראָזענבוימס אין דער גאַרבעריי. ער האָט אַלעמען פּריילעך געמאַכט מיט זײַנע גלייכווערטלעך און אַלע האָבן אים ליב געהאַט.

זישע וויסבראָט און פּרוי שרה.

זישע איז געווען אַ גרויסער מנגן און אַ גוטער בעל־תּפילה.

קיין גביר איז זישע ניט געווען, אָבער געהאַט פּרנסה. ער האָט געהאַנדלט מיט אַלטע ליפּעביימער — זיי אויסגעהאַקט און פאַרקויפט אויף צו שנײַדן לעדער.

זישע איז געווען אויסגעקאָכט מיט אַלע דאָזאָרעס און גבאים פון דער קהילה.

זישע איז געווען אומדירעקט פאַרבונדן מיטן יודנראָט און געווען זיין פאַרטרויאונגס־מאַן. ער האָט אין אַלגעמיין געוואוסט וועגן אַלע פאַסירונגען אין שטאָט. אפילו דעמאָלט האָט ער נאָך יעדן פאַרטאָג געלערנט אַ בלאַט גמרא.

ער איז אומגעקומען אין טרעבלינקע מיט זיין פּרוי שרה און זייערע קינדער עקיבא און הענדל.

* * *

אברהם בליכער

אברהם בליכער האָט אָנגעהויבן זיין טעטיקייט אין דער שידלאָווצער בונדישער אַרגאַניזאַציע ניט פאַר מיינע צייטן — נאָך פאַרן יאָר 1905. ער האָט אַרגאַניזירט די אַרבעטערס אין מעטאַל־פאַבריק ביי לייזער רעדליך און דערפאַר באַצאָלט מיט תפיסה און אַנדערע שיקאַנעס. דאָס האָט אים ניט אָפּגעשראָקן און ניט אָפּגעשוואַכט זיין רעוואָלוציאָנערן גלויבן.

אברהם בליכער איז געווען באַליבט ביי דער יידישער באָפעלקערונג, ווייל ער האָט אַלעמען געהאָלפן מיט ראַט און טאַט, כאָטש אַליין האָט ער זיך געמאַטערט מיט פּרנסה.

בליכער איז געווען אַ ראַטמאַן אין שטאָטראַט, אַ באַליבטער פאָרשטייער פון דער יידישער אַרבעטער־באָפעלקערונג, צוזאַמען מיט שבתי לאַקס. ביידע האָבן געקעמפט קעגן די שלעכטע גזירות אויף די אָרעמע. פאָלקסמענטשן פלעגן קומען נאָך הילף ביי אים. ער האָט קיינעם ניט אָפּגעזאָגט — איינעם געהאָלפן פאַרקלענערן די שטייערן, אַ צווייטן — באַקומען אַ דירה, וכדומה.

אין די צוואַנציקער יאָרן זיינען בליכער, לאַקס און אָפּאַטאָווסקי צוליב אַ פּראָוואָקאַציע אַרײַנגעפאַלן אין דער תפיסה, וואו זיי זיינען אָפּגעזעסן אַ לענגערע צייט. וועז זיי זיינען באַפרייט געוואָרן, האָבן זיי געהאָלפן באַנייַען די בונדישע טעטיקייט אין שטעטל. אברהם האָט צוגעהאָלפן מיט אַלע זיינע מעגלעכקייטן צו פאַרשטאַרקן דעם שידלאָווצער „בונד".

אברהם האָט מיטגעאַרבעט אין דראַמאַטישן קרייז און פיל מאָל מיט־געשפילט אויף זיין אייגנאַרטיקן אופן.

זיין פרוי, אַ שטילע און גאַסטפריינדלעכע, האָט אים קיין מאָל ניט פאַרגעוואָרפן, הלמאי ער פטרט צייט פאַר „פרעמדע" מענטשן.

זיי האָבן געהאַט פינף קינדער און זייער וויניק נחת. זיין עלטסטע טאָכטער גיטל מיט איר מאַן „אַנטשעלע" און קינדער האָבן געוואוינט אין פאַריז און זיינען פון דאָרט דעפּאַרטירט געוואָרן. זיין געראָטענער ישראליק האָט איבערגעלעבט דעם קריג אין קאָנצענטראַציע־לאַגערן. נאָך דער באַפרייונג איז ער געקומען אין די פאַראייניקטע שטאַטן, האָט נאָך אַ מאָל חתונה געהאַט, געבערענגט נייַע דורות און מיט עטלעכע יאָר צוריק געשטאָרבן. אברהם בליכער מיט זיין פרוי און צוויי קינדער זיינען אומגעקומען בעת דער אויסזידלונג פון שידלאָווצע. געבליבן איז נאָר אַ טאָכטער דבורהלע, וואָס אַ פּאָליאַק האָט זי אויסבאַהאַלטן און זי איז געבליבן מיט אים.

דאָס איז דער סוף פון דעם טייערן, ליבן מענטש און פריינד אברהם בליכער, ווָאס האָט אין די שווערסטע צייטן ניט אויפגעהערט צו גלייבן, אַז ס׳מוז קומען אַ שענערע וועלט.

* * *

אהרן שיכטער

אהרן שיכטער איז דערצויגן געוואָרן ביי פרומע עלטערן, געלערנט אין ישיבות, שפּעטער פאַר זיך אין בית־המדרש. ווי זיינע צוויי עלטערע ברידער, יואל און מאַטעס, האָט ער אויך געהערט צו לינקע פּועלי־ציון. נאָכן „דורכוואַנדערן" פאַרשיידענע אַרגאַניזאַציעס, לינקע און רעכטע, איז ער געקומען צו דער בונדישער באַוועגונג, ווו ער האָט זיך באַלד אַרויסגערוקט אויבן אָן. מיט זיין אינטעליגענץ און געוואַלדיקן זיכרון האָט ער געבראַכט אַ סך נוצן דעם „בונד".

אהרן שיכטער, אַ גוטמוטיקער, אַ צוגעלאָזענער, איז געוואָרן דער לערער און חבר פון אונדז, יוגנטלעכע. ער האָט אונדז שטאַרק אינספּירירט מיט זיינע רייד.

געאַרבעט האָט ער ווי אַ גאַרבער ביי זיין שוואָגער נטע ראָזענבוים און זיינע זין. ער האָט זיך אַרויסגערוקט ווי אַ פּירער אין פּראָפּעסיאָנעלן גאַרבער־פאַראיין, צוזאַמען מיט די פּוילישע אַרבעטערס פון פּפּ״ס.

אהרנס גרויסע פּאַרטייאישע און געזעלשאַפּטלעכע אַקטיוויטעט האָט געפּונען אָפּשאַצונג מצד דעם צענטראַלן קאָמיטעט פון „בונד" אין וואַרשע דורך באַפּולמעכטיקן אים צו באַזוכן די בונדישע אַרגאַניזאַציעס אין פאַר־שיידענע שטעטלעך פון דער פּראָווינץ. אהרן האָט פון דעם זיך געפּילט שטאַרק דערהויבן.

פאַר דער ערשטער אויסזידלונג איז אהרן אַריינגעפאַלן אין האַסאַג, אין וועלך „צע", ביי די שווערסטע אַרבעטן. איך האָב אים איין מאָל געזען אין האַסאַג, האָב איך אים קוים דערקענט.

שפּעטער איז אהרן שיכטער אויפגעריכט געוואָרן, האָט באַקומען אַ בעסערע אַרבעט. ער האָט געהערט צו אַן אומלעגאַלן קאָמיטעט, ווָאס האָט אַריינגעקראָגן געלט פון „יענער זייט מויער". ער האָט אויך געהאָט די פול־מאַכט פון דעם קאָמיטעט צו שטיצן נויטבאַדערפטיקע חברים, ווָאס ער האָט, צום באַדויערן, נאָר „טיילווייז" געטאָן. מרדכי שטריגלער, ווָאס איז

אויך געווען אין ווערק „צע"ּ, באַשרייבט אים אין זיין ווערק „אויסגעברענטע ליכט". ער הייסט דאָרט אהרן טשאָק.

ווען דער לאַגער אין סקאַרזשיסק איז ליקווידירט געוואָרן, זיינען אהרן שיכטער, הענעך רוס, אַ מיטגליד פון צענטראַל־קאָמיטעט פון „יוגנט־בונד־צוקונפט" און אַנדערע חברים אַנטלאָפן אין וואַלד אַריין און זיך געוואָלט דערשלאָגן צו אַן אָפּטייל פּאַרטיזאַנער. זיי זיינען אָבער געכאַפּט געוואָרן דורך דער אוקראַאינער ווערקשוץ און דערשאָסן געוואָרן.

* * *

שבתי לאַקס

שבתי לאַקס איז געווען באַקאַנט אין דער גאַנצער שטאָט. צוליב אַן אומגליקספאַל האָט ער פאַרלוירן אַ האַלבע האַנט. אָבער דאָס האָט אים ניט געשטערט צו זיין טעטיק אויף פאַרשיידענע געביטן.

שבתי איז געווען אַ לערער, פיל מאָל געווען סעקרעטאָר פון פראָפעסיאָנעלן פאַראיין און דורכגעפירט לטובת די אַרבעטערס פאַרשיידענע אַקציעס. אַ געוויסע צייט איז ער געשטאַנען בראש פון אַרטיקן בונדישן קאָאָפּעראַטיוו. ער פלעגט אָפט אַרויסטרעטן עפנטלעך מיט רעדעס, וואָס זיינען געווען איבער־צייגנדיק און זאַכלעך. מען האָט זיך גערעכנט מיט זיינס אַ מיינונג אָדער עצה.

שבתי איז מערערע מאָל געווען אַרעסטירט פאַר זיינע פאָליטישע מעשים. פאָליציי האָט געוואוסט, אַז ער איז דער טאָנגעבער פון דער בונדישער אַרגאַניזאַציע אין שידלאָווצע.

אין שטאָטראַט האָט שבתי פאַרנומען אַן אָנגעזען אָרט, ווי אַ ראַטמאַן און „לאַוויניק", פאַרטיידיקנדיק די פאָלקסמאַסן, צוזאַמען מיט אברהם בליכער.

זיינע צוויי קינדער שמואל און פּערל האָבן זיך אויסגעצייכנט אין דראַמאַטישן קרייז, וואו זיי האָבן זיך תמיד באַטייליקט צוזאַמען מיט זייער פאָטער.

שבתי מיט זיין פרוי עטל־לאה און טאָכטער פּערל מיט איר מאַן ירחמיאל ערליכמאַן זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

זיין זון שמואל איז נאָך זיין רוסישער געפאַנגנשאַפט געקומען קיין מדינת ישראל, איז אַריין אין אַ קיבוץ, וואו זיין צווייטע פרוי האָט אים געבוירן צוויי קינדער. אין 6־טאָגיקן קריג איז שמואלס עלטסטער זון געפאַלן ביי די גולן־בערג. אין 1969 איז שמואל לאַקס פלוצלונג געשטאָרבן.

אַזוי איז אומגעקומען די גאַנצע משפחה פון שבתי לאַקס, וואָס האָט אַ גרויסן טייל פון זיין לעבן געאַרבעט און געקעמפט פאַר די יידישע אַרבעטערס אין זיין היימשטאָט.

* * *

מענדל מייערפעלד

ס׳איז ניט צו פאַרשטיין, ווי קומט צו אַ מענטש אַזוי פיל טאַלאַנטן: ניט געלערנט אין שולעס, ניט שטודירט אין אוניווערסיטעטן — און אַלץ וואָס די אויגן האָבן געזען האָבן זיינע הענט געקענט באַשאַפן: פון די אייזלסטע פּרעציזע מעבל־אויסאַרבעטונגען ביז אויפשטעלן גאַנצע מויערן. ביים בויען הייזער איז ער אַליין געווען דער פּלאַנמאַכער, דער עקספּערטניק, אַנגעפירט מיט די אַרבעטערס און אָפט אויך אַליין געטאָן די שוואַרצע אַרבעט.

זיין פאָטער „יאָסעלע מויערער" איז אויך געווען טאַלענטירט און אַ גרויסער בוימייסטער, וואָס האָט אויפגעבויט כמעט דריי פערטל פון די געמויערטע הייזער אין שידלאָווצע, אָבער דער זון מענדל האָט אים איבערגעשטיגן.

גאָר באַזונדערס האָט זיך מענדל מייערפעלד אויסגעצייכנט ביים אויפשטעלן די קאָכל־אויוונס אין קיכן, וואָס באַלעבאָסטעס האָבן זיך מחייה געווען מיט זיי ביים באַקן און בראָטן די שפּייזן. קיין שום מויערער האָט זיך ניט געקענט גלייכן צו מענדל מייערפעלד.

ביי אַלע זיינע טאַלאַנטן האָט מענדל זיך געמאַטערט אַריינצובערענגען פּרנסה אין הויז. געווען אָפילו אַ צייט, ווען ער האָט געאַרבעט עטלעכע יאָר ביי שוסטעריי.

מענדל מייערפעלד מיט זיין פּרוי רבקה (פון דער היים גאָלדבערג) האָבן געהערט צו דער בונדישער אַרגאַניזאַציע און זיך אויסגעצייכנט מיט די פאַרשיידנסטע טעטיקייטן לטובת דעם „בונד". נאָכן גרויסן אַרעסט פון 1924 אין פּראָפעסיאָנעלן פאַראיין, האָט מענדל מייערפעלד באַהאַלטן די בונדישע ביבליאָטעק און אַ גרויסן טייל פון אינווענטאַר, וואָס זיינען שפּעטער גוט צו ניץ געקומען.

זיינע אַרכיטעקטאָרישע פּאַאיקייטן האָבן מענדלען געהאָלפן אויך אין גטאָ. ער האָט אויפגעשטעלט אויסגעצייכנטע באַהעלטעניש, וואָס אפילו די נאַציס האָבן דערנאָך באַוואונדערט. אָבער וואָס האָט דאָס אַלץ געטויגט? דעם 22סטן סעפּטעמבער 1942 איז געקומען די אויסזידלונג, און מענדל מיט זיין

רבקהן, צוזאַמען מיט זייערע קינדער — חנטשע, מלכהלע, חייטשע און אברהמלע — זיינען אַרויסגעפירט געוואָרן קיין טרעבלינקע.

* * *

ישעיה אַפּאַטאָווסקי

ישעיה אַפּאַטאָווסקי — שיע דער בעקער — איז געווען אַ רעוואָלוציאָנער און הייסער סאָציאַליסט, וואָס האָט געוויטיקט אויף די עוולות פון די אָרעמע. זיינע סאָציאַליסטישע איבערצייגונגען האָט ער באַקומען, ווען ער האָט אין 5טן יאָר באַלאַנגט צום „קליינעם בונד". ער פלעגט פאַרשפרייטן אומלעגאַלע ליטעראַטור, וואָס זיין מאַמע האָט אָנגערופן „די בראָך". צוליב דעם איז ער אַרעסטירט געוואָרן און פאַרזוכט דעם טעם פון צאַרישע תפיסות.

וואו ער האָט זיך אויסגעלערנט לייענען, האָט ער אַליין ניט געוווּסט, אָבער אויף פאַרזאַמלונגען האָט ער דאָך ליב געהאַט צו רעדן און געבן צו „פאַרשטיין". עס פלעגט אים אָפט אָנקומען שוועער אַרויסצובערענגען די „נייע ווערטער", אָבער מיר, די יוגנטלעכע, האָבן אין אים געזען דעם ערלעכן, גלייביקן סאָציאַליסט, וואָס האָט פיל מיטגעמאַכט, געליטן פאַר זיינע איבערצייגונגען און געהאַט דרך־ארץ פאַר אים. ער האָט שטאַרק באַקעמפט די פראָפאַגאַנדע פון די קאָמוניסטישע נאָכלויפערס און פאַרויסגעזאָגט, אַז באָלשעוויזם וועט קיין גוטס ניט ברענגען פאַר דער מענטשהייט בכלל און פאַר די אַרבעטערס בפרט.

ווען ער איז, אין 1925, באַפרייט געוואָרן פון דער תפיסה, נאָך די גרויסע אַרעסטן אין פראָפעסיאָנעלן פאַראיין, און דער מזל האָט אים צוגעשפילט צו האָבן גוטע פרנסה פון זיין בעקעריי, איז ישעיה אַפּאַטאָווסקי ניט אָנטלאָפן פון דער באָוועגונג. פאַרקערט, אַ דאָנק זיינע בעסערע מאַטעריעלע מעגלעכקייטן האָט ער געשטיצט אַלע אונטערנעמונגען און געלטאַקציעס. ער האָט פיל מאָל אויסגעבאָרגט גרעסערע סומעס געלט, בעת די אַרגאַניזאַציע האָט זיך געגייטיקט אין דעם.

זיי האָבן געהאַט צוויי קינדער — עלקע און יאָנקל — וואָס ביזן אויסברוך פון דער מלחמה זיינען זיי געגאַנגען אין שול. באַלד נאָך דעם ווי די נאַצישע האָרדעס האָבן אָקופירט אונדזער שטעטל, האָט אַפּאַטאָווסקי פאַרויסגעזאָגט, אַז מיר זיינען אַלע פאַרלוירן, אַז זייער ציל איז אונדז אומצובערענגען. אָבער ניט געקוקט אויף דעם האָט ער פיל מענטשן געשטיצט אין

געהאַלפן, ווייל „מען טאָר ניט אויפגעבן" — האָט ער געזאָגט. ער איז געווען אַ הייסער אָנהענגער פון שאַפן אַ זעלבשוץ, הגם ס׳זיינען ניט געווען דערצו די מעגלעכקייטן צוליב די קאָלעקטיוווע שטראָפן, וואָס די נאַצי־מערדערס האָבן אָנגעוועדט.

אין געטאָ האָט ישעיה אָפּאָטאָווסקי פיל געהאָלפן ביים שאַפן די אַלגעמיינע קיך צו פאַרטיילן אַ ביסל עסן פאַר די הונגעריקע. ער האָט אָפּ־געגעבן זיינע לאָקאַלן פאַרן דאָזיקן צוועק.

וועז דער געטאָ איז ליקווידירט געוואָרן, דעם 13טן יאַנואַר 1943, איז אָפּאָטאָווסקי מיט זיין פרוי מירל אָפּגעפירט געוואָרן מיט די טויטוואָגאָנעס, צוזאַמען מיט זייערע קינדער עלקע, יאַנקל און מירלס שוועסטער, וואָס איז גראָד דעמאָלט געקומען צו גאַסט פון אַמעריקע.

* * *

נאָטע לייבוש פעלדמאַן

ער איז געווען זייער פאָפולער צווישן די שידלאָוועצער אַרבעטערס. פון זיינע קעשענעס האָבן תמיד אַרויסגעשטעקט צייטונגען און זשורנאַלן. ער האָט זיך אויפגעהאָדעוועט אין זייער אַן אָרעמער היים און אין זיינע קינדער־יאָרן האָט ער פשוט געליטן הונגער.

איך ווייס ניט וואו נטע לייבוש האָט זיך אויסגעלערנט לייענען, אָבער פון לייענען — אַן דרויסנדיקער אַגיטאַציע — איז ער געוואָרן אַ באַוואוסט־זיניקער בונדיסט. מיט חסידישן ברען פלעגט ער פאַרטיידיקן זיין שטאַנדפונקט, זיך ניט אָפּשרעקנדיק אפילו פאַר פיזישע אָנגריפן. ער האָט פיל געהאָלפן ביים אַרגאַניזירן די יוגנטלעכע אַרבעטערס אין „צוקונפט".

נטע לייבוש האָט געהאָט אַ גוטן רעדנער־טאַלאַנט. ס׳איז געווען אַ פאַרגניגן צו הערן, ווי ער האָט ביי עפנטלעכע פאַרזאַמלונגען פאָלעמיזירט מיט זיינע קעגנערס מיט שאַרפע אַרגומענטן און איבערצייגנדיקע פאַקטן.

נטע לייבוש איז שטענדיק געווען געדריקט מאַטעריעל. ער האָט זיך ניט באַקלאָגט איף זיין „מעמד", אָבי ער האָט געהאַט אויף אַ צייטונג, צו וועלכער ער איז געווען אַ „פערטער" שותף... די „פאָלקסצייטונג" אָדער אַ בונד איז ביי אים געווען הייליק. די אַרגאַניזאַציע איז פאַר אים געווען אַלצדינג. אין איר האָט ער געפונען זיין תיקון.

אפילו אין דער צייט פון דער אָקופאַציע האָט ער ניט גערוט. ער פלעגט

צעטיילן די אומלעגאַלע ביולעטינען, וואָס חבר צעלעמענסקי האָט אין געהיים געבראַכט צו אברהם בליכער.

אין יענער ביטערער צייט האָט נטע לייבוש געפרוּפן עטלעכע חברים צו פייערן געהיים דעם ערשטן מיי. ער האָט אויך דעמאָלט ניט פאַרלוירן דעם גלויבן אין אַ גערעכטער וועלט. מיט דעם גלויבן איז ער געגאַנגען אין די טויטווּאַגאָנען צוזאַמען מיט זיין פרוי און זיין שוואָגער בונעם פרישמאַן, דער לעצטער פאָרזיצער פון פראָפעסיאָנעלן־פאַראיין.

* * *

אברהם בער און יאָסל שטאַרק

די משפחה אברהם בער שטאַרק איז געווען דורכויס אַ בונדישע. זיין פרוי מלכה, זייערע קינדער — יאָסל, לייבל, מאַניע, געניע און יחיאל — אַלע בונדיסטן. אין זייער הויז האָט מען אַ סך מאָל געהאַט זיצונגען פון קאָמיטעט. דאָרטן האָט מען שטענדיק געפונען בונדישע צייטונגען און זשורנאַלן. אפילו דער שליסל פון לאָקאַל איז געווען ביי די „שטאַרקעס".

שטאַרק איז געקומען פון לאָדזש און זיך באַזעצט אין שידלאָווצע, ווייל דאָ האָט ער געהאַט בעסערע מעגלעכקייטן צו גיפינען אַרבעט ביי זיין גאַרבערפאַך: די שוועסטער פון אברהם בער שטאַרק, פריידע, איז געווען די פרוי פון נטע אייזענבערג, וואָס האָט געהאַט אַ גרויסע מעכאַנישע גאַרבעריי־פאַבריק מיט אַ סך אַרבעטערס.

אברהם בער איז געווען אַ שטילער מענטש, געווען באַלעזן און באַוואוסטזיניק, ניט געשראָקן זיך פאַר אַ דיסקוסיע מיט אַ קעגנער און געווען אַ גוטער פאַרטיי־מיטגליד. ער איז געווען אַקטיוו אין גאַרבער־פאַראיין ווי אַ פאַרוואַלטונג־מיטגליד און באַמיט זיך צו שטאַרקן „זיין" פאַראיין.

דער פריצייטיקער טויט פון דער אידעלער מלכה שטאַרק האָט אַריינ־געברענגט אַ צעטרייסלונג אין דעם שיינעם הויזגעזינד. די צוויי שולמיידלעך, מאַניע און געניע, האָבן אויף זייערע אייגענע פלייצעס געהאָלפן דעם טאַטן אויפצוהאַלטן די ווירטשאַפט.

די מצבה, וואָס די משפחה שטאַרק האָט געשטעלט נאָך זייער יונג־פאַרשטאָרבענער פרוי און מאַמען, איז געווען די אייניציקע אין שידלאָווצע מיט אַן עפּיטאַף אין יידיש. ס׳איז אפילו געקומען צו אַ שטיקעלע „מחלוקה" מצד דער חברה־קדישא, אָבער דער רב ר׳ חיים ראַבינאָוויטש האָט שפּעטער געגעבן אַ היתר אויף דעם.

אברהם בער איז פון סקאָרזשיסקער לאַגער אָפּגעשיקט געוואָרן קיין טרעבלינקע.

יאָסל שטאַרק איז געווען דער גרינדער פון דער באַנייטער „צוקונפט". ער האָט ניט געזען פּאַר זיך קיין צוקונפט אין שידלאָווצע, האָט ער עמיגרירט קיין פּאַריז. שפּעטער איז געקומען צו אים זיין לעבנס־חברטע בינע גאָלדבערג.

ביידע זיינען געווען טעטיק אין פּאַריזער „מעדעם־קלוב", אויספּירנדיק פּאַרשיידענע אַרבעטן.

יאָסל שטאַרק.

יאָסלס ברודער לייבל איז פּאַראַלטן געוואָרן אין דייטשלאַנד און נאָך לאַנגע אויספּאָרשונגען האָט מען אים אָפּגעשיקט אין אַ קאָנצענטראַציע־לאַגער. דאָס איז נאָך געווען אין מיטן די דרייסיקער יאָרן. וועגן יאָסל האָט זיך דערוואוסט וועגן דעם, האָט ער ניט געוווסט אָון געזוכט מיט אַלע מעגלעכקייטן צו ראַטעווען זיין ברודער. ער האָט זיך דערשלאָגן צו גרויסע פּערזענלעכקייטן אין פּראַנקרייך אָון אפילו צום באַקאַנטן סאָציאַליסטישן פּירער לעאָן בלום. אַ דאַנק די דאָזיקע אינטערוועגן איז לייבל באַפרייט געוואָרן פון דייטשן קאָנצענטראַציע־לאַגער אָון אין 1936 איז ער אָנגעקומען קיין פּאַריז.

נאָכן אויסבראָך פון צווייטן וועלטקריג האָט יאָסל געאַרבעט אין פּראָפּאַגאַנדע־אָפּטיילונג אין ליאָן. ביי איינעם פון די אומלעגאַלע צוזאַמענקומען איז יאָסל מיט נאָך חברים אַרעסטירט געוואָרן. די געשטאַפּאָ האָט זיי אָפּגעשיקט קיין אוישוויץ, וואו די מערסטע פון זיי האָבן געפונען זייער טראַגישן סוף. נאָר צוויי האָבן זיך גערעטעוועט.

* * *

בונעם זוסמאַן

בונעם זוסמאַן איז געווען אַ שטעפער, מיין חבר נאָך פון „חדר". ער איז אַלע מאָל געווען אַ שוואַכער, אָבער זייער אַ קלוגער און באַלעזענער, גערעדט מיט אַן איראָנישן סאַרקאַזם און סקעפטיציזם וועגן אַלץ און אַלעמען, געמישט מיט האַרציקער איבערגעבנקייט צו טאָן יענעם אַ טובה.

נאָך דער ערשטער אויסזידלונג איז אין טרעבלינקע אומגעקומען זיין גאַנצע משפּחה: זיין טאַטע משה יחיאל סופר און זיין מאַמע הינדע, זיין שוועסטער און שוואָגער פּערל און יואל שיכטער מיט די קינדער, זיינע ברידער דוד, לייבוש און שלמה מיט זיין פרוי און קינדער.

בונעמען האָט זיך אינגעגעבן צו באַהאַלטן. שפּעטער האָט ער געאַרבעט אין לאַגער „האַסאַג".

איין טאָג איז ער צוגעקומען צו מיר און געזאָגט: „אין דעם לאַגער מאָרדעווועט מען אונדז אויף אַ לאַנגזאַמען אופן. איך וועל עס סיי ווי ניט אויסהאַלטן. כ׳וועל זיך פאַרשרייבן און וועל מיטגיין ביי דער נאָענטסטער סעלעקציע. צו וואָס זיך מאַטערן? ...איך גיי אַוועק מיט אַ שפּיי אין צורה פון דער מענטשהייט, וואָס האָט דערלאָזט, אַז אַזעלכע טייוולאַנים זאָלן וועלן הערשערס פון דער מענטשהייט!"

ער האָט מיר איבערגעלאָזן עטלעכע קלייניקייטן, צוגעבנדיק, אַז ער וועט עס שוין ניט דאַרפן. ווי אַזוי איך האָב זיך געפּילט נאָך אַזאַ געזעגענונג, איז מיר נאָך הייַנט שווער איבערצוגעבן.

* * *

משה און יודל מידליאַרסקי

ווען מען וואָלט משהן אָנגערופן ביי זיין פאַמיליע־נאָמען, וואָלט מסתמא קיינער ניט געווואוסט וועגן וועמען מען רעדט, ווייל אין שטאָט איז ער געווען באַקאַנט אונטער זיין פאַכנאָמען: משה מאַלאַזש אָדער משה דער מצבה־קריצער. אין ביידע מלאכות איז ער געווען אַ ספּעציאַליסט.

כאָטש ער איז געווען אַ גרויסער פאַכמאַן, איז די פּרנסה ניט געווען בשפע. ווינטערצייט האָט מען גענוצט אַ „לעפקע": אויף אַ קעסטעל פלעגט מען אַרויפשטעלן עטלעכע ציגל, פאַרקלעפּט מיט ליים אַרום און אַרום, און פון זיי האָבן זיך געצויגן בלעכענע רערן אין דער הייך איבער דער גאַנצער שטוב און געווארעמט דאָס צימער. גבירים האָבן ניט געניצט אַזאַ „מאָדערן" אייוועלע...

משה האָט אויסגעמאַלן די שול אַזוי שיין, אַז מען האָט ניט געקענט זיך אָפּוואונדערן. עס איז געווען אַ זעלטענע קונסטאַרבעט. פון דער ווייטנס האָט מען געמיינט, אַז אויף די וועגט זיינען אַרויפגעקלאַפּט קאָלירטע גענזימסן — אַזוי אויסגעצייכנט רעליעף איז געווען די מאָלעריי. גרויסע קינסטלערס, וואָס פלעגן אָפט באַזוכן אונדזער שול צוליב איר אַרכעקטאָנישער באַרימטקייט, האָבן געהאַט נאָר לויבווערטער פאַר דער מאָלעריי פון משהן.

משה איז געשטאָרבן פריצייטיק און זיין פרוי מינדל מיט עטלעכע קינדער זיינען אַוועק מיטן טראַנספּאָרט קיין טרעבלינקע.

יודל מידלאַרסקי.

יודל מידלאַרסקי איז געווען דער זון פון משה מאָלאָש און מינדל די מאָלעריין. וועג זיין פאָטער איז פריצייטיק געשטאָרבן און זיינע עלטערע ברידער האָבן פאַרלאָזן שידלאָווצע, איז יודל אין זיין יונגן עלטער געוואָרן דער פּרנסה־געבער אין שטוב, צוזאַמען מיט זיין מאַמען דער אלמנה.

יודל איז דורך אַליין־בילדונג און אַ סך לייענען געוואָרן אַ באַוואוסט־זיניקער, אַנטוויקלטער בחור און אַן אָנגעזעענער טוער אין דער בונדישער אָרגאַניזאַציע אין שטעטל. שפּעטער איז ער לאַנגע יאָרן געווען איר פאָרזיצער און אויך דער קאָרעספּאָנדענט פון וואַרשעווער „פאָלקסצייטונג" און „יוגנט־וועקער". ער האָט אָרגאַניזירט אַ סך קולטור־אונטערנעמונגען. זיינע קינסט־לעריש־געמאָלענע אפישן און די דעקאָראַציעס האָבן פאַרכאַפּט דאָס אויג.

מידלאַרסקי האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין ערלעכקייט און פּשוטקייט און דערפאַר איז ער געווען באַליבט און רעספּעקטירט פון אַלעמען.

איידער מיר האָבן געהאַט אַ לאָקאַל פאַרן „בונד", און אפילו שפּעטער, פלעגן מיר, די בונדישע יוגנטלעכע, זיך צונויפקלייבן אין שטוב פון מינדל די

מאלערין. דאָרטן פלעגן מיר לייענען ביכער און די פאַרטייאישע פרעסע, דיסקוטירן און זינגען נייע לידער.

יודל האָט קריגצייט געלעבט אין ראָדעם, וואו ער האָט חתונה געהאַט. ווי מען האָט מיר דערציילט, איז ער מיט זיין פרוי אומגעקומען אין 1944 אין אוישוויץ.

* * *

ישראלקע און יאַנקל פרידמאַן

ביידע זיינען זיי געווען מיינע חברים, נאָר מיט יאַנקלען האָב איך מערער פאַרבראַנגט — צוזאַמען געלייענט און געהאַט אונדזערע שמועסן און דיסקוסיעס.

זייערע עלטערן זיינען געווען אָרעם, און די קינדער — פיר זין און אַ טאָכטער — האָבן יונגערהייט געמוזט אָנהייבן אַרבעטן און צוהעלפן אין דער פרנסה.

ביידע ברידער האָבן געהאַט אַ חוש פאַר קונסט. ישראלקען האָט געצויגן צו טעאַטער און יאַנקלען — צו ליטעראַטור און דיכטונג. ווען זיי וואָלטן געהאַט אַ געלעגנהייט צו באַקומען אַ ביסל בילדונג, וואָלטן זיי אפשר אַ סך דערגרייכט מיט זייערע קינסטלערישע פעאיקייטן.

ישראלקע האָט זיך גוט אויסגעצייכנט אין דראַמאַטישן קרייז ביים „בונד". ער האָט אַלע מאָל באַקומען די הויפטראָלן און שטאַרק אויסגענומען. ער האָט געהאַט אויך אַ שיינע שטים צו זינגען און זיך באַטייליקט אין כאָראַלע און סאָלאָ געזאַנגען. ער איז אויך געווען גוט אין אויספירן פאַנטאַמימע־סצענעס און אייגאַקטערס, צוזאַמען מיט הענעך באָק און זיין חברטע חיהלע גוטמאַן (פרידמאַן).

נאָך פאַר דער ליקווידאַציע פון שידלאָווצע זיינען ישראלקע און חיהלע פרידמאַן פאַרוואָגלט געוואָרן אין סקאַרזשיסקער לאַגער „האַסאַג". ישראלקע איז באַפרייט געוואָרן אין טשענסטאָכאָוו און זיין פרוי חיהלע — אין בערגן־בעלזן.

אין פאַריז האָבן זיי ביידע אויפגעפירט שלום־עליכמס „דאָס פאַר־כישופטע שניידערל" און זיי זיינען געלויבט געוואָרן פון באַרימטן מאָריס שוואַרץ.

שפעטער זיינען זיי אַוועק קיין אַרגענטינע, אָבער דער פריצייטיקער טויט האָט ישראלקען אַוועקגעריסן פון זיין פרוי און צוויי טעכטער.

גאָר אַנדערש איז געווען דער גורל פון זיין ברודער יאַנקל. ער האָט אָנגעהויבן שרייבן יידיש, וואָס ער האָט זיך אַליין אויסגעלערנט. ער האָט פיל געאַרבעט איבער זיך, געלייענט אַלץ, וואָס ס׳איז געקומען אונטער דער האַנט. ער איז געווען אַקטיוו אין דער „צוקונפט״־אַרגאַניזאַציע, אָנטיילגענומען אין אַלע קולטורעלע ליטעראַרישע אונטערנעמונגען.

יאַנקל האָט אַרויסגעגעבן אַ בוך לידער „נאָענט צום פרילינג״, געדרוקט פון מ. פרידמאַן, פאָטער פון באַקאַנטן נאַצי־יעגער טוביה פרידמאַן.

יאַנקל האָט עמיגרירט קיין פראַנקרייך און האָט דאָרטן דורכגעמאַכט די נאַצי־אָקופאַציע.

נאָך דער באַפרייאונג האָט ער אָנגעהויבן שרייבן הומאָרעסקעס אין פאַריזער „נייע פרעסע״. אין פאַריז האָט ער פאַרעפנטלעכט זיין צווייט בוך „אַזוי האָט געזאָגט יאַנקל זשאַק״.

נאָך אַלע צרות און פיין איז ער אומגעקומען אין אַן אויטאָ־קאַטאַסטראָפע און פאַריתומט זיין פרוי און צוויי טעכטער.

אַ גרופּע שידלאָוועצער. פון לינקס: לייבוש שטאַרק, יאַנקל פרידמאַן, יאַנקל זילבערמאַן, הערשל ניטקע און בונעם זוסמאַן.

עלקע קליין־שרייבערבערג

די לערערין רבקה האַראַוויץ

פון די ערשטע לערערינס, וואָס די באַרימטע שרה שנירער האָט צוגעגרייט פאַר די בית־יעקב־שולן, איז געווען רבקה האַראַוויץ.

ווען שלמה נייבערג און נאָך געראָר חסידים האָבן זיך גענומען צו שאַפן אַ בית־יעקב־שול אין שידלאָוועצ, האָבן זיי אַראָפגעבראַכט שרה שנירער. אירע פלאַמיקע רייד האָבן געווירקט, אַז מען זאָל גלייך צוטרעטן צו גרינדן אַזאַ שול. די ערשטע לערערין אין איר איז געווען רבקה האַראַוויץ, וואָס האָט אַנגעפירט מיט דער שול ביזן חורבן.

אין דער שול האָבן געלערנט אַרום 100 תלמידות. סוף יאָר פלעגן זיין בחינות. געלערנט האָט מען נאָר לימודי־קודש. די תלמידות האָבן געקענט גאָנצע קאַפּיטלעך תנ"ך אויף אויסווייניק.

רבקה האַראַוויץ איז געווען אַן אויסערגעווייניעכע לערערין, וואָס האָט געהאָט זייער אַ גרויסע השפּעה אויף אירע תלמידות. זי האָט זיך ניט באַנוגנט נאָר מיט די לערן־שעהן אין שול. זי האָט געשאַפן אַ באַזונדערע אַרגאַניזאַציע מיטן נאָמען „בנות" פאַר די גראַדואירטע שילערינס פון דער בית־יעקב־שול. זי פלעגט מיט זיי ווייטער לערנען, טאָנצן און זינגען מיט זיי. יעדן שבת האָט זי געהאַלטן אַ פאַרטראָג פאַר די „בנות", אַ מין המשך צום פריערדיקן לערנען.

רבקה האַראַוויץ פלעגט זיך אַפילו פאַראינטערעסירן מיט די תלמידות, ווען זיי האָבן זיך געקליבן חתונה האָבן. פאַר אַרעמע שילערינס האָט זי געזאָרגט, אַז געלט זאָל ניט זיין קיין שטער אין שידוכים. די געענדיקטע פון בית־יעקב־שול האָבן זי פשוט באַטראַכט פאַר אַ „צווייטער מאָמען".

מען האָט זיך געקליבן בויען אַ בנין פאַר דער בית־יעקב־שול, אָבער צוליב מאַנגל אין געלטמיטלען האָט מען עס ניט געקענט דורכפירן. אין גיכן איז געקומען די מלחמה, וואָס האָט בכלל צעשטערט אַלע יידישע פלענער.

רבקה האַראַוויץ איז געווען אַ יתומה. שרה שנירער פלעגט זי צולערנען. זי האָט חתונה געהאָט מיט שמואל ראָזענבערג. אין חורבן איז זי שפּעטער אומגעקומען צוזאַמען מיט אירע צוויי קינדער.

ש. באָריסאָוו

ראובן צוקער

ראובן צוקער איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1891 אין שידלאָוצע. שוין אין די יונגע יאָרן וווייזט ער אַרויס גרויסע פעאיקייטן אין מאָלעריי און זיין פאָטער שיקט אים אַוועק זיך לערנען קיין פּאַריז, וואו ער בלייבט אַ פּאָר יאָר.

אין 1917 קערט ער זיך צוריק אַהיים. אין פּוילן הייבט זיך פּאָר אים אָן אַ שווער לעבן. ער טרעט אַריין אין די רייען פון די פּראָגרעסיווע אַרגאַניזאַציעס, וואו ער איז זייער אַקטיוו, איבער הויפּט אויפן קולטורעלן געביט.

צוליב רדיפות מצד דער רעגירונג פאַרלאָזט ער פּוילן און עס הייבט זיך פּאָר אים אָן אַ לאַנגער וואַנדערוועג, וואָס פירט אים דורך עסטרייך, אונגאַרן, דייטשלאַנד. ער באַזעצט זיך אויף אַ לענגערער צייט אין פּאַריז און אין 1928 קומט ער קיין בריסל.

ראובן צוקער אַרבעט אין בעלגיע די גאַנצע צייט ווי אַ יואוועליר־אַרבעטער. שפּעטער ווערט ער אייגער פון די מיטגרינדערס פון בריסעלער יידישן פּאָלקס־טעאַטער, וואָס איז געשטאַנען אונטער דער לייטונג פון ד״ר י. ב. ציפור.

מיטן אויסברוך פון קריג פּאָרט ער אַוועק מיט זיין פרוי און קינד קיין פראַנקרייך, וואו זיי ווערן אַריבערגעפירט אין לאַגער אַנדע און שפּעטער אין לאַגער ריוועראַלד, פון וועלכן זיי אַנטלויפן אין אויגוסט 1941.

ראובן צוקער באַשליסט זיך צוריקקערן קיין בריסל און זיך שטעלן צוזאַמען מיט זיינע חברים אין די רייען פון דער ווידערשטאַנד־באַוועגונג. אויפן וועג קיין בריסל, ווען ער פאָרט דורך פּאַריז, פּאַלט ער אַריין אין די הענט פון דער פראַנציייזישער פּאָליציי, וואָס גיט אים איבער די דייטשן. ער ווערט אַריבערגעפירט אין לאַגער פון דראַנסי. ער ווערט דאָרטן שטאַרק געפיניקט ווי אַ קאָמוניסט. נאָך עטלעכע מאָנאַטן מאַטערניש איז ער געזונטען געוואָרן ווי אַן ערובניק און אין מאַנאַט מיי 1942 איז ער מיט נאָך פיר פון זיינע קאַמפּס־חברים דערשאָסן געוואָרן דורך די נאַצישע בעסטיעס.

צוקער האָט שטיל און ערלעך געלעבט, געקעמפט און העלדיש געפּאָלן פאַר זיין אידעאַל.

הערשל ראָזענצווייג (פאַריז)

זאָול קאַץ

דער איבערגעבענער טויער זאָול קאַץ האָט זיין גאַנץ לעבן געווידמעט די אינטערעסן פון די אַרבעטערס. כאָטש ער האָט נישט אָנטייל גענומען אין דער אומ־לעגאַלער פאַרטיי־אַרבעט, איז אָבער פאַרן רעאַקציאָנערן רעזשים גענוג געווען זיין אַקטיווע פאַראַנטוואָרטלעכע אַרבעט אין דער פּראָפּעסיאָנעלער באַוועגונג אין לעדער־פאַראיין, אַז ער זאָל באַקומען אַ תפיסה־שטראָף.

נאָכן אומקערן זיך פון תפיסה, האָט זאָול מיט נאָך מער ברען ווייטער געפירט זיין טעטיקייט אין פּראָפּעסיאָנעלן פאַראיין פון די שיך־אַרבעטערס. וועז דער סאַנאַציע־רעזשים האָט נישט געהאָט קיין מעגלעכקייט זאָולען אַ צווייט מאָל אַרייַנצושליידערן אין תפיסה פאַר זיין פּראָפּעסיאָנעלער טעטיקייט, וואָס איז געווען לעגאַל, האָט מען אים פאַרשיקט אין ערגסטן קאָנצענטראַציע־לאַגער קאַרטוז־בערעזע.

נאָכן אַרויסקומען פון קאַרטוז־בערעזע איז זאָול נאָך אַלץ געווען פאַרבונדן, אין געהיים, מיט די פאַראַנטוואָרטלעכע אַרבעטער־טוערס.

פיזיש איז זאָול געווען צעבראָכן. ער האָט ביי זיין אַרבעטס־וואַרשטאַט געשפּיגן מיט בלוט. ער האָט געמוזט איבעררייַסן די אַדבעט. די אַרבעטערס און דאָקטוירים לייבוש דימאַנט און טאַדאַניער האָבן זיך מאָביליזירט, כדי צו ראַטעווען דעם קראַנקן אויף טובערקולאָז. מען האָט אויך געדאַרפט שטיצן זיין פרוי און קינד. די דערמאָנטע דאָקטוירים האָבן נישט נאָר אים געהיילט אומזיסט, נאָר זיי האָבן נאָך געגעבן געלט אויף מעדיקאַמענטן. זאָול איז אַרויסגעשיקט געוואָרן קיין אָטוואָצק אין אַ סאַנאַטאָריע און איז געקומען צו זיך.

ער איז, ווייזט אויס, אומגעקומען בעת דער נאַצישער אָקופּאַציע פון לעמבערג, וואוהין ער איז אַנטלאָפן נאָכן אויסבראָך פון קריג.

אויך איך בין געווען אַנטלאָפן קיין רוסלאַנד. נאָכן קריג האָב איך נאָך אַ מאָל באַזוכט שידלאָווצע, וואו איך האָב אויסגעפונען, אַז פון אונדזער גאַנצער משפּחה האָט זיך געראַטעוועט נאָר מיין ברודער בנימין.

מלכה ראָזענצווייג־זילבערמאַן (פּאַריז)

אברהם אַביש זאַלצמאַן

מיין פּעטער איז געווען אַ מעכאַניק. ער האָט זיך אויסגעלערנט די אַרבעט נאָר פון פּראַקטיק. פריער האָט ער געלערנט אין אַ ישיבה און אַ דאַנק דעם איז ער טאַקע געוואָרן דער איידעם פון לייבעלע שוחט. נאָך זיין חתונה מיט מרים באָק, ווען ער האָט פאַרלייגט אַן אייגענעם מעכאַנישן וואַרשטאַט, איז ער אַוועק פון פרומען קרייז און געוואָרן אַן אַקטיוויסט אין פּועלי־ציוניסט.

מיין פעטער אברהם אַביש האָט געבראַכט דעם ערשטן גראַמאָפאָן, מיט דער לאַנגער טרובע, אין שטעטל. ער האָט דאָס דעמאָנסטרירט פאַר אַ גרויסן עולם, וואָס איז געשטאַנען אין דרויסן און זיך אַנטציקט מיט די חזנותדיקע שטיקלעך פון „כישוף"־קעסטל.

ביי אברהם אבישן אין שטוב איז געווען אַ מין קולטורקלוב, ווו מען האָט דיסקוטירט פאַרשיידענע פּאָליטישע און געזעלשאַפטלעכע פראָבלעמען. ביי אים האָט מען באַקומען די פאַרטיי־צייטונגען, ווי אויך אַנדערע פרעסע־אויסגאַבעס און ביכער.

ער איז פלוצלונג געשטאָרבן אין יולי 1940.

מיין מומע מרים און אירע קינדער ריוועלע, באַלטשע און יאָסל זיינען דעפּאָרטירט געוואָרן קיין טרעבלינקע. משה און יאַנקל האָבן געהאַט פּוילישע פּעסער און זיינען ערגעץ ווו אין וואַרשע פאַרלוירן געוואָרן.

משה זאַלצמאַן.

וואָלף אייזענבערג

געשטאַלטן אין שטעטל

לייבוש אייזענבערג

געווען אַ סוחר און אַ גיבור אַ ייד. ער האָט אין מאָל צעהאַקט אַ פאָליציסט פֿאַרן טשעפּען די באָרד פון אַ רבין אין שטעטל.

וועו ס׳האָט געטראָפן, אַז אַ גוי שלאָגט אַ יידן, איז ער תמיד געקומען צו הילף.

די פּוילישע פּייער־לעשערס פלעגן אָפּט זיך „פּוילן" צו לעשן, וועו אַ יידיש הויז האָט געברענט. לייבוש האָט ניט אין מאָל אַרויסגעריסן די קישקע פון אַזאַ פּוילישן פּייער־לעשער מיט אַ גוטן שטופּ ווי אַ דאַבאָווקע.

לייבוש איז געווען אַן אויפריכטיקער. האָט ער געהאָט וואָס עמעצן צו זאָגן, האָט ער עס גערזאָגט אין פּנים.

אויבן אויפּיק — אַ קאַרגער, אָבער פלעגט געבן בסתר.

אַ פילאָסאָפירער און ווערטל־זאָגער.

פון די פּיינע געשטאַלטן אין שטעטל.

נטע אייזענבערג.

חיים גאַלדבערג

יעדער יאָר האָט ער געגעבן האָלץ פאַרן בית־מדרש, נדבות — וועו מען האָט נאָר פאַרלאַנגט פון אים.

ער האָט פאַרמאָגט אויסערגעווינלעכע פעאיקייטן צו מסחר. כמעט אַן געלט האָט ער אויפגעשטעלט אַ גאַנצע אימפעריע. געהאָט 12 קינדער און אַלעמען געשטעלט אויף די פיס; אָלע האָבן זיך געדרייט אַרום זיין גאַרבאַרניע.

חיים גאָלדבערג פלעגט מאַכן „אויפן קאָפּ" די גרעסטע חשבונות, אַז מען האָט זיך ניט געקענט אָפּוואונדערן.

איין מאָל איז געקומען אין זיין גאַרבאַרניע דער פּוילישער אינספּעק־טאָר, וואָס איז געווען אַ גרויסער ספּעציאַליסט אין שטייער־ענינים. איז ער געזעסן און געחשבונט און געחשבונט, וויפל די גאַרבאַרניע דאַרף צאָלן שטייערן. האָט גאָלדבערג אים גלייך אויפן אָרט אַזוי פאַרחשבונט און פאַרדרייט דעם קאָפּ, אַז מען האָט עס גאָרניט געקענט פאַרשטיין, ווי אַזוי ער האָט עס געטאָן.

אָלע האָבן פון אים געמאַכט אַ לעבן, כאָטש ער גופא האָט זיך אָפּט געדרייט מיט פרעמדע געלטער. אָבער נאָר ער, מיט זיין געוואָלדיקן מוח, האָט געקענט אַזוי פיל אויפטאָן.

* * *

יחזקאל ליכטיקער

אַ מין „האָצמאַך". אַרומגעפאָרן מיט אַרטיסטישע טרופּעס אין די צוואַנציקער יאָרן. אַליין געשפּילט און אָנגעפירט מיט שפּילן.

טעאַטער איז געווען אין זיין בלוט. ער האָט גאָרניט געהאַט פון דעם — אָבער שפּילן טעאַטער האָט אים געצויגן ווי אַ מאַגנעט.

אין וואָלאָנאָווער לאָגער איז ליכטיקער געשטאַנען לעבן מיר בעת אַ סעלעקציע. ווען מען האָט אים אַרויסגענומען פון דער ריי, האָט ער מיר געזאָגט:

„לעצטער אָקט".

* * *

ישעיה שטערן

אַ לערנער, גוטער קאָפּ. שפּעטער געוואָרן אויס פרום. זיך געגט מיט זײַן פרוי, ווייל זי איז געווען צו רעליגיעז. אַוועק קיין אַרגענטינע, דאָרטן אַרויסגעגעבן אַ זשורנאַל. ערב מלחמה צוריק קיין שידלאָוצע.

י. שטערן האָט געגלייבט אין אוממעגלעכן. אידעאַליסט. ניט פאַר־שטאַנען, ווי מען קען זאָגן אַ ליגן. תמימותדיק ביז גאָר.

ווען ס׳איז געשאַפן געוואָרן דער נייער עלטסטן־ראַט, איז שטערן געוואָרן דאָרטן אַ מיטגליד. ווי קומט אַזאַ ייד צו אַזאַ אינסטיטוציע? — גיי וויס די וועגן פון אַ מענטשלעכער נשמה.

שמואל כוסטעצקי

שידלאָווצער טיפן

אין אונדזער שטעטל איז געווען אַ משפחה מיט אַ משונהדיקן צונאָמען: שאַרי מאַרי.

אַ משפחה, ווי די רעשט משפחות, מיט די זעלביקע „מעלות" פון אביונישקייט און אַ גראָ, דערשלאָגן לעבן אין אַ קויטיקער, האַלב־איינגעפאַלענער הייזקע, דערצו נאָך מטופל מיט קינדער, וואָס באַשעפטיקן זיך מיט שוסטעריי.

איין אמתע מעלה האָבן די שאַרי־מאַריס יאָ פאַרמאָגט: אַ גרויסע מוזיקאַלישע טאַלאַנטקייט. זיי האָבן געקענט גוט שפילן פידל און פויקן צום טאַקט. פרנסה פון שוסטעריי האָט נישט געקלעקט צו דערנערן אַזאַ גרויסע משפחה, האָבן זיי געזוכט זי צו דערגאַנצן דורך שפילן מוזיק. דער ראש פון די שאַרי מאַריס האָט צונויפגעשטעלט אַן אָרקעסטער פון זיין הויזגעזינד, וואָס פלעגט זיך פאַרדינגען צו שפילן אויף יידישע און אויך גויאישע חתונות. דער טאַטע פלעגט דיריגירן מיטן אָרקעסטער און פון התפעלות איבערחזרן אויפן קול צום פויקער, זיין ייִנגסטן זון: שאַרי מאַרי, שאַרי מאַרי!... פון דעם האָט געשטאַמט דער משונהדיקער צונאָמען.

די שאַרי־מאַריס האָבן איבערגעלאָזט יורשים, כאָטש מיט אַנדערע צונעמען. איינער פון זיי איז געווען אברהם „קעטשו", וואָס האָט געהאַט אַן אייגענע קאַפעליע און פורים פלעגן זיי שפילן איבער די הייזער זייער „קראַקאַווסקיע וועסעליע".

אברהם איז אַ מאָל געווען אַ קצב. ער איז געפאָרן איבער די דערפער זוכנדיק אַ ביליקע „דקה" צו קויליען און פאַרקויפן. זיין קצבות איז נאָכגעגאַנגען דער שלימזל — איז ער געוואָרן אַ טרעגער. מיט גרויס מאַטערניש האָט ער זיך איינגעשאַפט אַ פערד מיט אַ וואָגן און אויך באַקומען דעם מאָנאָפאָל צו צעפירן דאָס פלייש פון שעכטהויז אין די יאַטקעס און צו די פּוילישע קוילערס. ווי אַלע קבצנים, האָט ער געהאַט אַ פּולע שטוב מיט קינדער. די קינדער זיינען געווואָקסן אויף זייער אייגענעם באָראָט. וועט ס'איז געווארן אַ שוסטער, וועט אַ טרעגער, וועט אַן אַנדער בעל־מלאכה.

פורים־צייט איז געווען אַ גאָלדענער יום־טוב פאַר אַלע קבצנים אין שטעטל, בתוכם אויך פאַר אברהם „קעטשו". ער האָט דעמאָלט צונויפגעשטעלט

אן „אַנסאַמבל" פון זיינע בנים און אין שותפות האָט ער געגומען די שאַרי־מאַריס צו אַקאַמפאַנירן אויפן פידל זייער „קראַקאָווסקיע וועסעליע". מיט דער דאָזיקער „אָפּערעטע" זיינען זיי געגאַנגען איבער די נגידישע הייזער און פלעגן צונויפנעמען אויף חיונה — הלוואי אויף אַלע טעג געזאָגט געוואָרן...

געווען נאָך אַנדערע „טרופּעס", וואָס האָבן געשפּילט פּורים טעאַטער, ווי, למשל, די משפּחות „קרופּעס", וואָס האָבן געהאַט אין זייערע רייען מיט־גלידער מיט שיינע שטימען. סיי די, סיי יענע פלעגן גיין אָנגעטאָן אין מאַסקעס און אויסגעשלייערט אין היסטאָרישע בגדים. זיי האָבן געריצט אונדזער יינגלשע פאַנטאַזיע און מיר פלעגן זיי נאָכלויפן אומעטום.

קיין שטעטל איז ניט באַשטאַנען פון גאָלע ליכטיקע זייטן, און שידלאָוו־צע איז ניט געווען קיין אויסנאַם.

שידלאָוצע האָט פאַרמאָגט עטלעכע יידישע מוסרים, וואָס זיינען פאַר־האַסט אין יעדער געזעלשאַפט און ביי יידן נאָך טויזנט מאָל מערער. אייניר פון זיי, יעקב ראַנטשקי, איז נאָכן דורכפאַל פון די מאַסן־אַקציעס קעגן צאַר אין 1905, געוואָרן מיטהעלפער פון דער מאָכט און געהאָלפן אויסגעפינען רעוואָלוציאָנערע אָקטיוויסטן.

אַ באַזונדער קאַפּיטל איז דער פּראָוואָקאַטאָר מאיר קאַריטקאָ, וואָס האָט אַרויסגעגעבן יידישע רעוואָלוציאָנערן און וועגן אים דאַרף מען שרייבן באַזונדער.

אין 1905 האָט זיך אָפּגעשפּילט אַ גרויסע טראַגעדיע אין אַ שידלאָוצער משפּחה, וואָס האָט אויפגערודערט דאָס גאַנצע שטעטל: אַ גאַנץ יידיש הויז־געזינד איז געשטאָרבן נאָכן אָפּעסן דעם שבתדיקן טשאָלנט, אין וועלכן מען האָט געהאַט אַריינגעלייגט סם. דאָס איז געטאָן געוואָרן צוליב קנאה אָדער קאָנקורענץ.

דאָס סמען בהמות איז געווען אַ פאַרשפּרייטער פאַרברעכן אין שטעטל. אין אונדזער משפּחה האָט אַ שונא אויך איין מאָל פאַרסמט אַ בהמה.

צו די ניט־ליכטיקע זייטן פון שטעטל געהערט אויך דער אָזוי גערו־פענער „שבט פאַרכעס". דאָס איז ניט געווען סתם אַ צונאָמען, נאָר אַ באַצייכ־נונג פאַר עטלעכע יידישע משפּחות, וואָס האָבן געליטן פון דער פאַרכקראַנקייט. ניט נאָר זייער אָפּגעלאָזנקייט, נאָר אויך די גלייכגילטיקייט פון די אָרטיקע יידן האָט אַ חלק אין דעם. די מיטגלידער פון דאָזיקן „שבט" האָבן שטאַרק געליטן פון דער קראַנקייט. זיי האָבן זיך אַליין כמעט ווי איזאָלירט פון גרעסטן טייל אָרומיקע און די אַנדערע האָבן פאַקטיש זיי איזאָלירט. זיי פלעגן בעיקר

קומען אין באַרירונג מיט די טרעגערס, בעלי־עגלות און ענלעכע בעלי־מלאכות, וואָס זיי פלעגן זיך טרעפן מיט זיי שבת אין פּאָליש. די בידנע חיונה האָבן זיי אויסגעשלאָגן פון פּאָרן מיט זייער פערד און וואָגן איבער די דערפער און אויסבייטן שטאָטישע אַרטיקלען אויף דאָרפישע.

שבת פרי פּאָרן דאָוונען האָבן די מיטגלידער פון דאָזיקן „שבט" געהאַט אַ מנהג דורכצופירן געוועטן פון זייערע פערד. ניט זעלטן פלעגט זיך דאָס פּאַרענדיקן מיט גרויסע געשלעגן.

די קינדער זייערע זיינען שוין ס׳רוב ניט געגאַנגען אין די דרכים פון די עלטערן. זיי האָבן אויסגעהיילט זייערע קעפּ, געוואָרן מיט מענטשן גלייך און געזונען אַ חלק אין דער אַרבעט פון דער פּראַגרעסיוער יוגנט אין שטעטל.

* * *

רבי נתעלע

אַזוי האָט מען געוויסן דעם רבין ר׳ נתן, פון דער משפּחה פון פּשיסכער „יוד הקדוש". ער האָט געהאַט חסידים אין שטעטל און אַ ביסל אין דער סביבה, וואָס האָבן געגלייבט אין דעם כוח פון זיינע מופתים, דער עיקר צוליבן וכות פון זיינע הייליקע אָבות.

ר׳ נתן גופא, האָט מען געשמועסט, איז ניט געווען קיין געוואַלדיקער בעל־תורה, נאָר דער גרויסער יחוס זיינער האָט אַלץ פּאַרדעקט. ער פלעגט אָפט גיין אין מקוה, אָנגעטאָן אין זיין טראַדיציאָנעלער זשופּיצע, מיט זיין סאָמעטענעם קאַפּעליוש, מיט אַ גאַרטל אַרומגענומען.

אַ שידלאָוצער האָרעפּאַשנע פרוי.

ר׳ נתנס ווייב, די רביצין שפרינצע, איז געווען אַ רירעוודיקע און פראַקטישע. ווען די פרנסה פלעגט ווערן שלעכט — און דאָס איז געשען זייער אָפט — פלעגט זי תיכף אַלאַרמירן די פאַרמעגלעכע בעלי־בתים.

פורים איז ביי ר׳ נתנען געווען אַ טאָג פון אַ גוטן „פדיון". ער פלעגט זיצן אין זיין קליין שולכל, וואו עס פלעגט שוין זיין אַ גרויסער עולם, און בכבודו ובעצמו אָננעמען די שלח־מנותן, וואָס זיינע חסידים און סתם יידן האָבן אים געשיקט.

יאַנקל מילשטיין (רמת־גן)

טיפן און געשטאַלטן

מרדכי שטשענשליווע

געוויסן האָט מען אים מיט אַ צונאָמען מאָטע באָרשט, פאַר וואָס וויים איך ניט. אַ מאָל איז ער געווען אַן אָנגעזעענער בעל־הבית, געהאַט זיין אייגן גרויס הויז, אָבער אין די שפּעטערע יאָרן איז ער פאַראָרעמט געוואָרן. מענטשן האָבן געזאָגט, אַז דאָס איז אים געקומען דערפאַר, וואָס זיין הויז איז געווען העכער ווי דער בית־המדרש. אפילו שפּעטער, ווען ס׳איז אים שוין געווען גאַנץ שלעכט, האָט ער זיך ניט פאַרלוירן, ניט אויפגעגעבן זיין הומאָר און וווייטער ליב געהאַט לצנות. דאָס אייניציקע רייכטום, וואָס איז אים פאַרבליבן, זיינען געווען זיינע 9 קינדער, מער מיידלעך ווי יינגלעך.

מאָטע און זיין גאַנצע פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין זון דוד שטשענשליווע איז געפאַלן אויף אַ העלדישן אופן אין סקאַר־זשיסקער ווערק „צע".

* * *

דער בלינדער הערשל

געווען איז ער אַ ברודער פון פּאַריע די בעקערין. זי האָט אים אויס־געהאַלטן מיט אַלעם. ווען ער איז בלינד געוואָרן, ווייס איך ניט. ס׳איז געווען צו באַוואונדערן, ווי ער פלעגט דורכגיין די גאַסן פון קיינעם ניט געפירט. ער האָט דערקענט יעדערן לויט יענעמס „גוט מאָרגן". נאָך אַ גרעסערער וואונדער איז געווען, אַז בלינדערהייט איז ער געווען אייגער פון די בעסטע קאָרטן־שפּילערס. ער האָט נאָר געדאַרפט הילף, אַז מען זאָל אים צוזאַמענשטעלן די קאָרטן אין האַנט און אונטערזאָגן, וואָס יענער האָט אַרויסגעוואָרפן.

הערשל איז אָפט געקומען אין פּראָפּעסיאָנעלן פּאַראיין און פלעגט דאָרט זאַמלען געלט פאַר פּאָליטישע אַרעסטירטע. בעת פּאָליצייאישע אָבלאָווע אין פּראָפּעסיאָנעלן פּאַראיין פלעגט ער קיין מאָל ניט ווערן אַרעסטירט. ער פלעגט זיך אַוועקשטעלן ביי דער טיר מיט אַן אויסגעשטרעקטער האַנט: „גיט אַ פּאָר גראָשן"...

ער פלעגט האָבן אַ סך קלוגע ווערטלעך און האָט פאַרמאָגט אַ שיינעם קול צו זינגען.

* * *

אברהם „אַנטשולדיק"

אַזוי האָט מען אים גערופן. ער איז גאָר פרי געוואָרן אַ קיילעכדיקער יתום. זיין טאַטע איז געפאַלן אויפן פראָנט אין דער ערשטער וועלט־מלחמה און זיין מאַמע איז אַ ביסל שפּעטער טראָגיש געשטאָרבן.

ווען ער איז עלטער געוואָרן, האָט ער געהאָלפן יעדערן, וואָס האָט נאָר גערעדט הילף. ער איז געוואָקסן הויך, שיין און שטאַרק, און קיין מאָל ניט געוואוסט פון קיין קראַנקייט. אויס רחמנות האָט ער אָפט באַקומען קליידער, געוואוינט האָט ער אין מרחץ אויפן אויוון.

פון דער נאַטור איז ער געווען אַ גוטער. ער האָט קיין מאָל אויף קיינעם ניט געהויבן קיין האַנט. ער האָט געהאַט זייער אַ שיינע שטים און פלעגט אָפט גיין איבער די גאַסן און זינגען. איין מאָל האָט הערשל אַדלער געוואָלט מאַכן פון אים אַ לייט, האָט ער אים אָנגעטאָן פון שענסטן און באַזאָרגט אים מיט אַ שטיקל היים. אָבער עס האָט לאַנג ניט אָנגעהאַלטן. ער האָט זיך שוין ניט געקענט צוגעוואוינען צו אַן אַנדער סאָרט לעבן.

דעם ערשטן טאָג נאָך יום־כיפּור 1942 איז ער געשטאָרבן מיט אַ נאָר־

מאַלן טויט און געקומען צו קבר ישראל. דאָס איז געווען די לעצטע לוויה אין שטעטל. מען האָט וועגן אים געזאָגט, אַז ער האָט געלעבט ווי אַ גילגול און געשטאָרבן ווי אַ צדיק.

* * *

דער רויטער חיים

אים האָט מען גערופן אַזש מיט דריי צונעמען: דער רויטער חיים, חיים וויסאָצקער און דער משיח. דער רויטער חיים — ווייל ער האָט געהאַט אַ רויט פּנים, וויסאָצקער — ווייל זיין זיידע האָט אַ מאָל געוואוינט אין דאָרף וויסאָצקע און חיים משיח — ווייל ער איז געווען אַ בן־יחיד. ער איז געווען הויך, שלאַנק, און ער פלעגט דערציילן, ווי אַזוי ער האָט געדינט אין דער רוסישער אַרמיי און איז געווען דער פאָנטרעגער אין זיין רעגימענט. ער פלעגט אויך דערציילן, ווי אַזוי ער איז געגאַנגען אויף יאַגד מיט די הויכע רוסישע אָפיצירן. ער האָט זיך געלאָזט אונטערפירן פון יעדן אייגעם און יעדן געגלייבט, און דאָס האָט דערפירט דערצו, אַז ער זאָל בלייבן אויף שטענדיק מיט זיין מאַמען.

* * *

טעוויעלע דער מילכיקער

אַזוי האָט מען אים גערופן, ווייל ער האָט געהאַנדלט מיט מילכיקס. זיין נאָמען איז געווען ראָזנצווייג. זיין מילכיקע סחורה האָט ער געפירט אַזש פון דאָרף וואָלצנעוו. אין די פריערדיקע יאָרן האָבן זיינע קינדער עקיבא, בערל, און שלמה, חנה, פריידל און יוכבד אויך צוגעהאָלפן.

ווען זיינע זין זיינען אויפגעוואַקסן, האָבן זיי געגרינדעט אַ שוכפאַבריק אונטערן נאָמען „די ברידער ראָזנצווייג" און אָנגעשטעלט אַ סך אַרבעטערס. זיי אַלע, אָחוץ שלמהן, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

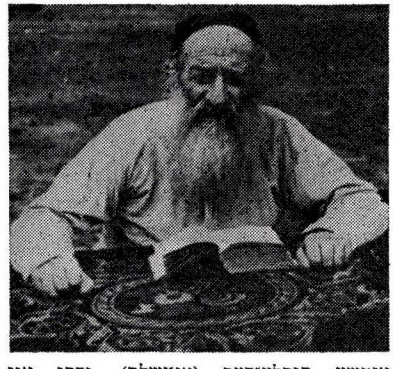
יחיאל גלאַט (ריגאַ דע זשאַניראַ)

מיינע שכנים

אַ דאַנק מיין ווייב פייגע־רחל בערלינסקי, ישראל משה אהרנס טאָכטער, בין איך געוואָרן אַ שידלאָוועצער אויף גאַנצע עלף יאָר. וועל איך פֿרואָווען געבן אַ פּאָר קורצע כאַראַקטעריסטיקעס פון עטלעכע שידלאָוועצער שכנים מיינע.

דער באַלעבאָס פון מיין געוועלב אין צענטער פון מאַרק איז געווען זעליק קאַצימאַרסקי. ער איז געווען אַן אָרנטלעכער פּאָלקסמענטש, באַצויגן זיך יושרדיק צו זיינע לאָקאַטאָרן, ניט גערירן גזלנישׁ דאָס דירה־געלט. פון פּאָר איז ער געווען אַ היטל־מאַכער. אין מאַרקטאָג פלעגט ער אַרויסהענגען זיינע געמאַכטע גויאישע היטלען („מאַטשיעוואָוקעס") אויף דריי ברעטער פון זיין הויזוואַנט. באָכן אַריינקריגן דעם „פּדיון", פלעגט ער אַריינעמען דאָס געלט אין בוידע הענט און אַרייַנהויכן מיט די ווערטער: זאָל זיין אַ גוטער אָנהייב.

מיין שוועסטער ר' ישראל בערלינסקי איז געווען אַ הייסער אָסטראָוועצער חסיד, שטאַרק חשוב בײַם אָסטראָוועצער רבין. געווען אַן עסקן בצרכי ציבור. אין אַ מאַרקטאָג, וועלכן מען איז געקומען אים אָנזאָגן וועגן אַ קראַנקן, פלעגט ער אַוועקוואַרפן די גאַנצע לייזונג און לויפן צום חולה. אַ פּאָר יוגנטלעכע האָבן אים איין מאָל געטראָפן פרייטיק נאָך ליכטצינדן און האָבן אים געזאָגט, אַז בײַ איין יידן איז נאָך אָפן דאָס געוועלב, האָט ר' ישראל אויסגעשטעלט די אויגן: ער מעג דען האַלטן אָפן דאָס געוועלב? ער האָט זיך פּשוט ניט געקענט פּאָרשטעלן, אַז אַ יידּ זאָל מסחרן אום שבת.

איטשע קורלענדער (אַנטשלס), נדבן און כלל־טוער.

ר׳ אַנטשל היטלמאַכער איז געווען נאָך עקסטרעמער ווי מיין שווער. אַ ניט פרומען האָט ער פשוט ניט פאַרטראָגן. אַזוי ווי איך בין ניט געווען קיין גרויסער צדיק, פלעג איך אַ מאָל אַרייַנציען דעם פרייטיק אַ ביסל לענגער אין שבת — פאַרשטייט זיך, נאָר דורך אַ שטיקל אָפענער טיר אין מיין געוועלב. האָט דאָס איין מאָל באַמערקט ר׳ אַנטשל, איז ער אַרייַנגעקומען אין געוועלב, געשאָקלט מיטן קאָפּ, אַ ווייַלע געטראַכט, און דערנאָך געזאָגט: „דו האָסט דאָך ניט קיין ברכה אין דיין לייזונג". ער האָט מיר קיין מאָל ניט געוואָלט געבן אַ שטיקל הלוואה. ער האָט דאָך אָבער געוואָלט האָבן די מצווה פון גמילת־חסד, פלעגט ער די הלוואה געבן דורך דער פאַרמיטלונג פון מיין שווער...

פרומע, ניט פרומע — געווען פיינע טיפן יידן אין אונדזערע פאַר־שניטענע פוילישע שטעטלעך.

פישל קאָרנברויט

טיפן

פייגע־רעלע בערגער

געווען איז זי אַ יידענע ווי אַלע יידענעס פון שטעטל, אָבער אָנגעגאַנגען איז זי ווי אַ גאַנצער דאָקטער: געגעבן מעדיצינישע עצות וואָס צו טאָן פאַר פאַרשיידענע קראַנקייטן, וואָס מען דאַרף געבן פאַר ווייטיקן, ווען מען דאַרף שטעלן באַנקעס און ווען פיאַווקעס אאַז״ו. די אַלע זאַכן „צוצולייגן" צו קראַנקייטן האָט זי געהאַט אין איר געוועלבל.

קען מען דאָך מיינען, אַז פייגע־רעלע איז געווען אַ גרויסע קבצנטע — ווייט דערפון: איר מאַן האָט געמיסחרט מיט נאַפט און איז געווען אַ גרויסער גביר.

ווען די דייטשן האָבן פאַרנומען שידלאָווצע, האָבן זיי אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז אַלע קראָמען מוזן זיין אָפן. געווען איז עס גראָד יום־כיפור.

וואָס האָט פייגע־רעלע געטאָן? — זי האָט זיך אָנגעטאָן אירע יום־טובדיקע מלבושים אין זייער גאָנצער פּראַכט, געגומען איר גרויסן שליסל און געעפנט די טיר פון קראָם און דאָרטן זיך אָוועקגעשטעלט דאָוונען פון איר גרויסן סידור.

* * *

פּורים־שפּילערס

אין שידלאָוצע זיינען געווען פּורים־שפּילערס, וואָס האָבן געצויגן זייער „פּורימדיקן" יחוס מדור־דורות. אָזאָ איז געווען די משפּחה פון יוסף קרול. זיי פלעגן שפּילן זייער טראַדיציאָנעלע „קראָקאָווסקיע וועסעלע". דער הויפּטשפּילער האָט געטראָגן אָ ווייסן קאָלנער מיט אָ צאַצקעדיקן שניפּס. אָזוי האָט עס אָנגעהאַלטן יאָר־אײַן, יאָר־אויס ביזן אויסברוך פון נאַצי־אומגליק.

אָ צווייטע „פּירמע" פּורים־שפּילערס איז געווען אָ וואָסער־טרעגער, משה קלאפּאַרדע, מיט זיין משפּחה. געוויסן האָט מען אים „משה המן". ער מיט זיין פאַמיליע פלעגן טראָגן אָ גרויסע המן־פּיגור און זינגען פאַרשיידענע פאָלקסלידער, צוגעפּייקלט מיט אָ פּייקל.

* * *

פּערדהענדלערס

געווען ביי אונדז אָ משפּחה פּערדהענדלערס, פלעגן ביי זיי געשען „נסים", וען זיי פלעגן פאַרקויפן פּערד אויף אָ יאָריד. אָ פּערד אָ קאָליקע, וואָס אָ פויער פלעגט עס וועלן קויפן, פלעגט פלוצעם אָנהייבן אָזוי צו גיין גאָלאָפּ, אָז מען האָט געקענט מיינען, אָז עס איז אַרויסגענומען געוואָרן פון אָ פּריצישער פערדשטאַל: דער סוד איז געווען, אָז מען פלעגט דעם פּערד אַריינשטעקן אָ פּאָר שפּילקעס אין הינטערשטן חלק . . .

די דאָזיקע משפּחה האָט געהאָט אָ שותף אָ גוי, פעליק האָט ער געהייסן. אָז די גויאישע קונים זאָלן ניט פאַרשטיין, וואָס ער רעדט מיט זיינע יידישע שותפּים, פלעגט ער צולייגן די פּאָר אויסגעלערנטע העברעאישע וואָרטער צו זיין פּוילישן מענה־לשון: „קלאָפּ אים ניט איבערן „ראש", וויז אים דעם לינקן „רגל", וכדומה . . .

אין דער צייט פון יאָריդן פלעגט מען אין אָ סך שטעטלעך אָדער קרעטשמעס ניט טאָרן פאַרקויפן קיין בראָנפן. יידן האָבן די יידישע שענקערס בשתיקה יאָ פאַרקויפט דעם ביטערן טראָפן. פעליק, וואָס האָט געקענט די שטיק, פלעגט דעמאָלט אָנטאָן תפלין פון זיינס אָ שותף, במילא איז ער געוואָרן „כשר" פאַרן יי"ש . . .

פיליפ גוטמאַן

מיינע מלמדים

איך געדענק, אַז מיין ערשטער מלמד איז געווען חיים דער עסיגמאַכער. מיין צווייטער רבי איז געווען יאָסל, סענדער גאַרבערס איידעם. ביי אים האָב איך געלערנט עברי און חומש, וואָס איך האָב עס נאָך ביז היינט ניט פאַרגעסן. פון אים בין איך אַריבער צו מאַטעס מלמד, וואָס מען האָט אים געפונען מאַטעס נקבה, ווייל עס איז אים ניט געוואַקסן קיין בארד. ביי אים האָב איך געלערנט גמרא.

צו דרייצן יאָר האָט מיר דער טאַטע אָפּגעגעבן צו לערנען אַ פּאָר פון אַ קאַמאַשן־מאַכער. די מלאכה האָב איך געלערנט ביי חיים קאַמאַשן־מאַכער. נאָכן טערמין פון צוויי יאָר האָב איך פאַרדינט 60 רובל אַ „זמן", דאָס הייסט אַ האַלב יאָר. נאָר איידער איך האָב געקראָגן דאָס געלט, האָט עס שוין מיין טאַטע בנימין ע״ה אָפּגענומען פאַר דער חיונה פון שטוב.

אברהם ווייסבראָט

דער מצבה־קריצער

אין אַ גרויען לייוונטענעם פאַרטעך, מיט אַ „גליטיק" און אַ הילצערנעם האַמער, פלעגט מרדכי בינשטאָק שטיין איינגעבויגן און אויסהאַקן גלייכע שורות אותיות און אָרנאַמענטן — פאַר יעדן לויט זיין אָפּשטאַם און עלטער.

געווואוינט האָט ער אין שידלאָווצע גוטע צוויי צענדליק יאָר, אָבער געפונען האָט מען אים דער וויערזשבניקער מצבה־קריצער, לויט זיין געבוירן־שטעטל.

די ערשטע מצבה, וואָס האָט אים געמאַכט באַרימט אין שידלאָווצע, איז געווען פאַר איצע לייב צייגפינגער. דאָס איז געווען אַ גרויסע טייערע מצבה, וואָס איז געווען קינסטלעריש אויסגעאַרבעט.

אַ צווייטע נישט־וויניקער געלונגענע אַרבעט איז געווען דער דענקמאָל פאַר דער יונג־פאַרשטאַרבענער פרוי פון נאָטע ריכטער. עס האָט סימבאָליזירט אַן אונטערגעהאַקטן בוים פון שטאַם ביז די צווייגן. אַ סך מצבות זיינע האָבן זיך געפונען אויפן נייעם בית־עולם.

די לעצטע מצבה, וואָס ער האָט אויסגעאַרבעט, איז געווען פאַר ישראל מילשטיין, וואָס די היטלער־באַנדיטן האָבן אים דערשאָסן אין אויגוסט 1942. די מצבה איז פאַרבליבן נישט אויפגעשטעלט.

מרדכי בינשטאָק איז אַוועק מיט דער אויסזידלונג צוזאַמען מיט זיין פרוי און פאַרצווייגטער משפחה פון זין, טעכטער, אייידעמס, שניר און אייניק־לעך. בלויז זיין יינגסטער זון יאַנקל האָט זיך אָפגעראַטעוועט און געפינט זיך אין אויסטראַליע.

אפרים גאָלדבערג (פאַריז)

חיים משה פישלס

פון די פאַרשיידענע טיפּן אין אונדזער שטעטל איז ווערט צו דערמאָנען חיים משה פישלס, אָדער חיים קצב, וואָס האָט געוואוינט מיט זיינע בני־בית ניט ווייט פון יאַטקעגעסל.

מיט זיין פעסטן הויכן געשטעל און שיינער באָרד, האָט חיים קצב אויסגעזען פאַטריאַרכאַליש און איז געווען רעספעקטירט פון אַלעמען.

חיים משה פישלס האָט זיך באַטייליקט אין דער ערשטער וועלט־מלחמה. נאָכן קריג האָט ער זיך אומגעקערט קיין שידלאָוצע און איז געוואָרן אַן אָנדערער. זיין פירונג איז געוואָרן אָנדערש און ער האָט זיך געמומען איינפירן אין זיין הויז אַ מנהג, וואָס האָט אַרויסגערופן באַוואונדערונג.

וואָס איז געווען די סיבה דערפון?

יודעי־דבר האָבן געוואוסט צו דערציילן, אַז אין קריג איז חיים איין מאָל געשיקט געוואָרן אויף דער ערשטער ליניע פון פראָנט, ווי אַ שטראָף פאַר עפעס אַ זינד. היות ער איז אַרויס אַ לעבעדיקער פון גיהנומדיקן פראָנטפייער, האָט ער געמומען אויף זיך אַ נדר מקיים צו זיין אַ גרויסע מצווה — די מצווה פון „שלוש־סעודות".

יעדער שבת בין־השמשות האָט מען געזען חיימען גיין מיט אַ גאַנצער חברה אורחים, פרעמדע און אויך שטעטלשע, צו זיך אין הויז אויף שלוש־סעודות. די אורחים, זשעדנע נאָך שבתדיקע מאכלים, האָבן זיך מחייה געווען פון דער זאָטער סעודה. נאָכן עסן האָט מען געהערט זינגען זמירות, וואָס האָבן צוגעצויגן נייגעריקע פאַרבייגייערס.

חיים משה פישלס מיט זיין משפחה זיינען אומגעקומען בעת דער ערשטער דעפאָרטאַציע קיין טרעבלינקע.

מ. דריינאָדל (פראַנקרייך)

מיין ברודער ישראליק

אונדזערע עלטערן נחמן און גיטל דריינאָדל האָבן געוואוינט אין דאָרף כלעוויסק, וואָס איז געווען לעבן שידלאָווצע. מיין ברודער ישראליק איז שוין אין זיין פריער יוגנט געקומען אין פאַרבינדונג מיט דער קאָמוניסטישער באַוועגונג, וואָס איז געווען אומלעגאַל.

לאַנג איז ער אין זיין פאַרטיי ניט געווען, ווייל ביי די ערשטע אַרעסטן אין שטעטל איז ישראליק אויך אַרעסטירט געוואָרן. מיינע עלטערן האָבן אָנגעשטעלט דעם באַוואוסטן וואַרשעווער אַדוואָקאַט ערליך, אָבער עס האָט ניט געהאָלפן. מיין ברודער איז פאַרמשפט געוואָרן אויף 4 יאָר תפיסה.

ישראליק האָט שפּעטער זיך אויסגעלערנט פריזירעריי און זיך דער־ווייטערט פון זיין פאַרטיי. איך האָב שוין דעמאָלט געלעבט אין פראַנקרייך, ניט ווייט פון ליאָן. מיין ברודער האָט זיך אַרייַנגעשמוגלט קיין פראַנקרייך, געקומען צו מיר און איך האָב אים געהאָלפן זיך איינאָרדענען.

בעת זיין אויפהאַלט אין פאַריז איז ער ווידער אַרייַנגעצויגן געוואָרן אין דער קאָמוניסטישער פאַרטיי. אין 1939, פאַרן אויסברוך פון קריג, איז ער דעפאָרטירט געוואָרן און ער האָט זיך אומגעקערט קיין פוילן.

בעת דער דייטשער אָקופּאַציע האָט ישראליק געשוואַרצט די סאָוויעטישע גרענעץ. דאָרטן איז ער ווידער אַרייַנגעפאַלן אין תפיסה, דאָס מאָל שוין פון „אייגענע" — און מער האָט מען פון אים ניט געהערט.

מאַשע לעווין־ריינבערג (ישראל)

חנטשע בריקס

אַברהמעלע בריקס און זיין פרוי רחל האָבן געהאַט אַ וואַסערמיל אין אָלסענע, 1½ קילאָמעטער פון שטאָט, אויף יאַשטשאַמבער שאָסיי. די מיל האָט געמאָלן תבואה און אין איר אונטערטייל זיינען געווען „גאַטרעס", וואָס האָבן געשניטן שטייגער אויף „אָסעלקעס" צו שאַרפן קאָסעס. אָפּנעמערס פון דעם זיינען געווען די פירמע פון הערש־מענדל כ"ץ און די ברידער אַברהמלע און לייבוש שטשענשליווע.

חנטשע, זייער טאָכטער, האָט קיין מאָל נישט געוואָלט מיטאַרבעטן מיט איר פאָטער אין די פעלדער פון אָלסענע. זי האָט געהאַט אַ טייערן קאָפּ און האָט זיך געריסן צום לערנען, ניט געקוקט אויף אַלע שוועריקייטן. דאָס איז נאָך געווען אין די צאַרישע צייטן, ווען אָפּילו די פאָלקשול איז געווען נאָר פאַר יחידי־סגולה און ווער עס האָט נישט געהאַט קיין הויז, האָט זיין קינד נישט געקענט דאַרטן זיך לערנען. זי האָט זיך פאַרשריבן ווי אַ טאָכטער פון איר פעטער אַברהמל אייזענבערג, וואָס האָט געהאַט אַן אייגן הויז און גאַרבאַרגיע, און דאָס האָט איר געגעבן רעכט זיך צו לערנען אין דער רעגירונגס־שול. איין מאָל איז אויפגעדעקט געוואָרן דער בלאָף און מען האָט זי געוואָלט משלח זיין פון דער שול, אָבער אַזוי ווי זי איז געווען די בעסטע שילערין און אַ ביסל לאָפואווקע האָט מען אויך געגעבן — איז זי ווייטער געבליבן לערנען. שפּעטער האָט זי געגעבן „שטונדן" אין די שענסטע הייזער פון שטעטל. דאָס האָט זי דערמעגלעכט ניט נאָכצוגעבן דעם טאַטנס פאַרלאַנג צו פירן די בוכהאַלטעריע פון זייער מסחרים.

אזוי האָט זיך געצויגן ביזן ערשטן וועלטקריג, ווען זי איז געוואָרן זיבעצן־אַכצן יאָר אַלט. חנטשע איז דעמאָלט געוואָרן סעקרעטאַרין פון שידלאָווצער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע, וואָס האָט זיך געפונען אין יחיאל דימאַנטס הויז. פון צייט צו צייט האָט זי אויך געגעבן רעפעראַטן צוזאַמען מיט מאָטל אייזענבערג.

זי איז דעמאָלט געווען טעטיק אויך אין לינת־הצדק און געהאָלפן אַ סך טיפוס־קראַנקע, ריזיקירנדיק איר לעבן דורך נעכטיקן אין שפּיטאָל צוויי מאָל אַ וואָך.

בעת דער ליקווידאַציע פון סקאָרזשיסקער לאָגער איז זי מיט איר 6־יעריק קינד רחלע דעפּאָרטירט געוואָרן קיין טרעבלינקע, וואו זיי זיינען אומגעקומען.

רעגינאַ גרינבוים־איזראַעלסקי (טאַראַנטאָ)

אפרים גרינבוים

מיין זיידע דוד זילבערמאַן איז געווען אַ ייד אַ תלמיד־חכם. ער האָט געגעבן פיל צדקה און געפירט אַ שיין הויז. ער האָט אויך געגעבן אַ סך געלט אויפצובויען דאָס קוזמירער שטיבל און עס אויך אויסגעהאַלטן. אַלע שבת פלעגט ער פאַרבעטן די חסידים אויף „קידוש".

מיין טאַטע אפרים איז געווען אַן אייניקל פון באַדזשענטינער רב, ר' משה אבנר גרינבוים. געווען אַ קענער אין די „שוואַרצע פינטעלעך" און האָט אויך געקענט עטלעכע שפראַכן, וואָס ער האָט זיך אַליין אויסגעלערנט.

ווען עס איז אַרויסגעגאַנגען געווארן אַ געזעץ צו לערנען יידישע רעליגיע אין די פוילישע שקאָלעס, האָט מיין פאַטער באַקומען אַ דיפלאָם פון אַ יידישן רעליגיע־לערער. ער איז באַשטימט געווארן צו לערנען אין דער שטאָטישער שול פון אונדזער שטאָט. נאָר עס האָט נישט געפאַסט פאַר אים צו לערנען מיט פוילישע לערערס צוזאַמען, האָט ער דעם פאַסטן ניט אָנגענומען.

זיינע קינדער האָבן אַלע באַקומען זייער אַ גוטער דערציאונג: מיידלעך — אין „בית־יעקב" און אין דער פוילישער שקאָלע, יינגלעך — אין חדרים און ישיבות.

אין צייט פון דער מלחמה איז מיין פאַטער קראַנק געווארן און געשטאָרבן.

נאָך די „שלושים" פון מיין טאַטן האָט געטראָפן אַן אומגליק מיט מיין ברודער לייבוש, וואָס איז דערטרונקען געווארן ביים באָדן זיך. מיין מאַמע איז שפעטער אומגעקומען אין טרעבלינקע.

איך און מיין שוועסטער גיטל זיינען אַוועקגעשיקט געווארן אין סקאָרזשיסקער לאַגער. נאָך גרויסע צרות און אוממענטשלעכע יסורים האָט זיך אונדז איינגעגעבן צו ראַטעווען — איר אין פוילן און מיר אין דייטשלאַנד.

בער פריד (בוענאָס אייראָס)

זיידע און טאַטע

מיין זיידע בנימין לייזער יאַנקלס פלעגט שבת לערנען מיט יידן אַ שטיקל חומש מיט רש"י. זומער פלעגט ער דינגען אַ סאָד און אויסשלאָגן פון דעם אַ ביסל צוגאָב־חיונה.

דער זיידע איז געווען אַ ייד אַ גוואַר. די פויערים האָבן אים רעספּעק־טירט פאַר זיין פיזישער גבורה. געווען אַ פויער אין אַ דאָרף, וואָס אַלע פלעגן ציטערן פאַר אים, האָט ער זיך אין מאָל אַנגעזעצט אויף מיין זיידן, אַז ער זאָל זיך ראַנגלען מיט אים. האָט מיין זיידע דעם פויער אויפגעהויבן אין דער הייך און אַ שליידער געטאָן אויף דער ערד, אַז יענער האָט קוים אַ לעבעדיקער זיך אויפגעהויבן פון דער ערד. מער האָט דער פויער שוין ניט געטשעפּעט זיך מיט מיין זיידן.

מיין פאָטער, זלמן יאָסל, האָט געהאָט אַ טייער האַרץ, תמיד געווען גרייט צו העלפן מענטשן. מיט זיינע שותפים חיים פאָרנאַלסקי און סענדער גאַרבער אין שידלאָווצע פלעגט ער זיך אַרומקריגן צוליב די אַרבעטערס זיינע, וואָס פאַרדינען ווייניק. אויף יום־טובים פלעגט ער אַן זייער וויסן זיי געבן אַ ספּעציעלע הוספה. אויך דאָ, אין אַרגענטינע, פלעגט ער אונדז שטענדיק הייסן פרייוויליק דערלייגן די אַרבעטערס. ער פלעגט זאָגן: „פון דעם וועט איר זיכער אַרעמער נישט ווערן".

אברהם משה אייזענבערג, פון די פירערס פון „ברית החיל", אומגעקומען אין שליבן. דער יונגערמאַן איז מאָטע אונגעראָוויטש.

מיט וואָס פאַר אַ יוגנטלעכן ברען ער פלעגט דאָס טאָן געזעלשאַפטלעכע אַרבעט. עס איז פאַר אים געווען אַ הייליקייט, אוּן קיין פאַמיליע יום־טוב האָט אים אָט די צייט נישט געקענט צונעמען. וועז עס האָט זיך געהאַנדלט אין אַ נויט־באַדערפטיקן לאַנדסמאַן, האָט ער נישט גערוט, ביז עס איז געשאַפן געוואָרן די נייטיקע סומע. ער האָט שטענדיק באַדויערט, וואָס מען קען נישט שאַפן קיין שידלאָוצער לאַנדסמאַנשאַפט אין בוענאָס אירעס.

מיין טאַטע איז געווען אַ הייסער ציוניסט. דריי מאָל איז ער געווען אין ישראל אוּן געקומען שטענדיק אַ באַגייסטערטער. זיין טרוים איז געווען זיך דאָרטן צו באַזעצן. אָבער דאָס איז אים ניט באַשערט געווען. קורץ נאָך זיין דריטער נסיעה איז ער אַוועק פון דער וועלט.

לייבוש גלאַם

שניידערס

וועז איך האָב געענדיקט דעם חדר אין דער פּוילישער שול, האָט מיין ליבער טאַטע בערל מיך אַפּגעגעבן צו לערנען אַ פאַך ביים דאַמען־שניידער משה נאדעלמאַן. ער איז ניט געווען קיין צו פלייסיקער שניידער, וויל אים האָט מער געצויגן צו מוזיק אוּן ער פלעגט זיך אָפט אַראָפּכאַפּן אויף אַ חתונה שפּילן פידל, צוזאַמען מיט זיין שוועער חיים גיל (מייקוס) אוּן זיינע שוואָגערס יצחק אוּן אהרן גייגער.

מיין צווייטער „מלמד" אין שניידעריי איז געווען וועלוול שטאַרק. ער איז געווען גאָר אַן אַנדער בעל־מלאכה, ענערגיש אוּן טיכטיק אוּן זייער אַ סימפּאַטישער מענטש. כאָטש ס׳זיינען געווען אין שטאָט נאָך דאַמען־שניידערס, ווי מאָטע זילבערבערג, יאַנקל־משה ברייטלס אוּן אברהם זילבערשטיין, איז דאָך יעדער געלאָפּן צו וועלוול שטאַרק. ביי אים האָבן מערערע שידלאָוצער זיך אויסגעלערנט גוט שניידעריי, וואָס איז זיי שפּעטער צו נוץ געקומען אין אַנדערע גרויסע שטעט.

וועלוולס פרוי דבורהלע איז געווען די גוטסקייט אַליין. זי איז געווען אַקטיוו אין דער ציוניסטישער פרויען־אַרגאַניזאַציע „וויזאָ". וועלוול שטאַרק

מיט זיין פרוי און די קינדער געניע, יאָסל און פּאָלע האָבן מיט זיך פּאָר־געשטעלט אַן אידעאַלע היים.

געניע און איר מאַן מענדעלע כאַמאַנטאָווסקי האָבן איבערגעלעבט דעם קריג אין פּאַריז אַ דאַנק דעם, וואָס די גוטע הויז־וועכטערין האָט זיי אויסבאַהאַלטן. אָבער געניע האָט ניט געקענט אַריבערטראָגן די גרויסע טראַגעדיע, וואָס איר גאַנצע משפּחה איז אומגעקומען, און זי איז יונגערהייט געשטאָרבן אין פּאַריז.

אליהו גלאַט ע"ה

מיין טאַטע

אין שידלאָווצע האָב איך געלעבט די ערשטע זעכצן יאָר פון מיין לעבן. געדענק איך ניט צו פיל פון שטעטל.

אויפן זכרון קומט מיר ר' זכריה מלמד, ביי וועמען איך האָב געלערנט פון חומש ביז גמרא. זיין ווייב פלעגט מאַכן קאַרמעלקעס (צוקערקעס) צו פּאַרקויפן. מיר, די תלמידים, פלעגן צוהעלפן מאַכן די פּאַפּירלעך. דער „חדר" איז באַשטאַנען פון אײַן צימער און ס'האָבן זיך געלערנט דאָרטן אַרום 15 קינדער. שפּעטער האָב איך געלערנט אין ביאַלאָבזשעגער שטיבל ביי מיינע צוויי שוואָגערס שמאַי ווייסמאַן פון ראָדעם און משה ווייַנטרויב פון אַפּט.

אין „חדר" צו אונדז פלעגט קומען אַ לערער, וואָס פלעגט אונדז לערנען רעכענען, רוסיש און יידיש שרייבן.

מיין טאַטע גאָדל איז געווען אַ צייט דאָזאָר אין שטעטל. זיין אויפגאַבע איז אויך געווען צו שאַצן „פּאָדאַטקעס" (שטייערן) פון יעדער הויז. דער טאַטע האָט געשאַצט מערער לויט די צאָלונג־מעגלעכקייטן פון יידן, ווי לויטן ווערט פון זיין הויז. אין ערב שבת איז געקומען צו לויפן אַ יידן צו מיין טאַטן און געזאָגט, אַז מען האָט איצט צוגענומען דאָס בעטגעוואַנט און די

לייכטערס פון זיין שטוב, ווייל ער האָט ניט געהאַט קיין געלט צו באַצאָלן די שטייערן — האָט מיין טאַטע אַלץ אין אין שעה דערליידיקט, אומגעקערט דעם יידן זיינע זאַכן און נאָך צוגעשיקט אים עסן אויף שבת.

שידלאָוצע איז געווען אַ שטעטל פון הכנסת־אורחים. ביי אונדז אין שטוב פלעגן אויך זיין אַ פּאָר אורחים אויף שבת. געווען אויך קאַרגע יידן. איינער אַזאַ איז געשטאָרבן מיטן שליסל פון זיין קופערט אין האַנט, וואָס אין אים איז געלעגן געלט און משכנות און איז געווען צוגעבונדן צום בעט. מיין טאַטע האָט דעמאָלט געזאָגט, אַז היות זיין גאַנץ לעבן האָט ער ווייניק געגעבן פאַרן שטעטל, דערייבער דאַרף מען איצט נעמען פון אים קבורה־געלט 1500 רובל — אַ ריזיקע סומע יענע יאָרן.

מינדזשע ראָטבערג־ציטרינבוים (ישראל)

יצחק וואַסער־טרעגער

יצחק דער וואַסער־טרעגער פלעגט אָנהייבן זיין שווערע האַרעוואַניע פון דער פרי און ענדיקן ביי נאַכט. ער האָט באַזאָרגט פיל אייגווואויגערס מיט וואַסער. געשלעפּט האָט ער דאָס וואַסער פון ניקולסקעס ברונעם, צו וועלכן עס איז געווען שווער צוצוקומען צוליב דעם איז, וואָס איז אַרום.

זיינע אַקסלען זענען געווען אַראָפּגעלאָזן פון דער שווערער לאַסט פון די „נאַסע". פון אונטער זיינע טונקעלע ברילן האָט מען געקענט מערקן זיינע רויטע קראַנקע אויגן, פון וועלכע עס האָט אַרויסגעקוקט אַן אומעטיקייט. אָבער ער איז נישט געווען געפּאַלן ביי זיך.

איך געדענק, וען ער פלעגט אַרויפּברענגען די צוויי קובלעס וואַסער אין שטוב, פלעגט מען צו אים שטאַרק צושטיין, אַז ער זאָל אויסטרינקען

אַ גלאָז טיי, כדי צו דערוואַרעמען זיין פאַרפרוירענעם קערפער. מען האָט געמוזט אים לאָזן בעטן. אויב שוין יאָ נאָכגעגעבן, פלעגט ער טרינקען שטייענ־דיקערהייט, ווייל ער פלעגט זאָגן, אַז די צייט איז קורץ און אַרבעט איז פאַראַן פיל, און וועלן ער זעצט זיך אַוועק, קען ער זיך נישט אויפהייבן.

אַזוי פלעגט ער מיט זיינע אָפּגעפרוירענע הענט שלעפּן דאָס וואַסער, כדי צו קענען דערנערן זיין פרוי און קינדער און נישט דאַרפן אויסשטרעקן, חלילה, די האַנט.

אליעזר אַלפּערט (לאָ־זער פּלומפּער).

רעדאַקטאָר

קורצער סד־הכל פון לעבן ביזן חורבן

די קריסטן פלעגן רופן שידלאָוויץ — „זשידלאָוויץ" [„זשיד" אין פּויליש — ייד] און דער ראָדעמער קרייזהויפּטמאַן האָט דאָס שטעטל גערופן „יודענשטאָדט", ווייל די קריסטן זיינען געווען קוים אַ פּינפּטל פון דער שטעטלשער באָפעלקערונג.

די געשיכטע פון די יידן אין שידלאָוצע קען מען איינטיילן אין 2 תקופות: ביזן ערשטן וועלטקריג און נאָך אים.

ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה איז דער יידישער לעבן־שטייגער אין שטעטל בעיקר געווען אַ טראַדיציאָנעלער. די גאַנצע געזעלשאַפטלעכע אַטמאָס־פער איז געווען אַ רעליגיעזע. שידלאָוצע איז געווען אַ חסידיש שטעטל און די חסידים האָבן געשפּילט די הויפּטראָלע אין יידישן לעבן.

שידלאָוצע האָט געהאַט אַן אייגענע חסידישע דינאַסטיע, וואָס איר

השפּעה האָט זיך אויסגעשפּרייט סיי אויף שידלאָווצער חסידים, סיי אויף חסידים אין אַרומיקע שטעט. דער מקור פון דער דאָזיקער דינאַסטיע איז געקומען פון „היוד הקדוש" פון פּשיסכע. זי האָט זיך אָנגעהויבן פון זיין זון ר׳ נתן־דוד און זיך געצויגן ביזן לעצטן רב און רבי אין שידלאָווצע ר׳ חיים יקותיאל ראַבינאָוויץ הי״ד.

דער באַרימטסטער רב אין שידלאָווצע איז געווען הגאון ר׳ מאיר אייזענשטאַט, דער בעל „פּנים מאירות", וואָס איז שפּעטער געווען רב אין באַוואוסטע יידישע קהילות, בתוכם אויך אין פּראָג.

דורות זיינען אַוועק און דורות זיינען געקומען — אָבער דאָס פּנים פון דער יידישער שידלאָווצע האָט זיך וויניק געענדערט.

בעת די געשעענישן פון 1905 האָט זיך דאָס יידיש־געזעלשאַפטלעכע לעבן אין שטעטל אַ ריר געטאָן. יידישע יוגנטלעכע זיינען אַרײַנגעצויגן געווארן אין רעוואָלוציאָנערן שטראָם, עס האָבן זיך אָנגעהויבן שטרייקן — אַ זאַך וואָס מען האָט פון דעם פריער ניט געוואוסט. אין עטלעכע יאָר אַרום, אַרום 1910־1911, איז אויך געשאַפן געווארן אַ געהיימע ביבליאָטעק, וואָס האָט געהאָלפן אַרײַנברענגען נייעם גייסט אין שטעטל.

אָבער דאָס זיינען אַלץ געווען קליינע התחלות, וואָס זיינען געווען אַ פּאַרשפּיל פאַר די גרויסע ענדערונגען אין יידישן לעבן נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה. אין דער צייט פון דער נייער פּוילישער אומאָפּהענגיקייט. די שטאַרק פּונאַנדערגעוויקלטע און פאַרצווייגטע טעטיקייטן פון די יידישע פּאָליטישע פּאַרטייען — די פּאַרשיידענע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס, דער „בונד" און די יידישע קאָמוניסטן — האָבן אַלץ מער געלייגט דעם שטעמפּל אויפן אָרטיקן יידישן לעבן. עס האָט זיך געפּירט דער גרויסער קאַמף פאַר מאַכט און פּאָזיציע, וואָס איז באַזונדערס געקומען צום אויסדרוק אין דער צייט פון וואַלן צום סיים, צום שטאָטראַט, צו דער קהילה אָדער צו ציוניסטישע קאָנגרעסן. דאָס אַלץ האָט זיך אויסגעווירקט אויף דער יוגנט און אויפן גאַנצן אָרטיקן יידישן לעבן־שטייגער.

אויך דער פרומער סעקטאָר איז ניט געשלאָפן. ער האָט שטאַרק געקעמפט פאַר אינהאַלטן זיינע אַלטע מאַכט־פּאָזיציעס, באַזונדערס אויפן געביט פון יידישן חינוך. די צאָל חדרים איז אויך בעת דער פּוילישער אומאָפּהענגיקייט געווען אַ גרויסע. אַ גרויסע ראָלע האָט געשפּילט די תלמוד־תורה. אין קאָמף קעגן די נייע יידישע וועלטלעכע שולן איז אין שטעטל געשאַפן געווארן אַ בית־יעקב־שול פאַר מיידלעך און אַ „יבנה"־שול פאַר יינגלעך.

דער עקאָנאָמישער מצב פון די יידן אין שידלאָוצע איז ניט געווען קיין געהויבענער, אָבער ניט קיין צו פיל געדריקטער. אָוודאי זיינען געווען ניט ווייניק אַרעמעלייט און די אונטערוואַקסנדיקע יידישע יוגנט האָט געהאַט גרויסע שוועריקייטן מיט באַקומען אַרבעט און אַ סך פון זיי האָבן געזוכט אַן אויסוועג אין עמיגראַציע — אָבער די ספּעציעלע עקאָנאָמישע סטרוקטור פון שטעטל איז געווען אַזאַ, אַז זי האָט פאַרלייכטערט אַ ביסל די אַרטיקע יידישע עקאָנאָמיק.

קודם־כל איז דאָס געווען די לעדער־אינדוסטריע, דער הויפּטנערוו פון שידלאָוצער יידישן לעבן. אַ נעץ פון גרויסע און קליינע גאַרבערייען האָט באַדעקט דאָס שטעטל. אויסגעאַרבעטע לעדער איז געגאַנגען איבער גאַנץ רוסלאַנד. די וועכנטלעך אויסגעפאַרטיקטע און עקספּאַרטירטע שיך פון שיד־לאָוצער פּראָדוקציע האָבן אין אַ סעזאָן באַטראָפן אַרום זיבן טויזנט פּאָר. וואָס דאָס באַטייט פּאָר אַ קליין שטעטל, איז לייכט צו פאָרשטיין.

צו דער יידישער קליין־אינדוסטריע דאַרף מען אויך צורעכענען אייזן־גיסעריי און שטיין־האַקעריי, וואָס האָבן זיך געפונען אין יידישע הענט, ווי די אַלע גאַרבערייען און קנעפל־פאַבריקן.

דער באַדאַרף אין קרעדיטן איז געווען אַ גרויסער און דאָ האָבן אַרויס־געהאָלפן די צוויי בענק „באַנק לודאָווי" און „באַנק קופּיעצקי". די מער געדריקטע יידן איז געקומען צו הילף די קאַסע פון „גמילת חסדים", וואָס איז געשטיצט געוואָרן דורך געלטער פון אַמעריקאַנער לאַנדסלייט.

בדרך כלל איז שידלאָוצע געווען אַ שטעטל פון יידישע אַרבעטערס און בעלי־מלאכות און דאָס האָט געהאָט אַן אויסווירקונג אויף דער גזעזעל־שאַפטלעכער געשטאַלטיקונג פון אַרטיקן יידישן לעבן.

די פאָרשיידענע יידישע פּאָליטישע פּאַרטייען האָבן אַנטוויקלט אַ שטאַר־קע קולטור־אַרבעט, וואָס פון איר האָבן גענאָסן ניט נאָר די אייגענע חברים, נאָר אַלע יידן פון שטעטל. רעפעראַטן פון אַראָפּגעקומענע באַקאַנטע פירערס פון וואַרשע און אויסלאַנד האָבן אָפט באַזוכט שידלאָוצע און באַקענט די דאַרטיקע יידן ניט בלויז מיט פּאָליטישע פּראָבלעמען, נאָר אויך מיט יידיש־גייסטיקע ענינים.

געווען אַ פאָר דראַמאַטישע סעקציעס, וואָס האָבן פון צייט צו צייט געגעבן פאָרשטעלונגען פאַרן ברייטן עולם. אַזעלכע טעאַטער־פאָרשטעלונגען זיינען אַלע מאָל געווען אַ יום־טוב פאַר די שטעטלשע יידן.

צו דער גייסטיקער אַנטוויקלונג פון דער יידישער יוגנט האָבן שטאַרק

צוגעהאַלפן די עטלעכע יידישע ביבליאָטעקן אין שטעטל און די יידישע פּרעסע פון וואַרשע.

אין דער צייט פון דער פּוילישער אומאָפּהענגיקייט האָבן ניט וויניק יידישע קינדער באַזוכט די אָרטיקע „שקאָלאַ פּאָושעכנאַ", אָבער דער גרעסטער טייל פון זיי זיינען געווען מיידלעך. אַ צאָל יידישע קינדער האָבן זיך געלערנט אין פּרעמדשטעטישע גימנאַזיעס.

אין שידלאָוצע זיינען ניט געווען קיין פּאָגראָמען. היות שידלאָוצע האָט געהאַט אַ מערהייט יידן און היות זייער אַרבעטערישער און בעל־מלאכהשער עלעמענט איז געווען אַ גרויסער, האָבן גויים שלעכט אָפּגעשניטן, ווען זיי האָבן געפּרוּאווט פּאָגרומען יידן. געווען אַ פּאַל, ווען פּויערים פון דער אַרומיקער סביבה האָבן אַ טאָג געמאַכט הכנות אָנצופּאַלן אויף די שידלאָוצער יידן. די יידן האָבן זיך דערוואוסט וועגן דעם, זיינען זיי אין דער פּרי אַרויס אויסן שטעטל און, מיט דער הילף פון גוטע שטעטלשע קריסטן, האָבן זיי צעממיתט די פּאָטענציעלע פּאָגראָמשטשיקעס. די יידן האָבן שפּעטער געוואָרנט יענע פּויערים, אַז אויב זיי וועלן פּרואווען אָנגרייפן יידן, וועלן אַלע זייערע פעלדער אונטערגעצונדן ווערן. די וואָרענונג האָט געבראַכט פּויערים אין יידישע הייזער צו זאָגן, אַז זיי האָבן גאָרניט געהאַט צו טאָן מיט יענעם געפּלאַנטן איבערפאַל.

אין דער צייט פון אומאָפּהענגיקן פּוילן האָט די מלוכה ניט וויניק אויפגעבלאָזן אָנטיסעמיטישע געפילן. שידלאָוצע איז ניט געווען קיין אויסנאַם, אָבער אַלע אָנטיסעמיטישע מעלדונגען, וואָס פלעגן אויסגעקלעפּט ווערן ביי טאָג, אונטער דער פּראָטעקציע פון פּאָליציי, זיינען דאָס רוב אַראָפּגעריסן געוואָרן ביי נאַכט. די אָנטיסעמיטישע פּאָליטיק פון דער פּוילישער רעגירונג האָט אַ סך מער צרות געבראַכט די שידלאָוצער יידן, ווי די כוליגאַנישע מעשים פון די אָרטיקע אָנטיסעמיטן אָדער סתם אויסוואורפן.

דער דאָזיקער אָנטיסעמיטיזם האָט אַלץ מער אויפגעהויבן זיין קאָפּ זינט היטלערס קומען צו דער מאַכט אין 1933. פון יאָר צו יאָר איז אַלץ געוואָרן גרעסער די שרעק פון יידן פאַר דער השפּעה פון יידן־פּרעסערישן נאַציזם אויף זייערע פּוילישע שכנים, וואָס האָבן זיך קיין מאָל ניט אויסגעצייכנט מיט קיין גרויסער אהבת ישראל. און נאָך מער האָט מען זיך געשראָקן פאַר דער מעגלעכקייט פון אַ פּויליש־דייטשישן קריג און אַ דייטשישן נצחון.

מען האָט זיך זייער געשראָקן, אָבער קיינער פון די גרעסטע פּעסימיסטן האָט זיך ניט געקענט פאָרשטעלן, אַז די נאַציס האָבן געהאַט אין זייערע פּינצטערע פּלענער פּשוט אויסצורוטן אַלע יידן.

ת. חורבן

אַ בילד פון שידלאָווצע, געמאָלן פון יאָסל זילבערשטיין, אויסטראַליע.

א. רוטקאָווסקי (פוילן)

דער אומקום פון די שידלאָווצער יידן

שידלאָווצע, וואָס געפינט זיך 30 קילאָמעטער פון ראָדעם, איז פון לאַנג געווען אַ טיפיש יידיש שטעטעלע אין פוילן. שוין אַהייבנדיק פון דער העלפט 19טן יאָרהונדערט ביזן אויסברוך פון דער 2טער וועלט־מלחמה האָבן די יידן אויסגעמאַכט אַ מערהייט פון דער באַפעלקערונג אין שטעטל.

פאַרן אויסברוך פון דער 2טער וועלט־מלחמה, אין סעפטעמבער 1939סטן יאָר, האָבן געוואוינט אין שידלאָווצע 7,200 יידן, קרוב 90 פראָצענט פון אַלע איינוואוינערס. די יידן האָבן זיך דאָ פאַרנומען מיט האַנדל, האַנטווערקעריי און זענען געווען באַשעפטיקט אין דער אינדוסטריע. די יידישע אַרבעטערס האָבן געאַרבעט אין די 14 אָרטיקע גאַרבעריייען און 10 שטיין־האַקעריייען, אין אַ סך שיכפאַבריקלעך, מעטאַל־אונטערנעמונגען, וואָס האָבן אין דער מערהייט גע־הערט צו יידן. די האַנטווערקערס (שוסטערס און שטעפערס) זענען אויך געווען באַשעפטיקט ווי כאַלופניקעס.

די יאָרן 1939, 1940 און 1941 זענען אין שידלאָווצע אַדורך אַ ביסל רואיקער, ווי אין אַנדערע שטעט פון דער געגנראַל־גובערניע. די יידן זענען דאָ געווען אויסגעשטעלט אויף לפי־ערך קלענערע ליידן. דאָס הייסט אָבער נישט, אַז די אַנטי־יידישע פאַראָרדענונגען פון דער היטלעריסטישער צענ־טראַלער מאַכט זענען דאָ נישט איינגעפירט געווארן אין לעבן. אָבער דאָ זענען זיי אַדורכגעפירט געווארן מיט ווייניקער סאַדיזם, ווי אין אַנדערע שטעט. דאָס איז נאַטירלעך נישט געווען קיין רעזולטאַט פון וועלכן עס זאָל נישט זיין הומאַניטאַריזם מצד דער אָרטיקער אָקופאַציע־מאַכט, נאָר אַ דאַנק די ריזיקע אויסקויפגעלטער און לאַפּוואוקעס פון דעם אָרטיקן יודענראַט פאַר די פאַר־שטייערס פון דער אָקופאַציע־מאַכט.

אַזוי ווי דאָס גאַנצע שטעטל איז כמעט פולשטענדיק געווען באַוואוינט פון יידן, איז נישט געווען נייטיק צו שאַפן קיין באַזונדער יידישן קוואָרטאַל. עס איז געווען געגנוג צו אַנערקענען דאָס גאַנצע שטעטל פאַר אַ געטא. און אַזוי איז טאַקע געווען. דער אָקופאַנט האָט דאָס זעלבע געטאָ אין צוויי ענלעכע פאַלן, וואו די מערהייט פון דער באַפעלקערונג זענען געווען יידן —

אין שידלעוו און סקושינא (ראָדעמער דיסטריקט). דער שידלאָוועצער יודענראַט מיט זיין פּרעזעס א. רעדליך האָט אַבער דאָס צוגעשריבן זיינע באַמיאונגען, וואָס זענען אונטערשטיצט געוואָרן מיט געהעריקע „מתנות". לויט דער פּאָר־אַרדענונג פון קרייזהאָפּטמאַן פון 25סטן דעצעמבער 1941סטן יאָר, ווערט גאָנץ שידלאָוועצע אָנערקענט ווי אַ געטאָ, אויסער די גאָסן קעלעצקא און לוואָווסקא. דעם 27סטן אַפּריל 1942 איז די דאָזיקע פּאָראַרדענונג באָשטימט געוואָרן, אָבער שוין דעם 2טן מיי איז דער געטאָ־שטח געוואָרן באַגרענעצט.

די עפּידעמיע פון פלעקטיפוס האָט אויך נישט אויסגעמיטן שידלאָוועצע. אין דער ערשטער העלפט פון 1940סטן יאָר זענען געווען אַן ערך 70 אַזעלכע פאַלן. דערנאָך איז די עפּידעמיע אָפּגעטרעטן. דאָס צווייטע מאָל איז זי אויס־געבראָכן אין שייכות מיטן צוקום פון אַ נייער כוואַליע פלעקטיפוס און פּאָר־טריבענע. אין 1941 זענען געווען איבער 600 טיפוספאַלן און אין דער ערשטער העלפט פון 1942 — 130 אַזעלכע פאַלן. אַ בערך לעבעדיקע הילפס־טעטיקייט האָבן דאָ אַנטוויקלט די אָרטיקע יידישע עסקנים. צווישן אַנדערע האָבן זיי געשאַפן אַ פאַלקסקיך, וואָס האָט אין געווּיסע פּעריאָדן פאָרטיילט פון 700 ביז 1,300 מיטאָגן אַ טאָג צווישן דער סאַמע אָרעמער באַפעלקערונג. דאָ איז געווען טעטיק אַ האַלב־אינטערנאַט פאַר 63 קינדער און עס איז געפּירט געוואָרן אַ דערנערונגס־אָקציע פאַר קינדער ביז 9 יאָר. עס זענען דאָ געווען טעטיק קאָמיטעטן, וואָס האָבן אָדורכגעפּירט זאַמלונגען צווישן דער באַפעלקערונג (געלט, מלבושים) און האָבן געגעבן הילף דער אָרטיקער יידישער באַפעלקערונג, באַזונדערס יעדן ערב־יום־טוב (פאָרטיילט ברויט), ווי אויך די יידן, וואָס זענען דאָ אַראָפּגעבראַכט געוואָרן אויף צוואַנגסאָרבעט פון לאָגערן, און די יידן, וואָס זענען אָדורכגעפאָרן שידלאָוועצע.

צוליב די לפּי־ערך בעסערע באַדינגונגען, וואָס האָבן פון אָנהייב גע־הערשט אין שידלאָוועצע, זענען אָנגעקומען אָהער אַ סך פּליטים פון אַנדערע שטעט. אָזוי אָרום איז די צאָל פון דער באַפעלקערונג אומאויפהערלעך גע־וואַקסן. אין 1940 געפינען זיך דאָ שוין כמעט 8,520 יידן, אין דער העלפט פון 1941 — אַן ערך 10 טויזנט און אין אָנהייב פון 1942 — אַן ערך 12 טויזנט יידן. האָרט פאָר דער דעפּאָרטאַציע קיין טרעבלינקע זענען שוין דאָ אָפּילו פאָראַן 16 טויזנט מיט 300 יידן, אָבער דער דאָזיקער לעצטער וואוקס פון דער יידישער באַפעלקערונג (צווישן מיי און סעפּטעמבער 1942) איז געקומען אין רעזולטאַט פון דער אַקציע פונעם אָקופאַנט צו קאָנצענטרירן די יידישע באַפעלקערונג.

אָנהייב 1942 האָבן די פאַרשטייערס פון די שידלאָווצער יידן פאַר־
שטאַנען, אַז די סיסטעם פון לאַפּאוווקעס און מתנות הייבט אָן וואָס אַ מאָל
וויניקער צו ווירקן. זיי האָבן דעמאָלט אָנערקענט, אַז בלויז אַן „אַלגעמיינע
פראָדוקטיוויזירונג" און אַרבעט לטובת די דייטשן קאָן זיי רעטעווען. סוף
פעברואַר 1942סטן יאָר זענען שוין דעריבער געווען אין שידלאָווצע שוסטער־
וואַרשטאַטן, שניידער־וואַרשטאַטן, שטעפּער־וואַרשטאַטן, סטאָלער־וואַרשטאַטן,
רימער־וואַרשטאַטן, שלאָסער־ און שמיד־וואַרשטאַטן. די וואַרשטאַטן, וואָס האָבן
זיך געדאַרפט פאַרוואַנדלען אין אַזוי גערופענע יידישע האַנטווערקער־געמיינ־
שאַפטן, האָבן נישט באַקומען קיין דייטשישע באַשטעלונגען. די לאַגע איז
געווען וואָס אַ מאָל אַ שווערערע אין טראַגישערע. עס זענען אָנגעקומען די
ערשטע קלאָנגען וועגן די פאַרשיקטע אין פאַרניכטונגס־לאַגערן פון דער
לובלינער געגנט. אין אויגוסט 1942 זענען איבערגעזידלט געווארן קיין שידלאָוו־
צע אַן ערך 1800 יידן פון סקאַרישעוו (אין סקאַרישעוו האָט מען בלויז איבער־
געלאָזט עטלעכע צענדליק יידן, וועלכע האָבן געאַרבעט אין דער דייטשישער
פירמע „אָסט־נעגרי"). צווישן די אַרטיקע יידן זענען שוין דעמאָלט געווען
איבער 4000 מענטשן, וואָס האָבן געלעבט אין גרויס נויט.

צוויי טעג נאָך יום־כּפּור פון 1942סטן יאָר, ד"ה דעם 23סטן סעפּטעמבער,
איז פאַרגעקומען די ערשטע אויסזידלונג פון די שידלאָווצער יידן קיין טרעב־
לינקע. די דאָזיקע בלוטיקע אַקציע האָבן אַדורכגעפירט די זעלבע עס־עס־לייט,
געשטאַפּאָ און זשאַנדאַרן, וועמען דער אַרטיקער יודענראַט האָט אין משך פון
אַזאָ לאַנגער צייט געגעבן געלט און „מתנות". זיי זענען פלוצלונג באַפאַלן די
געטאָ און באַפוילן אַלעמען זיך צונויפזאַמלען אויפן „אומשלאַגפּלאַץ". זקנים און
קינדער, וועלכע האָבן נישט געקאָנט לויפן שנעל, האָט מען געשאָסן. די
מערהייט מיטגלידער פון יודענראַט איז אַנטלאָפן. די איבעריקע זענען דער־
שאָסן געווארן דורך די זעלבע היטלעריסטן, וועלכע האָבן פריער פון זיי
גענומען געלט און פאַרזיכערט, אַז אין שידלאָווצע וועט נישט פאַרקומען קיין
אויסזידלונג. אין דער געווען־ענער אייזענבערג־שול זענען אין דעם מאָמענט
געווען 52 קראַנקע. די היטלעריסטן האָבן אַלע דערשאָסן אָדער דערהרגעט
מיט קאָלבעס. אין דער אויסזידלונגס־אַקציע האָבן אָנטיילגענומען: עס־עס־
לייט, דייטשישע זשאַנדאַרן, אוקראַאיניש און לאַטווישע פאַשיסטן, גראַנאַטאָוע
פאָליציי און די אַרטיקע פייער־לעשערס. גלייכצייטיק האָט מען געראַבירט די
יידישע פאַרמעגנס. 10 טויזנט יידן האָט מען דעם טאָג אַוועקגעטריבן צום
וואָקזאַל. מען האָט זיי אַרײַנגעשליידערט אין טראַנספּאָרט־וואַגאָנען מיט פענצ־

טערלעך אַרומגעצוימטע מיט שטעכדראָט. דער גאַנצער טראַנספּאָרט און יעדער וואַגאָן באַזונדער איז שטרענג באַוואַכט געוואָרן דורך זשאַנדאַרן אין משך פון גאַנצן וועג. און דאָך זענען פון דאָזיקן טויטוואַגאָן אַרויסגעשפרונגען 16 יידן, פינף האָבן די עס־עס־לייט דערהרגעט, די איבעריקע זענען אַנטלאָפן אין וואַלד.

בעת דער אַלגעמיינער אויסזידלונג, דעם 23סטן סעפּטעמבער 1942, האָבן זיך אַ סך יידן באַהאַלטן אַדער אַנטלאָפן. די היטלעריסטן האָבן אויפן אָרט דערמאָרדעט איבער 500 יידן און אָפּיציעל האָבן זיי איבערגעלאָזט אין דער שטאָט בלויז 80 אַרבעטערס.

ווי באַוואוסט, איז שידלאָווצע אויפן סמך פון דער צווייטער פּאָליציי־אישער פאַראָרדענונג פון דעם העכערן קאָמענדאַנט פון עס־עס און דייטשישער פּאָליציי, געגנראַל קריגער, פון 10טן נאָוועמבער 1942, אָנגערקענט געוואָרן ווי אייגער פון די פיר אַזוי גערופענע „צווייטע געטאָס" אין ראַדאָמסקער דיסטריקט (די איבעריקע דריי „צווייטע געטאָס" האָבן געדאַרפט אַנטשטיין אין ראַדאָמסק, צויזמיר און אויאוד). קלאָר, אַז דאָס איז געווען אַ כיטרער, ליגנערישער מאַנעווער פון די היטלעריסטן. דער געטאָ אין שידלאָווצע, וואָס איז אין דער דאָזיקער צייט געשאַפן געוואָרן, האָט געדאַרפט דינען און האָט פאַקטיש געדינט ווי אַ פאַסטקע פאַר די יידן, וואָס האָבן זיך באַהאַלטן אין די וועלדער און בונקערס, געליטן פון הונגער און קעלט און זענען פאַרפאַלגט געוואָרן דורך די היטלעריסטן און זייערע אַרטיקע מיטהעלפערס. אַזוי אַרום האָבן זיך אין קורצן צונויפגעזאַמלט אין שידלאָווצע אַן ערך 5000 יידן פון צווישן די אָפּגעראַטעוועטע רעשטלעך פון די אַרומיקע שטעט און שטעטלעך. אין דעם אַזוי גערופענעם צווייטן געטאָ איז די לאַגע פשוט געווען אַ קאַטאַסטראָפאַלע. די הייזער זענען שוין געווען רואינירט, אָן דעכער, טירן און פענצטערס. עס האָט געפעלט וואַסער און היץ־מאַטעריאַל און דערצו איז נאָך אויסגעבראָכן אַ טיפוס־עפּידעמיע. דאָס ערגסטע איז אָבער געקומען דעם 13 יאַנואַר 1943. אין דאָזיקן טאָג האָבן די עס־עס־לייט, שאָוליסטן און אוקראַאיניש אסקארן אַרויסגעטריבן אַלע יידן פון די חורבות פון יידישן קוואַרטאַל. פריער האָט מען ביי זיי צוגעגנומען די שיך און מלבושים — און דער פראָסט האָט דעמאָלט דערגרייכט 16 גראַד. מען האָט זיי באַוועסערהייט געטריבן 4 קילאָ־מעטער צו דער באַנסטאַנציע. אויפן וועג האָבן די מערדערס דערהרגעט אַ סך פרויען, קינדער און זקנים. אַלעמען האָט מען אַריינגעשטופט אין וואַגאָנען און אַוועקגעפירט פונקט ווי דעם ערשטן טראַנספּאָרט אין דעם טויטן־לאַגער פון טרעבלינקע.

אין שידלאָוצע איז נישט געווען קיין יידישע קאַמף־אַרגאַניזאַציע, וואָס וואָלט צוגעגרייט די מענטשן צו שטעלן אַן אַרגאַניזירטן ווידערשטאַנד די היטלעריסטישע מערדערס. איינצלנע יונגע יידן האָבן אָבער געהאָט געוויסע קאָנטאַקטן מיט די פוילישע אונטערערדישע אַרגאַניזאַציעס. צווישן אַ טייל יידן האָבן קורסירט געהיימע פוילישע צייטונגען („ראָבאָטניק", „זעוו" אדג"ל). אַן ערך 30־40 יונגע יידן האָבן זיך באַוואָרגט מיט געווער. בעת אַלע אויסזידלונגס־„אַקציעס" (געווען פיר אַזעלכע „אַקציעס") איז נישט געקומען צו קיין באַוואָפנטן ווידערשטאַנד. אין די שידלאָוצער און לאָזשיסקער וועלדער (צווישן ראָדעם און פשיסכע) האָט פון סוף 1942 ביז יאַנואַר 1945 געקעמפט אַ זעלבשטענדיקע גרופּע פּאַרטיזאַנער, וואָס איז באַשטאַנען פון יוגנטלעכע פון שידלאָוצע. זי האָט געציילט 23 באַוואָפנטע מענטשן. נישט קאָנענדיק אָנקניפן קיין קאָנטאַקט מיט די אָפּטיילונגען פון א. ל. (פּאָלקסאַרמיי) און האָבנדיק זיך שוין אָפּגעבריט אין שייכות מיט אירע באַציאונגען מיט איינער פון די אַרטיקע אָפּטיילונגען פון א. ק. (לאַנדאַרמיי), האָט די גרופּע זיך די גאַנצע צייט געהאַלטן אָפּגעזונדערט. די יידישע פּאַרטיזאַנער זענען ערשט אַרויס פון וואַלד, וועו די ערשטע סאָוועטישע טאַנקען האָבן זיך, אונטער דער אָנפירונג פון מאַיאָר אַנטאָנאָוו, אין יאַנואַר 1945, באַוויזן אין דעם דאָזיקן אָרט. דעם 16טן יאַנואַר 1945 האָבן די יידישע פּאַרטיזאַנער, צוזאַמען מיט די אָפּטיילונגען פון דער סאָוועטישער אַרמיי, אַריינגעמאַרשירט אין זייער באַפרייטער געבוירן־שטאָט — שידלאָוצע.

יצחק מילשטיין

כראַניק פון חורבן שידלאָוצע

1. פון אויגוסט 1939 ביז דער אויסזידלונג

נאָך דעם ווי פוילן האָט פאַרנומען דעם זאָאָלזע־ געביט פון די טשעכן, האָבן די דייטשן פאַרכאַפט גאַנץ טשעכאָסלאָוואַקיע. דעמאָלט איז שוין ביי קיינעם ניט געווען קיין ספק, אַז דער נאָענטסטער קרבן וועט זיין פוילן, וואָס די דייטשן האָבן געפאָדערט ביי איר פאָמערן און דאַנציק.

די געשפאַנטע לאָגע האָט אָנגעהאַלטן איבערן פרי־ לינג און זומער. ס׳האָט נישט געהאָלפן דאָס חנדלען זיך פון די פּאָליאַקן צו די נאַציס אפילו דורך זייערע אַנטי־ סעמיטישע שטיק. ביי אונדז אין שטעטל האָט מען געקלעפט אפישן ניט צו קויפן ביי יידן און געטאָן נאָך אַנדערע ענדעקישע אַרבעט.

די טעגלעכע צייטונגען האָבן נישט פאַרויסגעזאָגט קיין גוטס. דאָס זעלבע איז אויך געקומען פון ראַדיאָ. אַלע נייעסן האָבן אָנגעזאָגט, אַז עפּעס שרעקלעכס דערנענטערט זיך מיט ריזנשריט, ביז ס׳איז געקומען דער אָפּמאַך פון רוסלאַנד מיט דייטשלאַנד.

די לאָגע איז געווארן וואָס אַ טאָג געשפאַנטער און מען האָט זיך געריכט, אַז די מלחמה קען אויסברעכן אַ ליאַדע מינוט. מיטוואָך, דעם 30סטן אויגוסט, איז דערקלערט געוואָרן אַ מאָביליזאַציע און יעדער, וואָס האָט געהאָט אַ רופּצעטל זיך צו שטעלן, האָט זיך געאיילט קיין ראָדעם, וואו ס׳איז געווען דער 27סטער פולק. די מאָביליזאַציע האָט געטראָפן יעדער פאַמיליע. מענטשן זענען אַרומגעאַנגען פארפינצטערטע, ווי ערב חורבן.

פרייטיק, סעפּטעמבער 1.

גאַנץ פרי האָט מען שוין געהערט אין ראַדיאָ די שרעקלעכע נייעס, אַז די דייטשן זיינען אַריבער די פּוילישע גרענעץ. אין שטעטל איז נאָך אַלץ אָנגעגאַנגען ווי אין אַ געווײַנטלעכן פרייטיק, אָבער מיטאָגצייט האָט מען שוין געזען די „שטאָלענע פייגל", וואָס זייערע באָמבעס האָבן אויפגע־ ריסן ביי דער באַנסטאַנציע.

ס׳זיינען באַלד אײַנגעפאָרן געוואָרן די פּרייזן פון אַלע אַרטיקלען. די ערשטע זאָך, וואָס האָט אויסגעפעלט, איז געווען ברויט. מען האָט באַלד געדאַרפט שטיין אין די רייען, אָבער אַלץ איז צוגעגאַנגען מיט אַן אַרדענונג.

מענטשן האָבן אַנגעהויבן שטראָמען פון שכנותדיקן סקאַרזשיסק, ווייל זיי האָבן מורא געהאַט, אַז צוליב די אַמוניציע־פאַבריקן וועט דאָס שטעטל שטאַרק באָמבאַרדירט ווערן. ביי אונדז אין שטעטל האָט מען געמאַכט פלאַץ פאַר אונדזערע שכנים, די פליטים, און זיי געהאָלפן מיט וואָס נאָר מען האָט געקענט.

מיטן אָנקום פון דער נייער וואָך זיינען אין שטעטל געקומען סאָלדאטן פון ראָדעם און פאַרפלייצט די גאַסן.

מאָנטיק, סעפטעמבער 4.

היינט איז ווידער געווען אַ לופט־אַלאַרעם. דער אָנגריף איז ווידער געווען אויף דער באַנסטאנציע, אָבער דאָס מאָל איז געשען עפעס אומדערוואַרטס: אין דערבייאיקן וואָלד פון דער סטאַנציע האָט זיך געפונען פוילישׂ מיליטער, וואָס האָט געעפנט פייער פון איר זעניט־אַרטילעריע. איין עראָפלאַן איז געטראָפן געוואָרן און אַראָפגעפאַלן הינטער דער שטאָט, ביי די „גורקעס" (בערגלעך). דער עולם האָט זיך אַ לאָז געטאָן צו יענעם אָרט, אָבער די פוילישע פאָליציי איז דאָרט פריער געווען און געכאַפט די 2 היטלעריסטישע פליערס. איינער איז געווען פאַרוואונדעט.

מיטוואָך, סעפטעמבער 6.

ס׳איז געווארן אַ שטאַרקע באָמבאַרדירונג. מענטשן האָבן געהאַלטן אין איין אַנטלויפן. ס׳לויפן ציווילע און ס׳לויפט מיליטער. צווישן די לויפנדיקע האָבן די פוילישע זעלנערס געכאַפט אַ מאַן, וואָס איז געווען פאַרדעכטיקט. נישט ער האָט געהאַט א פאַספאָרט, נישט ער האָט געקענט רעדן פוילישׂ אָדער יידיש. נאָך אַ קורצער אויספאָרשונג האָט מען אים אָפגעפירט הינטער דער שטאָט און דערשאָסן.

צווישן די פוילישע סאָלדאַטן איז געווען אונדזערס אַ שידלאָווצער, בונעם בלאָנדער. מען האָט אים געבעטן צו בלייבן, אָבער ער האָט נישט געוואָלט הערן פון דעם און איז אוועק.

אַז דער פראָנט האַלט זיך אין דערנענטערן, האָט מען געקענט מערקן פון די מאַסן מענטשן, וואָס האָבן געהאַלטן אין איין שטראָמען דורך אונדזער שטעטל אין דער ריכטונג אויף ראָדעם. דאָס פוילישע מיליטער האָט דעם זאמלפונקט ביים קאָשטשאָל. ס׳קומען גרויסע לייַדיקע אויטאָבוסן, זיי ווערן אָנגעפילט מיט באַוואָפנטע זעלנערס און פאָרן אָפ אין דער ריכטונג פון פשיסכע. דאָס זענען געווען טראַנספאָרטן צום פראָנט, וואָס איז שוין געווען גאַנץ נאָענט פון אונדז.

אַזוי האָט עס אָנגעהאַלטן ביז דאָנערשטיק, דעם 7טן סעפּטעמבער. ביי נאַכט האָט מען געוועקט מענטשן אויפצושטיין אויף צו טרייבן די בהמות פֿאַרן פֿוילישן מיליטער. דאָס זענען געווען קאָשמארנע נעכט. ווער האָט דאָן געקענט שלאָפֿן?

פֿרייטיק, סעפּטעמבער 6.

פֿרייטיק איז געווארן אין שטעטל א בהלה. מענטשן זענען געלאָפֿן נישט וויסנדיק ווּאוהין. א גרויסער טייל איז געלאָפֿן אויפן ראָדעמער וועג און א גרויסער טייל — אויפן קעלצער וועג. די וואָס זיינען געלאָפֿן אויפן ראָדעמער וועג האָבן געהאַט האָפֿענונגען צוריקצוקומען, אָבער די אנדערע זענען געלאָפֿן אין דער ריכטונג, ווּאו די מערדערס זיינען שוין דאָרט געווען, אין קעלץ.

די שטאָט איז געבליבן אויף הפקר. מען האָט נישט געזען אפילו קיין פּוילישן פֿאָליציאַנט. פרייטיק ביי נאַכט איז שוין קיינער נישט געשלאָפֿן. די, וואָס האָבן מיטגעמאַכט די ערשטע וועלט־מלחמה, האָבן גערַאַטן, אַז מען זאָל בעסער זיין אין אַ קעלער. די נאַכט איז פֿאַרגעקומען אַ שרעקלעכע קאַנאַנאדע צווישן דער פּוילישער ארמיי אויפן ראָדעמער וועג אין די דייטשע חיילות אויפן קעלצער וועג.

מיר האָבן יענע נאכט פֿאַרבראַכט ביי יעקב שמעון וווייסבראט אין קעלער. ער האָט אונדז געגעבן אינסטרוקציעס, ווי אַזוי זיך צו באַהאַלטן, ווייל אויך אין דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט ער זיך אויסבאַהאַלטן אין זעלביקן קעלער. פֿאַר טאָג איז די שיסעריי שטיל געווארן און יעדער פון אונדז איז אַוועק צוריק צו זיך אַהיים.

שבת, סעפּטעמבער 7.

אין שטעטל איז שטיל, רואיק ווי ס׳וואָלט קיין מאָל גאָרנישט געשען. די אָנטלאָפֿענע פון ראָדעמער וועג זענען אַלע צוריקגעקומען, ווייל זיי האָבן שוין ניט געהאַט ווּאוהין צו לויפן. די געלאָפֿענע אין דער ריכטונג פון קעלץ זענען אַריינגעפֿאַלן ביי די דייטשן.

די רואיקייט אין שטעטל האָט אָנגעהאַלטן בלויז ביז צען אין דער פרי. דאָן האָט זיך פֿלוצעם אַריינגעריסן אַ דייטשער טאַנקאָפּטייל מיט סאַלדאַטן אויף מאָטאָציקלען. זיי זיינען אַריין מיט אַזאַ אימפּעט, ווי זיי וואָלטן געקומען אונדז איינשלינגען. זיי האָבן קיינעם נישט געטשעפּעט, בלויז זיך אַרומגעקוקט און דערנאָך צוגעפֿאָרן צום מאָגיסטראָט.

די דייטשן האָבן באַלד באַשטימט אַ קאָמענדאַנט און אַ שטיקל פּאָר־וואַלטונג. זיי אַליין האָבן זיך פּאַרנומען מיט די פּוילישע קריגס־געפאַנגענע, וואָס זיינען געווען אין אַ גרויסער צאָל. די געפאַנגענע זיינען אָפּגעפירט געוואָרן צום ברויזהויז הינטער דער שטאָט.

צווישן די פּוילישע קריגס־געפאַנגענע האָבן זיך געפונען אַ סך יידן. שטעטלשע יידן האָבן זיך גלייך געזומען זאָרגן פאַר די יידישע סאָלדאטן. די הויפּטזאָרג איז געווען אַרויסצונעמען זיי פון לאַגער. אויב ווער פון די יידישע סאָלדאַטן איז אַרויס אין שטאָט אויף אַרבעט, האָט מען שוין געזען, אַז ער זאָל באַקומען ציווילע בגדים, ער זאָל שוין נישט צוריקגיין אין לאַגער פון די געפאַנגענע און קענען אָפּפאָרן צו זיך אַהיים. מען האָט דאָס געקענט דורכפירן, ווייל קיין שטרענגע וואַך איז ניט געווען. וועו מען האָט די געפאַנגענע סאָלדאטן אוועקגעפירט פון שידלאָוצע, איז שוין קיין אייניציקער יידישער סאָלדאַט ניט געווען צווישן זיי... איך געדענק נאָך, אז ביי יענער מלבושים־אקציע האָב איך דעם לעצטן מאלער־בגד פון מיין ברודער אברהם ע״ה אוועקגעגעבן.

די אַלע, וואָס זענען די ערשטע טעג אנטלאָפן אין דער ריכטונג פון קעלץ, זענען אריינגעפאַלן ביי די דייטשן. מען האָט זיי עטלעכע וואָכן געהאַלטן אין אַ צייטווייליקן לאַגער לעבן קעלץ, צוזאַמען מיט קריסטן. זיי זיינען דאָרטן אויסגעשטאַנען ביטערע צרות, אָבער מען האָט זיי דערנאָך אָפּגעשיקט אַהיים.

דער ערשטער באַפעל פון די דייטשן איז געווען: קריגסצושטאנד. פּאָליציי־שעה איז געווען ביז 6 אין אוונט. כמעט פאר יעדער קלענסטן פּארברעכן האָט געדראָט טויטשטראָף.

דעם דריטן טאָג נאָכן אַריינקום פון די דייטשן האָט אַ פויער מיט אַ וואָגן שטרוי זיך אָפּגעשטעלט פאר אונדזער הויז. פון אונטער אַ בינטל שטרוי האָט זיך געהערט אַ יידישער קול. דאָס איז געווען אַ פּאַרוואונדעטער יידישער סאָלדאט. מען האָט געברענגט רבקה צוקער, וואָס איז געווען א סאניטארקע, און זי האָט אים געגעבן די ערשטע הילף, און אין צוויי טעג אַרום איז ער געפאָרן צו זיך אין שטעטל, איבערגעטאָן אין ציווילע קליידער.

די דייטשן האָבן זיך איינגעקוואַרטירט לעבן ברויזהויז. די זעלנערס זענען געווען מיינסטנס עלטערע מענטשן און מען איז ווי ס׳איז דורכגעקומען מיט זיי. די צוגעטיילטע מאַכאָרקע, וואָס זיי האָבן באַקומען, האָבן זיי פּאַרקויפט פּאָר ביליק. די אָפּנעמערס זענען געווען קליינע יינגלעך.

דער ערשטער יום־כיפור אונטער די נאַציס איז געווען א ביטערער: ס׳איז אויסגעבראַכן אַ שריפה אין בית־מדרש. מען האָט די יידן געטריבן צו לעשן דאָס פייער, אָבער ס׳איז קלאָר געווען, אַז די נאַציס גופא האָבן עס אונטערגעצונדן. וועגן דעם איז שוין מערער באַשריבן אין אַנדערע ערטער פון בוך.

ווי לאַנג דער קריג מיט פוילן איז אָנגעגאַנגען, איז נאָך געווען צו דערליידן. די דייטשן האָבן געהאַט צו טאָן מיט זיך און איבער דער צייט האָט מען געהאַנדלט צו ביסלעך און אויך געאַרבעט. סוחרים זענען נאָך געפאָרן קיין לאָדזש מיטן לאסטאויטאָ פון נאָטעלע גרינבערג. ניט אַלע מאָל, פאָרשטייט זיך, איז אָפגעגאַנגען אַזוי גלאַטיק. איין מאָל, ווען דער לאָסט־אויטאָ מיט סחורה איז שוין געווען גרייט צו פאָרן צוריק פון לאָדזש, האָט אַ באַנדע פאָלקס־דייטשן פאַרנומען דעם וואָגן און דער עולם איז אַהיימגעקומען ליידיק. מען האָט באַלד אינטערוועניִרט ביי אונדזער שטאָט־קאָמענדאַנט, וואָס איז גראָד געווען אַ פיינער מאַן, און מיט דער הילף פון א יידיש מיידל האָט זיך אייגעגעבן אָפצוקריגן די גאַנצע סחורה, ווי אויך דעם לאָסטאויטאָ.

ווען די דייטשן זענען פאַרטיק געוואָרן מיט פוילן, זיינען די צרות נאָך גרעסער געוואָרן און יעדן טאָג האָבן זיך געגומען שיטן נייע גזירות.

נאָכן פאַלן פון וואַרשע האָבן מיר אָנגעהויבן האַנדלען מיט די דאָרטיקע יידן — אויף אויטאָס, מיט פערד און וואָגן און מיט דער באַן, וואָס איז שוין געווען אַ סך געפערלעכער. מען האָט געשמוגלט קיין וואַרשע לעבנס־מיטלען און פון דאָרט פאַרשיידענע סחורות.

איך האָב זיך אויך אַרויסגעלאָזט אין וועג אַריין און באַזאָרגט מיין משפּחה אין וואַרשע מיט וואָס ס׳איז נאָר געווען מעגלעך. איך האָב זיך געזען מיט מיין מאַמעס ברודער ברוך. זיין מאַמע, מיין באָבע גיטל, האָט אים געבעטן קומען קיין שידלאָוצע, אָבער ער האָט ניט געוואָלט פארלאָזן וואַרשע.

איין מאָל האָב איך ריזיקירט צו פאָרן מיט דער באַן, וואָס איז שוין דעמאָלט געווען פארבאָטן פאַר יידן. איך מיט נאָך צוויי יידישע פרויען האָבן געוואָרט אויפן אָנקומענדיקן צוג. צום אומגליק, האָט אַ יונגער שייגעץ זיי דערקענט און ער האָט געגומען שטופן די צוויי פרויען, וועלנדיק צוקומען וואָס גיכער צום באַוואָפנטן דייטשן סאָלדאָט, וואָס איז געשטאַנען ביים דורכגאנג צו דער באַן, כדי אָנצוואוייזן אויף די יידן. צום גליק, האָט ער ניט געקענט רעדן קיין דייטש, און דער נאָצי, ווידער, זעענדיק ווי ער

פירט זיך אויף נישט אָנשטענדיק מיט פרויען, האָט אים דערלאָנגט א זעץ איבערן קאָפּ און געשריען, אַז אַ מאָן מוז זיין העפלעך. דערווייל זיינען מיר געראָטעוועט געוואָרן.

אויף איינער פון מיינע רייזעס בין איך געבליבן שטעקן ביי דער ביאַלאָבזשעגער בריק. אַ דייטש האָט צוגענומען מיינע פּאַפּירן און מיך געפירט צום ביאלאָבזשעגער שטאָט־קאָמענדאנט, וואָס איז געווען באקאנט ווי אַ גרויסער מערדער. איך גיי פאָרויס, דער דייטש הינטער מיר מיט אַן אויסגעצויגענער ביקס. עס קומט אונדז אנטקעגן זייער א שיינע פרוי. ער באפעלט מיך צו בלייבן שטיין. איך האָב מורא זיך אומצוקוקן. זיי שמועסן ביידע א שטיקל צייט. דאן רופט ער מיך צו און גיט מיר אַלץ צוריק און זאָגט, אַז דער שיינער פרוי האָב איך צו פאַרדאַנקען, וואָס איך בין נישט אריינגעפאַלן צו זיין מערדערישן קאָמענדאנט און ער האָט מיך געהייסן וואָס גיכער נעלם ווערן אויף יענער זייט בריק.

דער ווינטער האָט זיך געשטעלט זייער א קאלטער, מיט גרויסע שניי־זאוועראכעס. דער יודענראט האָט געקראָגן א באפעל צוצושטעלן אַן ארבעטס־קאמאנדע אָפּצורוימען דעם שניי פון די ארומיקע הויפטוועגן. ס׳איז אויך געשאפן געוואָרן אן ארבעטס־קאמאנדע אויסצוגראָבן געפאלענע פוילישע סאָלדאטן פון פאראיינצלטע קברים און זיי ברענגען אויף די קריסטלעכע באגרעבונגס־פּלעצער. דאָס צוזאמענקלייבן הרוגים, וואָס זענען שוין געווען באגראָבן באלד א יאָר, איז געווען זייער א שלעכטע ארבעט.

דעם ווינטער זיינען געקומען צוריק די מאָביליזירטע יידיש־פוילישע סאָלדאָטן, וואָס זיינען באפרייט געוואָרן פון דער דייטשער קריג־געפאַנגנשאפט. צווישן זיי, געדענק איך, איז געווען נאָטע ברויטמאַן, פּיניע זיידענפעלד, וויגדאָר קויפמאַן, יוסף ראָזנטשקא, מיין קוזין יאַנקל מילשטיין, מיכאל דימאַנט, יצחק גרינבערג, וועלווע וועסטער (אין זייער אַ קראַנקן צושטאַנד). פון זיי לעבן נאָטע ברויטמאַן און מיין קוזין. שמואל לאַקס איז געווען דער

יוסף טויטער, קלמן ראָזענבוים (לינקס).

אינציקער, וואָס האָט זיך דערשלאָגן צו אַנדערסאָנס אַרמיי און אָנגעקומען קיין ארץ־ישראל.

פון שידלאָוצער געפאַלענע אויפן פראָנט געדענק איך מיין שול־חבר יוסף טויטער, דער זון פון נאָטע און דאַסע; ירחמיאל ערליך, דער זון פון יונה און עטל ערליך; יאַנקעלע ראַדאָלניק, דער זון פון ישראל און לאה און משהלע כוסטעצקי.

דער יודענראט האָט אינגעאָרדנט אן עפּנטלעכע קיך אין הויז פון ישעיה אָפּאָטאָווסקי. דער עיקר איז דאָס געווען באַשטימט פאַר די הונדערטער אָרעמע פּליטים, אָבער אויך פאַר אָרטיקע אָרעמעלייט. דער באקאנטער טויער יצחק שטיינמאַן האָט זייער שטאַרק געזאָרגט פאַר דער קיך.

די ביטערע לאגע מיט אלע אירע געפּארן האָט דערפירט צו דעם, אַז די יוגנט האָט זיך אָנגעהויבן אָרגאַניזירן צו אנטלויפן אויף דער רוסישער זייט. צו ערשט האָבן זיך געגרייט אין וועג אַריין יונגע פּאָרלעך. די יעניקע, וואָס האָבן געוואָלט אַנטלויפן און געהאַלטן ביים חתונה האָבן, האָבן דאָס איצטער געטאָן. מען האָט דאן געהאלטן אין איין שטעלן חופות. אלץ וואָס חתן־כלה האָבן גערעדט צו ווערן רייזע־פּאַרטיק איז געווען: אַ רוקזאַק מיט א זייגערל. מען האָט אפילו נישט געדארפט אָנקומען צום רב, ווייל שמואל אהרן שמש האָט געגעבן חופה וקדושין. דאָס האָט געהייסן דער „רוקזאק־סעזאָן".

מיין ברודער אברהם חיים מיט זיין פריינד אברהם וואלבערג האָבן חתונה געהאט מיט צוויי שוועסטערס פון די בראנדמעסערס און זענען באלד אוועק צו דער רוסישער גרענעץ. מיין ברודער האָט מיין טייערער מאמען נישט געוואָלט מצער זיין, האָט ער עס געהאלטן בסוד, ווייל מיין מאמע וואָלט אים ניט געלאָזט אוועק. ביידע זיינען דאָרטן אומגעקומען.

יעדן טאָג זיינען אָנגעקומען נייע פּאראָדענונגען. מען האָט אָפּגע־שניטן דעם עלעקטריישן שטראָם פון די יידישע הייזער, מען האָט קאָנפיסקירט פון יידן אַלע פוטערווארג, מען האָט געמוזט אָפּשערן די בּאָרד און מען האָט פארווערט די שחיטה. פאר ניט פאָלגן — טויטשטראָף.

קצבים האָבן איינגעשטעלט דאָס לעבן און געשאָכטן אין געהיים, ביז ס׳האָט עמעצער צוגעטראָגן אַ מסירה.

ס׳איז שוין אַוועק פורים, אָבער א נייער נס, וואָס זאָל אומברענגען דעם גרעסטן המן פון אונדזער געשיכטע, איז ניט געשען. פּסח האָט מען געפּראָווען, ווי ס׳האָט זיך געלאָזט. דאכט זיך, אז מצות האָבן אַלע געהאַט.

די לעצטע צייטן האָבן זיך די יידישע גארבערס געזומען צו זייער פאך. היות עס זיינען געווען טעטיק בלויז די גארבעררייען פון נאָטע און שמערל אייזענבערגס פאַבריק, און דאָס נאָר אונטער דער קאָנטראָל פון אַ דייטש, איז געווארן א מאנגל אין לעדער. האָט מען ריזיקירט מיטן לעבן און ווער עס האָט נאָר געקענט, האָט זיך געזומען צו זיין אַרבעט.

אויסער דער ריזיקע איז דאָס געווען פאַרבונדן מיט גרויסע טעכנישע שוועריקייטן, ווי איינשטעלן אַזאַ פרימיטיוע פאַבריק צו מישן די לעדער אין פעסער מיט כעמישע מאַטעריאַלן. דאָס זענען געווען אַזעלכע „שעפל"־פאַבריקן. מיין ברודער ישראלקע מיט ישעיה העניג האָבן אויך אייגענאַרדנט אַזאַ פאַבריקל ביי א פויער אין דאָרף סמילעוו און אים גוט באצאָלט דערפאר. די פאַבריק איז באַשטאַנען פון 2 גרויסע פעסער, ווו מען האָט געמישט די לעדער נאָר ביי נאכט, פארשטייט זיך. איך האָב מיט זיי פארבראכט א פאָר נעכט. ס׳איז געווען זייער א שווערע אַרבעט. זיי האָבן אזוי לאנג דאָרטן געאַרבעט, ביז מען האָט זיי געמסרט. איין נאכט איז אהין געקומען זשאַנדאַרמעריע, בראש מיטן שעף פון פרייז־באַוואַכונג מאַנדל, האָבן אַלץ ארויפגעלייגט אויף א גרויסן פויערשן וואָגן און צוזאַמען מיט די „פאברי־קאנטן" זיי געבראכט צום מאגיסטראט.

דאָס האָט זיך געקענט ענדיקן זייער טראגיש, אָבער צום גליק איז דער נייער קאָמענדאנט געווען זייער א פיינער מאן און דער יודנראט האָט מיט אים געהאט גוטע באציאונגען. זיי האָבן געפרואווט ווירקן אויף אים, אַז ער זאָל פארווישן דעם ענין. ישעיה העניגס מאמע איז צו אונדז געקומען צו לויפן מיט אַן אַלארעם: „אונדזערע קינדער דראָט דאָס ערגסטע, קומט, איך האָב נאָך א שטיקל צירונג און לאָמיר זיי ביידע ראטעווען!" מיר זיינען אַלע אַוועק צום מאַגיסטראָט. ס׳האָט לאַנג ניט געדויערט — און זיי זענען באפרייט געווארן. ווי אזוי דער יודנראט האָט דאָס דערלייזידיקט, וויס איך ביז היינט נישט, ווייל מיינע עלטערן און ישעיהס מאמע האָבן געהאט ביי זיך געלט און צירונג, אָבער דאָס איז ניט געירט געווארן.

אין אָט דעם דאָזיקן צייטאָפשניט איז זיך פאַרלאָפן אין שטעטל אַ מאַדנע געשיכטע, וואָס איז כדאי צו פאַרצייכענען.

אַנגעהויבן האָט זיך דאָס א פאָר יאָרן פארן קריג, ווען אין שידלאָווצע איז אַנגעקומען א צירק. געווען איז דאָס א צירק ווי אַלע צירקן, מיט פארשיידענע אטראקציעס, ווי פייער־שלינגערס, אקראבאטן אויף טראפעזן וכדומה. צווישן די אלע אטראקציעס איז געווען א מאן א טרעפער, וואָס

מען האָט געדרופן „א מעדיום". ער האָט צו דעם געהאט א מיטשפּילערין א פרוי. ער האָט געפרעגט זיין פּארטנערקע און זי האָט געענטפערט און תמיד געטראפן. צווישן פּובליקום האָט זיך געפונען א יידיש מיידל. זי האָט זיך באגעגנט מיט דעם „מעדיום" גלייך נאָך דער ערשטער פּאָרשטעלונג און צווישן די צוויי האָט זיך אנטוויקלט א שטיקל ליבע. ווי ווייט דאָס איז דערגאנגען, ווייסט קיינער ניט. נאָר ווען דער צירק האָט פּארלאָזן אונדזער שטעטל, איז אַלץ געווען ווי פּאַרגעסן.

עטלעכע וואָכן נאָכן אויסבראָך פון צווייטן וועלטקריג איז דער זעל־ביקער צירקאָוויץ צוריקגעקומען אין אונדזער שטעטל, אָבער דאָס מאָל שוין ניט ווי אן אָרעמער צירקמאן, נאָר ווי אן אָנגענומענע פּערזענלעכקייט ביי די דייטשן. עס האָט זיך ארויסגעוויזן, אז פּאָרן קריג איז ער געווען אַ שפּיאָן פּאַר דייטשלאַנד און דורכן צירק איז אים געווען לייכט דורכצופירן זיין שפּיאָנאַזש־אַרבעט. ער איז איצט געקומען אַ פּאַר־וואונדעטער אין אַ פוס און האָט זיך באַנוצט מיט קוליעס. ער האָט גלייך אויפגעזוכט זיין פּריערדיקע יידישע געליבטע און אָפט פּארבראכט מיט איר. דער דייטש האָט געוואָלט מאַכן פון איר אַ פּאָלק־דייטשקע, האָט ער געפּאָדערט פון איר מאַמען צו זאָגן, אַז איר טאָכטער איז געקומען אויף דער וועלט אין ערשטן וועלטקריג און אז איר ריכטיקער פּאָטער איז געווען א דייטש.

דער דייטש האָט געזען, אז זיין געליבטע זאָל האָבן א שטיקל פּרנסה, האָט ער צוגעגנומען דעם צייטונגסקיאָסק ביי פּינחס ראָזענבערג און עס איר איבערגעגעבן. אַזוי האָט זי פּאַרקויפט דייטשע צייטונגען ווי „דער פּעלקישער באָבאַכטער", „שטירמער" און אויך פּולישע צייטונגען, וואָס זענען געווען געדרוקט פּאר פּאָליאקן אונטער דער דייטשער אָקופּאציע. זי האָט שוין געטראָגן אַ זשעטאָן מיטן האקנקרייץ. אויסגעזען האָט זי באמת ווי אַן אַריערין, מיט בלויע אויגן, בלאָנדע האָר און אן אריש נעזל. ווי לאנג דאָס איז אזוי אָנגעגאנגען, געדענק איך נישט געניי. איך דערמאָן זיך נאָר, אז ווען איך בין געווען אין לאָגער יאנישעוו, איז מיין מאַמע געווען ביי איר מיט א בקשה צו העלפן מיך באפרייען. אזוי האָבן געטאָן נאָך מאמעס, וואָס זייערע קינדער זענען געווען אין יענעם לאָגער, אָבער האָט זי וועמען געקענט העלפן? זי איז דאָך אַליין אויך געווען אומבאַהאלפן.

וואָלט דאָס מיידל געווען פּארלאָזט די שטאָט און אוועק ערגעץ ווייט, וואו מען קען זי ניט, וואָלט זי געהאָט גוטע שאַנסן איבערצולעבן די מלחמה, ווייל זי האָט געהאט אן אמתן אריש אויסזען, אָבער אין שטעטל

האָט עס זיך שלעכט געענדיקט. איין טאָג איז געקומען די געשטאַפּאָ צו איר קיאָסק און זי אַרעסטירט. זיי האָבן זי אַפילו ניט דערלויבט זיך צו געזעגענען מיט אירע עלטערן. פון דעמאָלט האָט מען פון איר מער ניט געהערט.

דינסטאָג, אויגוסט 20, 1940

אָנהייב אויגוסט 1940 האָט זיך פאַרשפּרייט אַ ידיעה, אַז דעם 20סטן וועלן אָנקומען דייטשן פון לובלינער לאַנדקרייז צו נעמען ניט־חתונה געהאַט יידן אויף אַרבעט. אַזוי ווי ס׳האָט געהייסן, אַז מען וועט נעמען נאָר מענער אָן פאַמיליעס, זיינען די לעצטע טעג פאָרגעקומען אַ סך חופות...

געניי צו דער אָנגעזאָגטער צייט, דינסטיק, דעם 20סטן אויגוסט, זיינען אָנגעקומען דייטשן מיט לאַסטאויטאָס פון לובלין, מיט זייערס אַן אייגענעם דאָקטער. זיי זיינען פאַרפאָרן צום יודנראַט. ס׳איז שוין פון פריער געמאָלדן געוואָרן, אַז אַלע נישט חתונה־געהאַטע אַרבעטס־פּאָסטן מענער זאָלן זיך צושטעלן 8 אַ זייגער פרי. דער זאַמלפּונקט איז געווען די פּריש־אויסגע־בויטע נאָגל־פאַבריק. יעדער איינער האָט געדאַרפט מיטנעמען מיט זיך דאָס נייטיקסטע, ווייל די, וואָס וועלן ווערן אויסגעקליבן, וועלן מוזן גלייך אָפּפאָרן. די יעניקע, וואָס וועלן זיך אויסבאַהאַלטן, וועט מען נעמען די טאַטעס אויף זייער אָרט. קיינער האָט נישט געוואָלט איינשטעלן זיין טאַטן, האָבן אַ סך יונגעלייט זיך צוגעשטעלט צום זאַמלפּונקט. איך און מיין ברודער ישראלקע זענען אויך געווען צווישן זיי. ווער ס׳האָט געהאַט אַ באַשטעטיקונג פון יודנראַט, אַז ער איז דער פּרנסה־געבער, איז באַפרייט געווען.

פּונקט אַכט אין דער פרי האָט די קאָמיסיע אָנגעהויבן איר אַרבעט. דער דאָקטער האָט אונטערזוכט יעדערן, אָבער ס׳זענען געווען גאַנץ ווייניק אויסבראַקירטע. די צוגענומענע האָבן זיי אויפגעלאָדן אויף לאַסטאויטאָס און ניט געגעבן אפילו קיין געלעגנהייט זיך צו געזעגענען מיט די נאָענטסטע.

אין אָוונט זיינען מיר אָנגעקומען אין לאָגער, וואָס איז געווען לעבן שטעטל יוזעפאָוו. עס איז אַרויסגעקומען דער לאַגער־קאָמענדאַנט, אַן ס״ס־מאַן. ער האָט אויסגעציילט די געקומענע און אַ העלפט פון אונדז האָט ער אָוועק־געשיקט מיט פויערשע וועגעלעך נאָך יאנישעוו. אַזוי האָבן זיך געשאָפן צוויי גרופּעס אין צוויי פאַרשידענע לאָגערן.

איך און מיין ברודער זיינען אַריינגעפאַלן אין דער יאנישעווער גרופּע.

מיר האבן זיך געשלעפט ביז אין מיטן נאכט, באוואכט פון די פארשוינען פון „זאנדערדינסט".

דער לאגער־קאמענדאנט, אן עסטרייכער דייטש מיטן נאמען שמידט, האט אונדז אויפגענומען בעסער ווי זיין חבר אין יוזעפאוו. ס'איז געווען צוגעגרייט א באראק בלויז פאר שידלאוצער. יעדער האט זיך געפונען א שטיקל פלאץ. אין דער פרי האט מען געזען, אז מיר געפינען זיך אין א לאגער פון עטלעכע באראקן. ארום האט מען ניט געזען קיין פויערישע כאטע. צום דערבייאיקן שטעטל זאוויכאסט האט מען געמוזט אריבערשווימען מיט א שיפל אדער פראם איבער דער ווייסל.

מען האט אונדז געגעבן א ביסל שווארצע קאווע און באלד איינגעטיילט אין גרופעס. יעדע גרופע האט געהאט א גרופן־פירער, וואס איז געווען פאראנטוואָרטלעך, אז די ארבעט זאל אויסגעפירט ווערן און יעדער זאל קריגן זיין עסן — א שטיקל ברויט, זופ און קאווע. די ארבעט איז געווען זייער שווער, אנגעפירט פון פאליאקן און באוואכט פון אוקראאינער און פאלקס־דייטשן, וואס האבן מערדערלעך געשלאגן ביי דער ארבעט. דער ערגסטער פון זיי איז געווען דער פאלקס־דייטש וואַרעכאוווסקי.

אונדזער ארבעט איז באשטאנען אין פארזיכערן, אז די ווייסל זאל אין פרילינג ניט פארפלייצן דעם ארום. מיר האבן געבויט א גרויסן וואל פון ערד, וואס האט זיך געצויגן איף קילאמעטערס.

מיטן לאגער־פירער שמידט האט מען געקענט דורכקומען. פאר געלט אדער פאר גוטע זאכן האט ער באפרייט פון דער ארבעט אדער געשיקט אהיים. אויף אזא אופן זיינען באפרייט געווארן מיין ברודער ישראלקע און ישעיה העניג. איך האב אויך געוואלט נאכטאן זייער ביישפיל, אבער איך האב פארשפילט די געלעגנהייט. דער גוטער לאגער־פירער איז געווארן פארביטן אויף א גאנץ שלעכטן דייטש מיטן נאמען גרימאייזען. ער האט באלד אייגענפירט א שטרענגען רעזשים. אויף איין אפעל האט ער אויסגעקליבן אזעלכע, וואס האבן שלעכט אויסגעזען און זיי אוועקגעשיקט אין לאגער בעלזשעץ, ניט ווייט פון דער נייער רוסישער גרענעץ. צווישן די אוועקגעשיקטע זיינען געווען פרץ ארענבאך, מיין קוזין בן־ציון מילשטיין, ישעיה מענדל אייזענבערג און פיל אנדערע, וואס זענען באפרייט געווארן פון דארטן אין דעצעמבער, חוץ ישעיה מענדל, וואס איז דארטן דערשאסן געווארן.

ישעיה מענדל אייזענבערג איז געווען זייער אן אומבאהאלפענער. זיין גאנץ לעבן האט ער געוואוסט נאר צו לערנען תורה. איך האב מיט אים צו־

זאָמען געלערנט אין דער תלמוד־תורה און אויך ביים רבין ירחמיאל מאיר. דאָ אין לאָגער האָט ער געהאַט זייער אַ לייכטע אַרבעטן: קערן מיטן בעזעם דעם הויף. וועז זיין פעטער דוד נייבערג, אַ באַאַמטער פון יודנראַט, איז געקומען אים באַפרייען פון יאנישעווי, איז ער דאָרט שוין ניט געווען.

אין לאָגער האָט זיך אויך געפונען אַ קאַנטינע, וואו מען האָט געקענט קויפן ברויט, מאַרמעלאַד אָן אַ סך אַנדערע פראָדוקטן. מיט דער אַרבעט האָט זיך באַשעפטיקט די פרוי וויינשטאָק פון אַפאָלע. פאר געלט האָט מען אַלץ געקענט קריגן.

אין סעפטעמבער זיינען די נעכט געוואָרן קילער. מען קלערט פון אַנטלויפן, ווייל ווינטער וועט דאָ זיין נישט אויסצוהאַלטן. איין טאָג, באַלד נאָכן פאַרטיילן דאָס ביסל זופ דורך מאָטל בערגמאַן, ווערט מען געוואויר, אַז צווישן פון אונדזער גרופע פעלן: יאַנקעלע קישקאָש (אַזוי האָט מען אים גערופן, ווייל זיין פאָטער האָט צוגעשטעלט קישקעס צום וואורשטמאַכער) און עליאש, דער שוואָגער פון רבקה קריס. צום באַדויערן, האָבן זיי נישט געוואוסט דעם וועג צום ווייסל. זיי זענען אַוועק אין אַ פאַרקערטער ריכטונג און געקומען ניט ווייט פון יאנישעוו. די לאָגערשוץ האָט געבראַכט עליאָשן, אָבער יאַנקעלען האָבן זיי דערשאָסן.

מיט דער הילף פון יודנראַט האָבן די עלטערן פון יאַנקעלען און ישעיהו מענדל אייזענבערגן ארויסבאַקומען די גופים פון זייערע זין און זיי מקבר געווען אויפן שידלאָוצער בית־עולם.

ס׳זענען אַנגעקומען די ימים־נוראים. מיר האָבן אַ גוטן בעל־תפילה — בערעלע בורשטינסקי. אַ מחזורל האָבן באַזאָרגט די שנייידערס, וואָס פלעגן יעדן טאָג גיין אין שטאָט זאוויכאָסט; דאָס זיינען געווען הערש מענדל וואסערשטיין און הערשל שלאק. מיט זיי פלעגט אויך מיטגיין איטשע זילבערשטיין, וואָס איז געווען דער איינקויפער.

יעדן זונטיק האָבן זיי אונדז געפירט צום טייך זיך באָדן און אַנטלויזן, ס׳האָט געמעגט זיין ווי קאַלט. מיר האַלטן זיך אַ פלייצע צו אַ פלייצע, אַז ס׳זאָל זיין וואַרעמער. אָקטאָבער זענען מיר נאָך אַלץ געשטאַנען אין וואַסער מיט באַרוועסע פיס ביי דער אַרבעט.

אַ שטיקל טרייסט פלעגט זיין, וועז מאַמעס פלעגן קומען זיך זען מיט זייערע קינדער. איין מאָל אין אַ זונטיק איז געקומען ביילע העשקעס. זי האָט דאָרט געהאַט אירע צוויי זין: יאַנקל זילבערמאַן, דעם צווייטן געדענק איך ניט. זי האָט מיטגעבאַכט פּעקלעך פאַר אַנדערע, אויך פאַר מיר.

אַ טייל שידלאָוועצער, וואָס איך געדענק, אַז זיי זיינען געווען מיט מיר אין לאַגער יאנישעוו, אויסער די שוין דערמאָנטע, וויל איך דאָ דערמאָנען: מענדל כץ, די ברידער ה. און ש. ראָטמאַן, גרשון צוקער, די ברידער בראָנעס, אבא אונגעראָוויטש, די ברידער וואָלאָוווסקי, מאיר בוכבינדער, גרשון קאָכאַן, שאול זלאָטאָוויטש, די קוזינעס ריכטער, שיע שווארצפוטער און פיל אַנדערע, וואָס ס׳איז שווער צו געדענקען. מיט אונדז איז נאָך געווען יקותיאל גזעמבא. זיין שטיפאָטער שמואל צאלעלס איז געווען איינער פון יודנראַט און זיין שטיפזון איז מיט אונדז געווען על־פי טעות.

יציאת יאַנישעוו

אין פרימאַרגן פון 11טן נאָוועמבער איז געשען עפעס אזוינס, וואָס מיר האָבן אפילו ניט געקענט חלומען און וואָס מיר האָבן תחילת אפילו ניט געגלייבט אונדזערע אייגענע אויגן.

ווי יעדער טאָג זיינען מיר אויפגעשטאַנען פון די שמוציקע געלעגערס אויף די ברעטער און אַוועק אויפן אפעלפלאַץ. דאָ זעען מיר, אַז מען פירט אַוועק אַלע גרופעס צו דער אַרבעט, נאָר די שידלאָוועצער לאָזט מען בלייבן אויפן אָרט. מיר וואונדערן זיך און קענען בשום אופן ניט פאַרשטיין וואָס דאָ קומט פאָר. אין קאָפּ פליט דורך אַן אימהדיקער געדאַנק: אויב אונדז פירט מען ניט צו דער אַרבעט, איז אפשר קלייבן זיי זיך גאָר אונדז צו שיקן אין אַ טויטנלאַגער? פאַרזונקען אין אַזעלכע מחשבות זעען מיר פלוצלונג, ווי פון דער וואַכשטוב קומט אַרויס דער לאַגער־פירער צוזאַמען מיט דעם סעקרעטאר פון שידלאָוועצער יודנראַט פינקלער. וועדט אונדזער וואונדער נאָך גרעסער, אָבער די שרעק אַ סך קלענער. פינקלער גייט צו צו אונדז מיט פאַפּירן אין האַנט, ציילט אָפּ אונדזער גרופע, רופט אויס די נעמען, פירט אונדז אַלעמען דורכן אָפענעם טויער צו דער ווייסל. דאָרטן וואָרט שוין אויף אונדז א שיפל, וואָס פירט אונדז אַריבער קיין זאוויכאָסט. דאָס איז געווען אַ נייע „יציאת מצרים".

אין זאוויכאָסט האָבן מיר ניט לאנג געהאַט צו וואָרטן. דאָרטן איז שוין געווען גרייט אַ באַן פאַר אונדז. די פלוצעמדיקע באַפרייאונג און דאָס פאָרן אַהיים האָט אונדז באַרוישט מיט פרייד, וואָס איז שווער צו באַשרייבן.

ביים מאַגיסראט האָבן שוין געוואָרט אונדזערע ליבע עלטערן אוּן פיל גוטע פרײַנד. מען האָט זיך געהאַלדזט און געקושט און געווויינט מיט טרערן פון פרייד.

די שידלאָוצער, וואָס זיינען געווען אין יוזעפאָוו, האָבן זיך נישט געקענט דערוואַרטן אויף אַזאַ כמעט ניסימדיקער באַפרייאונג, האָבן זיי עס געטאָן אַנדערש: זיי זענען זיך צעלאָפן ביסלעכווייז, ביז ס׳איז דאָרט נישט געבליבן קיין איינער פון אונדזער שטעטל.

די אַהיימגעקומענע פון יאַנישעוו און יוזעפאָוו האָט מען גלייך געזען זיך אויסרוען צווישן וואָכן און דאָן ווידער איינגעשפאַנט אין אַרבעט. דער ווינטער איז געווען ווידער אַ קאַלטער, מיט גרויסע שניי־זאָוועראכעס, און דער יודן־ראַט האָט ווידער געמוזט צושטעלן אַרבעטערס אָפּצורייניקן די וועגן און גאַסן פון שניי און אייז. עס האָט זיך געשאַפן אַזאַ לאַגע, אַז מען האָט זיך ניט געטאָרט ווייזן אין גאַס אָן אַ לאָפאטע אָדער עפּעס אַן אַנדער זאַך צו רייניקן די גאַסן. אפילו א בעזעם איז אויך געווען גוט. צו די, וואָס האָבן געאַרבעט אויף די וועגן, האָט מען דערלויבט צו ברענגען עסן.

* * *

דורך דער צייט, וואָס איך בין געווען אין לאַגער יאַנישעוו, איז מיין יינגערע שוועסטער פריידל־אידעס געווארן אַ כלה פאר פּינטשע וועסטער פון סקארזשיסק. די חתונה איז באַשטימט געווארן אויף חנוכה, ניט געקוקט אויף די שווערע און געפערלעכע באַדינגונגען. די חתונה איז פאָרגעקומען אין אונדזער הויז. דער מסדר חופּה וקדושין איז ניט געווען דער רב, נאָר דער שמש שמואל אהרן טויטער. די געסט זענען געווען פון אונדזער משפּחה און אַ פּאָר שכנים, קוים אַ מנין.

מיין שוואָגער פּינטשע וועסטער איז שוין פאַרבליבן אין שידלאָוצע. ער האָט געהאַנדלט מיט וואָס ס׳האָט זיך געלאָזן אין אַזאַ צייט. דאָס געפערלעכסטע איז געווען, וואָס ער האָט אייגעשטעלט און געהאַנדלט אויך מיט רויע פעל.

ווי ביטער ס׳איז ניט געווען אויפן האַרצן, האָבן יידן אַלץ ניט פאַרלוירן זייער טבע פון וויצלען זיך.

מרדכי שטשענשליווע (מאָטע בּאַרשט) פלעגט זיך חכמהנען, אַז דער ימח שמוניק, זאָל ער איינעמען אַ שוואַרצן סוף, האָט אים גראָד געטאָן אַ גרויסע טובה. אַ דאַנק אים זיינען אַנגעקומען אין שטעטל אַ סך פּליטים און צווישן זיי דריי יונגעלייט, וואָס האָבן חתונה געהאַט מיט זייַנע דריי טעכטער. ווי וואָלט ער געקענט חלומען וועגן דעם אין נאַרמאָלע צייטן? אָן נדן? און מאָטע האָט זיי דערציילט אַ מעשה, אַז ער האָט אייגעמויערט אַן אוצר און ווי נאָר די מלחמה וועט זיך ענדיקן, וועט ער זיי אָפּגעבן דעם

אוצר אן זיי וועלן זיין די רייכסטע אין שטאט...

נאך אַ גזירה, אז אלע יידן מוזן אפשערן די בערד, האט יאנקל הערץ — אדער ווי מען האט אים געוופן יאנקל בריליאנט — צום ערשטן מאל דערזען יאנקעלע דעם בעדער אן אפגעשוירענעם. האט זיך יאנקל בריליאנט צעלאכט: „כ׳האב שוין געהערט וועגן א מלך אן א לאנד, וועגן א רב אן א שטאט, אבער א בעדער אן א בארד — האב איך נאך אין מיין לעבן ניט געזען".

זין געטא איז ארומגעגאנגען אזא מעשה: היטלער ימח שמו איז געקומען צו א יידן בעטן א הלוואה. דער יד האט אים אזוי גיך ניט געענטפערט. פרעגט אים היטלער: האסט מורא, אז איך וועל דיר ניט באצאלן? זאגט דער יד: האסט צוגענומען פוילן, טשעכאסלאוואקיע, ליטע, פראנקרייך און נאך לענדער. ווען דו וועסט דאס אלץ צוריקגעבן, וועסטו מיר אויך ניט בלייבן שולדיק.

מען האט זיך געוויצלט אויף יידיש און אויף פויליש. מען האט געפרואווט מיט א ווינ פארזיסן דאס ביטערע לעבן.

* * *

מיטן אנשטראם פון פליטים פון פארשיידענע שטעט, איז לויטן באפעל פון די דייטשן געשאפן געווארן אן איזאלאציע־פונקט פאר היימלאזע יידן. דאס איז געווען אין עזרת־נשים פון דער שול. די סאניטארן פון יודנראט האבן אויפגעפאסט אויף זיי.

נאכן באפעל, אז יידן טארן ניט וואוינען אין דערפער, זיינען צוגעקומען נייע פליטים. ווער ס׳האט געהאט משפחה אין שטעטל האט געהאט וואו צו זיין. אבער די, וואס האבן ניט געהאט קיין קרובים און זיינען געווען ארעם, זיינען געגאנגען אין שול אדער אין איזאלירונגס־פונקט.

אין 1941 האט שוין געדראט טויטשטראף פאר יידן פאר פארן מיטן צוג. אויף דעם האט מען געמוזט קריגן א ספעציעלע דערלויבעניש. מיין שוואגער פינטשע וועסטער, מיט זיין ארישן אויסזען, האט איינגעשטעלט און געפארן מיט דער באן. צום אומגליק, האבן באקאנטע פאליאקן אים דערקענט און אים איבערגעגעבן דער זשאנדארמעריע, וואס האט אים אויף דער באנסטאנציע תיכף דערשאסן.

דאס איז געשען ביי א זעקס חדשים נאך זיין חתונה מיט מיין שוועסטער, וואס איז שפעטער געווארן א מאמע פון א נייגעבוירן יתומל. דאס איז געווען דער ערשטער קרבן פון אונדזער משפחה.

נאָכן טויט פון מיין שוואָגער פינטשע וועסטער האָט מיין שוועסטער פאַרדונגען איר דירה פאַר אַ קינדער־גאָרטן, וואָס דריי לאָדזשער שוועסטערס האָבן איינגעאָרדנט פאר מיידעלעך. א גאנצן טאָג זענען די קינדער געווען אין הויז און אויך ביי אונדז אויפן הויף. מען האָט די קינדער געלערנט יידיש, פויליש און די הויפטזאַך — מען האָט אַכטונג געגעבן אויף זיי. דאָס זענען געווען ס׳רוב רייכע קינדער. דער עיקר האָט מען געזאָרגט, אַז די דייטשו זאָלן דערפון ניט וויסן. די לערערינס זענען געווען זייער אינטע־ליגענטע מיידלעך. די פרעבלואווקע האָט עקסיסטירט ביז דער אויסזידלונג.

לעצטנס זענען פאַרגעקומען זייער אָפטע אַבלאָוועס, וויייל עס זיינען צוגעקומען נייע ארבעטפלעצער, ווי יעדלנע, וואָלאָנעוו, ווישניאָווקע ביי קעלץ. דער לאָגער ווישניאָווקע איז געווען אַ קליינער, אין אַ שטיין־ברעכעריי.

יעדלנע איז א שטעטל אויף יענער זייט ראָדעם. דאָרט האָבן די דייטשן געבויט א לופטפלאַץ. אַזש פון שידלאָוצע האָט מען זיי געמוזט צושטעלן ארבעטערס פאַר דעם צוועק. דער אָנפירער פון דייטשן אַרבעטס־אַמט איז געווען דער פאָלקס־דייטש ריביצקי — אַ סאַדיסט און אַ מערדער. ער האָט איינגעפירט די סיסטעם פון אַרבעטס־קאַרטן. יעדער איינער פון 16 ביז 60 יאָר האָט געמוזט האָבן אַזאַ אַרבעטס־קארטע און יעדע וואָך האָט מען זי געמוזט שטעמפלען אין מאַגיסטראַט, וואו ריביצקי איז געווען דערביי. וועמען ער האָט נאָר געוואָלט, האָט ער שוין ניט אָפּגעלאָזט און גלייך געשיקט צו דער אַרבעט. אַן אויסנאַם זיינען געווען די יעניקע, וואָס האָבן געהאַט קאַרטעס מיט אַ שטעמפל, אז מען איז ערגעץ באַשעפטיקט. ווי גרויס די סכנה איז ניט געווען, האָבן ניט וויניק יידן נאָכגעמאַכט ריביצקיס שטעמפל, אַבי זיך אַרויסצודרייען פון די מערדערישע לאַפּעס.

דער אָנפירער פון אַרבעטסאַמט ביים יודנראַט איז געווען קלמן ראָזענ־בוים. ער האָט געשטאַמט פון א שיינער פאמיליע. זיין פאָטער איז געווען אינער פון די אָנגעזענסטע בעלי־בתים אין שטעטל. אָבער קלמן האָט זיך ניט אין גאנצן געהאַלטן ביי די טראדיציעס פון זיין משפּחה. ער איז שפּעטער אומגעקומען אין שידלאָוצע, ביי דער אויסזידלונג, אויף א זייער ברוטאלן אופן.

דער דריטער לאָגער איז געווען וואָלנעוו, וואו ס׳איז פריער געווען אַ לאַגער פאַר קריגס־געפאַנגענע רוסן.

איך בין געבליבן אין אונדזער שטעטל. איין מיטוואָכדיקן יריד־טאָג האָט זיך אויפן מאַרק באַוויזן אַ פוילישער שוסטער פאַרשעווסקי, וואָס האָט פארקויפט נייע שיך. מיט א מאָל קומען אָן די באַוואוסטע באַנדיטן פון דער

פרייז־באוואכונג — מאנדעל, שוויעדקא און שמידקע — און זיי פרעגן אים פון וואַנען ער האָט געגומען אַזעלכע שיינע שיך. ער האָט לכתחילה ניט געוואָלט ענטפערן, נאָר נאָך גוטע קלעפּ האָט ער געזאָגט, אַז די כאַליעווקעס האָט ער אליין ניט געמאכט, נאָר געקויפט ביי גאָדל האָניגמאַן, דעם זון פון לייבוש מאיר טאדרעסעס. פּאַרשעווסקין האָבן זיי אַרעסטירט. גאָדל האָניגמאַן האָט ניט געקענט אַריבערטראָגן די קלעפּ און צוזען, ווי מען שלאָגט זיין פּרוי, און ער האָט זיי דערציילט, אז דאָס לעדער האָט ער אַליין ניט אויס־געאַרבעט, נאָר געקויפט ביים גאַרבער ישעיה קלאַפּארדע. דער לעצטער איז געוואָרן מערדערלעך געשלאָגן און האָט זיך מודה געווען, אַז ער האָט געקויפט די רויע פעל ביי פּינטשע וועסטער, דער איידעם פון מאָטל טאָקאזש (מיין פּאָטער). צו אונדז זענען זיי אָנגעקומען אין מיטן נאַכט. ביי אונדז איז געווען אַזוי אינגעפירט, אַז ביזן אויפמאכן די טיר פּאַר די דייטשן, פלעגן די יינגערע אנטלויפן דורכן הויף. אזוי אויך דאָס מאָל. דעם טאַטן האָבן זיי צעבלוטיקט און מיטגענומען מיט זיך, ווייל זיי האָבן ניט געפונען מיין שוואָגער, וואָס איז שוין א צייט פריער דערשאָסן געוואָרן דורך די רוצחים.

ניין אָ זיגער אין דער פרי איז מיין טאַטע געקומען אַהיים אין גאַנצן אָ פאַרענדערטער. זיי האָבן אים געגעבן אָזאָ מין טאַבלעט, וואָס פון דעם פאַר־לירט מען דאָס באוואוסטזיין און מען דערציילט אַלץ וואָס מען וויסט. דאָס זעלביקע האָבן זיי געטאָן צו גאָדל האָניגמאן און ישעיה קלאפארדע. מיין טאַטע איז נאָך דעם געווען קראנק עטלעכע וואָכן. ישעיהן האָבן זיי שוין ניט אָפּגעלאָזט און אים אריינגעזעצט אין ראָדעמער תפיסה.

ביז 1942 איז שידלאָוצע געווען פון די געציילטע שטעט אין פוילן, וואָס האָט ניט געהאט קיין פארמאכטן געטא. ס׳איז בלויז געווען פארווערט צו גיין אויפן „נייעם וועג״ (קאָשטשישקאָווסקא), וואָס האָט זיך אָנגעהויבן פון קעלצער גאָס ביז דורכן אַלטן בית־עולם צום ראָדעמער וועג. די יידן, וואָס האָבן געוואוינט ביי אָט דעם וועג, זיינען געווען אין אָ שווערער לאָגע און זיך געמוזט היטן פון ספּעציעלע געפאַרן. אַזוי, למשל, האָט איין מאָל געטראָפן, אַז מאָטל, די טאָכטער פון שמעון וויצהענדלער, איז איין פרי־מאָרגן אריבער די פאַרבאָטענע גאס און זי איז דערשאָסן געוואָרן אָן אָ וואָרענונג.

אין דעצעמבער 1941 איז באקאנט געוואָרן, אז פון דעם ערשטן יאנואר 1942 וועט פאַר די שידלאָוצער יידן זיין פאַרבאָטן צו פאַרלאָזן די גרענעצן פון שטאָט. דאָס איז געווען אָ גרויסער קלאַפּ, ווייל מען וועט ניט קענען

גיין אין דאָרף אריין עפּעס איינקויפן, אָננעמען אָדער אָפּגעבן אין דאָרף אַרבעט, ווי שניידעריי, שוסטעריי וכדומה. די, וואָס האָבן נאָך געהאט עפּעס צו דערליידיקן אין די דערפער, האָבן עס איצט געמוזט טאָן ביזן ערשטן יאנואר.

איך האָב אויך געהאַט אַרבעט פון אַ פּאָליאַק און אַ פּאָלקס־דייטש לעבן ראָדעם. א גרופּע שידלאָוועצער און עטלעכע ראָדעמער האָבן געדונגען א פערד און וואָגן און זיך געלאָזט אין וועג אַריין קיין ראָדעם. ביז מלאָדאָטשין איז געגאַנגען גלאַט. דאָ איז אונדז געקומען אַנטקעגן אַן אויטאָ מיט די באַוואוסטע מערדערס שוועדקאָ און שמידקע און מיט נאָך זשאַנדאַרמעריע. ס׳קומט אַ באַפּעל: „האַלט!" זיי קאָנטראָלירן דעם וואָגן, הייסן אַלץ אַוועק־לייגן אָן א זייט און אונדז פּירן זיי אַראָפּ פון וועג אין פּעלד. די סיטואַציע ווערט געפערלעך. זיי ווילן אונדז אַלעמען נעמען קיין ראָדעם. איך זע, אַז ס׳איז ניטאָ וואָס צו פּאַרלירן, דערשלאָג איך זיך צו די באַנדיטן, דערקלער זיי, אז מיר זיינען ניט ארויס פון געטאָ, ווייל אין שידלאָוועצע איז נאָך ניט אייגעפּירט קיין געטאָ. זיי האָבן קאָנטראָלירט מיינע פּאפּירן און גלייך אויפן פּעלד האָבן די מערדערס געמאַכט אַ סעלעקציע: די ראָדעמער באַזונדער און די שידלאָוועצער באזונדער. אונדז האָבן זיי געהייסן לויפן נאָך די זאכן און מיר זענען אָפּגעקומען מיט בלויזע קלעפּ. די ראָדעמער האָבן זיי מיטגענומען קיין ראָדעם.

מיטן פּאַרבאַט צו פּאַרלאָזן די שטאָט איז די אַרעמקייט געוואָרן נאָך גרעסער. אָבער יידן האָבן ווידער אינגעשטעלט זייער לעבן און מיט אַלע וועגן געפּרואווט איבערצוכיטרעווען דעם מערדערישן שונא.

אין 1942 איז צוגעקומען אַ נייע אַרבעטס־פּלאַצואווקע — אין די שטיין־ברעכעריין פון סמילעוו. דער דייטשער אויפזעער שרעדער האָט זיך פּרעזענטירט ווי אַ קאָמוניסט און מען האָט געהאַט צו אים צוטרוי. די ארבעט דאָרט איז ניט געווען שווער.

כדי אויסצומיידן פּאַרשידענע כאפּענישן, האָט מען זיך געמאכט פּאר־שיידענע באַהעלטענישן, טייל האָבן עס געקופּן בונקערס.

דער זומער 1942 איז געווען דער בלוטיקסטער. ס׳איז נישט דורך א וואָך, וואָס ס׳זאָל נישט זיין אַן אַנדער אומגליק. איין מאָל זענען געקומען פּוילישע כוליגאַנעס ראַבירן, האָבן עטלעכע יונגעלייט געשטעלט אַ ווידער־שטאַנד און זיי האָבן די כוליגאַנעס צעשלאָגן. אין עטלעכע טעג אַרום זיינען די כוליגאַנעס צוריקגעקומען מיט געשטאַפּאָ און געשאָסן וועמען זיי

האָבן געטראָפן. צווישן די קרבנות זענען געווען יחזקאל פארבער און מאיר טענענבוים.

עמעצער האָט געמסרט, אז שרה איטע פריד, די פרוי פון בנימין לייזער יאַנקלס, באַקט אין געהיים ברויט. די דייטשן זיינען געקומען און געפונען א וואַרעמען אויוון. די מערדערס שוועדקא און שמידקע האָבן שרה־איטען דערשאָסן אויף אַן אָרט. ס׳איז אומגעקומען דער שול־שמש שמואל אהרן טויטער און פיל אַנדערע. דאָס לעבן איז געווארן הפקר.

יעדע וואָך האָט מען געמוזט זיך שטעלן מיט די ארבעטס־קארטן צו קאָנטראָלירן. אויב ס׳איז ניט געווען וואוהין צו שיקן די אַרבעטערס, האָט מען ארויפגעלייגט א שטעמפל און מען איז געווען פריי נאָך א וואָך. אויב ס׳זיינען געקומען לאַסטאויטאָס פון יעדלנע, האָט מען שוין געזומען וועמען מען האָט געכאַפט.

פון די אַלע סעלעקציעס האָב איך זיך ארויסגעדרייט און בין אין יעדלנע קיין מאָל ניט געווען. אין יענעם לאַגער זענען געפאַלן קרבנות: דער זון פון מאיר קאַפלאַן, געקומען פון קראָקע און געלעבט אין שידלאָווצע בעתן קריג. ס׳איז אויך דערשאָסן געוואָרן דער זון פון יידעלע דער בדחן, זיין נאָמען איז געווען משה חיים וויגנאנסקי (זיין פרוי עלקע איז געבליבן מיט קליינע קינדערלעך); אין דער זעלביקער צייט איז אויך אומגעקומען נאָטל צוקער, ער איז דערשאָסן געוואָרן אין ראָדעם (ער האָט איבערגעלאָזט א יונגע פרוי מיט קינדער).

די סקארזשיסקער וועקשוצן און דייטשן פון וואָלנעווער לאגער זיינען געוואָרן גאָר אָפטע געסט אין שידלאָווצע צו נעמען אָדער כאפן שקלאפן פאר זייערע אינטערעסן. זיי פלעגן אָפפאָרן פון שידלאָווצע מיט פולע לאַסטאויטאָס שקלאָפן.

איין טאָג האָט דער יודנראָט באַקומען אַ באַפעל צוצושטעלן אַ ליסטע פון קאָמוניסטן, גנבים און פראָסטיטוטקעס. וועגן קאָמוניסטן האָט דער יודנראָט געענטפערט, אז אַלע קאָמוניסטן זענען אָנהייב מלחמה אַנטלאָפן צו די רוסן. וועגן יידישע גאַנפרויען האָט מען דערקלערט, אז אין שידלאָווצע זיינען אַזעלכע קיין מאָל ניט געווען. אָבער גנבים? כאָטש דער יודנראָט האָט ניט צוגעשטעלט קיין ליסטע פון גנבים, האָבן די דייטשן געוואוסט וועגן שמואליק בראַנדמעסער — פון וואָנען וויסט מען ניט. די דייטשן האָבן געהאַט אינפאָרמאַציע, אַז סוף 1939 אָדער אָנהייב 1940 איז אַ דייטשער וואַגאָן פול מיט שאָקאָלאַד און פאַפּיראָסן, וואָס איז געווען באַשטימט פאַר דייטשע

סאָלדאָטן, אַריינגעפאַלן צו אונדז אין שטעטל. קליינע קינדער האָבן זיך דעמאָלט מחיה געווען מיטן געשמאַקן מילך־שאָקאָלאָד און די פאַפּיראָסן זיינען גוט פאַרקויפט געוואָרן. וועט ס׳זענען געווען די „פאַכמענער", וואָס האָבן דאָס דורכגעפירט, איז געבליבן אַ סוד ביז היינט. וועט שמואליק איז אַריינגעפאַלן אין ראָדעמער תפיסה — איך וויס ניט פאַר וואָס — איז געשטאַפּט געפאַלן אויפן געדאַנק, אַז אפשר וועט דער שמואליק וויסן עפעס וועגן יענעם צו־געגנבעטן וואָגאָן. געשטאַפּט האָט דעריבער געפאָדערט פון אים אַרויסצוגעבן די אַלע, וואָס האָבן זיך באַטיילט אין יענעם שטיקל „אַרבעט". שמואליק האָט זיי געזאָגט, אַז אַלע זענען פאָליאַקן און זיי וואוינען אין דאָרף פאגזשאלע. דער דאָרף איז אין וואָלד — האָט ער געזאָגט — און צו זייער הויז איז ניט אַזוי לייכט צוצוקומען, ווייל זיי זענען שטאַרק באַוואָפנט. די געשטאַפּט האָט זיך אַ לאָז געטאָן אַהין, מיטנעמענדיק שמואליקן, אַז ער זאָל צו זיי אַריינגיין און זיי אַרויסברענגען, אַז ס׳זאָל ניט קומען צו קיין שיסעריי. זיי אַלע זענען שטיין געבליבן פאַרן הויז און שמואליקן אַריינגעשיקט אַהין. זיי האָבן באַ־לאָגערט דאָס הויז און געוואָרט. וועט זיי האָבן געזען, אַז עס נעמט צו לאַנג און קיינער קומט ניט אַרויס, האָבן זיי אַנגעהויבן שיסן אין הויז. וועט קיינער האָט ניט געענטפערט, זענען זיי אַריין אינעווייניק, אָבער קיינעם ניט געפונען. דאָן האָבן זיי געזען, ווי זיי זענען אָפּגענאַרט געוואָרן.

וואָס איז דאָ געשען? די גאַנצע מעשה האָט שמואליק צוזאַמענגעשטעלט לויט אַ פּריער אויסגעאַרבעטן פּלאַן. ער האָט געוואוסט, אַז אין יענעם אָפּ־געלעגענעם אָרט וואוינט זיינס אַ באַקאַנטער פויער, וואָס ניט וויט פון זיין הויז געפינט זיך אַ געהיימער אונטערערדישער דורכגאַנג, וואָס פירט אַרויס טיף אין וואַלד. וועט די דייטשן זיינען געשטאַנען אין דרויסן און געוואָרט אויף אים און די פאַליאַקן, האָט ער זיך צוגעכאַפּט צו יענעם געהיימען דורכ־גאַנג — און פאַרפאַלן געוואָרן . . . פון דעמאָלט אָן האָט זיך שמואליק מער ניט באַוויזן פאַר מענטשן און געלעגן אויסבאַהאַלטן ביז דער אויסזידלונג.

אָנהייב אויגוסט 1942 בין איך פאַרכאַפּט געוואָרן דורך דייטשן, וואָס האָבן מיך גלייך אָפּגעפירט צום מאַגיסטראַט. זיי האָבן מיך גלייך אַריינגעלאָזט אין אַ צימער, וואו ס׳זענען שוין געווען פיל געכאַפּטע יונגעלייט. ביי נאַכט איז צו אונדז אַריינגעקומען ריביצקי און האָט אָנגעהויבן זיינע סאַדיסטישע שטיק. ער האָט אויסגעקליבן די קרעפּטיקע און זיי געשליידערט איבערן טיש. אַזוי האָט דאָס אָנגעהאַלטן אַזוי לאַנג, ביז ער איז פאַרמאַטערט געוואָרן.

צו מאָרגנס גאָנץ פרי האָבן זיך די טירן געעפנט. אין דרויסן האָבן

שוין אויף אונדז געוואַרט לאַסטאויטאָס, וואָס האָבן אונדז אָפּגעפירט קיין וואָלנעוו. מען האָט אונדז גלייך געבראַכט צו דער אַרבעט נאָך ראַשקעוו, עטלעכע קילאָמעטער פון וואָלנעוו, וואו ס׳וועט געבויט אַ קליינע באַנליניע ביז וואָלנעוו, וואו מען גייט בויען אַ פליפלאַץ. די אַרבעטס־קאַרטן האָבן זיי צוגענומען פון אונדז.

אין נייעם אָרט האָב איך געטראָפן מיינס אַ קוזין, שמואל אייזענבערג, וואָס האָט שוין דאָרטן געאַרבעט אַ לענגערע צייט.

וואָלנעוו איז נאָך געווען אַ צייטווייליקער לאַגער. קיין נאָרעס זיינען נאָך ניט געווען און מיר זיינען אַלע געשלאָפן אויף דער האָרטער פּאָדלאָגע.

אויף מאָרגן האָט מען אונדז וויידער געבראַכט קיין ראַשקעוו. מען האָט אונדז געפירט אויף אַזעלכע וואָגאָנטשיקעס, וואָס מען האָט געוופן „לאָרקעס". אַז מען האָט אָנגעשאָטן זאָמד אָדער שטיינער אין די לאָרקעס, האָט מען זיי געקענט אומדרייען און זיי האָבן זיך אַליין אויסגעליידיקט. מיר זענען געפאָרן מיט פּוילישע שקצים, האָט איינעם פון זיי זיך פאַרוואָלט מאַכן אַ שפּאָס, האָט ער אויפגעעפנט די לאָרקע, וואו איך מיט נאָך עטלעכע יידן זענען געווען, און מיר זענען אַרויסגעפאַלן אין מיטן פּאָרן, צום גליק גאַנץ לאַנגזאַם, אין אַ פּעלד פון קאַרטאָפל. איך בין געבליבן ווי אין חלשות. וועז איך בין צו זיך געקומען, איז שוין קיינער ניט געווען. איך קוק זיך אַרום און זע, אַז איך געפין זיך ניט וויַיט פון דעם פאָלקסדייטש, וואָס איך האָב פריער געאַרבעט שניידעריי פאַר אים. איך האָב אים דערציילט די גאַנצע געשיכטע. ער האָט געשיקט צו מיר אַן אויפזעער, וואָס האָט גראָד געווואויגט אין שידלאָווצע. איך האָב מיט אים אָפּגעמאַכט, אַז ער קריגט פון מיר וואָס ער וויל, אויב ער וועט מיך מיטנעמען קיין שידלאָווצע, וואוהין ער פּאָרט יעדן טאָג נאָך דער אַרבעט מיט דער באַן. אַזוי בין איך מיטן צוג געפאָרן אַהיים און ס׳איז דורך בשלום.

מיין קומען אַהיים איז פאַר יעדערן געווען אַ סורפריז. אָבער מיט איין זאָך איז עס ניט געווען גוט אויסגערעכנט: אין וואָלנעוו איז געבליבן מיין אַרבעטס־קאַרטע און אָן דעם דאָזיקן דאָקומענט איז געווען געפערלעך זיך צו באַוועגן אין גאָס. איך האָב זיך געמוזט היטן פאָרן באַנדיט ריביצקי. די פּאָליציי האָט ניט געוואוסט, ווי אַזוי איך בין אַוועק פון וואָלנעוו.

איין מאָל בין איך געווען אין מיין שוועסטערס געוועלב. פלוצלונג לויפן אַריין אין געוועלב צוויי יונגעלייט און נאָך זיי ריביצקי. ער פּאָדערט צו וויַיזן די אַרבעטס־קאַרטן. זיי האָבן געהאַט, אָבער איך בין געבליבן שטיין

אַן לשון. ריביצקי וואָרט ניט לאַנג און הייבט מיך אָן שלאָגן, אַז איך האָב געמיינט, אַז איך וועל שוין ניט אַרויס פון זיינע לאַפּעס. מיין שוועסטער איז געפאַלן אין חלשות. ווי פון דער ערד איז אויסגעוואַקסן דער פרעמדער יידישער פּאָליציסט בוסקאָוואדא, וואָס אַרעסטירט מיך אויף ריביצקיס באַפעל און פירט מיך אַוועק אין דער יידישער תפיסה. דאָרטן האָט ער מיך פאַרשלאָסן און אַוועק.

איך האָב זיך אַרומגעקוקט וואו איך געפין זיך: אַ ליידיק צימער, צוזאַמענגעקלאַפּטע ברעטער פאַר אַ נארע צו שלאָפן און אַ לאַנגע באַנק. די פענצטערלעך קליין און פאַרקראַטעוועט. איך האָב באַשלאָסן ניט צו וואָרטן ביז מאָרגן און זען ווי זיך אַרויסצוקריגן פון דאַנען. איך האָב צוגערוקט די לאַנגע באַנק צו דער טיר און אָנגעהויבן זעצן אין איר, ביז די טיר איז אַרויס פון די זאַוויעסעס און זיך געעפנט. איך האָב די נאַכט אָפּגעוואָרט צווישן די מצבות פון בית־עולם, וואָס האָט זיך געפונען לעבן דער תפיסה, און ווען ס׳איז ליכטיק געוואָרן און מען האָט שוין געמעגט גיין אין גאַס, בין איך אַוועק אַהיים.

בלייבן אין אונדזער הויז האָב איך שוין ניט געקענט, ווייל בוסקאָוואדא האָט גריילעך געקענט קומען אַהער מיך זוכן. בין איך שוין געווען ביי אונדזערע שכנים, דער פאַמיליע פּאַריז, וואו ס׳איז געווען אַ גוטע באַהעלטעניש.

* * *

ניט געגוג נייע צרות פון יעדן טאָג, קומען נאָך צו אויך אַלטע צרות. מיר האָבן געמיינט, אַז די גאַנצע געשיכטע מיט די לעדער, וואו ס׳איז געווען פאַרמישט מיין סקאָרזשיסקער שוואָגער פינטשע וועסטער, איז פאַרגעסן גע־וואָרן. ווייזט זיך אַרויס, אַז מיר האָבן אַ טעות געהאַט. מיין טאַטע האָט דער־האַלטן אַ „פּאָוויעסקע" צו קומען צום „זאָנדער־גאַריכט" אין ראָדעם, וואו עס וועט פאָרקומען דער פּראָצעס פון ישעיה קלאַפאַרדא, וואָס איז שוין חדשים געזעסן אין ראָדעמער תפיסה פאַר האַנדלען מיט לעדער.

דער משפּט האָט געדאַרפט פאָרקומען דעם 10טן אויגוסט 1942. מיין טאַטנס שרעק איז ניט צו באַשרייבן. אין שטאָט איז געווען אַ לאָדזשער ייד, בלאַט, וואָס איז געווען אַ שטיקל אַדוואָקאַט. ער פלעגט אָפט צו אונדז אַרייַנ־קומען. ער האָט געעצהט מיין טאַטן זיך צו שטעלן צום משפּט, ווייל לויט זיין מיינונג וועט ער באַפרייט ווערן.

דער טאָג, ווען מיין טאַטע האָט געדאַרפט אָפּפאָרן קיין ראָדעם, איז

ביי אונדז געווען תשעה־באב. דאָס געזעגענען זיך איז געווען באַגלייט מיט האַרץ־רייסנדיקע סצענעס, ווייל יעדערער האָט געציטערט איבערן גורל פון טאַטן אין די הענט פון די נאַצישע ריכטערס.

די הויפט־עדות ביים פּראָצעס זיינען געווען די צוויי מערדערס שוויעדקאַ און שמידקע. די עלטערן פון פּינטשע וועסטער האָבן צוגעשיקט אַ טויטנשיין און דער הויפט־אָנגעקלאָגטער איז אַזוי אַרום געבליבן קלאַפּארדע, וועמען זיי האָבן נאָך קורצע פּאַרהאַנדלונגען פּאַרמשפט צום טויט. קעגן מיין טאַטן זיינען ניט געווען קיין שום באַווייזן, אַז ער איז פּאַרמישט אין האַנדל מיט רויע לעדער און ער איז באַפרייט געוואָרן. דער אַרעמער פּאַראורטיילטער האָט דעם פּסק־דין אויפגענומען גלייכגילטיק. דער טויטאורטייל איז ניט גלייך אויס־געפירט געוואָרן. ווען ס׳איז פּאַרגעקומען די אויסזידלונג פון שידלאָוצע, דעם 23סטן סעפּטעמבער — 6 וואָכן נאָכן משפּט — האָבן די מערדערס אים געבראַכט קיין שידלאָוצע, וואו ער איז אומגעקומען מיט נאָך אַ סך יידן, וואָס זענען דערשאָסן געוואָרן אויפן בית־עולם אין איין גרויסן מאַסן־קבר.

דער טראַגישער טויט פון מיינע ברידער

מיין ברודער ישראלקע איז געווען פריי פון צוואַנגסאַרבעט, ווייל ער האָט געהאַט אַן עקסטרע קאַרטע מיט „פליכטאַרבעט", אָבער ניט פון יודנראַט. ווען דאָס איז דערגאַנגען צום אַרבעטסאַמט, האָבן זיי אים געכאַפּט און גלייך פּאַרשיקט נאָך וואָלנעוו.

מיין ברודער האָט שוין געוואוסט, ווי אַזוי צו האַנדלען מיט די לאַגער־פירערס פון זיין פּריערדיקער פּראַקטיק אין יאַנישעוו. אויך דאָס מאָל האָט זיך אים איינגעגעבן אַרויסצוקריגן פון וואָלנעווער לאַגער־פּירער אַ דערלויבעניש צו פאָרן אַהיים. ער האָט ניט געוואָלט גיין צו פוס און ער האָט געזוכט אַ גלעלעגנהייט צו קריגן אַ פור, וואָס פּאָרט קיין שידלאָוצע. אַזאַ גלעלעגנהייט איז אים אונטערגעקומען צו דער האָנט דורך אַ גרופּע יידן מיט „גרינע לענטעס". דאָס זענען געווען יידן, וואָס האָבן געזאָמלט אַלטע שמאַטעס און אַלט אייזן פאָר די דייטשן. זיי זענען געווען פריי און האָבן זיך געקענט באַווגן אויסער די געטאָס. אָט די גרופּע איז גראָד געפאָרן קיין שידלאָוצע און מיין ברודער איז מיט זיי מיטגעפאָרן.

זיי האָבן פּאַרלאָזט וואָלנעוו גאַנץ פרי. צום אומגליק איז דאָס געווען אין דעם טאָג, וואָס מען האָט אים שפּעטער געפּונען דער „בלוטיקער דאָנער־שטיק", דער דריטער סעפּטעמבער 1942, וועו אונדזער שטעטל איז געווען

באַלאָגערט פון ס״ס און אוקראַאינער. ס׳איז געווען אַ שרעקלעכע אָבלאָווע. וועמען זיי האָבן געטראָפן אין גאַס, האָבן זיי מיטגענומען צום מאַגיסטראַט, דאָרט אַרעסטירט און מיטן טראַנספאָרט אָפּגעשיקט אין „האַסאַג״ לאַגער.

מיין ברודער האָט זיך דערנענטערט צום שטעטל אויפן וואָגן מיט דער גרופּע מיט „גרינע לענטעס״. זיי האָבן ניט באַוויזן ווייטער צו פאָרן ווי נאָכן פּוילישן קאַפּעל (צמענטאַוש) וואו ס׳איז געווען אַ באַרג מיט דריי קרייצן. דאָרט איז געווען אַ פּאַטרול פון ס״ס. דערזעענדיק פון ווייטן אַ בריטשקע מיט יידן, האָבן זיי אָן וואַרענונג געעפנט אַ שיסעריי און אַלע יידן, מיט מיין ברודער, זיינען אומגעקומען. די ביטערע בשורה איז גיך געבראַכט געוואָרן צו טאַטע־מאַמען, אָבער איך האָב גאָרניט געוואוסט וועגן דעם, ווייל איך בין נאָך אַלץ געווען אין דער באַהעלטענישׂ פון אונדזערע שכנים. ערשט צו מאָרגנס בין איך אַריין אין שטוב אַריין און האָב דערזען פאָר זיך אַ בילד, וואָס האָט מיך אין גאַנצן אויפגעשוידערט: אין שטוב איז דאָ אַ מניין יידן, מיין מאַמע מיטן טאַטן זיצן „שבעה״. איך האָב שוין דערזען די טראַגעדיע. ווער האָט געקענט זאָגן אַ טרייסטוואָרט אין אַזאַ אומגליק?

יעדער טאָג האָט מען ביי אונדז געדאַוונט, געזאָגט סליחות, ווייל ס׳איז שוין געווען פאַר ראש־השנה. דער טרויער האָט געהויערט אין יעדער ווינקעלע. מיין מאַמעס פאַרצווייפלונג האָט דערפירט צו דעם, אַז זי איז ערנסט קראַנק געוואָרן.

אין קלאָגן און ווייגען אויף איר עלטסטן זון האָט זי אַלץ געפרעגט: „און וואָס איז מיט מיין יינגסטן זון? ווער ווייסט, צי איז אים עפּעס שלעכטס ניט געשען?״ אַ מאַמעס האַרץ איז אַ נביא. ווי ס׳האָט מיר שפּעטער דערציילט מיין ברודער אברהם חיימס פרוי ציפּע, וואָס איז צוריקגעקומען פון רוסלאַנד נאָכן קריג, איז מיין יינגסטער ברודער אומגעקומען אין אַ סאָוועטישער תפיסה אין שטאָט אַלמאַ אטאַ. זי איז עטלעכע מאָל געקומען אים באַזוכן אין תפיסה. דאָס לעצטע מאָל, ווען זי האָט אים געזען, איז ער געווען זייער צעשלאָגן און אויפן צווייטן טאָג איז ער שוין ניט געווען צווישן די לעבעדיקע. ווי אַזוי און פאַר וואָס האָט מען איר ניט געזאָגט. אַ מאָדנער גורל: ביידע ברידער מיינע זיינען אומגעקומען אין דעם זעלביקן חודש און אויך אין דעם זעלביקן יאָר, אויגוסט 1942 — מיין ברודער ישׂראלקע פון די דייטשע בעסטי־אַלישע מערדערס און מיין ברודער אברהם חיים פון די באָלשעוויקעס אין רוסלאַנד. ער איז אַלט געווען קוים 24 יאָר.

* * *

ס׳זיינען אָנגעקומען די ימים נוראים פון תש״ג, סעפטעמבער 1942. „נוראים״ — קיין מאָל האָט זיך אַזוי ניט אַריינגעפאַסט דאָס דאָזיקע וואָרט, ווי איצט. די עשרת ימי תשובה האָבן זיך געצויגן ווי צען יאָר. עס טראָגן זיך אַרום קלאַנגען וועגן אויסזידלונג — דאָס ערגסטע, פאַר וואָס מען האָט מורא. טייל מענטשן ווילן זיך אָנשליסן צו אַרבעטספלעצער. טייל מענטשן גרייטן זיך צו אַנטלויפן. אָבער וואוהין? אַז פּאָליאַקן לויערן אויף אַלע וועגן. ביי אונדז קלערט מען זיך צו באַהאַלטן.

מיין באָבע גיטל, וואָס האָט געוואוינט מיט אונדז יאָרן נאָך מיין זיידנס נחמן טויט, האָט זיך געבעטן, אַז אַלע אירע אייניקלעך און אור־אייניקלעך זאָלן זיך ראַטעוון מיט אַלע מיטלען.

גיטעלע דריינאָדל, מאַמע פון ניין קינדער, באָבע פון 8 אייניקלעך און 6 אוראייניקלעך, איז אומגעקומען בעת דעת אויסזידלונג מיט אַן אוראייניקל אויפן האַנט.

מיין שוועסטער פריידל־אידעס איז אין פויערשע מלבושים אַוועק פון אונדז מיט איר קינד נאָך סקאַרזשיסק, צו איר שוויגער, אָבער פּאָליאַקן האָבן זי גלייך דערקענט און זי איז קוים מיטן לעבן געקומען צוריק. אַלע וועגן זענען געווען פאַרמאַכט.

מיין מומע חנה, מיין מאַמעס שוועסטער פון לאָדזש, איז מיט אירע קינדער, רבקהלע און שיעלע, אַוועק נאָך ווערשביצע. דאָרט איז געווען אַ קליינער לאַגער. איר מאַן, יאָסל אייזענבערג, איז שוין מיט אונדז פאַרבליבן, ווייל ער איז געווען אַן אינוואַליד.

2. פון אויסזידלונג ביזן לאַגער

זונטיק, 20סטער סעפטעמבער 1942.

ס׳איז געווען ערב־ יום־כיפור תש״ג. מען האָט זיך געגרייט אויפ־צונעמען דעם גרויסן יום־טוב, אָבער דאָס מאָל גאָר אַנדערש ווי געווויינטלעך. פון גאַנץ פרי האָבן די אינוואוינערס געשטראָמט צום בית־עולם צו בעטן ביי די טויטע זיך צו מיען אויף רחמים פאַר יידן. אויך מיין מאַמע איז געווען אויפן פרישן קבר פון מיין ברודער ישראלקע ע״ה, וואָס די מערדערס האָבן אים דערהרגעט אויף אַ בעסטיאַלישן אופן עטלעכע טעג פאַר ראש־השנה. מיין ברודער איז געווען דער צווייטער קרבן אין אונדזער משפחה.

צו „כל־נדרי״ האָט מען זיך פאַרזאַמלט אין פריוואָטע שטיבער צו דאַוונען. מיר זענען געווען ביי שמעון קאָרטשיסקער אויף דער זאַמקאָווע־גאַס. דער חזן איז געווען מיין פעטער יאָסל אייזענבערג, אַן אַנטלאָפענער פון לאָדזש.

מאַנטיק, 21סטער סעפטעמבער 1942. יום־ כיפור.

אין די אומלעגאַלע פריוואָטע „מניינים״ דאַוונט מען מיט גרויס כוונה און מיט נאָך גרעסערן געוויין. יעדער בעט אויפן ביסל לעבן. מען שמועסט, אַז אויף דער סטאַנציע שטייען גרייט ליידיקע וואַגאָנען. אין יודענראַט ווייסט מען נישט פון דעם. די דייטשן האָבן צוגעזאָגט זיינע פאָרשטייערס, אַז שידלאָווצע וועט נישט ווערן אויסגעזידלט.

דינסטיק, 22סטער סעפטעמבער 1942.

גאַנץ פרי האָבן זיך פיל מענטשן פאַרזאַמלט ביי די באָדנס מיט זייערע רוקזעק. זיי האָבן געוואַרט אויף אַן אויטאָ, וואָס זאָל זיי פירן קיין ליפאָווע־פאָלע, אַ שטיקל לאַגער פאַר מעליאָראַציע־אַרבעט. מען האָט געמוזט באַצאָלן דערפאַר, אַז מען זאָל קענען קומען אַהין. ס׳קומען זיך צוזאַמען טרעגערס, וואָס פרואָווען שטערן: „וואָס הייסט, איר וועט זיך ראַטעווען און אונדז לאָזן אויף הפקר?!״ ס׳האָט אָבער נישט געהאָלפן. דער אויטאָ איז געקומען און אַלע, וואָס זענען געווען רעגיסטרירט, האָבן פאַרלאָזט די שטאָט.

פייוול שטיינאָוויטש איז צו מיר געקומען און דערציילט, אַז אונדזער פריינד משה איצקאָוויטש איז אין וואַרשטאַט ביי חיים גאָלדבערג. ביי גאָלדבערגן זענען געווען 2 וואַרשטאַטן פון שוסטערס און שניידערס, וואָס האָבן געאַרבעט נאָר מיט זייערע אייגענע ניימאַשינען און שוסטער־מכשירים. דער מייסטער

פון שוסטעריי איז געווען דוד ווסטאַנשקאַ און פון שניידעריי — וועלווע שטאַרק.

מיר זענען ביידע אַוועק אַהין, אָבער מיר האָבן ניט געקענט אַריין אינעווייניק. משה איז צו אונדז אַרויסגעקומען און האָט אונדז געזאָגט, אַז מען מוז דאָ איינצאָלן, אויב מען וויל דאָ אַרבעטן. דאָס האָט אויסגעזען ווי נחס תיבה, וואוהין מען קען זיך ראַטעווען פון דרויסנדיקן מבול, אָבער פאַר אונדז איז זי געשלאָסן. די זעלביקע נאַכט איז פייוול מיט זיינע ברידער אַוועק נאָך וויאַרביצע, וואו ס׳איז געווען אַ קליינער לאַגער.

דעם זעלביקן אָוונט איז ביי מנחם לעפקאָוויטשן (אָדער יאָפאָק) געווען אַ שטיקל פאַרזאַמלונג. ס׳איז געקומען שמואליק בראַנדמעסער (שודמאָק) און האָט געזאָגט, אַז קיינער זאָל נישט גיין אין די וואַגאָנען, נאָר מען זאָל אַרויס אין וואַלד. אָבער מיט וואָס? קיין געווער איז נישט געווען און מיט די פויסטן קעגן ביקסן קען מען ניט קעמפן. שמואליק איז אַוועק און ס׳איז געבליבן ביים אַלטן.

יענע נאַכט איז שוין קיינער נישט געשלאָפן. אָפט איז פאַרבייגעפאָרן אַ לאַסטאָויטאָ, מיטנעמענדיק מענטשן, טייל נאָך סטאַרכאָוויץ און טייל נאָך וואָלנעוו. דאָס האָט געדויערט ביז דריי אַ זייגער פאַר טאָג. פיר אַ זייגער פרי — אַ גרויסע באַוועגונג פון לאַסטאָויטאָס אויפן נייעם וועג פון ראָדעם. זיי האָבן זיך פאַרהאַלטן לעבן קינאָ, ביים גאָרטן פון אברהם ביילע שיינדלס. דאָרטן האָט אָפגעהילכט דער ערשטער שאָס פון די מערדערס, ווייל ס׳האָט זיך עמעצער דערנענטערט צום גאָרטן. ווער עס איז געווען דער קרבן, איז נישט באַוואוסט.

מיטוואָך, 23סטער סעפטעמבער 1942.

6 אַ זייגער פרי זיינען מיר אַלאַרמירט געוואָרן, אַז פונקט 8 אַ זייגער מוז יעדער איינער זיין אויפן שטרוימאַרק אָדער פּלאַץ „וואָלנאָשטשי" און ווער ס׳וועט בלייבן אין שטוב — וועט ווערן דערשאָסן. יעדער קען מיטנעמען מיט זיך ביז 20 פונט.

מיט דעם באַפּעל זענען יידישע פּאָליציסטן געגאַנגען אין אַלע גאַסן און געסלעך. די ספּאָזמאַטישע געוויינען פון פרויען און קינדער זיינען געווען אומבאַשרייבלעך. ביי אונדז אין הויז האָט מען זיך געגרייט צו גיין צום באַשטימטן פּלאַץ. מיין טאַטע ע״ה האָט נאָך אַלץ געגלייבט, אַז מען וועט קיינעם נישט אומברענגען. גאָט איז מיט אונדז, האָט ער געזאָגט.

מענטשן האָבן אַנגעהויבן שטראָמען צום שטרוימאַרק. אונדזער שכן שיע ראָנטשקע האָט געזומען זיין קינד און פרוי און וואָס ער האָט געקענט

מיטנעמען אין אַ קינדער־וועגעלע און איז אַוועק צו חיים גאָלדבערגס וואַר־שטאַט. אָט גייען אַלע שכנים. די צייט יאָגט. ס׳איז שוין באַלד אַכט אַ זייגער.

איניקע פרומע יידן זענען נאָך געווען גאַנץ פרי אין מקווה זיך טובלען פאַר דער שחיטה. ס׳זענען נאָך געווען אַזעלכע אָפּטימיסטן, וואָס האָבן אויפ־געשטעלט אַ סוכה. איינעם אַזאַ געדענק איך. דאָס איז געווען שמחה־לייבוש, דער מאַן פון פריידע־רייזעלע אייזענשטאַט. ביילע, די שוועסטער פון מיין שוואָגער חיים כץ, גייט אויף קוליעס, וויל זי האָט אַ צעבראָכענעם פוס. אַ מערדער „העלפט" איר: ער פאַרקירצט אירע לידן און אויך איר לעבן.

די שטאָט איז געווען אַזוי באַוואָכט, אַז צו אַנטלויפן איז געווען אומ־מעגלעך. יעדע עטלעכע טריט איז געשטאַנען אַ מערדער מיט זיין מאַשינ־ביקס. טייל זענען געווען אַרום דער שטאָט, טייל אויפן שטרוימאַרק, טייל ביים מאַגיסטראַט.

ס׳זענען געווען פאַלן, ווען עלטערע פרויען האָבן געבעטן זייערע טעכטער, אַז זיי זאָלן געבן די אייניקלעך זייערע באָבעס און אַליין זיך פּרואוון ראַטעווען, אָבער גאָנץ ווייניק האָבן עס געטאָן. ס׳איז נישט אַזוי לייכט זיך צו שיידן מיט קינדער, זענען זיי אַלע צוזאַמען אומגעקומען. דאָס זעלביקע איז אויך געשען מיט מיינע צוויי שוועסטערס, צפורה און פריידל ע״ה.

אויב ס׳זענען נאָך געווען ווייניק פאַרמשפּטע יידן צום אומקום, זיינען צוגעקומען נאָך צוויי יידישע קינדערלעך. די טאָכטער פון דוד חזן (פּרישמאַן), רויזע, האָט אין דער לעצטער נאַכט געבוירן אַ זון און אין אַזעלכע אומשטענדן איז זי מיט איר עופּעלע געבראַכט געווארן צום שטרוימאַרק. אַזוי האָט אויך פאַסירט מיט חנהלען, דער טאָכטער פון שמחה לייבוש בלאָנדער. זי האָט אויך פאַר טאָג געבוירן אַ קינד. די באָבע פון נייעם אייניקל, מרים־לאה, האָט געזאָגט, אַז זיי וועלן נישט גיין צום פלאַץ אין אַזאַ צייט און איז מיט איר טאָכטער פאַרבליבן אין שטוב. מען קען זיך שוין פאָרשטעלן, וואָס מיט זיי איז געשען. מען האָט שפּעטער געפונען אַ קליין קינד אין הויז פון דער פאַמיליע לעפקאָוויטש, וואָס מען האָט אויך געראפן מנחם יאָפאַק. זיין פרוי איז געווען שיפרה, די טאָכטער פון ברוך קונאָווסקי. דער מערדערישער אוקראַ־אינער האָט זיך צעשריען: וואו איז די מאַמע פון דעם קינד? אַזוי „באַרעמ־האַרציק" איז ער געווען, אָבער וואָס ער האָט געטאָן מיטן קינד, גייט דורך אַ גרויל דורכן קערפּער.

8 אַ זייגער איז שוין די שטאָט געווען ליידיק, אָבער אין פאַרשיידענע

ערטער, אַ סך אין באַהעלטענישן, זיינען געווען פיל יידן, וואָס האָבן נישט אויסגעפירט די באַפעלן פון די מערדערס.

ס׳איז אָנגעקומען שרעדער, וואָס האָט געהאָט אַן אַרבעטס־קאָמאַנדע אין סמילעוו, אין די שטיין־האַקערייען, און געגומען אַלע זיינע אַרבעטערס באַזונדער. יעדער האָט זיך געריסן צו אים. שפּעטער איז אָנגעקומען פון ראָדעם דער דיסטריקט־מערדער שיפּערס. אין זיינע פּאָר ווערטער צום עולם האָט ער געזאָגט, אַז ווער ס׳וועט געבן 1,000 זלאָטעס, וועט ווערן פריי. ס׳איז געווארן אַ גרויסע פּאַניק. אַלע, וואָס האָבן געהאַט די סומע געלט, האָבן עס אָפּגעגעבן. די דאָזיקע מענטשן האָבן געשריען מיט פרייד: „מיר זענען פריי!". די יעניקע, וואָס האָבן קיין געלט נישט געהאַט, האָט מען אויסגעטיילט אין רייען און געפירט גלייך צו דער באַנסטאַנציע, וואו עס זיינען שוין געשטאַנען אַ סך וואַגאָנען.

די מעשה מיט די 1,000 זלאָטעס איז געווען אַ בלאָף. די, וואָס האָבן די 1,000 זלאָטעס צוגעשטעלט, האָט מען געטריבן צום שלאָס אין דאָרט האָט מען זיי געהאַלטן פאַרשפּאַרט ביז פריִיטיק, אַן עסן און וואַסער. די פרויען פון דער יידישער פּאָליציי האָט מען געזאָלט פריי לאָזן. זיי זענען געווען פאַרזאַמלט ביי אונדזער שכן משה לוי בעקער (זאַבראָווסקי). אָבער זיי זענען דאָרטן געווען בלויז איין טאָג און דאַן האָט מען זיי אויך אָפּגעפירט אין שלאָס אַריין. דער זעלביקער גורל האָט אויך דערוואַרט די אַרבעטערס פון די וואַרשטאַטן. מען האָט זיי פריער אָפּגעשיקט אין שלאָס און שפּעטער האָט מען זיי אַלעמען אָפּגעפירט צו דער באַנסטאַנציע.

פון שטרוימאַרק האָבן זיי געטריבן די קרבנות צום נייעם וועג, וואָס ציט זיך פון דער יאַסטשאָמבע־גאַס צום אַלטן בית־עולם. פאַרן בית־עולם, וואו ס׳קרייצט זיך דער וועג, האָבן עטלעכע יידן געפּרואווט אַנטלויפן פון דער רייַ, זיי זיינען אָבער געפאַלן אונטער אַ האָגל פון קוילן. בלויז צוויי האָט זיך אינגעגעבן צו אַנטלויפן. איינער פון זיי איז געווען משה קופערבערג (היינט אין בראַזיל). ער איז געלאָפן און אַריין אין הויז פון משה יודל פעלדמאַן און זיך דאָרטן באַהאַלטן. שפּעטער איז ער געקומען מיט די אַרבעטערס אין בלאָק. דער צווייטער איז אַנטלאָפן צום נייעם בית־עולם און שפּעטער אויך געקומען אין בלאָק. ביים הויז האָט מען שפּעטער צווישן די געשאָסענע געפונען חנינא גרונדמאַן, דעם זון פון חיים יוסף.

די געווייגען פון די טויזנטער מענער, פרויען און קינדער זיינען געווען האַרצרייסנדיק. ס׳האָט אויסגעזען ווי מאַסן מענטשן גייען צו זייערע אייגענע

לוויות. ביי אַ סך עלטערע יידן האָט זיך אַרויסגעזעצן אַ קיטל אָדער אַ טלית. דער גאַנצער וועג ביז דער סטאַנציע שידלאָוועצע, וואָס איז 5 קילאָמעטער הינטער דער שטאָט, איז געווען באַלייגט מיט הרוגים.

אין שטאָט זענען נאָך פאַרבליבן פיל ס״ס־לייט. ס׳זיינען אויך געווען מאָביליזירט די פּוילישע פּייער־לעשערס פון אונדזער שטעטל, ווייל די דייטשן האָבן זיך געריכט מיט דער מעגלעכקייט, אַז די יידן וועלן אונטערצינדן די שטאָט. ס׳זענען טאַקע געווען אַזעלכע מיינונגען אין געוויסע יידישע קרייזן, אָבער מען האָט דאָס נישט געטאָרט טאָן צוליב די יענעקע, וואָס זענען געווען באַהאַלטן.

די אַלע איבערגעבליבענע צו דער אַרבעט, אַרום 150 מאַן, זענען געפירט געוואָרן צום מאַגיסטראַט, וואו זיי האָבן געוואָרט אויף וויטערדיקע באַפעלן. דאָס וואַרטן האָט אויסגעזען ווי אַן אייביקייט. שפּעטער זענען די מערדערס געקומען און צוזאַמענגעשטעלט פון זיי אַ גרופּע, וואָס איר אויפגאַבע איז געווען צו באַגראָבן די אַלע געהרגעטע.

דער בית־עולם איז געווען ווי אַ שעכטהויז. די נאַציס האָבן אַהער געבראַכט פיל אַרעסטירטע יידן פון ראָדעם און זיי מאַסנווייז דערשאָסן אויפן בית־עולם. צווישן זיי זיינען געווען פיל שידלאָוועצער, פון וועלכע איך געדענק: ישעיה קלאַפֿאַרדא, קלמן ראָזענבוים, חנה באַטשע בריקס, אַן איניקל פון פֿאָריע די בעקערין. ביי דער בלוטיקער אַרבעט האָבן זיך אויסגעצייכנט די ביידע מערדערס שמידקע און שוועדקאַ.

די לעצטע אויסבאַהאַלטענע יידן בעת דער אויסזידלונג וועלן געפירט צו דער שחיטה.

די באַשטימטע אַרבעטס־גרופּע האָט אויסגעגראָבן אַ גרויסן מאַסן־קבר און אַלע דערהרגעטע זענען דאָרט באַערדיקט געוואָרן. נאָך דעם זענען אַרבעטערס אַרומגעפאָרן מיט פערד און וואָגן און צוזאַמענגעקליבן די מתים, וואָס זענען געווען פאַרשפרייט אויפן גאַנצן וועג און אין פיל הייזער. אין אַ קאַמער ביים בירגער־מייסטער זשולקאָווסקי האָט מען שפּעטער געפונען דערשאָסענע אברהם און פּערעלע וואַרשאַווסקי מיט זייער קינד.

שרעדער, וואָס האָט געפֿרואווט אַרויסצובאַקומען זיינע אַרבעטערס, האָט יעדן פאַרזיכערט, אַז ער איז נישט קיין נאַצי, נאָר אַ קאָמוניסט. אַ סך האָבן געהאַט צו אים צוטרוי. געוואוינט האָט ער ביי דער משפּחה בוכבינדער. ער איז געווען אַזוי גוט צו זיי, אַז ער האָט זיי באַהאַלטן און נישט געלאָזט גיין צו דער אויסזידלונג. אָבער ווי נאָר אַלע זענען אַוועק, איז ער געקומען צו דער מערדערישער זשאַנדאַרמעריע און געזאָגט, אַז ביי אים אין הויז זענען באַהאַלטן יידן.

חוץ דער „חברה־קדישא"־קאָמאַנדע, איז אַן אַנדער אַרבעטס־גרופּע געגאַנגען פון הויז צו הויז און פאַרזיגלט די יידישע הייזער. אויף יעדער טיר האָט מען אָנגעקלעפּט אַ רויטן פּלאַקאָט מיט אַן אויפֿשריפט, אַז אַלץ געהערט צו דער דייטשער מאַכט. די טירן האָט מען פאַרקלאַפּט מיט ברעטער, אָבער דאָס האָט ווייניק געהאָלפן. פּאָליאַקן האָבן אויסגעליידיקט די יידישע הייזער, אַריינקומענדיק דורך הינטערטירן אָדער דורך די פענצטערס.

די דייטשער מערדערס האָבן פאַר דער אַרבעטס־גרופּע אייגנעריכט אַ קיך ביי פּישל גאַרבער. דער הויפּטקוכער איז געווען אברהם־יצחק גריטשמאַן. דער פּולישער בעקער גישקאָ האָט געמוזט צושטעלן ברויט.

די יעניקע, וואָס האָבן געמוזט מיטגיין מיט די מערדערס פון הויז צו הויז, האָבן זיך צוגעזען שרעקלעכע בילדער. יאַנקל ראַבינאָוויטש, אָדער ווי מען האָט אים גערופן „דער קישקע־מאַכער", איז געלעגן אין בעט אויס־געדרייט צו דער וואַנט. דער אוקראַאינער האָט אויסגעשריען: „פאַר וואָס ביסטו נישט אַרויס מיט אַלע גלייך?" ער האָט אים ניט דערשאָסן, נאָר מיט דער קאָלבע פון זיין ביקס האָט ער זיין קאָפּ צעשפּאָלטן. יאַנקלס לעצטע ווערטער זיינען געווען: „שמע ישראל".

משה זינגער האָט געוואוינט ביים ערשטן קוואַל, אָדער ווי מען האָט עס גערופן „דער ערשטער סטאָק". דאָס הויז האָט געהערט צו אַ קריסטין. זי האָט באַהאַלטן זיין גאַנצע משפּחה און אויך די פאַמיליע פון זיין פרוי. עטלעכע שעה נאָכן אויסזידלען איז זי אַוועק אין מאַגיסטראַט און מודיע

געווען, אז ביי איר באַהאַלטן זיך יידן. באַלד זיינען דאָרט אַוועק עטלעכע מערדערס און זיי האָבן אַלעמען דערשאָסן.

אין הויז ביי די ערליכס, וואָס האָבן געוואוינט ביי הערשל יונהס קויפמאַן, איז אין שטוב פאַרבליבן דאָס יינגל מאיר ערליך. דער דייטשער וואַכמייסטער קאַרפינסקי, וואָס האָט אים געפונען, האָט דאָס 14־יאָריקע יינגל דערשאָסן אויף אַן אָרט.

אויפן הויף ביי שאול צוקער האָט געוואוינט דער דענטיסט טויבענהויז. ער איז געווען אַ משומד, אָבער ער איז אַוועק מיט אַלע יידן. זיין פרוי איז דערשאָסן געוואָרן אויפן הויף. צוויי פאַליאַקן האָבן געמאַלדן, אַז ביים אַפטייקער אין הויף זיצט אַ יידישע פרוי. דאָס איז געווען דבורהלע שטאַרק. די רוצחים זיינען געקומען און זי דערשאָסן. לייבוש שוואַרצפוטער איז געפונען געוואָרן אַ טויטער פון אייגענומענעם סם.

אין הויז פון אברהמלע פוקס איז זיין פאַרבליבענע מאַמע דערשאָסן געוואָרן דורכן מערדער מאַטילקאַ. ס׳האָט ניט געהאָלפן איר געבעט און געווויין.

שלמה נייבערגן האָט מען געפונען אויפן בוידעם אַ טויטן, איינגעהילט אין טלית און תפילין. זכריה בליזשינסקי האָט געפרואווט אַרויסגיין אין גאַס און האָט זיין לעבן פאַרלוירן. פאַריע די בעקערין איז אויך געפונען געוואָרן אין איר הויז אַ דערשאָסענע.

פון די ברוטאַלסטע מערדערס זיינען געווען פוקס, באַוער און קאַרפינסקי.

די אַרבעט פון דער אַזוי גערופענער „חברה קדישא־קאַמאַנדע" האָט זיך געצויגן אַ גאַנצן טאָג מיט אַ קליינעם איבערריס אויף מיטאָג. אונדז האָט מען אַרויפגעפירט צו פינקערטן, וואו ס׳איז געווען די פאַסט. אויפן הויף איז געווען אַ חורבה, וואו ס׳איז אַ מאָל געווען פאַבריק פון טעפ. דאָרט איז געווען פלאַץ פאַר די אַרבעטערס צו שלאָפן.

אַ גאַנצע נאַכט האָבן אונדזערע פוילישע מיטבירגערס, מיט דער הילף פון די פייער־לעשערס, אויסגעליידיקט די יידישע הייזער. די צוויי ברידער ראָמעק און אַנטעק פלאַסקאַטאַ האָבן זיך באַזונדערס אויסגעצייכנט אין דעם.

אין שלאָס איז די לאַגע געווען אַ פאַרצווייפלטע. אַ העלפט פון דער גאַנצער יידישער באַפעלקערונג איז געווען אויפן הויף פון שלאָס. ס׳איז דאָרט געווען אומדערטרעגלעך ענג. פאַר אַ ביסל וואַסער האָט מען געצאָלט מיט גאָלד. פון בריט אָדער עפּעס עסן איז שוין געווען אָפּגערעדט. אַרום שלאָס

איז געווען אַ וואַסער (סטאַוו). פאַר אַ טעפּל שמוציק וואַסער פונעם סטאַוו האָט איטקע בלאָנדער באַצאָלט 500 זלאָטעס; זי האָט עס געדאַרפט פאַרן קראַנקן יינגל. ס׳איז דאָרט געווען אַזוי ביטער, אַז מענטשן זענען שוין מקנא געווען די, וואָס זענען געגאַנגען אין די וואַגאָנען.

דאָנערשטיק, 24סטער סעפּטעמבער 1942.

איין בלוטיקער טאָג איז פאַרביי. וואָס וועט זיין ווייטער? די יידישע פּאָליציי פירט ווידער די אַרבעטערס צום מאַגיסטראַט. די אַרבעט פון צוזאַמענקלייבן די מתים איז נאָך נישט געענדיקט. ס׳איז נאָך דאָ איבער גענוג. יעדע מינוט קומען פּאָליאַקן און מעלדן וועגן פּלעצער, וואו ס׳גיפּינען זיך דערשאָסענע. די מערדערס לאָזן קיינעם נישט דורך. זיי רעווידירן, צי ס׳גיפּינט זיך נישט נאָך עפּעס אין אַ קעשענע. אַ מערדער האָט באַמערקט אַ דערשאָסענעם אין וואַסער לעבן שלאָס, האָט ער באַפּוילן דעם מת צו ברענגען צו אים און ער האָט גענישטערט אין די מלבושים עפּעס צו געפינען.

ס׳זיינען געשאָפן געוואָרן עטלעכע פונקטן צו האַלטן דאָס גאַנצע האָב און גוטס פון די יידן, וואָס איז נאָך פאַרבליבן אין די יידישע הייזער. איין אָרט איז געווען דער קינאָ „קאָרסאָ", וואָס האָט געהערט צו דער פאַמיליע אייזענבערג. דער צווייטער פונקט איז געווען אין מאַגיסטראַט. אויף אויפּצוקלייבן אַלץ האָבן די פּוילישע אייגנווינערס פון שטאָט געגעבן זייערע פערד און וואָגן. מיטגעגאַנגען זענען זשאַנדאַרן, אַ יידישער פּאָליציסט און עטלעכע אַרבעטערס.

גייענדיק איבער די יידישע הייזער האָבן די יידן זיך געסטאַרעט צו זיין ביי דער זייט פון דעם וואַכמייסטער אָסטערבאַך. ער איז געווען אַן אויסנאַם אַ דייטש. ער האָט קיינעם נישט געשאָסן. ער האָט זיך אָפט געמאַכט, ווי ער זעט ניט, וואָס מען דאַרף ניט. געווען נאָך איינער אַ גוטער מאַן, וואָס איז געווען אַ שאָפער ביי די מערדערס. ער איז אויך ניט געווען קיין שיסער.

די אַרבעט ביים אויסזוכן אוצרות אין יידישע היימען איז ניט געגאַנגען אַזוי לייכט. געווען איינער אַ געוויסער מיעטעק מיט זיין ברודער פון טאָמאַשעוו. ער איז געווען אַ ספּעציאַליסט אויף צו געפינען באַהעלטענישן מיט סחורות. ער האָט געהאַלטן, אַז פאַר די פּאָליאַקן דאַרף מען גאָרנישט איבערלאָזן. די ס״ס זענען צוגעקומען צו אַ הויז, וואו זיי האָבן געטראָפן פּאָליאַקן ביים ראָבירן, האָבן זיי איינעם פון זיי דערשאָסן.

פרייטיק, 25סטער סעפטעמבער 1942.

ס׳איז געווען ערב־סוכות. די אַרבעטערס מאַרשירן צום מאַגיסטראַט פון פּינקערטן. מען לאָזט זיי וואַרטן. דאָס איז מאָדנע. יעדער איז שוין אין שרעק, אַז עפּעס וועט דאָ פּאַרקומען. און אַזוי איז עס טאַקע געווען.

אַלע מערדערס זענען געווען פּאַרזאַמלט ביים שלאָס און זיי האָבן אַרויס־געפּירט פון דאָרטן אַלע יידן. עטלעכע באַנדיטן זענען געקומען צום מאַגיס־טראַט, אָפּגעציילט די ערשטע העלפט פון די אויסגעשטעלטע אַרבעטערס און האָבן זיי אָפּגעפּירט צום שלאָס. פונקט ווי אויפן שטרוימאַרק, אַזוי האָט זיך דאָ אויך אָנגעהויבן דער טייוולשפּיל. פון שלאָס האָבן זיי געטריבן די קרבנות צום ברויהויז, פּאַרקירעוועט צום בריקל איבערן טייכל און דאָן מיט דער זאַמקאָווע־גאַס ביזן נייעם וועג ווידער מאַרשירט צו דער באַנסטאַנציע. ס׳האָט זיך ווידער אָפּגעשפּילט די זעלבע טראַגעדיע פון גיין דעם לעצטן וועג. ווידער מאַסן הרוגים, גרויל און פּיין אויף יעדער טריט און שריט. גייענדיק דורכן וואַלד צו דער סטאַנציע, איז ראָשעלע טויטער אַרויס פון דער ריי און אַריין טיף אין וואַלד אַריין. די מערדערס האָבן עס ניט באַמערקט און ס׳איז איר געלונגען. זי האָט איבערגעלעבט דעם קריג. מער האָט זיך קיינער פון דער מחנה ניט געראַטעוועט.

שבת, 26סטער סעפטעמבער 1942.

נאָכן אויסזידלען די יידן פון שלאָס זיינען ווידער געבליבן אַ סך מתים אויפן וועג צו דער באַן. די קאָמאַנדע „חברה־קדישא" האָט נאָך פיל אַרבעט. די פּאָליאַקן האָבן זיך אויסגעזוכט אַ נייע פּרנסה. היות קיין יידן אין שלאָס זענען מער נישט געווען, האָט זיי צוגעשפּילט די נייע פּאַראַדענונג, אַז ווער עס וועט ברענגען אַדער אַנווייזן אויף אַ באַהאַלטענעם יידן, וועט באַקומען אַ פונט צוקער אַדער אַ פלאַש שנאַפּס. די פּאָליאַקן האָבן זיך געמומען טיכטיק צו דער אַרבעט. זיי זענען באַפאַלן אַ גרופּע יידן, וואָס זענען געווען אין דאָרף לעבן שידלאָווצע — צווישן זיי מאָטל בערגמאַן און זיין ברודער — און ווען אַ יידן איז אַוועק אויף אַ מינוט פון זיין קאָמאַנדע, האָבן אים די פּאָליאַקן באַלד געכאַפּט און איבערגעגעבן די דייטשן.

זייענדיק נאָענט פון אונדזער הויז, האָט זיך מיר פּאַרגלוסט צו געבן אַ קוק, צי ס׳האָט זיך ווער פון אונדזער משפּחה דאָרטן באַהאַלטן, ווי אויך אַ קוק טאָן ביי יעקב שמעון ווייסבראט, וואו עס איז געווען אַ באַהעלטעניש. איך בין נישט דערגאַנגען, ווייל אין הינטערגעסל, ביי לייבוש־מאיר טאָדרעסעס

הויז, האָט מיך אַ פייער־לעשער געכאַפּט. — „שטיי! קום מיט מיר" — האָט ער געזאָגט. איך ווייס נישט וואָס צו טאָן. עס העלפט נישט וואָס איך דערמאָן אים, אַז מיר ביידע זענען צוזאַמען געגאַנגען אין דער פּוילישער שול. איך זע, אַז איך קען מיט אים גאָרנישט אויפטאָן, האָב איך אים אַוועק־געגעבן מיין גענלט און ער האָט מיך פריי געלאָזן. נאָך אים קומט אונטער אַ צווייטער גוי, פון די „אַבאַרניקעס". אויך ער וויל מיך פירן צו דער פּאָליציי. צום מיין גליק, איז גראָד אונטערגעקומען דער וואָגן מיט דער יידישער אַרבעטס־קאָמאַנדע און איר באַגלייטנדיקער יידישער פּאָליציאַנט האָט געזאָגט דעם פּויער, אַז איך בין איינער פון אָט דער קאָמאַנדע, וואָס ער מוז מיטנעמען צוריק אין שטאָט. דער פּאָליציסט, אברהם משה אייזענבערג, האָט דורך דעם אפשר גערעטעוועט מיין לעבן.

אין מאַגאַזין פון צוזאַמענגעקליבענעם יידישן האָב־און־גוטס איז דאָ פיל אַרבעט. פון אַלע צחאַמענגענומענע מלבושים זענען נאָר דאָ 5 קאָסטיומען, אַלע פון שמואל ליכט. וואו זענען געווען די מלבושים פון אַלע יידן? זיי זענען שוין פריער אויסגעראַבירט געוואָרן פון די פּאָליאַקן.

ביי נאַכט האָבן מיר זיך געזען מיט יאַנקל קופּערמאַן. ער איז צו אונדז געקומען פון סטאַרכאָוויצער לאַגער. ער האָט אונדז פאַרגעלייגט, אַז מיר זאָלן אַוועק פון דאָנען נאָך סטאַרכאָוויץ. אָבער קיינער האָט ניט אָנגענומען זיין עצה.

זונטיק, 27סטער סעפּטעמבער 1942.

ס׳איז אַרויס אַ נייער באַפעל, אַז אויב מען וועט געפינען אַ יידן, זאָל מען אים ברענגען אין בלאָק צו פינקערטן, נישט שיסן. אונדזער פרייד איז געווען זייער גרויס. איך האָב באַלד געזען אַ וואָגן, דער בעל־עגלה איז געווען אַ יידן פון טאָמאַשעוו, מיעטעקס ברודער, אַלטער און ישראל־יצחק כץ. מיר פּאָרן איבער דער שטאָט מיט דער ראָדעמער גאַס ביז צו אונדזער הויז. אַלץ האָט דאָ אויסגעזען ווי נאָך אַ שריפה. די טירן און פענצטערס אָפן, אַלץ אַרויסגעראַבעוועט. קיינער ענטפערט ניט אויף מיינע רופן. דאָס באַהעלטעניש איז אָפן, ווי אויך בייידע קעלערן. איך זע די טראָגעדיע, וואָס האָט זיך דאָ אָפּגעשפּילט. איך גיי צום הויז פון יעקב שמעון וויסבראָט. דאָרטן ענטפערט מען יאָ אויף מיינע רופן. מיר גייען אַרויף די טרעפּ. ס׳עפנט זיך אַ טירעלע פון בוידעם. דאָרט זענען געווען אויסבאַהאַלטן די פאַמיליע מלך און מילקע פאַריז, זייער זון אברהם יענקל און טאָכטער חיה. מיט זיי איז אויך געווען באַהאַלטן דער אַלטער יעקב שמעון וויסבראָט. זיי האָבן

אויסגעזען שרעקלעך נאָך 4 טעג נישט עסן און טרינקען. די פרייד איז געווען ניט צו באַשרייבן. ס׳האָט זיך געהאַט צוגעטשעפעט צו אונדז דער באַנדיט אַנטעק פּלאָסקאַטאַ, און וועג מען האָט אַראָפּגענומען די מענטשן פון בוידעם, האָט זיך אומגערן אויסגעשאָטן דאָס גאַנצע באַהאַלטענע געלט פון פרוי פּאַריז. דער גוי האָט עס אַ כאַפּ געטאָן און איז פּאַרשוואונדן.

זיי זיינען געווען די ערשטע פון די אויסבאַהאַלטענע יידן. נאָך מיטאָג האָבן געגומען שטראָמען יידן פון אַ ריי באַהעלטענישן. טייל זענען אַליין געקומען, אַ טייל האָט מען געברענגט מיט וועגענער. גייענדיק פון דער אַרבעט, האָבן פיל באַהאַלטענע זיך אָנגעשלאָסן אין אונדזערע רייען און מיר זענען צוזאַמען געגאַנגען אין בלאָק אַריין. איך געדענק נאָך, ווי רבקהלע גרינבוים איז אַרויס פון זייער טויער און זיך אָנגעשלאָסן אין אונדזער ריי.

כאָטש ביי פּינקערטן איז געווען גענוג שלעכט, אָבער דאָך איז יעדער געווען אויף דער פּרישער לופט. וואַסער איז אויך געווען און געהונגערט האָט מען אויך ניט.

מאַנטיק, 28סטער סעפּטעמבער 1942.

דער זאַמלפּונקט ביי פּינקערטן איז געווארן וואָס אַ מאָל גרעסער. מען האָלט אין איין ברענגען באַהאַלטענע. וועט האָט זיך פּאַרגעשטעלט, אַז אַזוי פיל יידן וועלן זיך דרייסטן און ניט אויספירן אַ דייטשישן באַפעל. דאָס איז געווען אַ גרויסער ווידערשטאַנד. אָט האָט מען געבראַכט די פרוי נחמה לינדזן, די פרוי פון גאַרבער־פאַבריקאַנט יודל לינדזן. זי איז געווען אין גאַנצן אַ פאַרענדערטע נאָך אַזאַ קורצער צייט, כמעט נישט ביים זינען. צוזאַמען מיט איר איז געקומען די פרוי לעסעלבוים, די טאָכטער פון הערש־מענדל כץ. זי האָט געהאַלטן אין איין פרעגן: „וואו זענען מיינע קינדער?" זיי זענען דאָרט נישט געווען.

יעדער האָט עפּעס געקענט קויפן ביי די פּוילישע פרויען, וואָס זענען געקומען צום טויער אויסנאַרן מציאות ביי זייערע נעכטיקע פרייַנד.

די אַרבעט איז געווען די זעלביקע. מיר האָבן היינט באַאַרבעט די געגנט, וואָס מען האָט געפּופן „דאָס רינעלע". ס׳זענען דאָרט געווען עטלעכע געוועלבער. לעבן דעם נייעם מרחץ פון אַנטאָניאַק איז געווען אַ קליין געוועלבל, אָבער פול מיט סחורה. דאָרט האָבן די פּאָליאַקן נישט געזוכט און מיר האָבן אַלץ מיטגענומען צום מאָגיסטראָט. ביי יצחק מנקר איז שוין געווען אויס־געלייַדיקט, אַזוי אויך ביי משה יאָפּאָק, ווי אויך ביי הערשעלע כוסטעצקי און ביי אַלע שכנים.

פון דאָרט גייען מיר צו דער אָגראָדאָוע אָדער מרחץ־גאָס. מיט אונדז איז דאָ דער גוטער וואַכמייסטער אַסטערבאַך, 2 אויפזעערס — די יידישע פּאָליציאַנטן אַלטער און ישראל יצחק כץ. אין דער גרופּע איז אויך דאָ מיין קוזין יענקל מילשטיין און דער שרייבער פון די שורות. מיר קומען אַריין אין הויז פון מיין פעטער יצחק און מומע גיטל. דאָס הויז איז געווען ערשט נייַ־געבויט. אין די טויערן, וואָס מען האָט עס געפונען „די קאַזאַרמעס אין הויז", זענען געווען פּאָליאַקן, וואָס האָבן געקויפט די מעבל. מיין קוזין יענקל שטייט ווי פאַרגליווערט.

פון דאָרט גייען מיר צו די בריידער מאַסלאָוויטש. דאָרט איז געפונען געוואָרן זייער פיל לעדער. דאָס אַלץ ווערט אַוועקגעפירט אין די מאַגאַזינען.

דינסטיק, 29סטער סעפּטעמבער 1942.

היינט זיינען געקומען שמואל ווייסבראָט מיט זיין פאַמיליע און חיים ראָזענבערג מיט זיין גאַנצער משפּחה, אויסער שלמהלען, וואָס איז שוין דעמאָלט געווען אין ראָדעמער געטאָ. מען האָט אויך געבראַכט פּנחס שטיינמאַן מיט זיין הויזגעזינד. אין אָוונט האָט מען אָהערגעבראַכט עטל בראַנדמעסער, פרוי פון שמואל בראַנדמעסער (שודמאַק). זי האָט מיך געבעטן צו גיין אין פּוילישן פּאָליציי־צירקל, וואו זי האָט אַוועקגעוואָרפן אַ פּעקעלע מיט צירונג, אָבער מען האָט ניט געקענט דאָרטן צוקומען.

מיטוואָך, 30סטער סעפּטעמבער 1942.

אין בלאָק ביי פּינקערטן זעט שוין אויס ווי אין אַ קליין שטעטעלע. קריסטן קומען יעדער טאָג און קויפן איין וואָס איינער האָט נאָך. אברהמעלע ראָזענצווייג דער בעקער האָט געבעטן די פּאָליציי מיטצוגיין מיט אים אין שטאָט צו זיין הויז, ווייל ער האָט דאָרטן באַהאַלטן אויסלענדיש געלט. אויך איך בין מיטגעגאַנגען. ער איז אַרויפגעלאָפן אויפן בוידעם, אָבער אַלץ איז שוין געווען אויסגעראָבירט.

מיט אונדז איז אויך געווען חיה פּאַריז און איר ברודער יענקעלע. ביי זיי אין שטוב איז נאָך דער אויוון געווען גאַנץ און דאָרט איז געווען איינגע־מויערט אַ פּאַרמעגן. מיט איין זעץ איז דער אויוון צעפאַלן און מיר האָבן אַלץ אַרויסגענומען פון דאָרטן. אויפן וועג צוריק צום בלאָק האָט אַן אַרויסגעטרי־בענער פּאָזנאַנטשיק, געזעצקי, צוגענומען אַ סך זאַכן פון אונדז, אָבער דאָס געבליבענע איז אויך געווען גענוג אויף צו פּאַרקויפן אָדער אויסצובייטן פּאַר לעבנס־מיטל.

היינט האָט מען אויך געבראַכט פון אַ בונקער גיטעלע לעדערמאַן, אָדער ווי מען האָט זי גערופן גיטעלע שיעס, איר טאָכטער רבקה געבוירן מיטן מאַן לייבוש און זיין ברודער נתן גערטנער. גיטעלע האָט אויפגעלעבט, ווען זי איז געקומען אין בלאָק, איר טאָכטער רבקהלע האָט זייער שלעכט אויס־געזען. מען האָט געזאָגט, אַז אין בונקער האָט זי געבוירן אַ קינד. וואָס איז געשען מיטן קינד, געדענק איך ניט. זיי אַלע זענען שפּעטער אַוועקגעשיקט געוואָרן קיין סקאַרזשיסק, אָבער אין האַסאַג אַריין זיינען צוגעטיילט געוואָרן נאָר לייבוש און זיין ברודער נתן, ביידע שפּעטער אומגעקומען.

דאָנערשטיק, ערשטער אָקטאָבער, 1942.

דער אויפרוף אַרויסצוקומען פון די באַהעלטענישן און ניט ווערן באַ־שטראָפט איז אַ דייטשער בלאָף — אַזוי האָבן געטראַכט ניט ווייניק יידן. פּינחס שטיינמאַן מיט זיין פאַמיליע האָבן באַשלאָסן די נאַכט צו אַנטלויפן קיין וואָלנעוו אָדער סטאַרכאָוויץ. דאָס זעלביקע אויך שמואל ווייסבראָט. די פּאָליאַקן איילן זיך עפּעס צו פיל. זיי קויפן וואָס ס׳לאָזט זיך. האָבן זיי ניט עפּעס „דערשמעקט", אַז ס גרייט זיך ווידער שלעכטס פאַר יידן?

ס׳ווערט אומרואיק אויפן אַרצן. פאַמיליעס האַלטן זיך צוזאַמען. איך בין מיט דער פאַמיליע פּאַריז. אין אָוונט איז ווידער געקומען צו אונדז יאַנקל קופּערמאַן און גערופן צו אַנטלויפן קיין סטאַרכאָוויץ. דאָס מאָל זיינען עטלעכע מיטגעפאָרן מיט אים. צו אַנטלויפן קיין וואָלנעוו איז געווען געפערלעכער.

דעם ערשטן טאָג פון דער אויסזידלונג האָט עליע ברויטמאַן צוזאַמענ־גענומען די פאַמיליע פון זיין פרוי, זיין שווער שיע (גאָץ) און איז מיט זיי אַוועק נאָך וואָלנעוו. הינטערן שטעטל וואָלנעוו האָבן זיי אָנגעטראָפן אויף אַ דייטש, וואָס האָט דאָרט אָנגעפירט מיט דער אַרבעט, און זיי זיינען אַלע דערשאָסן געוואָרן.

פרייטיק, 2טער אָקטאָבער, 1942.

ס׳איז היינט הושענא רבה. שוין גאַנץ פרי איז אין בלאָק אַ באַוועגונג. מען גרייט זיך צום דאַוונען. אַ גוטער בעל־תפילה איז דאָרט געווען, דער באַוואוסטער שידלאָווצער בעל־הבית ר׳ חיים ראָזענבערג. מען דאַוונט מיט גרויס כוונה. קיינער וויסט נישט, וואָס היינט וועט פאָרקומען. די אַרבעטערס גייען ווידער צו דער אַרבעט. מיר פאַרלאָזן דעם בלאָק אַזוי ווי שטענדיק צום מאַגיסטראַט, ווערן אָפּגעציילט פון די ס״ס און יעדער גייט ווידער צו זיין אַרבעט — ווער אין קינאָ, ווער צום מאַגיסטראַט, ווער אויפן אַלטן בית־

עולם. דאָרט האָט זיך געשאַפן אַ נייער אַרבעטספלאַץ: אַרויסרייסן די מצבות. צו וואָס זיי האָבן געדאַרפט די שטיינער, איז געבליבן אַ פראַגע.

אַרום 10 אַ זייגער ווערט ווידער אַ סומאַטאָכע. ס׳שטייען שוין ווידער פייער־לעשערס און אויף אַ מאָל קומען אַן פיל וועגענער פון דער אַרומיקער געגנט און זיי אַלע פאָרן שנעל צום בלאָק. צו אונדזער גרופּע קומט צו איינער פון די ס״ס, דער מערדער קאַרפינסקי, און ציילט די אַרבעטערס. ביי מיר האָלט שוין ביים ציפער 52, משה קופערבערג 53, 55 איז דער לעצטער נומער פון די, וואָס דאַרפן נאָך בלייבן אין שטאָט. צו די 55 זענען נאָך געווען צוגערעכנט ביי אַ 25 מאָן פון דער יידישער פאָליציי.

ביי דער איצטיקער אויסזידלונג פון בלאָק זענען די יידן בעסער באַהאַנדלט געוואָרן ווי ביי די לעצטע צוויי אויסזידלונגען. מען האָט קיינעם נישט דערשאָסן. עלטערע און קראַנקע זענען געפאָרן מיט פערד און וועגענער.

אָבער די פאַרבליבענע אַרבעטערס און פאָליציי, האָט זיך נאָך געפונען אַ גרופּע יידן, וואָס האָבן געזאַמלט שמאַטעס און אַלטע אייזן אונטער דער אָנפירערשאַפט פון אַ דייטש. זיי האָבן געטראָגן גרינע לענטעס מיט דער אויפשריפט „ניצלעכע יודען". צווישן זיי האָט זיך געפונען משהלע קליינמאַן, אַלטער שאַדמאַן, יאַנקל ריכטער, יצחק פאַרמאַלסקי, נאָטעלע שאַדמאַן, עטלעכע לאָדזשער און נאָך. פאָרן אויסזידלען דעם פינקערט־בלאָק פלעגן זיי קומען אַהין, אָבער איצט טאָרן זיי נישט קומען צו אונדז. דעם זעלביקן אָוונט זיינען מיר צוריקגעקומען צו אַ לוידיקן בלאָק.

מען קלערט וואָס ווייטער צו טאָן. די דייטשן האָבן אונדז שוין אַפּ־געטאָן גענוג ראַפּינירטע שפּיצלעך. — וואָס פלאַנעוועט זיי ווייטער?

פון קיין פאַרטיזאַנער הערט מען נישט. גיין אין אַ לאַגער איז אויך ביטער. בלייבט בלויז זיך צו פאַרלאָזן אויפן גורל.

גראָד אין דער צייט האָט אַ פאָליאַק געבראַכט בריוולעך פון די אויס־געזידלטע שידלאָוצער אין סקאַרזשיסק, אַז אַ טייל פון זיי זיינען צוגענומען געוואָרן אויף אַרבעט אין די דאָרטיקע אַמוניציע־פאַבריקן. איך האָב אויך באַקומען אַ בריוול פון דער משפּחה פאַריז, אַז חיה און אברהם יאַנקל אַרבעטן אין אַ פאַבריק.

שבת, 3טער אָקטאָבער, 1942.

מיר מאַרשירן ווידער צום מאַגיסטראַט אונטער דער אָנפירערשאַפט פון אַסטראָוויעצן. ער איז נישט געווען קיין שידלאָוצער. אין קריג איז ער

אָנגעקומען פון קראָקע און דאָ איז ער שוין פֿאַרבליבן, און איצט, ווי פריער, איז ער דער קאָמענדאַנט פון דער יידישער פֿאָליציי.

די שטאָטהיטערס זיינען איצט געווען בלויז צוויי: די גרעסטע מערדערס באָער און קאַרפינסקי, ביידע פֿאָלקס־דייטשן. ביידע האָבן זיי אויסגעזען ווי טייוולאָנים, וואָס דערשיסן אָ יידן איז ביי זיי געווען דאָס גרעסטע פֿאַרגעניגן. זיי ביידע זענען איצט געוואָרן די גאָנצע בעלי־בתים איבער אונדז און איבער דער גאָנצער שטאָט. זיי קומען און פֿאַרטיילן אונדז צו דער אַרבעט. ס׳איז דאָ אָ נייער אַרבעטספּונקט אין חיים בערגמאַנס ניי־אויפגעשטעלטער מיל אויף די יאָסטשעמבאָ־גאָס. וועמען מיר זיינען פֿאַרבייגעגאַנגען די שטאָט, זענען די פֿאָליאָקן געווען דערשטוינט אונדז ווידער צו זען. זיי האָבן געמיינט, אָז זיי זענען שוין פון אונדז אָלעמען פּטור געוואָרן.

נאָך דער אַרבעט האָט מען אַריבערגעפירט אונדז אין אָ נייער „דירה", ביי פישל גאַרבער. דאָ איז געווען פיל באַקוועמער ווי ביי פּינקערטן. פישלס גאַרבאַרניע איז געווען אָ גרויסער ליידיקער בנין און מען האָט זיך דאָ געקענט בעסער „איינאָרדענען".

דער צוגאַנג צו דער גאַרבאַרניע ביי פישלען איז געווען דורך דער זאַמקאָוועך גאָס. פון אין זייט איז געווען יולעקס גאָרטן און אָ ביסל ווייטער דער שלאָס. דער אָרייַנגאַנג איז געווען דורך אָ טויער, וואָס איז געווען שטענדיק געשלאָסן. ווער ס׳האָט געוואָלט אָרייַנקומען, האָט געמוזט קלינגען אָ גלעקל. דאָס איז געווען גוט, ווייל ווען די מערדערס פלעגן קומען, האָט באָלד יעדער געוואוסט וועגן דעם. באָזונדערס גוט איז דאָס געווען ביי נאַכט, ווייל מיר האָבן זייער אָפט געהאָט באָזוכערס. אָ פֿאָר מאָל איז געקומען מאָשעלע זילבערשטיין, אָנגעטאָן ווי אָ פּוילישׁ שיקסל. זי האָט באָקומען פון אונדז אָלץ, וואָס ס׳איז איר נייטיק געווען. זי קומט אין דערפּער, גייט פֿאַרביי וועלדער. מיר האָבן געוואָלט דורך איר קריגן אָ קאָנטאַקט מיט פֿאַרטיזאַנער, אָבער זי האָט קיין מאָל זיי ניט געטראָפֿן. אויך אַנדערע געסט זיינען צו אונדז געקומען.

בערגמאַנס מיל, וואוהין מען האָט געבראַכט די זאַכן פון די אָלע ערטער, איז גיך געוואָרן דער הויפּט־מאָגאָזין.

מאַנטיק, 5טער אָקטאָבער, 1942.

אויפן וועג צו דער אַרבעט איז אונדזער גרופּע היינט געוואָרן גרעסער מיט צוויי מאָן — אברהם משה דאָווידמאָן און זיין שוואָגער געשעלע פוקס, וואָס זענען ביז איצט געלעגן אין אָ באָהעלטעניש. וועג באָער און קאַרפינסקי

האָבן אויסגעפונען ביים איבערציילן, אַז אונדזער גרופּע האָט זיך פאַרגרעסערט מיט צוויי, האָבן זיי געגעבן אַ באַפעל, אַז די ניי־צוגעקומען זאָלן אַרויסקומען פון דער ריי. וועז די צוויי האָבן דאָס געטאָן, האָט דער קאָמענדאַנט געפרעגט: „וואָס טוט מען ווייטער?" קאַרפינסקי האָט געענטפערט אויף פּויליש „צמענ־טאַזש", וואָס מיינט: בית־עולם. די אַרבעטערס האָבן געוואוסט מיט וואָס דאָס שמעקט, האָבן זיי געראָטן די צוויי צוגעקומענע צו אַנטלויפן. יענע האָבן געטענהט, אַז זיי האָבן נישט וואָס צו פאַרשפּילן און אַז אויב זיי זענען נישט דערשאָסן געוואָרן באַלד, איז דאָ צו האָפן, אַז מען וועט זיי דורכלאָזן. עס האָט זיך אָבער ניט אויסגעלאָזן, ווי זיי האָבן געהאָפט. יענעם טאָג איז גראָד געקומען אַ גרופּע פון ניין שידלאָווצער פון לאַגער סטאַרכאָוויץ מיט דער־לויבענישן פון יענעם לאַגער־פירער. צווישן די געקומענע זענען געווען זלמן שטשענליוע, דער זון פון לייבוש ניסן און האָדעס, יאָסל ראָזענצווייג, דעם בעקער אברהמעלע ראָזענצווייגס אַ זון. די איבעריקע קען איך מיך נישט דערמאָנען. די מערדערס האָבן זיי געהייסן זיך אויסשטעלן אין אַ ריי. יענע האָבן זיי געוויזן די דערלויבענישן פון לאַגער־פירער פון סטאַרכאָוויץ, אָבער עס האָט נישט געהאָלפן. די מערדערס האָבן די ניין שידלאָווצער, צוזאַמען מיט אברהם משה און גרשון פוקס, אַוועקגעפירט אויפן בית־עולם און אַלעמען דערשאָסן.

די פרוי פון אברהם משה דאָווידמאַן איז דאָן געווען באַהאַלטן אין „אוהל" פון די רבנים און זי האָט געהערט די שיסעריי, נישט וויסנדיק, אַז איר מאַן און איר ברודער גרשון זענען צווישן די, וואָס זענען דאָרט דערשאָסן געוואָרן.

אברהם משה
דאָווידמאַן.

אין דער זעלביקער צייט איז געקומען אין שטעטל דער פאָטאָגראָפיסט, וואָס האָט געוואוינט ביי חיימעלע בעל־עגלה, פון די אַריינגעוואַנדערטע אין שטעטל. ער איז געקומען מיט אַרישע פּאַפּירן, אָבער די פּאָליאַקן האָבן אים דערקענט, האָבן באַקומען פּאַר אים אַ פלאָש שנאַפּס — און ער האָט באַצאָלט פּאַר דעם מיט זיין לעבן.

שפּעטער איז אויך געקומען די טאָכטער פון שאַיע אַלפּערט. די מערדערס האָבן זי געטראָפן ביי זיך אין הויז און דאָרט איז זי געפאַלן אַ קרבן פון דעם תליון באָער.

די פּאָליאַקן האָבן געמאָלדן, אַז אין אַ הויז, אַנטקעגן פּלאָסקאָטעס גאָרטן, געפינט זיך אַ טויטע יידישע פרוי. דאָס איז געווען יחיאל פעלדמאַנס (דרילדזשער) מאַמע, שרה. זי איז שוין געווען טויט אַ לענגערע צייט.

מיטוואָך, 7טער אָקטאָבער, 1942.

נאָך די לעצטע געשעענישן איז אַנגעקומען אַ ידיעה, אַז דער יידישער אַפּטייקער גאָלדזאַמד איז אַרעסטירט געוואָרן און ער געפינט זיך אין פּוילישן פּאָליציי־רעוויר (פּאָסטערונעק). זיין „סקלאַד אַפּטעטשני" האָט ער געהאַט אויף ראַדאָמסקאַ־גאַס, אין הויז פון שאַיע אַלפּערט. מיט אונדז האָט זיך געפונען זיין שוואָגער קובאַ, זיין צווייטן נאָמען געדענק איך נישט. ער איז געווען אַ שטיקל פּאָליציסט. זיי זענען נישט געווען קיין געבוירענע שידלאָווצער, נאָר אַ שטיק צייט פּאַרן קריג האָבן זיי זיך באַזעצט אין שטעטל. קובאַ האָט זיך געוואָנדן צום קאָמענדאַנט פון דער יידישער פּאָליציי, אַז ער זאָל אים העלפן ראַטעווען זיין שוואָגער. פּאַר דעם איז ער גרייט אויסצוגעבן זייערס אַ גרויסע באַהעלטעניש מיט סחורה, וואָס איז ווערט אַ פּאַרמעגן. זיי האָבן פּאַרהאַנדלט מיט די מערדערס און יענע האָבן מסכים געווען. זיי האָבן באַלד געפונען וועגענער און אַוועק אויפן אָנגעוויזענעם אָרט, אין עק פון רינעק נומער צוויי, אין דער שולגאַס. דאָס הויז האָט געהערט צו די זילבערמאַנס. אין פּראָנט איז געווען אַ געוועלב און אונטערן גאַנצן הויז איז געווען אויסגעאַרבעט אַ טיפער קעלער מיט בלעך אַרום. דאָרט האָט זיך געפונען שניט־סחורה אין גאַנצע וואַלן, פוטער־מאַנטלען, גאַנצע זעק מיט פּאָדעם, פּאַרטיקע מלבושים און נאָך פיל ווערטיקע חפצים. דאָס אַלץ איז געווען אַזוי פּאַכמעניש אייַנ־געריכט, אַז דאָס האָט געקענט ליגן יאָרן און ס׳זאָל נישט קאַליע ווערן. ס׳איז געווען אפילו אַן עפענונג, אַז ס׳זאָל צוקומען לופט. דאָס איז געמאַכט געוואָרן פון מענדל מייערפעלד.

וועג דאָס באַהעלטעניש איז געוואָרן אויסגעליידיקט, האָט מען די סחורה

אַוועקגעפירט אין פּוילישן רעסטאָראַן פון יוזעף פּאָדקאָווינסקי, נאָך דעם האָבן זיי גאָלדזאַמדן באַפרייט, אָבער ער האָט געמוזט באַלד פּאַרלאָזן די שטאָט. די אַרבעט האָט זיך געלוינט, ווייל ס׳איז געראַטעוועט געוואָרן אַ יידיש לעבן.

בעת מיין אַרבעט אין קינאָ־מאַגאַזין בין איך אויף אַ פּאָר מינוט אַרויס אין גאַס. איך זע, אַז פייגע גאָלדבאַנד, די טאָכטער פון הערש־דוד, שטייט לעבן מיר. איך פרעג זי: „פון וואַנען קומסטו?" ווייזט זי אָן אויפן נייעם בית־עולם, וואו זי און נאָך יידן זיינען געווען באַהאַלטן. איך האָב זי געבעטן דערווייל זיך צו באַהאַלטן ביי שלמהלע אייזענבערג אויפן הויף, ווייל אין קינאָ־מאַגאַזין זענען דעמאָלט געווען די צוויי ס״ס־מערדערס.

יעדע נאַכט זענען די צוויי מערדערס געקומען קאָנטראָלירן, צי ס׳איז צו אונדז ווער נישט געקומען איבערנעכטיקן.

דעם נאָענטסטן טאָג, איבערפירנדיק סחורה פון קינאָ צו בערגמאַנס מאַגאַזין, קומט מיר אונטער אַ פּאָליאַק און פרעגט מיך, וואו געפינען זיך דאָ יידן. דאָס איז געווען דער זון פון אַ קריסט, אַ פּריץ, וואָס האָט געוואוינט אין גאָזדקעוו. דער מערדער באוער האָט עס באַמערקט, איז ער צוגעלאָפן און אים אַרונטערגעשליידערט פון ראָוער. נאָך גוט, אַז ער האָט מיך נישט געפרעגט, וואָס ער האָט געוואָלט. איך האָב זיך שפּעטער דערוואוסט, אַז ביי זיינע עלטערן איז געווען באַהאַלטן יוסף מענדעלסאָן, וואָס האָט געוואָלט קומען אין שטאָט און נישט געוואוסט וואו מיר געפינען זיך. ער האָט אפילו נישט געוואוסט, אַז ס׳זענען נאָך דאָ יידן אין שטאָט.

פּריימיטיק, 29טער אָקטאָבער, 1942.

ס׳האָט זיך שוין ווידער אונטערגערוקט אַ שווערע פּראָבלעם: צוויי פון אונדזערע אַרבעטערס, משה בריקס און מאָטעק מילשטיין, אַן אייניקל פון לאה זיסלס גערשענאָוויטש, זיינען אַוועק אויף עטלעכע שעה און זיי זיינען אַריינגעפאַלן אין די הענט פון דער פּוילישער פּאָליציי. מיט זיי האָט זיך אויך געפונען אברהם ווייסבראָט, וואָס האָט זיך געהאַט אויסבאַהאַלטן ביי אַ קריסטין. איצט דאַרף מען ווידער אָנווענדן דעם זעלביקן מיטל, ווי פאַר גאָלדזאַמדן. לייבוש בריקס, משהס ברודער, און אייניער פון אונדזערע אַרבעטערס האָבן געזוכט מיט אַלע מעגלעכקייטן צו ראַטעווען זיין ברודער און זיין פּלימעניק מאָטעק. ער קלערט: וואו נעמט מען ווידער אַ באַהעלטעניש מיט סחורה אויסצוקויפן די דריי לעבנס?

פון אַזאַ באַהעלטעניש האָט געוואוסט יאָסל ברויטמאַן. דאָס איז ביי זיין שכן פּנחס מאיר מילגרוים, אויף דער ראַדעמער גאַס, אַנטקעגן לייבוש

וואַרשאַווסקי, דעם שנײדער. אָסטראָוויץ האָט פאַרהאַנדלט וועגן דעם מיט די צוויי באַנדיטן באָער און קאַרפינסקי, וואָס האָבן מסכים געווען אויפן עסק. מיר זענען באַלד צוגעפאָרן מיט וועגענער. דאָרטן איז אויך געווען פיל שניט־סחורה און אַ סך שטיקלעך ווייסע לייוונט. ס׳האָט זיך ווידער געלוינט: די דריי יידישע לעבנס זיינען אויסגעקויפט געוואָרן. די רעטערס, יאָסל ברויטמאַן און לייבוש בריקס, זענען שפעטער אומגעקומען אין ״״האַסאַג״. מאָטעק איז אומגעקומען ביים אַנטלויפן פון ״האַסאַג״. אברהם ווייסבראָט און משה בריקס האָבן איבערגעלעבט דעם קריג.

בעת אונדזער אַרבעט זיינען געקומען פאָליאַקן איבערגעבן די דייטשן, אַז אין שול איז דאָ אַ באַהעלטעניש פון יידן. באָער איז גיך געלאָפן אַהין, אָבער האָט דאָרט קיינעם נישט געפונען, ווייל יענע האָבן זיך גיט אָפּגעטראָגן פון דאָרטן.

נאָך אַ מאָל האָט ער באַקומען אַ ידיעה, אַז אין דער ״לודאָווניע״ געפינען זיך יידן אין אַ באַהעלטעניש. דאָרטן זיינען געווען די עלטערן פון זעליג דעם שאָפער, אָבער באָער איז אויך דאָרט געקומען צו שפּעט.

זונטיק, 11טער אָקטאָבער, 1942.

פון די, וואָס אַרבעטן אויפן בית־עולם, דערוויסט מען זיך, אַז זיי האָבן דאָרטן געזען יידן, וואָס זענען באַהאַלטן אין אַן ״אוהל״ פון רבנים. זיי האָבן זיי געהאָלפן מיט וואָס ס׳איז געווען מעגלעך, אָבער לענגער זיין דאָרט האָבן זיי נישט געקענט, ווייל די פּאָליאַקן האָבן עס דערשנאַפּט און עס באַלד איבערגעגעבן דער זשאַנדאַרמעריע. וועג מיר זענען געקומען פון דער אַרבעט, האָבן מיר שוין געטראָפן אין בלאָק די אַלע באַהאַלטענע: רחל, די פרוי פון אברהם משה דאָווידמאַן, מיט אירע צוויי קינדערלעך, ביידע מיידעלעך, בערל טעמפּעל, פייגע גאָלדבאַנד, וואָס איך האָב זי געטראָפן אַ מאָל ביים קינאָ־מאַגאַזין, און לאָזער שערס אַ קליין יינגעלע פון 5 יאָר. בערל טעמפּעל איז געווען אַ ביאַלאָבזשעגער חסיד, וואָס האָט געגעסן בלויז ברויט מיט וואַסער.

זיי זיינען געווען מיט אונדז עטלעכע טעג. מיר האָבן געמיינט, אַז היות מען האָט זיי ניט גלייך דערשאָסן, וועלן זיי שוין בלייבן מיט אונדז. אָבער איין טאָג האָבן די בעסטיעס זיי אַלעמען אַרויסגעפירט אויפן בית־עולם און דערשאָסן.

* * *

אונדזער גרופע אַרבעטערס האָט זיך פּלוצעם פאַרגרעסערט מיט צוויי אַרבעטערס. דאָס זענען געווען יוסף מענדעלסאָן און הערשל לעדערמאַן. ווי אַזוי דאָס איז געשען, איז געבליבן אַ סוד. דער עיקר, ס׳איז אַדורך בשלום און ביידע האָבן איבערגעלעבט היטלערן.

די לעצטע צייט איז מאַשעלע זילבערשטיין ווידער געווען ביי אונדז. ווידער איז זי געקומען מיטן זעלבן, אַז זי קען נישט געפינען קיין שפּור פון פאַרטיזאַנער. זי האָט ווידער מיטגענומען וואָס ס׳איז איר געווען נייטיק צו לעבן און איז אַוועק.

מיטוואָך, 14טער אַקטאָבער, 1942.

היינט איז אַ יאָריד ווי יעדער מיטוואָך — כאָטש אָן יידן. פּלוצעם ווערט אַ סומאַטאָכע: אַ פּויער האָט געפונען אַ יינגעלע אין גאָס. געווען איז דאָס שמואליק בראַנדמעסערס זונעלע. דער טאַטע האָט אים אַרויסגעגעבן צו אַ פּויער און אים גוט באַצאָלט פאַרן באַהאַלטן דאָס קינד. האָט דער פּויער דאָס געלט ביי אים צוגענומען, אָבער דאָס קינד האָט ער געבראַכט אין שטאָט אויפן יאָריד. דאָס קינד איז געבראַכט געוואָרן צום מאַגיסטראַט און די מערדערס האָבן איינעם פון אונדזערע אַרבעטערס, נטע ברויטמאַן, באַפוילן צו טראָגן דאָס קינד צום בית־עולם, וואו ער איז דערשאָסן געוואָרן דורכן תּליון קאַרפינסקי.

איין מאָל איז צו אונדז געקומען ראובן שאַדמאַן פון אַן אַנדער לאַגער זיך צו זען מיט זיין ברודער נאַטעלע. ווי ער איז נאָר אַריינגעקומען, האָט מען באַלד געהערט דאָס גלעקל פון טויער און די באַנדיטן האָבן זיך אַריינ־געלאָזן. ראובן האָט געמאַכט אַ „ויברח" און די מערדערס האָבן אים ניט געפאַקט. פרעגט באָער מיט כעס: „וואו איז מאָרא?" מען רופט צו יצחק מאָרא, וואָס איז אין איין שרעק. באָער געוואָלדעוועט: „וואָס ביסטו, אַ ייד צי אַ פּאָליאַק?" די פּאָליאַקן האָבן געזאָגט, אַז ער דרייט זיך אַרום ווי אַ פּאָליאַק אין גאָס. מיט פיל געבעט און אויך דורך דער שתּדלנות פון קאָמענדאַנט אָסטראָוויץ און אַנדערע פּאָליציי־לייט האָט זיך דער טייוול באַרואיקט. אַזוי איז יצחק מאָרא אָפּגעראַטעוועט געוואָרן פון אַ זיכערן טויט.

פרייטיק, 16טער אַקטאָבער, 1942.

די ס״ס רופן די שניידערס אין אונדזער גרופע און באַפעלן צו נעמען ליילעכער און גרויסע טישטעכער און מאַכן דערפון קליינע פּירעקיקע סערוועטן. קיין ניימאַשין איז נישט געווען אין בלאָק, האָבן זיי אונדז, ביידע שניידערס,

דעם שרייבער פון די שורות אוּן אַ. ווייסבראָט, דערלויבט אַריינצוגיין אין הויז פון אַ פּאָליאַק, וואָס האָט געוואוינט נישט ווייט פון בערגמאַנס מיל, וואו מיר האָבן געהאַט דעם אַלגעמיינעם מאַגאַזין פון אָנגעראַבירטן יידישן האָב־אוּן־גוטס. וועָן איך אוּן ווייסבראָט זענען אַריין צום פּאָליאַק, זענען מיר געוואָרן איבערראַשט צו טרעפן דאָרט נאָטע קופּערבערג אוּן זיין פרוי. מיר האָבן מיט זיי געהאַט אַ קורצן שמועס. מיר האָבן זיי געפרעגט: ווי קומט עס, וואָס זיי זענען אָזוי נאָענט פון דעם פּלאַץ, וואו ס׳גענפינען זיך די מערדערס? אויף דעם איז געקומען אַ גאַנץ גלייכגילטיקער ענטפער, אַז ס׳איז שוין נישטאָ וואָס איינצושטעלן. וואָס ס׳איז שפּעטער געשען מיט זיי, איז מיר אומבאַקאַנט.

איין מאָל ביי דער אַרבעט, וועָן דער מערדער באוער איז געווען גוט אויפגעלייגט, האָט ער געפרעגט, צי ס׳קען וועָר פּאַר אים זינגען אַ שיין ליד. יחיאל האָניגמאַן האָט עס אים צוליבגעטאָן אוּן אים פּאַרגעזונגען אַ טרויעריק ליד אין פּויליש וועגן אַ מאַמע אוּן איר קינד. באַוער האָט געזאָגט, אַז דאָס ליד

דער זאַמלפּונקט פון די רעשטלעך יידן, וואָס מען האָט אָפּגעשיקט קיין סקאַרושיסק.

האָט אים געירט ביז טרערן. איך האָב געהאַט חשק אים צו פרעגן: „מערדער, וויפל יידישע מאַמעס און קינדער האָסטו אַליין דערשאָסן?"

דינסטיק, 20סטער אָקטאָבער, 1942.

די פּאָליאַקן זענען געקומען אין מאַגאַזין ביי בערגמאַנען און מודיע געווען די דייטשן, אַז זיי האָבן געזען נאָטע שאַדמאַן און יאַנקל ריכטער נישט וויט פון קאָשטשיאָל. באָער איז מיט זיין ראָוער באַלד געווען אויפן אָנגעוויזענעם פּלאַץ. ער האָט זיי געכאַפּט און דערשאָסן גלייך אויף אַן אָרט.

מאָשעלע זילבערשטיין האָט אויפגעהערט צו קומען. ווער ווייסט, וואָס עס האָט מיט איר געטראָפן.

דינסטיק, 10טער נאָוועמבער, 1942.

היינט זענען מיר שוין נישט געגאַנגען צו דער אַרבעט. פון אַפּעל ביים מאָגיסטראַט גייען מיר אַרונטער אין שטאָט און יעדער באָקומט אַ בעזעם אויסצוקערן אַ גאַנצע שטיק גאַס. מיר איז צוגעטיילט געוואָרן דער שטח פון די באָדנס ביז פּלאַסקאָטאָס גאָרטן. די הייזער זענען חרוב. אויף דער גאַנצער גאַס וואויגען בלויז צוויי פּאָליאַקן — שיע (דער בעקער) אָפּאָטאָווסקיס אַ געווען אַרבעטער, וואָס האָט איבערגענומען די בעקעריי, און אַן אַרויס־געטריבענער פּאָליאַק פון פּויזן, וואָס וואויגט ביי דוד ווסטאָנשקע.

איך האָלט שוין אין מיטן גאַס, שטיי שוין מיט מיין בעזעם ביי אונדזער הויז, ראַדאָמסקאַ 97. איך וויל אַרייַנגיין אינעווייניק, אָבער איך קען נישט. איך שטיי און טרערן גיסן זיך ווי פון אַ קוואַל. דאָ איז מיין וויגעלע געשטאַנען. דאָ בין איך געווען גליקלעך מיט מיינע טייערע, ליבע עלטערן, שוועסטערס און ברידער. פון דעם הויז זענען אַרויס צו דער אויסזידלונג מיין טאָטע מרדכי מענדל ע"ה, אָדער ווי מען האָט אים געפון מאָטל טאָקאָזש; מיין טייערע מאַמע רחלע ע"ה, וואָס ביידע זענען זיי געווען דער סימבאָל פון ערלעכקייט און גוטסקייט; מיין שוועסטער צפורה מיט איר מאַן חיים כץ ע"ה; זייערע קינדער יעקב־יצחק, שמואל, נחמהלע, לאהלע און אסתרל; מיין יינגערע שוועסטער פריידל אידעס מיט איר קינד, אַ יינגעלע פון קוים צווויי יאָר, הערשעלע; מיין טייערע באָבע גיטל, וואָס יעדער פרייטיק האָט זי פאַרזאָרגט די אָרעמע אויף שבת.

אַזוי האָט זיך פאָרענדיקט דער לעצטער אַרבעטסטאָג אין שטעטל. די זעלביקע נאַכט זענען פון אונדזער גרופּע אַנטלאָפן עטלעכע אַרבעטערס: שלמה טעפּער (שטאַץ), אברהם „געניא", אברהם ווערמאַן (נאָטע), דער בעסטער

שוסטער אין שטאָט, יוסף מענדעלסאָן. פון אַלע די איז יוסף מענדעלסאָן אַרויס אַ לעבעדיקער.

מיט אַרישע פּאַפּירן זענען פון אונדז אויך אַוועק יצחק מאַראָ, נתן שטאַרק, ווי אויך מיעטעק פון טאָמאַשעוו.

אין וואַלד זיינען געבליבן: פּנחס־מאיר גרינבערג, די ברידער משה און הערשל צינגיסער, אברהם דריינאָדל, איטשע ריכטער, וואָס איז אַוועק פון אונדזער קאָמאַנדע נאָך פּריער, און שמואליק בראַנדמעסער. צי זיי האָבן געהאַט פּאַרבינדונגען מיט פּאַרטיזאַנער, איז נישט באַוואוסט. זיי האָבן אפילו נישט געוואָגט צו קומען נאָענט פון בלאָק.

מיטוואָך, 11טער נאָוועמבער, 1942.

מיר זיינען אויפגעשטאַנען ווי יעדער טאָג און אָפּגעגעסן פּרישטיק. פּאַרן טויער זענען שוין געשטאַנען צוויי לאַסטאוויטאָס מיט אוקראַאיניש ווועכטערס פון לאַגער „האַסאָג". פון דעם האָט מען געוואוסט וואוהין זיי וועלן אונדז פּירן. שוין בעסער אַזוי, ווייל מיר האָבן מורא געהאַט, אַז נאָכן פּאַרענדיקן די אַרבעט, וועלן זיי אונדז אַלעמען ליקווידירן.

אונדזערע בעלי־בתים, די צוויי מערדערס, זענען געקומען און אונדז געגעבן אַ פּאָר שעה זיך צוצוגרייטן אין וועג אַריין. אויף דעם אָרט פון די אַנטלאָפענע איז צוגעקומען יאַנקל דריינאָדל. זיין ברודער יחזקאל איז געווען מיט אונדז די גאַנצע צייט, נאָר ער איז ביז דער לעצטער מינוט געווען באַהאַלטן. יעדער איז אַריין אין לאַסטאוויטאָ. כאָטש די צאָל אַרבעטערס איז געווען ניט אַקוראַט, האָבן די מערדערס דאָס מאָל זיך געמאַכט נישט וויסנדיק.

די אויטאָס נעמען זיך לאַנגזאַם באַוועגן. דער טויער פון פּישל גאַרבער דערווייטערט זיך. ביסלעכווייז פּאַרשווינדט פון אונדז אונדזער טייער שטעטעלע, ס׳פּאַרשווינדט ווי אין אַ חלום.

אין שטעטל זיינען נאָך פּאַרבליבן די אַלע, וואָס האָבן געאַרבעט ווי „נוצלעכע יידן": איציק פּאַרמאַלסקי, משהלע קליינמאַן, אַלטער שאַדמאַן און נאָך עטלעכע יידן פון לאָדזש. וואָס מיט זיי איז געווארן, איז מיר נישט באַקאַנט.

שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די ברידער צוקער זענען געווען באַהאַלטן אין דאַרף וויסאָצקי. אויך אין דעם גרויסן קעלער פון שלאָס זענען אַ לענגערע צייט געווען באַהאַלטן אַ פּאָר יידן, אָבער נישט אויף לאַנג. זיי זענען אַלע דערשאָסן געווארן.

אין דאַרף סקושענטשין זיינען נאָך דאָן פּאַרבליבן מיין פּעטער ברוך

מיט זייגע צוויי יינגלעך, אַבט און פינף יאָר אַלט. דער קריסט יאַגעלאָ, וואָס האָט זיי אויסבאַהאַלטן, איז שפעטער אומגעקומען אין אוישוויץ. מיין פעטער ברוך איז דערשאָסן געוואָרן אין 1943. מיינע צוויי קוזינס, יעקב־יצחק און זיין יינגערער ברודער בראָנעק, האָבן איבערגעלעבט די מלחמה.

* * *

יעדער טאָג, ווען מיר האָבן מאַרשירט איבער די פאַרשיידענע גאַסן און געסלעך פון שטאָט, האָט מען געקענט מערקן, ווי אַלץ ווערט פאַרענדערט. גאַנצע הייזער ווערן פאַרשוואונדן ווי נאָך אַן ערד־ציטערניש. פויערים פון די אַרומיקע דערפער האָבן ביי די דייטשישע ס״ס אָפּגעקויפט די יידישע הייזער. זיי האָבן עס צעגומען און אַרויסגעפירט צו זיך אין די דערפער און פון די מאַטעריאַלן אויפגעבויט הייזער אין דאָרף. נאָך אַן אויסרעכענונג האָבן זיי געהאַט: געפינען אין די וועגט אָדער אין די שטוביקע באַהעלטענישן יידיש האָב־און־גוטס.

פאַר אונדז איז חרוב געוואָרן אַ וועלט.

אברהם פינקלער (טאָראָנטאָ)

אַ געטאָ אָן דראָטן

„יידן האָבן פאַרברענט די שול״

מיטן געשריי: „יידן, די שול ברענט!״ זיינען יידן געלאָפן איבער די גאַסן אין שידלאָווצע אין מיטן נאַכט פון אָנהייב 1940. כהרף עין איז דאָס גאַנצע שטעטל יידן געשטאַנען אַרום דער שול און נישט געוואוסט וואָס צו טאָן. די פּוילישע פּייער־לעשערס האָבן זיך נישט באַווייזן... עטלעכע יידן מיט ר׳ זישע וויסבראָט בראש האָבן אייגעשטעלט זייער לעבן, זיך אַרייגעוואָרפן אין דער ברענענדיקער שול און אַרויסגעראַטעוועט אַ טייל ספרי־תורות. דער רעשט איז אַלץ פאַרברענט געוואָרן.

עס האָט נישט לאַנג געדויערט, ביז מען האָט זיך פֿלוצלונג באַוויזן דער פֿאַרטרעטער פֿון קרייזהויפּטמאַן אין ראָדעם, קערקליס, מיט אַ גאַנצער כאַפּטע אונטערמירטע דייטשן. זיי האָבן געזוכט דעם עלטסטן־ראַט און געשריען: „וואָרום האָבן די יודען דאָס געבעטהאַט פֿערבראַנט? דאָנערוועטער, איך וועלדע אַלעס ערשיסען לאָססען!"

לויט ווי עס האָבן איבערגעגעבן די שכנים אַנטקגן דער שול, זיינען מיט אַ האַלבער שעה פֿריער אַריין עטלעכע אונטערמירטע דייטשן אין דער שול, זיך דאָרט געזוימט 5—10 מינוט און באַלד אַוועק מיט זייער אויטאָ. קורץ נאָך דעם איז די גאַנצע שול געשטאַנען אין פֿלאַמען.

גאָר גיך האָבן אַלע ראַטמענער פון דער קהילה זיך געפונען אין גרויסן זאַל פון שטאָטישן מאַגיסטראַט. קערקליס, מיט 2 מיליטער־לייט ביי דער זייט, האָט דאָרטן געוואַלדעוועט אויפן הויכן קול, אַז אין זיין קרייז וועט נישט זיין הפקר, אַז מען זאָל ברענען געבעטהייזער און נאָך דעם זאָל מען אויף דער גאַנצער וועלט שרייבן, אַז דייטשן טוען דאָס און אַזוי אַרום באַשמוצן דעם גוטן נאָמען פון דייטשישן פֿאָלק. עס האָט פֿרובירט זיך עפּעס פֿרעגן אייגער פון די ראַטמענער, שמואל זילבערשטיין, אָבער קערקליס איז צו אים צו מיט געבויילטע פויסטן און געהייסן פֿאַרמאַכן ס׳מויל.

דער „וויזיט" האָט זיך פֿאַרענדיקט מיט דעם, וואָס די אַלע מיטגלידער פון עלטסטן־ראַט האָבן זיך אונטערגעשריבן אויף אַ צוגעגרייטן פּאַפּיר, אַז „יידן האָבן פֿאַרברענט די שול", נאָר ס׳איז נישט געלונגען פעסטצושטעלן ווער עס האָט דאָס געטאָן.

ביים סוף האָט קערקליס אַפּעלירט צו דעם עלטסטן־ראַט, אַז זיי זאָלן אַרויסגעבן אַלע אַלטע סידורים, פּנקסים, וואָס זענען עלטער פון 100 יאָר, אויך אַלטע בשמים־ביקסלעך, זילבערנע לייכטערס, אַלץ, וואָס האָט אַ מוזעאַלן ווערט, כדי מען זאָל עס גוט באַוואָכן און עס זאָל נישט ח״ו פֿאַרלוירן גיין דורך אַזעלכע פייערן. מען האָט אים דאָס צוגעזאָגט.

א שטאָט אָן א געטא

שידלאָווצע איז פון די געציילטע שטעט אין פוילן און גאַנץ מזרח־אייראָפּע, וואָס אירע יידן האָבן איבערגעלעבט דעם היטלער־חורבן, ניט זייענדיק פֿאַרשפּאַרט אין אַ געטאָ מיט דראָטן. ווי האָט דאָס געקענט טרעפן אַזאָ אומגעוויינלעכע זאַך? אפילו היינט איז נאָך שווער צו גלייבן, אַז אַזוינס האָט געקענט געשען אין יענע בלוטיקע טעג.

ווי אזוי איז דאָס געשען? ווער האָט דורכגעפירט אַזאַ זאַך?

געקומען איז די ידיעה, אַז מען גייט אַריינשפּאַרן די שידלאָוועצער יידן אין אַ געטאָ, סוף 1941. די פּאָרשטייערס פון יודן־ראָט האָבן דעמאָלט געקראָגן אַ באַפעל צו „אויבערזידלען" די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג אויף אַ שטח, וואָס איז אַ פערטל פון דער שטאָט, גראָד אין דעם אָרעמסטן טייל. לויט דער פּאָרגעלייגטער מאַפּע, האָט דער געטאָ זיך געדאַרפט אָנהייבן פון מאַרק, אַריינגערעכנט די באושניטשנע און ראבינאָוו און די גאַס, וואָס פּירט צום ראָדעמער וועג, איינשליסנדיק רעדליכס קנעפּלעך־פּאַבריק.

ווי אַ דונער פון הימל האָט די דאָזיקע ידיעה געטראָפן די קהילה־פּאָרשטייערס. אַ ציטער האָט אָרומגענומען, ווען מען האָט זיך נאָר בלויז פּאָרגעשטעלט, אַז מען גייט אַריינקווועטשן 10 טויזנט יידן אין אַ פערטל חלק פון שטאָט, וואו דריי־פיר פאַמיליעס וועלן מוזן וואוינען אין איין דירה. כדי נישט אָרויסצורופן קיין בהלה אין שטאָט, האָבן די יידישע פּאָרשטייערס געהאַלטן בסוד דעם באַפעל.

די ערשטע אינטערוועניע איז געווען ביים קרייזהויפּטמאַן לאָליין, צו וועמען עס איז געקומען אַ דעלעגאַציע פון דריי יידן: ירחמיאל מאָרגענ־בעסער, מיכאל רויזענבוים און אברהם פינקלער. צו אים האָבן מיר געהאַט אַ שטיקל צוטריט. ער האָט פאָרמאָגט אַ געוויסע מאָס מענטשלעכקייט, געווען אַ ליבהאָבער פון מוזיק און קונסט. אין די באַגעגענישן מיט אים פלעגט ער מיט געדולד אויסהערן די טענות פון די יידישע פאָרשטייערס. די צרה איז אָבער געווען, וואָס מען האָט ניט געקענט אַזוי לייכט צוקומען צו אים, ווייל אַלע לויפּנדיקע יידישע ענינים האָט ס׳רוב דערליידיקט זיין פאָרטרעטער קערקלים, וועלכער האָט געשטאַמט פון ליטע און איז געווען אַ זאָאָלאָגישער אַנטיסעמיט. אַלע יודן־ראָטן אין ראָדעמער קרייז האָבן פאָר אים געציטערט אימת־מות. מיר האָבן אָבער אויסגעניצט אַ געלעגנהייט, ווען קערקלים איז ניט געווען און מיר זיינען דירעקט אויפגענומען געוואָרן פון קרייזהויפּטמאַן.

די דעלעגאַציע האָט פאָר אים פּשוט געווויינט בדמעות שליש, ווייל מיר האָבן געפילט, אַז ער הערט זיך צו אונדזערע אַרגומענטן מיט אויפ־מערקזאַמקייט. מיר האָבן אים געזאָגט, אַז מיר זענען אַזוי אויך שוין געוג צוזאַמענגעדריקט דורך אויפנעמען 2500 פּליטים פון פּלאָצק און פון אַנדערע שטעט, וואָס מען האָט אונדז אַריינגעשיקט פון דייטשן רייך און מיר האָבן זיי געמוזט אויפנעמען און איינאָרדנענען ביי פאָרשיידענע יידישע פאַמיליעס. מיר האָבן אונטערגעשטראָכן, אַז דער טיפוס בושעווטע אין שטאָט און נעמט

אָווען יעדן טאָג צענדליקער קרבנות און אויב מען וועט אונדז נאָך מער צוזאַמענפרעסן, וועלן די אָנשטעקנדיקע קראַנקייטן אָננעמען שרעקלעכע פאָר־מען נישט בלויז פאַר דער שטאָט, נאָר אויך פאר דער גאַנצער געגנט.

לאָליין האָט אונדז פאַרזיכערט, אַז ער וועט טאָן אַלץ, וואָס עס וועט זיין מעגלעך, אַז דער באַפעל זאָל ווערן צוריקגערופן. מיר האָבן פאַרלאָזט זיין צימער מיט אַ ביסל אַ לייכטערן געמיט.

די צווייטע פּערזאָן, וואָס מיר האָבן באַזוכט, איז געווען ד״ר טשי־מיענגאָ, דער קרייזדאָקטער, וויל ער פלעגט אונדז פיל מאָל העלפן אין פאַרשיידענע אנגעלעגנהייטן, וועו ער פלעגט קומען נאָך שידלאָווצע אין באַגלייטונג פון קערקליסן און זאַנדאַרמעריע־לייטענאַנט פראָסט, אויף זייערע רוטינע היגיענישע אינספּעקציעס. ער איז געווען פון אוקראַאיניש אָפשטאַם און געדינט ביי דער דייטשישער מאַכט, אָבער יידן האָט ער געטאָן אַ סך טובות. אַ טאָג פאר דער „אויסזידלונג״ האָט ער באַהאַלטן דעם יידישן דאָקטער, געבוירן אין שידלאָווצע, ד״ר לייבוש דימאַנט, מיט זיין פרוי קאַראָלע און זייער זון. ד״ר ל. דימאנט איז אומגעקומען, וויל מען האָט אים געפונען אין ד״ר טשימיענגאָס פאַרעם. זיין פרוי קאראָלא מיטן זון האָבן זיך גע־רַטעוועט און לעבן איצט אין פאריז. ד״ר טשימיענגאָ איז אַרעסטירט געוואָרן דורך געשטאַפּאָ פאַר אויסבאַהאַלטן יידן און פאַרשיקט געוואָרן קיין אוישוויץ. נאָך דער מלחמה האָבן מיר זיך געטראָפן אין לאָדזש, וואו ער האָט מיר געווינען אַ באַשיניקונג פון אוישוויץ.

אויך דער רעפערענט פאַר יידישע ענינים ביים קרייזהויפטמאן אין ראָדעם האָט אונדז צוגעזאָגט איבערצושיקן צום קרייזהויפטמאָן לאָש אַ צופרידנשטעלנדיקן ראפּאָרט וועגן שידלאָווצע.

אָבער די וויכטיקסטע פּערזאָן, וואָס האָט געהאָלפן פאַרחתמענען דעם גורל פון אונדזער שטאָט און מבטל מאַכן די געטאָ־גזירה, איז געווען מאַדאַם עקס. זי איז געווען די געליבטע פון לאשן און זי האָט געפּועלט ביי אים, אַז די איינוואוינערס אין שידלאָווצע זאָלן בלייבן וווייטער אויף זייערע ערטער. געהייסן האָט עס, אַז אין שידלאָווצע וועלן טאָקע איינגעפירט אַ געטאָ און דער געטאָ איז — גאַנץ שידלאָווצע.

עס איז גאָרנישט צו באַשרייבן די גרויסע שמחה, וואָס האָט אונדז אָלעמען אַרומגעכאַפּט, וועו אָט דער באַשלוס איז באַקאַנט געוואָרן.

פאַרשטייט זיך, אַז די מאַדאַם עקס האָט עס ניט געטאָן נאָר צוליב אַ חלק לעולם הבא... עס האָט לאַנג ניט געדויערט, ווי ירחמיאל מאָרגענ־

בעסער מיט מיכאל ראָזענבוים זענען איינגעשטיגן אין אַ מיליטעררישע לימוזין מיט מאַדאַם עקס, אין דער באַגלייטונג פון צוויי זשאַנדאַרמען, און אַרײַנ־ געפאָרן אין וואַרשעווער געטאָ, וואו מען האָט במשך פון 10 טעג אויפגעקויפט די שענסטע און טייערסטע בריליאַנטענע רינגען און זײגערס, ווי אויך פרויען־ און מענער־פּעלצן. מאָרגענבעסער און ראָזענבוים האָבן זיך אויפגעהאַלטן אין געטאָ אוּן מאַדאַם עקס מיט די צוויי זשאַנדאַרמען איז יעדן טאָג געקומען צו פאָרן אין געטאָ, כדי אָנצוזאַמלען די פּעלצן און צו זאָגן מבינות אויף דער איינגעקויפטער צירונג.

אײַך ווייס נישט, צי מענטשן, וואָס האָבן אַליין נישט דורכגעלעבט דעם שדים־טאנץ פון די שרעקלעכע גיהנומדיקע יאָרן אונטער דער ממשלה פון די נאַציס, וועלן זיך קענען פאָרשטעלן, וואָס אַזוינס עס האָט געהייסן אין יענע טעג אָפשרייען דורך יידן אַ גזירה פון אַ געטאָ ביי די היטלעריסטישע מושלים פון אונדזער לעבן אָדער טויט.

פאַר דעם דאָזיקן אויסערגעווײנלעכן אויפטו און פאַר ענלעכע ריזי־ קאַלישע מעשים, וואָס פאַרשטייערס פון שידלאָוועצער יידן האָבן געטאָן, מוז איך געבן קרעדיט צוויי יידן, וואָס זענען געווען די שטויסקראַפט צו דעם. דאָס זענען געווען אברהם ראָזענבוים זון פּנחס שטיינמאַן, כאָטש זײ האָבן פּערזונלעך קיין מאָל נישט אונטערגענומען קיין רייזעס צו די פאַרשיידענע דייטשע אַמטן אין ראָדעם און זיך פאַקטיש מיט זיי נישט געטראָפן אויג אויף אויג (חוץ וועו מען האָט פאַרשיידענע געשטאַפאָוועצע איינגעלאַדן אין ראָזענבוימס פריוואַטער דירה אויף „אַ טרונק"). זיי האָבן געהאָט אַ גע־ וואַלדיקע השפּעה און איבערציגנדיקע קראַפט אויף די דריי רייזנדיקע פאַר־ שטייערס, אַז מען מוז אַלץ פּרובירן און אַז עס איז ווערט אַלץ אין דער וועלט אַוועקצוגעבן בלויז פאַרן „טאָמער וועט עס געלינגען". און ניט זעלטן זיינען זיי טאַקע געווען גערעכט.

פיל מאָל, וועו מיר האָבן פשוט געפילט, אז מיר גייען דעם לייב גלייך אין פּיסק אַריין, פלעגט פּנחס שטיינמאן, אַ הייסער חסיד, צו מיר טענהן: „וואָס וואָלט אייער זיידע, דער ראדאָשיצער רבי ז״ל אָדער אייער פאָטער, דער ראדאָשיצער רב ז״ל, געטאָן, וועו מען דאַרף ראטעווען איין נפש בישראל? — און דאָ שטייט אין קאָן אַ גאַנצע קהילה מיט אייער אייגענער פאַמיליע בתוכם?" די אוּן ענלעכע וועדטער פלעגן ווירקן אויף מיר אוּן אַנדערע, ווי אַ מאַגישער שטעקן, צו פאַרקלענערן דעם פּחד פון אַריינקריגן זיך אין די פריוואָטע דירות פון הויכגעשטעלטע נאַצישע גדולים, וואָס זענען

געווען תמיד שווער באַוואַכט דורך דער „זיכערהייטסדינסט", פֿאַר וועלכער זיי אַליין האָבן געציטערט.

די דערמוטיקנדיקע רייד פון אברהם ראָזענבוים און פּנחס שטיינמאַן, דער געדאַנק, אַז מען קען העלפן יידן אין אַזאַ עת־צרה און ניט וויניק די פֿאַרבינדונגען אונדזערע מיט העכערע און קלענערע באַאַמטע אין אַפּאַראַט — דאָס אַלץ האָט אונדז ניט איין מאָל אָפּגעראַטעוועט פון אַן אומגליק.

אַזוינס האָט אויך געטראָפֿן בעת אייגער פון די אומגעריכטע כאַפּונ־קעס אין 1941. די אוקראַאינישע וועלקשוץ פון סקאָרזשיסק, אונטער דער קאָמאַנדאָ פון אַ שטורעמפֿירער פון עס־עס, איז געקומען קיין שידלאָוצע און געכאַפּט יונגע יידן פֿאַר דער „האַסאָג" אַמוניציע־פֿאַבריק. זיי זיינען פֿאַרפֿאַלן אין צוויי גרויסע לאַסטאויטאָס לעבן דער קאטוילישער קירך און געוואָרט אויף די קרבנות. מיר האָבן זיך גלייך פֿאַרבונדן טעלעפֿאָניש מיטן ראָדעמער ארבעטסאמט, וואו מיר האָבן געהאַט „באַקאָנטע" און געבעטן, אַז מען זאָל נישט דערלויבן אַרויספירן אין אַן אַנדער אַרבעטס דיסטריקט, וויל מיר אַליין שטיקן זיך צוליב מאַנגל אין ארבעטסהענט. זיי האָבן פֿאַר־לאַנגט, אַז מיר זאָלן זיי ברענגען צום טעלעפֿאָן איינעם פון די דייטשישע באַאַמטע אין שטאָט, כדי איבערצוגעבן דעם באַפֿעל. דער מזל האָט אונדז גראָד צוגעשפּילט: צופֿעליק איז דורכגעפֿאָרן אַ זשאַנדאַרמעריע־פֿאָטרול פון ראָדעם מיט דעם דיקן וואַכמייסטער בראש, וואָס מיר האָבן אים אָנגערופן אויף תרגום־לשון „דער טאַטע". מיר האָבן אים גיך געבראַנגט צום טעלעפֿאָן און ער האָט באַקומען אַ באַפֿעל פון ארבעטסאמט נישט צו דערלויבן אַרויס־צופירן קיין איין ארבעטער פון שידלאָוצע.

אין צווישנצייט זיינען געוואָרן אָנגעפּילט די צוויי גרויסע לאַסט־אויטאָס און מען האָט זיך שוין געגרייט זיך צו לאָזן אויפן וועג קיין סקאָר־זשיסק. דאָ איז אָנגעקומען דער וואַכמייסטער און געבעטן דעם עס־עס־מאַן אַ דערלויבעניש פון ראָדעמער ארבעטסאָמט אַרויסצופירן ארבעטערס פון שטאָט. היות יענער האָט עס נישט געקענט וווייזן, האָט דער „טאַטע" באַפּוילן צו עפענען די אויטאָס און באַפֿרייען די יידן.

אַזעלכע „ניסים" פלעגן טרעפן אין שידלאָוצע פון צייט צו צייט. אָבער דער גרעסטער פון זיי איז געווען דאָס אויספּועלן, אַז שידלאָוצע זאָל בלייבן אָן אַ געטאָ. ווער וווייסט, וויפל שידלאָוצער יידן האָבן צו פֿאַרדאַנקען זייער אָפֿראַטעווען זיך דעם דאָזיקן ניסימדיקן פֿאַקט.

* * *

די ערשטע קאָנטריבוציע

אין סעפטעמבער 1939 האָבן די דייטשע טרופּן אַריינגעמאַרשירט קיין שידלאָווצע. דעמאָלט האָב איך זיך געפונען אויפן וועג נאָך וואַרשע, מיטן געדאַנק אַריבערצופֿאָרן די וויסל וואָס שנעלער, כדי צו אַנטלויפן וואָס וועט פון די דייטשן. זיי האָבן אונדז אָבער אָנגעזאָגט אויף יענער זייט ראָדעם און באַלד אַרעסטירט אַלע מענער. די פרויען און קינדער האָבן זיי געלאָזט פֿאָרן אַהיים צוריק נאָך שידלאָווצע. איך בין דעמאָלט געווען צוזאַמען מיט עטלעכע שידלאָווצער און ראָדעמער יידן. צווישן אונדז האָט זיך אויך געפונען דער ראש־הקהילה פון שידלאָווצע אברהם רעדליך.

אויף דעם זאַמלפּונקט לעבן ראָדעם האָבן זיך געפונען עטלעכע טויזנט קריסטן און אַרום 100 יידן, וואָס מען האָט זיי אויסגעשטעלט צו רעגיס־טרירן. וועו די דייטשן האָבן באַמערקט, אַז איך רעד אַ לייטישן דייטש, האָט מען מיך פֿאַרהאַלטן צו זיין דער איבערזעצער. וועו דער דייטש האָט מיך געפרעגט מיין נאַציאָנאַליטעט אוו איך האָב אים געזאָגט „אַ יידּ", האָט ער געזאָגט צו מיר: „יודע" — ביסט פאַרלוירן אויף אייביק. דאָס איז געווען מיין ערשטער „קבלת פנים".

פון דאָרט האָט מען אונדז געפירט קיין קעלץ דירעקט אין תפיסה. נאָך 3 טעג אָפּהאַלטן אָן עסן — אַרויסגעקליבן די יידן אוו אונטער אַ שווערער וואַך אָפּגעפירט אין דער גרויסער שול, רעגיסטרירט יעדן איינעם אוו אַהיים־געשיקט אין זיין שטאָט, מיט דעם באַדינג, אַז ער זאָל זיך מעלדן אין זיין שטאָטישער מיליטעריישער קאָמענדאַנטור.

מיטגלידער פון שידלאָווצער יודן־ראָט. פון רעכטס: משה בערגער, צווייטער — אומ־באַקאַנט, אברהם פינקלער (סעקרעטאַר), פּנחס שטערנשאָס, ירחמיאל מארגענבעסער, אברהם צוקער, לעצטער — אומבאַקאַנט.

אין שידלאָווצע איז שוין דעמאָלט געווען טעטיק אַ מיליטעריש קאָמענ־דאַנטור מיטן הויפטמאַן ראָזע פֿאַרן שטאָט־קאָמענדאַנט, וועלכער האָט לויט זיינע באַציאונגען צו דער באַפעלקערונג געמאַכט זייער אַ פיינעם איינדרוק. אָבער עס האָט לאַנג נישט אָנגעהאַלטן אונדזער אילוזיע. אין אַ שיינעם פרי־מאָרגן האָט דער בירגער־מייסטער זולקאָווסקי אויפגעפאָדערט די „פּני" פון דער יידישער באַפעלקערונג, צוזאַמען מיט דער קהילה און ראַבינאַט, זיך צו מעלדן אין משך פון אַ שעה צייט אין מאַגיסטראַט. דאָרט האָט ער אונדז „פֿאַרגעשטעלט" דעם פֿאָליטישן לייטער פון דער ראָדעמער געשטאַפּאָ, מאַיאָר פוקס, מיט זיינע צוויי מיטהעלפערס. איך בין די לעצטע עטלעכע יאָר געווען דער סעקרעטאַר פון דער יידישער קהילה און בין דעריבער אויך געווען איינער פון די „איינגעלאַדענע געסט". פוקס האָט גערעדט קורץ און שאַרף, אַז אַזוי ווי די יידן זענען געווען די, וועלכע האָבן אונטערגעצונדן דאָס פּייער פון דער איצטיקער מלחמה און גלייכצייטיק די, וועלכע האָבן אַרויפגעלייגט אַ באָיקאָט אויף דייטשע סחורות — לייגט ער אַרויף אַ מלחמה־קאָנטריבוציע אויף דער יידישער באַפעלקערונג אין שידלאָווצע אין סכום פון 50 טויזנט זלאָטעס (אין יענער צייט — אַ פאַנטאַסטישע סומע), און דאָס געלט מוז געשאַפֿן ווערן אין משך פון 8 טעג. אַ קאַלטער שוויים האָט יעדן איינעם באַגאָסן און פֿאַרבן פון די פֿנימער האָבן זיך געענדערט פון ווייס אויף רויט און פֿאַרקערט. אַלע האָבן פֿאַרלוירן דאָס לשון. דאָך האָט דער פֿרעזעס פון דער קהילה, אברהם רעדליך, פֿרובירט עפּעס פרעגן, אָבער אין דער זעלבער סעקונדע האָט זיך מאַיאָר פוקס אַ ריס געטאָן נעגטער צו אונדז און אַ געשריי געגעבן: „הערַאוס!". מיר האָבן זיך קוים דערשלאָגן צו דער טיר און אַרויס.

נאָך דעם זעלביקן אָוונט זענען זיך די אַלע פֿאַרשטייערס צונויפגעקומען אויף אַ דרינגלעכער זיצונג. איך גלייב, אַז דאָס איז געווען אין אַמשינאָווער שטיבל, אויפגעשטעלט דורך דער פֿאַמיליע שטיינמאַן. מען האָט זיך אָוועק־געזעצט צוזאַמענשטעלן דעם „עטאַט". אויך דער רב ר' חיים ראַבינאָוויטש ז"ל איז מיטגעזעסן מיט אונדז אַ גאַנצע נאַכט, און יחיאל צוקער, וועלכער האָט געקענט יעדער איינעם אין שטאָט, האָט צוזאַמענגעשטעלט די ליסטעס.

איך געדענק, אַז מיר האָבן זיך פֿאַר טאָג, באַלד נאָכן צוזאַמענשטעלן די קאָנטריבוציע, געשטעלט דאָוונען. מיר אַלע האָבן הייס געדאָוונט און ביי דעם „אָשמנו", „בגדנו" זיך שטאַרק געקלאַפּט אין האַרצן אָן שטיל געבעטן, אַז מיר זאָלן כאָטש קענען די געוואַלדיקע סומע אייַנקאַסירן אין אַזאַ קורצער צייט.

איך האָב געבעטן דעם הויפטמאַן ראָזע, שטאָט־קאָמענדאַנט, אויב ער קען אונדז העלפן פאַרלענגערן דעם טערמין. ער האָט זיך פאַרענטפערט, אַז ער האָט מיט דער „געשטאַפּאָ" גאָרנישט צו טאָן. גלייכצייטיק האָט ער זיך אָנגעכאַפּט ביים קאָפּ: „מיין גאָט, וואָס האָבען דען די יודען אין שידלאָוויץ פערבראָכען — די זאָללען קאָנטריבוציאָן צאָהלען דירפען?"

מיט דייטשישער פינקטלעכקייט האָבן מיר זיך צוגעשטעלט צום אייניגאַנג פון דער „געשטאַפּאָ" אין ראָדעם מיט אַ וואַליזע אָנגעפילט מיט פויליש באַנקנאָטן, אויסגעווייניגט געלט פון מענטשן, וועלכע האָבן נישט געוואוסט פאַר וועלכע חטאים זיי האָבן דאָס באַצאָלט.

די דעלעגאַציע איז באַשטאַנען פון ירחמיאל מאָרגענבעסער, דעמאָלט נאָך וויצע־פּרעזעס פון דער קהילה, מיכאל ראָזנבוים, קהילה מיטאַרבעטער און אברהם פינקלער, קהילה־סעקרעטאַר.

דער מאַיאָר פוקס האָט „באַווילליקט" צוצוגעמען די 50,000 זלאָטעס...

עלטסטן־ראַט זוכט אַ „וועג" צו די מערדערס

דער גורל האָט געוואָלט, אַז דער ערשטער יידישער קרבן אין געטאָ זאָל זיין אַן אומשולדיק 10־יעריק ייִנגל, סאָמעק רעדליך, דער זון פון ראש־הקהל אין שידלאָווצע און שפּעטער פאָרזיצער פון „עלטסטן־ראַט".

געשען איז דאָ אַזוי: אברהם רעדליך, אַ ייִד אַ גביר אין שטאָט, אייגנטימער פון אַ קנאַפּפּאַבריק, איז געווען שולדיק שטייערן פאַר דער „קאָסע כאַריך" (קראַנקן־קאָסע), אַ פּאָליאַק, דער לייטער פון דער אָרטיקער קראַנקן־קאָסע, איז געקומען אינקאָסירן די שטייערן. אָזוי ווי ער האָט נישט באַקומען גענוג געלט, האָט ער געלייגט אַן אַרעסט אויף פאַרשיידענע זאַכן אין פאַבריק און אין הויז. ער האָט אויך אָנגעטראָפן אויף אַ פּאָטאַ־אַפּאַראָט, וואָס דער קליינער סאָמעק רעדליך האָט זיך געשפּילט מיט דעם. דער פּאָליאַק האָט געוואָלט אויך דאָס נעמען, אָבער דאָס קינד האָט עס ניט געגעבן.

מען האָט אויף דעם אינצידענט נישט געלייגט קיין גרויסן אָכט און עס אין גאַנצן פאַרגעסן. אָבער דער פּאָליאַק האָט אָנגעשריבן אַ מסירה קיין ראָדעם, אַז דאָס ייִנגל האָט אים געשטערט אויספירן זייַנע אַמטלעכע פליכטן און דערביי געלאָזט פאַלן זידלוועטער אויף די פּאָליאַקן און די דייטשן. עטלעכע טעג שפּעטער זענען פאַרפאָרן עטלעכע „געשטאַפּאָ"־לייט און אַוועק־געפירט דאָס 10־יעריקע ייִנגל.

דער פּאָל האָט אויפגערודערט די גאַנצע יידישע באָפעלקערונג און האָט

ווי אַ דונער געטראָפן די ייִדישע פּירערשאַפט. מיר האָבן פּלוצלונג פאַרשטאַנען, אַז מיר אַלע האָבן נישט די מינימאַלסטע מעגלעכקייטן איבערצולעבן די מלחמה, אויב פאַר יעדער מסירה פון אַ פּאָליאַק איז מען אויסגעשטעלט צום טויט אָן דין און משפּט. מען האָט אייגנעריסן וועלטן, מען איז געפאָרן צענדליקער מאָל קיין ראָדעם צום אייבערעלטסטן־ראַט, מען האָט פּראָפּאַנירט געלט אָן גרענעץ — אָבער אין קול ואין עונה. מען האָט געגעבן תירוצים, אַז מען האַלט אים אין מיטן אויספֿאָרשן, אַז עס וועט לאַנג נישט געדויערן, וועט ער קומען אַהיים אאז״וו. דורך אַ צופֿאַל האָט אונדז אַ געשטאַפּאָוויעץ אויסגעזאָגט „אויפן אויער", אַז סאַמעק איז אומגעקומען אין די קעלערן פון „געשטאַפּאָ".

דאָס יינגעלע סאַמעק רעדלין, וואָס איז פאַרפֿיניקט געוואָרן דורך געשטאַפּאָ אין ראָדעמער תפיסה.

דער דאָזיקער טראַגישער פאַל האָט אונדז איבערגעצייגט, אַז מיר מוזן זוכן אַלע מעגלעכקייטן אויף דער וועלט זיך צו באַקענען מיט די אָנפירערס פון פאַרשיידענע פּאָליציאישע, פּאָליטישע און אַדמיניסטראַטיווע אָמטן אין ראָדעם, כדי מען זאָל מאָמענטאַל קענען גלייך אינטערוועניר אין אַן עת־צרה.

כדי צו קענען דורכפֿירן בליץ־שנעל אַזאַ אינטערוועניר, האָט מען באַדאַרפט 2 זאַכן: 1) גרויסע געלטער; 2) מענטשן, וואָס זאָלן וועלן אייגנשטעלן זייער לעבן אין פּרוואָוון געבן די „מתנות".

דער עלטסטן־ראַט האָט דעריבער געפרופן אַ דרינגלעכע זיצונג פון די 16 מיטגלידער און פאַרלאַנגט, אַז עס זאָלן זיך מעלדן פריוויליקע צו דער

דערמאָנטער געהיימער אַרבעט. די אייגציקע, וואָס האָבן זיך פרייוויליק געמאָלדן, זענען געווען: 1) ירחמיאל מאָרגענבעסער, 2) אברהם ראָזענבוים און 3) פנחס שטיינמאַן. און דאָס איז געוואָרן דער טריאומוויראַט, וואָס האָט שפּעטער אויסגעפֿלאַנירט אַלע סטראַטעגישע אונטערנעמונגען אין געטאָ.

דער ראַט האָט אויף דעם זעלביקער זיצונג אויך באַשטימט, אַז די אַרומ־פֿאַרנדיקע פֿערזאָנען נאָך ראָדעם, וועלכע דאַרפן אָנקניפֿן די „באַציאונגען" מיט די אָנפֿירנדיקע דייטשישע אָמטן אין ראָדעם, זיינען: 1) ירחמיאל מאָרגענבעסער, 2) אברהם פינקלער, און 3) מיכאל ראָזענבוים. זיי האָבן באַקומען די פולע אויטאָריטעט צו האַנדלען און ראַפֿאַרטירן האָבן זיי געדאַרפט נאָר צום „טריאומוויראַט". די דעלעגאַציע האָט געדאַרפט באַשטיין נאָר פון 2 מענטשן און איינער פון די ערשטע צוויי, ד"ה מאָרגענבעסער אָדער פינק־לער, מוז שטענדיק בלייבן אין שטאָט אין פאַל פון אַ פּלוצעמדיקער צרה. דער באַשלוס איז געווען אַ געהיימער און האָט געבונדן אַלע ראַטמענער מיט אַ שבועה, אַז מען זאָל וועגן דעם נישט רעדן אין גאָס.

די „רייזנדיקע" זיינען טאָג־אויס אַרויסגעפֿאָרן פון דער היים אין דער פרי נאָך ראָדעם און שפּעט ביי נאַכט זיך אומגעקערט אַהיים. מען האָט אָנגעקניפּט נענטערע באַציאונגען מיט זייער וויכטיקע פֿערזענלעכקייטן אויף רעגירונג־שטעלעס אין ראָדעם. דער דערפֿאָלג איז געווען אַזוי גרויס, אַז וועמען האָט אַרעסטירט אַ מיטגליד פון אייבערעלטסטן־ראַט אין ראָדעם, האָט זיין פֿאַרזיצער דיאַמאַנד אַריבערגעשיקט אַ מענטשן קיין שידלאָווצע מיט דער בקשה צו העלפן ראַטעווען יענעם מיטגליד.

די טאָג־טעגלעכע אינטערווענצן האָבן איינגעשלונגען גרויסע געלטער און טייערע מתנות, ווי פּעלצמאַנטלען, בריליאַנטן וכדומה, און פאַרגרעסערן די אַזוי אויך אויפגעשרויפּטע שטייערן פון דער יידישער באַפעלקערונג איז געווען כמעט אוממעגלעך. דער עלטסטן־ראַט אַליין האָט שוין דעמאָלט געהאַט אַ געוואָלדיק גרויסן אַפּאַראַט, וואו עס זענען געווען אָנגעשטעלט צענדליקער באַאַמטע אין יעדער אָפּטייל פאַר אַרבעט, אַפּראָוויזאַציע, שפּיטאָל (אין נטע אייזענבערגס שול), איזאָלאַציע־אָנשטאַלט פאַר אָנשטעקנדיקע קראַנקייטן, סאַ־ציאַלער פאַרזאָרגונג, פּאָסט, יידישער אַרדענונגס־דינסט, געריכט. מיטן בית עולם האָבן זיך געמוזט פאַרנעמען מערערע באַאַמטע צוליב דעם גרויסן צושטראָם פּליטים פון אַנדערע שטעט, פון וואָנען זיי האָבן געמוזט אָנטלויפן. שידלאָווצע האָט געהאַט אַ שם פון אַן „עיר מקלט", וואו מען האָט זיך געקענט אויסבאַהאַלטן אויף אַן אָנדער נאָמען און זיך נישט געדאַרפט רעגיסטרירן,

ווייל דער שידלאָוצער עלטסטן־ראַט האָט קיין מאָל ניט אויפגעגעבן אין זיינע מאַנאַטלעכע באַריכטן צום פּאָליטישן אַפּטייל אין „געשטאַפּאָ" די ריכטיקע ציפערן פון אָנגעקומענע אָדער אַרויסגעפּאָרענע.

דער ראַט איז דעריבער געקומען צום אויספיר, אַז מען מוז האָבן אַ קוואַל פון געלט צו קענען באַזאָרגן די אַלע אָפּטיילן און צום וויכטיקסטן — כדי אָנצוהאַלטן די „באַציאונגען" מיט די פּאָרשטייערס פון „הערנפּאָלק". דער צופאַל האָט אונדז צוגעשפּילט, אַז עס איז אונדז געלונגען זיך צו פּאַר־בינדן מיט די לייטערס פון דעם פּאַרקער־אָפּטייל אין ראָדעם, וואָס איז געווען באַרעכטיקט אַרויסצוגעבן דערלויבענישן פּאַר יידן אין אויסנאַמפּאַלן צו פּאָרן מיט די באַנען אין פּוילן. ביז יענער צייט האָט די אויסשליסלעכע קאָנצעסיע אויף דעם געהאַט נאָר דער אייבערעלטסטן־ראַט אין ראָדעם. ווי נאָר מיר האָבן אַרויסבאַקומען דירעקט דעם ערשטן טראַנספּאָרט מיט דערלויבענישן, איז געווואָרן אַ געוואַלדיקער „ויצעקו" מצד דעם אייבער־עלטסטן־ראַט אין ראָדעם, אָבער דער גובערנאַטאָר לאָש האָט געפּסקנט, אַז אויך דער שידלאָוצער עלטסטן־ראַט האָט אין אויסנאַמפּאַל אַזעלכע רעכט.

דער פּועל־יוצא איז געווען, אַז פון אַלע עקן אין געגעראַל־גוואָוערנאַמענט פון די דייטשיש־באַזעצטע געביטן האָט מען זיך געוועגדט צו אונדז נאָך רייזע־דערלויבענישן. מיר האָבן דאָס דערלידיקט זייער גיך. יידן האָבן זיך באַניצט דערמיט צו פּאָרן האַנדלען נאָך וואַרשע, קראָקע אאַז"וו. די שידלאָוו־צער קהילה איז פּאַרפלייצט געוואָרן מיט געלטער פון דער הכנסה, וואָס די רייזע־דערלויבענישן האָבן אַריינגעבראַכט. און דער עלטסטן־ראַט האָט באַשלאָסן צו פּאַרטיילן געלט אויף רעכטס און לינקס צו די מערדערס אין וווייסע הענטשקעס, כדי מיר זאָלן קענען אָפּראַטעווען יידן פון זייערע בלוטיקע הענט.

געשטאַפּאָ פאָדערט ליסטע פון פּאָליטישע פּירערס

דער „פּוילישער וואָזשני" (אויפּפּאַסער) פון מאַגיסטראַט איז איין טאָג געקומען אין ביוראָ פון עלטסטן־ראט און געמאָלדן, אַז געשטאַפּאָ פאָדערט פון עלטסטן־ראַט צו זיין ביי אים אין משך פון 15־20 מינוט.

פּאַרשטייט זיך, אַז דער גאַנצער ראַט איז שוין עטלעכע מינוט פאר דער צייט געווען פּאַרזאַמלט אין דעם גרויסן זאַל פון מאַגיסטראַט, וואו עס האָט שוין געוואַרט אַ הויכער, דיקער געשטאַפּאָוויץ, וואָס דאָס בלוט האָט אים געשפּריצט פון פּנים. ער האָט געגעבן אַ שאַרפן זאָג: „איך בין

מאיאָר פּאָסט". דער נאָמען איז געווען אַן אָפּשרעקנדיקער שם־דבר אין יענער צייט. ער איז דאָס געווען דער, וועלכער האָט אַוועקגעשיקט דעם ערשטן קרבן פון ראָדעמער אייבערעלטסטן־ראַט גאָלדבערג (אַ זון פון באַ־וואוסטן שיך־פאַבריקאַנט אברהמעלע גאָלדבערג) נאָך גראָסראזען, פון וואנען ער האָט זיך ביז דעמאָלט נאָך אַלץ נישט געהאַט אומגעקערט.

מיט שידלאָוצער עלטסטן־ראַט האָט ער עס געמאַכט גאָר בקיצור. ער האָט אַדורכגעלייענט אַ פאַראָדענונג, אַז דער עלטסטן־ראַט דאַרף צושטעלן אין משך פון 24 שעה אַ ליסטע פון אַלע אַרטיקע פירערס פון פּאָליטישע פּאַרטייען, ווי אויך פון גנבים און „שטאַרקע".

דער ראַט האָט גלייך פאַרשטאַנען מיט וואָס דאָס שמעקט און עס האָט יעדערן באַשלאָגן אַ קאַלטער און הייסער שוויים, וויל זיי האָבן שוין געווואוסט דעם גורל פון פּאָליטישע פירערס, גנבים און „שטאַרקע" אין ראָדעם נאָכן צושטעלן אָזאַ ליסטע.

אַ שעה שפּעטער האָט זיך דער גאַנצער עלטסטן־ראַט געפונען אויף אַ שטרענג־געהיימער זיצונג. דאָס איז געווען איינע פון די טראַגישסטע און שטורעמדיקסטע זיצונגען, וואָס איך האָב בייגעוואוינט אין עלטסטן ראַט.

די הויפּטפראַגע איז געווען: האָבן יידן אַ רעכט צו שיקן צום טויט אַנדערע יידן, כדי צו ראַטעווען זייער אייגן לעבן? צום עלטסטן־ראט האָבן געהערט מענטשן פון פארשיידענע שאטירונגען און פּארטייען: חסידים, ציוניסטן, גבירים, בונדיסטן און אַנדערע. די מיטגלידער פון ראַט האָבן געהאַלטן פלאַם־פייערדיקע רעדעס און געגומען אַ שטעלונג צו דער פונדאַמענטאלער פראַגע, צי דער עלטסטן־ראט טאָר באשטימען אין ענינים פון „מי לחיים ומי למות".

די שטארקסטע רעדע האָט געהאַלטן פּנחס שטיינמאן, אַ ייד אַ סוחר, אַ חסיד און גלייכצייטיק אַ פּאַרגעשריטענער מענטש מיט אַ געזונטן חוש און שכל הישר. דער תמצית פון זיין רעדע איז געווען אָזאַ: „מען פאַרלאָזט היינט פון אונדז, אַז מיר זאָלן זיין דער מלאך־המות פון אונדזערע אייגענע ברידער דאָ, אין אונדזער שטאָט שידלאָוצע. מאָרגן וועלן זיי פאַר־לאַנגען אַ ליסטע פון אונדזערע קינדער! וועלן מיר זיין גרייט אויך דאָס צו טאָן, כדי צו ראַטעווען אונדזער אייגענע הויט? ווי אָזוי וועט איר קענען מיט אַ רואיק געוויסן שטאַרבן, וועו אייערע הענט וועלן זיין איינגעטונקען אין בלוט? אויב איך זאָל נישט קענען זאָגן מיט אַ ריין געוויסן: „ידינו לא שפכו את הדם הזה" (מיינע הענט האָבן נישט פאַרגאָסן דאָס דאָזיקע

בלוט), זאָל איך שוין בעסער איצט שטאַרבן, ווי לאַנג איך האָב נאָך אַ ריין געוויסן, און א סוף זאָל עס נעמען צו די גייסטיקע און פיזישע דערניי־דערונגען און יסורים!"

דער אייבדרוק פון זיין רעדע איז געווען אַזאַ שטאַרקער, אַז אַלע ווי אינער — אויך די, וואָס האָבן פריער געהאַט אַ פאַרקערטע מיינונג — האָבן געשטימט „יהרג ואל יעבור". די זיצונג האָט געדויערט פינף שעה.

נאָך דעם אָפגעלאָפענעם טערמין פון 24 שעה, האָט מאיאָר פאָסט באַפוילן צו אַרעסטירן דעם גאַנצן עלטסטן־ראַט. אַלע זיינע מיטגלידער זיינען געווארן אָפגעפירט אין דער שטאָטישער תפיסה.

אין צוויי טעג אַרום האָט זיך ווידער באַווייזן מאיאָר פאָסט. ער האָט באַזוכט דאָס ביורא פון עלטסטן־ראַט. נאָך זיינע ערשטע שטורמישע גע־וואַלדן, אַז אַלץ איז שלעכט און שמוציק, האָב איך אים געגעבן צו פאַרשטיין, אַז די אַרבעט איז אין גאַנצן פאַראַליזירט, ווייל יעדער ראַטמאַן האָט זיין אָפטיילונג און וועג יענער איז נישטאָ, איז די אַרבעט אָפגעשטאַרבן. עס וואָלט דעריבער געווען זייער נויטוועגדיק — האָב איך אים געזאָגט — זיי צו באַפרייען און געבן זיי צייט נאָכצודענקען זייער ענטפער אויף דער געפאָ־דערטער ליסטע. מיין האָפענונג איז געווען, אַז אויב ער וועט זיי נאָר נישט אַוועקפירן נאָך ראָדעם, וועט מען אפשר קענען עפעס ביי אים אויספועלן וועגן אַרעסטירטן עלטסטן־ראַט.

מיינע רייד האָבן, משמעות, געווירקט. פאָסט האָט מיך געבומען מיט זיך צום מאַגיסטראַט. ער האָט פאַראַרדנט אַרויסצופירן די ראַט־מיטגלידער פון תפיסה און דערביי געהאַלטן אַ לענגערע רעדע, אַז די מענטשן אויף דער ליסטע וועט גאָרנישט געשען, מען דאַרף זיי נאָר האָבן אויפן אויג, זיי זאָלן נישט פירן קיין פאָליטישע אָדער קרימינעלע טעטיקייט. וועג ער וועט דאָ זיין ווידער — האָט ער געזאָגט — וויל ער האָבן די ליסטעס גרייט אויפן טיש. און דאָס איז דער באַדינג פון באַפרייען זיי.

ער האָט נאָך פרובירט מיך נעמען אויפן צימבל. איך האָב אים אָבער געוויזן מיין פאַספאָרט, אַז איך בין נישט קיין שידלאָוצער געבוירענער און איך קען דאָ כמעט קיינעם נישט. איך האָב אים אָבער גלייכצייטיק געפרעגט, צי דאַרף ער עפעס אָזוינס, וואָס ער קען ערגעץ אַנדערש נישט באַקומען. אויף אַ מינוט האָט ער זיך פאַרטראַכט און געגעבן אַ זאָג: „מענש, וועג דו מיר איין רייטפערד בעשאָפען קאָנסט, בעצאָהלע איך יעדעס געלט, אָבער דאָס מוז דאָס בעסטע זיין".

איך האָב אים תיכף צוגעזאָגט צו דערפילן זיין בקשה, כאָטש אין דער זעלבער מינוט איז מיר דורכגעלאָפן אַ געדאַנק: ווי אַזוי וועלן מיר דאָס קענען באַזאָרגן, אַז אַלע פערד זענען דאָך רעגיסטרירט און יעדער פערד האָט אַן אויסגעברענטן צייכן. אָבער די פריידע, אַז דער מלאך־המות דאַרף דאָך עפּעס פון זיין קרבן און דאָס קען אַ מאָל ראַטעוועז יידישע לעבנס — האָט מיר אַריינגעגעבן קוראַזש און האָפענונג.

וועז מאיאָר פּאָסט איז אַוועק, בין איך תיכף געלאָפן צום עלטסטן־ראַט און אים איבערגעגעבן דעם גאַנצן ענין. מען האָט גלייך געשיקט רופן עטלעכע יידישע פערד־העזדלערס און פערד־מבינים. נאָכן איבערגעבן זיי די געפּאָר, וואָס דראָט די יידן בכלל און זיי בפרט, האָט זיך אברהם שאדמאן אונטערגענומען דאָס צו דערליידיקן פּאַר אַ גרעסערער סומע געלט. ער האָט פּאַרזיכערט, אַז ער ווייסט, וואו עס געפינט זיך אַזאַ פערד אָן אַן אויסגע־ברענטן צייכן, ער האָט אָבער מורא עס צו ברענגען אין שטאָט אַריין. דער ראַט האָט אים פּאַרזיכערט, אַז עס וועט אים גאָרנישט געשען, ער דאַרף עס נאָר ברענגען אין הויף פון עלטסטן־ראַט.

עס האָט נישט לאַנג געדויערט און אברהם שאדמאן האָט געבראַכט דאָס פערד אין שטאָט. די פּוילישע פּאָליציי האָט עס גלייך פּאַרהאַלטן פּאַר נישט האָבן קיין אויסגעברענטן צייכן, אָבער ווי נאָר זיי זיינען געוואויר געוואָרן פּאַר וועמען דאָס פערד איז באַשטימט, האָבן זיי זיך גלייך אָפּגעטראָגן.

נאָך דעם זעלביקן טאָג בין איך און מיכאל ראָזענבוים געזעסן אויף אַ בריטשקעלע, מיטן רייטפערד אָנגעבונדן פון הינטן, אויפן וועג נאָך ראָדעם.

דייטשן פון פּאַרשיידענע פּאַרמאָציעס האָבן אונדז פּאַרהאַלטן און באַ־וואָרפן מיט פּראָגעס וועגן דעם פערד, אָבער ווי נאָר זיי האָבן אויסגעפונען, אַז דאָס איז פּאַר דער „זיכערהייטסדינסט" און פּאַר מאיאָר פּאָסט, האָבן זיי אונדז גלייך דערלויבט ווייטער צו פּאָרן.

שפּעט נאָך מיטאָג זענען מיר אָנגעקומען צו די טויערן פון גע־שטאָפּאָ און זיך גלייך געמאָלדן צו מאיאָר פּאָסט מיט דער בשורה, אַז דאָס רייטפערד איז דאָ. ער איז גלייך אַרונטערגעקומען אויפן הויף אַ קוק טאָן — און מערקווירדיק, ווי זיין פּנים האָט זיך געענדערט, וועז ער האָט מקבל פּנים געווען אַ פערד אָנשטאָט אַ מענטשן — אַ גוטמוטיקער שמייכל האָט זיך אויסגעגאָסן אויף זיין צורה. גאָרנישט דער זעלביקער מענטש! ער האָט געגלעט דאָס פערד מיט אַזאַ צערטלעכקייט. איך האָב געטראַכט ווי אַזוי קענען אַזעלכע פּאַרשוינען האָבן מענטשלעכע אינסטינקטן צו חיות און גלייכצייטיק האָבן חיהשע אינסטינקטן צו מענטשן?

פון לינקס צו רעכטס: ירחמיאל מארגענ־
בעסער, יחיאל צוקער, אברהם פינקלער.

מיר זענען געשטאַנען און געוואַרט, ווי אַזוי דער געשטאַפאַדיקער מלאך־המות וועט אונדז דאַנקען פאַר דער טייערער מתנה, אַבער דאָס איינציקע, וואָס האָט זיך אַרויסגעריסן פון מויל, איז געווען: „פערפלוכטע יודען, די האַבען אַלעס".

ער האָט אונדז אַרויפגערופן אין זיין ביוראָ און אויסגעשטעלט אַ קוויטונג, אַז ער האָט ביי אונדז געקויפט דאָס פערד און באַצאָלט — מיר האָבן, פאַרשטייט זיך, אַלץ אונטערגעשריבן. אין אַ גוטמוטיקער שטימונג האָט ער אונדז געגעבן אַ גאַנצע זלאָטע און געהייסן פאָרן אַהיים.

אָבער די געפאָדערטע ליסטעס מיט די נעמען פון פּאָליטישע פירערס, גנבים און „שטאַרקע" אין שידלאָווצע האָט ער מער נישט דערמאָנט...

* * *

צום סוף פון אָט דעם טראַגישן עפּיזאָד ווילט זיך צוגעבן, אַז איך ווייס ניט, צי אַלע לאַנדסלייט און סתם לייענערס — באַזונדערס אַזעלכע, וואָס זיינען ניט דורכגעגאַנגען דעם היטלער־גיהנום — זיינען אין שטאַנד זיך פאָרצושטעלן די גורלדיקע און געוואַלדיקע אחריות, וואָס איז געלעגן אויף די פּלייצעס פון אַ פירנדיקן מיטגליד פון עלטסטן־ראַט, אַרבעטנדיק אונטערן דיקטאַט פון רעוואָלווער און ביקס. וואר קען באַגרייפן די טיפע, אינעוויניקסטע געראַנגלענישן פון אַ מיטגליד פון עלטסטן־ראַט, אויב ער האָט נאָך געוואָלט זיין אין גאַנצן אין אַרדענונג מיט זיין געוויסן?

ווי אַ משל פאַר דעם און אין פאַרבינדונג מיט פּנחס שטיינמאַנס ראָלע אויף יענער געהיימער זיצונג פון עלטסטן־ראַט, פיל איך דאָ זאָגן אַ פאָר וואָרטער וועגן אָט דעם חשובן יידן.

נאָך דער ערשטער אויסזידלונג האָט פּנחס שטיינמאַן מיט זיין פאַמיליע זיך געפונען אין אַרבעטס־לאַגער וואַלאַנאָוו לעבן ראָדעם. וועג ס׳איז פאַר־ עפנטלעכט געוואָרן די מעלדונג, אַז ס׳וועלן געפּענט פּיר נייע געטאָס, בתוכם אויך שידלאָוועצע, האָט פּנחס שטיינמאַן באשלאָסן צו גיין צוריק אַהיים. איך האָב אים ניט געקענט איבערצייגן, אַז דאָס קען זיין בלויז אַ פּאַסטקע. ער האָט מיר געזאָגט, אַז אַיידער זיך לאָזן טרעטן מיט די פּיס פון יעדן חזיר און זיך לאָזן אויסצאַפּן דאָס בלוט ביסלעכווייז, איז שוין בעסער „גלייך אין אויוון אַריין און אַ סוף זאָל עס נעמען". ער מיט זיין פּרוי און קינדער זיינען אומגעקומען בעת דער צווייטער אויסזידלונג אויף טרעבלינקע.

אַרויסגעראַטעוועט 400 פון יאַנישעוו

טאָג־טעגלעך פּלעגן אַנקומען שרעקלעכע ידיעות פון דעם לאַגער יאַנישעוו לעבן לובלין, וואו עס האָבן געאַרבעט עטלעכע הונדערט יונגע יידן פון שידלאָוועצ. די אַרבעט האָט זיך גערופן „די וואַסער־מעלאָראַציע־ אַרבעטן". די לעבנס־באַדינגונגען זענען געווען פּשוט אומדערטרעגלעך: שלעכטע באשפּייזונג, שלאָפן אויף דער ערד אויף א ביסל שטרוי און די ארבעטס־נאָרמעס זיינען געווען אַזעלכע שווערע, אז ס׳איז פּשוט געווען שווער זיי דורכצופירן.

אין אָוונט האָבן די עלטערן פון די פּארשיקטע זיך צוזאַמענגענומען אין געשטורעמט דאָס הויז פון „עלטסטן־ראט". מיט געוויין און געשרייען האָבן זיי געפּועלט, אז דער ראט זאָל גלייך באטראכטן דעם ענין. אויף א זיצונג פון גאַנצן ראַט איז באַשלאָסן געוואָרן צו דעלעגירן צוויי פון זיינע מיטגלידער, ד״ר לייבוש דימאַנט און אהרן שאַרפהאַרץ, ווי אויך דעם ראט־סעקרעטאר אברהם פינקלער. מען האָט אונדז דערביי אויפמערקזאם געמאַכט, אַז לובלין איז געוואָרן אַ געפערלעכע שטאָט פאַר יידן־ראַטמענער פון אַנדערע שטעט, ווייל די עס־עס האָט געהאַט אַ באַפעל זיי צו כאַפן און אַוועקשיקן קיין בעלזשעץ.

מיר זיינען קודם־כל אַריינגעפאָרן קיין ראָדעם, צום אַרבעטסאמט פון אונדזער דיסטריקט. מיר האָבן אונטערגענומען אַן אַקציע אַרויסצוקריגן פון זיי אַן „אייזערנעם בריוו", אַז מען זאָל אונדז אַרויסגעבן די שידלאָוועצער יידן, וואָס געהערן זיך טעריטאָריעל אַבסאָלוט נישט אַן מיט דעם לובלינער דיסטריקט. אָבער דער ענטפער איז געווען, אַז זיי האָבן אַבסאָלוט נישט קיין יוריסדיקציע צו מאַכן אַזעלכע פאָרשלאָגן און אַז וועגן דעם קען באַשליסן נאָר

דער אַרבעטס־אָפּטייל ביי דער גובערנאַטור אין לובלין, מיט דער צושטימונג פון שעף פון די דאָרטיקע עס־עס, גלאָבאַצניק.

מיט אָט דער נישט היימלעכער בשורה זענען מיר געקומען צום עלטסטן־ראַט, וואָס האָט אָבער דאָך באַשלאָסן אין קיין פאַל נישט צו רעזיגנירן פון דעם פּלאַן אַרויסצוראַטעווען אונדזערע קינדער פון דעם לאַגער אין יאַנישעוו.

נאָך דעם זעלביקן אָוונט האָבן מיר געזאָלט פּאָרן מיט דער באַן קיין לובלין. ד״ר דימאַנט איז פּלוצעם קראַנק געוואָרן, איז די דעלעגאַציע באַשטאַנען בלויז פון מיר און אהרן שאַרפהאַרץ.

אהרן שאַרפהאַרץ איז געווען איינער פון די פּירערס פון דער ציוניס־טישער אַרגאַניזאַציע אין שידלאָוועצע. אַ פּיינער, אידעלער יונגערמאַן, פון אַ חסידישער פאַמיליע. ער איז אויך געווען אַ מיטגליד פון ראַט.

וועג מיר זיינען אויף מאָרגן אַנגעקומען קיין לובלין, האָב איך דאָרט באַלד אויפגעזוכט מיינעם אַ קוזין, ר׳ משה ראַבינאָוויטש ע״ה (אַ זון פון סוכעדניעווער רבין און אַן איידעם פון סקערניעוויצער רבין), וועלכער האָט אונדז זייער האַרציק אויפגענומען. אויך שארפהארץ האָט זיך געפונען אַ פּלאַץ ביי זיינעם אַ באַקאַנטן, נישט ווייט פון מיר.

אין לובלין זיינען פאָרגעקומען יעדן טאָג כאָפונקעס צו דער אַרבעט און עס איז געווען זייער שווער פאַר אַ פרעמדן מענטשן זיך אויסצובאַהאַלטן. דערצו האָבן מיר זיך געמוזט כסדר באַוועגן אין גאַס. נאָך אזעלכע צוויי טעג כסדרדיקע יגון ואנחה, האָט שאַרפהאַרץ באַשלאָסן צו פאַרלאָזן לובלין און זיך צוריקקערן אַהיים. אַזוי אַרום בין איך געבליבן איינער אליין דורכצופירן די געפערלעכע אויפגאַבע.

מיט פאַרשיידענע תירוצים האָט זיך מיר איינגעגעבן אָנצוקומען צו ד״ר העכט, וואָס איז געווען דער שעף פון אַרבעטס־אָפּטיילונג. איך האָב אים פאַרגעשטעלט די גאַנצע אָנגעלעגנהייט וועגן דעם לאַגער יאַנישעוו און די דרינגלעכקייט, אַז די שידלאָוועצער אַרבעטערס זאָלן געבראַכט ווערן אַהיים, ווייל עס וואַרטן אויף זיי וויכטיקע און פאַראַנטוואָרטלעכע אַרבעטן. איך האָב אים גלייכצייטיק געפרעגט וועגן זיין פּריוואָטן אַדרעס און בשעת מעשה האָט מיר גוט געקלאַפּט דאָס הארץ פאַר אַזאָ חוצפהדיקער פרעגע. עס איז מיר לייכטער געוואָרן, וועג ער האָט דערפילט מיין בקשה. נאָך דעם זעלביקן אָוונט האָב איך אים באזוכט אין זיין דירה און ער האָט מיך געהייסן קומען מאָרגן אין זיין ביורא.

אָבער די זעלביקע נאכט האָט די דאָרטיקע עס־עס דורכגעפירט אַ געוואַלדיקע „אָבלאָווע" אַרויסצופירן יידן נאָך מיידאַנעק. אַזוי ווי איך בין שטארק אינגעשלאָפן, האָב איך נאָר געהערט, ווי מיין קוזין און זיין פאַמיליע האָבן מיך געוועקט און זיינען גיך ארויף אויפן בוידעם דורך א פארמאס־קירטער שאַנק. איך האָב שוין נישט געהאַט קיין מעגלעכקייט זיי נאָכצולויפן, ווייל מען האָט אויפגעבראָכן די טיר און צוויי עס־עס־לייט האָבן מיך אַנגעכאַפט ביים האַלדז און געזומען שלעפן. איך האָב קוים אַרויסגעכאַפט די פאפירן פון ראַדעמער גובערנאַטאָר און קרייזהויפטמאַן, עס האָט אָבער גאָרנישט געהאָלפן. זיי האָבן עס אפילו נישט געוואָלט אַנקוקן. אַיינער פון זיי האָט אויפגעהויבן די קאָלבע פון ביקס און מיך געוואָלט דערלאַנגען, בין איך דעריבער גיך אַרונטערגעלאָפן צום לאַסטאָויטאָ, וואָס איז שוין געווען אַנגעפילט מיט צעגדליקער יידן.

מען האָט אונדז אַוועקגעפירט אויף אַ גרויסן פּלאַץ לעבן הויפט־קוואַרטיר פון עס־עס. ביים אויסלאָדן די מענטשן האָט מען געשלאָגן מכות רצח. דאָרט זיינען מיר געשטאַנען אַ גאַנצע נאַכט אין דער קעלט, ביז 9:30 אין דער פרי, ווען עס זיינען אַנגעקומען גלאבאצניק מיט זיין חברה און כאָפּטע הינט. גלייכצייטיק זיינען אַנגעקומען גרויסע לאַסטאָויטאָס אָפּצו־טראַנספּאָרטירן די צוויי־דריי טויזנט יידן, אויסגעשטעלט אין רייען. יעדער ייד האָט געהאַלטן זיינע באַשייניקונגען אין האַנט. די עס־עס־לייט האָבן זיי כמעט נישט אַנגעקוקט און נאָר געשריען „פאָרווערטס". ווען עס איז אַנ־געקומען מיין רבי, האָב איך הויך געמאָלדן, אַז איך בין דורך ד"ר העכט אַרויסגעפאָדערט געוואָרן אַהער. דער נאָמען ד"ר העכט האָט געהאַט אַ ווירקונג און אַיינער פון די עס־עס האָט זיך אויסגעדרייט צו מיר און דורכ־געקוקט מיינע פאפירן. ער האָט מיך גלייך אַרויסגענומען פון רבי און מיך אַוועקגעשטעלט אַן א זייט. כדי צו זיין זיכער, אז איך זאָג נישט קיין ליגן, האָט ער באַפוילן אַ צווייטן צו טעלעפאָנירן. אין 15 מינוט שפּעטער האָט מיך אַן עס־עס־מאַן צוגעפירט צום טויער און מיך נאָכגעשריען: „מענש, פער־שווינד!"

ווען איך בין ענדלעך אַהיימגעקומען צו מיין קוזין אין שטוב, זיינען אַלע אויף מיר אַרויפגעפאַלן און מיך געהאַלדזט און געקושט און געהאַלטן אין אַיין פרעגן: ווי אזוי און פאר וואָס מען האָט מיך באַפרייט?

צוויי אַ זייגער נאָך מיטאָג האָב איך זיך געמאָלדן צו ד"ר העכט אין זיין ביורא. ער האָט שוין געוואוסט וועגן מיין אַרעסט און באַפרייאונג. די

באַפרייאונג־פאַפירן פאַר די שידלאָווצער אַרבעטערס אין יאַנישעוו זיינען שוין געווען גרייט, אויסגעשטעלט צום לאגער־פירער מיט מיין נאָמען ווי דער טראַנספאָרט־לייטער פון יאנישעוו ביז שידלאָווצע. איך האָב ד״ר העכטן געבעטן, אַז ער זאָל מיר מיטגעבן פאַר אַ שוואַרצן עס־עס־מאַן (דאָס זענען געווען פאָלקס־דייטשן), וואָס זאָל מיך באוואכן ביז יאנישעוו, פאר וועמען איך וועל באצאָלן אַלע הוצאות. ער האָט אויך דאָס דערליידיקט.

וועו מיר זיינען אָנגעקומען אין לאַגער יאנישעוו, האָט מיין שומר איבערגעגעבן דעם לאַגער־קאָמענדאנט דעם באפעל פון ד״ר העכט גלייך צו באַפרייען די שידלאָווצער אַרבעטערס און זיי טראַנספאָרטירן צו אַ מער וויכטיקן לאַגער אין שידלאָווצע. איך האָב זיך גוט באַפריינדט מיט דעם לאַגער־פירער און אים געבעטן טעלעפאָנירן נאָך יוזעפאָוו צום צוגפירער, אז ער זאָל אויף זונטיק פרי צוגרייטן וואַגאָנען אָפצושיקן א 400 ארבעטערס קיין שידלאָווצע. זונטיק פאַר טאָג האָט ער אונדז אויך באַגלייט ביז דער סטאנציע יוזעפאָוו און מיר דאָרט איבערגעגעבן די פּאַפּירן.

די שמחה פון די קינדער, וואָס זיינען פלוצעם באַפרייט געוואָרן פון לאַגער, איז געווען נישט צו באַשרייבן. זונטיק ביי נאַכט האָט די גאַנצע

יאַנישעווער לאַגער ביים טיילן עסן.

יידישע באַפעלקערונג אין שידלאָווצע, צוזאַמען מיטן עלטסטן־ראַט, אָפּגע־ווארט לעבן מאגיסטראט די אָנגעקומענע באפרייטע לאגערניקעס. עס זיינען דאָרט פאָרגעקומען האַרצרייסנדיקע סצענעס, ווי מאַמעס און טאַטעס האָבן געקושט און געדריקט צום הארצן זייערע קינדער, זיך געפרייט און גלייך־צייטיק געווויינט מיט הייסע טרערן.

איך האָב זיך ארומגעקוקט אויף די קינדער, וואָס זענען געווען אַלע מיינע געוועזענע שילערס — אָפּגעריסן, באַרוועס און נאקעט, מיט פאר־חושכטע פנימער, נישט צו דערקענען — האָט זיך נישט ווילנדיק אַרויס־געריסן פון האַרצן די טענה פון ר׳ לוי יצחק בּאַרדיטשעווער: „רבש״ע, וואָס האָסטו דיך אָנגעזעצט אויף דיין פאָלק ישראל?״...

אַלטער פרידמאַן אין געשטאַפּאָ

ניט טויט, ניט לעבעדיק איז ירחמיאל מאָרגענבעסער אַרייגעפאַלן א שבת נאָכן לייענען אין דעם ביאַלאָבזשעגער שטיבל מיר איבערצוגעבן די ידיעה, אַז געשטאַפּאָ האָט אַרעסטירט ר׳ אַלטער פרידמאַן און מען האַלט אים אין איין שלאָגן אין דעם פּוילישן פּאָליציי־צירקל. דער געשטאַפּאָוויץ ערדמאן לאָזט קיינעם נישט צו צו זיך, און אַזוי ווי ערדמאן פלעגט די לעצטע צוויי יאָר זייער אָפּט קומען צום עלטסטן־ראט „אייגקויפן״ אַלע זיינע פעטע „ספראָוואַנקעס״ און איך האָב געהאָט אַ נאָענטן חלק אין דעם, האָט מיר ר׳ ירחמיאל געזאָגט תיכף צו לויפן צו ערדמאַנען.

דער ארעסט פון ר׳ אַלטער פרידמאַן האָט אַרויסגערופן אַ גרויסן רעש אין שטאָט. ר׳ אַלטער איז געווען אַ בעל־הוראה, אַ למדן מובהק, אַ צנא מלא ספרא און דערצו אַן איש תם וישר, אויסגעטאָן פון וועלטלעכע זאכן. ער האָט געהאַט זיינע אייגענע סברות וועגן דעם נישטיקן לעבן פון עולם הזה. מען האָט אים קיין מאָל נישט געקאָנט איבערצייגן אַנדערש, ווי ער האָט עס פארשטאַנען.

איך געדענק, אַז אין טאָג פון דער „אויסזידלונג״ בין איך ארומגע־לאָפן האַלב משוגע זוכן מיין פרוי און קינד, האָב איך מיך צופעליק אָנגע־שטויסן אין פרידמאנען, אויף דער ראָדעמער גאַס. ער איז געלאָפן אָנגעטאָן אין דעם „סאָבריענעם״ שווארצן פאלטן, וואָס פון אים איז ארויסגעהאנגען זיין לאַנגער ווייסער יום־כיפורדיקער קיטל. אויף מיין פראַגע, וואוהין ער לויפט מיטן קיטל אויף זיך, האָט ער מיר געענטפערט בתמימות: „איך ווייס, אַז די רשעים גייען אונדז אומברענגען, לויף איך איצט אין מקוה אריין מיך טובל זיין פאַרן קומען אויף יענער וועלט״.

אָט אַזאָ ייד איז דאָס איצט געלעגן אין די הענט פון רוצחים. פארשטייט זיך, אַז איך און מאָרגענבעסער זיינען אין עטלעכע מינוטן שוין געווען אויפן וועג צו דער פּאָליציי. דאָרט האָט אונדז שוין אָפּגעוואָרט אברהם ראָזענבוים און מיר זענען אַלע דריי ארויף אין פּאָליציי־פּאָסטערונעק (סטאנציע).

ערדמאן איז ארויס צו אונדז מיט געביילטע פויסטן און געשריען, אז איצט וועלן שוין ניט העלפן אייערע גנבהשע קונצן — „דער פערפלוכטער יודע האָט בעשימפּט דאָס דויטשע פּאָלק און דעם פירער".

ערדמאַן האָט אונדז באמת שטאַרק איבערגעשראָקן. עס האָט אונדז געמומען א לענגערע צייט צו באַרואיקן דעם אויפגעקאָכטן געשטאַפּאָוויץ און הערן פון אים פאַר וואָס מען האָט ר׳ אַלטערן אַרעסטירט. סוף כל סוף האָט ערדמאַן אונדז איבערגעגעבן די באַשולדיקונג קעגן ר׳ אַלטערן:

צווויי דייטשע סאָלדאַטן זיינען געקומען אין זיין אייזן־געוועלבל און פאַרלאַנגט אַ פּאָר קעסטלעך נעגל, וואָס האָט זיי אויסגעפעלט ביים אויפשטעלן זייערע מיליטערישע באַראַקן. זיי האָבן אים געגעבן אַ קוויטונג אנשטאָט געלט, האָט ער די קוויטונג זיי צוריקגעוואָרפן אויף דער ערד און געהאַלטן אין איין שילטן דאָס דייטשישע פּאָלק, אַז די דייטשן האָבן אים שוין בדלות געשטעלט, אַז ער האָט אַזעלכע קוויטונגען, וואָס זיינען נישט ווערט דאָס פּאָפּיר, וואָס מען שרייבט דערויף אאַז״וו.

דאָ האָט זיך ערדמאן א ריס געטאָן פון זיין אָרט מיט אזא געשריי, אַז פונקען פייער האָבן אים געשפּריצט פון זיין מויל: נו, וואָס האָט איר איצט נאָך צו זאָגן? „דער ווירד געקעפּפט, דאָס קאָן איך אַיך האָפטען".

עס איז אונדז אָבער דאָך געלונגען איבערצורעדן ערדמאנען, אז ער זאָל אונדז דערלויבן צו זען ר׳ אַלטערן. מיר האָבן אים אויך געבעטן צו באָפעלן די צוויי געשטאַפּאָוצעס אויפצוהערן צו שלאָגן פרידמאַנען. ווען מען האָט אויפגעמאכט פאר אונדז די טיר פון דעם דערבייאיקן צימער, איז ער געלעגן אויף דער ערד אָן אַ היטל און זיך צוגעהאלטן דעם קאָפּ מיט ביידע הענט. ווי נאָר ער האָט אונדז דערזען, איז ער צוגעלאָפן צו אונדז און זיינע ערשטע וועדטער זענען געווען: „ירחמיאל! אברהם! פרעגט זיי פאַר וואָס זיי האָבן צוגענומען דאָס היטל. וואו איז מיין קאָפּל?"

זיין פּנים איז געווען ווייס ווי די וואַנט. פון זיין קאָפּ, מויל און נאָז האָבן זיך געשלענגלט שנירלעך בלוט. ער האָט זיך כסדר צוגעהאלטן דעם קאָפּ מיט ביידע הענט, ער זאָל, חלילה, נישט דאָרפן שטיין בגילוי ראש.

מיר האָבן אים פאַרזיכערט, אַז ער וועט צוריקקריגן דאָס קאפּל און אַז מיר וועלן טאָן אַלץ אין דער וועלט אים צו באַפרייען. אין האַרצן האָבן מיר אָבער אַליין נישט געגלייבט, אַז עס וועט זיך אונדז אזוינעם אים אַרויס־צורייסן פון די נעגל פון מלאך־המוות. ווען ער האָט געזען, אַז מען גרייט זיך אים אַוועקפירן, האָט ער אונדז אָנגעהויבן בעטן צו פּועלן, מען זאָל אים נישט פירן אום שבת און וואַרטן כאָטש ביז נאָך הבדלה.

א שעה שפּעטער, נאָכן אַוועקפירן אים קיין ראָדעם, בין איך און ירחמיאל מאַרגענבעסער שוין געזעסן אויף א בריטשקעלע אויפן וועג אַהין. די פּראַקטיק האָט אונדז אויסגעלערנט, אַז וואָס מיר קענען נישט דערלויבּן „אויף דער הייסער מינוט", איז שפּעטער שוין פאַרפאַלן.

אין ראָדעם האָבן מיר באַלד אָנטעלעפאָנירט צו מאדאם עקס. זי איז געווען אַ בלאָנדע, בילד־שיינע דייטשישע פרוי פון 21־22 יאָר, אינטעליגענט און אַ בעל־שכל. זי איז געווען די פרוי פון א זייער הויכגעשטעלטער דייטשישער פערזענלעכקייט אין ראָדעמער גואוורנאמענט. גלייכצייטיק איז זי געווען די געליבטע פון גובערנאַטאָר לאַש. זי האָט פאַר שידלאָוצער יידן אויפגעטאָן ממש וואונדער.

מיר האָבן אין קורצן איר פאַרגעשטעלט די גאנצע געשיכטע און געגעבן צו פארשטיין, אז דער ייד פארשטייט בכלל נישט קיין דייטש און די דייטשן האָבן פּשוט נישט פארשטאנען, וואָס ער רעדט, דעריבער איז ארויסגעקומען די „שרעקלעכע מיספארשטענדעניש". זי האָט אונדז דערציילט, אז מאָרגן וועט זיין א באל לכבוד איר געבורטסטאָג. עס זיינען פאַרבעטן די „פּני" פון שטאָט און אויך די פירערס פון „זיכערהייטסדינסט". זי האָט צוגעזאָגט צו טאָן דאָס בעסטע וואָס זי וועט קענען, נאָר מיר זאָלן נישט טעלעפאָנירן פאר מאָנטיק פרי.

די געשיכטע האָט זיך בליץ־שנעל פארשפרייט אין ראָדעם. די פירערס פון אייבערעלטסטן־ראָט האָבן אונדז „געטרייסט", אַז אויב מיר וועלן אָפּקומען מיט דעם איינעם קרבן, וועלן מיר דאַרפן אויפהייבן די הענט צו גאָט. זיי האָבן בכלל צו דעם ענין נישט געוואָלט צולייגן קיין פינגער.

עס האָבן זיך אָנגעהויבן עטלעכע טעג פון שרעקלעכער נערוועזיטעט און געשפּאַנטקייט, ווייל יעדן טאָג האָט מאַדאַם עקס אונדז געענטפערט: „איך גלאָובע מאָרגן פילייכט". מיר האָבן נישט געוואָלט אַהיימפאָרן מיט ליידיקע הענט. לסוף האָבן מיר זיך דערוואַרט: אַ מיטוואָך נאָך מיטאָג האָבן מיר געהערט דורכן טעלעפאָן די גוטע בשורה, אַז מאָרגן דריי נאָך מיטאָג ווערט ער באַפרייט.

די געשפּאנטקייט האָט דערגרייכט איר קולמינאציע־פונקט דאָנער־שטיק דריי א זייגער נאָך מיטאג, ווען מיר האָבן דערזען, ווי דער טויער האָט זיך געעפנט און א מענטשלעכער קנויל האָט זיך אַרויסגעקייקלט אויף דער גאַס, ווי עמעצער וואָלט אים אַרויסגעבריקעט. ווען ער האָט אונדז דערזען, האָט ער אָנגעהויבן לויפן אין אונדזער ריכטונג מיטן סאמעטענעם קאפּל אויפן קאָפּ. זיינע ערשטע ווערטער זיינען געווען „וואו קען איך קריגן א טלית און תפילין?"

ווען מיר זיינען געקומען צוריק מיט ר׳ אַלטער פרידמאַן, איז געוואָרן אַ גרויסע שמחה אין דער גאַנצער שטאָט.

* * *

ס׳איז נייטיק דאָ צוצוגעבן אַ וואָרט וועגן דער הויפּטפיגור אין דער גאַנצער געשיכטע, די מאַדאַם עקס.

די דאָזיקע דייטשישע פרוי האָט אויסערגעווינלעכע פאַרדינסטן פאַר די יידן אין שידלאָוצע אונטערן נאצישן רעזשים, ניט נאָר אין ראַטעווען ר׳ אלטער פרידמאן. נאָך דער מלחמה האָב איך זי געטראָפן אין דייטשלאנד. דאָס איז געווען אין 1946. זי פארנעמט איצט א הויכע שטעלע אין דייטשישן מלוכה־אַפּאַראַט.

צו מיין באַדויערן, קען איך ניט אָנגעבן אפילו איצט איר ריכטיקן נאָמען, ווייל אַזוי האָט זי מיך געבעטן. זי האָט געזאָגט, אַז דאָס קען איר נאָך שטערן אין איר קאַריערע. אפשר אַ מאָל, ווען זי וועט זיך מער ניט שרעקן פאַר אירע אַמאָליקע מלחמה־פריינד, וועט מען קענען מפרסם זיין איר נאָמען און שרייבן אַ סך מערער וועגן אָט דער דייטשישער פרוי, וואָס האָט אַזוי פיל געהאָלפן יידן אין זייער גרעסטן חורבן.

מוסרים אין געטאָ

עטלעכע וואָכן נאָכן אויסבראָך פון קריג, אין 1939, האָט זיך פלוצלונג באַוויזן אין שידלאָוצע אַ יידישער יונגערמאַן, אַ שאָפער, מיט אַ דייטשישן מיליטערישן לאַסטאויטאָ, מיט מיליטעריש ליצענץ־נומערן. ער האָט דער־ציילט, אַז די דייטשישע מיליטער־מאַכט האָט אים געשענקט דעם אויטאָ פאַר זיין העלדישקייט אויף די ערשטע פראָנטליניעס אין קאַמף קעגן פוילן.

די געשיכטע חאָט אויסגעזען שטאַרק פאַרדעכטיקט און האָט זיך גאָרנישט געלייגט אויפן שכל. יידן האָבן אָבער דעמאָלט געהאַט וויכטיקערע דאגות און זיך ניט געגריבלט אין ענין. זיי האָבן אויסגעניצט דעם לאַסט־

אויטאָ פון דעם דאָזיקן יונגנמאַן, וועלכער האָט געפירט שידלאָוועצער יידן קיין לאָדזש, וואוהין יידן זיינען געפאָרן האַנדלען אוּן דורך דעם טאַקע גוט פאַרדינט אין די ערשטע טעג פון דער מלחמה.

אויך דער שרייבער פון די שורות האָט מיטגעמאַכט איין מאָל אַזאַ רייזע, פאַר אַ גוט־באַצאָלטן פּרייז, מיט דעם „דייטשן לאַסטוואָגן", וואו מען האָט אַלע פאַסאַזשירן פאַרדעקט מיט מיליטערישע צודעקן אוּן באַפוילן קיינעם נישט אויסצורעדן אויפן וועג קיין אַיין וואָרט. אָבער דורך אַ קלייניער עפענונג האָבן מיר געקענט זען, אַז וועגן דייטשישע פאַטרולן האָבן אים אָפגעשטעלט, האָט ער געוויזן פאַפּירן אוּן מען האָט אים פריי געלאָזן.

די קאָמוניקאַציע שידלאָוועצ־לאָדזש האָט נישט לאַנג אָנגעהאַלטן, ווייל אין אַ שיינעם הּעלן טאָג איז די שוץ־פּאָליציי געקומען קיין שידלאָוועצ, פאַרפאָרן צו דעם יונגנמאַן אוּן אים אַרעסטירט.

עס האָט ניט גענומען גיין עטלעכע מאָנאַטן אוּן דער יונגערמאַן האָט זיך צוריק באַוויזן אין שידלאָוועצ, דאָס מאָל אין דער געזעלשאַפט פון „פּרייזאיבערוואַכונגס"־פּאָליציי. ער פלעגט אַרומפאָרן אין אַ דראָזשקע אוּן פאַרפאָרן יעדער מאָל ביי אַן אָנדערן יידּ, אויפהאַקן אַ פּאַרמויערטע וואָנט אָדער אַ פּאָדלאָגע אוּן אַרויסציען באַהאַלטענע סחורות, ווי לעדער, טעקסטיל אאָז"ו. ער פלעגט פאַרשרייבן דעם נאָמען — אוּן אין עטלעכע וואָכן שפּעטער פלעגן די פאַרשריבענע יידן אַרעסטירט ווערן אוּן מען האָט נישט געוואוסט וואו זיי זיינען אַהינגעקומען.

אין דער שטאָט האָט זיך געטאָן חושך. יידן זיינען אַרומגעלאָפן ווי פאַרסמטע מייז, ווייל דער רוב יידן האָבן געלעבט פון דעם, וואָס מען האָט געהאַט באַהאַלטן פאַרן קריג. די „אָבלאָוועס" מיט דער דראָזשקע זיינען געוואָרן אַלץ אָפטער; האָט די יידישע באַפעלקערונג זיך געווענדט צום עלטסטן־ראַט נאָך הילף.

דער עלטסטן־ראַט האָט פאַררופן אַ זיצונג, אויף וועלכער ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן אָנצונעמען געוויסע „יידישע" מיטלען, אָבער דאָס מאָל האָט עס ניט געאַרבעט. מען האָט פּרובירט אונטערקויפן דעם פירער פון „פּרייזאיבערוואַכונגסאַמט", אָבער אָן הצלחה. מען האָט געפרואווט אינטער־וועניִרן ביי דער העכערער מאַכט, אַז מען זאָל דעם פירער פון פּרייז־איבערוואַכונגסאַמט אַריבערפירן אין אַן אָנדער קרייז — אויך דאָס האָט זיך ניט איינגעגעבן. אין צווישנצייט איז די צאָל פון היימישע מוסרים, וואָס האָבן זיך קאָנצענטרירט אַרום דעם שאָפער, געוואָקסן. ס׳איז געוועזן

קלאָר, אַז אָן די היימישע מוסרים וואָלט דער שאָפער בשום אופן נישט געקענט געפינען די פאַרבאָרגענע פלעצער מיט סחורות, ווייל ער אַליין איז געווען אַ פרעמדער אין שטאָט.

דער עלטסטן־ראַט האָט געדופן דעם פרעמדן יונגנמאַן אין מיט אים פאַרהאַנדלט. מען האָט אים פאַרגעלייגט אַ וועכנטלעכע פענסיע, אַז ער זאָל אויפהערן אומגליקלעך מאַכן יידן און דערצו איבערלאָזן אלמנות און יתומים. ער האָט מסכים געווען און אויך פאַרלאַנגט וועכנטלעכע פענסיעס פאַר זיינע מיטהעלפערס — און מען האָט אים נאָכגעגעבן. אָבער אַ טאָג שפעטער האָט די „עגלה" — ווי מען האָט גערופן די דראָשקע — זיך וווייטער באַוויזן אין גאַס אוןווידער זיינען געווען פאַלן פון געפינען באַהאַלטענע סחורות ביי יידן. דער פרעמדער מסור האָט אויך געלאָזט וויסן דער איבערוואַכונגס־פאָליציי וועגן די אונטערהאַנדלונגען, וואָס דער עלטסטן־ראַט האָט מיט אים געפירט פאַרן פרייז פון נישט אַנווייזן באַהאַלטענע פלעצער מיט סחורות.

די פרייזאיבערוואַכונגס־פאָליציי האָט תיכף באַפוילן דעם עלטסטן־ראַט זיך צו מעלדן אין ראָדעם. אַהין זיינען אָפּגעפאָרן דער פאָרזיצער ירחמיאל מאָרגענבעסער, אברהם ראָזענבוים און פּנחס שטיינמאן. זיי האָבן באַקומען אַ שטרענגע וואָרענונג, אַז אין פאַל פון וווייטערדיקן סאַבאָטאַזש קעגן קאַמף מיט ספעקולאַציע, וועלען זיי געהאַלטן ווערן פאַראַנטוואָרטלעך מיט זייערע איגענע קעפּ.

בשייכות מיט די באַהאַלטענע סחורות האָט זיך איין מאָל אָפּגעשפּילט א טראַגישער קאַמף אין וואַלד. די געשטאַפּאָ האָט אַרעסטירט און אַוועק־געפירט עטלעכע יידן, ביי וועמען מען האָט געפונען סחורות. צווישן זיי זיינען אויך געווען שאפשאָוויטש און יחיאל עזר שאָטלאנד. ביי אַ גלעזל בראַנפן אין הויז פון אברהם ראָזענבוים זיינען צופעליק זיך צונויפגעקומען די געשטאַפּאָוצעס, וואָס האָבן געפירט די ארעסטירטע יידן קיין ראָדעם. וען איינער פון זיי איז שוין געווען שטאַרק בגילופין, האָט מען זיך דערוואוסט פון אים אָט וואָס: זיי האָבן טראַנספאָרטירט די אַרעסטירטע נאָך ראָדעם. אין מיטן וועג האָבן זיי באַשלאָסן צו דערשיסן די יידן אינציקוויי אין דעם דערבייאיקן וואַלד. צוויי געשטאַפּאָוצעס האָבן די אינצלנע פערזאָנען געפירט אין וואַלד אַריין, איינער פון פראָנט און איינער פון הינטן און דער דריטער איז געבליבן היטן די פאַרבליבענע אויפן לאַסט־אויטאָ. יחיאל עזר שאָטלאנד איז געווען אַ הויכער יונגערמאַן, שיין און

פּעסט געבויט אָן נישט קיין איבערגעשראָקענער. ווען ער האָט געהערט דעם ערשטן שאָס, וואָס איז געקומען פון וואַלד, איז ער מאָמענטאַל אַרויס־געשפרונגען פון אויטאָ און מיטן גאַנצן כוח זיך אַרויפגעווארפן אויף דעם געשטאַפֿאָוויעץ, וואָס האָט געהאַלטן די וואַך, אים אַנידערגעשליידערט אויף דער ערד, אים אָנגעכאַפּט ביים האַלדז און געזומען אים שטיקן. צום אומגליק, איז אָבער דעמאָלט אָנגעקומען דער צווייטער געשטאַפֿאָוויעץ נאָך פּרישע קרבנות. און ער האָט דערלאָנגט שאָטלאנדן מיט דער קאָלבע איבערן קאָפּ.

פון די מוסרים איז שוין פּשוט ניט געווען אויסצוהאַלטן און מען האָט אָנגעהויבן טראַכטן וועגן אָנגעמען גאָר דראַסטישע מיטלען קעגן זיי. לשם זה איז אין מאָל זיך צונויפגעקומען דער ענגער ראַט פון דעם עלטסטן־ראַט ביים רב אין הויז. עס זענען אויך געקומען געווארן די דיינים פון שטאָט. מען האָט דיסקוטירט דעם ענין פון „הבא להרגך — השכם להרגו". מען האָט געבלעטערט אַלע „ראשונים" ביז צו די לעצטע „אחרונים", ביז מען האָט געפונען דעם ריכטיקן דין אין דעם דאָזיקן ערנסטן ענין.

עטלעכע וואָכן שפּעטער האָט די פעלד־זאַנדערמעריע אָנגעקלאַפּט אין דעם שאָפערס הויז שפּעט ביי נאַכט. מען האָט אים גלייך אַרעסטירט און אָפּגעפירט קיין ראָדעם. דער פּריין־איבערוואַכונגסאַמט האָט אים געוואָלט ראַטעווען, אָבער דאָס האָט זיך אים ניט איינגעגעבן. אַזוי אַרום איז שיד־לאָווצע פּטור געווארן פון איר גרעסטן יידישן מסור.

אַלע היימישע מוסרים האָבן זיך דערשראָקן נאָך דער מפּלה פון זייער „פירער". זיי זיינען געקומען צום פּאָרזיצער פון עלטסטן־ראַט און געשוואָרן, אַז זיי האָבן נישט געהאָט און וועלן וועיטער נישט האָבן קיין שייכות מיט די אַלע מסירות.

און אַזוי האָט זיך פאַרענדיקט דאָס שרעקלעכע און מיאוסע קאפּיטל פון מסירות אין שידלאָווצער געטא.

א פּאָר עפּיזאָדן פון דער שרעקלעכער צייט

לייבוש דוד שוואַרצפוטער איז געווען דער אייניציקער ייד, וועלכער האָט זיך געסמט אין טאָג פון דער אויסזידלונג. זיין קבר איז אויפן שידלאָוו־צער בית־החיים. ער האָט נישט געוואָלט גיין אין די גאַזקאַמערן נאָך טרעב־לינקע.

אַלטער פרידמאַן איז אין דער צייט פון דער געשיסעריי אין שידלאָוויץ געלאָפן צו ערשט אין מקוה אַריין זיך טובל זיין און נאָכער אַרויס צו דער אויסזידלונג. ער האָט געזאָגט, אַז ער וויל שטאַרבן נאָך טבילה.

דער רב און ר' יצחק שטיינמאַן האָבן געשריען: „יידן, ווייניט נישט, די נשמות וועלן זיי אונדז נישט צונעמען. זיי קענען נאָר נעמען דעם גוף. מיר האָבן אַ גרויסן גאָט — עם ישראל חי".

שיע לעדערמאַנס אַ טאָכטער איז געלעגן אויף אַ בוידעם באַהאַלטן אין טאָג פון דער אויסזידלונג. האָט זי פונקט באַקומען ווייען און געבוירן אַ קינד. פאַר מורא, אַז צוליבן ווייגען קען מען געפינען אַלע באַהאַלטענע, האָט מען דערשטיקט דאָס קינד.

בעת דער אויסזידלונג האָט זיך מיר אייגעגעבן צו אַנטלויפן און איך בין אַוועק קיין סטאַראַכאָוויץ. נאָך דעם בין איך אָפגעווען צוויי יאָר אין פאַרשיידענע לאַגערן — פון סעפטעמבער 1942 ביז אויגוסט 1944. דאַן בין איך אַנטלאָפן אין וואַלד אַריין, וואו איך בין געווען 8 מאָנאַטן. פון וואַלד האָט אונדז באַפרייט די רויטע אַרמיי און מיך באַשטימט פאַרן שטאָט־קאָמענדאַנט אין שידלאָוויץ. אין מיין גרופּע אין וואַלד זענען געווען פון שידלאָווצע: עקיבא ליבערבוים (שפּעטער אומגעקומען אין קעלצער פּאָגראָם — רעד') און יאָסקע מינצבערג.

מאָטל אייזענבערג ע"ה

אין געלאַף פון טויט

(נאָטיצן פון אַ טאָגבוך)

דעם 20סטן אויגוסט, 1939, ווי יעדער פרייטיק, קום איך צו מיין פאַמיליע, וואָס געפינט זיך נישט וויט פון אונדזער שטאָט אויף אַ זומער־וואוינונג אין דעם דאָרף טשאַרניעצקי גורא. דאָרטן טרעף איך אַ גאַנצע איבערקערעניש. מענטשן לויפן פאַרסאָפּעט, בלייכע, צעשראָקענע, די פרויען פאַרווייַנט. מען גיט מיר איבער, אַז דער קריג איז שוין אויסגעבראָכן.

מענער און פרויען טראָגן גיך אַרויס פון זייערע וויילעס און דירות וואַליזעס מיט זעק בעטגעוואַנט, „לעזשאַנקעס" און אַנדערע געפּעק און איילן זיך צום צוג.

ביז אָוונט איז די דאָטשע געוואָרן ליידיק, נאָר אַ קליינע צאָל יידן איז נאָך געבליבן. דער שבת איז דורך אין אַ נערוועזער שטימונג. אומעט און אומרו האָבן אַלעמען באַהערשט.

לויט די קאָמוניקאַטן פון ראַדיאָ, איז די פּאַניק אַ פריצייטיקע. קיין אַלגעמיינע מאָביליזאַציע איז נאָך נישט דערקלערט, אָבער די רו און געמיט־לעכקייט זיינען שוין צעשטערט. די אַלגעמיינע שטימונג ווירקט שטאַרק, פּאַקט מען זיך און מען פּאָרט אויף גיך אַהיים.

אין שטעטל לויפט מען אין די שפּייזגעוועלבער, מען קויפט וואָס עס לאָזט זיך. די געוועלבער ווערן גיך ליידיק. ווער עס האָט געלט, מאַכט זאַפּאַסן פון לעבנס־מיטלען.

אין אָוונט ווערן די גאַסן נישט באַלויכטן. די אויטאָס קורסירן מיט פאַרטונקלטע ליכט. עס ווערן פונאַנדערגעקלעפּט קאָמוניקאַטן, מיט אָנווייזונגען אָפּצורייניקן די ביידעמער פון האַלץ, צוגרייטן זאָמד און וואַסער, און אחרון אחרון — אַלגעמיינע מאָביליזאַציע.

פרייטיק, דעם ערשטן סעפּטעמבער 1939, גאַנץ פרי, איז דער ראַדיאָ מודיע: קאָוועל, קראָקע און אַנדערע שטעט אין פוילן זענען אין דער נאַכט געוואָרן באָמבאַרדירט דורך דייטשע עראָפּלאַנען, דייטשיש מיליטער איז אין פיל פונקטן אַריבער די פוילישע גרענעץ — די מלחמה האָט זיך אָנגעהויבן.

די אַרבעטערס פון אונדזער לעדער־פאַבריק קומען אין דער פרי. די אַרבעט קלעפט זיך נישט, עס פאַלט פון די הענט. די נערוון זענען שטאַרק געשפאַנט. יעדער האָט דעם באַוואוסטזיין, אַז עס האָט אויסגעבראָכן אַ וועלט־שריפה, וואָס וועט אַלעמען אומברענגען און וועט קיינעם נישט אויס־מיידן . . .

עס באַווייזן זיך עקסאַדרעס פון דייטשישע עראָפלאַנען. זיי פליען זיך גאַנץ נידעריק, דורך קיינעם נישט געשטערט, אין דער ריכטונג פון נאָענטן סקאַרזשיסק. דאָרט געפינען זיך גרויסע פאַבריקן פון אַמוניציע און אויך אַ שליסלפונקט פון אַ סך באַנליניעס. באַלד לאָזט זיך הערן דאָס שיסן פון די זעניט־האַרמאַטן און דעטאָנאַציעס פון די אַרונטערגעוואָרפענע באָמבעס.

צו מאָרגנס באַווייזט זיך די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג פון סקאַרזשיסק. ווער עס קומט מיט פערד און וואָגן און ווער צו פוס. מען האָט אַלץ געלאָזט אויף הפקר און געקומען צו לויפן קיין שידלאָוצע.

מיר זיצן ביז שפּעט אין דער נאַכט ביים ראַדיאָ און הערן די ידיעות פון פוילישע, דייטשישע און אויסלענדישע סטאַנציעס, אום געוואָר צו ווערן, ווי אַזוי די געשעענישן אַנטוויקלען זיך.

דער פוילישער ראַדיאָ מעלדט: „אַלע דייטשישע אָנגריפן זענען געוואָרן אָפּגעשטויסן". אויך פון דער דייטשישער זייט ווערט נישט געמאָלדן פון קיין נצחונות.

קיין צייטונגען פון וואַרשע קומען נישט, ווייל די גאַנצע באַן־קאָמוניקאַציע האָט זיך אָפּגעשטעלט צוליב די דייטשישע באָמבאַרדירונגען. אַזוי גייען דורך עטלעכע טעג, ביז עס הייבן זיך אָן באַווייזן די ערשטע פליטים, אויף הויפטשאָסיי, וואָס פאַרבינדט קראָקע מיט וואַרשע.

יידן, פאָליאַקן, געשפאַנט אין פערד, באַלאַדן מיט פאַמיליעס און געפּעק. אַ גרויסע טייל פון זיי גייען צו פוס, מידע, אויסגעמאַטערטע.

די היץ איז גרויס, עס שיט ממש פייער פון הימל. די מענטשן זענען אויס פאַרשוואַרצט. טויט־מיד פון לאַנגן וואַנדערן, בלייבן זיי זיצן אויף די טראַטוואַרן, זוכן וואו איבערצושלאָפן די נאַכט און צו מאָרגנס ווידער לויפן, אין דער ריכטונג צום מזרח. זיי ווערן אַרומגערינגלט פון נייגעריקע און זיי דערציילן, אַז זיי קומען פון אַרום טשענסטאָכאָוו און אַז דאָס דייטשישע מיליטער דרינגט אַריין טיף אין לאַנד.

די כוואַליע פון פליטים ווערט גרעסער מיט יעדער טאָג. די גאַסן זענען פול מיט פרעמדע מענטשן.

דינסטיק אָוונט, דעם 5טן סעפּטעמבער, דערוויסן מיר זיך, אַז די שטאָטישע פּאָליציי פּאַקט זיך, אַז דאָס דייטשישע מיליטער רוקט זיך צו קעלץ, וואָס ליגט פערציק קילאָמעטער מערבדיק פון אונדזער שטעטל.

מיטוואָך פרי, דעם 6טן סעפּטעמבער, באַשליסן מיר, איך און אַ גרופּע חברים, זיך צו לאָזן אין וועג. עס איז נישטאָ קיין צייט צו טראַכטן, די פּאַניק איז גרויס. מען פּאַקט גיך אַ ביסל וועש און עסן און מען לאָזט זיך אין אַן אומבאַקאַנטן וועג. מיין פרוי, צוזאַמען מיט די פרויען פון אונדזערע חברים, נעמען די קליינע פּעקלעך און טראָגן דאָס אַרויס דורך זייטיקע וועגן, וויט הינטער דער שטאָט, אַז קיינער זאָל נישט באַמערקן. יעדער פון אונדז איז אַנגעקומען אויף דעם אָפּגערעדטן אָרט זיך צו טרעפן.

ביים איינפּאַקן זיך קומט צופּעליק אַריין אונדזער עקספּעדיטאָר ר׳ יעקב שטיינהאָרן. דערזעט, וואָס עס טוט זיך דאָ, בלייבט ער שטיין שטום, קען קיין וואָרט נישט אַרויסברענגען. ביים אַוועקגיין דריקט ער מיר שטאַרק די האַנט און צעכליפּעט זיך ווי אַ קליין קינד.

עס קומען אויך צו לויפן עטלעכע נאָענטע, מען געזעגנט זיך קורץ. ביי אַלעמען שטייען טרערן אין די אויגן.

מיר קומען אַרויס הינטער דער שטאָט. עס וואַרטן שוין דאָרטן אונדזערע פרויען מיט די פּעקלעך. מיט מיר גייט מיט מיין עלטערער זון משה.

מיר זענען אַ גרופּע פון ניין מענער און גייען אין דער ריכטונג פון דער שטעטלשער באַנסטאַנציע.

דער וועג פירט אונדז צווישן פעלדער, וואו די תבואות זענען שוין לאַנג אַראָפּגענומען. עס איז אַ הייסער זומערטאָג. מיר קומען אָן אין וואַלד פון יונגע סאָסנעס, וואָס גרענעצט זיך מיט דער באַנסטאַנציע. דערשוויצטע זעצן מיר זיך אַוועק, אָפּצוועסן אונדזער פרישטיק.

אַרום איז זייער שטיל. די לופט איז מחיהדיק, די נאַטור אַרום אַזוי שטיל און רואיק. אָבער די בלוטיקע ווירקלעכקייט לאָזט נישט רוען. לויטן פּלאַן מוזן מיר נאָך היינט מאַכן דרייסיק קילאָמעטער, כדי צו קומען אין דער שטאָט דרילטש (אילזשע).

מיר גייען דורך פוילישע וועגן, דורך פאַרשיידענע דערפער, מיר טרעפן דאָרט מענער און פרויען, וואָס שטייען פאַר זייערע הייזער. מיר ווילן קויפן ביי זיי שפּייז, אָבער זיי ענטפערן, אַז זיי האָבן גאָרנישט.

מיר קומען נאָענט פון דרילטש, וואו עס קרייצן זיך פאַרשיידענע וועגן. מיר טרעפן דאָ אַ גרויסע באַוועגונג פון פּליטים. אַלע גייען אין דער

זעלביקער ריכטונג וואָס מיר. זייער ציל איז אָנצוקומען צו דער וווייסל. דאָרט וועלן זיי קענען רוען, ווייל דאָרט ווערט צוגעגרייט דורך דער פּוילישער אַרמיי אַ שטאַרקער פּראָנט — אַזוי זאָגט מען.

נאָענט צו דרילטש, אין די דערפער, טרעפן מיר פאַרווויינטע פּויערטעס, ברעכן מיט די הענט און דערציילן אונדז, אַז דער דייטש איז נאָענט. מיר באַרואיקן זיי, אַז עס איז נישט אמת.

עס איז שוין גוט פינצטער, ווען מיר קומען אַן קיין דרילטש. דורכן שטעטל פירט אַ שאָסיי דירעקט צו דער וווייסל, 50 קילאָמעטער פון דאָנען.

ווען עס ווערט ליכטיק, געפינען מיר זיך אין אַ גרויסן דאָרף. דאָרט רוען מיר זיך אָפּ און באַקומען וואָס צום עסן. מיר געפינען אויס אַ פּויער, וואָס איז מסכים פּאַר אַ גוטער באַלוינונג אונדז צוצופירן אויף זיין פערד און וואָגן ביז דעם נאָענטן שטעטל ליפּסק.

דאָ טרעפן מיר, צום ערשטן מאָל זינט דעם אויסברוך פון קריג, אַ רעגולערן מיליטער־אָפּטייל, וואָס באַווועגט זיך אויך אין דער ריכטונג צו דער וווייסל.

אין שטעטל ווערן מיר געווואָר, אַז דער גרעסטער טייל פון דער יידישער באָפעלקערונג, מיטן רב בראש, באַהאַלטן זיך אויס אין די אַרומיקע דערפער, צוליב די אָפּטע באָמבאַרדירונגען. מיר פּועלן קוים ביי אונדזער פּויער, ער זאָל אונדז צופירן ביז סאָלעץ, ווואו עס ליגט די בריק איבער דער וווייסל.

אויפן וועג זעען מיר אַ סך דייטשישע פּלי־עסקאַדרעס, וואָס באַווועגן זיך אָן אויפהער, אין דער ריכטונג פון בריק. עס הערט זיך אָן אויפהער דאָס שיסן פון דער זעניט־אַרטילעריע און דער קלאַנג פון אַראָפּגעוואָרפענע באָמבעס.

פאַר מיטאָג קומען מיר ביז אַ קילאָמעטער פאַר דער בריק. אונדזער פּויער, אַ שטאַרק דערשראָקענער, דערקלערט, אַז ווייטער פּאָרט ער נישט. מיר נעמען צונויף אונדזערע פּעקלעך און באַהאַלטן זיך אויס צווישן די ביימער.

דאָס שיסעריי פון די האָרמאַטן איז אומאויפהערלעך. דייטשע אַראָפּלאַנען קרייזן כסדר אין דער לופט און אַטאַקירן די בריק. צוליב דער שטאַרקער פאַרטיידיקונג מוזן די אַראָפּלאַנען זיך האַלטן הויך און די אַראָפּגעוואָרפענע באָמבעס טרעפן נישט אין ציל. פון דער ווייטנס ברענען פּוילישע הייזער, אויף ביידע זייטן טייך, געטראָפענע פון די באָמבעס.

אַזוי ליגן מיר צווישן שעה און אָבסערווירן דעם קאַמף אַרום דער בריק. מיר באַמערקן, אַז דער אָנגריף פון די דייטשע אַראָפּלאַנען קומט פּאַר

רעגולער, מיט אַן איבערריס פון אַ האַלבער שעה. מיר ניצן אויס אַזאַ פויזע און לאָזן זיך גיך צו דער בריק. פאַר דער בריק שטייען זעלנערס, וואָס לעגיטימירן אַלע דורכגייערס אויף יענער זייט. לענג אויס דער בריק שטייען אויסגעשטעלט איינצלנע זעלנערס, רואיקע, און אָבסערווירן די גרויסע כוואַליע מענטשן, וואָס איילן זיך וואָס גיכער אַריבערצוגיין די בריק.

מיט אַ מאָל, ווען מיר געפינען זיך שוין אין מיטן בריק, הייבט אַלץ אַן צו לויפן, ווי שדים וואָלטן הינטן געיאָגט מיט פייערדיקע ריטער. בלאָס און איבערגעשראָקן לויפן אַלע מיט די לעצטע כוחות. מען שפירט, אַז אַ גרויסע סכנה הענגט איבער אונדז. אונדזער גרופּע פאַרלירט זיך אין דעם ווילדן געלויף. מיין זון לויפט לייכט פאָרויס, דרייט זיך אַלע מינוט אויס צו מיר נישט צו פאַרלירן מיך פון אויג.

איך שטרענג אָן אַלע מיינע כוחות נישט צו בלייבן הינטערשטעליק. איך דערפיל די לאָסט פון מיינע יאָרן. איך כאַפּ זיך אָן מיט איין האַנט ביי אַ ברעג פון אַ פור, עס זאָל מיר לייכטער מאַכן דאָס אַנטלויפן. אַ מאַן, וואָס איז געפאָרן הינטער דער פור, כאַפּט אַרויס אַ רעוואָלווער און דראָט מיט שיסן, אויב איך וועל נישט אָפּלאָזן. שפּעטער ווערן מיר געוואָר, אַז אויף דער פור האָבן זיך געפונען פּוילישע געהיימע דאָקומענטן.

מיר דערלויפן קוים צום עק בריק. מיר לאָזן זיך באַרג אַראָפּ און בלייבן ליגן הינטער עטלעכע ביימער און קומען אַ ביסל צו זיך.

מיר באַווײַזן זיך שנעל, כדי זיך צו דערווייטערן פון דעם געפערלעכן פלאַץ. מיר געפינען זיך באַלד אין אַ גאָרטן פון יונגע פרוכטביימער. פּוילישע זעלנערס מאַכן אונדז אויפמערקזאַם צו גיין פון דער ווייטנס פון אָרט, וואו עס שטייען צוויי לאַסטאויטאָס געלאָדן מיט אַמוניציע. באַלד באַווייזן זיך דריי פיינדלעכע אַראָפּלאַנען איבער אונדז. מיר ווַאַרפן זיך גיך אויף דער ערד. מיר קוקן זיך אַרום: קעגן אונדז, אַ צענדליק שריט, ביי אַ פויערשער סטאָדאָלע, פאַרהילט מיט שטרוי, שטייט אַ האַרמאַט, דערביי צוויי מיליטער־לייט, די לופּע אויסגעשטרעקט צום הימל. עס דויערט אַ פאָר סעקונדן און דער האַרמאַט הייבט אָן שפּייען מיט פייער.

ווען די אַוויאַנען זענען אַוועק, לאָזן מיר זיך אויף דעם וועג, וואָס פירט צום נאָענט ליגנדיקן שטעטל אָפּאָלע. אויפן וועג טרעפן מיר זיך צוזאַמען מיט דער גאַנצער גרופּע אונדזערער.

אויפן וועג זעען מיר נישט קיין ביימער, וואו מען זאָל אין אַ נויטפאַל האָבן דעקונג. פון דער ווייטנס זעט זיך אַ דאָרף. עס איז שוין גוט טונקל,

וועלן מיר קומען אַן אין יענעם דאָרף. דער פּויער נעמט אונדז אויף פריינדלעך, קאָכט אויף פּאָר אונדז טיי, עפּנט פּאָר אונדז צוויי סטאָדאָלעס מיט שטרוי און מיר שלאָפן האָסטיק איין. איך מוז באָמערקן, אַז די גאַנצע צייט פון אונדזער וואַנדערונג האָט די פּויערשע באַפעלקערונג זיך באַצויגן צו אונדז פריינדלעך.

עטלעכע שעה שפּעטער קומען צו אונדזער סטאָדאָלע עטלעכע וועגענער מיט מילימער. אַלע ציווילע מוזן פּאָרלאָזן דעם פּלאַץ.

מיר נעמען אונדזערע רוקזעק און מאַרשירן צום שטעטל אָפּאָלע, וואָס ליגט נישט וויים פון לובלין. אַ גרויסער בריטער מאַרק, איין געוועלבל לעבן אַנדערן, פון וועלכע עס קוקן אַרויס יידישע פּנימער. מיר זוכן גיך אָפּ אונדזערס אַ באַקאַנטן, גאָלדזאַם, וואָס האָט געהאַט אין אונדזער שטעטל אַן אָפּטייק. מיר אָטעמען פרייער אָפּ. נישטאָ דאָ די פּאַנישע שטימונג. מען באַקומט צום עסן אַלץ, וואָס מען פּאָרלאַנגט. מען פילט, אַז ענדלעך געפינען מיר זיך הינטערן פראָנט. יידן זיצן פּאָר זייערע הייזלעך און שמועסן געמיטלעך וועגן די מלחמה־געשעענישן. עס באַווייזן זיך פון צייט צו צייט עטלעכע לאַסט־אויטאָס, אָנגעפּאַקט מיט באָוואָפנטע פּוילישע זעלנערס. די יידן שטעלן זיך גיך אויף פון זייערע פּלעצער, כאָפּן אַראָפּ די היטלען, באַגריסן זיי האַרציק, ווי אויסדריקנדיק דערמיט זייערע האַרציקע וואונטשן.

עס איז פרייטיק. מיר קויפן איין נייטיקע זאַכן און נאָך דעם זעלבן אָוונט לאָזן מיר זיך אין וועג אַריין מיט אַ יידישן פורמאַן, וואָס ברענגט אונדז אין שטעטל לענטשיץ, וואָס ליגט נענטער צו לובלין.

צוועלף ביי נאַכט קומען מיר אָן אויף אַ ריזיקן, בריטן מאַרק. אַ טיפע פינצטערניש אַרום. מען זעט נישט קיין לעבעדיקן נפש.

מיר קוקן זיך איין אין דעם חושך אַרום אונדז. מיר זוכן ערגעץ צו געפינען אַ נאַכטלעגער. מיר זעען אַ שיין פון אַ לאָמפּ, לאָזן זיך גיך אַהין, טרעפן דאָרט צוויי יידישע מיידלעך און עטלעכע יונגעלייט. זיי פאָרנעמען זיך גלייך מיט אונדז, מען אָרדנט אונדז איין ביי עטלעכע יידישע פאָמיליעס.

עס איז פרייטיק־צו־נאַכטס. מיר טרעפן אָן טישן מיט וויסע טישטעכער, זילבערנע לייכטערס. מען פילט אַ וואַרעמע יידישע היימישקייט.

צו מאָרגנס, אַלע געוועלבער זענען צוליב שבת געשלאָסן. די יידן, אָנגעטאָן שבתדיק, זאַמלען זיך אין גאַס. אויפן הימל באַווייזן זיך אַ צענדליק פּוילישע אַוויאָנען. די יידן טייטשן אויס, אַז דאָס זענען געקומען פראָנצייזישע

אַוויאַנען צו הילף. דאָס ערשטע מאָל זינטן אויסברוך פון קריג קומט מיר אויס צו זען פוילישע אַרבעטלאַנען.

די שטימונג ביי אונדז איז אַ גוטע. עס שאַפט זיך דער אינדרוק, אַז עס שטאַרקט זיך דער פוילישער ווידערשטאַנד און אַז ביי דער וויסל וועט זיך שאַפן אַ שטאַרקער פראָנט.

דעם גאַנצן שבתדיקן טאָג פאַרברענגען מיר רואיק. אין אָוונט באַווייזט זיך ווידער אויפן האַריאָנט אַן עסקאַדרע פוילישע אַוויאַנען.

מיר באַשליסן אויסצומיידן לובלין, מאַכן אַן אומוועג און צו גיין אין דער ריכטונג פון כעלם.

פאַר נאַכט רעדן מיר מיט דעם יידישן פורמאַן, אַז ער זאָל אונדז פירן קיין ביכאָווע.

אַרום האַלבער נאַכט קומען מיר אָן קיין ביכאָווע. דאָס שטעטל מאַכט אויף אונדז נישט קיין היימלעכן אייגדרוק. באַלד ביים אַריינפאָרן טרעפן מיר אָן אויף חורבות פון אַלטע געביידעס. מיר טרעפן נאָך עטלעכע יידן, וואָס ווייזן אונדז אָן אויף אַ קליין יידיש גאַסטהויז. מיר קלאַפן לאַנג, און ווען מען עפנט אונדז אויף, קומען מיר אַריין אין אַ לויטיקער שטוב, וואו עס שטייט נאָר אַ טיש מיט עטלעכע שטולן.

מיר ברענגען אַריין אַ בינטל שטרוי פון אונדזער וואָגן, צעלייגן עס אויף דער פאָדלאָגע און שלאָפן אין.

צו מאָרגנס פרי פאָרן מיר קיין זשילקעווקע. דער וועג פירט אונדז דורך שטויביקע וועגן. דער שטויב דרינגט אַריין אין נאָז און מויל. דער וואָגן שלעפט זיך שווער. די מענטשן ווי די פערד זענען שטאַרק פאַרמאַטערט. אַזוי קומען מיר אַריין מיטאָג צייט אין דעם קלייגעם שטעטעלע זשילקעווקע, וואָס ליגט לענג אויס דעם שאָסיי, וואָס פירט פון לובלין קיין כעלם.

ווי נאָר די פור גיט זיך אַ שטעל אָפּ, ווערן מיר אַרומגערינגלט פון אַ גרופּע יידישע יונגעלייט. מען פרעגט אונדז אויס פון וואַנען און וואוהין מיר פאָרן. מען אָרדנט אונדז גלייך אין ביי עטלעכע יידישע פאַמיליעס.

נאָכן אָפּרוען זיך אַ ביסל און אָפּעסן גוט ביי אונדזערע זשילקעווקער טייערע מכניסי־אורחים, לאָזן מיר זיך אויף אַ פור קיין כעלם, אַ מהלך פון זעכציק קילאָמעטער. ניט ווייט פון כעלם ווערן מיר געווויר, אַז די שטאָט איז ביי נאַכט באָמבאַרדירט געוואָרן.

צוליב דער מורא פאַר באָמבאַרדירונגען מיידן מיר אויס די שטאָט. מיר גייען מיט אַ וועג, וואָס פירט אַוועק העט ווייט פון דער שטאָט. אויפן

וועג טרעפן מיר אין געדיכטע קוסטעס אַ יידישע משפחה. זיי דערציילן אונדז, אַז אין דעם דערביי־ליגנדיקן וואַלד באַהאַלטן זיך אויס אַ סך יידישע פאַמיליעס פון כעלם.

פאַרנאַכטלעך גייען מיר אין דער ריכטונג פון וואַלד. דאָרטן טרעפן מיר אָן אַ סך יידן, און וועג מיר מאַכן נאָך עטלעכע קילאָמעטער, קומען מיר אָן אין דאָרף לעשניטשאָווקע, וואו עס וואוינט אַ ייד, וואָס האָט זיך זיין אייגן הויז און אַ סטאָדאָלע פול מיט פריש־אָנגעשניטענער תבואה. עס איז היימלעך. אַלע שטיבער זענען פול מיט יידן קרובים, וואָס זענען אַוועק פון דער שטאָט. אומעטום ליגט אָנגעלייגט געפּעק, וואָס מען האָט דאָ אָנגעברענגט פון כעלם. מיר צעזעצן זיך אויפן הויף, וואַשן זיך אָרום, פילן זיך דאָ גוט. מיר קויפן זיך איין עסן און אויף דער נאַכט גייען מיר שלאָפן אין סטאָדאָלע מיט אַ גרויסער מחנה יידן. יעדער זוכט זיך אויס אַ ווינקל, וואו איבערצושלאָפן די נאַכט.

דאָרט באַקענען מיר זיך מיט אַ קליינער גרופּע וואַנדערנדיקע יידן פון לובלין. אין דער שפּיץ פון דער גרופּע — אַ יונגערמאַן, ביי עטלעכע און צוואַנציק יאָר, פול מיט ענערגיע. פון אונדזערע שמועסן ווייזט זיך אָרויס, אַז דאָס זענען מענטשן פון קאָמוניסטישן לאַגער, געווען פאַרפאָלגט פון דער פּוילישער מאַכט, געזעסן אין תפיסה. מיר באַפּריינדן זיך און מיר לאָזן זיך צוזאַמען ווייטער אין וועג.

מיר גייען צו פוס אין דער ריכטונג צום בוג. די וועגן וועלן וואָס אַ מאָל ברייטער און ווילדער, זאַמדיק, גריבער, די לאַנדשאַפט אַ פלאַכע, נישט צו זען קיין מענטשלעכן ישוב. עס מאַכט דעם איינדרוק, ווי מיר וואַלטן געוואַנדערט אין אַ מדבר.

מיר גייען לאַנג אין דער פינצטערניש. אָרום האַלבע נאַכט קומען מיר אָן אין אַ קליין שטעטעלע, וואָס ליגט האָרט ביים בוג. דער גאַנצער מאַרקפּלאַץ איז פאַרשטאָפּט מיט פורן און פוסגייערס, אַלע איילן זיך אַריבערצוגיין דעם טייך.

ביי דער בריק, וואָס געפינט זיך אין צווייטן עק פון שטעטל, שטייען עטלעכע פּוילישע זעלנערס, וואָס דערקלערן, אַז מען מוז האָבן אַ דערלויבעניש פון אָרטיקן מיליטערישן קאָמענדאַנט.

צוזאַמען מיטן גאַנצן עולם גייען מיר צום מיליטערישן קאָמענדאַנט צו קריגן אָזאַ דערלויבעניש. דער קאָמענדאַנט דערקלערט פּאָרן פאָרזאָמלטן עולם, אַז עס האָט נישט קיין זין דאָס לויפן, די דייטשישע אַוויאַנען לויפן פיל

גיכער. אַזלעכע שטעט ווי זדאַלבונאָוו, וואָס ליגט האַרט אויף דער רוסישער גרענעץ, איז שוין באָמבאַרדירט.

אָן אַ דערלויבעניש קען מען ניט טראַכטן אַריבערצוגיין די בריק. בלית־ברירה האָבן מיר געכאַפט עפעס אַ פויער, וואָס האָט אונדז געלאָזן איבערנעכטיקן אין זיין סטאַדאָלע. אין דער פרי קומען מיר אין שטעטל. דאָרט טרעפן מיר עטלעכע צענדליק יידישע פליטים. עס איז ערב ראש־השנה. מיר וועלן זיך צום אָרטיקן יידישן „סאָלטיס" און ער קוואַרטירט אונדז אין ביי עטלעכע יידישע פאַמיליעס.

צו מאָרגנס, דעם ערשטן טאָג ראש־השנה, שפּאַצירן מיר הינטערן שטעטל. מיר טרעפן אָן עטלעכע יידן און מיר פאַרפירן מיט זיי אַ שמועס. פון זיי וועלן מיר געוואָויר, אַז דער בוג איז נישט קיין גרויסער טייך, ער איז נישט טיף און אַז עס זיינען דאָ ערטער, וואו מען קען לייכט אַריבערגיין.

נישט לאַנג געטראַכט, נעמען מיר זיך צוזאַמען וויט הינטערן שטעטל, מיר טרעפן דאָרט נאָך יידן, וואָס ווייסן שוין אויך דעם סוד, מיר טוען אויס די שיך, פאַרקאַטשען די הויזן און גייען אַריבער דעם טייך. מיר גייען אין דער ריכטונג פון דער נאָענטסטער שטאָט ליבעוונע (לובאָמיל).

מיר זענען שוין שטאַרק פאַרמאַטערט. פון פיל גיין זענען די פיס פול מיט בלאָזן. ביים אַוועקזעצן זיך אָפרוען אויפן גראָז ביים שאָסיי וועלן פיל אַנטשלאָפן.

עס איז דער צווייטער טאָג ראש־השנה, וועלן מיר קומען אָן קיין ליבעוונע. אַ שיין יידיש שטעטל אויף די מזרח־געביטן, וואָס ליגט אויפן וועג קיין קאָוולע. דאָ האָבן מיר זיך ווי ס׳איז אייגנגעאָרדנט אין הויז פון אַן אָרטיקן יידישן לעדער־סוחר.

אין הויז געפינט זיך אַ ראַדיאָ. יעדער אָוונט זיצן מיר שעהן לאַנג, הערן די נייעס וועגן די לעצטע געשעענישן. אַ געוויסן אָוונט מעלדעט דער מאָסקווער ראַדיאָ, אַז די רויטע אַרמיי האָט באַקומען אַ באַפעל אַריבערצוטרעטן די פוילישע גרענעץ און מארשירן ביז דער וויסל, לויט אַ פאַרשטענדיקונג מיט דער דייטשישער מאַכט.

איין פרימאָרגן קומט צו אונדז צו לויפן דער בעל־הבית און דערציילט אונדז אין שרעק, אַז היות דאָס פוילישע מיליטער ציט זיך צוריק, וועט מען אונטערצינדן די שטאָט. מיר טוען זיך גיך אָן די רוקזעק אויף די פלייצעס. דער בעל־הבית מיט זיין פאַמיליע איז אויך גרייט צו פאַרלאָזן

דאָס הויז. אַזוי וואַרטן מיר צוזאַמען צו זען, וואָס עס וועט ווייטער געשען. דורכן פענצטער זעען מיר די בהלה.

פּלוצלונג טראַך, טראַך . . . שאָסן פון אַרטילעריע. עס דויערט נישט לאַנג, ווי פּאַר אונדזער הויז בלייבט שטיין אַ דייטשער טאַנק. באַלד וואַקסן אויס עטלעכע יידן, פּאַרבינדן אַ שמועס מיט די דייטשע סאָלדאַטן. זיי דער־קלערן, אַז זיי פּאָרן נאָר דורך און אַז וועט אַריינקומען רוסיש מיליטער.

אין ליבעוונע געפינען זיך טויזנטער פּליטים, יידן און פּאָליאַקן. באַלד נאָכן אָנקומען פון דייטשישן מיליטער האָט דער גרעסטער טייל, הויפּט־זאכלעך פּאָליאַקן, אָנגעהויבן זיך לאָזן אויפן וועג צוריק, אַהין אין דער ריכטונג פון מערב.

אויפן וועג, וואו עס מאַרשירט דורך דאָס דייטשישע מיליטער, שטייט אַן אַלטער אוקראַאינער, שרייט הויך אויפן קול: „אָט, דאָס איז מיליטער! אָט דאָס איז אַ כוח! און מיט אַזעלכע האָט זיך פּוילן געוואָלט פּאַרמעסטן? שוין, נישטאָ קיין פּוילן!" ער שרייט הויך, די אויגן בליצן, ער מאַכט דעם אינדרוק, ווי ער וואָלט געוועזן שיכור.

ערב סוכות פּאָר טאָג קומט אַן קיין ליבעוונע אַ רוסישער מיליטעריישער אָפּטייל. פּאָרן שטעטל איז דאָס אַ גרויסע סענסאַציע. די גאַנצע באַפעלקערונג איז אויפן מאַרק זיי צו באַגעגענען.

די שטימונג איז אַ גוטע. די מורא פּאָרן דייטש איז פּאַרשוואונדן און מען פּילט זיך האָפּערדיקער.

צו מאָרגנס באַווייזט זיך אַ גרויסע רוסישע אַרמיי, פּאָרזען מיט אַלע מינים געווער, מאָטאָריזירט, מיט אַן אַ שיעור לאַסטאויטאָס, שווערע און לייכטע טאַנקען. זיי גייען אין דער ריכטונג לובלין. אַ גרויסע צאָל פּליטים גייען צוזאַמען מיטן מיליטער אין דער זעלביקער ריכטונג. דער זעלביקער שטראָם, וואָס האָט פריער געצויגן אויף מזרח, גייט איצט צוריק אויף מערב.

אונדזער גרופּע צעטיילט זיך אויף צוויי טיילן: איך, מיין זון און מיין ברודער באַשליסן צו פּאָרן פון דאָנען קיין לעמבערג, און די רעשט — קיין ווילנע.

חול המועד סוכות, ווי נאָר עס איז געוואָרן באַקאַנט, אַז עס קורסירט אַ צוג אויף קאָוולע, לאָזן מיר זיך ווידער אין וועג אַריין. דער צוג איז געפּאָרן נאָרמאַל. מיר האָבן אויך געטראָפן אַ צוג קיין לוצק און פון דאָרטן איז אונדז געלונגען צו קומען קיין לעמבערג.

אין לעמבערג האָב איך אַ סך באַקאַנטע געשעפּטפריינד און זיי העלפן

אונדז זיך גיך איינצוארדענען. תחילת איז מען געווען צופרידן, ווייל מען איז אַרויס פון דער נאַצישער טויטגעפאַר. אָבער נאָך דעם, ווי די סאָוועטן האָבן געגומען אַלץ מער איינפירן זייער סיסטעם, איז דאָ אויך געווארן זייער טרויעריק. אונטער דער צייט זיינען געקומען בריוו פון אונדזערע פרויען אין שידלאָווצע, אַז מיר זאָלן זיך אומקערן אַהיים.

דורך געדרייטע אומווענען און געפערלעכע דורכפאָלן האָט זיך אונדז דאָך איינגעגעבן זיך צו דערשלעפּן צוריק אַהיים. דאָס איז געווען אין יאָנואַר 1940.

ביי אונדז אין שטעטל איז גאָנץ רואיק. פון צייט צו צייט באַווייזט זיך אַן אויטאָ מיט דייטשיש מיליטער, ווערט גלייך אָ בהלה. באַלד ווייסט מען, אַז דייטשן זיינען געקומען כאַפּן מענטשן אָפּצורייניקן דעם שניי פון וועג אָדער זוכן לעבנס־מיטלען. איך בין אָבער אַ לאַנגע צייט אין אַ געדריקטער שטימונג, נישט געקענט שלום מאַכן מיט דעם שטאַרקן איבערגאַנג. אָט קום איך פון אַ לאָנד, וואו יעדער ייד קען זיך פריי באַוועגן, און דאָ פלוצלונג אַריינגעפאַלן אין אַזאַ אַטמאָספער. לאַנג גיי איך נישט אַרויס פון שטוב, עס ווילט זיך מיר לעבן צווישן די פיר ווענט צוזאַמען מיט דער משפחה.

ווען די שותפים פון דער פאַבריק פאַרזאַמלען זיך ביי מיר אין שטוב, הייבן אָן ריידן וועגן געשעפטלעכע ענינים, בין איך שטאַרק אויפ־גערעגט. איך בין שוין לאַנג פון דעם אָפּגעוואוינט.

מיין פרוי דערציילט מיר אירע שרעקלעכע איבערלעבונגען אין דער צייט, וועו איך בין געווען וויים פון דער היים: וועגן דעם יידישן עלטסטן־ראַט, וואָס האָט די גאַנצע מאַכט איבער דער יידישער באַפעלקערונג; וועגן די גרויסע סומעס קאָנטריבוציעס, וואָס מען האָט אַרויפגעלייגט אויף דער יידישער באַפעלקערונג; וועגן רעפּרעסיעס, וואָס מען האָט דערביי אָנגעוענדט, וועו מען האָט נישט באַאָטלט. וועו מיר האָבן נישט איינגעצאָלט די ראַטע צום טערמין, האָט דער עלטסטן־ראַט אַרעסטירט מיין עלטסטן ברודער צוזאַמען מיט זיין פרוי. וועו מיין פרוי האָט אינטערוועניִרט ביי געווסע מיטגלידער פון עלטסטן־ראַט, וואָס זענען געווען אַלטע גוטע פרייִנד, האָבן זיי נישט געוואָלט אויסהערן אירע טענות.

מען קען ווייט ניט זאָגן, אַז די מעשים פון עלטסטן־ראַט זיינען תמיד געווען ריין פון גרויסע עוולות. אין צייטן פון גרויסע קאָנטריבוציעס אויף די יידן האָבן מיטגלידער פון עלטסטן־ראַט — רייכע יידן — אויסגעניצט זייער פאָזיציע און אַרויסגעדרייט זיך און קרובים פון צאָלן זייער גערעכטן חלק. אוו געווען נאָך אַנדערע, גרעסערע עוולות.

אַזוי לויפן אַוועק עטלעכע וואָכן. מען הייבט זיך אָן ביסלעכווייז פאַר־אינטערעסירן מיט די געשעפטלעכע ענינים. מען סדרט די בוכפירונג. מען פילט אויס אַנקעטעס און מען גיט אויף דעם באַשטאַנד פון די סחורות און באַלאַנסן פאַר די לעצטע יאָרן.

עס באַווייזן זיך פאַרשיידענע דייטשע מיליטער־לייט און פאַרלאַנגען לעדער. פיל באַצאָלן לויטן פעסטגעשטעלטן פרייז און אַנדערע נעמען אומזיסט, באַנוצנדיק דערביי פאַרשיידענע דראָונגען.

אַזוי איז גוט באַקאַנט געוואָרן צווישן די יידישע לעדער־פאַבריקאַנטן פון שידלאָוצע אַ דייטשער קאָמענדאַנט פון נאָענטן סקאַרזשיסק, וואָס קומט פון צייט צו צייט און פרעסט אויס גרויסע קוואַנטומס לעדער, זיך באַניצנדיק מיטן ראַפּינירטסטן טעראָר. צווישן אַנדערע מיטלען פלעגט ער זיך אויך באַניצן מיט אַרויסכאַפן אַ רעוואָלווער און שיסן אויף דעם אייגנטימער, אָבער די קויל איז שטענדיק דורכגעפלויגן האַרט ביים פנים.

סוף פעברואַר 1940 זיץ איך אין ביוראָ מיטן בוכהאַלטער, קלאַפּט מען אין טיר. עס באַווייזט זיך אַ הויכער, שלאַנקער הער, ציווייל געקליידט. הינטער אים אַ באַדינער און אַ סעקרעטאַרין. דער הויכער הער פאַרהאַלט זיך אָפּיציעל. ער איז מודיע אין פּוילישׁ, אַז ער איז באַשטימט פון דער דייטשער מאַכט פאַרן קאָמיסאַר פון די היגע יידישע לעדער־פאַבריקן. ער ציילט איבער דאָס געלט אין דער קאַסע, נעמט צו די שליסלען און גייט זיך אַוועק. דורך אינטערוועניץ האָבן מיר געפּועלט, אַז איבער אונדזער פאַבריק זאָל אַן אַנדער פּאָליאַק ווערן קאָמיסאַר.

דערווינטער פון 1940 גייט דורך אָן וועלכע גרעסערע אויפטרייסלונגען. עס באַווייזט זיך אַ גרעסערע כוואַליע פון יידישע פּליטים פון לאָדזש און קאַליש, פון דעם געביט, וואָס איז געוואָרן אינגעשלאָסן אין דייטשן רייך. די דייטשע מאַכט האָט זיי אַרויסגענומען ביי נאַכט פון די בעטן, האָט זיי אָפּגעפירט מיט לאַסטאויטאָס און זיי אַריבערגעוואָרפן איבער דער „גרענעץ" אויף דער פּוילישער זייט.

די אַרעמקייט אין שטאָט וואָקסט. יעדן ייד ווערן צוגעטיילט זיבן און אַ האַלב דעקאָ ברויט אַ טאָג, עטלעכע דעקאָ צוקער און מאַרמעלאַד. לויפן פיל יידן אין די דערפער, ברענגען פון דאָרט שפּייז־אַרטיקלען און פאַרקויפן אין שטאָט. אַנדערע וואַרטן אָפּ פּאָליאַקן העכדלערס, וואָס קומען דאָ אַהער איינקויפן לעדער און שיך, און פאַרמיטלען ביים איינקויפן. קצבים שעכטן

אַ בהמה אויף טריפה. אַ טייל אָרדענען זיך איין ביים אויסאַרבעטן לעדער אין אַזוי־גערופענע שעפל־גאַרבערייען.

פיל יידן קרעמערס לעבן פון די פאַרשטעקטע סחורות און פאַרקויפן צו ביסלעך פון זייערע רעזערוון.

צו אונדזער גרויסער חרפה וואָקסן אויס פון אונטער דער ערד יידישע מוסרים. אָנהייב זומער באַווייזט זיך די קרייז־זשאַנדאַרמעריע און פירט דורך מאַסן־רעוויזיעס, לויט די אָנווייזונגען פון די יידישע מוסרים. איינער אַזאַ מסור, וועלכער שטאַמט פון די פּליטים פון קאָליש, נעמט אַליין אָנטייל אין אַזעלכע רעוויזיעס.

אַזעלכע רעוויזיעס ווערן ס׳רוב דורכגעפירט ביי נאַכט, ווען יעדער שלאָפט. ביי די רעוויזיעס ווערן די יידן מערדערלעך צעשלאָגן, מען רייסט אַרויס די פאָדלאָגעס און מען גראָבט טיף אין דער ערד. מען קלאָפט אין די וועגנט. ביי אַ סך געפינט מען באַהאַלטן סחורות, שיקט מען די יידן אַוועק און זיי קומען שוין נישט צוריק. אַזעלכע רעוויזיעס דויערן עטלעכע וואָכן. מען האָט מורא, אַז דאָס זאָל זיך ניט ענדיקן מיט דעם, וואָס מען וועט אַרויסטרייבן אַלע יידן הינטערן שטעטל און די דייטשן וועלן דורכנישטערן אַלע יידישע הייזער און אַרויסנעמען אַלע באַהאַלטענע זאַכן. אַזעלכע פאַלן זיינען באַקאַנט פון עטלעכע קלענערע שטעטלעך אין אומגעגנט.

די יידישע באַפעלקערונג איז שטאַרק איבערגעשראָקן. ביי נאַכט, ווען מען לייגט זיך שלאָפן, איז מען אומרואיק, מען כאַפט אויף דעם מינדסטן געוויש. ווען מען שטייט אויף אין דער פרי, אָטעמט מען פרייער אָפּ.

דער עלטסטן־ראַט באַמיט זיך ביי דער דייטשישער מאַכט, אַז צו די רעוויזיעס זאָל נעמען אַן עק. מען אָרדנט אין פאַר זיי רייכע מאַלצייטן, מען טיילט רייכע מתנות, מען טענהט מיט זיי אין, אַז די יידישע באַפעלקערונג באַשטייט בעיקר פון קליינהענדלערס און אַז דאָס ביסל סחורה, וואָס זיי האָבן נאָך, איז נאָך פון פאַרן קריג און אַז די יידן מוזן דאָך זוכן פרנסה; פון די זיבן און אַ האַלב דעקאָ ברויט קען מען דאָך נישט לעבן.

טיף אין זומער באַווייזט זיך אַ פאַראָרדענונג, אַז אַלע יידן פון 16 ביז 25 יאָר מוזן זיך שטעלן פאַרן אַרבעטסאַמט. אַ דאָקטער שטעלט פעסט, ווער עס איז פעאיק צו שווערער אַרבעט. זיי ווערן גלייך אַוועקגעשיקט מיט דער באַן, אַ טייל צו דער ווייסל און אַ טייל קיין בעלזשעץ, צו דער רוסישער גרענעץ, צו בויען טיפע גראָבנס קעגן טאַנקען.

פון די אַרבעטערס קומען שלעכטע בריוו. די אַרבעט איז אַ שווערע,

די וואוין־באַדינגונגען — שרעקלעכע, ברודיק און שמוציק. די אַרבעט ווערט אָנגעפירט דורך ס״ס־לייט. לעבנס־מיטלען מוז מען זיך אַליין פאַרשאַפן פאַר אייגן געלט. עס ווערט אויך באַקאַנט וועגן קרבנות פון די אַרבעטערס. ביים איבערטראַנספאָרטירן די אַרבעטערס אויף אַן אָנדער פלאַץ, האָט מען געדאַרפט מאַכן אַ מאַרשרוט פון פופציק קילאָמעטערס צו פוס, זיינען עטלעכע אָפּגע־שטאָנען — האָט מען זיי גלייך דערשאָסן.

די ידיעות האָבן אַרויסגערופן אַ געוואַלדיקע אויפרעגונג צווישן דער יידישער באָפעלקערונג. די מאַמעס, וואָס האָבן זייערע זין ביי דער אַרבעט, באַלאַגערן די ביוראָ פון עלטסטן־ראַט, און ווען איינער פון זיי באַווייזט זיך אין דרויסן, הייבן די פרויען אָן צו ליאַרעמען און מאַכן געוואַלדן, אַז דער עלטסטן־ראַט זאָל אינטערוועניրן אין די אַרבעטס־לאַגערן, באַאָרגן עסן און זען צו פאַרלייכטערן דעם גורל פון די אומגליקלעכע.

די פאַרביטערונג איז נאָך גרעסער, וואָס די זין, ברידער און קרובים פון די מיטגלידער פון עלטסטן־ראַט זיינען אַלע אין דער היים, יעדער פון זיי האָט אַ צעטל, אַז ער איז אָנגעשטעלט ביי פאַרשיידענע אַמטן ביים עלטסטן־ראַט.

די דייטשישע אָקופאַציע־מאַכט באַהערשט צו ביסלעך די גאַנצע ווירט־שאַפט פון פוילן. אַזוי איז עס אויך מיט דער לעדער־אינדוסטריע. עס ווערט געשאַפן אַ צענטראַלע, וואָס אַרום איר קאָנצענטרירט זיך דער גאַנצער מסחר מיט רויע פעל. זי האָט אויך די אויפגאַבע צו באַאָרגן לעדער־פאַבריקן מיט רוי־מאַטעריאַלן. פאַראַן אויך אַ לעדער־קאָנטאָר, וואָס האָט דאָס אויסשליסלעכע רעכט אָפּצונעמען די אויסגעארבעטע לעדער.

אונדזער לעדער־פאַבריק אַרבעט אונטער דער לייטונג פון אַ פּוילישן קאָמיסאַר. די אַרבעט גייט זייער לאַנגזאַם. עס זיינען דאָ שוועריקייטן מיט רוישטאָפן און ברען־מאַטעריאַל.

אַן אָפּטע דערשיינונג איז, אַז עס קומען אָן צו פאָרן מיליטער־לייט און פאַרלאַנגען לעדער, טייל העפלעך און טייל אונטער דראָונג. ווען מען ווייזט זיי אָן אויף דעם צירקולאַר, וואָס הענגט אויף דער וואַנט, אַז עס איז פאַרבאָטן צו פאַרקויפן לעדער צו מיליטער־לייט, לאַכן זיי דערפון. דער פּוילישער קאָמיסאַר איז אויך איבערגעשראָקן און עס בלייבט נישט קיין אַנדערער אויסוועג, ווי זיך צו באַהאַלטן, ווען עס באַווייזט זיך אַ מיליטער־אויטאָ.

איין זומערטאָג באַווייזט זיך אַ הויכער, דיקער דייטש ביי דער טיר פון אונדזער מאַגאַזין פון פאַרטיקע לעדער. מיט אים צוזאַמען איז געקומען אַ

יידישער יונגערמאַן, מרדכי צוקער. דער מאַגאַזין איז פאַרזען מיט אַ שוועריקייט און אַן אייזערנעם פּרענט. די פענצטערס זיינען פאַרקראַטעוועט מיט אייזערנע שטאַנגען. דער יונגערמאַן ווייזט אַן אויף מיר, דער דייטש רופט מיך גלייך צו און באַפעלט צו עפענען די טיר. וועז איך פּרואוו אים צו ענטפערן, אַז איך האָב נישט ביי זיך די שליסלען, באַקום איך געשלאָגן מיט אַ נאַגייקע איבערן קאָפּ. אויפן הויף געפינען זיך אַרבעטערס. עס ווערט אַ געשריי, אַ געלויף, און מיין פרוי באַווייזט זיך מיט די שליסלען און מען עפנט דעם מאַגאַזין. דאָרטן געפינט זיך אַ סך סחורה. עס קומען גלייך אַן עטלעכע הויכע מיליטער־לייט, לויטער יונגע מענטשן, אָלע ס״ס־אָפיצירן, פּאַקן אייַן די גאַנצע סחורה און טראָגן עס אַרויס אין אויטאָס, וואָס שטייען פאַר דער פאַבריק. מיין פרוי געפינט זיך די גאַנצע צייט אין מאַגאַזין צוזאַמען מיט מיר. שפּעטער קומט אונטער מיין ברודערס פרוי מיט איר זון און אויך אַן אַרבעטער. ווערן זיי געצוואונגען צו בלייבן אינעווייניק. די דייטשן גייען אַרויס און פאַרשליסן די טיר. מיר אָלע בלייבן פאַרשפּאַרט ווי אין אַ תפיסה.

מיין זון לויפט גיך צו דער זשאַנדאַרמעריע אין שטעטל. צווישן פון זיי קומען אַן. זיי פאַרהאַלטן די אויטאָס פון די מיליטער־לייט און צווינגען זיי אָפּצוגעבן צוריק די שליסלען מיט דער סחורה.

עס קומט דער הארבסט. דער פּוילישער קאָמיסאַר וועלט פאַרטראָטן דורך אַ דייטש, אַן עלטערער מאַן, אַ ווינער, וואָס איז פון טשעכישן אָפּשטאַם, רעדט פּויליש מיט אַ טשעכישן אַקצענט, קען גוט די פאַרהעלטענישן אין פּוילן. ער איז געווען אַ גאַרבער־מייסטער אין פאַרשיידענע יידישע לעדער־פאַבריקן אין ראָדעם. ער לעבט זיך מיט אונדז אין אונ עס שטעלן זיך איין פריינדלעכע באַציאונגען.

נאָכן אויסברוך פון דער דייטש־סאָוועטישער מלחמה ווערט די לאָגע אין שידלאָווצע נאָך טויזנט מאָל ערגער ווי ביז איצט.

דאָס יידישע לעבן ווערט שווערער פון טאָג. עס פילט זיך, ווי אַ שטריק ווערט פאַרלייגט אויפן האַלדז. יעדער טאָג נייע באַפעלן, וואָס לייגן זיך ווי אַ שווערער שטיין אויף די אויסגעהונגערטע מאָסן. דער עלטסטן־ראַט מאַכט אָלע אָנשטרענגונגען צו מילדערן די אויספירונג פון די פאַראָרדענונגען. אַ ספּעציעלער באַאַמטער פאַרנעמט זיך מיט איינשאַפן פאַרשיידענע מתנות און אין איינאָרדענען רייכע מאָלצייטן פאַר די נאַציס.

פון צייט צו צייט באַווייזן זיך אין שטאָט לאָסטאוויטאָס מיט דייטשישע מיליטער־לייט. זיי מאַכן אָבלאָווע אין יידישע הייזער, נעמען אַרויס יונגע

מענטשן און שיקן זיי צו פֿאַרשיידענע אַרבעטן אין אַנדערע מקומות. טייל פון די פֿאַרכאַפּטע אַנטלויפן פון דער אַרבעט און קומען צוריק אין שטאָט.

אין אונדזער פֿאַבריק האָט זיך פֿאַרערגערט די לאַגע דורך דעם, וואָס דער פּריינדלעכער וויגער קאָמיסאָר איז קראַנק געוואָרן און אויף זיין אָרט איז באַשטימט געוואָרן אַ באַוואוסטער שונא ישראל, וואָס מען האָט אים געפּרופֿן „היינע".

עס איז גוט באַקאַנט, אַז דער זעלבער היינע, נאָכן איבערנעמען די יידישע לעדער־פֿאַבריקן אין קעלץ, האָט דאָרט ליקווידירט אַלע יידישע לעדער־פֿאַבריקאַנטן, זיי אַוועקגעשיקט אין די קאָנצענטראַציע־לאַגערן און צוגענומען זייערע פֿאַבריקן. דאָס איז געווען אַ דייטשער סאַדיסט און פֿאַרביסענער יידן־פֿיינד.

אין אַ שיינעם פּרימאָרגן, דעם צווייטן טאָג סוכות, קומען אַן עטלעכע אויטאָס. עס גייען אַרויס פון זיי דער שעף פון דער לעדער־קאָנטאָר אין ראָדעם, דער נייַ־באַשטימטער קאָמיסאָר היינע און עטלעכע פּוילישע יונגעלייט. זיי צעטראָגן זיך באַלד איבער די יידישע לעדער־פֿאַבריקן, וואָס זיינען אַ לענגערע צייט פֿאַרמאַכט, און פּירן דאָרט דורך שטרענגע רעוויזיעס.

פֿאַר נאָכט לאָזט מען מיך רופֿן צום נייעם קאָמיסאָר. דאָס איז אַ הויכער, רויטער, דיקער דייטש, אָנגעטאָן ווי אַ יעגער מיט אַ גרינעם קאַפּעליוש, מיט אַ פּעדער אין זייט. לעבן אים — אַ גרויסער ראַסאָווער הונט. ער נעמט מיך אויף זיצנדיק. די באַנעמונג זיינע גיט מיר צו פֿאַרשטיין, אַז ער איז דאָ דער בעל־הבית, ריכטער און פּראָקוראָר.

נישט קוקנדיק אויף מיר, לאָזט ער מיר וויסן, אַז איך זאָל צוגרייטן אַ צימער און באַקעסטיקן אינעם פון זיינע געהילפן, וואָס וועלן פֿאַרוואַלטן מיט דער פֿאַבריק. שפּעטער באַווייזט זיך אַ יונגער פֿאָליאַק מיט זיינע וואַליזעס און פֿאַרנעמט דאָס צימער.

אַ וואָך שפּעטער באַוויזט זיך וויידער דער קאָמיסאָר היינע, אין באַגלייטונג פון אַ פּוילישן יונגנמאַן מיטן נאָמען שיוואָק. ער איז זיין פֿאַר־טרויאונגס־מאַן איבער די צווויי יידישע פֿאַבריקן, וואָס זענען נאָך טעטיק אין שידלאָווצע.

צו מאָרגנס ווערן מיר, די שותפים פון פֿאַבריק, געפֿרופֿן צום קאָמיסאָר. מיר שטייען ביי דער טיר, ווי שולדיקע. ער רופט יעדן אויס, פֿרעגט זיך נאָך וועגן דער פונקציע אין דער פֿאַבריק. צום סוף דערקלערט ער, אַז ער קען זיך אָן אונדז באַגיין און אַז פון היינט אָן טאָרן מיר נישט באַטרעטן

די פאַבריק. עס בלייבן ווייטער אַרבעטן מיין יינגערער ברודער וואָלף, ווי אַ מייסטער, דער בוכהאַלטער און מיין ברודערס זון ווי געהילף־בוכהאַלטער.

שיוואַק, מיט דעם צווייטן געהילף פון דעם קאָמיסאַר, באַקומען פאַר־טרויליעכע ידיעות וועגן יידן, וואָס אַרבעטן אויס לעדער געהיים, פאַלט מען אַן אויף זיי ביי נאַכט און מען לאָזט זיך גוט באַצאָלן פאַרן באַפרייען.

מיין פרוי איז שטאַרק אויפגערעגט און פאַרביטערט. די שטוב איז פאַר אונדז אַ תפיסה. אונדזערע שותפים וואוינען מיט אונדז צוזאַמען און גיבן באַפעלן. מיר וואָלטן זייער געוואָלט, אַז מען זאָל אונדז אין גאַנצן באַזייטיקן פון אונדזער אייגענער דירה, אָבער אַליין אַנטלויפן האָבן מיר מורא, ווייל דאָס קען זיין אַ פרעטעקסט, מען זאָל זיך צו אונדז טשעפען. מיר הייבן אָן צו ביסלעך, אין געהיים, אַרויסטראָגן פון שטוב וואָס עס לאָזט זיך. איין נאַכמיטאָג האָט מיין יינגערער זון, שלמה, אַרויסגעטראָגן פון שטוב אַ וואָליזע מיט וועש. שיוואַק האָט עס פון דער וויטנס באַמערקט, איז ער צוגעלאָפן, געעפנט די וואָליזע און זיך צעשמייכלט: איר ציט זיך אַרויס פון דאַנען? . . .

די יידן, וואָס זענען נאָך באַשעפטיקט אין דער פאַבריק, זענען שטאַרק באַזאָרגט. דער מייסטער און דער בוכהאַלטער שטעלן פעסט, אַז פון צייט צו צייט פעלן עטלעכע שטיק לעדער. זיי האָבן מורא, אַז דאָס זאָל זיך ניט אויסלאָזן צו זייערע קעפ. וואר וועט זיין פאַראַנטוואָרטלעך, אויב ניט די יידן? קויפט מען לעדער אויפן מאַרק און מען דערגאַנצט עס.

איין טאָג איז געקומען אַ פאַרשטייער פון דער לעדער־קאָנטאָר אין אונדזער פאַבריק און האָט אָפגעקליבן אַ טראַנספאָרט לעדער. אַלץ איז געוואָרן פאַרצייכנט און נומערירט. דער פאַרשטייער האָט געזאָגט, אַז אין עטלעכע טעג אַרום וועט ער עס קומען אָפנעמען. אין מיטן נאַכט קלאַפט דער יידישער פאַבריק־שומר אין מיין פענצטער און דערשראָקענערהייט גיט ער מיר איבער, אַז מיט אַ צעז מינוט פריער איז דאָ געווען שיוואַק. ער האָט געעפנט דעם מאַגאַזין פון פאַרטיקע לעדער, עס איינגעפאַקט אין זיין וואָליזע און עס אַוועקגענומען אַ היים.

מיר זיינען געוואָרן אויפגעציטערטע. מיר פאַרשטייען די גרויסע סכנה פאַר אַלע יידן, וואָס זיינען באַשעפטיקט אין דער פאַבריק. מיר פאַרשטענדיקן זיך מיט אונדזער בוכהאַלטער און באַראַטן זיך ווי אַזוי צו רעאַגירן אין דעם פאַל. מיר האָבן באַשלאָסן צו מעלדן וועגן אין דער פאָליציי. די זאַך איז געוואָרן זייער גיך. ווען שיוואַק האָט זיך באַוויזן אין גאָס מיטן פאַק

לעדער, האָט אים אָפּגעוואָרט אַ פּוילישער פּאָליציאַנט, וואָס איז געגאַנגען מיט מיין ברודערס זון, און האָט צוגענומען פון אים דאָס פּעקל לעדער.

דאָס האָט וויידער אַרויסגערופן גרויסע זאָרגן. וועלן די יידן וויידער נישט זיין די שולדיקע?

וועגן סקאַנדאַל האָט מען גלייך מודיע געווען אין ראָדעמער לעדער־קאַנטאָר. עס קומט גיך אַראָפּ דער שעף פון קאַנטאָר, פּאָרשט אויס דעם ענין, קאָנטראָלירט נאָך די פּאַרהאַלטענע לעדער, פרעגט זיך נאָך ביי וועלכע אומשטענדן די גניבה איז געווארן אויסגעפירט. צום סוף פּאָר זיין אַוועקפּאָרן דערקלערט ער אונדז, אַז מיר האָבן גרויס גליק, וואָס ער איז דאָ פּערזענלעך געווען און האָט פעסטגעשטעלט די שולד פון שיוואָקן.

אויף מאָרגן איז געקומען צו פּאָרן דער קאָמיסאַר. ער איז צערייצט, שרייט און געוואַלדעוועט, הלמאי מען האָט אים ניט געמאָלדן פריער וועגן דעם ענין. אַ צווייטן טאָג איז ער געקומען מיט אַ ציווילן מאַן, אַן אויספּאָרשער. זיי פרעגן אויס אַלע יידן, וואָס זיינען פּאַרמישט אינעם ענין און הייסט זיי אַרעסטירן.

נאָך אַן אינטערוועניע פון שידלאָווצער עלטסטן־ראַט און דער דייטשישער זשאַנדאַרמעריע פון ראָדעם, וואָס שידלאָווצע איז געווען אונטער איר יוריס־דיקציע, האָט מען די אַרעסטירטע יידן באַפרייט.

איך און מיין יינגערער ברודער וואָלף האָבן געטראַכט, אַז מיט דעם איז נאָך דער ענין ניט פּאַרענדיקט. היינע, דער בלוט־שונא, וועט זיך ניט לאָזן אַזוי שפּייען אין קאָשע פון אַ פּאָר יידלעך. האָבן מיר באַשלאָסן צו אַנטלויפן אין אַן אַנדער שטאָט. מען האָט אונדז פּאַרשאַפּט אַ דערלויבעניש צו פּאָרן אויף דער באַן. ביי נאַכט האָבן מיר זיך אַרויסגעשאָרט פון שטאָט און אַוועק צו דער באַנסטאַנציע.

אַ געוויסע צייט זיינען מיר געווען אין פּעטריקאָוו, וואו דער נאַצישער רעזשים איז דאָרטן יעמאָלט געווען וויניקער ברוטאַל ווי אין אַנדערע שטעט. דערנאָך זיינען מיר אַוועק קיין וואַרשע, וואו עס האָבן געוואוינט מיינע צוויי ברידער און אַ שוועסטער.

אין וואַרשע זיינען מיר געווען מערערע וואָכן. מיר האָבן געזען, אַז די צרות דאָ זיינען נאָך גרעסער ווי ביי אונדז, האָבן מיר זיך וויידער געלאָזן אויפן וועג אַהיים.

ביי אונדזער צוריקקום איז שידלאָווצע שוין אָפּיציעל געווען אַ געטאָ, כאָטש אַן דראָט־פּאָרצוימונגען, ווי אין אַנדערע געטאָס.

יידן האָבן געטראַכט, אַז די ערשטע זאַך זיך אַ ביסל צו פאַרזיכערן איז צו האָבן אַן אַרבעטספּלאַץ. האָבן יידן דער עיקר געזוכט אַרבעט ביי פאַרשיידענע דייטשישע פירמעס אין שטאָט און אומגעגנט.

געווען אָבער אַרבעטספּלעצער, וואו יידן האָבן ניט געוואָלט גיין. האָבן דייטשן און זייערע מיטהעלפערס געגומען כאַפּן יונגע מענטשן אין גאַס, באַפאַלן יידישע הייזער ביי נאַכט און אַרויסשלעפּן די יידן פון די בעטן און זיי אָפּשיקן אויף פאַרשיידענע אַרבעטספּלעצער.

דאָ דאַרף דערמאָנט ווערן די טרויעריקע ראָלע פון דער יידישער פּאָליציי, וואָס נאָענטע און אייגענע האָבן זיי פאַרהיט.

עס שאַפט זיך אַ טיפער אָפּגרונט צווישן די ברייטע מאַסן פון דער יידישער באָפעלקערונג און דעם עלטסטן־ראַט, וואָס צוזאַמען מיט זייערע מקורבים שטעלן זיי פאָר מיט זיך אַ פּריווילעגירטע קאַסטע. עס שאָקירט זייער צופּרידנקייט — און די אָפּטע הוליאַנקעס אין די שענקען . . .

עס ווערן אַלץ אָפּטער די קלאַנגען, אַז יידן ווערן אויסגעהרגעט מאַסנווייז. אַזאַ ידיעה האָבן איין מאָל געבראַכט צוויי אַנטלאָפענע פון קראָקע. אָבער מיר טרייסטן זיך, אַז דאָס געשעט נאָר אין די גרויסע שטעט.

דערווייל וואַקסט אַלץ מער די נויט. דער הונגער ווערט גרעסער. גאַנצע פאַמיליעס בעטלן פאָר אַ שטיקל ברויט. ווערט געוופן אַ פאַרזאַמלונג צו שאַפן אַן אומזיסטע קיך פאָר די אָרעמע און הונגעריקע.

אַזאַ קיך איז שוין פריער געווען אויפגעשטעלט, אָבער זי האָט זיך פאַרמאַכט צוליב מאַנגל אין מיטלען.

אויף דער איצטיקער פאַרזאַמלונג זיינען זיך צונויפגעקומען זייער פיל יידן. אַלע האָבן אָנגעווויזן אויף דער שרעקלעכער לאַגע פון די הונגעריקע און געפאָדערט צו שאַפן אַן אומזיסטע קיך, ניט געקוקט אויף אַלע שוועריקייטן.

ר׳ יצחק שטיינמאַן, אַ פרומער יונגערמאַן, היצט זיך און שרייט צו די פאַרזאַמלטע יידן, אַז מען זאָל אַרייַנגיין צו יעדן פאַרמעגלעכן ייד און רעקוויזירן מיט געוואָלד אַלץ, וואָס עס וועט זיך נאָר לאָזן. אַליין איז ער זיך מתחייב צו צאָלן לטובת דער קיך 500 זלאָטעס יעדן חודש, אַחוץ וואָס ער קאָכט יעדן טאָג עטלעכע טעפּ מיט עסן און צעטיילט עס ביי זיך אין שטוב פאָר אייגענע מענטשן.

עס שטעלט זיך אויף אַ קצב און שרייט, אַז מען טאָר נישט בלייבן גלייכגילטיק צום גרויסן אומגליק, וואָס האָט אונדז געטראָפן. ער ברענגט זיך

פאַר אַ מוסטער: כאָטש ער שטעלט זיין לעבן אין סכנה צוליב פרנסה, איז ער זיך מתחייב צו געבן אַ געוויסן קוואַנטום פעטט לטובת דער קיך.

עס ווערט אויסגעווייליט אַ קאַמיטעט און מען נעמט זיך מיט ברען צו דער אַרבעט. מען האָט געמוזט אונטערהאַנדלען מיט פאַרמעגלעכע יידן, זיך צו באַשטייערן מיט אַן איינמאָליקער סומע און שפּעטער צאָלן חודשלעכן אָפּצאָל. דער יודענראַט האָט זיך אויך פאַרפליכט צוצושטעלן יעדן חודש אַ געוויסן קוואַנטום לעבנס־מיטלען.

מען האָט אויסרעמאָנטירט עטלעכע גרויסע לאָקאָלן אין דער פאַבריק פון פישל אייזענבערג, איינגעמויערט גרויסע קעסלען, עס האָט זיך געמאָלדן דער נייטיקער פערסאָנאָל נישט געצאָלטע מיטאַרבעטערס און די אַרבעט האָט זיך געפירט אין אַ גרויסן מאַסשטאַב.

אַ דאַנק די אויסערגעווייניטלעכע אַנשטרענגונגען פון אַ גרופּע מענטשן און בעיקר פון דער פאַמיליע שטיינמאַן, האָט זיך די קיך געהאַלטן ביז נאָענט פאַר דער אויסזידלונג. די צאָל אַרויסגעגעבענע מיטאָגן האָט אָפּט דערגרייכט ביז 1,800 אַ טאָג.

די שטימונג ווערט מיט יעדן טאָג שוווערער און געדריקטער. דאָס לעבן איז הפקר. די יידישע באַפעלקערונג דרייט זיך אַרום ווי צעטראָגענע שעפּסן און וואַרט, אַז דער שוחט זאָל קומען שחטן... עס פעלט אַ שטים, וואָס זאָל זאָגן אַ טרייסטוואָרט, וואָס זאָל דערמוטיקן. דער גאַנצער אַרום קוקט אויף אונדז מיט בייזע בליקן און וואַרט מיט אומגעדולד אויף דעם לעצטן טאָג אונדזערן.

מיר הערן די טרויעריקע בשורות פון אויסזידלונגען אין אַ רייַ יידישע ישובים אַרום אונדז און ווייט פון אונדז. מיר פילן, אַז עס דערנענטערט זיך די גורלדיקע שעה אויך פאַר דער שידלאָוצער קהילה. יידן גייען אַרום פאַרצווייפלט, דערשראָקן, פאַרלוירן.

מען ליקווידירט די שטיבער, די היימען. מען פאַרקויפט וואָס עס לאָזט זיך נאָר פאַרקויפן. מען גיט אַוועק באַפרייַנדטע פּאָליאַקן וועש, מלבושים און וועדטיקע זאַכן אין דער האָפענונג, טאָמער וועט מען בלייבן לעבן. מען נייט זיך רוקזעק און מען פּאַקט אין די נייטיקסטע זאַכן — און מען גרייט זיך . . .

יעדער האָט זיך זיין מיינונג וואָס צו טאָן איצט. איינער גייט אין די אַרבעטס־לאַגערן, אַן אַנדערער האַלט, אַז די וואָפן־פאַבריקן זיינען אַ זיכערער אָרט צו אַרבעטן. אַנדערע, ווידער, בויען באַהעלטנישן און אַ טייל זוכט אַ

וועג צו באַקאַנטע פּויערים זיך אויסצובאַהאַלטן ביי זיי. דער גרויסער רוב יידן זיינען פּאַסיוו און זיינען גרייט מיט זייערע משפּחות אויף אַלעם.

מיין יינגערן זון, שלמה, שיק איך אין דער באַוואָפנטער־פּאַבריק פון סטאַרכאָוויץ; מיין עלטערן זון משה, מיין פרוי און די יינגסטע טאָכטער — קיין וואָלאָגאָוו, אַן אַרבעטס־לאַגער הינטער ראָדעם.

איך בלייב ווייטער אַרבעטן אין דער פאַבריק. דער קאָמיסאַר פאַרזיכערט מיר, אַז איך האָב נישט וואָס מורא צו האָבן.

אין שטאָט קאָכט. יעדער טאָג דערוויסט מען זיך די טרויעריקע נייעס וועגן דער ליקווידירונג פון אַרומיקע ישובים.

די אַרומיקע קליינע יידישע ישובים פון אונדזער שטאָט האָבן באַקומען אַ באָפעל, אַז אין פאַרלויף פון צוויי טעג מוזן זיי זיך אַריבערטראָגן קיין שידלאָוצע. ס׳באַווייזן זיך לאַנגע רייען פויערשע פורן מיט מעבל און בעט־געוואַנט. שטעלן זיך אָוועק פאַר דער ביוראָ פון עלטסטן־ראַט. פאָליציי לויפט אַרום איבער די הייזער און „אַרדנט״ איין די נייע פּליטים.

די געשעענישן יאָגן. ס׳באַווייזן זיך זשאַנדאַרמעריע, געשטאַפּאָ און אַנדערע מיליטערישע פאַרמאַציעס. מען גייט איבער די דירות, מען זוכט זיך אויס שיינע מעבל, וועש, קאָלדרעס און באָפעלן דאָס צוצושטעלן אין מאָגיס־טראַט. פון דאָרטן וואַנדערט עס ווייטער אָוועק.

דער קרייזהויפּטמאַן באַווייזט זיך. ער רופט צונויף דעם עלטסטן־ראַט און די יידישע פּאָליציי און מאַכט זיי פאַראַנטוואָרטלעך, אַז אין פאַרלויף פון דריי טעג מוזן וועלן אַריינגעטראָגן אין דער שטאָטישער קאַסע אַלע פאַרלאָזענע אין לויפיקע שטייערן, וואָס דערגרייכן העכער פופציק טויזנט זלאָטעס.

עס וועלן פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז די וואַגאָנען, די „באַרימטע״ וואַגאָנען, זיינען היינט אָנגעקומען אויף דער באַנסטאַנציע און אַז ביי נאַכט דאַרף זיך אָנהייבן די אויסזידלונג. זיצן יידן אָנגעטאָן, דאָס פּעקל ליגט גרייט. אַז דער פּרימאָרגן קומט, אָטעמט מען פרייער אָפּ. ווידער אַ טאָג פאַר זיך . . . לעבט מען מיט דער שעה.

שבת ביי נאַכט זיינען געקומען צו לויפן אַ צוואַנציק שטעטלשע בחורים פון אַן אַרבעטס־לאַגער. זיי האָבן געהערט, אַז אין שידלאָוצע גרייט זיך די אויסזידלונג, זיינען זיי געקומען צו זיין מיט זייערע משפּחות צוזאַמען.

ערב יום־כיפור וועלן באַקאָנט, אַז די יידישע באָפעלקערונג מוז אַריינטראָגן אַ קאָנטריבוציע פון פופצן טויזנט זלאָטעס. דינסטיק, דריי אַ זייגער ביי נאַכט, איז די שטאָט געוואָרן אַרומגעשטעלט מיט אוקראַאינער, געשטאַפּאָ

און זשאַנדאַרמעריע. די פייער־לעשערס קלינגען אויף די אַליאַרעם־גלאָקן. די אויסזידלונג האָט זיך אָנגעהויבן.

עטלעכע טעג פאַר דער אויסזידלונג מעלד איך זיך, צוזאַמען מיט מיין יינגערן ברודער, ביים קאָמיסאַר פון אונדזער פאַבריק, אַז מיר פאַרלאָזן אונדזער אַרבעט און גייען צו אונדזערע פאַמיליעס. דער אמת איז געווען, אַז מיר זיינען געגאַנגען זיך טרעפן מיט אַ באַקאַנטן פויער, וואָס האָט אונדז צוגעזאָגט אויסצובאַהאַלטן. דורך פאַרשיידענע אומוועגן האָט דער פויער אונדז צוגעפירט צו זיין הויז און אונדז אַרויפגעלאָזן אויפן בוידעם, וואָס איז געווען באַלייגט מיט שטרוי.

נאָך עטלעכע טעג ליגן אויפן בוידעם טאָטשעט דער וואָרעם פון פאַר־צווייפלונג: אַזוי וועלן מיר ליגן און וואַרטן אויף דעם אויסגאַנג פון דער מלחמה? וואָס וועט זיין, וען אין דאָרף וועט מען זיך דערוויסן וועגן אונדז? און וואָס וועט זיין, אַז עס וועט קומעןווינטער, וועלן מיר דאָס אויסהאַלטן? וועלן מיר דאָס איבערלעבן?

אין עטלעכע טעג אַרום האָט אונדז דער פויער דערציילט, אַז אין שידלאָוצע איז פאַרגעקומען די אויסזידלונג.

אויף דער נאַכט האָבן זיך פאַרזאַמלט די שכנים. מען האָט לאַנג געריידט וועגן די געשעענישן פון דעם הייליקן טאָג. דער גרעסטער טייל פויערים זיינען צופרידן. זיי האָבן זיך געהיצט און געשריען, אַז מען דאַרף די יידן אויסראָטן, קיין איינעם נישט איבערלאָזן. אַ קליינער טייל האָט געזאָגט, אַז אָן יידן וועט זיין שלעכט — עס וועט נישט זיין קיין האַנדל און עס וועט נישט זיין וואו צו פאַרדינען. דאָס אַלץ האָבן מיר געהערט ליגנדיק אויפן בוידעם.

אונדזער פויער איז געווען אין אונדזער פאַבריק. ער האָט געבראַכט אַ בריוו פון מיין עלטערן ברודער, וואָס איז דאָרטן געבליבן אַרבעטן. ער שרייבט אונדז, אַז אַלע יידן, וואָס זיינען באַשעפטיקט אין די ביידע לעדער־פאַבריקן, ווי אויך די יידישע פאָליציי און אַ גרופּע יונגע לייט, וואָס זיינען פאַרנומען ביים ברענגען אין אָרדענונג די יידישע הייזער, וועלן בלייבן אומבאַרירט. צו מאָרגנס וועט מען דורכפירן אַ רעגיסטראַציע און צונויפשטעלן אַ ליסטע פון די אַלע, וואָס וועלן בלייבן אין שטאָט אַרבעטן. ער עצהט אונדז, אַז מיר זאָלן זיין ביי דער רעגיסטראַציע.

שפּעט ביי נאַכט האָבן מיר זיך געלאָזן קיין שידלאָוצע, געפירט פון אונדזער פויער. אויפן וועג האָבן מיר אָבער געטראָפן אַ יידישן אַרבעטער פון

אונדזער פאַבריק, וואָס האָט אונדז איבערגעגעבן, אַז געשטאַפֿאַ איז היינט געווען אין פאַבריק און געמאַלדן דעם קאַמיסאַר, אַז קיין ייד טאָר נישט בלייבן אַרבעטן אין די לעדער־פאַבריקן. פאַרשטייט זיך, אַז מיר האָבן זיך אומגעדרייט אויף צוריק.

דער פויער איז ניט געווען צופרידן פון אונדזער באַשלוס. ער האָט געזאָגט, אַז עס ווערט שוין ליכטיקלעך. דעריבער וועלן מיר מוזן זיין ערגעץ אין פעלד אָדער ביי אַן אַנדער פויער און ערשט ביי נאַכט קומען צו אים. דעם טאָג האָבן מיר דורכגעלעבט גרויסע געפאַרן. מען האָט אונדז געוואָלט באַפאַלן. מען האָט אונדז געוואָלט פירן צום סאָלטיס פון דאָרף. פאַר גרויסע סומעס געלט, וואָס מיר האָבן געגעבן די פויערים, וואָס האָבן אונדז פאַרהאַלטן, האָבן מיר זיך אַרויסגעדרייט פון זייערע הענט.

אונדזער פויער איז ניט געקומען נאָך אונדז, ווי ס׳איז געווען אָפּגערעדט. מיר טראַכטן, אַז ער וויל פּטור ווערן פון אונדז, אָבער ניט האָבנדיק קיין אַנדער אויסוועג, האָבן מיר זיך ביי נאַכט דערשלעפּט צו זיין הויז און אַנ־געקלאַפּט אין פענצטער. דער פויער האָט אונדז ווידער באַהאַלטן.

אין עטלעכע טעג אַרום דערציילט אונדז דער פויער, אַז נאָך דער אויסזידלונג האָט מען אויסגעפונען אַ סך יידן אין זייערע באַהעלטענישן, צווישן זיי אויך מיין אַלטן פאָטער, וואָס איז געווען אויסבאַהאַלטן אויף אַ בוידעם אין דער פאַבריק. מען האָט די געכאַפּטע אָפּגעפירט קיין סקאַרזשיסק. די יינגערע האָט מען אַוועקגענומען אין דער דאָרטיקער וואָפן־פאַבריק און די עלטערע אויסגעזידלט צוזאַמען מיט די יידן פון סקאַרזשיסק.

מיין עלטערער ברודער מיט זיין פרוי זיינען אַנטלאָפן צו אַ פויער, וואָס האָט זיי אַריבערגעפירט קיין פשיסכע. מיין ברודערס זון אברהם יצחק מיט זיין כלה זיינען אַנטלאָפן קיין אָסטראָוויעץ.

עטלעכע טעג שפּעטער קומט אַרויף צו אונדז דער פויער און זאָגט אונדז, אַז ער קען ניט שלאָפן, ער האָט מורא אונדז ווייטער צו האַלטן. עס איז געווען זייער ביטער אויפן האַרצן. מיר האָבן וועגן דעם ווי עס איז געלאָזט וויסן אונדזער ברודער. אַ פּאָר טעג נאָך דעם איז געקומען דעם ברודערס זון יעקב און געבראַכט אונדז צוויי דערלויבענישן צו פאָרן מיט דער באַן ביז סטאַרכאָוויץ.

אין סטאַרכאָוויץ טרעפן מיר פיל באַקאַנטע און פריינד פון אונדזער

שטאָט, און קודם־כל אונדזערע קינדער, וואָס זיינען איינגעקוואַרטירט ביי איינעם פון אונדזערע באַקאַנטע לעדער־סוחרים. מען פרייט זיך, וואָס מען טרעפט זיך ווידער. יעדער האָט צו דערציילן פון זיינע איבערלעבונגען פון דער לעצטער צייט. אַ סך פון זיי האָבן זיך אויסבאַהאַלטן בעת דער אויסזידלונג און עס איז זיי געלונגען צו אַנטלויפן און אָנצוקומען אַהער אויף אַרבעט.

ווען עס האָבן זיך געזומען טראָגן קלאָגען, אַז מען וועט ליקווידירן דעם לאַגער אין סטאַרכאָוויץ, האָבן מיר זיך געזומען לאָזן אין וועג צום לאַגער וואָלאָנאָוו, וואו עס געפינען זיך אונדזערע פרויען און קינדער.

דער לאַגער אין וואָלאָנאָוו איז געווען אַן אַן ערך ערגער ווי סטאַרכאָוויץ. די דייטשישע אויפזעערס, מיט זייערע פוילישע און אוקראַאיניש געהילפן, האָבן געבושעוועט אויף רעכטס און לינקס. הונדערטער און הונדערטער יידן זיינען דאָ אויסגעשאָסן געוואָרן דורך די באַנדיטן.

עס נעמט אָן אַ גרויל, טראַכטנדיק וועגן די אַכזריותדיקע מעשים פון די נאַציס מיט זייערע פוילישע און אוקראַאיניש מאָרד־שותפים אין וואָלאָנאָוו. ס׳איז זיי ניט געגונג געווען דאָס הרגענען אומשולדיקע מענטשן, זיי האָבן זיך נאָך איזדיעקעווען איבער זיי אין געפייניקט פאַרן טויט. איך האָב אַליין צוגעזען, ווי אונדזערע שידלאָווצער ברידער אין שוועסטערס זיינען דאָרט אַרויסגעפירט געוואָרן צום טויט.

איך דערוויס זיך, אַז אַ גרופּע גייט היינט ביי נאַכט אַרויס אין אונדזער שטאָט צו זען, ווי עס פאַרמירט זיך דאָרטן דער נייער געטאָ. איך מיט מיין יינגערן ברודער האָבן זיך אָנגעשלאָסן אין דער גרופּע און דורך אַ לאָך פון אַ ווינקל אין דער דראָט־פאַרצוימונג קריכן מיר אַדורך איינציקווייז. מיר גייען דורך שניי־באַדעקטע פעלדער און קומען אַן צו אַ הויז פון אונדזער אַן אַרבעטער הינטער דער שטאָט. מיר קלאָפן אָן און מען לאָזט אונדז אַריין. מיר לייגן זיך אויפן בוידעם היי. דאָרט ווערן מיר געוואויר, אַז אין דער לעדער־פאַבריק פון פישל אייזענבערג געפינט זיך אַ גרופּע יידן. ווען עס ווערט טונקל, קומען מיר אַהין.

אויפן גרויסן הויף פון דער פאַבריק וואַקסן אויס אַ סך קליינע פעלדקיכן פאַר אַרעמע און הונגעריקע.

מען מוז צוגעבן, אַז יידן האָבן ביי די אוממענטשלעכסטע באַדינגונגען אַרויסגעוויזן אומגעוויינלעכע ענערגיע ביים איינשאָפן זיך שפּייז און אַ פלאָץ וואו אַוועקצולייגן דעם קאָפּ.

מיט יעדער טאָג קומען צו נייע גרופּעס יידן, וואָס זיינען געבליבן אין די שטעט נאָך די אויסזידלונגען, אָדער פון ליקווידירטע אַרבעטספּלעצער. וועמען די ענגשאַפּט דערגרייכט איר הויכפּונקט, ווערט געשאַפֿן אַ צווייטער קוואַרטאַל אין צווישן גרויסע הייזערבלאָקן אויפן יידישן מאַרק. ביים אַריבערגיין פון איין קוואַרטאַל צום צווייטן זיינען געווען געוואָלדיקע קרבנות.

איין מאָל באַווייזט זיך געשטאַפּאָ, רופט אַרויס יונגע לייט, אויף וועלכע עס ווייזט אָן די פּוילישע אונטערוועלט, פּירט זיי אַוועק אין אַ זייטיק געסל אוּן דערשיסט זיי. איין מאָל זיינען אָנגעקומען עטלעכע טאַקסיס מיט דייטשן אוּן אויסגעקליבן אַלע יידן, וואָס מען האָט געברענגט פון דרילטש, אוּן זיי אויסגעשאָסן. דאָס איז געווען אַ נקמה־אַקט דערפאַר, וואָס אין אַ גרופּע געפאַנגענע פּאַרטיזאַנער האָבן זיך געפונען עטלעכע יידן פון דרילטש.

אַ שווערן אייַנדרוק אויף די יידן האָט געמאַכט דאָס דערשיסן די פּרוי פון נטע אייזענבערג. זי איז געווען אַריבער פון איין קוואַרטאַל צום צווייטן אין געטאָ, אין דער באַגלייטונג פון אַ יידישן פּאָליציסט. פּוילישע פּאָליציסטן האָבן זי פון ווייטן געשאָסן, אַרויפגעשלעפּט אויפן בית־עולם אוּן צוגערויבט אירע 28 זלאָטעס. זיי האָבן געהאָפּט צו געפינען ביי איר אַ סך געלט.

דער כלומרשט „נייער" געטאָ אין שידלאָווצע ווערט שרעקלעכער פון טאָג. מען רויבט, מען באַפּאָלט, מען מאָרדעט יידן ביי יעדער קלענסטער געלעגנהייט.

מיר דרייען זיך אַרום אין געטאָ. מיר זענען עדות פונעם גרויסן עלנט. אויף אַ קליינעם פּלאַץ זענען צונויפּגעדרענגט עטלעכע טויזנט יידן אין די שרעקלעכסטע באַדינגונגען. דער ציל: אָפּצוטייטן דעם לעצטן פונק פון מענטש־לעכן ווילן, פּאַרוואַנדלען דעם מענטשן אין דער נידעריקסטער באַשעפענישן.

ס׳ווערט קלאָר, אַז דאָס קען לאַנג נישט אָנהאַלטן, אַז דאָ זאָמלט מען צוזאַמען די רעשטלעך יידן, כדי זיי ענדגילטיק צו פאַרניכטן.

יעדער טאָג קומען אַן יידן פון לאַגערן, וואָס מען האָט ליקווידירט. זיי דערציילן שוידערלעכע זאַכן. אויך פון לאַגער וואָלאָזשין קומען אַן קראַנקע אויף טיפוס, וואָס האָבן מורא דאָרטן צו בלייבן.

ס׳קומען אין געטאָ אויך פּאָליאַקן פון די אַרומיקע דערפער, וואָס פּראָפּאָנירן אויסצוהאַלטן יידן פאַר גוט געלט. איך מיט מיין יינגערן ברודער

וואָלף באַגעגענען אַ יונגנמאַן, וואָס איז באַהאַלטן ביי אַ פויער אין דאָרף. ער זאָגט אונדז, אַז דער פויער וויל האָבן נאָך אַ מענטשן, וואָס זאָל גוט באַצאָלן. דעם 18טן דעצעמבער, 1942, גייען מיר אַרויס פון געטאָ. נאָך אַ שעה וואַנדערן קומען מיר אָן צום פויער. די שטוב איז אַ ליידיקע — בלויז אַ בעט געפינט זיך דאָרט. די פאַדלאָגע איז אויסגעבעט מיט שטרוי. דאָ דאַרף זיין אַ געלעגער פאַר דריי יידן. צו מאָרגנס קומט אַריין דער בעל־הבית מיט זיין פרוי. אונדזער זיין דאָ איז אינגעהילט אין שטרענגסטער געהיימניש. אין קאָן שטייען אונדזערע לעבנס אוון די לעבנס פון דעם פויער אוון זיין משפחה. מיר האָבן מורא זיך צו באַווועגן. מיר שושקען זיך בלויז אויפן אויער.

דאָס עסן איז ווייניקער ווי פרימיטיוו, אָבער דער פויער מוז זיך פירן ווי שטענדיק, כדי נישט אַרויסצורופן קיין חשד ביי די שכנים.

אין עטלעכע טעג אַרום קומט אונדזער פויער צוריק פון שידלאָווצע אוון דערציילט אונדז, אַז אין שטאָט זיינען אָנגעקומען זשאַנדאַרמעריע מיט אוקראַאינער, האָבן אַרומגעשטעלט דעם געטאָ מיט אַ וואַך, צוזאַמענגעטריבן אַלע יידן אויף אַיין פּלאַץ אוון די יידן האָט מען געפירט צו דער באַנסטאַנציע. מיר זיצן ווי נאָך אַ לוויה פון די סאָמע נאָענטסטע.

דער פויער האָט געזאָגט, אַז דער צוג אָפּצופירן די יידן איז נאָך נישט געווען גרייט, האָט מען זיי ביי אַ שטאַרקן פראָסט אַריינגעפירט אין וואַלד אין אַ ציגל־פאַבריק. אויב עמעץ איז נאָך געווען אַ ביסל אַנשטענדיק אָנגעטאָן, האָט מען אים פאַרשלעפּט טיף אין וואַלד, דערשאָסן אוון צוגענומען וואָס ער האָט נאָר ביי זיך געהאַט. ערשט צו מאָרגנס איז אָנגעקומען דער צוג.

עטלעכע משפחות, צווישן זיי פּנחס שטיינמאַנס, האָבן זיך אַרומגענומען אוון דערקלערט, אַז זיי גייען נישט אין די וואָגאָנען, האָט מען זיי אַלעמען דערשאָסן. פאַר דעם האָבן זיי באַווויזן צו צערייסן זייער געלט אוון עס צעוואַרפן אויפן פעלד.

דער פויער דערציילט אויך, אַז צו מאָרגנס זענען אָנגעקומען עטלעכע לאַסטאוויטאָס מיט יידן, וואָס זענען געוואָרן אויסבראַקירט אין „האַסאַג"־לאַגער. דערזעענדיק, אַז דער געטאָ איז ליידיק, האָבן זיי אָנגעהויבן גיין צו דער באַנ־סטאַנציע, אָבער אויפן וועג האָט מען זיי אַלעמען אויסגעשאָסן אוון דער גאַנצער וועג איז פאַרזייט מיט יידישע מתים.

ס׳לעבן אין אונדזער באַהעלטעניש ווערט אומדערטרעגלעך — קיין

טראָפן לופט, קיין שטראַל ליכט. טראַכטענישן עגבערן דעם מוח: ווי לאַנג קען דאָס אַזוי אָנהאַלטן? ס׳האָט געשלאָגן די שרעקלעכע שעה אויסצורעכענען אַלע יידן, וועלן מיר זיין די אויסדערווײַלטע?

מיר האָבן מורא אפילו אַ קרעכץ צו טאָן. מען האָט מורא אין דאָרף, אַז די דייטשן וועלן מאַכן אָבלאָווע ביי די פויערים צוצונעמען בהמות און תבואה. מוזן מיר אַראָפגיין אין אַ קעלער, וואָס ווערט פון דרויסן פאַרמאַכט מיט אַ שטיין. דער בעל־הבית ברענגט פון שטאָט אַ געהיימע צייטונג. פון איר דערווײַסן מיר זיך וועגן די גרויסע מפלות פון די דייטשן און ס׳גייט אויף אינעם מענטש אַ פונק פון טרייסט. זיי שרייבן אויך וועגן פאַרטיזאַנישע אָנפאַלן אויף דייטשן.

דער פויער דערציילט אַן עפּיזאָד, וואָס וויזט, ווי ווייט די דייטשן זענען צעשראָקן: אין דאָרף פאָגזשאַלע איז אַ הונט משוגע געוואָרן. די פויערים האָבן זיך פאַרזאַמלט און מיט דרענגער געיאָגט דעם הונט איבערן שאָסיי. אין זעלביקן מאָמענט איז אָנגעלאָפן אַן אויטאָ מיט עטלעכע ציווילע דייטשן. דערזעענדיק די פויערים מיט די דרענגער, שפּרינגען זיי אַרויס פון אויטאָ מיט אויפגעהויבענע הענט. ערשט ווען מען זאָגט זיי, אַז מען יאָגט אַ משוגענעם הונט, גייען זיי אַריין צוריק אין אויטאָ און פאָרן ווייטער.

די געהיימע צייטונגען אַליאַרמירן וועגן פינצטערע פּלענער פון די דייטשן, אַז ווי נאָר זיי וועלן פּטור ווערן פון די יידן, וועלן זיי זיך נעמען צו די פּאָליאַקן. מאַסן פּוילישע דערפּער ווערן עוואַקואירט און אויף זייער אָרט ווערן באַזעצט דייטשן פון די באַלטישע לענדער. די פויערים צינדן אונטער די דערפּער מיט די דייטשן צוזאַמען.

איין טאָג קומט אַריין אונדזער פויער מיט דער בשורה, אַז ער מוז בייטן אונדזער באַהעלטעניש, ווייל דייטשן זענען אינקוואַרטירט געוואָרן ביי אים אין הויז. כ׳פּיל, אַז כ׳וועל לאַנג נישט אויסהאַלטן. דאָס באַהעלטעניש איז אַ קבר מיט גראָבע וועגט, וואוהין ס׳קומט ניט צו קיין טראָפן לופט. כ׳לייד שרעקלעכע קאָפּווייטיק, די אויגן אייטערן, שוואר זיי צו עפענען.

מיט יעדן טאָג פאַרגרעסערט זיך די צאָל נייע איינוואוינערס פון נײַ־געשאַפענעם געטאָ. עס קומען אַן גרופּעס יידן פון ליקווידירטע אַרבעטס־לאַגערן, פון גרופּעס, וואָס זיינען געבליבן נאָך דער אויסזידלונג. פון צייט צו צייט האָט מען אויך געברענגט גרופּעס יידן, וואָס זיינען געוואָרן אויסבראָקירט

ווי שוואַכע אין די דערבייאיקע וואָפן־פאַבריקן. עס האָבן זיך אויך באַוויזן גאַנצע פאַמיליעס און איינצלנע יידן, וואָס זיינען געווען באַהאַלטן.

איין אָוונט איז אָנגעקומען, אין באַגלייטונג פון דייטשן, אַ גרויסע גרופּע פון צוועלף הונדערט יידן, מענער און פרויען, פון ראָדעם, אַ סך צווישן זיי שידלאָווצער.

עס שטעלט זיך אַ וואַרעם וועטער. דאָס לעבן אין געטאָ הייבט זיך אָן אויפצושטעלן. עס ווערט געשאַפן אַ נייער עלטסטן־ראַט, יידישע פּאָליציי. יידישע דאָקטוירים אָרגאַניזירן מעדיצינישע הילף. עס אַנטוויקלט זיך אַ האַנדל. יידן לויפן אין די אַרומיקע דערפער צו ברענגען פון דאָרטן שפּייז־פּראָדוקטן. יידן אָרדענען אין רעסטאָראַנען, וואו מען קריגט אַ ביסל וואַרעמס.

עס קומען פּאָליאַקן אין געטאָ, ברענגען פּראָדוקטן און קויפן אויף מלבושים, וועש, זייגערלעך און צירונג.

אָבער גאָר גיך, און אין גאַנצן אומפאַרהאָפט, האָט זיך אונדזער לאַגע ראַדיקאַל געביטן צום בעסערן. דעם 14טן יאַנואַר 1945 ביי נאַכט האָבן די דייטשן פאַרלאָזן דאָס הויז און אין אָוונט איז אונדזער פּויער געקומען אין קעלער מיט די געוואַלטיקע, כמעט אומגלייבלעכע נייעס, אַז די רויטע אַרמיי האָט באַזעצט שידלאָווצע.

מיר קריכן אַרויס פון אונדזער קבר פאַרחושכטע, אָבער גליקלעך, וואָס מיר זיינען געראַטעוועט. ערשט דעמאָלט דערציילט אונדז דער פּויער, אַז פאַרטיזאַנער האָבן געהאַט באַהאַלטן אַמוניציע אין זיין סטאָדאָלע.

פאַר טאָג, ווען ס׳איז נאָך פינצטער, גייען מיר דורך אַ הינטערוועג, וואָס פירט קיין שידלאָווצע. כ׳שלעפּ קוים די פיס, אָפּגעוואוינט פון באַוועגן זיך אין משך פון לאַנגע חדשים. מיר קומען אַריין אין שטעטל. שווער צו דערקענען, אַז דאָ האָבן ערשט ניט לאַנג געלעבט טויזנטער יידן.

מיר באַגעגענען עקיבא ליבערבוים און יוסף מינצבערג. מיר קושן זיך און די פרייד איז גרויס. מיר באַשליסן זיך צו האַלטן צוזאַמען, ווייל פאַראַן אַ סכנה מצד די פּאָליאַקן. אין צימער, וואָס מען האָט געגעבן די יידן, איז אויך געווען משה בריקס און דריי ברידער פינקלער. זיי האָבן געהאַט צוויי ביקסן, ווייל זיי זענען געווען פאַרשריבן אין דער מיליץ.

מיר, אַ גרופּע געראַטעוועטע שידלאָווצער, גייען דורך דעם יידישן טייל

פון שטאָט, און ס׳ווערט פאַרקלעמט דאָס האַרץ. אויפן בית־עולם נעמט דער עלטסטער פון די פינקלערס אַרויס אַ סידור און זאָגט אַ תפילה. אַלע זאָגן נאָך שטיל. ביי יעדן שטראָמען שטיל די טערערן. ביים „קדיש" ברעכט אויס אַ ספּאַזמאַטיש געווײַן.

וועג מען האָט געהערט, אַז אויך לאָדזש איז שוין באַפרייט, האָבן אַ סך פון אונדז געגומען טראַכטן וועגן אַריבערקלייבן זיך אַהין. דאָ לעבט מען ווי אויף אַ בית־עולם. מיטן עסן איז שווער. דער מאַגיסטראַט ווייזט ניט אַרויס קיין פאַרשטענדעניש פאַר אונדזערע נויטן. די פּאָליאַקן ווילן אונדז ניט פאַר־קויפן קיין לעבנס־מיטלען. בלויז דער נאָטאַר פון שטאָט באַציט זיך צו אונדז זייער פריינדלעך.

אָנהייב פעברואַר 1945 האָב איך מיט נאָך עטלעכע יידן געפּרואווט דערגרייכן לאָדזש. דאָס איז געווען אַ שרעקלעכע רייזע מיט סכנות־נפשות. די שטאָט איז אין אַ גוטן צושטאַנד. מען אַרדנט זיך ווי ס׳איז אין. אָבער איך בין נידערשלאָגן, קראַנק. מיין וועלט, מיין שטעלונג אין דער געזעלשאַפט האָב איך פאַרלוירן; אַ נייע האָב איך נישט קיין כוח אויפצובויען. די בענקשאַפט נאָך מיין פרוי און מיינע צוויי קינדער פּיניקט מיך און גיט ניט קיין מינוט מנוחה.

אין צווישן איז געשען אַ נס. עמעץ איז געקומען מיך אָפּזוכן מיט דער בשורה, אַז רחל און חנה זענען דאָ. דאָס איז מיין פרוי און מיין טאָכטער. כ׳האָב נישט די פּאַאיקייטן אַרויסצובערענגען מיינע איבערלעבענישן אויפן פּאַפּיר. וועג כ׳קען אויסזינגען מיין פּריוד, אַז אַלע מענטשן זאָלן זיך פרייען מיט מיר צוזאַמען. אַ שאָטן פאַרדעקט נאָך אונדזער הימל: אונדזער יינגערער זון שלמה איז נישט צוריקגעקומען, וועט ווייס?...

דער, וואָס איז געקומען מיר אָנזאָגן די גרויסע בשורה, איז געווען משה צוקער, מענדל שמידס זון.

בנציון ראָזנבערג (בוענאָס־אירעס)

פון אַפגרונט אַנטרונען

חול־המועד פּסח פון 1939 איז אָנגעקומען מיין 18טער פּרילינג. כ׳האָב זיך געפילט געזונט און שטאַרק. דער אָנקום פון זומער אין פּוילן האָט געהאַט זיין באַזונדערן רייז. אַלץ איז פאַרפולט מיט אַ וואונדער־שימער און זונשיין, וואָס האָבן זיך אַריינגעגנבעט אין מיין געמיט.

און דאָך האָב איך זיך געפילט ווי אין אַ שטייג; דעם מאָלערפאַך האָב איך זיך אויסגעלערנט, אָבער אַרבעט איז ניט געווען. ס׳האָט מיך געלאָקט צו דער גרויסער שטאָט.

כ׳האָב זיך ניט אָפּגענאַרט. אַרבעט האָב איך גלייך באַקומען און ניט שלעכט פאַרדינט. כ׳בין אַריין אין אַ נייער סביבה פון חברים און חברטעס. מען איז געגאַנגען אין די פאַראייניגן, אַרגאַניזאַציעס, קינאָ, טעאַטער.

מיין פּרילינג איז אָבער פאַרנעפּלט געוואָרן. אין אויגוסט 1939 איז שוין שווער געווען צו לעבן מיט אילוזיעס, אַז ס׳וועט ניט קומען צו קיין מלחמה. פּרייטיק, דעם ערשטן סעפּטעמבער, איז שוין פאַר קיינעם ניט געווען קיין ספק: דער קריג מיט זיינע גרוילן האָט שוין געבושעוועט פאַר אונדזערע אויגן. די יידן האָבן אים באַלד אַ נאָמען געגעבן: „דער שוואַרצער פּרייטיק". שבת האָב איך געזוכט אַ וועג אָפּצופאָרן אַהיים קיין שידלאָוצע, אָבער אַלע וועגן זיינען שוין פאַר מיר געווען פאַרמאַכט. דינסטיק האָבן מיר געהערט פונעם ראַדיאָ אַ רוף, אַז אַלע יונגע מענער זאָלן זיך לאָזן אויפן וועג קיין וואַרשע. מיטוואָך האָב איך זיך געטראָפן מיט דריי שידלאָוצער: יאָסל האָכס צוויי זין (ביידע טויבע) און טויבעס דער פאַרבעריגס אַן אייגעם. אַלע האָבן געאַרבעט אין לאָדזש. מיר האָבן באַשלאָסן זיך צו האַלטן צוזאַמען און פּרואוון זוכן אַ וועג אַהיים.

דער וועג איז געווען אַ ביטערער. דער טויט האָט געלויערט אויף יעדער שפּאַן פון די דייטשישע עראָפּלאַן־באָמבעס. אויפן וועג האָב איך געטראָפן מיינע שידלאָוצער לאַנדסלייט: יאָסל אָקערמאַן (איצט אין ישראל) און ליבערבוים. זיי האָבן מיך אַוועקגענומען צו זייער מיליטער־אָפּטייל, געגעבן אַ שטיק ברויט און געהייסן ווייטער לויפן, וויייל אויך די אַרמיי גופא אַנטלויפט פון דייטשן פראָנט.

מיר האָבן געצויגן ווייטער. אין איין חושכדיקער נאַכט האָבן מיר פאַרלוירן די ביידע ברידער האָך.

בעתן לויפן האָבן זיך אָנגעריבן פאַרשיידענע אברים; ניט האָבנדיק קיין מעגלעכקייטן זיך צו היילן, זיינען די וואונדן געוואָרן אַלץ מער ווייטיקדיק. די היץ האָט ווי אויף צו להכעיס אין יענעם גאָלדענעם פוילישן האַרבסט געברענט אומברחמנותדיק. די אָוונטן זיינען געווען קילע און מען איז געשלאָפן אין פעלד.

דער וועג קיין וואַרשע איז געווען אָפּגעשניטן; אויפן צענטראַלן שאָסיי האָט זיך באַוועגט דאָס מיליטער. די ערשטע דייטשישע טאַנקען האָבן זיך שוין געוויזן אוֹן אַרויסגערופן אַן אימה. מיר — איך אוֹן פאַרבעַרס אידעם — האָבן באַשלאָסן צו גיין קיין ביאַלע־ראַווסקע, וואוהין מיר זיינען ערשט אָנגעקומען פרייטיק־צו־נאַכטס. די אַרטיקע יידן האָבן אונדז גוט אויפגענומען. די שטימונג איז געווען אַ פיינלעכע. אָפּגערוט האָבן מיר זיך אַ קליין ביסל צייט, וויל מיר האָבן געוואָלט זיך לאָזן ווייטער אין וועג קיין שידלאָווצע.

אויפן וועג האָבן אונדז פאַראַלטן דייטשע סאָלדאַטן אוֹן געפרעגט, אויב מיר האָבן געזען פוילישע טאַנקען: איך האָב געענטפערט נעגאַטיוו אוֹן מיין באַגלייטער האָט געענטפערט פאָזיטיוו. דערפאַר האָב איך באַקומען קלעפּ. צו מיין גליק זיינען אָנגעקומען אַ סך טאַנקען אוֹן די דייטשן האָבן מיך אָפּגעלאָזט.

זונטיק האָבן מיר זיך געלאָזט קיין ראָדעם, וואו מיר האָבן אויפגעזוכט מיינס אַ פעטער. מ׳האָט מיך אויפגענומען מיט פרייד אוֹן מיט געווייַן. מ׳האָט אויסגעזוכט מלבושים אוֹן אונדז געגעבן איבערצוטאָן זיך, וויל אַלץ איז געווען צעריסן. די יידן זיינען געווען אין אַ בהלה, ניט וויסנדיק וואָס צו טאָן. די דייטשן האָבן זיך דאָרט פעסט באַזעצט אוֹן מ׳האָט אונדז געראָטן גיך צו אָנטלויפן. ניט האָבנדיק קיין ברירה, האָבן מיר דאָרט איבערגענעכטיקט אוֹן מאָנטיק פרי האָבן מיר זיך געלאָזט אין דער ריכטונג פון שידלאָווצע, וואוהין מיר זיינען אָנגעקומען אין גאַנצן אויסגעשעפט.

אין דער היים האָט מען מיך באַגעגנט מיט גרויס פרייד; ס׳האָט זיך געהערט אַ שטיל געוויין פון אַלע שטוביקע אויפן נס, אַז איך לעב, אָבער צוזאַמען דערמיט האָט געהערשט אַ מורא וועגן גורל פון מיין טאַטן, וועמען די פאָליאַקן האָבן פאַרשלעפּט. מיר האָבן זיך געשראָקן, אַז ער איז אומגעקומען. דער דאָזיקער טאָג איז אָבער געווען פול מיט ניסים. אויך דער טאַטע איז צוריקגעקומען פונקט צו חצות. ער האָט אויך דורכגעמאַכט אַ פיינלעכן וועג, פול מיט סכנות, אוֹן ער איז דאָך אַרויס בשלום. געבליבן איז בלויז די זאָרג איבער מיין שוועסטער נאַכע, וואָס האָט זיך געפונען אין וואַרשע.

* * *

דער ברוינער משחית האָט אויסגעשפרייט זיין שליטה איבער מיין היימשטעטל. ניט גרויס איז געווען די צאָל פון די נייע הערשערס, אָבער זיי האָבן באַלד אָנגעהויבן ארויסצוגעבן הינטישע געזעצן, וואָס האָבן אונדז יידן פאַרביטערט דאָס לעבן. דאָס ערשטע געזעץ איז געווען, אַז נאָך 6 אין אָוונט טאָר קיין יד ניט פאַרלאָזן זיין שטוב. דער ערשטער קרבן פון דאָזיקן באַפעל איז געווען קרופעס זון, וועלכער איז דערשאָסן געוואָרן ניט וויט פון זיין היים. דער דאָזיקער מאָרד האָט געמאַכט אַ שרעקלעכן רושם, אָבער דער טויט האָט אָנגעהויבן צו ווערן היימיש אין אונדזער פאַראורטיילטער עדה.

די נאַציס האָבן באַלד פאַרשטאָפט די קוועלן פון פּרנסה פאַר יעדן יידן און יעדער איינער האָט זיך געדאַרפט אָנשטרענגען, כדי צו קענען פאַרדינען אויפן נייטיקסטן. מיין מוטער האָט אָנגעהויבן באַקן ברויט אין שטוב. דאָס איז אויך געווען פאַרבונדן מיט גרויסע געפאָרן, אָבער וואָס האָט מען געקענט טאָן?

מען האָט געדאַרפט זאָרגן פאַר חיונה און דער גאַנצער עול איז געפאַלן אויף מיר: פון אַ מאָלער בין איך געוואָרן אַ שמוגלער און כ׳האָב אָנגעהויבן מאָכן רייזעס קיין ראָדעם, וואַרשע, סקאַרזשיסק און אַנדערע שטעט. כ׳האָב געקויפט און פאַרקויפט. דאָס לעבן איז געווען איינגעשטעלט, אָבער די נויט האָט ניט דערלויבט קיינעם צו זיין אַ ציטערדיק קינד.

סוף נאָוועמבער איז אַרויס אַ באַפעל, אַז אַלע יידן פון 18 ביז 45 זאָלן זיך רעגיסטרירן; היות איך בין ניט געווען פאַרשריבן אין דער איינוואוינער־רשימה, האָב איך מיך ניט רעגיסטרירט. די רעגיסטראַציע האָט אויף אַלעמען אָנגעוואָרפן אַ שרעק, ווייל זי האָט באַטייט די סכנה פון אַוועקפירן אויף צוואַנגאַרבעט.

ווי אומעטום, האָט מען אויך ביי אונדז געשאָפן אַ „יודען־ראַט", וואָס זיין פאַרזיצער איז געווען מאָרגענבעסער. איך קען ניט אויף אים פיל מלמד זכות זיין, בפרט נאָך ווען ער איז שוין אַ שוכן עפר. מיט אים האָבן מיטגעאַרבעט אברהם פינקלער, משה בערגער, משה מילשטיין, הערש וועסטער און אַנדערע. די יידן־ראַטלערס איז ניט געווען מקנא צו זיין: זיי זיינען געווען צווישן האַמער און קאָוואַדלע. דאָך זיינען געווען פאַלן, וואָס מען קען וועגן זיי רעדן מיט שבח. אמת, ניט וועגן אַלעמען, אָבער מאָלן זיי אין שוואַרצע פאַרבן האָט אויך ניט קיין זין.

כ׳דערמאָן מיך אַ פאַל, ווען אין דער בירפאַבריק האָבן זיך געפונען געפאַנגענע סאָלדאַטן פון דער געווועזענער פוילישער אַרמיי, צווישן זיי אַ סך

יידן און עטלעכע פון שידלאָוצע גופא. ביי סכנות־נפשות האָט מען די לעצטע באַאָרגט מיט שפּייז און מיט מלבושים און דערנאָך אויך באַפרייט. אַזוי אַרום האָט מען אויסגעמיטן, אַז מען זאָל זיי אַוועקשיקן קיין דייטשלאַנד אויף אויסמאַטערונגס־אַרבעטן; די אַרבעט איז געטאָן געוואָרן אין דער ריכטיקער צייט, ווייל נאָכן אָפּלויף פון עטלעכע וואָכן וואָלט דאָס שוין ניט מעגלעך געווען.

אָנהייב ווינטער 1940 האָבן מיר באַקומען גרוסן, אַז אין לאָדזש ווערט אינגעפירט אַ געטאָ. אונדזער משפּחה האָט באַשלאָסן צו ברענגען דעם פּעטער בנימין ראָזנבערג קיין שידלאָוצע, גלייבנדיק, אַז דאָ וועט אים בעסער זיין. כ׳האָב דעריבער געדונגען אַ פּוילישן פורמאַן, וואָס זאָל מיך אַהין פירן. דער וועג איז ניט געווען קיין לייכטער. אין לאָדזש בין איך געוואָר געוואָרן, אַז אין עטלעכע טעג אַרום ווערט איינגעפירט דער געטאָ. די יידן זיינען געווען אַרומגענומען מיט שרעק און טרויער. כ׳האָב געוואַנדערט איבער די לאָדזשער גאַסן, היטנדיק זיך פון גויאישקע אויגן. צופעליק האָב איך באַגעגנט יצחק מאַרא, אַן אַ געלער לאַטע; ער האָט ניט געהאַט קיין טיפּיש־יידישן אויסזען און האָט געלעבט אויף דער אַרישער זייט. ער האָט מורא געהאַט מיט מיר צו רעדן און דעריבער האָבן מיר געהאַט אַ קורצן שמועס און כ׳בין אַוועק. אַלע מיינע אַנשטרענגונגען, אַז מיין משפּחה פון לאָדזש זאָלן פאָרן מיט מיר קיין שידלאָוצע, האָבן זיך געענדיקט אַן רעזולטאַטן.

אין דער היים האָט מען זיך ווידער געראַנגלט מיט דער טאָג־טעגלעכער נויט. די יידישע באַפעלקערונג אין שידלאָוצע האָט זיך פאַרגרעסערט, ווייל ס׳זיינען אָנגעקומען טראַנספּאָרטן מיט יידן פון לאָדזש און סטאַראָכאָוויצע; צווישן די לאָדזשער האָט זיך געפונען אונדזערס אַ נאָענטע קרובה. מיר האָבן זי צוגענומען וואוינען אין אונדזער דירה.

דער נאַצישער מחבל האָט זיך ניט געזעטיקט. פלוצלינג איז אים אינגעפאַלן צו מאַכן פאַרשיידענע אַרבעטן הינטערן שטעטל, אַזוי אַז ער האָט ווידער געפאָדערט אַרבעטס־כוחות. איך האָב זיך באַמיט אַרויסצודרייען, אָבער בכדי צו באַקומען אַ שפּייזקאַרטל האָב איך זיך געמוזט פאַרשרייבן אין דער קהילה, אַזוי אַז אין אויגוסט 1940 האָב איך זיך געמוזט צושטעלן אויף אַ מעדיציניש־ער אונטערזוכונג, וואָס איז פאַרגעקומען אין דער נעגל־פאַבריק אויפן סאָדיקער וועג. פיל יונגע חברה האָבן פיקטיוו חתונה געהאַט, מיינענדיק, אַז דערמיט וועט מען זיי באַפרייען פון דער אַרבעט, אָבער זיי האָבן זיך געשפּייזט מיט אילוזיעס. די מערהייט האָט מען אַוועקגעפירט.

מיר איז געלונגען זיך צו באַפרייען, ווייל דער יודען־ראַט האָט מיר געגעבן אַ באַשטעטיקונג, אַז כ׳בין דער אייניציקער שפּייזער פון דער משפּחה. צוליב דער זעלבער סיבה זיינען נאָך אייניקע באַפרייט געוואָרן און אַ צאָל קראַנקע. אָלע אַנדערע זיינען אָפּגעפּירט געוואָרן קיין יוזעפאָוו און אָפּאָלע אויף צו טריקענען זומפּן. פון שידלאָוצע זיינען אַוועק בערך 900 יונגע יידן. פון אָפּאָלע זיינען דערנאָך אַנטלאָפּן די ברידער פרידמאַן, די זין פון שואל וואַלקאָש.

די באַדינגונגען אין געטאָ האָבן גאַנץ גיך געבראַכט פאַרשיידענע קראַנקייטן. באַזונדערס פאַרשפּרייט זיינען געוואָרן דיזענטעריע און טיפוס. ניט געוואָרן קיין הויז, וואו עמעצער זאָל ניט זיין קראַנק. אין נטע אייזנבערגס שול און אין „הכנסת אורחים" איז אייניגעאַרדנט געוואָרן אַזאַ מין שפּיטאָל, וואָס האָט אַ ביסל פאַרלייכטערט די סיטואַציע, ווייל קיין מיטלען צו היילן איז כמעט ניט געוואָרן. טאָג־טעגלעך זיינען געוואָרן קרבנות. אויך מיין שוועסטער רייזל איז קראַנק געוואָרן, אָבער דאָך איז זי מיט גרויסער מי פון אונדזער זייט אַרויס אויסגעהיילט.

פון די פאַרשיקטע אין פאַרשיידענע ערטער זיינען אַנגעקומען טרויעריקע בריוו. מען איז געלאָפן צום יודען־ראַט נאָך הילף, אָבער ער האָט גאָרניט געקענט טאָן. סוף יאָר זיינען פיל צוריקגעקומען אויסגעשעפּט, קראַנק, הונגעריק און שמוציק. זייערע אייגענע האָבן געמאַכט אויבערמענטשלעכע אַנשטרענגונגען, בכדי זיי צו ראַטעוואָרן.

די אַרבעט איז וואָס אַ מאָל געוואָרן אַ שווערערע; דער אַרבעטס־לייטער ביים יודען־ראַט איז געווען דער זון פון נטע ראָזענבוים. זיין אויפגאַבע איז ניט געווען קיין לייכטע. דאָך האָבן מיר באַקומען גרוסן פון אַנדערע שטעטלעך, אַז דאָרט איז נאָך ערגער. דער בעסטער פאַקט איז געווען דער כסדרדיקער אַנקום פון יידן פון פאַרשיידענע ערטער. זיי האָבן ביי אונדז באַקומען אַ דאָך איבערן קאָפּ און האָבן אונדז שטענדיק געטרייסט, אַז ביי זיי איז די סיטואַציע שווערער ווי ביי אונדז.

אין יוני 1941, בעת ס׳איז אויסגעבראָכן דער סאָוועטיש־נאַצישער קריג, האָבן מיר זיך געשפּייזט מיט פאַלשע האָפענונגען: מען האָט געגלייבט, אַז די רוסן וועלן די נאַציס געבן אַ שטאַרקן קלאַפּ און אַז די דייטשן וועלן האָבן מיט די רוסן צו טאָן, וועלן זיי אין אונדז פאַרגעסן.

די וויכטקלעכקייט האָט געמאַכט אַ סוף צו די אַלע אילוזיעס: קודם־כל האָבן די נאַציס צעקלאַפּט די רוסן און זיי זיינען נאָך מער ווילדער געוואָרן אין זייער באַציאונג צו די יידן.

אין די דאָזיקע יוני־טעג האָבן זיך צוריקגעקערט אַ סך שידלאָוצער, וואָס זיינען אַנטלאָפן צו די סאָוועטן; זיי האָבן דערציילט, אַז אויך דאָרטן האָבן זיי ניט געלעקט קיין האָניק. געווען אַזעלכע, וואָס זיינען געווען גייסטיק צעבראָכן, ווייל זיי האָבן געגלייבט, אַז ביי די באָלשעוויקעס הערשט גערעכטיקייט, אָבער זיי האָבן זיך אַנטוישט.

די דייטשן האָבן קאָנסעקווענט געפירט זייער פאַרניכטונגס־פּאָליטיק. אין האַרבסט 1941 איז אין שידלאָוצע אינגאַנצן אַרדנט געוואָרן דער געטאָ, וואָס איז ניט אָפּגעטיילט געוואָרן מיט מויערן, נאָר מיט שילדן, וואָס האָבן געוואָרנט די יידן מיט די שאַרפסטע שטראָפן, אויב זיי וועלן אויבערטרעטן די אָנגעצייכנטע שטחים. דאָס האָט אָנגעוואָרפן אַן אימה אויף אַלעמען, ווייל דערמיט זיינען אָפּגעשניטן געוואָרן די לעצטע קוואָלן פון פרנסה. אין דאָרף אַריין האָט מען שוין ניט געקענט גיין. בלויז די פּאָליאַקן האָבן געקענט אַריינקומען אין געטאָ אַריין. זיי האָבן טאָקע אויסגענוצט די דאָזיקע מעגלעכקייט און פאָר די מינדסטע שפּייזפּראָדוקטן האָבן זיי ביי די יידן צוגענומען דאָס בעסטע.

געווען אַזעלכע, וואָס האָבן געוואָגט און באַצאָלט מיט זייערע לעבנס. אין דאָזיקן געראַנגל פאָר עקסיסטענץ זיינען פיל געפאַלן דורך די דייטשן און זייערע פּוילישע מיטהעלפערס. אויך איך בין געבליבן מיט געבונדענע הענט: מער גיין אין די דערפער און שטעטלעך האָב איך שוין ניט געקענט. דער אינציקער פרנסה־קוואל איז געווען די „בעקעריי". אויפן בוידעם האָבן מיר געמאָלן דאָס ביסל תבואה, וואָס מען האָט באַקומען ביי סכנות־נפשות און אין די נעכט האָט מען געבאַקן. מען האָט אויפגעציטערט פון יעדן שאָרך. דער טויט האָט געלויערט פון יעדערווינקל.

אין שטעטל האָט געבושעוועט אַ פּוילישע באַנדע, בראש מיט פלאָס־קאָטאַס זון. ניט איין מאָל זיינען זיי אונדז באַפאַלן און צוגענומען דאָס ברויט. אין אַ געוויסער נאַכט, ווען דער טאָטע איז געשטאַנען ביים אויוון אַ פאַרשוויצטער, האָבן די פּאָליאַקן אָנגעקלאָפּט אין טיר. דער טאָטע איז אַרויס אין דרויסן; די נאַכט איז געווען אַ קאַלטע און דער טאָטע האָט זיך פאַרקילט, באַקומענדיק אַ לונגען־אָנצינדונג, און איז אין אַ פאָר טעג אויסגעגאַנגען. דאָס איז געווען ד׳ סיוון 1942. פיל האָבן מקנא געווען מיין פאָטער, וואָס האָט זוכה געווען צו אַ נאַטירלעכן טויט. די מאַמע איז געל און גרוי געוואָרן.

* * *

די דייטשן האָבן זיך פאַרמאָסטן צוצושטעלן וואָס מער שקלאַפן אין דער אַמוניציע־פאַבריק פון סקאַרזשיסק. פון שידלאָוצע אַליין האָט מען אָפגעשיקט אַהין גאַנצע אויטאָס מענער און פרויען. אויך מיין שוועסטער רייזל איז געווען פון די פאַרשיקטע. זי איז דאָרט קראַנק געוואָרן און נאָך איניקע וואָכן איז זי צוריקגעקומען און קוים געהאַלטן זיך אויף די פיס. די בריוו, וואָס זיינען פון דאָרטן אָנגעקומען, האָבן געריידט מיט אַ שניידיקער שפראַך. יעדער וואָרט האָט זיך געווייקט אין טרערן און אַרויסגערופן אַ שוידער. מען האָט פאַרשטאַנען, אַז די לאַגע דאָרטן איז אומדערטרעגלעך, אָבער מען האָט גאָרניט געקענט טאָן.

אין לויף פון דער צייט האָט זיך דער מצב נאָך מער פאַרערגערט, אַזוי אַז פיל האָבן שוין מקנא געווען די, וואָס געפינען זיך אין סקאַרזשיסק. מ׳האָט שוין אָפילו געפרואוט אָפקויפן געוויסע מענטשן, אַז מען זאָל פאַרשיקן קיין סקאַרזשיסק אָדער סטאַראַכאָוויצע, אָבער אָן רעזולטאַטן. מען האָט בולט געזען, אַז די נאַצישע פּעטליע הייבט זיך אָן אַרומצואויקלען איבער אונדזערע העלדזער און פריער אָדער שפּעטער דראָט אונדז דערשטיקט צו ווערן.

אין מיטן זומער 1942 זיינען אָנגעקומען איוב־בשורות פונעם וואַרשע־ווער געטאָ. עס איז געוואָרן קלאָר, אַז די אַלע פאַרשיקונגען גייען צו פאַרשיידענע מיתות משונות. מאָטל פישמאַנס איידעם, וואָס האָט געהאַט אָן אַריש אויסזען, האָט זיך אַרויסגענבעט פונעם וואַרשעווער געטאָ און איז געקומען קיין שידלאָוצע און דערציילט שרעקלעכע זאַכן, וואָס האָבן אַלעמען אויפגעשוידערט. זיינע גרויליקע ידיעות זיינען געגאַנגען פון מויל צו מויל און אַלע האָבן זיך אָפּגעגעבן אַ חשבון, אַז אויך אונדז דערוואַרט דער זעלביקער גורל.

מיין שוועסטער נאַכע און איר מאַן זיינען געווען אין וואַרשעווער געטאָ. שפּעטער בין איך געוואָר געוואָרן, אַז זיי ביידע זיינען אומגעקומען אין די קאַמפן פון וואַרשעווער געטאָ אויף מילע 53.

און אַזוי האָט זיך דערנענטערט ראש־השנה. מ׳האָט געדאַווענט אין פריוואַטע דירות, אָבער ס׳איז מער געווען אַ ספּאַזמאַטיש ווייַנען ווי דאַוונען. דער „ונתנה תוקף" איז שוין ניט געווען קיין תפילה, נאָר אַן אמתע באַשרייבונג פון טויזנטער טויטן, וואָס האָבן געדראָט יעדער יידן פון קליין ביז גרויס. פון ראָדעם און זוואָלין זיינען אָנגעקומען גרוסן, אַז דאָרטן איז שוין פאַרגעקומען די אויסזידלונג. די גרעסטע אָפּטימיסטן האָבן נאָך געהאַט פונקטן פון האָפענונג, אַז מיר וועלן אויסמיידן דעם דאָזיקן שיקזאָל. אַלע האָבן אויף זיי געקוקט ווי אויף משוגעים.

די עשרת ימי תשובה זיינען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין עשרת ימי אבל; דאָס איז געווען אַ טרויער נאָכן פאַרגאַנגענעם און אויפן אָנקומענדיקן. יום־כיפור צו „כל נדרי" האָבן די געווייגען פאַרהילכט די גאָס. מען האָט זיך געוואונטשן אַ „לשנה טובה", אָבער דאָס איז אַלץ געווען מעכאַניש. קיינער האָט ניט געגלייבט, אַז מיר זאָלן נאָך איבערלעבן. אַלע זיינען געווען זיכער, אַז דאָס איז שוין דער לעצטער יום הקדוש.

אַ טאָג נאָך יום־כיפור, דאָס איז געווען דינסטיק, דעם 22סטן סעפּטעמבער 1942, האָט מען נאָך געבאָקן ברויט. מען האָט אַלץ געוואָלט לעבן מיט דער אילוזיע, אַז סוכות וועלן מיר נאָך זיין אין שידלאָוצע, אָבער דער גורל האָט געחוזקט פון אונדז. דריי אַ זייגער ביי נאַכט האָבן זיך צעקלונגען די קלויסטערגלאָקן; די יידישע און די פּוילישע פאָליציי זיינען אַריין אין אַלע יידישע היימען און אָנגעזאָגט די וויסטע בשורה, אַז ביז 8 אַ זייגער דאַרפן זיך אַלע צושטעלן אויפן שטרויענעם מאַרק. מען האָט אונדז אויך אינפאָרמירט, אַז מיר קענען מיטנעמען מיט זיך אַלע בעבעכעס.

די גאַנצע יידישע געגנט איז שוין געווען אַרומגערינגלט דורך די אוקראַאינישע און ליטווישע רוצחים. די לופט איז געווען פול מיט הימלרייסנדיקע געווייגען פון יונג און אַלט. מען האָט אָנגעטאָן אין דער פינצטערניש די קלייניע קינדער, וואָס האָבן געיאָמערט. די שכנים זיינען אַריין צו אונדז און געגומען דאָס רויע ברויט פון אויוון. די סצענעס זיינען געווען שוידערלעכע. ס׳גאַנצע שטעטל איז געווען אין גיהנום, וואָס קיינער וועט ניט באַווייזן צו באַשרייבן.

עטלעכע טעג פאַר דעם האָב איך מיט יאַנקל סטאָלאָזש, טויבע די פאַרבעריגס איידעם, באַשלאָסן צוצוגרייטן אַ באַהעלטעניש אין אַ קעלער; דאָרטן האָבן מיר באַהאַלטן אַ ביסל ברויט, וואָסער און אַנדערע שפּייזן. אין דער „נייער דירה" האָבן זיך געפונען: די מאַמע, ביידע שוועסטערס דבורה און רייזל, נאָכעס קליין מיידעלע, וואָס איך האָב פריער געהאַט אַרויסגענומען פון וואַרשעווער געטאָ און געבראַכט צו אונדז, ווי אויך יאַנקל סטאָלאָזשס משפּחה.

נאָך 7 אַ זייגער האָבן מיר פון קעלער געהערט אַ שטאַרקע שיסעריי, וואָס האָט זיך געטראָגן פון שטעטל. דאָס זיינען די אוקראַאינישע און ליטווישע באַנדיטן אַרומגעלאָפן ווי פאַרסמטע און געזוכט יידישע קרבנות. יעדער יידן, וואָס זיי האָבן נאָך געטראָפן, האָבן זיי דערשאָסן. שפּעטער זיינען מיר געוואָר געוואָרן, אַז איטע שטערבאַצקי, וועלכע איז צוריקגעלאָפן קיין שידלאָוצע,

בכדי אַרויסצונעמען די צירונג פון איר היים, איז דערשאָסן געוואָרן אויפן אָרט. שידלאָוצע איז געווען באַלייגט מיט יידישע מתים.

אונדזער קעלער איז געווען אַן אמתער עמק־הבכא. צוזאַמען מיט אונדז האָט זיך אַריינגעצויגן דער פיין פון אַלע פיינען. מיר האָבן דאָ אָבסערווירט, וואָס ס׳טוט זיך אין דרויסן און די בילדער זיינען געלאָפן, ווי אין אַ קאָשמאַריקן פילם. דורך אַ שפאַלט האָב איך געהערט, ווי שואל וואָלקאָש קראַנקע פרוי, וועלכע האָט ניט געקענט גיין אויפן שטרוימאַרק, האָט זיך געבעטן ביים ליטווינער צו האָבן רחמנות, אָבער ער האָט זי גלייך דערשאָסן.

אַרום אָכט אַ זייגער איז אין שטעטל געוואָרן שטיל, ווי אויף אַ בית הקברות. מיר אין קעלער האָבן געמיינט, אַז מיר זיינען די אינצטיקע יידן, וואָס האָבן זיך באַהאַלטן, אָבער שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז בערך דריי הונדערט יידן האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין פאַרשיידענע ערטער.

פינף אַ זייער האָבן מיר געזען אַדורכפירן יידן הינטער פלאַסקאָטאַס גאָרטן. מ׳האָט זיי געשלאָגן. די געוואָלדן זיינען געגאַנגען עד לב השמים. ס׳איז קלאָר געוואָרן, אַז די וואַגאָנען האָבן ניט אַלעמען געקענט אויפנעמען, אַזוי אַז אַ העלפט האָט מען געפירט צו דער באַנסטאַציע און די צווייטע צום זאַמעק.

ביי נאַכט האָט מיך מיין מאַמע געבעטן אַרייַנצוגיין צו אונדז אין שטוב אַריין, בכדי צו ברענגען עטלעכע חפצים און אַ ביסל וואַסער, אָבער אין שטוב איז שוין גאָרניט געווען, בלויז פעדערן האָבן אַלץ באַדעקט. דאָס האָבן די פּאָליאַקן אַלץ אויסגערויבט.

אונדזער פאַרבינדונגס־שליח איז געווען יאַנקל סטאָלאָזשס יינגעלע מיטן אַריש אויסזען. אים האָבן מיר אַרויסגעשיקט און ער האָט אונדז געבראַכט פאַרשיידענע ידיעות. ער האָט אונדז דערציילט, אַז די יידן זיינען אַרומגעריגלט מיט אַ שטאַרקן קאָרדאָן פון עס־עסאָווצעס; פאַר אַ ביסל וואַסער צאָלט מען טויזנטער זלאָטעס. דעם דריטן טאָג האָט מען זיי אָפּגעשיקט, אָבער הונדערטער זיינען געבליבן טויטע, פשוט אויסגעשעפט געוואָרן דורך די ליידן אין דאָזיקן גיהנום אויף דער ערד.

אין קעלער האָט אונדז אַלעמען אינגעהילט שרעק און שוידער; די מאַמע האָט געווינט און געהאַט טענות, פאַר וואָס מיר זיינען ניט געגאַנגען צו די וואַגאָנען גלייך מיט אַלע יידן. איר מורא איז געוואָקסן, ווייל פּאָליאַקן פלעגן נישטערן אומעטום און אָפט געווען נאָענט צום קעלער.

די יידישע פּאָליציי איז אַרומגעגאַנגען איבער די הייפן און געשריען:

קומט אַרויס פון די באַהעלטענישן, ווייל מען וועט קיינעם ניט באַשטראָפן! דאָס רופן פון דער פּאָליציי האָט געהאַט אַ ווירקונג; פיל זיינען אַרויסגעקראָכן פון די באַהעלטענישן. מיר האָבן ניט געוואָלט אַרויסגיין, אָבער פּאָליאַקן האָבן אויסגעפונען אונדזער קעלער. זיי האָבן געפּאָדערט פון אונדז אַלץ זיי אַוועקצוגעבן און צוגעזאָגט אונדז ניט צו מסרן. זיי האָבן אָבער זייער צוזאָג ניט געהאַלטן און גלייך געבראַכט די ס״ס, וואָס האָבן ניט געשאָסן און ניט געשלאָגן, נאָר אונדז אַריבערגעפירט אין פּינקערטס בלאָק, וואו ס׳איז געווען דער אַלטער טאַרטאַק. דאָרט האָבן מיר געטראָפן פיל אַחים לצרה, עטלעכע הונדערט יידן, די מערהייט שידלאָוצער. זייער אויסזען איז געווען שרעקלעך. זיי האָבן קוים זיך געהאַלטן אויף די פיס.

ס׳איז אָנגעקומען אַן אויטאָ מיט דייטשן. מען האָט געזאָגט, אַז פאַר טויזנט זלאָטעס וועט מען יעדן נעמען קיין סטאַראָוויצע. דער ענין האָט אָבער ניט געפונען קיין אָפּקלאַנג. קיינער האָט ניט געגלייבט אין דעם. מען איז געווען זיכער, אַז דאָס איז אַן אָפּנאַרעריי. דאָ זיינען מיר געווען, ביז ס׳האָט זיך אָנגעהויבן דער מאַרש צום טויט.

ס׳זיינען אָנגעקומען 20 פּויערישע וועגעלעך, באַוואַכטע מיט אויסגעפּאַשעטע ס״ס, באַוואָפנטע איבער די ציין. במשך פון אַ האַלבער שעה האָבן מיר אַלע געמוזט אַרויספאָרן. די קראַנקע און אַלטע האָט מען אַוועקגעלייגט אויף די וואָגנס. מיר האָבן זיך געלאָזן אין דער ריכטונג פון סקאַרזשיסק.

דאָס איז געווען מיין לעצטער בליק אויף דער היימשטאָט. אין האַלדז האָבן מיר געשטיקט טרערן. כ׳האָב מיך געשעמט אויפצוהייבן דעם קאָפּ און אַ בליק טאָן אויף מיין מאַמען, אויף מיין שוועסטער און אויפן גאַנצן אַרום. אַלץ האָב איך געפילט זינקט אונטער מיר און דער עיקר — דער מענטשלעכער מין, וואָס האָט פאַרלוירן זיין ווערט. אין שטעטל איז בלויז געבליבן די פּאָליציי, בערך עטלעכע פופציק יידן, צווישן זיי: יצחק מילשטיין, אברהם שאַדמאַן, נטע ברויטמאַן.

די סקאַרזשיסקער יידן האָבן שוין געוואוסט פון זייער און אונדזער גורל: די געבראַכטע קרבנות האָן מען אינגעקוואַרטירט אין שול און אין פּריוואָטע וואוינונגען. די נאַכט איז קיינער ניט געשלאָפן. די געשיכטע האָט זיך איבערגעחזרט: פינף פאַר טאָג איז דער געטאָ אַרומגערינגלט געוואָרן און ביז זיבן אַ זייגער האָבן זיך אַלע געמוזט צושטעלן צום מזבח, וואָס האָט ביים ברוינעם משחית געהייסן „אומשלאָגספּלאַץ״. דער מלאָך־המוות האָט אָנגעהויבן זיין אַרבעט. די סעלעקציע־אָנפירערס האָבן אויסגעקליבן אַ הונדערט

פופציק גוט־אויסזעענדיקע מענער און פרויען. פון אונדזער משפחה האָט קיינער ניט געהאַט דעם זכות צו געהערן צו דער דאָזיקער גרופּע.

פון דער ווייטנס האָב איך געזען, ווי מ׳פירט צו די וואַגאָנען פון טויט אַ גרופּע שידלאָוצער; צווישן זיי האָב איך דערקענט חנה מאָראָ (די שוועסטער פון יצחקן, וואָס כ׳האָב פריער דערמאָנט).

געציילטע מינוטן פאַרן אונדז אין די וואַגאָנען האָט מיין מאַמע זיך צעווײנט און געפאָדערט פון מיר, אַז כ׳זאָל זיך פאַראייניקן צו דער סעלעקציאָנירטער גרופּע, וואָס מען פירט אין לאָגער אַריין: זי האָט געריעדט, ווי ניט מיט איר שפּראַך: „זאָל כאָטש איינער פון אונדז בלייבן לעבן. שטיי ניט, זון מיינער, גיי מיט זיי!". דערצו איז נאָך צוגעקומען דער שרעקלעכער געווײן פון נאַכעס קליין קינד. די דאָזיקע קלאָגעריין האָבן אין גאַנצן פאַראַליזירט מיין דענקען. ס׳האָט זיך בלויז אייגעקריצט אין מיין זיכרון און איז געבליבן לעולם ועד. כ׳בין אַוועק פון די וואַגאָן־פאַראורטיילטע און אַנטלאָפן צו די לאָגער־סעלעקציאָנירטע. נאָך מיר איז געלאָפן מיין שוועסטער רייזל. קיינער האָט ניט באַמערקט און קיינער האָט ניט רעאַגירט.

זייענדיק צווישן די „גליקלעכע", האָב איך נאָך באַוויזן צו וואַרפן אַ

בעת אַן „אַקציע" אין געטאָ.

בליק אויף מיין מאַמען, שוועסטער דבורה און נאַכעס קינד. 11 אַ זייגער האָט געוירט דער טויטנצוג. דאָס איז געווען שמחת תורה. שוין איין מאָל אַ שמחה.

* * *

אין סקאַרזשיסקער לאַגער האָט מען אונדז פונאַנדערגעטיילט אויף פאַרשיידענע אַרבעטן. רייזלען האָט מען געשיקט אין ווערק „צע". ווי אַ מאָלער האָט דער וואַכפירער מיט זיין יידישן געהילף יאַקאָב אויסגעקליבן צו בלייבן אין ווערק „בע". דאָרט האָב איך געטראָפן חיהלע פרידמאַן, פייגע און לאה שוואַרצפינגע, שמואל יאַנקלס אייניקלעך. כ׳האָב באַלד זיך אָנגעהויבן סטאַרען, אַז מען זאָל אויף מיין ווערק ברענגען רייזלען, אָבער ס׳איז נישט געגאַנגען. כ׳בין געוואָר געוואָרן, אַז זי איז באַשעפטיקט ביי דער שווערסטער אַרבעט — ביי פיקרין — אַ גאַז אָזעלכער, וואָס פרעסט לעבעדיק דעם אַרבעטער, אָבער דאָך איז זי ניט געשטאַרבן מיט איר נאַטירלעכן טויט — די ברוינע קאָניבאַלן האָבן זי דערשאָסן. דאָס בין איך געוואָר געוואָרן אין אַ חודש אַרום. דאָס דערשיסן רייזלען האָט מיך אין גאַנצן אויפגעטרייסלט. אינסטינקטיוו האָב איך געפילט, אַז כ׳בין שוין דער איינציקער פון דער משפחה, וואָס איז געבליבן אין די הענט פון משחית.

מיין אַרבעט איז געווען ביי טראַנספאָרט: כ׳האָב געדאַרפט אויפלאָדן און אָפּלאָדן משאות. מיין אייניציק גליק איז געווען, וואָס כ׳האָב זיך געפונען אונטער דער לייטונג פון אַ פוילישן מייסטער, וועלכער האָט דאָ געאַרבעט פאַר דער מלחמה. ער האָט געהייסן לאַסקאָווסקי. אין דאָזיקן גיהנום איז ער געווען אַ מלאך. אים האָב איך פיל צו פאַרדאַנקען מיין איבערלעבן.

די מערהייט האָט געאַרבעט ביי אַמוניציע, וואו די מייסטערס זיינען געווען חיות אין מענטשלעכע געשטאַלטן. כ׳געדענק נאָך אייניקע נעמען: ליידיק, שטיין, קראַנער, מעשנער, פאַוולאָווסקי מיט זיין זון אוּן הערינג. די געפערלעכסטע פון זיי זיינען געווען ליידיק און שטיין. ס׳איז געווען אַ מורא צו קוקן אויף זייערע קרבנות: לעבעדיקע מתים, אויסגעלאָשענע אויגן, אינגעפאַלענע ברוסטן; אָלע האָבן געמוזט אויסאַרבעטן אַ נאָרמע — ניט שטענדיק איז זי דערגרייכט געוואָרן און דערפאַר האָבן זיי באַקומען מערדערישע קלעפ.

אָנגעפירט מיטן לאַגער האָט דער וואַכפירער האַסא. יעדער טאָג איז ער געקומען מיט זיין הונט און געגעבן באַפעלן. די קאָמענדאַנטן זיינען געווען יאַקאָב, זיגמונט און אַ מיידל פון סוכעדניעוו ביי קעלץ, רענע האָט מען זי

געדופן. דער קאַמענדאַנט פון דער יידישער פּאָליציי איז געווען אַ געוויסער יערמעלאָוו פון ראַדעם. דער לעצטער און דער זיגמונט זיינען געווען גרויל־פּאַרשוינען. אויך זיי האָבן געשלאָגן אויף רעכטס און לינקס.

דער לייטער פון מיין אָפּטייל איז געווען יאַקאָבס צוקונפטיקער שוועד, אַ געוויסער וויצהענדלער פון סקאַרזשיסק — אַ נאַצישער רוצח, וואָס איז געווען צו אונדזער וויטיק פּאַרקערפּערט אין אַ ייד. נאַטירלעך, אַז יעדער האָט אים געהאַסט און געזוכט פּטור צו ווערן פון דאָזיקן יידישן מערדער.

ווינטער האָב איך געאַרבעט ביים אויסלאָדן קאַרטאָפל. לאַסקאָווסקי האָט זיך געמאַכט ניט זעענדיק, ווי איך האָב „אַרגאַניזירט" (געגנבעט) עטלעכע קאַרטאָפל. דאָס איז געווען פאַרבונדן מיט סכנות נפשות, אָבער דער דראַנג צום לעבן איז אַזוי גרויס, אַז אַפילו דער טויט שרעקט ניט.

ס׳איז אויך געווען אַ פאַל, אַז אַן אוקראַאיניש־רויבפויגל האָט באַמערקט ווי כ׳האָב געגנבעט. ער האָט מיך פאַרהאַלטן און געוואָלט פירן צו די דראָטן, אָבער כ׳האָב זיך געוווּרט, ווייל דאָס באַטייט אַ זיכערער טויט, מחמת יעדע דערנענטערונג צו יענער זאַנע גיט אַ רעכט דעם וואַכמאַן צו שיסן. ער האָט ניט געהאַט קיין אַנדער ברירה, ווי צו פירן צום וואַכהויז, וואו מען האָט מיך מערדערלעך צעשלאָגן, אָבער דאָס האָט גאָרנישט אָפּגעשראָקן און מ׳האָט ווייטער „אַרגאַניזירט" וואס ס׳האָט זיך נאָר געלאָזט.

דער מצב איז געווארן נאָך ערגער, ווען די לאַגער־פּירערס האָבן צוגעטראַכט אַ נייעם אויסראַט־מיטל: אַוועקפירן גרופּעס קאַצעטניקעס אין שכנותדיקן וואַלד און זיי אויסשיסן.

און אויף מיר און נאָך חברה פון לאַסקאָווסקיס אָפּטייל איז געפאַלן דער ביטערער שיקזאַל צו ווערן די באַגרעבערס. במשך פון געציילטע שעהען האָבן מיר געמוזט מאַכן גריבער. מיר זיינען באַוואַכט געווארן פון די אוקראַאיניש־רויב־חיות, וואָס האָבן מיט קלעפּ אונדז געצוואונגען צו מאַכן גיך די „אַרבעט". דערנאָך האָבן זיי צוגעיאָגט די קרבנות צו די גריבער און זיי דערשאָסן. ביי איין „אַקציע" אַז האָב איך דערקענט מרימל פרידמאן און ביילע באַרקעס אַ זון.

די דאָזיקע „אַרבעט" האָט מיך אין גאַנצן צעטרייסלט. אין שלאָף זיינען מיר געקומען צו חלום די עלנטע געשטאַלטן פון די דערמאָרדעטע. ס׳זיינען מיר ניט באַקומען אָפּילו די וואַסערדיקע זופּן. כ׳האָב אויפגעהערט צו „אַרגאַניזירן" אָפּילו ביי די בעסטע געלעגנהייטן. כ׳בין אַרומגעגאַנגען ווי אַ שאָטן, געמיינט, אַז איצט עקט זיך אַלץ.

אין דער זעלבער צייט האָט אויך געווילדעוועט דער קאָמענדאַנט פון דער יידישער פּאָליציי, דער ראָדעמער אַכזר יערמאלאָוו, וואָס מען האָט געפרופן „דער קליינטשיקער שלעגער". אין מיין צעווייטיקט געמיט האָט געברויזט דער צאָרן אויף אים, ווי אַזוי אַ ייד קען פרייוויליק אַזוי שלעכט זיין און פּיניקן זיינע ברידער. אָבער אויך דאָס האָט ניט געדויערט אייביק און איין טאָג האָט מען אים באַזייטיקט און אַוועקגעשיקט אַרבעטן ביי אַמוניציע. אין איניקע וואָכן מיר אים געזען אין אַ חושכדיקן צושטאַנד, שוואַר געוואָרן אים צו דערקענען. ער האָט שוין בכלל ניט געהאָט קיין פּנים פון קיין מענטש.

די זעלבע נקמה האָבן מיר אויך דערלעבט אינעם אויפזעער ווייצ־העגדלער, וועלכער איז געווען אַ סאַדיסט; אויב ער האָט זיך פאַרלייגט אויף עמעצן, איז יענער שוין ניט אַרויס קיין לעבעדיקער. אָלע האָבן פאַר אים געציטערט. איך האָב זיך באַראָטן מיט לאַסקאָווסקין, ווי אַזוי אים אומשעדלעך צו מאַכן און ס׳האָט זיך אונדז אינגעגעבן אים משלח צו זיין אין לייפיקס אמוניציע־אָפּטייל. דאָרט איז ער גיך געוואָרן אַ צעבראָכענער, כמעט אַ מת. איין מאָל האָט ער זיך צוגעשאָרט צו אונדזער אָפּטייל און געווייגט. כליפּענדיק האָט ער געפרעגט: „האָב איך דען עמעצן שלעכטס געטאָן?". כ׳האָב זיך שוין ניט געקענט באַהערשן און אים געענטפערט, אַז ער זאָל דאַנקען גאָט, וואָס מיר האָבן אים אַוועקגעלאָזט אַ לעבעדיקן, ווייל פאַר זיינע מעשים האָט מען אים געדאַרפט אויפהענגען.

מיט אונדז צוזאַמען איז אויך געווען אהרן שיכטער, אַן אַקטיוואַר טוער פונעם „בונד" אין שידלאָווצע. סוף 1943 האָט מען אים פאַרשיקט צו די פּיקרין־אַרבעטן אין ווערק „צע". ער האָט געהאַט אַ קאָנטאַקט מיט דער אונטערערדישער סאָציאַליסטישער באַוועגונג, וואָס האָט אים אַריינגעשיקט געלט אין לאַגער אַריין, בכדי זיך בעסער צו באַשפּייזן און אויך טיילן פאַר אַנדערע סאָציאַליסטישע טוערס. מיר האָבן טאַקע געמערקט, אַז זיין אויסזען בעסערט זיך. פונדעסטוועגן מוז מען זאָגן, אַז אין פאַרגלייך מיט אַנדערע איז ער געווען אַ העלד. אין 1944 איז ער אַנטלאָפן אין וואַלד אַריין. דאָרט איז ער געפאַלן אַ קרבן פון אַ נאַצישער קויל, צו גלייך ווי פיל אַנדערע פון זיינע חברים.

אין 1944 זיינען אַנגעקומען ידיעות וועגן די נצחונות פון די רוסן און פון די אַליאירטע אַרמייען. די דאָזיקע נייעס האָט אונדז אַ ביסל געשטאַרקט.

אין יולי 1944 האָט זיך אָנגעהויבן די ליקווידאַציע פונעם לאַגער:

מען האָט אָנגעהויבן אַרויסשיקן טראַנספּאָרטן קיין דייטשלאַנד און טשענסטאָכאָוו. מיין טראַנספּאָרט האָט זיך אָפּגעשטעלט אין ראַדאָמסק. דאָרטן האָב איך געטראָפן שמואל פרידמאַן און משה קופערבערג. מען האָט אונדז געפירט אויף אַן אָרט, וואו מיר האָבן געמאַכט אָקאָפּעס, בכדי צו שטערן דעם פאָרויסמאַרש פון די רוסן. דריי טעג האָבן מיר דאָרט געאַרבעט.

און אַזוי האָבן זיך דערנענטערט די קורצע און קילע אלול־טעג. ניט געקוקט אויף אַלע צרות, האָבן מיר געוואוסט ווען ס׳איז ראש השנה. אין אַ שטאַל, וואו מען האָט אונדז געבראַכט נאָך דער אַרבעט, האָבן מיר אַלע זיך צוזאַמענגעקוועטשט און שטילערהייט נאָכגעזאָגט תפילות, וואָס עפּעס אַ רב האָט אונדז געזאָגט פון אויסנווייניק. דאָס זעלביקע האָט זיך איבערגעחזרט יום כיפור. ס׳איז געווען אַ שטיל געוויין אַנשטאָט דאָוונען. מיר האָבן ניט געוואוסט וועמען מזכיר צו זיין: די טויטע אָדער די, וואָס לעבן נאָך אין דאָזיקן גיהנום.

אין נאָוועמבער האָבן מיר פאַרענדיקט די פאַנצערגרובן און די אָקאָפּעס. בערך 500 מאַן האָט מען געשיקט קיין טשענסטאָכאָוו און אַנדערע קיין לייפּציג. מיר האָבן געאַרבעט אין דער „טשענסטאָכאָוויאַנקע". איך בין ווייטער געווען אין לאַסקאָווסקיס גרופּע, אַזוי אַז מיר האָבן גלייך אויפּגעשטעלט אַ מילכל אויף צו מאָלן קאַרטאָפל.

אָבער אויך דאָ זיינען מיר לאַנג ניט פאַרבליבן: די רוסן האָבן געברענט די טריט פון די נאַציס. פון דאַנען האָט זיך ווידער אָנגעהויבן די עוואַקואַציע קיין דייטשלאַנד. יעדער טאָג זיינען אָפּגעפאָרן גרופּעס. מיר זיינען דערווייל געווען פאָרשפּאָרט אין אַ בארַאק. דאָרט איז אויך געווען אַ שפּיטאָל. ביי מיינע באַזוכן האָב איך באַגעגנט אין אַ האַלב־טויטן צושטאַנד מיין בן עיר יחיאל שטאַרק. כ׳האָב אַלץ געטאָן, בכדי אים צו ראַטעווען, אָבער עס איז געווען אומזיסט. ער איז אויסגעגאַנגען ווי אַ געשאַכטענע טויב.

במשך פון צוויי טעג איז ליקווידירט געוואָרן אונדזער לאַגער און אַ העלפט איז אַוועקגעשיקט געוואָרן קיין דייטשלאַנד. אויפן וועג האָב איך באַגעגנט באַקאַנטע יידישע פּאָליטיי־לייט — בענדעט קאַצאַס ברודער און זון. צו הונדערט מאַן האָט מען אונדז אַריינגעשטופט אין די וואַגאָנעס, שטרענג באַוואַכט דורך די אוקראַאַינישע קאָניבאַלן. דאָס איז געווען דעם 16טן יאַנואַר 1945. ס׳האָט געדויערט גענוג ביז מיר זיינען אָנגעקומען קיין גלייוויץ.

פון דאָרטן האָט מען אונדז געבראַכט קיין בוכנוואַלד, וואו איך האָב געטראָפן די שידלאָוצער ברויטמאַן, ראובן שאַדמאַן, משה קופערשמיט און אַנדערע. אין בוכנוואַלד איז אויך געווען דער יידישער פּאָליציאַנט בענדעט

קאָצס ברודער. נאָך אַ משפט האָט אים די יידישע ווידערשטאַנד־גרופּע פאַר־אורטיילט צום טויט פאַר זיינע בלוטיקע מעשים. זיין פּלימעניק האָט אים געוואָלט פאַרטיידיקן, אָבער אויך ער איז געפאַלן אַ קרבן. די נאַציס האָבן זיך ווייניק אינטערעסירט מיט די לעבנס פון זייערע באַהעלפערס. אין בוכנ־וואַלד האָט זיך שוין בולטער געוויזן די יידישע אַרגאַניזירטקייט. זי האָט אָבער אַרומגענומען אַ באַגרענעצטע שיכט קאָצעטלערס.

צען טעג בין איך געווען אין בוכנוואַלד. פון דאָרט האָט מען מיך געשיקט אין לאַגער דאָרא, ווו כ׳האָב געאַרבעט אין דער אַמוניציע־פאַבריק, וואָס האָט פריער פּראָדוצירט די געהיימע וואָפן „פאָו 1 און 2". איצט איז ניט געווען דאָרט וואָס צו טאָן, האָבן די ברוינע חיות זיך אויסגעזוכט אַן „אַרבעט" פאַר אונדז צו טראָגן שטיינער פון אין זייט צו דער צווייטער.

צוליב די אָפּטע באָמבאַרדירונגען פון די אַליאירטע און זייער דערנענ־טערן זיך צו בוכנוואַלד האָט מען אונדז אַריינגעזעצט אין וואַגאָנעס און געפירט אין דער ריכטונג פון בערגן־בעלזן.

דאָס איז געווען דעם 2טן אַפּריל. די טעג זיינען געווען קאַלטע, באַזונדערס די נעכט. די וואַגאָנען זיינען געווען אָפענע. די כוחות זיינען שוין געווען די לעצטע. מען איז שוין געווען אין גאַנצן אויסגעשעפּט. ווי אַזוי מיר האָבן נאָך געלעבט, איז שווער צו פאַרשטיין. אַ סך זיינען טאַקע געשטאָרבן און פאַרשטאָרטע מיט אויפגעריסענע אויגן זיינען זיי געבליבן שטיין צו־געקוועטשטע צווישן די לעבעדיקע, ווייל ס׳איז ניט געשראָקן. ס׳איז ביי אונדז געווען אַ נאַטירלעכע דערשיינונג. די צורות זיינען געווען מאָדנע אויסגעקרימט, פאַר־גליווערטע — זיי האָבן אָפט מאָל געהאַלטן די הענט אויף אונדזערע קערפערס.

דער קאָצעט בערגן־בעלזן איז געווען איבערפולט פון ברעג צו ברעג. אונדז האָט מען אַרויסגעיאָגט אויף ביידעמער פון בעטאָן. וועגן באַשפּייזן האָט מען אָפילו ניט געקלערט. געאַרבעט האָט מען שוין ניט. דער טויט האָט דאָ געהאַט זיין אמתן שניט. מיר זיינען געגאַנגען איבער מתים. אויך גראָז איז דאָ געווען שפּיץ. דאָ איז ניט געווען קיין גאָט און געהערשט האָט דער טייוול: מענטשן האָבן ביסלעכווייז פאַרלוירן דעם צלם אלוקים, אָבער פאַראורטיילן דאַרף מען קיינעם ניט; צו גרויס איז געווען דער נסיון פאַרן מענטשלעכן באַשאַף אין קאָמף פאַרן שטיקל לעבן.

סוף־סוף האָט געשלאָגן די לאַנג־באַגערטע שעה: ענגלישע טאַנקען זיינען אַריין אין לאַגער. מיט שטורעם זיינען אָנגעקומען זייערע טאַנקען און

צעריסן די דראָטן, וואָס האָבן אונדז אַרומגערינגלט: מיט דעם האָבן זיי אויך צעריסן אונדזער לאַנגיעריקע שקלאַפעריי. דאָס איז געווען דער משיח, וואָס האָט מחיה מתים געווען, ווייל יעדער פון אונדז איז געווען אַ טויט־פאַר־אורטיילטער.

יוסף פרידענזאָן

חסידישער אונטערגרונט אין שידלאָווצע

מאַטים און די „מאַטיסאָווצעס"

אין די געטאָס פון פוילן, אין וואַרשע, אין קראָקע און אין פיל אַנדערע שטעט איבער דער לענג און ברייט פון אַ״ג „געזעראַל גואוועראַלגעמעגט" זענען אין די יאָרן 1941־1942 פאָפולער געווארן רעליגיעזע יוגנט־גרופעס, וואָס די גאַס האָט זיי אָנגערופן „מאַטיסאָווצעס". דאָס זענען געווען גרופעס פון יונגע חסידישע בחורים, וואָס האָבן אויף זיך געזומען ווידערצושפעניקן דעם נאַצישן רעזשים און צו בלייבן אַזוי אָפּגעהיטן אין זייער יידישקייט, ווי אין די אַלטע צייטן.

די דייטשן האָבן פאַרבאָטן דאָס פאַרזאַמלען זיך פון יידן, און במילא זענען אין נאַצי־אָקופירטן פוילן געשלאָסן געווארן אַלע חדרים, ישיבות, בתי מדרשים און חסידים־שטיבלעך. אָבער די „מאַטיסאָווצעס" האָבן אַרגאַניזירט זייערע אייגענע שטיבלעך און בתי מדרשים און ווייטער געלערנט טאָג און נאַכט תורה.

די דייטשן, ווען זיי האָבן געכאַפּט אַ יונגן יידישן בחור מיט באָרד און פּיאות, האָבן זיי זיך איבער אים איזדעקאָוועט מיט דער גרעסטער מאָס אכזריות: געשניטן די בערד און געריסן די פּיאות ביז בלוט. אָבער די „מאַטיסאָווצעס" האָבן זיך ניט אונטערגעגעבן. מיט אַ געוואַלדיקער טראָציקייט האָבן זיי ווייטער זיך געלאָזן וואַקסן זייערע בערדלעך און פּיאות.

די דייטשן האָבן זיך באַמיט צו מאַביליזירן אַלע יידישע יוגנטלעכע צו דער אַרבעט פאַר זייער קריג־אינדוסטריע. נאַטירלעך, האָט די יידישע יוגנט ניט געוואָלט אַרבעטן פאַר די דייטשן, אָבער אָרעמקייט, נויט און די סכנה געכאַפט צו ווערן דורך די רוצחים האָבן זיי געצוואונגען צו פאַרשרייבן זיך אויף אַרבעט. ניט אָבער די „מאַטיסאָוועס". פון זייערע „קאָמאַנדירן" האָבן זיי באַקומען דעם באַפעל, אַז זיי דאַרפן זיך פרייוויליק קיין מאָל ניט שטעלן צו דער אַרבעט. פאַר די נויטן פון יחיד וועלן שוין זאָרגן די אַנדערע חברים „מאַטיסאָוועס".

די דייטשן האָבן שטרענג גוזר געווען אויף אַלע יידישע אָרגאַניזאַציעס, אָבער די „מאַטיסאָוועס" האָבן אין געהיים אָנגעפירט מיט אַ קאָנספיראַטיווער אָרגאַניזאַציע; מיט פאַרבינדונגען און קאָמוניקאַציעס צווישן אָרט און אָרט; מיט קאָמאַנדעס און באַפעלן; מיט ווערבירן נייע אָנהענגערס און שאַפן נייע קעמערלעך; מיט זאַמלען פאָנדן פאַר אַליינהילף און פאַר פאַרלאָזטע אַלטע אָדער קראַנקע, אויף וועמען קיינער האָט זיך ניט אומגעקוקט.

די „מאַטיסאָוועס", הגם זיי זענען געווען אַ המשך פון די חסידישע בחורים, וואָס זענען פאַר דער מלחמה געווען קאָנצענטרירט אין די גערער שטיבלעך, זענען געווען אַ נייער מין באַוועגונג. דער נאָמען „מאַטיסאָוועס" איז זיכער געווען אַ שפּאָגל נייער און פונדעסטוועגן זענען זיי גאָר גיך פאָפולער געוואָרן. געווען אַזעלכע, וואָס האָבן באַוואונדערט זייער מוט און מסירת־נפש, זייער פרומקייט און עקשנות צו האַלטן זיך ביי יידישקייט אין אַזאַ אומגעווינלעך־געפערלעכער לאַגע. געווען אַנדערע, וואָס האָבן אין הארצן פון זיי געחוזקט: „זעט נאָר אַ משוגעת, גראָד אין אַזאַ צייט זיך צו לאָזן וואַקסן בארד און פּיאות און צו זיצן און לערנען און ריזיקירן מיטן לעבן". אַנדערע האָבן פשוט געהאַט רחמנות אויף די דאָזיקע „בטלנים". אָבער גלייכגילטיק האָט קיינער צו זיי ניט געקענט בלייבן. פאַר פריינד און פאַר אָפּלאָכערס זיינען זיי פאָרט געווען אָריגינעל און מיסטעריעז. און אַזוי איז די באַוועגונג פון די „מאַטיסאָוועס" געוואָרן אַ שם־דבר.

* * *

כאָטש די „מאַטיסאָוועס" זענען גיך געוואָרן פאָפולער, זענען נאָר געווען יחידים, וואָס האָבן געוואוסט פון וואָנען עס קומט צו זיי דער נאָמען. אין וואַרשע און אין קראָקע, אין מיעכאָוו און אין פּינטשעוו און אין צענדליקער אַנדערע שטעט און שטעטלעך, וואו די „מאַטיסאָוועס" זענען געווען טעטיק,

האָט כמעט קיינער ניט געוואוסט אויף וועמענס נאָמען, אָדער נאָך וועמענס נאָמען, די חסידישע בחורים האָבן זיך מיט אַ מאָל געזומען רופן „מאַטי־סאָוצעס".

דער איינציקער אויסנאָם איז געווען שידלאָוצע. פֿאַר שידלאָוצער יידן איז דער נאָמען ניט געווען קיין רעטענישּ. זיי האָבן געוואוסט, אַז אָט די בחורימלעך רופן זיך אויפן נאָמען פון זייער מיסטעריעזן „קאָמענדאַנט" מאַטיס געלמאַן, אָדער ווי מען האָט אים געוויפן „מאַטיס ווינער". אָט דער מאַטיס איז געווען אַ שטעטלשער איידעם און די לעצטע פֿאָר יאָר פֿאַר דער מלחמה האָט ער געוואוינט אין שידלאָוצע.

ווער איז געווען אָט דער מאַטיס געלמאַן? ווי קומט ער קיין שידלאָוצע? און ווי איז ער מיט אַ מאָל געוואָרן דער קאָמענדאַנט פון אַזאַ אַרמיי, וואָס האָט זיך אַזש אָנגערופן אויף זיין נאָמען? פון וואַנען האָט זיך צו אים געזומען דער כוח צו ווערן דער קאָמענדאַנט פון אַ רעוואָלוציאָנערער אַרמיי פון הונדערטער יונגע בחורים, ווועמען ער האָט באַגייסטערט, כאָטש אַ גרויסער טייל פון זיי האָבן פון אים פריער קיין מאָל ניט געהערט און קיין מאָל אים אפילו אויך שפּעטער ניט באַגעגנט?

עס איז שווער צו ענטפערן אויף אַלע פראַגן, ווייל צום גרויסן טייל איז מאַטיס געבליבן אַ מיסטעריע און אַ סך סודות האָט ער מיט זיך מיט־געזומען אין זיין אומבאַקאַנטן קבר.

וואָס מיר ווייסן יאָ איז בלויז, אַז ער האָט אָנגעהויבן זיין יוגנטלעך לעבן מיט אַ רעוואָלט קעגן זיינע עלטערן, און גראָד אַ פֿאַרקערטן רעוואָלט ווי אַנדערע יידישע יוגנטלעכע צו יענער צייט. דער רוב יידישע יוגנטלעכע אין יענע יאָרן האָבן רעוואָלטירט קעגן דער פרומקייט און געצוימטקייט אין זייער עלטערן־הויז און געשטרעבט צו „פרייהייט". מאַטיס אָבער האָט דורכגעמאַכט אַ פֿאַרקערטע רעוואָלוציע. ער איז געבוירן געוואָרן אין ווין ביי איראָפּעאיזירטע מאָדערנע עלטערן. זיין פֿאָטער האָט מאַטיסן ניט געשיקט אין קיין „חדר", נאָר גראָד אין אַ מאָדערנער ווינער גימנאַזיע, וואו מאַטיס האָט זיך אויסגעצייכנט אין דייטש, אין פראַנצייזיש, אין מוזיק און אין ספּאָרט. אָבער מאַטיס האָט אויסגעזוכט אַן אַנדער וועג. דאָס ליכטיקע איראָפּע האָט אים ניט געלאָקט. די פרייהייט איז אים ענג געוואָרן, און ווי נאָר ער איז אויפגעוואַקסן, האָט ער זיך אָפּגעקערט פון זיינע מאָדערנע עלטערן און געוואָרן אַ פרומער, גאָטס־פֿאַרכטיקער בחור.

ווי אַזוי די דאָזיקע איבערקערעניש איז געקומען — וועגן דעם זענען פֿאַראַן פֿאַרשיידענע וועריסיעס.

איין וועריסיע דערציילט, אַז זייענדיק אין גימנאַזיע, האָט אים אַ שול־חבר באַלוידיקט מיט אַנרופן אים „שמוציגער יודע". ס׳איז גראָד געווען נאָך היטלערס קומען צו דער מאַכט (מאַטיס איז דאַן בלויז געווען 16 יאָר) און אַ סך ווינער גויים האָבן שוין דעמאָלט געמומען בליקן מיט בענקשאַפט צו היטלערן, וועלכער האָט צוגעזאָגט צו פֿאַראייניקן עסטרייך מיט „גרויס־דייטשלאַנד". דער אַנטיסעמיטיזם האָט דאַן אַנגעהויבן שטאַרק בושעווען און יידישע קינדער אין גויאישע גימנאַזיעס זענען געווען די ערשטע דאָס צו דערפילן.

מאַטיס (אַדער ווי מען האָט אים דאַן גערופן אין ווין „מאטי") איז פון דעם פאַטש געווארן אַזוי צעבראָכן, אַז ער האָט זיך געשעמט אַהיימצוגיין. ער האָט געמומען וואַנדערן איבער די ווינער גאַסן און על פּי צופֿאַל צוגעקומען צום ווינער באַנהויף, וואו ער האָט באַמערקט אַ גרויסן עולם יידן. די דאָזיקע יידן האָבן אָפּגעווארט דעם וועלט־באַרימטן לובלינער רב הרב מאיר שפּירא. דער לובלינער איז, כידוע, געווען באַשאַנקען מיט אַזאַ הדרת־פּנים און זיין אויסזען האָט אַזוי באַצויבערט, אַז אויך דער יונגער „מאטי" האָט זיך געמומען שטופּן צווישן עולם צו באַגריסן דעם „פֿאַלנישען ראַבינער". לויט דער דאָזיקער וועריסיע, איז דער יונגער „מאטי" צוגעגאַנגען צום לובלינער רב און אים געפרעגט: הער ראַבינער, איך האָב אַ פראַגע — ווי קומט עס, אַז די גויים רופן אונדז שמוציקע יידן? דער לובלינער רב האָט אים איינגעלאַדן צו זיך אין האָטעל. דער אינהאַלט פונעם שמועס פון לובלינער רב מיט דעם יונגן ווינער סטודענט איז ניט באַקאַנט, אָבער וואָס מען ווייס יאָ איז, אַז מאטי האָט זיך פאַרשריבן אין דער „יוגנט־גרופּע" פון אגודת ישראל אין ווין, וואו מען האָט אים געלערנט אלף־בית, דאַוונען און חומש מיט גמרא, און אַז ס׳האָט ניט לאַנג געדויערט און „מאַטי" איז אַוועק לערנען אין דער לובלינער ישיבה, וואו מען האָט אים טאַקע אַ נאָמען געגעבן „מאַטיס ווינער".

אייניקע יאָר האָט מאַטיס ווינער געלערנט אין לובלין. אויף די ימים־טובים איז מאַטיס ניט מער צוריקגעפֿאָרן אַהיים צו זיינע עלטערן קיין ווין, נאָר צום גערער רבין, און אין גער איז מאַטיס מפורסם געווארן מיט דער התקרבות, וואָס דער גערער רבי האָט אים אַרויסגעוויזן. דער גערער רבי האָט מיט אים פאַרברענגט לענגער ווי מיט אַנדערע בחורים פון זיין עלטער. און דאָס אַליין איז געווארן אַ סימן צווישן גערער חסידים, אַז מאַטיס

וואַקסט אַ „כלי". די קליינע צאָל חסידים, וואָס האָבן נענטער דערקענט מאַטיסן, האָבן טאַקע געזאָגט, אַז מאַטיס האָט אַ געוואַלדיק טיפע באַהאַוונטקייט אין חסידות, וואָס האָט ניט זיין גלייכן.

די אויסגעצייכנטקייט פון מאַטיסן איז געקומען צום אויסדרוק אין זיין זעלטענער פרומקייט און אין זיין געוואַלדיקער התמדה. מאַטיס האָט ווייניק געריידט. זיינע ווערטער זענען געווען ממש געציילטע און ער האָט ניט אַרויסגעקוקט פון זיינע ד׳ אמות. אָבער וואָס מער ער האָט זיך צוריקגעצויגן פון עולם, אַלץ מער האָבן יונגע חסידים אים אָנגעהויבן נאָכלויפן: אויפצוכאַפן פון אים אַ ווארט אָדער אַ חסידישן געדאַנק. אַזוי איז ער טאַקע מיט דער צייט געוואָרן איינער פון יענע חסידים, אַרום וועמען עס האָבן זיך געזומען זאַמלען אַ סך יונגע בחורים, פאַר וועמען ער איז געוואָרן אַ מין „רבי", אַ חסידישער וועגווייזער; וועמען ער האָט אויפגעקלערט און פאַרטייטשט די רייד און געדאַנקען פון גערער רבין און זיי געוויזן דעם וועג, ווי אַזוי אויסצואוואָקסן אמתע חסידים.

גערער חסידות האָט אין פוילן געהאַט יוגנטלעכע, וואָס האָבן געציילט אין די טויזנטער. זיי האָבן זיך קאָנצענטרירט אין די חסידים־שטיבלעך איבער דער לענג און בריים פון קאָנגרעס־פוילן. מיטן וואַקסן פון מאַטיסעס אָנזען אין גער, איז ער געוואָרן אַ מין נאַציאָנאַלער פירער פאַר די גערער בחורים איבערן גאַנצן לאַנד. די יונגע פירערס פון די גערער שטיבלעך, וועמען מען האָט גערופן „קאָמענדאַנטן", פלעגן קומען צו אים זיך מיישב זיין מיט זייערע לאָקאַלע פראָבלעמען. איז ערגעץ וואו אויסגעבראָכן אַ מחלוקת צווישן די יוגנטלעכע אין צוויי גערער שטיבלעך — איז מאַטיס געווען דער אויטאָריטעט עס איינצושטילן. בחורים פלעגן קומען צו מאַטיסן אויך מיט זייערע פערזענלעכע פראָבלעמען. דאָס איז נאָר געווען דערפאַר, ווייל מען האָט געוואוסט, אַז מאַטיס האָט אַ נאָענטן צוטריט צום גערער רבין, נאָר אויך דערפאַר, ווייל מאַטיס איז געווען אַ פיקח, געהאָט אַ פלינקן מוח און געקענט אַפשאַצן און אַנאַליזירן קאָמפליצירטע סיטואַציעס. אָבער מיט זיין גאַנצער הצלחה און דעם גרויסן אָנזען, וואָס ער האָט זיך דערוואָרבן, האָט מאַטיס פון זיך ניט געבלאָזן. קיינער פון די יוגנטלעכע האָט מאַטיסן ניט געטאָרט אָפגעבן קיין באַזונדערן כבוד. אַלע האָבן צו אים געריידט „פער דו". ער איז געווען אַ קאָמבינאַציע פון אַ „רבי" און אַ „חבר" און דאָס איז מן הסתם געווען זיין גרויסער צוציאונגס־כוח.

אייניקע חדשים פֿאַרן אויסברוך פֿון דער מלחמה איז מאַטיס ווינער געווָארן אַ שידלאָוועצער איידעם. ער האָט חתונה געהאַט מיט דינה בלומענטאַל, די טאָכטער פֿון אַ געוועזענעם שידלאָוועצער, יחזקאל בלומענטאַל. מיט זיין אָנקומען קיין שידלאָוועצע, האָט זיך דאָרט פֿאַרשטאַרקט דאָס געוועזענע חסידות און שוין דער בלויזער פֿאַקט, אַז מאַטיס האָט זיך באַזעצט אין שידלאָוועצע, האָט פֿאַרוואַנדלט דאָס דאָזיקע שטעטל אין אַ צענטראַלן פֿונקט אויף דער מאַפּע פֿון געוועזענע חסידות אין פֿוילן.

עס זאָגט זיך בלויז, אַז מאַטיס האָט זיך באַזעצט אין שידלאָוועצע. פֿאַקטיש, האָט מאַטיס באַלד נאָך זיין חתונה געוווינט וואַנדערן פֿון שידלאָוועצע קיין גער און פֿון גער קיין שידלאָוועצע. מאַטיס איז געווָארן אַ געוועזענער נאַציאָנאַלע פיגור, און שידלאָוועצע איז געווען צו ענג פֿאַר זיינע חסידישע פֿאַרמעסטן, וואָס האָבן שוין אַרומגענומען גאַנץ פֿוילן.

איך האָב ניט געקענט אויסגעפינען, וואו מאַטיס האָט זיך געפֿונען, ווען די מלחמה איז אויסגעבראָכן. לויט איין וועַרסיע, האָט זיך מאַטיס געפֿונען אין גער, גרייטנדיק זיך צו זיין ביים געוועזענעם רבין איבער די ימים־נוראים. אָבער צוויי וואָכן פֿאַר ראש השנה איז אויסגעבראָכן די מלחמה און דער געוועזענער רבי איז אַוועק קיין וואַרשע. מאַטיס איז אַהיימגעקומען צו זיין שוועסטער־עלטערן קיין שידלאָוועצע, אָבער ווי נאָר די שלאַכטן האָבן זיך געענדיקט, איז מאַטיס צוריק אַוועק קיין וואַרשע. ער איז געווען פֿון די יחידים, וואָס האָבן געהאַט אַ צוטריט צום געוועזענעם רבין, וועמען מען האָט שטרענג אויסבאַהאַלטן, ווייל די דייטשן האָבן אים געזוכט.

ווען געוויס, און ווי אַזוי, מאַטיס האָט אָנגעהויבן זיין טעטיקייט צו אָרגאַניזירן די געוועזענע בחורים אין די געטאָס אין אַ מין אָרגאַניזירטער און צענטראַל־אָנגעפירטער גייסטיקער וויידערשטאַנד־באַוועגונג, איז ניט באַקאַנט. אָבער יידן אין די געטאָס האָבן געקענט מערקן אַ צענטראַל־פֿירערישע האַנט אין דעם אופן, ווי די געוועזענע בחורים האָבן זיך אָרגאַניזירט. אין דעם זעלביקן אופן, ווי די בחורים האָבן זיך געפֿירט אין יעדער שטאָט און שטעטל, האָט מען געקענט זען, אַז דאָס אַלץ ווערט געלנקט פֿון ערגעץ וואו מיט אַ ענוויעם פּלאַן.

קודם־כל זענען זיך די געוועזענע בחורים פֿון די שטיבלעך ניט צעלאָפֿן. דער רוב שטיבלעך זענען טאַקע ליקווידירט געווָארן מיטן אָרייַנמאַרש פֿון די דייטשן און די עלטערע יידן האָבן זיך גרופּירט צום דאָוונען, וואו נאָר זיי האָבן געקענט. יידן האָבן איינגעשטעלט, געמאַכט מניינים ביי זיך אין

הויז, און יידן זענען געגאַנגען דאַוונען צו אַ שכנותדיקן מנין, אומאַפהענגיק וואָסער מנין דאָס איז געווען. די געראָר בחורים אָבער האָבן זיך געהאַלטן צוזאַמען, ווי פאַר דער מלחמה. זיי האָבן זיך איינגעאָרדנט אין פּריוואַטע היימען, אין קעלערן וכדומה, אָבער זיי האָבן זיך ניט געלאָזן צעשפּרייטן, נאָר זיך געהאַלטן אין די אַלטע אָרגאַניזירטע גרופּעס, וואו זיי האָבן צוזאַמען וווייטער געלערנט, געדאַוונט, עוסק געווען אין חסידישע שמועסן אאז"וו. זיי האָבן זיך אויך ניט געלאָזן ענדערן דעם לבוש. טאַטעס און מאַמעס האָבן, אויס מורא פאַר די אַכזריותדיקע דייטשע זשאַנדאַרמען, זיך געבעטן ביי די יונגע בחורים אָנצוטאָן אַנדערע בגדים אָדער אָפּצושערן די פּיאות, אָבער די בחורים האָבן זיך קעגנגעשטעלט, ניט געקוקט אויף דעם, וואָס ניט איין מאָל זענען זיי צוליב דעם צעשלאָגן געוואָרן פון דייטשן.

די נייַ־געשאַפענע לאַגע האָט, נאַטירלעך, מיט זיך געבראַכט נייַע פּראָבלעמען פאַר די געראָר בחורימלעך און זיי האָבן זיך גענומען מיט גרויס ענערגיע און איבערגעבנקייט זוכן וועגן ווי אָזוי די פּראָבלעמען צו פאַר־ענטפערן. די מלחמה האָט מיט זיך געבראַכט אין יעדער אָרט נייַע אייַנ־וואוינערס, וואָס זענען געקומען ווי פּליטים, בעירום ובחוסר כל. די געראָר בחורים האָבן זיך פאַרנומען מיט אויסזוכן צווישן די דאָזיקע פּליטים די היימישע פון אַנדערע שטעטלעך, זאָרגן פאַר זייערע ספּעציפּישע נויטן, אייַנ־אָרדענען זיי און זיי אויך גייסטיק צוריקברענגען צו זייער קרייַז. געראָר בחורים און זייערע עלטערן, אויב זיי זענען געקומען אין אַ שטאָט, וואו ס׳איז געווען אַ יונגע געראָר גרופּע, איז געווען ווער ס׳זאָל פאַר זיי זאָרגן.

די געראָר בחורים האָבן זיך אויך פאַרנומען מיט פּדיון־שבויים. דאָ און דאָרט זענען יוגנטלעכע פון די געראָר גרופּעס געכאַפּט געוואָרן פון די דייטשן און אוועקגעשיקט געוואָרן אין אַרבעטס־לאַגערן, און די יונגע בחורימ־לעך האָבן געזאַמלט גלט, בכדי זיי אויסצולייזן מיט שוחד אָדער בכדי זיי צו שיקן שפּייזפּעקלעך.

זייער וואוילטעטיקע אַרבעט האָט זיך ניט באַגרענעצט בלויז צו אייגענע. אין זוכן צו טאָן „חסד", וואָס איז איינע פון די גרויסע מצוות, פלעגן זיך די בחורים אויסזוכן פאַרשידענע מצוות, ווי, למשל, דאָס פאַרזאָרגן אַן אַלטן פאַרוואָרלאָזטן פליט אָדער קראַנקן, אויף וועלכן קיינער האָט זיך ניט אומגעקוקט. איך אַליין געדענק אַזאַ פאַל פון שידלאָוצע, וואוהין עס איז געקומען אַן אַלטער חסידישער ייד פון לאָדזש, וועלכער איז געלעגן אַ קראַנקער אין אַ צעבראָכענער שטוב. אין די צרות און פּראָבלעמען, וואָס יעדער האָט געהאַט

מיט זיך, איז פשוט ניט געווען וועך ס׳זאָל פאַר דעם ייד זאָרגן. איך האָב זיך פאַרשטענדיקט מיט די מאַטיסאָוועצס און פאַר מערערע וואָכן האָבן די בחורים זיך מיט אים פאַרנומען, געטראָגן עסן, געשאַפן אַ ריין העמד וכדומה.

דאָס אַלץ, וואָס די בחורים האָבן געטאָן אין די געטאָס, פאַר זיך און פאַר אַנדערע, איז, נאַטירלעך, אַרויסגעוואַקסן פון זייער רעליגיעזן און חסידישן לעבנסקוק, אָבער זיי זענען דערצו דירעגירט און דערמוטיקט געוואָרן פון אַ צענטראַלער פיגור, וואָס איז געווען אַ מין „רואה ואינו נראה" און וואָס האָט אויך אין די מלחמה־יאָרן געוואַנדערט צווישן וואַרשע און שידלאָוועצ — און דאָס איז געווען מאַטיס ווינער.

וויפל מאַטיס ווינער האָט זיך ניט באַמיט דאָס צו באַהאַלטן, איז עס אים פאָרט ניט געלונגען. מיט דער צייט האָט מען די גרופּעס פרומע בחורים, וואָס פריער האָט מען זיי געדופן געריר חסידים, אָדער „געריר קאָזאַקן", אָנגעהויבן רופן „מאַטיסאָוועצס".

מאַטיס ווינער אַליין איז געזעסן אין שידלאָוועצ אָדער וואַרשע, אָבער ער האָט געוואוסט וואָס ס׳טוט זיך אין יעדער שטאָט און שטעטל. ער האָט געהאַט זייַנע אייגענע שליחים, דורך וועלכע ער האָט געשיקט באַפעלן און אינסטרוקציעס. זייַנע בחורים פלעגן זאַמלען געלט אין איין שטאָט און אין דער אַנדערער פלעגט מען עס צעטיילן אַרעמע בחורים, אַ קראַנקן תלמיד־חכם אָדער אַן אַנדערן נויטבאַדערפטיקן. מאַטיס אַליין האָט געוואוסט וועגן יעדער שטעטל וואָס און ווי אַזוי די בחורים לערנען דאָרט און ווי זיי פירן זיך אין יידישקייט. פון מאָל צו מאָל פלעגט מאַטיס אַליין זיך אַריינשמוגלען אין אַ שטעטל און דאָרט די בחורים מחזק געווען, האָט אויספלאַנירט זייערע גייסטיקע טעטיקייטן, זייערע פּראָגראַמען פון לערנען מיט קליינע קינדער, פאַר וועמען ס׳זענען ניט געווען מער קיין חדרים, און זייער וואויילטעטיקע אַרבעט.

ס׳איז נאָר נאַטירלעך, אַז שידלאָוועצ אַליין האָט געהאַט איינע פון די שטאַרקסטע גרופּעס אין דער „מאַטיסאָוועצס"־באַוועגונג. דאָ האָבן געווירקט איניקע פאַקטאָרן: ערשטנס, האָט אין שידלאָוועצ מאַטיס ווינער אַליין אויפּ־געשטעלט די „מאַטיסאָוועצס"־גרופּע, אַליין באַשטימט די פירערס פון דער גרופּע און מיט זיין השפּעה צוגעצויגן אַ סך, אַפילו ניט געריר בחורים, צו ווערן „מאַטיסאָוועצס". צווייטנס, האָט דער פאַקט, וואָס מאַטיס האָט געוואוינט אין שידלאָוועצ, צוגעצויגן צו זיך אַ סך געריר בחורים פון אַנדערע שטעט און שטעטלעך. די שידלאָוועצער „מאַטיסאָוועצס" האָבן אויפגענומען די

פרעמדע פּליטים־בחורים מיט אָפּענע אָרעמס, זיי געהאָלפן זיך איינאָרדענען און אַ טייל פון זיי האָבן טאַקע אין שידלאָוועצ געפונען זיווגים. די „מאַטי־סאָוועס" אין שידלאָוועצ זענען געווען באַקאַנט צו גרויס און קליין. מען האָט זיי דערקענט אין זייער הילוך. זיי האָבן געהאַט אַ סך פריינד און אַ סך קעגנערס, אָבער כמעט אַלע האָבן זיך באַצויגן מיט אַ מאָס דרך־ארץ צו די דאָזיקע עקשנים, וואָס האָבן ניט געוואָלט אָנערקענען דעם „נייעם רעזשים".

(וועגן די מאַטיסאָוועס אין שידלאָוועצ דערציילט באַזונדער אין זיינע זכרונות דער געווען שידלאָוועצער תושב עוזר גרונדמאַן, וועלכער לעבט היינט אין ישראל — רעד').

איך אַליין האָב פאַר דער מלחמה געזען מאַטיס ווינער בלויז אין מאָל, אין גער, וואו מען האָט מיר אויף אים אָנגעוויזן, ווי אויף איינעם פון די „קאָמענדאַנטן". דאָס צווייטע מאָל האָב איך אים געזען טאַקע אין שידלאָוועצ אין סאָמע מיטן פון זיינע סודותדיקע און גבורהדיקע טעטיקייטן.

דאָס איז געווען בערך אין חודש מערץ 1942, דריי חדשים נאָך מיין קומען קיין שידלאָוועצ פון וואַרשעווער געטאָ. איך האָב עפּעס געהערט פון מאַטיסעס טעטיקייטן נאָך פריער פון וואַרשע און נאָך מער זיך דערוואוסט פון זיין אַרבעט אין שידלאָוועצ גופא. אָבער מאַטיס איז דאָן ניט געווען אין שידלאָוועצ און מען האָט ניט געוואוסט וואו ער געפינט זיך. מיט אַ מאָל, אין אַ געוויסן טאָג, קומט צו מיר מיין שוואָגער מאָטעלע זילבערמאַן (אַליין אַ מאַטיסאָוויץ) און רוימט מיר אין אַ סוד אין אויער: „מאַטיס איז נעכטן געקומען פון וואַרשע און וויל דיך זען. ער האָט פאַר דיר אַ גרוס פון דיינע עלטערן". איך בין פשוט אויפגעציטערט געוואָרן. מאַטיס איז געקומען פון וואַרשע?! — האָב איך אויסגעשריגן — איז דאָס מעגלעך? זינט יאַנואַר 1942 האָט געדראָט טויטשטראָף פאַר יידן, וואָס באַוועגן זיך פון אין שטאָט אין דער אַנדערער, אָחוץ פאַר אינצלנע יידן מיט ספּעציעלע פּעסער. איך האָב קוים געקענט גלייבן, אַז מאַטיס קען האָבן אַזאַ פאַס. אַזעלכע פּעסער האָבן נאָר באַקומען די יעניקע, וואָס האָבן דירעקט געאַרבעט פאַר דער דייטשער אינדוסטריע. אָבער מאַטיס איז אַ יונגערמאַן מיט בארד און פּיאות, איז ווי קען ער האָבן אַזאַ פאַס?

איך האָב ניט געגלייבט, ביז איך האָב אים געזען אין דעם פינצטערן שטיבל פון זיין שוועסטער. ער האָט אויסגעזען ווי מיט אייניקע יאָר צוריק אין גער מיט אַ פּעך־שוואַרצער בארד. ביז די אויגן און מיט לאַנגע פּיאות אומ־באַרירט פון אַ שער, יאָ, אפילו מיט דער לאַנגער קאַפאָטע. ווי אַזוי איז ער

געקומען פון וואַרשע קיין שידלאָוצע? מיט דער באַן? מיט אַן אויטאָבוס? איך האָב אויף אַלע פראַגעס ניט באַקומען קיין ריכטיקן ענטפער אַחוץ באַגלייבטע סימנים, אַז ער האָט ערשט מיט אַ וואָך פריער געזען מיין טאַטן אין וואַרשעווער געטאָ, און ניט בלויז מיין טאַטן, נאָר אויך אַ גאַנצע ריי אַנדערע פריינד. אויסער דעם גרוס האָט מאָטיס פאַר מיר בלויז געהאַט אַ פאָר וועדטער: „איך פאָר אַוועק אין אייניקע טעג אַרום און כ׳וויל דיך בעטן דאָ צו העלפן „אונדזערע בחורים". דאָס זענען טייערע קינדער און זיי קענען זיך אַ מאָל נייטיקן אין הילף. דיין שוועסטער איז אַ ייד אַן עושר, זע, אַז ער זאָל העלפן". מאָטיס האָט דאָס אַלץ געזאָגט צו מיר אין אַ באַפעלעריש טאָן, אויפן חסידישן שטייגער: „פּער דו", הגם מיר האָבן זיך פערזענלעך פריער ניט געקענט.

וואו אַהין מאָטיס איז געפאָרן פון שידלאָוצע, וויס איך ניט. אָבער פון די גביות־עדות, וואָס עס האָט צונויפגעזאַמלט דער שרייבער און חורבן־פאָרשער משה פראַגער אין זיין בוך „אלה שלא נכנעו", איז צו זען, אַז מאָטיס האָט אַזוי אין פאַרלויף פון די לעצטע חדשים, איידער דער דייטש האָט זיך געגומען צו ליקווידירן די יידישע ישובים אין פוילן, אויסגעוואַנדערט אַ צאָל שטעט און שטעטלעך. אומעטום האָט ער פונקט ווי אין שידלאָוצע אויפגעטויכט פלוצלינג, איבערגעגעבן אַ פאָר יחידים עטלעכע גרושן, צונויפגענומען די בחורים און זייערע פירערס און געראַטן צו זיי און דאָן ווידער פאַרשוואונדן. וואו מען האָט באַדאַרפט, האָט ער געברענגט געלט צו העלפן די בחורים, און וואו מען האָט געקענט, האָט ער צונויפגעקליבן געלט און עס געפירט אַנדערש־וואו. אויף אַ קאָנספּיראַטאָרישן אופן האָט ער אָנגעפירט מיט אַ גאַנצער אַרמיי פון יידישע יונגעלייט, וועמען דער צורר היהודים האָט ביז צו דער ענדגילטיקער ליקווידאַציע ניט באַווייזן אינצוברעכן אין זיי דעם עקשנותדיקן גייסט פון יידישער אייביקייט.

* * *

לויט די גביות־עדות, אין משה פראַגערס בוך „אלה שלא נכנעו", איז מאָטיס ווינער אומגעקומען אין אַ בונקער אין קראָקע, וואו ער האָט זיך געפונען צוזאַמען מיט אַ גרעסערער גרופּע „מאָטיסאָוצעס", וואָס האָבן זיך דאָרט אויסבאַהאַלטן ביז צו דער לעצטער ליקווידאַציע פון קראָקעווער געטאָ. אָבער מאָטיס ווינער האָט נאָך זיך איבערגעלאָזן אַ שטיקל ירושה אפילו אין די לאָגערן. „מאָטיסאָוצעס", וואָס זענען פאַרכאַפּט געוואָרן אין לאָגערן, האָבן אויף ווי וויט מעגלעך, אויך דאָרטן ממשיך געווען דעם עקשנותדיקן

וועג פון קלאַמערן זיך ביי יידישקייט אפילו ביי די שוועכסטע באַדינגונגען. אומעטום, וואו עס זענען נאָר פאַרוואָגלט געוואָרן עטלעכע „מאַטיסאָוועצע", האָבן זיי אויך אין די לאַגערן זיך צוזאַמענגעהאַלטן, זיך קעגנזייטיק געהאָלפן און געזאָרגט דערפאַר, אַז די צרות השעבוד זאָלן זיי ניט מאַכן פאַרלירן זייער צלם־אלקים.

די טעטיקייטן פון די „מאַטיסאָוועצע" און דעם גייסט, וואָס זיי האָבן איינגעפלאַנצט אין די הערצער פון הונדערטער יידישע בחורים, האָבן אויך געהאַט אַ גרויסע השפּעה אויפן וויידעראויפלעב פון יידישקייט צווישן דער שארית־הפליטה נאָך דער מלחמה. די געוועזענע „מאַטיסאָוועצע" אָדער זייערע חברים זענען געווען די ערשטע צוריק אויפצולעבן ביי זיך און ביי פיל אַנדערע די אַלטע אַמאָליקע יידישקייט. זיי זענען געווען די ערשטע נאָך דער מלחמה צו אָרגאַניזירן אין די „די. פּי"־לאַגערן כשרות, בתי מדרשים, חדרים, ישיבות און פרומע קיבוצים פאַר די, וואָס האָבן געוואָלט עולה זיין קיין ארץ־ישראל.

אויב גער איז פון אַלע אַמאָליקע חסידישע באַוועגונגען פון פוילן היינט צוריק געוואָרן די גרעסטע חסידישע באַוועגונג, האָט דערצו אַ סך בייגעטראָגן די „מאַטיסאָוועצע"־באַוועגונג. יאָ, אינעם סאָמע אָפּגרונט פון חורבן, אין די געטאָס, האָט מאַטיס וויינער געזייט די זוימען פון וויידער באַלעבן די אַלטע יידישקייט. פון וועלכער מיר זענען היינט די עדות אומעטום, וואו עס לעבן יידן.

ישעיה העניג

עפיזאַרן פון חורבן

די שרעקלעכע צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע אין שידלאָוצע איז שוין זיכער באַשריבן געוואָרן אין יזכור־בוך פון אַנדערע. איך וועל דאָ דעריבער זיך באַנוגענען מיט עטלעכע עפיזאָדן פון חורבן.

אין בנימין פרידס הויז האָט זיך געפונען אַ בעקעריי. דער בעקער פלעגט קויפן מעל פון מיין פאָטער ע"ה. אין זומער 1942 זענען עטלעכע דייטשן אַריינגעקומען אין דער בעקעריי. זיי האָבן געזוכט מעל אָדער געבאַקן ברויט. היות זיי האָבן אויסגעפונען, אַז דער אויוון איז געווען אַ ביסל וואַרעם, האָבן זיי דעם בעקער באַשולדיקט, אַז ער האָט דעם טאָג געבאַקן ברויט. די דייטשן האָבן דעם בעקער און אויך די פרוי פון בנימין פריד אַרויסגעפירט צום אַלטן בית־עולם. די סאַדיסטן האָבן חוזק געמאַכט פון די צוויי עלטערע אומשולדיקע קרבנות. זיי האָבן זיי געהייסן זיך האַלטן פאַר די הענט און זינגען ליבעלידער און טאַנצן. דערנאָך האָבן זיי די צוויי יידן דערשאָסן.

מיין חבר פּנחס ראָזענבלום, מיין פּריינד ישראלקע מילשטיין, צוזאַמען מיט נאָך פינף יונגע יידן זענען געכאַפּט געוואָרן אויסער די גרענעצן פונעם געטאָ. די זיבן יידישע בחורים האָבן זיך געהאַט אַרויסגעקראָגן פון אַן אַרבעטס־לאַגער, צוואַנציק קילאָמעטערס פון שידלאָוצע. די יונגע לייט האָבן זיך געפונען אויפן וועג אַהיים, וועו די דייטשן האָבן זיי געטראָפן. די מערדערס האָבן זיי געבראַכט אין שטאָט אַריין און זיי דאָרטן דערשאָסן.

ערב פּסח 1942 האָט דער אַרבעטסאַמט צוגעשיקט צו הונדערט יידישע יונגע מענער אַ פאַראַדענונג זיך צוצושטעלן אין דער פרי אין פראָנט פון מאַגיסטראַט. וועו די געקומענע הונדערט יונגעלייט האָבן דערזען די לאַסט־אויטאָס, זיינען זיי זיך צעלאָפן. די דייטשן, מיט דער הילף פון באַוואָפנטע אוקראַאינער, האָבן דעמאָלט געכאַפּט יעדערן, וואָס האָט זיך געמאַכט אונטער דער האַנט און זיי אַריינגעזעצט אין די לאַסטאויטאָס. צווישן זיי איז אויך געווען אונדזער רב ר' חיים ראָבינאָוויטש, וועמען זיי האָבן אַרויסגעשלעפּט פון שטוב אין מיטן דאָונען. זיי האָבן געשלאָגן דעם רב מיט אַ נאַגייקע איבערן פּנים און קאָפּ. דעם רבס בלוט האָט זיך געגאָסן פון פּנים איבערן טלית און אויף זיינע מלבושים. דער רב האָט פאַרנומען די קלעפּ. עס האָט

אויסגעזען, ווי עס וואָלט אים גאָרנישט וויי געטאָן. ער האָט נישט פאַרשטעלט זיין פּנים מיט די הענט, נישט געמאַכט קיין שום באַוועגונג אויסצומיידן די קלעפּ און נישט אַרויסגערעדט קיין וואָרט, נישט געבעטן דעם רוצח, אַז ער זאָל אויפהערן צו שלאָגן. קיין קרעכץ, קיין „אוי". ער האָט געוואָלט זיין אַ קרבן פּאַר דער יידישער קהילה. דעם רבס באַגעמונג האָט געווירקט אפילו אויף די רוצחים. זיי האָבן אים אויפגעהערט צו שלאָגן און געהייסן גיין אַהיים.

אין דער צייט פון אונדזערע גרויסע פּייניקונגען אין געטאָ און קאַצעט האָב איך אָפט געטראַכט וועגן די דייטשן — וואָס זיי זיינען אַ מאָל געווען און וואָס זיי זיינען איצט. איך פלעג דעמאָלט אויך טראַכטן וועגן אונדזערע קריסטלעכע שכנים און זייער באַציאונג צו יידן אין אָט דער שרעקלעכער צייט. בשייכות דערמיט פלעג איך זיך דערמאָנען אַ מעשה פון מיינע קינדער־יאָרן אין „חדר". וועז דער רבי האָט מיט אונדז געלערנט אין חומש די געשיכטע מיט די עמלקים און די צרות, וואָס יענע האָבן אָנגעטאָן די יידן, האָבן מיר דעם רבין געפרעגט, ווער זיינען היינט די אור־אור־אייניקלעך פון די עמלקים? דער רבי האָט לאַנג נישט געקלערט און געזאָגט, אַז דאָס זיינען די דייטשן. ער האָט אונדז דערציילט די געשיכטע פון די דייטשע שחיטות אויף יידן, אַז די דייטשן האָבן אָפּגעמעקט הונדערטער אַלטע יידישע קהילות אין זייער לאַנד. ער האָט אונדז דערציילט, אַז אויך אַנדערע פעלקער האָבן געמאַכט פּאָגראָמען אויף יידן, אָבער די דייטשן זענען די גרויזאַמסטע פון זיי. וועז איך האָב דערציילט מיינע עלטערן וועגן די רייד פון אונדזער

געכאַפּטע שידלאָוצער יידן צו אַרבעט.

רבין, האָבן זיי דערקלערט, אַז מיין רבי לעבט אין דער פאַרגאַנגענהייט. עס איז אמת, וואָס דער רבי האָט אונדז דערציילט וועגן דייטשלאַנד. דאָס איז זיך אַבער פאַרלאָפן הונדערטער יאָרן צוריק, וועלן די קירך איז געווען די גרעסטע מאַכט אין אייראָפּע. די קירך האָט געהעצט, אַז די יידן האָבן דערהרגעט זייער קריסטוסן, אַז זיי זענען פאַרשאָלטן פאַר ניט וועלן זען דאָס ליכט און תשובה טאָן פאַר זייערע זינד דורך איבערגיין צום קריסטנטום. די גלחים האָבן אויס־געטראַכט בילבולים, אַז יידן מאָרדן קריסטלעכע קינדער און ניצן דאָס בלוט צו באַקן מצות.

היינט — האָבן מיינע עלטערן מיר געגעבן צו פאַרשטיין — איז דאָס צוואַנציקסטע יאָרהונדערט און עס איז אַן אַנדערע וועלט. עס זענען דאָ אוניווערסיטעטן, ביבליאָטעקן. מענטשן זענען נישט מער בליגד ווי אַ מאָל. די מאַכט פון דער קירך און איר אינפלוס אויף דער באַפעלקערונג איז געבראָכן. די מאַסן אין אַלע לענדער, אויך אין דייטשלאַנד, זענען ליבעראַל געשטימט. מיר דאַרפן פאַרגעסן די פאַרגאַנגענהייט און זיך וועגדן צו דער צוקונפט.

און אָט איז געקומען די „צוקונפט" — און מיר זענען, ווי די דייטשן זענען אויס און ווי די אַרומיקע קריסטן זענען אויס, און וואָס זיי טוען מיט די יידן.

די יידישע באַפעלקערונג אין שידלאָווצע, אַזוי ווי אַלע יידישע קהילות אין פּוילן, האָט געהאַט נאָענטע באַציאונגען מיט די קריסטלעכע שכנים. יידן האָבן פאַרקויפט זייערע אויסאַרבעטונגען צו קריסטן און געקויפט פון קריסטן, וואָס ינענ האָבן פּראָדוצירט. יידן האָבן באַשעפטיקט קריסטלעכע אַרבעטערס אין זייערע פאַבריקן.

מיינע עלטערן האָבן געהאַט האָנדל־באַציאונגען מיט קריסטלעכע משפחות, ספּעציעל מיט צוויי קריסטלעכע פאַמיליעס אין סמילעוו, אַ דאָרף צוויי־דריי קילאָמעטערס פון שידלאָווצע. די מענער זענען געווען מיין פאָטערס פרייַנד, זייערע פרויען זענען געווען מיין מאַמעס פרייַנד, זייערע קינדער זענען געווען מיינע פרייַנד. וועלן די לאַגע אין אונדזער שטוב איז געווארן שלעכט און מיר האָבן אָנגעהויבן הונגערן, האָט מיין מאַמע מיך אַרויסגעשיקט צו אונדזערע קריסטלעכע פרייַנד מיט אַ דרינגלעכער בקשה, אַז זיי זאָלן אונדז באַצאָלן מיט אַ ביסל שפּייזפראָדוקטן פאַר אַ טייל געלט, וואָס זיי זענען אונדז שולדיק. אונדזערע קריסטלעכע פרייַנד האָבן מיר קודם־כל געזאָגט, אַז זיי זענען אונדז נישט שולדיק קיין געלט. צווייטנס, האָבן זיי מיך געווארנט, ניט

צו קומען מער אַהער, ווייל אַנדערע קריסטן וועלן מיך מסרן און די דייטשן וועלן מיך שיסן.

עטלעכע חדשים נאָך מיין באַזוך אין סמילעוו, איז אַ פרוי פון אונדזערע דאָרטיקע קריסטלעכע פריינד געקומען צו אונדז. שידלאָווצע איז געווען אַן אָפענער געטאָ: יידן האָבן נישט געטאָרט אַרויסגיין פון געטאָ, אָבער קריסטן האָבן געמעגט אַריינקומען. זי האָט געבעטן איר עפּעס צו פאַרשאַפן און זי האָט צוגעזאָגט דערפאַר צו באַצאָלן מיט שפּייזפראָדוקטן.

מיין מאַמע האָט געפרעגט איר קריסטלעכע פריינדין: „פאַר וואָס האָט איר, קריסטן, פאַרגעסן אייערע יידישע שכנים, פריינד און מיטבירגערס? פאַר וואָס זייט איר גלייכגילטיק צו אונדזערע צרות? פאַר וואָס העלפט איר אונדז נישט? יידן און קריסטן האָבן געלעבט אין פּוילן צוזאַמען אַ סך הונ־דערטער יאָרן. יידן האָבן געקעמפט פאַר פּוילן, זענען געהרגעט געוואָרן פאַר פּוילן. יידן האָבן שטענדיק געהאָלפן בויען דאָס לאַנד. איצט קענט איר אונדז נישט. מיר ביידע זענען פריינד לאַנגע יאָרן. הונגער איז אין מיין הויז און דו האָסט אַזוי פיל. פאַר וואָס העלפסטו מיר ניט? איך פאַרלאַנג גאָרנישט פון דיר בחינם. דיין מאַן איז מיר שולדיק געלט, באַצאָל מיר מיט אַ ביסל שפּייז־פראָדוקטן".

און הערט וואָס אונדזער לאַנגיאָריקע קריסטלעכע פריינדין האָט געענטפערט:

„איך וויים נישט, צי מיין מאַן איז דיר שולדיק געלט. איך מיש זיך נישט אין מיין מאַנס מסחרים. איר, יידן, האָט נישט קיין רעכט צו האָבן טענות צו אונדז, קריסטן. דער אמת איז, אַז איר האָט נישט קיין רעכט צו פאַראורטיילן אפילו די פאַרברעכערישע דייטשן. שרה מיין פריינד, גלייב מיר, אַז איך זאָג דאָס מיט האַרצווייטיק און צער. דער אמת איז: גאָט שטראָפט אייך פאַר דעם, וואָס איר האָט געהרגעט קריסטוסן. די פאַרשאָלטענע דייטשן זענען שליחים פון הימל און מיר, פּוילישע קריסטן, ליידן צוליב אייך, יידן".

די פרוי איז נישט געווען קיין אַנטיסעמיטקע, נאָר אַ גלייביקע קאַטא־ליטשקע. די קירך האָט די קריסטן געלערנט, אַז די יידן האָבן דערהרגעט זייער קריסטוסן און די פּוילישע מאַסן זענען געווען אונטער דער השפּעה פון דער קירך. עס איז אַ טרויעריקער פאַקט, אַז דורך הונדערטער יאָרן פּרעדיקן האָס קעגן יידן האָט די קירך צוגעגרייט דעם באָדן פאַר די דייטשע שחיטות אויף יידן.

אין אונדזער שטוב איז אַלץ געווארן ערגער. דער הונגער איז געוואָרן

אַלץ שטאַרקער. אָן דעם טאַטן, וואָס האָט שוין דעמאָלט ניט געלעבט, מיט אַ שוואַכער מאַמען, מיט דער זיבעצן־יאָריקער שוועסטער ביילע און אַ קליין ברודערל, האָב איך געמוזט זיין דער ברויטגעבער. מיין ברודערל, ווי קליין ער איז ניט געווען, האָט זיך ניט באַקלאָגט, ווי שלעכט עס איז ניט געווען. ער האָט פֿאַרשטאַנען אונדזער ביטערע לאָגע און פֿאַרנומען די צרות ווי אַ דערוואַקסענער. אַ געוויסן פּרימאַרגן, וועז ער האָט געביטן די אונטערוועש, האָב איך באַמערקט, וואָס דער געטאָ האָט צו אים געטאָן: זיין קערפּערל אויסגעדאַרט ווי אַ שטעקן; מען האָט געקענט איבערציילן אַלע זיינע ביינדלעך. איך האָב דעמאָלט באַשלאָסן, אַז מיין משפּחה וועט מער קיין הונגער נישט ליידן.

איך האָב זיך געזומען צו גאַרבן לעדער מיט מיין פּריינד ישראלקע מילשטיין. מיר האָבן ריזיקירט אונדזער לעבן. די געשטאַפּאָ האָט אונדז געכאַפּט ביי דער אַרבעט. זיי האָבן דאָס לעדער קאָנפֿיסקירט און אונדז ביידן אַרעסטירט. עס איז אונדז געשען אַ נס: די בלוטיקע דייטשן האָבן זיך געלאָזט איבערקויפן און אונדז באַפרייט. מיינע שכנים און פּריינד האָבן מיך געבעטן, אַז איך זאָל אָפּשטעלן די דאָזיקע ריזיקאַלישע אַרבעט. ישראלקע מילשטיין האָט אויפגעגעבן, אָבער איך — ניט. איך האָב אַליין פֿראָדוצירט לעדער, מיין שוועסטער האָט מיר צוגעהאָלפן. איך האָב איבערגעקויפט די קריסטלעכע מוסרים און פֿראָדוצירט לעדער. אַזוי איז געגאַנגען ביזן לעצטן טאָג, וועז די רוצחים האָבן מיך פֿאַרשלעפּט אין סטאַרכאָוויצער לאַגער אין איך האָב מיין פֿאַמיליע מער נישט געזען.

* * *

פון סטאַרכאָוויץ בין איך איבערגעפֿירט געוואָרן קיין אוישוויץ. דאָרטן האָבן, אין צוויי באַראַקן, זיך געפונען איבער פינף טויזנט ציגיינערס. אַנדערע לאַגערניקעס זענען געווען אָפּגעזונדערט מענער פון פרויען. די ציגיינערס האָבן געוואוינט צוזאַמען מיט זייערע פֿאַמיליעס — עלטערן, קינדער און אייניקלעך. זיי האָבן זיך געקענט פרייער באַוועגן. די ציגיינערס האָבן זיך געפילט פרייער ווי אַלע אַנדערע געפֿאַנגענע. דעם דריטן טאָג נאָך מיין קומען קיין אוישוויץ האָב איך צוגעזען, ווי מענגעלע, דער הויפּטדאָקטער פון לאַגער, צוזאַמען מיט עטלעכע אַנדערע דייטשע דאָקטוירים־מערדערס, האָבן פֿאַראָדנט די ציגיינער־פֿאַמיליעס זיך אויסצושטעלן אין פֿראָנט פון זייערע באַראַקן און

די זעלביקע נאַכט זיינען אַלע פינף טויזנט ציגיינערס אָפגעפירט געוואָרן אין די גאַזקאַמערן.

ווען איך האָב געזען דעם רויך פון די קרעמאַטאָריע־קוימענס, האָב איך „געזען", ווי מיין מאַמע שרה, מיין שוועסטער ביילע און מיין ברודערל נחמיה־מאיר זיינען אומגעקומען.

* * *

צום סוף וויל איך צוגעבן דעם ווייטערדיקן וויכטיקן פאַקט:

אַ האַלב יאָר פאַר דער אויסזידלונג פון דער שידלאָוצער יידישער באַפעלקערונג, האָט זיך אַ דייטשער געשיכטע־פראָפעסאָר געוואָנדן צום שידלאָוצער רב מיט דער בקשה, אַז מען זאָל אים איבערגעבן דעם פנקס פון דער קהילה. דער דייטשער וויסנשאַפטלער האָט געגעבן אונדזער רב צו פאַרשטיין, אַז דאָס בוך איז זייער ווערטפול פאַר היסטאָריקערס און עס איז זיכערער אין זיינע הענט, ווי אין דער שידלאָוצער יידישער קהילה.

דער רב האָט נישט פאַרשטאַנען פאַר וואָס דער מאַנוסקריפט איז נישט זיכער אין שידלאָוצע, וואו ער האָט זיך געפונען אַזאַ לאַנגע צייט. דער פראָפעסאָר האָט געזאָגט, אַז ער וויל אויסמיידן צו קריגן דעם פנקס מיטן כוח פון געשטאַפּאָ. דאָס האָט געווירקט און דער רב האָט אים איבערגעגעבן דעם פנקס. דער פראָפעסאָר איז געגאַנגען אויפן בית־עולם און פון דאָרטן אַראָפּ־געגומען אָפשריפטן פון די צוויי עלטסטע מצבות.

יידישע פאָרשערס וואָלטן זיך דאַרפן פאַראינטערעסירן, ווי אַזוי אָפּ־צוגעפינען דעם דאָזיקן פנקס און עס איבערגעבן אין די הענט פון אַ קאָמפּע־טענטער יידישער היסטאָרישער אינסטיטוציע.

ישראל פרידמאן ע"ה (בוענאס־איירעס)

אונטערן נאצישן שטיוול

דער ערשטער קרבן ביי אונדז איז געווען נטע ריכטער, זיסל דעם קצבס אַ זון. מען האָט אים געשאָסן לעבן דער תלמוד־תורה, ווייל מען האָט אים געטראָפן גיין אין גאַס אין מינוט נאָך זעקס. פון דאַן אָן איז געפאַלן אין קרבן נאָכן צווייטן.

ניט געקוקט אויף אַלע ליידן, פיין און שרעק, זיינען יידן געגאַנגען יום־כיפור צו כל־נדרי, אייַנ־שטעלנדיק ס׳לעבן. יום־כיפור אין דער פרי האָט מען אַרויסגענומען אַלע יידן פון די בעטן און זיי האָבן געמוזט גיין קערן די גאַסן אַרום מאַגיסטראַט. איך בין אויך געווען אייַנער פון זיי. פלוצעם זענען מיר, ווי צוויי פוילישע לאָבוזעס לויפן צו צו די דייטשן און וויזן וואו דער רב וואוינט. עס דויערט נישט לאַנג און מען פירט שוין אַ סך יידן מיטן רב פאַרויס מיט בעזעמער אויף די אַקסלען. צום רב איז צוגעגאַנגען אַן עס־עס־מאַן, האָט אַרויסגענומען אַ שער און אים אָפגעשוירן אַ האַלבע באָרד. וועז איך האָב דאָס באַמערקט, האָב איך געהאַט דאָס געפיל, ווי מען וואָלט מיר אָפגעשניטן אַן אבר.

מיר האָבן אַזוי געקערט אַ שטיק צייט. דערנאָך האָט מען אונדז אויס־געשטעלט אין רייען און אונדז געפירט איבער דער גאַנצער שטאָט צום פישמאַרק. דאָרט האָבן מיר ווידער געמוזט קערן אַזוי לאַנג, ביז זיי האָבן ווידער געבראַכט אַ „שטיבל" מיט יידן און אונדז פרייגעלאָזט. אַזוי האָט עס געדויערט אַ גאַנצן טאָג. פונדעסטוועגן האָבן יידן ווידער אייַנגעשטעלט ס׳לעבן און ווידער געגאַנגען דאַוונען.

צוועלף ביי נאַכט, ווען אַלץ איז שוין געשלאָפן, הערט מען קלאָפן מיט די קאָלבעס אין די לאָדנס: אַלע יידן מוזן שוין אַרויסגיין מיט עמערס אין די הענט. מיר האָבן קוים באַווייזן עפעס צו כאַפן אויף זיך. וועז מיר זיינען אַרויס אויף דער גאַס, האָט דאָס ליכט פון פייער אונדז אַ שלאָג געטאָן אין די אויגן. דאָס פייער איז געקומען פון שול און בית־מדרש, וואָס די דייטשן האָבן אונטערגעצונדן און אונדז האָט מען דאָס אַרויסגערופן צו לעשן.

אַזוי זיינען מיר געשטאַנען, אַ גאַנץ שטעטל יידן, מוצאי יום־כפור און געלאָשן מיט עמערס וואַסער דאָס פייער. אַזוי האָט אויסגעזען דער ערשטער יום־כיפור אונטער די נאַציס.

ס׳איז נישט אַדורך קיין וואָך, אַז ס׳זאָל נישט זיין קיין קרבן. איין מאָל האָט הענעך פּאַפּאַראָסניקס אַ זוך פּאַרקויפט פּאַפּיראָסן אויפן יריד — פּאַרשטייט זיך, אויף העכערע פּרייזן. דאָס האָט באַמערקט אַ פּאָלקס־דייטש, בולנער, וועלכער האָט אים געוואָלט שיסן. דאָס יינגל האָט איבער־געלאָזט אַלץ און איז אַנטלאָפן. בולנער איז געוואָרן אַזוי אויפגערעגט, אַז ער האָט אַנגעהויבן שיסן אויף יעדערן. מענטשן זיינען אַנטלאָפן. דאָס שטעטל האָט אויסגעזען ווי אַ בית־עולם. איך בין צופעליק אַנגעקומען פון דער שולגאַס אויפן מאַרקפּלאַץ, ווי איך הער הינטער מיר אַ געשריי: „אַנטלויף, בולנער לויפט אַרום מיט דער מאַשינביקס". איך בין אַריין אין אַ טויער, אַרויף אויף די שטיגן און אין אַטעם אויפגעעפנט אַ טיר אין אַ שטוב, נישט וויסנדיק אַפילו ווער ס׳וואוינט דאָרטן. די פּענצטערס זיינען געווען פּאַראַנגען. דורך די שפּאָרעס האָבן מיר געזען, ווי די ווילדע חיה לויפט אַרום מיט דער מאַשינביקס אין האַנט און זוכט אַ קרבן. און אָט קומט אַרויס פון יאָסל בעקערס הויף יחזקאל פּאַרבער מיט אַ קילאָ ברויט אין האַנט — און בולנער דערשיסט אים גלייך אויף אַן אָרט.

דאָס האָט נאָך בולנערן נישט געשטילט די רציחה. ער איז נאָך אַרום־געלאָפן, געזוכט, געגישטערט און נישט געפינענדיק קיינעם, איז ער אַוועק אויפן ראָדעמער וועג און די מענטשן האָבן אַ ביסל פּרייער אָפּגעאָטעמט.

אויף צו מאָרגנס האָט זיך הענעכס זון געמוזט צושטעלן צו דער פּאָליציי און מען האָט אים תיכף דערשאָסן.

אַזוי זיינען געלאָפן די געשעענישן אייגע נאָך דער צווייטער. די דאָטעס געניי קאָן איך זיך נישט דערמאָנען, אָבער עטלעכע עפּיזאָדן האָבן זיך מיר אינגעקריצט אין זיכרון און איך קאָן זיי בשום אופן נישט פאַרגעסן.

אַ געוויסן טאָג איז געקומען פון ראָדעם דער עס־עס־מאַן מאנדל מיט זיין געהילף שוויעטקא און זיך אַ לאָז געטאָן איבער די יידישע הייזער מאַכן רעוויזיעס. האָבן זיי געפונען ביים איידעם פון לייבל אייזענבערג לעדער. זיי האָבן אים גענומען צו דער פּאָליציי און אים געוואָלט גלייך שיסן. איז נאָכגעלאָפן זיין שוועסטער לייבל אייזנבערג (בוצאַק) און זיך געבעטן: שיסט בעסער מיך, איך בין שוין אַן אַלטער מאַן און לאָזט פריי מיין איידעם. האָבן די רוצחים געשאָסן ביידן אויפן הויף פון דער פּאָליציי.

אַ צווייט מאָל איז דער זעלביקער באַנדיט געקומען מיט זיין געהילף און געמאַכט אַ רעוויזיע ביי די בעקערס. האָבן זיי געפונען ביי דאָנע פרענקל, פּערל מלכהלעס זון, עטלעכע ברויטלעך מער ווי זיין צוגעטיילטע

נאָרמע, האָט מען אים מיט זיין פרוי, ווי אויך אַ שכנה, שרה איטע, זלמן־יאָסל פרידס מוטער, אַרויסגענומען אויפן הויף און אַלע דריי דערשאָסן.

אַזעלכע און ענלעכע געשעענישן האָבן פֿאַסירט יעדן טאָג, ביז ס׳איז געקומען דאָס יאָר 1942, ווען מען האָט מיך און נאָך הונדערטער שידלאָווצער יידן אָפּגעשיקט קיין סקאָרזשיסק און אין אַ צוויי יאָר אַרום — קיין טשענסטאָכאָוו, וואו מיר זיינען דעם 16טן יאַנואַר 1945 באַפרייט געוואָרן.

די קריסטלעכע באַפעלקערונג האָט געטאַנצט, זיך געפרייט, געראַבירט וואָס ס׳האָט זיך נאָר געלאָזט — ס׳איז דאָך געווען זייער באַפרייאונג. אָבער איך, דער ייד, האָב זיך געפילט אַזוי, ווי כ׳וואָלט ערשט געבוירן געוואָרן. עפּעס האָט מיר די וועלט אויסגעזען אין גאַנצן אַן אַנדערע, אַ פרעמדע. ס׳האָט זיך מיר געדאַכט, אַז יעדער פאַרבייגייער שטעכט מיך אַדורך מיט זיינע בליקן און ער וואונדערט זיך, וואָס אַ ייד איז נאָך לעבן געבליבן.

נאָך אַ פּאָר טעג טראַכטן, האָב איך באַשלאָסן אַהיימצופֿאָרן אין מיין שטעטל, אפשר וועל איך דאָרטן טרעפן עמעצן פון מיינע נאָענטע. אָבער אויפן אָרט, וואו ס׳האָבן געוואוינט מיינע עלטערן, איז געלעגן אַ קופּע גרוז, דאָס גאַנצע שטעטל האָט אויסגעזען ווי אַ בית־עולם. דאָס איבערגעבליבענע הייפל שידלאָווצער יידן — פון די לאַגערן, פון די פאַרטיזאַנער און פון די באַהעלטענישן — האָבן געוואָלט צוריק זיך אינאַרדענען אין שידלאָווצע. אָבער שוין אין אַ פּאָר וואָכן אַרום האָבן פּאָליאַקן, דאָס הייסט די א״ק, זיך אַרומגעזעזן, אַז ס׳זיינען נאָך געבליבן צו פיל יידן, האָבן זיי אין מאָל ביי נאַכט אַרויפגעשאָסן צו אונדז. צום גליק, האָבן די קוילן קיינעם נישט געטראָפן. מיר האָבן אָבער געפילט, אַז לענגער טאָרן מיר שוין דאָ נישט פאַרבלייבן. מיר זיינען זיך גלייך צעפאָרן אין די גרעסערע שטעט, דאָס רוב קיין לאָדזש.

אַזוי איז אויסגעריסן געוואָרן מיטן וואָרצל אַזאַ שיינע יידישע קהילה, וואָס האָט געהייסן ש י ד ל אָ ו ו צ ע.

* * *

איך שרייב די פאָר עפּיזאָדן צום אָנדענק פון די יונג־פאַרשניטענע לעבנס פון מיינע טייערע עלטערן משה און דינה און מיינע צוויי יונגע ברידער יודל און יקותיאל.

יאַנקל זילבערמאַן

מיין לעצטער יום כיפור אין שטעטל

דער ערב־יום־כיפור אין 1942 איז אויסגעפאַלן זונטיק. דער טאָג איז געווען אַ שיינער, אָבער יידן זיינען אַרומגעגאַנגען טרויעריק פאַרטראַכט. אומרו און שרעק האָבן אַרויסגעקוקט פון זייערע אויגן, ווי אייגער וואָלט געפרעגט דעם אַנדערן: וואָס טוט מען? וואו געפינט מען אַן אויסוועג זיך צו ראַטעווען?

געווען אַזעלכע, וואָס האָבן געזאָגט, אַז יעדער דאַרף זיך אָנגרייטן אַ פלאַש וויטריאָל. וועט מ׳וועט קומען נעמען, זאָל מען זיי אויסברענען די אויגן, אָדער אַ שאַרפע האַק אָדער מעסער. קיין אַנדער געווער איז ניט געווען.

שלעכטע בשורות קומען אָן: אין פאַרשידענע שטעט טרייבט מען אַרויס אַלע יידן, מ׳לאָדעוועט זיי אַן אין וואַגאָנען און מ׳פירט זיי אַוועק ערגעץ וואו. וואוהין? ווייסט קיינער ניט! מ׳זאָגט אויף אַרבעט.

גאָר שלעכטע סימנים האָבן זיך באַוויזן, וועט מ׳האָט אַרויסגעטריבן די יידן פון די אַרומיקע שטעטלעך און געבראַכט זיי קיין שידלאָווצע. דאָן האָבן מיר אַלע דערפילט, אַז דער חלף ליגט שוין אויפן האַלדז און דער חורבן דערנענטערט זיך צו אונדז.

יידן האָבן ניט געווואָלט פאַרשוועכן דעם הייליקן יום־כיפור. אונדזערע מאַמעס און פרויען האָבן מיט ווייטיקדיקע הערצער געווואָלט צוגרייטן דעם ערב יום־כיפור, אָבער די לעצטע שרעקלעכע נייעסן האָבן צעשטערט זייער ווילן. אַלץ איז געפאַלן פון די הענט.

* * *

די קריסטן גייען פון קאָשטשיאָל — זאָטע, אָנגעגעסענע, צופרידענע. זיי גייען שמייכלענדיק דורך די יידישע גאַסן. זיי זיינען נאָך מן־הסתם אונטערן אייגדרוק פון גלחס דרשה, אַז סוף־סוף איז געקומען די צייט, וואָס די „זשידעס" וועלן באַשטראָפט ווערן פאַרן דערמאָרדן זייער גאָט. אַ טייל קריסטן גייען נאָך אַריין צו זייערע יידישע באַקאָנטע פון לאָנגע צייטן, כדי זיך גוט אַרומצוקוקן, וואו ס׳וועט זיך בעסער לוינען צו זיין יורשים...

אויך צו אונדז אין הויז קומט אַ באַקאָנטער קריסט, קוקט זיך גוט אַרום. דערזעט אונדזער יידישע „רייכקייט" — אַ שטעפער־מאַשין, אַ ביסל

פאָדעם און אַנדערע זאַכן. ער מאַכט אַ מינע, ווי ער וואָלט אויסגעדריקט מיט־גענפיל. ער זעט אונדזער געמיט־צושטאַנד און זאָגט: יאַנקל, דו ביסט אַ פיינער ייד, ס׳איז אַ שאָד, מ׳זאָל אייך דערמאָרדן!

וואָס האָבן מיר געקאָנט ענטפערן?

מיין פרוי גיט נאָר אַ קוק אויף מיר, ווי זי וואָלט געזאָגט: זעסט אונדזערע טרייסטערס? מיין מוטער שווייגט טרויעריק, אירע ליפּן ציטערן פון שרעק. זי וויל זיך גרייטן ליכט צינדן, אַזוי ווי אַלע יאָר. דאָוונען מוז מען אין דער היים אָדער ביי שכנים. אין די גאַסן קאָן מען נאָר גיין ביז 7 אָוונט.

איך זיץ אַזוי ביי דער מאַשין פאַרטראַכט. איך פיל, ווי אונדזער שטאָט זינקט ווי אַ צעבראָכענע שיף אויף אַ צעשטורעמטן ים. מיין שוועסטער מלכה, מיין שוואָגער לייבל און שוועגערין מרימל זיינען אין סקאָרזשיסקער לאַגער. טרערן גיסן זיך פון די אויגן. מיין פרוי פרעגט מיך: וואָס וועט זיין פון אונדז? וואָס קאָן איך איר ענטפערן?

דער אָוונט רוקט זיך צו. מיין מוטער בענטשט די ליכט. איך מיט מיין ברודער כאַפּן זיך אַריבער אין אַנדערן הויף, וואו מ׳וועט זאָגן „כל־נדרי" מיט אַ מנין ביים שכן דוד גראָס, אַקעגן משה בערגער, וואָס האָט ריזיקירט און אָפּגעגעבן זיין דירה צום דאָוונען.

אויף דער גאַס הערשט אַ שטילקייט, ווי אויף אַ בית־עולם. מ׳זעט נאָר פון דער וויטנעס, ווי שאָטנס באַוועגן זיך. דאָס גייען מסתמא אַנדערע יידן צו שכנים, כדי צוזאַמען צו דאָוונען. ס׳דערמאָנט אונדז אין די מאַראָנען אין דער צייט פון דער שפּאַנישער אינקוויזיציע.

אַקעגן אונדזער הויז, ביים קריסטלעכן שכן אין פענצטער, איז אַרויס־געשטעלט און באַלויכטן אַ גרויסער צלם, כדי מ׳זאָל וויסן, אַז דאָ וואוינען ניט קיין יידן...

מיר זיינען פאַרזאַמלט אַ צווייַ צענדליק יידן. ישעיה בריקס זאָגט מיט גרויס כוונה „כל־נדרי" און אַלע פאַרזאַמלטע יידן כליפּען ווי קליינע קינדער. אַזוי איז דורך דער לעצטער יום־כיפּור אין שידלאָוועצ אין יאָר 1942.

משה קונאָווסקי

דער ברונעם וואָס האָט געראַטעוועט

כדי זיך צו ראַטעווען פון די פאַרשיידענע כאַפּענישן אין געטאָ, האָט מיין שוואָגער וועלוול פאַרטראַכט אַ פּלאַן אויסצובויען אַ באַהעלטעניש אין ברונעם, וואָס האָט זיך געפונען אין הויף פון מיין שוועסטער אברהם טשאַרנעס וואַסערשטיין. מען האָט זיך גלייך געגומען צו דער אַרבעט, ביז מען האָט אויסגעגראָבן אַ טונעל צו אַ וואַנט פון אייבערשטן טייל פון ברונעם, אויבער דער פלאַך פון וואַסער.

אין טאָג פון דער ערשטער אויסזידלונג זיינען מיר גאַנץ פרי אַרונטער אין דער באַהעלטעניש. מיר זיינען געווען 14 מאַן. לאַנג האָט מען ניט געקענט בלייבן דאָרטן, בין איך און אַ העלפט פון די באַהאַלטענע איין נאַכט אַרויס פון דער מאַלינע און דורך אומוועגן זיך דערשלעפּט צום לאַגער אין וואָלנעוו.

דאָרטן בין איך געווען מיט מיינע ברידער סענדער, שמואל, אברהמלע און יאַנקעלע. נאָכן אָפּזיין אין וואָלנעוו עטלעכע וואָכן, איז דאָרט פאָרגעקומען אַ שרעקלעכע סעלעקציע מיט אַ מאַסן־דערשיסונג. די גרעסטע מערהייט פון די קרבנות זיינען געווען שידלאָוצער, צווישן זיי זלמן זאַלצטרעגער, רבקה קריס און איר טאָכטער, מיין שוואָגער וועלווע וואַסערשטיין, פישעלע קורלענדער, פישל ראַבינאָוויטש, שמואל ציטרינבוים (זייגערמאַכער), ישראל שוואַרצפוטער, אברהם מאָדזשעוויעצקי, שמעון בלאָטמאַן, דער הויכער בנימין לעווין, מיין ברודער סענדער, שיע לעדערמאַן, יחזקאל ליכטיקער, טויבע ראָזענבוים און פיל אַנדערע.

נאָך דער מאַסן־עקזעקוציע בין איך אַנטלאָפן פון פאַרשאָלטענעם לאַגער און ווידער אַוועק קיין שידלאָוצע, וואו עס איז געשאַפן געווארן אַ „נייער געטאָ", ווי די דייטשן האָבן אינפאָרמירט.

איך האָב זיך גלייך איבערצייגט, אַז דער כלומרשטער נייער געטאָ איז נאָר אַ נייע פאַסטקע, בין איך אין דער נאַכט פון 12טן יאַנואַר 1943 אַנטלאָפן פון דאָרטן מיט מיינע צוויי ברידער אברהם און יאַנקעלע און אהרן שאַרפּאַץ מיט זיין טאָכטער טויבע רבקה נאָגעלמאַן און נאָך עטלעכע. עטלעכע טעג האָבן מיר זיך אויסבאַהאַלטן ביי אַ באַקאַנטן פויער אין דאָרף דליגאָפ און פון דאָרטן האָבן מיר ווידער געמוזט אַוועק קיין וואָלנעוו.

מיר האָבן שוין ניט געהאַט קיין אַנדערע ברירה, ווי זיך אונטער־

צוגעבן דעם גורל. אין וואָלנעוו האָבן מיר געאַרבעט ביז דער לאַגער האָט זיך ליקווידירט אין אויגוסט 1943. פון וואָלנעוו האָט מען אונדז געשיקט אין סטאַרכאָוויץ, וואו איך און מיינע דריי ברידער האָבן ביז 1944 געאַרבעט אין דער סטאָלאַרניע. מיין ברודער יאַנקעלע איז אַנטלאָפן פון סטאַרכאָוויץ, אָבער איז געכאַפט געוואָרן און אומגעקומען.

פון סטאַרכאָוויץ זיינען מיר טראַנספאָרטירט געוואָרן קיין אוישוויץ. ביי דער ערשטער סעלעקציע דאָרטן איז אומגעקומען מיין ברודער אברהמעלע. מיט מיר זיינען געווען יצחק גאָלדבערג, שמחה־מאיר וויערזשינסקי און אַנדערע שידלאָווצער.

אין דעצעמבער 1944 האָט מען אונדז אַוועקגעשיקט קיין בוכענוואַלד. דאָרטן האָב איך געטראָפן דעם געלן מאיר בראַניאָווסקי, מיכאל גערשאָנאָוויטש, שמואל יאַנקל צוקער, משה לינדזן, אָסטראָוויץ. פון דאָרטן האָבן זיי אונדז געשיקט נאָך דאַכאָו, וואו די אַמעריקאַנער אַרמיי האָט אונדז באַפרייט. נאָך דער באַפרייאונג האָב איך זיך געטראָפן מיט מיין ברודער שמואל.

די אכזריות פון גורל: מיין ברודער שמואל, וואָס האָט מיטגעמאַכט אַלע גיהנומס, איז שפעטער אין לאָס־אַנדזשעלעס אומגעקומען פון אַ באַנדיטן־אַנפאַל אויף זיין געשעפט. זיי האָבן פאַרענדיקט, וואָס די נאַציס האָבן אָנגעהויבן.

יצחק מאָראָ

מיין ברודערס גורל

מיין אייניציקער ברודער משה־בער איז געווען דער איידעם פון נטע משה קריינדלס. זיין ווייב חוה האָט אים געבוירן אַ יינגעלע, מרדכי. משה־בער איז געווען אַן „אָגראָדניק" (געריטנער), זיך געלעבט נישט שלעכט, געפירט אַ באַלעבאַטיש לעבן און פלעגט טאָן מענטשן אַ טובה.

בעת דער ערשטער אויסזידלונג איז זיין פרוי געזומען געוואָרן קיין „האָסאָג", וואו זי איז אויסגעגאַנגען פון הונגער.

מיין ברודער איז געבליבן מיט זיין זיבן־יאָריקן קינד. איך האָב אים געזען דאָס לעצטע מאָל אין יאַנואַר 1943. איך האָב זיך ביי אים געבעטן: „קום מיט מיר. דו זעסט אויך אויס ווי אַ קריסט, אַזוי ווי איך. צוזאַמען וועלן מיר אפשר איבערלעבן דעם חורבן. אָבער איין זאַך מוז איך דיך בעטן — דאָס קינד זאָלסטו אַ געוויסע צייט איבערלאָזן ביי דער קריסטין, וועמען דו האָסט אַוועקגעגעבן דיין גאַנצן פאַרמעגן".

משה בער האָט מיר אויף דעם געגעבן אַ קאַטעגאָרישן ענטפער: „ניין! דאָס קינד וועל איך ביי קיינעם ניט איבערלאָזן".

מיין ברודער איז דעמאָלט אַוועק אין דער באַהעלטעניש, וואָס איז געווען אויסגעבויט אין ברונעם פון אברהם טשאַרנעס.

כל־זמן איך בין נאָך געווען אין שידלאָוצער געטאָ, אויסבאַהאַלטן ביי די קריסטלעכע סטריעקס, האָב איך מיין ברודער געהאָלפן וויפל איך האָב נאָר געקענט. איך האָב ניט אין נאַכט ריזיקירט מיט מיין לעבן, אַרויס פון מיין באַהעלטעניש אָן אים געבראַכט עסן אָן אַנדערע זאַכן, וואָס ער אָן דאָס קינד האָבן זיך געגייטיקט אין זיי.

אַזוי האָט זיך דאָס געצויגן אַ צווייַ חדשים. פאָליאַקן האָבן דערשמעקט דאָס באַהעלטעניש אין ברונעם. עס האָט געדראָט אַ גרויסע סכנה פאַרן לעבן פון מיין ברודער אָן זיין קינד. בין איך אין נאַכט אַוועק צו אים אָן אים געזאָגט, אַז ער מוז גלייך זיך אויסזוכן אַן אַנדער באַהעלטעניש. ער האָט דעמאָלט געפונען אַ נייע מאַליגע אין קעלער פון נטע דאָסעס (שענקער).

איך וועל קיין מאָל ניט פאַרגעסן אַ פאַל, וואָס האָט געטראָפן מיט מיין ברודערס קינד, וועמ מען איז נאָך געווען אין געטאָ אין חיים גאָלדבערגס הויף. וועמ דער ברודער מיטן קינד זיינען געגאַנגען צוריק אין אַנדערן זאַוואָלעק, האָט מרדכילע געפונען אין גאָס אַ ראַזיר־אַפּאַראַט. איך בין גראָד אַנגעקומען זיי אַנטקעגן. רופט זיך אָפּ דאָס קליינע קינד צו מיר: „פעטער, איך האָב געפונען אַ מאַשינקעלע, וואָס איך וויל דיר געבן אַ מתנה. אויב מיר וועלן ניט בלייבן לעבן, זאָלסטו געדענקען, אַז איך האָב דאָס דיר געגעבן".

די וועלטער ברענען מיך ביזן הייגטיקן טאָג.

מיין ברודער איז געווען אויסבאַהאַלטן אין קעלער פון 1943 ביז אַפּריל 1944. לויט אַ באַריכט, וואָס איך האָב באַקומען פון שידלאָוצער פאָליאַקן נאָכן קריג, איז אין אַפּריל 1944 מיין ברודער אַרויסגעגאַנגען פון זיין קעלער־באַהעלטעניש זוכן עפעס עסן פאַר זיין קינד. אַ פוילישער פייער־לעשער, יוזעף פאָסאָבקעוויטש, האָט אים באַמערקט און געזומען שרייען: „מאָשקו,

סטואי!" (שטיי!). מיין ברודער האָט געגומען דאָס קינד און געגומען לויפן אין דער ריכטונג פון בית־עולם. אָפּגעשוואַכט פון הונגער און פּיין, האָט מיין ברודער ניט אויסגעהאַלטן צו לאַנג אין לויפן און איז געפאַלן. דער פּוילישער פּייער־לעשער מיט נאָך צוויי פּייער־לעשערס האָבן אים פּאַרהאַלטן, ביז דער רוצח באָוער איז אָנגעקומען און ער האָט מיין ברודער מיטן קינד דערשאָסן אויף אַן אָרט.

חיה פּאַריז־קאָרנבערויט

אין אונדזער באַהעלטעניש

ווען די מלחמה איז אויסגעבראָכן און דייטשן זיינען אַריין אין אונדזער שטעטל, האָב איך געמיינט, אַז די וועלט ענדיקט זיך. איך בין דעמאָלט נאָך געווען אַ יונג מיידל און די אַלע שוידערלעכע מעשים אַרום האָבן שרעקלעך געווירקט אויף מיר.

פּאַרן קריג האָט מיין מאַמע געהאַט אַ קאָלדרע־וואַרשטאַט. איצט האָט שוין דאָס קיינער ניט געדאַרפט און מיינע עלטערן, מילקע און מלך, האָבן זיך געמוטשעט צו מסחר. סחורה האָבן זיי באַקומען פון זייער קוזינע איטקע שטיינמאַן, וואָס פּאַרן קריג האָט זי מיט איר מאַן יצחק געהאַט דאָס גרעסטע געשעפט פון גאַלאַנטעריע און קאָסמעטיק אין שטעטל. ביי זיי האָט אויך געאַרבעט מיין ברודער יאַנקל.

ווען די כאַפענישן אין שטעטל זיינען געווארן אַלץ אָפטער און שרעק־לעכער, האָבן מיר זיך צוגעגרייט אַ באַהעלטעניש אויפן בוידעם פון אונדזער סוכה — וואָס האָט שוין געדינט פאַר אַ באַהאַלטאָרט אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה און בעת דער באָלשעוויסטישער אינוואַזיע. דאָס אַרויפ־קלעטערן אַהין איז געווען ניט אַזוי לייכט, אַבער בעת אַ סכנה טוט מען אַלץ.

וועג ס׳איז אַנגעקומען דער באַפעל, אַז אַלע יידן מוזן מיטוואָך דעם 23סטן סעפטעמבער זיך פֿאַרזאַמלען אויף אײַן פּלאַץ — איז אַנגעקומען אַ צווייטער באַפעל פון מײַן מאַמען: ניט גײַן צום פּלאַץ, נאָר וואָס גיכער גײַן צו דער באַהעלטעניש. נו, אַז די מאַמע הייסט — פֿאָלגט מען. צוזאַמען מיט אונדז גייט אויך אַרויף דער אַלטער יעקב שמעון. מיר נעמען אַרויף אַהין אַן עמער וואַסער, אַ פּאָר ברויטלעך, אַ ביסל צוקער. מײַן ברודער אברהם יעקב קומט אַריין דער לעצטער און פֿאַרהאָקט דאָס טירל.

מיר זײַנען ניט געווען צו גוט צוגעגרייט צו אַזאַ „אָפּעראַציע". מיר האָבן נאָר געהאַט אָפּגערעדט מיטן זון פון די מילשטיינס, יצחק, אַז אויב אים וועט זיך איינגעבן אַרויסצוראַטעווען פון דער בהלה, זאָל ער קומען צו אונדז און עפענען דאָס טירל.

דורך די שפּאַלטן פון בוידעם זעען מיר, ווי די גאַסן וווערן אַלץ שיטערער פון מענטשן. וואָס עס טוט זיך אויפן זאַמלפּלאַץ ווייסן מיר ניט. עס גייט אַוועק אַ שעה, צוויי, דריי. אַ דערדריקנדיקע שטילקייט, שרעק אַרום און אַרום. פּלוצעם דערהערן זיך שוועכע טריט אויף די טרעפּ. יאַנקעלע האָט באַמערקט דורכן שפּאַלט אַן ס״ס־מאַן מיט אַ רעוואָלווער אין האַנט. ער גיט אונדז אַ צייכן אײַנצוהאַלטן דעם אָטעם. צום גליק קערט ער זיך אום צוריק און מיר הערן, ווי מען פֿאַרקלאַפּט מיט האַמערס דעם אַרויסגאַנג און אונדזער באַהעלטעניש איז געווארן אַ לעבעדיקער קבר.

דער טאָג ציט זיך ווי אַן אייביקייט. דאָס דעכל פון בוידעם איז געווארן שטאַרק אָנגעהיצט פון דער זון. ביי נאַכט ווערט קילער, אָבער וואָס וועט ווייטער זיין? דער דורשט מאַטערט, מען מוז זיין שפּאָרעוודיק מיטן ביסל וואַסער. לויט אונדזער חשבון קענען מיר דאָס אויסהאַלטן העכסטנס ביז זונטיק.

ס׳איז שוין פרייטיק, ערב סוכות. מיין ברודער נעמט זיך אַן מיט קוראַזש, קריכט אַראָפּ אין אונדזער שטוב און ברענגט אַרויף עפּעס פון דאָרטן, דער עיקר וואַסער. דורך די שפּאָרונעס זעען מיר, ווי מען פּירט גרופּעס יידן, און ס׳הערן זיך געווײַנען און יללות.

פּאָר נאַכט נעמען זיך מיין טאַטע, דער ברודער און יעקב שמעון צום דאָוונען. נאָכן דאָוונען גייט מען מאַכן „קידוש". אויף וואָס? — יעקב שמעון בעט אים געבן וואַסער צו מאַכן „קידוש" אויף דעם. ער האָט געזאָגט, אַז אפשר איז שוין דאָס זיין לעצטער „קידוש" און דער סוף. ער האָט זיך ביטער צעווײַנט און צוזאַמען מיט אים מיר אַלע.

זונטיק האָב איך און מיין ברודער געדאַרפט ריזיקירן אין אַרויס זען וואָס עס טוט זיך אין שטעטל. אָבער פונקט דעם טאָג האָבן מיר פֿלוצעם דערהערט, ווי מען עפנט דעם טויער פון אונדזער שטוב, מען רייסט אויף דעם אַריינגאַנג און מען הערט יידיש רעדן. מיין ברודער עפנט דאָס טירל און מיר דערזעען פֿאַר זיך יצחק מילשטיין — וואָס האָט אונדז פריער געהאַט צוגעזאָגט צו קומען אַהער, אויב ער וועט זיך ראַטעווען — מיט די צוויי פֿאָליציסטן אָלטער און ישראל יצחק קאַץ, אַ יידישער פורמאַן מיט אַ וואָגן און דער באַנדיטישער פייער־לעשער פלאַסקאַטאַ.

ווער קען איבערגעבן יענעם מאָמענט פון פרייד? די פֿאָר יידן האָבן אונדז דעמאָלט אויסגעזען ווי מלאכים פון הימל.

מען האָט אונדז אָפּגעפירט אין פּינקערטס הויז, וואָס איז געווען אַ נייער זאַמלפּונקט פֿאַר אַלע, וואָס זיינען אַרויס פון די באַהעלטענישן. דעמאָלט איז געווען אַ באַפעל, אַז מען זאָל ניט שיסן די אַרויסגעקומענע פון די מאָלינעס. נאָר אונדז זיינען דערנאָך אָנגעקומען אַ סך באַהאַלטענע שידלאָוועצער.

אָבער דאָס האָט לאַנג ניט אָנגעהאַלטן. הושענא רבה פרי, ווען די אַרבעטערס מיט דער יידישער פֿאָליציי — צוזאַמען מיט זיי אויך יצחק מילשטיין — זיינען אַרויס צו דער אַרבעט, זיינען פלוצלונג אָנגעקומען דייטשע זשאַנדאַרמען מיט אוקראַאינער און מען האָט אונדז אָפּגעפירט אין סקאַר־זשיסקער לאַגער. דאָרטן איז אויף מאָרגן געמאַכט געווארן אַ סעלעקציע. מיך מיטן ברודער האָבן זיי אויסגעקליבן אויף אַרבעט, אָבער מיינע עלטערן זיינען אָוועק אויף דער שלעכטער זייט. מיין מאַמע וואָלט זיך געקענט ראַטעווען, אָבער זי האָט ניט געוואָלט זיך שיידן מיטן טאַטן. די מאַמע האָט נאָך באַוויזן אונדז צו זאָגן: איר זייט נאָך יונג, האַלט זיך צוזאַמען און פֿאַרגעסט אונדז נישט. די געווייגען פון מיינע טייערע עלטערן אין יענע שרעקלעכע מינוטן פון געזעגענען זיך קלינגען נאָך ביז היינט אין מיינע אויערן.

אין סקאַרזשיסק האָבן מיר זיך געמאַטערט ביז 1944. פון דאָרטן זיינען מיר עוואַקואירט געווארן קיין טשענסטאָכאָוו. אין דער איינמאָליקער סעלעקציע פון יענעם לאַגער איז מיין ברודער אַריינגעפאַלן און אָפּגעשיקט געווארן קיין בוכענוואַלד, וואו ער איז שפעטער אומגעקומען.

איך בין נאָך אַ סך צרות באַפרייט געווארן דעם 17טן יאַנואַר 1945 אין קאַצעט פּעלצערן ביי טשענסטאָכאָוו.

בערל קראיעווסקי

אַרוים פון קלעם

שוועד איבערצוגעבן וואָס פאַר אַ בילד עס האָט פאַרגעשטעלט שידלאָוו־צע נאָך דער ערשטער אויסזידלונג. עס איז נישט מעגלעך געווען צו גענפינען אַ הויז אָדער אַ שטוב מיט אַ גאַנץ פענצטער אָדער טיר. אַלץ איז געווען חרוב ומוחרב. באַלד ווי מען האָט יידן אַרויסגעפירט צו דער באַן, האָבן די קריסטלעכע שכנים אַלץ חרוב געמאַכט. אַזוי האָבן אויסגעזען די „זאַאול־קעס", וואו מען האָט אונדז, אַרום 1,500 מענטשן, אַרייַנגעטריבן פון ראָדעם, און דאָ האָבן מיר באַדאַרפט וואוינען.

נישט האָבנדיק קיין אַנדער עצה, האָבן מיר זיך געמוטשעט צו דער אַרבעט. מיר האָבן פאַרקלאַפט די לעכער מיט וואָס ס׳האָט זיך נאָר געלאָזט, מיר האָבן צוזאַמענגעלופעט מיט אַ ביסל ליים די צעבראָכענע שטיקלעך ציגל און שטיינער און געמאַכט אַ קיך צום קאָכן — און אַזוי האָבן מיר אַנגעפאַנגען אַ ניי לעבן פול מיט שרעק און טויט.

יעדן טאָג זיינען צוגעקומען נייע מענטשן. אַזוי אַרום האָט זיך אַנ־געקליבן ביז 5000 נפשות. אַזוי ווי אין די „זאַאולקעס" איז נישט געווען געניג פלאַץ פאַר אַזוי פיל מענטשן, האָט מען אונדז איבערגעפירט אין די גארבאר־ניעס אַריין. דאָרטן זענען נאָך די הייזער געווען גאַנץ און עס האָבן אין זיי געוואוינט פאַליאַקן. נאָר אין גארבארניע איז נאָך געווען טעטיק. דאָס איז געווען נטע איזענבערגס פאַבריק. די פאַליאַקן זיינען אַרויס און מיר זיינען אַריין אין די הייזער. איך האָב געוואוינט אין יצחק גארבערס הויז מיט נאָך 26 נפשות אין איין שטוב. מיט מיר צוזאַמען האָט געוואוינט אברהם גריטשמאַן מיט זיין פרוי. פון ענגשאַפט און פון אומנאַטירלעכע באַדינגונגען האָט זיך פאַרשפרייט די טיפוס־קראַנקייט. מענטשן האָבן ניט אָנגעהויבן פאַרשטיין נאָך וואָס מען האָט זיי דאָ אַהערגעבראַכט.

דעצעמבער 1942 האָט מען געברענגט מענטשן, וואָס האָבן זיך געפונען שוין אַ לענגערע צייט אין די אַרומיקע פאַבריקן. די מענטשן האָבן זייער שלעכט אויסגעזען און האָבן שוין מער נישט געטויגט צו קיין אַרבעט. זייער אויסזען איז געווען שרעקלעך. די דייטשן האָבן זיי אויסגעקליבן, ווייל זיי זענען שוין נישט געווען פעאיק צו אַרבעטן. איצט האָבן שוין אַלע פאַר־שטאַנען נאָך וואָס מען האָט אונדז דאָ אַהערגעבראַכט.

אַזוי האָבן מיר דערצויגן ביזן 7טן יאַנואַר 1943. פאַר נאַכט האָבן זיך באַוויזן די שטאָטישע פייער־לעשערס אין זייערע אוניפאָרמען. זייער באַווייזן זיך האָט אויף אונדז אָנגעווארפן אַ שרעק, ווייל ביי אַלע „ווישעדלעניעס" האָבן די פייער־לעשערס געוומען אַן אַקטיוון אָנטייל.

דעם זעלביקן טאָג האָבן זיך געהאַט פאַרשפרייט קלאַנגען, אַז עס זענען געווארן באַשטעלט וואָגאָנען. אָפטימיסטן האָבן אויסגעטייטשט, אַז די וואָגאָנען זאָלן זיין באַשטעלט פאַר דער תבואה, וואָס די דייטשן האָבן צוגעזומען ביי די פויערים. איך האָב געקענט נאָך די זעלבע נאַכט אַרויס, ווייל מיר זענען נאָך דעמאָלט נישט געווען באַוואַכט, אָבער וואוהין האָט אַ יייד געהאַט צו גיין אין יענע צייטן?

צו מאָרגנס אין דער פרי זענען מיר אַרומגערינגלט געווארן מיט אוקראַאינער, פוילישער פאָליציי, דייטשער זשאַנדאַרמעריע, און מען האָט אונדז צוזאַמענגעטריבן מיט די, וועלכע זענען פאַרבליבן אין די זאָאולקעס.

כ׳האָב געזוכט פאַרשיידענע מיטלען, ווי אַזוי זיך אַרויסצוקריגן, אָבער אַן דערפאָלג. נאָר אַ דאַנק דעם, וואָס דאָס אָנקומען פון די וואָגאָנען האָט זיך לאַנג פאַרצויגן, בין איך שבת אויף דער נאַכט, דעם 10טן יאַנואַר 1943, אַרויס פון קלעם, און דינסטיק, דעם 13טן יאַנואַר, איז פאַרענדיקט געווארן שידלאָווצע ווי אַ יידישע שטאָט.

לאה שטשענשליווע־אייזענבערג

אַ ראַדעמער „אַקציע" אין שידלאָווצע

וועז ס׳איז אויסגעבראָכן דער צווייטער וועלטקריג, האָב איך זיך געפונען אין ראַדעם. צוזאַמען מיט אַלע ראַדעמער יידן, האָב איך זיך אויך געפיניקט אין זייער געטאָ.

דעם 20סטן מערץ 1943 איז געקומען דער אונטער־שטורעם־פירער שיפערס, קאָמענדאַנט פון געטאָ, צום פאָרזיצער פון יודנראַט ד״ר נחום שענדעראָוויטש און געפאָדערט פון אים אַ ליסטע פון אַלע יידישע דיפלאָמירטע אינטעליגענטן צוזאַמען מיט זייערע פאַמיליעס. באַלד האָט צווישן די יידן זיך

פֿאַרשפּרייט אַ מיינונג, אַז די אינטעליגענטן וועלן אויסגעביטן ווערן אויף דייטשן, וואָס געפינען זיך אין ארץ־ישראל.

שיפּערס האָט פֿאַרלאָגנט ביז 40 מאָן, אָבער די צאָל פֿאַרשריבענע האָט דערגרייכט ביי 150. די רעגיסטרירטע יידישע דיפּלאָמירטע האָט מען געזאָגט, אַז זיי זאָלן זיך גרייטן צו אַ וויטער רייזע און מיטנעמען מיט זיך נאָר קליינע געפּעק און ווערטזאַכן.

ביים געטאָ־מויער האָבן זיך פֿאַרזאַמלט פיל יידן, וועלכע האָבן מקנא געווען די אויסדערוויילטע און געוואָרט אויף אַ געלעגנהייט זיך אַרייַנצוכאַפּן צווישן זיי אומבאַמערקט.

אויף מאָרגן, צוויי אַ זייגער ביי טאָג, איז אָנגעקומען דער אונטער־שטורעם־פּירער קאָפּקע, דער קאָמענדאַנט פון די אוקראָאינער רוצחים, מיט צוויי גרויסע אויטאָבוסן און אַרויפּגענומען די פֿאַרשריבענע אינטעליגענטן. מיט זייערע משפּחות האָבן זיך אויך מיטגעכאַפּט יידן, וואָס זענען אויף דער ליסטע נישט געווען.

די אויטאָבוסן זיינען ניט געפֿאָרן צו דער באַן, נאָר גאָר אין דער ריכטונג פון שידלאָווצע. נאָך זיי איז אויך נאָכגעפֿאָרן אַן אויטאָ מיט באַוואָפנטע אוקראָאינער. ערשט איצט איז די יידן געווארן אויפּפאַלנדיק, וואָס שיפּערס האָט אין דער סאַמע לעצטער מינוט אויסגעשטראָכן פון דער ליסטע זיינע באַקאַנטע יידן: ד״ר שענדעראָוויטש, ד״ר קליינבערגער און דעם יידישן פֿאָליציי־קאָמענדאַנט סיטנער. די יידן האָבן איצט באַגריפן, אַז מען האָט זיי ווידער אָפּגענאַרט מיט אַ נייעם נאַצישן טריק.

די אויטאָבוסן זיינען צוגעפֿאָרן צום שידלאָווצער בית־עולם. די יידן פון איין אויטאָ האָט מען אויסגעשטעלט אין דריי ריייען און אויסגעטאָן נאַקעט. נאָכן אַרייַנפירן די ערשטע ריי יידן, האָט מען געהערט שיסעריין.

איך האָב זיך געפונען מיט נאָך אַ פּאָרטיע יידן אין אַ צווייטן אויטאָ. וועג די אוקראָאינער האָבן אויסגעשאָסן די ערשטע גרופּע יידן, האָט מען אונדז אַרויסגעטריבן פון אויטאָ, אויך אָוועקגעשטעלט ביים פֿאַרקאָן, באַפוילן אָוועק־צוגעבן אַלע וועלטזאַכן און זיך אויסצוטאָן נאַקעט. דאָ האָט קאָפּקע באַמערקט זיינס אַ באַקאַנטע, בעלאָ פרידמאַן. האָט ער זי באַפוילן זיך צו שטעלן אין אַ זייט. שפּעטער האָב איך אין נאָך אַנדערע דאָס זעלביקע געטאָן, און אַזוי אַרום זענען אין דער לעצטער מינוט אָפּגעראַטעוועט געווארן 17 יידן. די איבעריקע זענען אַלע אומגעקומען און גענונען זייער רו אויפן שידלאָווצער בית־עלמין, וואו זיי האָבן זיך פריער אַליין אויסגעגראָבן די קברים.

נאָטע סטאַל

עפּיזאָדן פון דער גרויליצייט

עטלעכע וואָכן פּאַר דער ערשטער אויסזידלונג איז געשטאַנען מאיר, דאָס יינגל פון הענעך פּאַפּיראָסניק, און פּאַרקויפט פּאַפּיראָסן. זיינען צוגעקומען צוויי כוליגאַנעס, צוגענומען די פּאַפּיראָסן און אים נאָך גוט צעשלאָגן. איך און מיין ברודער יעקב־מרדכי האָבן דאָס צוגעזען, זיינען מיר צוגעלאָפן און מיר האָבן די כוליגאַנעס צעשלאָגן ביז בלוט.

מיר האָבן געמיינט, אַז דערמיט האָט זיך עס געענדיקט, אָבער מיר האָבן געהאַט אַ טעות. דעם קומענדיקן מיטוואָכדיקן מאַרקטאָג איז אַנגעקומען געשטאַפּאַ און געזוכט די יעניקע, וואָס האָבן צעשלאָגן די צוויי גויים, וואָס איינער פון זיי האָט זיך אַרויסגעוויזן צו זיין אַ פּאָלקס־דייטש, וואָס האָט געהאַט אַ שוואָגער אין געשטאַפּאַ. איידער וואָס ווען האָבן זיי דערשאָסן דאָס יינגל מאיר, יחזקאל פּאַרבער און נאָך עטלעכע יידן. ווען זיי האָבן מיך געפּאַקט, האָב איך געפּילט, אַז איך האָב שוין ממילא ניט וואָס אָנצוואוערן און געזומען לויפן מיט אַלע כוחות. זיי האָבן מיך נאָכגעשאָסן, אָבער ניט געטראָפן. איך האָב זיך אויסגעמישט צווישן די פּויערים און אַנטרונען געוואָרן דורך הינטערגעסלעך.

נאָך דער אויסזידלונג בין איך געבליבן אין דער אַזוי־גערופענער „רוים־קאַמאַנדע", ס׳איז געווען קלאָר, אַז דאָ לויערן לעבנס־געפּאָרן. בין איך אַנטלאָפן קיין וואָלנעוו צוזאַמען מיט מיין שוואָגער אַשר קונאָווסקי, זיין שוואָגער אַברהם גראָס און, דאַכט זיך, אויך וועלווול וואַסערשטיין. אַ פּאָלקס־דייטש האָט אונדז געפּאָקט אין וועג, האָבן מיר פּאַר אַ סך געלט זיך אויסגעקויפט ביי אים און בשלום אַריין אין וואָלנעווער לאַגער.

אין לאַגער איז פּאַרגעקומען אַ סעלעקציע און מאַסן־דערשיסונג. צווישן די דערשאָסענע זיינען געווען מיין ברודער שלמה, מיין שוואָגער אַשר קונאָווסקי און אברהם זאַלצטרעגער (גראָס).

מיין ברודער מרדכי־יעקב איז קראַנק געוואָרן אויף טיפוס, האָב איך אים מיטגענומען אין מיין באַראַק פון דער אויסערן־קאַמאַנדע. די יידן אין מיין באַראַק האָבן זיך געשראָקן ניט צו ווערן אַנגעשטעקט מיט טיפוס און זיי זיינען באַשטאַנען אויף דעם, אַז איך זאָל מיין ברודער אַרויסנעמען פון דאָרטן. ס׳האָט ניט געהאָלפן מיין בעטן זיך ביי זיי צו לאָזן מיין ברודער אין באַראַק. איין יד האָט מיר געזאָגט, אַז ער ווייסט פון אַ חורבה הינטערן

שטעטל, וואוהין מען וואָלט געקענט אַריבערפירן מיין ברודער. איך האָב געגעבן אים וויפל ער האָט פאַרלאַנגט פאַרן אויסזאָגן דעם אָרט, אַוועקגעטראָגן אַהין מיין קראַנקן ברודער און דורך דעם אים גערעטעוועט פון אַ זיכערן טויט. ווי אָזוי ער האָט עס אַריבערגעטראָגן אין דער וויסטער חורבה, אַן מעדיצינען און זייענדיק אַליין אַ גאַנצן טאָג, קען איך ניט פאַרשטיין.

אין יוני 1943 איז דער לאַגער וואָלנעוו ליקווידירט געוואָרן. מיך האָט מען געשיקט קיין ראָדעם און מיין ברודער יעקב־מרדכי נאָך בלידשין. פון דאָרטן האָט מען אונדז געפירט אין פאַרמאַכטע וואַגאָנען נאָך אוישוויץ, וואו מיר זיינען לאַנג ניט געווען. פון אוישוויץ האָט מען אונדז אָפּגעשיקט אין די לאָגערן וווייהינגער, העסנטאַל און אַלאַך — אַ שרעקלעכער לאַגער, וואָס איך האָב געמיינט, אַז דאָס איז שוין מיין סוף. דאָרטן בין איך געווען מיט די שידלאָווצער יאַנקל לוסטמאַן, משה גאָלדבערג, שמשון אָסטראָוויעצקי און יצחק מילשטיין. מיר האָבן זיך געהאַלטן צוזאַמען.

אַ גליק, וואָס דאָס האָט לאַנג ניט אָנגעהאַלטן. מען האָט אונדז אָפּגעפירט הינטער די טיראָלער בערג, אין סטאַלטאַך, און דעם 30סטן אַפּריל 1945 זיינען מיר באַפרייט געוואָרן פון דער אַמעריקאַנער אַרמיי.

מיין ברודער מרדכי איז באַפרייט געוואָרן דעם 8טן מיי 1945 אין סודעטן־לאַנד.

עלקע קליין־שרייבערבערג

אַ קיך פאַר פּליטים

ביים אָנהייב צווייטן וועלטקריג זיינען קיין שידלאָווצע אָנגעקומען אַ סך פּליטים, ניט בלויז פון די שטעטלעך אַרום, נאָר אויך פון גאָנץ ווייטע מקומות — פון לאָדזש, וואַרשע, קראָקע. זיי האָבן געמיינט, אַז אפשר וועט בייַ אונדז זיין זיכערער, ווי אין זייערע גרויסע שטעט.

אויף אונדזער הויף האָבן זיך צונויפגעקליבן אַ הונדערט פּליטים. מען האָט געדאַרפט קודם־כל זאָרגן דערפאַר, אַז די מענטשן זאָלן האָבן ברויט און אַ געלעגער. איך און נאָך עטלעכע מיידלעך — פריידל, חוהלע שטייערמאַן,

חנהלע צימערמאַן און נאָך אַ פּאָר, וואָס איך געדענק ניט זייערע נעמען — האָבן צונויפגעקליבן קוישן ברויט, אַנדערע מאכלים און מלבושים און עס איבערגעגעבן די פּליטים.

מיר האָבן געהאָלפן יצחק שטיינמאַנען צו שאַפן אַ קיך פאַר די פּליטים. מיר האָבן געבעטן אָפּאַטאָווסקין דעם בעקער אָפּצוגעבן אַ פּאָר צימערן פאַר אַ קיך. ער האָט מסכים געווען. זיין טאָכטער עלקע און אַנדערע האָבן צוגעגרייט אין קיך פאַרשיידענע מאכלים, וואָס יידן פלעגן געבן.

איך און נאָך אַ צען מיידלעך האָבן זיך מתעסק געווען מיט דער קיך. דערנאָך האָט אָפּאַטאָווסקי איבערגענומען צו פירן די קיך, אָבער מיר, די מיידלעך, האָבן אים וויייטער געהאָלפן אין דער אַרבעט.

נעכט כ״ץ

אונדזערע טייערע שכנים...

וועז ס׳איז קלאָר געווארן, אַז עס גרייט זיך אַן „אַקציע״ צו ליקווידירן די שידלאָוצער געטאָ, בין איך, מיין חתן, מיין שוועסטער און מיין חתנס שוועסטער און די פאַמיליע פון ר׳ יצחקל שאַרפהאַרץ אַראָפּ אין אַ באַהעלטעניש. אין דער באַהעלטעניש זיינען געווען צוואַנציק מענטשן, צווישן זיי זעקס קינדער.

ס׳איז אוממעגלעך צו באַשרייבן די טעג אין בונקער, וועז די מערדערס דרייען זיך אַרום מיט שפּירהינט און עלטערן האָלטן צו די מיילכעלעך פון די קינדער, אַז זיי זאָלן, חלילה, ניט אויסריידן אַ וואָרט.

וועז מיר זיינען אַרויס פון בונקער — אויסגעמאַטערטע אין פאַרהונגערטע — האָבן מיר, צו אונדזער דערשטוינונג, אָנגעטראָפן ניט דייטשן נאָר אונדזערע פוילישע פייער־לעשערס און פּאָליציאַנטן. זיי האָבן אַלץ צוגעגרויבט פון אונדז און דעמאָלט האָבן זיי אונדז צוגעפירט צום בלאָק, וואו עס זיינען שוין צונויפגענומען געווארן אַלע שידלאָוצער, וואָס זיינען, ווי מיר, אַרויס פון די באַהעלטעניש.

פרוי שאַרפהאַרץ האָט שפּעטער געגומען איר צירונג און געלט, וואָס זי האָט באַוויזן אויסצובאַהאַלטן, און זי איז אַרויס פון בלאָק, איינשטעלנדיק איר לעבן. זי איז אַוועק צו איר פּאַרטרוילעכסטן אַרבעטער, אַ פרומער קריסט, מיטן גלויבן, אַז ער וועט זי אויסבאַהאַלטן פאַר אַזוי פיל וועלטזאַכן. אין אַ שעה אַרום איז זי געקומען צוריק, אַ האַלב נאַקעטע און צעשלאָגענע. פרוי שאַרפהאַרץ האָט דערציילט, אַז דער פּאָליאַק האָט טאַקע ביי איר אַלץ צוגענומען, אָבער דערנאָך האָט ער זי גוט צעשלאָגן און אַרויסגעוואָרפן.

פון בלאָק האָט מען אונדז אַלעמען אָפּגעשיקט קיין סקאַרזשיסק. מיין חתן בערל בורשטינסקי האָט געאַרבעט אין ווערק „צע", וואו ער איז אומגעקומען. דער זעלביקער ביטערער גורל האָט אויך געטראָפן מיין ליבער שוועסטער חיהלע און בערלס שוועסטער רבקה.

זאָל זייער בלוט קיין מאָל ניט פאַרגעסן ווערן.

ירמיה מייערפעלד (אַרגענטינע)

קאַטוילישע „ליבע"

מיין ברודער מענדל איז נאָך מיין פאָטער געווען דער בעסטער הייזער־בויער אין דער געגנט. ווען די נאַציס זיינען אַריין און עס האָבן זיך אָנגעהויבן די גרויסע צרות, האָט ער קודם געטראַכט ווי אַזוי צו ראַטעוון זייגע קינדער, וואָס זיינען געווען אויפן ערשטן פייער.

ער האָט געגומען זיינע צוויי קליינע בלאָנדע קינדער אויף די הענט און געגאַנגען צו די קריסטלעכע מויערערס, וועמען ער האָט יאָרן לאַנג געגעבן גוט צו פאַרדינען. ער פלעגט זיך בעטן ביי זיי:

— נעמט ביי מיר צו אַ קינד, כאָטש איינס זאָל בלייבן לעבן.

האָבן זיי, די גאָטספּאַרכטיקע קאַטאָליקן, זיך גערייצט מיט אים:

— מיר וועלן וואוינען דאָרטן, אויבן, אין דיין דירה...

און זיי האָבן אויסגעפירט, אין מיין טאַטנס הויז וואוינען די הענקערס. זיי האָבן געהרגעט און געירשנט.

מנחם ראָזענצווייג

אַ „שטיבל" אין געטאָ

דאָס אָסטראָווצער חסידים־שטיבל האָט זיך געפונען אין הויף פון שמואל אָסטראָוויעצקי, וואָס מען האָט אים געריפן שמואל קלמנס, לויט זיין פּאָטערס נאָמען. בעת דער נאַצישער אָקופּאַציע איז דאָס שטיבל פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ הכנסת־אורחים פאַר פאַרשיידענע חסידים, אַרויסגעטריבענע פון פיל שטעט און שטעטלעך.

פון ענגשאַפט איז דאָרט אויסגעבראָכן אַ טיפוס־עפּידעמיע. מיין טאַטע אברהם הערש האָט זיך מיט זיי פאַרנומען און זיי באַזאָרגט מיט וואָס ס׳איז נאָר געווען מעגלעך. ער האָט צו זיי געבראַכט דעם דאָקטער דימאַנט, וואָס האָט מיין טאַטן געוואָרנט, אַז ער קען נאָך אומגליקלעך מאַכן אונדזער גאַנצע פאַמיליע. מיין טאַטע האָט אים געזאָגט, אַז אין זכות פון דער גרויסער מצווה פון ביקור־חולים וועט גאָט אים באַשיצן.

וואָלף אייזענבערג

דער פּאָליציסט גלאָט

אין דער געטאָ־פּאָליצייַ איז געווען אייגער מיטן נאָמען גלאָט. ער אַליין איז שוין גאָרניט געווען אַזוי גלאָט, פשוט אַ רעטעניש פאַר אַלעמען.

קיינער האָט ניט געוואוסט פון וואַנען ער איז געקומען. מען האָט געזאָגט: פון פּויזן. אַ דייטש האָט ער געריעדט זייער אַ גוטן. אויסזען — פון אַן אמתן אַריער: בלאָנד, הויך, שטאַרק. מען האָט גאָרניט געקענט חושד זיין, אַז ער איז אַ יידּ.

אין עלטסטן־ראַט האָט מען מורא געהאַט פאַר אים. ניט געוואוסט וואָס ער איז און וואַר ער איז. ער פלעגט זיך חברן מיט די דייטשן. פלעגט אויך זאָגן אַ שאַרף וואָרט צום עלטסטן־ראַט.

נאָך דער ליקווידאַציע פון שידלאָוועצ האָט מען גלאָטן אַריבערגעפירט

אין וואָלאַנאָוער געטאָ. איך און מיין ברודער האָבן זיך אַרייַנגענבעט אַהין. דעם ערשטן טאָג, וועלן גלאָט איז געקומען פירן אַ גרופּע צו דער אַרבעט און ער האָט אונדז באַמערקט, האָט ער אונדז גענומען שלאָגן: אַרויס! אַרויס! ער האָט געזאָגט, אַז יענער אַרבעטסאָרט איז ניט פאַר אונדז. דערנאָך האָבן מיר זיך דערוואוסט, אַז דאָס איז געווען זייער אַ שלעכטער פּלאַץ צו אַרבעטן.

אַ צווייטער פאַל: פּינף שידלאָוצער זיינען אין וואָלאַנאָוו קראַנק געוואָרן אויף טיפוס. דער דאָקטער, אַ ייד פון פּשיטיק, וואָס האָט ניט וועלן צרות אַנגעטאָן יידן, האָט זיי איזאָלירט. גלאָט האָט עס באַמערקט, איז ער צוגעגאַנגען צום פּענצטערל און געזאָגט די פּינף, אַז זיי זאָלן אַרויפקריכן אויפן בוידעם און זיך באַהאַלטן. דער דאָקטער האָט דאָס געזען, האָט ער תיכף צוגערופן אַן עס־עס־מאַן און יענער האָט גלאָט דערשאָסן אויף אַן אָרט.

דאָס „רעטענגיש" גלאָט האָט זיך דעמאָלט פאַר מיר אויפגעקלערט.

משה קופּערבערג (ריגאַ)

אַ יינגל אין געטאָ

וועלן די דייטשן זיינען אַריין קיין שידלאָוצע, בין איך אַלט געווען 15 יאָר. מיין ברודער שמואל יאַנקל איז פאַרכאַפּט געוואָרן בעת אַן אַבלאָווע אויף אַרבעט, אַפּגעשיקט געוואָרן קיין סקאַרזשיסק, וואו ער איז אומגעקומען פון אַ קויל פון אַן אוקראַאינער.

בעת דער ערשטער אויסזידלונג בין איך געגאַנגען מיט אַ גרופּע פון 500 יידן צו דער באַן. מיר האָט זיך אינגעגעבן צו אַנטלויפן, האָב זיך אויס־באַהאַלטן ביי טאָג און ביי נאַכט האָב איך זיך אַנגעשלאָסן אַן דער גרופּע פון 80 יידן, וואָס די רוצחים האָבן איבערגעלאָזן אויף אָפּצורייניקן דעם געטאָ.

די אַרבעט איז געווען אַ שווערע און אַ ביטערע. דעם ערשטן טאָג האָבן מיר געהאַט צו באַגראָבן אַרום 100 דערשאָסענע יידן, די וווייטערדיקע טעג — עטלעכע שידלאָוצער קרבנות אַ טאָג.

אַזוי האָבן מיר אָפּגעאַרבעט זעקס וואָכן. נאָך דעם האָט מען אונדזער

גרופּע אָפּגעשיקט קיין סקאַרזשיסק און אַ צייט שפּעטער קיין בוכנוואַלד. אין אַפּריל 1945 האָט מען אונדז, אַ 1200 יידישע קאַצעטניקעס, אַרײַנגעשטופּט אין פּאַרמאַכטע וואַגאָנעס און אַרומגעפּירט 14 טעג, כמעט אָן עסן און טרינקען. וועז מיר זיינען אָנגעקומען קיין מאַטהאוזען, זיינען פון די 1200 געבליבן ווייניקער ווי 200.

די אַמעריקאַנער אַרמיי האָט אונדז באַפרייט דעם פינפטן מיי 1945. איך האָב דעמאָלט געוואויגן אַרום 90 פונט. וועז די אַמעריקאַנער וואָלטן געקומען אַ ביסל שפּעטער, וואָלט שוין פּאַר מיר געווען צו שפּעט.

אָפּגעשריבן פון ברוך מאיאווקע

טאָבע סעמיאַטיצקי־שאַרפּהאַרץ (מאָנטרעאָל)

פון שידלאָווצע ביז אוישוויץ

דער גרויסער יידישער חורבן האָט מיך געטראָפן, וועז איך בין אַלט געווען 14 יאָר, אַ תלמידה פון ראַדעמער גימנאַזיע. וועז די דייטשע אַרמיי האָט זיך דערנענטערט צו שידלאָווצע, בין איך גראָד געווען אַהיים אויף וואַקאַציע.

בעת דער גרויסער דייטשער קאַנאַדע אויפן שטעטל זיינען אַלע געלאָפן זיך באַהאַלטן אין קעלערן אָדער אַנדערע באַהעלטענישן. ביי אונדז אין הויז איז געווען אַ גרויסער און פעסט־געמויערטער קעלער, וואוהין אַ סך שכנים זיינען געקומען זוכן שוץ צוזאַמען מיט מיינע עלטערן אהרן און דבורה, מיין באָבע פייגע־ליבע מיטן זיידן יצחק. די עלטער־באָבען חנה־שרה, אַ פּאַראַליזירטע, האָט מיין טאַטע אַרונטערגעטראָגן אין קעלער. מענטשן האָבן געווויינט, פיל האָבן געזאָגט תהלים. טייל האָבן געזאָגט: זאָל שוין דער דייטש אַריין, אַבי ס׳זאָל ווערן שטיל. מיין פאָטער האָט אָבער געזאָגט: איך באַשטיי 6 חדשים אַזוי צו מאַטערן זיך אין קעלער, אַבי דער דייטש זאָל די מפּלה

איינגעמען און ניט קומען צו אונדז. אויף צו מאָרגנס איז שוין דער דייטש געווען אין שטעטל.

איך געדענק, אַז דער דייטשער אַמט האָט אויפגעפאָדערט צו שאַפן אַ יודען־ראַט אין שטעטל. וועג מיין פאָטער האָט זיך דערוואוסט, אַז מען האָט אים פאַרצייכנט ווי אַ קאַנדידאַט פאַרן יודען־ראַט — ווייל ער איז געווען אין דער אָנפירערשאַפט פון דעם ציוניסטישן ראַט — איז ער אַנטלאָפן קיין סקאָרזשיסק. ער איז דאָרטן אָפגעווען אַ לאַנגע צייט און איז צוריקגעקומען, ווען אַלץ איז שוין געווען עטאַבלירט אַן אים.

די עטלעכע לעצטע חדשים פון 1939 איז נאָך געווען צו דערליידן. אָבער וואָס ווייטער האָבן זיך אָנגעהויבן מערדערלעכע שיקאַנעס, גרויסע קאָנטריבוציעס, כאַפענישן אויף צוואַנגאַרבעט אאז"וו.

איין מאָל איז אָנגעקומען אַ ווייגעשריי פון די שידלאָוצער אָוועק־געשיקטע אין לאָגער, אַז זיי גייען אויס פון הונגער. האָט דער הילף־קאָמיטעט צונויפגעזאַמלט פאַרשיידענע שפייזן זיי צו שיקן. ס׳האָט זיך אָבער ניט געפונען עמעצער, וואָס זאָל עס אָוועקפירן, ווייל ס׳איז געווען אַ לעבנס־סכנה. דעמאָלט האָט מיין פאָטער ע״ה וואָלונטירט און האָט עס אָוועקגעפירט אין לאָגער.

מיט שווערע נסיונות און איבערלעבונגען האָט זיך אָנגערוקט דאָס יאָר 1942. דער דייטש איז געגאַנגען פון אין נצחון צו אַ צווייטן אין רוסלאַנד. די האָפענונג, אַז דאָרט וועט ער כאַפן די גרויסע מפלה, איז צערונען געוואָרן. אַלץ אָפטער האָבן געגומען קורסירן קלאָנגען, אַז מען פירט אַרויס גאַנצע שטעט מיט יידן פון לובלינער געגנט. טייל האָבן געזאָגט — אויף אַרבעט און טייל — אויף אומקום.

אין אָט דער צייט איז אָוועקגענומען געוואָרן פון אונדז מיין טייערע מאַמע, וואָס איז נאָך געשטאַרבן אויף איר בעט. מיר האָבן נאָך דעמאָלט ניט באַגריפן איר זכות פון שטאַרבן מיט אַ נאָרמאַלן טויט.

אין מיטן 1942 האָבן דייטשן זיך אַרייגעריסן אין הויז פון מיין זיידן יצחק, וועג יידן האָבן דאָרט געדאַוונט. די דייטשן האָבן אַלעמען צע־שלאָגן, זיי אַרויפגעפאַקט אויף אַ לאַסטאויטאָ און אָוועקגעשיקט קיין סקאָר־זשיסק, וואו מענטשן זענען געפאַלן פון גיפטיקע כעמיקאַלן ביי דער אַרבעט. מיין פעטער איז דאָרט גיך אונטערגעגאַנגען. זיין יונגע פרוי רחל מיט צוויי בילד־שיינע קליינע קינדער זענען בעת דער אויסזידלונג, אין

סעפטעמבער 1942, אָפּגעשיקט געוואָרן צוזאַמען מיטן זיידן און באָבען פּייגע־ליבע קיין טרעבלינקע.

מיר מיט מיין פּאָטער איז געלונגען אַרייַנצוקריגן זיך ביי שוועסטער אַרבעט אין סטאַרכאָוויץ. מיר זיינען געווען גליקלעך, וואָס מיר זיינען צוזאַמען. וועג מיר האָבן דערשפּירט, אַז אויך דאָ ווערט ענג, זענען מיר אַוועק קיין וואָלאָזשאָו אין גערעטע שרעקלעכע באַדינגונגען. פון דאָרט האָט מען אונדז געשיקט קיין בליזשין אין דערנאָך אין אוישוויצער גיהנום.

ביז אוישוויץ האָב איך נאָך געהאַט דאָס אומבאַשרייבלעכע גליק אין זכיה צו זען פון צייט צו צייט מיין טייערן פּאָטער. כאָטש מיר זענען געווען אין באַזונדערע בארַאַקן, האָב איך דאָך מצליח געווען אים אַ מאָל צו זען. אָבער אין אוישוויץ האָב איך אָט די לעצטע טרייסט מיינע פּאַרלוירן און אויך אים אויף אייביק אָנגעוואָרן.

איין מאָל נאָר האָב איך אים דערזען דורך די דראָטן. אויך ער האָט מיך באַמערקט. ער האָט געטומען זיך דערנעטערן צו די דראָטן. אָבער די וועלף האָבן עס באַמערקט און צוגעפּאַלן אים שטאַרק שלאָגן — מיין טייערן, געטרייַען פּאָטער. און איך האָב עס געמוזט צוזען און שטיל אין זיך אַריניאָמערן.

ווי מען האָט מיר שפּעטער איבערגעגעבן, האָט מיין טאַטע נאָך געלעבט ביז דעם לעצטן טראַנספּאָרט. שוין האָרט פּאָר דער באַפרייאונג, אין יאַנואַר 1945, איז ער אָפּגעפירט געוואָרן פון אוישוויץ קיין דייטשלאַנד און אויפן וועג געפּאַלן און דאָרטן אויסגעאָנגען.

מיך האָט מען סוף 1944, אַן אויסגעמאַטערטע ביז גאָר, אָפּגעפירט מיט אַ טראַנספּאָרט אין אַ דייטשער אַמוניציע־פּאַבריק, פון דאָרט — קיין טערעזיענשטאָט, וואו איך בין באַפרייט געוואָרן.

עדי גאלדזאמד

אין דער לעצטער מינוט

איך בין אַ געבוירענער אין אפאלע, לובלינער וואיעוואדשאפט, אבער אין 1931 האָב איך זיך באזעצט אין שידלאוצע, וואו איך האָב געעפנט אַ „סקלאד אפטעטשני" (אפטייק־מאגאזין) און דערפון געהאט פיינע חיונה. איך האָב זיך איינגעלעבט מיט די שידלאוצער און גיך געווארן איינער פון זיי.

איך, מיין פרוי מרים און טאכטער שולמית מיט מיין פרויס עלטערן זיינען געבליבן אין שידלאוצע אויך נאָך דער דייטשער אקופאציע. די ערשטע צייט איז אונדז ניט געווען אזוי שלעכט. איך האָב ווייטער געפירט מיין אפטייקל, וואס האט מיר אויך דעמאלט געגעבן אַ גוטע פרנסה. איין טאג האט אַ ספעציעל־געשיקטער דייטש פון ראדעם קאנפיסקירט מיין אפטייקל, אבער ער האט מיך געלאזן דארטן ווייטער ארבעטן ווי אן אנגעשטעלטער. מיר האבן זיך גוט איינגעלעבט און דער דייטש האט מיר אַ סך געהאלפן.

עטלעכע וואכן פאר דער אויסזידלונג בין איך אַוועק קיין סטארכאוויץ, וואו איך האָב געארבעט און געוואוינט פריוואט. אַ ביסל שפעטער איז געקומען צו מיר אויך מיין פרוי און קינד, אבער ניט אויף לאנג, ווייל זיי זיינען אַוועק אויף ארישע פאפירן.

איין מאל האט מיין דייטשער מייסטער מיר געגעבן אַ דערלויבעניש צו פארן קיין שידלאוצע, כדי איך זאל ברענגען פאר אים פארשיידענע ארטיקלען פון מיין אפטייקל. איך בין אריינגעפאלן גראד אין אַ מאמענט, וועו מען האט געכאפט אנטלאפענע שידלאוצער פון סטארכאוויץ און אויך מיך האט מען ארעסטירט. ס׳האט מיר געדראט דערשאסן צו ווערן, אבער אַ דאנק מיין שוואגער קובא קופערבערג, וואס האט אויסגעגעבן דער פאליציי אַ גרויסע באהעלטעניש פון סחורה, וואס איר באלעבאס איז שוין ממילא ניט געווען, פארן פרייז פון מיין לעבן, בין איך געראטעוועט געווארן. די איבעריקע געכאפטע מיט מיר זיינען דערשאסן געווארן.

איך האָב גיך זיך אפגעטראגן פון שטעטל און אַוועק צוריק קיין סטארכאוויץ. מיין פרוי האט דורך אַ קריסט מיר צוגעשיקט ארישע פאפירן. איך בין אַוועק קיין וואַרשע, וואו איך האָב אויף דער ארישער זייט דורכ־געמאכט צרות אן אַ ברעג און ניט איין מאל געווען אַ טריט פון טויט. דארטן בין איך באפרייט געווארן.

מיין פרוי און קינד, וואָס האָבן געלעבט אין סטאַרכאָוויץ ביי אַ פויער, זיינען געמסרט געוואָרן און מען האָט זיי אומגעבראַכט.

איך בין געקומען צוריק קיין שידלאָוועצע און באַקומען צוריק מיין אַפּטייקל. אָבער די אַטמאָספער איז געווען זייער אַ גיפטיקע מצד די אָרטיקע פּאָליאַקן.

אין איין אָרט האָבן געלעבט צוואַמען געניע שטאַרק, חנה צימערמאַן, שיינדל דימאַנט און מיין קוזינע יאַנקא. איין נאַכט זיינען זיי באַפאַלן געוואָרן דורך א״קאַ־לייט און זיינען אַלע געשטעלט געוואָרן צו דער וואַנט. צום גליק, האָבן זיי געפונען אַ צלם ביי מיין קוזינע. זי האָט ספּעציעל געמאַכט געוואָלדן, אַז דאָס וועט זי ניט אָפּגעבן. האָבן די אָנפּאַלערס געמיינט, אַז זי איז אַ קריסטלעכע און אַ דאָנק דעם זיינען די מיידלעך ניצול געוואָרן. זיי זיינען באַפאַלן אויך מיין אַפּטייקל. גוט וואָס איך בין דעמאָלט ניט געווען דאָרטן. אויף מאָרגן האָב איך פאַרלאָזט שידלאָוועצע — אויף אייביק.

מינדזשע ראָטבערג־ציטרינבוים (ישראל)

אַריינגעפאַלן אין פאַסטקע

אין אַ שפּעטן אלול־טאָג 1942 האָבן זיך פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז מען כאַפּט אויף אַרבעט. אונדזעריקע אין שטוב האָבן זיך גיך אַראָפּגעכאַפּט אין דער צוגעגרייטער „מאַלינע". איך בין געבליבן אין שטוב, ווייל איך בין געווען זיכער, אַז אַזאַ יונג מיידל וועלן זיי נישט טשעפּען.

איך האָב אָבער אַ טעות געהאַט. ווען די כאַפּערס זיינען אַריין אין אונדזער שטוב און האָבן קיינעם ניט געפונען אויסער מיר, האָבן זיי מיך צוגענומען. עס האָבן ניט געהאָלפן קיין געשרייען און ווייגעריין.

די צוניפּגענומענע האָט מען אויף מאָרגן אָפּגעפירט אין סקאַרזשיסקער לאַגער. פּאַרן אָפּפאָר האָט מיין שוועסטער פייגעלע מיך דערזען אין דער ריי. זי האָט מיר געוואָלט געבן אַ פּעקל, און כאָטש זי איז געווען שוואַנגער, האָט

איר אַ פּאָליציסט דערלאַנגט אַ קלאַפּ אין בויך און זי איז געפאַלן אויף דער ערד. דאָס איז געווען דאָס לעצטע מאָל, וואָס איך האָב זי געזען.

דריי וואָכן צייט האָב איך געהאַט אַ פּאַרבינדונג מיט מיינע טייערע עלטערן אין שידלאָוצע דורך אַ פּויער, וואָס האָט געקראָגן גוט באַצאָלט דערפאַר. דערנאָך זיינען מיינע עלטערן אַריינגעפאַלן אין דער אויסזידלונג אויף טרעבלינקע.

סקאַרזשיסקער לאַגער און די שרעקלעכע מעשים, וואָס זיינען דאָרטן אָנגעגאַנגען, זיינען שוין זיכער באַשריבן געווארן פון אַנדערע און מיינע שילדערונגען וועלן דאָ וויניק וואָס צוגעבן.

יהודה לייבל מאנק (רמת־גן)

פון באַהעלטעניש צום לאַגער

ווען ס׳האָבן זיך פּאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז אונדזער שטאָט וועט ווערן אויסגעזידלט, האָבן מיר זיך צוגעגרייט פאַרשיידענע מיטלען אויסצומיידן דאָס אומגליק. די בעסטע זאַך — האָבן מיר דעמאָלט געטראַכט — איז זיך ערגעץ אויסצובאַהאַלטן.

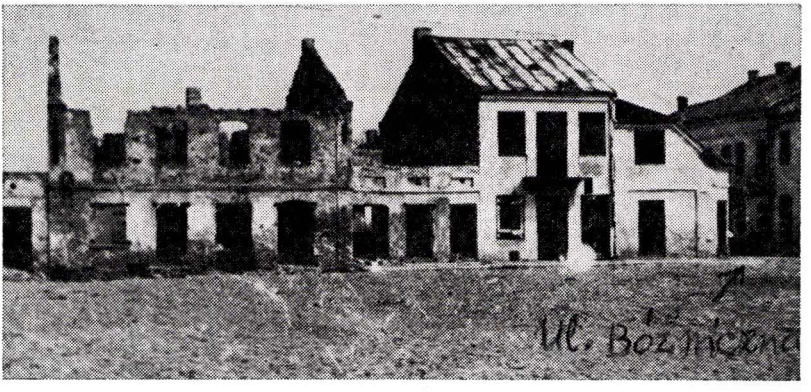
דינסטיק, דעם ערשטן טאָג נאָך יום־כיפור, האָב איך זיך אַרומגעדרייט פאַרן מאַגיסטראַט און געזוכט אַ וועג, ווי אַזוי צו ראַטעווען מיינע עלטערן, ווייל איך בין שוין געווען באַזאָרגט מיט אַ גוטער באַהעלטעניש ביי אברהם וואַסערשטיין (אברהם טשאַרנעס). איך האָב געזען, ווי מענטשן זענען אַוועק — טייל נאָך וואָלענעוו, טייל נאָך סטאַרכאָוויץ און טייל קיין ליפּאָוע פּאָלע, וואָס איז געווען אַ צייטווייליקער אַרבעטספּלאַץ. פיל האָבן ניט געגלייבט, אַז ס׳וועט קומען צו אַן אויסזידלונג. מיט די, וואָס זענען געפאָרן נאָך סטאַרכאָוויץ, איז געווען מיין היינטיקע פרוי סאָניע לעדערמאַן און אירע צוויי שוועסטערס ראָכטשיע און סאָבינע. אויך מיין פרייַנד צעלניקער איז אַוועק קיין וואָלענעוו. מיטוואָך, איידער ס׳איז נאָך טאָג געווארן, זענען מיר אַלאַרמירט

געווארן פון די פייער־לעשערס. אַנטלויפן פון שטאָט איז שוין געווען צו שפּעט. די שטאָט איז געווען באַלאַגערט פון אוקראַאינער און אַנדערע מערדערס. איך האָב לאַנג ניט געקלערט און בין גלייך אַוועק צו דער צוגעגרייטער באַהעלטעניש ביי דער גאַרבאַרניע, וואו ס׳איז געווען אויסגעבויט אַ בונקער אין אַ ברונעם. זייער פאַרזיכטיק האָב איך זיך אַראָפּגעלאָזט דורך דער רער, וואָס האָט זיך אָנגעפאַנגען ווי אַ פּלומפּ און פון אויסוויניק איז עס געווען מיט אַ דאַך, ס׳זאָל נאָר קיינען אַדורך אַן עמער. די באַהעלטעניש איז געווען אייגענגעאַרדנט אַ ביסל העכער ווי דאָס וואַסער און אויסגעגראָבן ווי אַ טונעל מיט ברעטער, און ס׳וואָלט קיינעם ניט אייגנגעפאַלן, אַז דאָרט קען זיך געפינען אַ לעבעדיקער מענטש, — אוּן דאָך זענען מיר דאָרט געווען 14 מאָן, צווישן זיי מיין פרויס פאַטער שיע לעדערמאַן, משה קונאַווסקי, די פאַמיליע נאָגעלמאַן, וועלוול וואַסערשטיין און נאָך עטלעכע.

דאָס איז געווען די אייניציקע באַהעלטעניש, וואו וואַסער איז ניט געווען קיין פּראָבלעם, אָבער צום עסן איז געווען זייער וויניק. ביי נאַכט האָט מען ריזיקירט און אַרויס צו דערליידיקן מענטשלעכע באַדערפענישן.

ווען ס׳האָט זיך געענדיקט דאָס בידנע ביסל עסן, וואָס מיר האָבן דאָרט געהאַט, האָט מען געגומען קלערן, וואָס ווייטער צו טאָן. ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז אייגער פון אונדז זאָל אַרויס און ברענגען עסן. איך האָב זיך אונטערגענומען דורכצופירן די דאָזיקע לעבנס־געפערלעכע אויפגאַבע.

איך בין אַרויס אין אַ פינצטערער נאַכט. דורך פאַרשיידענע הינטער־געסלעך בין איך געקומען צו אַ צווייטער באַהעלטעניש, וואו ס׳איז געווען

רינעק דרוגי נאָכן חורבן.

באַהאַלטן גיטעלע לעדערמאַן, די מאַמע פון מיין איצטיקער פרוי. די באַהעלטעניש איז געווען ביי איר טאַכטער, וואָס איז געווען די פרוי פון לייבוש געלטנער. אָבער דאָרטן האָב איך שוין קיינעם ניט געטראָפן, ווייל זיי זענען פריער אַוועק אין בלאָק אַריין צו פּינקערטן, פון וואַנען זיי זענען אַלע אָפּגעשיקט געוואָרן נאָך סקאַרזשיסק.

קיין עסן האָב איך דאָרט ניט געפונען, אוֹן אַזוי ווי מיר האָבן געוואוינט אויף דער זעלביקער גאַס, בין איך אַריין צו אונדז אוֹן דאָרט נאָך געפונען קאַרטאָפל אוֹן אַנדערע שפּייז. איך האָב געמאַכט פּייער אוֹן געקאָכט אַ מאָלצייט פאַר אַלע, וואָס זענען מיט מיר געווען באַהאַלטן. ווי איך האָב אָנגעהויבן עסן, הער איך ווי עמעצער קומט. דער ביסן בלייבט מיר שטעקן אין האַלדז. איך כאַפּ אַ שטיק אייזן אוֹן בין גרייט צו קעמפן, אָבער אָנשטאָט אַ יידן־כאַפּער קומט אַריין אונדזער שכנטע, די שניידעראָווע, אוֹן זאָגט: „דו האָסט זיך אַליין פאַרראָטן, ווייל איך האָב געזען דעם רויך פון קוימען. דערפאַר בין איך געקומען דיר זאָגן, אַז דו זאָלסט זיך היטן פאַר מיין זון באָלעק, ער איז זייער געפערלעך". איך האָב געמומען מיין עמער מיטן עסן אוֹן בין אַוועק צו אַנטאָניאַקן. ער האָט מיר נאָך עפּעס מיטגעגעבן. ער איז געווען אַ טייערער מענטש. אַלע אין דער באַהעלטעניש האָבן זיך מחייה געווען מיטן געברַאכטן עסן.

איך האָב געמאַכט אַ צווייטן פּראָוו צו ברענגען עסן — פון די אַרבעטערס, וואָס זענען געווען אינגעקוואַרטירט ביי פּישל גאַרבער. איך בין דאָרט אַהינגעקומען אין אַ שלעכטער צייט, ווייל פונקט דעמאָלט איז דער מערדער באָער דאָרט געווען אויף אַן אינספּעקציע. איך בין קוים אַנטלאָפן מיטן לעבן, אָבער אָן ברויט.

איצט זענען מיר ווידער געבליבן אָן עסן. ס׳איז דעריבער באַשלאָסן געוואָרן צו פאַרלאָזן די באַהעלטעניש, וואָס חוץ הונגער, איז דאָרט געווען גאַנץ קאַלט אוֹן די פייכטקייט איז אַריין אין די ביינער.

אַ שבת אויף דער נאַכט זענען מיר אַלע אַרויס פון בונקער. אונדזער ציל איז געווען דער לאַגער וואָלענעוו, ווייל דאָרט זענען געווען פיל שידלאָווצער. מיט אונדז זענען געווען די קינדער פון דער פאַמיליע שלמה נאַגעלמאַן. נאָך אַ גאַנצער נאַכט וואַנדערן זענען מיר אָנגעקומען קיין וואָלענעוו, וואוהין מען האָט אונדז אַריינגענומען נאָך אַ סך אָנשטרענגונגען.

אין דעם לאַגער האָב איך געטראָפן מיין יינגערן ברודער דוד, וואָס איז שוין דאָ געווען גאַנץ לאַנג אוֹן האָט זיך מיט מיר זייער דערפרייט. ער איז

קראַנק געווארן אויף טיפוס, וואָס דערפאַר האָט געדראָט דערשאָסן צו ווערן. ביי טאָג האָט ער געמוזט זיין באַהאַלטן און ביי נאַכט האָב איך אויף אים אַכטונג געגעבן, ביז ער איז געזונט געווארן.

די באַראַקן זענען געווען באַזונדער פאַר מענער און פאַר פרויען. די אַרבעט: מען האָט געדאַרפט אויפשטעלן מיליטער־באַראַקן. איך בין געווארן צוגעטיילט צו דער אַרבעט ביי דער פירמע „באַראַן" פון ראָדעם, וואָס איז שפעטער איבערגעגאַנגען צו דער פירמע „מעפראַ".

איין טאָג, ס׳איז געווען דער צווייטער טאָג חנוכה, איז אָנגעקומען דער לאַגער־פירער רובער מיט דעם באַוואוסטן מערדער באַרקמאַן, מיט נאָך געהילפן פון דער „זאָנדער־קאָמאַנדאָ", וואָס פלעגן אויספירן מאַסן־עקזעקוציעס. זיי האָבן באַפוילן אַלעמען צו קומען צו אַן אָפּעל, זענען פאַרבייגעגאַנגען און אויסגעקליבן וועמען זיי האָבן געוואָלט און זיי באַפוילן זיך צו שטעלן אין אַ זייט.

אַזוי ווי מיר זיינען אַלע געשטאַנען אין אַיין טויטשרעק, איז געקומען אַ באַפּעל, אַז אַלע אַרבעטערס פון דער פירמע „מעפראַ" זאָלן ווי צום גיכסטן קומען צו דער אַרבעט, ווייל ס׳האָט געפלאַצט אַ רער אין דער וואַסער־לייטונג. דאָס איז געווען אַן אויסרייד פון אונדזער גוטן מייסטער ברונער. ער האָט געוואוסט, וואָס עס דאַרף פאַרקומען אין לאַגער און מיט אַזאַ קונץ האָט ער אונדז געראַטעוועט פון אומקום.

אַ קורצע צייט נאָך דעם בין איך קראַנק געווארן אויף טיפוס און מיט אַלע כוחות געגאַנגען צו דער אַרבעט. ווען ס׳איז מיר בעסער געווארן, האָט מען מיך מיט נאָך דריי יידן צוגעטיילט צו אַ גוטער אַרבעט — אין אַ פאַלווארק צו מאַכן וואַסער־אינסטאַלאַציעס. דאָרט איז מיר שוין געווען פיל בעסער ווי אין לאַגער. מיר האָבן געהאַט בעסער עסן און עס זיינען ניט געווען קיין דייטשע אויפזעערס.

ווען מען איז פאַרטיק געווארן מיט אונדזער אַרבעט אין די גיטער, האָט מען אונדז געשיקט קיין ראָדעם, ווייל דער לאַגער אין וואָלענעוו איז שוין געווען ליקווידירט. דאָרט בין איך געבליבן מיט מיין ברודער דוד, ביז מען האָט ליקווידירט דעם ראָדעמער געטאָ פון שקאָלנע גאַס. פון דאָרטן האָבן מיר געמאַרשירט צו פוס קיין טאָמאַשעוו־מאַזאָוויעצק. אויפן וועג האָבן זיי דערשאָסן אַלע, וואָס זענען אָפּגעשטאַנען און ניט געקענט ווייטער גיין. צווישן זיי איז געווען ישראלקע גאָלדבערג.

פון טאָמאַשעוו זענען מיר אָפּטראַנספאַרטירט געווארן קיין אוישוויץ,

דערנאָך אין לאַגער ווייהינגער און אין אַ קורצער צייט אַרום קיין גראָס־זאַקסענהיים. אין לעצטן לאַגער זענען געשטאַרבן די שידלאָווצער בענדעט כץ און שבתי גאָלדבערג.

פון דאָרטן זיינען מיר שפּעטער אָפּגעשיקט געוואָרן אין לאַגער אוּלם, ניט וויים פון שטוטגאַרט, און פון דאָרטן קיין דאַכאַו. אין דעם דאָזיקן טרויעריק־באַוואוסטן קאַצעט האָט מען מיין ברודער געגומען אין קראַנקנהויז. דאָרטן איז ער אָפּערירט געוואָרן און דאָרט איז ער שוין פאַרבליבן ביז דער באַפרייאונג. מיך און נאָך אַנדערע האָבן זיי געפירט וווייטער, באַגלייט פון אַ סך ס״ס־לייט. נישט וויים פון שטעטעלע זייפעלד איז אָנגעקומען אַ פרוי, וואָס האָט געמאָלדן דעם טראַנספּאָרט־פירער, אַז די אַמעריקאַנער זיינען שוין נאָענט צו אונדז און ער זאָל אַנטלויפן. ער מיט דער פרוי זיינען אַוועק. ביי נאַכט זיינען אויך פאַרשוואונדן געוואָרן די ס״ס־לייט.

צו מאָרגנס זיינען מיר אַריין אין שטעטל מיטעלוואַלד, ביי דער איטאַ־ליענישער גרענעץ.

דעם ערשטן מיי זיינען מיר באַפרייט געוואָרן דורך דער אַמעריקאַנער אַרמיי. (אויפגעשריבן דורך יצחק מילשטיין)

יאַנקל זילבערמאַן

מיין לעצטער בליק אויף אונדזער שטעטל

דעם נייַנטן מיי 1945 זיינען מיר באַפרייט געוואָרן אין טערעזיענשטאַט. כאָטש איך בין געווען קראַנק און אָפּגעשוואַכט, האָב איך מיט מיין ברודער באַשלאָסן ניט צו בלייבן דאָ זיך אָפּרוען, נאָר גיין זוכן אונדזערע פרויען און שוועסטערס. מיר האָבן ניט געהאַט קיין שום ידיעה וועגן זיי, טאָ וואוהין זאָל מען גיין זוכן? פאַרן צעשיידן זיך אינעם סקאַרזשיסקער לאַגער האָט מען זיך געזעגנט מיט די ווערטער, אַז אויב מ׳וועט בלייבן לעבן, זאָל מען זיך טרעפן

אין שידלאָווצע — דעריבער האָבן מיר זיך געלאָזן אויפן וועג צו אונדזער היימשטאָט.

ס׳איז געווען זומערצייט און די זון האָט געשיינט און געלויכטן, אָבער אונדזערע געמיטער זיינען געווען פאַראומערט און די הערצער צעווייטיקט.

גאַנצע אַכט טעג האָבן מיר זיך אַרומגעוואַלגערט אויף צוגן און וועגעגער, ביז וואַנען מיר האָבן, אויסגעמוטשעטע און פאַרשוואָרצטע, זיך דערשלעפט צו דער שידלאָווצער באַנסטאַנציע.

ס׳וואָכט אויף אין זכרון ווי היימלעך ס׳איז געווען אַ מאָל בעת ס׳איז אָנגעקומען אַ באַן און יידישע פּאַסאַזשירן האָבן טומלדיק און פריידיק זיך געלאָזן צו די בריטשקעס צו פאָרן אין שטעטל אַריין. היינט איז שטיל, מוראדיק שטיל. דער בעל־עגלה דערציילט אונדז, אַז אין שטעטל זיינען דאָ אַ ביסל יידן געקומענע פון די לאָגערן.

וועג מיר דערנענטערן זיך צום שטעטל, הייבט דאָס האַרץ אָן שטאַרקער גו קלאָפן. אָט דערזעט מען שוין די ערשטע קאָנטורן: דער שפּיץ פון קירך און פון מאַגיסטראַט און די ערשטע הייזלעך.

מיר שטעלן זיך אַף פאָרן מאַגיסטראַט, גייען אַראָף מיט אונדזערע פּעקלעך. באַלד שטעלן זיך אַרום פּאָליאַקן און קוקן אויף דעם „בייזן" וואונדער... אַן עלטערע קריסטין דערקענט אונדז, דאָס איז די „פּראַנקאַוויי", ווי מ׳האָט זי גערופן. זי האָט שטענדיק פאַרדינט ביי יידן, שבת געהייצט די אויוונס, אויף פּסח געקאָלכט די שטיבער, און יידן האָבן זי אַלע מאָל גוט באַלוינט. זי איז געווען איינגעלעבט מיט די יידן. זי באַדויערט אונדז און שיט דערביי עטלעכע קללות אויפן קאַף פון די רוצחים. זי פירט אונדז אַריין אין אַ יידיש הויז, וואו מיר דערזעען הינדע און שאול זלאַטאָוויץ מיט נאָך עטלעכע אָפּגעראָטעוועטע פון זיין פאַמיליע. דערזעענדיק אונדז, האָבן זיי אַרויסגעלאָזט אַ געשריי, ווי מיר וואָלטן צוריקגעקומען פון יענער וועלט. זיי האָבן זיך דערפרייט מיט אונדז און אויפגענומען ווי אייגענע פאַרוואָגלטע ברידער.

עס זיינען שפּעטער געקומען צו אונדז נאָך יידן, וואָס וואוינען דאָ שוין עטלעכע חדשים, זינט זיי זיינען באַפרייט געוואָרן פון טשענסטאָכאָווער לאָגער. פון זיי האָבן מיר באַקומען אַ גרוס, אַז אונדזערע פרויען און שוועסטערס זיינען גערעטעוועט.

מיט גרויס וווייטיק און אַ פאַרקלעמט האַרץ קוקן מיר אויף די חורבות פון שטעטל. ס׳זעט אויס, ווי ס׳וואָלט פאַרגעקומען אַ שרעקלעכע ערדציטערניש. עפּעס איז די שטאָט געוואָרן „אַזוי קליין". פון אומעטום זעט מען

נאָר דעם בית־עולם. נישטאָ דער בית־המדרש, נישטאָ די פראַכטיקע שול, מיט דעם שיינעם אויסגעפלאַסטערטן וועג, וואָס דער גרויסער גביר און נדבן הירש־מענדל כץ האָט געלאָזט אויפבויען און איז געווען די צירונג פונעם שטעטל.

מיר גייען אויף קבר־אבות. דער בית־עולם איז כמעט דאָס אייניציקע אָרט, וואו די חורבות זיינען ניט אַזוי אָנזעעוודיק, הגם געגוג מצבות און קברים זיינען געשענדט און צעבראָכן. מיר גייען צום ברודער־קבר, וואו ס׳רוען די ביינער פון הונדערטער יידן, וואָס זיינען דערמאָרדעט געוואָרן בעת דער אויס־זידלונג. אויך די מצבה פון אונדזער פאָטער איז צעבראָכן. מיר זאָגן „קדיש" און מיט פאַרקלעמטע הערצער פאַרלאָזן מיר דעם בית־עולם.

דער ניט־חרובער טייל פון שטעטל ציט זיך פונעם פלומפ ביים מאַרק אויף דער ראָדעמער גאַס — ביז אָרויף צום מאָגיסטראַט און קירך. אַלע אָמאָליקע יידישע געוועלבער און הייזער זיינען איצט איבערגענומען פון די פוילישע שכנים. מיר דערקענען נאָך די שילדן מיט יידישע נעמען, וואָס די „צייט" האָט נאָך ניט אויסגעמעקט. די געוועלבער פון הערשל קויפמאַן, ה. האָכ־בערג, ישעיה באָך, געשאָנאָוויטש, אברהם צעלינסקי, דוד זילבערמאַי; די בעקעריין פון שימעלע גריטשמאַן, משה בעקער, ציפורה די בעקערין — זייערע יורשים זיינען פאָליאַקן. זיי שפּיזן אויף אונדז מיט בליקן פול מיט שנאה און האָס. כ׳האָב געפילט, אַז לאָנג קאָן איך דאָ ניט זיין, כ׳וועל דאָס ניט קענען אויסהאַלטן.

איין טאָג זיינען געקומען מיין פרוי עלקע, מיין שוועסטער מלכה, מיין ברודערס פרוי מרימל. שוועסטער איבערצוגעבן מיט ווערטער אונדזער באַגעגעניש. מיר זיינען זיך געפאַלן אין די אָרעמס און לאָנגע מינוטן ניט געקאָנט אָ וואָרט אַרויסברענגען. נאָר ספּאָזמען און טרערן האָבן געריסן פאָר אונדז.

צייטווייליק האָבן מיר זיך אויפגעהאַלטן אין הויז פון אהרן בלומענ־פעלד, דער לאָמער אהרן, וואו מיר האָבן געהאָט דעם קאָפּ אַוועקצולייגן. ס׳קומען אָן נאָך יידן, וואָס האָבן זיך אָפּגעראַטעוועט פונעם מבול, און מיר נעמען זיי אויף מיט פרייד.

די פּאָליאַקן האָבן דערזען דאָס אָנקומען פון עטלעכע געראַטעוועטע, האָבן זיי אָנגעהויבן אונדז שיקאָנירן. די א״ג זיכערקייט־מיליץ, די „או־בע", האָט זיך געטשעפּעט צו אונדז און פאַרפאָלגט. מיך גופא האָט אָ מיליציאָנער אַרויסגענומען פון שטוב, אַז איך זאָל אים ווייזן, וואו יידן אַרבעטן אויס אין געהיים ווייכע לעדער. כ׳האָב אים דערקלערט, אַז כ׳ווייס ניט, כ׳בין ערשט

ניט לאַנג געקומען פון לאַגער. ער פירט מיך ווי אַ פאַרברעכער מיט אַן אַנ־ געשטעלטער ביקס. געראַטעוועט האָט מיך אַ געוועזענער באַקאַנטער פון דער פפ״ס, שאַשאַ. וועז ער האָט געדעדט מיטן מיליציאָנער וועגן מיר, האָב איך אויסגענוצט אַ מאָמענט און געמאַכט פליטה.

מיר האָבן אייגעזעזן, אַז מען מוז אַנטלויפן. אומזיסט געווען אונדזער גלויבן, אַז מיר זיינען שוין באַפרייט. ניין, די געווועזענע שכנים ווילן פאַר־ ענדיקן דאָס, וואָס די דייטשן איז ניט געלונגען.

אין דער נאַכט ערב אונדזער אָפּפאָר איז אונדז נאָך באַשערט געווען אמתע טויטשרעק. מיינע נאַענטסטע זיינען שוין געווען אַוועקגעפאָרן קיין לאָדזש און איך און נאָך אַ פּאָר יידן זיינען געווען אין ישראל כוסטעצקיס שטוב. פלוצעם דערהערן מיר אַ שטאַרקע שיסעריי, די זאַלפֿן פליען איבער אונדזער הויז וואָס אַ מאָל שטאַרקער און נאָענטער צו אונדז. מיר ווערן באַהערשט פון אַ פּחד: זיי ווילן אונדז דערמאָרדן! מיר ווייסן ניט וואָס צו טאָן. מיר קענען ניט אַרויס. מיר זיינען אַרומגערינגלט. די מינוטן ציען זיך זייער לאַנג, איינער קוקט אויפן צווייטן און אַלע צוזאַמען זיינען מיר פאַרלוירן.

וועז ס׳האָט אָנגעהויבן טאָגן, האָט די שיסעריי זיך איינגעשטילט. יענע נאַכט וועל איך קיין מאָל ניט פאַרגעסן. צו מאָרגנס האָבן מיר זיך דערוואוסט, אַז דאָס איז געווען נאָר אַ וואָרענונג מצד די פּאָליאַקן, אַז מיר זאָלן פאַרלאָזן

אַגראַדאָוו־גאַס נאָכן חורבן.

אונדזער שטעטל, וואו מיר, אונדזערע עלטערן און דורות יידן פאַר זיי האָבן געלעבט הונדערטער יאָרן. אָבער ס׳איז ניט צייט צו פרעגן קשיות. ווען ס׳איז נאָך געווען כמעט פינצטער, האָט מען גיך געזומען דאָס ביסל בעבעכעס און ווי גנבים זיך אַרויסגעשלייכט פון שטעטל, וואו מיר האָבן פאַרבראַכט אַ לעבן און געשפּונען חלומות וועגן אַ בעסערער וועלט.

אויף דער אַרישער זייט

יצחק מאָראָ

פון פויער צו פויער

אין אויגוסט 1939, וועו די דייטש־פוילישע באַציאונגען זיינען געווארן זייער אָנגעצויגן און די סכנה פון אַ מלחמה איז געהאָנגען אין דער לופט, בין איך מאָביליזירט געוואָרן אין דער פוילישער אַרמיי. פון לאָדזש, וואו איך האָב דעמאָלט געוואוינט, איז אונדזער מיליטעריש אייניהייט געשיקט געוואָרן קיין טשענסטאָכאָוו. די פוילישע אַרמיי האָט גיך קאַפּיטולירט און מיין אייניהייט איז אַריינגעפאַלן אין דייטשער געפאַנגנשאַפט. מען האָט אונדז געפירט קיין דייטשלאַנד און איך האָב געפלאַנט זיך אַרויסצודרייען פון מאַרש. אין אַ פינצטערער נאַכט, צווישן דעמבלין און ראָדעם, האָב איך זיך אַרויסגעשאַרט פון דער ריי. דייטשע וואַכלייט האָבן מיך נאָכגעשאָסן, אָבער איך האָב זיך אַראָפּגעקייקלט פון אַ דערבייאיקן בארג און בין נעלם געוואָרן.

עלף ביי נאַכט האָב איך אָנגעקלאַפּט אין אַ טיר פון אַ פויערשער כאַטע. איך, נאָך אין סאָלדאַטסקן מונדיר, האָב געבעטן דעם פויער מיך צו לאָזן נעכטיקן ביי אים. מיט גרויס שרעק האָט ער מיך אַריינגעלאָזן אין

כאַטע, אָבער מיטן תנאי, אַז איך זאָל גלייך פאָר טאָג אַוועק פון דאַנען. ער האָט מיר געגעבן אָפּצוסן און אויך דאָרפישע מלבושים. פאַרן אַוועקגיין האָב איך אים געפרעגט, צי ער האָט ניט עפּעס אַ דאָקומענט פאַר מיר. ער האָט גראָד געפונען אַ דאָקומענט אויפן נאָמען פון שענקעוויטש און עס מיר געגעבן.

דאָס איז געווען אין סעפּטעמבער 1939. אויף זייטיקע וועגן האָב איך זיך דערשלעפּט קיין שידלאָווצע. איך האָב דעמאָלט געלעבט צוזאַמען מיט מיין ברודער משה בער און זיין משפּחה.

ווי אַ קריסט, פלעג איך דעמאָלט אַרומפאָרן האַנדלען, באַזונדערס קיין לאָדזש. דאָס געפערלעכסטע אָרט דורכצוקומען איז געווען די באַנסטאַנציע קאָלושקי, ניט ווייט פון לאָדזש. דאָרטן איז געשטאַנען די שטרענגסטע וואַך און עס פלעגן זיין די שטרענגסטע אונטערזוכונגען. כדי אויסצומיידן די וואַך, אפילו שוין אויף מיין אָרישן פּאָס, האָב איך זיך אַוועקגעלייגט צווישן די שינעס, אין גרויסן פראָסט, און אָפּגעוואָרט ביז די וואַך האָט געביטן דאָס אָרט און איך האָב זיך אַרייַנגעכאַפּט אין וואָקזאַל און געקויפט אַ באַנבילעט. צוליב זיכערקייט־טעמים בין איך ספּעציעל ניט געפאָרן מיט דער באַן. וועג ס׳איז פאַרבייגעפאָרן אַ דייטשער מיליטעריש אויטאָ, האָב איך אים אָפּ־געשטעלט און געבעטן מיך מיטנעמען, ווייל איך האָב פאַרשפּעטיקט מיין צוג — און איך האָב געוויזן מיין באַנבילעט. די דייטשן האָבן מיך אַרויפ־געזונען און אַראָפּגעלאָזט אין לאָדזש.

אין לאָדזש האָט געוואוינט, זינט די דרייסיקער יאָרן, מיין עלטסטע שוועסטער אַלטע פייגע האָדעס מיט איר מאַן יהודה לייב נודעלמאַן. זיי האָבן געהאַט פּיר קינדער: חיה הינדע, יצחק, יאַנקל און חנה. אין די יאָרן 1942־1943 האָב איך זיי באַזוכט עטלעכע מאָל, געפּרואווט העלפן, וויפל איך האָב געקענט.

מיין שוועסטער רחל־לאה, די פּרוי פון לייבוש מאַדזשאָוויעצקי, האָט פון 1937 אויך געלעבט אין לאָדזש, צוזאַמען מיט איר עלטערער שוועסטער. פאַר דעם האָט זי געלעבט יאָרן אין פּראַנקרייך, פון וואַנען איר מאַן איז אַוועק ווי אַ וואָלונטיר אין שפּאַנישן בירגערקריג און געפאַלן אין אַ שלאַכט.

וועג ס׳איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה, איז רחל־לאה מיט איר קינד נחמן געקומען צוריק פון לאָדזש קיין שידלאָווצע. זי האָט געלעבט צוזאַמען מיט מיר, ווייל מיינע עלטערן זיינען שוין פריער געשטאָרבן: דער טאַטע אברהם מרדכי — אין 1931 און מיין מאַמע שרה־דינה — אין 1937.

פֿאַר דער ערשטער אויסזידלונג איז זי אַוועק אויפן יאַשטשעמבער וועג. אירע לעצטע וווערטער צו מיר זיינען געווען: איך גיי מיט מיין קינד און וווייס ניט וואוהין. מער האָב איך פון איר ניט געהערט.

מיין יינגסטע שוועסטער חנה־שבע, וואָס האָט געאַרבעט אין „האַסאַג", איז אַוועק מיט דער ערשטער סקאַרזשיסקער אויסזידלונג אין 1942.

* * *

וועג די דייטשן האָבן אָקופירט שידלאָווצע, האָב איך געוואויגט אויף שול־גאַס, צוזאַמען מיט מיין פרוי פייגע־טויבע און אונדזער קליין מיידעלע דינהלע. דעם 23סטן סעפּטעמבער 1942, וועג עס איז געקומען דער באַפֿעל, אַז יידן זאָלן זיך צונויפזאַמלען אויפן שטרוימאַרק, בין איך אַרויס אויפן גאַס צוזאַמען מיט מיין פרוי און קינד. מיין פרוי האָט צו מיר געזאָגט:

— יצחק, דו דאַרפסט ניט גיין מיט אונדז. פֿאַר דער פּוילישער פּאָליציי ביסטו ניט קיין ייד. קען זיין, אַז אַזוי וועסטו אונדז קענען בעסער העלפֿן.

אָבער איך האָב זיי שוין נישט געקענט העלפֿן. זיי און נאָך אַ סך יידן האָט מען שפּעטער אַוועקגעפירט אויף דער באַנסטאַנציע און איך האָב מער ניט געהערט פון זיי. דעם ערשטן טאָג פון דער איבערזידלונג בין איך אַוועק צו אַ באַקאַנטן פויער אין דאָרף, וואו איך בין געווען צוויי טעג.

דערנאָך בין איך ווידער געקומען קיין שידלאָווצע. די דייטשן האָבן איבערגעלאָזן אַ גרופּע פון אַן 80 יידן, וואָס האָבן געדאַרפט אָפּרוימען די גאַסן פון דערשאָסענע יידן און צונויפקלייבן דאָס פֿאַרבליבענע האָב־און־גוטס. די גרופּע האָט זיך געפונען אין פישל אייזנבערגס גאַרבאַרניע. מיר האָט זיך אייngעגעבן זיך אַריינצושמוגלען אין דער גרופּע.

אין מאָל איז דער פּאָלקס־דייטש באַוער געקומען בעת מיר האָבן געאַרבעט, האָט מיר דערלאַנגט מיטן שטעקן איבערן קאָפּ און געזאָגט:

— מיר איז באַקאַנט, אַז דו ווייסט באַהעלטענישן פון יידישן האָב־און־גוטס.

ער האָט מיך אַרעסטירט און געבראַכט אין פּוילישן קאָמיסאַריאַט. דאָרטן האָט ער מיר געגעבן אַן אולטימאַטום:

— איך גיב דיר צייט ביז 12 ביי נאַכט מיר אָנצוואוייזן די באַהעלטענישן. אויב ניט — וועסטו דערשאָסן ווערן.

10 אַ זייגער אין אָוונט, צוויי שעה פֿאַרן טערמין, איז געקומען צו מיר אין טורמע דער פּוילישער קאָמענדאַנט און געפרעגט וואָס איך האָב באַשלאָסן.

מיין ענטפער איז געווען: איך ווייס ניט פון אזעלכע באהעלטענישן, דעריבער האב איך ניט וואס צו דערציילן.

12 א זייגער איז אבער קיינער ניט געקומען מיך נעמען. ארום 6 אין דער פרי איז געקומען דער פירער פון דער יידישער פאליציי, אסטראוויץ, און מיך געפרעגט די זעלביקע פראגע. ער האט מיר געזאגט, אז לויט זיין בקשה האט באור פארלענגערט דעם טערמין פון מיין ענטפער. ער האט מיר געעצהט צו דערציילן, ווייל אין קעגנפאל בין איך אין גרויס געפאר.

ווען מען האט מיך אין דער פרי ארויפגעפירט אין מאגיסטראט, האט מען קיין פראגעס ניט געשטעלט, נאר אנגעהויבן שלאגן.

וואס זאל איך טאן?

איך האב גראד יא געווואוסט פון איין באהעלטענים מיט יידיש האב־און־גוטס, דאס איז געווען דעם שטומען קיווע דירה. היות דארטן זיינען שוין ממילא ניט געווען קיין יידן, האב איך ביי זיך געטראכט, אז אויב איך וועל זיי יא אנווייזן אויף אט דעם ארט, וועט קיין ייד ממילא ניט ליידן פון דעם — און איך וועל אפשר ראטעווען מיין לעבן. האב איך אזוי געטאן. איך האב זיי צוגעפירט צום ארט. זיי האבן אנגעהויבן גראבן און טאקע געפונען פלעשער מיט דאלארן און דימענטן, לייכטערס, מעשענע כלים און דאס גלייכן — א גרויסער אוצר. די גוטע זאכן האט צוגענומען דער דייטש. די איבעריקע זאכן האט מען ארויפגעלייגט אויף א וועגעלע און אפגעפירט אין מאגיסטראט.

די גרופע פון די 80 יידן איז נאך עטלעכע וואכן ארבעט אפגעשיקט געווארן אין סקארזשיסקער לאגער. איך האב אויסגעמיטן זייער גורל, ווייל אונטער דער צייט האב איך זיך באקאנט מיט דער פוילישער פאמיליע סטריעקס, וואו איך האב שוין פריער, בעתן ארבעטן אין דער גרופע, געפונען א מקום־מקלט כמעט יעדע נאכט. דארטן האט זיך אויך געפונען נאך א ייד פון טאמאשאוו־מאזאוויעצק מיטן נאמען מיעטעק, צוזאמען מיט זיינער א פריינ־דין, וולאדקע. צוזאמען מיט מיר איז אויך געווען א פויליש מיידל.

ווען מיר האבן געזען, אז אין שידלאוצע ווערט געפערלעך ווייטער צו פארבלייבן, זיינען מיר אלע פיר אריבערגעפארן קיין ווארשע, ווייל אויך מיעטעק האט געהאט ארישע פאפירן.

אין ווארשע האבן מיר פיר געדונגען א צימער, אבער ס׳איז ניט געווען פון וואס צו לעבן. איך האב געמוזט אויסהאלטן אלע דריי, פלעג דריי־פיר מאל א וואך פארן אין די דערפער ארום ווארשע, שמוגלען פון דארטן קארן און מעל און עס צעפירן מיט דער באן.

איין מאל האט א פוילישער פאליציאנט מיך אפגעשטעלט אויפן וואקזאל און געפרעגט וואוהין איך גיי. האב איך אים געזאגט, אז איך פאר אוועק. האט ער מיר געזאגט: איך ווייס, אז דו ביסט א ייד און וואס דו טוסט. איך האב דיך ניט געוואלט ארעסטירן, אבער זע, אז דו און דיינע פריינד זאלן פארשווינדן פון דאנען אין 24 שעה.

פארשטייט זיך, אז מיר האבן זיך גלייך אפגעטראגן פון ווארשע. מיר זיינען אוועקגעפארן קיין בריווינאוו, וואו אייגע פון אונדזערע פוילישע מיידלעך האט געהאט א שוועסטער.

תחילת איז מיר געווען גוט שלעכט אין בריווינאוו. כדי זיך אויסצוהאלטן האב איך געשלעפט וואסנע אויף רושטאוואניעס. שפעטער האב איך זיך באקאנט מיט עטלעכע שקצים, וואס האבן געגנבעט קוילן פון די באנען, און איך בין געווארן א שותף מיט זיי.

א יאר צייט בין איך געווען נאכטוועכטער אויף דער באנסטאנציע. דא איז מיר געווען גאנץ גוט. איז אבער אונטערגעקומען א צרה — דער נאטשאל־ניק פון דער סטאנציע האט מיר פארגעלייגט צו ווערן אן אנגעשטעלטער אויף דער באנסטאנציע. וואלט דאס געווען גאנץ גוט, אבער מיט דעם איז געווען פארבונדן א באדינג, וואס האט עס געמאכט זייער שלעכט: מען האט געדארפט זיך לאזן אונטערזוכן ביי א דאקטער און ער וואלט גלייך דערקענט, אז איך בין א ייד...

דורך א קונץ בין איך אוועק ניט צו א דייטשישן, נאר צו א פוילישן דאקטער און פאר גוט געלט האב איך ארויסגעקראגן פון אים א מעדיצינישע באשייניקונג.

אויף דער באנסטאנציע האב איך געארבעט ביזן ארייגקום פון די רוסן אין יאנואר 1945. א פאר טעג ארום בין איך אוועק אין שכנותדיקן מילא־נאווע, וואו איך האב געטראפן ניסן שטארק און ביידע זיינען מיר אוועק קיין לאדזש.

* * *

אבא ראָזענבוים

מיט אַן אַרישן פּאַס

ווען די דייטשן זיינען אַריין קיין שידלאָווצע, האָבן אַ סך יידן געגומען לויפן צו די סאָוועטישע גרענעצן. דער דייטשער פּאָרויסמאַרש איז אָבער געווען אַזאַ גיכער, אַז מען האָט געמוזט זיך אומקערן קיין שידלאָווצע.

די דייטשן האָבן גלייך אָנגעהויבן מיט רדיפות און רציחות. איך האָב געזען, אַז צו לעבן אין שטעטל ווי אַ ייד איז פּאַרבונדן מיט די גרעסטע סכנות, האָב איך זיך באַזאָרגט מיט אַ פּוילישן פּאַס. צוליב מיין ניט־יידישן אויסזען און דער גאָענטער באַקאַנטשאַפט מיט אַ קרייז אָרטיקע פּאָליאַקן, האָב איך דאָס געקענט דורכפירן. מיין פּוילישער נאָמען איז געווען זיגמונט.

אַזוי האָב איך געלעבט ווי אַן אַריער ביז דער ערשטער אויסזידלונג. וועז מען האָט געהערט, אַז מען גרייט צו אַ דעפּאָרטאַציע פון שידלאָווצע און אַז מען האָט שוין געבראַכט אַ סך וואַגאָנעס אויף דער באַנסטאַנציע, האָט מיין פּאָטער געזאָגט צו מיר: „דו מיט דיין אויסזען האָסט אַ גרויסן שאַנס איבערצולעבן דעם שונא, דעריבער פּאָרלאָז גיכער דאָס שטעטל".

איך האָב אים געפּאָלגט. אַ נאַכט פּאָר דער אויסזידלונג בין איך אַוועק קיין סקאָרזשיסק, מיטנעמענדיק מיין שוועסטער ציפּעס צוויי קינדערלעך, מלכהלע און לאהלע.

אין סקאָרזשיסק — ניט אין לאַגער — האָט דעמאָלט געלעבט נאָך אַ שוועסטער מיינע, דאָרא גרינבערג. די צוויי קינדערלעך האָב איך געשיקט צו מיין שוועסטער ציפּע, וואָס האָט זיך געפונען אין „האַסאַג"־לאַגער. זי האָט מיר צוריקגעשיקט די קינדער, ווייל זי האָט געהאַלטן, אַז פּאָר קליינע קינדער איז די גרעסטע סכנה צו בלייבן אין לאַגער.

אין סקאָרזשיסק בין איך געווען צוויי נעכט. איך האָב דאָרטן געטראָפן דוד ראָזענבלום און לייבוש צוקער. פון דאָרטן בין איך אַוועק, צוזאַמען מיט די צוויי קינדער, קיין בליזשין, וואו איך בין אָפּגעווען צוויי וואָכן. איך האָב געוואוינט ביי אַ קריסטין, באַוועגט זיך פריי און אָפילו געגאַנגען „דאָונען" אין קירך...

פון בליזשין בין איך אַוועק קיין ווּאַרשע, צוזאַמען מיט די צוויי קינדער. איך האָב זיך פריי באַוועגט אויף די באַנען, געפּאָרן אָפט קיין ראָדעם און

סטאַרכאָוויץ, פון וואַנען איך האָב אַריבערגעפירט יצחק גאָלדבערגס מיידעלע לאהלע צו איר פעטער אין ראָדעם.

אין וואַרשע האָב איך געלעבט עטלעכע חדשים, אָלץ אויף דער אַרישער זייט. איך האָב אָבער געהאַט קאָנטאַקטן מיט מענטשן אין וואַרשעווער געטאָ. אַ פּאָר מאָל אין וואָך פלעג איך אַרייַנקומען אין וואַרשעווער געטאָ, מיט דער געלער לאַטע אויף זיך, און אַרייַנפירן דאָרטן שפּייז, זאָכן וכדומה.

איין מאָל בין איך געקומען פון וואַרשע קיין סקאַרזשיסק, כדי אַרויסצוראַטעווען פון דאָרטן מיין שוועסטער ציפּע. איך בין אַנגעקומען פונקט דעמאָלט, וועו די יידן זיינען געגאַנגען צו דער אַרבעט. מיין שוועסטער האָט מיך באַמערקט. זי האָט זיך גיך אַנגעטאָן ווי אַ פּאָלקע און זיך געלאָזט גיין צו מיר. אַ ווערקשוץ האָט עס אָבער באַמערקט און זי אַרעסטירט. אויף מאָרגן האָבן די מערדערס זי דערשאָסן.

אַ צווייטע נסיעה פון וואַרשע קיין סקאַרזשיסק האָט זיך פּאָר מיר געענדיקט זייער ביטער: איך בין אַרעסטירט געוואָרן פּאָר ניט האָבן קיין אַרבעטס־קאָרטע. מען האָט מיך אָפּגעפירט צו דער געשטאַפּאָ אין ראָדעם. דאָרטן האָט מען אַנגעהויבן מיך מאַטערן, ווי געשטאַפּאָ קען אָט די מלאכה טאָן. מען האָט מיך באַשולדיקט אין פּאַרשיידענע פּאַרברעכנס. צו קאָנטראָלירן, צי איך בין אַ ייד, האָט מען געבראַכט פוילישע „ספּעצן". יענע האָבן אָבער געזאָגט, אַז אַ ייד קען ניט זאָגן אַזוי די קריסטלעכע תפילות.

אין ראָדעמער תפיסה האָב איך געטראָפן אונדזער שטעטלשן דאָקטער לייבוש דימאַנט. ער האָט געהאַט איבערגעגעבן זיינס אַ קינד צו אַ גוי. מען האָט אים אַנגעטאָן אַלע מיני עינויים, אַז ער זאָל אויסגעבן דעם נאָמען פון גוי. ד"ר דימאַנט איז בייגעשטאַנען דעם נסיון, אָבער ער האָט זיך אויפּ־געהאַנגען אין דער תפיסה.

פון ראָדעם האָט מען מיך אָפּגעשיקט קיין אוישוויץ, ווי אַ פּאָליטישן פּאַרברעכער, מיט נאָך אַ פּאַרטיע פון 950 פּוילישע פּאָליטישע קרימינאַלניקעס.

אין אוישוויץ האָט מען מיך ווידער געזונדן אויף אויספּאָרשונגען. מען האָט מיך געשלאָגן מכות־רצח, אָבער איך האָב זיך געהאַלטן ביי מיינס: איך בין ניט קיין ייד און ניט קיין קאָמוניסט.

דאָ איז אינטערעסאַנט איבערצוגעבן די וויייטערדיקע געשיכטע. מיין פּאָס איז געווען אויפן נאָמען פון אַ שידלאָווצער שגץ. אים האָט מען אויך געהאַט געכאַפּט און ווי אַ פּאָליטישן פּאַרברעכער געבראַכט קיין אוישוויץ מיט אַ פּאָר וואָכן פּאָר מיר. ער האָט, משמעות, ניט אויסגעהאַלטן די פּיניקונגען און האָט

צוזאַמענגעבראַכן, האָט מען אים אַוועקגעשיקט קיין בוכענוואַלד, וואו ער איז אומגעקומען. דער גוי איז געהרגעט געוואָרן און זיין „פאַרטרעטער", דער ייד, איז געבליבן...

איך בין געווען אין אוישוויץ אַן ערך צוויי יאָר, אין די יאָרן 1943־1944. עס זיינען אַנגעקומען אַהער טראַנספאָרטן פון אַלע עקן. צווישן זיי האָב איך איין מאָל געזען די שידלאָוועצער פריינד יוסף מענדעלסאָן, שמאי גריצמאַן, בוטשע מאַריאַנקע, יצחק גאָלדבערג. איך האָב זיי אַריבערגעוואָרפן ברויט איבער די דראָטן.

אין אוישוויץ האָב איך זיך צופעליק באַקענט מיט אַן ס״ס־מאַן, וואָס איז געווען אַן ענגלישער שפּיאָן. ער האָט אַרויסגעפירט פון לאַגער פיר יידן און זיי געראַטעוועט. אין דער צווייטער פאַרטיע פון פיר יידן האָב איך געדאַרפט זיין, אָבער פונקט דעמאָלט איז די געשטאַפּאָ געפאַלן אויף זיינע שפורן און אים אַרעסטירט.

אַרום סעפּטעמבער 1944 האָט מען מיך מיט אַ גרופּע פּאָליטישע אַרויס־געשיקט קיין לודוויגסבורג, לעבן שטוטגאַרט, צו פאַרריכטן די באָמבאַרדירטע באַנליניעס. דאָרטן האָב איך געאַרבעט ביז אַפּריל 1945. צווי וואָכן פאָר דער באָפרייאונג בין איך אַרויסגעשפּרונגען פון אַ צוג און אַנטלאָפן קיין שטוטגאַרט. מיט נאָך 8 חברים בין איך 10 טעג געלעגן אין אַ בונקער. דאָרטן האָט מען מיך אַרעסטירט, געבראַכט צוריק צום לאַגער און אַרויסגעגעבן אַ טויטאורטייל, וואָס האָט געדאַרפט דורכגעפירט ווערן אַ טאָג שפּעטער, דעם 19טן אַפּריל. דער אבערשטורמפירער פון אונדזער „בויצוג" האָט אונדז געפרעגט דעם לעצטן וואונטש. אויף דעם האָבן מיר אים געענטפערט: „אויב מען וועט אונדז דערהרגענען, וועסטו דערפון גאָרנישט האָבן, אָבער אויב דו וועסט אונדז לאָזן לעבן, וועסטו אויך בלייבן לעבן". ער האָט דערפילט אונדזער בקשה און אויף מאָרגן זיינען מיר באַפרייט געוואָרן דורך דער פראַנצייזישער ארמיי. מיר האָבן אָבער אויך געהאַלטן אונדזער וואָרט און געפּועלט, אַז מען זאָל דעם אַבערשטורמפירער ניט טשעפּען.

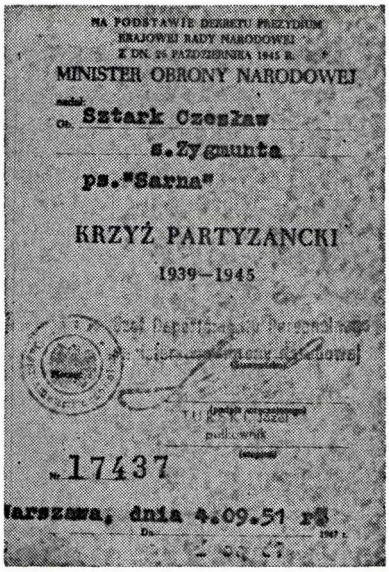
אַ דריי חדשים נאָך דער באַפרייאונג האָב איך ניט געוואוסט, אַז ס׳זיינען נאָך געבליבן יידן אין אייראָפּע. די ערשטע, וואָס איך האָב געטראָפן אין שטוטגאַרט, זיינען געווען לייבל און פרוי סאַניע מאַנק.

* * *

נתן שטאַרק

מיט פאַלשע פּאַפּירן

עס איז נישט קיין צופאַל, וואָס היטלער האָט אויסגעקליבן פּוילן פּאַרן אָרט פון ליקווידירן די איראָפּעאישע יידן. די פּוילישע באַפעלקערונג, וואָס איז דורות לאַנג פּאַרסמט געוואָרן מיט אַנטיסעמיטיזם, האָט זיך באַצויגן גלייכגילטיק צו דער אויסראָטונג פון אירע יידישע מיטבירגערס. אין פיל פאַלן האָבן פּאָליאַקן אַקטיוו מיטגעהאָלפן אין די רציחות. דאָך קען מען דאָס נישט פּאַראַלגעמיינערן, ווייל עס זענען געווען אויסנאמען — קריסטן, וועלכע האָבן געהאָלפן יידן, שטעלנדיק אין געפּאַר זייער פרייהייט און זייערע לעבנס.

פּאַרטיזאַנער־קאַרטע פון נתן שטאַרק.

א דאַנק אַזעלכע פּאָליאַקן בין איך געבליבן לעבן. ס׳וועט זיין ניט מער ווי יושר, אַז אַזעלכע פּאָליאַקן, וואָס זייער גרעסטער טייל זיינען שידלאָוצער, זאָלן פּאַרשריבן ווערן אין אונדזער ספר־הזכרון. זייערע נעמען זיינען:

זיגמונט יאַניצקי, זון פון בריוטערעגער; זיגמונט יאַקאָבאָווסקי; זיגמונט גאָלאָשעווסקי, זון פון אָפּטייקער; סטאַניסלאָוו ליבוך, דעם שול־דירעקטאָרס זון; שמוניעווסקי און טאַדעאוש סטאָלאַרטשיק.

נאָך דער „ווישיעדלעניע", אין 1942, בין איך פאַרבליבן מיט אַ גרופּע פון 70 יידן. דאָס האָט מען גערופן די „רויס־קאַמאַנדע". מיר האָבן זיך פאַרנומען מיט צונויפקלייבן יידישע זאַכן פון די פאַרלאָזענע יידישע הייזער. מיר האָבן אויך געאַרבעט אויפן בית־עולם ביים באַגראָבן די קרבנות ביי דער אויסזידלונג.

אַ געווייסן טאָג האָבן די זשאַנדאַרן קאַרפינסקי און באָער געבראַכט אויף דעם בית־עולם אַ יונגן מאַן, וועמען זיי האָבן אויפן אָרט דערשאָסן, ווייל זיי האָבן ביי אים געפונען פאַלשע קריסטליכע דאָקומענטן. די זעלבע דאָקומענטן האָב איך געהאַט פאַר מיר צוגעגרייט. איך האָב בלויז געוואָרט, ביז עס וועט זיך ענדיקן די אַרבעט אין שידלאָוצע און דאַן האָב איך געפֿלאַנט צו אַנטלויפן און זיך אויסבאַהאַלטן אויף דער אַרישער זייט. יצחק זילבערשטיין, וואָס האָט געוואוסט וועגן מיין פּלאַן פון אַנטלויפן, האָט מיך אָפּגערעדט פון דעם, אַנווייזנדיק אויפן פאַל מיטן דערשאָסענעם יונגנמאַן. ער האָט מיך געבעטן זיך צו האַלטן צוזאַמען. איך האָב אָבער געהאַט באַשלאָסן נישט צו גיין אין קיין קאָנצענטראַציע־לאַגער.

אונדזער גאַנצע גרופּע איז געווען אינגעקוואַרטירט ביי פּישל איזענבערג אין דער גאַרבעריי, וואו יעדער האָט געהאַט זיין ביסל אָרעמקייט. איך האָב מיין רוקזאק איבערגעלאָזט ביי אַ קריסטין מיטן נאָמען פּאַלמאָסקא, כדי צו זיין פריי פון פּעקלעך צו יעדער צייט, ווען מען וועט אונדז האַלטן ביים איבערשיקן אין אַן אַנדער אָרט.

דעם עלפטן נאָוועמבער 1942 איז געקומען אַ באַפעל, אַז מען זאָל אונדז אַריבערפירן קיין סקאַרזשיסק אין אַן אַמוניציע־פאַבריק. אַלע האָבן זיך פאַרזאַמלט אויף דער קעלצער גאַס. איך אָבער בין געגאַנגען אין דער ריכטונג פון שעכטהויז און מיט אומווּעגן בין איך צוגעקומען צו אַ קריסטלעך הויז פון דער פאַמיליע יאניצקי.

זיגמונט יאניצקי, וואָס איז איצטער אַ פּראָפעסאָר אין לאָדזשער אוניווערסיטעט, איז געווען דער אָנפירער פון די יונגע קריסטן אין שידלאָוצע, וואָס האָבן געהאָלפן יידן. ער איז דאָס געווען דער, וואָס האָט נאָכגעמאַכט די שטעמפּלען מיטן האָקנקרייץ אויף מיין פאַלשער „קענקארט". ווען איך בין געווען אין זייער הויז, איז געשטאַפּט געקומען אים אַרעסטירן פאַר אַרויסגעבן פאַלשע דאָקומענטן צו יידן. זיין מוטער האָט זיי נישט געלאָזט אַריינגיין. זי האָט געזאָגט, אַז איר זון געפינט זיך אין פאָסטאמט, וואו ער אַרבעט. דאָרטן האָט מען אים אַרעסטירט און געהאַלטן אין פאַרשיידענע

קאָנצענטראַציע־לאַגערן ביזן סוף פון קריג. אין דער זעלבער צייט, וועו זיין מאַמע האָט אויף עטלעכע מינוטן פֿאַרהאַלטן די געשטאַפּאַ־לייט, בין איך אַרויס פון הויז און זיך אויסבאַהאַלטן ביי די פּאַלמאָסקינס. צוויי טעג שפּעטער האָט אינער פון דער פֿאַמיליע אָפּגעפֿירט מיך צו דער באַנסטאַנציע און געקויפט פֿאַר מיר אַ בילעט קיין וואַרשע.

דאָס אָפּוואַרטן דעם צוג האָט ביי מיר אויסגעזען אַן אייביקייט. וועו דער צוג איז ענדלעך אָנגעקומען און איך בין שנעל אַריין אין וואַגאָן, בין איך געוואָרן אַ טויטער פון שרעק: איך האָב דערזען דאָרטן אַ באַרימטן סאַדיסט פון אַרבעטסאַמט אין שידלאָוצע, וואָס האָט מיך געקענט. איך בין געווען זיכער, אַז ער וועט באַלד מיך לאָזן אַרעסטירן. איך האָב זיך אָנגענומען מיט מוט, אַוועקגעזעצט זיך גלייך אַנטקעגן אים און אַריינגעשטעקט מיין האַנט אין קעשענע, ער זאָל מיינען, אַז איך האָב אַ רעוואָלווער. אַזוי בין איך צוגעפֿאָרן ביז צו דער נאָענטסטער סטאַנציע און בין אומגעשטערט אַרויס. מיט אַן אָנדער צוג בין איך ענדלעך אָנגעקומען קיין וואַרשע. איך בין אַוועק אויפן אַדרעס, וואָס סטאָלאַרטשיק האָט מיר געגעבן. עס האָט זיך אָנגעהויבן פֿאַר מיר אַ נייַ לעבן אויף דער אַרישער זייט.

גאַנץ גיך האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַ צו האָבן אַ „קענקאַרט" איז נאָך נישט אַלץ. מען דאַרף קענען פּערפעקט די פּוילישע שפּראַך און אַן וועלכן עס איז אָקצענט. מען דאַרף זיין באַקאַנט מיט די קריסטלעכע רעליגיעזע מנהגים. אין דעם און אין אַנדערע זאַכן האָבן מיר געהאָלפן מענטשן, צו וועלכע איך האָב געהאַט אַדרעסן. זיי האָבן מיך אויך פֿאַרבונדן מיטן אונטערגרונט, וואו איך האָב מיטגעאַרבעט די גאַנצע צייט פון דער דייטשישער אָקופּאַציע. פֿאַר דעם האָב איך נאָכער געקראָגן אַ פֿאַרטיזאַנישע אויסצייכענונג.

אין וואַרשע בין איך געווען באַשעפטיקט אין אַ מאַגאַזין פון דער פירמע אָלריך, וואָס האָט זיך געפונען אויפן שטח פון קליינעם געטאָ, אויף צעגלאַנע 11. בלויז דאָס איינציקע הויז, וואו איך האָב געאַרבעט, איז געווען אויסערן געטאָ.

איך בין געווען אָנגעשטעלט ווי אַ פייער־לעשער און אָפט געאַרבעט נאָכטשיכט. היות איך האָב געאַרבעט אַזוי נאָענט צום געטאָ, האָב איך געהאַט גלעלעגנהייטן צו העלפן די פֿאַרשפֿאַרטע יידן. איין מאָל האָב איך באַמערקט, ווי יידן ציען אַרויף שקאַרפּעטן אויף די שיך, אַז מען זאָל זייערע טריט נישט הערן, וועו זיי ווילן זיך דורכשלייכן דורכן גאַראַזש צום טויער, וואָס פירט צו דער גאָס אויסערן געטאָ. דער טויער איז געווען באַוואַכט פון אַ פּוילישן

פֿאַליציאַנט. איין נאַכט האָב איך דעם פֿאַליציאַנט אַנגעשיכורט. ער איז געשמאַק אייגנגעשלאָפֿן, האָב איך געעפנט דעם טויער און עטלעכע יידן זענען אַרויס. דאָס האָט זיך איבערגעחזרט מערערע מאָל. די יידן האָבן מיך שוין דערקענט פון דער ווייטנס, ווייל איך בין געווען אַנגעטאָן אין אַן אוניפֿאָרם פון אַ פייער־לעשער.

איין טאָג בין איך ניט געקומען צו מיין אַרבעט אין דער פירמע. אָט דער געווײַנלעכער צופֿאַל האָט געראַטעוועט מיין לעבן. איך האָב זיך געביטן מיט אַ קאָלעגע, וואָס איז געווען אַ זון פון אַ פֿאַליציי־קאָמיסאַר פֿאַרן קריג. די זעלביקע נאַכט איז געקומען די געשטאַפּאָ אויף אַן אויס־פֿאָרשונג. דער קאָלעגע, נישט וויסנדיק גאָרנישט וועגן מיר, איז גלייך אַרויס זיי באַגריסן אין דייטש. אָבער די דייטשן האָבן געשריען צו אים „פֿערפֿלוכטער יודע" און געשלאָגן אים מכות־רצח. ער האָט געשריגן „יעזוס", אָבער די געשטאַפּאָ האָט אים אויפן אָרט דערשאָסן און דעם טויטן קערפּער אַריבערגעוואָרפן דורך דער מויער פון גטא.

ווי אַ פאַרשטעלטער קריסט האָב איך ניט אין מאָל געקוקט דעם טויט אין די אויגן. אין מאָל, דאָס איז געווען אין אַפּריל 1943, איז געקומען אין דעם מאַגאַזין, וואו איך בין געווען אַנגעשטעלט, אַ דייטש מיטן נאָמען שמידט. ער איז געקומען געשעפּטלעך, אָבער ווען ער האָט מיך אָנגעקוקט, האָט ער מיר שטיל א זאָג געטאָן: „ביסט אַ גוטער יודע". איך האָב געלייקנט, פאַרשטייט זיך, אָבער ער האָט זיך בלויז צעלאַכט און איז אַוועק. איך האָב זיך נאָך זיין אַוועקגיין לאַנג פאַרטראַכט, צי זאָל איך דאָ בלייבן וווייטער אָדער אַנטלויפֿן. מיין פאַרשטאַנד האָט מיר אונטער־געזאָגט צו בלייבן, ווייל אויב שמידט איז אַ געשטאַפּאָניק, וואָלט ער מיך גלייך אַרעסטירט. עטלעכע טעג שפּעטער, האָב איך זיך דערוואוסט, אַז דער זעלבער שמידט איז אַנטלאָפֿן פון וואַרשע, ווייל די געשטאַפּאָ האָט אויס־געפונען, אַז ער האָט אויסבאַהאַלטן ביי זיך אין גאַרטן 12 יידן.

ווען עס איז אויסגעבראָכן דער פּוילישער אויפֿשטאַנד אין וואַרשע, אין אויגוסט 1944, האָב איך געמוסען אַנטייל אין דעם אָפּשניט פון וואלע. נאָכן אונטערדריקן דעם אויפֿשטאַנד, האָבן די דייטשן אָפּטראַנספּאָרטירט אַ סך פֿאַליאַקן פון וואַרשע קיין דייטשלאַנד, צווישן זיי אויך מיך מיט מיין פרוי.

ווען אונדזער טראַנספּאָרט האָט זיך געפונען אויף דער באַנסטאַנציע אין פראַשקאָוו, זענען מיר אַנטלאָפֿן קיין מילאַנאָווק, וואו מיר האָבן זיך אויסבאַהאַלטן ביי די עלטערן פון מיין פרוי, ביז דער באַפרייאונג אין יאנואר 1945.

אין מילאַנאָוועק האָב איך צופעליק באַגעגנט יצחק מאַראָ. נאָכן קריג האָב איך מיט אים ווידער געטראָפן. אונדזער פרייד איז נישט מעגלעך צו באַשרייבן. ביידע האָבן מיר זיך אָנגעקוקט ווי געקומענע פון אַן אַנדער פּלאַנעט. מיר האָבן באַשלאָסן צו פּאָרן קיין שידלאָוצע, האָפּנדיק צו טרעפן עמעצן פון אונדזערע פאמיליעס. אונדזער האָפענונג איז גיך צערונען. מיין גאַנצע פאַמיליע איז אומגעברענגט געוואָרן אין טרעבלינקע.

עס האָט נישט געהאָלפן קיין זין צו בלייבן צווישן די חורבות, ווו אַלע אונדזערע נאָענטסטע זענען אומגעקומען.

פון שידלאָוצע זענען מיר אַוועק קיין לאָדזש. 10 יאָר שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז עס איז בכלל נישטאָ קיין אָרט פאַר אונדז אין פוילן. ווידער האָט מען פאַרפאַקט די פּעקלעך אוּן זיך געלאָזט אין ווע.

(איבערגעזעצט פון פוילישׂ: א. ווייסבראָט)

מרדכי שטריגלער

אַ סך שידלאָוצער זיינען דורכגעאַנגען דורכן סקאַרזשיסקער לאַגער אוּן אַ טייל פון זיי זיינען אַ דאַנק דעם געבליבן לעבן, ניט געקוקט אויף די גרעסטע אכזריותן פון די נאַצישע פירערס אין דאָזיקן לאַגער.

מיר האַלטן דעריבער פאַר נייטיק צו געבן אַ בריי־טערע שילדערונג פון דאָזיקן לאַגער אוּן מיר דאַנקען דעם באַקאַנטן שרייבער מרדכי שטריגלער פאַר דערלויבן זיך צו באַנוצן מיט טיילן פון זיין בוך „אין פאַבריקן פון טויט" וועגן דאָזיקן לאַגער. — ר ע ד׳

סקאַרזשיסקער לאַגער

אַריינפיר

I

צווישן די פאַרשידענע לאַגערן אין נאַצי־אָקופירטן פוילן אוּן דייטש־לאַנד האָט דער מחבר געלעבט 15 חדשים אין דער „האַסאַג"־פאַבריק פון

סקאַרזשיסקאַ־קאַמיענאַ, ביי ראַדאָם. דאָרט האָט ער אין געהיים אַ סך געשריבן און געזאַמלט אַלע מאַטעריאַלן, וואָס האָבן נאָר געקענט שפּעטער נוצן פאַר אַ ענויער געשיכטע־שרייבונג פון אָט דעם עמק־הבכא. ליידער, זענען די אַלע מאַטעריאַלן פאַרלוירן געגאַנגען.

דאָס דאָזיקע בוך ווערט דערפאַר געשריבן לויטן זכרון און איז בלויז אַ ברוכטייל פון דעם פאַקטיש־פאַרגעקומענעם. דאָ באַגנוגן איך זיך דערווייל מיט אַ בלויזן, קורצן און טרוקענעם איבערבליק איבערן „האָס אַגג" אין סקאַרזשיסק.

מיטן אַריינמאַרש פון די דייטשע חיילות קיין פּוילן אין יאָר 1939, האָבן זיי צווישן די גרויסע פאַבריקן פון טעקסטיל און שווער־אינדוסטריע אויך אָנגעטראָפן אין דעם מערב־טייל פון פּוילן אויף עטלעכע געווער־פאַבריקן. די פּוילישע רעגירונג, וואָס האָט, אַגב, פּראָדוצירט לפּי ערך קליינע סכומים געווער, האָט די פאַבריקן איבערגעלאָזט אין אַן אומבאַשעדיקטן צושטאַנד. די דייטשן האָבן דערפאַר תיכף געקענט צוטרעטן צו דער ווייטער־דיקער פּראָדוקציע פון פאַרשידענע משחיתים. ס'איז זיי אויך געלונגען — אַ דאַנק זייער אָרגאַניזאַציאָנעלן אַפּאַראַט און מיט דער הילף פון די ברוטאַלסטע און אויספּרעסערישסטע מיטלען בנוגע די אַרבעטס־כוחות — די דאָזיקע פאַבריקן צו פאַרגרעסערן און פאַרוואַנדלען אין קריגס־פּראָדוקציע־צענטערן פון ערשטראַנגיקער באַדייטונג. צו הילף דערצו זענען געשטאַנען אַ ריי פּוילישע מייסטערס, וועלכע האָבן אָנגעפּירט מיט דער פאַבריק אין די „פּוילישע" צייטן און ביים דייטשן אַריינמאַרש האָבן זיי זיך אַרויסגעוויזן פאַר לאַנגיעריקע דייטשע שפּיאָנען אָדער „פאַלקס־דייטשן". זיי האָבן שוין געקענט יעדעס ווינקל אין פאַבריק, די טעכנישע מעגלעכקייטן, וואָס זענען אין פּוילנס צייטן נישט אויסגענוצט געווארן און די אַרבעטערס, אויף וועלכע מען קען זיך פאַרלאָזן.

טאַקע דערפאַר האָבן אָזעלכע פאַבריקן ווי: טשענסטאָכאָוו, סקאַרזשיסק, ראַדאָם, קיעלץ, בליזשין, סטאַראַכאָוויצע, סטאַלאָוואָוואָליאַ, פּיאָנטקי, אָסטראָוויצע און אַנדערע געווער־פאַבריקן, וואָס זענען געווען צוזאַמענגעדריקט אינעם פּוילישן „צענטראַלן אינדוסטריע געביט", געגעבן אַ זייער גרויסן צושטייער צו דער נאַצישער קריגסמאַשין אין זייער אָנגריף אויפן מזרח.

ווי ווייט איך בין אינפאָרמירט, האָבן די פאַבריקן — באַלד פון ערשטן מאָמענט אָן — איבערגענומען אין גרעסטן טייל פּריוואַטע אונטערנעמונגען פון דער דייטשער קריגס־אינדוסטריע — אונטער אַ קאָמיסאַרישער לייטונג,

צווישן זיי די „הערמאַן־געהרינג־ווערקע" און די אַקציעס־געזעלשאַפט פון הוגאָ שנייַדער („אייזן און מעטאַל ווערקע הוגאָ שנייַדער „האַסאַג" א. ג.) מיט דער צענטראַלע אין לייפציק. ווי דער געזעלשאַפט־דירעקטאָר פון אַלע „האַסאַג"־פאַבריקן האָט פיגורירט פּאָלבודין און אַלע אויפרופן און באַפעלן זענען אונטערגעשריבן געוואָרן מיט זיין נאָמען. מיין דאָזיקער איבערבליק איז געווידמעט דער „האַסאַג"־אָפּטיילונג פון סקאַרזשיסק (די גראַנאַטן פּראָדוקציע איז דאָרט באַשטעמפּעלט געוואָרן מיטן שיפֿר־צייכן ק. א. מ.) זאָל אָבער ווידער אָ מאָל באַמערקט ווערן: דאָס וואָס איך שרייב דאָ און אין די אַנדערע ווערק מיינע איז פאַקטיש בלויז אָ בלאַסער אָפּשיין פון דעם, וואָס ס׳איז פאַקטיש פאָרגעקומען אין די „האַסאַג" פאַבריקן.

II

די פאַבריק אין סקאַרזשיסק אין געווען אייגנטיילט אין ד ר י י אָפּטיילונגען, וואָס זענען געווען דערווייטערט אייַנע פון דער צווייטער אויף עטלעכע קילאָמעטער. זיי זענען באַצייכנט געוואָרן מיט די נעמען: ווערק א; ווערק בע; ווערק צע. זינט דעם אַריינמאַרש פון די דייטשן קיין פּוילן (ענדע 1939) ביז אין מיטן פון 1941 האָבן אין דער פאַבריק געאַרבעט בלויז פּוילישע צוואַנגס־אַרבעטערס און פרייוויליקע (צוליב מורא אַוועקגעשיקט צו ווערן קיין דייטשלאַנד אויף צוואַנגסאַרבעט...) מ׳האָט אויך צוגעברענגט יעדן טאָג אָ געווייסע צאָל יידן פונעם סקאַרזשיסקער געטאָ; זיי האָבן אָבער בלויז געאַרבעט ביים אויפרוימען די גרויסע פאַבריקפּלעצער, אויפבויען די זייטיקע באַראַקן אין וואַלד, אין וועלכן די פאַבריק האָט זיך געפונען, און נאָך אַזעלכע אויסן־אַרבעטן. אין די פאַבריק־האַלעס גופא און צו דער געווער־פּראָדוקציע האָט מען קיין יידן נישט צוגענומען. זיי פלעגן געברענגט ווערן גאַנץ פרי צו דער אַרבעט און פאַר נאַכט צוריקגעפירט ווערן אין געטאָ נעכטיקן. זיי האָבן דערפאַר נישט געקענט האָבן קיין גרויסע אַנונג אין די פאַבריק־פאַרהעלטענישן.

ערשט אומגעפער אין נאָוועמבער 1941 האָט די ס״ס דערלויבט דער „האַסאַג"־לייטונג צו פאַנגען יידן אין די פאַרשידענע פּוילישע שטעט און שטעטלעך פאַר איר פאַבריק־געברויך. די דערלויבעניש איז געגעבן געוואָרן אויפן גרונט פון אַן אַלגעמיינער פאַרשטענדיקונג מצד דער ס״ס מיט אַלע האַלב־ציווילע אונטערנעמונגען מכל המינים. לויטן געזעץ פון געזעראַל גובער־נאַטאָר איבער פּוילן, רייך־מיניסטער ד״ר האַנס פראַנק, האָבן אַלע יידן געמוזט אַריינגעצויגן ווערן אין פיזישער צוואַנגסאַרבעט פאַר דער דייטשער

מלוכה. די יידן זענען אזוי ארום אויפן גאנצן שטח פון א״ג „געגעראל־גואוורנעמענט״ (די אמאליקע פוילישע באצירקן פון: וואַרשע, קיעלץ, לובלין, ראדעם, קראקע און שפעטער אויך לעמבערג) געווארן אויטאמאטיש דאס שקלאפן־אייגנטום פון דער ס״ס און געשטאפט. עס האבן זיך געקענט באנוצן מיט יידן ווי מיט צוואנגס־ארבעטערס נאר יענע פירמעס, פאבריקן און אונטערנעמונגען, וואס האבן באקומען זייער סכום יידן־ארבעטערס צוגעטיילט פון דייטשן ארבעטסאמט און וואס האבן דעם טעגלעכן לוין פאר די יידישע ארבעטס־כוחות באצאלט דער ס״ס.

די געשטאפטע און ס״ס האבן דערפאר געזען אין די ארבעטס־יידן א מקור פון הכנסה און די פירמעס, וואס האבן פאר זייער אויסנוץ־פריווילעגיע „באצאלט״, האבן דעם יידישן ארבעטסטאג געוואלט אויספרעסן ביז צום לעצטן, וויסנדיק, אז דער ייד איז נישט מער ווי אן ארבעטס־חיה, פאר וועלכן קיינער זארגט נישט און קיינער שטייט נישט אין שוץ פון זיין לעבן, און ווען ער פאלט, וועט מען צושטעלן אנדערע. אזוי ארום איז דער ייד אויסגענוצט געווארן פון אלע זייטן.

ווען א ייד איז שוואך געווארן און נישט געקענט שאפן די פון אים געפאדערטע נארמע, אדער ער איז קראנק געווארן און נישט געקענט קומען צו זיין טעגלעכער ארבעט, האט די פאבריק איינגעזען, אז ער נישט וועט דעם געהעריקן לוין, וואס די ס״ס פארלאנגט און יעדן איינעם אזעלכן אנגעמאלדן „וואו מ׳דארף״. די ס״ס, וויייטער, זעענדיק אין אזעלכן אן אביעקט, פון וועלכן מ׳קען מער נישט ציען קיין טעגלעכן נוצן — פלעגט תיכף דערשיסן יעדן ארבעטס־אומפעאיקן. איטלעכע פאר טעג איז אין פאבריק פארגעקומען אן „אויסערקלייב״ (סעלעקציע) פון די שוואכערע. זיי פלעגן ארויסגעפירט ווערן אויפן א״ג „שיס־שטאנד״ (אן ארט וואו מ׳פלעגט אויסעקספערימענטירן די ניי־אויסגעארבעטע פראדוקציע) און דארט איז שוין געווען אזא ספעציעל ארט, וואו זיי זענען געווארן דערשאסן און באגראבן. א סך יידן זענען אויך דערשאסן געווארן און באהאלטן געווארן טיף אין וואלד אויפן פאבריק־שטח, אקעגן איבער דער האלע 96 פון ווערק צע. א פאר הונדערט יידן האט מען באגראבן אין לאגער, צווישן די דראטצוימען. ס׳האט זיך געווענדט, ביי וועלכע אומשטענדן דער טויט אין געקומען.

דאס האט געצוואונגען די יידן זיך אנצושטרענגען מיט אלע כוחות, אבי צו זיין פראדוקטיוו און טויגבאר. די דאזיקע סיסטעם — וואס כ׳קען פון

צענדליקער לאָגערן — איז אין „האַסאַג" צום בולטסטן אַרויסגעקומען, אָבער לאָמיר זיין כראָנאָלאָגיש.

אָנהייב 1942 האָט זיך אָנגעהויבן אַ גרויסע אַקציע פון אַרויסשיקן פּוילישע אַרבעטערס קיין דייטשלאַנד. אין דייטשלאַנד איז דאָן די קריגס־פּראָדוקציע געווען אין מיטן בלי. נייע פאַבריקן האָבן זיך געעפנט און ס׳האָט זיך פאַרלאַנגט אַלץ מער פרישע מענטשן. אויך די „האַסאַג"־דירעקציע האָט געזומען עפענען צענדליקער פרישע אָפּטיילונגען, וואוהין מ׳האָט געשיקט די דייטשע אַרבעטערס פון דער לייפּציקער הויפּטפאַבריק ווי מייסטערס. האָט זיך דערפאַר געשפּירט אין לייפּציק, ווי אין די אָפּטיילונגען, אַ גרויסער מאַנגל אין אַרבעטסהענט, וואָס מען האָט געפּרוואוט דערגאַנצן מיט צוואַנגס־אַרבעטערס פון די אָקופּירטע מזרח־לענדער. הגם יידן זענען אַרונטערגעפאַלן אונטער דעם געזעץ פון געצוואונגענער אַרבעט, האָט מען זיי אָבער נישט געשיקט קיין דייטשלאַנד. דער אויסראָטונגס־פּלאַן פון די אייראָפּעאישע יידן איז שוין געווען גענוי אויסגעאַרבעט און מ׳האָט זיי נישט געוואָלט צעשפּליטערן און צעווערפן, נאָר מ׳האָט זיי קאָנצענטרירט אינעם צוקינפטיקן גרויסן מאַסן־קבר: די אַמאָליקע פּוילישע מדינה. האָט מען דערפאַר אויסגעקליבן פון די פּוילישע און אוקראַאיניש פאַבריקן אַ טייל קוואַליפּיצירטע און נישט־קוואַלי־פּיצירטע כוחות און זיי געשיקט קיין דייטשלאַנד צו פאַרנעמען די ערטער פון די פריערדיקע דייטשע אַרבעטערס, וואָס זענען אַוועק אין מיליטער־דינסט אָדער צעשיקט געווארן אין די אָפּטיילונגען ווי מייסטערס. דערפאַר זענען געקומען אַ סך מייסטערס און פאַבריק־לייטערס אין די פּוילישע פאַבריקן, וואָס האָבן צוליב דעם קריג מיט סאָוויעט־רוסלאַנד אָנגעהויבן שפּילן אַ גרויסע ראָלע אין דער דייטשער קריגסווירטשאַפט. דער „האַסאַג" האָט דערפאַר אָנגעהויבן פירן אַ גרויסע פּראָפּאַגאַנדע — אויסער די מיטלען פון צוואַנג — צו וועריבירן פרישע אַרבעטערס פאַר זיינע פאַבריקן. אין די ספּעציעלע „האַסאַג"־זשורנאַלן, וואָס זיינען מיר שפּעטער אַריינגעפאַלן אין דער האָנט, האָב איך געטראָפן הערלעכע באַשרייבונגען און אילוסטראַציעס פון דעם גן־עדנדיקן לעבן פון די מזרחדיקע אַרבעטערס אין די ביימער־רייכע געגנטן, אין וועלכע די „האַסאַג"־פיליאַלעס זענען פאַרלייגט געווארן (די אַמוניציע־פאַבריקן האָבן זיך מערסטן טייל געפונען אין וועלדער, בכדי צו זיין אין מאַסקירטן שוץ קעגן די באָמבע־אַנגריפן). דאָן איז געבוירן געווארן דער פלאָן אויסצופילן די פּוילישע אַרבעטערס מיט יידן, בכדי צו קענען אַרויס־שיקן אַ וואָס גרעסערע צאָל פאַליאַקן קיין דייטשלאַנד, בפרט וועו ס׳האָט זיך

אַנגעהויבן אַ פּראָדוקציע פון פּיקרין און טראָטיל אין גרויסן מאַסשטאָב. דאָס זענען געווען גיפטן אַזעלכע, וואָס האָבן אויפגעפרעסן דאָס הארץ מיט די לונגען און די פּוילישע אַרבעטערס האָבן זיך דערפאָר געמוען אַוועקדרייען פון דער אַרבעט. עס זענען געווען אַ סך, וואָס האָבן צוליב דעם מורא געהאַט פאַר פאַרפאַלגונגען מצד דער געשטאַפּאָ און זענען אַוועק אין די וועלדער, שאַפּנדיק פּאַרטיזאַנער־גרופּן. די לייטונג האָט דערפאַר געמוען איינזען, אַז די פּאַליאַקן וועלן בעסער אַרבעטן, וען זיי וועלן זיין דייטשלאַנד; דערפאַר אָבער קען מען צושטעלן די יידן צו די שווערסטע און שעדלעכסטע אַרבעטן. ס׳איז בלויז געווען די דערלויבעניש פון דער ראָדעמער געשטאַפּאָ, וועמענס שעף, שיפּערס, האָט געהאַלטן די יידן פון זיין דיסטריקט ווי זיין אייגנטום — און דער אַפּאַראַט פון יידן־פאַנג איז געלאָזט געווארן אין באַווגונג.

III

ס׳האָבן זיך אַנגעהויבן די גרויסע מאַסן־דעפּאָרטאַציעס פון יידן „נאַך אַסטן״. באַלד האָט יעדער יד געוואוסט, אַז מ׳ווערט אַוועקגעשיקט אין די גאַזקאַמערן צו פאַרסמען. די יידישע באַפעלקערונג פון די געטאָס האָט געמומען פאַרצווייפלט זוכן אַן אויסוועג, ווי אזוי זיך צו ראַטעווען. ווי אַ צייטווייליקער וועג צום ראַטעוועו זיך האָט זיך אַרויסגעוויזן דאָס אַריינבאַקומען זיך אין אַ קריגס־וויכטיקן אַרבעטס־לאַגער. מ׳האָט געגלייבט, אַז די, וואָס זענען באַשעפטיקט אין אַזוינע וויכטיקע שטעלן, וועלן געשוינט ווערן.

אין יענע טעג, וען אין ראָדעם־קעלצער געגנט האָט זיך אַנגעהויבן די „יודען־אויסזידלונג״ — איז דער לאַגער־פירער פון סקאַרזשיסקער „האַסאַג״, ס״ס־שטורם־פירער א י ב פ ל י נ ג, אַרומגעפאָרן איבער די יידישע שטעטלעך, זיך געשטעלט אין דער ראָלע פון אַן אויסלייזערישן מלאך און געמומען פאַרשרייבן „פרייוויליקע״. ער האָט שטיל איבערגעגעבן צו יחידי־סגולה, אַז די יידן דערוואַרט סיי־ווי דער טויט. די יוגנט ווען אין בעסטן פאַל געשיקט ווערן אין שרעקלעכע קאַנצענטראַציע־לאַגערן. דערפאַר אָבער קענען זיי זיכער זיין, אַז פון דער פאַבריק אַרויס ווען זיי קיינער נישט רירן...

אין אַ פּ ט, למשל, האָט ער דערקלערט:

...ס׳איז נאָר דאָ איין רעטונג פאַר דער יידישער אַרבעטס־וויליקער יוגנט! ווער עס ווייל זיך ראַטעווען — קען זיך פאַרשרייבן צו אַרבעטן

אין די „האַסאַג"־פאַבריקן, וואו זיין לעבן איז זיכער..." (לויט דער דערציילונג פון יידל אַרנשטיין פון אַפּט א"א).

צוליב וואָס האָבן זיי עס באַדאַרפט אַגיטירן צום „פרייוויליקן" פאַר־שרייבן זיך אין יענער צייט פון פולער יידישער רעכטלאָזיקייט, וועו יידן זענען שוין געווען הפקר און פאַרמשפט צום טויט, אָן אויסנאַם? וועו מיר וועלן זען די וויטערדיקע האַנדלונגען מצד דער געשעפטס־מעסיק־ראַפּיניִרטער ס"ס — וועט אונדז גאָרנישט נישט וואונדערן.

אַזוי, למשל, האָט דער דערמאָנטער אינפלינג דערקלערט אין צויזמער ביים זוכן פרייוויליקע פאַר זיין פאַבריק (לויט די דערציילונגען פון מאָניעק קופּערבלום, יחיאל צינאַמאָן א"א):

...פאַר דער יידישער יוגנט, ווי פאַרן יידישן כלל, וואָרט דער זיכערער טויט. אין בעסטן פאַל קען זיי טרעפן אַ לאַנגזאַמער מאָרטערטויט אין אַ קאַצעט, אַנשטאָט אַ באַלדיקן אומקום אין די גאַזקאַמערן. אויב אַפילו מען וועט זיי פירן אין אַ לאַגער אַריין, וועלן זיי זיך גאָרנישט קענען מיטנעמען פון זייער פאַרמעגן. וואָס זיי וועלן מיט זיך מיטנעמען, זיך אַנמאַטערן, ביז זיי וועלן עס אַהין דערשלעפּן, וועט מען עס דאָרט קאַנפיסקירן ביי זיי. ווייל — וועו מ'לאָזט אַפילו דאָרט עמעצן איבער צום לעבן, טוט מען אים פריער אויס פולשטענדיק נאַקעט... ער דאַקעגן דערלויבט די אַלע, וואָס וועלן זיך פאַר־שרייבן ביי אים פרייוויליק, מיטצונעמען מיט זיך זייערע פּעק מיט וועש, דאָס בעסטע אָנטוער... עסן אוו — בסוד — אַפילו געלט אוו וווערטזאַכן... זאָלן זיי אויך זיכער זיין, אַז דאָ אין געטאָ וועט אַלץ ליקווידירט ווערן. בלויז דאָס, וואָס זיי וועלן מיטנעמען מיט זיך, דאָס וועט זיי בלייבן... זיי וועלן דאָרט קענען לעבן בעסער אוו מענטשלעכער. עס ווערט זיי אויך צוגעזאָגט אַ טעגלעכער לוין פאַר דער אַרבעט. פאַר זייער אַרבעטערס קומט אויך נישט אין באַטראַכט דאָס בייטן די ציווויל־אַנצוגער אויף העפּטלינגס־קליידונג. ביי אים קען מען טראָגן לאַנגע האָר אוו אויב יונגע פרויען ווילך זיך פרייוויליק מעלדן — קענען זיי אַהין מיטפאָרן אַרבעטן אוו זיי וועלן דאָרט וואוינען מיט זייערע מענער צוזאַמען... „עס איז דער אייניציקער וועג פאַר אייך, וואו איר וועט קענען לעבן ווי מענטשן" — האָט ער פאַרזיכערט.

די ערשטע צייטן האָבן אָבער אָט־די רייד נישט געהאָט קיין גרויסע ווירקונג. נאָכן אַרויסשיקן פון יעדער שטאָט אַ ביסל יידן האָט זיך דער שטורעם אַ ווייל אָפּגעשטעלט. אין געטאָ האָבן זיך יידן ווידער אַרויסגעריכט פון די לעכער אוו אויף ס'ניי זיך אָנגעהויבן באַוועגן אוו האַנדלען.. האָט

מען געצעגערט. אזוי ווי יידן האבן סיי־ווי נישט געהאט קיין גרויסן צוטרוי צו יעדער וואס, וואס א דייטש האט ארויסגערעדט; בפרט וען דאס לעבן אין ערגסטן געטא איז נאך גענוען דערטרעגלעכער פון בעסטן לאגער — האט מען נישט געוואלט פארקלערן, וואס עס וועט זיין וויטער. זענען דער־פאר נישט געוען קיין פרייוויליקע אין דער געהעריקער צאל און אינפלינג האט געמוזט אראפקומען מיט זיינע ווערקשוצן (פאבריק־מיליץ) און כאפן די פעלנדיקע צאל מיט כוח. אויך זיי האבן זיך דערביי באנוצט מיט דעם אלגעמיינעם ס״ס מעטאד און גענומען דעם „יודענראט״ צו הילף. די יידישע פאליציי פון יעדער געטא האט געמוזט צושטעלן א געוויסן קאנטינגענט יידישע מענער פאר די „האסאג״־פאבריקן.

פון דעם דערמאנטן צ ו י ז מ ע ר, למשל, וויס איך, אז דער יידן־ראט האט אין דער ערשטער ריי אויסגעלייפערט פאר דעם צווק פארשידענע אונטערוועלטלערס און אוואנטוריסטן, וועלכע זאלן האבן געוען שעדלעך פאר קהל... דערביי זענען אויך מיטגעשלעפט געוואלן אזעלכע פערזאנען, מיט וועלכע די מיטגלידער פון יידנראט האבן געהאט פערזענלעכע חשבונות... די רעשט האבן זיך רעקרוטירט פון דעם ארעמען מאסן־עלעמענט, וואס האבן נישט פארמאגט אזוי פיל גלט, בכדי זיך צו קענען אויסקויפן ביי די באאמטע פון די יידנראטן. אזעלכע האבן נישט געהאט וואס צו פארלירן, וויסנדיק, אז ביי יעדן פייער וועלן זיי זיין די ערשטע און דערפאר זיך געמאלדן פרייוויליק אדער זיך נישט אקעגנגעשטעלט, וועו מ׳איז זיי געקומען נעמען. דאס האט זיך אפגעשפילט אין א מאסע שטעטלעך פון יענעם קרייז.

ביסלעכווייז האבן זיך גענומען דערטראגן ידיעות פון לובלינער געגנט, וואו די אקציע פון „יידנריין״ האט זיך אנגעהויבן פריער און אויף א שארף־אכזריותדיקן אופן, וואס האט שוין פארטריבן דעם מינדסטן אפטימיסטישן ספק אין וויטערדיקן יידישן גורל. דאס האט פארגליווערט דאס בלוט אין די אדערן און מען האט גענומען שפירן אין דער לופט די נאענטקייט פון דער טויט־סכנה פאר אלעמען... דאן האבן זיך גענומען מעלדן אלץ מער און מער פרייוויליקע צו דער ארבעט, זעענדיק אין דעם די רעטונג פון זיכערן טויט.

די צענטראלע פון ווערבירן פרייוויליקע איז געווארן דער דייטשער ארבעטסאמט אין אסטראווצע, ביי קעלץ. פאר די פרייוויליקע זענען געשטעלט געווארן ספעציעלע אויטאס, אויף וועלכע זיי האבן געקענט ארויפלייגן זייער גאנץ האב־און־גוטס און עס מיטנעמען מיט זיך אין דער נייער „האסאג״־היים.

די בהלה האָט אַלעמען אויפגערודערט און עס האָט זיך אויסגעווייזן, אַז אין געצייילטע טעג אַרום וועט פון אַלע שטעטלעך אַרום גאָרנישט בלייבן.

טאָטעס און מאַמעס, וואָס האָבן זיך באין־אופן נישט געקענט שיידן מיט די אייגענע פיר וועגט, אָדער מ׳האָט זיי צוליב זייערע יאָרן מער נישט געוואָלט אָננעמען צו דער אַרבעט, זענען געשטאַנען מיט אויגן אָנגעגאָסענע מיט טרערן און צוגעזען, ווי אָזוי די באַוואַכטע אויטאָבוסן פירן אַוועק דאָס שענסטע, וואָס זיי האָבן פאַרמאָגט אין שטוב, אין וועלכן מען האָט אַרייִנ־געלייגט צענדליקער יאָרן מי, האָפענונג און בלוט... קיין כוח הויך צו ווייגען איז שוין נישט געווען — האָבן בלויז די אויגן שטיל געגלאַנצט מיט אַ פראַגע־צייכן: — וועלן מיר זיך נאָך זען אַ מאָל?... אין אַנדערע שטובן האָט מען זיך לאַנג געישובט און געקומען צום אויספיר, אַז מען מוז זיך פאַרטיילן מיט די ראָלן: אַ טייל פון די שטוביקע, די ייִנגערע, זאָלן פאָרן אין „האָסאָג״ און טייל זאָלן דערווייל בלייבן אין געטאָ. וועט אין „האָסאָג״ זיין שלעכט — זאָל כאָטש עמעץ זיין אין געטאָ, וואָס זאָל קענען צושיקן אַ שפייזפעקל אָדער אַ בינטל וועש... און טאָמער וועט איינעם געלינגען צו אַנטלויפן, זאָל ער האָבן צו וועמען צו קומען... סיידן מ׳וועט שוין נישט לעבן מער... און פאַרקערט ווייטער: טאָמער וועט זיך מאָכן „הייס״ אין די געטאָס, זאָל זיין אַן אייגענער מענטש אין „האָסאָג״, וואָס זאָל שוין קענען די באַדינגונגען און וויסן וואו מ׳קען אָנקלאָפן אין אַ טיר און באַמיען זיך אַריבערצונעמען די היימישע און איבערגעבליבענע אָדער זיי אָפילו אַרויס־נעמען פון טויטן־טראַנספאָרט... אָזוי זענען אַוועק איבער אַלע אין־געטאָ־אייִנ־געצוימטע שטעטלעך טעג פול מיט פּחד, מבולבלדיקער אימה און ניכטערנעם, קלאָרן אויסרעכענען, ווי אָזוי כאָטש וועמען־ס׳איז פון דער משפּחה צו ראַטעווען...

IV

אומגעפער אין מיי 1942 האָבן אָנגעהויבן אַרייִנצושטראָמען אין סקאָר־זשיסקער „האָסאָג״ מחנות פון טויזנטער געכאַפּטע יידן און פרייוויליקע פון אָזעלכע שטעטלעך ווי: באָדזענטין, ראָקעוו, סטאָפּניצע, אָפּט, פּאָקשיוועניצע, סטאָשעוו א״א.

ביים אָנקום זענען אַלע אַדורכגעגאַנגען אַ שטרענגע רעוויזיע, אויס־געפירט דורך דער דייטשער אוקראַאינישער און פּוילישער ווערקשוץ. זיי האָבן צוגענומען פון די פּעק אָלץ, וואָס זייער האָרץ האָט געגלוסט. זיי האָבן אָבער אַ סך זאָכן איבערגעלאָזט, בכדי דערמיט צו לאָקן די אַנדערע, וואָס

וועלן נאכקומען... זיי האבן געוואוסט, אז די געטאמענטשן שטייען דורך פארשידענע אומוועגן אין בריוולעכן קאנטאקט מיט זייערע נאענטע אין לאגער; יענע וועלן זיך זיכער אין סכנה־מאמענטן רייסן אהער — טא זאלן זיי אויך מיטברענגען מיט זיך אלץ, וואס זיי פארמאגן, ווייל „עפעס לאזן זיי דאך איבער"... און שפעטער וועט עס דאך סוף־כל־סוף בלייבן אין „האסאג".

די ס״ס און די ווערקשוץ פון לאגער האבן געהאט נאך פארשידענע פלענער, ווי אזוי די יידן אויסצונוצן. דאס ערשטע איז געווען די מיטטיילונג, אז פון די היימען קען יעדער באקומען צוגעשיקט פעקלעך עסן און וועש. ס׳איז בלויז געווג, אז מ׳זאל אנשרייבן א בריוול צו די קרובים, וואס זיי זאלן שיקן און עס איבערגעבן די ווערקשוץ־לייט, וואס וועלן ספעציעל צוליב דעם צוועק פארן איבער די שטעטלעך. די יידן פון לאגער האבן אפילו פארשטאנען די כוונה פון אזעלעכע בעלי־טובה; זיי האבן זיך אבער אויך אפגעגעבן א חשבון דערפון, וואס עס וועט ווערן פון זייער פארמעגן דארט אין טעג אדער וואכן ארום ———— ס׳איז דעריבער געווען א קרן אלץ וואס מ׳קען פון זייערע הענט ארויסבאקומען; קיינער האט נישט געקענט אדער נישט געוואלט אריינבליקן אין דער נאענטער צוקונפט אריין, בכדי צו זען, אז דאס אליין ברענגט מיט זיך דאס ערגסטע פאר דעם, וואס נוצט אויס אזא געלעגנהייט...

יעדע פאר טעג זענען פארפארן גרויסע לאסטוועגענער מיט ווערקשוץ און האבן צוזאמענגעשלעפט אין די געטאס אלץ, וואס ס׳איז נאר מעגלעך געווען און עס אפגעפירט אין לאגער אריין. בכדי צו דערוועקן צוטרוי ביי די לאגער־איינוואוינערס, האבן זיי מיטגענומען ביי יעדער רייזע עטלעכע יידן פון לאגער, וועלכע זאלן מיטאגיטירן ביי די שטאטלייט מיטצושיקן וואס מער... די ווערקשוץ האט דערביי באקומען אויפן ארט קאסטבארע מתנות, אז „זיי זאלן די יידן בעסער באהאנדלען"... ערשט שפעטער האבן זיי אדורכגעזוכט אלע פעקלעך און ארויסגענומען פון דארט אלץ, וואס ס׳האט פאר זיי געהאט א ספעציעלען ווערט, אדער א גוטן, געשמאקן ביסן. די יידן אבער, וואס האבן דעם גרעסטן טייל פון זייערע פעקלעך צוריק באקומען, זענען געווען פאראינטערעסירט, אז מ׳זאל פארן אין געטא וואס אפטער. ס׳זענען אויך געווען אין לאגער יידן פון אזעלכע שטעטלעך, וואס זענען איבער דער צייט אין גאנצן ליקווידירט געוואָרן און זיי האבן דאך געוואלט עפעס ראטעווען פון זייער הפקר־געוואָרענעם ביסל פארמעגן. דאס „בעסטע" מיטל דערצו איז געווען צו פארפארן צום פוסט־געוואָרענעם אדער פון פאליאקן־

פאַרכאַפּטן הויז מיט אַ ווערקשוץ, אים באַלויגען מיט אַ געוויסער סומע און דערפאַר קענען אויסזוכן דאָס באַהאַלטענע גאָלד אָדער געלט, וואָס איז געווען ערגעץ אייגעגראָבן און עס מיטנעמען מיט זיך... שוין אין יענער צייט זענען געווען פאַלן פון דערשיסונגען, אָבער אין אַלגעמיין האָט מען נאָך די יידן באַהאַנדלט נישט ספּעציעל מערדערלעך. ס׳האָט זיך אויסגעוויזן, אַז ווען מ׳וועט דאָ האָבן געלט און חפּצים, פאַר וועלכע מען וועט זיך קענען צוקויפן עפּעס עסן ביי די פּאָליאַקן און ווערקשוץ, וועט מען איבערהאַלטן, ביז די צייט וועט זיך אַ מאָל ענדערן... די ווערקשוץ האָט דערווייל געוואוסט פון יעדן אייגעם, וואָס האָט ביי זיך עפּעס פאַרמאָגט און אים געהאָט אויפן אויג, בכדי דאָס צו קענען אויסנוצן ביי דער ערשטער־בעסטער געלעגנהייט.

V

דער גענעראַל דירעקטאָר פון אַלע דריי סקאָרזשיסקער פאַבריקן איז געווען דער ס״ס שטאַנדאַרטענפירער ד אַ ל ס ק י. ביי פּוילן איז ער געווען פּולקאָווניק אין דער אַרמיי. אין רוצייט איז ער געווען דער דירעקטאָר פון דער זעלבער מלוכהשער אַמוניציע־פאַבריק און ער טראָגט די הויפּטשולד פאַר דעם אַלעם, וואָס דאָרט איז פאָרגעקומען. (ער צוזאַמען מיט בודינען זאָלן האָבן געפּאָנגען געוואָרן דורך די אַמעריקאַנער, אין מיי 1945, אין טירינגען). דער שעף פון דער ווערקשוץ (ווערקשוץ־לייטער) איז געווען דער האָופּטשטורמפירער ק ר א ו ז ע (שפּעטער, זייט אָנהויב 1944, איז אויף זיין אָרט געקומען דער שטורמפירער פ א ל מ ע ר). דאָן איז געווען דער אויבערוואָכפירער ב א ט ע נ ש ל ע ג ע ר (געווען ביז דער לעצטער מינוט אין טשענסטאָכאָווער „האַסאַג״) און דער ס״ס לייטענאַנט א י י ז נ ש מ י ץ. צו זייער הילף איז געשטאַנען דער ציווילמייסטער היינריך ווי דער לייטער פונעם „יודענאייזאַץ״. די אַלע, צוזאַמען מיט די אַנדערע, וואָס כ׳וועל נאָך גענויער באַשרייבן, האָבן עס אויסגעפירט די הויפּט־פאַרברעכנס אויפן ווערק א׳ און טיילווייז פון ווערק צע. צו זייער מיטהילף האָבן זיי אויפגעשטעלט אַ גאַנצן אַפּאַראַט פון יידישער פּאָליצייַ מיט אייגענע קאָמענדאַנטן און אַ לאַגער־עלטסטן. ביים אָנהייב איז געווען דער קאָמענדאַנט פון ווערק א׳ אַ לעמבערגער יידּ, זאָלצמאַן, וועלכער איז שפּעטער דערשאָסן געוואָרן פון די ס״ס. קאָמענדאַנט פון דער פּאָליצייַ איז געווען דער ראָדעמער יידּ ט ע פ פ ע ר מ א ן (אומגעקומען צוזאַמען מיטן שפּעטערדיקן קאָמענדאַנט פון ווערק א׳ ק ז ש פ י צ ק י און אַנדערע יידישע פּראָוואָקאַטאָרן דורך דער געהיימער יידישער אָרגאַניזאַציע אין בוכענוואַלד, אין אויגוסט 1944). די יידישע פּאָליצייַ

האָט זיך אָנגעהויבן אין א׳ ביי אַ צאָל פון 30 און דערגאַנגען ביז 70. איר רעסאָרט איז געווען דאָס נאַכטלעכע צוגאַב־באָואַכן פון לאַגער, דאָס אויס־טיילן פון עסן, צושטעלן די אַרבעטערס פינקטלעך צו דער אַרבעט אין דער געהעריקער צאָל און אָפט אויך די פאַרטיילונג פון די אַרבעטספלעצער. נאָך דער ס״ס און ווערקשוץ זענען זיי געווען די מעכטיקסטע מענטשן אין לאַגער. עס זענען אויך געווען יידן אין דער אינערלעכער לאַגער־ביורא, קאָמענדאַנטן פון אַפּראָוויזאַציע, קליידונג און אַנדערע אַזוינע פונקציעס. זייערע אונטערגעאָרדנטע זענען געווען די יידישע פאָראַרבעטערס און צווייטראַנגיקע לאַגער־פונקציאָנאַרן. די ס״ס האָט זיך טאַקע מיט זיי אָפט באַנוצט צו זייערע טונקעלע צוועקן. עס מוז דערביי באַמערקט ווערן, אַז די יידישע פאָליציי און קאָמענדאַנטן האָבן זיך על־פּי רוב רעקרוטירט פון די, וואָס זענען געקומען די ערשטע אין לאַגער אַריין. זייענדיק לענגער אין לאַגער, האָבן זיי שוין געקענט אַלע באַדינגונגען און צו ווענען מ׳דאַרף זיך אונטערשמייכלען, בכדי צו מאַכן אַ „הערשערישע״ קאַריערע. ווי כ׳האָב שוין באַמערקט, זענען די ערשטע געווארן אַרויסגעשיקט פון די געטאָס, אין דער איבערוועגנדיקער מערהייט, די אונטערוועלט פון די קליינע און גרעסערע שטעט. זיי האָבן זיך דערפאַר דערשלאָגן די ערשטע צום פאָליצייאישן היטל, ווייל זיי האָבן אויך געקענט פועלן ביי זיך אויסצופירן אַלע באַפעלן פון דער ס״ס. זיי זענען דערפאַר געווען די ריכטיקע מענער אויפן ריכטיקן פלאַץ. דערצו זענען צו־געקומען אַ טייל פון אַסימילירטער יידישער אינטעליגענץ, וועלכע האָבן פון אייביק אַן געקוקט אויפן יידישן מאַסנמענטש ווי אויף אַ נידעריקערן באַשאַף און דערפאַר געקענט מיט אַ לייכטער „געוויסן״ זיי אָנטאָן פאַרשידענע עינויים אַדער זיי שיקן צום טויט. דאָס איז געווען דער אַלגעמיינער כאַראַקטער־שטריך פון אַלע פאָליציי־לייט אין די פאַרשידענע געטאָס און לאַגערן. עס זענען אָבער געווען געציילטע אויסנאַמען, הן פון פסיכאָלאָגישן און הן פון מאָראַלישן שטאַנדפונקט, איבער וועלכע כ׳וועל זיך באַזונדערס אָפשטעלן.

די מענטשן, וואָס זענען געקומען מיט די שפּעטערדיקע טראַנספּאָרטן, האָבן געהאַט אויסצושטיין פון זייערע אייגענע לאַנדסלייט, וואָס זענען פריער געשיקט געווארן און איבער דער צייט זיך דערדינט צו אַ „ראַנג״. עס זענען אויך געווען געוויסע האַנדלונגען פון דער פאָליציי אויס פאַרביטערונג, אויס כעס און נקמה־ווילן.

ווי אַזוי עס האָט אויסגעזען דער מענטשן־פילטער אין „האַסאַג״, איז גענוג בלויז אָנצוגעבן אייניקע ביישפילן:

אַ פּ ט, ביי קיעלץ, האָט געהאַט צוצושטעלן אַ קאָנטינגענט פון 700 מענטשן פאַר דעם „האַסאַג". אַזוי ווי דער יודענראַט האָט נישט געקענט צוזאַמענקריגן די געהעריקע צאָל, האָט די וואַכמאַנשאַפט אַליין געכאַפּט ווער ס׳איז אונטערגעקומען אונטער דער האַנט. בכדי צו ברענגען די פולע צאָל, האָבן זיי אין געאייל אויך געכאַפּט אַ היפּשע צאָל יונגע קינדער פון 10 און 12 יאָר און זיי מיטגעשלעפּט. (אַ קליינער טייל פון אָט־די קינדער האָבן זיך אַ דאַנק דעם צופאַל שפּעטער אַדורכגעדרייט אין אַ רייַ לאַגערן און שפּעטער גערעטעוועט געוואָרן.)

פון יענער גרופּע איז נאָך ביז אויגוסט 1944 לעבן געבליבן בערך 70 מאַן. דאָס איז שוין געווען די גרעסטע פּראָפּאָרציע, ווייל די אַפּטער האָבן באַוויזן מיטצושמוגלען מער געלט און געקענט זיך בעסער האַלטן. פון אַנדערע טראַנספּאָרטן מיט טויזנטער מענטשן זענען אין פּאָרלויף פון אַ קורצער צייט געבליבן בלויז אייניצלנע.

די אַפּטער גרופּע, למשל, איז צוגעטיילט געוואָרן אין ווערק א׳ צו דער פּרעסעריי פון די שוועדע גראַנאַטן (15,2 צ״מ) און צום טראַנספּאָרט פון דער פּראָדוקציע; פּאָר די יוגנטלעכע איז קיין אויסנאָם, פּאַרשטייט זיך, נישט געמאַכט געוואָרן. אַ גרויסן טייל פון די געברענגטע יידן האָט מען צוזאַמענגעדרענגט אין דער האַלב־חרובער גענוי טעכנישער שולע, ביי סקאָר־זשיסק, די א״ג „עקאָנאָמיע". נישט אַלע האָבן געקענט געפינען פּלאַץ אויף די פּריטשן, וואָס זענען געווען צוזאַמענגעקלאַפּט ווי ענגע שטייגן, מיט 5 גראָדוס די הייך. זענען עטלעכע הונדערט מאַן געשלאָפּן אויף דער ערד. דער דאַך איז געווען אָפּן און ביים מינדסטן רעגן איז געווען אַ פּולער באַראַק וואַסער, אַזוי אַז ס׳איז אויסגעקומען אַלעמען צו טאָפּטשען אין דער בלאָטע. די וויניקער־גליקלעכע, וואָס האָבן נישט געקענט געפינען קיין אָרט אויף די האָרטע ברעטער, האָבן זיך געמוזט לייגן אין שמוץ אַריין. איז אַ פּאָר שטענדלעכע זאַך, אַז ס׳איז אָנגעגאַנגען אַ גרויסער האַנדל מיט ערטער און דער פּאָליציאַנט, וואָס איז געווען אויפּזעער דערויף, האָט די ערטער געקענט פּאַרקויפן פּאָר וועלכן פּרייז אים איז געפּעלן. אַלע זענען שרעקעלך פּאַרלויזט געוואָרן און דאָס אָנטוערן איז זיך שנעל צעפּאַלן אין שטיקער. פון קיין העמד אויסוואַשן איז נישט געווען קיין רייד, ווייל עס איז נישט געווען קיין וואַסער און ביי אַ שווערן אַרבעטסטאָג, דורכשניטלעך פון 14־17 שעה, איז אויך קיין צייט און קיין געדולד נישט געווען דערצו. איז נאָטירלעך, אַז די מענטשן זענען געפּאַלן ווי פליגן אָדער אָפּגעשוואַכט געוואָרן און רעזיגנירט...

(לויט ברוך גאָלדבערג, וואַרשע, און חנה באַלטער, אָפּט).

דעם 3טן אָקטאָבער 1942 איז פאַרגעקומען דער „גירוש" פון די יידן, וואָס האָבן זיך נאָך געפונען אין געטאָ פון סקאַרזשיסק. מ׳האָט צוזאַמענגעטריבן אַלע יידן אויף אײַן פּלאַץ און די געזונטע אָדער „פּראָדוקטיוע" מענער און פרויען אָפּגעטיילט באַזונדער. אין זעלבן טאָג האָבן באַטשלעגער און אייזנשמיץ אַדורכגעפירט די ערשטע גרויסע סעלעקציע אין ווערק א׳. פון די 4 טויזנט יידן, וואָס האָבן זיך דאָרט דאָן געפונען, האָבן זיי מיט דער הילף פון דער ווערקשוץ און דייטשע ציווויל־מייסטערס אויסגעקליבן בערך טויזנט יידן. דאָס זענען געווען עפּ״י רוב אויסגעמאַטערטע פון דער שווערער אַרבעט, שלעכט־אויסזעענדיקע און געמיין־אָנגעטונענע. זיי זענען אַרויסגעפירט געוואָרן פון לאַגער אין וואַלד אַריין, אין דער ריכטונג פון ווערק צע. אויפן וועג זענען עטלעכע הונדערט אויסגעשאָסן געוואָרן מיט מאַשין־געווער דורך דער ווערקשוץ און די רעשט זענען צוגעפירט געוואָרן צום זאַמלפּלאַץ פון געטאָ. זיי זענען יענעם טאָג אַוועקגעשיקט געוואָרן צוזאַמען מיט די סקאַרזשיסקער יידן קיין טרעבלינקע. אויף זייער אָרט האָט מען געברענגט אין לאַגער אַריין די יונגע און געזונטע מענער און פרויען, וואָס זענען דאָרט אויסגעקליבן געוואָרן. (לויט יאָסל גאָלדבערג, געב׳ 1926 אין סקאַרזשיסק).

עס איז מיר נישט געלונגען אויסצופאָרשן, אויב ס׳איז פולשטענדיק ריכטיק, אַז דער אויסטוישפּלאַן איז אַדורכגעפירט געוואָרן פאַר ריזיקע סומעס געלט פאַר דער ס״ס מצד פאַראינטערעסירטע פערזאָנען...

דאָס איז געווען דער אָנהייב פון די קאַמפּאַקטע גרויזאַמקייטן.

VI

זייט דאָמאָלסט האָט זיך אָנגעהויבן דער שאַרפער קורס אין לאַגער. עס זענען געקומען שטרענגע רעוויזיעס, ביי וועלכע מ׳האָט צוגענומען ביי יעדן, וואָס ער האָט נאָר געהאַט עפּעס פון ווערט. נישט איין מאָל האָט מען אָפּגעשטעלט די אַרבעט, אַריינגעטריבן די יידן אין איין גרויסער פאַבריק־האַלע און יעדן איינעם באַזונדער אַדורכרעווידירט.

אין די בארַאַקן האָט קיינער גאָרנישט איבערגעלאָזט, ווייל אין דער ענגשאַפט איז אלצדינג פאַרשוואונדן פון אונטער די הענט. האָט יעדער כסדר געטראָגן זיינע פּעקלעך מיט זיך צו דער אַרבעט און צוריק. אַזוי אַרום איז לייכט געווען ביי יעדן צוצונעמען דאָס, וואָס ס׳איז דעם רעוויזיע־מאַכער געפעלן. מיט דער אַקציע האָט אָנגעפירט דער דערמאָנטער היינריך.

פאַר דער רעוויזיע האָט מען געלאָזט אויסרופן, אַז יעדער איינער זאָל אָפּגעבן זיין געלט, גאָלד און ווערטזאַכן. ווער עס וועט נישט אָפּגעבן און

מ׳וועט ביי אים עפּעס שפּעטער געפינען, וועט אויפן אָרט דערשאָסן ווערן. נאָך די ערשטע דערשיסונגען דורך באַטענשלעגערן האָבן אַ סך אַליין צו־געטראָגן זייער געלט, אונטער דער דירעקטער ווירקונג פון טויט. די פּסיכאָלאָגיע פון בלוטאָנבליק דערלאָזט נישט גיין ווייט, נאָר אויסמיידן דאָס, וואָס מען זעט שוין, תיכף... „אַז מ׳וועט לעבן, האָבן אַזעלכע זיך געטרייסט, וועט זיין אַנדער געלט...״ אַ סך האָבן אָבער פאַרשטאַנען, אַז זיין אין „האַסאַג״ מיט ליידיקע הענט איז סיי ווי אַ זיכערער טויט, נאָר אויף אַ שרעקלעכערן אופן. האָבן זיי נישט אָפּגעגעבן... זיי האָבן זייער געלט געהאַט פאַרשטעקט אין די נישט־פאַרשטעלבאַרסטע ערטער, האָבן זיי שפּעטער געהאַט די מעגלעכקייט זיך צו קויפן פאַר טייער געלט אַ שטיקל ברויט ביי די פּוילישע פּאַראַבעטערס און זיך דערמיט באַקרעפטיקן. עס זענען אָבער געווען אַנדערע, וואָס האָבן אויס קנאָה נאָכשפּיאָנירט אַזעלכן, וואָס האָט די מעגלעכקייט יעדן טאָג צוצוועסן אַ שטיקל ברויט און עס אונטערטראָגן דער ווערקשוץ. האָט מען דערנאָך אַזאַ איינעם אַרייַנגענומען אין דער דייטשער וואָכשטובע און אים אַזוי לאַנג געפּיניקט און געמאַטערט, ממש ביז ער האָט אָפּגעגעבן נישט בלויז זיין געלט נאָר אויך זיין נשמה. אָפּט האָט ער נאָך געמוזט אויסגעבן די נעמען פון זיינע באַקאַנטע, וואָס פאַרמאָגן אויך נאָך עפּעס. אין יעדן לאָגער זענען געווען אַזעלכע יידישע „אונטערטראָגערס״, וואָס האָבן אַרויסגעגעבן הונדערטער פון זייערע ברידער. (אַ טייל פון די סקאַר־זשיסקער מוסרים זענען שפּעטער אומגעקומען פון יידישע הענט אין בוכענ־וואַלדער „אונטערערד״.)

צווישן דער ווערקשוץ זענען געווען אַזעלכע, וואָס האָבן אויף אייגענער האַנט אויסגעמאָרדעט מאַסן מיט יידן. אַזוי האָט דער אוקראַאינער אי וו אַ נ י י ק אַ מיט זיין חבר ק אַ ז ל אַ ו ס ק י, אין משך פון זייער דינסט אין „האַסאַג״, דערמאָרדעט ביי אַ טויזנט יידן. דאָס איז געשען ביי פאַר־שידענע פאַלן, הויפּטזאַכלעך האָבן זיי עס אָבער געטאָן צוליב מאָרדצוועקן. דערצו זענען געווען אַזעלכע געשפּענסטער ווי דער ווערקשוץ ש נ י י ד ע ר (דייטש), טשאָפּעק (אוקר׳), די ברידער סאָווטשוק (פּאָל׳) און צענדליקער אַנדערע מחבלים, וועמענס נעמען כ׳האָב נישט געקענט געוויס פעסטשטעלן. די ערשטע צוויי דערמאָנטע האָבן אָפּיציעל נאָר דערשאָסן די, וואָס האָבן שלעכט אויס־געזען און זענען דערפאַר באַטראַכט געווארן ווי אַרבעטס־אומפּעאיקע (און בכדי „שלעכט אויסצוזען״ איז גענוג געווען צו גיין אין אָפּגעריסענעם הילוך!), זיי האָבן אָבער אַ סך מאָרדן אויסגעפירט איבער העלדישע, גוט־

אויסזעענדיקע בחורים און שיין־אָנגעטוענע... ווייל — אויב זיי זענען אַזוי גוט אויס באַווייזט עס, אַז זיי האָבן געלט. און די גוטע שטיוול אָדער רעקל זענען געוואָרן דער מלאך־המות. אַזוי אַרום האָט מען זיך געפונען צווישן צוויי פייערן. מ׳האָט געציטערט אויסצוזען מיאוס און איינגעדאַרט... נאָך ערגער איז אָבער געווען, ווען מ׳האָט צו־גוט אויסגעוויזן זיך. און אַ סך קרבנות זענען געווען צווישן די, וואָס האָבן נישט געקענט אָנטרעפן די ריכטיקע מאָס...

אין צווישן איז אין ראָדעמער געגנט באַקאַנט געוואָרן, אַז עס ווערן געעפנט 4 „יודענשטעט" אין דיסטריקט. די אַלע יידן — איז געזאָגט געוואָרן אין די אָפיציעלע מיטטיילונגען — וועלכע לעבן אומלעגאַל באַהאַלטן אין די פאַרשידענע שטעט און שטעטלעך, אין די דערפער אָדער וועלדער, קענען זיך דרייסט מעלדן אין די דאָזיקע ספעציעל־באַשטימטע יידן־שטעט, וואו עס וועלן „לעבן בלייבן און קאָנצענטרירט זיין די לעצטע רעשטן"... דער דאָזיקער כיטרער טריק איז באַנוצט געוואָרן פון די דייטשן אין אַלע געגנטן פון אָקופירטן פוילן. דאָס האָט געמוצט דער ראַפּינירטער געשטאַפּאָ אַרויסצונאַרן אַ סך פאַרשטעקטע יידן פון זייערע לעכער און זיי צו קאָנצענטרירן אויף אַיין אָרט, בכדי עס זאָל זיי שפּעטער זיין לייכטער אויפצופאַנגען. אַזוי אַרום זענען באַשטימט געוואָרן אין ראָדעמער געגנט די פיר שטעט: ראַדאָמסק, שידלאָוויץ, אויזד און צויזמער. די יידן־שטעט האָבן געזאָלט אָפּיציעל זיין געשיצט פאַר עוועַנטועלע יידן־אָקציעס. אַזוי ווי די יידן, וואָס זענען געלעגן אויסבאַהאַלטן, האָבן געהאַט וויניק צוטרוי צו די פאַרשידענע אויפטוען פון דער געשטאַפּאָ, האָבן די ראַפּינירטע מערדערס דערווייל באַשלאָסן די דאָזיקע שטעטלעך צו לאָזן אין רו...

אין די דאָזיקע באַשטימטע ערטער אויפן גאַנצן שטח פון מדינת־פוילן האָבן זיך צוריק געבילדעט יודנראַטן מיט יידישער פאָליציי און מיט אַלע פיטשעווקעס פון אַ געטאָ — ווי אין די „אַלטע גוטע צייטן", פאַרן אַוועקשיקן די ערשטע טראַנספאָרטן... די געשטאַפּאָ און די דייטשע פאָליציי האָבן ווי אַוועקגעמיטן זייער אויג פון אַזעלכע ניי־אויפגעשטעלטע שטעט; די קאָנטראָל איבער די געטאָ־טויערן איז געוואָרן שוואַכער און פויערים האָבן זיך לייכט געקענט אַרייַנשלייכן מיט זייער ביסל שפּייז פון דאָרף אין געטאָ. האָט טאַקע דער האַנדל אין די ערשטע טעג געמוען „בליען" אויף ס׳ניי; ווידער האָט מען געמוען פאַרדינען געלטער און ס׳האָט זיך ווידער אַנגע־הויבן ווי־ס׳איז צו לעבן... וואר ס׳איז געבליבן, האָט פאַרגעסן אָדער זיך

געמאַכט פאַרגעסן אינעם חורבן, וואָס האָט זיך אָפּגעשפּילט מיט אַ חודש צוריק, און ווידער געגומען צוזאַמענשלעפּן אַ ברעט, אַ טיש און אייניקטן צוריק אַ שטיקל וואוינונג.

דער דעספּאָטישער הערשער איבער פּוילן, גענעראַל־גובערנאַטאָר האַנס פראַנק, האָט אומגעפּער אין יענער צייט געהאַלטן אַ רעדע אין קראָקע, וואו ער האָט אָפּגעגעבן אַ באַריכט איבער פאַרשידענע פאַרוואַלטונגס־פראָבלעמען אין זיין מלוכה און דערקלערט צ״א:

„...קיין יידן אין גענעראַל־גואווערנעמענט זעט מען נישט מער... און אויב עס זענען נאָך וועלכע דאָ, איז עס נישט מער דער וואוכערטיפּ, וואָס האָט געזויגט אונדזער דייטש אַרבעטער־בלוט! היינט אַרבעטן זיי...״.

האָט דאָס אָפּטימיסטישע פּינטעלע אינעם ייד געגומען דאָס וואָרט... מ׳האָט געגומען גלייבן, אַז דאָס וועלט־געוויסן האָט דאָרט ערגעץ אויפּ־געוואַכט... און אַז מען האָט זיכער אַריינגעשיקט היטלערן אַן אולטימאַטום... „אונטער פאַרשידענע דראָאונגען״ זאָל „ער״ האָבן צוגעזאָגט מער נישט צו שיקן יידן צום טויט און זיי בעסער צו באַהאַנדלען... אַזעלכע און ענלעכע קלאַנגען און קאָמענטאַרן האָבן געקרייזט אַרום דער גרינדונג פון די יידן־שטעט און די געשטאַפּאָ האָט בכיוון פאַרשפּרייט און אונטערגעהאַלטן אַזעלכע סברות...

געווען געשטאַפּאָ־אָפּיצירן, וואָס האָבן שוין געהאַט „זייערע״ יידן, וועמען זיי האָבן „אַלץ״ פאַרטרויט, בסודי־סודות, אונטער דער דראָאונג פון אַ קויל אין קאָפּ פאַר דערציילן וועמען דערפון... און אויך זיי „האָבן דערפון געהערט״ אין גאָר־הויכע קרייזן... און דערבּיי געלאָכט אין זיך, וויסנדיק, אַז אין האַלבער שעה אַרום וועלן דערפון רעדן אין געטאָ אָפּילו די קינדער אין די וויגן... און דאָס וועט אַטראָפּירן די לעצטנס־אויפּגעוואַכטע פאַר־זיכטיקייט און אויפּמערקזאַמקייט — ביים אָנבליק פון סכנה־טעג...

און אויב אָפּילו די ערשטע צייטן האָבן באַהאַלטענע נישט געטרויט זיך צו אַזעלכע צירקולירנדיקע סודות; האָבן זיי אָבער ביסלעכווייז געמוזט גלייבן, אַז עפּעס האָט זיך געענדערט, זענדיק ווי שוין אַ וואָך, צווייי איז דאָס געטאָ אַזוי רואיק...

דאָס גרינדן די יידן־שטעט האָט נאָך מער געהאַט אַ מאַגישע ווירקונג אויף די אינוואוינערס פון די לאָגערן. אויב פריער האָט מען אַלצדינג איבער־געטראָגן מיטן רעזיגנירטן באַוואוסטזיין, אַז מ׳האָט נישט קיין אַנדער אויס־וועג, האָבן אָבער אָט־די געטאָס איצט געלאָקט און געצויגן ווי כישוף־

וועלטן... מ׳האָט אַנגעהויבן הערן, אַז עס זענען נאָך דאָ יידן אויך אין ראָדעם, אין אַנדערע שטעט... מ׳לעבט דאָרט פריי... הייסט עס דאָך, אַז וועט שוין אַזוי דערציען ביזן סוף פון מלחמה... היינט צו וואָס־זשע זיצן אָט־דאָ?

זייענדיק פאַרהונגערט, אויסגעמאַטערט און איבערגעמידט; לעבנדיק כסדר אין שמרץ און אין צוקה; זייענדיק כסדר אונטער דער בייטש — האָבן אַזעלכע ידיעות געווירקט אין די לאַגערן ווי באָרוישנדיקער געטראַנק... פון מויל צו מויל האָבן זיך געזומען טראָגן קלאַנגען, באַפוצט מיט די פליגלען פון דער פאַנטאַזיע, אַז „גאָט האָט רחמנות געהאַט אויף די לעצטע איבער־בלייבעכצער פון זיין פאָלק" און אַז „אין די טויערן פון שידלאָוצע האָט ער זיי געגעבן ברויט צו דער זעט..." היינט פאַר וואָס־זשע זיין דאָ צווישן די פאַרמשפּטע קרבנות?...

האָט זיך אַנגעהויבן אַ מאַסן־אַנטלויפעכץ פון לאַגער... כאָטש אַ גרויסע טייל איז געכאַפּט געוואָרן פון די דייטשן אויפן וועג אַדער אויס־געליפערט געוואָרן דורך די פוילישע איינוואוינערס, וואָס האָבן זיי אויפ־געפאַנגען אויף די וועגן און אָפּגעפירט צו די דייטשן, וועלכע האָבן זיי דערשאָסן... דאָס לעבן אין לאַגער איז געוואָרן אַזוי אומדערטרעגלעך, אַז אַ גרויסע טייל האָט געזומען זוכן אַ דערלייזונג אויף יענער זייט דראָטן; מיט איין פּראָצענט האָפענונג זיך צו דערלאַנגען צום נאָענטן שידלאָוצע אַדער צום א ביסל־ווייטלעכן צויזמער און זיך דאָרטן „לעגאַליזירן"...

באַטנשלעגער האָט דאָן — לויט אַלע קאַצעט־געזעצן — פאַראַנט־וואָרטלעך געמאַכט 10 מאָן פאַר יעדן אַנטלאָפענעם. נאָך יעדער פאַל פון עמעצנס אַנטלויפן האָט ער, אין די ערשטע צייטן, געלאָזט אויסשטעלן דעם גאַנצן לאַגער, אויסגעזוכט עטלעכע פון די שענסטע און יינגסטע בחורים און זיי אויפן אָרט דערשאָסן ווי אַ וואָרענונג. ס׳האָט אָבער נישט געהאָלפן, דאָס האָט בלויז נאָך מער פאַרשטאַרקט דעם פּסיכאָז פון אַנטלויפן. הונדערטער זענען דערשאָסן געוואָרן אויף די וועגן און דאָך זענען אַנדערע הונדערטער זיי נאָכגעלאָפן. ס׳איז געווען צו הערן, אַז ס׳איז ווער ביי נאַכט נישט צוריקגעקומען אין באַראַק אַריין — און שוין האָבן טויזנטער הערצער זיך ביי נאַכט געוואָרפן מיט בענקדיקער אומרו אויף די האָרטע געלעגערס...

ס׳איז געקומען דערצו, אַז די יודענראַט־מיטגלידער האָבן זיך דער־שראָקן. און אויב אַפילו עס איז געלונגען וועמען פון די אַנטלאָפענע זיך

צוצובאַקומען ביז צום געטאָ פון אַ יידן־שטאָט, האָבן זיי אים מורא געהאַט אָפּיציעל צו רעגיסטרירן. עס זענען אָפּילו געווען פאַלן פון צוריק אויסליפערן אַנטלאָפענע מצד דער יידישער פּאָליציי אין די דייטשע הענט, אויס מורא, „זיי זאָלן, חלילה, נישט ברענגען קיין אומגליק אויף אַלעמען“...

די וועלקשוצן: איוואַנייקאָ, קאָזלאָווסקי און שניידער פלעגן זיך דערבייַ אויסזוכן צוויישן די יידן אַזעלכע, וואָס זענען נאָך געווען אַ ביסל שענער אָנגעטאָן, אַדער אַזעלכע, וואָס מ׳האָט נאָך געקענט פאַרדעכטיקן, אַז זיי האָבן בייַ זיך אַ ביסל געלט. (ס׳האָבן זיי דערצו מיטגענאָמען צ״א די מוסרים: מענדל וויינטרויב פון זוואָלין; יוזעף וויסבלום און זענק מילשטיין פון סוכיעדנאָוו; משה׳ל שטאַרק פון ראָדעם. וועגן זיי אויספירלעך — וויטער). זיי האָבן אַזעלכע אַרויסגערופן, צוגעפירט ביז די דראָטן, זיי „דערשאָסן ביים פרואוו צו אַנטלויפן“ און אַלצדינג בייַ זיי צוגערויבט.

געווען אַזעלכע וועלקשוצן, וואָס האָבן דעם פסיכאָז פון אַנטלויפן אויסגענוצט אויף אַן אַנדער אופן:

זיי האָבן זיך אָנגעהויבן באַפריינדן מיט די פריש־געקומענע. די נייע טראַנספאָרטן זענען מערסטן טייל צוגעשיקט געווָארן צו די שווערסטע אַרבעטן — וואו זיי פלעגן לאַנג נישט קענען איבערהאַלטן. זיי פלעגן דערפאַר זיין די ערשטע, וואָס האָבן געטראַכט פון אַנטלויפן. האָבן זיך שוין געפונען זשזעלכע אונטערהענדלערס צווישן פּאָליאַקן און וויניקע יידן, וואָס האָבן אויסגעזוכט אַ „פריינדלעכן“ וועלקשוץ, וועלכער איז גרייט פאַרן פּריז פון עטלעכע טויזנט זלאָטע בייהילפיק צו זיין בייַם אַריבערלויפן די דראָטן. דער אַנטלויפער האָט בלויז געמוזט אויפפאַסן, אויף וועלכן אָרט דער באַשטימטער וואַכמאַן שטייט אויף דער וואַך. אַזעלכע פאַלן האָבן זיך געווענלעך געענדיקט מיטן זעלבן:

דאָס געלט איז דעם וועלקשוץ אויסגעצאָלט געווָארן... דער ייד האָט זיך בייַ נאַכט צוגעשלייכט צו די דראָטן, זיך נאָך אַ מאָל אויסגעפרעגט ביים וואַכמאַן, אויב ער איז פולשטענדיקט באַפרידיקט מיט דער באַקומענער סומע... דאָן האָבן זיי זיך „אויפריכטיק“ געזעגנט... דער וועלקשוץ האָט זיך געשטעלט 10 שריט וויייטער פון די דראָטן, בכדי צו אָבסערווירן, אויב קיינער זעט נישט און דער ייד האָט זיך לאַנגזאַם און זיכער דערנענטערט צו דער צוים. בלויז... אַן אומדערוואַרטע קויל אין קאָפּ האָט אים געשטערט אין זײַער לעצטער מינוט דאָס אַריבערשפרינגען אויף דער צווייטער זייט — — — שפּעטער האָט נאָך אַזאַ וועלקשוץ באַקומען אַ ספּעציעלע אויסצייכענונג

און אַ קליינעם אורלויב מיט אַ געלט־באַלוינונג פאַרן כאַפן אַ ייד ביים אַנטלויפן...

VII

סוף 1942 איז ליקווידירט געוואָרן די יידן־שטאָט אין ראַדאָמסק. די גרעסטע טייל יידן זענען אַוועקגעשיקט געוואָרן קיין טרעבלינקע און אַ קליינע טייל פון דער געזונטער יוגנט איז אויסגעקליבן געוואָרן פאַרן „האַסאַג". עטלעכע הונדערט מאַן זענען געבליבן געוואָרן קיין סקאַרזשיסק און פאַר־טיילט געוואָרן אין אַלע דריי ווערקן. על־פי־רוב זענען עס געווען געוועזענע געטאָ־פאָליציי מיט זייערע פאַמיליעס. ס׳זענען אויך מיטגעקומען אַ טייל פון דער רייכערער אינטעליגענץ, וועמען ס׳האָט זיך איינגעגעבן צו דער־האַלטן ביז דער לעצטער מינוט אין געטאָ און שפּעטער זיך צו ראַטעוונען אין „האַסאַג" אַריין. עטלעכע פון זיי איז געלונגען זיך צו דערשלאָגן ביז צו פאָליציי־שטעלן און אַנדערע לאַגער־פונקציעס. איינעם פון זיי, דעם טרויעריק־באַרימטן קושעפּיצקי, איז אָפילו געלונגען — אַ דאַנק זיינע ברוטאַלע אַרויס־טריטן און „גוטער" באַציאונג צו דער ס״ס־לייטונג — צו פאַרנעמען דעם קאָמענדאַנטן־פּאָסטן אין ווערק א׳.

פאַרן לאַגער־פירער פון ווערק א׳ איז באַשטימט געוואָרן דער דייטשער וואַכמאַן ק י נ ע מ אַ ן (באַקאַנט מיטן נאָמען: דער הויקער), וועלכער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיינע סאַדיסטישע נייגונגען און שחיטות. זייענדיק דער אינערלעכער אַלייניהערשער פון לאַגער, האָט ער אין די יידישע אונטער־וועלטלערס געפונען אַ גרויסע שטיצע און דערפאַר זיי צוגעטיילט אַן אומבאַגרענעצטע מאַכט אויפן חשבון פון זייערע געפּיניקטע ברידער.

פון יענער צייט איז פאַראַן אַ פאַל, וואָס איז וועלט באַטירט צו ווערן:

צווי ראַדאָמסקער יידן זענען מיט עטלעכע פערזאָנען צוזאַמען אַנטלאָפן. אַן אוקראַאיניש־ער וועלקשוץ, קאַטולאַ, האָט זיי באַגעגיאָגט און געכאַפט. ער האָט זיי געגומען פירן צום אַלגעמיינעם שיספּלאַץ פון ווערק צע. אויפן וועג האָבן זיך ביידע אויף אים געוואָרפן. איינעם האָט קאַטולאַ דערשאָסן און דעם צווייטן איז געלונגען מיט אַ קליין טאַשן־מעסערל קאַטולאַן איבערצושניידן דעם האַלדז און אַנטלויפן... די וועלקשוץ האָט דאַן ווי אַ נקמה געכאַפט דריי יידן, צופעליקע, אין דער פאַבריק און דערשאָסן ביים פאַבריק־טויער. דעם זעלבן טאָג האָט דער וועלקשוץ־לייטער געלאָזט אויסשטעלן אַלע יידן פון לאַגער א׳. מען האָט דערוואַרט גאָר שוועכע סאַנקציעס. עס האָט זיך אָבער געענדיקט מיט אַ בלויזער שטרענגער רעוויזיע, ביי וועלכער מ׳האָט צו־

געגומען אַלע טאַשן־מעסערלעך. ס׳איז דער איינציקער פאַל פון אַקטיוון מ ע ס ע ר ־ ו ו י ד ע ר ש ט א נ ד אויפן וועלט אַ׳, וואָס איז מיר באַקאַנט. געווען אויך אייגצלפאַלן, וועו אַ געשאָסענעם איז געלונגען זיך צו ראַטעווען מיט אַ וואונד, וועו דער וועלקשוץ האָט געמיינט, אַז יענער איז שוין טויט. טאַקע פון אייניקע אַזעלכע וויס איך די דערציילטע פרטים אויף געווי.

אין יאַנואַר 1943 איז אויסגעבראַכן אַ טיפוס־קראַנקייט אין לאַגער. די יידישע לאַגער־לייטונג האָט אויסגעקליבן אַ באַזונדער באַראַק, ספעציעל פאַר די קראַנקע. מ׳האָט זיי דאָרט געלאָזט ליגן אָן וועלכער ס׳איז מעדי־ צינישער הילף אָדער אויפזיכט. זענען זיי אַזוי געלעגן אין אייגענעם קויט אוו שמוץ, ביז זיי זענען אויסגעגאַנגען. ס׳איז נישט געווען וועו ס׳זאָל די טויטע אַרויסטראָגן — זענען זיי אַזוי געלעגן מערערע טעג צווישן די נאָך־לעבעדיקע אוו פאַרשטונקען די גאַנצע לופט אין באַראַק. באַטנשלעגער האָט דאַן געגומען אויף זיך די אויפגאַבע צו באַזייטיקן די טיפוס־עפידעמיע. ער אַליין האָט דערשאָסן מיט דער אייגענער האַנט איבער הונדערט קראַנקע אוו פאַראַרדנט דער וועלקשוץ צו דערשיסן אַלע, וואָס זענען בלויז פאַרדעכטיקט אין דער קראַנקייט. אַזוי אַרום זענען אַ סך מענטשן דערשאָסן געוואָרן גייענדיק צו דער אַרבעט אוו פון דער אַרבעט: ס׳איז געגוג געווען, אַז אַ וועלקשוץ זאָל באַמערקן ביי אייגעם אַ געוויסע שוואַכקייט אין טריט אָדער אַן אויפפאַלנדיקע נישט־ רירעוודיקייט. באַטנשלעגער האָט אויך פאַראַרדנט, מ׳זאָל אים אויפשרייבן אַלע מענטשן, וואָס זענען פריער קראַנק געווען אוו זענען געזונט געוואָרן. דאָס איז געווען די אויפגאַבע פון די דייטשע ציווויל־מייסטערס, וועלכע האָבן געקענט פעסטשטעלן, וועו ס׳איז נישט געקומען עטלעכע טעג צו דער ארבעט. מיט אַ באַזונדער אייפער האָט דאָס אויסגעפונען דער מייסטער ד ו מ י ן. די אַלע געזונטע אוו קרעפטיקע מענער (ס׳איז מיר נישט באַקאַנט די גענויע צאָל) האָט מען אַרויסגעפירט אויפן וועלק צע. אוו באַטנשלעגער האָט ביי דער עקזעקוציע אויסגעשאָסן מער ווי אַלע וועלקשוצן צוזאַמען. זענען נאָך דעם גאַגאַנגען צו דער אַרבעט מענטשן, אַפילו מיט דער שווערסטער קרענק, ביז זיי זענען גאָפאַלן אויפן וועג...

VIII

צווישן דער צאָל יידן אויפן וועלק א׳ (שטענדיק אין אַ צאָל צווישן 4 אוו 7 טויזנט נפשות) האָבן זיך געפונען ביז אַ העלפט — פרויען. אויסער איינצלנע פראַקטיקאַנירטע פרויען אין מיטעלערע אָדער עלטערע יאָרן (מוטערס אָדער שוויגערס פון אַ קאַמענדאַנט, פאַליציי־מאַן אָדער פונקציאָנאָר)

זענען אַלע געווען בלוט־יונג. די דורכשניט־עלטער איז געווען צווישן 16 און 35 יאָר. יעדע איינע איז שוין עטלעכע מאָל על־פּי־רוב איבערגעקליבן געוואָרן, אַזוי אַז די גאָר־גרעסטע טייל איז געווען שיין און געזונט. מ׳קען זיך דערפאָר פאָרשטעלן די סעקסועלע מיסבריכן מצד געוויסע דייטשע און פויילישע מייסטערס, ווי אויך מצד די יידישע קאָמענדאַנטן לגבי די פרויען. מ׳קען אויך פאָרשטיין די דעמאָראַליזאַציע, וואָס עס האָט זיך אויסגעשפּינט אין אַזאַ שרעקלעכער און כאַטישער אַטמאָספער. כ׳וויל דאָ, ווי אַ ביישפּיל בלויז, נאָטירן ווייטערדיקן פאַל:

דעם 3טן יאַנואַר 1943 האָבן זיך אַלע „גדולים" פון דער לאַגער־לייטונג געמאַכט אַ שטיקל שמחה. נאָך אַ לאַנגן שיכורן האָבן זיך אין לאַגער באַווייזן באַטנשלעגער און אייזנשמיץ. ס׳איז געווען 12 ביי טאָג. די פרויען פון דער נאַכטשיכט זענען אַלע געשלאָפן. די צוויי שיכורים האָבן זיך אַרייַנ־געלאָזט אין די פרויען־באַראַקן און אַלע אויפגעוועקט. זיי האָבן אַלע פרויען געהייסן זיך אויסשטעלן אין האַלב־נאַקעטן צושטאַנד און לאַנג צווישן זיי געזוכט... ענדלעך האָבן זיי אויסגעקליבן די 3 שענסטע פרויען אין לאַגער (איינע, אַ געוויסע מ י ל כ מ אַ ן, פון סוכעדניאָוו, אַ צווייטע, זילבערבערג, פון אָפּט און אַ דריטע, וועמענס נאָמען ס׳איז אומבאַקאַנט). זיי האָבן נישט דערלויבט, אַז די פרויען זאָלן אויף זיך עפּעס נעמען, נאָר זיי געפירט דריי פערטל נאַקעט איבערן לאַגער צו זיך אַרויף. דאָרט האָט מען זיי באַפוילן אויסצוטאָן זיך מוטער־נאַקעט און יעדע פון זיי איז מערערע מאָל געשענדט געוואָרן. אַרום 4 אַ זייגער נאָך מיטאָג האָט באַטנשלעגער אַראָפּגעפירט די דערמאָנטע צוויי פרויען אין וועלדל אַריין און זיי נאַקעטערהייט דערשאָסן. ער האָט דאָן געלאָזט רופן 2 מענער פון לאַגער, זיי געהייסן באַגראָבן און דערביי צוגרייטן אַ פריש קבר... ביי נאַכט־צו האָט ער צוגעבראַנגט די דריטע, וועלכע ער האָט אויך אייגנהענטיק דערשאָסן... (לויט מיין חבר ברוך גאָלדבערג און אַנדערע). דאָס איז בלויז אינער פון צענדליקער פאַלן אויף וועלך א׳ און בע, וואָס כ׳האָב געהערט פון די באַגלייבטסטע עדות. איך וויל אָבער דער עיקר דערציילן פון דעם, וואָס מיינע אויגן האָבן געזען. וויל איך דאָ בלויז עס איבערגעבן אין אלגעמיינע שטריכן:

עס זענען געווען מערערע פאַלן, וועו וועלקשוצלעלס, מייסטערס און ענלעכע באַמטע האָבן זיך אויסגעקליבן יידישע פרויען, אַ קורצע אַדער לענגערע צייט מיט זיי געהאַט באַציאונגען און דאָן זיי אייגנהענטיק דערשאָסן אַדער אַרויסגעשיקט אויפן וועלק צע. נאָך היינט בלוטיקט מיר דאָס האַרץ ביים אויפרירן אונדזער שוידערלעכסטע שאַנד.

אַזוי האָט, למשל, אויף ווערק בע אַ מייסטער געוואָרפן אַן אויג אויפן שענסטן מיידל אין ווערק. ער האָט זי אַריינגענומען ווי אַן אויפרוימערין פון זיין ביוראָ און זי אויסגענוצט אַ לענגערע צייט. אין אַ געוויסן מאָמענט איז זי פאַרגאַנגען אין טראָגן... ער האָט דאַן אויסגענוצט אַ מאָמענט, ווען ס׳איז פאַרגעקומען אַ סעלעקציע און מ׳האָט אויסגעקליבן אַ גרעסערע גרופּע קראַנקע, דערשעפּטע און האַלב־נאַקעטע... האָט ער זי אויסגעזוכט און קאַלטבלוטיק זי צוגעשטעלט צו דער ריי... זי האָט זיך אים געוואָרפן צו די פיס, אים געקושט די גלאַנציקע שטיוול און אים געבעטן מיט דער מעגלעכסטער שפּראַך, ער זאָל זי לאָזן לעבן. זי האָט אים דערמאָנט, אַז זי איז ערשט 21 יאָר און אַז זי איז נאָך אַזוי פריש און געזונט... אין צעטומלעניש האָט זי אים דערמאָנט, הויך אויפן קול, אַז ערשט נעכטן נאָך האָט ער זי אַזוי גענאַרטלט — וואָס זשע וויל ער שוין היינט האָבן איר לעבן?... אָבער ער האָט זיך קרום צעשמייכלט און איר בלויז צוגעוואָרפן צינים: — דאָרט וועט דיר, יידן, זיין בעסער... ער האָט רואיק אַרויסגענומען דעם רעוואָלווער און פאַר אַלעמען אין די אויגן דערשאָסן די „פאַרפלוכטע, היסטעריש יידן...".

אַזעלכע פאַלן — און נישט אַלע האָבן זיך געענדיקט מיטן טויט — זענען מיר אַ סך באַקאַנט.

IX

דעם 13טן יאַנואַר 1943 איז ליקווידירט געוואָרן די יידן־שטאָט שידלאָוצע. אין לאַגער האָט מען יענעם טאָג נאָך פון גאַרנישט געווואוסט; בלויז די דייטשע לאַגער־לייטונג האָט שוין געהאַט די געהעריקע אינפאָרמאַציעס. באַלד אין דער פרי איז געקומען אַ מעלדונג אין לאַגער אַריין, אַז היות עס אַנטלויפן אַזוי פיל יידן, ווייל זיי רייסן זיך אין דעם שידלאָוצער גטאָ אַריין, האָט די לאַגער־לייטונג באַשלאָסן, וועלנדיק אויסמיידן אומזיסטע פאַלן פון דערשיסונגען, צו רעגיסטרירן אַלע, וואָס ווילן פרייוויליק אַהין צוריקפאָרן, אַזוי אַז אין לאַגער זאָל מער נישט זיין אַזאַ אויפגערעגטער כאַאָס און פאַלן פון אַנטלויפן; זיי אַלע וועלן אָפּגעשיקט ווערן רואיק אַהיים, בכדי די אַנדערע זאָלן קענען אַרבעטן רואיקער.

זעלטן־ווער אָבער פון די „אומצופריד־ענע" האָט זיך געוואָלט מעלדן; קיינער האָט נישט געהאַט קיין צוטרוי צו די מאַדנע „באַפרייערישע" הבטחות, וואָס זענען אַזוי פלוצעם געקומען... האָבן דערפאַר די ווערקשוצלייט מיט דער הילף פון דער פאָליציי געמוזט כאַפּן מיט כוח „פרייוויליקע" אומקערערס קיין שידלאָוצע... אין ווערק א׳ האָט מען אַזוי אַרום צוזאַמענגעכאַפּט 160

מאן און זיי אַרויסגעשיקט מיטן צוג קיין שידלאָוויץ; פון דאָרט זענען זיי אויטאָמאָטיש אַוועק מיטן טראַנספאָרט קיין טרעבלינקע, דעם זעלבן טאָג האָט מען אין ווערק צע אויפגעכאַפּט איבער 300 פרייוויליקע קיין שידלאָווצע און אויך אַהין אַוועקגעשיקט.

אויך דאָ האָבן זיי צוריקגעברענגט פון שידלאָווצע אַנדערע מענטשן, געזינטערע און בלויז יונגע, וואָס זיי האָבן זיך אויסגעקליבן אויפן שידלאָווצער זאַמלפּלאַץ... דאָס איז געווען בערך טויזנט מענטשן. אויך דאָ מוז באַמערקט ווערן דאָס זעלבע ווי ביי דעם „טוויש" אין סקאַרזשיסק: קיינער קען דאָ ניט פעסטשטעלן קלאָר, אויב דאָס איז בלויז געווען די אַרבעט פון אַן אינטערעסיר־טער האָנט...

די לעצטע פון די אָפּיציעלע יידן־שטעט איז געווען צ ו י ז מ ע ר (פון דער פערטער שטאָט אויעזד האָט מען געשיקט ערגעץ אַנדערשוואו און כ׳ווייס דערפאַר נישט דעם ליקווידאַציע־דאַטום). מיט די פאַרשידנסטע מיטלען איז די דאָרטיקע יידן געלונגען זיך אויפצוהאַלטן ביז די ערשטע חדשים פון 1943. הערנדיק אָבער וואָס עס איז געשען מיט די אַנדערע יידן־שטעט, האָבן זיי פאַרשטאַנען, אַז דער באָדן ברענט זיי אונטער די פיס און זיי האָבן געגומען זוכן פאַרשידענע אַנדערע אויסוועגן. יחידים האָבן זיך אויסגעבויט טיפע בונקערס אין די שכנותדיקע וועלדער, זיך אָנגעגרייט שפּייז און אַנדערע איינריכטונגען (אָפילו ראַדיאָ־אַפּאַראַטן, צו קענען הערן נייעס און וויסן, ווי אַזוי עס זעט אויס די פּאָליטישע סיטואַציע), צו קענען אויסהאַלטן אַ לענגערע צייט און זיך אַהין אַוועקגעצויגן. מיר האָבן פון אַזעלכע מענטשן אין די בונקערס געהאַט שוואכלעכע גרוסן נאָך אין יאָר 1944. דער גרעסטער טייל איז אָבער געפונען געוואָרן דורך פוילישע זוכערס פון אַ „לייכט" פאַרדינסטל און זענען אויסגעליפערט געוואָרן די דייטשן.

אַנדערע האָבן זיך געלאָזט קאַזערנירן אין דער דאָרטיקער פירמע „ראָלניק" אין אַ לאָגער, ווייל דער דייטשער דירעקטאָר האָט פאַרזיכערט, אַז ז י י נ ע יידן וועט גאָרנישט געשען, כל־זמן ער וועט לעבן. זענען צו אים אַריבערגעגאַנגען אַ גרויסע צאָל פון דעם יודענראַט, געטאָ־פּאָליציי און אַזעלכע, וואָס האָבן פאַרמאָגט די גרויסע סומעס געלט זיך אַהין אייַנצוקויפן. אַזעלכע איז אַ שאָד געווען זיך צו שיידן מיטן היימישן שטעטל און מיט דער באַליבטער ווייסל — האָבן זיי כאָטש געוואָלט אויף אַזאַ אופן בלייבן נאָענט פון דער נעכטיקער, שוין־איצט חרוב־געוואָרענער היים. אַגב, האָט מען זיך אַ מאָל געקענט פון דאָרט אַרויסכאַפּן צו אַ היימישן פויער, ביי וועמען מ׳האָט

געהאַט אַ באַהאַלטן פאַרמעגן און ביי אים עפּעס פאַרקויפן און געמען עפּעס צום עסן.

אויך פון זיי האָט מען געהאַט כסדרדיקע ידיעות. עס זענען דאָרט פאַרגעקומען סעלעקציעס, אָבער אַ טייל פון די מענטשן זענען דאָרט געבליבן ביז אין מיטן 1944. וואָס עס איז מיט זיי געשען ביים אָנגריף פון די רוסן אויף דער ווייסל אין יענער ריכטונג (ביי באַראַנאָוו), איז מיר אומבאַקאַנט.

נישט אַלע אָבער האָבן געקענט אָנקומען אין „ראָלניק"; באַזונדערס האָבן אַ סך נישט געהאַט קיין צוטרוי צום אייגענעם אָרט. ס׳האָט זיך אויס־געוויזן, אַז אויב מען וויל זיך ראַטעוון, מוז מען אין מאָל איבערגעטראָגן ווערן אויף אַן אַנדער אָרט... פונקט ווי מען וואָלט געדאַרפט יוצא זיין דעם חוב פון פאַרשיקט ווערן. (און אין דעם אינסטינקטיוון ש פּ י ר איז פאַקטיש געלעגן אַ שטיק אמת: אַפילו די יידן, וואָס די דייטשן האָבן נאָך געוואָלט לאָזן לעבן אַ שטיקל צייט, האָט מען אויך אַוועקגעשיקט אויף אַנדערע ערטער. אַזוי צ״בש האָט מען אונדז אַוועקגעפירט פון זאַמאָשטש קיין מאַידאַנעק און שפּעטער „אַרויסגעבאָרגט" אַ גרופּע מענטשן פון מאַידאַנעק צו אונדז אין זאַמאָשטשער לאַגער, אַרויסצוענדיקן אונדזער איבערגעריסענע אַרבעט. דאָס האָבן זיי נישט געוואָלט, אַז מען זאָל זיין אויפן אייגענעם געבורטסאָרט, וואו מען פילט זיך היימישער און מ׳קען שנעלער געפינען אַ זיכער באַהאַלטאָרט ביים אַנטלויפן...) עס האָבן זיך דערפאַר געמאָלדן אַ גרופּע יינגלעך און וויניקע מיידלעך פרייוויליק אַוועקגעשיקט צו ווערן אין סקאַרזשיסקער „האַסאַג" אַריין. אַ סך האָבן נאָר וואָס, אַדער טאַקע דערפאַר, חתונה געהאַט, איז שווער געווען די שיידונג. האָט מען מיטגענומען אַ קישן, אַ פּעקעלע מיט אַ פּאָר העמדער, „אַרייגעמאַכט" אַ פּאָר גאָלדשטיקלעך אין שיך אַדער שטיוול־קנאַפּל און געלאָזט זיך מיטן גורל.

האָט זיך מיט די צויזמערער געענדיקט דאָס קאַפּיטל טראַנספּאָרטן פון יידן־שטעט אין ווערק א׳. ביי יעדן טראַנספּאָרט איז דאָרט פאַרגעקומען אַ סעלעקציע, אַ טאַפּלטע: איין מאָל האָט מען אויסגעקליבן מענטשן צום תיכפדיקן טויט און צווייטנס האָט מען איבערגעקליבן די, וואָס קענען נאָך פאָר זיי אַ ביסל נוצן און זיי אַריבערגעשיקט אינעם קראַפּיר־לאַגער פון ווערק צע. דאָרט איז פון זיי אַרויסגעצויגן געוואָרן דאָס לעצטע ביסל כוח און בלוט ביז זייער פאַרגיין.

צווישן די דריי ווערק איז א׳ געווען דער גרעסטער, וואָס האָט אויך געהאַט די גרעסטע צאָל יידן (צווישן 4־7 טויזנט); דאָן איז געקומען דער ווערק צע מיט זיינע גיפטיקע אַרבעטן מיט אַ דורכשניטצאָל צווישן 1500 און 3 טויזנט

יידן און דער קלענסטער, דער ווערק בע, מיט אַ צאָל פון 5־8 הונדערט יידן (די ציפערן האָבן זיך צוליב די טויטפאַלן שטענדיק געוואַקלט און ס׳איז אָפהענגיק געווען, אויב מ׳האָט צוגעברענגט תיכף פרישע טראַנספאָרטן אָדער נישט).

דער „גן־עדן" פון לאַגער איז געווען דער ביז־איצט באַשריבענער ווערק א׳. אַהין האָבן אַלע געחלומט אָנצוקומען. און פאַקטיש זענען דאָרט אין פאַר־ג׳לייך מיטן ווערק צע געווען „פאַנטאַסטיש־גוטע" באַדינגונגען. ס׳איז אָבער געווג געווען מיט עפּעס זיך צו פאַרזינדיקן, אַז מ׳זאָל דערשאָסן ווערן אָדער דאָס נאָך ערגערע: איבערגעשיקט צו ווערן אין ווערק צע און אַרבעטן ביי דעם פּיקרין אָדער טראַטיל.

x

דער לאַגער אין ווערק א׳ איז געשטאַנען האָרט ביים וועג אין שטאָט אַריין. דורך די דראָטן האָט מען געקענט זען פאָרן פורלעך, אויטאָבוסן, מענטשן גיין אויפן טראָטוואָר. דאָס האָט פאַרשטאַרקט די בענקשאַפט נאָך דער פריי, אָבער גלייכצייטיק אַ ביסל באַרואיקט. ס׳האָט געהייסן, אַז מען האָט נאָך קאָנטאַקט, זאָל זיין דורכן בלויזן אויג, מיט דער פרייַער וועלט. מ׳האָט זיך אין איר געפונען און זי געזען, בלויז די דראָטצוימען האָבן דיך פון איר אָפּגעגרענעצט. דערפאַר אָבער איז דער ווערק צע געווען איינגעשלאָסן אין דער טיף פון אַן אָפּגעזונדערטן וואַלד. נישט ווייט פון לאַגער א׳ זענען געווען פאַרשידענע געשעפטן און די „האַסאַג"־בעקעריי. פלעגט אָפט געלינגען זיך צוצוכאַפּן מיט אַ פאָליציאַנט עפּעס קויפן און אַריינשמוגלען אין לאַגער. די פאַבריק אַליין איז געווען גרעסער און עס האָבן דאָרט געאַרבעט מער ציווויל־אַרבעטערס. וועג מען האָט געזומען אַוועקשיקן די פּוילישע יונגע מענטשן קיין דייטשלאַנד, האָבן זיך אַ סך יונגע פאָליאַקן פון הויכע אַריסטאַ־קראַטישע הייזער פאַרשריבן ווי אַרבעטערס פון דער פאַבריק. די מערסטע פון זיי האָבן געהאַט פראָטעקציע און אָנגעקומען אין ווערק א׳, וואו די אַרבעט איז געווען אַ לייכטערע און אַ ריינערע. זיי האָבן זיך מיטגעברענגט פון די היימען דאָס בעסטע עסן און ביים מיטאָג נישט געגעסן די פאַבריקזופּ. זענען געווען יידן, וואָס האָבן זיי צוגעהאַלפן ביי אַן אַרבעט און דערפאַר פון זיי באַקומען זייער זופּפאַרציע און אַ מאָל אויך אַ שטיקל ברויט. אָזוי אַרום האָבן זיך אַ סך אַ דאַנק דעם געקענט לענגער האַלטן אויף די פיס. אין ווערק צע איז עס אָבער געווען אַ זעלטענערע דערשיינונג.

היות אין ווערק א׳ האָבן זיך געפונען מער אינטעליגענטן, וואָס

האָבן געהאַט ברייטערע קאַנטשאַפטן און באַציאונגען, איז אַ מאָל אויך געלונגען דורך איינעם פון זיי, פאַר אַ הויכן אָפּצאָל, נאַטירלעך, אַנצוקניפּן קאַנטאַקטן מיט אַ פאַרוואַרפענער משפּחה ערגעץ וואו, אָדער מיט אַ קריסט, ביי וועמען מ׳האָט באַהאַלטן דאָס פאַרמעגן און ער האָט פון אים עפּעס געבראַנגט. אויך דאָ האָבן פאַסירט פאַרשידענע פּראָוואָקאַציעס, רויבעריין; אָבער דאָך האָט עס געוויסע מענטשן דערהאַלטן ביים לעבן.

אין וועלט א׳ זענען אויך די אַרבעטערס געווען אַ ביסל מילדער ווי די פּוילישע אַרבעטערס פון צע, וואו די פּאָליאַקן האָבן אַליין דערשלאָגן הונדערטער יידן. דער פּוילישער עלעמענט פון וועלט א׳ איז נאָך מערסטן טייל אַליין געווען „גרין" אין דער אַרבעט און זיך בלויז געזוכט צו „דעקן". דערפאַר זענען זיי געווען צוריקגעהאַלטענער. טייל האָבן געבראַנגט ברויט צום פאַרקויפן אָדער אָנגענומען אַ בריוול אַוועקצושיקן אויף אַן „אָרישן" נאָמען. אַנדערע זענען דערביי געכאַפּט געוואָרן און געשיקט געוואָרן אין אַ קאָנצענטראַציע־לאַגער. דער פּאָליאַק נ א ו ו א ק פון סקאָרזשיסק איז אַפילו עפּנטלעך געהאָנגען געוואָרן פאַר ברענגען ברויט אין פאַבריק אַריין צו פאַרקויפן יידן.

אַזוי ווי אָבער קיינער האָט נישט געוואָלט שטאַרבן מיט דעם שרעקלעכן הונגערטויט, האָט מען פון זיך אַוועקגעגעבן דאָס לעצטע, בכדי צו באַקומען אַ ברויט; מ׳האָט אויך אויסגענוצט אַלע ווייטסטע מעגלעכקייטן, וואו מ׳קען נאָר אַ מאָל נאָך עפּעס אַרויסבאַקומען מיט תחנונים־בריוו, צוזאָגן אויף שפּעטערע פרייַ צייטן... און די פּאָליאַקן, ווייטער, האָבן געראַטעוועט די הויכע פּרייזן און זיי האָבן דערפאַר ריזיקירט מיט זייער שמוגל פון ברויט און בריוולעך. אָט אַזוי האָט די סיטואַציע אויסגעזען ביז מיין קומען, אין יוני 1943.

XI

נאָך אין דער ערשטער העלפט פון 1941 האָבן די דייטשן אָנגעהויבן אויסצובויען דעם וועלט צע און אים פאַרוואַנדלען אין אַ פאַבריק פון גרויסן מאַסשטאַב. צו די אויפבוי־אַרבעטן האָט מען באַנוצט די יידן פון סקאָרזשיסק. אייגער פון די ערשטע יידן, זאַיאַנץ, אַ לאָדזשער, האָט אָנגעפירט מיט די בויאַרבעטן ביז דער לעצטער מינוט. אין דעצעמבער 1941 האָט מען געברענגט די ערשטע טראַנספּאָרטן פון געכאַפּטע יידן, וואָס די קהילות האָבן צוגעשטעלט. די יידן האָבן געאַרבעט אין דער וואַלד־קאָמאַנדאָ. זייער אַרבעט איז באַשטאַנען אין אויסשניידן די אַלטע ביימער פון סקאָרזשיסקער געדיכטן

וואָלד און צוגרייטן פּלאַץ פאַר די נייע פאַבריק־האַלעס און פאַר דעם „יודענ־לאַגער". די ערשטע פאַר הונדערט יידן זענען דערווייל געשלאָפן אין אַ גרויסן באַראַק פון דער פאַבריק. דאָס עסן איז באַשטאַנען פון 20 דעקאָ ברויט טעגלעך און דריי־פערטל ליטער וואַסערזופּ. פונעם שמוץ האָבן זיך געמאַכט לייז, וואָס האָבן די מענטשן ממש לעבעדיקערהייט אויפגעגעסן. די פאַבריק־לייטונג האָט זיך נישט געזאָרגט פאַר די מינדסטע באַדערפענישן פון די יידן. פאַר איר איז גענוג געווען, זיי זאָלן אויספירן זייער אַרבעט און ווייטער זאָל מיט זיי געשען וואָס עס וויל. די אינערלעכע אַרבעט איז געלעגן אין יידישע הענט; עס זענען בלויז געווען צוויי זשאַנדאַרמען פון דער שטאַטישער זשאַנדאַרמעריע־אָפּטיילונג, וואָס האָבן געוואַכט איבער די יידן. ערשט מיט אַ צייט שפּעטער איז אַרגאַניזירט געוואָרן אַ ווערקשוץ פון דייטשע, אוקראַאיניש און פּוילישע וואַכמענער. דער לייטער פון די בויאַרבעטן איז געווען צו יענער צייט דער אינזשיניער ש מ י ץ פון לייפּציק. ער האָט אויך אָנגעפירט מיטן אויסבויען אַ נייע באַנליניע פון ווערק א׳ אין צע, ווי אויך מיטן אויפשטעלן באַראַקן פאַר זיינס אַ ספּעציעלער אָפּטיילונג אין דער פאַבריק.

דער דייטשער אַרבעטסאַמט אין אָסטראַווצע האָט — ווי שוין דער־מאָנט — זיך פאַרנומען מיטן צושטעלן יידישע שקלאַפן־אַרבעטערס פאַר אַלע פאַבריקן אין „צענטראַלן אינדוסטריע געביט". פון דאָרט־אויס זענען די יידישע קאָנטינגענטן פאַרטיילט געווארן אין די פאַרשידענע אַמוניציע־צענטערן. דער שטעל־פאַרטרעטער פון דעם אינספּעקטאָר אין דאָרטיקן אַרבעטסאַמט, ז י י פ מ א ן, וועלכער האָט שוין געוואוסט וואָס עס ווערט געפּלאַנט מיט די יידן, האָט אַגיטירט פאַר די געטאָמענטשן, מ׳זאָל זיך פאַרשרייבן פריי־וויליק אין די לאַגערן, זאָל אַפילו זיין צו דער שווערסטער אַרבעט! (דאָס איז אַן אייגנאַרטיקער מעטאָד פון דייטשן, וואָס איך האָב בלויז פון איר געהערט אין ינענע געגנטן; אין אַלע אַנדערע געביטן האָט מען קיין מאָל יידן נישט געפרעגט אָן נישט געזאָגט פריער, וואָס זיי זאָלן טאָן...)

„אויב עס ווייל נאָך ווער אַ מאָל לעבן בלייבן — האָט ער שטיל צוגעגעבן — וועלן עס זיין בלויז די יידן פון די געווער־פאַבריקן... דאָס וועלן בכלל זיין די לעצטע יידן..." (לויט אינזש׳ יעקב קורץ פון וואַרשע, געברענגט פון סטאַשעווו. געשטאַרבן נאָך דער באַפרייאונג אין בוכענוואַלד).

אין די יידישע געטאָס איז געקומען אָן אויסניכטערונג. ביז איצט האָט זיך יעדער אויסבאַהאַלטן, מען זאָל אים נישט כאַפּן צו דער אַרבעט און אַפילו זיך אויסגעבויט טיפע בונקערס. די פּאָליטישע סיטואַציע האָט

אָבער באַוויזן, אַז די מלחמה וועט זיך לאַנג פּאַרציען און די געשעענישן אין אַלע שטעטלעך האָבן באַוויזן, אַז די געטאָס וועלן לאַנג נישט אָנהאַלטן. דערפאַר האָט מען, אָנשטאָט זיך צו באַנוצן מיט גוט־אויסגעבויטע קעלערס, געמוסן פאַרשטיין, אַז ס׳איז נאָר דאָ איין אויסוועג זיך צו ראַטעווען: אַרויס פון געטאָ! און עס האָבן זיך געמוסן מעלדן מער פרייוויליקע ווי עס איז געווען די פאָדערונג. דער יודנראַט איז געווען דער פאַרמיטלער צווישן זיי און אַרבעטסאַמט; האָבן טאַקע די קהלס־לייט אין דעם געזען אַ קוואַל פון הכנסה. מ׳האָט געמוסן איבערליציטירן די באַגרענעצטע קליינע צאָל אַרבעטס־פלעצער פאַר אַלץ העכער און העכערע פרייזן. ס׳האָבן געמוסן פליסן ריזיקע סומעס געלט פון געטאָ אין די טאַשן פון די „מאַכערס" ביים יודנראַט און די באַאַמטע פון אָסטראָווצער אַרבעטסאַמט. מ׳האָט פשוט געמוזט אָפּשטעקן דעם אינספּעקטאָר גרעסערע סומען און גאָלד, ער זאָל אויסזוכן פרישע פלעצער, וואו מ׳זאָל קענען אײַנאַרדענען די יידן פון די געטאָס.

אין די לעצטע צייטן האָבן טייל פאַרמעגלעכע יידן אײַנגעזען, אַז זייערע פאַלאַצן שטייען אויפן וואַסער און אַז זייערע געלטער וועלן סיי ווי פאַרלוירן גיין, זענען זיי געקומען אין יודנראַט אַריין, געבראַנגט גרעסערע סומעס געלט און געבעטן, מ׳זאָל דאָס געלט ניט צעטיילן צווישן נויט־באַדערפטיקע, ווייל דערמיט וועט מען סיי־ווי קיינעם נישט ראַטעווען; בעסער זאָל מען פאַר דעם געלט באַווּעגן דעם אַרבעטסאַמט, אַז זיי זאָלן זיך באַמיען איבערצוצייגען די דייטשע פאַבריקן, אַז עס איז פאַר זיי וויכטיק אויפצונעמען די יידן צו דער אַרבעט. דאָס קען זיכער ראַטעווען אויף אַ שטיקל צייט. נדבות אין אַזאַ פאַרעם זענען מיר באַקאַנט פון עטלעכע געטאָ־שטעטלעך.

יעדער האָט אָבער פאַר זיין געלט געזוכט דאָס בעסטע פונעם ערגסטן. עס זענען געווען פאַבריקן ווי די „הערמאַן־געריננ־ווערקע". למשל, אין סטאַראַכאָוויצע, וואו די יידן האָבן די ערשטע צייטן געוואוינט אין שטאָט אין מענטשלעך־איינגעאָרדנטע הייזער; אין דער צייט, וועו אין סקאַרזשיסק האָבן שוין מענטשן קראַפירט פון הונגער און שמוץ. האָט עס דערפאַר יעדן בעסער „געצויגן" אַהין, קיין פּיאַנטקי, בליזשין אידער קיין סקאַרזשיסק, וואו דאָס לעבן האָט סיי־ווי קיין וועדט נישט געהאָט. און דערפאַר איז פאַר־שטענדלעך, וואָס קיין סקאַרזשיסק האָט מען אין יענער צייט נאָך געמוזט זוכן פרייוויליקע. דער אַרבעטסאַמט האָט נישט שטענדיק אָבער דערלויבט צו כאַפּן מענטשן, ווייל שוין בלויז צוליב געשעפט האָבן זיי געוואָלט, אַז די שקלאַפנשטראַמען זאָלן גיין אויסשליסלעך דורך זייער האַנט. און יידן האָבן ביז דער לעצטער מינוט געזוכט אַ בעסערן אויסוואָל:

„פֿאַרן זעלבן געלט — האָבן זיי געטראַכט — קען מען דאָך כאָטש לעבן ווי אַ שטיקל מענטש. עס זענען אָבער געווען אַ סך, וואָס האָבן אויף קיין אופן נישט געוואָלט פֿאַרלאָזן דעם געטאָ, וואו מ׳האָט די לעצטע צייט געפירט אַ זאַרגלאָז לעבן, ווי הפקרדיק־פֿאַרמשפּטע צום טויט. „וואָס ס׳וויל מיט מיר געשען — האָבן אַנדערע רעזיגנירטערהייט צוגעגעבן — זאָל מיט מיר געשען דאָ אויפן אָרט... אויף מיין אייגענעם בעט...".

— „כ׳וויל נישט דערשאָסן ווערן מיט פֿאַרלייזיקטע שמאָטעס אויף זיך אין אַ וואַלד ערגעץ". האָבן אַנדערע פּעסימיסטן צוגעגעבן. ס׳זענען אָבער אויך געווען איבער גענוג קאַנדידאַטן, וואָס האָבן זיך געריסן אין די פֿאַבריקן.

בכדי צו אילוסטרירן מיט עפּעס די לאָגע אין יענער צייט פֿאַר מיין קומען אין ווערק צע, וועל איך דאָ איבערגעבן די מינדלעכע דערציילונגען פון מיין פֿאַרשטאָרבענעם פרײַנד אינזש׳ יעקב קורץ פון ווארשע. דערמאָן איך זיך בלויז עטלעכע פונקטן פון זייַנע דערציילונגען און זאָל דאָס זיין אַ מצבה נאָך אָט־דער אומגעוועלטיקער־אינטערעסאַנטער יידישער פּערזענלעכקייט.

XII

קורץ האָט מיר דערציילט:

ווי אין אַלע שטעטלעך אַרום, האָט זיך אויך ביי אונדז אין סטאַשעוו געגומען רודערן. מ׳האָט געגומען זוכן מיטלען, ווי אַזוי זיך צו ראַטעווען פון דעם אומאויסמיידלעכן יידישן גורל. מיר האָבן באַשלאָסן זיך אַרײַנצובאַקומען קיין סטאַראָבאָוויצע. חוץ דעם וואָס אין יודנראַט איז שוין געלעגן אַ גרויסע סומע פֿאַר דעם צוועק, האָבן מיר, אַ גרופּע פון 280 רעפּלעקטאַנטן, אײַנגעצאָלט צו 100 זלאָטעס פון אַ קאָפּ, בכדי פֿאַר דעם געלט עפּעס אויפצוטאָן אין דער ריכטונג. נאָכן בייליגן די סומע האָט מען אונדז אין אָסטראָוצע פֿאַרזיכערט, אַז מיר ווערן אַוועקגעשיקט אַהין. אויפן צווייטן טאָג, נאָך דער אינטערוועניע, זענען פֿאַרפֿאַרן צו אונדז אין געטאָ 3 גרויסע לאַסטאויטאָס מיט דער גרויסער אויפשריפט: „האַסאַג"! קיינער פון אונדז האָט נישט געוואוסט אויף קלאָר, וואָס דאָס באַטייט און נישט געכאַפּט זיך, אַז דאָ איז פֿאַרגעקומען עפּעס אַן ענדערונג. מ׳האָט אונז פֿאַרלאָדן מיט די פּעק אין די אויטאָס און אונדז אַוועקגעפירט אין דער אָפּטער ריכטונג. ערשט אין אָפּט האָבן מיר זיך דערוואוסט, אַז מיר ווערן געפירט קיין סקאַרזשיסק. אַ שרעק איז אונדז באָפֿאַלן: ווער ווייסט, אויב מיר ווערן נישט געפירט אין ווערק צע אַריין!? ס׳איז אָבער שוין גאָרנישט געווען צו ענדערן.

אין סקאַרזשיסק האָט מען אונדז אַרײַנגעפירט אין אַ גרויסער פֿאַבריק־

געביידע, וואו מיר האָבן געוואָרט אויף אונדזער גורל. פאַר נאַכט־צו איז אַריין־געקומען דער שטאַנדאַרטנפירער און געזאָגט־דירעקטאָר דאַלסקי מיט אַ שטאָלץ און צינים שמייכעלע. אים האָט באַגלייט דער ווערקשוץ־לייטער קראַאוזע און אַ 20־30 מאַן פון דער אָפּיצירן־אָפּטיילונג „ס״א — שטורם 102״, וואָס איז געווען קאָזערנירט לעבן דער פאַבריק. מיט אַ מינע פון אַ קריגסזיגער האָט דאַלסקי אַרויסגעברומט:

— נו, אַלזאָ... ענדלעך זענט איר דאָ!...

דאָן האָט ער אַרויסגעצויגן זיין אָפּיצירן־ברויינינג און דערקלערט:

— אין פאַרלויף פון דריי מינוט האָט יעדער אָפּצוגעבן אַלץ וואָס ער פאַרמאָגט: גאָלד, געלט, דאָלאַרן, זייגערס... איך ווייס, אַז איר האָט עס געגנוג! נאָך דריי מינוט טרעטן מיר צו צום אינדיווידועלן רעווידירן... און דאָן — — — ווייַ וועט דאָן דעם יעניקן זיין, ביי וועמען עס וועט געפונען ווערן דאָס מינדסטע. מיינט נישט, אַז דער טויט איז שוין דאָס ערגסטע. מיט אַ טעאַטראַלער מינע האָט ער געהאַלטן דעם אויסגעשטרעקטן רעוואָלווער אין דער האַנט און אַרויסגעגאַנגען, קוקנדיק אויפן זייגער. ס׳האָט דאָן געגומען אַ וואַרט קראַאוזע, די אַנדערע עפאָלירטע שישקעס. פון זייערע שנעלע, שרייאיקע רייד האָט מען בלויז איינס געקענט אַרויסשיילן: גאָלד... גאָלד... דאָלאָרן... ד א ָ ל א ָ ר ן ! ! ! און נאָך עפּעס האָט זיך אַלע מאָל איבערגעחזרט: מ׳וועט אייך דערשיסן ווי די הינט!

אַ גאַנצן קאָסטן מיט גאָלד און וואַלוטע האָט מען דאָן צוזאַמענגענומען, אין פאַרלויף פון מינוטן, בלויז ביי די סטאַשעווער 280 מאָן. מענטשן האָבן געוואָרפן דאָס געלט ווי משוגעים, זיי האָבן אַוועקגעשליידערט דאָס שטיקל גאָלד ווי עפּעס אַ שטיק סם, אַ גלאַנציקע סכנה. דער בלויזער אָנבליק פון די מונדירטע מלאכי־חבלה האָט עס געמאַכט פאַרשטענדלעך. ביי אַנדערע איז עס געקומען פון אַ בליץ־שנעלער איבערגערעכנטקייט: מען דאַרף זיי אָנ־זעטיקן. זאָלן זיי האָבן וואָס מער אין קויש. ס׳וועט זיי אפשר זיך שוין נישט גלוסטן צו זוכן ביי יעדן באָזונדער — און דאָס טיף־פאַרשטעקטע וועט אַזוי אַרום בלייבן... נאָך דעם איז אָבער געקומען אַ רעוויזיע אויף שעהן. מ׳האָט געמאַכט „שטיך־פראָבן״ אין די פּעקלעך, וואו מען האָט נאָך געפונען פאַר־שידענע זאַכן צום רעקווויזירן. ווען די רעוויזיע האָט זיך געענדיקט, האָט מען אונדז אַריבערגעפירט אין אַ צווייטער האַלע אַריין. אין דרויסן האָט אונדז ערשט די אינפאַכע ווערקשוץ געגומען אין דער אַרבעט אַריין. עטלעכע שעה האָבן אַלע געמוזט מיטמאַכן אַ סך שטראָפן פון לויפשריט, פאַלן, אויפשטיין,

ווידער לויפן און ווידער פאלן. ביי וועמען זיי האבן געזען א בעסערן אנצוג אדער שטיוול, האט מען אים אראפגעצויגן און געלאזט גיין האלבנאקעט און באַרוועס. ענדלעך זענען מיר אריינגעפירט געוואָרן אין א צווייטער פאברויק־האלע, אנטקעגן איבער. דורך די פענצטערס האט מען געקענט זען, ווי מ׳פירט אין באלויכטענעם דרויסן פארטיעס מיט יידן. עס קומען אן גרופעס פון טויזנטער מענער און פרויען, וואס מ׳טרייבט אריין נאקעט אין די האלעס. נאך א שעה פירט מען א טייל ארויס און מען טרייבט אריין אנדערע.

שפעטער האט זיך ארויסגעוויזן, אז דאס איז בלויז א געוועלטיקע נארמאלע „פילצונג" (זוכונג), אויף וועלכער זיי האבן צוזאמענגעטריבן די יידן פון אלע דריי ווערקן צוזאמען. מיר זענען דארט ווי ס׳איז איבערגעקומען די נאכט. די ווערקשוץ איז אין פארלויף פון דער נאכט אלע מאל אריינגעפאלן און זיך אויסגעקליבן קרבנות ביי וועמען אלצדינג צוצורויבן. פון מערדער־לעכע שלעגרייען איז שוין אפגערעדט. אין דער פרי איז דאלסקי ווידער געקומען מיט זיינע נעכטיקע באגלייטערס און ס׳האט זיך ווידער אנגעהויבן דאס נעכטיקע באַרויבונגס־שפיל. ענדלעך האט דאלסקי א באפעל געגעבן: אפפירן מיר 200 מאן אויף דער וואַראנדע!... ביז דער לעצטער מינוט האבן מיר נישט געוואוסט, אז דאס ווערן מיר געפירט אויפן ווערק צע...".

די דערציילונג איז בלויז א שילדערונג פון אלטגלעך געשעענעם און איז פארגעקומען אין סעפטעמבער 1942. דאס שפיגלט מיט זיך אפ דעם ארויסריס פון די לעצטע יידן אין פארשידענע געטאס אין יענעם קרייז און פון די „האסאגישע" אריינקום־אומשטענדן. אזוי ארום זענען זיי אריין פיסק פון דער גרויסער טויטמאשין.

XIII

ווי איך האב שוין געשריבן, האט מען די יידן ביז דאן נישט צוגעגומען אין אינערלעכן טייל פון דער פאבריק. א געוויסע גרופע האט געארבעט ביים באַראקן־בוי און א גרעסערער טייל (בערך 900 מאן) זענען געווען באשעפטיקט אין דער וואלד־קאמאנדע. ערשט אין סעפטעמבער 1942 האט מען אויסגעקליבן פון דער סטאשעווער גרופע די ערשטע 40 מאן צו די שעד־לעכסטע ארבעטן. דאס זענען געווען די יינגסטע און שטארקסטע, וואס מ׳האט אוועקגעשטעלט ביים אויפרייסשטאף פאר גראנאטן, דעם טראטיל; אזוי ווי דער פרואוו האט זיך אינגעגעבן און די יידן האבן זיך שנעל קוואליפיצירט אין דער מלאכה — האט מען גענומען וואס מער יידן און זיי איבערגעוואָרפן אויפן אינערלעכן שטח פון דער פאבריק. ס׳זענען געבליבן בלויז קלענערע

צאָלן פון פוילישע אַרבעטערס ווי אויפזעערס, מייסטערס און טעכנישע פאַכלייט.

אַ שטיקל צייט איז געווען אויפזעער איבערן לאַגער דער וואַכמאַן שניידער, אַ „גוטמוטיקער" דייטש, וואָס האָט געלאָזט צו זיך רעדן; ווען ער איז אַבער אַרײַנגעקומען אין זײַן רציחה — און דאָס: גאַנץ שנעל — פלעגט ער נישט אָפּלאָזן זײַן קרבן, ביז ער איז נישט געפאַלן אַ טויטער אונטער זיינע הענט. שלאָגן — דאָס איז ביי יענעם אַזאַ ספּאָרט געווען. אַן אויפזעער איבער דער וואַלד־קאָלאָנע איז געווען דאָס געשפּענסט צ י מ ע ר מ אַ ן (באַקאַנט געווען מיטן נאָמען „די גרינע מאַרינאַרקע"). ער אַליין האָט פאַר־ניכט, לויט שאַצונגען, איבער טויזנט יידן. זײַן מעטאָד איז געווען צו קומען צו דער אַרבעט און פון דער וווייטנס אָבסערווירן די מענטשן. ס׳האָט נישט געהאָלפן דאָס, וואָס מען האָט אים דערשפּירט פון דער וווייטנס און מ׳האָט דאַן געאַרבעט מיט אַלע איבער־כוחות, וואָס זענען נאָר ערגעץ־וואו פאַרשטעקט געווען אין די גלידער — ער האָט זיך זייער קרבנות געמוזט געפינען יעדן טאָג.

זיינס אַ קרבן האָט ער אַרויסגערופן פון צווישן אַלע און באַפוילן: בוק זיך! און דאַן האָט ער מיט אַ רואיקער באַוועגונג געמומען קלאַפּן מיט אַ דין ביימל... יעדער קלאַפּ האָט געהאָט זײַן ציל און געצילט האָט ער אין דער חוט־השדרה אַריין... אין גאַנץ וויניק פאַלן האָט ער זײַן קרבן צוגעשאַסן. אין מערסטע פאַלן האָט ער ליב געהאָט צוצוזען ווי זײַן קרבן דרייט זיך נאָך דעם פון אין זייט אין דער צווייטער אין משונהדיקע יסורים. ער איז געווען אַ גרויסער ספּעציאַליסט אין שלאָגן און נאָך אין שעה ליגן ביי אים אין די הענט איז ממש יעדעס ביינדל אין יעדער אבר געווען איבערגעבראָכן. מיט אַ ווילד־טיפער הנאה איז ער געשטאַנען און אַרײַנגעזאַפּט אין זיך יעדער וווייטיק־אויס־געשרייַ, יעדער גסיסה־כאָרכל. אָז אַזוי האָט ער זיך אַרומגעדרייט אין די רייַען און זיך אויסגעזוכט די קרבנות.

אָפט מאָל איז ער אַרײַנגעפאַלן אין לאַגער, זיך אויסגעזוכט עטלעכע מענטשן, זיי אַוועקגעפירט אויפן שיסשטאַנד און דערשאָסן. שפּעטער איז ער געקומען נאָך אַנדערע. די צווייטע גרופּע, וואָס פלעגט גיין מיט רעזיגנירטער ציטערניש אויפן וועג, האָט ער די גאַנצע צייט פון גיין משוגע געמאַכט מיט זייַנע פראַגן:

אייגעם האָט ער געפרעגט: זאָג מיר; צי האָסטו פאַר מיר מורא? אַ „וואויל־ער יונג" האָט זיך געמאַכט האַרץ: פאַר וואָס זאָל איך עפּעס פאַר דיר מורא האָבן? ביסט דאָך אַ מענטש. ער האָט אָבער פאַר אַזאַ ענטפער באַקומען

גוט־געשלאָגן: וואָס? דו וואָגסט צו לייקענען, אַז דו ציטערסט? דו בלעדעס אייזל? פרעגסט זיך ערשט „פאַר וואָס"? קאָנסטו מיך נישט? פאַר מיר? פאַר מיר האָסטו נישט קיין אַנגסט!?... טאָ האָסטו דיינס און באַקען מיך ריכטיק. דער צווייטער, וואָס האָט שוין געענטפערט, אַז ער שרעקט זיך יאָ, האָט אויף ס'ניי ערשט באַקומען געהרגעט: „פאַר וואָס זאָל מען מורא האָבן פאַר מיר, האָ; בין איך אַ חיה? אַ וואַמפיר, וואָס!?...

על־פי־רוב האָט ער געפירט די צווייטע גרופּע, זיי זאָלן באַגראָבן די, וואָס ער האָט פריער דערשאָסן. קיינער האָט אָבער ביז דער לעצטער מינוט נישט געוואוסט, אויב ער גראָבט בלויז דעם קבר, אָדער ער וועט זיך אויך מוזן אַהין אַרייַנלייגן. ער האָט דאַן געהייסן נעמען די, וואָס ער האָט נאָר־וואָס צעשלאָגן און אָנגעשראָקן; זיי אַוועקגעבן דאָס געלט, וואָס ער האָט צוגערויבט ביי די פּריערדיקע קרבנות, זיי געהייסן אַראָפּציען פון יענע די זאַכן; שיך, הויזן, העמד און פּולאָווער. נאָך דעם ווי זיי האָבן געמאַכט זייער אַרבעט, האָט ער זיי אַליין צוריקגעפירט פון שיססטאַנד; זיי אַדורכגעפירט פאַרביי דער קיך און באַפוילן זיי אָנצוגיסן פולע קאָכגעשירן מיט עסן און דאַן זיי געהייסן אַוועק מיט לויפּ־שריט אין לאָגער אַריין.

־ גרעסטע הנאה האָט אים פאַרשאַפט דאָס געפיל, אַז מ'ציטערט פאַר אים, אַז ער איז דער האַר פונעם לעבן און טויט ביי די אַלע דאָ. אַ טייוליש שמייכעלע האָט זיך געשפּילט מיט זיינע ליפּן, וועז ער האָט געזען ווי ביי זיין אָנקומען בייגן זיך אַלע רוקנס אין פּיבערדיקן געאייל. אַ באַזונדער ספּאָרט איז פאַר אים דאָס קומען אין לאָגער אַריין און צוזען, ווי אַלע נעמען זיך אימהדיק אָפּטראָגן פון פּלאַץ; דאָס גרעסטע פאַרגעניגן זיינס אָבער איז געווען, וועז ער פלעגט אָנכאַפּן איינעם אַזאַ, אַן אָנטלויפנדיקן און זאָגן איין וואָרט: ק ו ם! — — —

אַ באַזונדער בלוטיק קאַפּיטל זענען געווען זיינע פּוילישע פאַראַרבעטערס און אונטערגעאַרדנטע. דער פּוילישער פאַראַרבעטער און געהילף זיינער, ק א ט ל ע נ ג א — וועלכער איז פון אים אויך באַשטימט געוואָרן אויס־צוטיילן דאָס עסן פאַר דער גרופּע — האָט אויף זיין געוויסן הונדערטער יידישע לעבנס. זיין טעטיקייט ווייל איך דאָ שילדערן מיט עטלעכע אילוסטראַציעס, לויט פאַרשידענע חברים:

„... צוועלף אַ זייגער קומט דער פּיף: מיטאָג! מיר קריכן, די האַלב־נאַקעטע סקעלעטן־גופים, אַרויס פון די גריבער און שטעלן זיך אויס אין אַ לאָגער שלאָנגענריי. קאָטלענגא שפּאַצירט אַרום מיט אַ ריזיקן דראָנג אַרום

דער ריי. ניין הונדערט פֿאר הונגעריקע אויגן קוקן צו די פעסלעך הייסער, שיטער־געקאָכטער קאַשע. ענדלעך נעמט קאָטלענגא דעם גרויסן לעפל צום אויסציילן. נאָכן אַרויסגעבן די ערשטע דריי פֿאָרציעס לייגט ער אַוועק דעם לעפל פון דער האַנט און נעמט זיין באַליבטן דראַנג. אַ מעכטיקער זעץ איבערן קאָפּ לייגט אַוועק אינעם פון דער ריי, אַ צווייטן, אַ פערטן, מיט אויפ־געשפּאָלטענע קעפּ. און אָט טיילט שוין קאָטלענגא ווידער אויס דאָס מיטאָג... שטילשווייגנדיק רוקט אינער אונטער נאָכן צווייטן זיין פֿאַרשאַוועט בלעכן געשירר. ענדלעך: ס ט א פּ! קאָטלענגא מעסט אָפּ דעם לעצטן, וואָס שטייט פֿאַר אים, פון קאָפּ ביז די פיס: וואַרף אַוועק דיין געשיר! שווייגנדיק ווערט דער באַפּעל אויסגעפירט. גרויסע, הונגער־אויפגעריסענע אויגן פרעגן שטום: וואָס ווייטער? קאָטלענגא באַפּעלט: אַרונטערנעמען דאָס היטל!... ווי אַן אויטאָמאַט נעמט יענער אַרונטער זיין היטל. אַ ווייטערדיקער באַפּעל: אונטער־שטעלן! מעכאַניש שטעלט יענער אונטער זיין היטל, אין וועלכן קאָטלענגא גיסט אַריין אַ הייסע פּאָרציע זופּ, און דאַן — דער לעצטער באַפּעל: אַ נ ג ע ט אָ ן צ ו ר י ק דאָס ה י ט ל! דערשראָקן און שוין ווי אָן באַוואוסטזיין ווערט דאָס פּולע היטל אָנגעצויגן איבערן קאָפּ אַריבער. אַ ווילד פֿאַרצווייפלט געשריי לעכערט די לופט, אָבער שוין מוז אַ צווייטער זיך אונטערקוקן אונטער דער ריי. דערשראָקן זוכן די אויגן פון די הינטערשטע אָן אָרט דורך וואַנעט מ׳זאָל זיך קענען אַרויסבאַקומען פון דער ריי. זיי ווילן בעסער הונגערן, שטאַרבן פון הונגער אידער צו זיין אויסגעשטעלט דאָ אין דער ריי אויף אַזעלכע טאָרטורן! אַ גרינער סילועט אָבער צווישן די ביימער אין דער זייט וואַרנט מיט דער שרעק פון טויזנט מלאכי־מות זיך נישט צוריקצוציען. דאָס הילכיקע טייוול־געלעכטער פון יענער זייט שמידט אַלעמען צו צו די ערטער. אַהאַ! ס׳געפעלט אים דאָרט! דאָס לאָכט אַזוי הנאָהדיק פון דעם ספּעקטאַקל צימערמאַן, די גרינע מאַרינאַרקע!...

...קאָטלענגא בליקט אויף זיין האַנטזייגער: די האַלבע שעה פון מיטאָג האָט זיך שוין געענדיקט. אַ גרויסער טייל פון דער ריי האָט נאָך נישט באַקומען קיין מיטאָג. אַלע קוקן געשפּאַנט. מיט אין שטויס קערט קאָטלענגא איבער דאָס איבערגעבליבענע עסן אין פאַס ———— די ריי לייזט זיך אויף ספּאַנטאַן. אַלץ וואַרפט זיך אויף דעם אויסגעגאָסענעם עסן, וואָס מישט זיך אויס מיט ערד און מיט קויט. מ׳קראַצט מיט די לעפל שנעל אין מויל אַריין. הונדערטער צונגען לעקן אַרום די ערד; מ׳קראַצט אַריין שטיקער ערד אין מויל אַריין, בכדי פון דאָרט אַרויסזויגן די לעצטע אינגעזאָפּטע פייכטקייט פון דער זופּ, און איבער

זיי קאָטלענגא. מיט אַ יונג ביימל זעצט ער איבער קערפערס, איבער איינ־
געפלאָכטענע העגט, פיס און רוקנס. קעפ שפּאַלטן זיך אויף, אברים בלוטיקן...
און דאָס גרויסע, פילקעפּיקע באַשעפענישׂ אויף דער ערד וואַרפט זיך אין
הונגעריקן געבריל און אין קאַנוואולסיע. בלוט מישט זיך אויס מיט דעם
אויסגעגאָסענעם עסן אויף דער ערד... אָבער די פאַרטריקנטע צונגען לעקן
בלינד אַריין אין זיך אַלץ פון דער ערד מיטן שמוץ און מיטן בלוט...

פון די פאַרשידענע דערציילונגען וועגן קאָטלענגאס מעשים־תעתועים
האָב איך בלויז אַרויסגענומען אין „בלימל", וואָס איך האָב שפּעטער אַליין
בייגעווואוינט אין פאַרשידענע פאַרמען און איז געווען אַן אַלטעגלעכקייט אויפן
ווערק צע.

שפּעטער־צו, ווען איך האָב קאָטלענגאן דערקענט, איז ער שוין געווען
אַ ביסל צוריקגעצויגן און אַפילו צו ביסלעך אונטערגעהאַנדלט מיט די יידן.
זענען מיר אַ מאָל געזעסן ביי אַ באַאַקטישל, וואו ער איז געזעסן אַ שיכורער
און זיך אַראָפגערעדט פון האַרץ:

„... כ׳ווייס, אַז די רוסן דערנענטערן זיך. טאָמער וועלן זיי אַריינקומען
אַהער און עמעצער פון אייך וועט לעבן בלייבן — וועט ער מיך זיכער אויפ־
הענגען, און אפשר מיט אַ געוויסן רעכט. איינס וויל איך בלויז אייך זאָגן: דאָס
אַלץ, וואָס כ׳האָב געטאָן, האָב איך געמוזט. כ׳בין אַ פויזנער, אַ פוילישער
פאַטריאָט (ווי ס׳האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן, האָט ער מיטגעאַרבעט, ווי
אַ רייַ אַנדערע פוילישע יידן־מערדערס, אין דער אונטערערדישער באַוועגונג).
פאַר זיי אָבער בין איך אַ פאַלקס־דייטש! באַזונדערס פאַר דער גרינער מאַרי־
נאַרקע. איר מעגט מיך כשר אויפהענגען — אויב איר וועט עס דערלעבן;
איינס אָבער געדענקט: נאָך צימערמאַנס אַוועקפאָרן איז מיין באַציאונג צו
אייך אַנדערש געווארן.

און ער איז נישט געווען דער אינציקער פון די פאַרשידענע רוצחים־
טיפּן, צווישן וועלכע ס׳איז אויסגעקומען צו לעבן. דאָס זענען אין אַלגעמיין
בלויז איינצלנע פראָטאָטיפּן אויפן פאָן פון פוילנס פאַרבלוטיקטע שטחים...

XIV

דער וועלק „צע" האָט געשלונגען איין טראָנספאָרט נאָכן צווייטן. זענען
געבראַכט געוואָרן יידן פון די וווייטסטע שטרעקעס: פון פלאָצק, פיעטריקאָוו,
קלימענטאָוו, ראַדאָמישל, ביליץ, לאָדזש א״א. די אַרבעט אָבער האָט אַלעמען
שנעל פאַרצערט; וואו די דירעקציע האָט נאָר געקענט אויסזוכן אַ טראָנספאָרט,
האָט זי געשלעפּט; די יינגסטע, די געזונטסטע זענען אָבער שנעל אַריינ־

געפֿאַלן אין דער אויסזיכטסלאָזער אָפּצערונג. קיין וועש האָט מען נישט געביטן; ווער ס׳האָט געקענט, האָט זיך אַליין אויסגעוואַשן זיין העמד מיט אַ ביסל קאַלט וואַסער. די גרעסטע טייל האָט אָבער נישט געקענט קומען צו דעם גליק און זענען טאַקע שוידערלעך פֿאַרשמוציקט געוואָרן. שלאָפֿנדיק אויף אַ ביסל פֿאַרשימלט שטרוי אָדער האַרט ברעט; נישט אויסטוענדיק זיך חדשים, זענען די נאַטירלעכסטע זאַכן געווען לייז און טיפוס. קיין מעדיצינישע הילף איז נישט געווען; בלויז צוויי נישט־אויסגעבילדעטע אָבער דערפֿאַר פֿראָעזשירטע בחורים זענען אָנגעגאַנגען ווי די אָפּיצילע סאַניטאַרן. זייער אַרבעט איז אָבער גיכער באַשטאַנען אין אויפּצייכענען די ליסטע פון קראַנקע פֿאַר די אָפּטע סעלעקציעס. זיי האָבן נישט געהאַט קיין פֿאַרבאַנדשטאָף, וואָס זאָל דערמעגלעכן צו געבן אויך די „לעגאַלע" הילף פון פֿאַרבינדן קליינע, היילבאַרע וואונדן — איז אַלץ איבערגעלאָזט געוואָרן צו דער דעציזיע פון דער נאַטור. די וואָס זענען נישט באַלד געפֿאַלן, נאָר מיט אַלע אָנשטרענגונגען זיך געשלעפּט צו דער אַרבעט, האָבן אָבער נישט אויסגעמיטן דעם שאַרפן בליק פון דעם וואַכפֿירער קיסלינג, וועלכער האָט צוזאַמענגעשלעפּט יעדע וואָך קראַנקן־גרופּעס פֿאַר דער שיסשטעלע. מאַסן מיט מענטשן האָבן זיך געפֿרואוט ראַטעווען דורך אַנטלויפן. זיי האָבן זיך געוואָלט אַוועק אַרום אַריבערבאַקומען אין אַן אַנדער לאַגער, קיין קיעלץ אָדער אָסטראָוצע, אָדער לכל־הפּחות אויפן ווערק א׳ — אָבער פֿאַלן האָבן זיך כּמעט שטענדיק געענדיקט מיטן טויט. עס זענען מיר באַקאַנט אויך ווייניקע פֿאַלן פון אַ גליקלעכער רעטונג אין אַ צווייטן לאַגער אַריין. דאָס איז געווען איינס פון די פֿאַסירענישׂ־רייכסטע קאַפּיטלען אין צע.

ווי אַזוי דער וואַכפֿירער קיסלינג האָט אויף אָזעלכע פֿאַלן רעאַגירט, וויל איך דאָ בלויז אילוסטרירן מיט אַ פֿאַל, וואָס עס האָבן מיר איבערגעגעבן מיינע חברים פון צויזמער:

אַ פרילינגטאָג אין ווערק צע. די נאַכטשיכט גרייט זיך צו גיין אַרבעטן. שנעל כאַפּט יעדער זיין ברויטביסן מיט דער ביטערער „קאַווע" און האַלב־קייענדיק וויל יעדער וואָס־פֿריער פֿאַרטיק ווערן, נאָך אידער מען טרייבט אַרויס. פֿלוצים: אַ פּיף! אַהאַ, ס׳איז שוין ווידער עפּעס נייעס. זאָל עס נישט זיין אַ מאָל אין צוזאַמענהאַנג מיט דער נעכטיקער גרופּע צויזמערער, וואָס זענען ביי נאַכט אַנטלאָפן?... שוין זענען אויסגעשטעלט אַלע גרופּן — מ׳שפּירט אָבער בחוש, אַז מען גייט נאָך נישט! דאָ מוז נאָך עפּעס פריער פֿאַרקומען. פון ווייטנס זעט מען שוין אָנקומען קיסלינגן מיט דעם אויספֿאַרשער

פון ווערק, זאָנדערס, אין דער באַגלייטונג פון עטלעכע ווערקשוץ. ער זאָגט עפּעס דעם יידישן קאָמענדאַנט אין זגנבערגן; יענער גיט עפּעס איבער צעטומלט דער יידישער פּאָליציי און שוין צעשרייען זיך צענדליקער פּאָליצייאישע מיילער אין אַלע זייטן:

— די צוימערער טרעטן אין באַזונדער!

אַלע ווייסן שוין אין וואָס עס גייט. אַ גלייכע וואַגט פון געקליבענע יינגלעך בלייבט שטיין, אָפּגעזונדערט און געשלאָסן. די צויזמערער — דאָס זענען די שטאַרקסטע און שענסטע גרופּע אין לאַגער. זיי איז געלונגען — ביי דער רעוויזיע — צו באַהאַלטן אַ ביסל געלט; גאַנץ באַזונדער האָבן זיי נאָך אַ שטיקל באַהאַלטענעם קאָנטאָקט מיט די געבליבענע יידן אין צויזמערער „ראָלניק", פון וואַנעט זיי האָבן באַקומען צוגעשיקט פון צייט־צו־צייט געלט און חפּצים — זיי קענען דעריבער גיכער איבערהאַלטן און זעען דערפאַר אויס אַ ביסל לייטישער.

קיסלינג שטייט שטייף און גלאָצט אויף דער מוסטערהאַפט־איינגע־טרעטענער ריי מיט זיינע רוצחיש־פאַרנעפּלטע אויגן.

„...ניין ...צען!" זיין פינגער בלייבט שטיין ביי אַ העלדישער פיגור, ווי פון גראַניט געהאַקט. „דריי שריט פאָרויס!" יענער שפּרייזט דריי טריט פאָרויס און בלייבט שטיין ווי אַ מאָנומענט.

„...אָכצן... ניינצן... צוואַנציק" ווידער אַן איין־און־צוואַנציק־יעריקער בחור. דרייסיק... פופציק... זיבציק... — — — ווי עמעצנס אַ געהיימע מיסטישע האַנט וואָלט דאָ מיטדיריגירט מיטן בייזן שפּיל און זשאַנגלירט מיט די ציפערן און כישופט אַרויס די שענסטע צויזמערער זין פון דער ריי אַרויס. אַלעמענס געדאַנקען טראַכטן דאָס זעלבע:

— וועט ער טאַקע — — — אַלע גלעטן צערטלעך — ווי צום געזעגענען — מיטן אויג די פּרעכטיקע געשטאַלטן אין דער ריי אַקעגן איבער. יעדער האָט איצט די גלעגנהייט זיי דאָס לעצטע מאָל צו באַוואונדערן: אַזעלכע גיבורים! אַזוינע ריזן!... אַ האַנט־באַוועגונג פון זאָנדערן פאַראַליזירט דאָס וויטערדיקע וועבן־זיך פון אַ יונגן געדאַנק:

— — — קלאַק! קלאַק! קלאַק!... ווי אונטערגעהאַקטע מאַרמאַרזיילן פאַלט איין געשטאַלט נאָכן צווייטן — — —

„...צו דער ארבעט!" אַלץ מוז פאַרביימאַרשירן לעבן אָרט, וואו עס ליגן דערשאָסענע צען וואַרעמע גופים; די לעצטע, שטאַלצע רעשט פון אַן אונטערגעברענגטער יידישער יוגנט.

„...איינס... צוויי... דריי...“ ווי יעדן טאָג ציילט דער יידישער פּאָליציאַנט ביי דעם טויער די אַרויסמאַרשירנדיקע גרופּעס; דאָס מאָל גייען אָבער די רייען אַרויס מיט טיפער־געבויגענע קעפּ.

XV

בראש פון ווערק צע איז געשטאַנען אַן אומגעוויינלעכער קאָמפּליצירטער טיפּ פון אַ יידישער פרוי ווי די לאַגער־עלטסטע מאַרקאָוויטש. איר געהילף איז געווען דער שוואָגער אירער, אייזענבערג. ער האָט געהאַט אין לאַגער אויך זיין פרוי און קינד. אַ דריטער שוואָגער איז געווען דער לייטער פון דער באַשפּייזונג. אויך ער האָט געהאַט זיין פרוי מיט צוויי קינדער, ווי אויך די מוטער פון אַלע דריי שוועסטערן, וועלכע זיי האָבן באַווייזן צו ראַטעווען. זיי האָבן אַלע געוואוינט צוזאַמען אין אַ באַזונדער בארַאַק און זענען געווען די איינציקע משפּחה אין לאַגער. דעם בארַאַק, וואו די הערשער־משפּחה האָט געוואוינט, האָט מען אין לאַגער סאַרקאַסטיש גערופן: דאָס ווייסע הויז. אַקעגן איבער דעם הערשער־בארַאַק האָט זיך געפונען די וואוינונג פון דער פּאָליציי און די פּאַרשידענע סוב־קאָמענדאַנטן. עס איז געווען אַן אָפּטיילונג פון דער אינערלעכער פּאָליציי, וואָס איר אויפגאַבע איז געווען צו היטן די אינעווייניקסטע אָרדענונג אין לאַגער, און דער אַנדערער טייל, וואָס האָט זיך גערופן: די פּאַבריק־פּאָליציי און איז געווען פּאַרטיילט לויט די פּאַבריק־פּלעצער. יעדע פּאָליציי־אָפּטיילונג האָט זיך געהאַט איר פּאָליציי־עלטסטן, וואָס האָט זיך געצירט מיט ספּעציעלע שטערנדלעך אויפן היטל. אָט די אַלע מענטשן האָבן אין אינערלעכן לעבן פון לאַגער געהאַט אַן אומבאַגרענעצטע מאַכט, געווען שענער געקליידט און בעסער געלעבט. געווען אויך גרופּעס פון פריווילעגירטע, וואָס האָבן געהאַט בעסערע אָרבעטס־שטעלן, וואו מ׳האָט געקענט האַנדלען און פּאַרדינען. טייל פון זיי האָבן געהאַט ספּעציעלע פּראָטעקציע ביי אַ דייטשן מייסטער און דערפּאַר געקענט דורך זיי דערגרייכן פּאַרשידנס. אַזעלכע האָבן זיך געלעבט באַזונדער, געבלאָזן פון זיך און נישט געקומען אין קאָנטאַקט מיט די הונגעריקע און אויסגעמאַטערטע, סיידן ווען מ׳האָט ביי אַזעלכן געמוזט אויסקויפן זיין לעצטן גאָלדענעם צאָן. די דאָזיקע שיכט, צוזאַמען מיט דער פּאָליציי, האָבן געציילט צווישן 2 און 3 הונדערט מאן. זיי האָבן געלעבט אין אַ געווייסער זיכערקייט, געווען געשיצט קעגן סעלעקציעס און קיין מאָל נישט געהונגערט; אָפילו געלעבט אין אַ פּאַר־שוועדערישן לוקסוס, אין פּאַרגלייך מיט די אַלגעמיינע לאַגער־פּאַרהעלטענישן. זיי האָבן זיך אויך געקענט דערלויבן צו פירן ראָמאַנען, זיך אויסזוכן פרויען

אדער מיידלעך, וואס האבן געוואלט לעבן בעסער, און זיי אפגעקויפט פאר א שטיקל ברויט, פליש, א קליידל אדער א בעסערער שטעלע אין דער פאבריק.

* * *

איך בין נישט געווען פון די ערשטע אין סקארזשיסקער „האסאג". דערפאר קען איך נישט פעסטשטעלן, וויפל יידן ס'זענען דארט אומגעבראכט געווארן אויפן לאנגזאמען אופן. די קאמענדאנטין, פרוי מארקאוויטש, האט מיר די לעצטע טעג פארן גרויזאמען ליקווידירן דעם לאגער איבערגעגעבן א ציפער פון 50 טויזנט טויטע (שוין צוזאמען מיט די, וואס זענען כסדר אנטלאפן און דערשאסן געווארן אויפן וועג). איך האלט לויט מיינע פערזענלעכע נאכפארשונגען — אז די דאזיקע ציפער איז א ביסל איבערגעשאצט. דאקעגן האט מיר איבערגעגעבן דוד אנולעוויטש, לעצטער סעקרעטאר פון דער לאגער־ביורא פון ווערק צע, אז ער האט נאכגעציילט די ליסטע פון די נעמען (פאר דער לעצטער שחיטה), וואס זענען „געשטארבן" אדער „דערשאסן געווארן אויף דער פלוכט" און ער האט פעסטגעשטעלט, אז דער ב ל ו י ז ע ר ו ו ע ר ק צ ע האט אין יענער צייט געהאט אן אפיציעלע ליסטע פון אין און צוואנציק טויזנט טויטע. אין מיין צייט האב איך בלויז אנגעטראפן נאר יחידים פון צענדליקער טראנספארטן און האב פארלוירן די גענויע צאלן פון זייערע גרופן. ערשט אין מיטן יולי, ווען אלע יידן־רעזערוואורן זענען שוין אויס־געשעפט געווארן, איז געבליבן פאר דער פאבריק־לייטונג דער אייניקער אויסוועג: מ א י ד א ב ע ק. אזוי ארום זענען מיר געברענגט געווארן דעם 28סטן יוני פון מאידאנעק קיין סקארזשיסק. דאס איז געווען איינער פון די גרעציילטע טראנספארטן, וואס זענען ארויסגעפירט געווארן לעבעדיק פון מאידאנעק. דעם דריטן נאוועמבער 1943 זענען די געבליבענע בערך 22 טויזנט יידן אין מאידאנעק דערשאסן געווארן אויף איינעם פון די מאידאנעקער פלעצער.

יצחק מילשטיין

אין לאַגערן מיט שידלאָוצער

מיטוואָך, דעם 11טן נאָוועמבער 1942, אין דער פרי, זיינען געווען גרייט די לאַסטאוויטאָס, וואָס האָבן אונדז געדאַרפט אָפּפירן אין סקאַרזשיסקער לאַגער. ביים ציילן האָבן די ווערקשוצלייט אויסגעפונען, אַז ס׳פעלן עטלעכע מענטשן. דאָס זיינען געווען יוסף מענדעלסאָן, אברהם ווערמאָן (מאָטע), יודל קויפמאָן, שלמה טעפּער און אברהם געניו, וואָס זיינען די לעצטע נאָכט אַנטלאָפן קיין וואָלנעוו, יצחק מאַרק און נתן שטאַרק, וואָס זיינען אַוועק אויף אַרישע פּאַפּירן. עס איז צוגעקומען איין נייער — יאַנקל דריינאָדל. געבליבן זיינען נאָר די יידן מיט די גרינע לענטעס: משהלע קליינמאָן (געיעך), איציק פּאַרנאַלסקי, אַלטער שאַדמאָן און איניקע לאָדזשער פּליטים.

פּאַר נאָכט זיינען מיר אַנגעקומען צום לאַגער „האַסאַג". מען האָט אונדז אַריינגעפירט אין אַ גרויסן בנין, וואו ס׳האָט געזאָלט זיין די נייע קאַראַבינאָווקע. די דייטשע וועכטערס זיינען געבליבן אין דרויסן, אָבער די צוויי־דריי אוקראַאינער זיינען אַריין אינעווייניק און געפאָדערט אָפּצוגעבן אַלע ווערטיקע חפצים. זיי האָבן אַליין געגומען זוכן ביי יעדן און ניט איינער האָט געקראָגן געשלאָגן. יאַנקל ברויטמאָן איז מערדערלעך צעשלאָגן געוואָרן. פון מיר האָט מען צוגענומען מיין זייגערל, וואָס איז מיר פּאַרבליבן פון מיין ברודער ישראלקע ע״ה.

אין דער פרי האָט מען אונדז געפירט אין באָד אַריין און פון דאָרטן אין דער קאַנצעלאַריע, וואו מען האָט אונדז אַלעמען פאַרטיילט אויף פאַר־שיידענע אַרבעטפּלעצער. די אַלע, וואָס האָבן געהאָט עמעצן אַ פּריינד אָדער באַקאַנטן אין לאַגער, וואָס האָבן זיך משתדל געווען ביים דייטשן מייסטער, האָבן געקראָגן לייכטערע אַרבעט. אָבער עס זיינען געבליבן ביי 10 מאָן — און איך בתוכם — וואָס האָבן קיין פראַטעקציע ניט געהאָט און געוואָרן אויס־געשטעלט צום בלינדן גורל.

און אָט דער בלינדער גורל האָט אונדז צוגעשיקט עפּעס אַ קליין מענטשעלע מיט וואָנסעס, אַ פאַלקס־דייטש, וואָס רעדט פויליש, און ער האָט אונדז געבראַכט צום ערגסטן אַרבעטפּלאַץ אין לאַגער — די גראַנאַטן־פּרעסעריי. ס׳איז געווען אַ שרעק בלויז אָנצוקוקן דעם דאָזיקן גיהנום.

מיט מיר זענען געווען: משה קופּערבערג, שאול זלאָטאָוויטש, יאָסל ברויטמאָן, דוד שטיינהאָרן, יאַנקל ראָזענפעלד און אַ פּשיטיקער פּאָליציסט

דוד. דאָס זענען געווען די אומגליקלעכע, וואָס זענען אַריינגעפאַלן אין דער שווערסטער קאַטאַרגע אין „האַסאַג".

אויסער וואָס די אַרבעט ביי די גראַנאַטן איז געווען זייער שווער, איז די היץ געווען פֿשוט אומדערטרעגלעך. עס זיינען געווען 4 גיהנום־אויוונס, וואָס אַהין האָט מען אַריינגעשטופּט צעשניטענע שטיקער שטאָל. וועז דער שטאָל איז געוואָרן אָנגעגליט — ניט רויט, נאָר ווייס — האָט אַ קרעפּטיקער גוי עס אַרויסגעוואָרפן פון אויוון אוז דאַן האָט מען עס געמוזט אויספֿאָרמירן ווי אַ פּלאַש. פון דעם זיינען געוואָרן קוילן פֿאַר שווערער אוז לייכטער אַרטילעריע. אין פרידנצייט האָבן גויים, וואָס זענען געווען באַ־שעפֿטיקט ביי דעם, באַקומען ספּעציעלע צוגאָבן אוז מען האָט זיך געביטן יעדע צוויי שעה. אוז דאָ זענען געקומען עטלעכע אויסגעמאַטערטע יינגלעך אוז מען הייסט זיי אַרבעטן אַן איבערריס. די פֿאַליאַקן, וואָס האָבן מיט אונדז געאַרבעט, האָבן נאָך מער געשלאָגן ווי די דייטשן. דאָרט זענען געווען אויך אַנדערע דייטשע מייסטערס, דער אַנפירער דומין אוז ספּעציעלע אויפ־זעערס, וואָס מ׳האָט זיי געפֿונען בריגאַדיסטן. די אַלע זענען געווען אַכזריותדיקע מערדערס. צו ערשט האָבן זיי צוגענומען אַלץ פון זייערע קרבנות אוז שפּעטער זענען יענע שוין געווען ווי פאַראורטיילטע.

מיר האָבן אין דעם גיהנום געטראָפֿן שידלאָוצער, וואָס זענען דאָ שוין געווען נאָך פון מיטן זומער, צווישן זיי ישראל פעלדמאַן, משה שווארצבערג, יאָסל ברויטמאַן (דער זון פון עזריאל ברויטמאַן, וואָס האָט פאַר דער מלחמה געווואוינט אין סקאַרזשיסק), נתן פרייטאָג, נחמן שאַדמאַן, אהרן גראָסקאָפּ.

צו די אַלע צרות האָבן מיר נאָך געהאַט אַ יידישן פֿאַראַרבעטער, זיין נאָמען איז געווען נתן, האָט ער זיך גוט אַריינגעפֿאַסט אין דער מערדער־סביבה — אַ יידישער סאַדיסט, וואָס פלעגט אונדז טרייבן ביי דער אַרבעט אוז שלאָגן מכות־רצח.

דער ערשטער מיטיק, וואָס מיר האָבן באַקומען, איז באַשטאַנען פון אַ וואַסערדיקער קרויטזופּ — אוז פון דעם גיי אוז האָב כוח צו שלעפּן אַזעלכע שווערע שטיקער שטאָל!

6 אין אָוונט זענען מיר געווען פריי פון דער אַרבעט, אין גאַנצן דורכגעווייקט פון דער היץ. איך האָב געהאַט אַ ביסל מזל, וואָס מען האָט מיך צוגעטיילט צו שלאָפן אין די באַראַקן אוז ניט אין גרויסן בנין פון „עקאָנאָמיע". אין די באַראַקן איז געווען ריינער אוז בעסער. אַלטע לאָגערניקעס האָבן מיך אַבער געוואָרנט: „וועז דו גייסט שלאָפן, טו ניט אויס די שיך, ווייל אויב

מען פֿאַרלירט די שיך, פֿאַרלירט מען דאָס לעבן". אַזוי איז עס געווען: ווער ס׳האָט ניט געהאַט קיין שיך, פלעגט דערשאָסן ווערן אויף יעדער זונטיק־סעלעקציע. מען האָט זיך אויך געדאַרפט היטן ניט אויסצוזען שלעכט און ניט גיין מיט אָפּגעריסענע בגדים.

דער דייטשער מייסטער האוז, וואָס קען קיין דייטש ניט און האַלט אין איין רעדן פויליש, איז צו אונדז נייע גראָד געווען ניט שלעכט. ער האָט פיינט עוולות און ביי אים איז יעדער גלייך — זאָגט ער. ער האָסט בלויז די פֿאָליאַקן. מיר האָבן צו אים מער צוטרוי ווי צום יידישן פֿאָראַרבעטער נתן. וועד ס׳וויל עפּעס באַהאַלטן — אַ מלבוש, אַ שטיקל ברויט — קען עס אַריינלייגן אין פֿאַרשלאָסענעם קאַסטן פון דייטשן מייסטער האוז.

מיטיקצייט האָבן מיר אַ גאַנצע שעה אָפּרו. איך לויף דאָן אין אַנדערע אָפּטיילונגען. אין אויטאָמאַטן־אָפּטייל אַרבעטן מיינע שכנים פון דער היים, חיהלע און אברהם יאַנקל פֿאַריז. איך האָב זיך מיט זיי אָפּט געזען. זיי האָבן אַ לייכטערע אַרבעט און קענען זיין אַנגעטאָן ווי מענטשן. ביי די גראַנאַטניקעס ווערן די קליידער גיך צעטראָגן פון דער היץ.

וועד ס׳האָט נאָך געהאַט געלט, האָט זיך געקענט צוקויפן אַ פערטעלע ברויט: אַ ברייטל צעשניטן אויף פיר טיילן. ס׳זענען געווען יידן, וואָס האָבן געהאַט צו פֿאַרקויפן אפילו וואורשט. אָבער די, וואָס האָבן ניט געהאַט פֿאַר וואָס צו קויפן, זיי איז געווען ביטער.

עס אַרבעט מיט אונדז אונדזער לאַנדסמאַן אברהם שוואַרצמאַן. איך זע, אַז פון טאָג צו טאָג זעט ער אויס ערגער. די פֿאַרציעס ברויט זיינע בייט ער גאָר אויס פֿאַר פֿאָפּיראָסן. איך מוסר אים און זאָג, אַז אַן פֿאָפּיראָסן קען מען לעבן, אָבער אַן ברויט קען מען ניט לעבן. ס׳העלפט אָבער ניט. ער איז גיך אָפּגעשטאָגען און וויייטער ניט געקענט אַרבעטן, און איין זונטיק, ביי אַ סעלעקציע, איז ער אומגעקומען. ער איז, אין מיין צייט, געווען דער ערשטער קרבן פון דער גראַנאַטן־פּרעסעריי.

דער זעלבער אברהם שוואַרצמאַן האָט דאָ אויך געהאַט אַ פּלימעניק לייבוש שוואַרצמאַן, מען האָט אים גערופן דער געלער לייבוש. ער איז אויך אין דער זעלביקער צייט דערשאָסן געוואָרן צוליב אַ מסירה. נאָך זיי איז אומגעקומען נאָך איינער פון אונדזערע גראַנאַטניקעס — אהרן גראָסקאָפּ, אַן איידעלער מענטש, דער איידעם פון הערשל קויפמאַן. ער איז פֿאַרפֿיניקט געוואָרן ביי דער שווערער אַרבעט.

מיט נחמן שאַדמאַן האָט געטראָפן אַ גאָר שרעקלעכע זאַך. ער האָט

אויך געאַרבעט ביי די גראַנאַטן און גראָד געהאַט אַ בעסערע אַרבעט: בלויז אַרויסצוטראָגן מיט נאָך אַ מאַן די הייסע שוין פֿאַרמירטע שטיקער. געטראָגן איז עס געוואָרן מיט אַ גרויסער צוואַנג. אויף אַ מאָל האָט זיך די צוואַנג געעפנט און דאָס הייסע שטיק אייזן פון 80 קילאָ איז אַרויף אויף נחמנען און אים שרעקלעך אָפּגעבריט. דער דירעקטאָר דומין איז גיך צוגעלאָפֿן און אים דערשאָסן אויפֿן אָרט. דאָס, האָט ער געזאָגט, האָט ער געטאָן אויס רחמנות, אַז יענער זאָל מער ניט ליידן. דער דאָזיקער מערדער איז גאָר גיך אַליין אומגעקומען ביי אַן ענלעכן פֿאַל.

עס איז אויך אומגעקומען יאָסל ברויטמאַן. ער האָט געהאַט מיט זיך אַ סך ווערטיקע זאַכן און די באַנדיטישע פֿאָליאַקן האָבן ביי אים ביסלעכווייז אַלץ צוגענומען. דאַן פלעגן די באַנדיטן אים אָפּט שלאָגן. איין מאָל האָט דער פּוילישער בריגאַדיר כאָינאצקי אים אַזוי מערדערלעך גע־שלאָגן און געטרעטן מיט די פיס, ביז דער אָרעמער יאָסל איז געבליבן ליגן אַ טויטער.

איין טאָג איז צוגעקומען דער פֿאָראַרבעטער נתן צו אונדז און געזאָגט: אַזוי ווי עס דערנענטערט זיך דער קריסטלעכער יום־טוב, דאַרפן מיר אים געבן געלט אויף צו קויפן אַ מתנה פֿאַרן דייטשן מייסטער און ער גיט אונדז דריי טעג צייט דאָס צו דערלויבידיקן. מיר האָבן שוין געוואוסט, אַז אויב מיר וועלן אָנהייבן מיט געבן אים געלט, וועט ער אונדז שוין ניט אָפּלאָזן. דעריבער האָב איך פֿאַרגעשלאָגן, אַז מיר אַליין זאָלן געבן דעם מייסטער האוז די מתנה. אַלע האָבן מסכים געווען. מיר האָבן צוזאַמענגעשטעלט אַ פּעקעלע און איך בין געווען דער שליח־מצוה. ביי דער געלעגנהייט האָב איך אים געבעטן, אַז ער זאָל ניט לאָזן נתנען אונדז שלעכטס טאָן. ער איז געווען אַזוי גערירט פון זיין יום־טוב געשאָנק, אַז ער האָט באַלד צוגערופן נתנען און אים געוואָרנט, אַז אויב ס׳וועט עפּעס געשען מיט דער שידלאָוצער גרופּע, וועט ער זיין פֿאַראַנטוואָרטלעך פֿאַר דעם.

גראָד ערב די קריסטלעכע חגאות איז עפּעס געשען, וואָס האָט דער שידלאָוצער גרופּע געבראַכט אַ סך אומגליקן. די דייטשן האָבן דעמאָלט פֿראָקלאָמירט פּיר נייע געטאָס, וואוהין יידן קענען קומען לעבן, און איינס פון זיי איז געווען שידלאָוצע. האָט זיך אין לאַגער אַרגאַניזירט אַ גרופּע שידלאָוצער און איז אַנטלאָפן באַלד די ערשטע נאַכט. איך האָב קיין מאָל ניט געוואָלט זיין פון די ערשטע און געוואָלט אויסגעפינען מער אייגצלהייטן. איך האָב ניט געוואָלט גלייבן אין דער גאַנצער מעשה. יענע גרופּע איז

באַשטאַנען פון: לייבוש בריקס און זיין ברודער משה, מאָטעק מילשטיין, יאַנקל ברויטמאַן, יואל צאַמבער, הערשל האַנדלסמאַן, אייזיק בריקס און זיין זון יחזקאל און יאַנקל דריינאָדל. יאַנקל איז דערשאָסן געוואָרן לעבן דאָרף יאַסטשאָמב און יחזקאל איז שפּעטער אַליין צוריקגעקומען אין לאַגער. צווישן די צוריקגעקומענע איז אויך געווען אברהם ראָזענפעלד.

מיט דער מאַסן־דעזערציע האָבן די אַנטלאָפענע אונדז קיין גוטס ניט געטאָן, ווייל ווען די ס״ס האָבן זיך דערוואוסט, אַז דאָס זענען געווען שיד־לאָוצער, האָבן זיי אונדז מערדערלעך געשלאָגן און ביי נאַכט צוגענומען די שיך, אַז מען זאָל ניט קענען אַנטלויפן. איין נאַכט איז אַריין אין אונדזער באַראַק דער מערדער ראָמאַנקאָ מיטן יידישן לאַגער־פּאָליציסט גנאט. דער יידישער סאַדיסט האָט געזאָגט ראָמאַנקאָן: דאָס איז דער באַוואוסטער שידלאָוו־צער באַראַק. היות איך בין גראָד געזעסן און פּאַרריכט מיינס אַ בגד, האָט ער מיר דערלאַנגט אַזאַ זעץ איבערן קאָפּ, אַז דער גאַנצער באַראַק האָט זיך געדרייט מיט מיר. זיי ביידע האָבן די שידלאָוועצער געהייסן זיך אָנטאָן און אונדז געפירט צו דער „וואַכשטובע". ס׳איז אָנגעקומען אַ הויכראַנגיקער ס״ס־מאַן און מיר האָבן געמיינט, אַז דאָס איז דער סוף. גראָד האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דער ס״ס־מאַן האָט באַפוילן אונדז אָפּצופירן צוריק אין באַראַק. פּשוט אַ נס!

נאָך ניי־יאָר 1943 זענען געקומען אין „האַסאָג" נאָך עטלעכע שידלאָוו־צער פון לאַגער זעאָרק: שלמה זאַלצטרעגער און זיין שוועסטער ראָשע, הערשל דימאַנט און פיל סקאַרזשיסקער. הערשל דימאַנט איז אַריינגעפאַלן צו אונדז אין די גראַנאַטן. ער איז קראַנק געוואָרן אויף דיזענטעריע און געשטאָרבן אין כלומרשטן קראַנקנהויז. די הויפּט־סאַניטאַרקע און די גאַנצע דאָקטאָרין איז געווען אַ געוויסע לאָלע. איר מאַן האָט געהאָט אַן ענלעכע אַרבעט: ער איז געווען דער קברן און זיין נאָמען איז געווען פינגער. זיי ביידע זענען געווען אַ שרעק אין לאַגער, ווייל ווער ס׳האָט אָנגעפאַנגען מיט לאָלאָן, האָט פאַרענדיקט מיט פינגערן. דער פערדבאַראַק, וואָס האָט געהייסן „שפּיטאָל", איז געווען אַ לעבעדיקער בית־עולם פאַר קראַנקע מענטשן.

יאַנקל ראָזענפעלד (צייגפינגער) איז קראַנק געוואָרן אויף טיפוס, וואָס דאָס איז געווען גלייך צו אַ טויטאורטייל. היות ער האָט אין לאַגער געהאָט אַ פעטער, וואָס האָט געאַרבעט שוסטעריי פאַר די דייטשן, האָט ער אים אויסבאַהאַלטן ביי זיך און געזען, אַז ער זאָל קומען צו זיך. ווען דער יידישער רשע נתן האָט געזען, אַז יאַנקל פעלט ביי דער אַרבעט, האָט ער אים באַלד

אַרויפגעשטעלט אויפן צעטל פון די זונטיק־קרבנות. נתן אַליין איז אויך ניט געווען כשר, ווייל ער האָט אויך געפעלט עטלעכע טעג ביי דער אַרבעט, און דער מערדער דומין האָט געהאַלטן אַן אויג אויף אים. וועז דער טרויעריק־באַרימטער לאָסטאויטאָ איז זונטיק אַריינגעפאָרן אין לאָגער נאָך די קרבנות, האָבן זיי יאָנקלען געזומען מיט זיך. אין דעם איז אָנגעקומען אַן אויטאָ מיטן דירעקטאָר פון אונדזערע גראַנאַטן, וואָס האָט געפרעגט: „וואו איז נתן?" מען האָט אים גיך געבראַכט און אַריינגעזעצט אין זעלביקן לאָסטאויטאָ מיט זיין קרבן יאָנקל ראָזענפעלד.

לעצטנס איז אָנגעקומען אַהער די שוועסטער פון משה קאָראַלניק, פייגע, די טאָכטער פון רויזע די וואורשט־מאַכערין. זי האָט געהאַט אַרישע פּאַפּירן און האָט זיך אונטערגענומען אַזאַ ריזיקאַלישן שריט צו זען זיך מיט איר ברודער. זי האָט איין מאָל אָפּגעווארט, וועז די גרופּע פון ברודער גייט פון דער אַרבעט. דאַן האָבן פּאָליאַקן זי דערקענט און זי איבערגעגעבן צו די ס"ס. איר סוף קען מען זיך פּאַרשטעלן.

צוריקקומענדיק איין מאָל פון דער אַרבעט, האָט מען אונדז באַפּוילן מיטצונעמען מיט זיך אַלץ וואָס געהערט אונדז, ווייל מיר גייען איבער אין דער געביידע פון „עקאָנאָמיע". אָבער אַלע אונדזערע זאַכן אין באַראַק זענען שוין ניט געווען. ביז דעמאָלט האָב איך נאָך געהאָט וואָס איבערצוטאָן, אָבער איצט בין איך געבליבן נאָר מיט מיינע אַרבעטס־בגדים. פון דעמאָלט האָט פאַר מיר אויפגעהערט צו עקסיסטירן אונטערוועש.

די גראַנאַטניקעס האָבן באַקומען אַ שטיק פון די געלעגערס אויפן פּערטן שטאָק. אויפן ערשטן שטאָק האָב איך געזען מיין קוזין ירחמיאל אין אַ שרעקלעכן מעמד. ער האָט זיך שוין ניט געקענט באַוועגן. דער דייטשער מייסטער וואָגנער פון זיין אָפּטייל האָט אים אַזוי מערדערלעך צעשלאָגן, אַז פון די באַקומענע וואונדן האָט ער לאַנג זיך ניט געקענט רירן פון געלעגער. איך האָב געוואָלט עפּעס טאָן צו לינדערן זיינע יסורים. ער האָט אָבער מיר געזאָגט, אַז ער דאַרף שוין גאָרניט, ווייל ער קען אפילו קיין ביסל וואַסער ניט אַראָפּברענגען. אין אַ פּאָר טעג אַרום איז ער צוגענומען געוואָרן אויף דער זונטיק־סעלעקציע. ירחמיאל איז געווען דער זון פון שמעון און רבקה אַגרעס. זי איז געווען מיין טאַטנס אַ שוועסטער.

שאול זלאַטאָוויטשעס ברודער עקיבא איז קראַנק געוואָרן און אומ־געקומען אויף אַ סעלעקציע. יאָסל ברויטמאַן איז קראַנק געוואָרן אויף טיפוס, אָבער מיט דער הילף פון זיין שוועסטער מאָטל האָט ער זיך צייטווייליק

אַרויסגעדרייט פון טויט. דוד שטיינהאַרן האָט געהאָט באַקומען אַ לייכטערע אַרבעט אין די גראַנאַטן, ער איז אָבער קראַנק געוואָרן אויף טיפוס און געשטאָרבן.

יעדן זונטיק פלעגן קאַצעטניקעס פון „ווערק צע״ נעמען אַ באָד אין אונדזער אָפּטייל. צווישן זיי איז געווען מנחם ראָזענצווייג. זיין שוועסטער דבורהלע האָט אים יעדער מאָל אָפּגעוואָרט. אויך בערעלע בורשטינסקי פלעגט קומען. איין מאָל, אויפן וועג צוריק פון באָד, איז אים שלעכט געוואָרן און ער האָט ניט געקענט וויטער גיין. די מערדערס האָבן אים דערשאָסן אויף אַן אָרט.

די פון „ווערק צע״ האָבן אויסגעזען פונקט ווי מיר „גראַנאַטניקעס״. די מערסטע פון זיי זענען געווען געל פון דעם פיקרין. ווען איך האָב זיי אָנגעקוקט, האָב איך זיך אַליין געזען, ווייל אונדזער אַלעמענס מצב איז געווען אַ טרויעריקער. איין מאָל איז צו מיר צוגעקומען מלכה גרינבערג — זי האָט אויסגעזען שרעקלעך: די האָר אָפּראָזירט נאָך אַ טיפוס קראַנקייט — און האָט מיך געפרעגט: „יצחק, וועלן מיר נאָך אַ מאָל אויסזען ווי מענטשן?״

וואָס שייך שיך איז געוואָרן אַ ביסל לייכטער. ס׳איז אָנגעקומען אַ טראַנספּאָרט הילצערנע שיך, וואָס מען האָט גערופן „האָלענדער״, ווייל מען טראָגט זיי אין האָלאַנד. דאָס איז אַ שוך אין גאַנצן געמאַכט פון האָלץ. ס׳איז געווען אין דעם וואָרעם, נאָר דער שניי האָט זיך זייער געקלעפּט און געמאַכט שוואַר דאָס גיין.

איך האָב זיך אָפּט געזען מיט הערשל וועסטער, אַ געוועזענער אָנגעזעענער בעל־הבית, אָבער ווי זעט ער אויס איצט? ער איז גיך אַוועקגעפאַלן און געשטאָרבן.

ס׳זענען נאָך אָנגעקומען טראַנספּאָרטן יידן פון פּאָרשיידענע שטעט. צווישן די נייַ־אָנגעקומענע איז געווען דער ראַדאָשיצער רבי מיט זיינע צוויי טעכטער און אַן אייַדעם. דעם רבינס גורל איז געווען אַריינצופאַלן אין די גראָנאַטן. איך געדענק ניט ווי אַזוי דאָס איז געשען — אָבער דער רבי ר׳ יצחק פינקלער, וואָס איז געקומען אין לאָגער מיט די פּיעטרקאָווער (ער איז געווען משפּחה מיט אונדזער פריערדיקן רעליגיע־לערער אַ. פינקלער) האָט באָקומען זייער אַ לייכטע אַרבעט: אויסקערן די האָלץ, וואו ס׳זענען געשטאָנען די זעגמאָשינען. דער דייטשער מייסטער האָט שוין געזען, אַז דער רבי זאָל האָבן געניג זופּ, וואָס ער האָט עס קיין מאָל ניט געגעסן, נאָר אין לאָגער עס געביטן אויף עפּעס אַנדערש. זיין אייַדעם איז באַלד אין

אָנהייב געשטאָרבן. איין טאָג, ווען דער דייטשער מייסטער איז ניט געקומען אין דער פאַבריק, האָבן די כוליגאַנישע פּאָליאַקן אויסגעניצט די געלעגנהייט און זיך איזדעקיעווועט איבערן רבין, אים צוגעשטעלט צו געפערלעכע אַרבעטן און אויך אים געשלאָגן. מיר האָבן דאָס ניט געקענט צוזען און מיט די לעצטע כוחות דעמאָלט אַרויסגעהאָלפן דעם רבין ביי דער אַרבעט. אויף מאָרגן האָט דער דייטשער מייסטער געשאָלטן די פּאָליאַקן מיט טויטע קללות פּאַר זייערע מעשים צו „מיין ראַבין".

ס׳האָט זיך דערנענטערט פּסח. מיר וואָלטן דערפון ניט געוואוסט, ווען ניט די געהיימע צוגרייטונגען פון די פרומע יידן. מיט גרויס מסירת־נפש האָבן זיי געזאָרגט, אַז עס זאָל זיין אַ שטיקל מצה. פּאָליאַקן האָבן פּאַרקויפט מעל און אויף די קליינע אייוועלעך האָט מען די מצה געבאַקן. די יידן האָבן איינגעשטעלט דאָס לעבן — אָבער עס דורכגעפירט.

היות איך האָב געאַרבעט נאַכטשיכט, האָב איך דעם ערשטן טאָג פּסח געקענט זיך אַרומדרייען אַרום דער „עקאָנאָמיע". דער אייניציקער געדאַנק איז געווען: וואו כאַפט מען עפּעס אַ ביסל עסן? ביים אַרויסגאַנג פון „עקאָנאָמיע" קומט אַרויס אַן עלטערער ייד — דאָס איז געווען גילעקס שוועד — און ער פרעגט מיך: „וואָס האָסטו היינט געגעסן, חמץ אָדער מצה?" איך האָב אים געזאָגט, אַז איך האָב היינט ביידע זאַכן ניט געגעסן. דעמאָלט האָט ער מיך געהייסן צוואוואַרטן אַ ווייליל, אַריין אין זיין באַראַק און געקומען צוריק מיט אַ שיסעלע קאַרטאָפל מיט בעבעלעך. דאָס האָט מיר אויסגעקוקט ווי אַ חלום און דער ייד — ווי אליהו הנביא.

די לאַגע מיטן עסן איז געווארן ערגער. ס׳איז דערגאַנגען אַזוי ווייט, אַז אַ ביסל זופּ איז שוין געווען אַ פּאַרמעגן. ווער עס האָט געקענט קריגן אַ ביסל זופּ, איז געווען אַ גליקלעכער. די זוואָלינער, וואָס האָבן מיט אונדז געאַרבעט, האָבן געהאַט מזל. מיט זיי זענען געקומען שטעטלשע יידישע שאָפערן, וואָס האָבן געהאַט דאָ אַ בעסערע מערכה און ווען זיי האָבן געטראָגן דאָס קעסעלע עסן פּאַר זייער מיטאַרבעטערס, האָבן זיי אַוועקגעגעבן זייערע פּאָרציעס די הונגעריקע זוואָלינער. פון אונדזערע שידלאָוצער אַרבעטן עטלעכע זענען קיך און זיי ווייסן אפילו ניט, אַז גאָר נאַענט פון זיי געפינען זיך הונגעריקע לאַנדסלייט.

באַלד נאָך פּסח איז אָנגעקומען אַ טראַנספּאָרט יידן פון מיידאַנעק. מען האָט זיי געדרופן די קא־עלניקעס. די צוויי קשעפּיצקיס און טעפּערמאַן האָבן געמאָלדן דעם מערדעריש לאַגער־קאָמענדאַנט אינפלינג, אַז דאָס זענען

די אויפשטענדלערס פון וואַרשעווער געטאָ. יענער האָט באַלד אַוועקגענומען די העלפט פון זיי און געשיקט אויפן ווערק „צע" צום דערשיסן. אַ טייל פון די געבליבענע האָט מען צוגעטיילט אין גראַנאַטן־אָפּטייל. צווישן זיי האָט זיך געפונען באָריס בלום, וואָס איז געווען מיט מיר אין אַלע שפּעטערדיקע לאַגערן.

ווי ס׳האָט זיך נאָר געמאַכט אַ ביסל וואַרעמער, האָט זיך ווידער אָנגעפאַנגען אַ מאַסן־אַנטלויף, דאָס מאָל שוין ניט קיין שידלאָווצער, נאָר מייסטנס פּיעטריקאָווער, ראַדאָמסקער. איך האָב אויך געזומען טראַכטן ווועגן מאַכן אַ „ויברח". איך האָב דאָס דערציילט פּסח זאָגדאַנסקי, האָט ער מיר שטאַרק אויסגעמוסרט פאַר דעם. ער האָט מיר געזאָגט: „ווייסטו דען ניט, אַז דאָ זענען מיר האַלב טויט, נאָר גלייך ווי מען קריגט זיך אַרויס אויף דער אָנדערער זייט פון די דראָטן, איז מען שוין אין גאַנצן טויט"? ער איז געווען געראַטן.

אין די גראַנאַטן מיט אונדז האָט געאַרבעט אַ גוי, וואָס פלעגט צורעדן אַ באַפרייַנדטן יידן צו אַנטלויפן און אפילו העלפן אים אין דעם, נאָר ווען דער ייד איז שוין געווען אויף יענער זייט דראָטן, פלעגט ער אים איבערגעבן דער פּאָליציי — און אַזוי האָט ער פאַרדינט זיין שנאַפּס אָדער צוקער פאַרן יידנס בלוט.

איין מאָל, ווען איך בין געשטאַנען ביים הייסן אויוון, איז אַ פּאָליאַק מיך באַפאַלן און געשלאָגן. דאָס האָט באַמערקט משה בלאַטמאַן (אַ גריצער), איז ער צו צום שייגעץ און אים דערלאַנגט אַזאַ זעץ, אַז דער אָנפאַלער האָט זיך ניט געקענט אויפשטעלן. די זאַך איז פאַרשוויגן געוואָרן, ווייל משה איז געווען אַן אויסערגעווייניטלעך גוטער אַרבעטער און זיין מייסטער האָט זיך איינגעשטעלט פאַר אים. משה האָט זיך שטענדיק איינגעשטעלט פאַר אַנדערע. צי ער האָט איבערגעלעבט, ווייס איך ניט.

די לעצטע צייט זיינען ווידער פיל קראַנק געוואָרן אויף טיפוס. אָבער איצטער שיסט מען שוין ניט די קראַנקע. מען לייגט זיי אַריין אין שפּיטאָל, ביז זיי קומען צו זיך. איינער פון זיי איז געווען אברהם יענקל פּאַריז, וואָס איז אַרויס פון שפּיטאָל מיטן לעבן. אָבער אברהם יצחק גריטשמאַן, יחיאל מערעסעס, מאָטעס שיכטער און משה קאָראַליק זיינען געשטאָרבן פון טיפוס.

נתן פרייטאָג איז אַרויס בשלום פון זיין טיפוס־קראַנקייט. צוריק־קומענדיק האָט ער געקראָגן אַ לייכטע אַרבעט. ער איז אָבער שפּעטער אומגעקומען אין דייטשלאַנד.

ישראל פעלדמאַן איז געווען אַ גיבור. ער איז געווען מיט אונדז אין די גראַנאַטן. ער איז געשטאַנען ביי דעם אויוון און געשליידערט די פייערדיקע שטיקער אין דער מאַטריצע אַריין. נאָך זיין געזונט ווערן פון טיפוס האָט ער געקראָגן גאָר אַ לייכטע אַרבעט: געווען אַ בעל־עגלה, אַרומגעפאָרן אויסערן לאַגער און ס׳איז אים געווען אַ סך בעסער ווי פריער. צי ער האָט איבערגעלעבט, ווייס איך ניט.

יאָסל ברויטמאַן האָט שוין געהאַט וויניקער מזל: ווי נאָר ער איז צוריקגעקומען פון שפּיטאָל און געאַרבעט מיט אונדז עטלעכע טעג, האָט אַ פאַליאַק אים אַ זעץ געטאָן מיט אַ ברעט און אים צעבראָכן אַ האַנט.

אויף ווערק „א״ האָט זיך געפונען די פאַמיליע קורלענדער. זייער יינגסטער זון איז געווען אין וואָלנעוו. דאָ אין לאַגער זענען געווען די עלטערן, צוויי ברידער און אַ שוועסטער. דער עלטסטער זון איז אומגעקומען אין ווערק „צע״, דער פאָטער הערשל קורלענדער — אויף אַ סעלעקציע. די מוטער שיינדעלע איז אומגעקומען אין בערגען בעלזען צוויי טעג פאַר דער באַפרייאונג. געראַטעוועט האָט זיך פרעדקא (הויזט — קופליק) און איר ברודער יאַנקעלע.

פון נאָך אומגעקומענע אין לאַגער געדענק איך: עליע קויפמאַן, דער יינגסטער זון פון מאיר און שרה ציפּע, וואָס זיינען אומגעקומען אין טרעב־לינקע. ער איז געשטאָרבן פון הונגער. זיין ברודער נטע איז אומגעקומען אין רוסלאַנד.

ירחמיאל טענענבוים, דער זון פון בעריש און ביילע, איז געשטאָרבן ביים אנקומען אין טערעזינשטאָט. זיין ברודער שמואל טענענבוים איז געשטאָרבן אין רוסלאַנד.

קורץ פאַרן עוואַקואירן דעם לאַגער איז דאָ געשטאָרבן דער יינגסטער שידלאָוועצער, יחיאל שטאַרק, דער זון פון אברהם בער ע״ה.

איך האָב דאָ געהאַט אַ באַקאַנטן פאַליאַק, וואָס איך האָב אַ פאָר מאָל געשיקט צו דער קריסטין, וואָס ביי איר האָב איך באַהאַלטן מיינע זאַכן. די פרומע קריסטין פלעגט אים ענטפערן: זאָל ער אַליין קומען, וועט ער אַלץ קריגן. זי האָט געוואוסט, אַז איך וועל שוין ק׳ין מאָל ניט קומען.

יענער פאַליאַק האָט מיר איין מאָל געבראַכט אַ ידיעה, אַז אין דאָרף וויסאָצקי, 5 קילאָמעטער פון שידלאָוועצ, האָט מען געפונען אויסבאַהאַלטן די דריי ברידער צוקער, צוליב אַ מסירה פון שכנים. זיי זיינען אַלע דערשאָסן געוואָרן.

ביי אונדז איז דערווייל פאַרגעקומען אַ שטיקל ענדערונג: מען האָט אונדז אַריבערגעקליבן אין נייַ־אויסגעבויטע באַראַקן, וואו ס׳איז אַ סך גע־רוימער. מיר האָבן אויך באַקומען אַ נייַעם לאַגער־קאָמענדאַנט, קינעמאַן, אַ קליין מענטשעלע מיט אַ הויקער. ער האָט אַרויסגעוויזן איינזעעניש מיט די גראַנאַטניקעס.

אין די באַראַקן האָב איך זיך געזומען צו נייַען היטלען. אין דעם האָט מיר צוגעהאָלפן משה קופערבערג. שאול זלאַטאָוויטש איז געוואָרן צוגעטיילט צו אַ פיל לייכטערער אַרבעט. איך ווייס ניט, ווי אַזוי דאָס איז געווען.

מיט עסן איז אויך געוואָרן בעסער. זיי האָבן אונדז געגעבן אַזאַ מין זיסע געדיכטע זופ, אַז פון עטלעכע לעפל איז מען שוין געוואָרן זאַט. אויך די ברויטפּאָרציע איז געוואָרן גרעסער. דאָס איז מסתמא געווען דערפאַר, וואָס די דייטשן האָבן שוין ניט געהאַט פון וואַנען צו ברענגען נייַע יידן. קיין סעלעקציעס זענען שוין מער ניט פאָרגעקומען.

דאָס איז אַזוי אָנגעגאַנגען פון סוף 1943 ביז פרילינג 1944. צווישן מערדערישע לאַגער־פּאָליציסטן האָבן געמאַכט אַ סעלעקציע אויף אייגענער האַנט, האָבן זיי דערפאַר באַצאָלט מיטן לעבן.

ביי דער אַרבעט איז יאָסל ברויטמאַן ווידער פאַרוואונדעט געוואָרן. אַ שטיק אייזן האָט אים צעשעדיקט אַ פוס. פון שפּיטאָל איז ער אַרויס אַ ביסל הינקענדיק און צוליב דעם האָט ער ניט איבערגעלעבט.

* * *

אין די גראַנאַטן האָט געאַרבעט אַן עלעקטריקער, לייבקע זאַקאַן פון סקערניעוויץ. קריגצייט איז ער געקומען מיט זיין פרוי צו זיין שוועגערין חנה בראַנדמעסער אין שידלאָוועצ. האָט מען אים געכאַפּט און אָפּגעשיקט אין „האַסאַג". ער האָט מיר פיל מאָל אַוועקגעגעבן זיין עסן, ווייל ער האָט געהאָט אַ פריינדין, וואָס האָט געאַרבעט אין קיך. ער איז פלוצלונג אַרעסטירט געוואָרן צוליב אַ מסירה, אַז ער פאַרקויפט עלעקטרישע זאַכן צו די פּאָליאַקן. מען האָט אים איינגעזעצט אין בונקער. האָב איך אים געבראַכט זיין פּאָרציע אין בונקער־תפיסה. ווי איבערראַשט בין איך געוואָרן, ווען איך האָב דאָרטן געטראָפן צוויי שידלאָוועצער, וואָס זענען גאָר ניט געווען מיט אונדז. דאָס זענען געווען די צוויי קוזינען דוד שטשענשליווע און ירחמיאל קאָרענבלום, וואָס מען האָט אים גערופן וויצעק. זיי האָבן גוט אויסגעזען. איך האָב זיי געפרעגט, צי זיי נייטיקן זיך אין עפּעס, האָבן זיי געענטפערט, אַז איך דאַרף

גיכער הילף ווי זיי. מיין פריינד לייבקע איז באַפרייט געוואָרן, אָבר ביידע קוזינען זענען העלדיש אומגעקומען.

צוליב אינעווייניקסטע מסירות זיינען אויך אַרעסטירט געוואָרן מיין קוזין יאַנקל מילשטיין און מאָטע בער קונאָווסקי. קונאָווסקיס דייטשער שעף איז גראָד געווען אַ גוטער, האָט ער אים באַפרייט. זיין מסור איז אומגעקומען אין בוכענוואַלד. מיין קוזין יאַנקל איז אויך באַפרייט געוואָרן.

ס׳איז שוין פרילינג 1944. מיר הערן וועגן גרויסע דייטשע מפלות אויף די פראָנטן. אָבער ס׳איז נאָך אַלץ ווייט פון אונדז. יעדער פון אונדז פרעגט זיך: וועט דער נצחון ניט קומען צו שפעט?

עס האָבן זיך באַשטעטיקט די קלאַנגען, אַז מען גרייט עוואַקואירן אונדזער לאַגער. איין טראַנספּאָרט וועט אָפּגיין נאָך טשענסטאָכאָוו. די גראַנאַט־ניקעס האָבן רעכט אויסצוקלייבן: פּאָרן אָדער בלייבן. איך האָב אויסגעקליבן דאָס צווייטע. פון די פרויען האָבן אַלע געמוזט עוואַקואירט ווערן.

נאָך דער עוואַקואַציע זיינען אין לאַגער פאַרבליבן אַרום 900 יידן. דעם ערשטן טאָג נאָך דעם האָט דער שעף פון קיך בעת אַן אָפּעל צוגערופן לייבקע זאַקאַן און אים געזאָגט: קלייב דיר אויס 10 הונגעריקע יידן. דעם ערשטן פון די הונגעריקע האָט ער מיך אויסגעקליבן און מיך האָט ער געהייסן צוקלייבן די איבעריקע ניין הונגעריקע. פון אַלע אונדזערע לאַנדסלייט איז דאָן געווען נאָר איינער חוץ מיר — משה קופערבערג. איך האָב צוגענומען נאָך 8 גראַנאַטניקעס און מיר זענען אַלע באַשטימט געוואָרן צו אַרבעטן אין דער גרויסער קיך. וועגן אַזאַ גליק האָב איך אפילו ניט געחלומט!

אין קיך זיינען געווען 4 פרויען, די איינציקע אין לאַגער פּריווילעגירטע. איינע איז געווען די געליבטע פון דעם פאַרבליבענעם יידישן פּאָליציי־קאָמענדאַנט פּאַנטעל; צוויי שוועסטערס, וואָס איינע איז געווען לייבקעס פריינדין; און די פערטע — די געליבטע פון פּאָליציסט „ווייטער־דא", אַ דייטשער יידּ — זייער אַ שלעכטע. די פרויען זענען מיט אונדז געווען וואו נאָר מיר האָבן געוואַנדערט.

דער דייטשער שעף פון קיך איז געווען זייער אַ פיינער מאַן. ס׳האָט גאָרניט געפּאַסט, אַז ער זאָל זיין אַ דייטש. ער האָט געזען, אַז מיר זאָלן ניט אַרבעטן צו שווער. איין טאָג נאָך דער אַרבעט האָט ער אונדז געגעבן שאָכטלעך קאָנסערוון און געזאָגט, אויב מען וועט אונדז רעווידירן ביי דער וואַך, זאָלן מיר

זאָגן, אַז דער שעף פון דער קיך האָט דאָס אונדז געגעבן. ווען איך בין נאָר צוגעקומען צו די גראַנאַטניקעס, האָב איך אויסגערופן מיט פרייד: „כל דכפין — ייתי ויכל".

דאָס זיינען געווען מיינע „זיבן גוטע יאָר", אָבער ביי מיר האָבן זיי אָנגעהאַלטן נאָר 10 טעג. פונקט אויפן צענטן טאָג נאָכן אָפּפאָרן פון לעצטן טראַנספּאָרט פון „האַסאַג", האָט מען אונדז געגומען אין וועג אַריין, וואוהין — האָבן מיר ניט געוואוסט. מיר זיינען דורכגעפּאָרן עטלעכע ערטער לעבן שטעטל סולעיעוו, וואו עס זיינען געווען עטלעכע אַרבעטפּלעצער. דאָרטן האָב איך געטראָפן די שידלאָווצער, וואָס האָבן פריער געאַרבעט אין ווערק „בע": שמשון אָסטראָוויעצקי, די ברידער פראַנענבערג, די קינדער פון מאיר סטאָלאַזש און בן־ציון ראָזענבערג.

אין דאָזיקן אָרט האָבן מיר שוין געזען קלאָר, אַז דער פראָנט איז גאָר נאָענט צו אונדז און סאָוועטישע אַעראָפּלאַנען באָווייזן זיך שוין אָרום.

אין דאָזיקן לאַגער האָט מען זיך לאַנג ניט פאַרהאַלטן. מען האָט אונדז פון דאָרטן אָפּגעפירט אין לאַגער טשענסטאָכאָוויאַנקע, ניט ווייט פון טשענסטאָכאָוו. דאָ האָב איך געטראָפן פיל שידלאָווצער, וואָס זיינען אַהער אָנגעקומען מיטן ערשטן טראַנספּאָרט פון „האַסאַג". דאָ האָבן מיר אויך געטראָפן דעם דייטשן מייסטער פון „האַסאַג", דעם גראַנאַטן־דירעקטאָר שמעכער. איצט איז ער גאָר אַן אָנדער מענטש. דאָס עסן איז דאָ בעסער. יידישע פרויען גיבן אָרויס דאָס עסן. ס׳איז גאָר אַן אָנדער לעבן. איך ווער צוגעטיילט מיט מיין פריינד משה קופערבערג צו צעלאָזן קאָלך, וואָס דאָס איז נישט שווער. אַ פּאָר טעג האָב איך געהאַט גאָר אַ לייכטע אַרבעט: נייען היטלען און דערנאָך — צו באָוואָרענען קאַרטאָפּל קעגןווינטער. קיין הונגער האָבן מיר שוין דאָן ניט געליטן.

דאָ האָב איך ווידער געטראָפן נתן פרייטאָג, משה לינדזן, שמואל יאַנקל צוקער און אברהם בער ווסטאָנשקע.

אָנהייב דעצעמבער 1944 איז פּלוצלונג געווארן אַן אָבלאָווע — מען האָט געכאַפּט מענטשן און זיי אָפּגעשיקט קיין בוכענוואַלד. אין צווייטן טראַנספּאָרט קיין בוכענוואַלד, פון 15טן יאַנואַר, בין איך אַריינגעפאַלן. דאָ האָב איך ווידער געטראָפן משה קופערבערג, אברהם און זעליק שאַדמאַן, משה לינדזן, שמשון אָסטראָוויעצקי און בן־ציון ראָזענבערג.

אונדזער נייער לאַגער האָט געטראָגן אַ ראָמאַנטישן נאָמען „לאורא". ביים שטעטל לעהעסטען אַן די סאַלע. מיט מיר זיינען געווען שמשון אָסטראָוויעצקי, באָריס בלום, שלום העשקאָפ.

דאָ איז ניט געווען אַזאַ טויט־דיסציפלין, ווי אין די פריערדיקע לאַגערן. אין דער לופטן האָט געשמעקט מיט באָפרייאונג, אויב זי זאָל נאָר ניט פאַרשפעטיקן אויף אַ מינוט. דער לאַגער־קאָמענדאַנט, אַ הויכראַנגיקער ס״ס־מאַן, איז ניט געווען קיין צו שלעכטער.

איך האָב דאָ געאַרבעט ביי פאַרשיידענע זאַכן — בעסער און לייכטער, ווי אין די פריערדיקע לאַגערן.

וועז די אַמעריקאַנער אַרמיי האָט זיך געגומען דערנענטערן צו אונדז, האָט מען אונדז אויף גיך אַרויפגעפאָקט אויף לאַסטאויטאָס און נאָך לאַנגע אַרומפאָרענישן געבראַכט אין טרויעריק־באַקאַנטן קאַצעט דאַכאָו. די יידן האָט מען אָפּגעטיילט אין אַ באַזונדער לאַגער הינטער דער שטאָט מיטן נאָמען אַלאַך. איך האָב דאָרטן געטראָפן די שידלאָווצער נאָטע סטאַל, משה גאָלדבערג און יאַנקל לוסטמאַן.

די אַמעריקאַנער באָמבעס האָבן אונדז דאָ אָפט „באַזוכט". מיר זיינען געווען אויף צרות. מיטן עסן איז דאָ געווען שלעכט. מענטשן זיינען אויסגעגאַנגען פון הונגער. ס׳א גליק, אַז דעם 21סטן אַפּריל 1945 האָט מען אונדז אַרויסגענומען פון דאַנען, ווייל מיר וואָלטן דאָ ניט אויסגעהאַלטן. אַרומפאָרנדיק לאַנג האָבן מיר סוף־כל־סוף זיך אָפּגעשטעלט אויף אַ באַנסטאַנציע סטאַלטאַך.

זונטיק, דעם 29סטן אַפּריל, זיינען אַנגעקומען ווייסע לאַסטאויטאָס פון שווייצאַרישן רויטן קרייץ און געבראַכט אונדז שפּייזפאַקעטן. זיי האָבן געוואָרנט, אַז מען זאָל זיך ניט צוכאַפּן צו די זיסקייטן, ווייל דאָס קען ווערן געפערלעך פאַרן געזונט. אַנדערע האָבן זיך ניט צוגעהערט צו די וואָרענונגען, דעריבער האָבן הונדערטער פון אונדז ניט דערוואַרט די גאולה, וואָס איז געקומען פאַר די לעבן־געבליבענע דעם 30סטן אַפּריל 1945, וועז די אַמעריקאַנער באַפרייערס זיינען געקומען צו אונדז. אַ סך פון אונדז זיינען פון משוגענער פרייד געפאַלן און געקושט די פיס פון די אַמעריקאַנער סאָלדאַטן.

ס׳איז גרויס די פרייד, אָבער געמישט מיטן טיפסטן טרויער. אויפן אומקום פון אונדזערע טייערסטע און ליבסטע.

אברהם ווייסבראָט

אין געטאָ, באַהעלטעניש און לאַגער

איך דערמאָן זיך דעם שוואַרצן פרייטיק פון ערשטן סעפטעמבער, ווען דער ראַדיאָ האָט געמאָלדן, אַז די דייטשע אַרמיי איז אַריבער די פוילישע גרענעץ און אָנגעהויבן איר מאַרש פון פייער און שוועבעל. כאָטש שידלאָווצע האָט זיך געפונען ווייטלעך פון דער גרענעץ, איז אונדזער באַנסטאַציע גלייך געווארן באָמבאַרדירט און די פיינדלעכע אַראָפלאַנען האָבן אָנגעהויבן קריזן איבער אונדזער שטעטל.

עטלעכע טעג שפעטער האָבן די יוגנט און דערוואַקסענע מענער, וועלכע זענען נישט מאָביליזירט געווארן אין דער אַרמיי, אָנגעהויבן אָנטלויפן. עטלעכע צענדליק האָבן זיך פאַרזאַמלט אויפן ראַדעמער וועג און עלף ביי נאַכט האָט זיך אָנגעהויבן דער מאַרש. אונדזער פירער איז געווען משה צוקער. דער ציל איז געווען לובלין. איך גופא האָב געטראַכט וועגן דערגיין ביז וואַרשע, וואו עס איז געווען מיין שטענדיק וואוינאָרט אין די לעצטע צוועלף יאָר.

די ערשטע עטלעכע צענדליק קילאָמעטער האָבן מיר גאַנץ גיך דורכגעמאַכט. אין דער פרי זענען מיר אָנגעקומען קיין ראַדעם און דאָ האָט זיך פאַרגעשטעלט פאַר אונדז דאָס ערשטע מלחמה־בילד: פאַרברענטע הייזער, צעשטערטע גאַסן, דאָס לופטפעלד באָמבאַרדירט.

פון ראַדעם האָבן מיר זיך געלאָזן קיין קוזענץ, אָבער דאָ האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז עס איז נישט געווען וואוהין צו גיין, ווייל די דייטשן זענען פאַרלאָפן דעם וועג.

דער וועג צוריק איז געווען נאָך מערער געפערלעך. עס זיינען אָפט געפאַלן באָמבעס איבערן קאָפּ. מיר האָט זיך איינגעגעבן אַרויפצוכאַפּן אויף אַ פויערשן וואָגן און דערפאָרן ביז שוויערטשיק. דער פויער האָט געהאַלטן, אַז אַ דאָנק מיר איז ער אַ לעבעדיקער אָנגעקומען אַהיים און ער האָט מיר צוגעזאָגט, אַז צו יעדער צייט, ווען איך וועל זיין אין סכנה, וועט ער מיר העלפֿן. און דער פויער האָט שפעטער געהאַלטן זיין וואָרט.

ווען איך בין געקומען צוריק קיין שידלאָווצע, האָב איך שוין געפונען די אַלע היטלעריסטישע גזירות קעגן יידן, וואָס וועגן זיי האָבן שוין אָנדערע באַשריבן אין אונדזער יזכור־בוך.

די גזירות האָבן געבראַכט דערצו, אַז יעדער טאָג זאָל ווערן שווערער צו קריגן שפייז, אַבער יידן, דער „עם קשה עורף", האָבן זיך ניט אונטערגעגעבן. מען האָט אומלעגאַל אייגעקויפט רויע פעל און אין פריוואַטע הייזער געווייקט, געטריקנט און אויסגעאַרבעט ווייכע לעדער. ביים אַריבערפירן עס אין אַנדערע שטעט האָט מען אויף זיך אַרומגעוויקלט עטלעכע פעלן.

מען האָט אויך געמאַכט טאָפּלטע דעקן אין די וועגענער, וואו מען פלעגט באַהאַלטן פאַרשיידענע סחורות. דאָס האָט געשמעקט מיט טויט, אַבער יידן האָבן ריזיקירט.

* * *

לאַגער יאָזעפאָוו

זומער 1940 האָט מען 12 הונדערט יידן אַוועקגעפירט קיין יאָזעפאָוו און יאַנישעוו. דער לאַגער יאָזעפאָוו אין געווען אין אַ שול. אַנדערע האָט מען אַריינגעשטופט אין אַ פערדשטאַל, וואו מען האָט אויף גיך צונויפגעקלאַפּט געלעגערס פון עטלעכע ברעטער. אָן שטרוי פון אונטן און אָן צודעק זענען מיר געשלאָפן נאַך אַ טאָג שווערער אַרבעט. אַ שטיקל שוואַרצברויט מיט אַ ביסל וואַסערדיקער זופּ איז געווען אונדזער עסן. אַרבעטן האָט מען געצוואונגען 10 שעה אַ טאָג ביים רעגולירן די ווייסל. די נאָרמע איז געווען: אַריבערצופירן 80 טאטשקעס מיט ליימיקער ערד פון ברעג טייך. מענטשן פלעגן פאַלן פון די פיס, חלשן. עס איז נישט געווען די מינדסטע סאַניטאַרע הילף.

אַ געוויסע צייט האָט דער שידלאָוצער יודענראַט געהאַט די דערלויבעניש אונדז צוצושיקן ווערע, שפייז און מלבושים. דאָס האָט זייער שטאַרק אונדז געהאָלפן אין יענע ביטערע באַדינגונגען.

אין טיפן האַרבסט, ווען דער באָדן האָט אָנגעהויבן פאַרפרוירן ווערן, האָט מען אַלץ געטריבן יעדער טאָג צו דער אַרבעט אין קאָנאַל, וואו מיר זיינען געשטאַנען אין וואַסער און אַרויסגעוואָרפן די בלאָטע.

מען האָט אונדז צוגעזאָגט צו באַפרייען נאָך די ערשטע פיר וואָכן אין לאַגער אין יוזעפאָוו. עס זיינען אָווּעק דריי חדשים און מען האָט נישט געזען קיין סוף. דאָן האָבן מיר געגומען אַליין זיך באַפרייען. יעדער טאָג זיינען עטלעכע אַנטלאָפן. דאָס איז נישט אָנגעקומען אַזוי לייכט, ווי עס רעדט זיך, אַבער מען האָט ריזיקירט. עטלעכע זיינען געפאַלן.

איך מיט עוזר קאָרנברויט זיינען צוזאַמען אַנטלאָפן. ווען מיר זיינען צוגעקומען צום ברעג ווייסל, ביי טאַרלע, האָט אַ פויער מיט אַ שיפל אונדז

אַריבערגעפירט אויף דער אַנדערער זייט. דאָן האָבן מיר געוואַנדערט דורך דערפער, געשלאָפן אין פויערשע כאַטעס, ביז מיר זיינען אָנגעקומען קיין דרילטש. דאָרט האָבן יידן אונדז באַזאָרגט אַ פור, וואָס האָט אונדז צוגעפירט קיין שידלאָוצע.

* * *

דער לאַגער אין יעדלנע (יעלנע)

אין אַפּריל 1942 האָט מען ווידער אַרויסגעריסן עטלעכע הונדערט יידישע מענער. איך רוף דאָס אָן „אַרויסגעריסן", ווייל דאָס מאָל האָט זעלטן ווער זיך אַליין צוגעשטעלט. עס האָבן זיך אַרויסגעלאָזט באַוואָפנטע דייטשן און ווי ווילדע חיות זענען זיי געלאָפן אין די שטיבער, געשלאָגן מיט שטעקנס און קאָלבעס, געכאַפט יעדן, וואָס זיי האָבן באַגעגנט, און אַריינגעשלעפּט אין לאַסטאָויטאָס. אויף איינעם פון די אויטאָס איז געשטאַנען אונדזער רב ר׳ חיים ראַבינאָוויץ מיט אַ צעבלוטיקטן קאָפּ. אַלע אַרום האָבן מיט צער און אַראָפּ־געלאָזטע אויגן צוגעזען דאָס טראַגישע בילד. דעם רב האָבן זיי שפּעטער באַפרייט, אָבער זיין זון פון 14־15 יאָר איז מיטגעפאָרן צוזאַמען מיט אַלע דערוואַקסענע.

וועז מיר זענען אָנגעקומען אין לאַגער יעדלנע (לעבן ראָדעם), האָבן מיר געטראָפן ניי־אויפגעשטעלטע בארַאַקן אויף אַ פעלד. ווי ווייט דאָס אויג האָט געקענט גרייכן, האָט מען נישט געזען קיין צייכן פון קיין לעבעדיק באַשעפענעניש. קיינער האָט נישט געהיט און עס זיינען נישט געווען די גוט־באַקאַנטע שטעכיקע דראָטן.

צום אַרבעטפּלאַץ איז געווען אַ מרחק פון 3־4 קילאָמעטער. דער וועג האָט געפירט דורך אַ געדיכטן סאָסנעוואַלד. אין זומער, נאָך אַ שווערן טאָג אַרבעט, האָט מען זיך אָפּגעפרישט מיט דער ריינער לופט. וועז עס זענען געווען קאַלטע טעג, האָבן מיר אונטערגעהאַקט ביימער, צעשניטן, געברענגט אין לאַגער און אָנגעהייצט די אויוונס.

באַשעפטיקט זיינען מיר געווען ביים בויען אַ באַנליניע. די אַרבעט איז געווען אומגעהייער שווער. מען האָט געדאַרפט אַריבערטראָגן איזערנע שינעס, וואָס זענען געווען צו שווער פאַר די אויסגעהונגערטע קערפערס. וועז מען איז געקומען פון דער אַרבעט אין די בארַאַקן, האָט מען זיך געפילט פריי, ווייל קיינער האָט נישט געהיט. אין די אָוונטן זענען מיר געזעסן און געשמועסט, אָפילו געזונגען, און געפּראָווט פאַרגעסן די צרות.

אין יעדלנער לאַגער זיינען געווען צוזאַמען מיט מיר: יאַנקל בינשטאַק, שיע זינגפויגל, יאָסל צימערמאַן און לעאָן קאַפלאַן פון קראַקע — אַ יונג אַ קראַסאָוויץ, מיט שוואַרצע געקרייזלטע האָר און בלויע אויגן, שטענדיק לעבעדיק, אַז עס איז געווען אַ פאַרגעניגן צו קוקן אויף אים.

נישט ווייט פון אונדזער אַרבעטספלאַץ האָט געוואוינט אַ יידישע פאַמיליע, זייער פריינדלעכע מענטשן. איך מיט לעאָן קאַפלאַנען פלעגן דאָרט אָפט קומען. זיי פלעגן פאַר אונדז אייגנקויפן אין שטאָט פאַרשיידענע זאַכן און אויך אַוועקגעגעבן וועש צו וואַשן. האָט זיך געטראָפן איין מאָל, אַז צוויי געשטאַפּאַלייט זיינען אַריינגעקומען אין הויז, וועלן לעאָן האָט זיך דאָרטן געפונען. ער האָט געפרואוט אַרויסצושפרינגען דורכן פענצטער, אָבער די מערדערס האָבן אים אויפן אָרט דערשאָסן.

אין יעדלנער לאַגער איז נישט געווען קיין שום מעדיצינישע הילף, ווער עס האָט זיך געפילט קראַנק, איז נישט אַרויסגעגאַנגען צו דער אַרבעט. איין מאָל איז געקומען אַ מיליטעריש אינספעקציע. די 14 יידן, וואָס האָבן זיך געפונען אין די באַראַקן, האָבן זיי אַרויסגעפירט אין וואַלד און דערשאָסן.

וועלן עס האָבן זיך דערטראָגן קלאַנגען צו אונדזער לאַגער, אַז שידלאָוצער געטאָ וועט אין גיכן ווערן ליקווידירט, האָב איך תיכף געמומען מאָכן פלענער וועגן אַנטלויפן פון לאַגער און קומען אין מיין היימשטעטל. דער געדאַנק, אַז איך וועל אפשר מער זיך ניט זען מיט מיינע ליבסטע און טייערסטע, האָט מיך פשוט משוגע געמאַכט. דאָס מזל האָט מיר דאָס מאָל צוגעשפילט: איך האָב זיך באַקענט מיט אַ דייטשישן שאָפער, וואָס האָט, פאַר גוט געלט, מיך געבראַכט קיין שידלאָוצע.

דעם 22סטן סעפטעמבער 1942, אויף מאָרגן נאָך יום־כיפור, האָבן פלוצלונג זיך צעקלונגען די גלאָקן פון די פייער־לעשערס. די שטאָט איז אַרום־געשטעלט געוואָרן פון דייטשן, אוקראַאינער און ליטווינער. די יענקע, וואָס האָבן פרובירט זיך אַרויסקריגן דורך זייטיקע וועגן, זענען געוואָרן דערשאָסן. אידער מען איז געקומען צו זיך און אַנגעהויבן פאַרשטיין, וואָס עס קומט פאָר, האָבן די הענקערס זיך באַוויזן אין די שטיבער מיטן אויסגעשריי: „ראוס", „ראוס".

לעבן מיר איז געשטאַנען מיין מאַמע, מיט אַ זעקל אויף די אַקסלען און אַ דערשראָקענע צו מיר געזאָגט: „זון מיינער, מען מוז גיין". באַלד איז זי פאַרשוואונדן מיטן שטראָם מענטשן...

אין זעלביקן מאָמענט איז אַנגעקומען יאַנקל בינשטאַק, מיין שוואָגערס

אַ ברודער, וועלכער האָט זיך געוואָלט געזעגענען מיט מיין משפחה. איך האָב יאָנקלען אָנגעכאַפט פאַר דער האַנט און געזאָגט: „מיר וועלן נישט גיין. אויב ס׳איז באַשערט דאָס ערגסטע, זאָל עס זיין דאָ אויף אַן אָרט", ווייל פאַר מיינע אויגן איז געשטאַנען די אויסזידלונג אין ראָדעם, וואָס איך האָבן צוגעזען מיט וואָכן פריער.

מיר ביידע, צוזאַמען מיט אברהם צייגפינגער און זיין ברודער יאָנקל, זיינען אַרויף צו מלך בראַניעווסקי, וואו עס האָט זיך געפונען אַ באַהעלטעניש אין קעמערל. דאָס קליינע טירל איז געווארן פאַרהאָנגען מיט אַ לאָקשנ־ ברעט. אונטן איז געשטאַנען אַ באַנק מיט עמערס וואַסער. פון אויסן האָט מען ניט געקענט באַמערקען קיין אַריינגאַנג.

אין דרויסן איז געווען אימה ופחד. מען האָט אַ קהילה יידן געטריבן צום טויט, און מיר זיינען געלעגן אייגעקווועטשט אין קעמערל, פאַרזונקען אין טרויעריקע געדאַנקען. די אויערן זיינען געווען אָנגעשפיצט צו יעדער גערויש אין דרויסן. קיינער האָט כמעט קיין וואָרט ניט אַרויסגערעדט. ערשטנס, האָט מען מורא געהאַט; צווייטנס, וועגן וואָס איז געווען צו רעדן און וואָס פאַר אַ ווערט האָבן געקענט האָבן ווערטער, ווען מען זעט, ווי מען פירט זונדזערע נאָענטסטע און ליבסטע צו דער שחיטה?

אויפן צווייטן טאָג, וועו איך בין אַרויס פון באַהעלטעניש צו זען אונדזער שטוב, האָב איך נישט געגלייבט די אייגענע אויגן. דער אויוון צענומען, די בלעך פון דער קיך אַראָפגעריסן, אַפילו די ברעטער פון דער פאָדלאָגע צענומען. עס האָבן זיך געוואָלגערט ביכער, חומשים, מחזורים און פאָטאָגראַפיעס. אין שרעק בין איך צוריק אַרויף און שטאַרקער פאַרשפאַרט די טיר. שפעטער האָבן מיר דערהערט, ווי מען נעמט אַראָפ דאָס לאָקשנברעט פון טיר. אונדזער באַהעלטעניש איז אַזוי אַרום געוואָרן דעמאַסקירט און לענגער בלייבן דאָרטן האָט מען נישט געקענט.

נישט געקוקט אויף דער גרויסער געפאַר, האָבן מיר אין מיטן טאָג פאַרלאָזט דאָס באַהעלטעניש און זיך דורכגעקראָגן דורכן שטרוימאַרק צום ראָדעמער וועג, צו אַ באַקאַנטן קריסט, קוזינסקי. ער האָט אונדז געגעבן אָפצועסן און אויסגעפונען, ווי עס זעט אויס אַרום. מיר האָבן זיך געלאָזט דורך פעלדער קיין שוויערשץ צו אַ פויער, וועלכער האָט מיר אין 1939 צוגעזאָגט זיין הילף, וועו איך וועל זיין אין געפאַר. זיין נאָמען איז געווען וואָיטשיק. ער האָט זיך אַ ביסל געפונען אין אַ פאַרלעגנהייט, ווייל מיר זענען געווען פיר מענטשן. דאָך האָט ער אונדז אָפגעגעבן די סטאָדאָלע, וואו מיר האָבן זיך אינגעגראָבן אין שטרוי.

אָזוי איז אַדורך די ערשטע וואָך נאָכן מבול. איין טאָג איז אונדזער גאַסטגעבער געקומען אַ פאַרצווייפלטער און געזאָגט, אַז לענגער קענען מיר דאָ נישט בלייבן, ווייל ביי אַ שכן, ווו מען האָט געפונען אַ באַהאַלטענעם יידן, איז דאָס הויז געוואָרן אונטערגעצונדן.

כאָטש איך בין געווען קראַנק מיט הויכן פיבער, בין איך געלאָפן צוזאַמען מיט אַלע. איך האָב געפלאַנט די גרופע אַריבערצופירן קיין פאָוולעוו. צוקומענדיק צום ברויז, האָב איך דערפילט, אַז ווייטער קען איך נישט גיין. איך בין אַריין צו אַ קריסטין בעטן הילף. וועט איך בין אַרויס צען מינוט שפעטער, האָב איך שוין קיינעם פון מיין קאָמפּאַניע נישט געטראָפן. די פרייַנדלעכע קריסטין, וואָס איך געדענק ניט איר נאָמען, זעענדיק אַז איך בין געבליבן אַליין, האָט מיך נישט געלאָזט פאַרלאָזן איר הויז, כאָטש אַליין האָט זי זיך געטרייסלט אין טויטשרעק.

אין אַ נישט אויסגעענדיקט הויז בין איך אָפגעלעגן 5 טעג. זי האָט מיך געשפייזט און געברענגט מעדיצינען, ביז איך בין געקומען צו זיך. דאָן האָב איך איינער אַליין זיך פאַרנומען קיין פאָוולעוו. אַן עלטערע קריסטין, אַ באַקאַנטע פון מיין מאַמען, האָט מיך האַרציק אויפגענומען און אויסבאַהאַלטן אָפילו פון איר איגענעם מאַן, וועלכער איז געווען אַ טעמפּער פּויער. וועט ער דערוויסט זיך וועגן דעם, וואָלט ער אונדז ביידן דערהרגעט.

זיבן טעג בין איך געווען אויסבאַהאַלטן אין אַ קאַמער, וואו עס איז קוים דערגאַנגען טאָגליכט. וועט אַלע זיינען געשלאָפן, פלעג איך אַרויסגיין כאָפן פרישע לופט און אויסגלייכן די ביינער.

ווידער האָט זיך איבערגעחזרט די זעלביקע געשיכטע: די שרעק פאַר די דייטשן, פאַרן אייגענעם מאַן, ווי אויך פאַר שכנים. דאָס אַלץ האָט זי נישט געלאָזט רוען. איך האָב געוואוסט, אַז די געפאַר איז זייער גרויס, האָב איך געזאָגט דער קריסטין, אַז איך האָב באַשלאָסן זיך דורכצוקריגן צום געטאָ, וואו ס׳איז נאָך פאַרבליבן אַ גרופּע יידן. מיט דער הילף פון דער קריסטין האָב איך זיך אָפגערעדט מיט משה בריקס, אַז ער וועט וואַרטן אויף מיר צען אַ זייגער אין אָוונט. מיט אַ שטיקל ברויט אין קעשענע און עטלעכע עפּל, האָט מיך די איידעלע פרוי, מאַריאַ טאַרקאַ, געזעגנט. ווי אַ נאָענטע, וואָס ווייסט אַלע געפאַרן, אויף וועלכע איך בין אויסגעשטעלט, האָט זי מיר געוואונטשן גליק און זיך פאַרגאַנגען אין אַ יאָמערלעך געוויין אויף מיין ביטערן גורל.

וועט עס איז געוואָרן פינצטער, האָב איך געבלאָנקעט דורך פעלדער,

ביז איך בין געקומען נאָענט צו שידלאָוצע. אין שטאָט האָב איך מורא געהאַט אַריינצוגיין. אונטער אַ בוים אין פרייען פעלד האָב איך דורכגעוואַרט די נאַכט. וועג עס איז געווען ליכטיק, בין איך אַריין אין פישל אייזענבערגס גאַרבערייַ, וואו עס איז געווען אינקוואַרטירט די אַזוי גערופענע אויפרוים־קאָמאַנדע. אַלע האָבן מיך געראָטן וואָס גיכער זיך אָפצוטראָגן, ווייל איך גיי אויף אַ זיכערן טויט. אַנדערע אַכט יידן, וואָס האָבן זיך אַריינגעשמוגלט אַהער, האָט מען מיט אַ טאָג פריער געשאָסן.

איך האָב נאָך אין מאָל ריזיקירט. געיאָגט פון אַלע זייטן, האָב איך שוין נישט געהאַט צו פיל אינצושטעלן. וועג דער קאָמענדאַנט אָסטראָוויץ האָט די קאָמאַנדע אַרויסגעפירט צו דער אַרבעט, בין איך געגאַנגען צוזאַמען מיט אַלע. ער האָט אָפגעגעבן דעם ראַפּאָרט אויף אַ מיליטעריש אופן פאַרן דייטשישן קאָמענדאַנט און אויסגערעכנט די צאָל פון די באַזונדערע גרופעס. דאָ האָט ער מיטן פינגער אָנגעוויזן אויף מיר, אַז איך בין אַ ניי־צוגעקומענער. נאָכן אָפשיקן אַלעמען צו דער אַרבעט, האָט מען מיך געזונמען פאַרשן: וואו און ביי וועמען איך בין געווען אויסבאַהאַלטן. וועג דורך קלעפ האָבן זיי נישט געקענט גאָרנישט אויסגעפינען, האָט מען מיך אָפגעפירט אין פאָליציי־קאָמיסאַריאַט.

צוזאַמען מיט מיר האָט מען אויך געפירט משה בריקס און מאָטעק גערשאָנאָוויטש, ווייל מיט אַ נאַכט פריער זיינען זיי נישט געווען אין לאָגער בעת דער ציילונג.

עס איז געווען קלאָר, אַז מען וועט נישט מאַכן קיין גערעכט מיט באַשולדיקן און פאַרטיידיקן. געזעצן האָבן נישט עקסיסטירט. יעדער, וואָס האָט געטראָגן אַ דייטשישן מונדיר מיט אַ ביקס, האָט אויף גיך, מיט אַ סעריע קוילן, געקענט אַלץ „דערלייַדיקן".

אין מיטן טאָג קומט אַריין אין קאַמער אַ פוילישער פאָליציאַנט און מעלדעט, אַז פאַר אונדז איז שוין אויסגעגראָבן אַ קבר, און אויב מען האָט געלט אָדער אַנדערע זאַכן, איז גלייכער שוין אים עס אָפצוגעבן אייַדער די דייטשן. משה בריקס איז געווען מיינער אַ נאָענטער פריינד פון לאַנגע יאָרן. דערהערנדיק דאָס, זענען מיר זיך געפאַלן אין די אָרעמס, זיך צו געזעגענען אויף אייביק. מיר האָבן צוזאַמען געלעבט און צוזאַמען געזאָלט שטאַרבן.

די צייט האָט זיך געצויגן ווי אַן אייביקייט. ביי יעדער טריט, וואָס עס האָט זיך געהערט אונטער דער פאַרשלאָסענער טיר, האָבן מיר אויפגעציטערט. דער בית־עולם איז געווען נאָענט און מען האָט עס געזען דורכן פאַר־

קראַטעוועטן פענצטער אויפן צווייטן שטאָק. אזוי זענען אַדורך עטלעכע געשפּאַנטע שעהען. פּאַר נאַכט האָט זיך דערטראָגן צו אונדז אַ געשריי פון דרויסן, אַז מיר זאָלן נישט זאָרגן. שפּעטער האָבן מיר זיך דערוואוסט, אַז אַ דייטש איז געוואָרן איבערגעקויפט דורך אָנווייזן אויף אַ באַהעלטעניש פון פּאַרשיידענע סחורות אין ווערט פון עטלעכע צענדליק טויזנט זלאָטעס. דאָס איז געווען דער פּריז פּאַר אונדזער באַפרייאונג.

איך בין געוואָרן לעגאַל איינער פון דער רויס־קאַמאַנדע. ווידער פלעג איך דורכגיין די שידלאָוצער גאַסן, וואו יעדער שטיין איז מיר געווען באַקאַנט. אָבער אַלץ איז איצט אַנדערש. עס איז נישטאָ מער דער טומל אין מאַרק. מען הערט מער נישט דאָס קלאַפּן פון שוסטערשע האַמערס. פּאַר־שוואונדן זיינען די ניימאַשינען פון די שטעפּערס און שניידערס. אויס־געליידיקטע שטיבער. די טירן און פענצטערס אַרויסגעריסן. קיינער רייניקט נישט אָפּ די אַראָפּגעפאַלענע בלעטער פון קאַשטאַנבייַמער אין שולהויף. שטום און פאַריתומט קוקן די וועגט פון האַלב־פאַרברענטן בית־מדרש.

ווען מען פלעגט אונדז פירן צו דער אַרבעט אין חיים בערגמאַנס מאַגאַזין, פלעגן מיינע בליקן זיך ציען צום הויכן הויז ביים אָנהייב שטרוי־מאַרק, וואו עס האָט אַ מאָל געוואוינט מיין מאַמע. זי האָט דאָרט מער נישט געוואַשן די קאַנען פון מילך. עס האָט זיך מער נישט געהערט דאָס שטיפּערישע געלעכטער פון מיין שוועסטערס טאָכטערל חייהלע. ליידיק איז געווען די שטוב פון משה אברהם שמעונס מיט זיינע פיל קינדער. נישט געבליבן קיינער פון זיינע זין, טעכטער, שנורן און איניקלעך. פאַרוויסט און אָפּגעלאָזן איז געווען אַלץ, וואָס מיט עטלעכע טעג פריער האָט געשפּרודלט מיט לעבן.

מיר האָבן צוגעזען וויטערדיקע גרויזאַמע מערדעריין. נישט איין מאָל האָבן מיר מקנא געווען די אַרויסגעפירטע.

איין מאָל קומט אַן אַ באַפּעל, אַז מען זאָל צונעמען אַ געהרגעטן. נישט וויט פון קלויסטער, ביים דריטן קוואַל, איז געלעגן אויפן גראָז נטע שיידמאַן. ער איז תמיד געווען פלינק און דרייסט און אָזוי איז ער געבליבן ביזן סוף פון זיין לעבן. ער האָט זיך געראַנגלט מיטן מערדער באַור, ווען ער האָט פּרובירט אַריבערשפּרינגען אַ פּאַרצוימונג. אָבער אַ סעריע קוילן האָבן פאַרשניטן זיין יונג לעבן.

צווייטער פאַל: מען האָט געבראַכט יחיאל נעשעס טאָכטער מיט צווי מיידלעך פון 6 און 8 יאָר. די פרוי האָט מיר דערציילט, אַז זי איז געווען אויסבאַהאַלטן מיט די קינדער אין אַן אוהל אויפן בית־עולם. ווען זי איז

אַרויס פון באַהעלטעניש צו קריגן אַ ביסל שפּייז פֿאַר די קינדער, האָט מען זי געכאַפּט. זי האָט געהאַפּט, אַז מען וועט זי מיט די קינדער לאָזן בלייבן לעבן, אָבער צוויי טעג שפּעטער האָבן די מערדערס זיי אַרויסגעפירט און דערשאָסן. לאַנג נאָך דעם האָבן מיר אין די אויערן געקלונגען די האַרץ־רייסנדיקע געשרייען פון דער מאַמען מיט די קינדער.

נאָך אַ גרויליקן פּאַל האָבן מיר דורכגעלעבט מיט אַ יינגעלע פון 4 יאָר. ער האָט זיך אַרומגעבלאָנקעט איינער אַליין. מען האָט אים דערקענט, אַז דאָס איז לאָזער שערס אַ זון. מיר האָבן אים אַריינגענומען צו אונדז. דאָס קינד האָט זיך איינגעלעבט און געוואָרן היימיש. יעדערן פון אונדז האָט ער געוואָלט האָבן פֿאַר זיין טאַטן. ביסלעכווייז האָט ער פֿאַרגעסן זיינע ערשטע שרעק, זיינע אויגן האָבן אָנגעהויבן פינקלען מיט דער לעבעדיקייט פון אַ קינד. פֿאַר אונדז איז דאָס געווען אַ טיפּע איבערלעבעניש. זיבעציק פֿאַר־איינאַמטע, צעבראָכענע מענטשן־רעשטלעך האָבן אין דעם קינד געזען אַ שטראַל פון האָפענונג, פון אַ נייעם לעבן, אַ מין לעבעדיקע מצבה נאָך די אומגעקומענע. יעדער האָט געזאָרגט, אַז דאָס קינד זאָל בעסער עסן און גיין ריין אָנגעטאָן. אַזוי איז דורך אַ וואָך. אין אַ שיינעם העלן טאָג קומט נטע ברויטמאַן מיט אַ באַפּעל אַרויסצונעמען דאָס קינד. מיט זיין קינדערשן אינ־סטינקט האָט ער פֿאַרגעפילט, אַז עס דערוואַרט אים עפּעס שרעקלעכס און ער האָט נישט געוואָלט אַרויסגיין. אין זיינע בליקן איז געווען אַ שטום געבעט, מיר זאָלן אים באַשיצן. אָבער קיינער האָט נישט געקענט אים העלפן. אויפן בית־עולם האָט געווארט אויף אים דער לאַגער־קאָמענדאַנט קאַרפינסקי, אייגער פון די גרויזאַמסטע מערדערס. ער האָט דאָס קינד אַריינ־געמוען צווישן די קני און מיט אַ סאַדיסטישן פֿאַרגניגן אַרייגעיאָגט אַ קויל אין קינדס קעפּל. דאָס צאַפּלדיקע קערפּערל האָט ער מיטן פֿאַרבלוטיקטן שטיוול אַריינגעשטופּט אין גרוב.

נאָך אַ סך „ענלעכע סצענעס" האָבן מיר דורכגעלעבט אין די עטלעכע וואָכן, וואָס די רוים־קאָמאַנדע איז פֿאַרבליבן.

דעם 11טן נאָוועמבער 1942 האָט מען אונדז אַריבערגעפירט קיין סקאַר־זשיסק אין די אַמוניציע־פֿאַבריקן. עטלעכע זענען אָנטלאָפן אין די דערפער און וועלדער. אָנדערע האָבן געהאָט אַרישע פּאַפּירן.

מיטן אַרויספירן די לעצטע פֿאָר צענדליק יידן ענדיקט זיך די געשיכטע פון יידישן ישוב אין שידלאָוועץ. אויף אייביק זיינען פֿאַרשניטן געוואָרן גאָנצע דורות יידן, וואָס האָבן אין משך פון הונדערטער יאָרן אויפגעשטעלט אַ שיינע יידישע קהילה, ביז דער טעוטאָנישער באַרבאַר האָט זי חרוב געמאַכט לעולם ועד.

עוזר גרונדמאַן (ישראל)

אין געטאָ און קאַצעטן

דאָס ווייטערדיקע באַזירט זיך אויפן גביית־עדות, וואָס ע. גרונדמאַן האָט אָפּגענעמען אין „יד ושם", ירושלים, אין מערץ 1966 — רעד׳.

אין די ערשטע טעג פון דער דייטשישער אָקופּאַציע האָט זיך יעדערער געטראַכט, אַז דאָס איז נאָר אַ צייטווייליקע זאַך — עס וועט נעמען אַ חודש, דריי חדשים, אַ האַלב יאָר און ס׳וועט זיך ענדיקן. מען האָט געהרגעט דאָ אַ מענטש, דאָרטן אַ מענטש, אָבער דאָס האָט נאָך אַלץ ניט געגעבן קיין גרונט צו טראַכטן וועגן אַנטלויפן.

די דייטשן האָבן אויפגעשטעלט אַ יודענראַט. דער ערשטער פאָרזיצער זיינער איז געווען אברהם רעדליך. אַ קורצע צייט נאָך דעם איז דער אַמט אַריבער צו ירחמיאל מאַרגנבעסער, וואָס איז געווען דער מוהל פון שטאָט. דער יודענראַט, און בפרט מאַרגנבעסער, פלעגן אַ סך העלפן, וואו נאָר זיי האָבן געקענט, כאָטש דאָס האָט געשמעקט מיט גרויס געפאָר.

איין מאָל זיינען דייטשן געקומען ביי נאַכט צו אַ יידן און זיי האָבן געפונגן ביי אים גאָלד און אַנדערע זאַכן, וואָס מען האָט ניט געטאָרט האָבן, האָט מען אַליאַרמירט מאַרגנבעסערן און ער האָט עס „אויסגעגליכן".

גאָר אַן ערנסטער פאַל האָט זיך געטראָפן מיט ר׳ אַלטער פרידמאַן. אַ דייטש האָט געמסרט אויף אים, אַז ער האָט געריידט קעגן דייטשלאַנד. מען האָט דעם יידן מיט זיין זון איבערגעגעבן צו אַ מיליטער־געריכט אין ראָדעם און זייער גורל איז שוין געווען אַ געהתמעטער. וועג אַנדערע מיטלען האָבן שוין ניט געהאָלפן, האָט מאַרגנבעסער געטאָן די ריזיקאַלישסטע זאַך. ער האָט דירעקט זיך געוואַנדט צום פּאָרזיצער פון מיליטער־געריכט וועגן ענין אין דורך „מתנות" האָט זיך אים איינגעגעבן צו ראַטעווען ביידע יידן. [אין א. פינקלערס באַשרייבן דעם זעלביקן ענין איז פאָראַן אַן אַנדער וועריע וועגן דעם — רעד׳.]

די דייטשן האָבן קודם־כל געזוכט צו דערשטיקן דאָס גאַנצע גייסטיקע לעבן אין שטעטל, אָבער עקאָנאָמיש האָבן זיי תחילת ניט אַזוי שטאַרק געדריקט — און דאָס איז ניט אַזוי, ווי עס איז געשען אין אַנדערע ערטער אין פּוילן. אָבער אויך דאָ האָבן זיי געאַרבעט מיט דייטשישער סיסטעמאַטיש־קייט. אין אָנהייב האָבן זיי ביי אונדז אפילו קיין געטאָ ניט געמאַכט. זיי

האָבן דערלויבט צו פאָרן פריי האַנדלען, דערנאָך האָבן זיי געפאָדערט דערלויבענישן אויף דעם, אָבער די דערלויבענישן האָבן זיי געגעבן.

למשל: ביי אונדז אין שטוב זיינען געווען 4 רייזע־דערלויבענישן צו פאָרן מיט דער באַן, וואָס זיינען אַרויסגעגעבן געוואָרן דורך דעם גענעראַל־גובערנאַטאָר פראַנק אין קראָקע. אָבער דערנאָך האָבן זיי דאָס ביסלעכווייז אַלץ ליקווידירט.

דאָ דאַרף מען דערציילן וועגן אַן אויסערגעווייניגלעכער זאַך אין שידלאָוצע בעת דער נאַצישער אָקופאַציע.

ביי אונדז האָט זיך אָרגאַניזירט אַ גרופּע, אונטער דער פירערשאַפט פון אַ יידן, וואָס איז ניט געווען קיין שידלאָוצער. ער איז גאָר געווען אַ געבוירענער אין ווין און געפונען האָט מען אים מתּתיהו. איך וויס אפילו ניט זיין פאַמיליע־נאָמען, כאָטש ער איז געווען מיין רבי און חבר און מיר האָבן געגעסן און געשלאָפן צוזאַמען. מען האָט אים געפונען מאַקס ווינער. [זיין אמתער נאָמען איז געווען: געלמאַן. מערער וועגן אים איז דערציילט אין פרידענזאָנס אָרטיקל — רעד׳]. דריי חדשים פאָרן קריג האָט ער חתונה געהאַט מיט אַ טאָכטער פון שידלאָוצער יחזקאל בלומענטאַל.

מתּתיהו איז געווען אַ יידּ, וואָס ביז 16־17 יאָר האָט ער אפילו ניט געוואוסט, וואָס אַ יידּ איז. ער איז געווען אין גאַנצן אַסימילירט. אויף זיינעם אַ טור אין קראָקע האָט ער צום ערשטן מאָל געזען דאָס רעליגיעזע לעבן פון די יידן, דער עיקר פון די געראָר חסידים. די גאַנצע אַטמאָספער האָט אים שטאַרק פאַרכאַפּט, ער איז מער ניט געפאָרן אַהיים צו זיין רייכן אַסימילירטן טאַטן. ער איז געבליבן ביי די גערער — און אין עטלעכע יאָר אַרום איז ער געוואָרן דער שטאָלץ פון די גערער חסידים אין פּוילן. ער האָט געהאַט אַ גאונישן קאָפּ.

אָט דער בחור האָט זיך געזומען צו אָרגאַניזירן דאָס רעליגיעזע לעבן אין שידלאָוצער געטאָ, אין דער שטיל, פאַרשטייט זיך. ער האָט געזוכּט מיך און נאָך עטלעכע בחורים, זיינע צוויי שוואָגערס און אונדז דערקלערט, אַז אַזוי קען ווייטער ניט גיין. די ערשטע זאַך מוז מען גלייך אויפשטעלן אַ „חדר״. ער איז געווען מיט 5 דערוואַקסענע, און איך, נתן ערליך, יוסף בראָנעס, הערשל טענענבוים און נאָך אַ פאָר האָבן אָרגאַניזירט אַ בית־ספר פאַר קינדער פון 12־14 יאָר. מיר האָבן זיי פונאַנדערגעטיילט אויף כיתות. די דאָזיקע שול האָט עקסיסטירט ביז דער אויסזידלונג.

תחילת האָבן מיר געטראַכט נאָר וועגן אַ שול אין שידלאָווצע גופא. די באַדינגונגען זיינען ניט געווען צו שלעכט. די יידישע פּאָליציי האָט זיך געמאַכט ניט זעענדיק, דאָס זעלביקע — דער יודענראַט. מען האָט זיך וועגן דעם דערוואוסט אין אַנדערע ערטער, זיינען בחורים געקומען צו אונדז פון לאָדזש, פון וואַרשע און נאָך שטעט.

שידלאָווצע איז געווען אַ מין חסידישער אונטערגרונט־צענטער, וואָס האָט געצויגן אַ סך חסידישע לייט צו קומען צו אונדז.

אָבער שפּעטער האָבן מיר זיך ניט באַנוגנט בלויז מיט שידלאָווצע. מיר פלעגן אַרויספאָרן אין אַרומיקע ערטער און אַרגאַניזירן ענלעכע זאַכן. איך אַליין בין געווען אין קעלץ אוז אין וועריזבניק אוז דאָרטן אויפגעשטעלט צוויי לערנערטער.

מיט די פרעמדע בחורים איז געווען אַ פּראָבלעם: וואו לייגט מען זיי אוז ווי האָלט מען זיי אויס? איז מיט נאַכטלעגערס האָבן מיר זיך אַן עצה געגעבן: מען האָט זיי איינגעאָרדנט אין פאַרשיידענע הייזער, אָבער מיטן עסן איז געווען אַ צרה. אָבער אויך דאָס האָבן מיר געלייזט — מיר האָבן געפּועלט ביי די בעקערס, אַז זיי זאָלן זיך מתחייב זיין אַ לעבל אָדער צוויי ברויט אַ וואָך, די קצבים — עטלעכע פונט פלייש. און דאָס האָט געאַרבעט, זיי האָבן זיך ניט אָפּגעזאָגט צו העלפן.

די געוועזענע שטאָטשול געזען פון בית־עולם זייט.

אויך נדבות זיינען געווען מערער, ווי מיר האָבן זיך לכתחילה פאָר־
געשטעלט. איך וועל דערמאָנען עטלעכע פון די געבערס: יחיאל אַדלער, יצחק
שטיינמאַן, מאָרגנבעסער, איין אייזענבערג און חיים גאָלדבערג.

פאַרשטייט זיך, מען האָט אונדז ניט איין מאָל געכאַפט צו דער אַרבעט.
יעדער ייד פון 14 יאָר און עלטער האָט געדאַרפט האָבן אַן אַרבעטס־קאָרטע
און מיט דעם זיך שטעלן יעדע וואָך צו דער אַרבעט.

אין אונדזער שטוב האָט מען נאָך די ערשטע צייטן געלעבט ניט
שלעכט, געלט איז אויך געווען, איז אַז מען האָט געדאַרפט זיך שטעלן צו
דער אַרבעט, פלעגן מיר דינגען עמעצן און זיך אויסקויפן פון דער אַרבעט.
שפּעטער האָט דער אַרבעטס־אַמט אָנגעהויבן מאַכן צרות פאַרשיידענע און מען
האָט אויך ניט געלאָזן אויסקויפן זיך פאָר געלט פון דער אַרבעט, וואָס
פון דעם האָט געגאָסן ניט בלויז דער אויסגעקויפטער, נאָר אויך זיין פאָר־
טרעטער, וואָס איז געווען אָרעם און דורך דעם פלעגט ער האָבן אַ שטיקל
פרנסה.

איין טאָג האָט מען מיך און נאָך אַנדערע, וואָס האָבן זיך געשטעלט
צו דער אַרבעט, אַוועקגעפירט אין לאָגער יעדלנע. ס׳האָט זיך געמאַכט אַ
געלעגנהייט און איך און דריי חברה זיינען אַנטלאָפן און מיט צרות און דורך
אַ ריי סכנות זיך דערשלאָגן צוריק קיין שידלאָווצע. מיין ברודער, וואָס איז
אויך געווען אין דעם לאָגער, האָט זיך אָפּגעזאָגט צו גיין צוזאַמען מיט אונדז.

אָבער אין עטלעכע וואָכן אַרום איז געקומען די אויסזידלונג פון
שידלאָווצע. אויף דעם בוידעם פון אונדזער הויז האָבן מיר געהאַט אַ שטיקל
מאַלינע, זיינען מיר אַרויף דאָרטן — איך, מיינע עלטערן, מיין שוואָגער און
מיין שוועסטער מיט אירע צוויי קליינע קינדער. מיר האָבן געקוקט דורך די
שפּאַלטן און געזען, ווי מען פירט יידן פון אַלע זייטן. טייל פון געפונענע
באַהאַלטן האָט מען געשאָסן אויף אַן אָרט. די שיסערס זיינען געווען ס׳רוב
ליטווינער, אָבער אויך אוקראַאינער האָבן אַ חלק אין די רציחות.

דער סוף איז געווען, אַז מען האָט געפונען אונדזער באַהעלטעניש. די
שפּעטער־געפונענע אין באַהעלטענישן האָט מען שוין ניט געהרגעט, נאָר אָפּ־
געפירט אין אַ פאַרלאָזענעם טאָרטאָק, וואָס האָט אַ מאָל געהערט צו פינקערטן.

די אַלע פאַרהאַלטענע ביי פינקערטן האָט מען ווידער אַ מאָל אָפּגעשיקט
קיין סקאָרזשיסק, אַחוץ אַ 50־60 יידן, וואָס די דייטשן האָבן איבערגעלאָזן
אויף צוזאַמענקלייבן דאָס איבערגעבליבענע האָב־און־גוטס.

אין סקאָרזשיסק בין איך געבליבן אַרום צוויי יאָר. אין יולי־אויגוסט

1944 האָט מען ליקווידירט דעם סקאַרזשיסקער לאַגער און מען האָט אַ טייל אַריבערגעפירט קיין טשענסטעכאָווי. מיך האָט מען אָפּגעשיקט אין אַ טראַנס־פּאָרט קיין בוכנוואַלד, דערנאָך קיין שליבן און צום סוף אין טערעזיענשטאַט, וואו איך בין באַפרייט געוואָרן.

עלקע זילבערמאַן־גאָלדבערג

ווי אַזוי מיר האָבן זיך געראַטעוועט פון טויט

איך קען נאָך ביז היינטיקן טאָג נישט באַגרייפן, ווי אַזוי איך און מיין מאַן האָבן איבערגעלעבט דעם היטלער־חורבן. קיין „העלדן" זיינען מיר קיין מאָל נישט געווען. קיין שטאַרקע „עלנבויגנס" זיך צו קענען שטופן האָבן מיר ניט געהאַט. קנאַפּע „אויסטויגערס" אין אַלץ. ווי האָבן מיר, צוויי קליינע, שוואַכע מענטשעלעך, געקענט דורכטראָגן דעם שרעקלעכסטן שטורעם אין דער מענטש־לעכער געשיכטע?

מיר זיינען געווען יונג און נאַאיוו אינגעגלייבט אין מענטשן, אין דער גוטסקייט פון מענטשן. פלוצעם האָט אָנגעשטורעמט אויף אונדז די שרעק־לעכסטע מענטשלעכע אַכזריות — און מיר האָבן ניט צוזאַמענגעבראָכן? ניט געפאַלן גלייך אין די ערשטע טעג? געלט און צירונג, וואָס זיינען אין דער דאָזיקער צייט פון מאָרד און טויט געווען נאָך מער ווי אַלע מאָל פון די עפעקטיוווסטע מיטלען אין קאַמף פאַרן לעבן, האָבן מיר ניט געהאַט, און אויך ניט קיין פּראָטעקציעס. טאָ ווי האָבן מיר פּאָרט דערגרייכט אַ בשלומדיקן וועג אין די אַלע שטורעמדיקע כוואַליעס עינויים, מאָרד און אויסראָט?

דער אייניקער ענטפער איז: מיר זיינען געשליידערט געוואָרן דורכן בלינדן גורל, געוואָרפן געוואָרן ווי אַ שיפעלע אויף אַ צעברויזטן ים, און דער צופאַל האָט צוגעהאָלפן און מיר זיינען ניצול געוואָרן פון אַלע סכנות.

* * *

פרייטיק, ערשטער סעפטעמבער 1939. אַ שיינער זוניקער טאָג. באַלע־באָסטעס זיינען פארנומען מיטן „אַריינברענגען" דעם שבת. אָבער אין מיטן האָט דער ראַדיאָ געבראַכט די ביטערע נייעס, אַז די דייטשן זיינען אַריבער די גרענעץ, באָמבאַדירן פוילישע שטעט און גייען כסדר פאָרויס. אַ שרעקלעכע אומרואיקייט נעמט אַרום אַלע יידן אין שטעטל.

פרייטיק, דעם 8טן סעפטעמבער, ווערט פלוצעם אַ געלויף פון מענטשן. מיליטער וואַרפט אַוועק דאָס געווער. אָפּגעלאָזענע פערד לויפן צעווייל־דעוועט. אַלע לויפן צום ראָדעמער וועג. מען הערט שרעקלעכע שיסעריין פון יענער זייט, אָבער קיינער ווייסט ניט וואָס דאָס באַדייט. ערשט שפּעטער האָט מען זיך דערוואוסט, אַז אין סמאָלאַרנעם וואָלד, צווישן סקאָרזשיסק און שידלאָוצע, זיינען פאָרגעקומען שווערע שלאַכטן, ווייל דאָס פוילישע מילי־טער האָט דאָרטן געשטעלט אַ שטאַרקן וויידערשטאַנד דער דייטשער בליץ־מאַשין.

שבת אין דער פרי איז דאָס דייטשישע מיליטער אַריין אין אונדזער שטעטל. ס׳האָט לאַנג ניט געדויערט, ווי מען האָט דערפילט די שווערע לאַפּע פון דער אָקופּאַציע־מאַכט: קאָנטריבוציעס, אויסנאַם־צושטאַנד, פאַר־באָט אַרויסצוגיין אין גאַס נאָך זעקס אין אָוונט, אויפהעצערישע „שטיר־מער"־פלאַקאָטן אויף די ווענט און דער ערשטער געפאַלענער קרבן, נטע ריכטער.

גיך זיינען אָנגעקומען די ימים נוראים. שידלאָוצער יידן, וואָס האָבן אירערגעלעבט דעם חורבן, וועלן אייביק געדענקען דעם ערשטן יום־כיפור אונטער דער נאַצישער ממשלה.

דייטשישע סאָלדאַטן זיינען אַריין אין בית־המדרש, אין שול און אין אַלע „שטיבלעך", וואו יידן האָבן געדאַוונט. זיי האָבן אַלעמען אַרויס־געטריבן אין די טליתים און קיטלען. די יידן האָבן באַקומען בעזעמער און געמוזט רייניקן די גאַסן. דערביי האָט מען געשלאָגן, געחוזקט און זיך איזדעקעוועט אויף פאַרשיידענע סאַדיסטישע אופנים.

שרעקלעך איז געווען צו זען ווי דער רב, ר׳ חיים ראָבינאָוויטש זצ״ל, אַ הויכער געשטאַלטיקער מאַן מיט אַ הדרת־פּנים, אָנגעטאָן מיטן טלית און קיטל מיט דער זילבערנער עטרה, קערט די גאַס. און די רוצחים לאַכן און רייצן זיך: „זע, ווי דיין גאָט קען דיר העלפן!"... האָט ווער געוואָלט דעם רב פאַרטרעטן, האָט ער באַקומען געשלאָגן.

מיטן אָנקום פון ווינטער איז די לאַגע נאָך ערגער געוואָרן: די

געשעפטן געשלאָסן, די פאַבריקן און ווארשטאַטן פאַרמאַכט, די שפּייז־ראציעס קליינע — הונגער האָט זיך געגומען לאָזן פילן אין שטעטל. צו דעם אַלעם איז נאָך צוגעקומען אַ נייע צרה: אַ פּאָר הונדערט פּוילישע פאַמיליעס פון פּויזנער געגנט. מען האָט זיי געמוזט איינקוואַרטירן צווישן דער געדיכטער יידישער באַפעלקערונג. די גרעסטע מערהייט פון זיי זיינען געווען אָנגעזאַפּט מיט אַנטיסעמיטישן גיפט. מ׳האָט זיי געפרופן די „אָבאָרניקעס". זוכנדיק מיט וואָס זיך צו באַשעפטיקן, זיינען זיי געקראָכן אין יעדער געסעלע אוןווינקל פון שטעטל, געזען וואָס יעדער יד טוט צו פאַרדינען אויף חיונה, און לויטן געזעץ איז דאָך יידן אַלץ געווען פאַר־וועדט, האָט מען זיי געמוזט געבן כאָבאַר. דער בעקער האָט געמוזט געבן ברויט, דער קצב — פלייש און אַזוי ווייטער. ס׳זיינען וויניק געווען איי־נענע מוסרים, האָט מען נאָך צוגעקראָגן די „אָבאָרניקעס" פאר אַ צוגאָב.

גזירות אויף גזירות האָבן זיך געשאָטן. איינע פון זיי איז געווען דער באַפעל, אַז יידן מוזן טראָגן אַ בלויען מגן־דוד אויסגענייט אויפן לינקן אָרעם. צוליב דעם האָב איך אין מאָל שיער ניט פאַרלאָרן מיין לעבן.

מיין שוועסטער ביילע האָט אין מאָל באַקומען אַ צעטל פון דער פּאָליציי, אַז זי דאַרף באַצאָלן אַ פּאָר זלאָטעס שטראָף פאַר עפּעס אַ קליינעם חטא. בין איך געגאַנגען צו דער פּאָליציי בעטן עס צו אַנולירן, ווייל ס׳איז ניט געווען פון וואַנען צו באַצאָלן. מען האָט געלעבט אין דחקות און גע־הונגערט. אָבער אָנשטאָט מיך אויסצוהערן, ווער איך גאָר פאַרהאַלטן און אַריינגעזעצט אין אַרעסט־צימער. פאַר וואָס? פאַר וועג? ערשט איך טו אַ קוק: כ׳האָב ניט די מגן־דוד־לענטע אויף מיין אָרעם. ס׳וועט מיר פינצטער פאַר די אויגן. וואָס טוט מען? כ׳בין פאַרצווייפלט. פאַר אַזא זינד קען מען קריגן טויטשטראָף. איך גיי צו צום פענצטער און דערזע, אז מיין שוועסטער רבקהס קינדער, חייטשע און מלכהלע, שטייען פון דער ווייטנס און פרעגן זיך אויף שטום־לשון, וואָס ס׳איז געשען. איך וויי זיי אויף מיין לינקן אָרעם. זיי האָבן דאָס באַלד פאַרשטאַנען, געלאָפן און געבראַכט אַ לענטע.

אָבער ווי אַזוי קענען זיי עס מיר איבערגעבן, אַז די פּאָליציי און פּאָלקס־דייטשן זאָלן ניט באַמערקן? אַזוי ווי מיר שטייען און קלערן עפּעס אַן עצה, איז עפּעס ווי פון אונטער דער ערד אויסגעוואַקסן אַ פּויליש יינגל, אַ געוועזענער סטודענט, און געזאָגט: „שווייגט שטיל — מען וועט עפּעס טאָן". ער וועט ערגעץ וואו פאַרשוואונדן אין באַלד קומט ער צוריק מיט אַ לאַנגן דראָנג. ביים שפּיץ פון דראָנג האָט ער צוגעטשעפּעט

די לענטע און אַזוי עס מיר דערלאַנגט ביזן 2טן עטאַזש. מיט מיר צוזאַמען איז אין אַרעסט־צימער געזעסן אַ מיידל פון פאַרדעכטיקטער אויפפירונג. זי האָט אַלץ צוגעזעגן און זיך געמאַכט ניט זען.

אין דער פרי ווער איך געוואָר צום פּאָליציי־קאָמענדאַנט. ער האָט גלייך באַמערקט די לענטע אויף מיין אָרעם. ער פרעגט ביי אונ מיט שטויגונג: „ווי אַזוי האָסטו באַקומען די לענטע? נעכטן האָסטו דאָך דאָס ניט געהאַט. דו ווייסט וואָס ס׳קומט פאַר דעם, פאַר ניט טראָגן דעם יידן־אָפּצייכן?״ איך האָב געזאָגט, אַז כ׳האָב עס געהאַלטן אין טעשעלע פונעם קלייד און פאַרגעסן עס אָנצוטאָן. איך האָב געהאַט מזל און ער האָט מיך באַפרייט.

דעם ווילד־פרעמדן פּוילישן סטודענט, וואָס האָט מיך אפשר גע־ראַטעוועט פון טויט, וועל איך קיין מאָל ניט פאַרגעסן, כל זמן איך וועל לעבן.

* * *

וואָס ווייטער ווערט אַלץ ביטערער און פּינצטערער דאָס לעבן אין שטעטל. די אנטי־יידישע באַפעלן ווערן אַלץ שטרענגער און די סכנות גרעסער, און איבער אַלעם — דער הונגער, וואָס פאַרשפרייט אַלץ מערער זיינע פליגלען איבער אונדז.

אין שידלאָוצע איז נאָך אָפּיציעל ניט געווען קיין געטא, אָבער מען האָט ניט געטאָרט אַרויסגיין פון שטעטל. יעדער טריט אויסערן שטעטל האָט געדראָט מיט טויט. מען דאַרף דאָך אָבער עסן, ריזיקירט מען מיטן לעבן. פאַרשטעלט ווי אַריערס, מיט וואָנסעס פון אַ פּאָליאַק אָדער ווי „בלאָנדע״ פרויען, פּאָרט מען אין די אַרומיקע שטעטלעך און דערפער און מען שמוגלט דורך פאַרשיידענע אַרטיקלען צו קויפן און פאַרקויפן. איז ניט קיין וואונדער, וואָס ס׳פאַלן קרבנות. די טאָכטער פון שמעון וויצהענדלער איז דערשאָסן געוואָרן ביים שמוגלען ברויט. די צוויי שוועסטערס פאָזנאָנסקי האָט מען געכאַפּט ביים אַרייַנגיין קיין סקאַרזשיסק און זיי דערמאָרדעט. מען האָט אויך געכאַפּט מיין שוועגערין מלכהס ערשטן מאַן, יצחק גרינבערג — אַ העלדישער ריזיקאַלישער יונג, וואָס האָט זיך ניט געשראָקן פאַר קיינע געפאַרן — און מען האָט אים פאַרפיניקט צום טויט, ערשט גאָר ניט לאַנג נאָך זיין חתונה, צוליב אַ מסירה. ביי שמואל אהרן טויטער האָט מען גע־פונען אַן אַלטן, אויסגעקראָכענעם פּעלץ אויפן בוידעם — דאָס איז געווען

נאָכן באַפעל אָפּצוגעבן אַלע פוטערוואָרג — האָט מען אים גלייך אַוועק־געפירט אויפן בית־עולם און דערשאָסן. און אזוי נאָך אַ ריי מאָרדן.

אַ שטיקעלע טרייסט פאַר די הונגעריקע מענטשן איז געווען די קיך, וואָס איז געעפנט געוואָרן דורך דער איניציאַטיוו פון עטלעכע בעלי־בתים, ווי יצחק שטיינמאן, דעם גרויסן בעל־צדקה, פּסח מאנדעל, ישעיה אָפּא־טאָווסקי און אנדערע. די קיך איז טיילווייז געשטיצט געוואָרן פון יודענראַט. אין דער קיך איז יעדן טאָג אויסגעטיילט געוואָרן עסן פאַר הונדערטער מענטשן, און צו אַ טייל יידן, וואָס זיינען געווען קראַנק אָדער זיך געשעמט זיך צו שטעלן אין דער ריי, האָט מען דאָס עסן פון קיך געבראַכט אַהיים. אָבער דאָס אַלץ איז ווי אַ טראָפּן אין ים.

* * *

אין דער צייט, ווען עס זיינען אָנגעקומען שרעקלעכע גרוסן, אַז די דעפּאָרטירטע יידן ווערן אומגעבראַכט אין גאַזקאַמערן, איז אַרויס אַ באַפעל, אַז אַלע פרויען פון 15 ביז 60 דאַרפן זיך שטעלן אויפן פּלאַץ פאַרן מאַגיסטראַט. די גרעסטע מערהייט האָט אויסגעפאָלגט דעם באַפעל. פּאָליציי, יידישע און ניט־יידישע, און אויך זשאַנדאַרמעריע, לויפן אַרום, קלייבן אויס די יינגסטע און שענסטע און שטעלן זיי אַוועק אָן אַ זייט. איך בין אייגע פון זיי. וואָס טוט מען? שוין וויטער ביי זיי אין די הענט. איך טראַכט ניט לאַנג. איך ניץ אויס אַ מאַמענט, ווען די היטערס פאַרקוקן זיך און „צי" אָפּ אין א זייטיק געסל און אָן אַן אָטעם לויף איך אַוועק אַהיים.

די אַלע אויסגעקליבענע האָט מען אַוועקגעשיקט אויף לאַסטאויטאָס אין די לאַגערן, צווישן זיי אויך מיינע צוויי שוועגערינס מלכה און מרימל, לייבלס פרוי, וואָס איז געגאַנגען אויפן אָרט פון איר יינגערער שוועסטער גיטעלע.

עס קומען אָן ידיעות ווען נייע הריגות, דעפּאָרטאַציעס און אויס־זידלונגען אין פאַרשיידענע שטעטלעך. אַ סך יידן אין שידלאָווצע האָפן, אַז אפשר וועט דאָס אומגליק אויסמיידן אונדזער שטעטל. ס׳זיינען דאָ אויך אַוועלכע, וואָס קלערן ווען שטעלן אַ ווידערשטאַנד. זיי גרייטן זיך צו פלעשער מיט וויטריאָל אָדער שאַרפע העק. דאָס זיינען אָבער פּוסטע פאַנטאזיעס פון פאַרצווייפלטע.

ס׳קומען אין שטעטל אַרויסגעטריבענע יידן פון אַנדערע געגנטן. אַנדערע טייטשן עס אויס, אַז דאָס אומגליק דערנענטערט זיך אויך צו אונדז.

די אומרואיקייט דערגרייכט איר הויכפונקט, וועו מען דערוויסט זיך, אַז אויף דער באַנסטאַנציע זיינען געבראַכט געוואָרן אַ סך וואַגאָנעס.

דינסטאָג, נאָך יום־כיפור 1942, ווערט אַ נייער טומל. מען זאָגט, אַז דער יודענראַט איז מער ניטאָ אוו אַז דעם פרעזעס מאַרגנבעסער האָט מען פאַרנומען. מענטשן לויפן אַרום ווי משוגע. איינער פרעגט דעם צווייטן וואָס צו טאָן, ווי ראַטעוועט מען זיך?

ביי נאַכט, ווי נאָר מען כאַפט דעם ערשטן דרימל, דערהערט מען דאָס טרובען פון לאַסטאויטאָס. פון אונדזער פראַנטטיר זענען מיר אייַנגעצויגן מענטשן שלייכן זיך ביי די וועגט מיט מורא אין דער ריכטונג פון מאַגיסטראַט. אַ צייט שפעטער האָט מען זיך דערוואוסט, אַז דאָס זיינען די מענטשן געלאָפן צו די גרויסע לאַסטאויטאָס, וואָס האָבן געדאַרפט אָפּפירן יידן אין די אַרבעטס־לאַגערן סקאַרזשיסק אוו סטאַראַכאָוויץ. אַ טייל, וואָס זיינען דעמאָלט אַוועק, האָבן זיך אָפּגעראַטעוועט. איך אוו מיין מאַן האָבן דאָס גאָרניט געוואוסט.

אין מיטן נאכט האָט מען דורך קלאָפן אין די פענצטערס אָנגעזאָגט די וויסטע בשורה, אַז 8 אין דער פרי מוזן אַלע יידן זיך פאַרזאַמלען אויפן מאַרקפלאַץ. לויט דער עצה פון מיין מאַנס שותף, יאַנקל בלאכאזש, האָבן מיר זיך פאַרשטעקט אין אונדזער צוגעגרייטער באַהעלטעניש.

ביי יאַנקלען אין שטוב איז געווען אַ גרויסער אויוון צו באַקן ברויט אוו טריקענען די קערנער פאַרן צעמאָלן אויף קאַשע. זיי האָבן געהאַט אַזאַ „מיל" פאַר דעם (פון דאַנען דער נאָמען יאַנקל קאַשע־מאַכער). דאָס אָרט האָט מען גערופן אַ „פּיעקעלניק". אין שטוב גופא איז אַלץ געווען פאַרמויערט, אָבער אויפן בוידעם איז געווען אַן עפענונג אין אויוון, פאַר־דעקט מיט עטלעכע ברעטלעך. יאַנקלס מאַמע, מיין שוויגער אסתר, האָט דערציילט, אַז דאָס האָט געדינט פאַר אַ גוטער באַהעלטעניש נאָך אין דער ערשטער וועלט־מלחמה.

בעתן היטלער־חורבן האָט עס אויך גוט געדינט פאַר אַ באַהעל־טעניש. די גרייס פון דער באַהעלטעניש אַ 4 קוואַדראַט פוס, די הייך 5 פוס. אין אַזאַ מין לאָך האָבן זיך באַהאַלטן 4 מענטשן: איך מיט יאַנקלען, זיין ברודער לייבל און שוואָגער געצל ראָזענבוים. מיין שוויגער האָט פאַר־דעקט די עפענונג מיט ברעטלעך און אַוועק צו דער „וויישעדלעניע" צוזאַמען מיט מיין שוועגערין חנה און אירע צוויי קליינע מיידעלעך און מיין שוועס־טער ביילע. דאָס געזעגענען זיך איז באַגלייט געוואָרן פון ספּאַזמאַטישע געווייגען און יעדער האָט געטראַכט: וועט מען זיך נאָך אַ מאָל זען?

מיר זיצן אַזוי צוזאַמענגעקאָרטשעט לאַנגע שעהן. ס׳וועלט שווער צו עטעמען פון דער היץ. מיר מוזן אַרויס. אַ פּאַרע זעצט אַרויס דורך די שפּאַרעס. ביים ערשטן בליק קען מען אונדז פּאַקן.

מיר גייען אַרויף אויפן בוידעם, קוקן ארויס דורכן פענצטערל. מען הערט שרעקלעכע יללות און שטאַרקע שיסעריין. עס פּאַלט צו דער אָוונט. מיין שוואָגער לייבל וויל אונטערצינדן די אַלע געביידעס, אַז אַלץ זאָל פאַרברענט ווערן. יאַנקל דערלאָזט ניט. מיר גייען אַראָפּ פונעם בוידעם, שלייכן זיך דורך צום געסעלע פון נטע אייזענבערג און פון דאָרטן צום דלוגאָסער וועג.

מיר קומען אַריין אין אַ דאָרף פון יאַנקלס אַ קונה, ניעוואָדזשיס מיט דער קרומער פּלייצע. ער לאָזט אונדז ניט אַריין און הייסט אונדז גיין צו זיין ברודער, וואָס וואוינט לעבן אַ וועלדל. מיר גייען אַהין און וואַרטן דאָרטן איבער די נאַכט.

מיט טאָגליכט באַווייזט זיך אַ פּויליש יינגל, וואָס פירט אַ קו. ער קוקט אַן אַזוי מאָדנע די אומגעריכטע „געסט". מיר בעטן אים ברענגען אַ ביסל וואַסער. דאָס שייגעצל פאַרשווינדט און קומט צוריק ניט אַליין — לעבן אים גייט אַ פּויער מיט אַ „וויידלע" אין האַנט. ער פרעגט מיט רוגזה, וואָס מיר טוען דאָ און הייבט שוין אויף די וויידלע אויף אונדז. יאַנקל דערקענט דעם פּויער און דערמאָנט אים, ווי ער פלעגט קומען מאָלן קאַשע אין זייער מיל. דער פּויער צלמט זיך, ווערט ווייכער. ער זאָגט, אַז מיר מוזן פאַרלאָזן דאָס וועלדל וואָס גיכער, ווייל די דייטשע זשאַנדאַר־מעריע קען דאָ גלייך אָנקומען.

מיר בלייבן זיצן פאַרצווייפלטע און וויסן ניט וואָס צו טאָן. ניט האָבנדיק קיין אַנדערן אויסוועג, וואַרטן מיר ביז אָוונט און גייען ווידער אַוועק צום הויקער ניעוואדזשיס. דאָס מאָל לאָזט ער אונדז אַריין אין חזיר־שטאַל. דאָרטן באַגעגענען מיר מרים וועסטער מיט אַ מיידעלע, דאָס איז די פרוי פון הערשל וועסטער, די מאַמע פון חייה וועסטער. זי איז גיך אַוועק קיין שידלאָווצע ווי אַ קריסטין, ווייל איר מאַן איז נאָך דאָרטן געווען.

ביים „הויקער" האָבן מיר לאַנג ניט געקענט זיין. אין עטלעכע שעה אַרום טרייבט ער אונדז אַרויס, ווייל, ווי ער זאָגט, מען האָט זיך דערוואוסט, אַז ער באַהאַלט יידן. מיר האָבן ניט קיין עצה און לאָזן זיך ווידער אין סכנהדיקן וועג. ליכטיק איז געווען פון דער פולער לבנה. מיר באַווייזן ניט צו וויט אַוועקצוגיין, ווי עס באַפאַלן אונדז גאַנצע מחנות שקצים. וואוהין צו לויפן האָבן מיר ניט, בלייבן מיר שטיין. די שקצים רינגלען אונדז ארום.

זיי רייסן אַרונטער די פּאַלטנס, די מאַרינאַרקעס, באַרויבן אונדז, שלאָגן און אַנטלויפן צוריק צו זייערע היימען. מיר בלייבן שטיין האַלב־אויסגעטאַנענע, ציטערן פון קעלט און פון הונגער.

מיר זיינען אַזוי געבליבן זיצן אַ גאַנצע נאַכט אין גרויסער פאַר־צווייפלונג. צום סוף האָבן מיר באַשלאָסן צו פּרואווּן מזל ביים צווייטן ניעוואָדזשיס, וואָס איז אַ רייכער פּויער.

אַהין גיי איך מיט לייבלען. יאַנקל און געצל בלייבן זיצן אויפן פּעלד. דער צווייטער ניעוואָדזשיס לאָזט אונדז אַריין. מיר בעטן אים אונדז צוצופירן צום סקארזשיסקער וועג. מיר האָבן זיך געוואָלט אַריינקריגן אין סקארזשיסקער לאַגער. דאָרטן אַרבעטן שוין לייבלס פרוי, מיין שוועַ־גערין מרימל, יאַנקלס שוועסטער מלכה. דער שוועַר פון ניעוואָדזשיסן האָט עפּעס רחמנות באַקומען אויף אונדז. ער האָט אונדז געזאָגט, אַז אין צוויי טעג אַרום דאַרף ער אַפּגעבן דער מאַכט זיין קאָנטינגענט תבואה, וועט ער אונדז קענען מיטנעמען ביז סקארזשיסק. ער וויל פאַר דעם 500 זלאָטעס. מיר זיינען מסכים. אַ ברירה האָט מען?

מיר גייען גיך צוריק אָנזאָגן די גוטע בשורה יאַנקלען און געצלען. ערשט מיר דערזעען זיי אין דער גרעסטער פאַרצווייפלונג: אַ פאַרבייגיי־ענדיקער שייגעץ האָט זיי אַראָפּגעצויגן די שיך און נאָך געוואָלט דער־הרגענען. זיי זיינען אָבער געוואָרן מוטיקער פון אונדזערע נייעס, אַז דער רייכער בעל־הבית לאָזט אונדז אַריין אין זיין סטאַדאָלע און אין צוויי טעג אַרום וועט ער אונדז פירן נאָך סקארזשיסק. ער האָלט וואָרט, ברענגט אונדז אויך עפּעס צו עסן.

אויפן דריטן טאָג האָט דער פּויער אָנגעפּאַקט אַ הויכן וואָגן שטרוי און אונדז „אויסגעלייגט" צווישן די בינטלעך שטרוי. יעדער מאָל, וען דער וואָגן שטעלט זיך אָפּ, גייט אונדז אויס די נשמה. אין דעם סמאָלארנעם וואַלד ביי סקארזשיסק לאָזט ער אונדז ארונטער, ער געזעגנט זיך מיט אונדז און ווינטשט אונדז גליק.

מיר גייען טיפער אין וואַלד, אַלץ נאָענטער צו סקארזשיסק. אויף אַ זייטיק שטעגל באַמערקט אונדז אַ יונגער קריסט. ער זעט, אַז מיר זיינען געוואָרן זייער דערשראָקן. באַרואיקט ער אונדז, אַז מיר דאַרפן ניט מורא האָבן פאַר אים. ער פאַרשטייט אונדזער לאָגע און פילט אונדז מיט. מיר דערציילן אים, אז מיר ווילן זיך אַריינבאַקומען אין לאָגער. ער אַליין אַרבעט אויך אין „האסאג". ער ברענגט אונדז אַ ביסל שפּייז און זאָגט אונדז

צו צו טאָן אַלץ, וואָס ס׳וועט נאָר זיין מעגלעך. מיר גיבן אים די נעמען פון אונדזערע נאָענטסטע און מיר ריידן אַפּ מיט אים זיך צו טרעפן דאָ מאָרגן נאָך מיטאָג.

די נאכט גייט אַוועק און מיר וואַרטן שוין מיט גרויס אומגעדולד אויפן קומען פון דעם מאַן. לויט דער זון דערקענען מיר, אַז ס׳איז שוין האלבער טאָג — אָבער דער מאַן איז ניט געקומען. מיר באַשליסן דאָן מיט אייגענע כוחות ווי ס׳איז צו געפינען אַ וועג צום לאַגער. מיר גייען דורך אויסגעטראָטענע סטעזשקעס. פֿלוצים דערהערן מיר אַ געשריי: „שטיין בלייבן!" ס׳דערנענטערט זיך צו אונדז אַ מאַן מיט אַ ביקס. ער איז דער וואַלדוועכטער און דערקענט גלייך, אז מיר זיינען יידן. ער וויל אונדז גלייך פירן צו דער זשאַנדאַרמעריע: דאָס איז זיין פליכט, זאָגט ער. מיר זיינען אַלע דערשראָקן און קאָנען ניט אַרויסברענגען קיין וואָרט. איך בין די „שטאַרקע" און באַקום „לשון". איך זאָג אים פון וואַנען מיר זיינען און וואוהין מיר גייען. „קוק ווי מיר זעען אויס. וואָס וועסטו שוין האָבן, אַז די דייטשן וועלן אונדז דערמאָרדן? לאָז אונדז אַרייגיין קיין סקאַרזשיסק". מיינע רייד מיט אַ הוספה פון זלאָטעס האָבן איף אים געווירקט. ער האָט אונדז געהייסן גיך נעלם ווערן פון דאָנען.

מיר קומען צו צום ראַנד פונעם וואַלד, פאַרן אַרייגיין אין שטעטל. פויערים פירן פון פעלד די אויסגעקאָפּעטע קאַרטאָפל אויף צו באַהאַלטן אויף ווינטער. איך מיט מיין שוואָגער לייבל, וואָס אונדזער „יידישקייט" איז ניט געווען אַזוי בולט אויפן פנים, דערנענטערן זיך צו אַזאַ וואָגן מיט קאַרטאָפל. דער קריסט האָט אַרויסגעוויזן אַ ביסעלע רחמנות און גיט אונדז אויך צו שטיקלעך ברויט. נאָכגייענדיק דעם וואָגן קאַרטאָפל, גייען מיר אַריין אין שטעטל. יאַנקל און זיין שוואָגער געצל זיינען געבליבן זיצן ביים ראַנד פונעם וואַלד.

סוף־סוף זיינען מיר אַריין אין סקארזשיסקער געטאָ, צווישן יידן. לייבל פירט מיך צו זיינעם אַ פריינד הערשל קריס. ער דערפרייט זיך מיט אונדז. מיר דערציילן אים, אַז יאַנקל און געצל געפינען זיך נאָך לעבן וואַלד. ער כאַפּט זיך פאַרן קאָפּ: „אוי, זיי זיינען דאָך אייגנעשטעלט מיטן לעבן!" ער געפינט אַן אויסוועג, ווי זיי גיכער צו ברענגען אַהער. היות ער איז אַן אַנפירער פון אַ גרופּע יידן, וואָס ער פירט זיי יעדן טאָג אַרבעטן אויסערן געטאָ, האָט ער אַ דערלויבעניש צו גיין אומעטום. קריס איז גיך אַוועק אויפן אַנגעוויזענעם אָרט אין וואַלד און געבראַכט יאַנקלען און געצלען.

יאַנקל דערציילט וואָס ס׳איז מיט זיי פאַרגעקומען דורך דער צייט, וועז זיי זיינען געבליבן אַליין. זיי האָבן געזען, ווי איינער פון דער באַן־זשאַנדאַרמעריע, געאַרעמט מיט אַ פרוי, שפּאַצירט גלייך צו זיי. באַהאַלטן זיך אַדער אַנטלויפן איז שוין צו שפּעט. ערשט דער זשאַנדאַרמעריסט גייט גלייך פאַרבי, ניט באַמערקענדיק אונדז, אַז מיר זיצן דאָ. אַדער אפשר האָט ער אונדז געזען, נאָר ס׳האָט אים ניט געקענט איינפאַלן, אַז דאָ זאָלן זיצן יידן? אין דעם מאָמענט איז אַנגעקומען הערשל קריס. ס׳האָט אויסגעזען, ווי אַ מלאך וואָלט אונדז געזומען אויף זיינע פליגל און גערעטעוועט פון אומפאַרמיידלעכן טויט. מיר נעכטיקן ביי דער משפּחה קריס.

אין דער פרי גייען מיר אַרויס אין גאַס, זעען די זעלביקע אומרואיקייט ווי אין שידלאָוועצ. מיר דערזעען צופעליק יאַנקלס און לייבלס שוועסטער, מיין שוועגערין הענדל. מיר פאַלן זיך אין די אַרעמס. ווייַנען קאָנען מיר ניט, אַזוי ווי די טערערן וואָלטן אויסגעטריקנט. עס זעט אויס, ווי זי וואָלט ניט געוואָלן אין גאַנצן ביים זיינען. זי דערציילט אַ גרויליקע געשיכטע. איר מאַן לייבל גאָלדנער, אונדזער ליבער שוואָגער, איז געכאַפּט געוואָרן בעת אַן אָבלאָוע און אָפּגעשיקט געוואָרן אין סקארזשיסקער לאַגער. בעת ס׳איז געוואָרן די דעפּאָרטאַציע פון שידלאָוועצ, האָט זי אַוועקגעגעבן אַלץ פון שטוב צו אַ פּוילישער שכנה. יענע האָט איר צוגעזאָגט אַכטונג צו געבן אויף אירע 3 קינדער, שמואליקל, הערשעלע און יאָסעלע. הענדל אליין האָט זיך באַהאַלטן מיט איר שוואָגער שלמה בלומענפעלד. דורך פאַרשיידענע אומוועגן האָט זיך איר איינגעגעבן צוצוקומען קיין סקארזשיסק. איצט האלט זי אין אין שרייען און ווייַנען: „וואו זיינען מיינע קינדער? וואו איז מיין מאַן?" אַזוי כסדר אַן אויפהער. שפּעטער האָט מען זיך דערוואוסט, אַז די פּוילישע שכנה האָט אַלץ צוגענומען. די דריי קינדער האָט זי גלייך אַרויסגעטריבן. דער עלטסטער, שמואל, איז געוואָרן פאַרוואונדעט. די קינדער האָט מען געבראכט צו זייער באָבען, יאַנקלס מוטער, און זיי זיינען צוזאַמען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

איין טאָג, דאַכט זיך ס׳איז געוועז שמיני־עצרת, האָט מען געברענגט אַ פּאָר הונדערט יידן פון שידלאָוועצ. דאָס זיינען געווען די אויסבאַהאַלטענע אין פאַרשיידענע בונקערס בעת דער שידלאָוועצער דערפּאָרטאַציע. צווישן זיי האָבן מיר געטראָפן יאַנקלס מומע מרים מיט ריוועלען און באַלטשען.

מרימס זין משה און יאַנקל זיינען אַוועק ווי אַריערס. יאָסעלע איז געכאַפּט געוואָרן קיין האסאג. דאָס זיינען די פרוי און קינדער פון באקאנטן מע־

כאַניק און פירער פון די אַרטיקע לינקע פּועלי־ציון אברהם אַביש זאַלצמאַן; אונדזערע פריינד אייזיק ראָזענבוים מיט זיין כלה פייגעלע אַלפּערט.

צו מאַרגנס, שבת שמחת־תורה, איז געקומען דער באַפעל, אַז אַלע יידן מוזן זיך שטעלן אויף דעם אָנגעוויזענעם פּלאַץ, אין קעגנפּאַל וועלן זיי דערשאָסן ווערן. אַלע קראַנקע פון שפּיטאָל זיינען גלייך דערשאָסן געוואָרן.

זשאַנדאַרמעריע, דייטשע מייסטערס, אוקראַאיניש באַנדיטן גייען אַרום צווישן די רייען, וואו מיר שטייען. זיי קלייבן אויס געזונטע מענטשן, וואָס מוזן גלייך לויפן און זיך שטעלן אין אַ באַזונדערער זייט. איך, יאַנקל און לייבל וועלן אויך געשיקט אין יענער זייט. דאָס אַלץ איז געשען אַזוי גיך, אַז מיר האָבן ניט באַוויזן זיך צו געזעגענען מיט יאַנקלס שוועסטער הענדל, זיין מומע, קוזינס און פריינד.

פון דער ווייטנס פּאַכן מיר די הענט. קיינער ווייסט ניט, וואָס עס איז גלייכער: גיין אין די וואַגאָנען אָדער אין „האסאג".

צווישן די אַרויסגעפירטע האָבן מיר באַמערקט אונדזער שוואָגער לייבל גאָלדנער, וואָס האָט זיך מן הסתם געטראָפן מיט זיין פרוי הענדל. ביידע זיינען שפּעטער אומגעקומען אין טרעבלינקע.

די אַלע אויסגעקליבענע געזונטע מענטשן האָט מען אַוועקגעפירט צו דער אמוניציע־פאַבריק „האַסאַג". דער וועג איז אין פיל ערטער געווען באַגאָסן מיט בלוט און ס'זיינען געלעגן טויטע קערפערס. אָט אַזוי בין איך, יאַנקל און מיין שוואָגער לייבל אַריין אין „האַסאַג". אונדזער שוואָגער געצל, זיין ברודער אייזיק ראָזענבוים מיט זיין כלה פייגל אלפּערט, מיין שוועגערין הענדל, מיין מומע אסתר גאָלדוואַסער און אנדערע קרובים און פריינד זיינען אַוועק זייער לעצטן וועג קיין טרעבלינקע.

* * *

אין סקארזשיסקער לאגער האָבן מיר מיט פרייד און טרערן געטראָפן יאַנקלס יינגערע שוועסטער מלכה און לייבלס פרוי מרימל. ביים פאַרטיילן אויף דער אַרבעט האָבן מיר געהאַט גרויס מזל, אַ דאַנק אונדזער שוועגערין מרימל. זי האָט נושא־חן געווען ביים דייטשישן מייסטער באָש, וואָס האָט געהאַט אַ שם פון אַ ליבעראַלערן מענטש. ער האָט אונדז געשיקט אויף אַ רעלאַטיוו־לייכטער אַרבעט אין מייסטער היינטשלס „קאַרעבינאוואוקע", וואו עס זיינען אויסגעאַרבעט געוואָרן קוילן פאַר ביקסן און קוילן־וואַרפערס.

מיך האָט מען צוגעטיילט צו אַרבעטן ביי די שפּיגל־מאַשינען. מיין שוועגערין מלכה האָט געארבעט אין דער לאקערניע, זייער א שוועריע ארבעט,

וואו יונגע פוילישע שקצים פלעגן זיך איזדעקעווען איבער יידישע מיידלעך און אָפט זיי מערדערלעך שלאָגן.

די אַרבעט ביי די שפּיגל־מאַשינען איז ניט געווען קיין שווערע. מען האָט פאַקטיש גאָרניט געדאַרפט טאָן. די גאַנצע אַרבעט איז באַשטאַנען אין דעם, וואָס איך — מיט נאָך צווויי מיידלעך פון ביידע זייטן — בין געזעסן ביי אַ גרויסן טיש, וואָס אויף אים איז געשטאַנען אַ שפּיגל. אויפן פלאַך פון טיש איז געלאָפּן אַ טאַשמע מיט גילזן פאַר קוילן. מיר האָבן בלויז געדאַרפט אַכטונג געבן, אַז אין יעדער גילז זאָלן זיין צווויי לעכלעך. אויב די לעכלעך פעלן אָדער אויב ס׳איז דאָ וויניקער אָדער מערער פון צווויי, דאַרף מען די גילז אַרויסנעמען פאַר שמעלץ. די לעכלעך זיינען נייטיק אָנצוצינדן דעם דינאַמיט, וואָס שיסט אַרויס די קויל. מען האָט געמוזט קוקן מיט טויזנט אויגן ניט אַדורכצולאָזן קיין שמעלץ. וויי איז געווען צו די, וואָס האָבן עס ניט באַמערקט, וויייל נאָכן קאָנטראָלירן די מאַשין האָט מען אויף דאָס ניי קאָנטראָלירט.

געאַרבעט האָט מען אין צווויי שיכטן — איין וואָך נאַכטשיכט, די צווייטע — טאָגשיכט. די ערשטע צייטן האָט מען געאַרבעט 8 שעה, שפּעטער 12 שעה. די טאָגשיכט איז מען נאָך ווי ס׳איז דורכגעקומען. אַ סך שווערער איז געווען די נאַכטשיכט. די אויגן זיינען שטאַרק אָנגעשטרענגט און קלעפּן זיך פון מידקייט, דערצו נאָך הונגעריק — איז גאָר ניט קיין וואונדער, אַז מען האָט דורכגעלאָזן אַ גילז מיט פאַרשטאָפּטע לעכלעך.

דערצו האָט מען נאָך געהאַט אַ יידישע אויפזעערין, אַ מיידל אַ קריפּל מיטן נאָמען לאָלא. זי האָט זיך געווואָלט אויספּיינען און אַרויסווייזן איר געטרייישאַפט צו די דייטשישע מייסטערס. האָט זי כסדר געזוכט און נאָכ־קאָנטראָלירט. איין מאָל האָט זי ביי מיר געכאַפּט צווויי גילזן מיט פאַרשטאָפּטע לעכלעך. זי האָט עס גלייך געווויזן דער מייסטערין, דער ס״ס־פרוי מאַרישע. געווען איז דאָס אין נאַכטשיכט. ביים איבעררייס האָט מען מיך אַריינגענומען אין אַ פינצטערער שטוב און אַ פּוילישער גזלן האָט מיט אַ נאַגייקע מיך אַזוי געשלאָגן אַן רחמנות און געגעבן אַזוי פיל שמיץ, אַז איך האָב פאַרלוירן מיין באַוואוסטזיין. דער גרעסטער טייל מיידלעך, וואָס האָבן געאַרבעט ביי די מאַשינען, זיינען דאָס דורכגעאַנגען.

מיט מיר האָט געטראָפן אויך אַן אַנדער פאַל, ביי אַן אַנדערער מאַשין, וואָס פילט אַן די גילזן מיט דינאַמיט. אונטן דרייט זיך אַ רעדל מיט גילזן און איבער דעם אַ קויבער מיט שווארצן פראָך (דינאַמיט), וואָס שיט זיך

אויטאָמאַטיש אַריין אין די גילזן. שטיי איך אַזוי שפּעט ביי נאַכט — די מאַשין דרייט זיך, מיין קאָפּ טוט וויי פון שוועכן געהרוך — און באַמערק ניט, אַז דער קויבער איז אַן פּראָסט און די גילזן לויפן אַזוי און פאַלן אַרויס אַן דעם דינאַמיט. פונקט דעמאָלט גייט פאַרביי אַ מיליטער־מאַן אויף אַן אינספּעק־ציע. ער האָט דאָס גלייך באַמערקט, האָט אָנגעהויבן גוואַלדעווען און מיך באַשולדיקט אין סאַבאָטאַזש. — נו, דאָס איז שוין מיין סוף — האָב איך געטראַכט. טאָג און נאַכט נאָך דעם האָב איך געלעבט אין שטענדיקער טויט־שרעק, אַז אָט־אָט קומט מען מיך נעמען. אָבער עפּעס אַ „נס" איז געשען און איך האָב אויסגעמיטן אַ זיכערן טויט. קען זיין, אַז דער מיליטער־מאַן האָט פאַרגעסן איבערצוגעבן וועגן מיין „פאַרברעכן" און אַזוי מיך געראַטעוועט פון ביטערן סוף.

* * *

ס'איז ווינטער סוף 1942. דער מאַנטל און דאָס קליידל ווערן צעריסן פון זייער אָפּטן „פאַרעווען"; אַזוי אויך יאַנקלס אַלטער פּאַלטן, וואָס איך האָב אָפּגעקויפט פאַר געלט, וואָס מיר האָבן געהאַט פון פאַרקויפן דאָס באַהאַלטענע קידושין־רינגל. די 200 גראַם ברויט (מער ליים, ווי ברויט), אונדזער פּאָרציע אויף אַ גאַנצן מעת־לעת, סטייען קוים אויף אַ צאָן. די זופּן — טייל מאָל פאַרברענטע קרויט — זיינען איבלדיק. פון דער ראציע שפּייז, וואָס איז געווען באַשטימט פאַר יעדן לאַגערניק, איז געווארן מערער ווי אַ העלפט צוגעגנבעט פון די אַלערליי קאָמענדאַנטן, פּאָליציי, „שטובנ־דינסט" און פאַראַרבעטערס. דערצו איז נאָך צוגעקומען דאָס שלאָגן פון אַלע זייטן, גאָרניט ווייניק פון דער יידישער פּאָליציי.

דאָ דאַרף מען באַמערקן, אַז ניט אַלעמען איז געווען אַזוי שלעכט. געווען אַזעלכע, וואָס האָבן געהאַט קאָנטאַקטן מיט פּאָליאַקן, וואָס זיי האָבן איבערגעלאָזט ביי זיי „מאַיאָנטקעס" און זיינען דורך זיי געשטיצט געווארן. אויך די גאַנצע אָנפּירערשאַפּט האָט געהאַט געוואָג צו עסן. ניט צו שלעכט האָבן געהאַט די, וואָס האָבן געאַרבעט אין די שפּייז־מאַגאַזינען אָדער אין קיך. די אַלע האָבן זיך געערעכנט פאַר די פּריווילעגירטע, געגאַנגען לייטיש אָנגעטאָן און געגעסן צו זאַט.

ביי אַזאָ ביטערן מצב האָט זיך פאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז די דייטשן האָבן געשאַפן אין געטראָ־גוואוורנעמענט 4 געטאָס, וואו יידן וועלן ווייטער קאָנען לעבן, און איינע פון זיי וועט זיין אין שידלאָווצע. מען האָט דערציילט, אַז אין שידלאָווצע איז שוין דאָ אַ יידן־ראַט און דער פּרעזעס איז געווארן

שמואל ווייסבראָט. דער באַדינג איז געווען, אַז קומען אין די נייע 4 געטאָס קענען נאָר אַזעלכע, וואָס זיינען נאָך ניט אין לאַגערן — אַ קלאָרער טריק אַרויסצולאָקן יידן פון באַהאַלטענישן. אַ סך שידלאָוועצער האָבן ריזיקירט מיטן לעבן און זיינען צוריקגעלאָפן נאָך שידלאָוועצ, וואָס איז געווען 14 קילאָמעטער פון סקאָרזשיסק.

מיר האָבן אָבער אָנגענומען דעם גאַנצן ענין ווי אַ פאַסטקע און געבליבן אין לאַגער. דערפאַר איז אָבער געקומען אַ נייַ אומגליק אויף אונדזער קאָפּ, טאַקע פאַרבונדן מיט די אַנטלויפענישן אין „נייעם" שידלאָוועצער געטאָ. וועגן דעם האָב איך און מלכה זיך דערוואוסט אין דער צייט, וועלן איין שיכט ענדיקט זיך און די אַנדערע הייבט זיך אָן — די אינציקע געלעגנהייט, וועלן מיר פלעגן זיך טרעפן מיט אונדזערע מענער. ביי אַזאַ טרעפענים האָבן מיר דערזען יאַנקלען און לייבלען — און מיר זיינען אויפגעציטערט געוואָרן: די קפּ געשוואָלן, אונטערגעהאַקטע אויגן, גרויסע שוואַרצע צייכנס אויף זייערע פנימער און גאַנצן קערפּער און קוים וואָס זיי האַלטן זיך אויף די פיס.

— וואָס איז געשען? וואָס איז געשען?

די צייט איז קורץ און זיי דערציילן אויף גיך:

„אין מיטן נאַכט האָט מען אונדז אַרויסגענומען האַלב נאַקעטע פון באַראַק און אָנגעהויבן שלאָגן. מיר לויפן, פאַלן און באַקומען קלעפּ. זיי יאָגן אונדז צו דער לאַגערוואַך. מען שטעלט אונדז אויס אין רייען, אַרום 30 מאַן, בלויז שידלאָוועצער. זיי פאָדערן פון אונדז איבערצוגעבן וועגן שידלאָוועצער, וואָס ווילן אָנטלויפן פון סקאָרזשיסקער לאַגער. מיר ענטפערן, אַז מיר ווייסן ניט. קיינער דערציילט ניט, כאָטש מיר האָבן יאָ געוואוסט, וואָר ס'וויל צוריקלויפן נאָך שידלאָוועצ. דער וואַכמאַן גיט אַ געשריי צום יידישן פאָליציאַנט, יוסף פון סוכעדניוו, וואָס האָט צוגעהאַלפן מיט געבן קלעפּ אין דער אָקציע: „וואָס מאַך איך מיט די הינט?" יענער ענטפערט: „כ'האַלט, אַז מ'זאָל זיי דערשיסן"! דער וואַכמאַן הייסט דעם וועַרקשוצמאַן צוגרייטן די מאַשינביקס. מיר שוידערן, אונדזערע לעצטע מינוטן. דער סוף איז געווען, אַז מען האָט יעדערן באַזונדער אַריינגענומען אין דער „וואַכשטובע", אַוועק־געלייגט אויף אַ בענקל, 2 וועַרקשוצלייט האָבן געהאַלטן ביים קאָפּ און ביי די פיס און 2 אַנדערע וועַרקשוצן האָבן געקאָטעוועט מיט נאַגייקעס און געשלאָגן מכות־רצח. נאָך דעם האָבן זיי אונדז געגעבן געציילטע סעקונדעס צוריקצולויפן אין די באַראַקן אַריין, ווער ס'וועט ניט באַווייזן, וועט וועלן דערשאָסן. ווי אַזוי מיר האָבן נאָך געקענט לויפן, ווייסן מיר ניט. מיר האָבן

אָבער געהאַט די סאַטיספאַקציע, וואָס מען האָט געהאַט כוח בייצושטיין דעם נסיון און ניט אַרויסגעבן קיין יידן אין די רוצחישע הענט".

* * *

אין מאַרץ 1943 איז יאַנקל קראַנק געוואָרן אויף טיפוס, וואָס האָט דעמאָלט געבושעוועט אין לאַגער. די סכנה פון טיפוס איז געווען אַ טאַפלטע: ערשטנס, די קרענק גופא, און צווייטנס, וואָס יעדע 8־10 טעג פלעגט קומען די וועלקשוץ מיט אַ גרויסן לאַסטאויטאָ צום איזאָלאַציע־באַראַק, נעמען די קראַנקע — ווער ס׳איז נאָר געקומען אונטער דער האַנט — אַרויפוואַרפן אויפן אויטאָ, אַוועקפירן אין וועלדל און דאָרטן דערשיסן.

ס׳איז אונדז פינצטער און ביטער. מען האָט אפילו ניט קיין פּאָר גראָשן צו קויפן אַן אַספּירין. אויך מיין שוועגערין מרימל ליגט שוין אין באַראַק אויף טיפוס. מיר בעטן נאָר, אַז די לאַסטאויטאָס מיט די מערדערס זאָלן ניט אָנקומען. ווען יאָ, דאַן זיינען זיי פאַרלוירן. ס׳זיינען אַוועק עטלעכע טעג און יאַנקל און מרימל האָבן זיך געגומען פילן בעסער, זיינען פון דער קראַנקייט פאַרכאַפּט געוואָרן מלכה און אויך לייבל. מלכה האָט זיך עפּעס ווי אַרויס־געדרייט און מיט הויכער טעמפּעראַטור געגאַנגען צו דער אַרבעט. איך בין מיט איר געשלאָפן צוזאַמען און זיך ניט אָנגעשטעקט פון איר. מיר האָבן געשפּילט מיט מזל און אַלע אַרויס פון דער געפאַר, אַוועק צו דער אַרבעט, וואו גוטע פריינד האָבן געהאָלפן צוריקקומען צו די כוחות.

ביז היינט איז מיר נאָך שווער צו פאַרשטיין, ווי אַזוי איך בין ניט געוואָרן קראַנק און ווי אַזוי יאַנקל, מלכה, לייבל, מרימל און איר ברודער זלמן האָבן געקאָנט צוריק געזונט ווערן אָן וועלכער ס׳איז מעדיצין.

* * *

אין דער צווייטער העלפט 1943 האָט מען אין לאַגער אָנגעהויבן פילן, אַז דער היטלעריישער פאַרויסמאַרש איז ניט בלויז אָפּגעשטעלט געוואָרן אויף די וויכטיקסטע פראָנטן, נאָר אַז די דייטשן כאַפּן שוין אפילו גוטע מפלות. מען האָט שוין אויך געהערט וועגן פאַרטיזאַנער אין די וועלדער, וואָס זיינען אפילו אין מאָל באַפאַלן דעם אָמוניציע־לאַגער האַסאָג.

די דייטשן האָבן זיך געגייטיקט אין וואָס מער אַרבעטערס. ברענגען פרישע טראַנספּאָרטן יידן־שקלאַפן ווי פריער איז שוין ניט געווען פון וואָנען. אַלע יידישע שטעט, און שטעטלעך אין פוילן זיינען שוין געווען

„אויסגעריניקט". צוליב דעם זיינען די יידישע קאַצעטניקעס געוואָרן עפּעס מער „חשוב". יידן האָבן זיך אויסגעלערנט און זיך ניצלעך געמאַכט ביי אַלע אַרבעטן פון דער פּאַרצווייגטער אַמוניציע־פּראָדוקציע. אין די אויגן פון די דייטשישע מייסטערס איז געשטיגן דער ווערט פון דער יידישער קאַצעטישער אַרבעט און שטילערהייט האָבן זיי געפּרואווט פּאַרבעסערן אַ ביסל די אומ־מענטשלעכע באַדינגונגען אין לאַגער. זיי האָבן געזומען זייערע יידישע אַרבעטערס און געגאַנגען מיט זיי צום לאַגערשעף, דעם טרויעריק־באַקאַנטן קינערמאַן, און אויך צו די יידישע קאָמענדאַנטן, ווי אַלבערט, טעפּערמאַן, קשעפּיצקי, און געפּאָדערט פון זיי, אַז זיי זאָלן עפּענען די פּולגעפּאָקטע מאַגאַזינען מיט מלבושים, צונויפּגעזאַמלטע פון די אויסגעהרגעטע יידן. אַ דאַנק אָט דער אינטערוועניץ האָבן די לאַגערניקעס באַקומען הויזן, שטיוול, מאַרינארקעס אָדער מאַנטלען. נאָך וויכטיקער פון דעם איז געווען, וואָס ס'האָבן אויפּגעהערט די סעלעקציעס. נייע באַראַקן זיינען געוואָרן אויפּגע־שטעלט, וואו מען האָט אויך אינסטאַלירט קאַנאַליזאַציע מיט קאַלט וואַסער. מען האָט אויך דערלויבט מאַכן אייוועלעך צו קענען זיך עפּעס קאָכן.

די קאַצעטניקעס האָבן דאָס דערפילט. זיי האָבן זיך געסטאַרעט ווי ס'איז צו שטאַרקן די כוחות. אַ שטילע האָפענונג האָט געזומען טליען אין האַרצן, אַז אפשר וועט מען דאָך דערלעבן באַפרייט צו ווערן.

צוליבן נאָענטן קאָנטאַקט מיט די פּאָליאַקן אין די פאַבריקן, האָבן יידן אָנגעהויבן האַנדלען אָדער אויסאַרבעטן פּאַרשיידענע זאַכן. מיט דעם פּאַרדינסט האָט מען געקענט זיך צוקויפן שפּיז. שניידערס האָבן איבער־געאַרבעט אַלטע מלבושים פאַר די פּאָליאַקן; היטל־מאַכערס האָבן פון אַלטע שמאַטעס געמאַכט היטלען; שוסטערס האָבן צוגעכטגעמאַכט צעריסענע שיך; טייל האָבן אויסגעאַרבעט פון שטאַרקע פּאַפּירענע זעק אַזעלכע טאַרבעס אָדער האַנטקיישלעך; און פּאָליאַקן האָבן עס גערן געקויפט, באַצאָלנדיק מיט אַ ביסל שפּיז אָדער ברויט.

געמאַכט האָט מען דאָס אַלץ נאָכן קומען פון דער אַרבעט. יידן זיינען געווען אויסגעפּינעריש. זיי האָבן אויסגעאַרבעט פון מעטאַלן און אַלומיניום קעמעלעך, פּאַרשיידענע רינגען און שפּילקעס. זיי האָבן אָפּגעשניטן די בענדלעך אויף די קאַסטנס צו פּאַרכאַפן קויילן און פון דעם אויסגעאַרבעט פּאַרשיידענע קאָלירטע פּאָדעמס, וואָס איז געווען אַ גוטער אַרטיקל ביי די פּאָליאַקן אין פאַבריק.

יידן האָבן פּאַרקויפט פּאַפּיראָסן, סאַכאַרין, קנאָבל, ברויט. טייל האָבן

גאָר אייגנגעאָרדנט ביי זיך אויף דער פּריטש אַ שפּייזקרעמל, וואו זיי האָבן פּאַרקויפט הירזש, קאַשע, פּוטער, מעל און אפילו אויך וואורשט. געווען אַזעלכע, וואָס האָבן אויף אַ פּלאַץ איינגעאָרדנט אַ „קיך", און ווער עס האָט זיך עפּעס געוואָלט דאָרט קאָכן עסן, האָט באַצאָלט פּאַר דעם באַנוץ. טייל האָבן אויך געהאַט צו פּאַרקויפן היימיש־געקאָכטע טעפּעלעך אַרבעס מיט קליסקעלעך.

דאָס אַלץ האָט דער לאַגערשעף געוואוסט, אָבער ער האָט זיך געמאַכט ניט זעענדיק. אויך די לאַגער־קאָמענדאַנטן האָבן דאָס אַלץ פּאַרקוקט. אין אַלגעמיין האָט שוין דער לאַגער אין ווערק „א" אויסגעזען ווי אַ קליין יידיש שטעטל, להבדיל. רעליגיעזע יידן האָבן געהאַט אַ רבין און געדאַוונט טייל מאָל מיט אַ מנין. דאָס אַלץ איז פלוצעם טאָלערירט געוואָרן, ווייל די יידן זיינען זיי געווען נייטיק פּאַר דער גרויסער פּראָדוקציע, וואָס זיי האָבן אַרויסגעגעבן.

דער גרעסטער האַנדל איז אָנגעגאַנגען מיט פּאַרקויפן ברויט. אַריינגע־ברענגט דאָס ברויט פון דער שטאָט האָבן די קאָמאַנדאָס, וואָס האָבן געאַרבעט ביי פּאַרשיידענע עפּנטלעכע אַרבעטן אויסער דעם לאַגער, וואו פּאָליאַקן האָבן דאָס צוגעשטעלט פּאַר גוט געלט. פּאַרשטייט זיך, אַז דאָס אַלץ איז געווען אומלעגאַל און מען האָט געמוזט אָנוועגדן פּאַרשיידענע איינפּאַלן און חכמה.

אויך יאַנקל האָט געהאַנדלט מיט ברויט. צוויי צופאַלן האָבן צוגעהאָלפן צו דעם: 1) אברהם משה אייזענבערג (אומגעקומען אין אויפרייס אין שליבן), האָט אים געהאָלפן באַקומען אַ ביסל מערער עסן דורך דעם, וואָס ער האָט אין זיין אָפּטייל אים געלאָזן ברענגען דאָס עסן פּאַר דער גרופּע; 2) חיים פעלדמאַן פון וואַרקע האָט געאַרבעט צוזאַמען מיט יאַנקלען. וועז חיים איז קראַנק געווען אויף טיפוס, האָט יאַנקל אים אַ סך געהאָלפן זיך שטעלן אויף די פּיס. וועז ער איז געזונט געוואָרן, האָט ער געוואָלט אָפּדינען יאַנקלען מיט עפּעס, האָט ער געגעבן יאַנקלען געלט און מען האָט בשותפות געקויפט און פּאַרקויפט ברויט.

מען האָט אָבער געמוזט שווער אַרבעטן אויף דעם. וועז אַלע זיינען געגאַנגען שלאָפן, האָבן זיי פּאַרקויפט דאָס ברויט, אַ ביסל פּאַר די געקומענע פון דער אַרבעט און אַ ביסל פּאַר די, וואָס זיינען געגאַנגען צו דער אַרבעט.

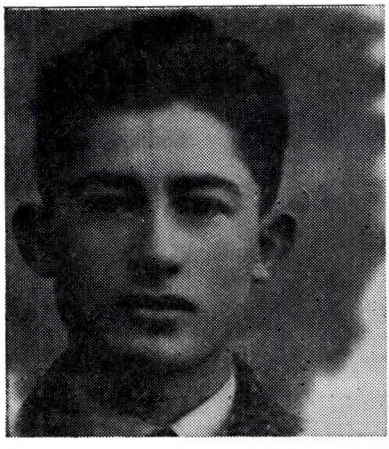
יאַנקל און חיים האָבן געהאַנדלט אויך מיט אַנדערע זאַכן. די יידישע לאַגער־אָנפירערשאַפט האָט געהאַט ענגוג געלט און געלעבט אַ גוטן טאָג. זיי זיינען געווען קונים אויף אַלצדינג: פּוטער, אייער, וואורשטן, געגנז, הינער

און אפילו בראָנפן. די גרעסטע פּראָבלעם איז אָבער געווען דאָס אַריינצו־שמוגלען אין לאַגער אַריין. מען האָט געדאַרפט אויסטראַכטן אַלץ נייע המצאות, ווי דאָס דורכצופירן. דערצו איז עס געווען פאַרבונדן מיט כסדרדיקער טויט־שרעק.

אין אָט דער רעלאַטיוו־בעסערער צייט אין לאַגער זיינען, פאַרשטייט זיך, נאָך אַלץ פאָרגעקומען גרויסע אומגליקן. איך געדענק אַ פאָר געשעענישן מיט חברים פון „בונד".

אונדזערע 2 חברים, דוד שטשענשליווע און קאָרענבלום פון שידלאָווצע, וואָס זיינען געווען מיטגלידער פון „יוגנט־בונד־צוקונפט", זיינען אָנגעקומען פון אָסטראָווצע אין סקאַרזשיסקער לאַגער. מען האָט זיי אַרעסטירט און באַשולדיקט, אַז זיי זיינען פּאַרטיזאַנער־שפּיאָנען. וועז מען האָט זיי געפירט צום דערשיסן, האָבן זיי זיך געוואָרפן אויפן ווערקשוץ און אים געוואָלט אַנטוואָפענען. דאָס האָט זיך אָבער זיי ניט איינגעגעבן. אייגער פון זיי איז געוואָרן דערשאָסן און דער צווייטער איז אַנטלאָפן.

אַן אַנדער חבר, יחיאל קינעל, איז געוואָרן אויפגעהאַנגען אין לאַגער־הויף. ער איז באַשולדיקט געוואָרן אין העלפן אַרויסטראָגן קוילן פאַר די פּאַרטיזאַנער. וועז מען האָט אים געפירט צו דער עקזעקוציע, אַן אויסגע־מאַטערטן און בלייכן פון די שווערע פיניקונגען, האָט ער צו אונדז גע־שפּטשעט: „איך בין אומשולדיק, אומשולדיק!"

דוד שטשענשליווע, אומגעקומען בייַם שטעלן אַ ווידערשטאַנד בעתן פּירן אים דערשיסן.

יחיאל קינעל, אויפגע־האַנגען אין „האַסאַג" אין 1943.

אין טאָג, דאָס זיך אין יולי 1944, איז פּלוצלונג פּאָרגעקומען אַ סעלעקציע ביים טויער. עטלעכע הונדערט יידן זיינען אָפּגעקליבן געוואָרן צום טויט: איינער פון זיי איז געווען פּיניק קרול, אַ יונג אַ ריז, אין שידלאָוצע געווען אַ טרעגער, געקענט טאָן די שווערסטע אַרבעטן. אפילו אין סקאָרזשיסקער לאַגער האָט ער זיך גוט אויסגעטויגט און זיך אַן עצה געטאָן מיט זיינע שטאַרקע כוחות. ביי דער אַרבעט איז אין מאָל פּאָרווואונדעט געוואָרן זיין האַנט, וואָס מען האָט עס לייכט געקאָנט אויסהיילן, און צוליב דעם איז ער אַרייַנגעפּאַלן אין דער סעלעקציע. אויף זיין לעצטן וועג האָט פּיניע קרול אויסגעשריען מיט זיין גאַנצן כוח: „יידן, כ׳וויים וואוהין מען פּירט אונדז! מיר זאָלן שוין זיין די לעצטע קרבנות! אויב איר וועט איבערלעבן, זאָלט איר אונדז ניט פאַרגעסן!". דערמאָן איך דאָס און בין מקיים זיין צוואה.

נאָך דער לעצטער סעלעקציע האָט שוין לאַנג ניט געגומען און דער סקאָרזשיסקער לאַגער איז אין גאַנצן ליקווידירט געוואָרן. טייל זיינען אָפּגעפּירט געוואָרן קיין טשענסטעכאָוו און אַ ביסל שפּעטער זיינען פּרויען און מענער אין באַזונדערע וואַגאָנען עוואַקואירט געוואָרן — פּרויען קיין לייפּציק און מענער קיין בוכנוואַלד און נאָך דעם קיין שליבן.

פון לייפּציק האָבן מיר נאָך דורכגעמאַכט צו פוס אַ שרעקלעכן הונגער־מאַרש. 14 טעג האָט דער דאָזיקער מאַרש געדויערט. אַ סך זיינען אויסגע־שטאָרבן און דערשאָסן געוואָרן אויפן וועג. אין איין דייטשן דאָרף, וואו מען האָט זיך אָפּגעשטעלט, זיינען מלכה, מרימל און איך נאָך אַ פּאָר מיידלעך פון אונגאַרן, אַריין אין אַ סטאַדאָלע, אַוועקגעפּאַלן אויפן שטרוי און טיף אַנטשלאָפן געוואָרן. וועמ מיר האָבן זיך אויפגעכאַפּט, האָבן מיר דערזען, אַז מיר זיינען באַפרייט געוואָרן דורך די אַמעריקאַנער.

אין יוני 1945 האָבן מיר זיך געטראָפן אין שידלאָוצע. ווי אַזוי די דאָזיקע באַגעגעניש האָט אויסגעזען, האָב איך ניט קיין כוח צו באַשרייבן.

איך האָב זיך שפּעטער דערוואוסט, אַז מיין ברודער אפרים גאָלדבערג מיט זיין פּרוי און קינדער האָבן זיך געראַטעוועט. אויך מיינע שוועסטערס פייגע גאָלדבערג און בינע שטאַרק מיט איר טעכטערל עמילא האָבן זיך געראַטעוועט. אָבער איר מאַן יאָסל שטאַרק איז אומגעקומען. ער איז געווען טעטיק אין ווידערשטאַנד צו ראַטעוון יידישע קינדער.

* * *

(די אַרבעט איז געשריבן צום אָנדענק פון אונדזערע אומגעקומענע משפּחות.)

מנחם ראָזענצווייג

אין „האַסאַג"

וועַן די דייטשן זיינען געוואָרן די בעלי־בתים אין אונדזער שטעטל, בין איך נאָך געווען גאַנץ יונג. דאָך בין איך אויך געגאַנגען אַרבעטן. אַ סך מאָל בין איך געגאַנגען אַרבעטן אָנשטאָט מיין טאַטן. מיין עלטערער ברודער שלמה איז געווען באַזאָרגט מיט אַרבעט פאַרן קאָמיסאַר פון נאָטע יאָסל אייזענבערגס גאַרבעריי.

איין טאָג בין איך פאַרכאַפּט געוואָרן דורך דער דייטשער זשאַנדאַר־מעריע און צוזאַמען מיט נאָך צענדליקער יידן אָפּגעשיקט געוואָרן קיין „האַסאַג". ביי אונדז אין דער היים האָט קיינער ניט געוואוסט וואוהין איך בין אהינ־געקומען. ערשט אין דריי וואָכן אַרום האָב איך דורך אַ פּוילישן אַרבעטער פון „האַסאַג" געשיקט אַ בריוועלע מיינע עלטערן. מיין טאַטע האָט מיט דעם זעלביקן פֿאָליאַק מיר געשיקט אַ פּעקל וועש און די תפילין. אין אַ בריוועלע האָט ער מיך געבעטן צו דאַוונען יעדער טאָג, וועט מיר גאָט העלפן. דאָס איז ביי מיר פאַרבליבן ווי אַ צוואה.

גייענדיק צו דער אַרבעט האָב איך איין מאָל געזען, ווי עס איז אָנגע־קומען אַ נייער טראַנספּאָרט יידן, צווישן זיי אַ סך שידלאָוצער. ווי איבערראָשט בין איך געוואָרן, וועַן איך האָב דאָרט אויך דערזען מיין טאַטן. ווי ביטער איז מיר געווען, אַז איך האָב אפילו ניט געקענט צו אים צוגיין נענטער, ווייל דאָס איז געווען סכנת נפשות. מיר האָבן זיך בלויז באַגעגנט מיט די בליקן — און דאָס איז געווען דאָס לעצטע מאָל, וואָס איך האָב געזען מיין טיערן טאַטן. אויך מיין טייערע מאַמען אסתר האָב איך שוין מער ניט געזען.

איך בין געווען כמעט פון די ערשטע אין „האַסאַג". עס זיינען נאָך ניט געווען קיין באַראַקן און מיר זיינען די ערשטע צייט געשלאָפן אין דרויסן.

איך האָב זיך דערוואוסט פון די, וואָס זיינען געקומען פאַר מיר, אַז מיט זיי זיינען געווען עטלעכע שידלאָוצער, צווישן זיי אויך מיין קוזין יאָסל לוסטגאָרטען. די עטלעכע שידלאָוצער האָבן אויסגעאַרבעט אַ פּלאַן צו אַנטלויפן. זיי האָבן איבערגעקויפט דעם אוקראַאיניש וועַרקשוץ און זאָלן האָבן אויס־געגראָבן אַ גרויסע גרוב ביי די דראָטן. מיין קוזין האָט אין דער לעצטער מינוט חרטה געקראָגן און איז געבליבן. די אַנדערע זיינען אַנטלאָפן. צו מאָרגנס האָבן די אוקראַאינער דערשאָסן מיין קוזין יאָסל.

איין מאָל בין איך איינגעשלאָפן ביי דער אַרבעט און פאַרשפּעטיקט

מיטצוגיין מיט מיין גרופּע צוריק צו די באַראַקן. וועז איך בין אַנגעקומען מיט אַ צווייטער גרופּע צום טויער, האָט דער אוקראַאינער וואַכמאַן, וואָס האָט שוין געווּאוסט וועגן מיר, געזומען מיך שטופּן צו די דראָטן, וואָס האָט געמיינט — צו דערשיסן. איך האָב אַנגעהויבן שרייען אויף די העכסטע קולות. צום גליק, איז געקומען צו לויפן דער יידישער לאַגער־עלטסטער אייזענבערג. ער האָט געשריען: „ביסט אייגעשלאָפן ביי דער אַרבעט?" און ער האָט מיר געזומען דערלאַנגען גרויסע קלעפּ, אַזוי אַז דער אוקראַאינער האָט שוין ניט געהאַט וואָס צו טאָן. נאָכן שלאָגן האָט אייזענבערג מיך באַפּוילן צו גיין צוריק אין מיין באַראַק. דורך דעם האָט ער מיך אַפּגעראַטעוועט פון אַ זיכערן טויט.

אין טאָג האָבן די אוקראַאינער אונדז געזומען אויף אַ באַזונדערן פּלאַץ, וואו מיר האָבן געזען אַ מוראדיק בילד: דאָרטן זיינען געלעגן דער־שאָסענע זיבן מיידלעך און פינף בחורים, אַלע פון שידלאָוצע. זיי האָבן געאַרבעט נאָכטשיכט און געפּרואווט אַנטלויפן קיין שידלאָוצע, וועז ס'איז דאָרטן פּראָקלאַמירט געוואָרן דער נייער געטאָ אין דעצעמבער 1942. נאָך דעם ווי מיר האָבן מקבר געווען די קדושים, האָבן די אוקראַאינישע סאַדיסטן אונדז געהייסן טאָנצן אויפן פּרישן קבר און זיי האָבן אונדז אַזוי פּאָטאָגראַפּירט.

יעדער זונטיק זיינען מיר געגאַנגען צום ווערק „א" זיך באָדן. אין אונדזער ווערק „צע" איז קיין באָד ניט געווען. דעמאָלט האָב איך געהאַט אַ געלעגנהייט זיך צו זען מיט מיין שוועסטער דבורה. איר דייטשער מייסטער האָט שוין געזען, אַז זי זאָל האָבן צייט מיט מיר זיך צו טרעפן. די מאַמענטן, ווען איך האָב זיך געטראָפן מיט מיין שוועסטער, ווועל איך קיין מאָל ניט פאַרגעסן. דאָס האָט מיר צוגעגעבן מוט אויסצוהאַלטן די גרויסע צרות.

אַ פרומען יידן איז נאָך ביטערער געווען אין לאַגער. מען האָט געטאָן דאָס בעסטע, וואָס מען האָט געקענט. וועז ס'איז געקומען פּסח, האָט דער חזן יאָסל מאַנדעלבוים מיר געגעבן אַ טעפּעלע הירש (געלע קאַשע). מאַנ־דעלבוים, וואָס איז געקומען מיט פּיל קראָקעווער פּונעם לאַגער פּלאַשעוו, האָט אויך צוגעזען, אַז שבת אוז יום־טוב זאָל זיין אַ מנין ביי אים אין באַראַק.

זומער 1944 האָט מען אונדז אָפּגעפּירט קיין טשענסטאָכאָוו אוז שפּעטער קיין בוכענוואַלד. ביים אַריינגיין אין באָד, האָב איך געמוזט איבערלאָזן די תפלין, וואָס דער טאָטע האָט מיר געהאַט צוגעשיקט אין „האָסאָג".

איך בין באַפרייט געוואָרן אין טשעכאָסלאָוואָקיע. שפּעטער האָב איך זיך געטראָפן אין לאַנדסבערג מיט מיין איינציקער לעבן־געבליבענער שוועסטער דבורה.

פישל קאָרנברויט

מזל אין אומגליק

מיין טאַטע לייבוש האָט געהאַט אַ שנײדעריי־ וואַרשטאַט און אויך איך האָב געקענט די מלאכה. אין די ערשטע צייטן פון דער דייטשער אָקופּאַציע האָבן מיר געפֿרואווט אויסשלאָגן פֿרנסה פון שנײדעריי. דערצו האָט אונדז צוגעהאָלפן דער פּאָקט, וואָס מיר האָבן גאָר געהאַט אַ ביסל באַהאַלטענע שטאָפֿן.

מיר האָבן אַלץ געטאָן, כדי אויפצוהאַלטן אונדזער שטוב מיט אירע אַכט קינדער און טאַטע־מאַמע. מיט שרעק און האַרצקלאָפֿענישׂ האָבן מיר דורכגעלעבט די ערשטע צוויי יאָר. כמעט יעדער טאָג האָט מען געכאַפּט יידן. מען האָט נישט געוואוסט וואוהין מען נעמט זיי. אַ מאָל זענען זיי צוריקגעקומען, אַ מאָל נישט. מיין פּאָטער איז נישט אַרויסגעגאַנגען אין גאָס פּאַר מורא, אַז מען זאָל אים ניט אָפּשניידן זיין באָרד, ווי עס פלעגט געשען מיט אַלע יידן מיט בערד.

צוליב די אָפּטע אָבלאָווע פלעגן אונדזערע עלטערן האָבן פּאַר אונדז אַ ספּעציעלע באַהעלטעניש, אָבער אין דער גרויסער כאַפּעריי פון יולי 1942 האָט עס ניט געאַרבעט. אין דעם טאָג האָט מען אַרויסגענומען פון אונדזער הויז מיך מיט מיינע דריי שוועסטערס און מיין ברודער. מיר זענען אַלע געווען באַהאָלטן אין דער דירה פון אונדזערס אַ שכן. די טיר איז געווען פֿאַרשטעלט מיט אַ קלײדערשאַנק. דער שכן איז געווען מיינער אַ גוטער חבר, אַ יידישער פֿאָליציאַנט, וואָס האָט זיך געקענט פריי באַוועגן. ער איז געקומען צו לויפן און אונדז געוואָרנט, אַז מיר מוזן אַלע פֿאַרלאָזן די באַהעלטעניש, ווייל ער וויל נישט נעמען די אחריות אויף זיך. עס האָבן נישט געהאָלפן אונדזערע געבעטן. מיר האָבן געמוזט אַרויסגיין פון באַהעלטעניש. איך און מיין שוועסטער ראָמאַ זיינען די ערשטע אַרויסגאַנגען. אַזוי ווי מיר האָבן געמאַכט דעם ערשטן טריט אויפן הויף, זענען די וואַכשוצן באַלד צוגעלאָפֿן און אונדז צוגעפּירט צו אַ לאַסטאויטאָ, וואו ס׳איז געלעגן אַ געבונדענע קאַלב מיט צוויי יידישע יינגלעך. מיר זענען געווען זיכער, אַז מען פּירט אונדז אַלעמען צו דערשיסן, ווייל אַז מען האָט געכאַפּט אַ יידן מיט פּלייש האָט מען אים גלייך געשאָסן. אָבער ס׳איז געשען אַ נס. אויפן וועג האָבן די דייטשן אַוועק־

געפירט ערגעץ די קאַלב און אונדז האָבן זיי אָפּגעפירט אין סקאַרזשיסקער געוועזענער־פאַבריק „האַסאַג".

דעם זעלביקן טאָג האָט מען פון אונדזער שטוב אַרויסגענומען מיין ברודער עזר און מיינע צוויי שוועסטערס מרים און טאָלאַ. ביי נאַכט האָבן מיר זיך אַלע געטראָפן אין די „האַסאַג" באַראַקן.

מיט מיינע עלטערן זיינען פאַרבליבן מיין שוועסטער טויבע־רחל מיט איר מאַן און דריי קינדערלעך און מיין יינגסטער ברודערל הערשל, וואָס איז אַלט געווען 12 יאָר.

לכתחילה האָבן מיר געטראַכט צו אַנטלויפן פון „האַסאַג" צוריק קיין שידלאָווצע. אָבער מיר האָבן זיך דערוואוסט וועגן דער אויסזידלונג פון שידלאָווצע, וואָס האָט אויך פאַרכאַפט מיינע ליבע עלטערן לייבוש און מיין שוועסטער טויבע־רחל מיט איר מאַן און די קליינע קינדערלעך. קריסטלעכע באַקאַנטע האָבן אונדז דערנאָך דערציילט, אַז מיינע עלטערן האָבן נישט געלאָזט מיין ברודערל הערשל מיטגיין. זיי האָבן אים אַרויסגעיאָגט פון הויז, אַז ער זאָל אַנטלויפן אין אַ דאָרף אַריין, אפשר וועט ער זיך ראַטעוון. אָבער מיר ווייסן נישט וואו ער איז אַהינגעקומען.

* * *

מיין אַרבעט אין לאַגער איז געווען זייער אַ שווערע. איך בין געשטאַנען מיט גומענע שטיוול אין אַ וואַסער, וואָס איז געווען געמישט מיט פאַרשיידענע כעמישע מאַטעריאַלן. דורך אַ גאַלוואַניזאַציע־פּראָצעס האָב איך פון אייזן געמאַכט קופּער. די כעמיקאַלן האָבן מיט דער צייט מיר אויסגעברענט לעכער אין די הענט און פיס. מיינע שוועסטערס און מיין ברודער האָבן געהאַט אַ ביסל אַ לייכטערע אַרבעט, אָבער די מורא, די אַנשטרענגונג און דער הונגער האָבן אונדז זייער דערשלאָגן.

ווי דער עלטסטער ברודער האָב איך זיך געהאַלטן פאַראַנטוואָרטלעך צו פאַרהיטן, אויף וויפל מעגלעך, און צו האַלטן צוזאַמען דאָס קליינע הייפעלע, וואָס איז געבליבן פון אונדזער גרויסער משפּחה.

מיטן אָנקום פון ווינטער איז אויסגעבראָכן אַ גרויסע טיפוס־עפּידעמיע. מיינע צוויי שוועסטערס זענען אויך קראַנק געוואָרן. מיט הויכן פּיבער האָבן מיר זיי מיטגענומען צו דער אַרבעט, ווייל איבערלאָזן אין באַראַק איז געווען אַ זיכערער טויט.

צוויי יאָר האָבן מיר זיך אָפּגעמוטשעט אין „האַסאַג"־לאַגער. זומער

1944 האָט מען אונדז אויפגעזעצט אויף וואַגאַנען און אַוועקגעשיקט נאָך טשענסטאָכאָוו. און דאָ האָבן מיר וויידער איבערגעלעבט די שרעק, אַז מען זאָל אונדז נישט צעשיידן. דער גורל האָט אונדז וויידער צוגעשפילט, און מיר זענען געווען אַלע צוזאַמען און זיך געטיילט מיטן ביסל זופ און שטיקל ברויט.

אַזוי זענען מיר געווען ביז דעם 16טן יאַנואַר 1945, וועו די רוסישע אַרמיי האָט אונדז באַפרייט.

מיט גרויס מאַטערניש האָבן מיר נאָך דער באַפרייאונג זיך דערשלאָגן צוריק קיין שידלאָווצע. די האָפענונג, אַז טאַמער איז נאָך עמעצער פון אונדזער פאַמיליע געבליבן לעבן, האָט אונדז געטריבן צו אונדזער שידלאָווצע. אָבער די האָפענונג איז געווען אַ פוסטע, ווי פוסט אונדזער גאַנצע אַמאָליקע היימשטאָט איז געוואָרן נאָכן גרויסן חורבן.

חנה באַוניק־בראָניעווסקי

מיינע ערשטע טעג אין „האַסאַג"

איך בין געווען פון די ערשטע, וואָס מען האָט געכאַפּט צו דער אַרבעט אין לאַגער „האַסאַג". איך בין דעמאָלט געווען צו יונג צו פאַרשטיין, וואָס עס מיינט אַ לאַגער און צו זיין אַוועקגעריסן פון די עלטערן.

זיי האָבן מיך געכאַפּט ביי אונדז אין שטוב, ווייל מיר זיינען געווען זיכער, אַז אַזעלכע יונגע קינדער וועלן זיי ניט נעמען. עס האָט ניט געהאָלפן קיין בעטן. מיין מאַמע האָט נאָך באַוויזן מיר עפּעס מיטצוגעבן אין דער צייט, וועו מיר זיינען נאָך געשטאַנען לעבן מאַגיסטראַט. מיין ליבע מאַמע איז נאָך איין מאָל געקומען מיך זען, ווי זי וואָלט געפילט, אַז מיר וועלן זיך שוין מער קיין מאָל ניט זען. זי האָט נאָך דערגרייכט דעם לאַסטאָויטאָ, וואָס האָט אונדז

געזאָלט פירן אין לאָגער אַריין. מיר האָבן זיך נאָר באַגעגנט מיט די בליקן, ווייל צום אויטאָ האָט מען שוין קיינעם ניט צוגעלאָזן.

אין סקאָרזשיסק האָב איך געאַרבעט אין ווערק א'. דאָרטן האָב איך געאַרבעט צוזאַמען מיט מרים פרידמאַן, די טאָכטער פון יענקעלע בעדער. זי איז שפּעטער זייער קראַנק געוואָרן און געבעטן אויף זיך דעם טויט. זי איז גיך געפאַלן אַ קרבן פון אַ סעלעקציע.

אַ לענגערע צייט האָב איך געאַרבעט אין ווערק ב', ביז אַנהייב 1944. דערנאָך האָט מען מיך ווידער אַריבערגעהויבן אין ווערק א'. דאָרטן האָב איך זיך גוט אייגנגעלעבט מיט מיינס אַ פריינדין פון דער היים, דבורה ניימאַן, די טאָכטער פון ישראל און מאַטל. אין ווערק א איז געווען אַ סך ערגער, ווי אין ווערק ב', וואו ס'איז כאָטש געווען מעגלעך צו קריגן אַ ביסל קאַרטאָפל.

צום גליק בין איך לאַנג ניט פאַרבליבן אין ווערק א'. בעת דער לעצטער סעלעקציע איז מיין חברטע אַוועקגענומען געוואָרן אין די וואַגאָנעס, וואָס מען האָט געפירט צו די פאַרניכטונגס־לאַגערן. מיך און נאָך הונדערטער האָט מען אָפּגעפירט אין טשענסטאָכאָווער לאַגער „וואַרטאַ". דאָ זיינען די באַדינגונגען געווען אַ סך בעסער ווי אין סקאָרזשיסק: מען האָט דאָ קיינעם ניט געשאָסן, דאָס עסן איז געווען בעסער און די אַרבעט לייכטער.

אין דאָזיקן לאָגער בין איך געווען ביזן 17טן יאַנואַר 1945 און דאָרטן זיינען מיר באַפרייט געוואָרן דורך די רוסן.

איך מיט נאָך עטלעכע שידלאָווצער האָבן זיך שפּעטער דערשלעפּט ביז אונדזער שטעטל. מיר האָבן באַקומען אַן אָרט צו וואוינען צו ערשט ביי שלום דימאַנט און דערנאָך ביי אהרן בלומענפעלד. מיר האָבן דאָרטן געטראָפן ישראלקע פרידמאַן, די בלייכמאַנס, לאה פישער, מאַטל סטאָל, עלקע און יאַנקל זילבערמאַן, ישראל כוסטעצקי, משה איזענבערג, חנה דימאַנט, אברהם פינק־לער, קיווע ליבערבוים, חנה איזענבערג.

אין שידלאָווצע האָבן מיר לאַנג ניט געקענט פאַרבלייבן, ווייל די פאָליאַקן האָבן אונדז געדראָט מיטן טויט, אויב מיר וועלן ניט פאָרלאָזן דאָס שטעטל. מיר האָבן ניט געוואָלט ריזיקירן מיטן קוים־קוים אָפּגעראַטעוועטן לעבן — און מיר זיינען אַוועק פון אונדזער אַ מאָל טייער היימשטעטל.

אליעזר לעווין (בני־ברק)

אַ סדר־נאַכט אין סקאַרזשיסקער לאַגער

די אַמוניציע־פאַבריק „האַסאַג" איז געווען פאַרטיילט אויף 3 אָפּטיילונגען: ווערק א', ווערק בע און ווערק צע. דער לעצטער איז געווען דער ערגסטער, ווייל דאָרטן האָט מען געאַרבעט מיט פיקרין — דאָס איז אַן אויפרייס־מאַטעריאַל פאַר גראַנאַטן, וואָס האָט אויפגעגעסן דאָס האַרץ מיט די לונגען. 80 פּראָצענט פון די, וואָס האָבן געאַרבעט ביי פּיקרין, זענען נאָך דריי חדשים אַרבעט געפאַלן ביי דער אַרבעט.

איך מיט מיין עלטערער טאָכטער מאַשע זיינען אַריינגעפאַלן אין ווערק „צע". מיר זיינען אָבער אַיינגעאָרדנט געווארן ביי אַ בעסערער אַרבעט, אַ דאַנק צווויי פּוילישע מייסטערס, מיינע געווען קונים פון סקאַרזשיסק און אויך אַ דאַנק דעם, וואָס איך האָב זיי איבערגעלאָזט אַ סך סחורות פון מיין געשעפט. זיי האָבן מיך אונטערגעהאַלטן מיט ברויט און אַנדערע שפּייזן.

אין דאָזיקן אָפּטייל האָבן זיך געפונען עטלעכע רבנים פון אַטוואַצק־פאַלעניץ, דער ראַדאָשיצער רב, וואָס איז פאַרשיקט געווארן פון פּיעטערקאָוו, דער שוחט פון מעזריטש, דער וואָלבראָמער רב, און אויך אַ פאָר יונגע רבנים, וואָס זענען געקומען פון פּלאָשאָוו, אַ לאַגער ביי קראָקע, און אויך דער ראש־ישיבה פון אַטוואַצק.

איך האָב זיי געהאָלפן מיט וויפל איך האָב נאָר געקאָנט — מיט אַ צוגאָבזופּ, מיט אַ שטיקל ברויט, מיט אַ ביסל פּוילישן הירזש.

איך האָב געהאַט אונטער מיר אַ פּאָר סקאַרזשיסקער און שידלאָוצער מיידלעך און פון צייט צו צייט זענען מיר געגאַנגען אַרבעטן, אין באַגלייטונג פון אַ פּוילישן מייסטער אויסער דעם לאַגער, אין דאָרף מוזאָוויע.

מיר האָבן מיטגענומען מיט זיך זאָכן צו פאַרקויפן די פּויערים אין אויסבייט פאַר אַ שטיקל פּוטער, ברויט, הירזש. אַ ביסל האָט מען אַליין געגעסן און דאָס איבעריקע האָט מען אַריינגעשמוגלט אין לאַגער אַריין. די לאַגערזופּ האָט מען שוין נישט געדאַרפט עסן, ווייל מען האָט געגעסן ביי די פּויערים, האָט מען פאַר נאָכט אַריינגעברענגט די זופּ צוריק אין לאַגער אַריין און דאָס צעטיילט אַ ביסל די כלי־קודש און אַנדערע. איין מאָל האָט אַן עס־עס־מאַן געטראָפן דעם מעזריטשער שוחט אַרויסגייענדיק מיט אַ פּושקעלע זופּ פון מיר. ווי אַ ווילדע חיה איז דער עס־עס־מאַן צוגעלאָפן צו אים מיט געוואָלדן:

„ווער האָט דיר דאָס געגעבן? ווייז מיר דעם מאַן!" ער האָט, נעבעך, נישט געהאַט קיין עצה און גלייך אים אַרײַנגעפירט צו מיר אין באַראַק אַריין. דער עס־עס־מאַן האָט אויפגעשטעלט אויף מיר זײַנע רוצחישע אויגן און פֿאַרפֿאַרן מיר מיט זײַן פויסט גלייך צווישן די אויגן, אַז איך האָב זיך פֿאַרגאָסן אין גאַנצן מיט בלוט. איך בין נאָך מיט דעם נישט אָפּגעקומען. אין 10 מינוט אַרום איז ער צוריקגעקומען צו מיר אין באַראַק אַריין און מיך אָפּגעפירט אין אַ מאַגאַזין־לאַגער. ער האָט געבראַכט אַהין 4 פּאָליאַקן, אַוועקגעלייגט מיך אויף אַ באַנק, באַפוילן, אַז אײַנער זאָל האַלטן מיין קאָפּ, אײַנער — די הענט, צוויי — די פֿיס און ער אַליין האָט געגומען מיט אַ ברעט מיר קלאַפּן איבערן קערפּער. ביים צווייטן קלאַפּ האָב איך שוין פֿאַרלוירן דאָס באַוואוסטזיין. מען האָט מיך אַוועקגעטראָגן אין שפּיטאָל אַריין, וואו איך בין געלעגן 4 וואָכן. פון דעמאָלט בין איך געבליבן מיט אַ פּעלער אין רוקן.

אַ קורצע צייט פֿאַר פּסח האָבן די רבנים געשיקט צו מיר עטלעכע מענטשן און געבעטן העלפן, אַז זיי זאָלן נישט דאַרפן עסן חמץ. מיר איז אײַנגעפֿאַלן אַ געדאַנק — אײַנצוארדענען אַ „סדר"־נאַכט פֿאַר די רבנים.

איך האָב פֿאַרשטאַנען, אַז קודם־כל מוז איך דאָס מעלדן דער לאַגער־פֿירערין, פרוי מאַרקאָוויטש. אָן איר הסכמה קומט נישט אין באַטראַכט די קלענסטע טעטיקייט. איר ענגיט אויג איז געווען אין יעדן באַראַק פון לאַגער. אָבער ווי „נעמט" מען זי אײַן? ווי שוין פריער געזאָגט, איז מיר אויסגעקומען צו אַרבעטן אָפּט מאָל אויסער דעם לאַגער, אויף די פעלדער פון דאָרף מוזאָוויע. דער אויפזעער איז געווען אַ פּוילישער מייסטער. פֿאַר דעם זכות פון קענען האַנדלען מיט די פּויערים האָט ער באַקומען אַ פּלעשל בראַנפן. די פּראָדוקטן האָט מען אַרײַנגעפירט אין די קאַנען פון עסן אין לאַגער אַריין. איך האָב געקויפט פרישע טרוסקאָווקעס פֿאַר פרוי מאַרקאָוויטשעס טעכטערל, וואָס איז געווען מיט איר צוזאַמען, אַ מאָל אויך פרישע אוגערקעס, וואַלד־שוואַמען. אויף אַזאַ אופן בין איך ביסלעכווייז געוואָרן ביי איר אַן אָפּטער אַרײַנגייער.

וען איך בין געוואָרן מערער באַקאַנט מיט איר, בין איך אַוועק צו איר און דערציילט, וואָס איך וויל מאַכן. איך האָב זי געבעטן צו דערלויבן מיר עס צו טאָן, ווי אויך צו ריידן מיט דעם שעף פון דער יידישער לאַגער־פֿאָליציי פעפּער, אַז ביי נאַכט, וען אַלע שלאָפֿן, זאָלן די רבנים קענען באַקן מצות אין די גרויסע אויוונס, וואָס האָבן געוואָרעמט די באַראַקן.

אין די שרעקלעכע לאַגער־באַדינגונגען איז דאָס באַקן מצות געווען זייער אַ שווערע און געפערלעכע אונטערנעמונג. מיר האָבן געגומען עטלעכע

פלעשער, זיי גוט אויסגעריניקט מיט זאָמד. דאָס האָט אונדז געדינט פאַר וואַלגער־העלצער. אַ שידלאָוועצער מיידל, דעם אַלטן יהונתנס אַן אייניקל, האָט איינגעשטעלט איר לעבן און יעדע נאַכט אָנגעטאָן אויף זיך בלעכן און גע־ברענגט פון דער פאַבריק אין בלאָק 1. אויף זיי האָט מען געוואָלגערט די מצות.

עטלעכע רעליגיעזע יידן האָבן מיר געגעבן געלט אויף אייניצוקויפן מעל, הירזש, בוריקעס. מיינע קריסטלעכע מייסטערס האָבן פאַר גוט געלט מיר באַזאָרגט מיט פאַרשיידענע פראָדוקטן.

דריי טעג פאַר פּסח האָב איך זיך געוועגדט צום שעף פון לאַגער־פאָליציי, אַז ער זאָל מיך דערלויבן אייניצוואָרדענען אַ „סדר"נאַכט אין לעצטן לאַגער־באַראַק, וואָס איז במילא געווען נישט באַזעצט, און ער זאָל באַפעלן די יידישע פאָליציסטן, וואָס וועלן דעזשורירן די נאַכט, אונדז צו וואַרענען, אויב עס וועט ביי נאַכט קומען געשטאַפּאָ אויף אַ באַזוך, ווי עס האָט אפט געטראָפן.

ערב פּסח, קומענדיק אַהיים פון דער אַרבעט, איז אַריינגעקומען אין באַראַק אַריין אַ לאַגער־פאָליציאַנט און באַפוילן מיך תיכף צו גיין צו דער לאַגער־קאָמענדאַנטין — פרוי מאַרקאָוויטש.

וועג איך האָב זיך געשטעלט פאַר פרוי מאַרקאָוויטש אין צימער פון איר הייזקע — מען האָט עס געפונען דאָס „ווייסע הויז" — האָט זי מיך אָפּ־געמאָסטן מיט אַ שאַרפן בליק פון אויבן ביז אַראָפּ. זי האָט אָנגעהויבן מיך פאַרשן מיט אַ שטרענגער שטים: זאָגט מיר, קליין לעווינדל, ווי אַזוי האָט איר אַריינבאַקומען אין לאַגער אַריין די אַלע פּראָדוקטן? און וואו האָט איר געגומען געלט אויף דעם אַלעם?

איך האָב איר איבערגעגעבן אַן אויספירלעכן באַריכט. נאָכן אויסהערן מיין ראַפּאָרט, האָט זי געזאָגט: איך האָב זיך געוואָלט איבערצייגן, צי איר האָט נישט געמאַכט פון דעם אַ פּריוואָט געשעפט. איצט זע איך, אַז איר האָט געהאַנדלט ערלעך. איך האָב שוין אַן אייך אַלץ אויסגעפאָרשט. איך וועל זען, אַז אַלץ זאָל אַדורך בשלום. איך בין גרייט אייך מיטצוהעלפן. איר קריגט שוין פון מיר 60 אייער פאַר די רבנים — ווער עס איז געווען אין ווערק צע, דער קאָן וויסן וואָס דאָס האָט באַטייט.

אין לאַגער איז געווען אַ קצב פון פּלאָצק, שמואל מאַקסעל, האָט ער מיר געגעבן 90 אייער. ער געפינט זיך היינט אין דייטשלאַנד. ער איז אַ מיליאָנער און ער האָט, ניט לאַנג צוריק, געגעבן אַ האַלבן מיליאָן מאַרק פאַר ישראל.

פונקט 10 אַ זייגער, ווען אַלץ איז שוין געשלאָפן אין די באַראַקן, האָט

זיך אָנגעהויבן דער „סדר", ביי צוויי טישן, געדעקט מיט ווייס פּאַפּיר, ביי די ברענענדיקע ליכט, וואָס די נשמות פון אונדזערע קדושים האָבן זיי באַלויכטן.

יעדער איינער פון די רבנים האָט אַרויסגענומען אָנגעשריבענע בלעטלעך פון דער הגדה, וואָס איינער האָט געדענקט און אָנגעהויבן זאָגן. אַ הייליקע שטילקייט האָט זיך אויסגעשפרייט, ווען מען איז צוגעקומען צו די פיר קשיות. ווייזט אויס, אַז אין דעם מאָמענט האָט גאָט אַליין נישט געקאָנט געבן קיין ענטפער אויף די אַלע פראַגעס, וואָס האָבן געפרעסט אונדזער מוח. אַ שטילער געווויין האָט באַגלייט יעדע ברכה און דאָס גאַנצע הגדה־זאָגן.

חיה גוטמאַן־פרידמאַן (בוענאָס אייראָס)

עטלעכע עפיזאָדן פון מיינע גרויליקע לאַגעריאָרן

דאָס איז געווען אין יאָר 1942, פאָרן אויסזידלען די שידלאָוצער יידן. אין אַ שייגעם טאָג האָט מען געגעבן אַ באַפעל, אַז אַלע פרויען פון 12 ביז 60 יאָר זאָלן זיך פאָרזאַמלען ביים מאַגיסטראַט און אויב מען וועט טרעפן אַ באַהאַלטענע, וועט זי גלייך דערשאָסן ווערן. אַלע פרויען האָבן זיך גלייך צוגעשטעלט. נאָכן דורכפירן מיט אונדז פאַרשיידענע אוממענטשלעכע קונצן פיר שעה צייט, האָט זיך אַראָפגעלאָזט אַ שלאקרעגן, וואָס האָט צעטריבן אַלע פרויען, אָבער מען האָט ווידער באַפוילן, אַז אַלע יונגע מיידלעך און יונגע פרויען אָן קינדער זאָלן זיך צושטעלן אויף מאָרגן. די, וועלכע האָבן זיך דעם צווייטן טאָג צוגעשטעלט — און איך בין געווען איינע פון זיי — האָט מען אַריינגעפאָקט אין פאַרמאַכטע לאַסטוואָגענען און אָפגעפירט קיין סקאַרזשיסק אין די אַמוניציע־פאַבריקן, וואָס מען האָט שפעטער גערופן „די

טויטפאַבריקן". דאָרט זיינען געווען דריי אָפּטיילונגען. מיך האָט מען צוגעטיילט אין ווערק „בע".

וועז מען האָט מיך ס׳ערשטע מאָל אַריינגעווארפן, צוזאַמען מיט נאָך עטלעכע שידלאָוצער מיידלעך, אין אַ פאַבריק פון אַמוניציע, האָב איך געטראַכט, אַז פון דאַנען וועל איך שוין קיין לעבעדיקע נישט אַרויס. איך האָב אָפּגעאַרבעט אַרום דריי וואָכן, בין איך געווארן אַזוי דאַר און אָפּגע־שוואַכט, אַז מען האָט מיך אויסגעקליבן ביי אַ סעלעקציע אַוועקצושיקן צום פאַרברענען, זאָגנדיק, אַז דאָס שיקט מען מיך צוריק אַהיים. איך האָב אָבער פאַרשטאַנען, אַז די דייטשן האָבן נישט אויף מיר קיין רחמנות און איך האָב באַשלאָסן זיך קעגנצושטעלן. איך האָב געטענהט, אַז איך בין געזונט, איך וויל אַרבעטן, נישט אַהיימפאָרן. נאָכן אָפּמעסטן מיר עטלעכע געזונטע פּעטש און אָנזידלען, אַז איך זאָל האַלטן די „שנאַוצע", האָט מען מיך געשיקט אַרבעטן אין אַ קיך. אַ דאַנק דעם בין איך געבליבן לעבן.

אין ווערק „בע" האָב איך אָפּגעהאָרעווט אַכצן חדשים. מען האָט דאָרט זייער געפּיניקט. אַ נאָרמאַלער מענטש קאָן זיך נישט פאָרשטעלן ווי אַזוי מענטשן קאָנען אַזוי אוממענטשלעך פּיניקן מענטשן, אָבער ווער ס׳האָט געהאַט אַ ביסעלע מזל האָט אַלץ איבערגעלעבט.

אַ געוויסן טאָג הערן מיר אַ סיגנאַל, אַז אַלע יידן זאָלן אַרויסגיין אויפן הויף און זיך אויסשטעלן צו פּינף אין אַ ריי. מיר האָבן געטראַכט, אַז מען גייט אונדז אַוועקפירן צום פאַרברענען. אָבער אין מיטן הויף איז געשטאַנען אַ תליה. האָבן מיר גלייך פאַרשטאַנען, אַז מען וויל דאָ דורכ־פירן אַ „ספּעקטאַקל" פון עמעצן אויפהענגען. נישט וואַרטנדיק לאַנג, זענען מיר, ווי מען פּירט פון דער וויטנס אַ הויכן מאַן, אַ באַוואַקסענעם. נאָכן אָפּזיצן זעקס וואָכן אין „בונקער" אויף ברויט מיט וואַסער, איז ער געווען נישט צום דערקענען. וועז מיר האָבן דערהערט זיין שטים, האָבן מיר דערקאַנט, אַז דאָס איז אונדזער לאַנדסמאַן יחיאל קינעל. מען האָט אים באשולדיקט אין אַרויסגנבענען קוילן פון דער פאַבריק.

אַלע לאַגערמענטשן מוזן שטיין רואיק און צוקוקן זיך, ווי אַ יידּ, אַן אַרויסגענומענער פון די רייען, מוז אים אויפהענגען. אינסטינקטיוו האָט זיך די ערד אונטער מיינע פּיס אָנגעהויבן טרייסלען, אָבער מען האָט געמוזט אָנשטרענגען אַלע כוחות און שטיין גלייך און צוקוקן גלייכגילטיק, ווי מען הענגט אונדזערס אַן אייגענעם.

דעם קולמינאציע־פונקט פון מיינע איבערלעבענישן האָב איך דער־

גרייכט אין דעם באַרימטן פאַרניכטונגס־לאַגער בערגען בעלזען, וואוהין מען האָט אונדז נאָך פאַרשידענע וואַגלענישן פאַרשלעפּט צו פאַרענדיקן פּאַמע־לעכערווייז דאָס לעבן. מ׳האָט אונדז געיאָגט ארבעטן אונטער אַ האָגל פון בייטשן, געהאַלטן אויף אפּעלן לאנגע שעהן אַן עסן און טרינקען, באַרוועס אָן נאַקעט, אונטער רעגנס או שנייען. ביסלעכווייז זיינען די מענטשן געפאַלן ווי פליגן פון שמוץ, הונגער, לייז און קלעפּ פון די שטובאַווע און לאַגער־פירערס.

ווען ס׳איז ענדלעך געקומען די באַפרייאונג און די ענגלישע טאַנקען זיינען אַריינגעפאַרן אין לאַגער, האָט מען זיי באַגעגנט מיט פרייד־אויס־געשרייען. איך האָב זיך דאָן געוואָלט אַרויפכאַפּן אויף אַ פּריטשע, דאָס הייסט אַ בעט מיט אייבערשטע פאַכן, לעבן אַ פענצטערל, געוואָלט אַרויס־קוקן, בין איך אַראָפּגעפאַלן אַ פּאַרחלשטע. ווי אזוי מען האָט מיך דאָן דערמינטערט, ווייס איך ביז היינט נישט און איך פאַרשטיי נישט וואָס פאַר אַ כוח איך האָב פאַרמאָגט, אז איך בין געבליבן לעבן.

אין די לאַגערן און געטאָס האָבן מיר זיך אויסגעמאַלן אַ בעסערע צוקונפט אין אַ באַנייטער וועלט. אַרויסקומענדיק פונעם גיהנום האָבן מיר איינגעזען, אַז די וועלט איז ניט בעסער געווארן.

אברהם שוואַרצמאַן (ריגא)

צו דרייצן יאָר אין גיהנום

ווען די דייטשן האָבן פאַרנומען שידלאוצע בין איך אַלט געווען דרייצן יאָר. ניט געקוקט אויף דעם האָב איך געמוזט גיין יעדן טאָג אויף די שווערסטע אַרבעטן. פאַרן אַוועקגיין צו דער אַרבעט פלעג איך זיך געזעגענען מיט מיינע עלטערן, ווייל איך בין קיין מאָל ניט געווען זיכער, צי איך וועל צוריקקומען. דעם 8טן מערץ 1942 האָט מען פלוצלונג געכאַפּט אַ 1,500 יידן, צווישן זיי אויך מיך, און אָפּגעשיקט קיין סקאַרזשיסק. 4 קילאָמעטער פאַר סקאַרזשיסק האָבן זיי אונדז אַריינגעטריבן אין אַ וואַלד און צוגענומען אַלץ, וואָס יעדער פון אונדז האָט געהאַט.

אין סקאַרזשיסקער לאַגער האָב איך אָפּגעפינצטערט ביז אויגוסט 1944. פון דאָרטן האָב איך דורכגעמאַכט די לאַגערן פון טשענסטאָכאָוו, בוכענוואַלד, שליבן און טערעזיענשטאַט, וואו מיר זיינען באַפרייט געוואָרן דעם 9טן מיי 1945.

צוויי חדשים נאָך דער באַפרייאונג בין איך געפאָרן אַהיים. איך האָב שידלאָווצע קוים דערקענט. די יידישע הייזער זענען געווען אויסגעגלייכט מיט דער ערד. אונדזערע „גוטע פרײַנד" די פּאָליאַקן האָבן נאָך געשיט זאַלץ אויף די וואונדן. איך האָב געזען, אַז פּוילן איז מער ניט קיין אָרט פאַר יידן און בין אָוועק פון דאָרטן אויף אייביק.

חנא פּיאסעצקי

אַ יינגל אין געטאָ

ווען יאָסל קאַטשאַלע איז פאַרשיקט געוואָרן אין די אַמוניציע־פאַבריקן פון „האַסאַג", איז ער אַלט געווען זעכצן יאָר, אָבער זיינע מעשים אין לאַגער זיינען געווען ווי פון אַ דערוואַקסענעם.

אין סקאַרזשיסקער לאַגער איז ער געווען צוזאַמען מיט זיינע דריי שוועסטערן, חנה, קריינדל און דבורה. זיין אייניקע דאגה איז געווען צו העלפן זיינע שוועסטערן, אַז זיי זאָלן ניט ליידן קיין הונגער.

יאָסל האָט תחילת געאַרבעט ביים אויספּאַרטיקן קוילן פאַר ביקסן. ער פלעגט אָפט נעלם ווערן פון זיין אַרבעטפּלאַץ, וואָס איז געווען פאַרבונדן מיט לעבנס־געפאַר, כדי צו פאַרשאַפן אַ שטיקל ברויט אָדער קאַרטאָפל פאַר זיך און זיינע שוועסטערן.

דורך אַ ריינעם צופאַל איז ער געוואָרן אַן עלעקטריקער. דאָס האָט אים געגעבן די מעגלעכקייט זיך פרייער צו באַוועגן און אַ תירוץ זיך אָפט אַרײַנ־צוכאַפּן אין דער קיך, פון וואַנען ער איז שוין ניט אַרויס מיט ליידיקע הענט.

איין מאָל האָט די באַוואָפנטע וואַך ביים פאַבריק־טויער געפאַקט ביי אים אַ שטיקל פלייש. מען האָט אים געשלאָגן מכות־רצח, זיין גאַנצער קערפּער איז געוואָרן שטיקער בלוט, אָבער יאָסל האָט ניט צוזאַמענגעבראָכן און ניט געענטפערט אויף דער פראַגע פון די מערדערס, ווער עס זיינען זיינע שותפים.

נאָך דער ליקווידאַציע פון „האַסאַג"־לאַגער איז ער פאַרוואָגלט געוואָרן קיין בוכענוואַלד, וואו ער איז אומגעקומען ביי ניט באַקאַנטע אומשטענדן.

מרים זילבערמאַן־בראָמאַן (פּאַריז)

איינע פון אַ סך

מיין פאָטער הערשל בראָמאַן איז געווען אַ פּאָלקס־ייד, אַן אַרבעטזאַמער מענטש, וואָס האָט געפירט אַ ייִדיש באַלעבאַטיש הויז און געהאַט פּאַרשיידענע צייטן, ערגערע און בעסערע. פּרנסה האָט מיין פאָטער פאַרדינט ביי די פּויערים פון די אַרומיקע דערפער. זומערצייט האָט ער געמאַכט אַ לעבן פון סעדעריי. ווינטער האָט ער געמאַכט פאַר די פּויערים און זייערע פאַמיליעס שטיוול און שיך.

מיין מאַמע שיינדל האָט אים געהאָלפן טראָגן דעם שווערן יאָך פון חיונה, ביז די מערדערישע נאַציס זיינען באַפאַלן אונדזער שטאָט און אַלץ איז געוואָרן איבערגעקערט מיטן קאָפּ אַראָפּ. מיין פאָטער, אין די זעכציקער, האָט גלייך דערפילט זייערע מערדערישע לאַפּעס. גייענדיק פון דאָוונען האָבן זיי אים צעשלאָגן און געלאָזן אַ צעבלוטיקטן מיט אַן אויסגעריסענער באָרד. אַ לאַנגע צייט איז ער געלעגן קראַנק, ביז ער איז צו זיך געקומען.

פון מיין גאַנצער פאַמיליע בין איך נאָר איינע פאַרבליבן — מיט גרויסע נסים, ווי אַלע געראַטעוועטע פון היטלערס גיהנום.

וועג מען האָט געכאַפּט מיין יינגסטע שוועסטערל גיטעלע און מען האָט זי געוואָלט אַוועקשיקן אויף אַרבעט, בין איך פרייוויליק אַוועק און פאַרנומען איר אָרט, ווייל איך האָב געטראַכט, אַז איך בין עלטער און שטאַרקער פון איר און וועל אפשר לייכטער איבערטראָגן די שוועריקייטן אין סקאַרזשיסקער לאַגער.

די ערשטע פּאָר טעג האָב איך געזען פאַר זיך דעם גיהנום און געטראַכט, אַז פון דעם לאַגער קען מען שוין ניט אַרויס קיין לעבעדיקע. איך האָב געהאַט „מזל": מיין דייטשישן מייסטער באָש איז געפעלן געוואָרן מיין אַרבעט און ער האָט מיך באַשטימט צו זיין די אויסטיילערין פון דער זופּ. דאָס האָט מיר שטאַרק געהאָלפן צו שטילן דעם הונגער.

שפּעטער זיינען געבראַכט געוואָרן קיין סקאַרזשיסק מיין מאַן לייבל און זיין שוועסטער מלכה, אירע ברידער לייבל און יאַנקל מיט זיין פרוי עלקע. מיין „גוטער" מייסטער האָט דערפילט מיין בקשה און אַריינגענומען מיין מאַן און זיין ברודער מיט דער פרוי אין זיין אָפּטייל. דאָס איז געווען אַ שטיקל טרייסט און הילף פאַר אונדז.

שפּעטער איז אויך געקומען מיין ברודער זלמן בראַמאַן. זיין פרוי ליבע־ רייזל מיטן קינד זיינען אַוועק אין די וואַגאָנען. נאָך מיין באַפרייאונג האָב איך זיך דערוואוסט, אַז ער איז אומגעקומען אין בוכענוואַלד.

פייגע שוואַרצפינגער־טאַברים

אין לאַגערן

וועג דער קריג איז אויסגעבראָכן, בין איך נאָך נישט געווען קיין גאַנצע 14 יאָר אַלט. פון די ערשטע ביטערע טעג געדענק איך די שריפה אין בית־מדרש גאַס. יידן זיינען געלאָפן ראַטעווען דעם בית־מדרש. דאָס האָט זיך ניט איינגעגעבן, מען האָט אָבער אָפּגעראַטעוועט די אַרומיקע הייזער.

כל־זמן מען האָט נאָך געלאָזט בלייבן אין די איגענע הייזער, האָט מען נאָך ווי ס׳איז געקענט דערטראָגן די אַלע אַכזריותן און שיקאַנעריין פון די דייטשן און זייערע פּוילישע מיטהעלפערס. ווי שלעכט עס איז ניט געווען, איז נאָך אַלץ געווען אַ שטיקל געפיל פון זיכערקייט, וועג מען האָט נאָך געלעבט ביי זיך אין דער היים.

אָבער ניט לאנג האָט דאָס אָנגעהאַלטן. מען האָט געטומען טרייבן אין אַנדערע ערטער און מען האָט אָנגעהויבן פילן, אַז עס קומט דער סוף.

אין זומער 1942 האָבן די דייטשן אָוועקגעשיקט מיין טאַטן קיין יעלנע, ביי ראָדעם, וואו עס איז געווען אַ גרעסערער לאַגער. דאָרטן איז ער געווען ביי 6 וואָכן און איז דערנאָך אַהיימגעקומען קורץ פאַר דער ליקווידאַציע פון שידלאָווצע.

בעת דער גרויסער „אָבלאָווע", וועג די גאַנצע שטאָט איז געווען אַרומגערינגלט מיט ס״ס־לייט און מען האָט געכאַפּט יידן אויף סקאַרזשיסק, בין איך מיט מיין שוועסטער לאה געווען צווישן די געכאַפּטע.

איך אוּן מיין שוועסטער זיינען פריער קיין מאָל ניט געווען אָן די עלטערן. איצט, אין אַזאַ געפערלעכער צייט, זיינען מיר אויף אַזאַ גרויזאַמען אופן אַרויסגעריסן געוואָרן פון אונדזער היים אוּן געלעגן אין אַ באַראַק פון אַ לאַגער מיט נאָך הונדערטער מענטשן. אין אָנהייב האָבן מיר געמיינט, אַז צו אַזאַ גיהנום וועלן מיר קיין מאָל זיך ניט צוגעוואוינען, אָבער אַ מענטש איז שטאַרקער פון אייזן אוּן מען טראָגט איבער דאָס ערגסטע.

מיט אונדז צוזאַמען זיינען פאַרשיקט געוואָרן אין האסאג־לאַגער פון סקאַרזשיסק אויך אונדזערע ברידער יונה־יחיאל אוּן לייבל. זיי האָבן געאַרבעט אין ווערק „צע".

נאָך דער ערשטער „אויסזידלונג" פון שידלאָוצע איז אין יעדן אָפטייל פון האָסאָג אַרויסגעאַנגען געוואָרן אָן אויסרוף, אַז די אַלע, וואָס ווילן קומען צוריק אין שטעטל, קענען עס טאָן. מיין ברודער יונה־יחיאל האָט זיך צוגעשטעלט פרייוויליק אוּן אַזוי איז ער שפּעטער אַוועק קיין טרעב־לינקע צוזאַמען מיט אונדזערע טיערע עלטערן.

מיין יינגערער ברודער לייבל האָט געפּרואוט זיך ראַטעווען אוּן ס׳האָט זיך אים איינגעגעבן צו אַנטלויפן פון ווערק „צע", צוזאַמען מיט נטע טעפּער (שטאָק). זיי איז געלונגען צו קומען קיין שידלאָוצע, נאָר אַזוי ווי שידלאָוצע איז שוין געווען יידן־ריין, זענען זיי אַוועק צו אונדזערס אַ באַקאַנטן פויער אין סמילעוו. ווי מען האָט אונדז איבערגעגעבן, האָט דער פויער זיי געהאַלטן צוויי טעג אוּן ער האָט זיי געהייסן ווייטער גיין. דאָס איז געווען דער סוף, ווייל די ס״ס האָבן זיי געכאַפּט אוּן דערשאָסן.

אין זומער 1944 האָט מען אַ סך פון סקארזשיסק אָפּגעשיקט קיין טשענסטאָכאָוו אוּן פון דאָרטן אין טויטלאַגער פון בערגן־בעלזן.

ווי מיר האָבן אויסגעהאַלטן אַזעלכע שרעקלעכע באַדינגונגען, ווי אין בערגן־בעלזן, ווייס איך ניט. אָבער אַז עס זיינען באַשערט יאָרן, געשעען נסים. מיר האָבן זיך נאָך געוואָלגערט אין די לאַגערן פון בורגאָוו, טירקהיים אוּן אַלאַך, ווּאו מיר זיינען באַפרייט געוואָרן.

פייגל דורון־ראָזנבלאַט (ישראל)

פינף יאָר פיין

סך־הכל צוועלף יאָר בין איך געווען, וועו די נאַצישע רוצחים האָבן זיך אַריינגעריסן אין אונדזער שטיל שטעטעלע. איך האָב נאָך באַדאַרפט האָבן די וואַרעמקייט פון דער היים און די צערטלעכקייט פון טאַטע־מאַמע — אָבער דער גרויזאַמער גורל האָט אַלץ רואינירט.

בעת דער ערשטער אויסזידלונג האָב איך מיט מיינע עלטערן זיך אויסבאַהאַלטן אויף אַ בוידעם, אָבער די בעסטיעס האָבן אונדז געכאַפט אין אָפּגעשיקט מיט נאָך הונדערטער יידן קיין סקאַרזשיסק.

דאָרטן האָט מען מיך אָפּגעריסן פון מיינע טייערסטע — מיינע טאַטע־מאַמע צמח און שבע, מיינע שוועסטערס בתיה און רחל און מיינע ברידער לייזער און לייבעלע.

אין מיינע גרויסע צרות און הונגער האָט מיר שטאַרק אַרויסגעהאָלפן די שטעטלשע ראָשעלע וווייצלאַנד מיט וואָס זי האָט געקענט. איך וועל איר דאָס קיין מאָל ניט פאַרגעסן, ווייל זי האָט אַ חלק אין ראַטעוועו מיין לעבן.

נאָך פינף יאָר, יאָרן פון פיין, בין איך אין מיי 1945 באַפרייט געוואָרן פון היטלעריסטישן גיהנום.

איך לעב איצט אין ישראל, אָבער עס בענקט זיך נאָך אַלץ מיט ווייטיק נאָכן שטעטעלע פון מיין יוגנט און נאָך מיין אומגעבראַכטער משפחה.

אָבער דאָס איינציקע, וואָס מיר קענען טאָן, איז נאָר — זאָגן „יזכור".

געניא קאָרנבריט־שטאַרק

אייביקע קאַשמאַרן

איך בין געווען צווישן די יעניקע, וואָס די דייטשן האָבן אין יולי 1942 אַרויסגעפירט פון שידלאָווצע אין לאַגער סקאַרזשיסק. דאָרטן האָב איך געטראָפן מיין טאַטן, מיין ברודער און עטלעכע קוזינעס.

דאָס לעבן אין לאַגער איז געווען אומדערטרעגלעך און מיטן אָנקום פון ווינטער איז עס געוואָרן נאָך ערגער. ניט איין מאָל פלעגט מען צונויפרופן דעם גאַנצן לאַגער, אַרויספירן עטלעכע צענדליק מענטשן און זיי שפּעטער דערשיסן. קראַנקע, וואָס האָבן ניט געקענט גיין אַרבעטן, פלעגן אַרויסגעפירט ווערן אויף לאַסטאויטאָס און מער האָט מען זיי שוין ניט געזען.

אין יוני 1944 האָט מען אונדז אויפגעלאָדעוועט אויף לאַסטוואַגענען קיין טשענסטעכאָוו, וואו איך האָב געאַרבעט אין אַ געווער־פאַבריק. דאָרטן זיינען מיר באַפרייט געוואָרן דעם 16טן יאַנואַר 1945.

נאָך דער באַפרייאונג זיינען מיר געקומען צוריק קיין שידלאָווצע. מיר האָבן געטראָפן בלויז געציילטע יידן.

דער לעבעדיקער מח לעבן און אויך מיר, געראַטעוועטע פון היטלער־גיהנום, האָבן ניט געהאַט קיין אַנדער וועג. מען בויט אַ ניי לעבן, אָבער די שרעקלעכע קאַשמאַרן וועלן זיך קיין מאָל ניט ענדיקן פאַר אונדז. מיר האָבן געצאָלט אַ צו טייערן פּריין, אַז זיי זאָלן קיינען פאַרגעסן וועלן.

פרידע קורלענדער־קופליק

אין לאַגער

וועז די דייטשן זיינען אַריין קיין שידלאָוצע, האָבן זיי צוגענומען אונדזער גרויסע מיל. אַ קאָמיסאַר פון ראָדעם איז געשיקט געוואָרן אָנצופירן מיט איר.

צוויי טעג פאַר דער ערשטער אויסזידלונג איז מיין יינגסטער ברודער, אברהם־אליה, אַוועק אין אַרבעטס־לאַגער סטאַרכאָוויץ.

אין טאָג פון דער ערשטער אויסזידלונג האָט מיין ברודער דוד געזאָגט, ווי שמעון טענענבוים גייט אַראָפּ אין אַ „מאלינע". אונדזער גאנצע פאַמיליע האָט זיך אויך אַראָפּגעכאַפּט אַהין, כאָטש שמעון איז געווען קעגן דעם. די „מאַלינע" איז געווען גוט מאַסקירט, מיט אַ געהיימען אַרייגאַנג.

אין דער „מאלינע" זיינען מיר געווען 4־5 טעג. צוליב מורא פאַר אויסגיין פון הונגער, זיינען מיר אַרויס פון דער באַהעלטעניש. די דייטשן האָבן אונדז געבראַכט צום זאַמלפונקט ביי פּינקערטן אין הויז, וואו מען האָט אונדז געהאַלטן אַ פּאָר טעג. פון דאָרטן האָט מען אונדז אָפּגעפירט קיין סקארזשיסק.

גלייך אויף מאָרגן נאָכן קומען קיין סקאַרזשיסק, איז אויך דאָרטן פאָרגעקומען אַן אויסזידלונג. אין דער סעלעקציע האָט מען מיך, מיין טאַטן און מיינע צוויי ברידער אויסגעקליבן אויף אַרבעט. מיין מאַמע איז אַריין־געפאַלן אין דער „קראנקער" זייט. אַן אוקראַאינער האָט געהאָלפן מיר אַריבערנעמען די מאַמען צו דער זייט פון די אַרבעטס־פּעאיקע.

אין אַ שפּעטערדיקער סעלעקציע האָט מען מיין טאַטן צוגענומען לעולם ועד. מיין ברודער דוד, וואָס האָט געאַרבעט אין ווערק „צע", איז דאָרטן דערשאָסן געוואָרן.

פון סקאַרזשיסק האָט מען מיך, מיין מאַמען און ברודער יאַנקל אַריבערגעפירט קיין טשענסטעכאָוו. בעת אַ סעלעקציע האָט מען מיך און מיין מאַמען אָפּטראַנספּאָרטירט קיין בערגען־בעלזן און מיין ברודער — קיין דייטשלאַנד.

צוויי טעג פאַר דער באַפרייאונג איז מיין מאַמע געשטאָרבן. מיין ברודער יאַנקלען האָב איך אין אַ פּאָר חדשים אַרום געטראָפן צופעליק.

עזר קאָרנבריט

פון יוזעפאָוו ביזן „האַסאַג"

דעם 20סטן אויגוסט 1940 בין איך און נאָך אַ סך שידלאָווצער יידן אָפּגעשיקט געוואָרן אין לאַגער יוזעפאָוו. די אַלטע לאַגערניקעס דאָרטן זיינען געווען יידן פון וואַרשע. די אַרבעט איז געווען זייער אַ שווערע, אָנגעפירט פון פּוילישע אויפזעערס, באַוואַכט פון דייטשן און אוקראַאינער.

ביי דער שווערער אַרבעט בין איך געווען באַשעפטיקט נאָר אין טאָג. ווי אַזוי? — ביים צומאָרגנדיקן אָפּעל האָב איך געהערט, אַז מען זוכט אַ שניידער, האָב איך זיך גלייך געמאָלדן און מען האָט מיך צוגענומען פאַר אָט דער אַרבעט. געהאָלפן האָט דאָס, וואָס איך האָב געהאַט אַ צעטל פון דער דייטשער וועראַכט, אַז איך האָב פאַר זיי געאַרבעט שניידעריי אין אונדזער שטעטל. פון דאַן בין איך שוין געגאַנגען יעדער טאָג צו שניידעריי. מיין מייסטער איז געווען אַ ייד פון יוזעפאָוו מיטן נאָמען חנינא בירנבוים. ער האָט מיך זייער גוט באַהאַנדלט און ער האָט אפילו אויסגעפּועלט, אַז איך זאָל ניט דאַרפן גיין אין לאַגער שלאָפן. כאָטש ס׳איז ביי אים געווען אַן ענגשאַפּט, האָט ער געזאָרגט, אַז איך זאָל קענען שלאָפן אין זיין הויז.

בירנבוים האָט מיר אין מאָל דערציילט, אַז אַ שניידער פון אונדזער שטעטל, וואָס איז געווען אין לאַגער, האָט אים אָנגעבאָטן אַ גרעסערע סומע געלט פאַר אַריינענעמען אים אין זיין וואַרשטאַט אָנשטאָט מיר.

סוף אָקטאָבער האָבן די שידלאָווצער אין יוזעפאָווער לאַגער זיך געזומען צעלויפן צו זייער שטעטל. כאָטש מיר איז דאָ געווען גוט, האָב איך אָבער געוואָלט זיין צוזאַמען מיט מיין משפּחה, בין איך אויך אַנטלאָפן.

אין שידלאָווצע, כאָטש אין דער היים, האָט זיך ווידער אָנגעהויבן פאַר מיר, ווי פאַר אַלעמען, אַ נייע סדרה שווערע אַרבעט — ביים רייניקן די וועגן, ביים רוימען דעם שניי וכדומה.

אין אויגוסט 1942 זיינען מיין ברודער פישל און מיין יינגסטע שוועסטער ראָמאַ געכאַפּט געוואָרן בעת אַן אָבלאָווע און אָפּגעשיקט געוואָרן קיין סקאַר־זשיסק. קורץ נאָך דעם, בעתן „בלוטיקן דאָנערשטיק", ווען פיל יידן זיינען דערשאָסן געוואָרן, בין איך מיט מיינע שוועסטערס מרים און טאָלע אויך געכאַפּט און אָוועקגעשיקט געוואָרן אין „האַסאַג". אין שטוב זיינען נאָך

פּאַרבליבן: אונדזערע עלטערן לייבוש און לאה, אונדזער שוועסטער טויבע־רחל און איר מאַן שלמה שטיינאָוויטש מיט זייערע דריי קינדערלעך, און אויך אונדזער יינגסטער ברודער הערשעלע, וואָס זיי האָב איך שוין קיין מאָל מער ניט געזען.

אין סקאַרזשיסק בין איך פּאַרבליבן אין וועלט „א", צוזאַמען מיט מיין ברודער פישל און מיינע שוועסטערס, און אויך דאָ געקראָגן אַרבעט, וואָס איז ניט געווען צו שווער. פישל האָט אָבער געהאַט זייער אַ שווערע אַרבעט. הגם מיין אַרבעט איז ניט געווען קיין צו שווערע, אָבער די אַלגעמיינע באַדינגונגען אין לאַגער זיינען געווען שוידערלעכע.

לאַנג וואָלט איך ניט אויסגעהאַלטן אַזעלכע באַדינגונגען. צום גליק, איז דער סקאַרזשיסקער לאַגער ליקווידירט געוואָרן. פון דאָרטן בין איך אָפּגעשיקט געוואָרן אין לאַגער טשענסטאָכאָוו און מיין ברודער מיט די שוועסטערס — אין לאַגער פּעלצערן.

אין אַ זעקס חדשים אַרום זיינען מיר באַפרייט געוואָרן און זיך געטראָפן אין פּוילן. מיר זיינען נאָך געקומען קיין שידלאָוצע, אָבער מיר האָבן דאָרטן אָנגעטראָפן אויף אַזאַ גיפּטיקער שנאה מצד די פּאָליאַקן, אַז מיר האָבן גיך פּאַרלאָזן אונדזער אַמאָליק היימשטעטל.

פייטשע אייזענבערג (מעלבורן)

פון לאַגער צו לאַגער

אין געטאָ האָב איך זיך תמיד געסטאַרעט אויסצומיידן די אַלע אָבלאָווע־ווע־ס און כאַפּענישן צו אַרבעט.

אין טאָג נאָך יום־כיפּור, דינסטיק דעם 22סטן סעפּטעמבער 1942, האָט מען זיך געריכט, אַז מען וועט אויסזידלען אַלע יידן פון שידלאָוצער געטאָ. איך בין דעמאָלט אַוועק צו מיין פּריינד שמואל זאַגדאַנסקי (דער זון פון אפרים בעקער). מיר און נאָך 8 יידן האָבן זיך באַהאַלטן אין אַ גוט־צוגעגרייטן בונקער. אין מיינע אויערן קלינגען נאָך ביז היינט די געשרייען און געווייגען פון

פרויען און קינדער און די קנאַלן פון די שיסעריייען. נאָך דעם איז געוואָרן מוראדיק שטיל. מיר האָבן נישט געוואוסט וואָס צו טאָן. מיר האָבן געהאַט מורא אַרויסצוגיין פון בונקער. אייגער האָט געשיקט דעם צווייטן אַרויסצוגיין דער ערשטער. מיר זיינען געלעגן אין בונקער עטלעכע טעג. איין טאָג האָט זיך אַראָפגעלאָזן צו אונדז אַ פאַלקס־דייטש, וואָס איז מן הסתם געגאַנגען זוכן יידישע אוצרות. מיר זיינען געבליבן שטיין אָן לשון און אויך דער פאַלקס־דייטש איז געווארן דערשראָקן. קומענדיק צו זיך, האָבן מיר אים געפרעגט, צי עס זענען נאָך דאָ יידן אין שטאָט. ער האָט אונדז געזאָגט, אַז ביי פּינקערטן זענען נאָך דאָ יידן. פאַר געלט האָט ער אונדז אַוועקגעפירט אַהין. דאָרטן האָבן מיר געטראָפן פיל יידן, וואָס זענען אויך געווען באַהאַלטן, צווישן זיי אויך מיינע עלטערן.

דער בית־עולם נאָך דער דעפאָרטאַציע

ס׳האָט לאַנג נישט געדויערט, ווי מ׳האָט אַלע שידלאָוצער אַוועק־געפירט אין סקאַרזשיסקער לאַגער. בעת דער דעפאָרטאַציע פון סקאַרזשיסקער יידן בין איך אויסגעקליבן געווארן צו אַרבעטן אין „האַסאַג״־לאַגער. אַ גרויסע

צאָל יידן, צווישן זיי מיינע עלטערן און פאַמיליע, האָט מען יענעם טאָג דעפּאַרטירט קיין טרעבלינקע.

דער לאַגער „האַסאַג" איז געווען אַ שרעקלעכער גיהנום. איך האָב געאַרבעט ביי אויטאָמאַטן און פיל מאָל געקראָגן געשלאָגן פון די דייטשן און פּאָליאַקן. איך האָב מיר עטלעכע מאָל צעהאַקט די פינגער פון די הענט.

שרעקלעך זענען געווען די מעטאָדן פון די דייטשן. געווען אין „האַסאַג" אַ באַנדיט, באַטנשלאַגער, פלעגט ער אַרויסנעמען די שענסטע מיידלעך, זיי אויסניצן און נאָך דעם דערשיסן. צווישן די פאַרגוואַלדיקטע מיידלעך איז געווען מיינע אַ קוזינקע, ראָכמעלע אייזענבערג, די טאָכטער פון מאיר און חנה (חנה דיבוק). זי איז אַלט געווען קוים 14 יאָר. עלקע זילבערמאַן דערציילט, אַז זי איז געגאַנגען פון דער אַרבעט צוזאַמען מיט ראָכמעלען און דער מערדער באַטנשלאַגער האָט זי צוגערופן: „קום, קום, דו שוואַרצע ציגיינערין".

איך בין געווען אין „האַסאַג" ביי אַ 10 מאָנאַטן און געזוכט אַן אויסוועג צו אַנטלויפן נאָך ראָדעם, ווי מיין שוועסטער רבקהלע האָט דאָס געטאָן. איך האָב זיך פאַרשטענדיקט מיט אַ פּאָליאַק, וואָס פאָר 1000 זלאָטעס האָט ער מיך אַריבערגעפירט קיין ראָדעם.

מיט מיין שוועסטער און מיין פעטער ישראלקע גאָלדבערג האָב איך אין ראָדעם זיך געפילט גאַנץ היימיש און געקענט אַ ביסל לייכטער אָפּעטעמען. אָבער דאָס האָט אויך נישט לאַנג געדויערט. מען האָט מיך אַוועקגעשיקט נאָך מיידאַנעק און אַ ביסל שפּעטער קיין אוישוויץ. צופעליק האָב איך זיך דערוואוסט, אַז מיין שוועסטער רבקהלע ע"ה געפינט זיך אויך דאָ. וועג מיר האָבן זיך געטראָפן, האָט זי מיך אפילו נישט געקענט דערקענען.

פון אוישוויץ האָט מען אונדז אָפּגעשיקט אין אויסראָט־לאַגער ראווענס־ברוק און פון דאָרטן — אין אַ שטעטלע מאלהאָף, וואו מיר זיינען באַפרייט געוואָרן.

מיין שוועסטער מאַניע איז אומגעקומען אין די ערשטע טעג פון איר זיין אין סקאַרזשיסק. די איבעריקע פון דער משפּחה צוזאַמען מיט מיינע טייערע עלטערן זיינען אומגעבראַכט געוואָרן אין פאַרשיידענע צייטן.

חנה פריילידיק־פערל

כ׳קען ניט פאַרגעסן

דאָס איז געווען אַ טאָג פאַר דער ערשטער אויס־זידלונג. אַ סך האָבן דעמאָלט געהאָלטן, אַז ס׳איז זיכערער אַוועקצופאָרן קיין סטאָרכאָוויץ. מיין פעטער הערשעלע זילבערמאַן, אַ קוזמירער חסיד, האָט מיך פּשוט געצוואונגען מיטצופאָרן קיין סטאָרכאָוויץ אויף אַ לאַסטאויטאָ. וועג איך אָן נאָך פּרויען זיינען שוין געווען אין אויטאָ, האָט אַ דייטש אַ קאָמאַנדעוווע געטאָן: „קיינע פּרויען".

איך בין געווען פאַרצווייפלט אָן ניט געוואוסט וואָס צו טאָן. אין דער מינוט איז געקומען אונדזער שכן יאַנקל שטאַרק צו באַגלייטן זיינע צוויי קינדער, יאָסל אָן גאָלדעלע. וועג ער האָט מיך באַמערקט, האָט ער מיך צוגעפירט צום לאַסטאויטאָ, מיך אַ הייב געטאָן אָן אַריינגעוואָרפן אין דער געפּאַקטער מאַסע מענטשן דאָרטן. צו מיר האָט ער געזאָגט: „שווייג אָן באַהאַלט זיך!"

שפּעטער איז געקומען קיין סטאָרכאָוויץ אויך מיין פּאָטער מיט מיינע צוויי קליינע שוועסטערלעך.

תחילת זיינען מיר געווען אין שטעטל סטאָרכאָוויץ, ניט אין לאָגער מיטן זעלביקן נאָמען. וועג די יידן אין שטעטל סטאָרכאָוויץ האָבן דערפילט, אַז עס רוקט זיך אָן אויף זיי דאָס אומגליק פון דעפּאָרטאַציע, האָט מען געזומען זוכן כל המינים מיטלען זיך אַריינצוקריגן אין לאָגער סטאָרכאָוויץ. האָט זיך גראָד געטראָפן, אַז די משפּחה שטערנשאָס האָט געוואָלט פאַרקויפן די לעגיטימאַציע פון דער טאָכטער אַריינצוקומען אין לאָגער, וויל איר מאַמען האָט מען ניט אַריינגעלאָזן אַהין. האָט מיין טאָטע פאָר גוט געלט אָפּגעקויפט פאַר מיר די לעגיטימאַציע און אויך ער איז אַריין אינעם לאָגער. אָבער מיין מומע האָט געזומען מיט זיך מיינע צוויי שוועסטערלעך און זיי זיינען שפּעטער אומגעקומען אין טרעבלינקע.

בעת אַ סעלעקציע אין סטאָרכאָוויצער לאָגער איז מיין טאָטע אָפּגעשיקט געוואָרן קיין שידלאָווצע, וואו ס׳איז געשאָפן געוואָרן אַ פּיקטיוויער געטאָ, און איז צוזאַמען מיט אַלע פאַרבליבענע שידלאָווצער יידן דעפּאָרטירט געוואָרן קיין טרעבלינקע דעם 13טן יאַנואַר 1943.

* * *

דעם פּלאַץ, וואו ס׳זיינען געשטאַנען אונדזערע באַראַקן האָט מען גערופן די „שטשעלניצע". פּאַרן קריג האָט מען דאָרט געלערנט פּוילישע זעלנערס די קונסט פון שיסן. איצט איז עס פּאַרוואַנדלט געוואָרן אין עמק־הבכא פון די יונגע יידישע שקלאַפּן.

דאָרטן זיינען אויסגעפירט געוואָרן די עקזעקוציעס. דאָרטן האָט מען פּאַר דעם קלענסטן חטא „געצענטלט", דאָס הייסט: אַלע לאַגערניקעס האָבן געמוזט זיך אויסשטעלן אין גלייכע רייען, די מערדערס האָבן אָנגעהויבן ציילן „1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9", דער צענטער האָט געמוזט אַרויסטרעטן און די אַלע, וואָס זייער גורל איז אויסגעפאַלן צו זיין דער 10טער, זיינען דערשאָסן געוואָרן, און מיר האָבן דאָס געמוזט צוקוקן. נישט איין מאָל, שטייענדיק אַזוי אין די רייען, וועלן מען האָט געציילט און מען האָט שוין געהאַלטן „6, 7, 8", האָב איך געמיינט, אַז דאָס האָרץ שפּרינגט אַרויס פון מיר.

איך האָב געאַרבעט זייער שווער ביים אָנלאָדן שוועכע גראַנאַטן און שטיינקויל איף די וואַגאָנען, און דאָס ביי די ערגסטע וועטערן — שנייען, פרעסט און רעגן — 12 שעה אַ טאָג.

דער מייסטער, וואָס האָט אָנגעפירט מיט דער אַרבעט, איז געווען אַ טייוול אין געשטאַלט פון אַ מענטשן מיטן נאָמען ווירץ.

צוליב מיין אַרבעטזאָמקייט האָט מען מיך באַשטימט אויסצוטיילן עסן. מען האָט מיך געשטעלט ביים קעסל זופ און כ׳האָב אָנגעהויבן טיילן. די הונגעריקע יידן קוקן מיר אין די אויגן און בעטן זיך אַ ביסעלע זופ. קעגן מיר שטייט דער קאָמענדאַנט און גיט אַכטונג. די אַרבעט איז געווען אַ גרויסע פּריווילעגיע, אָבער נאָך עטלעכע טעג האָב איך געבעטן מיך צו באַפרייען פון דעם. ס׳האָט זיך מיר אַלץ אויסגעדאַכט, אַז כ׳טו ווען אַן עוולה, אַז כ׳האָב ניט ווי געהעריק אויסגעמישט מיטן שעפּלעפּל אין דעם קעסל זופ.

מיר האָבן אויך געליטן פון נאָך אַ טייוולאָנישן מייסטער מיטן נאָמען אַלטאָף. וואו נעמט מען כוח צו דערציילן די מעשים תעתועים פון אָט דעם מערדער? ווי אומגלייבלעך דאָס זאָל ניט קלינגען, איז דער אינציקער מענטש, וואָס האָט געקענט אים צוימען, געווען אַ יידיש מיידל, אַן אויסערגעווויינטלעכע שייגעצייט, מיטן נאָמען חנהקע לאַקס, אָדער ווי מען האָט זי גערופן: „לאַקסואוונע". אָבער ניט אַלע מאָל איז חנהקע געווען אויפן פּלאַץ, ווען דער „מאָנסטער" האָט זיך צעיושעט.

* * *

ניסים אויף ניסים.

אין לאַגער בין איך איין מאָל קראַנק געוואָרן אויף טיפוס און ניט

געקענט אויפשטיין צו דער אַרבעט. דאָן הער איך פּלוצלונג אַ געשריי: „שטערנשאָס, אַרויס!"

דאָס האָט אונדזער שמואל שטשענשליווע, אַ לאַנדסמאַן פון דער יידישער לאַגער־פּאָליציי, אַזוי געשריגן. כ׳בעט זיך ביי אים: „שמואל, דו זעסט דאָך, אַז כ׳קען מיך ניט רירן". ער וויל גאָרניט ניט וויסן. ער שרייט און העלפט מיר אָנטאָן די שיך, דעם מאַנטל און שטופּט מיך אַרויס און גיט נאָך צו אַ קאָפּע מיטן פוס אין הינטן...

מיט די לעצטע כוחות האָב איך זיך צוגעשטופּט צו דער רייַ, וואָס האָט שוין אָנגעהויבן אַרויסמאַרשירן צו דער אַרבעט.

וועז כ׳האָב דערלעבט צו זען דעם פאַרנאַכט אין מיט דער הילף פון מיינער אַ חברטע זיך צוגעשלעפּט צו די באַראַקן, האָט מען ערשט דעמאָלט זיך דערוואוסט וועגן דער שרעקלעכער שחיטה פון 85 יונגע מיידלעך, וואָס מען האָט יענעם טאָג דערהרגעט אין די באַראַקן. דאָן האָב איך פאַרשטאַנען די פּריערדיקע געוואָלדן און שטופּענישן פון אונדזער לאַנדסמאַן שמואל שטשענשליווע. ער איז, ליידער, אומגעקומען ביים ליקווידירן דעם לאַגער אין סטאַרכאָוויץ.

קען מען דאָס פאַרגעסן?

אין די אָנהייב מאָנאַטן פון 1944 האָט זיך די לאַגע אַ ביסל פאַר־בעסערט. אָבער די פּריידּ איז גיך פאַרשטערט געוואָרן, ווייל דער לאַגער אין סטאַרכאָוויץ איז באַלד נאָך דעם ליקווידירט געוואָרן.

פון סטאַרכאָוויץ האָט מען אונדז אָפּגעשיקט אין דעם אמתן לאַגער — אוישוויץ. וועז מיר האָבן דורכגעמאַכט די גאַנצע צערעמאָניע פון „אַנט־לויזונג"... זייף... באָד... זיינען מיר אַלע געווען זיכער, אַז דאָס איז דער סוף. מיר האָבן ניט געגלייבט די איפּזעערס לעבן אונדז, אַז מיר דאַרפן ניט מורא האָבן, ווייל ס׳איז מיטגעשיקט געוואָרן אַ רעקאָמענדאַציע פון פּריערדיקן לאַגער, אַז מיר זיינען גוטע אַרבעטערס. אָבער דאָס מאָל האָט זיך אַרויס־געוויזן, אַז זיי האָבן געזאָגט דעם אמת.

אין אוישוויץ האָב איך געאַרבעט עטלעכע חדשים. דערנאָך זיינען מיר עוואַקואירט געוואָרן קיין נידערשלעזיע, וואו מיר האָבן געאַרבעט אין אַ וועבערייַ. דאָס איז געווען דער בעסטער לאַגער, וואָס איך האָב דורכגעמאַכט. וועז דער פראָנט האָט זיך דערנענטערט, זיינען מיר גיך ווידער עוואַקואירט געוואָרן און ביי דער טשעכיש־דייטשער גרענעץ זיינען מיר באַפרייט געוואָרן.

קען מען דאָס אַלץ פאַרגעסן?

בראָנעק צינגיסער (חולון)

ביי גוטע קריסטן

בראָנעק און יאַנעק צינגיסער.

בראָנעק און יאַנעק — צוויי ניט יידישע נעמען, וואָס איך און מיין ברודער האָבן געטראָגן אין די שרעקלעכע צייטן פון היטלער־חורבן, איך — 6 יאָר אַלט, ער — 10 יאָר.

אונטערן נאָמען בראָנעק האָבן מיינע עלטערן, ברוך און נעמי, מיך איבערגעגעבן אין די הענט פון פּאָליאַק יאַגעלאָ, פון דאָרף קשענטשין.

ס׳האָט ניט געהאָלפן מיין געוויין און געבעט, וועז דער קריסט איז געקומען מיך נעמען פון אונדזער שטוב צו זיך אין דאָרף קשענטשין, וואָס איז גענלעגן אַ 6־7 קילאָמעטער פון שידלאָווצע. דאָס איז געווען דאָס לעצטע מאָל, וואָס איך האָב געזען מיין טייערע מאַמע און מיינע שוועסטערס חנה שרה און רויזע.

מיין טאַטע איז געווען מיט מיר די ערשטע פּאָר טעג. ער האָט פאַרשטאַנען, אַז ס׳וועט מיר ניט אַזוי לייכט אַנקומען זיך צוצוגעווואוינען צו אַזאַ נייַ לעבן.

יאַגעלאָ האָט מיך באַפרייַנדט מיט די פּויערשע קינדער פון מיין עלטער. מיך האָט ער אויסגעלערנט צו פּיטערן זיינע גענדז אויף די אַרומיקע לאָנקעס. זיין ווייב האָט מיך גענלערנט זיך צו צלמען און די קריסטלעכע תפילות.

פון צייט צו צייט פלעגט מיין טאַטע קומען צו מיר. נאָר זיין אַוועק־פאָרן פלעגט מיין בענקשאַפט נאָך מיין היים ווערן שטאַרקער און וווייטיקדיקער.

בעת דער ערשטער אויסזידלונג זיינען מיין מאַמע און מיינע שוועסטערס אַוועק מיט די טויטוואַגאָנעס קיין טרעבלינקע. מיין טאַטע מיט מיין ברודער יאַנעק (יעקב יצחק) זיינען אין אַ פּינצטערער נאַכט געקומען קיין קשענטשין און געבליבן ביי יאַגעלאָן. איך און מיין ברודער פלעגן זיך אַרומדרייען מיט די שקצים פון דאָרף, אָבער מיין טאַטע איז געווען אויסבאַהאַלטן אין אַ ספּעציעל קאַמערל.

וועז אונדזער זיין איז געווארן אַ ביסל פּאַרדעכטיק פּאַר די שכנים, האָט דער טאַטע גענומען טראָכטן וועגן אַן אַנדער אָרט. ער האָט זיך

דערוואוסט, אַז אין פּשיסכע איז נאָך דאָ אַ געטאָ. זיינען מיר אַלע דריי אַוועק אַהין אין מיטן דער נאַכט. אָבער אין עטלעכע טעג אַרום איז דער פּשיסכער געטאָ פֿלוצים אַרומגעשטעלט געוואָרן מיט ס״ס און זשאַנדאַרמעריע און מיר זיינען אַרײַנגעפאַלן אין דער פּאַסטקע. מיט אונדז זיינען דעמאָלט געווען אויך די קוזינס פון מײַן טאַטן, הערשל און משה צינגעסער. פּאַר אַ גרויסער סומע געלט און צירונג האָבן די דייטשע וואַכלייט אונדז געלאָזט אַנטלויפן.

דער טאַטע, וואָס האָט גוט געקענט די געגנט, האָט אונדז געבראַכט צוריק צו יאַגעלאָן. דאָ איז אונדזער גרופּע פון פינף פאַרגרעסערט געוואָרן מיט נאָך דריי שידלאָוצער: פּנחס מאיר גרינבערג און מנחם לעפקאָוויטש מיט זײַן פרוי שיפרה, אָבער דער גוטהאַרציקער יאַגעלאָ האָט קיינעם ניט אָפּגעזאָגט און אַלעמען אַרײַנגעלאָזן אין אַ באַהעלטעניש אין זײַן סטאַדאָלע.

דאָ זיינען מיר געווען ביז סוף פעברואַר. צוליב אַ מסירה איז געשטאַפּאָ געקומען אין נאַכט און אַרומגערינגלט דעם גאַנצן דאָרף. מיין ליבער פאָטער איז דעמאָלט אומגעקומען. די איבעריקע פון אונדז האָט זיך איינגעגעבן צו אַנטלויפן. יאַגעלאָ איז אַרעסטירט און אָפּגעשיקט געוואָרן נאָך אוישוויץ.

איך מיט מײַן ברודער — צוויי קליינע קינדער אַליין — האָבן נאָך דעם ווידער זיך אויסבאַהאַלטן בײַ יאַגעלאָס אַלמנה. מיט אונדזער קינדערשן שכל האָבן מיר ניט באַגריפן די גרויסע געפאָר, וואָס האָט געשטעקט אין דעם.

די איבעריקע פון דער גרופּע האָבן געפונען אַ באַהעלטעניש אין דערביאיקן דאָרף קאָזשיצע. אין נאַכט זיינען זיי באַפאַלן געוואָרן פון די פּויערים פון דאָרף. דאָס איז געווען נאָר אַ רויבאַנפאַל. די גרופּע האָט געשטעלט אַ ווידערשטאַנד. אין דעם געפעכט מיט די פּויערים איז דערהרגעט געוואָרן פּנחס מאיר גרינבערג, אָבער אייניער פון די אָנפאַלערס איז געפאַלן פון אַ קויל.

מנחם לעפקאָוויטש (יאָפאָק) מיט זיין פרוי האָבן זיך דערנאָך אויסבאַהאַלטן אין דאָרף זימאָקי, עטלעכע קילאָמעטער פון קשענטשין. די ברידער משה און הערשל צינגיסער האָבן באַשלאָסן צו גיין צוריק קיין שידלאָוצע, ווייל זיי האָבן שוין ניט געהאַט קיין געלט און קיין האָפענונג זיך ערגעץ אויסצובאַהאַלטן. אַלץ, וואָס זיי האָבן פאַרמאָגט, איז געווען אַ גראַנאַט. זיי זיינען בשלום אָנגעקומען קיין שידלאָוצע, זיינען אַריין אין מאָגיסטראַט און דאָרטן אויפגעריסן דעם גראַנאַט. זיי זיינען געהרגעט געוואָרן און צוזאַמען מיט זיי דייטשן און פּאָליאַקן, וואָס האָבן זיך דאָרטן געפונען. דאָס איז געווען אַ היינטצייטיקער „תמות נפשי עם פּלשתים״.

Urteil des Sondergerichts in Radom gegen ein Ehepaar, das zwei 6- und 7jährige Kinder vor der „Aussiedlung" in ein Konzentrationslager retten wollte.

1. Sg. 56/43 (2. 104/43)

Im Namen des Deutschen Volkes !

Strafsache gegen

1) den Badeanstaltsbesitzer Bazyli A n t o n i a k , geb. am 6.9. 1892 in Nowosiolki - Goscinne, Krs. Lemberg, Sohn des Jerzy u.d. Paraskieja, geb. ....., wohnhaft in Szydlowiec, Badestr. 10, in Haft seit dem 12.2.1943, zur Zeit im Gefängnis Radom,

2) die Ehefrau Zofia-Antonina A n t o n i a k, geb. Sieczka, geb. am 28.6.1894 in Pawlow, Krs. Konskie, Tochter des Piotr u. der Ludwika geb. Wieczorek, wohnhaft in Szydlowiec, Badestr. 10, in Haft seit dem 17.3.43, zur Zeit im Gefängnis Radom,

wegen: Gewährung von Unterschlupf an Juden.

Das Sondergericht Radom im Generalgouvernement

hat in der Sitzung vom 25. Juni 1943, an welcher teilgenommen haben :

Landgerichtsrat M u h s
als Vorsitzender,
Amtsgerichtsrat Dr. K o f l e r
beauftr. Richter von der W a r t h
als beisitzender Richter,
beauftr. Staatsanwalt R e h
als Beamter der Staatsanwaltschaft,
Justizangestellter P i e p e r
als Urkundsbeamter der Geschäftsstelle,

für Recht erkannt :

Der Angeklagte Bazyli Antoniak wird zum Tode verurteilt, weil er 2 jüdischen Kindern zum Verlassen des jüdischen Wohnbezirks Beihilfe geleistet und ihnen Unterschlupf gewährt hat.
Die Angeklagte Zofia Antoniak wird zu 3 Jahren Zuchthaus verurteilt, weil sie 2 jüdischen Kindern zum Verlassen des jüdischen Wohnbezirks Beihilfe geleistet und ihrem Manne geholfen hat, diesen Kindern Unterschlupf zu gewähren.

Auf diese Strafe ist die seit dem 17. März 1943 erlittene Untersuchungshaft anzurechnen.
Die Kosten des Verfahrens fallen den Angeklagten zur Last.

Die Urteilsbegründung, deren Fotokopie an einigen Stellen nur schwer lesbar war (unleserliche Stellen wurden mit ... gekennzeichnet), lautet: ▷

אורטייל קעגן באַזילי אַנטאָניאַק און זיין פרוי זאָפיאַ פאַר אויסבאַהאַלטן צוויי יידישע קינדער. אַנטאָניאַק איז פאַרמשפט געוואָרן צום טויט און זיין פרוי אויף דריי יאָר תפיסה.

Gründe:

Der Angeklagte Bazyli Antoniak ist Ukrainer, die Mitangeklagte ist seine Ehefrau. Als Angehöriger der österreichischen Gendarmerie kam er im Laufe des Weltkrieges nach Szydlowiec, wo er später nach seiner Entlassung blieb. Nachdem er sich zunächst in verschiedenen Berufen betätigt hatte, eröffnete er im Jahre 1938 einen Badeanstaltsbetrieb. Das Kapital hierzu erhielt er darlehensweise von dem Juden Eisenberg, dem er sich seit dieser Zeit verpflichtet fühlte.

Ungefähr gegen Ende Oktober 1942 traf der Angeklagte den Juden Eisenberg in Szydlowiec. Das Gesprächsthema bildete die in Kürze bevorstehende Judenaussiedlung. Eisenberg ..., daß er in seiner Eigenschaft als Gerber von dieser Aussiedlung verschont bleiben, daß die Aussiedlung jedoch seine beiden 6- und 7jährigen Töchter treffen würde. Diese wollte er vor der Aussiedlung und der damit zusammenhängenden Trennung schützen. Er schlug deshalb dem Angeklagten vor, die beiden Kinder für einige Wochen in seiner Wohnung aufzunehmen. Der Angeklagte war hiermit einverstanden.. Die beiden trennten sich dann. (Der nächste Satz ist durchgestrichen: Der Angeklagte... seine mitangeklagte Ehefrau über die...) Noch am gleichen Tage wurden die beiden Kinder durch die Ehefrau Eisenberg in die Wohnung des Angeklagten geführt. Hierbei wurden 2.000.— Zloty als Entgelt für die Unterbringung übergeben.

Die angeklagte Ehefrau war in diesem Zeitpunkt nicht in der Wohnung anwesend. Als sie etwa eine Stunde nach dem Eintreffen der beiden jüdischen Kinder zurückkam, gab ihr der Angeklagte auf, sich reisefertig zu machen. Er entwickelte ihr dann seinen Plan, der darin bestand, daß die beiden Kinder bei seinen in Nowosiolki-Goscinne Krs. Lemberg Land wohnhaften Verwandten Iwan Halabut für etwa drei Wochen untergebracht werden sollten, dem sie als Kinder ihrer Verwandten ausgegeben werden sollten, um sie so als Polen zu tarnen. Die angeklagte Ehefrau führte diesen Auftrag auch sofort aus. Als sie bei dem Verwandten ihres angeklagten Ehemannes, dem Iwan Halabut, in Nowosiolki-Goscinne eintraf, gab sie die beiden 6- und 7jährigen jüdischen Kinder als Kinder ihres Verwandten in Szydlowiec aus und begründete ihre Bitte um Aufnahme der beiden Kinder damit, daß in Szydlowiec Fleckfieber ausgebrochen sei. Halabut erklärte sich hiermit einverstanden. Als vorläufige Entschädigung händigte ihm die angeklagte Ehefrau 200.— Zloty aus. Dann fuhr sie nach Szydlowiec zurück. Ungefähr vier Wochen später fuhr dann der Angeklagte Antoniak nach Nowosiolki, um eine Verlängerung der Unterbringung der beiden Kinder zu erwirken. Er erreichte diese Verlängerung durch seinen Besuch und wies, nachdem er nach Szydlowiec zurückgekehrt war, weitere 500.— Zloty dem Halabut durch die Post an. Im Januar 1943 reiste der Angeklagte zu dem Iwan Halabut, um unter Aushändigung von weiteren 1.000.— Zloty nochmal eine Aufnahmeverlängerung zu erreichen. Er begründete diesmal seine Bitte damit, daß in Folge der großen Kälte Gefahren mit einer Reise verbunden wären. Iwan Halabut war mit einer nochmaligen Verlängerung einverstanden, fragte jedoch bei dieser Gelegenheit, ob es sich bei den beiden Kindern nicht um Jüdinnen handele. Der Angeklagte wußte aber diese Bedenken sogleich zu zerstreuen, so daß sich Halabut wieder zufrieden gab. Zu einer Rücküberführung der beiden Jüdinnen von Nowosiolki nach Szydlowiec ist es dann nicht mehr gekommen, da der Sachverhalt inzwischen entdeckt und zur Anzeige gebracht wurde.

Dieser Sachverhalt steht auf Grund der eigenen Angaben der Angeklagten in Verbindung mit der eidlichen Bekundung des Zeugen Iwan Halabut fest.

Die Angeklagten verteidigen sich lediglich damit, daß in Szydlowiec kein Ghetto bestanden habe, woraus beide hergeleitet haben wollen, daß dort keine Aufenthaltsbeschränkungen beständen. Diese Einlassung ist aber durch die Tatsache widerlegt, daß beide Angeklagten, wie sie zugeben mußten, die den jüdischen Wohnbezirk abgrenzenden Schilder und Tafeln gesehen und ihre Bedeutung gekannt haben. Damit steht aber die Kenntnis der Angeklagten fest, daß jeder Aufenthalt außerhalb dieser durch Tafeln und Schilder gekennzeichneten Grenzen unbefugt war, soweit er nicht durch einen Berechtigungsausweis geschützt wurde.

In rechtlicher Hinsicht gilt folgendes:

Die Reise der beiden jüdischen Kinder von Szydlowiec nach Nowosiolki-Goscinne stellt sich als unbefugtes Verlassen des ihnen zugewiesenen Wohnbezirks im Sinne des § 4 b der Verordnung über die Aufenthaltsbeschränkungen im Generalgouvernement in der Fassung vom 15. 10. 41 dar, da beide über keinen Berechtigungsausweis für diese Reise verfügten. Dadurch, daß der Angeklagte diese Reise organisierte und seine mitangeklagte Ehefrau als Reisebegleiterin zur Durchführung dieser Reise zur Verfügung stellte, hat er den beiden jüdischen Kindern zum Verlassen dieses jüdischen

Wohnbezirkes durch Rat und Tat Beihilfe geleistet. Er hat dies auch wissentlich und in voller Kenntnis aller tatsächlichen Umstände, aus denen sich der Tatbestand des § 4 b Abs. 1 zusammensetzt, getan. Er hat sich damit der Beihilfe zum unbefugten Verlassen des jüdischen Wohnbezirkes im Sinne des § 49 StGB, § 4 b S. 1 der angezogenen Verordnung ... strafbar gemacht. Durch dieselbe Handlung hat er sich auf Grund des § 4 b Abs. 1 S. 2 wegen Unterschlupfgewährung schuldig gemacht. Diese Unterschlupfgewährung ist darin zu erblicken, daß er die beiden Judenkinder, die ihren Wohnbezirk unbefugt verlassen hatten, bei seinem Verwandten Iwan Halabut unterbrachte, dem er vorspiegelte, daß es sich um Verwandtenkinder, also um Polen handele, die vor einer Typhusepedemie geschützt werden sollten. Auch hier hat der Angeklagte wissentlich, d. h. in Kenntnis aller Tatsachenumstände gehandelt. Der Angeklagte Antoniak war also wegen Beihilfe zum Verlassen des jüdischen Wohnbezirkes in Tateinheit mit Unterschlupfgewährung zu verurteilen. Auf Grund der Vorschrift des § 73 ist mit der Verletzung mehrerer Strafgesetze durch eine Handlung dasjenige Gesetz anzuwenden, welches die schwerste Strafe androht. Während auf Grund des § 4 b Abs. 2 für den Anstifter und Gehilfen in leichteren Fällen auf Zuchthaus oder Gefängnisstrafe erkannt werden kann, sieht die Strafandrohung der Unterschlupfgewährung auf Grund des ... nur die Todesstrafe vor. Auf diese war gegen den Angeklagten zu erkennen, da das Gesetz nur diese Möglichkeit zuläßt.

Die angeklagte Ehefrau Antoniak hat sich ebenfalls wegen Beihilfe zum Verlassen des jüdischen Wohnbezirkes im Sinne des § 49 StGB, § 4 b schuldig gemacht. Dadurch daß sie sich in Kenntnis aller Tatumstände als Reisebegleiterin zur Verfügung stellte, hat sie den beiden Judenkindern zur Begehung des Verbrechens des Verlassens des jüdischen Wohnbezirkes, durch die Tat wissentlich Hilfe geleistet. Durch die gleiche Handlung hat die Angeklagte sich wegen Beihilfe zur Unterschlupfgewährung ihres mitangeklagten Ehemannes schuldig gemacht. Denn sie hat ihn in voller Kenntnis der Tatumstände hierbei unterstützt, indem sie die Kinder den Weisungen ihres Ehemannes entsprechend nach Nowosiolki-Goscinne begleitete und dort bei Iwan Halabut die Unterbringung erreichte. Das Gericht hat die Angeklagte deshalb nicht als Mittäterin verurteilt, weil die Tat nach Planung und Ausführung ausschließlich der Initiative des angeklagten Ehemannes entsprang, und weil die angeklagte Ehefrau keinen eigenen Tatvorsatz entwickelte, sondern nur mit dem Willen gehandelt hat, ihrem angeklagten Ehemann bei Ausführung der Tat zu helfen. Auf Grund dieser Erkenntnis war die Angeklagte wegen Beihilfe zum Verlassen des jüdischen Wohnbezirks in Tateinheit mit Beihilfe zur Unterschlupfgewährung zu verurteilen.

Im Gegensatz zu der Strafandrohung des § 4 b Abs. 1, der für das unbefugte Verlassen und für die Unterschlupfgewährung nur die Todesstrafe zuläßt, kann bei dem Anstifter und Gehilfen gemäß Abs. 2 des § 4 b in leichteren Fällen auf eine Zuchthausstrafe oder Gefängnisstrafe erkannt werden. Ein solch leichterer Fall liegt hier vor. Denn Planung und Ausführung der Tat sind nur der Initiative des angeklagten Ehemannes entsprungen. Die angeklagte Ehefrau hat hierbei zunächst in keiner Weise mitgewirkt. Als sie in das Vorhaben eingeweiht worden ist, wurde sie sofort vor vollendete Tatsachen gestellt. Hinzu kommt, daß sie sich offenbar in starker Abhängigkeit dem Ehemann gegenüber befunden hat. Hierauf läßt vor allem die Tatsache schließen, daß die Ehefrau sich wortlos reisefertig machte und widerspruchslos die immerhin beträchtliche Reise nach Nowosiolki-Goscinne antrat. Sie ist ausschließlich den Weisungen ihres Ehemannes gefolgt. Auch die Täuschungsmittel, die sie nach Weisung des Ehemannes in Nowosiolki bei der Unterbringung der beiden Judenkinder anwandte, beruht allein auf der Initiative ihres Ehemannes, dessen Weisungen sie auch hier in diesem Falle genau eingehalten hat. Diese Umstände haben das Gericht veranlaßt, hier das Vorhandensein eines leichteren Falles zu bejahen. .....

Bei der Entscheidung darüber, ob eine Zuchthaus- oder Gefängnisstrafe verhängt werden sollte, konnte nur eine Zuchthausstrafe in Frage kommen, da diese für den leichteren Fall die Regelstrafe bedeutet und keine besonderen Milderungsgründe, die eine Gefängnisstrafe, also einen Ausnahmefall, rechtfertigen könnten, zu erkennen sind.

Bei der Strafzumessung konnte zu Gunsten der Angeklagten berücksichtigt werden, daß sie noch nicht vorbestraft war und daß ihre Tat wesentlich auf den Einfluß ihres Ehemannes, zurückgeführt werden mußte. Andererseits war zu bedenken, daß die Angeklagte gegen ein Grundgesetz der deutschen Lebens- und Weltanschauung verstoßen hat. In Anbetracht dieser Gesichtspunkte ist auf eine Zuchthausstrafe von 3 Jahren erkannt worden. Da sie geständig war, ist ihr die seit dem 17. 3. 43 erlittene Untersuchungshaft voll angerechnet worden.

Die Kostenentscheidung beruht auf § 465 StPO.

אין דאָרף וויסאָצקי, אויך ניט וויַיט פון קשענטשין, איז געווען אַ באַהעלטעניש פון די ברידער צוקער. זיי זיינען אין דער זעלביקער צייט אויך אַרויסגעגעבן געוואָרן דורך די שכנים און זיינען אומגעבראַכט געוואָרן דורך געשטאַפּאָ. מנחם און שיפרה האָבן געהאַט אַ גוטע באַהעלטעניש, אָבער צוליב אַ מסירה פון פויערים זיינען זיי אומגעקומען, האָרט פאַר דער באַפרייאונג.

איך און מיין ברודער יעקב יצחק האָבן איבערגעלעבט דעם היטלער־גיהנום נאָר אַ דאַנק דער גוטהאַרציקייט פון יאַגעלאָן און זיין פרוי. יאַגעלאָ איז אומגעבראַכט געוואָרן אין אוישוויץ. זיין פרוי, כאַטש איר מאַן איז שוין געווען אין אוישוויץ, האָט וויַיטער אונדז געהאָלפן אַנטלויפן פון טויט. זיי ביידע זיינען באמת פון די חסידי אומות העולם, וואָס אייגער האָט פאר זיין גוטסקייט באַצאָלט מיטן לעבן און די צווייטע האָט ריזיקירט מיט זיך יעדע רגע אין משך פון גאַנצע פינף יאָר.

מאָטל אייזענבערג ע"ה

וואָלאָזשאָווער לאַגער

אין דעם אַרבעטס־לאַגער פון וואָלאָזשאָוו (יידן האָבן עס גערופן וואָלבעוו) זיינען באַשעפטיקט מער ווי טויזנט יידן. ער איז צעטיילט אין צוויי באַזונדערע לאַגערן — אייגער פאַר מענער און דער צווייטער פאַר פרויען. יעדער לאַגער איז אַרומגעצוימט מיט הויכע דראָטן און האָט אַ קליינעם, שמאָלן אַריינגאַנג, וואָס ווערט ביי טאָג און ביי נאַכט באַוואַכט פון יידישער פאָליציי. אין יעדער לאַגער שטייען עטלעכע הילצערנע באַראַקן מיט אַ קיך. דער מענער־לאַגער איז אָפּגערוקט פון די פרויען מיט אַ צווייַ הונדערט מעטער.

מיטן לאַגער פירן אַן: אַ לאַגערראַט פון צוועלף מענטשן און יידישע פאָליציי.

אין די באַראַקן — דריישטאָקיקע בעטן איינס איבערן אַנדערן. אין אַ בעט שלאָפן צוויי־דריי מענטשן. אַן אַרבעטער באַקומט אַ טאָג צוויי

הונדערט און פופציק גראָם ברויט, יעדע וואָך עטלעכע הונדערט גראָם צוקער אָדער מאַרמעלאַד, אין אָוונט נאָך דער אַרבעט — א זופּ. פּינקט א זייגער אין דער פרי וועקט די פּאָליציי אָן זעקס א זייגער מוז מען זיך געפּינען אין דער ריי אָן אונטער דער אָנפירונג פון א יידישן פּאָליציאַנט מאַרשירט מען דריי אָדער פיר קילאָמעטער ביז צום אַרבעטספּלאַץ.

דער אַרבעטס־לאָגער באַשטייט פון א גרויס פּעלד פון א צענדליק קוואַדראַט קילאָמעטער, אויף וועלכן עס שטייען פּאַרשיידענע געביידעס, גע־מויערטע און הילצערנע. אויף דעם שטח זיינען דורכגעפירט אַספאַלטירטע וועגן און קאַנאַליזאַציע און עס וועלן כסדר צוגעבויט נייע געביידעס. דער גאַנצער שטח איז אַרומגעצוימט מיט א הויכער וואַנט פון שטעכיקע דראָטן און וועלן שטאַרק באַוואַכט פון דייטשן מיליטער.

די פּאַרשיידענע אַרבעטן וועלן אויסגעפירט דורך דייטשע פירמעס, טייל קלענערע אַרבעטן פון פוילישע פירמעס. די באַציאונג צו די יידישע אַרבעטערס איז דאָ א פּאַרשיידענע, אָפּהענגיק אין וועלכער פירמע מען איז אַריינגעפּאַלן און אויך אין דעם, וועלכן עס איז דער אויפזעער פון דער אַרבעט.

איך בין אַריינגעפּאַלן אין א פּוילישער פירמע „פערטינא", וואָס האָט דאָרט געבויט א געביידע פּאַר אַן עלעקטרישן טראַנספּאָרמאַטאָר. אין אָנהייב האָבן די יידן זיך נישט געהאַט אויף וואָס צו באַקלאָגן, אָבער מיט דער צייט איז געוואָרן ערגער, ביז נישט אויסצוהאַלטן. דער מייסטער, א פּאָליאַק פון ראָדעם, האָט אָנגעהויבן אונטעריאָגן ביי דער אַרבעט און ווען ער איז געוואָרן אין כעס, האָט ער געשלאָגן מיט א שטיק האָלץ.

שפּעטער האָבן מיר באַקומען צוגעטיילט א יונגן פּאָליאַק פון די אַזוי גערופענע „יונאַקעס", וואָס האָבן זיך געמאָלדן פרייוויליק צום דינסט פּאַר די דייטשן און האָבן געטראָגן א ספּעציעלן מונדיר. ער האָט געהאַט די אויפגאַבע „אויפצופּאַסן" אויף אונדז ביי דער אַרבעט. דער יונגער פּאָליאַק האָט אונדז אומברחמנותדיק טעראָריזירט און אָפט געשלאָגן מיט א גומי־שטעקל.

א געוויסן זונטיק אין דער פרי קלייבט מען אויס אין לאַגער הונדערט מענער און פרויען אויסצופירן א געוויסע אַרבעט ביי דער פירמע „אַרקטראָ־פּאָל". מיר מאַרשירן ווייט הינטער דעם לאַגער צו פּאַרלייגן שוועָרע קאַבעלן טיף אין צוגעגרייטע ראָווע. די אַרבעטערס, אויסגעשטעלט אין א לאַנגער ריי, אָפּגערוקט איינער פון אַנדערן צו צווייַ מעטער, שטעלן אונטער די אַקסלען אונטער דעם שוועָרן קאַבעל. עס שאָפט זיך א לאַנגע ריי, וואָס טראָגט אַוועק דעם לאַנגן קאַבעל אין א וויטערער ריכטונג, שטעלן זיך אויס

אין דער לענג פון אַן אויסגעגראָבענעם קאַנאַל, לאָזן אָפּגעהיט אַרונטער דעם קאַבעל און פּאַרשיטן דאָס מיט ערד.

אָנגעפירט מיט די אַרבעטן האָט אַ יונגער הויכער דייטש מיטן נאָמען ראַזי. די גאַנצע צייט פון דער אַרבעט איז ער אַרומגעלאָפן און וועמען עס האָט אים געפעלן, האָט ער מיט אַ גומי־שטעקל מערדערלעך געשלאָגן איבערן קאָפּ. איינער פון זיינע קרבנות בין איך יענעם זונטיק אויך געווען. אַ לאַנגע צייט בין איך אַרומגעגאַנגען מיט אַ געשוואָלענעם קאָפּ.

טראָגנדיק דעם קאַבעל, האָט מען געמוזט אַריבערגיין אַ קליין טייכל, אויף וועלכן עס זיינען געווען אַריבערגעוואָרפן צוויי לאַנגע רערן, וואָס האָבן געדינט ווי אַ בריק. ביים אַריבערגיין די „בריק" איז געשטאַנען דער ראַזי מיט נאָך אַן אויפזיצער איבער די אַרבעטן, און ווען אַ ייד איז אַרויפגעגאַנגען אויף די רערן, האָבן זיי אַ צי געטאָן ביים קאַבעל. אַ סך האָבן נישט אויסגעהאַלטן, פּאַרלוירן דאָס גלייכגעוויכט און אַריינגעפאַלן אין וואַסער אַריין. פּאַר די מערדערס איז דאָס געווען אַ ספּעקטאַקל.

אָנהייב נאָוועמבער האָט אין לאַגער זיך געמומען פּאַרשפּרייטן טיפוס. דאָס רופט אַרויס גרויסע זאָרגן. מען זעט פיל יידן ביי דער אַרבעט מיט סימנים פון דער שרעקלעכער קראַנקייט. זיי שלעפּן קוים מיט די פיס, די אויגן גלאַנצן, אָבער מען האָט מורא זיך צו מעלדן, אַז מען איז קראַנק. מען האָט אויך מורא צו בלייבן ביי טאָג אין די באַראַקן. דער לאַגערראָט איז באַזאָרגט און קלערט וועגן אָננעמען מיטלען, אַז די עפּידעמיע זאָל זיך נישט צעשפּרייטן. אָבער ווי אַזוי איז דאָס מעגלעך? אין די באַראַקן איז ענג, נישטאָ קיין פּלאַץ זיך צו וואַשן און וואו אויסצואוואַשן די וועש, דער גרעסטער טייל הונגערט אונטער, גייט אַרום אין צעריסענע שיך און אין לייכטע זומער־קליידער.

איין נאָך מיטאָג איז פּאַרפאָרן אַן אויטאָ מיט באַוואָפנטע אוקראַאינער אין שוואַרצע מונדירן, אויסגעפונען די יידן, וואָס זיינען ביי טאָג געבליבן אין די באַראַקן, און אַלעמען דערשאָסן.

צו מאָרגנס אין דער פרי האָט מען זיך ווידער אויסגעשטעלט אין די רייען און אַוועק צו דער אַרבעט, ווי עס וואָלט גאָרנישט פּאַסירט.

מיין פרוי אַרבעט אין דער קיך ביים שיילן קאַרטאָפל און מיין יינגערע טאָכטער, וואָס איז אַלט 18 יאָר, אַרבעט אין מאַגאַזין פון לעבנס־מיטל.

נאָכן אַהיימקומען פון דער אַרבעט, געפינן איך מיין טעכטערל פאַר־ביטערט. זי דערציילט, ווי טייל מיטגלידער פונעם לאַגערראָט זיינען געקומען

אין מאַגאַזין אין באַגלייטונג פון אַנדערע יידן און אַרויסגעטראָגן זעק מיט צוקער און מיט מאַרמעלאַד. מיין קינד פרעגט מיט פאַרדראָס: „וואָס וועט מען געבן די אַרבעטערס?...“

איין טאָג אין סוף נאָוועמבער באַווייזן זיך די יידישע פּאָליציאַנטן און מעלדן, אַז אַלע יידן זאָלן זיך פאַרזאַמלען אויפן הויף פון אַרבעטס־לאַגער.

אין לאַגער איז אַ גרויסע באַוועגונג און אויפרעגונג. די פּאָליציי וויל באַרואיקן, אַז עס וועט פּאַרקומען אַ מעדיצינישע אונטערזוכונג צוליב די פיל קראַנקע אין לאַגער. ראַזירט מען זיך אָפּ, מען בייט די וועש, מ׳טוט זיך אָן נאָך אַן אָנצוג און מען נעמט אונטערן אָרעם אַ טעקע מיט די נייטיקסטע זאַכן.

דאָס גענלט, וואָס איך האָב ביי זיך, צעטייל איך צווישן יעדן פון מיין פאַמיליע. איך געזעגן זיך מיט מיין פרוי ביי די דראָטן פון פרויען־לאַגער. מיין פרוי קוקט אויף מיר מיט טרערן אין די אויגן, מיט אַזאַ בליק, וואָס פרעגט, צי זעען מיר זיך צום לעצטן מאָל.

מיר פאַרזאַמלען זיך אַלע אויפן הויף. דער קאָמאַנדירנדיקער דייטש גייט פאַרביי יעדע ריי, קוקט אַריין אין יעדער פנים און וועמען ער האָלט פאַר אַלט, נישט ריין ראַזירט, אַדער יונגע יינגלעך רופט ער אַרויס פון דער ריי און הייסט זיי אַוועקגיין אין אַ זייט. שפּעטער באַפעלט ער צו מאַכן אַ דעפילאַדע און די, וואָס הינקען אונטער אַדער גייען שלעכט אין טאַקט, ווערן באַזייטיקט. אַזוי זאַמלט זיך אַן אַ גרופּע פון הונדערט און עטלעכע פופציק יידן.

זאָל דאָ דערמאָנט ווערן די טרויעריקע ראָלע פון יידישן קאָמענדאַנט אין וואָלאָנאָווער לאַגער און פון דער יידישער פּאָליציי. זיי האָבן געטריי מיטגעאַרבעט מיט די דייטשע מערדערס ביים אויסקלייבן זייערע קרבנות. איך האָב אַליין געזען, ווי אָט דער קאָמענדאַנט איז צוגעגאַנגען צו איין ריי און אַרויסגענומען פון דאָרטן אונדזערע בני־עיר יחזקאל ליכטיקער, שיע לעדערמאַן און ישראל שוואַרצפוטער.

מיין אַרבעטס־גרופּע האָט באַקומען אַ באַפעל אַוועקצומאַרשירן ווייטער, טיף אין אַנדערן עק, הינטער די באַראַקן. דאָרט באַפעלט מען אונדז צו באַזייטיקן די שטייגער און פאַרשיידענע בוי־מאַטעריאַלן, וואָס ליגן צעוואָרפן איבערן גרויסן שטח. די נערוון זיינען געשפּאַנט ביז דער העכסטער מדריגה. די הענט הייבן זיך נישט. עס עגבערט אין קאָפּ: וואָס וועט זיין דער גורל פון די איבערגעבליבענע יידן? וועט מען זיי אַוועקשיקן אין געטאָ אַריין?

וואָס הערט זיך אין פּרויען־לאַגער? וואָס וועט זיין מיט די קראַנקע, וואָס ליגן אין די באַראַקן?

ס׳הערט זיך אַ שאָס און שפּעטער אַ כסדרדיקע שיסעריי. ווי אַ בליץ לויפט ביי יעדן דורך דער געדאַנק, אַז דאָס שיסט מען די אָנגעקליבענע קרבנות.

דאָס שיסן ווערט נענטער און נענטער. די קוילן פליען נישט ווייט פון אונדז. אַיינער גיט אַ זאָג: „מען האָט שוין יענע פּאַרטיק געמאַכט, אַצינד איז די ריי אויף אונדז". מיר זענען, ווי די רוצחים שלעפּן אַרויס די קראַנקע פון די באַראַקן און דערשיסן זיי פּאַר די טירן.

די שפּאַנונג דערגרייכט איר הויכפּונקט. מען לויפט ווי משוגעים אָן אַ ציל. וואָס מיר טרעפן אונטער דער האַנט, טראָגן מיר איבער פון איין פּלאַץ אויף אַן אַנדערן. נישטאָ וואו אַהין צו אַנטלויפן. דער גאַנצער שטח איז אַרומגעצוימט מיט טאָפּלטע שטעכיקע דראָטן. יעדע באַוועגונג אונדזערע ווערט אָבסערווירט און יעדע ניט אָפּגעהיטע באַוועגונג דראָט מיט אַ זיכערן טויט.

לעבן מיר געפינט זיך מיין עלטערער זון משה.

די שיסעריי שטעלט זיך ענדלעך אָפּ. קיינער וואָגט זיך נישט צו רירן פון אָרט. פון דער ווייטנס לויפט מיין יינגסטע טאָכטער, וואָס אַרבעט אין מאַגאַזין פון לעבנס־מיטל פון מענער־לאַגער. זי לויפט גיך, קוקט זיך אַרום אין אַלע זייטן. מיר דערענטערן זיך און ווען זי דערזעט אונדז, ווייניט מען לאַנג, אָן אַ וואָרט אויסצורעדן.

אַלע מענער לויפן צום פרויען־לאַגער זיך דערוויסן, וואָס עס איז דאָרט געשען מיט אונדזערע פרויען, שוועסטערס, טעכטער און כלות. מיר טרעפן דעם לאַגער באַוואַכט פון יידישער פּאָליציי, וואָס לאָזט קיינעם ניט צו. איך גיי אָפּ אין דער זייט, וואו איך באַמערק מיין פרוי ביי די דראָטן פון פרויען־לאַגער. ווי מיר ברענגען אַרויס די ערשטע ווערטער, קומט אָן פון הינטן אַ יידישער פּאָליציאַנט, איז מיך מכבד מיט עטלעכע שטאַרקע קלעפּ מיט אַ גומענער פּאָלקע.

נישט קוקנדיק אויף די שטערונגען מצד די פּאָליציאַנטן, שטראָמען אָן אויפהער מענער צום פרויען־לאַגער. מען פרעגט זיך נאָך וועגן אייגענע און באַקאַנטע. יעדער איז פאַרווויינט. מען פאַלט זיך אויפן האַלדז און מען ווייניט הויך אויף אַ קול. אַזעלכע, וואָס קענען נישט ווייניען, לויפן און שרייען הויך, מיט משונהדיקע קולות, ווי משוגעים.

מאָרגן פאַר טאָג וועקט ווידער די יידישע פּאָליציי צו דער אַרבעט. אַ געוויסע צאָל אַרבעטערס ווערן אויסגעטיילט צו פאַרנעמען זיך מיט אָפּרוימען דעם פּלאַץ פון די נעכטיקע הרוגים.

אין אָונט פֿאַרזאַמלען מיר זיך צו דאָונען מנחה־מעריב און צו זאָגן „קדיש" נאָך די קדושים. צווישן אונדז געפינען זיך צוויי אבלים — איינער שיינפעלד פון ראָדעם, וואָס זיין זון פון פופצן יאָר איז דערשאָסן געוואָרן, און דער צווייטער, אַ פּאָטאָגראָפיסט פון קאָזשעניץ, וואָס האָט פֿאַרלוירן אַ פֿרוי מיט אַ טאָכטער. ביידע מענער הייבן אָן מיט געבראָכענע שטימען „יתגדל ויתקדש", ברעכן זיך צוזאַמען אין אַ ספּאַזמאַטיש געוויין. דער פֿאַרזאַמלטער עולם קען זיך נישט באַהערשן און ווייניט מיט הויך אויפן קול.

אין די ערשטע טעג פון דעצעמבער 1942 דערוויס איך זיך, אז אַ גרופּע גייט היינט ביי נאַכט אַרויס אין אונדזער שטאָט צו זען, ווי עס פֿאַרמירט זיך דאָרטן דער נייער געטאָ. איך מיט מיין יינגערן ברודער האָבן זיך אָנגעשלאָסן אין דער גרופּע. דורך אַ לאָך פון אַ ווינקל אין דער דראָט־פֿאַרצוימונג קריכן מיר דורך איינציקוויז.

עס איז שוין עלף ביי נאַכט. די פרויען און קינדער זיינען לעבן אונדז אין אַ זייטיקן ווינקל פון לאַגער, וואו מיר פֿאַרזאַמלען זיך אין דער פינצטער. מען געזעגנט זיך און מען קושט זיך מיט די נאָענטע און מיר לאָזן זיך, אַ גרופּע פון צוועלף מענטשן, אין וועג אַריין.

יעקב פּאָמעראַנץ

מלכות טויט

אַ געוויסע צייט נאָכן פֿאַרנעמען שידלאָווצע האָבן די דייטשן געשאָפן אַ יודענראַט פון אברהם רעדליך, פּרעזעס; מאַרגענבעסער, אברהם ראָזענבוים, פּנחס שטיינמאַן, הערשל וועסטער, משה בערגער — מיטגלידער און אברהם פינקלער — סעקרעטאַר.

די סאַניטאַרן־קאָמיסיע ביים יודענראַט האָט אָנגעפירט דער דענטיסט טאבענהאוז.

בראש פון „אַרבעטסאַמט" זיינען געשטאַנען: קלמן ראָזענבוים און יחיאל צוקער. פאַר אַ קאָמענדאַנט פון דער יידישער פאָליציי איז באַשטימט געוואָרן דער קראָקעווער אָסטראָוויץ.

דער יודענראַט האָט אַ שטיק צייט פיל פאַרלייכטערט די לאָגע אין שידלאָווצע. ער האָט געפונען אַ וועג ווי „ווייכער" צו מאַכן די פירערס פון דער אָקופאַציע־מאַכט און אַנדערע פאַקטאָרן אין געטאָ... אָבער שפעטער איז געוואָרן ערגער און ערגער, און דער יודענראַט איז געוואָרן כמעט אומבאַהאָלפן.

דעם 18טן סעפטעמבער 1942, 3 טעג פאַר יום־כפור, האָבן מיר זיך דערוואוסט, אַז לייַדיקע וואָגאָנען שטייען אויף דער סטאַנציע שידלאָוויץ...

לייבוש דוד שוואַרצ־פוטער, דער איינציקער וואָס איז באַגאַנגען זעלבסטמאָרד און זיך ניט געלאָזן דעפאָר־טירן.

איך האָב נישט קיין ווערטער זיך אויסצודריקן וועגן דער אימה, וואָס איז באַפאַלן די שידלאָווצער יידן. טייל זענען געוואָרן פאַרשטיינערט. טייל — ווילד ווי חיות אין אַ שטייג, טייל — נידערשלאָגן, ווי שעפסן פאַר דער שחיטה, טייל האָבן זיך געטרייסט, אַז עס איז דאָך נישט אַזוי שלעכט ווי מען זאָגט און אַז עס איז נאָר אַן איבערזידלונג. טייל האָבן געגלייבט, אַז גאָט וועט אונדז דאָך אָפהיטן פון אַלעם שלעכטן. געציילטע זענען געלאָפן זיך אויסצובאַהאַלטן.

אַ סך פון אונדזערע אַזוי ליבע און טייערע זענען אַ פאַר טעג שפעטער געוואָרן אַוועקגעפירט קיין טרעבלינקע.

אָבער דערמיט איז נאָך דער שידלאָווצער חורבן ניט געווען פאַר־ענדיקט. די היטלער־מערדערס האָבן געוואוסט, אַז יידן זיינען נאָך באַהאַלטן, האָבן זיי אויסגעפונען אַ טייוולאָנישן פּלאַן, ווי אַזוי דאָס ביסל באַהאַלטענע יידן אויך צו פאַרטיליקן. זיי האָבן פּראָקלאַמירט, אַז זיי שאָפן אין פּוילן פאַר די געבליבענע יידן 4 געטאָס, אייגס פון זיי אין שידלאָווצע. דאָס איז געווען אַ פאַסטקע אַרייַנצונאַרן די באַהאַלטענע.

דעם 10טן דעצעמבער 1942, אין סטאַרכאָוויצער לאָגער, וועו די שיד־לאָווצער האָבן געהערט די נייעס, איז די מערהייט געווען גרייט צוריקצולויפן

אַהיים. טייל פון זיי זיינען אַנטלאָפן פון לאָגער. ירחמיאל אַלפערט און שמואל דוד באק (ביידע מיין משפּחה) האָט מען צו מאָרגנס געכאַפּט און דערשאָסן. אליעזר זילבערמאַן און מיין קוזין הערש־נתן וואלאווסקי (נטע דאסעס איידעם) און אַנדערע איז „גענונגען" אַרייַנצוקומען נאָך אַ מאָל קיין שידלאָווצע — צו דער לעצטער „וויישעדלעניע", וואָס איז פאָרגעקומען דעם 13טן יאַנואַר 1943.

* * *

דער נאַציזם האָט געפונען פאַרעטערס און קאָלאַבאָראַטאָרן צווישן אַנדערע פעלקער: קוויזלינגס, האָכאָס, פּעטענס. צום באַדויערן, האָבן זיך צווישן יידן אויך געטראָפן פאַרקויפּטע נשמות און מוסרים, מיינענדיק, אַז אפשר דערמיט וועלן זיי זיך ראַטעוונען. שידלאָווצע האָט אויך געהאַט עטלעכע מוסרים, בדרך־כלל קען מען אָבער זאָגן, אַז קיינער האָט איבער דעם צווייטנס קערפּער נישט געטראָטן. פאַרקערט, איינער האָט געהאָלפן דעם צווייטן. שידלאָווצע האָט געהאַט אַ יודענראַט, יידישע פּאָליציי (נישט איך און נישט וועד פון מיין פאַמיליע איז דאָרט געווען פאַרטראָטן). מעגלעך, אַז עס זיינען געווען אומגערעכטיקייטן ביים אויסטיילן און שיקן אויף אַרבעט, ווי אויסקויפן זיך פאַר געלט אָדער אַ ביסל פראָטעקציע, אָבער אין אַלגעמיין האָבן זיי זיך געהאַלטן אין די ראַמען און געשטאַנען אויף דער וואַך אָפּצוהיטן און באַשיצן די שידלאָווצער יידן דורך אָפּקויפן די דייטשן מיט מתנות און געלט.

אפילו אין די קאָנצענטראַציע־לאָגערן האָבן זיך שידלאָווצער געהאַלטן צוזאַמען און אַ טייל האָבן געהאָלפן איינער דעם צווייטן און געליטן איינער פאַרן צווייטן.

אָט בלויז אַ פאָר פאַקטן וועגן זיך און אַנדערע: אַנהייב 1943 אין סטאַרכאָוויץ — עס איז געווען בלויז אַ פאָר מאַנאַטן, ווי איך בין געווען פאַר־וואונדעט פון אַ קויל און אַ פאָר וואָכן, ווי איך האָב דורכגעמאַכט די טיפוס־עפּידעמיע — איז פאַרגעקומען אַ סעלעקציע און מיר איז געלונגען דורכצוגיין. אָבער איינער פון די יידישע לאָגער־אָנפּירערס, אַ געוויסער וואָלפאָוויטש, האָט אָנגעוויזן אויף מיר און מען האָט מיך צוריקגעשיקט, אָבער אין דער זעלבער סעקונדע איז צוגעשפּרונגען אונדזערס אַ שידלאָווצער, שמואל שטשענשליווע (משה דוד שטשענשליווסקי אַ זון) און געזאָגט צום אָבערשאַרפירער קאַלדיק, אַז „ער איז מיין פּאָליציאַנט און ער נעמט מיך יעדער טאָג צו דער אַרבעט". שמואל האָט זיך ריזיקירט פאַר מיר און איך בין געבליבן לעבן. צו מיין גרויסן וויי־טיק, איז שמואל שטשענשליווע שפּעטער אומגעקומען ביים אָנטלויפן.

נאָך אַ פּאַל: אין דער סטאַרכאָוויצער טיפּוס־עפּידעמיע זענען פּיל מענטשן אומגעקומען, צווישן זיי מיינע קוזינס יונה און מיכל לעווין און ישראל לעדערמאַן (משה־שמחה בעקערס אַ זון) און אַנדערע. נאָך מערער זענען אויסגעשטאָרבן שוין נאָכן דורכמאַכן דעם טיפוס. אויך שמעון טענענבוים איז דעמאָלט געשטאָרבן. איך בין געווען געשוואָלן און נישט געקענט גיין צו דער אַרבעט. אָבער אונדזער רחל־לאה קופּערמאַן (היינט לובאַצקי), אַזוי ווי זי איז וועגן דעם געוואָרן, האָט זי מיר יעדן טאָג געשיקט אין לאַגער אַריין עסן פון דער סטאַלאָווקע און אויך בהויט. און אונדזער זעלדע וויי־צ־ הענדלער (היינט וויינמאַן), נאָך דעם ווי איך בין געוואָרן אָפּגעברויט ביים אויוון און מיין פּנים איז געווען פול מיט קרעץ און איך האָב נישט געקענט אַריינקומען אין דער סטאַלאָווקע, האָט זי מיר דאָס עסן אַרויסגעבראַכט אין דרויסן און פיל מאָל מיר אַוועקגעגעבן אירע אייגענע ברויטפּאָרציעס.

און איצט איז ביישפּיל וועגן זיך: דאָס איז געווען אין אוישוויצער לאַגער. איך האָב געאַרבעט ביים אויפלאָדן די זופּן צו ברענגען צו דער פּלאַצואווקע (וועבערייַ). האָב איך איין מאָל באַמערקט פּערל קופּערמאַן (היינט שאַדמאַן) אַ הונגעריקע, וואַרטנדיק מיט אַ טעפּל צו „אַרגאַניזירן" אַ ביסל עסן. כאָטש איך האָב געוואוסט, אַז איך קען ריזיקירן מיט מיין לעבן, האָב איך פּערלען געהאָלפן קריגן אַ פול טעפּל זופּ.

עס איז געווען שווער צו בלייבן אַ מענטש אין גיהנום פון טויט. אָבער אַ סך שידלאָוצער זיינען בייגעשטאַנען דעם גרויסן נסיון.

יעקב שאפשעוויץ

סטאַראַכאָוויץ

אין זומער 1942 איז געווארן אַלץ שווערער צו לעבן אין שידלאָוצע. מען האָט נישט געקאָנט אַרויסגיין אין גאַס, אַז מען זאָל גלייך נישט געכאַפּט ווערן אויף עפּעס אַן אַרבעט. איך, מיין ברודער שימע און אַ גרופּע חברים האָבן דעריבער באַשלאָסן צו פּרובירן מזל דורך אַרבעטן אין לאַגער סטאַראַ־ כאָוויץ. יאַנקל קופּערמאַן און איך זענען געפּאָרן אַהין. מיר האָבן זיך באַקאַנט

מיט דעם דייטשישן אַרבעט־דירעקטאָר שווערטנער. פאַר אַ פּאָר אויסגעאַרבעטע קאַלבפעלן האָט ער געשיקט אַ לאַסטאויטאָ קיין שידלאָוצע, וואָס האָט גע־ براַכט פון דאָרטן 30 יונגע בחורים קיין סטאַראַכאָוויץ. פאַר געלט האָבן מיר געקראָגן אַ באַשייניקונג, אַז מיר אַרבעטן אין די „הערמאַן געריינג־ווערקע". מיר האָבן אָבער דאָרטן ניט געאַרבעט די גאַנצע וואָך. מיר פלעגן אָפּאַרבעטן אין סטאַראַכאָוויץ אין טאָג אָדער צוויי, קריגן אַ נייעם „אויסווייז" פאַר נייע פּאָר זלאָטעס און פּאָרן צוריק קיין שידלאָוצע.

אין טאָג פון דער אויסזידלונג פון שידלאָוצע בין איך געווען אין סטאַראַכאָוויץ. די ביטערע בשורה האָב איך באַקומען פון איינעם, וואָס איז אַנטלאָפן פון שידלאָוצע. איך האָב ריזיקירט מיטן לעבן און געפּאָרן קיין שידלאָוצע זיך צו דערוויסן, וואָס ס׳איז געשען מיט מיין מאַמען און עלטסטן ברודער שלמה, וואָס זיינען דאָרטן פאַרבליבן.

איך האָב אָבער אַלץ געפונען חרוב. אונדזער הויז איז געווען אויסגע־ רייניקט. די וועגט צעבראָכן. מען האָט אַרויסגענומען אַלץ, וואָס מיר האָבן אויסגעבאַהאַלטן פאַר די דייטשן, אָבער מען קען נישט אויסבאַהאַלטן פון אַ פּוילישן פּויער.

ביי נאַכט האָב איך געטראָפן עטלעכע צענדליק יידן ביי פּינקערטן. פון זיי בין איך געווואָר געוואָרן, אַז מיין מאַמע איז געוואָרן דערשאָסן אויף דעם יאַסטשאַמבער וועג, ווען זי האָט געוואָלט אַנטלויפן פון שטאָט.

די זעלביקע נאַכט בין איך צוריקגעפּאָרן נאָך סטאַראַכאָוויץ און מיט־ געגומען 8 יידישע מיידלעך מיט מיר, אָבער איך געדענק נישט זייערע נעמען.

איין טאָג, דאָס איז געווען אין יולי 1944, האָט מיר אַ באַקאַנטער פּויער איבערגעגעבן, אַז די סאָוועטישע אַרמיי איז ניט וויַיט פון סטאַראַכאָוויץ. היות מען האָט געוואוסט, אַז געשטאַפּאָ שיסט אויס אַלע געפאַנגענע פּאָרן צוריק־ טריט פון דער דייטשישער אַרמיי, האָב איך באַשלאָסן צו אַנטלויפן די נאַכט פון לאַגער. מיין שוועסטער סאַלע האָט באַשלאָסן צו בלייבן אין לאַגער.

שווער צו זאָגן, צי איז דאָס געווען אַרגאַניזירט. אָבער ס׳איז אַ פאַקט, אַז שפּעט ביי נאַכט האָבן די געפאַנגענע דורכגעבראָכן די אייזערנע פאַרצוימונג און אַ גרויסע מאַסע האָט זיך אַרויסגעריסן, נישט קוקנדיק אויפן האָגל קוילן פון קוילן־וואַרפערס. די מערהייט איז אומגעקומען. איך בין געווען צווישן די געצייטלטע, וואָס האָבן באַוויזן ניצול צו ווערן.

נאָכן אַנטלויפן פון לאַגער האָב איך געמוזט זיך אויסבאַהאַלטן לאַנגע 6 מאָנאַטן, וואַנדערן פון איין אָרט צום צווייטן. די געפאָרן האָבן געלויערט

אויף יעדער טריט. זומער פלעג איך שלאָפן אונטערן פרייען הימל, אייגנעגראָבן אין היי. שפּייז האָב איך זיך באַזאָרגט פון פעלד. ווינטער איז שוין געווען פיל שווערער.

איך האָב אַרומגעבלאָנקעט אַרום שידלאָוצע. איך פלעג באַגעגענען קריסטלעכע באַקאַנטע, מיט ווועלכע איך בין צוזאַמען געגאַנגען אין שול. זיי פלעגן מיך באַגריסן מיטן אויסגעשריי: „יאַקאָב, דו לעבסט?" דערנאָך פלעגט קומען דאָס פאַרענטפערן זיך, אַז מען קאָן מיך נישט אַריינענעמען צו זיך אין הויז צוליב דער מאַמען, דער טאַנטען און טאַקע פאַר שרעק פאַר די דייטשן. און דעם אמת געריידט, איז טאַקע פאַר זיי געווען די סכנה גרויס. די איידעלע און דרייסטע פלעגן אפט באַצאָלן מיטן אייגענעם לעבן און אויך מיטן לעבן פון זייערע נאָענטע פאַרן אויסבאַהאַלטן יידן.

אין מיין אַרומזוכן אַ באַהעלטעניש האָב איך אויסגעפונען, אַז משה בריקס געפינט זיך ערגעץ נאָענט ביי אַ פויער, נישטווייט פון אַ וואַלד. דריי נעכט האָב איך אים אָפּגעווארט, אָבער ערשט אויף דער פערטער נאַכט האָב איך אין דער פינצטער באַמערקט, ווי אַ געשטאַלט שלייכט זיך צום הויז, וואו איך האָב געווארט אויף אים. דאָס איז טאַקע געווען משה. ווען ער האָט מיך באַמערקט, האָט ער פאַר שרעק אָנגעהויבן לויפן צוריק. איך האָב אים נאָכ־ געשריען „עמך". דעמאָלט האָט ער זיך אָפּגעשטעלט און איך האָב אים געקענט אָניאָנען. ס׳איז געווען אַ שטומע באַגעגעניש מיט אַ סך טרערן פון פרייד און אומגליק.

צוזאַמען איז אונדז, פאַרשטייט זיך, געווען בעסער. מיר האָבן זיך שוין מער נישט געפילט אַזוי איינזאַם. ווען די נעכט זענען געווארן קעלטער, האָט מען געמוזט געפינען אַ דאַך איבערן קאָפּ. דורך אַ צופאַל האָבן מיר געפונען אַן אָרעמען פויער, וואָס האָט אונדז צוגעזאָגט, מיט דער הסכמה פון זיין פרוי, אַ באַהעלטעניש אין זיין סטאַדאָלע. ער האָט אויך צוגעגעבן, אַז ער וועט איצט נישט קענען גיין אַרבעטן און מיר וועלן דאַרפן אויסהאַלטן זיין הויזגעזינד פון צען נפשות. מיר האָבן אים אָפּגעגעבן דאָס גאַנצע געלט, וואָס מיר האָבן געהאַט. איך האָב אים אויך אָפּגעגעבן אַ טייערן האַנטזייגער, וואָס איז געווען אַן אָנדענק פון מיין פאַטער נאָך מיין פאַרענדיקן גימנאַזיע.

צוויי וואָכן איז אַלץ געווען גוט. מיר זענען רואיק געזעסן, כאָטש עס איז געווען קאַלט. דער ווינט האָט געפייפט דורך די שפּאַרעס. אָבער אויף דער דריטער וואָך האָט אונדזער אויסבאַהאַלטער יוזף אָנגעהויבן פון אונדז צו פאַרלאַנגען מער געלט, וואָס מיר האָבן נישט געהאַט. אויב איר האָט נישט

קיין געלט, האָט ער געזאָגט, גייט גנבענען. ער האָט אונדז געגעבן צוויי גרויסע זעק און צוגערעדט צו פּראָוון אונדזער גליק און פּאַאיקייטן אין אַ שכנותדיקן דאָרף ביי אַ רייכן פּויער, וואָס ער פלעגט אַרבעטן ביי אים. אין סטאָדאָלע — האָט ער אונדז געזאָגט — געפינט זיך ווייץ, וואָס מיר דאַרפן אַרויסטראָגן. ער האָט אונדז געוואָרנט, אַז דאָרטן געפינט זיך אַ בייזער הונט.

די שטענדיקע טויטשערעק האָט אונדז דערפירט צו גלייכגילטיקייט. מיר האָבן אָנגענומען די פּראָפּאָזיציע פון גיין גנבענען. אין אַ העלער לבנה־נאַכט, ווען די ערד איז געווען באַדעקט מיט שניי, האָבן מיר זיך אַרויס־געלאָזט אין וועג. איך האָב גוט געקענט די גאַנצע געגנט אַרום. עס איז געווען שטיל און נישט זייער קאַלט. מיר זיינען אָן שום שווערקייטן צוגעקומען צום אָנגעווויזענעם אָרט. די טיר פון סטאָדאָלע איז געווען פאַרשלאָסן. עס וואָלט געווען לייכט אַרויסצוברעכן די ברעטער, אָבער דאָס וואָלט געמאַכט אַ געפער־לעכן טומל. משה האָט זיך באַניצט מיט זיינס אַ צוועגל אַרויסצונעמען די נעגל פון די האַלב־פאַרפוילטע ברעטער און מיר האָבן שטיל געעפנט די טיר.

מיר האָבן גיך אָנגעפילט אונדזערע זעק מיט ווייץ און זיך געלאָזט צו אונדזער באַלעבאָס, וואָס האָט אויף אונדז געוואָרט מיט אַ טאָפּ קאַרטאָפלעס און קרויט.

מיר האָבן דורכגעפירט נאָך אַ גנבה, וואָס האָט זיך אָבער ניט אייג־געגעבן, ווייל מיר האָבן זיך „אָפּגענאַרט" מיט דער סחורה.

אין יאַנואַר 1945 האָט זיך אָנגעהויבן די גרויסע סאָוועטישע אָפענסיווע. אין עטלעכע טעג שפּעטער זענען מיר געוואָרן באַפרייט.

עס זענען שוין פאַרביי דריי צענדליק יאָרן נאָך די שווערע איבער־לעבענישן. היינט, וען מען גיט אַ טראַכט וועגן דעם, ווילט זיך נישט גלייבן, אַז מען האָט געהאַט אַזוי פיל כוח און ווילן דורכצוגיין דעם גאַנצן גיהנומדיקן וועג.

מרדכי פוקס (פּתח תקוה)

איינער פון אַ משפּחה

וועז די דייטשן האָבן פאַרנומען שידלאָוצע אוז דאָרטן איינגעפירט זייער מערדערישן רעזשים, בין איך נאָך געווען גאַנץ יונג. אָבער ניט געקוקט אויף מיין עלטער, האָב איך געטאָן די שווערסטע אַרבעטן, כדי צו לינדערן אַ ביסל דעם הונגער אין אונדזער שטוב.

זומער 1941 בין איך געווען צווישן די געכאַפּטע, וואָס מען האָט אַפּ־ געשיקט קיין ווישניאָווקע, אַ לאַגער לעבן קעלץ, דערנאָך אין לאַגער יעדלנע. איך בין פון ביידע לאַגערן אַנטלאָפן צוריק קיין שידלאָוצע. מיין ברודער שיע איז פאַרכאַפּט געוואָרן אויף סקאַרזשיסק אוז איז דאָרטן אויסגעגאַנגען פון הונגער.

דעם פרימאָרגן פון דער ערשטער אויסזידלונג האָט מיין טאַטע משה אַנגעטאָן טלית אוז תפילין אוז די מאַמע שרה־פּעסע האָט געזומען אַ סידור אין האַנט אוז זיך געשטעלט דאָוונען מיט גרויס געוויין. איך מיט מיין ברודער מאיר האָבן זיך באַהאַלטן, אַ שכנישער שגץ האָט געמסרט, האָבן די דייטשן מאירן געכאַפּט אוז מיר האָט זיך אינגעגעבן צו אַנטלויפן קיין סטאַרכאָוויץ, וואו ס׳איז געווען מיין שוועסטער גאָלדע, צוזאַמען מיט מיין יינגסטן ברודער יענקל.

די פאַרבליבענע נאָך אַ גרויסער סעלעקציע אין סטאַרכאָוויצער לאַגער האָט מען אָפּגעשיקט אין לאַגער שטשעלניצע, אַרום 2000 מענער אוז 500 פרויען. איך בין אויך געווען צווישן זיי. די אַרבעט דאָרטן איז געווען אַ שרעקלעכע. איך האָב געאַרבעט ביי אַן אויוון, פון וואַנען מען האָט געמוזט אַרויסנעמען הייסע שטיקער אייזן, עס אָפּקילן אוז דערנאָך עס אויפלאָדן אויף קליינע וואַגאַנעטקעס.

ביי אין סעלעקציע איז אומגעקומען מיין שוועסטער גאָלדע, וואָס איז געווען אונדזער גאַנצע ברויט־געבערין. איך האָב געזומען האַנדלען מיט שמאַטעס, אָבער עמעצער האָט מיך געמסרט פאַרן פאָלקס־דייטש פריש, וועלכער האָט מיך מערדערלעך צעשלאָגן אוז דערנאָך מיך איבערגעגעבן צו דעם קאָמענדאַנט פון וועדקשוץ, וואָס האָט מיך ווידער געשלאָגן מכות־רצח. זיי האָבן געמיינט, אַז איך בין טויט אוז האָבן באָפוילן מיך אָפּצופירן אין לאַגער, אוז דאָס האָט מיך גערעטעוועט.

אַ גרופּע יידן, מיט וועלכע איך האָב געאַרבעט, האָט אויסגעאַרבעט

אַ פּלאַן צו אַנטלויפן. מען האָט צוגעגרייט אייגן־געמאַכטע מעסערס און שאַרפּע מכשירים. ס׳האָט געהייסן, אַז עטלעכע פּוילישע אַרבעטערס וועלן אונדז העלפן זיך צו פאַרבינדן מיט פּאַרטיזאַנער. דער פּלאַן איז געווען, אַז קלענערע גרופּקעס פון אונדז זאָלן באַפאַלן די וואַך און דורכברעכן דעם טויער. דער ערשטער טייל פון פּלאַן איז געלונגען, אָבער דאָן האָבן די דייטשן אָנגעהויבן שיסן פון וואַכטורעם — און עס זיינען געפאַלן זייער פיל פון אונדז. איך האָב געכאַפּט צווישן קוילן אין פוס און קוים זיך דערשלעפּט צו אַ דערבייאיקן וואַלד. אַ גוטער פּויער האָט מיך געבראַכט אין זיין כאַטע און שפּעטער מיך פאַרבונדן מיט פּאַרטיזאַנער. אין גיכן זיינען מיר באַפרייט געוואָרן דורך דער סאָוועטישער אַרמיי.

מיין ברודער יאַנקל איז אָבער געפאַלן ביים אויפשטאַנד אָדער אומ־געקומען אין אוישוויץ.

יעקב בינשטאָק (אויסטראַליע)

פון איין געפאַר אין אַ צווייטער

איך בין אַליין אַ געבוירענער אין וויערזשבניק, 30 קילאָמעטער פון שידלאָוצע. אין 1931 האָב איך און מיין פאַמיליע זיך באַזעצט אין שידלאָוצע.

נאָכן אויסברוך פון לעצטן וועלטקריג בין איך און אַ גרופּע חברים אַוועק קיין לעמבערג און פון דאָרטן קיין טיף־רוסלאַנד, אָבער אין פעברואַר 1940 האָב איך זיך אומגעקערט אין מיין צווייטער היימשטאָט.

בעת דער ערשטער אויסזידלונג איז מיר געלונגען זיך אויסצובאַהאַלטן אין אַ טאָפלוואַנט, צוזאַמען מיט אברהם וויסבראָט און אברהם ראָזענפעלד. אַרויס פון דער באַהעלטעניש, האָבן מיר זיך אויסבאַהאַלטן אין דאָרף כוסטעק, 4 קילאָמעטער פון שידלאָוצע, ביי איינעם וואָיטשיק.

דער גוטער פּויער האָט אונדז געקענט אויסבאַהאַלטן נאָר אַ פּאָר טעג, ווייל ער האָט מורא געהאַט פאַר מסירות פון זיינע שכנים. האָבן מיר דריי זיך געקליבן צו גיין אין אַרבעטס־לאַגער סטאַרכאָוויץ. אויפן וועג האָבן מיר

אָבער אָנגעטראָפן אַ כאָפּטע פּאָליאַקן. איך האָב זיך קוים אַרויסגעריסן פון זייערע הענט און אַנטלאָפן. מיט גרויסע נסים איז מיר געלונגען זיך צו דער־שלעפּן קיין ווישרזשבניק. פון דאָרטן בין איך פּאַרוואָגלט געוואָרן אין סטאָר־כאָוויצער לאַגער, וואו איך האָב אָפּגעאַרבעט 18 חדשים.

איך און אַ גרופּע חברים זיינען דערנאָך אַנטלאָפן פון סטאַרכאָוויץ. אונדז האָט זיך איינגעגעבן זיך צו פאַרבינדן מיט פּוילישע און רוסישע פּאַרטי־זאַנער. מיר האָבן זיך באַטייליקט אין עטלעכע גרויסע שלאַכטן.

אין מיטן דעצעמבער 1944 בין איך שוין באָפרייט געוואָרן און נאָך דער באָפרייאונג פון שידלאָווצע בין איך אַוועק אַהין.

מער ווי 2 טעג האָט מיין האַרץ נישט געקענט אויסהאַלטן צו זיין דאָרטן. איך האָב פאַרלאָזן שידלאָווצע און אַוועק נאָך לאָדזש. אין לאָדזש האָב איך זיך איינגעאָרדנט. איך האָב געמיינט צו פאַרבלייבן אין לאָדזש, אָבער איך האָב גיך איינגעזען, אַז די פאַרשאָלטענע פּוילישע ערד איז נישט מער פאַר יידן. אין יענער צייט איז אויך אויסגעבראָכן דער שרעקלעכער קעלצער פּאָגראָם, וואָס איינער פון זיינע קרבנות איז געווען אַ שידלאָווצער: עקיבא ליבערבוים.

מיין האַרץ האָט מיך געטריבן צו לענדער, וואָס זיינען ווייט פון אונדזער גרויסן אומבאַקאַנטן בית־הקברות אין פּוילן.

רחל לעדערמאַן־צעלניקער (ישראל)
און
סאָניע לעדערמאַן־מאָנק (ישראל)

דריי שוועסטערס אין לאַגערן

סאַבינע ספינקלשטיין

אונדזערע עלטערן יחיאל שיע און גיטעלע לעדער־מאַן מיט אונדזער גאַנצער פאַמיליע האָבן זיך געלעבט רואיק פאַר דער מלחמה. מיר זיינען געווען זעקס שוועסטערס און אַ ברודער, הערשל. מיר זיינען אַלע געגאַנגען אין דער פוילישער „שקאָלאַ פאָוושעכנאַ". רחלע האָט זיך שפּעטער געלערנט זיין אַ טעכניקערין ביי אונדזער דענטיסט מעכנער.

אין געטאָ האָבן מיר פאַרלאָרן צוויי שוועסטערס בעת דער אויסזידלונג. וועג מיר האָבן געזען, אַז די לאַגע ווערט גאָר געפערלעך, האָבן מיר געפאָלגט די עצה פון אונדזער טייערער מאַמען און אַוועק קיין סטאַרכאָוויץ. זי האָט אונדז פאַרטיילט צירונג און געלט.

מיין מאַמע האָט געזאָלט מיט אונדזערע אַנדערע שוועסטערס אַוועק אין אַ באַהעלטעניש, וואָס איז געווען גוט אייגנעריכט ביי אונדזער שוועסטער רבקה געריטנער, די פרוי פון לייבוש געריטנער. אונדזער ליבער פאָטער האָט געזאָלט גיין אין אַ באַהעלטעניש אין דער גאַרבאַרניע פון זיין שותף אברהם טשאַרנעס.

ווי מיר זענען נאָר אָנגעקומען קיין סטאַרכאָוויץ, האָבן מיר זיך דער־וואוסט, אַז מען גרייט דאָרט איך צו אַן אויסזידלונג, האָבן מיר זיך אומגעקערט און זיך דערשלאָגן קיין וואָלנעוו. מיט דער הילף פון די פיל שידלאָוועצער זיינען מיר אַריינגענומען געוואָרן אין לאַגער און לעגאַליזירט געוואָרן צו דער אַרבעט. רחלען האָט זיך אינגעגעבן אַריינצובאַקומען ווי אַ דענטיסטין אין דער לאַבאָראַטאָריע. דאָרט איז איר געווען פיל לייכטער און זי האָט נאָך געקענט אויך אונדז בייהילפיק זיין.

די באַהאַנדלונג איז דאָ געווען בעסער ווי אין אַנדערע לאַגערן, אַבער דאָס אומגליק איז געווען, וואָס זיי האָבן געמאַכט אָפּטע סעלעקציעס.

אַ קורצע צייט שפּעטער איז אונדזער פאָטער געקומען אַהער און ער איז באַלד געוואָרן לעגאַליזירט.

בעת אַ טיפוס־עפּידעמיע אין לאַגער האָבן די דייטשן דערשאָסן יעדן

קראַנקן, וואָס זיי האָבן געפונען אין די באַראַקן. איך און סאַבינע (שיינדל) זענען אויך געוואָרן קראַנק, אָבער מיט דער הילף פון אונדזער שוועסטער רחל און פון פרעמדן פּאָליציסט קאַמפּבעל האָבן מיר מיט נסים זיך אַרויס־געדרייט פון די נעגל פון טויט.

דעם ערשטן טאָג חנוכה איז פּאַרגעקומען די גרעסטע סעלעקציע אין לאַגער וואָלאַנעוו. ס׳זענען דעמאָלט דערשאָסן געוואָרן בייַ 120 פרויען און מענער, צווישן זיי איך אונדזער ליבער פּאָטער ע״ה.

אין פרילינג 1943 איז דער לאַגער וואלאנעוו ליקווידירט געוואָרן, איבערלאָזנדיק דאָרט אַ גרויסן מאַסן־קבר פון אונדזערע שידלאָוצער און ראָדעמער יידן. די איבערגעבליבענע האָבן זיי צעטיילט אויף דריי גרופּעס. די ערשטע גרופּע האָבן זיי געשיקט נאָך ראָדעם, די צווייטע — נאָך סטאַרכאָוויץ און די דריטע גרופּע, אין וועלכער מיר האָבן זיך געפונען, האָבן זיי געשיקט קיין בליזשין.

אין דער אַזוי גערופענער „הימל־קאַמאַנדע״ האָבן געאַרבעט אויך שידלאָוצער, ווי ראובן שאַדמאַן, שמואל זאַגדאַנסקי, יודל קויפמאַן און דער ברודער פון יוסף מענדעלסאָן, וואָס האָט געוואוינט אין ראָדעם.

אין יולי 1944 איז דער לאַגער בליזשין ליקווידירט געוואָרן. פון דאָרטן האָבן זיי אונדז אַוועקגעפירט אויף וואַגאָנען קיין אוישוויץ. אויפן גאַנצן וועג האָבן מיר, די דריי שוועסטערן, זיך געהאַלטן אַלע צוזאַמען.

אין אוישוויץ האָבן זיי פון אונדז אַלץ צוגענומען. זיי האָבן אונדז אָפּ־געשאָרן די האָר פּאָרן אַרײַנלאָזן אין באָד. אַרויסקומענדיק פון דאָרט, האָט איינע די צווייטע ניט דערקענט. מענטשן זענען געוואָרן היסטעריש, ניט וויסנדיק צי לאַכן אָדער ווײַנען.

די באַקלײדונג איז געווען חוזק — אַ הויכע האָט באַקומען קורצע קליידער און אַ קליינע — לאַנגע. מיר האָבן אויסגעזען ווי פון אַ משוגעים־הויז. פון דער אַנטלויזונג האָט מען אונדז אָפּגעפירט נאָך בירקענאָו, וואו ס׳זענען געווען די גאַזקאַמערן.

4 אַ זייגער פרי, אין קעלט, רעגן אָדער שניי, האָט מען אונדז געווקט און אַרויסגעטריבן צום אַפּעל, וואו מיר האָבן געמוזט שטיין ביז 6 פרי. קיין אַרבעט האָבן זיי אונדז ניט געגעבן און אויך ניט קיין עסן.

אונדזער שוועסטער ראָכטשע איז צוגעטיילט געוואָרן צו אַרבעטן אין קראַנקנהויז. דאָס איז פּאָר אונדז געווען אַ ביסל אַ דערלייכטערונג. מיר האָבן נאָר מורא געהאַט פּאָרן דאָקטער מענגעלע מיט זיין סוויטע, וואָס האָבן געמאַכט

אפטע סעלעקציעס. פון די אלע ביזאיצטיקע סעלעקציעס זיינען מיר ניצול געוואָרן.

בעת איין אפעל זיינען פון אונדזער גרופע פון 500 פרויען אויסגעקליבן געוואָרן 11 פרויען, אלע יונג און געזונט. דאָ האָט אונדז דער גורל ווידער צוגעשפילט, אז מיר אלע דריי שוועסטערן זאָלן אריינפאלן צווישן די עלף. מיר זענען געווען פאַרצווייפלט צוליב דער מורא, אז זיי ווילן מאכן אויף אונדז פאַרשיידענע עקספערימענטן, אבער מיר זענען אפגעקומען בלויז מיט שרעק. דעם צווייטן טאָג האָבן זיי אונדז אוועקגעפירט קיין הינדענבורג, א לאגער מיט אלע געזעצן פון אוישוויץ, ווייל דער קאמענדאנט איז דאָרטן געווען דער באַקאַנטער לאגער־פירער פון אוישוויץ טאָובער. די ארבעט איז געווען שווער, אבער די באדינגונגען זיינען געווען בעסער.

סוף 1944 האָבן זיי אונדז ווידער צוזאמענגענומען אין א מאַרש צו דער באַנסטאַנציע, וואו עס האָבן געוואָרט אויף אונדז אפענע וואַגאַנען. זיי האָבן אונדז געשלעפט אין די גרעסטע קעלטן פון לאגער צו לאגער און קיינער האָט אונדז ניט געוואָלט צונעמען. אזוי האָבן מיר זיך געשלעפט גאַנצע דריי וואָכן, א ביסל מארשירט, א ביסל געפארן און נאָך די דריי וואָכן זענען מיר אַנ־געקומען אין דעם באַוואוסטן פרויען־קאַצעט בערגען־בעלזען, וואו מיר האָבן זיך געמאַטערט ביזן 15טן אפריל 1945, וועו מיר זיינען באפרייט געוואָרן דורך די ענגלענדער.

מיר, אלע דריי שוועסטערס, האָבן צוזאמען דורכגעמאכט דעם גאַנצן היטלער־גיהנום און זיינען פון אים ארויס בשלום, אבער אין דער פרייער אמעריקע איז אונדזער שוועסטער שיינדל (סאַבינע) געשטאָרבן מיט דריי יאָר צוריק.

לייבל זילבערמאַן (פּאַריז)

אין קאַצעטן

נאָך דעם ווי מיר האָבן זיך שוין געהאַט גענוג אָנגעליטן אין סקאַרזשיסקער לאַגער „האַסאַג", האָבן מיר געהאַט זיך שוין „צוגעוואוינט" צו די באַדינגונגען און שווערן רעזשים. דעריבער האָבן מיר זיך אַזוי געשראָקן, ווען מ׳האָט זיך דערוואוסט, אַז דער נאַנצער לאַגער אין „האַסאַג" ווערט עוואַקואירט.

ס׳איז פאַרגעקומען אַ גרויסע סעלעקציע און נאָך דעם האָט מען אונדז אַלעמען אויפגעלאָדן אין וואַגאָנען, צו 100 אין איין וואַגאָן. וואוהין פירט מען אונדז — דאָס האָט קיינער ניט געוואוסט.

ערגעץ־וואו אויף אַ סטאַנציע האָט דער צוג זיך אָפּגעשטעלט. מען האָט אַרויסגענומען די פרויען און מיר זיינען וויידער געפאָרן. אין צוג מיט אונדז זיינען געווען אַ סך פאָליציאַנטן און קאָמענדאַנטן פון סקאַרזשיסקער לאַגער. אַ טייל פון זיי האָבן געהאַט אויף זייער געוויסן אומגעבראכטע לעבנס. אויף זיי האָט געציטערט די הויט, טאָמער וועט מען נקמה נעמען פון זיי.

סוף־סוף שטעלט זיך אָפּ דער צוג אויף אַ זייטיקער ליניע און בלייבט שטיין. די טירן עפענען זיך און מען לאָזט אונדז אַרויס. מען פירט אונדז דורך געברוקירטע וועגן, ביז מיר קומען צו צום הויפּטטויער, וואָס איז אַרום־געצוימט מיט עלעקטריזירטע שטעכיקע דראָטן. אויפן טויער — אַ גרויסע אויפשריפט: „בוכענוואַלד" — אַ נאָמען, וואָס האָט אויף אונדז אַרויפגעוואַרפן אַ פּחד. מ׳האָט אונדז געהייסן זיך אַוועקזעצן אויף דער ערד. „קאַפאָס" פון לאַגער קומען צו אונדז און זאָגן, אַז מ׳זאָל זיך ניט שרעקן, מען דאַרף פריער דורכמאַכן די „ענטלויזונג"... מען הייבט שוין אָן אַרייַנצולאָזן אין אַ געביידע דורך אַ קליין טירל. מען זעט, ווי מענטשן גייען אַריין, אָבער מ׳זעט קיינעם ניט צוריק! נו, דאָ איז עס שוין אונדזער סוף — טראַכטן מיר.

מען האָט אונדז גוט באַזוכט, אָפּגעשוירן די האָר פון קאָפּ און פון אַנדערע טיילן פונעם קערפּער, מיט אַ באַרשט אייַנגעשמירט מיט „עפּעס", וואָס האָט אַרויסגערופן אַ ברענונג אויפן קערפּער. און ערשט דאָן האָבן מיר זיך מחייה געווען מיט דעם הייסן וואַסער, וואָס האָט געשפּריצט פון די קראַנען. נאָך דעם זיינען מיר אַריין אין אַ האַלע, וואו מ׳האָט אונדז צוגעוואַרפן

אונטערוועש און געשטרייפטע קליידער און אַריינגעפירט אין אַ ביידל מיט אַן אויפשריפט: בלאָק 17.

שלעכט האָט מען אונדז ניט באַהאַנדלט. כאָטש ס׳איז דאָן געווען שוין סוף אויגוסט אָדער אָנהייב סעפטעמבער 1944, ווען די דייטשן האָבן געכאַפט שטאַרקע קלעפּ אויף אַלע פראָנטן, האָבן מיר דאָך געשטוינט פון דער וואַרעמער מענטשלעכער באַציאונג פון די „קאַפאָס" און קאָמענדאַנטן. צווישן זיי זיינען געווען פיל יידן פון אונדזערע געגנטן. זיי האָבן אונדז געפרעגט, ווער ס׳זיינען געווען אונדזערע קאָמענדאַנטן אין סקאָרזשיסק, וואָס האָבן אונדז געפיניקט. מיר האָבן אויפגעגעבן זייערע נעמען און זיי האָבן זיך דאָס אַלץ פאַרשריבן.

צו מאָרגנס: מען האָט אונדז צוגעטיילט די ראַציע שפּייז, וואָס האָט אויסגעזען פאַר אונדז, ווי מיר וואָלטן אַריין אין אַ „פענסיאָנאַט"... שפּעטער אַ ביסל האָבן מיר זיך דערוואוסט, אַז די גוטע באַנעמונג צו אונדז איז אַ רעזולטאַט פון דעם, וואָס אונדזערע קאָמענדאַנטן האָבן געהערט צו אַ געהיימער אונטערגרונט־באַוועגונג, וואָס איז שוין דאָן געווען גוט אָרגאַניזירט.

מען האָט אונדז געגנומען צו טאָן לייכטע אַרבעט אינעם לאַגערהויף, דאָקעגן האָט מען געזען דעם געוועזענעם לאַגער־קאָמענדאַנט פון סקאָרזשיסק, טעפּערמאַן, ווי ער איז איינגעשפּאַנט מיט נאָך אַ ציגיינער־מערדער אין אַ טאַטשקע אָנגעשאָטן מיט ערד און שטייגער און זיי דאַרפן דאָס שלעפּן. דער טעפּערמאַן האָט זיך געשעמט אונדז צו קוקן אין די אויגן.

דאָס זעלביקע איז געשען מיט די מוסרים יוסף פון סוכעדניעוו, מילשטיין פון סקאָרזשיסק, קשעפּיצקי פון ראַדאָמסק און אַנדערע. זיי האָבן דאָרטן איינגענומען אַ מיתה משונה, ווי זיי האָבן כשר פאַרדינט.

נאָך עטלעכע וואָכן האָט מען אונדז געפירט אויף אַרבעט אין לאַגער שליבן. די עטלעכע צענדליק שידלאָוצער האַלטן זיך צוזאַמען, סטאַרעווען זיך, אַז מען זאָל זיי אייגקווארטירן אין זעלבן „בלאָק", אָבער ניט אַלעמען גיט זיך עס אײַן.

איך, מיין ברודער יאַנקל און פּסח זאַגדאַנסקי זיינען צוגעטיילט געווארן צו אַרבעטן ביי דער „פאַנצערפויסט" אין דער „פרעזעריי", דאָס איז געווען אַ געווער קעגן טאַנקען. ס׳האָט אויסגעזען ווי אַ פלאַש, אָנגעפילט מיטן אויפ־רייס־מאַטעריאַל טראָטיל, צוגעטשעפּעט צו אַ רער. ס׳איז געווען זייער וויכטיק ביים פאַרניכטן טאַנקען.

פון דעם טראָטיל זיינען מיר געווארן גע׳ל, ווייל דאָס איז געווען אַ סם. ס׳איז געווען זייער שעדלעך פאַרן געזונט, ווייל ס׳האָט פאַרסמט די לונגען.

און צוליב דעם האָבן די אַלע, וואָס האָבן ביי דעם געאַרבעט, סיי אין דער „גיסעריי" און סיי אין דער „פרעזעריי", באַקומען יעדער טאָג אַ ספּעציעלע גוטע זופּ מיט „פּעטקייטן" קעגנצוואוירקן דעם סם, וואָס האָט אָבער ניט צו פיל געהאָלפן. לאַנג אויסהאַלטן האָט מען ביי דער אַרבעט ניט געקענט. די צוגאָבזופּ האָט אָבער געלאָקט: אַבי צו האָבן נאָך אַ ביסל עסן. אַזוי האָט מען כסדר ריזיקירט מיטן לעבן, ווייל מ׳האָט ניט געוואָלט אומקומען פון הונגער.

מיר האָבן געאַרבעט אין צוויי שיכטן. אונדזער מייסטער איז גראָד געווען אַ גוטער מענטש, מיטן נאָמען מעלצער. איין מאָל, געווען איז עס, דאָכט זיך, שמחת־תורה, 12 ביי נאַכט, איז פּאַרגעקומען אַ שרעקלעכער אויפרייס אין איין פאַבריק און דאָס פייער האָט אַרומגעכאַפּט אויך אַנדערע פאַבריקן. די עלעקטריע איז געוואָרן איבערגעריסן. דער דאָך פאַלט איין איף אונדזערע קעפּ. איך מיט מיין ברודער האָבן באַווײַזן אַרויסצולויפן.

ווער איז געווען שולדיק אין אויפרייס? — מען האָט ניט געוואוסט. געזאָגט האָט מען, אַז ס׳איז געווען אַ סאַבאָטאַזש־אַקט.

צווישן די אומגעקומענע פון דאָזיקן אויפרייס זיינען געווען אַרום 14 שידלאָוצער. בלויז פון אונדזער באַראַק האָבן געפעלט אַ 5 שידלאָוצער. פון זיי געדענק איך:

1) אברהם משה אייזענבערג,
2) יאַנקל שליסקי, משה נחמיהלעס אַן אייניקל,
3) מאָטל קראַיעווסקי,
4) יאַנקל פּאַריז. דעם פינפטן געדענק איך ניט.

צווישן די פאַרוואונדעטע, וואָס מ׳האָט געשיקט צוריק קיין בוכענוואַלד און זיינען דאָרט אומגעקומען, איז געווען זלמן בראָמאַן, מיין שוואָגער.

דער פּעטריקאָווער רבי יצחק פינקלער איז אויך אומגעקומען אין יענעם אויפרייס.

נאָך דעם האָט זיך אָנגעהויבן די שווערסטע צייט פאַר אונדז. מ׳האָט אונדז געזומען אויף אָפּצוראָמען די חורבות פון אויפרייס. עס האָבן זיך אַראָפּגעלאָזן בריגאָדעס פון יונגע ס״ס. מיר האָבן געמוזט אַרבעטן לאַנגע שעהען אין לויפטריט. די יונגע באַנדיטן זיינען געשטאַנען אין צוויי רייען, אויסגעשטעלט ניט ווייט אייניער פון צווייטן, מיט נאַגייקעס אָדער שטעקנס אין האַנט. צום שפּיץ נאַגייקע איז געווען צוגעקניפּט אַ שטיקל מעטאַל. ווער ס׳האָט באַקומען אַ „שמיר" פון אָזאַ נאַגייקע, איז זיין קאָפּ געוואָרן געשפּאָלטן

און איז געפאַלן. מיר זיינען אין מאָל געווען אַזוי אויסגעמאַטערט פון דער אַרבעט, אַז דער דייטשישער ראַפאַרט־פירער, גראָד זייער אַ פיינער מענטש, האָט די יונגע באַגדיטן שטאַרק אויסגעמוסרט.

אין לאַגער גופא האָט זיך אַ סך געענדערט. מיטן עסן איז אַלץ געוואָרן ערגער און יעדער האָט זיך נאָר געשראָקן, אַז מען זאָל ניט אויסגיין פון הונגער. איינער פון די מיטלען ווי ס׳איז צו שטילן דעם הונגער איז געווען דאָס קאָכן דעם „קאָרן". ביי די פויערים אַרום שליבן האָבן געאַרבעט איטאַליע־נישע קריג־געפאַנגענע. די פויערים האָבן געמוזט ברענגען אין לאַגער די רוי־מאַטעריאַלן און צוריקפירן דעם פאַרטיקן מאַטעריאַל. אויף אַזאַ אופן זיינען די געפאַנגענע איטאַליענער אַרייַנגעקומען אין דער פאַבריק. זיי האָבן זיך דערוואוסט, אַז מיר באַקומען אַ ביסל ציגאַרעטן, האָבן זיי געגנבעט ביי זייערע „בעלי־בתים" זעקלעך מיט קאָרן, אַרייַנגעשמוגלט עס אין לאַגער און פאַרקויפט פאַר די ציגאַרעטן. קאָרן איז אויך אַרייַנגעקומען דורך אַנדערע קוועלען.

איך מיט מיין ברודער יאַנקל און חבר פסח זאַגדאַנסקי האָבן געקויפט אַ טעפּעלע קאָרן. מ׳האָט עס אויסגעטריקנט אויף ברוין. מיט פלעשער האָט מען עס צעמאָלן אַזוי ווי קאַשע. מ׳האָט זיך שוין געהאַט איינגעשאַפט די אַלע כלים. האָלץ האָט מען געברענגט פון דער פאַבריק. פון אַזאַ טעפּעלע קאָרן האָבן מיר געהאַט 3 שיסלען זופ. פאַרמישט מיט מאַרגאַרין, האָט עס געהאַט אַלע „טעמים". מיר האָבן עס געקרופן דער „מן", וואָס יידן האָבן געגעסן אין מדבר נאָכן אַרויסגיין פון מצרים. מען האָט שוין אפילו געהאַט אויסגעפונען אַ „מילכל", וואָס האָט דעם קאָרן צעמאָלן, און מיט דעם פאַרדינט צוויי לעפל רויע קאָרן. אייַנער אַזאַ אויסגעפינער איז געווען אונדזערס אַ באַקאַנטער שידלאָוצער, עזריאל בערגמאַן.

כ׳האָב דאָס דערציילט, כדי עס זאָל פאַרצייכנט ווערן, ווי יידן האָבן זיך אַן עצה געטאָן אין די שווערסטע באַדינגונגען, און וואָלטן די דייטשישע מערדערס ניט אַזוי געמאַרדעט, וואָלטן אַ סך מער יידן אַפילו אין די קאָנצענ־טראַציע־לאַגערן געבליבן לעבן.

אַזוי איז געלאָפן די צייט. יעדער טאָג אַ נייער קאַמף מיט פאַרשיידענע מיטלען, ווי אַזוי איבערצוקומען. מיר האָבן געקראָגן אַ בריוו פון אונדזערע פרויען און שוועסטערס, אַז זיי זיינען אין לייפּציק, האָט דאָס אונדז שטאַרק דערפרייט און געשטאַרקט די כוחות.

ס׳האָט ניט לאַנג געדויערט, דער לאַגער אין שליבן איז געווארן ליקווי־

דירט. אויף אונדזער „רייזע" אין אַן אַנדער אָרט האָבן מיר נאָך געהאַט עטלעכע טעפּעלעך קאָרן. צוזאַמען מיט אונדז איז אויך געפֿאָרן ירחמיאל טענענבוים, דער יינגסטער זון פון בעריש און ביילע טענענבוים. מיר האָבן זיך געסטאַרעט אים צו דערהאַלטן ביים לעבן. ער האָט אָבער ניט אויסגעהאַלטן און איז געשטאָרבן אין טערעזיענשטאָט, וואוהין מען האָט אונדז געבראַכט.

דעם ניינטן מיי 1945 זיינען מיר באַפרייט געוואָרן. מיר זיינען אָבער אַלע געווען שוואַך און קראַנק. מיין ברודער יאַנקל האָט געמוזט בלייבן ליגן אין בעט. איך האָב אים געהאָלפן מיט אַלע מיינע כוחות. מיין חבר פּסח זאַגדאַנסקי איז ערגעץ וואו אַוועקגעקומען און איז פֿאַרשוואונדן אויף אייביק. די שידלאָווצער קומען זיך צוזאַמען. שלמה ראָזענצווייג, מיינער אַ קוזין, אַרגאַניזירט פיל שפּייז. ס׳זיינען דאָ מיט אונדז: בונעם בלאנדער, שמאי ריינבערג, אברהם ווייסבראָט. פון די פּרויען־טראַנספּאָרטן האָבן מיר זיך דערוואוסט, אַז ס׳זיינען געקומען נחמה בערגער, פּערל קופּערמאַן ע״ה, חייה בלאַטמאַן, פּעסל שאַרפּאַץ און פיל אַנדערע, וואָס כ׳געדענק ניט זייערע נעמען.

אַ גרופּע שידלאָווצער לעבן־געבליבענע אין לאַגער פּערנוואַלד.

געראַטעוועט דורך אַנטלויפן

אברהם צייגפינגער (פּאַריז)

שפּרונג פון טויטנצוג

איך, מיין ברודער יענקל, אברהם ווייסבראָט און יענקעלע בינשטאָק זיינען געווען אין איין באַהעלטעניש. די באַהעלטעניש איז געווען זייער אַ קליינע, קוים צו שטיין. וועגן אַוועקזעצן זיך איז נישט געווען וואָס צו רעדן. דער אַרייַנגאַנג איז געווען גוט פאַרמאַסקירט, קיינעם האָט נישט געקענט איינפאַלן, אַז אין יענעם אָרט באַהאַלטן זיך מענטשן. פאַרנט זיינען געשטאַנען צוויי עמערס וואַסער, איבער דעם איז געהאַנגען אַ לאַקשנבערעט.

דאָס הויז, וואו ס׳האָט זיך געפונען אונדזער באַהעלטעניש, איז געווען ביים שטרוימאַרק, דער זאַמלפונקט פאַר אַלע יידן פון אונדזער שטאָט. פון דאָרטן זענען אַ טייל געגאַנגען אויף זייער לעצטן וועג. דורך די שפּאַרעס פון בוידעם האָט מען געקענט זען די אַלע שרעקלעכע סצענעס פון דער אויס־זידלונג.

דאָס זיין אין דער באַהעלטעניש איז געווארן וואָס אַ מאָל ערגער און נישט אַריבערצוטראָגן. ס׳איז ניט געווען קיין אַנדער וועג ווי פאַרלאָזן די באַהעלטעניש. ביי נאַכט האָבן מיר זיך געלאָזט אויפן געפערלעכן וועג פון זוכן נייע מיטלען, ווי זיך צו ראַטעווען. שטיל און שטום, מיט קלאַפנדיקע הערצער, האָבן מיר זיך דערשלעפּט צום ברויז, וואו עס האָט געווואוינט אַ באַקאַנטער פּאָליאַק פון אברהם ווייסבראָט. ווייסבראָט איז אין דעם לעצטן טאָג גראָד קראַנק געווארן און קראַנקערהייט האָט ער זיך אַריינגעשלייכט אין פּאָליאַקס הויז. מיר האָבן אויף אים געווארט אין דרויסן. היות ער האָט זיך דאָרטן פאַרזאַמט און מיר האָבן נישט געקענט לאַנג ווארטן, זענען מיר פון דאָרט אַוועק אַן ווייסבראָטן. יענקעלע בינשטאָק איז אויך דעמאָלט אַוועק פון אונדז. מיר מיט מיין ברודער יענקעלע איז געלונגען אויף אַ וואונדערלעכן אופן זיך אַנ־צושליסן צו די יידישע אַרבעטערס, וואָס זענען געבליבן אָפּצורייניקן די שטאָט נאָך דער אויסזידלונג. עטלעכע וואָכן שפּעטער איז אויך צוגעקומען אברהם ווייסבראָט אין אונדזער אַרבעטס־קאָמאַנדע. שפּעטער האָט מען אונדז אַלעמען אַוועקגעשיקט קיין סקאַרזשיסק אין „האַסאַג״־לאַגער.

אין סקאַרזשיסק האָט מען אונדז פונאַנדערגעטיילט אויף פאַרשיידענע אַרבעטן. מיך האָבן זיי צוגעטיילט צו דער „קאַראַבינואווקע״. מיין ברודער

יענקל איז אַריינגעפאַלן אין ערגסטן אַרבעט־אָפּטייל פון גאַנצן לאַגער — די גראַנאַטן־פּרעסעריי. דאָרט האָט ער געאַרבעט אַ גאַנץ קורצע צייט אָן איז קראַנק געוואָרן אויף טיפוס. ביי דער ערשטער סעלעקציע האָבן די מערדערס אים דערשאָסן אין ווערק «צע".

דאָס איז געווען אָנהייב יאָנואַר 1943. איך בין שוין דעמאָלט אין לאַגער נישט געווען, ווייל אַזוי ווי איך האָב זיך דערוואוסט, אַז אין שידלאָווצע איז ווידער געשאַפן געוואָרן אַ געטאָ, בין איך נאָכט אַנטלאָפן פון לאַגער אַהין.

דער נייער שידלאָווצער געטאָ איז געווען אייגנגלידערט אין די זאָאולקעס און אויך אין דער גאַרבאַרניע פון חיים גאָלדבערג.

דאָס לעבן אין געטאָ איז געווען פיל בעסער ווי אין לאַגער. איך האָב אָבער נישט געגלייבט, אַז דאָס וועט לאַנג אָנהאַלטן. די וואָכמענער זענען געווען די זעלביקע באַנדיטן. איינער פון זיי איז געווען דער באַוואוסטער מאָסן־מערדער באָער. קאַרפינסקי האָט שוין דעמאָלט געפּעלט. באָער האָט דערשאָסן פישל קופּערשמיט, וואָס ער האָט אים געטראָפן אויסערן געטאָ, און אַנדערע.

דער ווינטער איז געווען זייער אַ קאַלטער און מיט באַהייצונג איז געווען זייער שוואַר. יידן זענען אויסגעאָנגען פון קעלט. אַ פרוי אין געטאָ איז איין מאָל, אין דער פרי, אויפגעשטאַנען און געוועקט אירע צוויי טעכטערלעך, האָט זי איינע פון זיי געפונען פאַרפראָרן פון קעלט.

אָזוי האָט זיך דאָס געציגן ביז דעם 13טן יאָנואַר. יענעם טאָג זיינען פלוצעם ווידער אַרומגערינגלט געוואָרן ביידע געטאָס — די גאַרבאַרניע און די זאָאולקעס. מען האָט צונויפגענומען אַלע יידן און זיי געפירט צו דער סטאַנציע, וואו צענדליקער וואָגאָנען האָבן שוין געוואָרט אויף די קרבנות.

דאָס איינציקע, וואָס איך האָב מיטגענומען מיט מיר, איז געווען אַ טשיניק וואַסער און אָן אייזן, וואָס אַ דאָנק דעם בין איך געבליבן לעבן.

ווען איך בין אַריינגעשטופט געוואָרן אין וואָגאָן, האָב איך מיט אַלע מיינע כוחות זיך דערשלאָגן צו אַ פענצטער, וואָס איז געווען פאַרדרייט מיט שטעכיקע דראָטן. איך האָב געוואָרט ביז דער צוג האָט אָנגעהויבן פאָרן און האָב זיך געמומען צו דער אַרבעט פון אָפּרייסן די דראָטן פון פענצטער מיט מיין שאַרפן אייזן. איך האָב אַזוי לאַנג געאַרבעט, ביז דאָס פענצטער איז געוואָרן פריי פון די דראָטן. ווען דער צוג האָט אָנגעהויבן גיין אַ ביסל לאַנגזאַמער, האָב איך מיין טשיניק וואַסער אַווועקגעגעבן אַ פרוי, וואָס האָט געהאָט הויכע פיבער. זעענדיק, וואָס איך וויל טאָן, האָט זי מיר אין קעשענע אַריינגעלייגט אַ היפּשע סומע געלט, צוגעבנדיק: «זאָל אייך גאָט העלפן". איך

האָב געבעטן, אַז מען זאָל מיך אונטערהייבן און איך בין אַרויסגעשפרונגען פונעם לויפנדיקן קבר. איך בין אַריינגעפאַלן אין אַ טיפן שניי און אַ דאַנק דעם האָב איך זיך אַפילו נישט צעקלאַפּט. נאָך מיר איז אַרויסגעשפרונגען נאָך אַ מאַן, אַ זוואָלינער מיטן נאָמען קאָרמאַן. אויך ער איז געבליבן אומבאַשעדיקט. דאָס איז געווען נישט ווייט פון דעמבלין. דער צוג איז ווייטער געלאָפן מיט זיינע קרבנות נאָך טרעבלינקע.

מיין פּלאַן איז געווען צוריקצוגיין קיין סקאַרזשיסק אין לאַגער אַריין. מיין חבר, דער זוואָלינער, האָט באַשלאָסן צו גיין אין די דערפער אַרום זיין שטאָט. האָבן מיר זיך ביידע געוואונטשן איינער דעם אַנדערן גליק און זיך צעשיידט.

נאָך אַ לאַנגן מאַרש בין איך אָנגעקומען לעבן דער סטאַנציע ראָדעם. דאָ האָט זיך מיר איינגעגעבן אַריינצוכאַפּן אין אַ לאַסטצוג, וואָס איז געפאָרן נאָך קעלץ, בין איך אַזוי אַריינגעקומען קיין שידלאָווצע. איך בין אַריין צו אַ קריסטין און פאַר געלט האָט זי מיר געגעבן עסן. ביי נאַכט האָב איך זיך געלאָזט קיין סקאַרזשיסק און איך האָב זיך אַריינגעגנבעט אין לאַגער דורך די דראָטן אויפן זעלביקן אָרט, פון וואַנען איך בין אַנטלאָפן. אין לאַגער האָט מען מיך אויפגענומען ווי איינעם פון יענער וועלט.

די שטראָף, וואָס איך האָב באַקומען פאַרן אַנטלויפן פון לאַגער, איז על־פּי נס געווען גאָר אַ קליינע: מען האָט מיך איבערגעשיקט אין ווערק „צע״. איך האָב נאָך גוט אָפּגעשניטן, ווייל פאַר אַזאַ פאַרברעכן ווי אַנטלויפן האָט מען ס׳רוב באַצאָלט מיטן לעבן.

איך האָב זיך דאָ דערוואוסט, אַז מיין יינגסטן ברודער הערשל, וואָס איז געווען אין זעלביקן לאַגער, האָבן די מערדערס אָפּגעשיקט ווי אַן אָפּגעשטאַ־נענעם אַרבעטער קיין שידלאָווצע און פון דאָרטן איז ער מיט די אַנדערע שידלאָווצער דעפּאָרטירט געוואָרן קיין טרעבלינקע.

אין סקאַרזשיסק בין איך געווען ביז זומער 1944. בעת דער עוואַקואַציע פון דאָזיקן לאַגער בין איך אַוועק מיטן ערשטן טראַנספּאָרט אין לאַגער „וואָרטאַ״. נאָכן אָפּזיין דאָרטן עטלעכע מאָנאַטן, האָט מען מיך אַוועקגעשיקט אין אַ טראַנספּאָרט נאָך דייטשלאַנד. כ׳בין געווען אין בוכנוואַלד, טרעגליץ און טערעזיענשטאַט, וואו איך בין באַפרייט געוואָרן דעם 8טן מיי 1945.

(אויפגעשריבן דורך יצחק מילשטיין)

מרדכי ריכטער (מעלבורן)

אַנטלאָפן

נאָכן פאַרנעמען שידלאָווצע האָבן די דייטשן איינגעפירט קריגסצושטאַנד. ס׳איז דערלויבט געווען צו גיין ביז 6 אין אָוונט. מיין ברודער נטע האָט געאַרבעט בשותפות מיט משה־נטע וועסטער. גייענדיק פון דער אַרבעט עטלעכע מינוט נאָך זעקס אַ זייגער האָבן אים צוויי זשאַרדאַרמען געטראָפן לעבן תלמוד־תורה און דערשאָסן אויף אַן אָרט. מען האָט געהערט זיינע געשרייען: „העלפט, ראַטעווט!" אָבער יעדער איינער האָט מורא געהאַט אַרויסצוגיין אויף דער גאַס. צו מאָרגנס האָט מען אים געפונען טויט. דאָס איז געווען דער ערשטער קרבן אין שידלאָווצע.

איך בין דעמאָלט אַלט געווען קוים 15 יאָר. מיין פאָטער האָט געזאָגט, אַז איך מוז אַנטלויפן. ער האָט געעצהט אונדז קינדער, אַז יעדער זאָל זיך ראַטעווען ווי נאָר ער קען. בין איך אַוועק צו מיין חבר לייבוש, גיטל די וועשינס זון, און מיר האָבן באַשלאָסן צו פאַרלאָזן שידלאָווצע.

אין מאַגיסטראַט האָבן מיר באַקומען אַ דערלויבעניש צו פאָרן מיט דער באַן. מיר זיינען אַוועק קיין ראָדעם, פון דאָרטן קיין שעדלעץ, ביז מיר זענען אָנגעקומען צו דער סאָוועטישער גרענעץ און זיך אַריבער־געשוואַרצט.

כ׳האָב געוואַנדערט דורך ביאַליסטאָק, ראָוונע, קאָוולע. כ׳האָב נושא־חן געווען ביי יעדן צוליב מיין אַרבעטזאַמקייט און יונגן עלטער. שטענדיק טראַכטנדיק וועגן מיינע עלטערן און פאַמיליע, האָב איך אין סאָוועט־רוסלאַנד געאַרבעט שווער, געליטן קעלט, הונגער, טייל מאָל פאַרדינט אויפן עסן אַזוי גוט ווי אַלע מענטשן דאָרט, ביז כ׳האָב דערלעבט דעם סוף פון ביטערן קריג.

נאָכן קריג בין איך אַוועק קיין שידלאָווצע. אַ באַקאַנטער פאָליאַק מיינער, לודוויג קאטשיצע, האָט מיר דערציילט די גאַנצע געשיכטע פון חורבן אין אונדזער שטעטל. ער איז געגאַנגען מיט מיר אויפן בית־עולם און מיר געוויזן דעם ברודער־קבר פון מיין ברודער יאַנקל און קוזין נאָטעלע שאדמאן.

דער פאָליאַק האָט מיר געראָטן ניט צו בלייבן אין שטעטל, ווייל דער אַנטיסעמיטיזם איז זייער גרויס. ער האָט מיר געגעבן געלט און מיך צוגעפירט צו מאַטערעק דער שיכור, וואָס וואוינט היינט אין יצחק רימאַנשס

(מילשטיין) הויז. אויך ער האָט מיר געעצהט וואָס גיכער צו אַנטלויפן. איך האָב זיי געפאַלגט און אַוועק פון שידלאָווצע.

פאַרן אָפפאָרן פון פוילן האָב איך נאָך אויפגעזוכט מיין ברודער משה, וואָס האָט זיך געפונען אין ווראָצלאוו.

* * *

שמואל כוסטעצקי

אַריבער די גרענעץ

וועו דער צווייטער וועלטקריג איז אויסגעבראָכן, האָב איך זיך געפונען אין ווארשע. איך האָב דאָרטן דורכגעמאַכט די שרעקלעכע באָמבאַרדירונגען און מערדעריַען פון היטלעריסטישן שונא און אויך זיך באַטייליקט אין דער פאַרטיידיקונג פון דער פוילישער הויפטשטאָט. וועו דער וויידערשטאַנד פון די פאָליאַקן איז געבראָכן געוואָרן און די נאַציס האָבן אָקופירט ווארשע, האָב איך ניט געפונען מער פאַר נייטיק צו בלייבן דאָרטן. עס האָט מיך געצויגן אַהיים קיין שידלאָווצע, וואָס מיט עטלעכע יאָר צוריק בין איך געווען געצוואונגען זי צו פאַרלאָזן צוליב דער סכנה פאַרשיקט צו ווערן אין פוילישן קאָנצענטראַציע־לאַגער קאַרטוז־בערעזע.

דער מהלך פון וואַרשע קיין שידלאָווצע איז אַן ערך הונדערט און צוואַנציק קילאָמעטער. ווי מאַכט מען דורך אַזאַ לאַנגן וועג אין אַזאַ געפערלעכער צייט? קיין קאָמוניקאַציע־מיטלען זיינען ניט געווען. זיך לאָזן גיין צו פוס — האָט געלויערט אַ געפאַר געכאַפט צו ווערן פון אַ היטלעריסטישן פאַטרול און ווערן פאַרשיקט ערגעץ אויף אַרבעט, צי נאָך ערגערס. נאָר דער שטאַרקער דראַנג אַהיים אין געבוירן־שטעטל, דערווייסן זיך וואָס ס׳טוט זיך מיט מיינע עלטערן און נאָענטע, האָט פאַרטריבן די געפילן פון פחד, און איך האָב זיך דעצידירט צו לאָזן אין וועג אַריין צו פוס. דער גוטער מזל האָט צוגעדינט און איך בין אַן שטערונגען געקומען אַהיים.

די עלטערן און משפחה־לייט האָבן מיך מקבל פנים געווען מיט הייסע טערערן. פיל באַקאַנטע און פריינד, זיך דערוויסנדיק וועגן מיין אומגעריכטן קומען, האָבן זיך גיך פאַרזאַמלט אין אונדזער שטוב. טייל פון זיי האָבן זיך נאָכגעפרעגט וועגן קרובים אין וואַרשע, אַנדערע — גאָר גלאַט אַ שמועס טאָן, הערן אַ נייעסל.

לויט זייערע רייד האָט זיך געשאַפן דער איינדרוק, אַז שידלאָוצער יידן האָבן דערווייל ניט אַזוי שטאַרק געליטן פון אָקופאַנט. מיין טאַטע איז שיעור ניט געפאַלן אַ קרבן פון די היטלעריסטן. ער האָט באַמערקט אַ נאַצישן פאַטרול און וועלנדיק זיי אויסמיידן, האָט ער געגומען שטעלן גיכערע טריט צו אונדזער הויז. דער פאַטרול האָט אים נאָכגעשאָסן, אָבער ניט געטראָפן. דער טאַטע האָט מיר אָנגעוויזן דעם אָרט אין דיל, וואו ס׳איז געבליבן שטעקן די קויל.

אונדזערע שטעטלדיקע זיינען געווען פול מיט יאוש. די פראַגע איז געווען: וואָס וועט ווייטער זיין? דאָס שטעטל איז געווען אַרומגעכאַפט מיט אַ כסדרדיקן פחד, הגם דערווייל זיינען נישט פאָרגעקומען קיין ווייטערע געוואַלטאַקטן. שוסטערס און שניידערס האָבן צו ביסלעך געאַרבעט, אויספילנדיק פריוואַטע באַשטעלונגען פון סאָלדאַטן, וועלכע האָבן ערלעך באַצאָלט, און די רעשט יידן האָבן שטילערהייט געהאַנדלט און געוואַנדלט.

אויף דער לעבנס־פראַגע: „וואָס צו טאָן ווייטער?" איז מיין ענטפער געווען, אַז וואַרטן, זאָל זיך לאָזן צו די גרענעצן פון סאָוועטן־פאַרבאַנד. מיין געדאַנק איז געווען, אַז דער קריג וועט זיך ציען יאָרן און אונטער דער צייט וועלן די יידן דאָ אומקומען. און איך, בשותפות מיט מאיר בוכבינדער און אסתר פאָמעראַנץ, האָבן זיך געגומען גרייטן אין וועג קיין סאָוועט־רוסלאַנד. אונטערגעאיילט דעם באַשלוס פון אַנטלויפן פון שידלאָוצע האָט דער באַפעל, אַז די אַלע, וואָס זענען געזעסן אין טורמע און געווען געמשפט פאַר קאָמוניזם, דאַרפן זיך יאָווען צום זאַמלפונקט לעבן מאַגיסטראַט. עס האָט ניט געקענט זיין קיין ספק אין וואָס עס האַנדלט זיך.

איך האָב זיך געזעגנט מיט נאָענטע און באַקאַנטע. אַ לעצט אַרומנעמען און האַלדזן זיך מיט די עלטערן. אין אַ האַרבסט־פרימאָרגן בין איך אַרויס פון שטוב מיט פייכטע אויגן און מיט אַ פאַרגעפיל, אַז די צעשיידונג איז אויף אייביק.

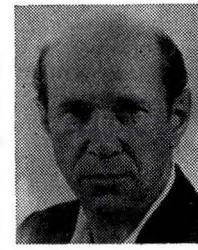
איך האָב זיך געלאָזט אין דער ריכטונג פון אַנטעצקעס מויער, בכדי צו פאַרקערעווען זיך אין די הינטערגעסלעך און אומבאַמערקט פון אַ פאַטרול זיך צו דערקריגן צו דער סטאַנציע. אינסטינקטיוו האָב איך אויסגעדרייט דעם קאָפּ, האָב איך דערבליקט, ווי די מאַמע איז געבליבן שטיין אין מיטן פּלאַץ אַ פאַרגליווערטע, נאָכקוקנדיק מיין אַוועקגיין. איר לעצטער בליק האָט מיך אַדורכגעשפּיזט און צעווייטיקט. איך האָב געגומען ווייטער שפּריינן איבער דעם באָדן, וואו יעדער שפּאַן ערד איז מיר טיף איינגעבאַקן אין האַרצן. איצט מוז איך אַנטלויפן פון דאַנען, געטרעטן פון היטלעריסטישן שטיוול.

פּאַרטאָן אין די דאָזיקע טרויעריקע געדאַנקען, האָב איך געגומען מורמלען צו זיך: זייט געזעגנט, לייבלעכע און נאָענטע; מיין ליב שטעטעלע, אין וועלכן איך בין געבוירן געוואָרן און געוואַקסן און וואָס איך מוז איצט פאַרלאָזן אפשר אויף אייביק.

* * *

אברהם מילשטיין (קיבוץ שפיים)

אַוועק קיין רוסלאַנד

וועז די דייטשן האָבן אָקופירט אונדזער שטעטל, האָב איך באַשלאָסן צו אַנטלויפן. דאָס געזעגענען זיך מיט מיינע ליבע טאַטע־מאַמע, יצחק און גיטל, די שוועסטערס פּערל און צאטעלע און מיין ברודער יענקל, איז געווען שרעקלעך. מען איז באַהערשט געוואָרן פון אַ גענפיל, אַז דאָס איז דאָס לעצטע מאָל, וואָס מען זעט זיך.

איך מיט מיין פרוי שרה און קינד זיינען געלאָפן מיט אַ גרופּע שידלאָווצער צו דער רוסישער גרענעץ. מיר האָבן זיך דורכגעשמוגלט אַהין און דאָרטן געטראָפן מיינע קחזינען אברהם מילשטיין, מאָטל טאָקערס אַ זון, ישראליק דרייגאָדל און ישראליק אייזענבערג.

איך האָב זיך געסטאַרעט צו גיין וואָס טיפער אין רוסלאַנד, כדי צו זיין וואָס ווייטער פון די דייטשע מערדערס. ס׳האָט זיך מיר איינגעגעבן צו קומען קיין קראַסנאָדאַר אין קרים, אָבער אויך אַהער האָבן די נאַצישע האַרדעס דערגרייכט.

מיך האָט מען מאָביליזירט אין דער רויטער אַרמיי און נאָך דער מלחמה בין איך אַוועק מיט אַ טראַנספאָרט קיין פּוילן. ישראליק דרייגאָדל זאָל האָבן אומגעקומען אין אַ סאָוועטישער תפיסה פּאַרן וועלן פּאָרן קיין ארץ־ישראל.

נאָכן חורבן בין איך געקומען קיין שידלאָווצע. אַלץ איז געווען חרוב ומוחרב. אין אונדזער הויז האָט געבאַלעבאַטעווועט אַ פּוילישע משפּחה. דער

נייער באַלעבאָס האָט מיך געוואָרנט, אַז אויב איך וועל זיך ניט אָפּטראָגן פון דאָנען, וועט זיך דאָס ענדיקן זייער שלעכט פאַר מיר.

פאַר מיר איז געוואָרן קלאָר, אַז אויף דער פּוילישער ערד איז מער ניטאָ קיין אָרט פאַר יידן און איך האָב עולה געווען קיין ארץ־ישראל.

* * *

מינדזשע זיידענפעלד־ראָזענבלום (רמת־גן)

געלאָפן מיטןווינט

וועו די מלחמה איז אויסגעבראָכן, בין איך געווען מיט מיינע עלטערן. מיין ברודער פּיניע איז געוואָרן מאָביליזירט, אָבער ער איז בשלום געקומען אַהיים.

די נאַצישע אָקופּאַציע אין אונדזער שטעטל איז געוואָרן וואָס אַ מאָל ערגער. דעריבער האָבן פּיל יידישע בחורים און מיידלעך פּאַרלאָזט אונדזער שטעטל און זיך אַריבערגעשמוגלט אין די געביטן, וואָס זיינען פאַרנומען געוואָרן דורך די סאָוועטן.

איך מיט מיין מאַן האָבן אויך געמוען דעם וואַנדער־שטעקן אין האַנט און צוזאַמען מיט אַ גרופּע שידלאָווצער, וואָס צווישן זיי איז געווען אברהם מילשטיין און זיין פּרוי שרה, דער קוזין זיינער אברהם־חיים מילשטיין, זון פון מאָטל טאָקאָזש, אברהם וואָלבערג, די שוועסטערס רבקה און ציפּע בראַנדמעסער און נאָך יונגע חברה. מיר זיינען געווען אַ גרויסע גרופּע און זיינען אַוועק טיף אין רוסלאַנד. מיר האָבן דאָרטן מיטגעמאַכט קאַלטס און וואַרעמס. אברהם וואָלבערג און אברהם מילשטיין זיינען אומגעקומען אין אַ סאָוועטישער תפיסה.

ווי נאָר מיר האָבן געהערט, אַז פּוילן איז שוין פאַרנומען פון די סאָוועטן, האָבן מיר זיך גלייך געלאָזט אַהיים. אָבער וואָס האָבן מיר דאָ געפונען? — דאָס שטעטל פּוסט פון יידן און נאָר חורבות זיינען פאַרבליבן פון אַמאָליקן יידישן לעבן.

מיין טאַטע הערש־יאַנקל, מיין מאַמע פּעסע, די קינדער לייבל, נאָטע, הינדע און כאַנטשע זיינען אומגעקומען פון די היטלעריסטישע רוצחים. מיין ברודער אַלטער איז געשטאָרבן פאַרן קריג.

* * *

שלמה ראָזענצווייג (מעלבורן)

וואוהין די אויגן האָבן געטראָגן

וועג ס׳איז געקומען דער טאָג פון אויסזידלונג בין איך געשטאַנען צוזאַמען מיט אַלע שידלאָווצער אויף דעם שטרוימאַרק. מיין גורל איז אויס־געפאַלן ניט צו דעפּאַרטירט ווערן מיט אַלע יידן, נאָר בלייבן צווישן די אַרבעטערס, וואָס זייער אויפגאַבע איז געווען אָפּצורייניקן דעם געטאָ.

איך קען נישט פאַרגעסן דאָס בילד, וואָס איך האָב געזען אַריינקומענדיק צו אונדזער מחותן, מיין עלטסטן ברודערס עקיבאס שווער, איטשע הערש בריווטרעגער: ער איז געלעגן אין בעט אַ דערשאָסענער, מיט אַרויסגעפאַלענע געהירן פון מוח. דער ס״ס־מאַן, אונדזער באַגלייטער, האָט דערקלערט, אַז ער איז דערשאָסן געוואָרן מיט דום־דום־קויגל.

אונזער בלאָק צום שלאָפן איז געווען ביי פישל גאָרבער. נאָך אַ שווערן טאָג אַרבעט פול מיט פּיין און שרעק, פיל איך אין שלאָף, ווי עמעצער וועקט מיך. איך כאַפּ זיך אויף און קען מיינע אויגן נישט גלייבן: לעבן מיר שטייט מיין ברודער בערל און דערציילט מיר, אַז ער איז געשפרונגען פון לויפנדיקן צוג, נישט ווייט פון טרעבלינקע. ער האָט אַרויסגעוואָרפן זיין מאַנטל מיט אַ היטל, ס׳זאָל אויסזען, ווי אַ מענטש שפּרינגט אַרויס פון צוג, און וועג די וואַכלייט האָבן באַשאָסן דעם פונקט איז ער גלייך נאָך דעם אַרויסגע־שפרונגען. ער איז געקומען אַהער, האָט ער געזאָגט, כדי נקמה צו נעמען אין די מערדערס פון זיין פרוי מיט 3 קינדער, עלטערן און פאַמיליע, וואָס ער האָט זיי איבערגעלאָזט אין באַן. מיין ברודער האָט מיר געזאָגט, אַז ער גייט אַוועק אין וואַלד אַדער אין דאַרף, וואו ער איז געבוירן.

אַזוי האָט ער זיך אַרומגעוואַלגערט גאַנצע דריי יאָר און בלויז זעקס טעג פאַר דער באַפרייאונג איז ער דערמאָרדעט געוואָרן דורך פּאָליאַקן לעבן דאַרף וואַלצנעוו.

נאָך מיין באַפרייאונג בין איך אַוועק קיין שידלאָווצע. איך האָב געטראָפן אַ באַקאַנטן פּאָליאַק פון וואַלצנעוו און ער האָט מיר איבערגעגעבן, ווי אַזוי די א״ק האָבן דערשאָסן מיין ברודער. ער האָט מיר געזאָגט, אַז מיין ברודערס קבר געפינט זיך נישט ווייט פון דאַרף וואַלצנעוו. איינשטעלנדיק מיין לעבן — מיינענדיק, אַז דער פּויער וויל מיך אַרויסנאַרן אין דאַרף — בין איך אַרויס־געפאָרן זוכן בערלס קבר, אָבער איך האָב גאָרנישט געפונען.

איך בין באַפרייט געוואָרן אין טערעזיענשטאָט.

(אויפגענומען דורך יאָסל זילבערשטיין, מעלבורן).

אומקום אין פראַנקרייך

יאָסל זילבערשטיין (מעלבורן)

טויט אין טולוז

מיין שוועסטער אסתר קויפמאַן האָט אויסגעוואַנדערט קיין פּאַריז אין 1934 און מיט איר מאַן לייבל געפירט אַ גאַנץ באַשיידן לעבן. וועג דאָס מלחמה־פּייער האָט אַרומגעכאַפּט פראַנקרייך, איז מיין שוועסטער געווען אַ מאַמע פון צוויי קינדער. ווי ס׳האָט מיר איבערגעגעבן מענדל כאַמענטאָווסקי, האָבן די דייטשן דעפּאַרטירט מיין שוואָגער אין אַ לאַגער, וואו ער איז אומגעקומען מיט פיל שידלאָוועצער.

וועג ס׳איז געווארן גרויס די סכנה צו בלייבן אין פּאַריז, איז מיין שוועסטער מיט אירע קינדערלעך אַוועק קיין טולוז. דאָרט האָט זי איינגעאָרדנט אירע צוויי קינדער ביי קריסטלעכע פאַמיליעס אויף 2 באַזונדערע גאַסן. זי אַליין איז געווען באַזונדער אויף אַן אַנדער גאַס. זי האָט געריכטן, אַז אויב ס׳וועט ווערן שלעכט, זאָל זיך כאָטש איינס אָפּראַטעווען.

שידלאָוועצער אין אַ פראַנצייזישן קאַצעט. דער איינציק לעבן־געבליבענער פון דער גרופּע איז שמערל שוויעטשניק (אויבן, לינקס).

איין זאַך איז אַבער געווען שלעכט אויסגערעכנט: מען האָט פאַרגעסן, אַז אַ ליסטע פון אַלע יידישע קינדער האָט זיך געפונען אין יודן־ראַט פון טולוז. אָט די ליסטע איז אַריינגעפאַלן אין די הענט פון עס־עס, וואָס זיינען איין טאָג אָנגעקומען און צוזאַמענגענומען אַלע יידישע קינדער, צווישן זיי אויך מיין שוועסטערס קינדערלעך. די פראַנצייזישע פרויען זיינען באַלד געקומען צו מיין שוועסטער און איר אַלץ איבערגעגעבן. מיין טייערע שוועסטער, די אומגליקלעכע מאַמע, איז באַלד געלאָפן ראַטעווען אירע קינדער, אָבער אָנשטאָט זיי צו ראַטעווען, איז זי אויך אַריינגעפאַלן. מען האָט זי פריער געוואָרנט, אָבער זי האָט געזאָגט, אַז זי וויל טיילן דעם גורל מיט אירע ליבע קינדער.

אַזוי זיינען זיי אַלע אומגעקומען.

* * *

מ. דריינאָדל (פראַנקרייך)

אונטער נאַצים אין פראַנקרייך

בעת דער דייטשער אָקופאַציע פון פראַנקרייך האָב איך געלעבט אין ראָאַן, ניט וויט פון ליאָן. מיין פרוי און צוויי קינדער האָב איך אַרויסגעפירט אין אַ דאָרף ביי גוטע קריסטן און דאָרטן זיי באַהאַלטן. איך האָב זיך אָנגעשלאָסן אין דער פראַנצייזישער ווידערשטאַנד־באַוועגונג, און דאָס איז געשען דורך אַ מאַדנעם צופאַל.

אין מיין דירה איז אויפן בוידעם געווען אינגעריכט אַ באַהעלטעניש, איין מאָל, וען ביי מיר אין הויז האָט זיך געפונען אַ פריינד מיינער, איז די געשטאַפּאָ פלוצלונג אָנגעקומען. מיין פריינד האָט באַוויזן צו אַנטלויפן דורך דער באַהעלטעניש און איך בין אַריינגעפאַלן. די געשטאַפּאָ האָט מיך געפירט אין אַ באַן — וואוהין, האָב איך ניט געוואוסט. איך האָב נאָר געוואוסט, אַז דאָס איז מיין סוף. האָב איך ריזיקירט און בין דורך אַן אָפענעם פענצטערל אין טואַלעט אַרויסגעשפרונגען פון גיך־לויפנדיקן צוג. וען איך האָב צוריק באַקומען מיין באַוואוסטזיין, בין איך געלעגן אין אַ פראַנצייזישן שפּיטאָל מיט אַ צעבראָכענעם חוט־השדרה. געשטאַפּאָ האָט מיך „דערשמעקט" און געקומען אין שפּיטאָל. זיי האָבן געוואָלט מיך אַרויסנעמען פון דאָרטן, אָבער

דער פראַנצייזישער דאָקטער האָט געזאָגט, אַז לויטן פראַנצייזישן געזעץ מוז מען וואַרטן ביז דער פאַציענט ווערט בעסער. עטלעכע טעג שפּעטער זיינען אַריין אין שפּיטאָל באַוואָפנטע מענער, האָבן מיך אַרויסגענומען פון שפּיטאָל און מיך געבראַכט אויף אַ באַזע פון די פראַנצייזישע וויידערשטענדלערס.

נאָך דער באַפרייאונג האָב איך זיך פאַראייניקט מיט מיין פרוי און קינדער.

פון לאַנדסלייט האָב איך זיך דערוואוסט, אַז מיין גאַנצע משפּחה איז אומגעקומען אין טרעבלינקע: מיין מאַמע גיטל מיט אירע איניקלעך און אור־אייניקלעך, מיין שוועסטער רחלע מיט איר משפּחה, מיין שוועסטער חנה מיט איר פאַמיליע, מיין יינגסטער ברודער מיט זיין פרוי מאַניע זיינען אומגעקומען אין וואַרשעווער געטא. מיין טאַטע איז געשטאָרבן מיט אַ נאַטירלעכן טויט.

* * *

יהושע קראַנץ

איבערלעבענישן אין בעלגיע

איך בין געקומען קיין בעלגיע אין 1930. דאָרטן האָבן געלעבט נאָך שידלאָוצער: חיים מאַנדעלבוים, ישראל־יחיאל גלאַט, מרדכי פישמאַן, קופער־שמיד און אַנדערע.

ווען די דייטשן זיינען אַריין קיין בעלגיע, זיינען מיר אַלע געלאָפן קיין פראַנקרייך. צוליבן דייטשישן אַריינמאַרש קיין פראַנקרייך, האָבן מיר געמוזט גיין צוריק קיין בעלגיע. מיר האָבן זיך באַזעצט אין שאַרל רוא.

ביז סוף 1941 האָט מען אונדז ניט געטשעפּעט, אָבער דעמאָלט האָבן זיך אָנגעהויבן די גזירות. אין יולי 1942 האָט מען צונויפגענומען אַלע שידלאָוצער און אָפּגעשיקט קיין מאַלין, לעבן אַנטוווערפן.

מיך האָט מען טראַנספּאָרטירט אין אַרבעטס־לאַגער דאָרט, ניט ווייט פון בולאָן, פראַנקרייך. אַרום סוף סעפּטעמבער 1942 האָבן זיך אַראָפּגעלאָזן קיין דאָן הויכע ס״ס־לייט. אַנדערע האָבן געטיילט צוקער און אַנדערע — קלעפּ. פון יידישע מיידלעך, וואָס זיינען געקומען מיט זיי, האָב איך זיך דערוואוסט, אַז זיי זיינען געקומען אָפּקלייבן מענטשן אויף אוישוויץ.

די דייטשן האָבן אַלץ געזאָגט, אַז מען קומט אונדז נעמען קיין בעלגיע. אַ טאָג שפּעטער איז געווען אַן אַפּעל. אין דייטש, אַ ציווילער, איז געווען זייער העפלעך און זיין רעדע אויפן אַפּעל איז געווען ווי פון אַ טאַטן צו קינדער. ער האָט געזאָגט: איך פּאַרשטיי ווי איר פילט, איר האָט פּאַמיליע, קינדער, איך האָב אויך קינדער, אָבער זייט וויסן, אַז מען פירט אייך אַהיים. איר וועט אַרבעטן עטלעכע וואָכן פּאַר די דייטשן און דערמיט וועט זיך עס ענדיקן. טייל פון אונדז האָבן אָנגעהויבן ווייטנען פּאַר פּריידן, אַזוי שיין און זיס האָט ער גערעדט... אָבער איך האָב שוין געווואוסט פון די מיידלעך, אַז דער וועג פירט קיין אוישוויץ, איז בעת דער צוג האָט זיך געטראָגן קיין מאַלין, בין איך אַרויסגעשפרונגען און זיך געראָטעוועט.

שידלאָוצע אַן יידן

מינדזשע ראָטבערג־ציטרינבוים (ישראל)

באַזוך נאָכן חורבן

געווען איז עס אַ פראָסטיקער יאָנואַר־טאָג פון 1945, ווען איך בין אָנגעקומען קיין שידלאָוצע. אָנגעקומען בין איך נישט אַליין. מיט מיר איז געווען מאָטל שוחטס אייניקל פייגע מיאָדעצקע. מיט די לעצטע כוחות האָבן מיר זיך קוים דערשלעפּט אַהיים. אונדזער מאַרש פון טשענסטעכאָוו ביז שידלאָוצע האָט געדויערט 8 טעג. דעם וועג האָבן מיר געמאַכט צו פוס. ביים אָנקום אין סמאָלאַרנע וואָלד איז אונדז אָנטקעגנגעקומען דער געווען־ערנער בריווטערגער יאָניצקי. דערזעענדיק אונדז, איז ער שטיין געבליבן, זיך געצלמט און אויסגעשריען: וואוהין גייט איר?

מיר אָבער זיינען געגאַנגען וויטער צום שטעטל. ווען מיר האָבן זיך דערנענטערט צו קיעלצער גאַס נומ׳ 1, וואו מיר האָבן אין צייט פון קריג געווואוינט צוזאַמען מיט מיין עלטסטער שוועסטער חיהלע הערצבערג, ז״ל, בין איך נישט אַריין אינעווייניק, נאָר אַ פּויערטע איז אַרויס אין הויף און מיר

אָנגעזאָגט די ביטערע בשורה, אַז פון מיינע ליבע איז קיינער נישט געבליבן. זי האָט מיר איבערגעגעבן, אַז פון די צוריקגעקומענע יידן איז נאָר דאָ דער געוועזענער רעליגיע־לערער אברהם פינקלער, וועלכער געפינט זיך אין אפרים זאגדאנסקיס דירה.

איך האָב נישט באַדאַרפט גיין וויַיט, כדי צו זען, וואָס עס איז געווָארן פון אַלץ און אַלעמען. אַ פאַרגליווערטע בין איך שטיין געבליבן און נישט געוואוסט וואָס עס טוט זיך מיט מיר.

אַ פאָר טעג שפּעטער בין איך אַוועק צום בית־הקברות. אַ טייל קברים זיינען געווען צעשטערט און חרוב. איך האָב געהאַט דאָס געפיל, אַז איך גיי אויף דער לוויה פון גאַנצן שטעטל.

ווען איך בין אַרויף אויפן נייעם וועג, אויף וועלכן מען האָט געפירט צום לעצטן מאָל אונדזערע טייערסטע, זיינען זיי מיר אַלע געשטאַנען פאָר מיינע אויגן. איך האָב געהערט זייער יאָמערן און וויינען און בין געפאַלן אין חלשות.

ווען איך בין צו זיך געקומען, האָב איך זיך שוין געפונען אין שטוב פון זאגדאנסקען.

שפּעטער האָבן זיך אַנגעהויבן צוריקקערן אינצלנע יידן. עס האָט זיך געשאַפן נאָך אַיין זאַמלפונקט, דאָס איז געווען אין הויז פון יחיאל דימאַנט.

פינקלער און מאַנסקלייד האָבן אַוועקגעפירט פייגעלע מיאדעצקע און אויך אַ סטאַפּצינער מיידל מיטן נאָמען באַלטשיע סטופּניצקא קיין אָטוואָצק, כדי זיי צו ראַטעווען, אָבער עס איז, ליידער, געווען צו שפּעט.

דאָס לעבן אין שטעטל, וואָס איז געווָארן אַ בית־עולם פאָר אַלע אונ־דזערע ליבסטע, איז אַלץ מערער געווָארן אַ גיהנום, ניט בלויז צוליב די אייגענע געפילן פון טרויער און צאָרן, נאָר אויך צוליב די דראָאונגען פון די טייערע שכנים. האָט מען ווידער געזומען דאָס פּעקל און זיך געלאָזן אין וועג. דאָס מאָל — קיין לאָדזש.

* * *

מענדל כאָמענטאָווסקי (פּאַריז)

שידלאָוצע אין 1972

מיינער אַ פּריינד האָט זומער 1972 באַזוכט שידלאָוצע און ער האָט מיר איבערגעגעבן זיינע אינדרוקן.

דאָס שטעטל איז נישט צו דערקענען. עס זיינען אַלץ מער אָפּגעווישט די שפּורן פון אונדזער אַמאָליק־טייערער שידלאָוצע.

אין שטעטל גייט אָן אַ גרויסער איבערבוי־פּראָצעס. די גאַרבערייען זיינען שטאַרק פאַרגרעסערט געוואָרן. די גאַנצע געגנט פון פישמאַרק, די באָדנס און אַלע געסלעך ביזן בית־עולם זיינען איצט פאַרבויט מיט אַ ריי הייזערבלאָקן. אין צענטער ווערן אויפגעשטעלט גרויסע רעגירונגס־געביידעס. אויפן אָרט פון פּלומפּ איז איצט דאָ אַ פּאָנטאָן, וואָס שפּריצט שטענדיק מיט וואַסער און אַרום וואַקסן בלומען. די פּאָליאַקן האָבן זיכער ניט געפּלאַנצט די בלומען צום אָנדענק פון אונדזערע קרבנות — זיי האָבן עס גיכער געטאָן, כדי אָפּצוואַווישן יעדן זכר פון אַמאָליקן יידישן לעבן אין שטעטל.

ניטאָ קיין זכר אין שידלאָוצע פון אונדזער חורבן — געבליבן איז דער חורבן בלויז אין אונדזערע הערצער.

געראַטעוועטע שידלאָוועצער נאָך דער באַפרייאונג.

אין פּאַקינגער לאַגער.

אין לאָדוש.

רעדאַקטאָר

קורצער סך־הכל פון חורבן

וועז די דייטשן האָבן אָקופירט שידלאָווצע, אין סעפטעמבער 1939, זיינען אין שטעטל געווען אַרום 8,000 יידן. עס האָבן זיך גלייך געמאַכט שיטן גזירות אויף יידן: ריזיקע געלט־קאָנטריבוציעס, אָפּגעבן פּעלצן און צירונג, צונייען אַ בלויען מגן־דוד אויף אַ ווייסער לענטע, קיין שום מסחר און מלאכה, מינימאַלסטע שפּייזראַציעס און ועל כולם — פאַרשיידענע צוואַנגאַרבעטן אין שטעטל און אין אַנדערע ערטער. פאַר ניט אויספאַלגן אַ באַפעל איז געווען נאָר אין שטראָף — שיסן.

עס זיינען אויך געשלאָסן געוואָרן אַלע שולן און „שטיבלעך". דאָווענען בציבור איז געווען שטאַרק פאַרבאָטן. פונדעסטוועגן פלעגן יידן ריזיקירן און באַזונדערס ימים־נוראים קומען אין „מניינים" זיך גוט אויסווייזנען אויף זייערע ביטערע צרות.

כדי צו פאַרלייכטערן זיך די אויפגאַבע פון צוואַנג און פאַרניכטונג, האָט די געשטאַפּאָ גלייך אין די ערשטע טעג באַשטימט אַ „יודען־ראַט", וואָס זאָל אָנפירן מיט די שידלאָווצער יידן און זיין פאַראַנטוואָרטלעך פאַר אַלע זייערע מעשים. אָפּזאָגן זיך פון אַזאַ „כבוד" איז געווען פאַרבונדן מיט לעבנס־געפאַר.

ביים יודען־ראַט איז געשאַפן געוואָרן אַ יידישער אַרבעטסאַמט, אַ סאַניטאַר־קאָמיסיע און אַ יידישע פּאָליציי, וואָס האָט געדאַרפט זאָרגן פאַר דורכפירן אַלע באַפעלן פון יודען־ראַט, וואָס דאָס האָט פאַקטיש געהייסן — באַפעלן פון דער דייטשער מאַכט.

שידלאָווצע איז געווען איינע פון די געציילטע יידישע קהילות אין פוילן, וואו עס איז געווען דער אַזוי־גערופענער „אָפּענער געטאָ": אַ געטאָ, וואָס איז ניט אַרומגערינגלט געוואָרן מיט שטעכיקע דראָטן. דאָס איז געווען אַן אויסערגעווייניטלעכער פלוס, ווייל דאָס האָט פאַרלייכטערט די שידלאָווצער יידן צו קומען אין קאָנטאַקט מיטן דאָרף און זיך פאַרשאַפן שפּייז, ניט געקוקט אויף די דראַסטישע שטראָפן, וואָס זיינען געווען פאַרבונדן מיט דעם אין פאַל, אַז מען זאָל זיי כאַפן. און עס האָט ניט איין מאָל געטראָפן, אַז יידן זיינען דערשאָסן געוואָרן, אויב מען האָט געפונען שפּייז־אַרטיקלען באַהאַלטן אין זייערע בגדים, פאַר באַקן ברויט וכדומה. דער הונגער איז אָבער אָפּט געווען שטאַרקער פאַר דער ריזיקע און יידן האָבן אינגעשטעלט זייער לעבן צו דערהאַלטן זיך און זייערע משפּחות.

מען האָט געמוזט זאָרגן ניט בלויז פאַר אייגענע. היות שידלאָוצע איז געווען אַן „אָפענער געטאָ", וואָס דאָס האָט געהאַט אַ סך מעלות, האָט עס צוגעציגן צו זיך אַ סך יידן ניט בלויז פון אַרומיקע מקומות, נאָר אפילו יידן פון ווייטע שטעט, ווי ווארשע, לאָדזש, קראָקע און אַנדערע. שידלאָוצע האָט בעתן אויסברוך פון קריג פאַרמאָגט אַרום 8,000 יידן, אָבער אין צייט פון חורבן איז זייער צאָל פאַרגרעסערט געוואָרן ביז אַן ערך 15,000. אַ גרויסער טייל פון אָט די אָנגעלאָפענע יידישע פליטים איז געווען אַן מיטלען און די אַרטיקע יידן האָבן געמוזט זאָרגן אויך פאַר זיי מיט עסן, וואוינערטער וכדומה. עס איז אויך איינגעשטעלט געוואָרן אַ גרויסע עפּנטלעכע קיך, וואו עס פלעגן אַרויסגעגעבן ווערן פיל הונדערטער מיטאָגן אַ טאָג.

פאַר וואָס האָט שידלאָוצע זוכה געווען צו אַן „אָפענעם געטאָ"? — דאָס איז געשען דערפאַר, וואָס די יידן אין שידלאָוצע האָבן אויסגעמאַכט אַרום 87% פון דער שטעטלשער באַפעלקערונג, דעריבער איז פאַר די דייטשן אפשר געווען לייכטער צו דערקלערן דאָס גאַנצע שטעטל ווי אַ געטאָ, אַנשטאָט צו איזאָלירן די יידן אויף אַ באַגרענעצטן שטח, וואָס וואָלט אויך ניט געווען אַזוי לייכט דורכצופירן.

אַ גרויסן חלק — און אפשר טאַקע דעם גרעסטן — אין שאַפן אַן „אָפענעם געטאָ" אין שידלאָוצע האָט געהאַט ניט אַזוי די „סטאַטיסטיק", ווי עפּעס אַנדערש: די באַציאונגען צווישן דעם יודען־ראַט און די פאַרשיידענע מלוכהשע און מוניציפּאַלע אַמטן אין שטעטל. די פאַרשטייערס פון יודען־ראַט האָט זיך איינגעגעבן אין משך פון דער צייט אָנצוקניפּן גוטע באַציאונגען ניט בלויז מיט די אַרטיקע דייטשע מאַכטאַרגאַנען, נאָר אפילו מיט די „שפּיצן" פון געשטאַפּאָ אין ראָדעם, וואָס שידלאָוצע האָט זיך געפּונען אונטער איר יוריסדיקציע. אַ דאַנק דער דאָזיקער „באַציאונג", וואָס איז, פאַרשטייט זיך, ניט געקומען צוליב „אהבת ישראל", איז ניט איין ייד געראָטוועט געוואָרן פון טויט, און איין מאָל זיינען אפילו איבער 400 פאַרשיקטע שידלאָוצער יידן אין יאַנישעווער לאַגער באַפרייט און אָפּגעשיקט געוואָרן צוריק קיין שידלאָוצע צוליב אַזאַ „פּראָטעקציע".

צוליב אָט די באַציאונגען צווישן יודען־ראַט און דער אַרטיקער דייטשער מאַכט איז די לאַגע אין שידלאָוצער געטאָ געווען אַ סך בעסער ווי אין גרעסטן טייל געטאָס אין פוילן — בעסער נאָר אין פאַרגלייכלעכן זינען: ווייל ניט ווייניק יידן זיינען אויך דאָ געשאָסן געוואָרן פאַר יעדער קליניקייט.

די דאָזיקע „בעסערקייט" האָט אָבער אָנגעהאַלטן נאָר ביז סוף 1941,

וועג עס איז אָפּיציעל פּראָקלאָמירט געוואָרן דער שטח פון שידלאָוועצער געטאָ, וואָס די יידן טאָרן ניט אַרויס פון אים, כאָטש אויך דעמאָלט איז אָט דער שטח ניט אַרומגעצוימט געוואָרן מיט שטעכיקע דראָטן.

פון יענעם טאָג איז די לאַגע געוואָרן אַלץ ערגער, און גאָר גיך איז געקומען דער שרעקלעכער טאָג: מיטוואָך, דעם 23סטן סעפּטעמבער 1942, זעקס פרי, זיינען יידישע פּאָליציסטן מיט קריסטלעכע פייער־לעשערס געקומען אין יידישע הייזער און איבערגעגעבן דעם דייטשן באַפעל, אַז פונקט אַכט אַ זייגער מוזן אַלע יידן זיך צונויפזאַמלען אויפן שטרוימאַרק. מען קען מיט־נעמען אַ פּעקל פון 20 קילאָ. ווער עס וועט בלייבן אין שטוב — וועט דערשאָסן ווערן. אַ סך יידן האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין זייערע צוגעגרייטע „מאַלינעס", דער גרעסטער טייל איז אָבער אַוועק צום שטרוימאַרק.

דאָס איז געווען די ערשטע אויסזידלונג פון שידלאָוועצער יידן. דער צוזאָג פון ראָדעמער דיסטריקט־מערדער שיפּערס, אַז פאַר 1,000 זאָלאָטעס קען מען זיך באַפרייען, איז געווען אַ בלאָף. די יעניקע, וואָס האָבן געגעבן די 1,000 זאָלאָטעס, האָט מען אָפּגעטיילט פון דער מאַסע יידן און זיי אָפּגעפירט צום „שלאָס", וואו מען האָט זיי געהאַלטן פאַרשפּאַרט אַן וואַסער דריי טעג און דערנאָך אָפּגעפירט אַלעמען צו די וואַגאָנעס. זיי אַלע זיינען אַוועק דירעקט קיין טרעבלינקע.

אַנדערע יידן האָבן געפּרואווט אַנטלויפן בעתן מאַרש צו דער באַ־סטאַנציע, אָבער זיי זיינען דערשאָסן געוואָרן. נאָר צוויי האָט זיך איינגעגעבן צו אַנטלויפן.

פאַרבליבן איז אַן אַרבעטס־גרופּע פון אַרום 150 יידן און די יידישע פּאָליציי. זיי האָבן געדאַרפט אָפּראַמען די גאַסן און די הייזער פון יידישע הרוגים און צונויפנעמען דאָס פאַרבליבענע יידישע האָב־און־גוטס.

די פאַרבליבענע יידן זיינען קאָנצענטרירט געוואָרן אין פינקערטס פאַבריק. דערנאָך זיינען דאָרטן צוגעקומען אַלע אויסבאַהאַלטענע בעת דער אַקציע פון 23סטן סעפּטעמבער — סך־הכל עטלעכע הונדערט יידן. דעם צווייטן אָקטאָבער האָט ס״ס אַרויסגענומען דעם גרעסטן טייל יידן פון פינקערטס פאַבריק און זיי אָפּגעשיקט קיין סקאַרזשיסק, וואו די מערסטע פון זיי זיינען אַ פּאָר טעג שפּעטער אַריינגעפאַלן אין דער סעלעקציע אויף טרעבלינקע, צוזאַמען מיט די אָרטיקע סקאַרזשיסקער יידן. דאָס איז געווען די צווייטע אויסזידלונג.

עס זיינען פֿאַרבליבן נאָר אַרום 70 יידן. דערנאָך האָבן זיך אַריינ־ געגנבעט אין דער גרופּע נאָך עטלעכע יידן.

דעם עלפטן נאָוועמבער 1942 איז דורכגעפירט געוואָרן די דריטע אויסזידלונג. אין איר זיינען אַריינגעפאַלן די גרופּע יידן, וואָס האָט געאַרבעט ביים אָפּרוימען די יידישע הרוגים פון די גאַסן און צונויפנעמען יידיש האָב־ און־גוטס, און די יידישע פּאָליציי מיט זייערע משפּחות. אויך זיי זיינען דעפּאָרטירט געוואָרן אין סקאַרזשיסקער לאַגער.

אין דעצעמבער 1942 האָבן די דייטשן אָפּיציעל פֿראָקלאַמירט פיר „נייע געטאָס", צוזאַגנדיק אַרבעט און זיכערקייט אין זיי. אייניגער פון די דאָזיקע „נייע" געטאָס איז געווען שידלאָוועצע.

דער גאַנצער פּלאַן איז געווען נאָר אַ טייוולאַנישער טריק אַרויסצולאָקן יידן פון זייערע באַהעלטענישן ביי קריסטן און אין די וועלדער. טויזנטער יידן, וואָס די מערהייט פון זיי זיינען גראָד ניט געווען קיין שידלאָוועצער, האָבן ויך ווידער געלאָזט פאַרפירן — אָדער האָבן עס געטאָן פון גרויסער פאַר־ צווייפלונג — און זיינען געקומען אין „נייעם" געטא פון שידלאָוועצע. אַ סך שידלאָוועצער האָבן אפילו ריזיקירט מיט דערשאָסן ווערן און זיי האָבן זיך אַרויסגעריסן פון זייערע לאַגערן און געלאָפן צו „זייער" געטא. די צאָל פון די דאָזיקע אַלע צונויפגעלאָפענע יידן אין שידלאָוועצער „נייעם" געטא האָט דער־ גרייכט וואָסערע 5,000.

אין „נייעם" געטא איז אָפּילו געשאַפן געוואָרן אַ נייער יודען־ראַט. אָבער דער גאַנצער געטא האָט עקסיסטירט פינף־זעקס וואָכן. דעם 13טן יאַנואַר איז ער ליקווידירט געוואָרן און זיינע קרוב 5,000 יידן זיינען דעפּאָרטירט געוואָרן קיין טרעבלינקע — פערטע און לעצטע דעפּאָרטאַציע.

דער הויפּטלאַגער פון די שידלאָוועצער יידן איז דער סקאַרזשיסקער „האַסאַג". אַ סך שידלאָוועצער זיינען דאָרטן דערשאָסן געוואָרן אָדער אויס־ געגאַנגען פון הונגער און קראַנקייט.

נאָך דער ליקווידאַציע פון „האַסאַג", אין אויגוסט 1944, זיינען די שידלאָוועצער צעשפּרייט געוואָרן איבער פאַרשיידענע קאַצעטן; דער רוב אין דאַכאָו, אוישוויץ, בוכענוואַלד, טערעזיענשטאָט.

דאָ דאַרף מען זאָגן אַ פּאָר ווערטער וועגן דער באַציאונג פון דער אָרטיקער קריסטלעכער באַפעלקערונג צו די יידן אין צייט פון זייער גרויסן חורבן.

קלאָר: אַן די דייטשן וואָלט אַזאַ חורבן ניט געווען, אָבער מיט די

דייטשן זיינען געווען זייער פיל פון דער אָרטיקער קריסטלעכער באַפעלקערונג, וואָס האָבן אַקטיוו מיטגעהאָלפן אין אויסראָטן שידלאָווצער יידן; אַליין גע־פייניקט זיי און אַליין זיי געשאָסן, אָדער איבערגעגעבן צו די דייטשן זיי צו שיסן, און די מערהייט פון דער קריסטלעכער באַפעלקערונג האָט ניט אַרויס־געווויזן קיין שום מיטגעפיל צו די אומגליקלעכע יידן און זיינען געווען „שמחים לאיד".

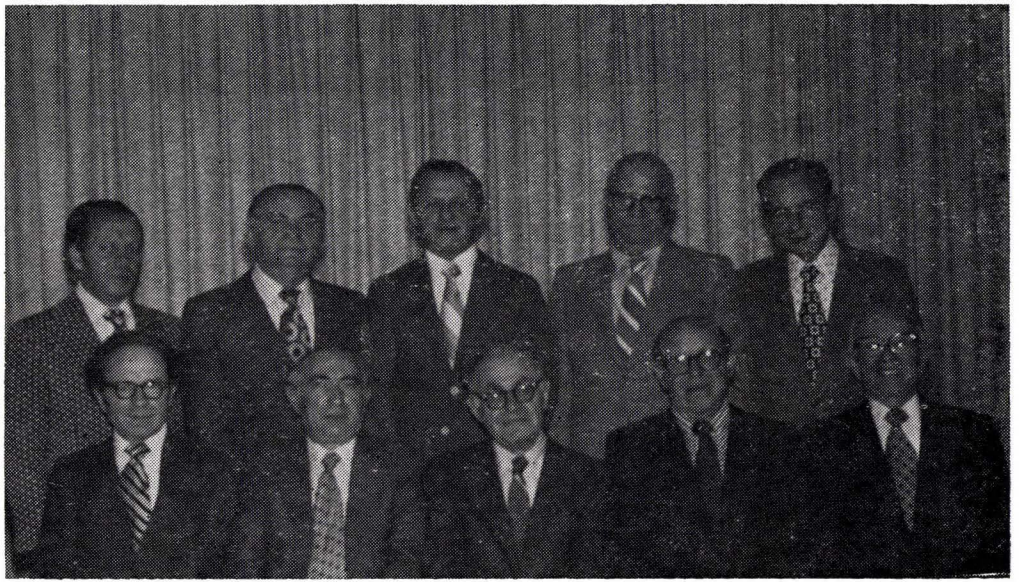
אויף אָט דעם פאַן פון פאַרברעכערישער מיטאַרבעט מיט די נאַצישע מערדערס און פון אָפענער סאַטיספאַקציע מיטן יידישן אומגליק מצד דער אָרטיקער באַפעלקערונג, מוז מען אַרויסהייבן די פאַלן, וועו קריסטן האָבן געהאָלפן ראַטעווען יידן פון טויט דורך געבן זיי באַהעלטעניש, ריזיקירנדיק אַליין מיט זייער לעבן. אַ בולטער ביישפיל פון דעם זיינען אַנטאַניאַק, וואָס איז אומגעבראַכט געוואָרן אין אוישוויץ פאַר באַהאַלטן צוויי יידישע קינדער (זע דעם פּראָצעס אויף ז׳ 641) און יאַגעלאָ (ז׳ 644).

די צאָל לעבן־געבליבענע שידלאָווצער פון אַלע גיהנום־לאַגערן איז אַן ערך 300 — די שארית־הפליטה פון אַ דורות־איינגעוואָרצלטער קהילה אין משך פון איבער 400 יאָר.

מאָנומענט פאַר די אומגעקומענע יידן אין שידלאָווצע, אויפגעשטעלט דורך די פּאָליאַקן אין 1967 לעבן בית־עולם.

ו. שידלאָוועצער אין דער וועלט

ניו־יאָרקער בוך־קאָמיטעט : זיצן, פון רעכטס : דזשעק לייבאָוויטש, יצחק מאַראַ, בערל כהן, (רעדאַקטאָר), יאַנקל זילבערמאַן, יצחק מילשטיין. שטייען, פון רעכטס : אברהם ווייסבראָט, פיליפּ גוטמאַן, אבא ראָזענבוים, פישל קאָרנברויט, לייבוש גלאַס.

יאַנקל לייבאָוויטש

שידלאָוצער לאַנדסמאַנשאַפט אין ניו־יאָרק

די שידלאָוצער לאַנדסמאַנשאַפט צו העלפן אייגענע שטעטלשע אין ניו־יאָרק איז געשאַפן געוואָרן אין יאָנואַר 1909.

אין די ערשטע דריי פונקטן פון דער געדרוקטער קאָנסטיטוציע פון דער לאַנדסמאַנשאַפט ווערט געזאָגט:

1. „דיעזער פעראיין זאָל טראָגען דעם נאָמען „שידלאָוצער אונטער־שטיצונגס פעראיין".
2. אַלע פערהאַנדלונגען פונ׳ם פעראיין זאָלען אין אידיש און ענגליש געפיהרט ווערען.
3. דער צוועק פון פעראיין איז אונטערשטיצונג אין קראַנקהייט, נויטה און שטערבען פעלע, ווי די געזעצע דעריבער בעשטימען".

אין ענגליש האָט די חברה געהייסן „שידלאָוצער בענעוואָלענט אַסאָסיעי־שאָן" און דער דאָזיקער נאָמען איז צום מערסטן געניצט געוואָרן פון די מיטגלידער.

דער געדאַנק צו אָרגאַניזירן אַ שידלאָוצער לאַנדסמאַנשאַפט אין ניו־יאָרק איז געקומען פון לואיס וואָלף. ער און די ווייטער־אויסגערעכנטע זיינען געווען די גרינדערס פון דער לאַנדסמאַנשאַפט: סעם פייגענבוים, גאָדל מענדעלסאָן, שמואל פייגענבוים און סיימאָן דאַמבלאַטס. עס האָבן זיי צוגעהאָלפן צמח קופער און דושאָו וואַרשאָווסקי. דער ערשטער פרעזידענט איז געווען לואיס וואָלף און דער ערשטער סעקרעטאַר אהרן גוטמאַן.

נאָך לואיס וואָלף זיינען געווען פרעזידענטן: דושאָו וואַרשאָווסקי, סעם פייגענבוים, העניר קאַף, סעם קופער, לואיס י. לייבאָוויץ, איזידאָר צוקער. אין 1946 איז געוואָרן פרעזידענט דזשעק (יאַנקל) לייבאָוויץ. נאָך אים איז געווען פרעזידענט דזשעק פרידמאַן, ווידער דזשעק לייבאָוויץ, משה האַנדשער און אין 1951 — יצחק מאַרא. אויסער אַן איבערריס פון אַ צוויי־יאָריקער פרעזידענט־שאַפט פון דזשעק לייבאָוויץ, צייגפינגער און ווייגשטאָק, איז מאַרא פרעזידענט ביז היינטיקן טאָג.

די ניו־יאָרקער לאַנדסמאַנשאַפט האָט זיך ניט געהאַלטן אין די ענגע

טעטיקייטס־ראַמען, וואָס איר געדרוקטע קאָנסטיטוציע האָט פעסטגעשטעלט אין אויבן־דערמאָנטן פונקט 3. זי האָט מיט דער צייט שטאַרק אויסגעברייטערט איר טעטיקייט און פיל פאַרצווייגט איר אַרבעט, אַריינגענעמענדיק אין איר אַ סך הילף פאַר די לאַנדסלייט אין שידלאָווצע גופא און פאַר אַלגעמיין־יידישע באַדערפענישן.

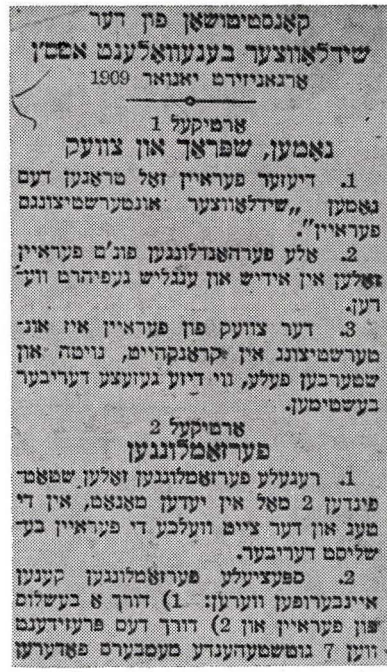
אין 1924 איז געשאַפן געוואָרן, אַ דאַנק דער איניציאַטיוו פון לואיס י. לייבאָוויץ, אַן „אָלד איידזש פאָנד", וואָס האָט געדאַרפט העלפן מיטגלידער איבער 65 יאָר אַלט.

אין 1934 איז אַרגאַניזירט געוואָרן די „שידלאָווצער יוגנטליג", וואָס איר ערשטער פאַרזיצער איז געווען אוירווינג ווילאָגע. זי האָט אָבער לאַנג ניט עקסיסטירט.

אין 1925 איז געגרינדעט געוואָרן די „שידלאָווצער ליידיס סאָסייעטי", מיט דער הילף פון איזידאָר צוקער, לואיס י. לייבאָוויץ און מארע דרייפוס. דער ערשטער פרעזידענט פון שידלאָווצער פרויען־פאַראיין איז געווען אַ מאַן — איזידאָר צוקער, די איבעריקע — אַלע פרויען: ראָזע צוקער, קייטי וואָלף, סאָפיע מענדעלסאָן, פריידע פייגענבוים, דאָראַ פישמאַן, עני שידלאָווסקי, דזשעני אַקערמאַן, סילוויע לעדערמאַן, אסתר לייבאָוויטש. אין די פופציקער יאָרן איז איר טעטיקייט אָפגעשטעלט געוואָרן צוליב מאַנגל אין פינאַנציעלע מיטלען.

די שידלאָווצער ניו־יאָרקער לאַנדסמאַנשאַפט און אירע שוועסטער־אַרגאַניזאַציעס האָבן מיט דער צייט אַנטוויקלט אַ גרויסע הילף־טעטיקייט אויף פאַרשיידענע געביטן.

אויסער איר דירעקטער אויפגאַבע פון הילף אין צייט פון קראַנקייט און טויט, האָט זי אַ סך געהאָלפן יחידים אין שידלאָווצע און דאָרטיקע מוסדות, ווי „לינת־הצדק", „תלמוד־תורה", „שומרי בית החיים", ביכער פאַר די יידישע ביבליאָטעקן וכדומה. אין ניו־יאָרק גופא האָט די לאַנדסמאַנשאַפט שטאַרק זיך באַטייליקט אין אַקציעס לטובת „אָרט", „הסתדרות", „יונייטעד דזשואיש אַפּיל", ישראל־באָנדס און אָרטיקע ניו־יאָרקער צדקה־אינסטיטוציעס. באַזונדערס איז זי טעטיק לטובת דער יידישער מדינה.

קאנסטיטושאן פון דער
שידלאוצער בענעוואלענט אסזן
ארגאניזירט יאנואר 1909

ארטיקל 1
נאמען, שפראך און צוועק

1. דיזעזר פעראין זאל טראגן דעם נאמען „שידלאוצער אונטערשטיצונגס פעראין".

2. זאלע פערהאנדלונגען פונ'ם פעראין זאלען אין אידיש אין ענגליש געפירם ווערן.

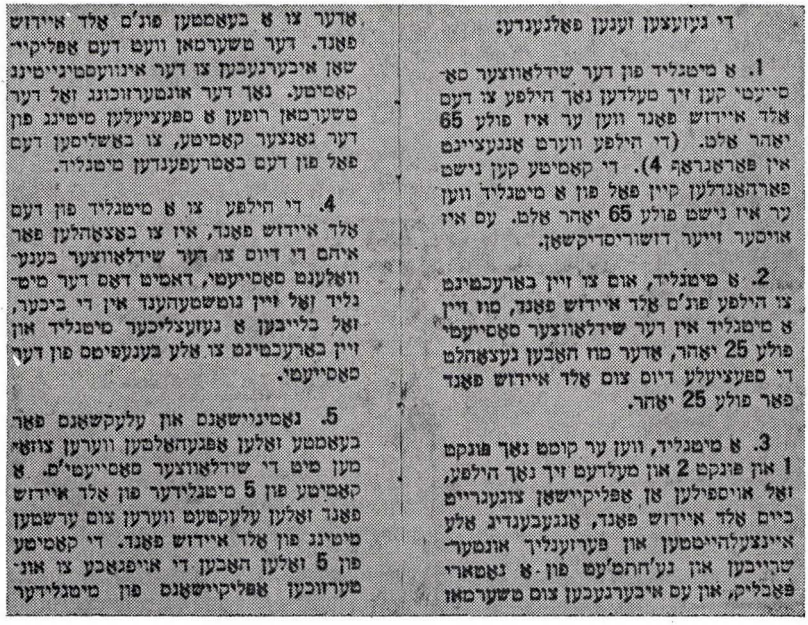
3. דער צוועק פון פעראין איז אונטערשטיצונג אין קראנקהייט, נויטה און שטארבען פעלע, נוי דיוע געוועצע דעריבער בעשטימען.

ארטיקל 2
פערזאמלונגען

1. רעגעלע פערזאמלונגען זאלען שטאטפינדען 2 מאל אין יעדען מאנאט, אין די טעג און דער צייט וועלבע די פעראין בעשליסט דעריבער.

2. ספעציעלע פערזאמלונגען קענען איינבערופען ווערען: 1) דורך א בעשלוס פון פעראין און 2) דורך דעם פרעזידענט ווען 7 גוטשטעהענדע מעמבערס פאדערן

ערשטע זייט קאנסטיטוציע פון ניו־יארקער „שידלאוצער בענעוואלענט אסס'ן" אין 1909

די גיוועצען ווענען פאלגענדע:

1. א מיטגליד פון דער שידלאוצער סיק־טי קען זיך מעלדען נאך הילפע צו דעם אלד איידוש פאנד ווען ער איז פולע 65 יאהר אלט. (די הילפע ווערט אנגעצייגט אין פאראגראף 4). די קאמיטע קען נישט פארהאנדלען קיין פאל פון א מיטגליד ווען ער איז נישט פולע 65 יאהר אלט. עס איז אויסער זייער דושוריסדיקשאן.

2. א מיטגליד, אום צו זיין בארעכטיגט צו הילפע פונ'ם אלד איידוש פאנד, מוז זיין א מיטגליד אין דער שידלאוצער סאסייעטי פולע 25 יאהר, אדער מוז האבען געצאהלט די ספעציעלע דיום צום אלד איידוש פאנד פאר פולע 25 יאהר.

3. א מיטגליד, ווען ער קומט נאך פונקט 1 און פונקט 2 און מעלדעט זיך נאך הילפע, זאל אויספילען אן אפליקיישאן צוגעגרייט ביים אלד איידוש פאנד, אנגעבעגדיג אלע אייגצעלהייטען און פערזיכליך אונטערשרייבען און נע'חתם'עט פון א נאטאר פאבליק, און עס איבערגעבען צום משרמאן

אדער צו א בעאמטען פונ'ם אלד איידוש פאנד. דער משרמאן וועט דעם אפליקיישאן איבערגעבען צו דער אינוועסטיגייטינג קאמיטע. נאך דער אונטערזוכונג זאל דער משרמאן רופען א ספעציעלען מיטינג פון דער גאנצער קאמיטע, צו באשליסען דעם פאל פון דעם באטרעפענדען מיטגליד.

4. די הילפע צו א מיטגליד פון דעם אלד איידוש פאנד, איז צו באצאהלען פאר איהם די דיום צו דער שידלאוצער בענעוואלענט סאסייעטי, דאסיס דאס דער מיטגליד זאל זיין נוטשטעהענד אין די ביכער, זאל בלייבען א געוועליכער מיטגליד און זיין בארעכטיגט צו אלע בענעפיטס פון דער סאסייעטי.

5. נאטיפישאנס און עלקשאנס פאר בעאמטע זאלען אפגעהאלטען ווערען צוזאמען מיט די שידלאוצער סאסייעט'ס. א קאמיטע פון 5 מיטגלידער פון אלד איידוש פאנד זאלען עלקטעט ווערען צום משרמאן מיטינג פון אלד איידוש פאנד. די קאמיטע פון 5 זאלען האבען די אויפגאבע צו אונטערזוכען אפליקיישאנס פון מיטגלידער

טייל תקנות פון „אלד איידוש פאנד" (פאנד פאר עלטערע).

יאַנקל זילבערמאַן

די שידלאָווצער „סאָסייעטי" אין ניו־יאָרק

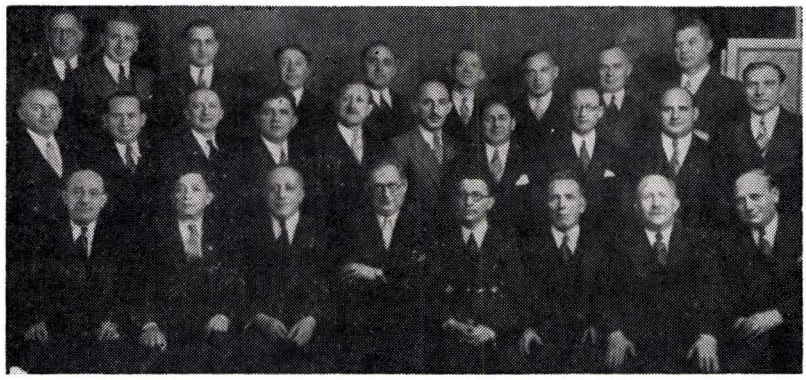
שידלאָווצער לאַנדסלייט אין ניו־יאָרק, אין די ערשטע צייטן פון זייער לעבן אין דער גרעסטער אַמעריקאַנער שטאָט, האָבן געפילט אַ גרויסע באַדערפענישׂ זיך צו טרעפן, אַראָפריידן פון האַרצן, שמועסן וועגן דער אַלטער היים. אַזעלכע צונויפטרעפן זיינען געווען אַ גרויסע פרייד. מען האָט אויך געדאַרפט וועגן שווערן קאַמף פאַר עקסיסטענץ, וואָס יעדער האָט געהאַט דורכצומאַכן. אַזוי האָט מען סוף־סוף זיך דערדעט, אַז ס׳וואָלט געווען זייער ניצלעך צו שאַפן אַן אייגענע סאָסייעטי, וואָס זאָל מיט בשותפותדיקע כוחות העלפן נויטבאַדערפטיקע שידלאָווצער.

אויפן סמך פון אָט די אַלע שמועסן און טרעפענישן האָט מען זיך צונויפגעקומען אין 1909 און געשאַפן די שידלאָווצער לאַנדסמאַנשאַפט אין ניו־יאָרק. דערביי איז כדאי צו באַמערקן, אַז שוין ביים אַנהייב — און נאָך מער שפּעטער — זיינען די מיטגלידער געווען ניט דווקא שידלאָווצער, נאָר אויך לאַנדסלייט פון אַנדערע שטעט. טייל פון די לעצטע זיינען שפּעטער געווואָרן זייער אַקטיוו אַפילו אין דער אַנפירערשאַפט פון דער סאָסייעטי, ווי למשל, לואי און דזשעק לייבאָוויטש, יעקב שלעק, מאָריס פרידמאַן, שמואל גראָסווירט און אַנדערע.

די טעטיקייט פון דער סאָסייעטי האָט זיך באַזונדערס צעצווייגט נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה. וועג ס׳האָבן אַנגעהויבן קומען די הילפרופן פון די געבליבענע אין שטעטל, האָט די סאָסייעטי געזוכט מיט אַלע מיטלען צו העלפן די געטראָפענע אין דער היימשטאָט, סיי דורך געלט, סיי דורך פאַרשיידענע פּעקלעך. אַ דאַנק דער שטיצע פון דער סאָסייעטי איז אין שידלאָווצע געשאַפן געוואָרן די „ביליקע קיך" (טאַניאַ קוכניאַ), וואָס האָט אויסגעטיילט שפּייז אַדער געקעכטס פאַר די נויטבאַדערפטיקע. פאַר די, וואָס האָבן זיך געשעמט צו קומען אין קיך, האָט מען דאָס עסן אָפּגעשיקט אין זייער היים. אויך מעות־חטים פאַר צענדליקער און הונדערטער פאַמיליעס האָט מען געגעבן מיט דער הילף פון דער אַמעריקאַנער סאָסייעטי.

אין די שפּעטערדיקע יאָרן זיינען דורך די געלטער פון דער סאָסייעטי געשטיצט געוואָרן פאַרשיידענע געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס אין שידלאָווצע, ווי „ביקור־חולים", „לינת־הצדק", „שומרי בית־החיים", „חסד־של־אמת", „תלמוד־תורה", „הכנסת כלה", די ישיבה. אויך וועלטלעך־קולטורעלע אינסטי־

טוציעס, וואָס האָבן זיך געראַנגלט פאַר זייער עקסיסטענץ, האָבן געגאָסן פון דער שטיצע פון די שילאָווצער לאַנדסלייט אין ניו־יאָרק.

אַלטע פאַרוואַלטונג פון שידלאָווצער לאַנדסמאַנשאַפט אין נ״י. ערשטע רייַ, אויבן, פון לינקס: ס. פייגענבוים, ו. הירש, א. וויינסבערג, ק. אַקערמאַן, מ. פישמאַן, י. צייגפינגער, ס. קופער, ס. דאָמבלאַט, מ. האַנדשער. צווייטע רייַ, פון לינקס: מ. לעדערמאַן, ב. פעלד, י. לייבאָוויטש, ס. בארענשטיין, י. מענדעלסאָן, מ. גיניגער, י. שלעק, ב. סילווער, א. פריימאַן, י. צוקער. זיצן, פון לינקס: מ. רודמאַן, ס. פישמאַן, ל. וואָלף, לואי לייבאָוויטש, ס. פעלדמאַן, נ. וואַסערשטיין, י. וואַרשאָווסקי, ד. זיידנער.

די סאָסייעטי האָט אויסגענוצט באַזוכן פון שידלאָווצער אין ניו־יאָרק, וואָס פלעגן פאָרן זיך זען מיט קרובים אין שטעטל. דורך אַזעלכע היימישע טוריסטן האָט מען געשיקט געלט, סיי צו יחידים פריינד, סיי פאַר די געזעלשאַפטלעכע מוסדות. אַזוי איז געשען ביי די באַזוכן פון משה האַנדשער, לואי לייבאָוויטש און חנא מאדזשעוויעצקי. זיי אַלע האָבן מיט גרויס איבער־געגעבנקייט אויסגעפירט זייער שליחות. אַזעלכע באַזוכן האָבן געהאָט אַ געוואַל־דיקן באַטייט פאַר דער אָרעמער יידישער באַפעלקערונג אין שטעטל.

כדי צו האָבן מער געלט פאַר די לאַנדסלייט אין שטעטל, פלעגט די סאָסייעטי דורכפירן פאַרשיידענע אונטערנעמונגען. מען האָט אַרויסגעגעבן עטלעכע זשורנאַלן, וואָס זייער ציל איז אויך געווען צו שאַפן וואָס מער הכנסה־קוואַלן צו העלפן אונדזערע בריידער.

נאָכן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה אין 1939 זיינען, פאַרשטייט זיך, אַלע קאָנטאַקטן איבערגעריסן געוואָרן. ערשט נאָכן קריג האָט מען אָנגעהויבן זיך דערוויסן וועגן דער שרעקלעכער שחיטה פון היטלערן אין אייראָפּע, און בתוכם שידלאָווצע.

אין דער ניו־יאָרקער שידלאָוצער סאָסייעטי האָט מען דעמאָלט אָנגע־הויבן זוכן וועגן, ווי אַזוי גיכער צו קומען צו הילף אונדזערע אומגליקלעכע ברידער אין שוועסטער.

מיין פרייַנד יאַנקל פּאָמעראַנץ דערציילט מיר, אַז גלייך נאָך זיין באַפרייאונג אין דייטשלאַנד האָט ער צופעליק געזען דעם „פּאָרווערטס", ווו ס׳איז געווען אַ רוף פון משה האַנדשער צו אַלע שידלאָוצער געראַטעוועטע זיך צו וועגן נאָך הילף אויף אַן אָנגעגעבענעם אַדרעס.

באַלד נאָך דער דאָזיקער נאָטיץ האָבן שידלאָוצער פּליטים זיך געגומען פּאַרבינדן מיט משה האַנדשער און מיט דער סאָסייעטי. גאָר גיך האָט אָנגע־הויבן קומען הילף אין דער פּאָרעם פון פּעקלעך שפּייז און שפּעטער אויך „אַפּידייוויטס", וואָס האָבן מעגלעך געמאַכט די געראַטעוועטע שידלאָוצער צו קומען אין די פּאָראייניקטע שטאַטן.

די ניי־געקומענע שידלאָוצער פּליטים זיינען אין דער סאָסייעטי געוואָרן אויפגענומען מיט גרויס ווארעמקייט. די פּריש געקומענע, ווי נאָר זיי האָבן זיך צו ביסלעך אינגעאָרדנט, זיינען געוואָרן אַקטיוו און נאָך מער פּאַרשטאַרקט די אַרבעט לטובת די שידלאָוצער. יצחק מאָרא און יאַנקל פּאָמעראַנץ, שוין ווי מיטגלידער אין דער עקזעקוטיווע, האָבן אַ גרויסן חלק אין דער איניציאַטיוו פון פונאַנדערשיקן שפּייזפּעקלעך צו נויטבאַדערפטיקע לאַנדסלייט אין אַלע עקן וועלט.

נאָכן אויפקום פון מדינת ישראל זיינען געקומען אַהין פיל געראַטעוועטע שידלאָוצער און זיך דאָרטן באַזעצט. אויך זיי זיינען, פּאַרשטייט זיך, באַזאָרגט געווואָרן פון דער סאָסייעטי מיט אַלע מעגלעכע מיטלען פון הילף.

וועגן די צאָל פון ניי־געקומענע שידלאָוצער פּליטים אין ניו־יאָרק האָט זיך פּאַרגרעסערט און זיי זיינען אַרייַנגעטראָטן אין דער סאָסייעטי, האָט די אַרבעט זיך נאָך מער פּאַרצווייגט און פּאַרשטאַרקט. אַ רייַ ניי־געקומענע זיינען געוואָרן גאָר אַקטיוו אין דער טעטיקייט פון דער סאָסייעטי און טייל פון זיי אויך אין איר אָנפירערשאַפט. אַ דאַנק זיי זיינען דורכגעפירט געוואָרן נייַע אַרבעטן און טייל טעטיקייטן האָבן אָנגענומען נייַע פּאַרמען.

וועגן די ניי־געקומענע זיינען געוואָרן אַקטיווער אין דער סאָסייעטי, האָט מען אינגעפירט דורכצופירן יעדן יאָר אַ הזכרה נאָך די אומגעקומענע לאַנדס־לייט פון שידלאָוצע. דער פּאָרזיצער פון די דאָזיקע הזכרות איז תמיד יצחק מאָרא. אַ גרויסן חלק אין דאָזיקן אויפטו האָט דער שרייבער פון די שורות.

דעמאָלט האָט מען אויך אויפגעשטעלט אַ מאָנומענט פאַר אונדזערע קדושים אויף דער קרקע פון בית־עולם פון דער סאָסייעטי.

פריערדיקע פאָרווַאַלטונג פון ניו־יאָרקער לאַנדסמאַנשאַפט. אויבן, פון רעכטס: פישל קאָרנבּרויט, יאַנקל זילבערמאַן, אייב וויינשטאָק, מאיר גיניגער, מאָריס פרידמאַן, יאַנקל שלעק, אייב בער. אונטן: סעם באָרענשטיין, לואי לייבאָוויטש, דזשעק לייבאָוויטש, משה האַנדשער, יצחק מאָרן, משה צייגפינגער, דזשאָו וואַרשאָווסקי, לעדערמאַן.

ניט געקוקט אויף דעם, וואָס מיר שטייען שוין יאָרן נאָכן חורבן, זיינען נאָך אַלץ דאָ ערנסטע פאַלן פון לאַנדסלייט, וואָס מען מוז זיי קומען דרינגלעך צו הילף.

אויסער הילף פאַר יחידים, שטיצט די סאָסייעטי אַלע אַלגעמיין־יידישע אינסטיטוציעס, ווי יונייטעד דזשואיש אַפּיל, הסתדרות, האַיאַס, אָרט.

אייגער פון די גרויסע אויפטאָן פון דער סאָסייעטי איז דאָס העלפן אַרויסגעבן אַ יזכור־בוך פון אונדזער חרוב שטעטל. דאָס האָט געפאָדערט אויסערגעווייניטלעכע אָנשטרענגונגען — באַזונדערס מצד די נייַ־געקומענע — עס דורכצופירן.

ביים היינטיקן טאָג שטייען בראש פון דער סאָסייעטי די ווייטערדיקע מיטגלידער, מערסטנס נייַ־געקומענע:

דזשעק לייבאָוויטש — עקס־פרעזידענט, פּאָרז' פון „סעמעטערי" און שפּיטאָלער; יצחק מאָרן — פרעזידענט; פישל קאָרנבּרויט — וויצע־פרעזידענט; אָבע ראָזענבוים — קאָסירער; יצחק מילשטיין — פינאַנץ־סעקרעטאַר; יאַנקל זילבערמאַן — פראָטאָקאָל־סעקרעטאַר; דוד שאַדמאַן — אויפזעער; אברהם וויסבראָט און לייבוש גלאָס — נאמנים (טראָסטיס).

צו דער עקזעקוטיוו געהערן אויך:

ש. גראָסוואַרט, יאַנקל שלעק, מאָריס פרידמאַן, מ. גיניגער, פיליפּ גוטמאַן, מאָריס צייגפינגער.

יעקב ראָטבאַרד (ישראל)

שידלאָווצער לאַנדסמאַנשאַפט אין ישראל

באמת עקסיסטירט די שידלאָווצער לאַנדסמאַנשאַפט אין ישראל שוין איבער 50 יאָר. די ערשטע עולים — חלוצים פון שידלאָווצע — האָבן שוין דעמאָלט זיך אָרגאַניזירט אין אַ געזעלשאַפט פון אַ געמיינזאַמען שטעטלשן אָפּשטאַם, כדי צו דערוואַרעמען די נייע לאַנדסלייט אין זייערע ערשטע טריט בייַם בויען אַ נייַ לעבן אין ארץ־ישראל. די דעמאָלטיקע טעטיקייט האָט געלייגט דעם גרונטשטיין פאַר דער שפּעטערדיקער שידלאָווצער לאַנדסמאַנשאַפט אין ישראל.

אין 1944, נאָך די איוב־בשורות וועגן יידישן חורבן אין אייראָפּע, האָט די דעמאָלטיקע פאָרוואַלטונג באַשלאָסן צו גרינדן אַ גמילת־חסד־קאַסע, וואָס זאָל זיין גרייט צו געבן די ערשטע הילף געראַטעוועטע שידלאָווצער, וואָס וועלן קומען קיין ארץ־ישראל.

די ערשטע געראַטעוועטע לאַנדסלייט, צווישן זיי אויך דער מחבר, זיינען געקומען קיין ארץ־ישראל אין 1945. זיי האָבן געבראַכט די שרעקלעכע נייעס, אַז די שידלאָווצער קהילה איז חרוב אויף אייביק. מיר האָבן דאָ אָנגעטראָפן אויסגעשטרעקטע וואַרעמע אָרעמס פון אַ גרופּע לאַנדסלייט. דאָס האָט געהאָלפן שטעלן די ערשטע טריט צו אַ נייַ לעבן.

שידלאָווצער מצבה אויפן הר־ציון.

די הילפקאַסע האָט באַקומען דעם נאָמען „גמילת־חסד־קאַסע און קעגן־זייטיקע הילף לזכר די קדושים פון שידלאָווצע". אין די יאָרן 1945־1950 זיינען שוין געווען אין ישראל קרוב 160 געראַטעוועטע שידלאָווצער. אַ סך פון זיי זיינען געשטיצט געוואָרן דורך לאַנדסמאַנשאַפטלעכן קאָמיטעט מיט דער גרויסער מיטהילף פון אונדזערע לאַנדסלייט אין אַלע טיילן פון דער וועלט.

צוזאַמען מיט דער הילף־טעטיקייט איז די פאַרוואַלטונג געקומען צום באַוואוסטזיין, אַז אויף אונדזער דור ליגט די פליכט צו פאַראייביקן דעם הייליקן אָנדענק פון אונדזערע קדושים. פאַרן דאָזיקן צוועק האָבן מיר אין 1953 איינגעפלאַנטערט אַ מאַרמערשטיין־מצבה אויפן ציון־באַרג אין ירושלים. די מצבה געפינט זיך אין „מרתף השואה".

מיר האָבן זיך ניט באַגנוגט מיט דעם. ס'איז ביי אונדז אויסגעוואַקסן אַ וויכטיקער פלאַן פון שרייבן אַ יזכור־בוך, וואָס זאָל זיין אַ מאָנומענט פון שידלאָווצע פאַר די צוקונפטיקע דורות. מיר האָבן אָנגעהויבן רעאַליזירן דעם פלאַן, אָבער צוליב די ספּעציפישע באַדינגונגען אין ישראל האָבן מיר אין אַ פאַר יאָר אַרום זיך געמוזט אָפזאָגן פון אים.

אויף אַן אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג אין 1960 איז אויפגעקומען אַ פלאַן פון אויפשטעלן אין ישראל אַ „בית שידלוביץ", וואו עס זאָלן קאָנצענטרירט ווערן אָביעקטן, וואָס האָבן אַ שייכות מיט שידלאָווצע און וואָס זאָל זיין די שידלאָווצער היים פאַר יעדער לאַנדסמאַן אין דער וועלט. דער פלאַן איז מיט צופרידנקייט אָנגענומען געוואָרן.

מיט קליינע מעגלעכקייטן, אָבער מיט אַ סך דרייסטקייט, זענען מיר אין 1965 צוגעטראָטן צו רעאַליזירן דעם פּלאַן. מיר האָבן געקויפט אין רמת־גן אַ זאַל און דער „בית שידלובין" איז גיך געוואָרן אַ פאַקט.

אין דעם „בית" געפינט זיך אַ ביבליאָטעק און דער „אהל־יזכור" מיט נעמען פון שידלאָוועצער אומגעקומענע, וואָס זיינען צוגעשטעלט געוואָרן דער פאַרוואַלטונג.

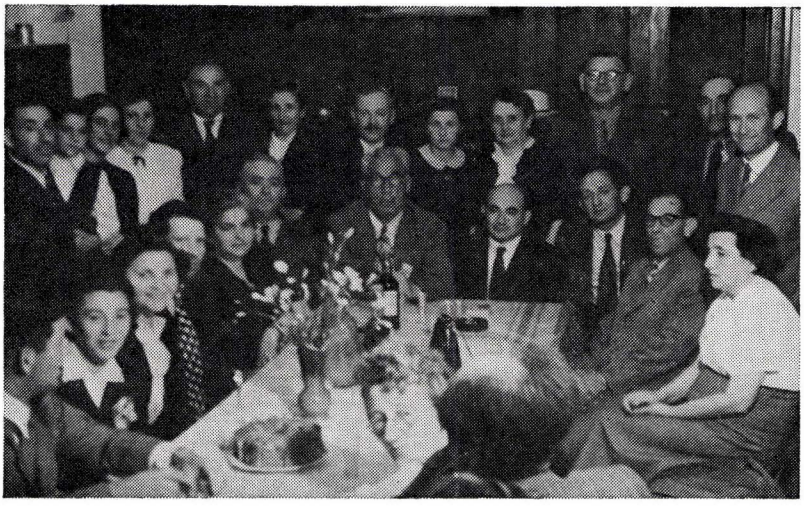
יעדער יום־טוב, נאָכאַמאָל אָדער רעליגיעזער, אָדער ביי פאַרשיי־דענע אונטערנעמונגען אונדזערע, טרעפן מיר זיך צוזאַמען אין „בית שידלובין". יעדער שידלאָוועצער, וועלכער קומט צו גאַסט קיין ישראל, ווערט ספּעציעל פּייערלעך אויפגענומען דורך דער לאַנדסמאַנשאַפט אין אונדזער „בית".

ניט געקוקט אויף דער פאַרצווייגטער טעטיקייט, פאַרנאַכלעסיקן מיר נישט די וויכטיקע הילף, וואָס נישט וויניק לאַנדסלייט בייטיקן זיך אין איר.

בילדער פון שידלאָוועצער אין ישראל

פאַרוואַלטונג פון אירגון יוצאי שידלובין אין 1972. שטייען, פון רעכטס: משה הערשמאַן, משה קופּערשמיט, אברהם קלאַפּאַרדאַ, יעקב ראָטבאַרד, משה דעלעווקאָוויטש, יעקב לעווין, יעקב לאַפּידעס. זיצן, פון רעכטס: מרדכי פוקס, דניאל צוקער, זעלדע פייגנבוים, שמאי ריינבערג, בערל אייזנבערג, העלענא הערשמאַן.

אַ מסיבה פון שידלאָווצער לאַנדסלייט אין ישראל לכבוד אויסלענדישע לאַנדסלייט.

אַ פריערדיקע פאַרואַלטונג פון „אירגון יוצאי שידלובין" אין ישראל.

אַ גרופּע שידלאָווצער אין ישראל מיט לואי לייבאָוויטש און זיין פרוי.

אַ גרופּע געראַטעוועטע שידלאָווצער פון די לאַגערן אין ישראל.

אויף אַ באַגעגעניש פון ישראלדיקע שידלאָווצער מיט יצחק מאַראַ, ניו־יאָרק, און יאַנקל קאַץ, פּאַריז.

פּיניע מאָרגענשטערן ע"ה (ריגא)

שידלאָוצער לאַנדסמאַנשאַפט אין בראַזיל

עס דערמאָנט זיך די צייט, ווען מיר זיינען נאָך געווען גאָר אַ קליין גרופּקעלע, נאָר געציילטע. שוין דעמאָלט האָבן מיר, די קליינע גרופּע, זיך געטוליעט איין לאַנדסמאַן צום צווייטן ווי אייגענע צו אייגענע, געהאַלטן זיך ווי איין שידלאָוצער משפּחה.

עס דערמאָנט זיך, ווי פּריילעך ס׳איז געווען, ווען עס איז געקומען אַ לאַנדסמאַן פון דער אַלטער היים. כאָטש מיר אַלע זיינען געווען פּאַריאָגט, פּאַראַרבעט, האָבן מיר געוואָרפן די אַרבעט, כדי צו גיין אָפּנעמען אַ פּריזע גרוס. מיר זיינען אויפגעווען ביז אין דער שפּעטער נאַכט, אויסגעפּרעגט, געוואָלט וויסן פון אונדזערע פאָמיליעס, פון אונדזערע פריינד און באַקאַנטע. מיר האָבן געוואָלט וויסן פון אונדזער שטעטל שידלאָוצע. מיר האָבן געוואָלט וויסן פון יעדער געסל, פון יעדער שטיין, פון אַלע אונדזערע טייערע און ליבע, וואָס מיר האָבן איבערגעלאָזט, פון אַלע — ווייל אַלץ איז געווען אַ שטיק פון אונדזער לעבן.

און שוין דעמאָלט, אין יענער ערשטער צייט, פלעגן מיר, שידלאָוצער, זיך קעגנזייטיק העלפן מיט אַ גוט וואָרט און אויך אַ סך מאָל אונטערשטיצן מיט געלט אַ נויטבאַדערפטיקן לאַנדסמאַן.

אַזוי האָבן מיר געלעבט ביז אין יאָר 1939, ווען וואָלקנס האָבן אָנגעהויבן פּאַרשוואַרצן די וועלט. ווען עס האָט אָנגעהויבן צו שמעקן מיט פּולווער, האָבן מיר, שידלאָוצער, פּאַרשטאַנען, אַז מלחמה קען קיין גוטס ניט ברענגען און דערפאָר דאַרפן מיר, אַלע לאַנדסלייט, זיין געאייניקט, כדי אין נייטיקן מאָמענט צו קענען אָנטקעגנקומען מיט ברייטער הילף אונדזערע שוועסטער און ברידער. עס איז גלייך געשאַפן געוואָרן אַן איניציאַטיוו־גרופּע פון שידלאָוצער, וואָס האָט מאָביליזירט אָרום זיך אַלע לאַנדסלייט און געשאַפן דעם שידלאָוצער לאַנדסמאַנשאַפט־פּאַראיין.

אונדזער ציל איז געווען: הילף פּאַר אונדזערע ברידער און שוועסטערס, וואו זיי זאָלן זיך ניט געפינען — אין פוילן, אין פראַנקרייך אָדער אין ישראל.

די גאַנצע צייט פון קריג זיינען מיר אָנגעגאַנגען מיט אָרטיקער הילפס־אַרבעט פאַר נויטבאַדערפטיקע לאַנדסלייט. מיר האָבן זיי געהאָלפן שטעלן זיך

אויף די פיס און געגעבן אַ מעגלעכקייט צו אַרבעטן און פאַרדינען. מיר האָבן אויך געזאָרגט אין פאַל פון אַ קראַנקייט אָדער אַנדערע נויטפאַלן.

בשום אופן האָבן מיר, שידלאָוצער אין בראַזיל, ניט געקענט גלייבן, אַז עס וועט געשען דאָס, וואָס עס איז געשען. תיכף ווי מיר האָבן זיך דערוואוסט וועגן גרויסן אומגליק פון אונדזערע שידלאָוצער און וועגן די רעשטלעך אין די פאַרשיידנסטע ערטער און לאַגערן און עס האָבן זיך געשאַפן די ערשטע מעגלעכקייטן צו שיקן הילף — האָט דער שידלאָוצער לאַנדסמאַנשאַפט־פאַראיין מיט ענערגיע זיך געשטעלט צו דער הילפסאַרבעט.

מיר זיינען אויך אַקטיוו אויף פיל געביטן פון היגן יידישן קולטור־געזעלשאַפטלעכן לעבן. עס איז ניט פאַראַן קיין געזעלשאַפטלעכע אָדער קולטורעלע אונטערנעמונג אָדער אַקציע אין ריאָ, וואו מיר זאָלן נישט זיין פאַרטראָטן. דער צענטראַלער קאָמיטעט פון פוילישע יידן אין בראַזיל גיט אַרויס יעדער יאָר אַ ביולעטין „דער פוילישער יד", און מיר, שידלאָוצער, נעמען שטענדיק אין אים אַ בכבודיקן אָנטייל. די שידלאָוצער שטייגן נישט פון דער ווייטנס פון קיין זאַך וואָס איז יידיש, מענטשלעך און קולטורעל.

איך וויל דאָ דערמאָנען מיט אָנערקענונג אונדזערע אַקטיוויסט חברים פון דער פאַרוואַלטונג: אונדזער עלטסטער חבר פון דער פאַרוואַלטונג, וועלכער איז נישט אין מאָל קראַנקערהייט געקומען אויף זיצונגען און אויפ־געוועזן ביז שפּעט אין דער נאַכט — יחזקאל אונגעראויטש; חיים פרידמאַן — נישט איין מאָל האָט ער פאַרלאָזט טעג אַרבעט און אַוועקגעשיקט צענדליקער פּעקלעך מיט שפּייז אין אַלע ווינקעלעך פון דער וועלט; דער סעקרעטאַר אברהם כאַמאַנטאַווסקי און קאַסירער אריה קוטוואַק; מאַיאַווקע, מאַטעק אונגע־ראָוויטש, שטשערבאַצקי, פינקעלשטיין, משה וואַקס, — זיי אַלע זיינען געשטאַנען אויף דער וואַך צו העלפן שידלאָוצער און טאָן אויך וויכטיקע אַרבעט אויף אַן אָרט.

מצבה־טאָוול נאָך שידלאָוועצער קדושים אין ריאָ

צום עלפטן יאָרצייט פון דער אומגעבראַכטער יידישער באָפעלקערונג אין שידלאָוועצ, האָט דער פאַראיין פון דער שידלאָוועצער לאַנדסמאַנשאַפט אין ריאָ (בראַזיל), אויפן בית־החיים אין ווילאָ ראָזאַלי, דורכגעפירט די אויפדעקונג פון דער מצבה־טאָוול אויפן אוהל הקדושים אין אָנדענק פון זייערע שידלאָוועצער פאָמיליעס, קרובים און לאַנדסלייט, וואָס זיינען אויף אַן אכזריותדיקן אופן אומגעקומען דורך די הענט פון דער נאצישער בעסטיע.

אויפן מצבה־טאָוול זיינען אויסגעקריצט די ווייטערדיקע ווערטער:

„לזכרון עולם קדושי שידלובצה, צום אייביקן אָנדענק פון אונדזערע ליטערן, ברידער, שוועסטער און קינדער, ווי אויך דער גאַנצער קהילה הקדושה, צוזאַמען מיטן רב ר׳ חיים בן אדמו״ר ר׳ נתן־דוד ראַבינאָוויטש הי״ד, וואָס זיינען אומגעקומען י״ב תשרי תש״ג אויף קידוש השם דורך די רוצחישע הענט פון די נאצים ימ״ש.

ת.נ.צ.ב.ה.״

די אַריינפיר־ווערטער האָט געהאַלטן אברהם כאָמענטאָווסקי.

נאָכן „אל מלא רחמים״ האָבן געזעדט די רבנים פינק, ציפערשטיין, בריסקמאַן און זינגערעוויטש און דער פאָרזיצער פון שידלאָוועצער פאַראיין פיניע מאַרגענשטערן.

קאָמיטעט־מיטגלידער אין ריאָ בייַ אַ הזכרה נאָך די אומגעקומענע.

בילדער פון שידלאָווצער אין בראַזיל

פאַרואַלטונג פון שידלאָווצער לאַנדסמאַנשאַפט אין ריאָ.

אַ מיטינג אין ריאָ. פֿיניע מאַרגענשטערן ע״ה רעדט.

באַנקעט צום 15־יאָריקן יובילייי פון דער לאָנדסמאַנשאַפט אין ריגאַ.

יאַנקל קאַץ (פּאַריז)

שידלאָווצער לאַנדסמאַנשאַפט אין פּאַריז

פּאַרן ערשטן וועלטקריג זיינען געווען נאָר געציילטע שידלאָווצער אין פראַנקרייך. דאָס זיינען געווען עטלעכע לאַנדסלייט, וואָס האָבן צוליב פּאָליטישע סיבות געמוזט אַנטלויפן פון רוסלאַנד. ערשט נאָך דער מלחמה פון 1914־1918 האָבן אָנגעהויבן אָנקומען קיין פראַנקרייך מערער שידלאָווצער.

די פרעמדקייט האָט דאָ אַזוי געדריקט און די בענקשאַפט נאָך דער היים האָט זיך אַזוי אייגנגעזען אין דער נשמה, אַז מען האָט געזוכט מיט אַלע מיטלען צו געפינען אַ לאַנדסמאַן, וואָס מען האָט אַפילו נישט געקענט אין שטעטל, כדי עס זאָל זיין מיט ווער אויסצוריידן אַ וואָרט. אין דער היים האָבן פאַרשיידענע שיכטן פון דער באַפעלקערונג נישט געהאַט מיט זיך קיין בשותפותדיקס, אָבער דאָ, אין פּאַריז, זייענדיק אַזוי אָפּגעריסן פון די אייגענע, האָט עס געצויגן ווי מאַגנעט זיך צו טרעפן מיט אַ לאַנדסמאַן, ניט געקוקט אויף יחוס און פּריערדיקער ניט־באַקאַנטשאַפט.

דאָס האָט געברענגט דערצו, אַז מען האָט אָנגעהויבן טראַכטן ווערן שאַפן אַ לאַנדסמאַנשאַפט פון שידלאָווצער, וואו מען זאָל קענען זיך צוזאַמענ־קומען און פאַרברענגען אַן אָוונט. דאָס איז אויך געווען אַ פּראַקטישע נויט־ווענדיקייט, ווייל פּאַריז איז נישט שידלאָווצע און ווען עס טרעפט, חלילה, אַן אומגליק, קען אַ פרעמדער זיך ניט געבן קיין עצה. נאָך אַ סיבה, וואָס האָט גורם געווען זיך צו פאַראייניקן, איז געווען: צו העלפן אַ נייעם לאַנדסמאַן מיט געלט, ביז ער אָרדנט זיך אין. פאַרן דאָזיקן צווועק האָט מען געשאַפן אַ לייקאַסע.

אָט די אַלע סיבות האָבן געברענגט דערצו, אַז ס׳איז געשאַפן געווארן אַ שידלאָווצער לאַנדסמאַנשאַפט, אונטערן נאָמען „פּריינד פון שידלאָווצע״. כ׳קען נישט אויסרעכענען אַלע שידלאָווצער, וואָס זענען דעמאָלט געווען אין דער פאַרוואַלטונג, וויל די פּראָטאָקאָלן זיינען מער ניטאָ. איך געדענק, אַז דער ערשטער פּרעזידענט איז געווען יחזקאל ליכטיקער, קאַסירער — יאַנקל לאַקס, שיע מאַדזשעוויעצקי, נחמיה שניידערס אַ שטיפזון; קאָמיטעט־מיטגלידער: יחיאל שטיינהאָרן, מיכאל שוויעטשניק, ישעיה ביטער, אברהם כ״ץ.

דער ציל פון דער געזעלשאַפט איז געווען:
1) געבן הילף אין פאַל פון אַ קראַנקייט;
2) העלפן בעת אַ טויטפאַל;
3) אָנטייל נעמען אין די לוויה־הוצאות;
4) הילף אין ספּעציעלע פאַלן;
5) הלוואות.

פאַריזער לאַנדסלייט בעת אַ באַנקעט.

וועג איך בין געקומען אין 1927 קיין פּאַריז, האָט שוין די „סאָסייעטע" עקסיסטירט, און אין פּרישע וואָלן איז געווארן אויסגעקליבן אַ נייער קאָמיטעט אין אַזאַ צוזאַמענשטעל: פּרעזידענט — יעקב כץ; קאַסירער — האָניגמאַן; סעקרעטאַר — משה מאיר אייזענבערג; הויפּט־סאַניטאַר — לייבל רעווינסקי, און די מיטגלידער: מיכאל שוויעטשניק, יחיאל שטיינהאַרן, ישעיה ביטער, ישראל אַטלאַס. עטלעכע נעמען פון קאָמיטעט קען איך זיך נישט דערמאַנען.

די הכנסות פון דער „סאָסייעטע" זענען באַשטאַנען פון יערלעכע

אָפּצאָלן פון די מיטגלידער, געשענקטע ביישטייערונגען צוליב אַ חתונה אָדער אַן אַנדערער פייערונג און דער עיקר — פון די בעלער, וואָס זענען געוואָרן איינגעאָרדנט יעדער יאָר. די שידלאָוצער בעלער האָבן געהאַט אַ שם אין פּאַריז מיט זייערע טייערע, שיין־צוגעגרייטע בופעטן, מוזיק און טענץ. צו אונדזערע בעלער זענען געקומען אַ סך מענטשן פון אַנדערע לאַנדסמאַנשאַפטן.

שידלאָוצער סאָסייעטי אין פּאַריז נאָך איר גרינדונג.

אַזוי האָט אונדזער „סאָסייעטע" געפירט איר אַרבעט אין פולשטענדיקער האַרמאָניע ביז צום אויסברוך פון צווייטן וועלטקריג. די גאַנצע צייט פונעם קריג האָבן מיר זיך נישט געזען און נישט געוואוסט איינער פון צווייטן. יעדער איז געלאָפן אין אַן אַנדערווינקל און געזוכט אַן אָרט וואו זיך צו באַהאַלטן ביי אַ באַקאַנטן קריסט אָדער סתם ערגעץ אין אַ העק, ווייט פון דער שטאָט. אַ טייל איז געלונגען, מער מזל ווי שכל, צו טרעפן אַן אָרט, וואו דייטשן האָבן זיך ווייניק געוויזן און האָבן איבערגעלעבט די מלחמה. די מערסטע זיינען, צום באַדויערן, אַריינגעפאַלן און געוואָרן דעפּאָרטירט.

נאָכן קריג האָבן מיר זיך אָנגעהויבן אויפזוכן אייניער דעם צווייטן. די
געראַטעוועטע על־פּי־נס האָבן אָנגעהויבן ביסלעכווייז צוריקצוקומען פון די
באַהעלטענישן און דאָן האָבן מיר געזען, וואָס פּאַר אַ שרעקלעכע שחיטה ס׳איז
געווען צווישן די שידלאָווצער. פּיל פון די צוריקגעקומענע האָבן נישט געפונען
זייערע וואוינונגען, זייערע געשעפטן, ווייל זיי זענען געווען פאַרנומען פון די
פראַנצויזן און אַפילו אַז מען האָט געפונען די דירה אָדער דאָס געשעפט, איז
עס געווען אין גאַנצן אויסגעלייגט, קיין נאָגל אין וואַנט נישט איבערגעלאָזט.
דאָס צוריק באַקומען איז אין אַ סך פאַלן נישט געווען אָזוי לייכט.

פאַריזער לאַנדסלייט בעת אַ באַנקעט.

צו דעם איז די עקאָנאָמישע לאָגע געווען זייער אַ שווערע. לעבנס־
מיטלען איז נישט געווען לייכט צו באַקומען. ס׳האָט גראַסירט אַ שוואַרצער
מאַרק. אַלץ האָט געקאָסט טייער, און דער עולם, נאָך אַזוי פיל יאָרן זיך
וואַלגערן אין דער פרעמד, איז געבליבן אָן מיטלען צו לעבן. ביי אַ גרויסן טייל
שידלאָווצער איז די לאָגע געווען גאָר קריטיש.

דעמאָלט זיינען עטלעכע לאַנדסלייט זיך צונויפגעקומען אין מיין געשעפט
צו באַטראַכטן וואָס צו טאָן, כדי צו העלפן אונדזערע לאַנדסלייט. מיר האָבן

זיך געשטעלט אין פאַרבינדונג מיט די שידלאָווצער, וואָס וואוינען אין אַמעריקע און קאַנאַדע, און געבעטן שיקן פּעקלעך שפּייז און מלבושים. איך האָב אַנגעהויבן שרייבן וועגן דעם אויך צו שידלאָווצער אין אַרגענטינע און בראַזיל.

ס׳האָט נישט לאַנג געדויערט און מיר האָבן אָנגעהויבן באַקומען פּעקלעך מיט עסנוואַרג און מלבושים. די אַלע פּעקלעך זענען געווען אַריינגענומען אין מיין געשעפט און איין מאָל אַ וואָך איז מען זיך צוזאַמענגעקומען, אויפגעעפנט די פּעקלעך און עס צעטיילט צווישן די צום מייסטן נויט־באַדערפטיקע.

אַזוי האָט געדויערט אַ שטיק צייט, ביז יעדער האָט זיך אָנגעהויבן צוריק צו נעמען צו זיין באַשעפטיקונג און פּאַר, און דאָס לעבן האָט זיך נאָרמאַליזירט, האָבן מיר אָנגעהויבן ווידער אַרגאַניזירן אונדזער „סאָסייעטע". די גרעסטע צאָל פריערדיקע מיטגלידער האָבן געפעלט. מיט גרויס מי איז אונדז דאָך געלונגען צוריק אויפצושטעלן די „סאָסייעטע", אָבער אין 1948, נאָכן אויפקום פון דער יידישער מדינה, האָבן זיך אָנגעהויבן סיכסוכים צוליב אידעאָלאָגישע מאָטיוון. דאָס האָט זיך געצויגן יאָרן און צום סוף איז געקומען צו אַ שפּאַלטונג. אַנדערהאַלבן יאָר שפּעטער האָט זיך געשאַפן אַ צווייטע „סאָסייעטע", אונטערן נאָמען „אָפּשטאַמיקע פון שידלאָווצע".

די אויפגעקומענע נייע „סאָסייעטע" האָט געפירט אַ גרויסע נאַציאָנאַלע טעטיקייט. ס׳איז ניט בלויז געווען די גרויסע הילף, וואָס מען האָט געדאַרפט געבן דער אויפגעלעבטער יידישער מדינה, וואָס איז פאַרווויקלט געווארן אין אַ קריג מיט אירע שכנים. צענדליקער טויזנטער יידן פון צפון־אַפריקאַנישע לענדער זיינען אויסגעריסן געווארן פון זייערע היימען. אַ גרויסער טייל פון זיי האָט עמיגרירט קיין ישראל און אַ טייל איז אויך געקומען קיין פראַנקרייך. די נויט איז געווען גרויס און מען האָט געמוזט די אַלע מענטשן העלפן. עס האָט זיך געשאַפן פאַר דעם אַן אַלגעמיין־יידישער ספּעציעלער פאָנד. מען האָט אויך געשאַפן אַ צייטווייליקע קינדער־קאָלאָניע פאַר ישראל, כדי די קינדער זאָלן איינזאַפן אַ ביסל יידישקייט אין זיך, ווייל די אַסימילאַציע און אָפּגעריסנקייט פון עכטן יידישן לעבן האָבן אָנגעמאַכט חורבנות אין די היגע יידישע רייען.

ביי דעם אַלעם האָבן די לאַנדסמאַנשאַפטן געמוזט אונטערשטעלן אַ פּלייצע, העלפן מאַטעריעל די אַלע אינסטיטוציעס. די „סאָסייעטעס" זענען געווארן זייער אַ וויכטיקער עלעמענט אויף דעם געביט, און אונדזער נייע שידלאָווצער „סאָסייעטע" האָט אַ סך געטאָן אין דעם פּרט.

נאָך לאַנגע אונטערהאַנדלונגען איז, אין 1970, געקומען צו אַ פאַר־איניקונג פון די צוויי שידלאָווצער לאַנדמאַנשאַפטן. די סאָסייעטע „אָפּשטאַמיקע

פון שידלאָווצע" האָט זיך אויפגעלייזט און ס'איז געבליבן איין סאָסייעטע — „די פריינד פון שידלאָווצע", וואָס פירט איצט אַ נאַציאָנאַלע אַרבעט.

געזעגן־באַנקעט אין פּאַריז לכבוד יאַנקל און עלקע זילבערמאַן.

צום סוף אַ באַמערקונג: כ'האָב נישט אויפגעגעבן די ענדערונגען פון די פאַרוואַלטונגען פאַר דער צייט, ווייל כ'גלויבע נישט דעם צוזאַמענשטעל פון די קאָמיטעטן.

שידלאָוועצער אין דער וועלט

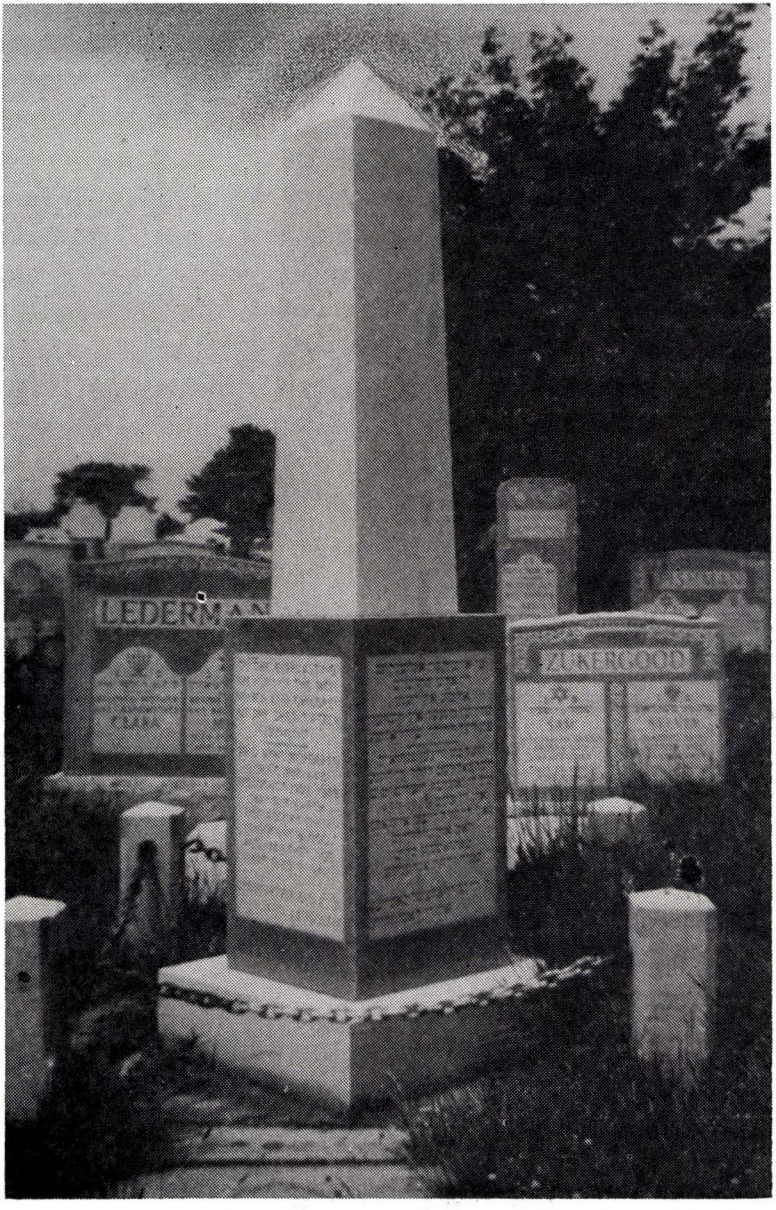

לאַנדסלייט פון טאָראָנטאָ.

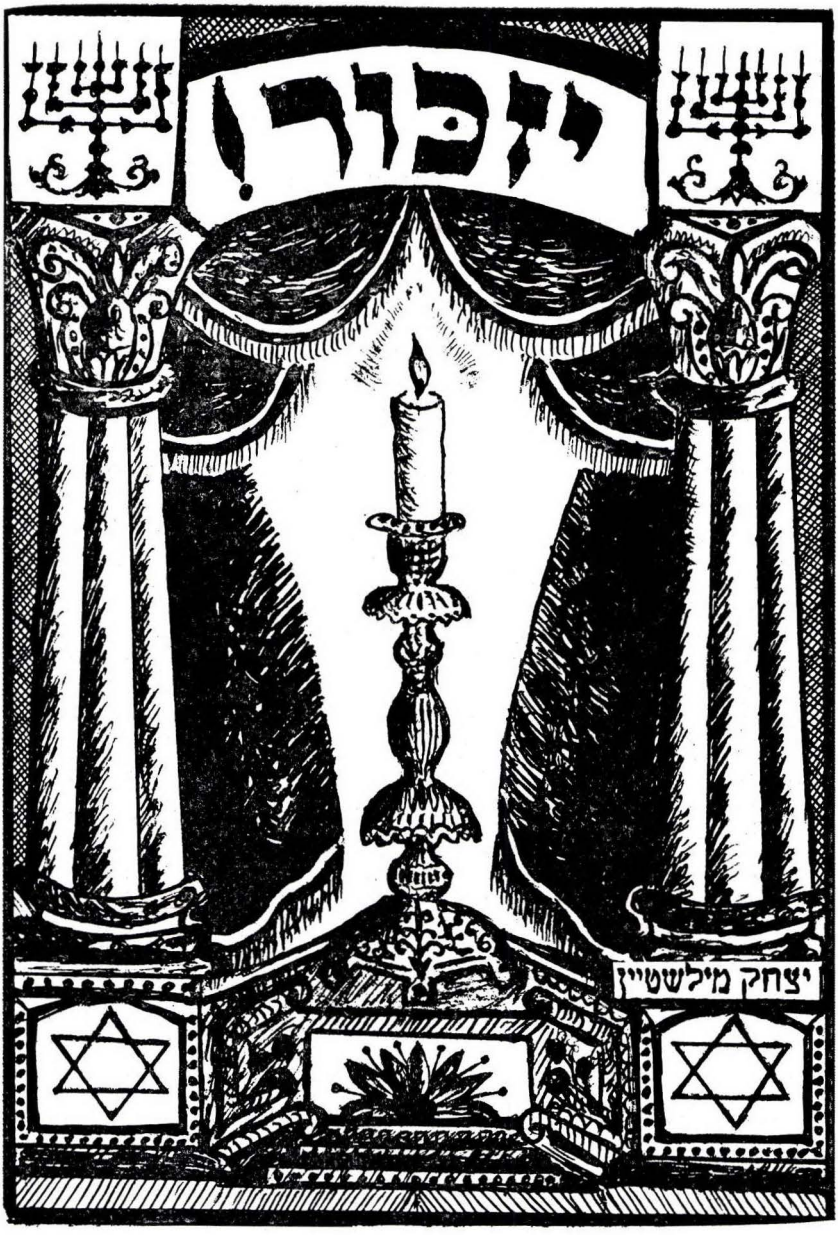

לאַנדסלייט אין אויסטראַליע.

.בעזעמבער 1918 אין קיִעב אײַנגעשיקט

מאָנומענט פאַר די שידלאָוועצער קדושים אויפן בית־עולם פון דער ניו־יאָרקער לאַנדסמאַנשאַפט.

יזכור!
יצחק מילשטיין

יִזְכֹּר עַם יִשְׂרָאֵל!

יִזְכֹּר עַם יִשְׂרָאֵל אֶת קְהִלּוֹת הַקֹּדֶשׁ בְּאַרְצוֹת הַגּוֹלָה, שֶׁנֶּעֱקְרוּ, שֶׁנֶּחֱרְבוּ וְשֶׁנִּמְחָקוּ. אֶת בָּנָיו הַמּוּמָתִים, קָרְבְּנוֹת מַמְלֶכֶת הָרֶשַׁע, שֶׁעָנוּי עִנּוּיֵי גּוּף וָנֶפֶשׁ בְּמַחֲנוֹת־הַהֶסְגֵּר: שֶׁגּוֹרְשׁוּ לְאֶרֶץ גְּזֵרָה וְלֹא נוֹדְעוּ עִקְבוֹתֵיהֶם: שֶׁנִּרְצְחוּ בֶּהָמוֹן בַּשְּׁוָקִים וּבָרְחוֹבוֹת: שֶׁהוּבְלוּ לַטֶּבַח בְּקָרוֹנוֹת־מָוֶת: שֶׁנִּקְבְּרוּ חַיִּים, שֶׁנִּשְׂרְפוּ בְּהֵיכְלֵי הַקֹּדֶשׁ עַל גְּוִילֵי־הַתּוֹרָה, שֶׁנִּשְׁחֲטוּ, שֶׁנִּטְבְּעוּ וְשֶׁנֶּחְנְקוּ; שֶׁחָלַל כְּבוֹדָם וְשָׁפַךְ דָּמָם בְּיָדַיִם טְמֵאוֹת – עַל קִדּוּשׁ הַשֵּׁם.

יִזְכֹּר עַם יִשְׂרָאֵל אֶת יַלְדֵי מַחֲמַדָּיו, טְהוֹרִים בְּנֵי טְהוֹרִים, שֶׁנִּגְזְלוּ מֵחֵיק הוֹרֵיהֶם בִּידֵי חַיְתוֹ־אָדָם וְהוּבְלוּ כַּצֹּאן לַטִּבְחָה, שֶׁנֶּעֶרְפוּ וְהוּמְתוּ בְּמִיתוֹת מְשֻׁנּוֹת וְנֶעֱרְמוּ עֲרֵמוֹת עֲרֵמוֹת בְּרֹאשׁ חוּצוֹת. עוֹלָלִים וְיוֹנְקִים שֶׁנִּפְצוּ אֶל אַבְנֵי קִיר, שֶׁשָּׁמְטוּ מֵחוֹמוֹת וְשֶׁהָשְׁלְכוּ חַיִּים בְּשַׂקִּים לִמְצוּלוֹת נְהָרוֹת, וְנִקְטָפוּ חַיֵּיהֶם בְּאַבָּם בְּיָדַיִם אַכְזָרִיּוֹת – עַל קִדּוּשׁ הַשֵּׁם.

צום אייביקן אָנדענק

פון ר׳ לייבוש ראָזענבערגס קינדער און אייניקלעך:

חיים ראָזענבערג, פרוי און קינדער

עזריאל ראָזענבערג, פרוי און קינדער, לאָדזש

איטשע מאיר ראָזענבערג, פרוי און קינדער, ראָדעם

איטקע טענענבוים, מאַן און קינדער, ראָדעם

לייזער ראָזענבערג, פרוי און קינדער

פנחס ראָזענבערג און זון

פערל פעלער, מאַן און טאָכטער, ווארשע

רחל אייזענבערג

פאַריז

אין טיפן טרויער

נאָך אונדזער טייערן מאַן און פאָטער

מאָטל אייזענבערג

און אונדזער זון און ברודער

שלמה אייזענבערג

וואָס איז אומגעקומען אין אוישוויץ צו 21 יאָר

רחל אייזענבערג
משה אייזענבערג און פאַמיליע
פייגע־חנה מיט פאַמיליע

אין טיפן טרויער

נאָך אונדזערע ליבע עלטערן

יצחק אלחנן און שרה־עטל אייזענבערג

באָבעם, זייִדעם: יעקב, מרים פליגל
ישראל, הינדע אייזענבערג

פעטערם: יודל און נחמה לינדזען און זייער זון משה
מאיר, חנה אייזענבערג און טאָכטער ראָכמעלע
אברהם און יוכבד אייזענבערג,
לייבוש אייזענבערג און משפחה

מומע און פעטער מישע און הירש־לייב אַלבערט
און משפחות

מומע גיטל אייזענבערג־גאָלדבערג

מומע רבקה אייזענבערג־ראָזענבערג

חיה דינה שמעדרע
לאָם אַנדזשעלעס

גאָלדע פינקעל
באַלטימאָר

איך וועל אייביק געדענקען

מיין מאַן **מרדכי** שמעדרע ע"ה

און אונדזער זון **פייוועלע**

אומגעקומען אין סקאַרזשיסקער לאַגער „האַסאַג"

שוויגער־עלטערן: פייוול, חיה רבקה שמעדרע

שוועגערין: צייטל, מנחם מאַנדעלזוים און קינדער לאה, רבקה

חיה דינה שמעדרע־אייזענבערג
לאָם אַנדזשעלעס

אין טיפן צער

אויפן אומקום פון אונדזערע טייערע עלטערן

מאַלע און מענדל קופערמאַן

און אונדזערע ליבע שוועסטערס און ברודער

ביילע חוה, דבורה און יעקב

שרה קופערמאַן־וואַסער
לאָם אַנדזשעלעס

רחל קופערמאַן־לובאצקי
לאָם אַנדזשעלעס

צום ליכטיקן אָנדענק
מיינע עלטערן
פּערל און פּאָטער אייזענבוים
שוועסטער און שוואָגער
מאָרגענבעסער
פּעטערם און מומע
מענדל זילבערשטיין
לייבוש און האָדעס שטשענשליווע
מיט זייערע קינדער
זלמן און רייזל
משה אייזענבוים

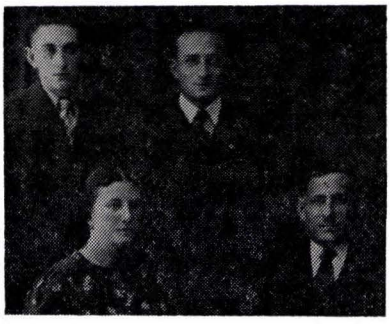
אין טיפן טרויער
נאָך מיינע ליבע עלטערן
וועלוול און רייצע בערגמאַן
שוועסטערם
איטע און הינדע
מיינע מומעס
תרצה־לאה, חנה און רוחמה
בעריש בערגמאַן
בני־ברק

מיר טרויערן אויף
אונדזערע עלטערן
יחיאל און אסתר אַדלער
שוועסטערם
רבקה און שרה
ברודער דוד
זיידע און באָבע
אברהם און רחל אייזענבערג

חוה אדלער־מלינארסקי
ישראל
יוכבד אדלער־בילאוער
ישראל

איך וועל אייביק טרויערן
אויפן טויט פון
אונדזערע טייערע עלטערן
משה און שרה אייזענבערג
און ברודער
שיע

זלאַטע גרינמאַן־אייזענבערג
רמת־גן

מיר טרויערן אויפן אומקום

פון אונדזערע ליבסטע

מאָטל און רבקה בעקערמאַשין

שיע און מינדל נאָדעלמאַן

ברודער הערשל בעקערמאַשין

בריידער אשר און פישל נאָדעלמאַן

שוועסטער טאָבע נאָדעלמאַן

משה, מאָטל און חיהלע בעקערמאַשין

יאַנקל און טשאַרנע טענענבוים

און קינדער חיהלע, הערשל און ישראליק

בערל און חיהלע בעקער־נאָדעלמאַן

לאָס אַנדזשעלעס

לזכר עולם

פון מיינע טייערסטע

טאַטע־מאַמע **שמחה־יהודה** און **מרים־לאה בלאנדער**

שוועסטערס **חיה, רייזל, דאָרע** און **חנה** מיט איר זון **אליעזר**

ברודער **ירחמיאל־חיים**

ת . נ . צ . ב . ה .

משה בלאנדער און פאַמיליע

בני־ברק

אין אייביקן אָנדענק

אונדזערע טייערע שוועסטערס, שוואָגערס

חיה־שבע און **אברהם־אהרן טייטלבוים** (זוואָלין)

און זייערע קינדער;

מינדל און **יעקב וויינגלאָז**

און זייערע קינדער;

און אַלע קרובים

בתיה בלומאַן־פעלץ

שפרינצע בלומאַן־זום

ישראל

מיר וועלן אייביק געדענקען

אונדזערע אומגעקומענע עלטערן

הערשל און טאָבע בליזשינסקי

ראובן און רבקה הערץ

יעקב הערץ און משפחה

בריידער און שוועסטערס

משה־נטע, מרדכי און שיינדל בליזשינסקי

ברודער משה הערץ

און זייערע משפחות

מאיר און רחל בליזשינסקי
בני־ברק

לזכר עולם

אונדזערע עלטערן מרדכי און רוחמה כוסטעצקי

שוועסטערס גיטל און איר מאַן יאַנקל מיט זייערע קינדער,

רחל מיט איר מאַן חלל און קינד

ברודער מאיר, זיין פרוי באַלטשע און זייערע קינדער

קובא און רחל

מלך און לאה כוסטעצקי
ישראל

אין טיפן טרויער

אויף מיינע אומפאַרגעסלעכע

עלטערן **הערש־נחמן** און **טויבע־רייזע בלאטמאַן**
ברידער **שמעון** און **יחיאל־מענדל**
שוואָגער **הערשל** און **נעכע צוקער**
מיט זייערע קינדער

חיה זילבערמאַן־בלאטמאַן
מאַנטרעאַל

צום אָנדענק

פון מיין אומגעקומענער משפחה
אין דעם היטלער־חורבן

מאַקס קלארפעלד
טאָראָנטאָ

מיר וועלן אַלע מאָל געדענקען
אונדזערע עלטערן
לייבוש און **שרה קלאָפארדע**
שוועסטערס: **רחל** און **שמואל**
קלאָפארדע, זייערע קינדער
פאלטשע, שפרה און **ישעיה**;
יוכבד און **רפאל טענענבוים** און
קינד **מאנעלע**;
עטל און **אביגדור בריקס** און קינד
שמעון;
באָבע־זיידע **נח** און **פעסל**
קלאָפארדע

אברהם קלאָפארדע
און פאַמיליע
פערל קלאָפארדע
קופערשמידט

צום אייביקן אָנדענק
ר' שמחה בונם
בן ר' יצחק מנדל ורייזיל
אופטובסקי
נפטר ט' חשון תשי"ג

רעיתו **איטה לאה** בת ר' מנדל
נפטרה כ"ז כסלו תש"ט

שידלאָווצער סאָסייעטי, נ.י.

איך וועל אייביק געדענקען
מיינע טייערסטע עלטערן
משה און **פריידע**
בראנדמעסער

שוועסטערס **גיטל, האָדעס, מאַשע**
מיט זייערע מענער און קינדער
ברידער **יידל** און פרוי **פערל,**
פישל און **וועלוול**

רבקה ראָזענבלום און
ציפּע בראַנד
בת־ים, ישראל

אונדזערע עלטערן

מאיר און **שיינע־ברכה מאנק**

שוועסטער **חייטשע**

ברודער **נאָטעק**

יהודה מאנק
דוד מאנק
און פאַמיליעס
ישראל

אין אייביקן אָנדענק

מיין זיידע **אברהם בריקס**
מיין מאַמע **חנטשע בריקס**
און משפּחות:
דבורה און טאַכטער **רחל**; **צביה** און טאַכטער **אסתר־לאה**;
מאַטל און **מרדכי בריקס**; **פייגל**, **אברהם אייזענבערג** און
זון **משהלע**

מאַשעלע לעווין־ריינבערג
רמת־גן

לזכרון עולם

אונדזערע עלטערן
פישל־לייזער און **חנה טענענבוים** (מאַרגנשטערן)

שוועסטער **אסתר**
און ברודער **הערשל**

שרה (טענענבוים) און **יעקב לאפידוס**
ישראל

אין אייביקן טרויער

נאָך אונדזערע טייערסטע:

פאָטער **ישראל בערלינסקי**

ברודער **עקיבא בערלינסקי**

שוועסטער און שוואָגער **חנהלע** און **בירעך וויסבראד**

און זון

משה־אהרן און רייזל בערלינסקי
און משפחה גלאט
ריא דע זשאניירא

אין אייביקן אָנדענק

אונדזערע עלטערן

דבורה און משה כאַמאַנטאָווסקי

איטע, משה גרוזוואַרצל און קינדער

חנה, בייַרעך, מאניעק וויסברויט

שיינדל בערלינסקי, מרים מילגראָם

חיים־יצחק בערלינסקי און פרוי

אברהם, רייזל כאַמאַנטאָווסקי

משה אהרן, רייזל בערלינסקי

בראַזיל

מענדל כאַמאַנטאָווסקי

פּאַריז

אין הייליקן אָנדענק

מיט גרוים כבוד דערמאָנען מיר אונדזערע טייערע עלטערן

משה און שיינדל וויינטרויב

מענדל וויינטרויב

מארטא וויינטרויב

חנה וויינטרויב

ריאָ־דע־זשאַניירא, בראַזיל

לזכר עולם

אונדזערע עלטערן
שלמה־הערש און רבקה ווינטרויב

ברידער
רפאל און משפחה
גרשון און משפחה
יעקב־ברוך און משפחה

טשארנע־עלקע און חיים גרשון רובינשטיין
חנא און טאָבע ווינטרויב
בראָזיל
שרה און פנחס גאלדהאר
ישראל

צום אייביקן אָנדענק

פון אונדזערע טייערע מוטער און שוויגער
רחל שוסטער

שוועסטער און שוועגערין
שיינדל
מיט איר מאַן און קינדער

שלום און רייזל אייזמאַן

אין טיפן צער

נאָך מיינע טייערע עלטערן

אברהם און פרומע־הינדע בערנהאַלץ

מיינע ברידער **יאַנקל, משה, לייבוש** מיט פרוי **גיטל** און קינדער

שוועסטער **רוחמה** און מאַן **הערשל וואַרמאַן**

שוועסטער **ראָכטשע** און מאַן **הערשל וואַרמאַן**

שוועסטער **רויזע** און מאַן **משה בוימאַן**

מיין געוועזענעם מאַן **חיים** **וואַרמאַן** און קינדער **זענדל** און **אברהם**

טויבע דריינאָדל־בערנהאָלץ
ישראל

מיינע עלטערן **יצחק־שמואל** און **מרים־לאה** ציטרינבוים

ברידער **יוסף־מענדל, אברהם־שלמה** און פאַמיליעס

שוועסטער און שוואָגער **פייגע** און **לייב** שפּיגעל און טעכטערל

שוועסטער און שוואָגער **חיה־דבורה** און **משה־מלך** הערצבערג
מיט זייערע קינדער **שמאי, דוד־אברהם, מרים־רייזל**

שוועסטערס **גאָלדע־רייזל** און **פאלטשע** ציטרינבוים

מינדזשע ציטרינבוים־ראָטבערג
ראש־פינה

צום אייביקן אָנדענק

פון אונדזער טייערן מאַן און פאַטער

מאיר בלייכמאַן

נעכט, זשאק,
ארי בלייכמאַן
בראַזיל

אין טיפן צער

דערמאַנען מיר מיינע טייערע
טאַטע־מאַמע
אהרן־אליה און **מרים**
פלאַנצבוים

און אונדזערע שוועסטער און
בריידער:
פערל, שיינדל, שרה, לאה, רחל,
וועלוול, הערשל, דוד
מיט זייערע משפחות

נעכט בלייכמאַן־פלאַנצבוים
פאניע, מאַן און קינדער
בראַזיל

מיט טיפן וויטיק

דערמאַן איך מיין ניט פאַרגעסענע

מרים

און מיינע טייערע קינדערלעך
ישראל, שלמה און **העניעלע**

חיים פרידמאַן
און משפחה
בראַזיל

מיט טיפן צער

דערמאַנען מיר אונדזער מוטער
איטע־לאה פרידמאַן

ברודער **שמואל**, מיט זיין **רבקה**
און קינדער
שוועסטער **עלקע** מיט איר מאַן
שמערל ליבערבוים און קינדער

חיים פרידמאַן און משפחה
שפרה העלפאַנד און משפחה
פנחס און **חנה האַראַוויטש**
בראַזיל

אין אייביקן אָנדענק

פון מיינע ליבסטע טאַטע־מאַמע

רפאל און חנה־שרה ברויטמאַן

ברודער **חיים שמואל**

שוועסטערס **אסתר־רבקה** און **רחל**ע

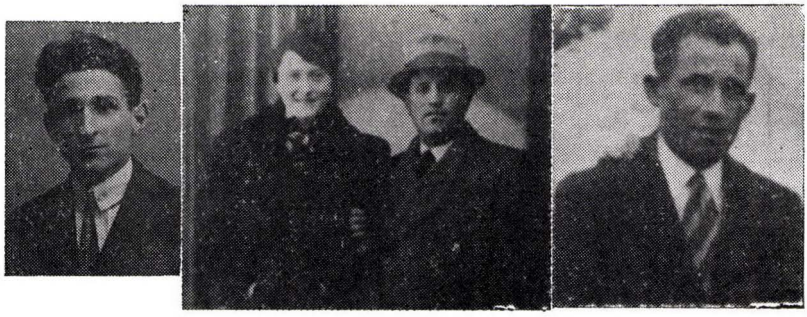
פעטער **מרדכי־הערש** און פרוי **חיה** וואַרשאַוו און זון **גדליה**

אברהם און **שרה בליכער** און זייערע זין,

זייער טאַכטער און איידעם **גיטל** און **אַנשל**

מומע **הינדע פרידלעווסקי**

נטע ברויטמאַן
און פאַמיליע
בעיאָן, נ"דוש

אין טיפן טרויער

טאַטע־מאַמע: **יאַנקל** און **יוכבד** בראַניעווסקי

שוועסטערס: **רבקה, הינדע** און **לאה**

זיידע־באָבעם: **רפאל, רחל** ערליכמאַן; **גדליה, רחלע** בראַניעווסקי

פעטערס: **אליעזר, שרה** ערליכמאַן; **ירחמיאל, פערל** ערליכמאַן; **יונה, מרים** בראַניעווסקי; **בינעם, חיה־שרה** בראַניעווסקי; **שמואל, נעמי** בראַניעווסקי

מומעס: **עלקע**, איר מאַן **העניך באָק** און קינדער **חנהלע, פערל; צפורה** פריד; **מרים** ערליכמאַן; **הינדע** און **שרה** מיט קינדער

שכנים: **יואל** און **פערל** שיכטער; **איטשע** זאַקאַן און משפחה; **גיטל** וואַקס און קינדער

חנטשע באָוניק־בראַניעווסקי און פאַמיליע
ניו־יאָרק

אין טיפן צער

נאָך מיינע ליבסטע עלטערן

אפרים און מרים בריקס

און ברידער

אברהם און פרוי **דבורה**
לייבוש און פרוי **גיטל**
יאַנקל און פרוי **באַשע**
אביגדור און פרוי **עטל**

משה בריקס
טאָראָנטאָ

לזכרון

מיינע עלטערן **ישעיה** און **חנה** קלאפפארדע
שוועסטער **עטל** און **רבקה**
ברידער **שלמה, פּנחס** און **יקותיאל**
פעטער **מאיר** ליבערבוים

מיני און מאָריס פרעמסקי
טאָראָנטאָ

איך טרויער נאָך מיינע טייערע

טאַטע־מאַמע **משה־יצחק** און **טויבע־רחל** בערגער

זיידע־באָבע **בעריש** און **חיה** בערגער;
יאָסל און **אסתר** אייזענבערג

מומעס: **רבקה, רייצע, שרה, לאה** בערגער;
חוה וואַרשאַווסקי, **שרה** וואַלנאַוויץ

פעטערס: **נטע, פישל, משה, נח** אייזענבערג

נחמה מייברוך־בערגער
ניו־יאָרק

אין הייליקן אָנדענק

מיין מאַמע היצל ביטער

שוועסטערס חיה הירשנבוים

שרה גרינבערג, פרוי פון ירחמיאלן, מיט קינדער

הינדע רבקה בלאַט

פּערל גיטל קאנאָפּקע

ברידער שיע ביטער, שלמה ביטער

מלך ביטער

פּאריז

זאָל זיין געהיליקט דער אָנדענק
פון מיין פאָטער דוד
מיינע ברידער הלל און ישעיה
מיינע שוועסטערס שפרהלע און באַלטשע מיט זייערע פאַמיליעס
פון מיין מוטער חיה־רחל (געשטאָרבן 1938)
און מיין ברודער משהלע (געשטאָרבן 1939)
הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו
יצחק גאָלדקאָרן

צום אייביקן אָנדענק
אונדזערע עלטערן אפרים און אסתר גרינבוים
שוועסטערס חוה־פּערל און דבורה־צירל
ברודער חיים־מאיר און פרוי שיינדל גרינבוים און קינדער
חנה־פריינדל, נתן־יצחק, לייבוש־יחזקאל
און די גאַנצע פאַרצווייגטע משפּחה.
רעגינע גרינבוים
גיטל גרינבוים־זאָמבעק
און פאַמיליעס
טאָראָנטאָ

אין אָנדענק

פון מיין מאַמען **ביילע**
שטיפפאַטער **ברוך** קונאווסקי
און מיינע ברידער
אשר, יאָסל, אברהם, שמעון
און שוועסטער **שפרה**

בן־ציון און מרים גוטמאַן
ר׳ א

מיר בייגן די קעפ

פאַר אונדזערע טייערע עלטערן

פנחס און **פרומעט** וועסטער

וואָלף און **איטע**
שטשערבאצקי

מיט זייערע קינדער און
פאַמיליעס

שמואל־יוסף און
חוה שטשערבאצקי
בראַזיל

צום אייביקן אָנדענק

פון אונדזערע עלטערן
און שוויגער־עלטערן

וואָלף און **איטע**
שטשערבאצקי

ישראל־משה און **חיה־בוילע**
פישמאַן

ווי אויך ברידערלעך און
שוועסטערלעך

אפרים און
רחל שטשערבאצקי
בראַזיל

למזכרת נצח

הורי **חיים יוסף, חיה־רבקה גרונדמן**

אחותי **אסתר־רחל** ובעלה **יהושע** טננבוים ושני ילדים

אחי: משה, דוב, מאיר, חנינא, יעקב

הדים־דודות: **עוזר, גולדה** טננבוים; **יעקב, פרימט** טננבוים;
אבא, רייזל; משה ואשתו; מנדל ואשתו;
חיים סנדר נייהויז ואשתו

הם וילדיהם

עוזר גרונדמן
בני־ברק

לזכרון עולם

ליבע עלטערן **שלום** און **אסתר־רבקה** צימערמאַן

ברודער **יהושע**, זיין פרוי **רבקה־מירל** און זייערע קינדער
איטקע, יאָסל, חיים, ברכה, לייבל

ברודער **חיים**, זיין פרוי **רבקה** און זייערע קינדער **יעקב** און **בערל**

ברודער **דוד**, זיין פרוי **מירל** און קינדער

ברודער **לייבל** און זיין פרוי

ברודער **בערל** צימערמאַן

שוועסטער **חוה**, מיט איר מאַן **מאָטל** דימאַנט און זייערע קינדער
צירל, שרה, זלאַטע, ביילע, יונה און **יחיאל**

פעטערס: **שמעון** און זיין פרוי **חנה־רויזע** שטייערמאַן
מיט טאָכטער **חוהלע**

שלום און זיין פרוי **עטל** דימאַנט און זייערע קינדער

מומע **לאה־פערל** צימערמאַן־פרימעט

חנהלע צימערמאַן־בודא
בני־ברק

אין אייביקן טרויער

נאָך מיין משפחה

— שוועסטערס, שוואָגערס, קינדער —

אומגעקומענע דורך די אכזריותדיקע נאַצים

ה׳ ינקום דמם!

פיליפ גוטמאַן
ניו־יאָרק

אין הייליקן אָנדענק

באָבע־זיידע **יונה** און **רויזע** בראָניעווסקי
עלטערן: **יוסף־דוד** און **שרה** אייזענבערג
שוועסטערס: **מינדל, הענע־בילע** אייזענבערג
ברודער **שמואל** און **מינדזשע** אייזענבערג
פעטערס **לייזער, גיטל** בראָניעווסקי; **יאָסל, דבורה** בראָניעווסקי;
מאיר, חיה בראָניעווסקי
און זייערע אַלע קינדער
מומעס: **הינדע, משה** שפּיצבאַרג; **פּאולא, משה** פּיינטוך

רעגינע נעצלער, אויסטראַליע
אָלגא גאלאָס, שוועדן
רחל מאַלען, טאָראָנטאָ

אַ מצבה

מיינע עלטערן
ברוך־שמערל און שרה־לאה גאָלדמאַן
ברידער **צבייעקע, שמואל, לייבוש, יוסף, אברהם**
שוועסטערס **אַלטע, פייגע, חוה, רחל**

העלען גאָלדמאַן־גראַף
טאָראָנטאָ

אין הייליקן אָנדענק

אונדזערע עלטערן **שמואל־צבי** און **היה־אסתר**
שוועסטער **חנה** מיט איר מאַן **געצל** ראָזענבוים און זייערע
צוויי קינדער, איינע **חוה־גיטעלע**
שוועסטער **הענדל** און שוואָגער **לייבל** גאָלדנער מיט זייערע
דריי זין: **שמואל, הערשעלע** און **יאָסעלע**
און אונדזערע פעטערס, מומעס, קוזינס און קוזינעס, וואָס זיינען
אומגעקומען אין די גאַזקאַמערן פון טרעבלינקע
מיטוואָך דעם 23 סעפּטעמבער 1942 ט"ו תשרי תש"ג

יאַנקל זילבערמאַן און פאַמיליע
מלכה ראָזענצווייג און פאַמיליע
לייבל זילבערמאַן און פאַמיליע

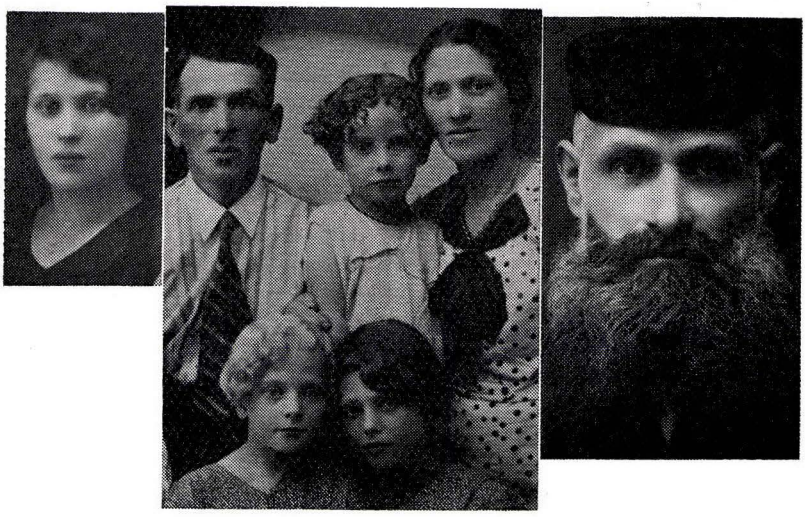
מיין שוועסטער חנה

אויפן גרינעם גראָז,
הינטערן הויכן באַרג,
בלאָנדזשעט אַרום מיין שוועסטער חנה.
איך רוף זי אין די נעכט —
שוועסטער מיינע, קום!
ענטפערט זי גאָרנישט,
עס רוישן די קאַשטאַנען.

אויף אַ קילן וואָלקן,
אין אַ בלויער שיף
שוויבט אַרום מיין שוועסטער חנה.
איך רוף זי אין די טעג —
שוועסטער מיינע וואַרט!
ענטפערט זי גאָרנישט —
און שוויבט אַוועק פון דאַנען.

נאָר אַפּטמאָל ווייניט דער שפּיגל.
איך קוק אַרײַן דאָרט טיף,
אין די אומעטיקע אויגן
פון מיין שוועסטער חנה.
די האָר זיינען שוין גרוי —
ניין, דאָס איז אַש,
וויסער, גרויער אַש,
פון מיין שוועסטער חנה.

(אַ ליד פון רייזל זשיכלינסקי, וואָס פּאַסט אַרײַן צו מיין שוועסטער חנה)

אייביק איז אונדזער טרויער

נאָך אונדזער פאָטער און מוטער **אברהם־דוד** און **חיה** גאָלדבערג
שוועסטער און שוואָגער **רבקה** און **מענדל** מייערפעלד מיט זייערע
קינדער **חנחטשע, מלכהלע, חייטשע** און **אברהמעלע**
שוועסטער **ביילע** און שוואָגער **שמעון** פוקס און זונעלע **אברהמעלע**
און אַלע פון דער פאַרצווייגטער משפחה
אפרים גאָלדבערג און משפחה, פייגע גאָלדבערג
בינע שטאַרק (פאַריז), עלקע זילבערמאַן (ניו־יאָרק)

מיר וועלן קיין מאָל
ניט פאַרגעסן

אונדזער ליבן מאַן און פאָטער
יאָסל שטאַרק

אומגעקומען אין קאַמף מיט די
נאַצים אין 1943

בינע שטאַרק און
עמיליא שטאַרק־פערעס

אין אייביקן אָנדענק

מיינע עלטערן **שימעלע** און **ציפּע** גריטשמאַן

שוועסטער און שוואָגער **ליבע** און **אברהם־יצחק** גריטשמאַן

שוועסטער **פּעסע** און **הינדע**

ברידער **מרדכי־אהרן, רפאל** און **שמאי**

רבקה גריטשמאַן־מענדעלסאָן

* * *

מיינע עלטערן **יחזקאל** און **גאָלדע־ריווע** מענדעלסאָן

שוועסטער **פרידע־פייגע**

און ברידער **מרדכי** און **הערשל**

יוסף מענדעלסאָן
לאָס אַנדזשעלעס

צום אייביקן אָנדענק

מיינע עלטערן **יוסף** און **ציפּע לאה** קונאָווסקי

ברודער **אשר** מיט פרוי **רעשקע** און קינדער
שלמהלע, מענדעלע, רחלע

שוועסטערס **פּערל** און מאַן **פּנחס גוטמאַן** מיט קינדער
שרה גיטעלע, נחמהלע, יצחקל

ביילע און מאַן **אברהם אָסטראָוויעצקי** מיט קינדער
אסתרל, נחמהלע, אשר

חנה רבקה און מאַן **משה יחיאל שיין**

אַלע אומגעקומען אין טרעבלינקע

מאָטע־בער קונאָווסקי
לאָס אַנדזשעלעס

אנשטאָט אַ מצבה

הערשל און געלע קונאָווסקי

אשר, פרוי און קינדער

סענדער, פרוי און קינדער

שמואל, אברהם, יאַנקל

ריווע און מאיר וואַסערשטיין און קינדער
מאיר, גיטל און **סענדער**

משה קונאָווסקי
לאָם אַנדזשעלעס

* * *

מיינע עלטערן

חיים און עטל קורלענדער

אלי', מלכה, מנשה

רחל, שמעון טענענבוים און זון **אברהם**

רייזל קורלענדער־קונאָווסקי
לאָם אַנדזשעלעס

אין הייליקן אָנדענק

פון מיינע ליבע און טייערע עלטערן

מאיר־יחיאל און שרה אָושער

ברודער **איטשע**

און שוועסטער **אַלטע**

ד׳ ינקום דמם!

בערל אָושער און משפחה
לאָס אַנדושעלעס

אין אָנדענק

פון מיינע עלטערן **מיכאל** און **חיה שוואַרץ**
שוועסטער **פריידע, רייזל, רבקה, דבורה, פּערל**
ברידער **מאָטל** און **שמעון**

ליבע שוואַרץ־קעלנער
ניו־יאָרק

יזכור

מיר וועלן קיין מאָל ניט פאַרגעסן

אונדזערע עלטערן **גאָדל** און **רחל זוסמאַן**

ברודער **לייבוש** מיט זיין פרוי און קינד

שוועסטער **צירל זוסמאַן**

און אַלע אונדזערע פעטערס, מומעס פון דער פאַרצווייגטער משפּחה

משה זוסמאַן

לאָס אַנדזשעלעס

לאה דימאנט־זוסמאַן

ישראל

געלע זוסמאַן

ישראל

אין אייביקן אָנדענק

מיינע עלטערן **אברהם** און **נעשע פּאָמעראַנץ**
מיינע שוועסטער און ברידער **אסתר־לאה, רחל־ליבע, נעמי,** וואָלף־**חיים**
פעטערס, מומעס, קוזינס און קוזינעס:
יאָסל און **מינדל** פּאָמעראַנץ און קינדער
ישראל־יצחק, אסתר, מאיר, יעקל, מילקע, חיה־לאה
וואָלף און **חנה** וואלאוסקי און קינדער
הערש־נתן, חוה, שמעון, ליבע
ירמיה און **מינדל** לעווין און קינדער
שמואל־וואָלף, יונה, אלי', מיכל
אברהם און **חיה־שרה** גאָלדמאַן און קינדער
יחזקאל, שמואל, רחל־ליבע
מיכאל און **יהודית** שלאק און קינדער **שמואל, רחל־ליבע**
יאַנקל און **קריינדל** וואַרשאַווסקי און קינדער **משה, רחל**
שלמה און **רייזל** שלאק און קינדער **רחל, פישל**
משה־חיים און **מלכה** באך און זייערע זין **אברהם** און **יאַנקל** באך
מיט זייערע אומגעקומענע משפּחות
פייוול און **אסתר** פינקלשטיין און קינדער **מאיר־זעליק, אברהם, גיטעלע**

יאַנקל פּאָמעראַנץ און פּאַמיליע
לאָס אַנדזשעלעס

קופּערשמיט

און זייערע קינדער **מאיר, זעליק** און **אברהם**
יצחק, אהרן, ברוך, כינקע צוקער
אלתר, אלי', ליבע לעווין
זלמן און **שרה צימבאַליסט**

יעקב פּאָמעראַנץ און פּאַמיליע
לאָם אַנדזשעלעס

צום הייליקן אָנדענק

מיינע עלטערן **לייבוש** און **טשארנע** מילגרוים

שוועסטער און שוואָגער **רחל־איטע** און **יעקב** פישמאן מיט קינדער

גיטל און **גרשון** דימאַנט און קינדער **פייגע** און **משהלע**

יוכבד, מאַן און קינד; **טאָבע**, מאַן און קינד

ברידער **מרדכי**, **אהרן** און **משה**

מיין געווועזענע פרוי **מרים** כאמענטאָווסקי

הערש־וואָלף מילגרוים
פּאַריז

אין אָנדענק

מיין פאָטער יוסף־ברוך זילבערשטיין
מיין מוטער לאה
בריידער הירש־מענדל און מרדכי
שוועסטערס רבקה און מאכאלע

חנה גילבערט־זילבערשטיין
אייאָוא

צום הייליקן אָנדענק

מיר וועלן קיין מאָל ניט פאַרגעסן

אונדזער פרוי און מאַמע
בעלאַ צוקער־צימבער
איר פאָטער **שלמה**
איר מוטער **פראַדל צוקער**
ברידער, שוועסטער און פאַמיליע

קארל צימבער
זין און טאָכטער

איד טרויער אויפן אומקום

פון מיינע טייערסטע עלטערן
פנחס און **שאָשע ריכטער**
שוועסטערלעך **דבורהלע, חוהלע, שרהלע** און **מאַניע**
ברודער **משה**
און די גאַנצע משפחה

מירל ווייס־ריכטער
לאָס אַנדזשעלעס

צום הויליקן אָנדענק

פון אונדזערע

טראָגיש־אומגעקומענע עלטערן

דורך די נאָכישע רוצחים ימ״ש:

פאָטער **שלום מאיר בן אביגדור זילבערשטיין**

מוטער **שיפרה־איטל בת יחיאל מאיר**

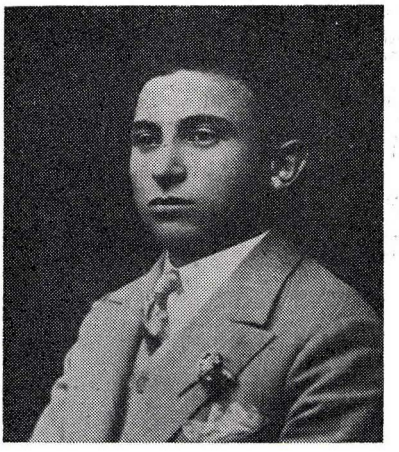
שוועסטער **דבורה־רויזע** און מאַן **ישראל דוד** וואַקסבערג

מיט קינדער

שוועסטער **שרה־אסתר** און מאַן **לייבל קויפמאַן** מיט קינדער

ברודער **אברהם יצחק (איטשע) בן שלום־מאיר**

יאָסל זילבערשטיין, אויסטראַליע חנה שוואַרץ, בראַזיל

צום הילקן אָנדענק

פון אונדזערע טראָגיש־אומגעקומענע ליבע עלטערן

זיסל און **טאָבע ריכטער**

בריידער: **יאַנקל, נטע,** מיט פרויען און קינדער

שוועסטער: **גיטל לאה, רחל,** מיט זייערע מענער און קינדער

בריידער: **אברהם** און **יאָסל**

פעטערס: **יאָסל, בערל ריכטער,** מיט פרויען און קינדער

מומע **פּעסע־רחל שאדמאן**

מרדכי ריכטער
משה ריכטער
אויסטראַליע

י ז כ ו ר

מיינע עלטערן **יצחק** און **חנה־פּערל וועסטער**
שוועסטער און שוואָגער **שרה** און **שלמה קויפמאן**
און זייער טעכטערל **טייבעלע**
שוועסטערל **חיהלע**
שוועגערין **אָדעלא**

חיים און פרוי צעשא וועסטער
וועלוול און פרוי רחל וועסטער
בראָניע און מאַן בעניעק לייטמאַן
רוזשקע און מאַן סעם שטיגליץ
מעלבורן

א מ צ ב ה

מיינע עלטערן **טוביה** און **הענע ראָזענצווייג**
ברידער **עקיבא** און זיין פרוי **רחל**, מיט 3 קינדער, **לייזער** און **חיהלע**, מיט 2 קינדער, **בערל** און **גיטל**, מיט 3 קינדער, **יאָסעלע ראָזענצווייג**
מיינע שוועסטערס: **חנה** מיט איר מאַן **דוד קרול** און 2 קינדער, **פריידל** און מאַן **בערל פּאָמעראַנץ**, **יוכבד** מיט איר מאַן **איטשע מידלאַרסקי**

שלמה ראָזענצווייג און פאַמיליע, מעלבורן

צום הייליקן אָנדענק

נאָך מיינע עלטערן
לוי און **אסתר קאַטשאַלע**
ברידער **עזריאל**, **יאַנקל** און **חיים**

חנהקע פּארבשטיין־קאַטשאַלע

צום אייביקן אָנדענק

מיינע עלטערן **שמואל־הירש** און **חיה־שרה** ראָזענבוים
ברודער **טעוול־אשר** און שוועסטערס **פריווע** און **פּערל**
פעטערס **יחיאל** און **מלכה** ראָזענבוים, **ישראל**, **יעקב**,
קוזינען: **געצל** מיט פרוי און קינדער, **אייזיק** מיט פרוי **פייגל אַלפּערט־**
ראָזענבוים, **לייבל**, **הערשל**, **איסקע**, **פריווע**, **חנה**

בערנאַרד ראָזענבוים און פאַמיליע

אין הייליקן אָנדענק

נאָך מיינע ליבע עלטערן

ליבע און **נאָטע** וויסבראָט

ברודער **יאַנקל** מיט זיין פרוי **בוילע** וויסבראָט

שוועסטער **שרה־זיסל** מיט איר מאַן **לייזער מאַיאָווקע**

און צוויי טעכטער

שוועסטער **רבקה** מיט איר מאַן **יונה בינשטאָק**

א. וויסבראָט און פאַמיליע

ניו־יאָרק

צום הייליקן אָנדענק

פון אונדזערע טראָגיש אומגעקומענע

עלטערן **אביגדור** און **שרה־אסתר זילבערשטיין**

ברידער **שלום־מאיר** און **יעקב־יוסף** מיט זייערע פרויען און קינדער

חנה לייט, אויסטראַליע
חיים זילבערשטיין
צפורה לוימער
ביטרעס שטיין
קאַנאַדע

מ צ ב ה

מיינע עלטערן

ישראל־לייבוש און **שרה גראָסבערג**

שוועסטער און שוואָגער **גאָלדע־פייגע** און **ישראל־עליע פּאָמעראַנץ** מיט קינדער

משה־דוד און **יצחק־אברהם**

ברודער **שמואל־עקיבא**

געלע און **פישל מינץ**
מעלבורן

מ צ ב ה

מיינע עלטערן

יאַנקל און **דבורה ראָזענבלאַט**

באָבע און זיידע

יחזקאל און **לאה באָבענעק**

פעטערס

משה־בער און **בן־ציון באָבענעק**

חיים ראָזענבלאַט
מעלבורן

אין הייליקן אָנדענק

מיינע טייערע עלטערן

דוד און **רבקה קינעל**

ברידער **ישכר, העירשל** מיט פרויען און קינדער

שוועסטער **שרה־מלכה** און מאַן **מענדל שליסקי** מיט קינדער

שוועסטער **חנה**

און ברודער **יחיאל קינעל**

חיים קינעל און **פאַמיליע**
מעלבורן

ה' ינקום דמם!

אונדזער פאָטער, שווער און זיידע **ישראל ראָזענבערג**
אונדזער מוטער, שוויגער און באָבע
אסתר־בלומע וואָלנאָוויטש־ראָזנבערג
רייזל ראָזנבערג־כוסטעצקי מיט איר טעכטערל **שרהלע,**
דבורה ראָזענבערג, נאַכע־ראָזענבערג־וויניצקי מיט איר מאַן
שלמה און זייער טעכטערל **איטעלע**
פעטער און מומע **יאָמען** און **שולמית ראָזנבערג,** מיט זייער טאָכטער

יהושע ראָזנבערג און קינדער
רחל, יהושע סיראָטא און קינדער
בנציון ראָזנבערג און משפחה
בוענאָס־אייַרעס, ארגענטינע

אייביק וועל איך געדענקען

מיין מאַן **ישראלקע פרידמאַן** און מיין שוואָגער **יענקל**
טראָגיש אומגעקומען אין פראַנקרייך
זייערע עלטערן **משה און דינה פרידמאַן**
זייערע קינדער **יקותיאל** און **יודל**
און אַלע מיינע ליבסטע און טייערסטע

חיה פרידמאַן־גוטמאַן, ארגענטינע

י ז כ ו ר

מיינע טייערע עלטערן

משה־אהרון און **אסתר־חיה סטאל**

שוועסטער און שוואָגער **רושקע** און **אשר קונאָווסקי** מיט קינדער

שוועסטער: **יוכבד, פערל, דבורה, מרים, איטע, כעלע**

ברידער: **הערשל, שלמה סטאל**

נטע סטאל און פאַמיליע
פילאַדעלפיע

מאָטע סטאל און פאַמיליע
שיקאַגאָ

צום אייביקן אָנדענק

פון אונדזערע עלטערן
לייבל און **חיה קעמעלהאָר**
בערל און **גאָלדע אָסטראָוויעצקי**

אונדזערע ברידער און שוועסטערס און זייערע פאַמיליעס

שמשון און ברכה
אָסטראָוויעצקי־קעמעלהאָר

לזכרון עולם

אונדזערע עלטערן

יצחק און שרה־לאה שטיינאָוויטש

ברודער יאָסל, שוועסטערס שיינדל און אסתר־פייגע

באָבעם און זיידעם

צירל און קאָפּל שטיינאָוויטש

שיפרה און יאָסל שטיינאָוויטש

פעטערס און מומעס פון משפחה שטיינאָוויטש

הערש־מענדל, שלמה, חיים־יעקב, מענדל, אהרן, זוסמאן

פייוול און זייערע משפחות

אַלטע און משה ראָזענצווייג און 3 קינדער

גאָלדע בליזשינסקי מיט משפחה

ריווע זובערמאַן מיט משפחה

יהי זכרם ברוך!

די שוועסטערס:

געניא שטיינאָוויטש־פרושנאָווסקי, טאָראָנטאָ

רוזשע שטיינאָוויטש־שוועבעל, טאָראָנטאָ

צום אייביקן אָנדענק

מיינע עלטערן

אברהם מרדכי בן דוב
און **שרה דינה בת צבי**

אַלטע פייגע האָדעס בת אברהם מרדכי
מנחם פנחס בן אברהם מרדכי
רחל לאה בת אברהם מרדכי
משה בער בן אברהם מרדכי
זיין פרוי **חוה** און זון **יצחק**
חנה שבע בת אברהם מרדכי
אַלטע און **לייבוש נודעלמאַן** מיט זייערע קינדער **חיה הינדע, יצחק, יענקל, חנה**
רחל־לאה און **לייבוש מארזשאוויעצקי** און קינד **נחמן**
פייגע טאָבע בת משה נודעלמאַן מיט איר מאַן **יצחק** און טאָכטער **דינה**

יצחק מאָראָ
ניו־יאָרק

א מ צ ב ה

מיין פאָטער **אברהם גוטמאַן**
מיין מוטער **ברכה גוטמאַן־קאָרמאַן**
מיין ברודער **שמואל גוטמאַן**

מאַניע גוטמאַן־צינגער און פאַמיליע
ווייגלאַנד־ניו־דזשוירזי

א מ צ ב ה

מיינע עלטערן **שמואל־הערש** און **רחל־לאה ברויטמאַן**
דבורה פערל ברויטמאַן

מיינע ברידער **יאָסל**, מיט פרוי און קינדער,
יאַנקל, לייבע און **שלמה**

שוועסטערס **חיה** און **דינה**, מיט זייערע מענער **יואל** און **שלמה**
און קינדער

מאַטל בערקאָוויטש (ברויטמאַן)
פראַנקפורט־מיין

צום הייליקן אָנדענק

מיינע עלטערן **מאיר דוד** און **רויזע יודקעוויטש**

שטיפמאַמע **חנה יודקעוויטש**

בריידער: **יאָסל**, מיט זיין פרוי און טעכטערל **רויזעלע**, **שיע**, מיט זיין פרוי און טעכטערל **רויזעלע**, **משה** מיט זיין פרוי און קינד

שוועסטער **חנטשע**, מיט מאַן און קינד

פעטערס און מומעס:

יאָסל און **חנה אייזענבערג**, מיט זייערע קינדער, **רבקה** און **שיע**

יאָסל און **מלכה גורנער**, מיט זייער זון **שמעון**

גאָדל יודקעוויטש, פּאַריז

אַ מ צ ב ה

מיינע עלטערן **פּנחס** און **רבקה־רחל דימאַנט**

בריידער:

נח, לייזער־יאַנקל, משה־איטשע, זלמן־יאָסל, פּאַנטעל

מיין מאַן **פּרץ מאַנעלאַ**

שרה דימאַנט־מאַנעלע

חנטשע דימאַנט

בוענאָס־איירעס

לזכר עולם

מיין פּאָטער **יעקב־דוד פרידמאַן**

שטיפמוטער **ראָזע**

בריידער **שמואל, לייבוש, אברהם־שיע**

שוועסטערס **מרים, שרה** און **לאה**

בונעם פרידמאַן

בוענאָס־איירעס

לזכרון קדושים

מיין מוטער **שרה־רבקה העניג**
ברודער **נחמיה־מאיר** און שוועסטער **ביילע־גאלדע העניג**
באבע **מירל שליסקי**

מומע **צייטל** און פעטער **יעקב הערבלום** אן 4 קינדער
מומע **חיה־לאה** מיט איר מאן **יחיאל דרעזנער** און קינד
פעטערס **יעקב** און **ברוך שליסקי**, מיט זייערע פרויען און קינדער
מומע **דבורה שליסקי** און אירע דריי זין
פעטער און מומע **שמואל** און **עטל בראנדמעסער**
פעטער **מאיר העניג**, זיין פרוי און 2 טעכטער
מומע בינע מיט איר מאן **משה זעליג שיינפעלד** און זייערע 3 טעכטער
מומע **פייגל** פון כענטשין און 3 זין

קוזינען **רויזע** און **פישל בראנדמעסער** און קינדער
קוזינען **מאיר** און **זלאטע בראנדמעסער** און קינדער
קוזין **ישעיה**, מיט זיין פרוי און קינד, דעם יינגסטן קוזינדל **איטשעלע**
קוזינע **חנה**, מיט איר מאן **נטע זאלצמאן** און קינדער

מיין פרוים מוטער **לאה מארקאוויטש** מיט איר מאמען **רבקה קאפלאוויטש** און אלע אירע קרובים
קוזינען **ביילע** און **ישראלקע גערטנער** און קינדער

ישעיה העניג
סילווערספרינג

אַ מצבה

אונדזערע עלטערן

חנינא און **שרה־איטע לעבענבוים**

שוועסטער: **שיינדל, פרוידל, רייזל** און **פערל**

בריידער: **אַלטער־יאָסל, משה־שכנא** מיט זייערע פרויען און קינדער

גרשון לעבענבוים, מעלבורן
בן־ציון לעבענבוים, ניו־יאָרק
שוועסטער **דבורה מאַרגאַליס**

אַ מצבה

אונדזערע עלטערן

שמחה און **רחל וואַסערשטיין**

בריידער:

יאָסל מענדל, חיים און **פישל**

שוועסטערס: **רבקה** און **גאָלדע**

זיידע: **אברהם־מרדכי וופטאַנשקע**

לאה וואַסערשטיין־שמיגא
אסתר וואַסערשטיין־קופערבערג

צום אייביקן אָנדענק

מיינע עלטערן **יעקב** און **רחל־לאה גייגער**

זייערע קינדער **דוד, נטע, קלמן, גיטל, אסתר, שיינדל** און **רעיה**

פעטערס **יצחק** און **אהרן גייגער** מיט זייערע משפחות

הענדל גייגער־בורדי

מיט צער, טרויער און וויטיק

נאך מיינע נאענטסטע

מיין פאטער **אברהם־משה דריינאדל**

מיין מוטער **חנה יהודית צוקער**

מיינע בריידער **יחזקאל** און **בנימין**

מיין שוועסטער **שיינדל**

און די פאמיליעס דריינאדל און צוקער

פעטער **חיים בורשטינסקי**, מומע **פעסע־לאה** און זייערע קינדער

יחזקאלע, בערל, רבקה־נאכע, בנימין

פעטער **יעקב** און **לאה דריינאדל**, מיט זייערע קינדער

ת.נ.צ.ב.ה.

אסתר־גיטל דריינאדל

די פרוי פון יעקב ראטבארד, רמת־גן

צום אייביקן אָנדענק

מיינע עלטערן **יחיאל** און **פייגע־עטל פעלדמאַן**

מיינע שוועסטערס

ריווע ראָזנצווייג־פעלדמאַן און **חנהלע פעלדמאַן**

מיינע ברידער **לייבוש** און **הענעך**

מיין זיידע **מענדל פעלדמאַן** (דרילדזשער) און באָבע **שרה**

מיינע פעטערס:

גאָדל פעלדמאַן, פרוי און קינדער, **מרדכי פעלדמאַן**, פרוי און קינדער, **אבא פעלדמאַן**

מענדל פעלדמאַן און פאַמיליע

פאַריז

צום אייביקן אָנדענק

מיין פאָטער **זלמן שטאַרק**
מיין מוטער **אסתר שטשענשליווע־שטאַרק**
מיינע שוועסטערס **ראָזע** און **חנה**
מיינע ברידער **מאיר** און **ירחמיאל**

נתן שטאַרק
לאָס אַנדזשעלעס

„וי קען מען פאַרגעסן ? צי קען מען פאַרגעסן ?..."

מיינע עלטערן
פייוול און **צירל שטאַרק** (פריער בראָניעווסקי)
ברידער **מאיר** און **משה** מיט משפחה

אלע אומגעקומען אין טרעבלינקע

רחלע שטאַרק־רובינפעלד
ברוקלין

אין הייליקן אָנדענק

מיינע עלטערן **אברהם־דוד** און **פּערל ערליכמאַן**

זיידע און באָבע **רפאל־יאָסל** און **אסתר־לאה ערליכמאַן**

פּעטערם:

ראובן און **שרה ערליכמאַן** מיט קינדער

חיים־ יששכר, משה, ירחמיאל

ישראל און מומע **שיינדל גרינבערג**

פון מוטערם צד:

אפרים און **שבע בלומענפעלד** מיט זייערע קינדער

משה, סערל ראָזענצווייג און קינדער

אברהם, מלכה גאָלדנער און קינדער

לייבל און **רויזע גאָלדנער**

און באָבע **לאה**

שמואל און רוחמה פיש־ערליכמאַן, ברוקלין

צום אָנדענק

פון

שמעון שוואַרצפינג

פרײַדע פֿײגענבוים

בעלא דעמבינסקי־מאַראָ

בען און מירל פעלד (שוואַרצפינג)

און משפּחה

מייקל און סוזאַן מאַראָ

קינדער פון בעלאַן

יזכור

נאָך מיינע שוואָגערס מיט פֿאַמיליעס, אומגעבראַכט
דורך די דייטשע נאַצי־בעסטיעס

שלמה נייבערג און משפּחה

דוד נייבערג מיט משפּחה

חנה און אברהם אייזענבערג און זייערע קינדער

ישעיה מענדל, אומגעקומען אין בעלזשעץ,
מיין מאַן מיכל נייבערג

ראשעל נייבערג, ניו־יאָרק

מיר וועלן קיין מאָל ניט פאַרגעסן

אונדזערע עלטערן **ירחמיאל** און **שרה פישלעוויטש**
און ברודער **שמואל**
פעטער **פישל** און זיין פרוי, אונדזער מומע, מיט זייערע קינדער

ביילע, יחיאל און שמחה פישלעוויטש
טאָראָנטאָ

צום אָנדענק

מיינע עלטערן
איטשע און **זלאַטע ריכטער**
שוועסטערלעך
באַלטשע און **רבקהלע**
זיידעס און באָבעס
יאַנקל און **מרים־שרה פּאָזנאַנסקי**
מיט זייערע קינדער
בערל און **באַלטשע ריכטער**
אסתר ריכטער־פישלעוויטש

אַ מצבה

אונדזערע עלטערן
זיסקינד און **פריידע־לאה קאַטשאַלע**

באָבעס און זיידעס
איציק און **שרה קלאַפּפֿערדע**
חיים און **שיפרע קאַטשאַלע**

פעטערס און מומעס: **שלמה** מיט
פרוי און קינדער, **יצחק, ישראל,**
שלמה, פּערל, אסתר, רבקה

און אונדזערע שוועסטערס:
פערל און **הינדע**

מילאַ און **חנה־רויזע קאַטשאַלאַ**
טאָראָנטאָ

צום אייביקן אָנדענק

אונדזערע עלטערן **אהרן** און **פּעסע־לאה קאטשאלא**
ברודער **יאָסל קאטשאלא**
און שוועסטער **צירעלע**

חנה קאטשאלע־פּיאסעק
קריינדל קאטשאלע־נאָדלמאַן און זייערע פּאָמיליעס
דבורה קאטשאלע

א מ צ ב ה

מיינע עלטערן **נאָטע** און **שיינדל רודמאַנאָוויטש**
ברודער **לייבל**

מיין מאָמעס עלטערן **אברהם** און **פריידע ראַקאָווסקי**
מיין פּאָטערס עלטערן **שמואל** און **שרה־ליבע רודמאַנאָוויטש**

מיינע פעטערס און מומעס:
יחזקאל און **טעלצע גלאַס,**
משה־נאָטע און **חנה וועסטער**

בעלא רודמאַנאָוויטש־אלמאלעך
און משפּחה, נוא יאָרק

מיט ליבשאַפט דערמאָנען מיר

אונדזערע עלטערן **משה־דוד** און **חיה שטשענשליווע**

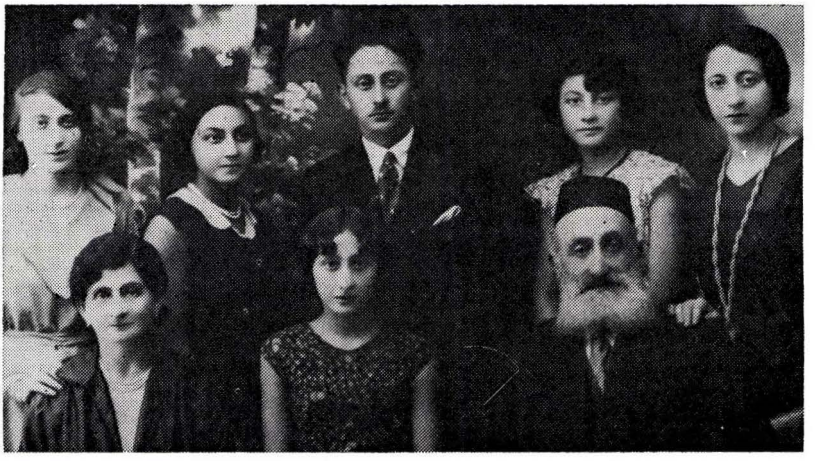
בריידער **יאַנקל, נתן, שמואל** און **ירחמיאל**

פעטער **שלום** און זיין פרוי **פרומעט שטשענשליווע**

מיט זייערע קינדער **רבקה, חנטשע, שמואל** און **יאָסל**

און די גאַנצע פאַרצווייגטע משפּחה

רחל שטשענשליווע־לאַנגער
חנטשע שטשענשליווע־טוכמייער און זייערע פאַמיליעס
רייזל שטשענשליווע־נאטאן
לאָס אָנדזשעלעס

אונדזערע עלטערן

יחיאל־יהושע און גיטעלע לעדערמאַן

בריידער לייזער און איטשע לעדערמאַן

שוועסטער און שוואָגער רבקה און לייבוש גערטנער

און שיינדל ספינקעלשטיין־לעדערמאַן

הערשל לעדערמאַן, ווייטלאַנד
רחל לעדערמאַן־צעלניקער, תל־אביב
סאָניא לעדערמאַן־מאנק, ישראל
בלומע לעדערמאַן־שיינוואר, בראָזיל
עמנואל ספינקלשטיין, זון און טאָכטער,
ניו־יאָרק

אין הייליקן אָנדענק

מיינע עלטערן **מלך** און **מילקע פּאַריז**
מיין ברודער **אברהם יעקב פּאַריז**
מיין זיידע און באָבע **מרדכי־מענדל** און **חנה־לאה פּאַריז**
מיינע פעטערס און מומעס:
משה שכנא און **בלימעלע, עליע, שימעלע** און **איטא־ביילע**
חיה־דבורה, מאַטל, אברהם־בונעם
הערשל, חוה (פּאַריז) און מומע **פּערל**

חיה קאָרנבּרויט־פּאַריז
ניו־יאָרק

צום הייליקן אָנדענק

נטע און **רויזע ראָזענבוים**
מיט זייערע זין **מיכאל, קלמן, מרדכי** און **יחזקאל**

אברהם און **גאָלדעלע ראָזענבוים**
לייבל און **חיה ראָזענבוים**
יאָסל און **אַנדזשע ראָזענבוים**
מיט זייערע משפּחות
גיטעלע און **מאיר פרייטאָג**

הערשל לעדערמאַן און משפּחה
ווינלאַנד, נ"דזש

לזכר עולם

אונדזערע עלטערן ישראל־חיים און מלכה־רויזע האָכבערג

בריידער דוד אן אפרים האָכבערג

שוועסטער רבקה און צפורה האָכבערג

סאלי האָכבערג־באָורין, לאָס־אַנדזשעלעס
כעלע האָכבערג־קאופלער, מאָנטרעאָל
עדא האָכבערג־צאָלמאַן, מאָנטרעאָל

איך וועל אייביק געדענקען

מיינע עלטערן לייבוש און פּאָריע וואַסערשטיין
שוועסטערס פּערל־גיטל רחל־איטע, טייבעלע
און מיין ברודער מרדכי

טשאַרנע וואַסערשטיין־עבענשטיין
ניו־יאָרק

צום אייביקן אָנדענק

אונדזערע עלטערן **שמעלקע** און **רחל זלאטאָוויטש**

בריידער **עקיבא** אן **וועלוול**

שוועסטער **אסתר־גיטל**, מיט איר מאַן **אברהם דאָברוצקי**

און זון **חיים**

שוועסטערס **ברכה**, **גיטל** און **שיינדל זלאטאָוויטש**

שאול זלאטאָוויטש
שלמה זלאטאָוויטש
שרה זלאטאָוויטש־בעקאס
לאָס אַנדזשעלעס
לייבוש זלאטאָוויטש
ישראל

יזכור

כ׳וועל קיין מאָל ניט פאַרגעסן

מיינע ליבע עלטערן

הערשל און **חיה־רחל קאָכאן**

מיין שוועסטער **פערל**

ברודער **גרשון**

און אַלע קרובים, וואָס זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע

הינדע־לאה קאָכאן־זלאטאָוויטש
לאָם אַנדזשעלעס

לזכרון עולם

אונדזערע עלטערן יעקב און מאַלע קריס

שוועסטער חיה קריס

פעטער און מומע יחזקאל און ריווע קריס

מיט זייערע קינדער הירש־מענדל, פּנחס־משה, נטע, דוד, אסתר רחל און חנה־גיטל

זיידע לייזער קריס (דער גלעזער)

הערשל, משה און פישל קריס
מיט פאַמיליעס, פּאַריז

פייגע קריס־טענענבוים
ישראל

לזכר עולם

מיט צער און טיפן טרויער וויל איך דערמאָנען
מיינע טייערע עלטערן, ברידער און שוועסטער,
אומגעבראַכטע דורך די נאַצישע רוצחים און בעסטיעס

ר׳ שמואל אָסטראָוויעצקי

אַ תלמיד מובהק פון הרה״צ אדמו״ר ואב״ד הרב

ר׳ מאיר יחיאל הלוי זצ״ל

דער אָסטראָווצער רבי

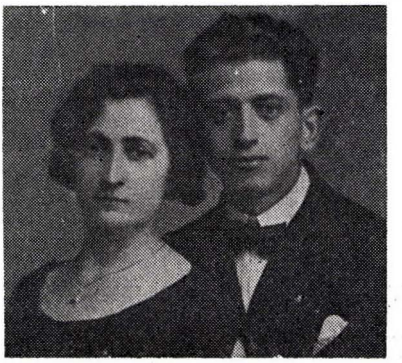
מיין ליבע מוטער **חנה** אָסטראָוויעצקי ע״ה

מיין טייערע שוועסטער **רחטשע** ע״ה

און ליבע ברידער **אהרן, יחזקאל** און **חנינא** אָסטראָוויעצקי

ת. נ. צ. ב. ה.

מאקס אָסטראָוויעצקי

צום אייביקן אָנדענק

מיינע עלטערן **אהרן** און **דבורה שאַרפהאַרץ**
מיין זיידע־באָבע **יצחק** און **פייגע־ליבע שאַרפהאַרץ**
מיינע פעטערס: **מאיר** און משפחה, **לייבל** און פרוי
מיין מומע **איטע שוואַרצפוטער** (געשטאָרבן אין ריגע)

טאָבע שאַרפהאַרץ־סעמיאַטיצקי
און פאַמיליע, מאַנטרעאַל

אין הייליקן אָנדענק

אונדזערע עלטערן

יואל און **חוה וואַסערשטיין**

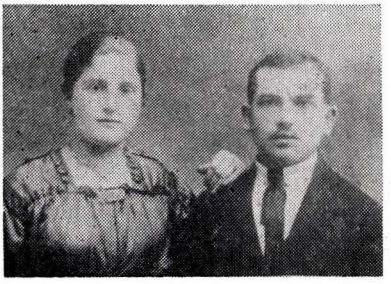
ברודער **אברהם**, זיין פרוי **חיה־זעלדע** און 2 קינדער

שוועסטער **לאה**

און משפחות

ט. וואַסערשטיין־גרינשפאַן
ב. וואַסערשטיין־דאַרטשיק
טאָראָנטאָ

צום אייביקן אָנדענק

אנדזערע עלטערן **שמעון** און **הינדע שוואַרצפינג**

ברידער און שוועסטער

יונה־יחיאל, לייבל, אברהם, פריידל, זלאַטע

זיידע־באָבע **שמואל־יאַנקל** און **רחל שוואַרצפינג**

פעטערס: **פנחס־מאיר, הערשל, יחזקאל**

און מומע **ביילע ראָשע**

פון דער מאַמעס צד:

פעטער און מומע **מענדל, חנה פישמאַן**

קוזינען און קוזינעס **דוד, לייבל, יחיאל, פייגעלע מאָטל, חיה רבקה פישמאַן** און זייערע קינדער: **משה, לייבל, רחל, אסתר** און **פייגעלע**

פייגע שוואַרצפינג־טאבריס
לאה שוואַרצפינג־בראַנד

ה׳ ינקום דמם!

מיינע ליבע עלטערן **יצחק** און **פרומעט קאשעראָווסקי**
מיין שוועסטער **פייגע** און איר מאַן **בונעם טויטער**
שוועסטער **פריידל** מיט איר מאַן **לייבל** און טאָכטער
מיינע ברידער **משה** און **לייזער** מיט זייערע פרויען און קינדער
אומגעקומען אין אוישוויץ

זשאק קאשעראָווסקי
מיט פאַמיליע, ניו־יאָרק

אין אייביקן אָנדענק

מיינע עלטערן **הערש־לייב** און **פרומעט ראָזענבלאַט**
מיינע ברידער: **מאיר, אברהם, משה־ברוך, פישל, מיכאל**
מיינע שוועסטער: **רויזע, מרים, שרה־מלכה**
שוועגערינס: **לאה ריכטער** און **שיינדל שאדמאן**
שוואָגער **יאַנקל ריכטער**
קינדער און אייניקלעך פון דער גרויסער פאַרצווייגטער משפחה

פייגעלע ראָזענבלאַט־גונדמאַן
ניו־דזשוירזי

אין אייביקן אָנדענק

מיר וועלן קיין מאָל ניט פאַרגעסן

אונדזער ליבע פרוי און מוטער

פערל קופערמאַן־שאדמאן

דוד און בעטי שאדמאן

אַ מצבה

מיינע עלטערן **אברהם** און **פעסל־גיטל שאדמאן**

שוועסטער און שוואָגערס **שיינדל** און **יודל קויפמאַן** מיט קינדער,

לאה און **וועלוול ראָזענצווייג**

בריידער **נטע** און **ראובן שאדמאן**

און די גאַנצע פאַרצווייגטע משפּחה

דוד שאדמאן

לזכרון עולם

אונדזערע ליבע עלטערן

הירש מענדל כ״ץ ע״ה

באַקאַנטער נדבן און לאַנגיאָריקער דאָזאָר פון דער שידלאָוצער קהילה

און רויזע־בלומע

געשטאָרבן פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה

יעקב כ״ץ
קריינדל כ״ץ־דימאנט פאַריז
אליעזר כ״ץ

לזכר עולם

אונדזער שוועסטער און שוואָגער

פייגע־לאה און **שמואל לעסענבוים** מיט צוויי טעכטער און אייניקל

שוועסטער און שוואָגער

גאָלדע־רחל און **יאַנקל ליכטענשטיין** מיט צוויי קינדער

שוועסטער און שוואָגער **מינדל** און **יוסף זיצער** און טאָכטער

שוועסטער **מרים** און ס׳ טאָכטער

ברודער **יצחק־יחיאל** און **גוטשע כ״ץ** און 4 קינדער

ברודער **חיים־אשר** און **מינדל כ״ץ** מיט 2 קינדער

שוואָגער ד״ר **לייבוש דימאנט**

פּלימעניק **יחיאל־עוזר שאָטלאַנד**

יעקב כ״ץ און פאַמיליע
קריינדל כ״ץ־דימאנט
אליעזר כ״ץ
פּאַריז

כ׳וועל אייביק אייך געדענקען!

מיין פאָטער און מוטער **משה** און **מינדל מידלאַרסקי**
ברידער און שוועגערינס
ראובן און **רחל־איטע** און זייערע קינדער, **יודל** מיט זיין פרוי,
איטשע מיט זיין פרוי **יוכבד** (ראָזענצווייג)
שוועסטער **שרה מידלאַרסקי־קאָהן** מיט אירע צוויי קינדער
מאשעלע און **איציקל**

רייזל מידלאַרסקי־קוויאַטאָווסקי
פּאַריז

מיט גרויס ליבשאַפט דערמאָן איך

מיינע עלטערן **ישעיה** און **לאה ראָזענפעלד**
מיינע ברידער **יאַנקל** און **הערשל**, אומגעבראַכט אין האַסאַג
שוועסטער **דבורה**
פעטער און מומע **ישעיה־מרדכי** און **חיה פוקס** מיט קינדער

אברהם צייגפינגער, פּאַריז

אין אייביקן אָנדענק

מיר וועלן קיין מאָל ניט פאַרגעסן
אנדזער ליבע פרוי און מאַמע **געניא כאָמענטאָווסקי־שטאַרק**
אירע עלטערן **וועלוול** און **דבורה שטאַרק**
מיט זייערע קינדער **יאָסל** און **פּאָלע**

מענדל כאָמענטאָווסקי
און זייגע זין **מאָרים** און **ווילי**
פּאַריז

אַ מצבה

מיינע עלטערן **יאָקל טענענבוים**
ברידער **משה, שמואל, דוד,**
מיט זייערע פרויען און קינדער
מיין ערשטע פרוי **מלכה**
און טעכטערל **רויזע**
אומגעברענגט אין אוישוויץ

בנימין טענענבוים, פּאַריז

צום אייביקן אָנדענק

אונדזערע עלטערן
משה און **חנה לעווקאָוויטש**

ברידער: **ירחמיאל** מיט זיין פרוי,
פּנחס און **בונעם לעווקאָוויטש**

פייגע אפרים גאָלדבערג
און משפּחה, **פּאַריז**

כ׳וועל אַלע מאָל געדענקען

מיינע ליבע עלטערן

איטשע און **שבע־ברכה פוטערמאַן**

שוועסטער **שרה־איטע**

און די גאַנצע פאַרצווייגטע משפחה

אסתר פוטערמאַן און משפחה
ישראל

צום הייליקן אָנדענק

מיינע עלטערן **אברהם** און **פּעסע זילבערשטיין**

שוועסטער און שוואָגער **נתן** און **גאָלדע ווינאָגראַד** און קינדער

שוועסטער **מאשעלע**

ברידער **מאיר**, מיט פרוי און קינדער (דעפּאַרטירט פון וואַרשע)

און **שלומהלע זילבערשטיין**

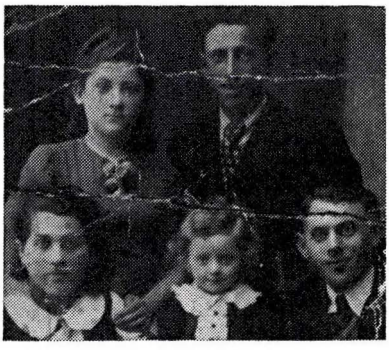
דוד זילבערשטיין און משפחה
כפר סבא

אַ מ צ ב ה

מיינע עלטערן הירש־יאַנקל און פּעסע זיידנפּעלד
ברידער אַלתר, זיין פּרוי רבקה און 2 קינדער
און לייבל, נטע, פּיניע
שוועסטער: חיה מיט איר מאַן בנימין רעכטמאַן און זייערע
קינדער הינדע און כאַנטשע

מינדזשע זיידנפּעלד־ראָזענבלום
ישראל

צום אייביקן אָנדענק

אונדזערע עלטערן מרדכי און צירל ראָזענבלום
שוועסטער דבורה
באָבע און זיידע ישעיה מענדל און דבורה בעקערמאַשין

לייבוש־יאָסל ראָזענבלום
משה־יודל ראָזענבלום ע"ה
און פאַמיליעס

אין אייביקן אָנדענק

מיינע ליבע עלטערן **משה** און **פריידע רעכטמאַן**
מיינע טייערע שוועסטער און בריידער
שרה, פּערל, ישראל און **יונה רעכטמאַן**

יוסף לייבל רעכטמאַן
ישראל

מיר וועלן אייביק טרויערן

אויף אונדזער טייערסטער
משפּחה וואַרשאַווסקי:

שמחה־מאיר און זיין פרוי זעלדע, **מרים, שמואל־מרדכי, אברהם** און פרוי
פּערל, חלל, משה אהרן און פרוי **איידל** מיט קינדער

משפּחה גרינשטיין:

לייזערי־יאַנקל און פרוי **שרה־מרים**, טעכטער **רחל** און **עטל**,
זין **חיים** און **משה**

משפּחה קאָלאָווסקי:

העשקע און פרוי **פּערל**, טאָכטער **גאָלדע** און זון **חיים**

נחום און פּנחס וואַרשאַווסקי
ישראל

לזכרון עולם

ולעלית נשמות בני משפחת ר׳ חיים גולדברג ז״ל

הנכבד והנדבן ר׳ **חיים צבי** בן נחמיה ז״ל **גולדברג**

ואשתו מרת **פעסע גיטל** בת ישראלקע

בנו ר׳ **מאיר** ואשתו מרת **גולדה** בת שמחה בוימזעצער וילדיהן

יהושע וחיה

בנו **שבתי** ואשתו מרת **אלקה** בת ר׳ פנחס שאטלאנד

בתם מרת **חיה** ובעלה **ליבל** בן נטע, ושני ילדים נחמיה ורבקה ע״ה

בתו **מרים** ובעלה **מאטל**, בתם הילדה **דבורה**, בניהם **נחמיה** ויחיאל

חתנו ר׳ **פישל** בן מאטל שו״ב ובניהם **ירחמיאל** ואלקה

חתנו **אברהם** בן יצחק **רובינשטיין** והילד **אליעזר**

בנו **יצחק** נפטר ט״ו באב תשכ״ח

יעקב גולדברג ואשתו
בתו שרהלה ע״ה ובעלה לייבוש
בתו לאה ובעלה שלמה
שטוטגארט

לזכרון עולם

ישראלקה בן נחמה ז״ל ואשתו הניה

בתו: בריינדל, שרה הרבלום־גולדברג

בניו: משה, נחמיה

הנצחת משפחתו ומכריו:

יעקב גולדברג ואשתו חיה
לאה גולדברג ובעלה שלמה
לייבוש הרבלום
משה גולדברג ומשפחתו
יהושע לרמן ואשתו פסיה גולדברג
ברוך גולדברג ומשפחתו
טאָשה וויס ובעלה אבא

למזכרת נצח

לעליית נשמות בני משפחת קויפמאַן,
שנהרגו על קידוש השם ע״י הנאצים ימ״ש:

ר׳ צבי יצחק בן יונה ואשתו פייגה

עטל ובעלה יונה עם בניהם ירחמיל ולייבל, חיה שרה,

פרל ובעלה אהרן ובניהם שלמה, לייבל ופאלטשה, פינה ואסתר

שרה עם בניה יונה ויחיאל

בנים מכבדים הוריהם
חייה ובעלה יעקב גולדברג
שטוטגאַרט

כ׳וועל קיין מאָל ניט פאַרגעסן

מיינע עלטערן **שבתי** און **עלקע גאָלדבערג**

זיידעס און באָבעס **פנחס** און **שפרהלע שאָטלאַנד**

חיים־צבי און **גיטל־פּעסל גאָלדבערג**

פעטערס:

חיים־אשר, בונעם שאָטלאַנד און פּרוי **רבקהלע** (בלאנדער)

יחיאל עוזר

מומעס: **שרה באלבין־שאָטלאַנד חוהלע שאָטלאַנד**

און משפּחות

טעסי־גאָלדבערג־וויס

אָרלאַנדאָ פלאָרידע

יזכור

מיינע טייערע עלטערן

הערשל און **אסתר אייזענבערג**

שוועסטער **רויזע** און מאַן **הערשל קאַהן** מיט קינדער **סאלטשע אַלטע, יאָסל**

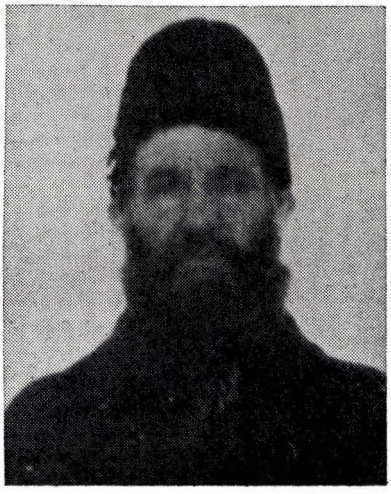
שוועסטער **גוטשע** און מאַן **גדליה ראדאצקי** מיט קינדער **יאָסל, שרהלע** און **רויזעלע**

שוועסטער **חיה** און מאַן **בונים שוואַרצפוטער** און זון **ברוך**

שוועסטער **מאניע אייזנבערג**

נאָכן קריג געשטאָרבן די שוועסטערס: **חוה, רבקה, פראניע**

פייטשע אייזענבערג בענקי
מעלבורן

אין אייביקן אָנדענק

פון מיינע ליבע עלטערן

נאָטע און **הינדע דאַווידאָוויטש־פישמאַן**

מיינע שוועסטערס:

צ י פ ע

פריידל בינשטאָק, מיט איר מאַן און 3 קינדער

ליבע, מיט איר מאַן **יצחק** און 4 קינד

און מיינע ברידער:

אבהם און **הערשל**

גיטל דאַווידאָוויטש
ישראל

אין הויליקן אָנדענק

מיינע עלטערן **הערשל** און **שיינדל בראמאן**

בריידער **בערל**, מיט זיין פרוי **גוטשע**
און 2 קינדער
זלמן, זיין פרוי **ליבע־רייזל**
און אַ קינד
שוועסטערס **רייזל** און מאַן מיט 2 קינדער
פריידל און מאַן **משה רעווינסקי** מיט 2 קינדער, שוועסטער **גיטעלע**, באָבע **עלקע**
פעטערס **לייבל בראמאן**, מיט פרוי, קינדער און אייניקלעך, **בערל בראמאן**
און פרוי מיט קינדער, **הערשל** און **מאָטע וועסטער**, מיט זייערע פרויען
און 11 קינדער, — מומע **שרה** און מאַן מיט 6 קינדער
מרים בראמאן־זילבערמאן, פּאַריז

אין הויליקן אָנדענק

מיינע עלטערן **ישראל־משה** און **עטע־מרים כץ**

ברודער **אברהם־יצחק**, שוועסטערס **זלאטע־רוחמה** און **פריידע גארנעק־כץ**
זיינוול כץ און פאַמיליע — זיידע און באָבע **ירחמיאל** און **חיה כץ**
משה שמחה און **זלאַטע לעדערמאן** — פעטערס און מומעס

חוה (כץ) און אדעק נוכער
פלאָשינג, נ"י

צום אייביקן אָנדענק

פון מיין פאָטער **יחיאל**

און מוטער **ציפּע מאיאווקע**

מיין ברודער **ירחמיאל** און פרוי **מאַליע** מיט זייערע קינדער
ישראל און **הערשעלע**

מיין ברודער **בוטשע** און שוועסטער **לאה** און **טאָבעלע**

מאַשע און יאָסל מאַנדעל־מאַיאָווקאַ
ניו־יאָרק

אַ מצבה

מיינע עלטערן **משה־אהרן** און **שרה־פּעסל פּוקס**
שוועסטער **גאָלדע** מיט איר מאַן
ברידער **מנחם**, מיט פּרוי און קינדער, **מאיר**, **ישעיה**, **יעקב**

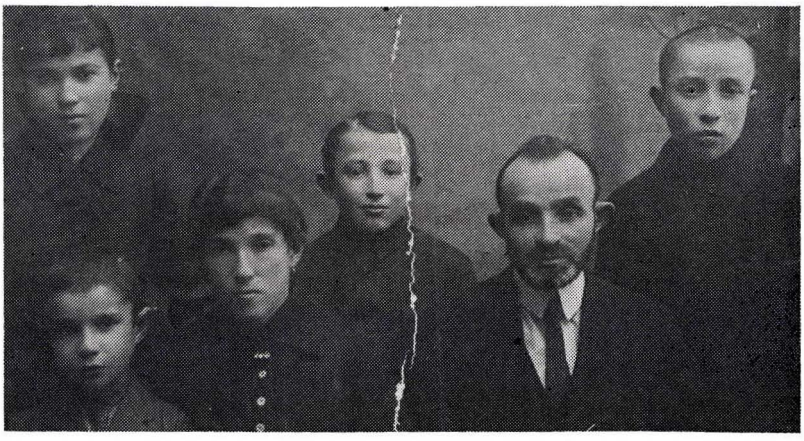
מרדכי פּוקס
ישׂראל

אין טיפּן צער

פּאַראייביק איך מיינע טייערסטע,
וואָס זיינען אומגעבראַכט געוואָרן דורך די נאַצישע בעסטיעס

עלטערן **וואָלף** און **גיטל דריינאָדל**
ברידער **אברהם־משה** און **יאַנקל**, מיט משפּחות
שוועסטערס **פּייגע** און **שלמה קלאַפּאַרדע** מיט קינדער
רבקה, איר מאַן **ירמיהו** און זייער זון
שיינדל, **מלכה**, **רחל־לאה**, **ישׂראל־יחיאל**, **חיים־מאיר**, **אליהו־יאיר**
מיינע קינדער **רחל־גיטל** און **פּערל**

יחזקאל דריינאָדל
ישׂראל

מיר וועלן קיין מאָל ניט פאַרגעסן אונדזערע ליבסטע און טייערסטע

נתן־דוד און גאָלדע קויפמאַן

זייערע קינדער שמואל־הירש מיט פאַמיליע

לייבל מיט פאַמיליע, אביגדור, און מלכה

אין טיפן צער דערמאָנען מיר אונדזער טאָכטער

פריידע פּאַרדאָ, ע"ה

בעסי און בעני ריטשמאַן
יאַנקל און צביה שלעק
און פּאַרדאָ

לזכרון עולם

מיינע עלטערן אליהו און פּעסע שוואַרצפוטער

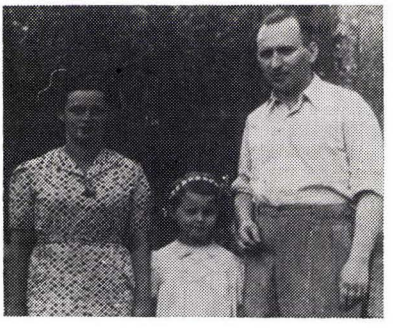
שוועסטער רויזע און יצחק טויטער

ברודער חיים שוואַרצפוטער

און די גאַנצע משפּחה

ישעיה שוואַרצפוטער, ישראל

לזכרון

מיינע עלטערן

יונה און רחל **מאַיאָווקאַ**

בריידער **איטשע, סאַנע, נטע**
מיט פרויען און קינדער

שוועסטערס **חייטשע, אסתר, רבקה**
און איר משפּחה

ברוך און געניע **מאַיאָווקאַ (מאַי)**

אין טיפן טרויער וועל איך געדענקען

מיינע בריידער

יונה, פרוי און קינדער
מענדל, פרוי און קינדער
ירמיהו, פרוי און קינדער
יחיאל, פרוי און קינדער
לייזער, פרוי און קינדער

ברוך מאַיאָווקא
ריא דע זשאנערא

אין הילקן אָנדענק

מיט טיפן צער און וויטיק דערמאָנען מיר

אונדזערע טייערע עלטערן

משה־דוד און **שרה־עלקע שוואַרצמאַן**

אונדזערע טייערע ברידערלעך

יעקב, הערשל און **לייבוש**

אונדזער פעטער

אברהם שוואַרצמאַן און פאַמיליע

אברהם שוואַרצמאַן
חיה ליבאָוויטש
פערל גאָרטענקרויט
ריאָ־דע־זשאַניירא

אין הייליקן אָנדענק

פון מיין ניט־פאַרגעסענעם מאַן

אליעזר וואַרשאַווסקי

געבוירן 1909, געשטאָרבן דעם 25סטן מאַרץ, 1963

ווי אויך זיינע און מיינע עלטערן
און משפּחות

דינה וואַרשאַווסקי
בראַזיל

צום אָנדענק

פון אונדזערע טייערע עלטערן

לאָזער און **גוטשע איזענבערג**

און אונדזער יונגפֿאַרשניטענער שוועסטער

שרה שוואַרצמאַן

לעאָן אייזענבערג
רעזינא אייזענבערג
בראָזיל

אין הייליקן אָנדענק

אונדזערע עלטערן

בערל און **פייגע־פערל וואַקס**

ווי אויך אונדזערע פעטערס, מומעס און די גאַנצע משפּחה
וואָס זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע

משה מענדל און רחל וואַקס
בראָזיל

אַ מצבה

אונדזערע ניט־פאַרגעסלעכע עלטערן

איטשעלע און **נעכע לאַקס**

שמואל־יאַנקל און **פייגע פינקלשטיין**

אונדזערע ברידער, שוועסטערס

אַנטשל און **גיטל לאַקס** מיט קינדער

בענדעט, פרוי און קינדער

מענדל, פרוי און קינדער

העניע און מומע **חוה** מיט קינדער

יוסף און **רבקה פינקעלשטיין**
בראַזיל

אייביק צו געדענקען

אונדזערע עלטערן
און שוויגער עלטערן

משה־שמחה און **שיינדל יודענהערץ**

שוועסטערס און שוועגערינס
פינקל און **מאַן אָשר קונאַווסקי**
קינדער שרה, גיטעלע, סענדער מענדעלע

דבורה, יצחק גרינצווייג
מיט זייער זונעלע מענדעלע

שרה־לאה, און משה פינקעלשטיין
בראַזיל

אין אָנדענק

אונדזערע ליבע עלטערן
חיה־לאה שטיינמאַן
ירמיה פליכטענטריי

שוועסטער **אסתר**, מאַן און קינדער
ברודער **נטע שטיינמאַן**
פרוי און קינדער
ברודער **יאַנקל פליכטענטריי**

מאַנעלע און דבורה פליכטענטריי
בראַזיל

אַ מצבה

ר׳ משה בן בערל סענדערס נאָגעלמאַן

און זיין פרוי

ביילע בת רבקה רחל זיידמאַן

און זייערע קינדער

שרה־גאָלדע, שלום־חיים, לייבוש־בער, חנה־נעכע, דוד־מאיר

די באָבע

רבקה־רחל בת שרה זיידמאַן

פּאַראייביקט

אסתר נאָגעלמאַן־זיידל

ישראל

צום אייביקן אָנדענק

מיינע אומפאַרגעסלעכע

פרוי **מ ר י ם**

און

טאָכטער **ש ו ל מ י ת**

מיינע עלטערן און געוועזענער פרוים עלטערן

עדי סאנד־גאָלדזאַמד

ווייגלאַנד

מיר וועלן קיינמאָל ניט פאַרגעסן!

אונדזערע עלטערן **יעקב** און **מיכאלע דאווידמאן**
אונדזער ברודער און שוועגערין **אברהם־משה** און **רחל** מיט 2 קינדער
פּערל און **ראובן ראמבאלסקי**
אסתר, לייבוש און **שיפרע**, ברודער **תנחום**
שטיפמוטער פייגע מיט אירע קינדער **הינדע־לאה** און **דבורה**
ראָכמעלע דאווידמאַן

בערל און קאראָלע דאווידמאן
נטע־ איטשע און פאַמיליע
ליפּטשע דאוויידמאן
ישראל

צום אָנדענק

מיינע עלטערן **הירש־וואָלף** און **פריידל האָניגמאַן**

ברידער **מענדל, שמחה־בונים**

שוועסטער **אסתר** און **שרה־מינדל**

זיידע **ישראל־יצחק**, באַקאַנט געווען ווי ישראל־יצחקל מלמד

חוה האָניגמאַן־אַרבעטסמאַן
ישראל

צום אָנדענק

פון מיין געוועזענעם מאַן

סעם צוקערגוט

און דער פּאַרצווייגטער משפּחה

פון

ישעיה צוקערגוט

סילוויאַ היימאַן

צום אָנדענק

פון מיין פּאַרצווייגטער משפּחה

וואָס איז אומגעקומען אויף קידוש־השם דורך די דייטשע נאַצי־מערדערס און זייערע צוהעלפערס

דזשאָן אַקערמאַן

און פּאַמיליע

מיינע אומפּאַרגעסלעכע

ישעיה־זלמן

און

שרה־הענדל וויניגער

יחיאל מיכל לעדערמאַן

חיה לעדערמאַן

כ׳וועל אַלע מאָל געדענקען

מיין גרויסע משפּחה, וואָס איז אומגעבראַכט געוואָרן מיט אַלע יידן פון אונדזער געוועזענער היים

ש י ד ל אָ ו ו צ ע

מאָריס צייגפינגער

און פּאַמיליע

אין אָנדענק

מיינע עלטערן **ישראל** און **מאַטל־מרים ניימאַן**
ברידער **אַלטער** און **בערל** מיט פרוי און קינדער
שוועסטערס **דבורה** און **פרומעט** מיט איר מאַן **מענדל ראָזענבערג**

אהרון און תמר ניימאַן, ישראל

צום אייביקן אָנדענק

פון מיינע ליבע עלטערן **צמח** און **שבע ראָזענבלאַט**
שוועסטערס **באַלטשע** און **ישראל וויצהענדלער** און קינד
רחל ראָזענבלאַט־שטאַרק
ברידער **אליעזר** און **לייבל** **און די גאַנצע משפּחה**

פעלע ראָזענבלאַט־דורון, הרצליה

מיר וועלן תמיד געדענקען

אונדזערע עלטערן **אברהם** און **נעכע־רעשע ריינבערג**
שוועסטערס: **חנה**, און **אלטע־נחמה כוסטעצקי־ריינבערג**
מיט אירע קינדער: **מאַשעלע, שרהלע, משהלע**
ברידער: **עקיבא**, און **מרדכי** מיט זיין פרוי **ליבע** און קינדער
הירש־נח און **יאָסעלע ריינבערג**
שוואָגער: **משה שולדינער** און קינדער, **בינע** און **אברהם**

שמאי ריינבערג
רבקה ריינבערג־פייטעלאָוויטש
ישראל

למזכרת נצח

מיינע עלטערן
יעקב־דוד און **פריווע כוסטעצקי**
ברידער
העכשל און **יענטל** מיט קינדער
פּנחס
מיין שוועסטער **שרה**
מיין ערשטע פּרוי
נחמה ריינבערג־כוסטעצקי
און די קינדער **חיה, שרה** און **משה**

ישראל כוסטעצקי, ישראל

אַ מצבה

מיינע עלטערן
ישראל און **שרהלאה ראַדאלניק**
שוועסטער און שוואָגער
חיה און **גרשון גרובשטיין**
מיט זייערע קינדער **רבקה** און **דוב**
ברידער
יעקב, משה, לייבוש, זלמן, מענדל, מאיר־אברהם

פּערל ראַדאלניק־כוסטעצקי

אין אייביקן אָנדענק

מיינע עלטערן **ישעיה־העשל** און **פייגע ערליך**
שוועסטערם: **חנטשע** און **רחטשע**
באָבע און זיידע **מאָטל** (שוחט) און **חוה ערליכמאַן**

פעטערם און מומעם:
ישעיה, רפאל, משה, פישל, שרה און **פערל** מיט זייערע משפחות

רבקהלע ערליכמאַן־טורעק

אין אייביקן אָנדענק

מיינע עלטערן **חיים־אליעזר** און **בילע־רייזל בירענצווייג**

שוועסטער **בלומע** און מאַן **יצחק בירענצווייג**
מיט זייערע קינדער **יעקב, ברוך, אסתר** און **איטע**

בריידער **בעריש** און **משה בירענצווייג**

יעקב בירענצווייג
סטעטן־איילענד, נ"י

אין אייביקן אָנדענק

מיינע עלטערן חיים־יאנקל און שרה־מלכה וואקסבערג
ברידער ישראליק, הערשל, משהלע
שוועסטערס בראָניע און העלען
און משפחה

חנהקע וואקסבערג־קראקאָווסקי
ניו יאָרק

צום הייליקן אָנדענק

פון מיינע טראָגיש־אומגעקומענע

עלטערן ישראל־דוד און רויזע וואקסבערג
שוועסטערס חייה, שרה, גוטשע און באלטשע
ברודער משהלע
באָבע צירל וואקסבערג

הערשל וואקסבערג
אויסטראליע

זכרון עולם למשפחת שוורצפוטר

ר׳ ישראל בן ר׳ לייבוש דוד ופייגה, רעיתו חוה־גולדה גרפינקל
וילדיהם

אברהם בר ורעיתו דבורה ובתם פייגה, אלימלך ורעיתו רבקה

אחי הלל

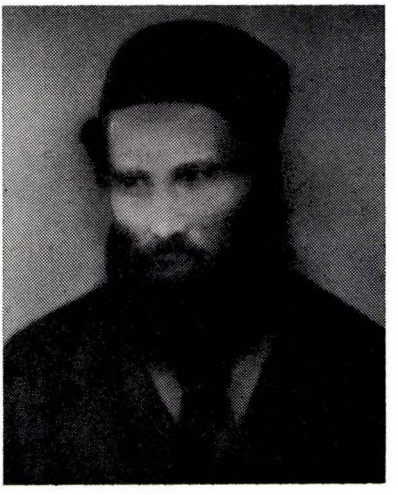
שמחה בונם ורעיתו חיה ובנם דוב־בר

לייבוש־דוד ורעיתו נחה ובנם מאיר

יוסף יאָיר ורעיתו לאה ובנם אליהו

ה י ״ ד

משה יחיאל שוורצפוטר ע״ה
ורעיתו
ישראל

ה׳ ינקום דמם!

מיינע עלטערן **מענדל** און **אלטע־ברכה פערעל**

שוועסטערס

יוכבד, רחל־לאה, אסתר־שבע, צירל, מאשעלע

ברודער **אברהם**

און די גאַנצע פאַרצווייגטע משפחה

חנהקע פערעל־פריילעך
מאַן און קינדער

לזכר נשמות הקדושים

ר׳ צבי זאב זילבערמאן ואשתו ראשה רבקה ראזענבוים

בניהם יחזקאל, יצחק, מרדכי, ישראל

ובנותיהם מאנדזשע, רויזה ושרה

משפחות דודינו ר׳ נטע ראָזענבוים וזוגתו רויזה

ר׳ משה ראָזענבוים וזוגתו מרים

ר׳ אברהם אביש וזוגתו גולדה

ר׳ יהושע זילבערמאן, ר׳ שלמה זילבערמאן, ר׳ יעקב זילבערמאן, ר׳ יחיאל וויזער, ר׳ אליעזר זילבערמאן

ר׳ בונם זילבערמאן

יזכרם אלקים לטובה, וינקום נקמת דם עבדיו השפוך

גיטל און יוסף פרידנזאָן

און משפחה

נוא יאָרק

מיט טיפן צער און טרויער

דערמאן איך מיינע טייערע
און נאָענטע

מיין טייער 4 יעריק טעכטערל
רבקה־ברכה

מיין ערשטן מאן
משה קאראָלניק

ע ל ט ע ר ן
יהושע־אשר און **ראָזע־לאה**
זילבערמאן

ב ר י ד ע ר
יהודה־אריה און **ישכר־דוב**
מיט זיין פרוי **חנה** און 4 קינדער

ש ו ו ע ס ט ע ר
דבורה־מלכה מיט איר מאן
יעקב און דריי קינדער
אסתר־פייגע מיט איר מאן
און קינד
רחל, פרוידל, שרה, רבקה

צירל זילבערמאן־ קאפטאן
טאָראָנטאָ

אין הייליקן אָנדענק

אונדזערע עלטערן

אברהם־יצחק און **מאשעלע אייזענבערג**

שוועסטער און שוואָגער

רבקהלע און **אלתר זיידנפעלד**

מיט זייערע קינדער **מאַשעלע** און **נח'ל**

רחל און **יחזקאל ליפשיץ**
ניו־יאָרק

הייליק איז דער אָנדענק

פון מיינע עלטערן יחיאל־משה און רחל־לאה קופערשמידט
ברידער יצחק, הענעך, זעליק, לייבל, ישראל
שוועסטער שרהלע

מיין פאָטער יחיאל משה דער מויערער איז געווען באקאַנט אין גאַנצן שטעטל. ער פלעגט שטענדיק אַהיימברענגען אורחים אויף שבת און יום טוב

דער איינציק לעבן געבליבענער
ירחמיאל קופערשמידט
טאָראָנטאָ

מיין גאַנץ לעבן ווען איך געדענקען

מיינע טייערע עלטערן
פישל און פערל טויטער
שוועסטער חנה ברודער יחזקאל
זיידע יחזקאל משה אהרונס
און די גאַנצע משפחה

ראמא טויטער־גרינבערג
טאָראָנטאָ

צום אייביק־הייליקן אָנדענק

פון מיינע טייערע עלטערן
לייבוש און גיטל וועסטער

ברידער
פנחס, אליהו, גרשון און
פישל וועסטער

שרהלע וועסטער־ערליך
ברוקלין, נ. י.

אין אָנדענק

אונדזערע עלטערן **חיים־יחיאל** און **רחל ראָזענבערג**
שוועסטערס: **חיה־פייגע**, מיט איר מאַן **יצחק שטרוויוויים** און קינדער
אסתר און **פריידע ראָזענבערג**
ברידער: **משה־שמואל מנחם־מענדל**, מיט פרויען און קינדער
יעקב־אשר, **אברהם־דוד**, **יצחק־מאיר**
און די גאנצע משפּחה

איטע טענענבוים־ראָזענבערג דעטראָיט **שלמה ראָזענבערג**

צום אייביקן אָנדענק

מיינע ליבע
מומע און פעטער **חיים** און **פּעסע־לאה בורשטינסקי**
קוזינען **יחזקאל**, **בנימין** און **בערל בורשטינסקי**
קוזינע **רבקה־נעכע**

וואָס זיינען אומגעקומען דורך די דייטשע און פּוילישע רוצחים

מיין מאַן און דער פאָטער פון אונזערע קינדער **יעקב כץ** ע"ה
געשטאָרבן כ"ד שבט תשל"ד

די אין טרויער פאַרבליבענע
נעכע כץ, מאונט־וועראָן, ניו־יורק
שלמלה און **שרהלע**

אין הייליקן אָנדענק

מיינע עלטערן

בערל און **שרה־רוחמה גלאס**

שוועסטערס: **חנה־לאה, גאָלדע־שיינדל**

ברידער: **וואָלף, שאול־דוד, שאַיע**

און די גאַנצע פאַרצווייגטע משפּחה

לייבוש גלאס און פאמיליע
ברוקלין, נ. י.

צום אייביקן אָנדענק

מיינע אומפאַרגעסלעכע פרוי
פ ע ר ל
פרידלעווסקי־קראיעווסקי
און קינדער
פייגעלע, שרהלע און ישראל

חיים פרידלעווסקי
ווייגלאַנד

מיר ווילן קיין מאָל ניט פאַרגעסן

אונדזער ברודער און שוועגערין
יחיאל און נעכע פרידלעווסקי

מיט זייערע קינדער
רויזע גאָלדע, ישראל און יוסף

חיים און איטשע פרידלעווסקי
ווייגלאַנד

לזכרון עולם

אונדזער פעטער און מומע
פנחס־מאיר און זיסל
פעלדמאן
און זייערע קינדער הערשל, שרה
און שוועסטערס
(די נעמען פון די שוועסטערס
געדענקען מיר ניט)

חיים און איטשע פרידלעווסקי
ווייגלאַנד

א מצבה

מיין ברודער דוד און זיין פרוי
ברוינדל מאנסקלייד
זייערע קינדער רחל און שמואל
קוזין אברהם און חיה רעדליך
מיט די קינדער שמואל און ריטא
מומע האָדעס רעדליך

פראניע
מאנסקלייד־קראיעווסקי

לזכרון נצח

אשתי היקרה והאהובה
דבורה בת ר׳ אשר **נאוויצקי**
עם בני יחידי יקירי, בן שבע שנים
א ש ר
שנלקחו ממני על ידי הרוצחים
הגרמנים ב־1943

דוב קראיעווסקי
בן גדליהו הכהן

מצבה

מיינע עלטערן
משה און **שרה אייזענבערג**
בריידער **אליעזר** און **הערשל**
מיט זיין פרוי **חיה**
פריערדיקער מאַן
שמעון בלאַטמאַן
מיט אונדזער זון **יצחק**

חיה און חנהלע אייזענבערג
ניו דזשוירזי

צום אייביקן אָנדענק

מיין ליבער קוזינע **טשארנע**
און איר מאַן
לייבוש ראָטגערבער
פון דער היים **קראַיעווסקי**
און אירע צוויי קינדער
הערשל און **שרהלע**
אומגעקומען ז׳ שבט, ה׳תש״ג

בערל קראיעווסקי

מצבה

מיינע עלטערן
שמערל און **טאָבע**
אייזענבערג
מיין ערשטע פרוי **חנטשע**
מיט אונדזער זון **יאנקל**
ברודער און שוועגערין
ישראל־לייב און **פערל**
אייזענבערג
זייער זון און טאָכטער
אברהם־יצחק און **עטל**
שוועסטער **פריידל** מיט איר זון
מענדל לאַנגער

וואָלף אייזענבערג

אלון בכות

לזכרון נצח נשמות הורינו, אחינו, אחיותינו, גיסנו, גיסתנו, סבא וסבתא וילדיהם הקדושים והטהורים שנרצחו על ידי הצוררים הארורים בשנות השואה

אבינו היקר באנשים מחשובי חסידי גור הר׳ **משה שרייבערבערג** ואמנו מרת **צימל אסתר** בת הר׳ **לייבל טענענבוים** (**ראצימאך**)
נהרגו על קידוש השם בטרבלינקא תשרי תש״ג

אחותנו ואם **דבורה** תחי׳ מרת **שרה חנה**
נהרגה על קידה״ש בטרבלינקא, כ״ג תשרי תש״ג

אחינו הר׳ **יעקב יוסף**, ט״ו אדר תש״ה, רעיתו מרת **אידיל גיטל** בת ר׳ שמעון **מילשטיין** מסילעוו, כ״א אלול תרצ״ט, בנותיהם **שרה ומלכה**, כ״א אלול תרצ״ט, **חנה**, בטרבלינקא כ״ג תשרי תש״ג

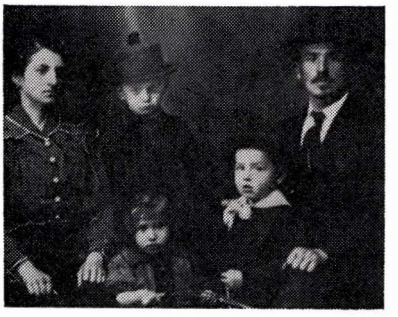
אחינו הר׳ **צבי בונם** נהרג על קידה״ש בטרבלינקא ט׳ שבט תש״ג, רעיתו מרת **שרה** בת ר׳ אברהם מרדכי **שאומאן** מקעלץ, בתם **טובה**, נהרגה בטרבלינקא ט״ז תשרי תש״ג

גיסנו הר׳ **אברהם דוד גוטלערנער** מיאנוב לובעלסק (בעלה של נעמי תחי׳) נהרג על קידה״ש בטרבלינקא שבט תש״ג, בתם **דבורה חיה**, נהרגה בטרבלינקא ט״ז תשרי תש״ג

דודנו הר׳ **מאנים טענענבוים**, רעיתו ציפה וילדיהם, נהרגו על קידה״ש בטרבלינקא כ״ג תשרי תש״ג

זכרם הקדוש לא ימוש מלבנו לנצח!
וינקום ה׳ את נקמת דמם השפוך!

עלקא ודוד קליין ומשפחתם, ניו־יורק
נעמי ויהונתן פרידמאן, ת״א
פראניע ויעקב שווארצפוטר ומשפחתם, ת״א
דבורה וצבי גרונדמאן ומשפחתם, ת״א

אין טיפן צער

דערמאָנען מיר

אונדזערע עלטערן

אברהם־בער און **מלכה שטארק**

ברידער

יאָסל, געווען טעטיק אין ווידערשטאַנד קעגן די נאַצים

לייבל, מיט זיין פרוי **פרוידל** און זון **וועלוועלע**

יחיאל

מאניע שטארק־טענענבוים
פּאַריז

געניע שטארק־קאָרנבראָט
ניו־יאָרק

צום אָנדענק

אונדזערע פעטערס און מומעס **יאנקל** און **פייגע שטארק**

מיט זייערע קינדער

יאָסל, גאָלדע, יאַכעט, דבורה, פריידע

שרהלע שטארק מיט מאן או קינדער

דבורה און **נתן גרוזוואַרצל** און קינדער

ריווע שטארק, זון מאָטע מיט פרוי **בלומע בלומענפעלד־שטאַרק**

און זייער טעכטערל **גאָלדעלע**

מאניע טענענבוים

פּאַריז

געניא שטארק־קאָרנבראָט

ניו־יאָרק

אין אָנדענק

מיינע עלטערן

יצחק און **פּעסע שטארק־מייעראָוויטש**

און ברודער **יאָסל**

(פּאָטער און ברודער אומגעקומען

אין רוסלאַנד)

לייבל מייעראָוויטש

ישראל

צום אָנדענק

פון **פּסח** און **יוכבד שלאק**

יאנקל, פרוי און קינד

רחל און **יקותיאל גוטמאן**

און קינד

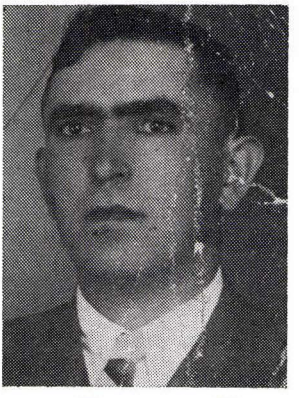
הערשל שלאק און **מלכהלע**

פון

געניא שטארק־קאָרנבראָט

ניו־יאָרק

לזכרון עולם

פון אונדזערע עלטערן **לייבוש** און **לאה־יהודית קאָרנברויט** ע״ה
שוועסטער **טאָבע־רחל**, איר מאַן **שלמה שטיינאָוויטש**
און זייערע קינדער **יאָסל, יעקב, הערשל** און **בערל**
ברודער
ישראל־יצחק מיט זיין פרוי **רבקה קופּערשמיט־קאָרנברויט**
און ברודער **הערשל**

מיט משפּחות
- פישל קאָרנברויט
- ראָמע ראָזענבוים
- מרים ראָזענפעלד
- עוזר קאָרנברויט
- טאָלע סטאשעווסקי

צום אייביקן אָנדענק

אונדזערע זיידע־באָבע **ראָזענצווייג**
פעטער און מומע **מאנעס** און **רבקה קופערמאן**
מיט זייערע קינדער **פריידע, גאָלדע־מרים** און **לייבוש**
פעטערס **יעקב, משה** און זייערע משפחות
מומעס **צירל, תרצה** און זייערע משפחות
פעטערס **יאָסל קאָרנברויט**, מיט משפחה
יעקב קאָרנברויט, מיט משפחה
פנחס קאָרנברויט, מיט משפחה
מומע **דבורה** און **ישראל מאיר ליכטיקער**

פישל קאָרנברויט — מרים ראָזענפעלד
עוזר קאָרנברויט — טאָלי סטאשעווסקי
ראמע ראָזענבוים, נוא יאָרק

צום אייביקן אָנדענק

פון אונדזער ליבער משפחה
מענדל און **שרה ווינטרויב** מיט זייערע קינדער
אברהם, איטע, דבורה און **ליבע**

פעטערס
שמואל, שכנא, לייבל, שלמה ווינטרויב.
זייערע פרויען און קינדער
ביירעך און **רייזל כוסטעצקי** און קינד
איטע און **הערשל פיאסעצקי**
טוביה שאפירא און פאַמיליע

אבע ראָזענבוים ניו־יאָרק — חנה נאָדעלמאן, פּאַריז
גאָלדע ראָזענבוים, פּאַריז

מיר זועלן קיין מאָל ניט פאַרגעסן אונדזערע ליבע עלטערן און פאַמיליע

דוד און אסתר ראָזענבוים

באָבע זיידע שיע און חנה־פייגע ראָזענבוים

ברידער שמואל און שיע ראָזענבוים

שוועסטער צעשע און מנשה ראָזענבלאַט מיט זייערע קינדער

מאָטל, לאהלע, מאניעלע

דאָרע און משה גרינבערג מיט זייער קינד לאהלע

טאָבע ראָזענבוים

אבע ראזענבוים און פאַמיליע חנה נאדעלמאן און קינדער

גאלדע ראזענבוים

צום אייביקן אָנדענק

מיין מאַן ישעיה נאָדעלמאן

ויין פאַמיליע יצחק און שרה־ביילע

נאָדעלמאַן מיט זייערע קינדער

חנה נאדעלמאן און קינדער

כוועל קיין מאָל ניט פאַרגעסן

אונדזער מאַן און פאַטער

שמואל ראָזענבוים ע"ה

סוזאן און ראָלאנד ראָזענבוים

כ׳וועל אַלע מאָל געדענקען

מיינע ליבע עלטערן **מענדל** און **אסתר גאָלדוואַסער**

מיינע שוועסטערס

פּעסע און **ביילע**, מיט איר מאַן **יודל באָרנשטיין** און זייער קינד

ברודער **ישעיה**

און נאָך 4 בריידערלעך און שוועסטערס

מיינע זיידע־באָבע **נחמיה** און **חיה גאָלדבערג**

און די גאַנצע משפּחה

מיין פּאָטער איז געווען טעטיק אין פּראָפּעסיאָנעלן לעדער־פּאַראיין און האָט פיל געהאָלפן די, וואָס האָבן זיך צום מיינסטנס ענייטיקט. פון אים בין איך אינספּירירט געוואָרן צו העלפן מענטשן לויט מיינע מעגלעכקייטן.

שרהלע זעלער־גאָלדוואסער און פאמיליע
טאָראָנטאָ

לזכרון נצח

מיינע ליבע עלטערן

מרדכי און **פערל בינשטאָק**

ברידער

יחזקאל, בעריש, יונה און פאַמיליעס

שוועסטערס

הינדע, עלקע, איטע און **באשע**

און זייערע פאַמיליעס

יאנקל בינשטאָק
אויסטראַליע

אייביק וועלן מיר געדענקען

אונדזערע עלטערן **איטשע** און **פריידע זאַלצטערגער**
ברידער **משה**, זיין פרוי **שרהלע** און קינדער, **הערשל**, זיין פרוי
רבקה־לאה און קינדער, **יאנקל**, זיין פרוי און קינד, **זלמן**
שוועסטער **חיה־אסתר** (זאַלצטערגער) און **יאנקל בעקערמאשין**
און די גאַנצע משפּחה

ראשע זאלצטערגער־קוואל משה זאלצטערגער
שלמה זאלצטערגער

איך וועל קיין מאָל ניט פאַרגעסן

מייַנע עלטערן **יוסף־יהודה**
און **פּאָלע קאנארשטיין**
ברידער:
אליעזר מיט פרוי **מרים** און זייערע
קינדער **הירשעלע** און **אברהמעלע**
שוועסטער **דאָרא**, מיט איר מאַן
לייב הארנבלאס און טעכטערל
האָדעסל, און שוועסטערל **הינדעלע**

העלענע און משה
קאנארשטיין־הירשמאן
רמת־גן

צום הייליקן אָנדענק

אונדזערע ליבסטע און טייערסטע עלטערן
מרדכי־מענדל און פרוי **הירשמאן**
שוועסטערס: **רחל** און **לאה**
ברידער: **בונעם** און זיין פרוי **פייגע פעלדמאן־הירשמאן**,
מיט זייערע קינדער **באַצקעלע, הינדעלע**
יחזקאל און **מלכה הירשמאן**

משה און העלענע הירשמאן — שרה־גיטל און פאמיליע
חולון, ישראל

מיר וועלן אייביק געדענקען

אונדזערע ליבסטע עלטערן

מיכאל און **אסתר שוועטשניק**

באָבע און זיידע

מאיר און **פּאריע שוועטשניק**

פעטער און מומע

אייזיק און **זעלדע בריקס**

מיט זייער טאָכטער **חנה־באַטשע** און זון **יאַנקל**

און מיין פעטער **הערשל**

ראול שוועטשניק און פאמיליע, פּאריז

שמערל שוועטשניק
פּאריז

לזכרון עולם

אונדזערע עלטערן

אפרים און **שמחה זאגדאנסקי**

שוועסטער **חיה־זעלדע** און איר מאַן **אברהם וואסערשטיין**

מיט זייערע קינדער

ברודער **שמואל זאגדאנסקי**

און די גאַנצע משפּחה

מאיר זאגדאנסקי און פאמיליע
וועגעזוועלא

וועלוול זאגדאנסקי און פאמיליע
ישראל

צום אייביקן אָנדענק

פון מיינע ליבע עלטערן

ירחמיאל און **שרה גרינבערג**

שוועסטער **דינה**, מיט איר מאַן **בערל** און קינדער, שוועסטער **פרייד**ל,

ברידער **שלמה**, **ברוך**, **יצחק**, **דוד** און **נחום**

יאנקל גרינבערג, פּאַריז

אין אייביקן טרויער

נאָך מיין ליבן מאַן

בנימין ריינבערג

אונדזער טייער טעכטערל

א י ד א

און מיין גאַנצע משפּחה

וואָס זיינען אומגעקומען אינעם שרעקלעכן חורבן

יוכבד ריינבערג

פּאַריז

צום אייביקן אָנדענק

נאָך מיין פאַרצווייגטער משפּחה און פּריינד
אומגעקומען בעת דעם גרעסטן יידישן חורבן

אין די יאָרן 1939—1945

אברהם־ישראל גרינבערג און משפּחה
פּאַריז

לזכרון עולם

פון מיינע אומפארגעסענע ליבסטע און טייערסטע

ע ל ט ע ר ן

מאיר־דוד און **פערעלע מינצבערג** ע״ה

ש ו ו ע ס ט ע ר ס

שרה און **פנחס קאופמאן**

פייגע און **יעקב כ״ץ**

שבע און **פרץ קופערשמיט**

גוטשע און **עקיבא ליבערבוים**

פ ע ט ע ר

משה און מומע **אסתר מינצבערג** מיט זייער פאמיליע

יאָשקע מינצבערג
טעקסאס

אין הייליקן אָנדענק

פון אונדזערע ליבע עלטערן

יצחק און **גיטל מילשטיין**

שוועסטערס

צייטעלע, פערל און **אביגדור קויפמאן**

פעטערס און מומעס

מאָטל און **רחל מילשטיין** און פאַמיליע

משה און **איטע מילשטיין**

און זייערע קינדער **בן־ציון, ישראל־יצחק, מאיר־הלל**

שימע און **רבקה אגרעס**

מיט זייערע קינדער **מאָבע, הינדע, ירחמיאל, צביה**

הערשל און **רחל בראָניעווסקי**

מיט קינדער **משה־מאיר** און פאַמיליע, **אסתר, שרה־שוינדל**

ברוך און **נעמי צינגיסער**

מיט קינדער **שרה־חנה, רויזע, לאהלע**

אומגעקומען אין טרעבלינקע דעם 23סטן סעפטעמבער 1942

יעקב מילשטיין, רמתן־גן
יצחק מילשטיין, ניו־יאָרק
אברהם מילשטיין, שפיים
הערשל (בראָנעק) צינגיסער, חולון

אויביק וועל איך טרויערן און געדענקען מיין פאַרשניטענע משפּחה

מיינע עלטערן **מרדכי־מנחם** (מאָטל) און **רחלע מילשטיין**

שוועסטערס: **ציפורה**, מיט איר מאַן **חיים־נתן־דוד קאַץ**
און זייערע קינדער **יעקב־יצחק, שמואל, נחמה, לאהלע** און **אסתרל**

פריידל־אידעס מיט איר מאַן **פנחס וועסטער** און **נחמהלע**

בריידער **ישראל־יעקב** (ישראלקע) און **אברהם־חיים מילשטיין**

באָבע **גיטל דריינאָדל**

פעטער **ברוך** און מומע **מאניע דריינאָדל**

פעטער **יאָסל** און מומע **חנה אייזענבערג**

שיעלע און **ריווטשע אייזנבערג**

פעטער **ישראליק דריינאָדל**

אומגעקומען אין טרעבלינקע דעם 23סטן סעפּטעמבער 1942, י״ג תשרי תש״ג

יצחק מילשטיין, ברוקלין **דבורה פערל אייכענבוים**, ארגענטינע

לזכרון עולם

פון אונדזערע טייערע עלטערן

משה און **שמחה** **וויצהענדלער** ע״ה

שוועסטערס און ברידער

בלומע **וויצהענדלער־קאַפלער** און פאַמיליע

עזריאל און **ישראל** און זייערע פאַמיליעס

מאָטל, פערעלקע, פייוול, הערשל

זאָשע וויצהענדלער־וויינמאַן

אסתר וויצהענדלער־ראָטמאַן

לזכרון עולם

אונדזערע ליבע עלטערן

יעקב־דוד און **אסתר** וויינמאן

ברודער **שמעון**

און די גאַנצע משפּחה

ירוחם וויינמאַן
רייזעלע וויינמאַן־פּאַקער
שרהלע וויינמאַן־פּראשקער

מיט טרויער דערמאָנען מיר אונדזערע ליבע עלטערן

נחמיה־וואָלף און **צייטל** ראָזענבלום

זיידע **ישראל** ראָזענבלום און זיין פּרוי

ברידער **אליעזר** און **נתן**, — שוועסטערס **חנהקע** און **הינדע**

יעקב ראָזענבלום און פאמיליע
דאָלעק ראָזענבלום און פאמיליע
רחל ראָזענבלום־אקאנסקי און פאמיליע

צום אייביקן אָנדענק

מיר וועלן קיין מאָל ניט פאַרגעסן אונדזערע עלטערן

שמואל־עליע און **גיטל האָכבערג**

דערמאָרדעט דורך די דייטשע נאַציס ימ״ש אין טרעבלינקע, סעפטעמבער 1942

אונדזער ברודער **יחיאל האָכבערג**

וואָס איז פריצייטיק אַוועק פון דער וועלט צוליב די שוערע איבערלעבענישן אין די פאַרפייניקונג־לאַגערן

און אויך אַלע פון אונדזער גרויסער משפּחה

זאָל די ערד נישט איינזאַפּן זייער אומשולדיק פאַרגאָסן בלוט !

משה האָכבערג און פאַמיליע, פּאַריז
שרהלע האָכבערג־ווינאָגראַד, פּאַריז
חוה האָכבערג־קויפמאַן, פּאַריז

צום אייביקן הייליקן אָנדענק פון אונדזערע טייערע ליבע עלטערן

אברהם־צבי און **אסתר־מרים ראָזענצווייג**

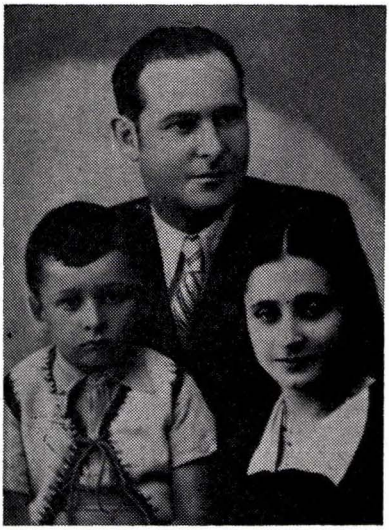
בריידער **שלמה־ברוך, יצחק, יעקב** און **שייעלע**
שוועסטערס **גיטעלע** און **שרה־רבקה**
זיידעס און באָבעס
משה־לוי און **טאבי־נעמי זאבראָווסקי**
אליעזר־ליפּע און **חיה ראָזענצווייג**
פעטערס און מומעס
יצחק און **עלקע ראָזענצווייג** מיט קינדער, **משה** און **מלכה**,
שמואל און **פייגע, פּנחס** און **ביילע ראָזענצווייג** מיט קינדער,
שמואל און **רחל טורקאָוו, שרה־רבקה** מיט מאַן און קינדער,
אייזיק און **רבקה לוסטגארטען** מיט קינדער, **בריינדל**,
הערשל און **דבורה, פּערל** און **יודל באָך**, מיט קינדער,
מאיר און **חיה שפּיגעל** מיט קינדער
קוזינעס
משה און **צביה קליינמאן, עלקע** און **משה־חיים**
וויגנאנסקי, יאסל און **פריידע לוסגארטען** מיט קינדער,
לאה און **יאסל בליזשינסקי**

מנחם ראָזענצווייג ברוקלין דאָרא ראָזענצווייג־בלאנדער

לזכר עולם

אבי ואמי **יחיאל אביש** ואיטה **רחל בלאנדר**
אחי **אשר יהודה, משה שכנא** ואשתו **שרה הינדה** וילדיהם
אחי **שרגא פייבל**, אחותי **חנה מאטל, רחל לאה**
דודי **חיים צבי** ורחל **בלאנדער** ומשפּחתו
דודי **שימחה לייבוש** ופריידה **אייזנשטאט** ומשפּחתו
דודי **חיים** ושרה **איטה לרמאן** ומשפּחתו
דודי **מרדכי מנדל** וחנה **לאה פאריז** ומשפּחתו
דודי **מרדכי מנדל** וחנה **לאה פאריז** ומשפּחתו, **יצחק** ואיטקה
שטיינמאן וילדיהם, **יוסף** ובוילה **קאָנאָפקא** וילדיהם

בינם בלאנדר ומשפּחתו, ברוקלין

אין טיפן צער

וויל איך פאַראייביקן
מיינע הייסגעליבטע

פאַטער
הרב ר׳ **ישראל־יוסף פינקלער**

מוטער
הרבנית **חוה פינקלער**

ברידער
הרב ר׳ **קלמן, יצחק פינקלער**

שוועסטער
מינדל

מיין קוזין
הרב אייבעשיץ

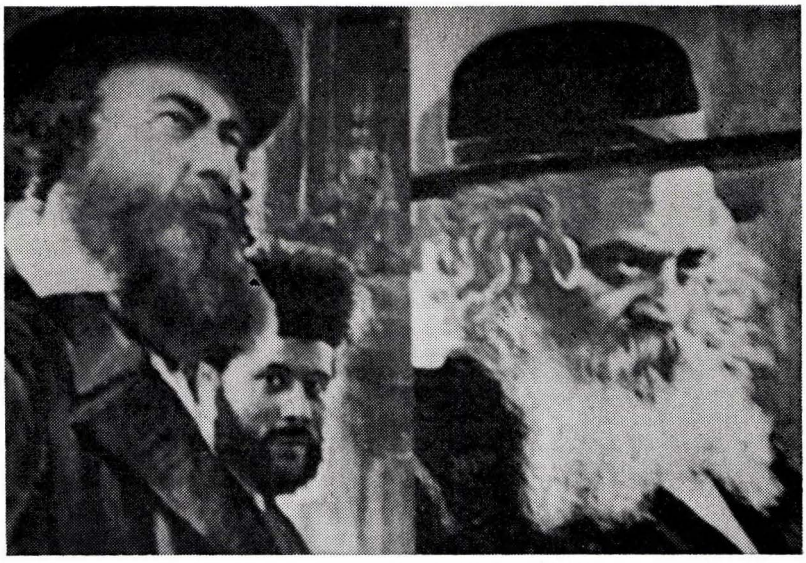
מיין געוועזענע פרוי
אסתר־רבקה בעלמער־פינקלער

און אונדזער זון
יצחק־שמואל פינקלער

על אלה אני בוכיה

אברהם פינקלער, טאָראָנטאָ

(רעכטס) הרה"צ ר' **חיים אשר פינקלער** אדמו"ר מרדושיץ זצ"ל
(לינקס) הרה"צ ר' **ישראל יוסף פינקלער** אב"ד ואדמו"ר מרודשיץ זצ"ל
ובנו הרב **קלמן פינקלער**

פון אברהם פינקלער, טאָראָנטאָ

לזכרון עולם

אבא־אמא

ישעיה שמואל ופרידא
געטריימאן

אחי

יעקב ובילה חישה
געטריימאן־קאנאפקי

אחי

חיים לייבל

אחותי

לאה והמשפחה

על אלה אני בוכיה

דוד ומינדל צאָמבער־
געטריימאן, ברוקלין

נר זכרון

אחי ומשפחותיהם

חיים מרדכי צאָמבער
יואל צבי צאָמבער
עזריאל זעליק צאָמבער
שמואל יחזקאל צאָמבער
אברהם אביש צאָמבער

אחותי

איטע ויוסל ברויטמאן
חוה דבורה, חנה

השם ינקם דמם השפוך

ת. נ. צ. ב. ה.

מינדל ודוד צאָמבער

לזכרון עולם

פון אונדזערע ליבע עלטערן

שמואל־הערשל און **שיינדל קורלענדער**

ברידער **דוד** און **אברהם**

זיידע באָבע **איטשע** און **שרה קורלענדער**

אומגעקומען דורך די דייטשישע און פּוילישע מערדערס

פרעדקע קורלענדער־קופליק **יאנקל קורלענדער**

און משפחות

צום אייביקן אָנדענק

מיט צער און וויטיק וועלן מיר טרויערן נאָך אונדזערע ליבע

עלטערן **אברהם** און **שבע וויסבראט**

שוועסטערס **פייגע**, **טאבע**, **פריווע** און **צירל**

פעטערס און מומעס

אהרן און **פרומעט בלומענפעלד** מיט זייערע קינדער
שלמה, **רבקה**, **רחל**, **פריידל** און **מאיר מאנעלע**, **משה** און
מאניעלע בלומענפעלד מיט זייערע קינדער **אייזיק**,
הערשל, **יצחק**, **נתן**, **רחל** און **שלמה מאסלאָוויט**, **נתן** און
שבע בלומענפעלד מיט זייערע קינדער **שלמה**, **בלומע**
מאָן און קינד, **ישראל** און **טאבע לעדערמאן** און קינדער
יוסף, **יאנקל**, **יונה**, **ישראל וויסבראָט** מיט זייערע פרויען
און קינדער, **אברהם** און **טשארנע ברעסלער**

ת. נ. צ. ב. ה.

מאקס וועב און פאמיליע, קאַליפאָרניע
לאה וויסבראָט־שוואַרץ און פאמיליע, ניו־יאָרק
אייזיק וויסבראָט און פאמיליע, ניו־יאָרק

צום אייביקן אָנדענק

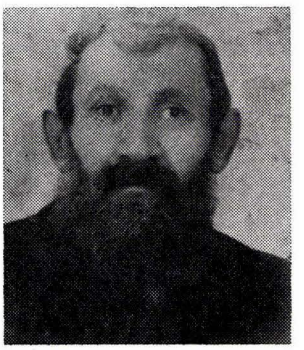
נאָך מיינע עלטערן

משה יואל און **רייזל**
שפייזמאן

שוועסטערס

רבקה־לאה מיט איר מאַן **משה**
פרענקל און זייערע קינדער
מלכהלע און **גיטעלע**

חוה שפייזמאן־געלטשינסקי
און משפחה

צום אייביקן אָנדענק

נאָך מיינע ליבע עלטערן
נטע און **איטע קופערבערג**

ברידער
מענדל, בערל, אברהם־שאַיע
שוועסטער
מרים־שבע קופערברג־מילשטיין

משה קופערבערג, בראַזיל

אין אָנדענק

פון אונדזערע עלטערן
בערל און **טאבע־דבורה**
שווארצפוטער

ברודער
שלמה, און זיין פרוי **יוכבר**
מיט קינדער

שוועסטערס
מרים, חיה, חנה, רייזל,
מיט זייערע מענער און קינדער

ישראל שווארצפוטער
און פאַמיליע, בראַזיל

אייביק איז אונדזער

צ ע ר און ט ר ו י ע ר

נאָך אונדזער אייניקן זון

אנטשל פרידמאן ע"ה

געפאַלן אין קאַמף קעגן פאַשיזם
אויפן שלאַכטפעלד אין בעלגיע, 1944

אין טרויער פאַרבליבענע עלטערן
מאריס און פּאולין פרידמאן
בראנקס

צום אייביקן אָנדענק

נאָך מיינע ליבע עלטערן
גרשון און **שרה־לאה קעניג**

בריידער
ישראל און **נטע קעניג**
מיט משפּחות

שוועסטער
חיה קעניג

הערשל און רוזשע קעניג
בראנקס

מיר וועלן קיין מאָל ניט פאַרגעסן

אונדזערע עלטערן
גרשון און **אסתר שטאַרק־בוימאן**

שוועסטערס
ח י ה

דערטרונקען דורך די נאַציס בעת דער עוואקואַציע פון קאַצעט שטוטהאָף

ח נ ה

רבקה מיט איר מאַן
מאיר בוימאן

הערשל און רוזשע בוימאן־קעניג

צום אייביקן אָנדענק

פון אונדזערע משפחות

דערמאָרדעט דורך די דייטשע נאַצי־רוצחים

ישראל וויינרייך און משפחה

מרדכי וויינרייך און משפחה

ישראל־אברהם זיידענפעלד

שמואל און לייב גראָסווירט
און משפחות

מיט ווייטאג אין מיין האַרץ נאָך
מיינע אומפאַרגעסענע

עלטערן מאַכל און כעווע־בלומע
כוסטעצקי

ברידער
עזריאל, ברוך, מאיר, אברהם יצחק

שוועסטערס און שוואָגערס
ביילע־גיטל, פּסח מאנדעל
זייערע קינדער ירחמיאל און יצחק
הינדע פּרץ פישמאן

און די גאַנצע משפּחה
שמואל כוסטעצקי
און פאמיליע

צום אָנדענק

נאָך זלמן יאָסל פריד ע"ה

עסקן בצרכי צבור
היסטאָר אָנהענגער פֿאַרוויסצוגעבן
דעם יזכור בוך

אַ גרופּע שידלאָווצער לאַנדסלייט

צום אייביקן אָנדענק

נאָך מיינע באליבטע עלטערן
און פאמיליע

אומגעקומען אין שרעקלעכן חורבן פון יידישן פֿאָלק

פון 1939 — 1945

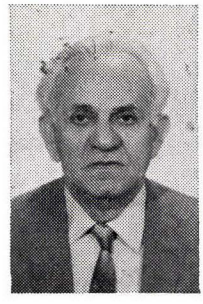
אלפרעד אטלאס, פּאריז

כ׳וועל קיין מאָל ניט פאַרגעסן

מיינע טייערע ליבע עלטערן
הערשל און **מרים וועסטער** ע״ה
מיין ברודער **וועלוול־חיים**
און שוועסטערס **חנה־אסתר, רחל־לאה וועסטער**

מיין פאָטער איז געווען געזעלשאַפטלעך טעטיק אין פיל אינסטיטוציעס
אומגעקומען אין לאַגער „האַסאַג״, דעצעמבער 1942

חיה האלצער־וועסטער
ניו־דזשוירזי

צום אייביקן אָנדענק

נאָך אונדזער ליבן מאַן און פאָטער
פיניע מארגענשטערן ע״ה

האָט זיין גאַנצן לעבן געווידמעט
צו העלפן זיינע לאַנדסלייט

הינדע מארגענשטערן
און קינדער, בראַזיל

צום אייביקן אָנדענק

נאָך מיינע ליבע עלטערן
דוד און **עטל טענענבוים**

מיינע ברידער און שוועסטער
מיין זיידע **אברהם מאַיאָווקאַ**
און מומעס און פעטערס

וואָס זיינען אומגעקומען
אין טריבלענקע

ת. נ. צ. ב. ה.

רייזעלע זיגמונט־טענענבוים
פילאַדעלפיע

צום אייביקן אָנדענק

נאָך אונדזערע עלטערן און שוויגער־עלטערן
חיים און **טשארנע שוואַרץ**
שוועסטערס: **חיה, שרה, רחל, רבקה**
ברידער: **אפרים, שלמה** און **יאנקל**
און די גאַנצע פאַרצווייגטע משפחה

אַלע אומגעקומען אויף קידוש־השם

ת. נ. צ. ב. ה

נאטע און חנהלע שוואַרץ
בראַזיל

לזכרון עולם

איך וועל אַלע מאָל געדענקען

מיין פאָטער **בערטשע** און ברודער **שלמה שאפשעוויטש**
וועלכע זיינען געווען די קרבנות צווישען די 8 דערמאָרדעטע אין יולי 1942

מיין מוטער **רייזל שאפשעוויטש**

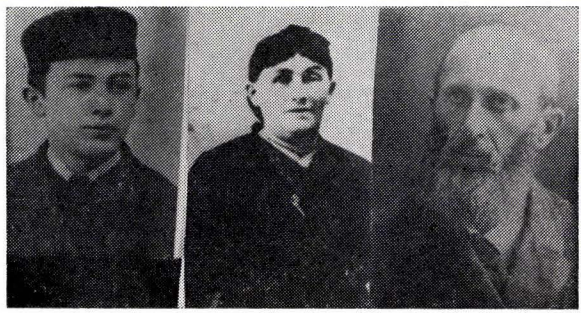
מיין שוועגערין **חיה שאפשעוויטש** און קינדער **שמעון** און **מלכה**

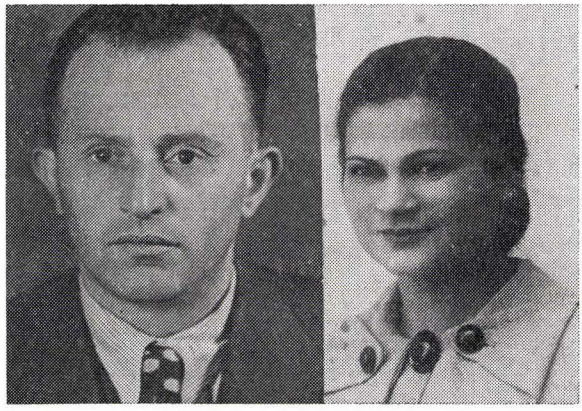
מיינע ברידער **אברהם** און **שמעון שאפשעוויטש**

מיין פרוים פאָטער און ברודער **מלך** און **לעאן וויצהענדלער**

ה' ינקום דמם

יענקל שאפשעוויטש און פאמיליע
סאַנט לואיס, מיזורי

IN MEMORIAM

To the sacred memory of my family most of whom perished in the Nazi Holocast of 1942 - 1944

AL KIDUSH - HASHEM

PARENTS: SOLOMON and CHAYA-HENNA EISENBERG

GRANDPARENTS:

ABRAM JOSEPH and RACHEL-LEAH EISENBERG

SISTER: RUTH and DAVID LEVIN and their son LEON

SISTER: MIRIAM EISENBERG

BROTHER: BARUCH and LEAH EISENBERG (SZCZENSZLIWA)

SOLOMON ABRAHAM EISENBERG

May their names never be forgotten

MOSHE EISENBERG and family, Mt. View, Calif.
JOSEPH A. EISENBERG, Los Angeles, Calif.
BAT-SHEBA-KRYGIER, Montreal, Canada

I turned just 18 when the Germans marched into Poland on September 1, 1939. With the first deportation our lives crumbled and the community ceased to exist.

My mother Chaja escaped deportation by hiding out in a village (with an Aryan passport) in December of 1942. A Polish man serving as her guide, robbed her money and jewelry and turned her over to the Gestapo in Skarzysko to be shot.

My sister Ruth and her 7 years old son Leon left in summer of 1942 for Warsaw. Ruth and the boy were killed on August 23, 1944 from a German bomb. Her husband David Levin was shot on Purim 1943 as part of a mass murder action in Szydlowiec.

My sister Miriam was trapped in Lemberg. She was arrested on the eve of Rosh-hashanah 1942 and murdered there with a whole group of anti Nazi fighters.

My brother Baruch, his wife Leah, their 4 years old son Solomon and I escaped the deportation, by going to the labor camp at Skarzysko Ksiazence. From there we went to the Radom Ghetto on December 1942. Baruch and his family were sent to Auschwitz, their litle son Solomon was taken to be murdered.

Leah was freed in Theresienstadt in the Spring of 1945, and Baruch while in a train transport in Bavarya on May 1945. In 1949 they settled down in Fountana, California. Lea died in 1969, and Baruch on January 17, 1971.

Morris (Moshe) Eisenberg, Mt. View, California

IN MEMORY OF OUR BELOVED PARENTS

LOUIS and GUSSIE LEIBOWITZ,

Past Presidents of the
Shidlowtzer Benevolent Association

From their devoted children —

DR. SAMUEL LEIBOWITZ
MRS. JEANETTE FELDMAN
HARRY LEIBOWITZ
MAXWELL LEIBOWITZ
and brother JACK LEIBOWITZ

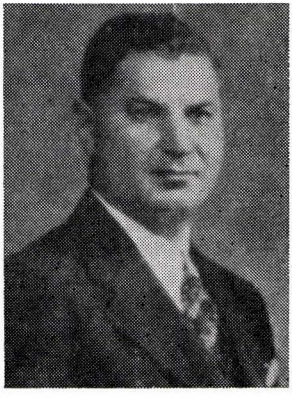

In memory of

PHILIP LEIBOWITZ

beloved brother and dear friend

JEAN (JACK) POMERANZ (nee LEIBOWITZ)
N. Hollywood, Calif

In memory of our beloved Father and Grandfather

MORRIS HENSHER,

Past President of the Shidlowtzer Society

BETTY TURNER
and JEAN ADAMS

In loving memory

of our parents

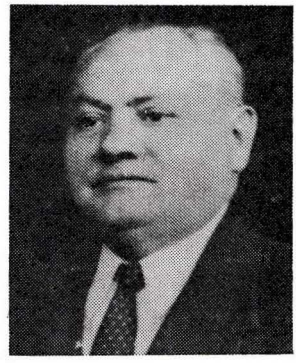
SAMUEL and ALTA BLEICHMAN

Sisters: CHAJELE and MANIA BLEICHMAN

Brother: MAYER BLEICHMAN

Grandfather: ISUCHER BRANDMESER

From: FEIGA and ZELIK PODOLSKI, Brooklyn
ROCHTSHE BLEICHMAN, Brasil
LEIZER BLEICHMAN, Chicago

Dedicated in loving memory of our beloved

HUSBAND, FATHER, GRANDFATHER and

GREAT GRANDFATHER

One of the Founders of, and First Secretary of Shidlowtzer Benevolent As'sn.

In memoriam of my dear family

Parents: ITZCHOK and

CHANA RYNGERMACHER

Sisters: RAIZALE, KAROLA, RESHA, FRAIDA

Brother: ALTER SHULEM

My whole family perished in Treblinka

From:
Luba Fishman (Ringermacher)
Des Moines, Iowa

In memoriam of my dear family

JOSEF and

CHAJA RINGERMACHER

Sisters: Rosa and Bassy

Brother: Fishel

Victims of the Nazi massacres

From
CAROLYN GLASMAN & family
Des Moines, Iowa

In memory of all my relatives and friends from my shtetl Szydlowiec who perished during the Nazi massacres from 1939 to 1945.

MR. & MRS. JOE and HELLEN STONE and family
BRONX, NEW YORK

IN LOVING MEMORY

Of our beloved Grandma - Grand grandma, Gitele Dreinudel, her children, our Uncles and Aunts, her Grand and Grandchildren, who were murdered in Treblinka on Sep. 1942.

DR. JACK and DR. MILTON DRANDELL, Calif.
FREDA and JOEY ACKERMAN, Calif.
MAJER DREINUDEL, France

In loving memory of our beloved

Mother and Wife

SABINA SVINKELSTEIN (LEDERMAN)

who was taken away so early in life, from her devoted children

GAIL SVINKELSTEIN, ALLEN SVINKELSTEIN

Husband: EMANUEL SVINKELSTEIN

In memory of my beloved

Husband and Son, Father and Brother

PINCHES ROSENBERG, ABRAMEK ROSENBERG

HELA ROSENBERG GUTTMAN

MAJOREK ROSENBERG

Toronto, Canada

In loving memory of my dear parents

ABRAHAM and BAT-SHEBA WEISBROT

Sisters: Faiga Tobe, Priwe, and Cymel Weisbrot

and all my Uncles, Aunt's and their families

They were deported to Treblinka, where they were killed with all the Jews of Szydlowiec.

I will cherish and honor their memory for ever

MAX WEBB (WEISBROT) and family

Beverly Hills, California

ואלה שמות הקדושים

וואָס זיינען געבליבן אַן קרובים זיי צו דערמאָנען.

א

ר׳ אליעזרל מורה־הוראה, זיין זון ר׳ דודל און משפחות
אַבצאַס בנימין
אַבצאַס צמח, מינדל מיט 2 קינדער
אַבראַמאָוויטש יעקב־משה און משפחה
אַגרעס הערשל און משפחה
אַדלער הערשל און משפחה
אונגעראָוויטש מאָטל און פרוי צייטל
אונגעראָוויטש נתן און משפחה, זיין יחזקאל, דוד, אבא
אַטלאַס נח, פרוי דבורה און טאָכטער לאה
אייזענבערג אברהם־משה און משפחה
אייזענבערג יצחק און משפחה
אייזענבערג משה און משפחה: שרה, שיע, נח און זלאָטע
אייזענבערג סענדער און משפחה
אייזענבערג פרץ און שפרה
אייזענבערג פישל, פרוי מלכה, פייגע, חנה, און יאַנקל
איצקאָוויטש אברהם און ליבע, ראכטשע און באַלטשע
איצקאָוויטש משה און פרוי יוכבד
אַלטער ליפּעס און זיין זון טאָכטער
אַלפערט יאַנקל און משפחה, טאָכטער פייגל
אַלפערט לאָזער און משפחה
אַלפערט שאָיע און משפחה
אַנילעוויטש אביגדור און משפחה, זיין זון ישראליק
אַניעלעוויטש נתן און משפחה
אַסטראָוויעצקי דוד און משפחה
אפּאטאָווסקי שיע, פרוי מירל, קינדער עלקע און יאַנקעלע
אַפּאָרט יצחק און משפחה
אַפּאָרט עקיבא און משפחה, זיין זון מענדל
אַפּעל סענדער און משפחה
ארענבאך פּרץ און פרוי
אָרענשטיין יצחקל, פרוי טייבעלע
אָרענשטיין משהלע און פאַמיליע

ב

באַטשאַן שאָיע־מרדכי און טאָכטער טאָבעלע
באַטשאַן שמערל, פרוי פייגע־לאה און טאָכטער הינדעלע
באַך חיים און משפחה
באַך שאָיע און משפחה
באַק אייזיק און משפחה
באַק שמחה, סאַלי, העניל
באָרענשטיין דוד און פרוי, זין איטשע און יידל
ביטער שימע און משפחה
בינשטאָק נח און משפחה
ביעגאַן הערשל און פאַמיליע
בירענצווייג אהרן־גרשון און משפחה
בירענצווייג משה־לייב, דינה און קינדער
בירענצווייג שלום, פרוי ציפּורה און קינדער
בליזשינסקי יאָסל און לאה און קינדער

בליזשינסקי זכריה און קינדער
בליזשינסקי יעקב־דוד און רוזשקע
בליזשינסקי ירחמיאל־חיים און פאַמיליע
בליזשינסקי מאיר הלל, פרוי גאָלדע און קינדער
בלימבוים חנינא און פרוי
בערגמאַן אברהם און פרוי, זון מאָטל
בערגמאַן בערל
בערגמאַן חיים, פרוי צירל, זון מאָטל און ברודער
בערגער ישראל, פרוי פייגע־רעילע און קינדער
בראָגאָווסקי איטשע־דוד און פרוי פרימעט
בראָגאָווסקי נחמן און פאַמיליע
בראַנדמעסער לייבוש און פאַמיליע, שוועסטער פּעסל
בראַנדמעסער שמואליק און משפּחה
בראָניעווסקי יאַנקל, פרוי און קינדער
בראָניעווסקי מלך, פרוי הינדע און קינדער
בראָניעווסקי מענדל און משפּחה
בראָנעס הענעך און משפּחה
בראָנעס אליה־מאיר, פרוי און קינדער
בראָנעס משה, פרוי און טעכטער
ברויטמאַן עזריאל און פאַמיליע, זין יאָסל, אליה, טאָכטער ראכמע
בריקמאַן יחיאל, שוועסטער לאה און עלטערן
בריקס חיים און בראניע
בריקס לייב און פרוי חיהלע
בריקס פּנחס, פרוי מינדושע און קינדער
בריקס שאַיע און פרוי גאָלדע
ברעסלער משה און משפּחה
ברעסלער נתן און פאַמיליע

ג

גאָטהעלף הלל, שוועסטער און עלטערן
גאָלדבאַנד הערש־דוד (בלאַכאַוש)
גאָלבאַנד יאַנקל, פייגע, שרה־פריידע, לאה און חיהלע
גאָלדבערג אברהם און פרוי, קינדער רחל און גיטעלע
גאָלדבערג ישראל און פרוי רבקהלע
גאָלדבערג לייבל און פאַמיליע
גאָלדבערג מאיר־הערש, פרוי הינדע און קינדער
גאָלדבערג שלמה, פרוי מירל און קינדער
גוטהיים חיים־יחיאל און פאַמיליע
גוטמאַן אברהם, מירל־לאה און קינדער
גייגער אהרן, סאַניע און קינדער
גייגער יצחק, פרוי און זין מאיר און יידל
גיל חיים און פאַמיליע
גיל יאַנקל און אפרים
גלאס בנימין, פרוי ליבע און טאָכטער פאָליע
גלאָסמאַן חיים, פרוי פייגע און 6 קינדער
געלבערמאַן אברהם און פרוי, זון מאָטעק און טאָכטער לובא
געלשענאָוויטש לאה־זיסל
געלשענאָוויטש מיכאל און פאַמיליע
גראָסבערג משה־ראובן און פאַמיליע
גראָספעלד אברהם און משפּחה
גראָספעלד מענדל און פייגע, לייזער און שוועסטערן
גרובשטיין חיים־טוביה און משפּחה
גרובשטיין יאָסל פרוי און קינדער
גרובשטיין שכנא פרוי און קינדער
גריטשמאַן נטע און משפּחה
גרינבערג אלתר און פאַמיליע

גרינבערג נאָטעלע, פרוי חנה־פייגע,
זין אברהם־מרדכי און משה־בער
גרינבערג פּנחס־מאיר און משפּחה
גרינשפּאַן לייבוש, פרוי גאָלדע און
קינדער

ד

דאָרנבלום הערש־ברוך, מאיר און
יחיאל
דאָרנבלום נתן און פאַמיליע
דימאַנט אליה, לאה, יוסף, ישראל־
מאָטקע און הערשל
דימאַנט דבורה און זון חיים
דימאַנט יחיאל, הערשל און אברהמלע
דימאַנט לייבוש, האָדעס און קינד
דימאַנט לייבוש און פאַמיליע
דימאַנט מאָטל, פרוי, זון מיכאל און
לאה
דימאַנט מאָטל, חוה און קינדער
דריינאָדל יהודה־לייב, פייגע און
קינדער
דריינאָדל לייבוש און פאַמיליע
דריינאָדל משה, פראָדל און קינד
דריינאָדל פּסח און פאַמיליע
דריינאָדל שימע, רבקה און קינדער

ה

האָניגמאַן אברהם־מרדכי
האָניגמאַן גאָדל און פאַמיליע
האָניגמאַן חיים און פרוי איטע
האָניגמאַן חיים און פאַמיליע
(וואטשארש)
האָניגמאַן ישראל־יצחק און פאַמיליע
האָניגמאַן לייבוש, פרוי גאָלדע און
טאָכטער אסתר
האָניגמאַן מענדל און פאַמיליע
האָניגמאַן משה און פרוי
האָניגמאַן עטעלע און רייזעלע
האָניגמאַן עקיבא און משה און
פאַמיליעס
האָראָוויטש מאָטל און אברהם
האָראָוויטש מענדל און פאַמיליע
האָרענדאָרף וואָלף, פרוי מאַשע,
קינדער משה, הערשל און אברהם
הירשמאַן חיים, פרוי און קינדער
הערשפּעלד משה־בערל און פרוי,
טאָכטער שרה־הינדע און
פאַמיליע
הערשפּעלד פּנחס־מאיר און פאַמיליע

ו

וואָלאָווסקי ברידער און משפּחות
(טאמדייטערס)
וואָלבערג מאָטעלע, פרוי שרה, זין
אברהם און שלמה
וואָלנאָוויטש שיע און משפּחה
וואָלנאָוויטש שרה, חנה, משה און
יוכבד
וואָלף יודל, פרוי און קינדער
וואלפאוויטש אהרן און נעשע
וואלפאוויטש דאַנע און פאַמיליע, זין
שלמה־פישל
וואלפאוויטש קלמן און ברידער
וואלפאוויטש שלמה־מלך און משפּחה
וואַסערמאַן הערשל
וואַסערשטיין יאַנקל
וואַסערשטיין לייבל, פרוי תירצה און
קינדער
וואַסערשטיין משה־שימע, פרוי
פרימעט און הערש־מענדל
וואַסערשטיין שמואל־מאיר און משפּחה
וואַקסבערג אביגדור, פרוי מלכה,
ישראליק, לייזער און טאָכטער
חנה
וואַקסבערג חיים, בנימין און זייערע
פאַמיליעס

וואַקסבערג יוסף און פאַמיליע
וואַקסבערג ישראל, פרוי גיטל און זייערע קינדער
וואַקסבערג לוי און פאַמיליע
וואַקסבערג שלמהלע און משפּחה
וואַרטמאַן חיים, פרוי און פאַמיליע
וואַרטמאַן שרה און שוועסטערס
וואַרשאַווסקי חוה, אברהם, צייטל, סאלקע, טאבע פּערל און לייבל
וואַרשאַווסקי יחיאל און רחל
וויגנאנסקי משה־חיים, עלקע און קינדער
וויזענבערג שאול, פרוי רייזל און קינדער
וויינשטיין בערל, פרוי שרה־לאה
וויינבערג בעריש, פרוי שרה און קינדער
וויינבערג נחמן, פרוי ריווע און קינדער
וויינבערג נפתלי און פּערל
וויינטרויב אַנשל (היטעלמאַכער) און משפּחה
וויינסבראָט אברהם, נח און פייגעלע
וויינסבראט זישע, פרוי שרה, זון עקיבא און הענדל
וויינסבראט חיהלע
וויינסבראט יעקב־שימע און גיטל
וויינסבראט ישראל און פאַמיליע
וויינסבראט שמואל, פרוי חנהלע און קינדער
וויצהענדלער מאַטל און חיהלע
וויצהענדלער משה־אפרים און פאַמיליע
וויצהענדלער שימע, פרוי שרה־דינה און קינדער
וויערזשביצקי נאַטע, פרוי פערל און 3 טעכטער
וויערזשביצקי שלמה, פרוי אסתר און משפּחה
וויצענטאַווסקי יצחק (מנקר), פרוי און זין פּנחס און משה
וווסטאנשקא יוסף־מענדל פרוי און משפּחה
וועסטער בנימין, פרוי חנהטשע און קינדער
וועסטער חיה־שרה, זון ישראלקע
וועסטער יעקב, פרוי רייזל און קינדער
וועסטער מאַטע און פאַמיליע
וועסטער משה־נאַטע און חנה
ווערדער מרדכי, פרוי מרים־חנה, זין ישראל, אריה און יונה
וועכמאַן אברהם, פרוי און קינדער
וועכמאַן פייוועל, פרוי און קינדער

ז

זאַגדאַנסקי ביילע־רייזל, מאַן און קינד
זאַגדאַנסקי ביירעך, פרוי און קינדער
זאַגדאַנסקי חיים און משפּחה
זאַגדאַנסקי ישראל־מאיר, פרוי בריינדל און קינדער
זאַגדאַנסקי משה־אבא און חיהלע
זאַלצמאַן אברהם־אביש, פרוי מרים, ריווועלע, משה
זאַלצמאַן יאַנקעלע, יאַסעלע און באַלטשע
זאַלצמאַן יחזקאל און עלטערן
זאַלצמאַן יעקב, פרוי גאַלדע און קינדער
זאַקאַן אהרן, פרוי אסתר און קינדער
זאַקאַן איטשע־ברוך און משפּחה
זילבערבערג מאַטל, זון אברהם און ברודער
זילבערשטיין שמואל, פרוי חנהלע און קינדער

זינגער משה, פרוי שרה און קינדער
זינגער נתן און משפחה
זינגפויגל מרדכי, זיין פרוי, זין פנחס, שיעלע און יאָסל
זיסמאַן משה־יחיאל, פרוי הינדע, זין בונעם, דוד און לייבוש
זיסמאַן שלמה, פרוי און קינדער
זלאָטאָוויטש לייבוש און משפחה
זלאָטאָוויטש שאַיעלע (מלמד) און פאַמיליע
זשולטע פּרץ, פרוי חנה און קינדער

ח

חיים־סענדער (שוחט) און משפחה
חיימאָוויטש חיים־שימע, פרוי נעכע און זון צמח
חיימאָוויטש שלמה, פרוי, זין לייבל, יחיאל, טאָכטער הינדע

ט

טויטער יצחק און פאַמיליע, ברודער משה
טויטער נאָטע, פרוי הדסה, יוסף און חיה
טויטער פנחס און פאַמיליע
טויטער שמואל־אהרן און משפחה
טורקעלטויב משה און פאַמיליע
טעמפּל בערל און פרוי, זון חיים
טענענבוים אהרן, פרוי אסתר און קינדער
טענענבוים בעריש, פרוי ביילע, זין שמואל און ירחמיאל
טענענבוים הענעך און משפחה
טענענבוים מאַנעס און משפחה
טענענבוים מיכאל, פרוי חיה און קינדער
טענענבוים מרדכי־מענדל און משפחה
טענענבוים עוזר און משפחה
טענענבוים רפאל, פרוי יוכבד און קינדער
טענענבוים שיע, פרוי מאַטל און קינדער
טענענבוים שיע, פרוי פייגע, זין משה און פּסח
טענענבוים שלמה, פרוי און זון בונעם
טענענבוים שמואל און משפחה

י

יאַנקלעוויטש גאָלדע־חנה און טאָבע
יאַנקלעוויטש יחיאל, זלמן, יודל, שרה
יאַנקלעוויטש יחיאל, חיה־שרה און הערשל
יאַנקלעוויטש לייבוש און לאה, צווייטע פרוי חיה־שרה
יאַנקלעוויטש משה־פישל, לאָזער
אליהו, אברהם
יודענהערץ און משפחה
יחזקאל פאַרבער און פאַמיליע
ישראל־יצחק מורה־הוראה

כ

כאַרלאַפ און משפחה (פאָטאָגראַפיסט)
כוסטעצקי הערש־נתן און קינדער
כוסטעצקי הערשל, פרוי חנה, טאָכטער שפרינצע־לאה און משה
כוסטעצקי וועלוול און פאַמיליע
כוסטעצקי חיים און פאַמיליע
כוסטעצקי לייבוש, ליבע־חנה און זלמן
כוסטעצקי שימעלע, שבע־איטע, דאָברע און איידעם
כוסטעצקי שמחה בונעם און פריידע
כענטשינסקי אייזיק, פייגעלע און פאַמיליע

ל

לאַנגער יאַנקל און משפחה
לאַנגער משה
ליבערבוים אורן, פרוי און זון עקיבא
ליכט משהלע, פרוי און קינדער
ליכט שמואל, מוטער און שוועסטערן
ליכטיקער טעווול און משפחה
ליכטיקער יחזקאל און טאָכטער
לעבעדיקער משה־מלך, פרוי און טעכטער
לעווין אלתר און משפחה
לעווין זלמן־בער און משפחה
לעווין ליבע און אליה
לעווין משה־לייב און פאַמיליע
לעווין פּנחס און משפחה
לעפקאָוויטש שלמה, מנחם און שפרה
לערמאַן משה, פרוי קיילע און קינדער
לערמאַן חיים, פרוי שרה־איטע און פאַמיליע
לערמאַן שמואל, פרוי חיהלע און קינד

מ

מאַדזשעוויעצקי בנימין און פאַמיליע
מאַדזשעוויעצקי זשאַק און פאַמיליע
מאַדזשעוויעצקי מרדכי, עלקע, הערשל, אליה און פּאָלאַ
מאַדזשעוויעצקי שלמה, הערשל און פאַמיליע
מאַיאָווקע אברהם און משפחה
מלאך הערשל, פרוי עלקע און משפחה
מאַלטשינער ישראל־שיע און מוטער
מאַלץ מאיר, מוטער און שוועסטער
מאנעלא הערש, פרוי, זין פּרץ און מאיר
מאַסלאָוויטש הערשל און שרה
מאַסלאָוויטש פּיניע און פרוי
מאַסלאָוויטש שימע און פרוי
מאַסלאָוויטש שלמה און רחל
מאָרגענשטערן אברהם, פרוי עטע־רייזל, זין לייבל און מאיר
מאָרגענשטערן חיים־שמואל, פרוי גאָלדע און ברוך
מאָרגענשטערן מענדל, פרוי אסתר און קינדער
מאָרגענשטערן פּנחס, פרוי חנה און קינדער
מאַריאנקא שלום, פרוי און זון ברוך
מאַרקוס חוה און עלטערן
מילגרוים פּנחס־מאיר, פרוי און קינדער
מילשטיין חיים־יוסף און פאַמיליע
מילשטיין משה, פרוי און זון מאָטעק
מילשטיין פּנחס, פרוי און קינד

נ

נודעלמאַן אסתר מיט 3 קינדער
נודעלמאַן בנימין, פרוי מיט 3 קינדער
נודעלמאַן בענדעט, פרוי און קינדער
נודעלמאַן יאַנקל, פרוי און קינדער
נודעלמאַן יודל, ליבע, אריה, מאָטל, עקיבא און חנה
נודעלמאַן יצחק, פרוי און קינדער
נודעלמאַן ישראל־הערש, פרוי פרימעט און קינדער
נודעלמאַן מאָטל און ביילע, דוד און לאה
נודעלמאַן משה, פרוי אַלטע און קינדער
נודעלמאַן שימע און פרוי

ע

ערליך יונה, פרוי שרהלע, זין ירחמיאל און יאיר
ערליך נפתלי, פרוי און זון מאיר־טוביה

ערליך רפאל און משפחה

פ

פאָזנאַנסקי חיים־לייזער און שמואל
פאָזנאַנסקי יעקב, פרוי מרים־שרה און קינדער
פאָזנאַנסקי פישל, פרוי יוכבד און קינדער
פאָלוס פערעלע (דעם רבינס), מאַן און 2 טעכטער (רחל־לאה)
פאָמעראַנץ בערל און פאַמיליע
פאָמעראַנץ יאָסל, פרוי לאה און פאַמיליע
פאָמעראַנץ יצחק, פרוי רייצע און קינדער
פאָמעראַנץ מרדכי און פאַמיליע
פוטערמאַן יואל, פרוי בינע־לאה און פאַמיליע
פינקערט אברהם, פרוי און קינדער
פינקערט סאַלעק, פרוי חיהלע
פלאמקא יאַנקל און עלטערן
פערלמוטער יחזקאל, פרוי מרים, דוד און זיסל
פערלמוטער מיכאל, פרוי גיטל און קינדער
פערלמוטער נח און פאַמיליע
פראשקער נתן און משפחה
פראשקער שמואל־יונה, פרוי חנה־רויזע און קינדער

צ

פאַרנאַלסקי חיים, פרוי, זון יצחק און ברודער
פוקס גרשון און פאַמיליע
פוקס חיה און ברודער אַנשעל
פוקס חיים, פרוי חנה, זין אהרן, אברהם, אפרים
פוקס יאַנקל, חיה
פוקס יקותיאל, מוטער און פאַמיליע
פוקס פרימעט, שרה־רייזל און ראובן
פייפער יהודה־מאיר און פאַמיליע
פינקעלשטיין מלך און פאַמיליע
פישמאַן יחיאל־משה, חיה־ביילע, וועלוול, ראַכעל און חיים
פישמאַן יעקב, פרוי און קינדער
פישמאַן פרץ און הינדעלע
פישמאַן שימע, פרוי און קינדער
פישמאַן שמואל־מאיר און פאַמיליע
פישער אהרן און פאַמיליע
פישער ביילע, אסתר, לאה, זון ירחמיאל און פאַמיליע
פעלדמאַן גאָדל און פאַמיליע
פעלדמאַן יעקב, פרוי פרימעט, טאָכטער מינדל
פעלדמאַן משה, פרוי און קינדער (זון: ישראל)
פעלדמאַן נאָטע־לייבוש און זיינע עלטערן
פעלדמאַן שלמה־יידל, פרוי און קינדער
פערענבוק אליה, פרוי, זין שאַיע און יאָסל
פערענבוק שמואל, פרוי צימעל און קינדער
פראָענבערג מאיר, פרוי רחלע, הינדע, חנה, משה, דוד
פראַנקפורט מענדעלע, עלטערן, שוועסטערס און ברודער
פרידליך משה, פרוי חנהלע און קינדער
פרידמאַן אלתר און משפחה
פרידמאַן בערל און משפחה
פרידמאַן חיים און פרוי מלכה
פרידמאַן פייוועל און משפחה
פרייטאַק הערש־אהרן, פרוי הינדע, זין נתן און יאַנקל

פרייטאַק יאיר, פרוי גיטעלע
פרישמאַן דוד און פאַמיליע
פרישמאַן בינע און ברודער משה
פרענקעל יעקב און משפחה, זון אהרן
פרענקעל שמואל און פאַמיליע

צ

צוקער אברהם, פרוי און קינדער
צוקער אסתר און גרשון
צוקער גרשון, פרוי זיסל
צוקער חיים און מוטער
צוקער יחיאל, פרוי און טאָכטער בראַנטשע
צוקער ישראל, פרוי שרהלע און קינדער
צוקער נאָטע און פרוי
צוקער ראובן, פרוי און קינדער
צוקער רבקה און שוועסטער
צוקער שאול, פרוי און קינדער
צוקער שמואל יאַנקל, פרוי שיינדל און קינדער
צוקער שרה־ליבע, יעקב־מאיר און שמואל־נאָטע
צוקערגוט אברהם, פרוי גאָלדע און קינדער
ציטרין יואל, פרוי און קינדער
ציטרין מנשה און פרוי
ציטרין משה און משפחה
צימערמאַן אברהם, פרוי און קינדער
צימערמאַן חיהלע, מאַן יוסף און קינדער
צימערמאַן שיע, פרוי און קינדער
צעלינסקי אברהם־שיע, פרוי און קינדער
צעלינסקי זלמן, פרוי מלכה און משפחה
צעלינסקי יעקב, יאיר און פרוי, מוטער מלכה און שוועסטערס

ק

קאָזלאָווסקי משה אלתר און משפחה
קאָזלאָווסקי משפחה
קאַטשאַלאַ איטשע, זייגע עלטערן און משפחה
קאַטשאַלאַ מאָטל
קאַטשאַלאַ נאָטע, פרוי שרה און קינדער
קאַפלאַן מרדכי, פרוי פייגע און קינדער
קאפלער בנימין און משפחה
קאַץ אלתר, פרוי דבורה
קאַץ בענדעט און משפחה
קאַץ וועלוול און משפחה, זון יצחק
קאַץ ירחמיאל, פרוי חיה און טאָכטער יוכבד
קאַץ ישראל־יצחק, פרוי גאָלדעלע
קאַץ לייבוש, פרוי אַנדזשע און זון יצחק
קאַץ מלך און משפחה
קאַץ רחל און קינדער
קאַצענעלענבויגן יאַנקל און משפחה
קאָראָלניק אשר און פרוי
קאָראָלניק רויזע, פייגע און משה
קאָרמאַן שמחה און משפחה
קאָרענבלום יצחק און פאַמיליע, זון ירחמיאל
קוטוואַק יאַנקל און משפחה
קויפמאַן הערשל, פרוי חוה און קינדער
קויפמאַן, נעכע און קינדער (זון: לייבוש)
קויפמאַן מאיר, פרוי שרה־ציפּע, זין נאָטעלע און אליה
קופערמאַן בראַנטשע, רבקה, גרשון און טאָבע
קופערמאַן הענער און משפחה
קופערמאַן חיים־לאָזער און פרוי

קופערמאַן ישראל, פרוי און קינדער, זון איטשע
קופערמאַן תנחום, פרוי און קינדער
קופערשמיט אברהם און משפחה
קופערשמיט ירמיה און פאַמיליע
קופערשמיט חיים, פרוי און קינדער
קורלענדער אהרן און פאַמיליע
קורלענדער ירחמיאל, פרוי איטע און קינדער
קורלענדער שמואל, פרוי, זין ירחמיאל, יאַנקל, שלמה, פישל, און טאַכטער רייזל
קירשענבלאַט יאַנקל און עלטערן
קירשענבלאַט שמואל, פרוי שרה, זון חיים־יחיאל
קלאפאַרדאַ לוי און פאַמיליע
קלאפאַרדאַ שלמה און פאַמיליע
קלאפאַרדאַ שמחה, פרוי רייזל און טעכטער לאה און רבקה
קליין משהלע און צביה
קליינמאַן יאָסל, פרוי חיה־אסתר און קינדער
קליינמאַן יואל, פרוי און קינדער
קעמעלהאָר עקיבא און משפחה
קראַקאָווסקי מאָטעלע און משפחה
קרול גדליה, פרוי און עלטערן
קרול משה און משפחה
קרול פּיניע, פרוי און קינדער
קריטקא יאַנקל, פרוי חנה און טעכטער קריס שפרה, זין מענדל און דוד

ר

ראַבינאָוויטש אברהם, יאָסל און עלטערן
ראַבינאָוויטש יעקב, פרוי און גאַנצע משפחה
ראַבינאָוויטש יצחק און זייַנע עלטערן מוטער פּעסע און משפחה
ראַבינאָוויטש יענטל און פישל
ראַדאָלניק אברהם
ראַדאָלניק אפרים און פאַמיליע
ראַדאָלניק מאיר און משפחה
ראַדאָלניק משה און משפחה (6 טעכטער)
ראַדאָלניק שמואל און משפחה
ראַדאָלניק שרה און עלטערן
ראָזענבוים ישראל, פרוי און קינדער, זון מיילעך
ראָזענבוים פערעלע און עלטערן
ראָזענצווייג אברהם און זין שלמה, יאָסל, משה און שוועסטער
ראָזענצווייג אברהם און יאַנקל מיט זייערע פרויען
ראָזענצווייג הינדע, פייגע, יאַנקל, אליעזר
ראָזענצווייג יאַנקל, רבקהלע און סאַלטשע
ראָזענצווייג יחיאל און פאַמיליע
ראָזענצווייג יעקב לאָזער און משפחה
ראָזענצווייג משה, פרוי און קינדער, זין עזר און וועלוול
ראָזענצווייג נתן און משפחה
ראָזענצווייג רבקה און טאָכטער שרהלע
ראָזענצווייג ריטשל (די לעקעך־בעקערין) און משפחה
ראָזענצווייג שלמה און פאַמיליע, זון שמואל
ראַטאַרסקי מאיר, זיינע ברידער, שוועסטערס און פאַמיליעס
ראָטשטיין חיים (שוחט), פרוי, זין אברהם, לייזער
ראָטשטיין פּינטשע און זעלדע
ראַפאַלאָוויטש יצחק־משה, עלטערן און משפחה
ראַפאַלאָוויטש שלמה, פרוי און טאָכטער שרה

ראָמבאַלסקי ראובן און משפּחה
ראָמבאַלסקי שימע, פּרוי לאה און קינדער
ראָנטשקא חיים־לייזער און פּאַמיליע
ראָנטשקא חיים־שמואל, פּרוי סאלטשע און קינדער
ראָנטשקא יוסף און שעווע
ראָנטשקא לאָזער, פּרוי חנה און קינדער
ראָנטשקא פּעסל און קינדער
ראָנטשקא שיע, פּרוי רייזל און קינד
רובינשטיין אהרן און פּאַמיליע
רושינעק אברהם, זיינע עלטערן און שוועסטערס
רינגערמאַכער טאָבע און פּאַמיליע
רינגערמאַכער יעקב, פּרוי רבקה און קינדער
רינגערמאַכער לייבוש
רינגערמאַכער שמואל און משפּחה
ריינבערג יצחק, פּרוי יענטע און קינדער
ריינבערג יצחק (שלישארזש) און פּאַמיליע
ריינבערג נח, פּרוי חיה־שרה און אירע שוועסטערס
רעכטמאַן שלמה, פּרוי פּערל, טאָכטער חיה־רחל און נאָך קינדער

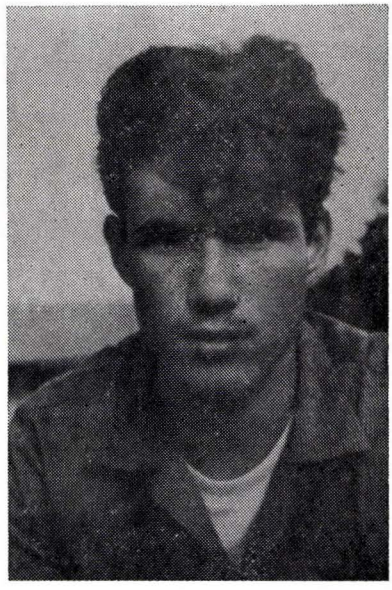
ש

שאדמאן אביש, פּרוי און קינדער
שאדמאן אברהם, פּרוי רייזל
שאדמאן אלתר און פּאַמיליע
שאדמאן יאַנקל, פּרוי און קינדער
שאדמאן נחמן און פּאַמיליע
שאדמאן פּייגל, זין זעליק און דוד
שאדמאן שבתי און פּאַמיליע
שאָפּשעוויטש דוד, פּרוי און קינדער
שוואַרץ לייבל און שוועסטערס
שוואַרצער שלמה, פּרוי און קינדער
שוויעטשניק מיכאל, פּרוי און קינדער
שוויעטשניק משה, פּרוי מרים און קינדער
שוסטער מיכאל, פּרוי און קינדער, זון ליפּע און פּרוי רייזל
שטיין יאַנקל, פּרוי הינדע און פּאַמיליע
שטיינאָוויטש יחיאל־משה און פּאַמיליע
שטיינהאָקער משה און פּאַמיליע, זון זלמן
שטיינמאַן יצחק, פּרוי איטקע און קינדער
שטיינמאַן מאיר און פּאַמיליע
שטיינמאַן מרדכי און פּאַמיליע
שטיינמאַן נפתלי און פּאַמיליע
שטיינמאַן פּנחס, פּרוי אסתר, סאָלקע, מאַניע, שעווע און יאַנקעלע
שטיינמאַן צביה, מלכה און ראָכעל
שטיינמאַן שלמה, פּרוי שפּרינצע און פּאַמיליע
שטייערמאַן שימע, פּרוי חנה טאָכטער חוהלע
שטערן נאָטע, פּרוי פּראָדל און קינד
שטערן שאָיעלע און פּאַמיליע
שטערנשאס בנימין און פּאַמיליע
שטערנשאס מאיר, שאול און זייערע פּאַמיליעס
שטערנשאס פּנחס, פּרוי און קינדער
שטראך (פּאָטאָגראָפּיסט), פּרוי נאָטשע
שטשענשליווע מרדכי, פּרוי און קינדער
שטשערבאָצקי יצחק און פּאַמיליע
שיכטער אהרן, מוטער און שוועסטער
שיכטער יואל, פּרוי פּערל און קינדער
שיכטער מאָטעס, פּרוי און קינדער
שיף ישראל־ליפּע, פּרוי און קינדער
שלאק עקיבא, פּרוי פּייגל און קינדער

שלאק רחל און פישל
שלאק שלמה, פרוי רייזל און קינדער
שליסקי ברוך, נחמן און נאָך קינדער
שליסקי יוסף־זאַנוועל און פאַמיליע
שליסקי מאָטל און פרוי
שליסקי שלום און משפחה
שער אליה און משפחה
שער יחיאל, פרוי יוכבד און קינדער
שער לאָזער, פרוי און קינדער
שער מאיר, פרוי הינדע, זין יאַנקל און ירחמיאל
שער משה־אהרן, רייזל, גאָלדע און צייטל
שער פנחס און משפחה
שערמאַן פאַמיליע
שפיגל גבריאל, פרוי ביילע־באַטשע און קינדער
שפיגל יוכבד און משפחה

בני עירנו שידלובצה, שמסרו נפשם על קיום עם ישראל ומדינת ישראל

ה׳ ינקום דמם

זלמן יצחקי
בן שמואל וחוה לאַקס
נולד כ״ד אייר תש״ז, נפל ב׳ סיון תשכ״ז
במלחמת ששת־הימים ב־1967

יהודה דוד בן שלמה וחוה נחום
נפל במלחמת ששת־הימים ב־1697

יצחק בן זלמן ושרה כשר
נפל במלחמת הקוממיות ב־1948

חיים בן בנימין ושרה גיל
נפל במלחמת הקוממיות ב־1948

יחזקאל בן אברהם נתן וחנה טובה לרמן
נפל במלחמת הקוממיות ב־1948

אינדעקס פון ערטער

עס זיינען אויסגעלאָזן געוואָרן: 1. שידלאָוצע, ווייל דאָס גאַנצע בוך פאַרנעמט זיך מיטן שטעטל. 2. פוילן — צוליבן זעלביקן טעם, כאָטש אין אַ סך קלענערער מאָס. 3. אַבב־אורחאדיקע דערמאָנונגען פון ערטער.

א.

אוטיאַן, 31
אַטוואָצק־פּאַלענין, 619
אויאַזד, 342, 542
אויסטראַליע, 325, 338, 714
אוישוויץ, 304, 307, 392, 395, 480, 488, 497, 504, 510, 521, 522, 635, 638, 640, 644, 652, 657, 660, 661, 678, 679, 686, 687.
אולם, 511
איטאַליע, 272
אייזנשטאַט, 19, 31
אַלאַך 497, 580, 628
אַלטוויליייקע, 221
אַלמאַ אַטאַ, 367
אַלסענע, 327
אַלעקסאַנדער, 51
אַמעריקע, 4, 96, 116, 193, 237, 279, 280, 281.
אַסטראָוצע, 209, 442, 534, 611
אַפּאַלע, 355, 424, 425, 453, 505
אַפּט, 331, 533, 539, 548
אַרגענטינע, 3, 4, 5, 115, 207, 314, 329
ארץ־ישראל—ישראל, 3, 4, 73, 74, 110, 125, 133, 169, 246, 248, 252, 264, 271, 272, 278, 280, 281, 283, 330, 350, 475, 495, 629, 673, 674, 696, 698—702, 712

ב.

באַדזשענטין, 190, 328
באַרקאָוויצע, 102
באַשקאָוויץ, 34
בוכענוואַלד, 464, 465, 488, 492, 502, 537, 578, 579, 594, 612, 614, 625, 627, 662—664, 669, 686.
בוענאָס־איירעס, 330
בורגאָוו, 628
בורגענלאַנד, 31
בזשין, 102, 103
ביאַלאָבזשעג, 44—46, 209
ביאַלע, 31, 44
ביאַלע־ראָוסקע, 450
ביכאָווע, 426
בליזשין, 102, 497, 504, 520, 555, 660
בני־ברק, 44
בעלגיע, 478
בעלזשעץ, 354, 408, 432
בערגן־בעלזן, 624, 628, 631, 661
בראַזיל, 3, 5, 107, 173, 210, 372, 703
בריוויגאָוו, 519
בריסל, 310

ג.

גאָזדקעוו, 385
גלייוויץ, 464
גניוועשאָוו, 209
גער, 38, 51, 469, 470, 475, 668
גראָס־זאַקסענהיים, 511
גראָסראָזען, 404
גריצע, 209

ד.

דאַבאָר־בירקענאָו, 488, 511, 580, 660, 686
דאַן, 678
דאַנציק, 344
דאָרא, 464
דייטשלאַנד, 78, 149, 328, 344, 415, 463, 477, 478, 621, 631, 669
דליגאַס, 487
דראַנסי, 310
דרילטש (אילזע), 422, 423, 444, 583

ה.

הינדענבורג, 661
העסענטאַל, 497

ו.

וואַלבראָם, 619
וואָלגעוו (וואָלאָגאָוו), 28, 314, 359, 364, 366, 370, 381, 408, 440, 443, 444, 487, 488, 496, 497, 501, 507, 509, 510, 567, 576, 644—649, 659, 660
וואָלצענעוו, 159, 188, 320, 675
וואַרעמס, 19, 30
וואַרקע (וואורקע) 53, 610
וואַרשע, 38, 41, 55, 56, 71, 73, 82, 84, 89, 91, 96, 98, 99, 103, 109, 112, 121, 124, 138, 139, 142, 155, 169, 178, 184, 186, 187, 189, 191, 196, 204, 205, 207, 221, 232, 233, 246, 262, 279, 280, 281, 282, 290, 298, 312, 348, 396, 398, 403, 437, 450, 451, 455, 465, 466, 470, 472—474, 497, 505, 518—521, 525, 526, 581, 632, 671
וויאַרביצע, 370
וויהינגען, 497, 511
ווילנע, 221
ווין, 467, 468, 591
וויסאָצקי (דערפל) 320, 391, 576, 644
ווישניאָוקע, 359, 656
ווישניצע, 34
ווערושביצע, 368
ווערושבעניק, 592, 657, 658
ווראָצלאָוו, 671

ז.

זאַבלודאָוע, 34
זאַוויכאָסט, 354—356
זדאָלבונאָוו, 428
זוואָלין, 455, 545
זימאָקי, 640
זעאַרק, 571
זשילקעווקע, 426

ט.

טאַמאַשאָוו־מאַזאָוויעצק, 51, 376, 378, 391, 510, 518
טאַראָנטאָ, 714
טולוו, 676, 677
טירקהיים, 628
טערעזינשטאָט, 504, 511, 576, 594, 625, 666, 669, 675, 686
טרעבלינקע, 126, 276, 288, 295, 296, 299, 301, 304—306, 318, 320, 326—328, 340—342, 408, 419, 504, 507, 527, 540, 546, 576, 603, 604, 627, 635—637, 639, 669, 675, 678, 685, 686
טרעגלין, 669
טשאַרניצקי גוראַ, 420
טשעכאָאוו, 208
טשענסטאָכאָוו, 307, 421, 463, 484, 492, 512, 537, 594, 612, 614, 617, 618, 625, 628, 630, 631, 633, 669, 679
טשענסטאָכאָוויאַנקע, 463, 579

י.

יאַבלאָניצע, 102
יאַנישעוו, 352, 355—357, 366, 408, 409, 411, 582
יאַסטשאָמב, 571
יוזעפאָוו, 353, 354, 357, 411, 453, 582, 632
יעלנע (יעדלנע), 178, 359, 362, 583, 584, 593, 627, 656

כ

כוסטעק, 657
כלעוויסק, 102, 283, 326
כעלם, 426, 427

ל

לאָדזש, 96, 173, 182, 194, 196, 207, 230, 303, 348, 359, 368, 369, 391, 395, 416, 431, 448, 449, 452, 471, 484, 497, 514־516, 519, 524, 527, 658, 680, 682
לאַגדסבערג, 614
לאָס אנדזשעלעס, 418, 715
לאַקענבאַך, 31
לובלין, 7, 53, 353, 408, 409, 427, 468, 581
לודוויגסבורג, 522

ליאַן, 304, 326
ליבעוונע, 428, 429
ליטע, 123, 150
לייפציק, 463, 612, 665
ליפאָוע־פאָלע, 369, 705
ליפסק, 423
לעהעסטען אַן די סאַלע, 580
לעמבערג, 311, 429, 430, 537, 657
לענטשין, 425, 426
לעשניטשאָווקע, 427

מ

מאַדזיק, 47
מאַטהויזן, 502
מאַטערסדאָרף, 31
מאלהאָף, 635
מאַלין, 678, 679
מאַנטרעאַל, 93
מוזאַויע (דאָרף), 619
מונקאַטש, 47
מיאַמי, 78
מיטעלוואַלד, 511
מיידאַנעק, 410, 574, 635
מילאַנאָווקע, 519, 526, 527
מיעכאָוו, 466
מיר, 31
מעזריטש, 44, 619
מעלבורן, 178

נ

נאָוואַרעדאָק, 147
נידערשלעזיע, 638
ניו־יאָרק, 3—6, 691—697, 716
נעסוויזש, 31

ס

סאָוט־רוסלאַנד, 221, 222, 226, 236, 264, 311, 326, 344, 367, 657, 670, 672, 673
סאָכאַטשעוו, 19, 30
סאָלעץ, 423
סובעדניעוו, 102, 190, 460, 545, 548, 607, 663
סולעיעוו, 579
סטאַלטאַך, 497, 580
סטאָפצין, 680
סטאַרוויש, 102, 159
סטאַרכאָוויץ, 360, 378, 381, 384, 419, 440, 442, 443, 452, 455, 458, 480, 505, 506, 555, 556, 599, 631, 636—638, 650, 653—656, 660
סטאַשעוו, 556
סיקשין, 275
סמאַגעוו, 102
סמילעוו, 351, 361, 372, 478, 479, 628
סקאַרזשיסק, 102, 103, 190, 213, 242, 246, 299, 304, 305, 307, 318, 327, 328, 345, 357, 367, 368, 381, 382, 389, 397, 421, 431, 442, 445, 451, 455, 458—462, 484, 486, 492, 499, 501—503, 506, 507, 509, 511, 517, 518, 520, 521, 524, 527—568, 577, 593, 594, 597, 599, 601—635, 656, 662, 663, 667—669, 685, 686
סקאַרישעוו, 341
סקושינא, 340
סקערניעוויץ, 577

ע

ענגלאַנד, 74, 96

פ

פאָגזשאַלע, 21, 363
פאָולעוו, 102, 586
פאָלטאָווע, 275
פאָקיגג, 682
פאַריז, 3, 128, 183, 304, 307, 310, 326, 331, 395, 676, 708.
פאַרצעוועץ, 44
פויזן, 123, 136, 500
פינטשעוו, 466
פינסק, 242
פיסטשענע, 49
פלאָצק, 394, 621
פלאָשעוו, 614, 619
פעטריקאָוו, 437, 619
פעלצערן, 492, 633
פראָג, 334
פראָגע, 37
פראָסניץ, 19, 30, 31
פשיטיק, 98, 104 501

פּשיסכע, 20, 35—38, 44, 51, 56, 209, 317, 334, 343, 345, 442, 639, 640

פ

פּראַנקרייך, 149, 173, 178, 183, 187, 242, 310, 326, 516, 676—678, 708—713

צ

צויזמיר, 342, 533, 534, 542, 550, 563, 564

ק

קאַושיצע, 640
קאַושענץ, 47, 209, 581, 649
קאַלין, 34
קאַליש, 431, 432
קאַנאַדע, 82, 93
קאַסעוו, 188
קאַצק, 37, 51, 168
קאַרטוז־בערעזע, 311, 671
קינצק (קינסק, קאַנסק), 44, 76, 152, 178, 193, 209, 246, 290
קלעצק, 31
קעלץ, 144, 209, 213, 242, 249, 346, 347, 359, 398, 435, 592
קראַסנאָדאַר, 673
קראָקע, 55, 103, 112, 183, 191, 362, 383, 403, 438, 465, 466, 474, 497, 591
קראַשניק, 43, 121
קשענטשין, 188, 189, 391, 639

ר

ראַן, 677
ראַדאָמסק, 47, 342, 463, 542, 546, 663
ראַדזין, 91
ראַדעם, 17, 23, 24, 45, 47, 53, 56, 64, 72, 76, 104, 106, 122, 124, 142—144, 149, 184, 189, 204, 209, 213, 220, 242, 246, 259, 307, 331, 339, 343—345, 359, 361, 362, 365, 372, 373, 393, 395, 396, 398, 399—406, 408, 414, 417, 418, 434—437, 447, 450, 451, 455, 461, 483, 494, 497, 510, 520, 521, 545, 581, 584, 631, 635, 645, 649, 660
ראַווע, 46
ראַוענסבּרוק, 635
ראַסטאַוו, 189
ראָשקעוו, 102, 364
רוינסק, 102, 106
רוסלאַנד, 64, 73, 125, 189
רזשיצעוו, 102, 283
ריוועראזאַלד, 310
רמת־גן, 178, 300
רעכניץ, 34

ש

שאַרלרוא, 678
שוויערטשיק, 581
שוויערשץ, 585
שטוטגאַרט, 522
שידלעוו, 340
שליבן, 594, 610, 612, 625, 663—665
שעדליץ, 44
שערשאַוו, 31

ת

תל־אביב, 133, 282

אינדעקס פון מענטשן

עס זיינען אויסגעלאָזן געוואָרן: 1. מענטשן מיט בלויז דעם ערשטן נאָמען, סיידן מען האָט זיי געקענט אידענטיפיצירן אויף אַן אַנדער אופן. 2. נעמען פון ביבליאָגראַפישע נאָטיצן און ציטאַטעס, אויסער אין געצוילטע ספעציעלע פאַלן. 3. היטלער — משום ימח שמו.

די פּאָר טויזנט נעמען פון מענטשן, איבערגעגעבן פון לאַנדסלייט אין אַלע עקן וועלט, האָבן אָפט פאַרשיידענע וואַריאַציעס פון איין און דער זעלביקער פּערזאָן און אַזוי זיינען זיי אַריין אין טעקסט. אין אינדעקס האָבן מיר זיך משתדל געווען זיי אויסצוגלייכן און פאַראיינהייטלעכן — אויף וויפל דאָס האָט זיך געלאָזן. דער ענדגילטיקער אויסלייג פון אַ נאָמען איז אין אינדעקס.

פאַראָן עטלעכע פאַלן פון פאַרשיידענע מענטשן מיטן זעלביקן ערשטן און לעצטן נאָמען און ס׳האָט זיך ניט איינגעגעבן זיי צו דיפערענצירן. די קרובים און פרייַנט וועלן דאָס זיכער קענען לייכט מאַכן.

נעמען פון פרויען קענען זיך אַ מאָל געפינען סיי אונטער זייער מיידלשן נאָמען, סיי אונטער זייער מאַנס נאָמען.

א.

אַבראַמאָוויטש, יעקב משה, 164, 168
אברהם ביילע שיינדעלעס, 370
אברהם „גענין", 390, 567
אברהם מרדכי מלמד, 106
אַגרעס, ירחמיאל, 572
אַגרעס, רבקה, 572
אַגרעס, שמעון, 572
אַדלער, הערש, 231, 319
אַדלער, יחיאל, 272, 593
אַדראָוואַנז, יאַקוב, 17
אַדראָוואַנז, סלאָווקאַ, 17
אונגער (לערער), 166
אונגערמאַוויטש, אַבע, 356
אונגערמאַוויטש, גאָלדע, 172, 173
אונגערמאַוויטש, יחזקאל, 112, 704
אונגערמאַוויטש, מאָטעק, 172, 329, 704
אַטלאַס, ישראל, 709
אַטלאַס, שלמה, 205
איוואַנייקא... 541, 545
איטשע הערש בריווטרעגער, 675
אייבשיץ, יהונתן, 34
אייגער, עקיבא, 31
אייזנבערג (קאַמענד׳), 564, 565, 614
אייזנבערג (משפחה), 376
אייזנבערג... 201, 593
אייזנבערג, אברהם, 327
אייזנבערג, אברהם יצחק, 442
אייזנבערג, אברהם משה, 225, 329, 378, 610, 664
אייזנבערג, אידל, 169
אייזנבערג, אליעזר, 250
אייזנבערג, בערל, 225, 245, 246, 248, 700
אייזנבערג, ברוך, 104, 227
אייזנבערג, וואָלף, 436, 437, 643, 649
אייזנבערג, חנה, 448, 618, 635
אייזנבערג, יאָסל, 368, 369
אייזנבערג, יעקב, 212, 442
אייזנבערג, יצחק, 146, 493
אייזנבערג, יצחק חנא, 123
אייזנבערג, ישעיה מענדל, 354, 355
אייזנבערג, ישראליק, 673
אייזנבערג, ישראלקע, 253
אייזנבערג, לייבוש, 313
אייזנבערג, לייבל, 483
אייזנבערג, מאָטל, 66—68, 76, 109, 138, 145, 186, 187, 224, 268, 327
אייזנבערג, מאיר, 635
אייזנבערג, משה, 422, 618
אייזנבערג, משה־מאיר, 709
אייזנבערג, נטע, 113, 176, 303, 313, 351, 444, 493
אייזנבערג, נטע (שול), 453, 600, 613
אייזנבערג, סענדער, 169, 324, 329
אייזנבערג, עטל, 214

אייזנבערג, פערל, 186
אייזנבערג, פייגע, 151, 245
אייזנבערג, פישל (אַרט), 63, 374, 383, 391, 439, 443, 509, 517, 524, 587, 675
אייזנבערג, ראַכמעלע, 635
אייזנבערג, רבקה, 228
אייזנבערג, רבקהלע, 635
אייזנבערג, רבקהלע, 368
אייזנבערג, רחל, 109, 110, 186, 224, 249, 448
אייזנבערג, שבע, 138
אייזנבערג, שיע, 250
אייזנבערג, שיעלע, 368
אייזנבערג, שלמה, 75, 110, 148, 175, 180, 191, 212, 224, 227, 255, 268, 386, 436, 440, 441, 448
אייזנבערג, שמואל, 364
אייזנבערג, שמערל, 351
אייזנבערג, שרה, 72
אייזנשטאַט, אברהם צבי, 31, 34
אייזנשטאַט, אלעזר, 20, 35
אייזנשטאַט, בנימין, 31
אייזנשטאַט, חוה, 20
אייזנשטאַט, יהודה, 31
אייזנשטאַט, יצחק, 31
אייזנשטאַט, מאיר, 19, 20, 30, 31, 34, 334
אייזנשטאַט, מיכאל, 31
אייזנשטאַט, משה, 31
אייזנשטאַט, פריידע רייזל, 371
אייזנשטאַט, שבתי, 31
אייזנשטאַט, שמחה לייבוש, 371
אייזנשמיץ (ס״ס), 537, 548
אייזנהאַרן, דוד, 139
אייסעראַוויטש, ב., 136, 139
אינפלינג (שטורעם־פירער), 532—534, 574
איצקאָוויטש, אברהם, 227, 231, 258
איצקאָוויטש, משה, 369, 370
אַלבערט (ייד׳ קאָמענד׳), 609
אַלטאַף (מייסטער), 637
אַלטער, יהודה אריה לייב, 48, 53
אַלטער, יצחק מאיר, 38, 41—43
אַלטער, משה בצלאל, 48
אלימלך ליזענסקער, 36, 37
אליעזר (ראש ישיבה), 147
אלעזר מורה־הוראה, 67, 137, 147, 165
אַלפּערט, אליעזר, 333
אַלפּערט, ירחמיאל, 651
אַלפּערט, ישעיה, 288, 385
אַלפּערט, פייגל, 151, 152, 604
אַלפּערט, פישל, 151, 152
אַנדערסאָן (גענעראַל), 350
אַנדרעיעוו, ל., 241
אַנטאָנאָוו (מאיאָר), 343
אַנטאָניאַק, באַזיל, 509, 641—643
אַנטאָניאַק, זאָפיאַ, 641—643
אַנטשל היטל־מאַכער, 62, 137, 322
אַנילעוויטש, אביגדור, 110
אַנילעוויטש, דוד, 566
אַנילעוויטש, יאַנקל, 244
אַנ־סקי, ש., 174
אַנקערמאַן (אַקערמאַן ?), משה, 36
אַסטערבאַך . . . 376, 380
אַסטראָוויטש 382, 387, 388, 488, 518, 587, 650
אַסטראָוויעצקי, דוד, 103, 107, 201, 255, 265, 266
אַסטראָוויעצקי, קלמן, 500
אַסטראָוויעצקי, שמואל, 500
אַסטראָוויעצקי, שמשון, 497, 579, 580
אַפאַטאָוסקי, בונעם, 75, 103, 110, 255, 273, 274
אַפאַטאָוסקי, יאַנקל, 301, 302
אַפאַטאָוסקי, ישעיה, 158, 227—229, 231, 263, 297, 301, 302, 350, 390, 498, 598
אַפאַטאָוסקי, מירל, 302
אַפאַטאָוסקי, עלקע, 301, 302
אַפאַרט, יצחק, 125
אַפאַרט, פישל, 125
אַפעל, ביילע, 138, 236, 249
אַקערמאַן, דושעני, 692
אַקערמאַן, יאָסל, 449
אַראַנאָוויץ, משה, 36
אַרנבאַך, פרץ, 354
אַרנשטיין, מאַרק, 71, 186
אַש, שלום, 71
אשכנזי, צבי הירש, 31, 34

ב.

באַגדאַן (פאַליציסט), 243

באוער (ס"ס), 375, 383—391, 490, 509, 517, 518, 524, 588, 668
באַטענשלעגער (קאָמענדאַנט), 537, 541, 544, 548
באַטשאַן, יאַנקל, 178
באַטשאַן, ישעיה מרדכי (שוחט), 53, 108, 168, 178, 266
באַטשאַן, שמערל, 142, 266
באַך, ברוך, 230, 244, 258, 263
באַך, חיים, 201, 204, 231, 266
באַך, ישעיה, 513
באַק, דוד, 174
באַק, הענעך, 174, 179, 227, 230, 238, 241, 307
באַק, לייבל (שוחט), 312
באַק, מרים, 312
באַק, שמואל דוד, 651
באַראַן, יששכר בער, זע: יששכר בער ראַדאַשיצער
באַרנשטיין, סעם, 695, 697
באַרקמאַן (קאָמענדאַנט), 510
באַש (מייסטער), 604, 626
בודין, פּאול, 529, 537
בוכבינדער (משפחה), 373
בוכבינדער, מאיר, 356, 672
בולנער (דייטש), 483
בונעם שמש, 61
בוסקאַוואַדאַ (ייד' פּאָליציסט), 365
בורשטינסקי, בערל, 174, 175, 355, 498, 499, 573
בורשטינסקי, זעליקל (מלמד), 104, 106, 161
בורשטינסקי, חיים, 121, 176
בורשטינסקי, יחזקאל, 160
בורשטינסקי, רבקה, 498, 499
בושקעוויטש, שלום, 110
ב"ח (סירקיש), 47
ביאַלסקי, יצחק, 246, 248
בידערמאַן, איסר, 53
ביטער, ישעיה, 708, 709
ביטער, שלמה, 109
ביטער, שמעון, 147, 164
ביינוש, קאָוואַל, 262
בינשטאַק, יאַנקל, 132, 325, 583—585, 667
בינשטאַק, מרדכי, 132, 324, 325
בינשטאַק, רחל, 174
ביעגאַץ, בערל, 259
בירנבוים, חנינא, 632
בירנבלום, רייזל, 173
בלאַטמאַן, הערש נחמן, 138, 148, 227, 255
בלאַטמאַן, חיה, 245, 666
בלאַטמאַן, משה, 575
בלאַטמאַן, שמעון, 138, 227, 487
בלאַנדער, איטע, 376
בלאַנדער, בונעם, 345, 666
בלאַנדער, חיים הערש, 147, 182, 265, 268
בלאַנדער, חנה לאה, 195
בלאַנדער, יחיאל אבוש, 155
בלאַנדער, מרים לאה, 371
בלאַנדער, משה, 148, 255
בלאַנדער, משה שכנא, 268
בלאַנדער, רבקה, 182
בלאַנדער, שמואל, 268
בלאַנדער, שמחה לייבוש, 371
בלאַנקאָווסקי, לייבל, 174
בלום, באָריס, 575, 580
בלום, לעאן, 304
בלומענטאַל, דינה, 470
בלומענטאַל, יחזקאל, 470, 591
בלומענפעלד, אהרן, 148, 513, 618
בלומענפעלד, אייזיק, 234
בלומענפעלד, שלמה, 603
בליזשינסקי, זכריה, 375
בליזשינסקי, טויבע, 192
בליזשינסקי, יהודה, 189
בליזשינסקי, יעקב דוד, 164, 223, 245
בליזשינסקי, ירחמיאל, 74, 75, 110, 138, 148, 164, 192, 224, 245, 255, 273, 274
בליזשינסקי, משה, 189
בליט, לוציאן, 236
בלייכמאַן (משפחה), 618
בליכער, אברהם, 112, 119, 131, 138, 139, 150, 179, 200, 227—229, 231, 233, 238, 242, 256, 263, 297—299, 302
בליכער, גיטל, 297
בליכער דבורה, 231, 297
בליכער, ישראל, 297
„בלינדער הערשל", 319
בן־גוריון, דוד, 280
בנימין (יומע) מלמד, 107
בעבעל, אויגוסט, 234
בעגין, מנחם, 246
בעקערמאַשין, בערל, 166, 209, 236

בעקערמאַשין, יאַנקל, 245
בעקערמאַשין, משה, 220
בעקערמאַשין, פייגע, 245
בער, אייב, 697
בערגמאַן, אברהם, 272
בערגמאַן, חיים (מאַגאַזין), 383, 385, 389, 390, 588
בערגמאַן, מאַטל, 355, 377
בערגמאַן, עזריאל, 175, 665
בערגער, לאה, 175
בערגער, משה, 398, 451, 486, 649
בערגער, נחמה, 666
בערגער, פייגע ביילע, 322, 323
בערל דומ״ץ, 51
בערל ״ראַצימאַ״, 168
בערלינסקי, חנה, 10
בערלינסקי, ישראל, 7, 267, 321
בערלינסקי, משה אהרן, 267
בערלינסקי, פייגע רחל, 321
בראַדערזאַן, משה, 139, 237
בראַדערזאַן, שיינע מרים, 237
בראָמאַן, גיטל, 598, 626
בראָמאַן, הערשל, 188, 626
בראָמאַן, זלמן, 627, 664
בראָמאַן, ליבע־רייזל, 627
בראָמאַן, לייבל, 188 626
בראָמאַן, מרים, 486
בראָמאַן, פריידל, 151, 165
בראָמאַן, שיינדל, 626
בראַנדייס, לואי, 278
בראַנדמעסער (שוועסטערס), 350
בראַנדמעסער, חנה, 577
בראַנדמעסער, עטל, 380
בראַנדמעסער, ציפּע, 674
בראַנדמעסער, רבקה, 674
בראַנדמעסער, שמואליק, 362, 363, 370, 380, 388, 391
בראָניעווסקי, גדליה, 131
בראָניעווסקי, חיה שרה, 141
בראָניעווסקי, חנהטשע, 165
בראָניעווסקי, מאיר, 488
בראָניעווסקי, מלך, 227, 235, 585
בראָניעווסקי, רחל, 131
בראָנעס (בריזער), 356
בראָנעס, אליהו מאיר, 147, 162
בראָנעס, יוסף, 591
ברויטמאַן, יאַנקל, 567, 571
ברויטמאַן, יאָסל, 255, 386, 387, 567, 568, 570, 572, 576, 577
ברויטמאַן, מאַטל, 572
ברויטמאַן, נטע, 349, 388, 458, 463, 589
ברויטמאַן, עזריאל, 143, 206, 235, 568
ברויטמאַן, עליע, 381
ברוך בעקער, 63
ברונער (מייסטער), 510
בריסקמאַן ... 705
בריקס, אברהם, 327
בריקס, אייזיק, 571
בריקס, גאָלדע, 253
בריקס, חנה באטשע, 373
בריקס, חנהטשע, 327
בריקס, יחזקאל, 571
בריקס, ירחמיאל, 253
בריקס, ישעיה, 486
בריקס, לייבוש, 386, 387, 571
בריקס, משה, 386, 387, 447, 571, 586, 587, 654, 655
בריקס, רחל, 327
בריקס, רחלע, 327
ברעסלער, ישראל משה, 148
ברעסלער, מענדל, 57

ג.

גאָלאָך ... 176
גאָלאָשעווסקי, זיגמונט, 523
גאָלדבאַנד, הערש דוד, 386
גאָלדבאַנד, יאַנקל, 599
גאָלדבאַנד, פייגע, 386, 387
גאָלדבערג ... 151
גאָלדבערג, אברהם, 464
גאָלדבערג, אפרים, 612
גאָלדבערג, ביילע, 596, 599
גאָלדבערג, ביינע, 230, 258, 304
גאָלדבערג, הערשל, 110
גאָלדבערג, חיים, 285, 313, 314, 369, 371, 372
גאָלדבערג, חיים (אַרט), 489, 668
גאָלדבערג, יצחק, 488, 521, 522
גאָלדבערג, ישראל, 285, 510, 635
גאָלדבערג, לאה, 521
גאָלדבערג, לייבוש, 109

גאַלדבערג, משה, 497, 580
גאַלדבערג, נחמיה, 708
גאַלדבערג, פּערל, 179
גאַלדבערג, פייגע, 612
גאַלדבערג, רבקה, 115, 227
גאַלדבערג, רויזע, 186
גאַלדבערג, שבתי, 511
גאַלדוואַסער, אסתר, 604
גאַלדוואַסער, מענדל, 139, 234
גאַלדזאַמד, מרים, 505, 506
גאַלדזאַמד, עהוואַרד, 265, 385, 386, 425
גאַלדזאַמד, שולמית, 505, 506
גאַלדנער, העגדל, 603, 604
גאַלדנער, הערשעלע, 603
גאַלדנער, יאַסעלע, 603
גאַלדנער, לייבל, 186, 238, 486, 603, 604
גאַלדנער, שמואליקל, 603
גאַלדפאַדן, אברהם, 72, 218
גאַלדקאַרן, דוד, 283
גאַלדקאַרן, פּעלע, 250
גאַלדקאַרן, שלמה, 102, 122, 283, 293
גאַלדשלעגער, יאַסל, 224
גאַלדשלעגער, פּראַדל, 186
גאַמולטשינסקי ... 169—171
גאַרדין, יעקב, 173, 218, 241
גוואַרעק, סטאַשעק, 204
גוטמאַן, אהרן, 691
גוטמאַן, בן־ציון, 210
גוטמאַן, בנימין, 324
גוטמאַן, חיה, 230, 238, 241 258, 307
גוטמאַן, יקותיאל, 230, 235, 236, 238, 241, 258, 263
גוטמאַן, פּיליפּ, 689, 697
גזעמבא, יקותיאל, 356
גייגער (ברידער), 155, 175
גייגער, אהרן, 172, 330
גייגער, יצחק, 172, 330
גיל, חיים, 155, 330
גיל, יודל, 155
גיל, מאיר, 155
גיל, תנחום, 155
גילעקס שווער, 574
גינזבורג, אַרנאַלד, 282
גיניגער, מאיר, 695, 697
גיסער, פּראַפ׳, 246
גישקא ... 374
גלאָבאַצניק ... 409, 410
גלאַזבאַנד ... 164
גלאַט (פּאַליציסט), 500, 501
גלאַט, גאַדל, 331
גלאַט, ישראל יחיאל, 678
גלאַטשטיין, יעקב, 9
גלאַס, בנימין, 227, 228
גלאַס, בערל, 227, 230, 235
גלאַס, הערשל, 242
גלאַס, יאַמע, 258
גלאַס, יאַנקל, 258
גלאַס, לייבוש, 4, 689, 697
גנאַט (ייד׳ פּאַליציסט), 571
געזעצקי ... 381
געלבלום, יוסף, 45
געלמאַן, מאַטיס, 467—470, 472—475, 591
געלבערמאַן, אברהם, 123, 137, 147, 175
געלטנער ... 70
געלטנער, לייבוש, 381, 509, 659
געלטנער, נתן, 381
געלטנער, רבקה, 381, 659
געלשאַנאַוויטש, לאה, 386
געלשאַנאַוויטש, מאַטעק, 587
געלשאַנאַוויטש, מיכאל, 224, 488, 513
גראַס, אברהם, 496
גראַס, דוד, 486
גראַס, יאַנעק, 236
גראַסבערג, משה ראובן, 229
גראַסווירט ... 694, 697
גראַסקאַפּ, אהרן, 568, 569
גרונדמאַן, אלימלך, 251
גרונדמאַן, חיים יוסף, 372
גרונדמאַן, חנינא, 372
גריטשמאַן, אברהם־יצחק, 374, 493, 575
גריטשמאַן, נטע, 158
גריטשמאַן, שימעלע, 158, 513
גריטשמאַן, שמאי, 220, 522
גרין, בערל, 237
גרינבוים, אפרים, 328
גרינבוים, גיטל, 328
גרינבוים, יצחק, 75, 76
גרינבוים, לייבוש, 328
גרינבוים, מלך, 162
גרינבוים, משה־אבנר, 328
גרינבוים, רבקה, 165, 379
גרינבערג, אברהם ישראל, 220

גרינבערג, גאַלדע, 193
גרינבערג, דאָרא, 520
גרינבערג, יצחק, 349, 597
גרינבערג, ירחמיאל, 66, 76, 224
גרינבערג, לייזער יאַנקל (מוהל), 168
גרינבערג, מלכה, 573
גרינבערג, נטע, 348
גרינבערג, פּנחס־מאיר, 391, 640

ד.

דאַוידמאַן, אברהם משה, 220, 383, 384, 387
דאַוידמאַן, איטשע, 230
דאַוידמאַן, בערל, 220
דאַוידמאַן, נטע, 258
דאַוידמאַן, רחל, 387, 588, 589
דאַלסקי (ס"ס), 537, 557, 558
דאָמבלאַט, סיימאן, 691, 695
דובינסקי, דוד, 278
דומין (מייסטער), 547, 568, 570, 572
דוראַמאַשקין ... 72, 73, 110
דזשיגאַן (אַרטיסט), 139, 237
דימאַנד (ראַדעם), 402
דימאַנט, הערשל, 166, 571
דימאַנט, חנה, 618
דימאַנט, יוסף, 244, 245, 248
דימאַנט, יחיאל, 65, 109, 145, 183, 223, 227, 327
דימאַנט, יחיאל (אַרט), 680
דימאַנט, לייבוש, 139, 183, 225, 266, 311, 395, 408, 500, 521
דימאַנט, מאַטל, 151
דימאַנט, מיכאל, 349
דימאַנט, נתן, 166
דימאַנט, קאַראַלא, 395
דימאַנט, שיינדל, 506
דימאַנט, שלום, 618
דעלעווקאָוויץ, אשר, 251
דעלעווקאָוויץ, משה, 246, 251
דעלעווקאָוויץ, ציפּע, 251
דעקאַראָסי, י. פ., 20—22, 27
דריינאַדל, אברהם, 391
דריינאַדל, ברוך, 140, 348, 678
דריינאַדל, גיטל, 326, 348, 368, 390, 678
דריינאַדל, חנה, 678
דריינאַדל, יאַנקל, 391, 567, 571
דריינאַדל, יהודה לייב, 62, 63
דריינאַדל, יחזקאל, 391
דריינאַדל, ישראליק, 673
דריינאַדל, מאַניע, 678
דריינאַדל, משה, 188
דריינאַדל, נחמן, 326, 368
דריינאַדל, רחל, 678
דרייפוס, מארע, 692

ה.

האוז (מייסטער), 569, 570, 573
האָך (בריזער), 450
האָך, יאָסל, 449
האָכבערג, ה., 513
האָכבערג, משה, 245
האַלבערשטאַם, חיים, 44
האַנדעלסמאַן, הערשל, 209, 571
האַנדשער, אריה, 258
האַנדשער, משה, 227, 231, 238, 691, 695—697
האַניגמאַן ... 709
האַניגמאַן, אברהם מרדכי, 107
האַניגמאַן, אסתר, 249
האַניגמאַן, גאַדל, 360
האַניגמאַן, חיים 194
האַניגמאַן, יחיאל, 389
האַניגמאַן, ישראל יצחק, 106, 162
האַניגמאַן, לייבוש, 360
האַניגמאַן, משה, 147, 164
האַסאַ (וואַכפּירער), 460
האָפמאַן ... 201
האַראָוויץ, יקותיאל, 173, 218
האַראָוויץ, רבקה, 138 309
האַרציקער, מענדל, 106, 162
היינטשל (מייסטער), 604
„היינע" (ס"ס), 435, 437
היינע, היינריך, 93
היינריך (מייסטער), 537, 540
הימלפאַרב, הערשל, 119, 236
הירש, ו. 695
הירש מאַטע שמש, 62, 164
הירשמאַן, בונעם, 235, 261
הירשמאַן, העלענע, 700
הירשמאַן, מענדל, 235, 261

הירשמאַן (הערשמאַן), משה, 220, 221, 235, 263, 264, 700
העכט (געשטאַפּאַ), 409—411
העניג, ביילע, 480, 481
העניג, ישעיה, 351, 354
העניג, נחמיה מאיר, 481
העניג, שרה, 481
הערינג (דייטש), 460
הערץ, יאַנקל (בריללאַנט), 357
הערצבערג, חיה, 679
הערצל, טעאַדאָר, 178, 246, 278
הערשל מאַגעלניצער, 122
הערשל מלמד, 119, 158, 159, 162
העשקאַפּ, שלום, 580

וו.

וואַגנער (מייסטער), 572
וואורקער אדמו״ר, 53
וואַלאָוסקי (ברידער), 356
וואַלאָוסקי, הערש נתן, 651
וואַלבערג, אברהם, 350, 674
וואַלבערג, מאַטל, 126
וואַלבערג, שרה, 289
וואלנאָוויטש, א., 208
וואַלך ... 151
וואַלך, לואיס, 691, 695
וואַלך, קייטי, 692
וואַלפאָוויטש (לאַנגער־ פירער), 651
וואַלפאָוויטש, קלמן, 166
וואַלפאָוויטש, שרה, 223
וואַלפשטאַט, א. 237
וואַלקאָש, שואל, 453, 457
וואַסערשטיין ... 214
וואַסערשטיין, אברהם, 252, 487, 489, 507, 659
וואַסערשטיין, הערש מענדל, 355
וואַסערשטיין, הערשל, 110, 251
וואַסערשטיין, וועלוול, 249, 487, 496, 508
וואַסערשטיין, יואל, 162
וואַסערשטיין, כיענע, 258
וואַסערשטיין, לייבע, 161, 172, 173
וואַסערשטיין, נ. 615
וואַסערשטיין, תירצה, 161
וואַפּנער ... 209
וואַקס, משה, 704
וואַרעכאָווסקי ... 354
וואַרשאָווסקי, אברהם, 374
וואַרשאָווסקי, דזשאו, 691, 695, 697
וואַרשאָווסקי, ישראל, 196
וואַרשאָווסקי, לייבוש, 387
וואַרשאָווסקי, פּערל, 374
וואַרשאָווסקי, שמואל מרדכי, 194
וואַשלאָק, רחל, 223, 225
וויגדאָראָוויטש, יאַנקל, 147
וויגנאַנסקי, יודל, 155, 178, 362
וויגנאַנסקי, משה חיים, 178, 362
וויגנאַנסקי, עלקע, 362
וויין, סטעפאַן, 277, 278
וויינבערג, אברהם משה, 137
וויינבערג, דבורה, 223
וויינבערג, נחמן, 235, 255
וויינטרויב, טשאַרנע עלקע, 109, 225
וויינטרויב, מענדל, 545
וויינטרויב, משה, 331
וויינטרויב, עווא, 225
וויינטרויב, רפאל, 225
וויינטרויב, שמעון, 189
וויינרייך, שרה רבקה, 110
וויינשטאָק ... 355
וויינשטאָק, אייב, 691, 697
וויסבלום, יוזף, 545
וויסבערג, א., 695
וויסבראָט, אברהם, 4, 386, 389, 657, 666, 667, 689, 697
וויסבראָט, אברהם שמעון, 122
וויסבראָט, ביירעך, 10
וויסבראָט, הענדל, 152 296
וויסבראָט, זישע, 296, 392
וויסבראָט, חיה, 588
וויסבראָט, יעקב שמעון, 346, 377, 378, 491
וויסבראָט, מאַניעק, 10
וויסבראָט, עקיבא, 296
וויסבראָט, שמואל, 145, 380, 381, 607
וויסבראָט, שרה, 296
וויסליץ, יעקב, 237, 241
וויסמאַן, שמאי, 331
וויסענבערג, א. מ., 75
וויצהענדלער ... 151
וויצהענדלער (קאַפּאַ), 461, 462
וויצהענדלער, זעלדע, 652
וויצהענדלער, ישראל, 245

וויצהענדלער, מאַטל, 360
וויצהענדלער, שמעון, 360, 597
וויצלאַנד, ראשעלע, 629
וויצמאַן, חיים, 278
וויצמאַן, משה, 200
ווילאָגע, אוירווינג, 692
ווילטשינסקי ... 262
ווינטשעווסקי, מאַריס, 231
וויעטשאַרעק ... 212
וויעלאָפאָלסקי, אַלעקסאַנדער, 23
וויצענטאָוסקי, יצחק (מנקר), 156, 379
וויירץ (מייסטער), 637
ווסטאָנסקי (שוועסטערס), 218
ווסטאָנשקי, אברהם בער, 579
ווסטאָנשקי, דוד, 214, 225, 245, 248, 370, 390
ווסטאָנשקי, יוסף מענדל, 262
ווסטאָנשקי, רבקה, 173, 292
וועליצקער, חיה, 225
וועסטער, בראָניע, 175
וועסטער, הערשל, 103, 109, 110, 139, 227, 231, 265, 266, 451, 579, 600, 649
וועסטער, הערשעלע, 390
וועסטער, וועלוול, 231, 245, 248, 349
וועסטער, חיה, 600
וועסטער, ישראל, 244
וועסטער, מאַטע, 262
וועסטער, מרים, 600
וועסטער, משה נטע, 670
וועסטער, פּינטשע, 357, 358, 360, 365, 366
ווערזשביצקי, אברהם, 252
ווערזשינסקי, שמחה מאיר, 488
ווערטהיים, חיה, 186
ווערטהיים, מרדכי, 104, 200, 268
ווערטהיים, רעגינע, 201
ווערטהיימער, שמעון, 19, 31
ווערמאַן, אברהם, 390, 567

ז.

זאַבנער, אהרן, 145
זאַבראָווסקי, משה, 158, 372
זאַגדאַנסקי, אפרים, 158, 633, 680
זאַגדאַנסקי, באַלטשע, 312
זאַגדאַנסקי, ביירעך, 189
זאַגדאַנסקי, חיים, 155
זאַגדאַנסקי, עזריאל, 189
זאַגדאַנסקי, פּסח, 575, 663, 665, 666
זאַגאַנסקי, שמואל, 245, 248, 633, 660
זאַיאַנץ ... 553
זאַלצטרעגער, זלמן, 487
זאַלצטרעגער, ראַשע, 249, 571
זאַלצטרעגער, שלמה, 571
זאַלצמאַן ... 161
זאַלצמאַן (קאַפּאַ), 460, 461
זאַלצמאַן, אברהם אביש, 110, 138, 177, 249, 251, 263, 312, 604
זאַלצמאַן, באַלטשע, 603
זאַלצמאַן, חיה דינה, 172
זאַלצמאַן, יאַנקל, 235,
זאַלצמאַן, יאַנקל (דעם מעכאַניקס), 177, 178, 312, 503, 603
זאַלצמאַן, יאָסל, 312, 503, 603
זאַלצמאַן, מרים, 603
זאַלצמאַן, משה, 175, 178, 312, 503, 603
זאַלצמאַן, רחל, 253
זאַלצמאַן, ריוועלע, 312, 603
זאַמער ... 186
זאַנדער (דייטש), 564
זאַץ, לודוויג, 139
זאַק, קלמן, 143
זאַקאַן, אברהם ברוך, 272
זאַקאַן, לייבקע, 577, 578
זאַקאַן, מאַטל, 163
זאַקאַן, משה, 163
זאַקאַן, שרה פּערל, 165
זוסמאַן, בונעם, 230, 238, 305, 308
זוסמאַן, דוד, 237, 305
זוסמאַן, הינדע, 305
זוסמאַן, לייבוש, 305
זוסמאַן, משה יחיאל, 285, 294, 295, 305
זוסמאַן, פּערל, 305
זוסמאַן, שלמה, 235, 295, 305
זיגלבוים, אַרטור, 233, 236
זיגמונד דער דריטער, 18
זיגמונט (יידי לאַגער־פירער), 460, 461
זיידנער, ד., 695
זיידנפעלד, אַלטער, 223, 225, 235, 249, 674
זיידנפעלד, הינדע, 674
זיידנפעלד, הערש יאַנקל, 674
זיידנפעלד, חנהטשע, 674

זיידנפעלד, לייבל, 674
זיידנפעלד, נטע, 674
זיידנפעלד, פּינעס, 349, 674
זיידנפעלד, פּעסע, 674
זיידנפעלד, רבקה, 225
זילבערבערג (אַפּט), 548
זילבערבערג, מאָטע, 330
זילבערמאַן (משפחה), 385
זילבערמאַן, אליעזר, 651
זילבערמאַן, אסתר, 599
זילבערמאַן, דוד, 142, 328, 513
זילבערמאַן, הענדל, 141, 603, 604
זילבעמאַן, הערשעלע, 536
זילבערמאַן, חיים, 255
זילבערמאַן, יאַנקל, 4, 163, 221, 230, 238, 308, 599—604, 606—608, 610, 618, 626, 663, 665, 666, 689, 697, 713
זילבערמאַן, יאַנקל (ביילע העשקעס זון), 355
זילבערמאַן, יהושע, 142
זילבערמאַן, ישראל 137
זילבערמאַן, לייבל, 511, 598—604, 606—608, 626
זילבערמאַן, מאָטל, 473
זילבערמאַן, מלכה, 486 513, 598, 601, 604, 607, 608, 612
זילבערמאַן, מרים, 513, 598, 601, 604, 608, 612
זילבערמאַן, עלקע, 236, 513, 618, 626, 635, 713
זילבערשטיין, אברהם, 330
זילבערשטיין, איטשע, 355, 524
זילבערשטיין, ביינוש, 251
זילבערשטיין, יאָסל, 178, 225, 245, 248, 338
זילבערשטיין, מאיר, 178
זילבערשטיין, מאַשע, 173, 218, 383 388, 390
זילבערשטיין, מלך, 242
זילבערשטיין, שלמה, 236, 238
זילבערשטיין, שמואל, 356, 393
זילבערשטראַם, חיה, 72
זילבערשטראַם, משה, 224, 251
זינגער, משה, 374
זינגערעוויטש (ריאַ), 705
זינגפויגל, שיע, 584
זלאָטאָוויטש, הינדע, 512
זלאָטאָוויטש, ישעיה, 159, 178, 290, 291
זלאָטאָוויטש, לאה, 159
זלאָטאָוויטש, עקיבא, 572
זלאָטאָוויטש, שאול, 356, 512, 567, 572, 577
זעליקל סופר, 155
זרובבל, יעקב, 75, 139, 251
זשאַבאָטינסקי, זאב, 74, 178, 225, 246
זשולטע, פּרץ, 228
זשולקאָווסקי ... 374, 399
זשעלינסקי, י. א., 27, 132

ח.

„חוזה" פון לובלין, 7, 35
חיים אלעזר, אדמו"ר, 47
חיים טוביה מלמד, 147, 162
חיים מאָטל מלמד, 162
חיים מלמד, 80—82
חיים עסיג־מאַכער (מלמד), 324
חיים שמעון מלמד, 106, 161

ט.

טאַדאַניער, מ., 139, 182, 183, 200, 265, 266, 311
טאַרקאַ, מאַריאַ, 586
טהאַן, יהושע, 139
טויב, ישראל, 47
טויבענהויז (דענטיסט), 184, 375, 649
טויבער (לאַגער־פירער), 661
טויטער, יוסף, 166
טויטער, יצחק, 159, 349
טויטער, נטע, 489,
טויטער, ראַשעלע, 377
טויטער, שמואל אהרן, 286, 350, 357, 362 597, 598
טורקאָוו, זיגמונט, 75, 139,
טורקאָוו, יאַנאַס, 75
טייכמאן, פּערל, 186, 249
טעמפל, בערל, 387
טענענבוים, אהרן, 140
טענענבוים, בונעם, 214
טענענבוים, ביילע, 576, 666
טענענבוים, בייניש, 66
טענענבוים, בנימין, 227, 230, 238

טענענבוים, בערישׁ, 67, 119, 227, 231, 236, 244, 576, 666
טענענבוים, דוד, 235
טענענבוים, הענרך, 483
טענענבוים, הערשל, 591
טענענבוים, חיה, 242
טענענבוים, יאַנקל, 119, 204, 231, 258, 264
טענענבוים, יוסף, 67, 71, 139, 150, 228, 242, 263
טענענבוים, ירחמיאל, 576, 666
טענענבוים, מאיר, 362, 496
טענענבוים, מאַניע, 233
טענענבוים, מלך, 214, 232
טענענבוים, מלכה, 227, 238
טענענבוים, משה, 119, 227, 231, 257
טענענבוים, רפאל, 140
טענענבוים, שמואל, 207, 231, 236, 237, 576
טענענבוים, שמעון, 631, 652
טעפּער, נטע, 628
טעפּער, שלמה, 390, 567
טעפּערמאַן (קאַפּאַ), 537, 574, 609, 663
טרומפּעלדאָר, יוסף, 246
טשאַפּעק (אוקר׳), 541
טשעכאָוו אַנטאָן, 71
טשעכאַצקי, לייבוש, 122
טשימיענגא ... ד״ר, 395

י

יאַגעלאָ ... 392, 639, 640, 644
יאַגעלאָנטשיק, קאַזימיר, 17
יאַניצקי, זיגמונט, 523, 524, 679
יאָסל מלמד, 324
יאַקאָב (ייד׳ פּאָליציסט), 460
יאַקובאָווסקי, זיגמונט, 523
ידידיה מלמד, 136
יהודה חסיד, 169
„יוד הקדוש״, 8, 35, 36, 44, 50, 88, 89, 147, 317, 334
יוסף (אַ שידלאָוצער רב), 37, 51
יוספל (פּאָליציסט פון סוכעדניעוו), 607, 663
יעקב בן אליעזר, 34
יעקב שמעון מלמד, 168
יערמעלאָוו (ווערקשוץ), 461, 462,
יצחק טייבעלעס, 108
יצחק מלמד, 289
ירחמיאל משה קאָושעניצער, 47
ישראל וואָלף שידלאָוצער, 51
ישראל יצחק מורה הוראה, 104, 137, 147, 168
יששכר בער ראַדאָשיצער, „סבא קדישא״, (פאַמיליע — באַראַן), 38, 52, 53, 283, 396

כ

כהן, אייזיק, 107, 124, 258, 259
כהן, בערל, 6, 689
כ״ק, זע אויך: קאַץ
כ״ץ (לערערין), 223
כ״ץ (קינאָ), 176
כ״ק, אברהם, 708
כ״ק, אַלטער, 378, 380
כ״ק, אסתר, 188 390
כ״ק, ביילע, 371
כ״ק, הערש מענדל, 106, 144, 149, 176, 183, 327, 379, 513
כ״ק, וועלוול, 107, 137, 165
כ״ק, זאַוול, 235, 264
כ״ק, חוה, 238, 258
כ״ק, חיה, 498, 499
כ״ק, חיים, 188, 390
כ״ק, חיים אשר, 186
כ״ק, חנה, 255
כ״ק, יחיאל, 103, 235, 249, 263
כ״ק, יעקב, 183, 702, 709
כ״ק, יעקב יצחק, 390
כ״ק, ישראל יצחק, 378, 380
כ״ק, ישראל משה, 106
כ״ק, לאה (דימאַנט), 183
כ״ק, לאהלע, 390
כ״ק, מענדל, 356
כ״ק, פּנחס, 188
כ״ק, שמואל, 390

כ

כאַינאַצקי (פּאָליאַק), 570
כאַמאַנטאָווסקי, אברהם, 107, 704, 705
כאַמאַנטאָווסקי, געניע, 331
כאַמאַנטאָווסקי, וועלוול, 140
כאַמאַנטאָווסקי, מענדל, 331, 676

כאַמאַנטאָווסקי, משה, 107
כאַמאַנטאָווסקי, רייזל, 172
כאַרלאַפּ ... 223, 385
כאַרלאַפּ, נאַטשע, 223
כוסטעצקי, אברהם יצחק, 106
כוסטעצקי, האָדעס, 141
כוסטעצקי, הערשל, 379
כוסטעצקי, זלמן, 214, 245, 248
כוסטעצקי, ישראל, 514, 618
כוסטעצקי, לייבוש, 162, 176, 177, 214
כוסטעצקי, מיכל, 189
כוסטעצקי, משה, 350
כוסטעצקי, עליע, 193
כוסטעצקי, שבע איטע, 176
כוסטעצקי, שימעלע, 132, 176
כוסטעצקי, שמואל, 220, 264
כמורנער, יוסף, 139, 209, 236

ל

לאַטיינער, י., 241
לאָלא (האַסאָג), זע: פינגער
לאָליין (הויפטמאַן), 394, 395
לאַנדוי, אַלפערד, 20
לאַסאַל, פערדינאַנד, 234
לאַסקאָווסקי ... 460, 461, 463
לאַפּידעס, יעקב, 700
לאַקס, חנה, 637
לאַקס, יאַנקל, 708
לאַקס, עטל לאה, 299
לאַקס, פערל, 151, 231, 236, 238, 299
לאַקס, שבתי, 119, 131, 139, 150, 179, 204, 211, 227—229, 231, 233, 238, 242, 263, 291, 292, 297, 299, 300
לאַקס, שמואל, 166, 231, 238, 299, 349
לאש (קרייזהויפטמאַן), 395, 403, 414
לוביאַניקער (לבון), פנחס, 280
לוי יצחק בארדיטשעווער, 9, 412
לוסטגאַרטן, בריינדל, 151, 249
לוסטגאַרטן, יאָסל, 613
לוסטמאַן, יאַנקל, 497, 580
ליבוך, סטאַניסלאוו, 523
ליבערבוים ... 449
ליבערבוים, אהרן, 110, 126, 137, 255
ליבערבוים, לייבל, 245
ליבערבוים, עקיבא, 245, 248, 419, 447, 618, 658
ליבערמאַן, אהרן, 148
לייבאָוויטש, אסתר, 692
לייבאָוויטש, דושעק, 4, 689, 691, 694, 695, 697
לייבאָוויטש, לואיס, 691, 692, 694, 695, 697, 702
לייבוש (גיטל די וועשינס זון), 670
לייבוש פּלאַצקעווער, 68
לייבוש שידלאָווצער, רבי, 35, 36
לייבוש שרייבער (צוקער ?), 290
לייבמאַן ... 206
ליידיק (מייסטער), 460, 462
לייזער דאַנציקער, זע: פינקלער, אליעזר
ליכט, שמואל, 378
ליכטיקער, יחזקאל, 110, 128, 174, 221, 314, 487, 647, 708
ליכטנשטיין, ישראל, 236
לינדזן, יודל, 379
לינדזן, משה, 488, 579
לינדזן, נחמה, 379
ליפסקי, לואי, 277, 278
ליפשיץ, י., 211
לעבעדיקער, שיינדל, 165
לעדערמאַן ... 152
לעדערמאַן (שוועסטערס), 197, 198
לעדערמאַן, אסתר, 692
לעדערמאַן, גיטל, 381, 509, 659
לעדערמאַן, הערשל, 166, 214, 245, 388, 659
לעדערמאַן, טאָבע, 158
לעדערמאַן, יחיאל שיע, 419, 487, 508, 647, 659, 660
לעדערמאַן, ישראל, 652
לעדערמאַן, מ., 695, 697
לעדערמאַן, משה שמחה, 652
לעדערמאַן, סאַביגע, 507
לעדערמאַן, סאַניע, 507
לעדערמאַן, רחל, 184, 245, 659—661
לעדערמאַן, שיינדל, 660, 661
לעווי, זשאַק, 173
לעווין, בנימין, 487
לעווין, חנוך העניך, 36
לעווין, יונה, 652
לעווין, יעקב, 700
לעווין, מאַשע, 619
לעווין, מיכל, 652

לעווין, פישל (סטעלמאַך), 63, 143
לעווין, רבקה, 272
לעווינסקי (סטאַראָסטע), 150
לעוונטאַל, יוסף, 275, 276
לעווקאָוויטש, משה, 250
לענדאָוער, דאָבע, 290
לענדאָוער, רחל, 290
לעסלבוים, שמואל, 198
לעסלבוים, פייגע לאה, 379
לעסלבוים, רבקה, 214
לעפקאָוויטש, מנחם, 220, 370, 371, 640, 644
לעפקאָוויטש, שיפרה, 371, 640, 644
לערמאַן, מענדל, 251

מ

„מאַדאַם עקס", 395, 396, 414, 415
מאַדזשאָוויעצקי, אברהם, 487
מאַדזשאָוויעצקי, איטע, 179
מאַדזשאָוויעצקי, הערשל, 230
מאַדזשאָוויעצקי, חנא, 24, 92, 276—282, 695
מאַדזשאָוויעצקי, לייבוש, 516
מאַדזשאָוויעצקי, משה, 92, 93, 279
מאַדזשאָוויעצקי, נחמן, 516
מאַדזשאָוויעצקי, רחל, 141
מאַדזשאָוויעצקי, שיע, 708
מאַהליווער, שמואל, 24
מאַטילקאַ ... 375
מאַטל וויערזשבעניקער, 172
מאַטעס, (ברידער), 249
מאַטעס מלמד, 106, 324
מאַטשעיאָווסקי ... 15
מאַיאָווקע, ברוך, 242, 704
מאַיאָווקע, יחיאל, 189, 575
מאיר (ראַדאָשיצער זון, משפחה — באַראָן), 54
מאַנדל (דייטש), 360, 483
מאַנדל, פסח, 268, 598
מאַנדלבוים, חיים, 678
מאַנדלבוים, יאָסל, 614
מאַנדלבוים, צאַלעל, 192
מאַנדלמאַן, חיה, 245, 246
מאַנדלמאַן, שרה, 151, 245
מאַנסקלייד, דוד, 235, 680
מאַנעלא (משפחה), 156
מאַנעלא, מאיר, 214
מאַנעלא, פרץ, 258
מאַנק ... 161
מאַנק, דוד, 509—511
מאַנק, לייבל, 522
מאַנק, מאיר, 196, 249
מאַנק, סאַניע, 522
מאַסטבוים, יואל, 75, 236
מאַסלאָוויטש (ברידער) 380
מאַקסעל, שמואל, 621
מאַראָ, אברהם מרדכי, 188, 516
מאַראָ, דינהלע, 517
מאַראָ, חוה, 488
מאַראָ, חנה שבע, 517, 459
מאַראָ, יצחק, 4, 166, 236, 237, 388, 391, 452, 459, 488, 527, 567, 689, 691, 696, 697, 702
מאַראָ, מרדכילע, 488—490
מאַראָ, משה בער, 237, 488—490, 516
מאַראָ, פייגע טויבע, 517
מאַראָ, שרה דינה, 516, 517
מאַראָ, רחל לאה, 516
מאַרגנבעסער, ירחמיאל, 394—396, 398, 400, 402, 407, 412—414, 417, 451, 590, 592, 599, 649
מאַרגנשטערן, אשר, 106
מאַרגנשטערן, דינה, 172, 173
מאַרגנשטערן, פיניע, 123, 234, 705, 706
מאַריאַנקע, בוטשע, 522
מאַרעוסקי, אברהם, 139
מאַרקאָוויטש (יידּ קאַמענדאַנטין), 565, 566, 620, 621
מאַרקס, קאַרל, 232, 234
מאַשינסקי, אויגוסט, 21
מאַשנבערג, ישעיה, 181, 291
מאַשנבערג, לייזער, 255
מהרש"ל, 47
מושקאַט, אברהם, 37
מושקאַט, ישעיה, 37
מיאַדעצקי, פייגע, 679, 680
מידלאַרסקי, איטשע, 237, 238
מידלאַרסקי, יודל, 131, 139, 178, 204, 205, 207, 209—211, 229—231, 236, 241, 259, 305—307
מידלאַרסקי, מינדל, 306
מידלאַרסקי, משה, 305, 306
מייערפעלד, אברהם, 301

מייערפעלד, חייטשע, 301, 596
מייערפעלד, חנה, 301
מייערפעלד, יאָסל, 111, 112, 300
מייערפעלד, ירמיה, 227
מייערפעלד, מלכהלע, 301, 596
מייערפעלד, מענדל, 116, 180, 227, 230, 231, 235, 241, 300, 301, 385, 499
מייערפעלד, רבקה, 300, 301
מיכאָלקע מאָליאָוש, 176
מילגרוים ... 175
מילגרוים, חיים ישראל, 129, 137, 161
מילגרוים, פנחס מאיר, 161, 386
מילכמאַן ... 548
מילשטיין (קאַפּאַ), 663
מילשטיין, אַבראַמעק, 212
מילשטיין, אברהם, 166, 220, 674
מילשטיין, אברהם חיים, 347, 350, 367, 673, 674
מילשטיין, בן־ציון, 354
מילשטיין, גיטל, 124, 380, 673
מילשטיין, זענעק, 545
מילשטיין יאַנקל, 126, 166, 178, 220, 349, 379, 578
מילשטיין, יצחק, 4, 173, 176, 220, 458, 491, 492, 497, 689, 697
מילשטיין, יצחק (רימאַוש), 124—126, 249, 380, 671, 673
מילשטיין, ישראל, 35, 194, 325, 354, 366, 367, 369, 476, 480, 567
מילשטיין, מאָטל, 176, 188, 195, 360, 365, 366, 370, 390, 673, 674
מילשטיין, מאָטעק, 212, 386, 387, 571
מילשטיין, משה, 451
מילשטיין, פּערל, 126
מילשטיין, פריידל, 357—359, 368, 371, 390
מילשטיין, צייטל, 126
מילשטיין, ציפּע, 367, 371, 390
מילשטיין, רחל, 195, 390
מילשטיין, שרה, 673, 674
מינץ, יחיאל, 136, 250
מינצברג, גוטשע, 151, 245
מינצבערג, יאָסל, 419, 447
מינצבערג, שבע, 151
מיקעטשו (פּריץ), 57
מלאך, בערל, 106, 129
מלאך, לייב, 251
מנחם מענדל קאָצקער, 36, 38, 51
מנשה אַמורער, 106
מעדעם, וולאַדימיר, 75, 119, 231
מעכוענער ... 184, 198, 659
מעלצער (מייסטער), 664
מענגעלע, ד"ר, 480, 660
מענדלסאָן, אבא, 175
מענדלסאָן, גאָדל, 691
מענדלסאָן, יוסף, 386, 388, 391, 522, 567, 660, 695
מענדלסאָן, סאָפיע, 692
מענדעלע מוכר ספרים, 232
מעק, דזשולייַן, 278
מעשענער (קאַפּאַ), 460
מרדכי קשענטשינער, 189
משה כלעווויסקער, 106
משה שוחט (מלמד), 79, 80
משהלע טייבעלעס, 110

נ

נאַגלמאַן (משפחה), 508
נאַגלמאַן, טויבע רבקה, 487
נאַגלמאַן, שלמה, 509
נאַדלמאַן (נודלמאַן), אַלטע־פּייגע, 516
נאַדלמאַן, חיה־הינדע, 516
נאַדלמאַן, חנה, 516
נאַדלמאַן, יאַנקל, 516
נאַדלמאַן, יהודה לייב, 516
נאַדלמאַן, יצחק, 516
נאַדלמאַן, מאָטע, 188
נאַדלמאַן, משה, 330
נאַדלמאַן, שימע, 188
נאַוואַק ... 553
נאַמבערג, ה. ד., 70
נאַסעלע, רבי, 8, 317, 318
נאַרדוי, מאַקס, 74
נוח ר' חיימס, 146, 168
ניטקאַ, הערשל, 308
נייבערג, דוד, 265, 355
נייבערג, שלמה, 138, 148, 150, 265, 266, 375
ניימאַן, דבורה, 617
ניימאַן, ישראל, 147, 163, 617
ניימאַן, מאָטל, 617
ניכטשיצקי ... 182, 183

ניסן נאָוואַרעדקער, 147
ניעוואַדזשיס ... 600 601
ניקאָלסקי, 152, 156, 182, 183
נתן (ייד' פּאָראַבעטער), 568—572

ס

סאָוטשוק (פּאָליציסט), 541
סאָלאָוויטשיק, חיים, 275
סאָמבאָרג, ס., 237
סאָנקעוויץ, יצחק, 104
סאָפּיהאַ (דינאַסטיע), 23
סאָפּיר, גוטשע, 250
סטאָל, יעקב מרדכי, 496, 497
סטאָל, מאָטל, 618
סטאָל, נטע, 580
סטאָל, שלמה, 496
סטאָלאָרטשיק, טאָדעאוש, 523, 525
סטאָשקעוויטש, פנחס מאיר, 172
סטופּניצקי, באָלטשע, 680
סטופּניצקי, ש. י., 236
סטריעקס (משפּחה), 489, 518
סיטנער ... 495
סילווער, אליעזר, 280
סילווער, ב., 695
סירקעטע, גרשון, 109, 121
סעגאָלאָוויטש, זוסמאַן, 139, 236
סעטאַ (קריסטין), 170
סקאָלאָן, ג. א., 24
סקאָלניק, משה, 121, 144
סקאָלניק, שבתי, 112

ע

עדלשטאָט, דוד, 230
עמדין, יעקב, 34
עפּשטיין, ישראל, 115
עפּשטיין, קאָפּל, 115
ערדמאַן (געשטאַפּא), 412, 413
ערליך (משפּחה), 375
ערליך, העניריק, 139, 236, 326
ערליך, יונה, 350
ערליך, ירחמיאל, 138, 214, 252, 350
ערליך, מאָטל (שוחט), 108 168, 679
ערליך, מאיר, 375
ערליך, מאיר טוביה, 225
ערליך, נפתלי, 287
ערליך, נתן, 591
ערליך, עטל, 350
ערליכמאַן, אליעזר, 229, 232
ערליכמאַן, יאָסל, 130
ערליכמאַן, עלקע, 179, 227
ערליכמאַן, רפאל, 106, 137, 159
עשקלעש, ישכר, 31

פּ

פּאָולאָוסקי (קאַפּאַ), 460
פּאָזנאַנסקי (שוועסטערס), 597
פּאָט, יעקב, 139, 236
פּאָטקאָוויגסקי, יוזעף, 104, 386
פּאַיאַנק ... 169, 170
פּאַלמאָסקינס (קריסטן), 524, 525
פּאַלמער (דייטש), 537
פּאַמעראַנץ, אברהם, 143
פּאַמעראַנץ, אסתר, 143, 229, 238, 672
פּאַמעראַנץ, יאַנקל, 696
פּאַמעראַנץ, יאָסל, 158
פּאַמעראַנץ, נעשע, 143
פּאַניאַטאָווסקי, ס. א., 20
פּאָסאָבקעוויטש, יוזעק, 489
פּאָסט (מאַיאָר), 404—407
פּאריז (משפּחה), 365
פּאַריז, אברהם יאַנקל, 378, 381, 382, 390, 391, 492, 569, 575, 664
פּאַריז, חיה, 378, 381, 382, 569
פּאַריז, מילקע, 378, 379, 390
פּאַריז, מלך, 378, 379, 390
פּאַריז, מרדכי מענדעלע, 195
פּאַריז, שימעלע, 194
פּאַרשעווסקי ... 359
פּוטערמאַן, אסתר, 236, 238
פּילסודסקי, יוזעף, 153
פּינקערט (בריידער), 72, 73, 76, 110, 115, 119, 186
פּינקערט (אָרט), 375, 377 — 380, 382, 458, 492, 509, 593, 631, 634, 653, 685
פּינקערט, איזאַק, 161, 283
פּינקערט, ה., 224, 252
פּינקערט, סאַלעק, 214
פּיק ... 209
פּלאַסקאָטאַ ... 454, 492

פּלאַסקאַטאַ, אַנטעק, 375, 379
פּלאַסקאַטאַ, ראַמעק, 375
פּערלמאַן, דוד, 230
פּראָמינסקי ... 169
פּראַשקער, נתן, 142
פּרץ, י. ל., 232

פ

פּאַלמאַן, לאַלאַ, 237
פּאַרבער, יחזקאל, 63, 362, 483, 496
פּאַרנאַלסקי, איציק, 567, 382, 391
פּאַרנאַלסקי, חיים, 329
פּאַרנאַלסקי, משה, 197
פּוקס (מאַיאָר), 399, 400
פּוקס (ס״ס), 375
פּוקס (שילער), 152
פּוקס, אברהם, 109, 110, 375
פּוקס, אפרים, 140
פּוקס, גאַלדע, 656
פּוקס, גרשון, 383, 384
פּוקס, חיה, 173, 218, 221
פּוקס, יאַנקל, 656, 657
פּוקס, מאיר, 656
פּוקס, מירל לאה, 141
פּוקס, מרדכי, 700
פּוקס, משה, 188, 379, 656
פּוקס, שיע, 656
פּוקס, שרה־פּעסע, 656
פּייגמאַן, מרדכי, 232
פּייגנבוים, זעלדע, 700
פּייגנבוים, סעם, 691, 695
פּייגנבוים, פריידע, 692
פּייגנבוים, שמואל, 691
פּינגער (קאַפּאַ), 571
פּינגער, לאַלאַ (קאַפּאַ), 571, 605
פּינק ... 705
פּינקל, דוד, 122
פּינקלער (בריידער), 447, 448
פּינקלער, אברהם, 28, 103, 152, 161, 162, 166, 200, 224, 248, 265—267, 356, 394, 398, 400, 402, 406—416, 573, 618, 680
פּינקלער, אליעזר, 50
פּינקלער, אסתר רבקה, 201
פּינקלער, יצחק (אברהמס זון), 201
פּינקלער, יצחק, רבי, 573, 574, 619, 664
פּינקלער, ישראל יוסף, 396
פּינקלשטיין (נ״י), 704
פּינקלשטיין, לעאַ, 139, 236
פּישלעוויטש (בריידער), 237
פּישמאַן ... 151, 188
פּישמאַן, איטשע מענדעלעס, 157, 188
פּישמאַן, דאָרע, 692
פּישמאַן, מ., 695
פּישמאַן מאַטל, 455
פּישמאַן, מרדכי, 678
פּישמאַן, ס., 695
פּישער (בריידער), 289
פּישער, אברהם, 181, 184
פּישער, אהרן, 65, 108, 180, 288
פּישער, ביילע, 225
פּישער, לאה, 618
פּלאַשאַן ... 204
פּלאַשנבערג (בריידער), 175
פּליגל, יעקב, 122, 123
פּליכטנטריי, עטל, 255
פּעלד, ב., 695
פּעלדמאַן ... 207
פּעלדמאַן, חיים, 610
פּעלדמאַן, יחיאל, 385
פּעלדמאַן, יעקב, 159
פּעלדמאַן, ישראל, 568, 576
פּעלדמאַן, משה יודל, 372
פּעלדמאַן, נטע לייבוש, 230, 235, 236, 262, 302, 303
פּעלדמאַן, ס., 695
פּעלשטיין, רויזע, 130
פּערנבוג, דינה, 198
פּערנבוג, ישראל, 225, 245, 246
פּערנבוג, עליע, 235
פּראָנענבערג (בריידער), 579
פּראָנענבערג, מאיר (סטאָלאָזש), 579
פּראָנק, האַנס, 529, 543, 591
פּראָסט (ס״ס), 395
פּריד, בנימין, 329, 362, 476
פּריד, זלמן יאָסל, 329, 330, 484
פּריד, משה, 251
פּריד, שרה איטע, 362, 484
פּרידלעווסקי ... 161
פּרידלעווסקי, ירחמיאל, 276
פּרידליך, ירחמיאל מאיר (מלמד), 350
פּרידמאַן (בריידער), 453

פרידמאַן, אַלטער, 8, 62, 412—415, 419, 590
פרידמאַן, בעלאַ, 495
פרידמאַן, דזשעק, 621
פרידמאַן, דינה, 484
פרידמאַן, חיה, 244, 460
פרידמאַן, חיים, 704
פרידמאַן, חנה, 249
פרידמאַן, יאַנקל, 110, 221, 229, 235, 238, 307, 308
פרידמאַן, יאַנקל (בעדער), 103 261, 244, 618
פרידמאַן, יודל, 484
פרידמאַן, יקותיאל, 484
פרידמאַן, ישראל, 230, 238, 241, 258, 307, 618
פרידמאַן, מאָריס, 694, 697,
פרידמאַן, מרים, 618
פרידמאַן, משה, 110, 250, 484
פרידמאַן, שיע, 235, 242, 261—264
פרידמאַן שמואל, 463
פרידע (לערערין), 160, 223, 225
פרייטאָג ... 151, 161, 214
פרייטאָג, נתן, 568, 575, 579
פריימאַן, א., 695
פרישמאַן, בונעם, 303
פרישמאַן, ביגע, 139, 230—232, 236, 238, 263, 264, 292, 303
פרישמאַן, דוד, 371
פרישמאַן, משה, 230, 263
פרישמאַן, רויזע, 371
פרענקל, אשר, 139, 263
פרענקל, דאַנע, 483, 484
פרענקל, ישראל, 23, 24
פרענקל, פּערל, 483
פרענקל, ראובן, 163

צ

צאַלעוויטש, ברריינדל, 249
צאַמבער, יואל, 571
צוקער (בריידער), 391, 576, 644
צוקער, אברהם, 109, 220, 250, 398
צוקער, איזידאָר, 691, 692, 695
צוקער, בראָנטשיע, 174
צוקער, גרשון, 255, 356
צוקער, דניאל, 110, 700
צוקער, הערשל, 139, 234, 242, 263
צוקער, יחזקאל, 122
צוקער, יחיאל, 104, 107, 399, 407, 650
צוקער, ישראל, 67, 138, 161, 163, 268
צוקער לייבוש, 520
צוקער, מענדל, 63
צוקער, מרדכי, 434
צוקער, משה, 581
צוקער, משה, 448
צוקער, משה־שיע, 172, 173, 218
צוקער, נטע, 148, 362
צוקער, נעכע, 245
צוקער, פּערל, 72, 109, 110, 186
צוקער, פייגע, 110
צוקער, פישל, 139, 242, 263, 375
צוקער, ראובן, 67, 68, 70, 71, 114, 121, 128, 186, 187, 242, 263, 310
צוקער, ראָזע, 692
צוקער, רבקה, 182, 347
צוקער, שמואל יאַנקל, 488, 579
צוקער, שמואל נטע, 163
צוקער, שרה, 138
צוקערגוט, ישעיה, 165, 284
צוקערגוט, שלמה, 171—173
צוקערגוט, שמחה, 196
ציטרין, יצחק, 251
ציטרין, מנשה, 245
ציטרין, משה, 138, 148, 150
ציטרינבוים, פייגל, 506, 507
ציטרינבוים, שמואל, 487
צייגפינגער, אברהם, 585
צייגפינגער, איטשע לייב, 324
צייגפינגער, הערשל, 669
צייגפינגער, י., 691, 695
צייגפינגער, יאַנקל, 585, 667, 668
צייגפינגער, משה, 697
צייטלין, אהרן, 139
צימערמאַן („גרינע מאַרינאַרקע"), 559, 560, 562
צימערמאַן, חנה, 498, 506
צימערמאַן, יאָסל 584
צינגיסער, בראָנעק, 392
צינגיסער, ברוך 188, 189, 391, 392, 639
צינגיסער, הערשל, 391, 640
צינגיסער, חנה שרה, 639
צינגיסער, יעקב יצחק, 392, 639, 644

ציגגיסער, משה, 391, 640
ציגגיסער, נעמי, 639
ציגגיסער, רויזע, 639
ציפור, י. ב., 310
ציפערשטיין ... 705
צמח ב"ר מאיר, אדמו"ר, 49, 50
צעלינסקי, אברהם שיע, 76, 224, 274, 283, 513
צעלינסקי, זלמן, 160
צעלינסקי, יאַנקל, 456, 457
צעלניקער ... 507
צעלעמינסקי, יעקב, 236, 302

ק

קאַוואַלטשיק ... 262
קאַוואַלסקי (אַפטייקער), 265
קאַזלאָווסקי (אוקר'), 537, 545
קאַזלאָווסקי, העשקע (מוהל), 168
קאַזשעניצער מגיד, 37
קאַטולא (וועקשוץ), 546
קאַטלענגאַ (פאַליאַק), 560—562
קאַטשאַלע, דבורה, 625
קאַטשאַלע, חנה, 236, 625
קאַטשאַלע, יאַסל, 625
קאַטשאַלע, קריינדל, 625
קאַטשאַנאָווסקי, ד"ר, 184, 220
קאַטשיצע, לודוויג, 670
קאַטשעראָווסקי, אברהם ("אַנטשולדיק"), 319
קאַכאַן, גרשון 356
קאַלדיף (דייטש), 651
קאַלישׁ, יוסף צבי, 44
קאַמינסקי, אידא, 139
קאַמינסקי, יצחק, 75
קאַן, רפאל, 244
קאַפלאַן, לעאן, 584
קאַפלאַן, מאיר, 362
קאַפלאַן, מרדכי (קאַצקער), 160
קאַף, הענרי, 691
קאַפקאַ (דייטש), 495
קאַץ, זע אויך: כ"ץ
קאַץ, אַלטער, 492
קאַץ, בענדעט, 463, 464, 511
קאַץ, זאַוול, 261, 311
קאַץ, חוה, 241
קאַץ, ישראל יצחק, 492
קאַציאַרסקי, זעליק, 321
קאַראַלניק, משה, 572, 575
קאַראַלניק, פייגע, 572
קאַריטקאַ, מאיר, 174, 243, 261, 316
קאַרמאַן, ... 669
קאַרנבלום, ירחמיאל, 577, 611
קאַרנברויט, הערשעלע, 616, 633
קאַרנברויט, חנהלע, 168
קאַרנברויט, טאַלאַ, 616, 632
קאַרנברויט, טויבע רחל, 616, 633
קאַרנברויט, לאה, 633
קאַרנברויט, לייבוש, 615, 616, 632
קאַרנברויט, מרים, 616, 632
קאַרנברויט, עוזר, 582, 616
קאַרנברויט, פישל, 4, 632, 633, 689, 697
קאַרנברויט, ראַמאַ, 615, 632
קאַרפינסקי (ס"ס), 375, 382—384, 386—388, 391, 524, 589, 688
קאַשטשושקאַ, טאַדעאוש, 177
קוויאַטקאָווסקאַ (דענטיסטין), 184
קוויאַטקאָווסקי (משפחה), 183
קוזמירער רבי יחזקאל, 44
קוזשינסקי ... 585
קוטוואַק, אריה, 235, 704
קוטוואַק, יאַנקל, 330
קויפמאַן, אביגדור, 220, 349
קויפמאַן, אסתר, 676, 677
קויפמאַן, הערשל, 103, 142, 230, 231, 241, 258, 375, 513, 569
קויפמאַן, יודל, 234, 567, 660
קויפמאַן, לייבל, 230, 676
קויפמאַן, מאיר, 227, 576
קויפמאַן, מאַניעק, 220
קויפמאַן, משה, 227
קויפמאַן, נטע, 576
קויפמאַן, עליע, 576
קויפמאַן, פנחס, 200, 201, 265, 266
קויפמאַן, שרה ציפע, 227, 576
קונאָווסקי (משפחה), 199
קונאָווסקי, אברהם, 487, 488
קונאָווסקי, אשר, 496
קונאָווסקי, ברוך, 371
קונאָווסקי, יאַנקל, 487, 488
קונאָווסקי, יאַסל, 194
קונאָווסקי, מאַטע בער, 578
קונאָווסקי, משה, 508

קונאַווסקי, סענדער, 487, 488
קונאַווסקי, שמואל, 487, 488
קופער, סעם, 691, 695
קופער, צמח, 691
קופערבערג (בריידער), 141
קופערבערג, משה, 372, 382, 463, 567, 577—579
קופערבערג, נטע, 389
קופערבערג, קובא, 385, 505
קופערבערג, שמואל יאַנקל, 501
קופערמאַן ... 151
קופערמאַן (שוועסטערס), 197
קופערמאַן, אברהם, 103
קופערמאַן, בראַנטשע, 214, 244
קופערמאַן, גאָלדע, 174, 249
קופערמאַן, דבורה, 245
קופערמאַן, חנה, 186
קופערמאַן, יאַנקל, 378, 381, 652, 653
קופערמאַן, לאה, 165
קופערמאַן, מאַנעס, 109
קופערמאַן, מרדכי, 108, 113, 237
קופערמאַן, פערל, 652, 666
קופערמאַן, פריידע, 174, 249
קופערמאַן, רחל לאה, 652
קופערשמיט ... 678
קופערשמיט (שילער), 161
קופערשמיט, חיים, 324
קופערשמיט, משה, 463, 700
קופערשמיט, פישל, 668
קורלענדער (משפחה), 157, 576
קורלענדער, אברהם־אליה, 631
קורלענדער, איטשע, 196, 251, 321
קורלענדער, אַנטשל, 196
קורלענדער, דוד, 631
קורלענדער, הערשל, 196, 576
קורלענדער, יאַנקל, 244, 576, 631
קורלענדער, יצחק, 110
קורלענדער, פישל, 252, 487
קורלענדער, פריידל, 576
קורלענדער, שיינדל, 576
קורלענדער, שלמה, 252
קורלענדער, שמואל, 158
קורלענדער, שרה, 157, 196
קורץ, יעקב, 556
קושעפיצקי (קאָמענדאַנט), 537, 546, 574, 609, 663
קינעל, יחיאל, 611, 623
קינעמאַן (ס״ס), 546, 577, 609
קיסלינג (וואַכפירער), 563, 564
קלאַפאַרדע ... 208
קלאַפאַרדע, אברהם, 175, 700
קלאַפאַרדע, יחיאל, 234
קלאַפאַרדע, ישעיה, 360, 365, 373
קלאַפאַרדע, לייבוש, 188
קלאַפאַרדע, משה, 323
קליינבערגער, ד״ר, 495
קליינמאַן, משה, 382, 391, 567
קליינמאַן (קליימאַן), שלום, 212
קלין, ח., 203, 204
קלינקאַש, פייגע, 174
קליר, אלעזר, 34
קליר, חוה, 34
קערקליס (ס״ס), 150, 393—395
קערש ... 209
קראוזע (וועַרקשוץ), 537, 557
קראַיעווסקי, יאַנקל, 84—86
קראַיעווסקי, מאָטל, 664
קראַנער (ס״ס), 460
קראַקאָווסקי, לוצינא, 27, 132
קראַקאָווסקי, מאָטל, 8, 287
קראַקאָווסקי, רבקה (באַטשעלעס), 156
קרול, יוסף, 323
קרול, פיניע, 612
קריגער (געזנעראַל), 342
קריס, הערשל, 602, 603
קריס, רבקה, 355, 487
קרעדאָוויטש, וואָלף, 163
קרעמער, אַרקאַדי, 231

ר .

ראַבינאָוויטש, יאַנקל, 374
ראַבינאָוויטש, יצחק, 220, 235, 264
ראַבינאָוויטש, משה, 409
ראַבינאָוויטש, פישל, 487
ראַבינאָוויץ (משפחה), 35, 50
ראַבינאָוויץ, זכריה, 88
ראַבינאָוויץ, חיים יקותיאל, 8, 48, 137, 166, 195, 196, 221, 276, 303, 334, 399, 418, 419, 476, 477, 481, 583, 595, 705
ראַבינאָוויץ, יחזקאל, 47
ראַבינאָוויץ, יצחק יעקב, 44

ראַבינאָוויץ, ירחמיאל, 44, 45
ראַבינאָוויץ, נתן דוד [I], 38, 41—45, 47, 50, 54, 60, 88, 89, 334
ראַבינאָוויץ, נתן דוד [II], 47—50, 108
ראַבינאָוויץ, נתן דוד [III], 50, 56, 317
ראַבינאָוויץ, פּנחס, 44
ראַבינאָוויץ, צמח, 44, 45, 88—91, 98
ראַבינאָוויץ, שפרינצע, 317
ראַבינאָוויץ, שרגא יאיר, 44, 46—49, 275
ראַדאָלניק, יאַנקל, 350
ראַדאָלניק, ישראל, 199, 350
ראַדאָלניק, לאה, 199, 350
ראַדאָלניק, לייבוש, 199
ראַדאָלניק, משה, 199
ראַדאָלניק, ראובן, 119
ראַדזשיוויל (דינאַסטיע), 19, 23
ראַדזשיוויל ... 23
ראַדזשיוויל, מיקאָלײַ, 17, 18
ראַדזשיוויל, עלושביעטא, 17
ראַז (מייסטער), 646
ראָזנבוים (משפּחה), 296
ראָזנבוים, אבא, 4, 689, 697
ראָזנבוים, אברהם, 396, 397, 402, 413, 417, 649
ראָזנבוים, אייזיק, 221, 604
ראָזנבוים, גיטעלע, 151
ראָזנבוים, געצל, 599, 601, 602
ראָזנבוים, חיה, 198
ראָזנבוים, חנה, 165, 599
ראָזנבוים, טויבע, 487
ראָזנבוים, מיכאל, 201, 394, 396, 400, 402, 406
ראָזנבוים, נטע, 298, 453
ראָזנבוים, פּערל, 244
ראָזנבוים, קלמן, 201, 245, 349, 359, 373, 650
ראָזנבוים, רייזל, 238
ראָזנבוים, שמואל משה, 250
ראָזנבלאַט, בתיה, 629
ראָזנבלאַט, לאהלע, 520
ראָזנבלאַט, לייבעלע, 629
ראָזנבלאַט, לייזער, 629
ראָזנבלאַט, מלכהלע, 520
ראָזנבלאַט, ציפּע, 520, 521
ראָזנבלאַט, צמח, 629
ראָזנבלאַט, רחל, 629
ראָזנבלאַט, שבע, 629
ראָזנבלום, איטשע, 103
ראָזנבלום, דבורה, 221
ראָזנבלום, דוד, 520
ראָזנבלום, לייבוש יאָסל, 173, 174, 218, 220, 221, 264
ראָזנבלום, משה יודל, 220, 264
ראָזנבלום, פּנחס, 476
ראָזנבערג, אסתר, 157, 165
ראָזנבערג, בן־ציון, 579
ראָזנבערג, בנימין, 452
ראָזנבערג, דבורה, 456, 460
ראָזנבערג, חיה, 223
ראָזנבערג, חיים, 138, 142, 147, 162, 177, 213, 214, 380, 381
ראָזנבערג, נאַטע, 450, 455, 456, 459, 460
ראָזנבערג, פּנחס, 224, 352
ראָזנבערג, רחל, 72, 138
ראָזנבערג, רייזל, 455, 456, 459, 460
ראָזנבערג, שלמה, 380
ראָזנבערג, שמואל, 309
ראָזנפעלד, אברהם, 571, 657
ראָזנפעלד, יאַנקל, 567, 571, 572
ראָזנפעלד, מאָריס, 231, 232
ראָזנצוויג, אברהם, 220, 235, 263, 264
ראָזנצוויג, אברהם הערש, 287, 500
ראָזנצוויג, אברהם שימעס, 189
ראָזנצוויג, אברהמל, 158, 380, 384
ראָזנצוויג, אסתר, 613
ראָזנצוויג, בנימין, 311
ראָזנצוויג, בערל, 320, 675
ראָזנצוויג, דבורה, 573, 614
ראָזנצוויג, הערשל, 263
ראָזנצוויג חנה, 320
ראָזנצוויג, טעוויע, 188, 320
ראָזנצוויג, יאָסל, 384
ראָזנצוויג, יוכבד, 236, 320
ראָזנצוויג, יחיאל, 157
ראָזנצוויג, יצחק, 147
ראָזנצוויג, לייזער, 160
ראָזנצוויג, מלכה, 597, 626
ראָזנצוויג, מנחם, 573
ראָזנצוויג, משה, 189, 588
ראָזנצוויג, עקיבא, 320, 675
ראָזנצוויג, פריידל, 320
ראָזנצוויג, שלמה, 245, 248, 320, 613, 666

ראָזנצווייג, שמואל, 172, 173
ראָזע (קאָמענדאַנט), 399, 400
ראָטבאַרד, יעקב, 700
ראטמאַן, ה., 356
ראטמאַן, ש., 356
ראָמאַנקאָ (ס״ס־דינסט), 571
ראָגטשקי, אברהם יעקב, 109, 256, 316
ראָגטשקי, בנימין, 220, 221
ראָגטשקי, יוסף,
ראָגטשקי, יעקב (יאַנע קאָוואַל), 63
ראָגטשקי, ישראל איטשע, 159, 160
ראָגטשקי, שיע, 261, 371
ראָפאַפאָרט, ירחמיאל, 8
ראָפשיצער רבי ר׳ בער, 96, 98
ראָפאַלאָוויטש, יצחק, 155
ראָקאָווסקי, אברהם, 143
ראָקאָווסקי, מלך, 143
רובינשטיין, בענו, 225
רובינשטיין, חיים גרשון, 145, 225
רובינשטיין, טשאַרנע עלקע, 223
רובער (לאָגער־פירער), 510
רודמאַן, מ., 695
רודמאַנאָוויטש ... 175
רוזוועלט, טעאָדאָר, 177
רוס, הענרך, 299
ריביצקי (דייטשער אַרבעטסאַמט), 359, 363—365
ריזין, אברהם, 231, 232
ריינבערג, יצחק, 193
ריינבערג, נוח, 235
ריינבערג, שמאי, 666, 670
ריכטער (קוזינעס), 356
ריכטער, איטשע, 391
ריכטער, בערל, 125
ריכטער, זיסל, 482
ריכטער, יאַנקל, 382, 390
ריכטער, יאָסל, 220
ריכטער, משה, 671
ריכטער, נטע, 325, 451, 482, 595, 671
רינגערמאַכער, חיים, 125, 325, 326
רינסקי ... 290
רעדליך, אברהם, 138, 145, 225, 235, 245, 246, 256, 297, 340, 394, 398—400, 590, 649
רעדליך, לייזער, 56, 112, 235
רעדליך, סאַמעק, 212, 400, 401
רעוואוצקי, אברהם, 75
רעוויזנסקי, יצחק, 188
רעוויזנסקי, לייבל, 709
רעוויזנסקי, משה, 229
רעכטמאַן, מ., 162

ש

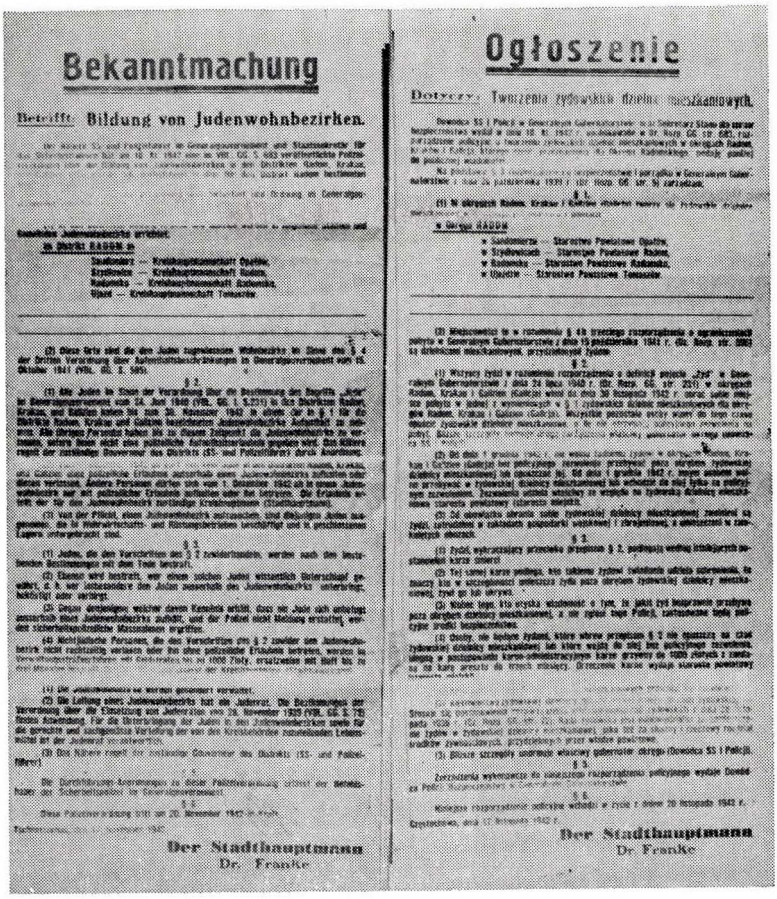
שאַדמאַן, אברהם, 406, 458, 579
שאַדמאַן, אַלטער, 382, 391, 567
שאַדמאַן, דוד, 697
שאדמאן, זעליק, 140 579
שאַדמאַן, נאַטעלע, 382 388 390, 588
שאַדמאַן, נחמן, 568—570
שאַדמאַן, ראובן, 388, 463, 660
שאָטלאַנד, חיה, 175
שאָטלאַנד, חיים אשר, 175
שאָטלאַנד, יחיאל עוזר, 417, 418
שאָטלאַנד, רבקה, 268
שאַפּירא, טוביה, 285, 286
שאַפּירא, מאיר, 273, 274, 468
שאַפשאָוויטש ... 198, 417
שאַפשאָוויטש, סאַלע, 653
שאַפשאָוויטש, שלמה, 653
שאַפראָן ... 236
„שאַרי־מאַרע״, 315, 316
שאַרפהאַרץ (שאַרפאַץ), אהרן, 201, 224, 408, 409, 487, 502—504
שאַרפהאַרץ, דבורה, 502, 503
שאַרפהאַרץ, יצחק, 144, 498, 499, 502—504
שאַרפהאַרץ, לייבל, 145, 186, 224
שאַרפהאַרץ, מאיר, 503
שאַרפהאַרץ, פּעסע, 140, 666
שאַרפהאַרץ, פייגע ליבע, 502, 504
שאַרפהאַרץ, רחל, 503
שאַרפער, לייזער, 172, 173, 218
שוואַרץ מאָריס, 307
שוואַרצבערג, משה, 568
שוואַרצמאַן, אברהם, 569
שוואַרצמאַן, לייבוש, 569
שוואַרצמאַן, מלכה, 179
שוואַרצפוטער, הלל, 223, 225
שוואַרצפוטער, חוה, 223
שוואַרצפוטער, יאיר, 223
שוואַרצפוטער, ישראל, 110, 487, 647
שוואַרצפוטער, לאה, 192, 223

שוואַרצפוטער, לייבוש דוד, 103, 104, 223, 375, 418, 419, 650
שוואַרצפוטער, משה יחיאל, 103, 104, 169, 201, 223, 225, 255, 265, 266, 271—273
שוואַרצפוטער, נעכע, 223
שוואַרצפוטער, צעלאַ, 223, 225
שוואַרצפוטער, שיע, 356
שוואַרצפינג, חיה שרה, 238
שוואַרצפינג, יונה יחיאל, 67
שוואַרצפינג, לאה, 172 460, 627, 628
שוואַרצפינג, לייבל, 627
שוואַרצפינג, פייגע, 460
שוויעדקאָ (ס"ס), 360—362, 366, 373, 483
שוויעטשניק, מיכאל, 121, 708, 709
שוויעטשניק, משה, 158, 513
שוויעטשניק, פאַריע, 158
שוויעטשניק, שמערל, 676
שווערטנער (דייטש), 653
שומאַכער (אַרטיסט), 139, 237
שוסטער, אביגדור, 212
שוסטער, ליפע, 214, 245, 248
שטאַק (מאַלער), 176
שטאַרק, אברהם בער, 233, 303, 304, 576
שטאַרק, בינע, 612
שטאַרק, גאַלדעלע, 636
שטאַרק, געניע, 238, 303, 331, 506
שטאַרק, דבורה, 330, 331, 375
שטאַרק, וועלוול, 330, 331, 370
שטאַרק, יאַנקל, 636
שטאַרק, יאָסל, 140, 230—232, 258, 303, 304, 612
שטאַרק, יאָסל (וועלוולס זון), 331
שטאַרק, יאָסל (יאַנקלס זון), 636
שטאַרק, יחיאל, 259, 303, 463, 576
שטאַרק, לייבל, 221, 230, 234—237, 258, 259, 303, 304, 308
שטאַרק, מאַניע, 236, 303
שטאַרק, משה, 545
שטאַרק, ניסן, 519
שטאַרק, נתן, 391, 567
שטאַרק, עמילאַ, 612
שטאַרק, פאַלאַ, 331
שטאַרק, פריידע, 303
שטיין (קאַפּאַ), 460
שטיינאָוויטש, יעקב, 242
שטיינאָוויטש, פייוול, 140, 245, 369, 370
שטיינאָוויטש, שלמה, 633
שטיינהאַרן, דוד, 567, 573
שטיינהאַרן, יחיאל, 708, 709
שטיינהאַרן, יעקב, 422
שטיינמאַן (משפחה), 399, 439
שטיינמאַן (טאַכטער), 151
שטיינמאַן, איטע, 268, 490
שטיינמאַן, יצחק, 350, 419, 438, 490, 498, 592, 598
שטיינמאַן, נפתלי, 288
שטיינמאַן, פנחס (משפחה), 445
שטיינמאַן, פנחס, 142, 268, 380, 381, 396, 397, 402, 404, 405, 407, 408, 417, 549
שטיינמאַן, שאַלטשע, 197
שטיירמאַן, חוה, 497
שטערן, ישעיה, 314
שטערן, נאַטע, 172, 173
שטערנשאָס (משפחה), 636
שטערנשאָס, מאיר, 166, 172, 174, 221
שטערנשאָס, פנחס, 398
שטערנשאָס, שאול, 235, 261 263
שטראָק (לערער), 224
שטראָם ... 164
שטריגלער, מרדכי, 298
שטשיראַווסקי, ע. פ., 24
שטשענשליוע (משפחה), 156
שטשענשליוע, אברהם, 327
שטשענשליוע, דוד, 237, 318, 577, 611
שטשענשליוע, האַדעס, 384
שטשענשליוע, זלמן, 384
שטשענשליוע, יאַנקל, 245
שטשענשליוע, לאה, 198
שטשענשליוע, לייבוש, 150, 327, 384
שטשענשליוע, מרדכי, 318, 357
שטשענשליוע, משה דוד, 148, 255, 262, 651
שטשענשליוע, רחל, 245
שטשענשליוע, רייזל, 151
שטשענשליוע, שלום, 255
שטשענשליוע, שמואל, 638, 651
שטשערבאַצקי (ריא), 704
שטשערבאַצקי, איטע, 456, 457
שטשערבאַצקי, לייבוש, 176, 177
שידלאָוויעצקי, מיקאָליי, 18
שידלאָוויעצקי, סטאַניסלאָוו, 17
שידלאָוויעצקי, קרישטאָף, 17, 18
שידלאָווסקי, עני, 692

שיוואַק ... 435—437
שיין, זכריה, 8, 164, 168, 177, 284, 285, 331
שיין, חנה רבקה, 177
שיין, משה יחיאל, 53, 145, 164, 173, 175—177, 251
שיינפעלד ... 649
שיכטער, אהרן, 131, 139, 207, 229, 232, 233, 236, 237, 259, 298, 299, 462
שיכטער, יואל, 233, 249, 298, 305
שיכטער, מאַטעס, 298, 575
שימעלע קאַמיניאַש, 132
שיפער, יצחק, 75, 102, 169
שיפערס (קאַמענדאַנט), 372, 494, 495, 532
שיף (לערער), 138
ש״ך („שפתי כהן״), 30
שלאַק, הערשל, 355
שלאַק, פסח, 103, 255, 265, 266
שלום עליכם, 71, 73, 232, 307
שליסקי, יאַנקל, 664
שליסקי, יוסף זאַוול, 231
שלמה יאַקעלעס, 176
שלמה לאַזשיסקער, 188, 189
שלעווינסקי ... 207, 261
שלעזינגער, געניעק, 169—171
שלעק, יעקב, 694, 695, 697
שמואל יאַסל שוחט, 108
שמואל שמש, 61, 121
שמאַניעווסקי ... 244, 523
שמחה בונעם פשיסכער, אדמו״ר, 42, 44
שמידט (יידן־פריינד), 526
שמידט (קאַמענדאַנט), 354
שמידקע (ס״ס), 360—362, 366, 373
שמיץ (מייסטער), 554
שמעדרע, משה, 122
שמעון מלמד, 106
שמעון קאַרטשיסקער, 369
שמעכער (דייטשער דירעקטאַר), 573
שניידער (ווערקשוץ), 541, 545, 559
שניידערמאַן ... 209
שנירער, שרה, 209
שענדעראַוויטש, נחום, 494
שעפנער, ברוך, 236
שער, לאַזער, 387, 589
שער, מ., 208
שערמאַן ... 175
שערמאַן, אברהם, 109, 121
שערמאַן, משה, 109
שערמאַן, פנחס, 121, 122
שפייזמאַן, לאה, 214
שפרינצאַק, יוסף, 280
שרייבערבערג, נעמי, 151
שרייבערבערג, עלקע, 152
שרייבערבערג, פריידל, 497
שרעדניצקי, גיטל, 179
שרעדער (ס״ס), 361, 372

הוספה צו י. ליפשיצער אַרטיקל

נאָך דעם ווי מיין אַרבעט איז שוין געווען אין דרוק, האָב איך באַמערקט אין ד״ר ב. ד. ווײנריבס בוך „די דזשוס אין פֿאַלאַנד״, ז׳ 152, אַז אין די יאָרן 1590 און 1597 האָבן שידלאָוצער יידן געליטן פון אַנפאַלן מצד די קריסטן. די ידיעות שטאַמען פון „רעגעסטי אי נאַדפּיסי״, ב׳ 2. דאָס באַווייזט, אַז סוף אַדער מיטן 16טן יאָרהונדערט זיינען יידן שוין געווען תושבים אין שידלאָוצע. דערמיט פאַלט אַפּ מיין באַמערקונג, בשייכות מיט מהר״ם א״ש, אַז דאָס איז די ערשטע ידיעה וועגן שידלאָוצער יידן.

Bekanntmachung

Betrifft: Bildung von Judenwohnbezirken.

(2) Diese Orte sind die den Juden zugewiesenen Wohnbezirke im Sinne des § 4 der Dritten Verordnung über Aufenthaltsbeschränkungen im Generalgouvernement vom 15. Oktober 1941 (VBl. Bl. I. S. 595).

§ 2.

(1) Alle Juden im Sinne der Verordnung über die Kennzeichnung der Angehörigen des jüdischen Volkstums vom 18. Juni 1940 (VBl. Bl. I. S. 377) in den Judenwohnbezirken Krakau, und Kolbuszowa haben bis zum 30. November 1942 in diesen, laut § 1 für die Städte Krakau und Tarnów festgelegten Judenwohnbezirken Aufenthalt zu nehmen. Alle übrigen Personen haben bis zu diesem Zeitpunkt die Judenwohnbezirke zu verlassen, sofern ihnen nicht eine polizeiliche Aufenthaltsgenehmigung durch den Höheren SS- und Polizeiführer durch Ausnahmen

(2) Juden, die den Vorschriften des § 2 zuwiderhandeln, werden nach den bestehenden Bestimmungen mit dem Tode bestraft.

(2) Wer einen solchen Juden wissentlich Unterschlupf gewährt, d. h. wer jemanden in den Judenwohnbezirk unterbringt, beherbergt oder verbirgt.

(3) Gegen denjenigen, welcher diesen Paragraphen erfüllt, kann ein Juden sich unerlaubt einen Judenwohnbezirk aufhält, und der Polizei nicht Meldung erstattet, werden sicherungspolizeiliche Maßnahmen ergriffen.

(4) Wohlhabende Personen, die den Vorschriften des § 2 zuwider von Judenwohnbezirk nicht rechtzeitig verlassen oder bei ihre politischer Erkrankung betreten, werden bis

(1) Die Leitung eines Judenwohnbezirks hat ein Judenrat. Die Bestimmungen der Verordnung über die Einsetzung von Judenräten vom 28. November 1939 (VBl. GG. S. 79) finden Anwendung. Für die Unterbringung der Juden in den Judenwohnbezirken sowie für die gerechte und sachgemäße Verteilung der von den Kreishauptleuten zugewiesenen Lebensmittel ist der Judenrat verantwortlich.

(2) Den Weisungen meiner mit Polizeiaufgaben betrauten Dienststellen und Beauftragten ist unbedingt Folge zu leisten.

Die Durchführungsanordnungen zu dieser Polizeiverordnung erlässt der Beauftragte für Sicherheitswesen im Generalgouvernement.

§ 5.

Diese Polizeiverordnung tritt am 20. November 1942 in Kraft.

Krakau, den 17. November 1942.

Der Stadthauptmann
Dr. Franke

Ogłoszenie

Dotyczy: Tworzenia żydowskich dzielnic mieszkaniowych.

Rozporządzenie o zakazie pobytu w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 15 października 1941 r. (Dz. Rozp. GG. str. 595) ustanawiam miejscowości żydowskie.

§ 2.

(1) Wszyscy żydzi w rozumieniu rozporządzenia o oznakowaniu żydowskiej w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 18 czerwca 1940 r. (Dz. Rozp. GG. str. 377) w okręgach miejskich Krakowa i Tarnowa (zgodnie z § 1) zobowiązani będą zamieszkiwać dla wymienionych miejscowości w terminie do 30 listopada 1942 r. Wszyscy żydzi mają obowiązek opuścić te miejscowości do tego czasu, chyba że otrzymają zezwolenie wyższego dowódcy SS i policji na pozostanie w drodze wyjątku.

(2) Żydzi, którzy przekroczą postanowienia § 2, podlegają według obowiązujących przepisów karze śmierci.

(2) Kto ukrywa żydów, tzn. kto umieszcza żydów w dzielnicach żydowskich, to znaczy kto w szczególności przyjmuje żydów przed obcym żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej, tym go lub ukrywa.

(3) Każdy, kto narusza przepisy § 3, podlega surowej karze.

(4) Zamożni żydzi, którzy wbrew przepisom § 2 nie opuszczą na czas żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej lub która wejdą do niej bez zezwolenia zostaną, zostaną w żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej, a ich majątek zostaje skonfiskowany na rzecz Rzeszy.

(1) Kierownictwo w dzielnicach zamieszkania żydowskiej spoczywa na Radzie Żydowskiej. Przepisy rozporządzenia o ustanowieniu Rad Żydowskich z dnia 28 listopada 1939 r. (Dz. Rozp. GG. str. 377) zostają zastosowane. Rada Żydowska jest odpowiedzialna za zakwaterowanie żydów w dzielnicach mieszkaniowych oraz za sprawiedliwy i celowy podział przydzielonych przez władze niemieckie.

(2) Zarządzenia wykonawcze do niniejszego rozporządzenia policyjnego wydaje Komendant Policji Bezpieczeństwa w Generalnym Gubernatorstwie.

§ 5.

Niniejsze rozporządzenie policyjne wchodzi w życie z dniem 20 listopada 1942 r.

Kraków, dnia 17 listopada 1942 r.

Der Stadthauptmann
Dr Franke

The main camp of the Jews of Szydlowiec was the Skarzhisk "Hasag." Many of Szydlowiec Jews were shot to death there or perished of hunger and sickness. After the liquidation of "Hasag" in August of 1943, the Szydlowiec Jews were dispersed to various concentration camps, the majority to Dachau, Auschwitz, Buchenwald, and Teresienstadt.

Here we should say a few words about the attitude of the local Christian population towards the Jews in the time of their great catastrophe. It is clear that *without* the Germans such a holocaust would not have taken place. But working *with* the Germans were very many of the local Christians, who *actively* helped to exterminate the Jews of Szydlowiec; they tortured them and shot them, or gave them over to the Germans to be shot. The majority of the local Christians showed no compassion and rejoiced in the tragedy of the unfortunate Jews.

Out of this background of criminal collaboration with the Nazi murderers and open satisfaction with Jewish tragedy on the part of the neighboring Christians, we must set apart those instances in which Christians did help rescue Jews from death by giving them hiding places, at the risk of their own lives. One outstanding example is the Antoniaks, one of whom was imprisoned and the other executed for hiding two Jewish children.

The number of Szydlowiec Jews who remained alive out of all the hell-camps is approximately 300—the remnants of a deeply-rooted Jewish community that had endured for over 400 years.

The English articles are translated by Toby Bloom-Dobkin.

and then were taken to the trains. They all were sent directly to Treblinka. Other Jews tried to escape during the march to the railroad station, but they were shot.

There remained a work group of about 150 Jews and the Jewish police. They had to remove the Jewish corpses from the roads and houses and collect the Jewish belongings that had been left behind. The Jews who remained were concentrated in Pinkert's factory. Then all those who had been in hiding during the events of September 23 also arrived—a total of a few hundred Jews. On October 2, the SS took most of the Jews out of Pinkert's factory and sent them to Skarzhisk, where a few days later most of them fell into the selection for Treblinka, together with the local Jews of Skarzhisk. This was the second deportation. There remained only some 70 Jews. Then several more Jews stole into this group.

On the eleventh of November, 1942, the third deportation was carried out. It included the group of Jews that had worked at removing the Jewish corpses from the streets and collecting Jewish belongings, and the Jewish police and their families. They too were deported to the Skarzhisk camp.

In December 1942 the Germans officially proclaimed four "new ghettoes," promising work and security in them. One of these "new" ghettoes was Szydlowiec. The plan was just a diabolical trick to lure Jews from their hiding places with Christians and in the forests. Thousands of Jews, most of whom were not from Szydlowiec, once again allowed themselves to be misled—or acted out of great desperation—and came to the "new" ghetto. Many people from Szydlowiec even risked being shot to death and escaped from their camps and ran to the "new" ghetto. The number of Jews that flocked to the "new ghetto" reached some 5,000.

In the "new" ghetto there was even established a new Judenrat. But the ghetto existed for only five or six weeks. On the thirteenth of January it was disbanded, and its nearly 5,000 Jews were deported to Treblinka. This was the fourth and last deportation. With this Szydlowiec became "Judenrein."

An important factor—and indeed, perhaps the most important —in creating an "open ghetto" in Szydlowiec was not so much the "statistics" as something else: the relationship between the Judenrat and the various national and municipal offices in the "shtetl" and in the district. The members of the Judenrat attempted, during this period, to establish good relations not only with the local German authorities, but even with the heads of the Gestapo in Radom, under whose jurisdiction Szydlowiec found itself. Thanks to that "relationship," which was, to be sure, not due to "love of Israel . . ." many Jews were rescued from death, and on one occasion over 400 deported Jews in the Yanishov camp were even freed and sent back to Szydlowiec because of such "influence."

Because of this relationship between the Judenrat and the local German authorities, the situation in the Szydlowiec ghetto was much better than in most ghettoes in Poland—better only in comparison, because here too many Jews were shot over the most trivial things. These "better conditions," however, lasted only until the end of 1941, when the boundaries of the ghetto were officially declared. Jews could not leave the ghetto, although even then the area was not confined with barbed wire.

From that day on, the situation became increasingly worse, and soon the terrible day arrived: Wednesday, September 23, 1942. At six a.m., Jewish policemen and Christian firemen came into Jewish homes and announced the German command that at exactly 8 o'clock all Jews must assemble in the Strawmarket. It was permitted to bring along a parcel weighing 20 kilos. Whoever remained at home would be shot to death. Many Jews took refuge in pre-arranged hiding places, but the majority went to the Strawmarket.

This was the first deportation of the Jews of Szydlowiec. The promise of the Radom district-murderer Schippers that for 1,000 zlotes one could buy one's freedom, was a hoax. Those who gave the 1,000 zlotes were separated from the mass of Jews and taken to the "Castle," where they were held without water for three days

Gestapo immediately appointed a "Judenrat," which was to direct the Jews of Szydlowiec and be responsible for all their activities. To decline such an "honor" was impossible. At the Judenrat there was established a Jewish "Arbeitsamt," a sanitation committee and a Jewish police force, which was responsible for enforcing all the orders of the Judenrat—which in reality meant the orders of the German authorities.

Szydlowiec was one of only a few Jewish communities in Poland where there was a so-called "open ghetto"— a ghetto that was not surrounded by barbed wire. This was an exceptional advantage, because it made it easier for the Jews of Szydlowiec to come into contact with the countryside and to obtain food, in spite of the drastic punishments that were involved if they were captured. It happened more than once that Jews were shot to death if meat or butter was found hidden in their garments, if they were found baking bread, etc. But hunger often grew stronger than danger, and Jews risked their lives to support themselves and their families.

People had to care not only for their own families. Since Szydlowiec was an "open ghetto," a fact that had many advantages, it attracted many Jews not only from surrounding areas, but even from distant cities such as Warsaw, Lodz, Cracow and others. There were approximately 8,000 Jews in the city at the outbreak of the war; at the time of the Holocaust, this amount grew to approximately 15,000. Many of the Jews who sought refuge in Szydlowiec were without means of support, and the local Jews had to provide them with food, shelter, etc. A large public kitchen was established, where many hundreds of meals were distributed each day.

Why did Szydlowiec merit being declared an "open ghetto"? This came about because the Jews in that city made up approximately 87% of the "shtetl" population, and therefore it was perhaps easier for the Germans to declare the entire "shtetl" a ghetto than to isolate the Jews in a restricted area.

the rowdy actions of the local anti-Semites or common scoundrels.

This anti-Semitism raised its head even more after Hitler's coming to power in 1933. Each year Jews grew more afraid of the influence of Jew-devouring Nazism on their Polish neighbors, who had never shown any great love for Jews. And even more, people feared the possibility of a Polish-German war and a German victory.

People were very afraid, but not even the greatest pessimist could have imagined that the Nazis had it in their sinister plans simply to exterminate all the Jews.

Life in Szydlowiec during the Holocaust

by B. Kagan

When the Germans occupied Szydlowiec in September, 1939, there were approximately 8,000 Jews in the "shtetl." Immediately, evil decrees began to rain upon the Jews: they were required to contribute huge sums of money, to surrender furs and jewelry, to sew blue Stars of David onto white bands. A curfew was imposed, commerce and crafts were forbidden, and above all, there were various types of forced labor in the city and in other locations. There was only one punishment for not obeying a command—execution by shooting.

In addition, all synagogues and Hasidic "shtiblech" were shut down. Praying collectively was also strictly forbidden. Nevertheless, Jews would risk the consequences and, particularly during the High Holy Days, assemble in Minyanim—quorums of ten men—to unburden their souls of their bitter troubles.

In order to lighten their task of coercion and annihilation, the

artisans, and this influenced the social patterns of local Jewish life. The various Jewish political parties developed a vigorous cultural life; their cultural activities were attended not only by their members, but by many Jews of the shtetl. Well-known leaders from Warsaw and abroad often lectured in Szydlowiec, and this acquainted the local Jews not only with political problems, but also with Jewish spiritual matters.

There were several dramatic clubs, which from time to time performed for the general public. Such theatrical performances were always a holiday for the Jews of Szydlowiec.

The Jewish libraries in the shtetl and the Yiddish press of Warsaw helped greatly in the spiritual development of Jewish youth. In the time of Polish independence, many Jewish children—mostly girls—attended the local "Shkola Povshechna," and a number of children attended out-of-town gymnasiums [schools comparable to high school and junior college].

In Szydlowiec there were no pogroms. Inasmuch as Szydlowiec had a majority of Jews, and since the worker and artisan element was a large one, Gentiles were rebuffed when they tried to harass Jews. There was an incident when peasants from the neighboring area agreed on a day and prepared to attack the Jews of Szydlowiec. The Jews found out about this, so in the morning they went out of the shtetl, and with the help of friendly shtetl Christians battered the would-be pogromists. The Jews later warned the peasants that if they attempted to assault Jews, all their fields would be set on fire. This warning caused many peasants to come to Jewish homes to say that they had had nothing to do with the proposed attack.

In the time of independent Poland, the government did more than a little to inflate anti-Semitic feelings. Szydlowiec was no exception, but the anti-Semitic proclamations that were posted by day with the support of the police, were for the most part torn down by night. The anti-Semitic policies of the Polish government brought much more trouble to the Jews of Szydlowiec than did

ties—the various Zionist organizations, the "Bund," and the Jewish Communists—left their mark more and more on local Jewish life. The battle for power and position which was being waged found expression when the time came to elect representatives to the Sejm, the municipality, the Kehilah, or to the Zionist Congresses. All this had its effect on the youth and on the entire local Jewish way of life.

The religious sector also did not sleep. It fought hard to keep its old position of power, particularly in the field of Jewish education. There was a large number of Chadorim in the period of Polish independence, and the Talmud-Torah played a large role. In the battle against the new Jewish secular schools, a Bes-Yaakov School was established for girls, and a "Yavneh" School for boys.

The economic situation of the Jews in Szydlowiec was not a lofty one, but neither was it very severe. Of course, there were more than a few poor people, and the growing generation of Jewish young people had great difficulties finding work. Many of them sought an alternative in emigration. But the special economic structure of the shtetl was such that it somewhat eased the local Jewish economic situation.

It was primarily the leather industry which was the vital nerve of Jewish life in Szydlowiec. A network of large and small tanneries was spread over the shtetl. Finished leather was sent out over all of Russia, and the number of ready-made exported shoes manufactured in Szydlowiec in a season amounted to about ten thousand pairs. What this meant for a small shtetl is easy to understand. To the list of Jewish small industries should also be added iron foundries and stone quarries.

The need for loans was also great, and here the two banks, "Bank Ludowy" and "Bank Kupiecki" assisted. The needier Jews obtained assistance from the treasury of the Gemiles Chasodim [the community loan society, offering interest-free loans], which was strengthened by funds from American "landslayt."

In general, Szydlowiec was a shtetl of Jewish workers and

Life in Szydlowiec before the Holocaust

by B. Kagan

Christians used to call Szydlowiec "Zhidloviets" ["Zhid" in Polish means "Jew"], and the Radom district commander called the shtetl "Judenshtadt," because Christians comprised barely a fifth of the shtetl's population.

The history of the Jews of Szydlowiec can be divided into two periods: before the First World War and after it.

Until the First World War, the Jewish way of life in Szydlowiec was largely a traditional one. The atmosphere of the community was predominantly religious. Szydlowiec was a Hasidic shtetl and Hasidim played there the leading role.

Szydlowiec had its own Hasidic dynasty, which had an influence both on Szydlowiec Hasidim and on Hasidim in neighboring towns. The source of this dynasty was "HaYud HaKodesh" ["The Holy Jew"] of Pshische. It began with his son, Rebbe Nathan-Dovid, and extended to the last Rabbi and Rebbe in Szydlowiec, Reb Chaim Yekutiel Rabinowitz.

The most famous Rabbi in Szydlowiec was the Gaon Reb Meir Eisenshtadt, who later served as Rabbi in important Jewish communities.

Generations came and went, but the face of Jewish Szydlowiec changed only slightly. During the events of 1905, Jewish community life in the shtetl roused itself. Jewish young people were drawn into the revolutionary current. Strikes began—this was something which had previously been unknown. A few years later, in 1910-1911, a secret library was established, which helped bring new spirit into the shtetl.

But these were only small beginnings—a prelude to the great changes which would take place in Jewish life after the First World War, in the years of Polish independence. The greatly expanded and far-reaching activities of the Jewish political par-

for free-loan societies, supported Jewish institutions and helped support poor Jews, who often constituted a large portion of the Jewish community. The support provided by children and relatives in America was also of great help.

How large was the population of Szydlowiec before the Nazi invasion? A. Rutkowski, who researched the destruction of the Jews of Szydlowiec, states that "in 1939 there were 7,200 Jews living in Szydlowiec—nearly 90 percent of all the inhabitants," and the anonymous author of the introduction to the exhibit, *Matsevot Beyt ha-Kevurot HaYehudi BeShidlovtse,* believes that in 1938, Szydlowiec already had a population of 10,300, 78 percent of whom were Jews.

In the years 1940-1941, Jews from nearby as well as from more remote localities poured into Szydlowiec, until the number reached approximately twelve thousand. This occurred because at that time the Szydlowiec ghetto was somewhat more peaceful than other ghettoes in the area. In the first two years, the Nazi butchers in Szydlowiec accepted bribes while creating an illusion of security. In this way they caused more Jews to fall into their snares.

In mid-1942 — before the September 1942 deportation to Treblinka and before the great slaughter—over fifteen thousand Jews were herded together and driven into Szydlowiec. Szydlowiec was the last stage before their annihilation. Their deaths marked the extinction of a venerable Jewish community which had been in existence for no less than 400 years.

The first census in the new Poland of 1921 showed that Szydlowiec had a general population of 7,200 and a Jewish population of 5,501 (77.1 percent). In the 1920's and 1930's, the town was "proletarianized." A new industry was added, which lay entirely in Jewish hands. This was the mechanized shoe industry, which employed hundreds of Szydlowiec Jews. The stitchers, the cobblers and the master craftsmen were all Jews. The shoes manufactured in Szydlowiec were sold in the farthest reaches of Poland. In addition to this, Szydlowiec possessed older industries, such as its fourteen tanneries, some of which were so well equipped and so highly mechanized that they were comparable to the most modern tanneries in Poland. Some tanneries imported not only the newest machines from Germany, but even German master craftsmen and specialists. The owners of all the tanneries were Jewish.

The quarries—all ten—also belonged to Jews. The stone industry was not new to Szydlowiec. As can be seen in DeCarosi's description, in the eighteenth century Szydlowiec Jews had already dealt in millstones and whetstones which came from the town's cliffs. The cliffs in Szydlowiec also caused the development of a local industry—tombstone carving. However, the Szydlowiec tombstones were of a distinctive nature.

In 1958, the two Christian art historians, Jacek Antoni Zelinski and Lucina Krakowska, discovered in the Szydlowiec cemetery a large number of tombstones which had survived the Nazi ravages. They were astounded to find that beside the traditional motifs some of the tombstones contained exceptional idyllic scenes.

Before the Holocaust, Szydlowiec also had metal workshops and a factory of agricultural tools, which belonged to Jews. In addition, it should be noted that there were a large number of home industries: tailors, hatters, dressmakers and seamstresses.

The active economy of Jewish Szydlowiec would have been impossible without the fraternal help which this shtetl, like almost all Polish-Jewish shtetlech and larger communities, received from the American "Joint." The "Joint" established funds

The First World War freed Szydlowiec from Czarist control. The mild Austrian military regime hardly made itself noticeable. The town, like all of Poland, suffered from hunger, but spiritually Szydlowiec was liberated. Various political and professional associations were established, and young people were caught up in national and social currents.

In the Minorities Treaty of 1919 Poland "undertakes to assure full and complete protection of life and liberty to all inhabitants without distinction of birth, nationality, race or religion." In almost the same words, this promise was repeated in the Constitution of 1921. However, Jews soon realized that the promise had absolutely no substance. Not only were they not considered equal citizens and not permitted to hold government positions, but the government often supported those who waged an economic battle against Jewish businessmen and workers. The harassment and the constant excesses constituted an open war to drive Jews from the land where they had lived for nearly a thousand years.

Poland was a state composed of various nationalities. The minorities — Ukrainians, Jews, Germans, Belorussians and Russians — amounted to over thirty percent of the population. The Polish government was conducted by its leaders as if it were a homogeneous country of Poles only. All minorities were oppressed and persecuted; against Jews, who comprised over ten percent of the population, there was exerted a policy of economic extermination.

This policy, of course, also affected the Jews of Szydlowiec, but not with the force that it affected Jews in the larger cities. In Szydlowiec, over three-quarters of the population was Jewish. Here there could be no talk of boycotts, with rowdy pickets and constant fights. The non-Jewish element was too small here for such large-scale anti-Semitic activities. However, the Jewish industrialist in Szydlowiec had to sell his goods on the general market, and there he met the strong opposition that Poland brought to bear against everything that had to do with Jews.

years later, the brick houses belonged to wealthy non-Jewish townsmen and to a few wealthy Jews. In July 1876, a fire broke out in the town, and as the Radom correspondent Israel Frankel writes in HaZefira, the blaze consumed all Jewish homes, "and only the synagogue and the *BeisMidrosh* [prayer and study house] were left standing, as if by a miracle." The "miracle" was due to the fact that both the synagogue and the *BeisMidrosh* were brick buildings.

At the end of the eighties, some ten years after the blaze, there were 330 houses in Szydlowiec, and 171 of these were already of brick.

In the revolution of 1905, Jews took part in the underground activities. Every older resident of Szydlowiec knew someone who in those stormy days was a member of the Jewish revolutionary parties.

The recently opened Okhrana (Russian Secret Police) Archive in Poland informs us that "in Szydlowiec, Konsk District, the Post Office and City Council were invaded and the building superintendents were disarmed" by revolutionaries. This was such a daring act that the Radom governor, E. P. Shtshirovski, informed the Warsaw Governor General, G. A. Skalon, of it on January 3, 1905.

On the night of December 15, 1905, a group of revolutionaries invaded the office of the manager of the forests near Szydlowiec, tore up the portraits of the Emperor and took away the weapons they found there. "The following day," the report states, "probably the same group attacked the forest guards and took their weapons, insignia and all official documents." The attacks on Czarist officials and Czarist offices in and around a town whose population was three-quarters Jewish could not have been carried out without Jews.

In a work about Polish towns which was published several years ago, it is clearly stated that in the years 1905-1906 in Szydlowiec, "the revolutionary movement was especially strongly developed among the Jewish poor."

of a general population of 2,732,234. At that time Jews comprised 7.8 percent of the population. In 1909 there were already 1,747,655 Jews in Poland, out of a general population of 11,935,318, with Jews comprising 14.6 percent of the population. In the years 1831-1855, the Jewish natural increase was proportionately higher than among non-Jewish.

In Sydlowiec, this rapid growth was evident. This can be seen in the following figures:

Year	*General Population of Szydlowiec*	*Jews*	*Percentage of Jews in Population*
1827	3,160	2,049	64.8
1840	3,602	2,321	64.4
1865	3,798	2,780	73.2
1893	6,423	4,599	71.6
1909	7,958	5,971	75.0
1910	8,597	6,433	74.8

In 1909, there were only ten towns in all of Poland whose populations were three-quarters Jewish, and one of these was Szydlowiec.

In 1788, Duke Radziwil, the landholder of Szydlowiec, granted Jews an area of land so that they could build a synagogue, fence off a cemetery, build homes, and so expand the Jewish quarter. At the beginning of the nineteenth century, Szydlowiec passed from the hands of the Radziwils to the Sapiehas. The Sapiehas, however, did not hold title to the town for long; the town was freed from the rule by nobles, and fell under direct Czarist power. In the years 1825-1862, Jews were not permitted to live outside the limits of the Jewish quarter. In 1862, the Polish administrator of the land, Count Alexander Wielopolski, abolished all legal restrictions for the Jews of Poland and, consequently, for the Jews of Szydlowiec as well.

In 1828, of the 263 houses in Szydlowiec, 45 were already of brick. Weekly market days were conducted, and twelve fairs were held each year, strengthening commerce in the town. Even fifty

> entirely in their hands. They deal not only in commodities that come to us from abroad, but also in items that are produced in our area, such as pig iron, cast iron, wood for furniture and construction, and millstones and whetstones that are produced in the village of Pogorzaly, which belongs to the local nobleman. In addition to this, they deal in mortar, grain, liquor, hides, and so forth."

Why DeCarosi felt that dealing in millstones, whetstones, iron, furniture, grain, mortar, hides and even liquor was not "noble and clean," remains his secret.

In 1765—about the time that DeCarosi visited Szydlowiec—there were, according to a Polish census, 902 Jews in the shtetl and the surrounding area. We know that the Polish censuses were inaccurate. They were usually taken for fiscal purposes, such as head taxes, and so forth. Jews would find out beforehand when a government agent was supposed to visit, and many people, especially poor people who could not pay the taxes, would hide when the agent came. This meant that the number stated in the census of the year 1765 was much smaller than the actual number of Jews in Szydlowiec at that time.

The town suffered badly during the Swedish invasion. In 1666 there was a total of 478 inhabitants in Szydlowiec. In the eighteenth century, Szydlowiec began to recuperate. By the time DeCarosi visited the town—about 1765—there were already 203 houses in Szydlowiec. We know that in 1828 there were 3160 residents living in 263 houses, which means that there were 12 residents to a house. Therefore in DeCarosi's time, the general number of inhabitants was 2400 in 203 houses. Since in 1828 the number of Jews was already 2049 out of a general total of 3160, we can also assume that the proportion some sixty years earlier was not very different and that in 1765 the number of Jews was at least fifty percent higher than the Polish census indicated.

In the nineteenth century, the Jewish population of Poland increased greatly. In 1816 there were 212,944 Jews in Poland, out

fame had grown in the rabbinical world, he returned to Poland to become Rabbi of Szydlowiec for the second time. This time the Jewish community of Szydlowiec could afford to comply with its Rabbi's request and opened a Yeshiva under his supervision.

There are indications that at approximately this time, Szydlowiec was already a community which the Council of Four Lands could find worthy of consideration. It is stated in a 1719(?) statute of the Council of the Four Lands that the village of Przysucho is part of the environs of Szydlowiec. This indicates that Szydlowiec was even then a kind of center for the surrounding smaller villages.

A non-Jewish source dating from the end of the third quarter of the 18th century provides some information about the general situation of the Jews of Szydlowiec. Johann Philip DeCarosi, a natural scientist, geologist and mineralogist, came to Poland at the invitation of King Stanislaw August Poniatowski, to study salt mining and mining in general. In the years 1778-1780, DeCarosi travelled throughout Poland in the course of his researches. During that time, he wrote lengthy letters to his friend, the famous Polish statesman and economist, Count August Masinski, and in these letters he wrote the following about Szydlowiec:

> "The Jewish quarter is entirely built of wood; however, it takes up a great deal more space than does the Christian section. The houses, which are much more crowded together here, are mostly in good condition. However, the streets are without organization, and, aside from the sturdy stone bathhouse, they are dirty and foul-smelling.
>
> At the same time, we can see here how right Moses was when he gave his brethren the Commandment of cleanliness, and how little this advice availed. Judging by the area which the Jewish section occupies, and by the Jewish habit of living crowded together, the number of Jews here must be ten times the number of Christians.
>
> In compliance with their principles, they are not engaged in noble and clean occupations, and the commerce of the area lies

The fairs also increased the number of smithies in the shtetl. In 1510-1526, Mikolai Szydlowiecki, Krzysztof's brother, built the Castle, which added to the city's impressiveness. The Castle was later improved by the Radziwils.

Jews probably settled in Szydlowiec in the middle of the sixteenth century. Although we have no precise information about this, the increased number of fairs and also the fact that a Radziwil was landholder are strong indications of the presence of Jews. The Radziwils were traditionally strong supporters of the development of commerce, and were inclined to allow Jews to settle on their lands and in towns because they believed that Jews brought great benefits wherever they settled and helped economically strengthen the towns where they were permitted to live. It is very likely that Jews had already begun to settle in Szydlowiec even before the time of the Radziwils, perhaps after the town acquired the right to conduct fairs. However, we have no proof of this.

The earliest information that we have about Szydlowiec as an organized Jewish community dates from much later—from the last decade of the seventeenth century. This information concerns a Rabbi of great renown in the Jewish world—Rabbi MaHaRam Ash. (*Ash* is the abbreviation of *Eisenstadt,* the town where Rabbi Meir served as Rabbi for 27 years, from 1717 until his death in 1744.) He is the author of several works, the most famous of which is the two-volume *Ponim Me'iros.*

The young genius became Rabbi of Szydlowiec, probably in 1693-1700. Later, the MaHaRam Ash was Rabbi in Prosnitz, Moravia and in Eisenstadt, Hungary, where he died in his early seventies.

Rabbi Meir left Szydlowiec not because he was looking for a larger community, but because the small Jewish community in Szydlowiec could not yet afford to maintain a Yeshiva. It is evident that the young Rabbi's association with the community was a close and a warm one, because about a quarter of a century later, after he had already served as Rabbi in important communities and his

with large tracts of land surrounding it, was given to the two brothers Jakob and Slawko Odrowaz. The second of these, Slawko or Stanislaw, along with the title to the region, also took the name of Szydlowiecki, after the name of the village Szydlowiec. In 1427 the former village acquired the rights of a town. In 1432, Slawko Szydlowiecki completed building the Church of Saint Zigmund, and when he died in 1493 at the age of 88, he was buried in this church. In 1470, Kazimierz Jagielonczyk permitted Szydlowiecki to expand the town, and this prompted trade there. Stanislaw Szydlowiecki was the "marshalek" in the court of Kazimierz Jagielonczyk and was a member of the royal circle.

After Stanislaw's death, the title to the town and the entire area was taken over by his son Krzysztof Szydlowiecki (1467-1532), who was the Cracow "Kashtelan" and Royal Chancellor. He was brought up in the court of Kazimierz Jagielonczyk. Krzysztof Szydlowiecki made the town a commercial center for the surrounding area when in 1505 he persuaded Zigmund the First to conduct two fairs annually. Krzysztof Szydlowiecki did not leave any male heirs; his three sons had died while he was still alive. Immediately after his death, his wife gave birth to a daughter. The daughter, Elzbieta, was married at the age of fourteen (1548?) to Mikolai Radziwil, who, along with the much younger Elzbieta, his second wife, also acquired the title to Szydlowiec.

After his brother Krzysztof's death, Mikolai Szydlowiecki became the landholder of the town until Radziwil took over the rule. In 1550 he repealed the special fees that were paid during the fairs and eased other restrictions in order to attract the town's residents to trade. This helped broaden the scope of the fairs and improved the economy of the shtetl.

In 1589 Zigmund III permitted the town to conduct five fairs annually, and this strengthened trade even further. In the second half of the sixteenth century, Szydlowiec already had a significant number of shoemakers, tanneries, distilleries, as well as quarries which produced millstones, whetstones and other stone products.

of Poland as a "Paradise for Jews" is, of course, a grotesque exaggeration.

But when writing the history of a Jewish community, it is nevertheless very surprising to find that even before the Holocaust so few Jewish historical documents were preserved. This is true even of old, established communities such as Szydlowiec. In West European communities such as those in the Germanic lands, there are a great many more documents, community registers, and private materials. The communities of the German provinces were smaller, more isolated, and often subject to expulsions, from which the Jews of Poland hardly suffered at all. What is the explanation for this scarcity of Polish-Jewish documents? Fires alone are not the answer, for it was not only in Polish cities and shtetlech that blazes were often daily occurrences.

The Western European Jews found among their educated neighbors people who took an interest in Jewish life and customs, and who wrote works which remained after them. In Poland this was rarer, and in recent years Polish scholars have often displayed a talent for writing about towns in which Jews were an extremely visible portion of the population, without even mentioning the Jews. A Polish encyclopedia could recently write about Szydlowiec, which until the Holocaust had a population that was approximately eighty per cent Jewish, and not even mention that Jews had lived in this town for several hundred years.

In the nineteenth century, German-Jewish men of learning, mostly Rabbis, began to preserve Jewish historical documents; some of them wrote histories of their communities. Polish Rabbis, however, did not concern themselves with Jewish historical documents. In addition, the Holocaust destroyed the last documentary traces of many larger and certainly of smaller Jewish communities, among which Szydlowiec is no exception.

Szydlowiec is approximately thirty kilometers southwest of Radom. The village of Szydlowiec already existed as early as the thirteenth century. In the early fifteenth century, the village, along

An Outline of the History of the Jews of Szydlowiec

by E. Lifschutz

Jewish and non-Jewish historians have for a long time been in disagreement as to when Jews first settled in Poland. The Polish historian Maciejowski maintains that "There were Jews in Poland, if not as early as the eighth century, then definitely in the ninth." However, others, such as Dr. Bernard D. Weinryb, doubt that there were Jews in Poland before the twelfth century. Even if one accepts the most conservative estimate of the date Jews settled in Poland, it is clear that they lived there for about eight hundred years.

In the sixteenth century, Poland began to be an important Jewish community—the greatest Torah center in Europe—and was already beginning to provide Rabbis for various European and non-European Jewish communities. Young men came from afar to study in Polish Yeshivas. The prestige of the Council of Four Lands (a conference of Rabbis and community leaders) only underlined the importance of the Polish-Jewish community.

Throughout the centuries, the Jews of Poland suffered persecutions by the Church and were the victims of large-scale planned attacks and false accusations, such as the one alleging that they had stolen the Host. Many Jews were martyred because of blood-accusations, and many were the victims of such colossal catastrophes as those of 1648 and 1649. Jews also suffered with the general population from various invasions, such as the one by the Tartars in 1241 and the Swedish attack of 1655-1656.

Polish kings generally regarded the Jews as necessary to the economy of the country, and they therefore gave them opportunities for increased freedom of trade. Jewish life in Poland was less limited, and Jews were less persecuted than in most Western European countries, but the description by some Polish historians

YIZKOR BOOK
SZYDŁOWIEC

Editor:

BERL KAGAN

Shidlovtser Benevolent Association

New York

1974

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025